געשיכטע
פון יידן
אין
ביאַליסטאַק

בוך 1

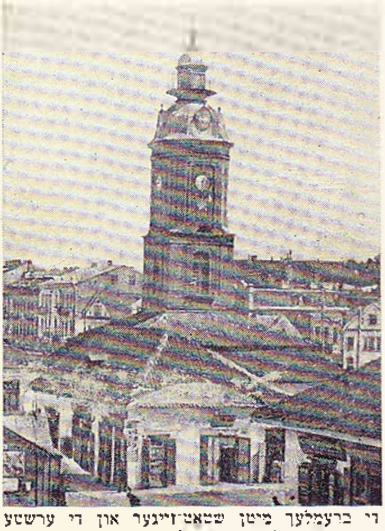
יחיאל־בער וואַלקאָוויסקי

ר׳ שמואל מאַהילעווער

דר׳ יוסף כאַזענאָווויטש

פנקס ביאַליסטאָק

פון א. ש. הערשבערג

די ברעמלעך ציטן שטאָנ־זינער און די ערשטע יידישע קרעמלעך אין ביאַליסטאָק אייבעדויס בײַם 200 יאָר צוריק דורך גראָף בראָניצקי.

אַרויסגעגעבן פון דער

ייִדישער קולטור־פאַראַיין אין ביאַליסטאָק

1950

פּריים 5 דאָלאָר

אַפּרופן וועגן

פּנקס ביאַליסטאָק

באַנד I

(5 1 2 זייטן)

דערשינען יאַנואַר 1949

◈

פּראָפעסאָר א. ל. סוקעניק, ירושלים:

...מיט דעם דערשיינען פון דעם „פּנקס ביאַליסטאָק" צאָלן מיר אַלע אַפּ אַ הייליקן חוב צו אונדזער געבורט־שטאָט ביאַליסטאָק, אַ „עיר ואם בישראל", אַ שטאָט וואָס מיט איר אינטענסיוון געזעלשאַפטלעכן און קולטור־רעלן לעבן האָט זי אויסגעאיבט אַ שטאַרקע און גרויסע ווירקונג אויף אַלץ וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין לעצטן יאָרהונדערט אין דער ייִדישער וועלט... די ווירקונג פון ביאַליסטאָק לאָזט זיך פילן ביז איצט נאָך אין גאַנצן ייִדישן לעבן, אין אויפבוי פון דער ייִדישער מדינה און אין אַלע ייִדיש צענטערס איבער דער גאַנצער וועלט...

ישראל הייפֿרין, ירושלים:

...אָלס היסטאָריקער זע איך אין „פּנקס ביאַליסטאָק" אַ וויכטיקן צושטייער צו דער געשיכטע פון די ייִדן אין מזרח־איראָפּע... נאָר ווייניק ייִדישע שטעט אין פּוילן און ליטע האָבן זוכה געווען צו אָזאַ שטרענג־וויסנשאַפּט־לעכער און וואָגיקער מאָנאָגראַפיע...

פּראָפעסאָר זעליק פּערלמאַן, וויסקאָנסין־אוני־ווערסיטעט:

...אַ העכסט דערפֿרייכע אויספֿירונג פון אַ גרויסן פּראָיעקט... די אַלגעמיין־קולטורעלע וויכטיקייט פון בוך איבערוועגט שוועך דעם סוביעקטיוון אינפלוס...

פּראָפעסאָר שמעון ראָוויזאָוויטש, שיקאָגאָ:

...די פּאָרעפענטלעכונג פון „פּנקס ביאַליסטאָק" איז אַ גרויסער אויפטו און אַ אייביקער מאָנומענט פאַר דער קהילה קדושה ביאַליסטאָק... הלוואי זאָלן די קינדער און אייניקלעך פון די גרויסע און שיינע יידן וואָס זיינען דאָרט פאַראייביקט זיין באמת ראוי פאַרצוועגן דעם אורח־חיים און אַפֿהיטן די ירושה פון זייער גרויסן עבר...

דר. א. ראָבאָק, קעמבריזש, מאַסס.:

...דער „פּנקס ביאַליסטאָק" איז אויסגעצייכנט... אַרום און אַרום אַן אַרבעט פון גרויסן פאַרנעם...

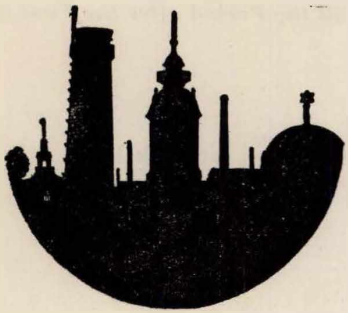
דר. שמעון דאַטנער, וואַרשע:

...אַ מאָנומענטאַל ווערק. אַ געלונגענער אָנהייב פון דער טעטיקייט פון דער „געזעלשאַפט פאַר געשיכטע פון ביאַליסטאָק", וועלכע האָט זיך געשטעלט די דערהויבענע אויפגאַבע צו פאָראייביקן דעם רומפולן עבר פון דער יידישער ביאַליסטאָקער און אויפשטעלן אַ מאָנומענט וועלכער וועט איבערלעבן יאָרהונדערטער...

דניאל טשאַרני, ליבערטי

...אַ היסטאָרישער אויפטו נישט נאָר פאַר די ביאַליס־טאָקער אַליין. דער „פּנקס ביאַליסטאָק" איז ממש אַן אוצר אין דער ייִדישער מעמואָרן־ליטעראַטור.

נעשיכטע פון די יידן אין
ביאליסטאק און ראיאן
כוך 1

HISTORY OF THE JEWS
IN BIALYSTOK
Book I

A. S. HERSHBERG

PINKOS BIALYSTOK

(The Chronicle of Bialystok)

Basic Material for the History of the Jews in Bialystok till the Period after the First World War

VOLUME 1

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

Published by the
BIALYSTOK JEWISH HISTORICAL ASSOCIATION, INC.
600 WEST 218TH STREET, NEW YORK 34, N. Y.
1949

אברהם שמואל הערשבערג

פנקס ביאליסטאק

גרונט־מאטעריאלן צו דער געשיכטע פון די יידן אין
ביאליסטאק ביז נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה

באנד 1

רעדאגירט פון יודל מארק

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

אריסגענעבן פון דער
געזעלשאפט פאר געשיכטע פון ביאליסטאק
ניו־יארק

1949 ה׳תש״ט

Copyright, 1949, by
THE BIALYSTOK JEWISH HISTORICAL ASSOCIATION, INC.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2023

Printed in the U. S. A. by
SHULSINGER BROS. LINOTYPING AND PUBLISHING CO.
21 EAST 4TH STREET, NEW YORK, N. Y.

אינהאלט

פון די ערויסגעבער — געזעלשאפט פאר געשיכטע פון ביאליסטאק XIII

פון רעדאקטאר.....יודל מארק XVIII

בילד פון מחבר..... XX

א פאר וועדטער וועגן מיין פאטער.....העגעך הערשבערג XXI

אברהם שמואל הערשבערג ז"ל.....ישראל היילפערין XXV

ביבליאגראפיע פון א. ש. הערשבערגס היסטארישע און ציו־
ניסטישע שריפטן.....ישראל היילפערין

ארויפיר . . . . . 1— 12

א. מיין שייכות צו ביאליסטאק און מיין ארבעט איבערן
פנקס 1

ב. פראפ. מאשטשיצקים פוילישע מאנאגראפיע וועגן ביא־
ליסטאק 3

ג. קורצער איבערבליק איבער דעם וואס מען האט שוין
געטאן צו פארשן געשיכטעם פון באזונדערע קהילות..... 9

קאפיטל איינס

קורצער איבערבליק איבער דער אלגעמיינער געשיכטע פון ביאליסטאק . . . . . 13— 34

א. די עלטסטע עפאכע (ביז 1665)..... 13

ב. די בראניצקישע עפאכע (1665—1795)..... 14

ג. די פרויסישע עפאכע (1795—1807)..... 22

ד. דער אנהייב פון דער רוסישער עפאכע (1807—1830) 28

ה. עטלעכע וויכטיקע מאמענטן אין דער געשיכטע פון
19טן י"ה..... 31

קאפיטל צוויי

קורצער איבערבליק איבער דער געשיכטע פון דער קהילה אין פוילן בכלל און דער ביאליסטאקער בפרט . . . . . 35— 52

א. דער וועדט פון קהל פאר יידן..... 35

ב. דער אנהייב פון יידישן ישוב אין ביאליסטאק..... 38

ג. די עלטסטע יידישע מקורים וועגן ביאליסטאקער ישוב
און קהילה..... 40

ד. יידן אין ביאליסטאק לויט דייטשישע מקורים..... 50

קאַפּיטל דריי

די ביאַליסטאָקער קהילה אונטער דער ממשלה פון די בראַניצקים . . . . . 53— 66

א. די פאַקטישע יידישע גליכבאַרעכטיגונג..... 53
ב. דער סטאַטוט פאַרן ביאַליסטאָקער קהל..... 56
ג. עטלעכע אויספירן פון די פאַרארדנונגען..... 62
ד. א נוסח פון א שבועה פאַר א יידן..... 64

קאַפּיטל פיר

די ביאַליסטאָקער יידן און זייער קהילה אונטער דער צוועלף־יאָריקער ממשלה פון פּרייסן (1795—1807) . . . . . 67— 84

א. דער פּרייסישער רעגלאַמענט פאַר יידן אין די נייע פאַר־נומענע געגענטן..... 67
א נוסח פון א פּרייסישן שוץ־בריוו פאַר יידן.
ב. די שעדלעכע רעזולטאַטן פון דעם פּרייסישן „יידן־רעג־לאַמענט" און דער קאַמף קעגן אים..... 75
ג. די פּרייסישע געזעצן צו פּאַרשפּרייטן מלאכה צווישן יידן אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט..... 81
ד. ניט־יידישער עדות וועגן יידישער דערציאונג..... 83
ה. די ערשטע יידישע דרוק אין ביאַליסטאָק..... 83

קאַפּיטל פינף

וואָס עס דערציילן די אַלטע פּנקסים . . . . . 85—101

א. די יידישע געטאָ..... 85
ב. דער פּנקס פון אַלטן בית־מדרש ; די חברה נר תמיד..... 87
ג. נאָך חברות פון אַלטן בית־מדרש..... 93
ד. די חברה שומרים לבוקר..... 95
ה. וואָס מען קען נאָך אַרויסדרינגען פון די פּנקסים..... 97

קאַפּיטל זעקס

די ערשטע רבנים פון ביאַליסטאָק . . . . . 102—112

א. דער ערשטער רב מגיד מישרים אין ביאַליסטאָק..... 102
רב אב בית־דין און ראש אב בית־דין. — די תנאים אין כּאַראַקטער.
ב. רבי יהושע שאַפּירא..... 105
ג. הרב יהודה־לייב ברבי מרדכי מהרדישץ..... 108
ד. רבי קלונימוס־קלמן ליכטנשטיין..... 110
ה. רבי שלמה זלמן בהר"ח..... 111

קאפיטל זיבן

אונטער דער הערשאפט פון אלעקסאנדער 1 און ניקאלאי 1 . . . 113—140

א. די זיגזאגן פון דער „יידישער פראגע" 113
ב. יידן און די רוסיש־פראנצייזישע מלחמה פון 1812 117
ג. דער מצב נאכן ווינער קאנגרעס 119
ד. די באציאונג פון ביאליסטאקער יידן צו דער רוסישער מאכט 122
ה. העשל מעדאלשטשיק 123
ו. די שרעקלעכע קאנטאניסטן־גזירה 135
ז. ביאליסטאק און די קאנטאניסטן־גזירה 138

קאפיטל אכט

שטריכן פון יידישן לעבן אין ביאליסטאק ביז די 60־ער יאָרן פון 19טן י"ה . . . . . 141—156

א. דער עקאנאמישער צושטאנד 141
ב. די צוויי פילאנטראפישע חברות: בקור חולים און גמילות חסדים 147
ג. די תלמוד־תורה 150
ד. די חברות ביי דער שול: חברה תורה און חברה חייטים 152
ה. אן אפצאל פארן רעכט צו טראגן א יארמלקע 153
ו. א משפט איבער נדן 154
ז. אלגעמיינע איינדרוקן פון א פרעמדן און א אייגענעם 155

קאפיטל נייַן

רעליגיעזע פירערס און גדולי תורה אין ביאליסטאק . . . 157—213

א. רבי לייב, דער מחבר פון שאגת אריה 157
ב. ר' משה־זאב מרגליות, אדער ר' וועלוועלע דער מראות הצבאות 158
ג. רבי אליקום־נעצל־מאיר פאדראבינעק 164
ד. רבי יום־טוב ליפמאן היללפארן, אדער ר' ליפעלע 166
ה. רבי שמואל מאהילעווער 170
ו. הראב"ד ר' חיים־הערץ היללפארן 177
ז. די דיינים, מגידי מישרים און מורי צדק 180

ר' ראובן מגיד מישרים און מ"ץ. — ר' ישראל ב"ר יעקב מ"מ ומ"ץ. — רבי יצחק במוהר"ר אברהם. — רבי שמואל במוהר"ר יוסף סגל ספרא ודיינא. — רבי נפתלי צבי במוהר"ר משה יפה. — רבי יצחק־אייזיק במוהר"ר אברהם. — הדיין ר' זאב־וואלף במוהר"ר בנימין. — רבי טוביה ברבי יצחק. — רבי קלונימוס־קלמן במו' פסח יאנאווער. — רבי שלמה־זלמן בנו של רבי נפתלי־צבי יפה. — ר' אריה־לייב במו"ה בנימין כהנא. — רבי חיים במו"ה יונה פינסקער. — רבי יהושע כהן (בלומענטאל). — ביאליסטאקער דיינים האבן געהאט א שם אין דער וועלט. — די רשימה אין סדר סליחות

פון דער חברה קדישא. — דיינים מחברים פון ספרים. — מנידים (באטיטלט מ"מ און אויך מ"ץ).

ח. גדולי־תורה, געבאָרענע אין ביאליסטאָק 191
ר' אברהם־צבי בהרב ר' יעקב אייזנשטאט. — ר' שמואל סלנט (סאלאנט). — ר' שבתי וואלאך. — רבי נפתלי־הערץ הלוי. — הרב ר' צבי־הירש. — הרב ר' נחמן במוהר"ר יעקב־משה גאלדבערג. — רבי מרדכי מענקעס. — הרב ר' דובער מענקעס. — הרב הצדיק ר' נפתלי הערץ. — ר. מרדכי ב"ר צבי הירש גארפינ. — הרב ר' אריה־לייב ראנאזניצקי. — ר' מרדכי־דוד ב"ר יצחק אדעלבערג. — רבי ברוך פריידענבערג. — הרב מו"ה יוסף בהרב מו"ה אברהם. — ר' יוחנן אייזנבערג. — הרב ר' חיים ד"ר הלר (העלער).

ט. גדולי־תורה, דערצויגענע אין ביאליסטאָק 198
רבי ישראל בן הרב הגאון רבי אברהם־יקותיאל־זלמן ליכטנשטיין. — הרב ר' אליהו פרץ. — רבי מרדכי במוהר"ר אריה־לייב כ"ץ. — ר' משה־אריה במוהר"ר זאב כארלאפ. — הרב ר' מאיר־שמחה כהן. — הרב רבי שמואל ליפשיץ. — ר' לייב סלוצקער. — משה־נרשון עפשטיין. — רבי אברהם־אבא קליינערמאן. — ר' יוסף־זונדל קוטנער. — הרב ר' קלונימוס־קלמן ב"ר מנחם. — ר' יעקב־משה מרגליות. — ר' חנוך־זונדל במוהר"ר יוסף. — ר' דוד־אברהם קעמפנער. — ר' ישראל ב"ר זאב העלער. — ר' ידידיה פערלים. — ר' יצחק ב"ר דוד טייוב.

י. גדולי־תורה, וואָס זיינען געווען תושבים אין ביאליסטאָק 206
ר' מרדכי שאץ. — הרב ר' צבי־הירש באיארסקי בהרב מוהר"ר יצחק־אייזיק. — הרב רבי אריה בהרב אברהם־שלמה בינקאוויטש. — הרב ר' יעקב ב"ר יהושע ראזנצווייג. — ר' משה הלוי רובינשטיין. — רבי יצחק ניסנבוים. — הרב ר' ירוחם־פישל. — ר' בנימין־ישעיה ב"ר ירוחם־פישל הכהן פאשקאווסקי. — ר' חיים העגדלער (דער קעסטלמאכער). — ר' יהודה טעמקין.

יא. חסידים, וואָס זיינען געווען גדולי־תורה 210
הרב ר' אליעזר חסיד. — הרב החסיד ר' נחום בהרב הטו"ז ר' שלמה־זלמן יפה. — קאברינער רבי הרב ר' נחום. — ר' משהל קאצקער.

יב. ביאליסטאָקער ראשי־ישיבה 212
ר' משה יחזקאל סאקאלסקי. — ר' צבי ב"ר מנחם שור. — ר' יצחק יעווארקאווסקי.

יג. שמשים גדולי־תורה 213

קאפיטל צען

ביאַליסטאָקער משכילים . . . . . 214—248

א. ר' אליעזר האלבערשטאם 214
ב. מאיר כהן 220
ג. נח־דוד בלאך 221
ד. די השכלה אין ביאליסטאָק ארום 1880 221
ה. חיים לובלינסקי 224
ו. טיפן צווישן ביאליסטאָקער משכילים 226
ז. די כארשל אין ביאליסטאָק 228
ח. א קרינגעריי צווישן א משכיל אן אפיקורס און א פרומען מלמד 231

ט. נאָך ביאַליסטאָקער משכילישע מחברים און מכובדים 232
רבי יעקב בכרך (באַכראַך). — ירוחם־פישל שניידער. — אברהם ב"ר ניסן שפירא. — ר' יחיאל־מיכל זאַבלודאַווסקי. — דאָדיע זאַבלודאַווסקי. — ר' חיים וויטקינד. — מנחם־מנדל דאַליצקי. — יצחק־שלמה פוקס — יעקב־שמואל פוקס.
י. חיים־זעליג סלאָנימסקי 236
יא. ד"ר איזידאָר זאַבלודאַווסקי 240
יב. שלמה בלאָנקשטיין אָדער ד"ר שלמה שילער 241
יג. אסימילאַציע אין ביאַליסטאָק 244

קאַפּיטל עלף

די פּוצפּיק־יאָריקע הערשאַפט פון יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי איבער ביאַליסטאָקער קהילה . . . . . 249—268

א. די אומלעגאַלע יידישע קהילה און איר בודושעט 249
ב. די פּערזענלעכקייט פון דעם „ראש־הקהל" יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי 254
ג. די אָנשיקענעש מוסרים 260
ד. יחיאל־בער וואָלקאָוויסקים באַרג אראָפּ 263
ה. די שלעכטע רעזולטאַטן פון יחיאל־בער וואָלקאָוויסקים פּופּציק־יאָריקער ממשלה 266

קאַפּיטל צוועלף

ביאַליסטאָקער רעליגיעזע אַנשטאַלטן: שולן, בתי־מדרשים, מנינים . . . . . 269—314

א. געשיכטלעכער איבערבליק איבער די רעליגיעזע אַנשטאַלטן אין גלות 269
ג. די וויכטיקסטע בתי־מדרשים 274
דער אָלטער בית־מדרש. — דער נייער בית־מדרש. — יחיאל נעכעם בית־מדרש. — דעם גבירס בית־מדרש. — צלאל אָגעם בית־מדרש. — מענדל גראָווּעם בית־מדרש. — טיפּערמאַנס בית־מדרש. — קאַפּל הייל־פּערנס בית־מדרש. — שמואל בולקאָווּשטיינס בית־מדרש. — בית־מדרש גמילות־חסדים. — פּולקאָווּאָער בית־מדרש. — נאָווּאַלי־פּיער בית־מדרש. — דער (נייער) גרינער בית־מדרש. — פּוזשעם בית־מדרש. — וואָלקאָוויסקים בית־מדרש. — דוד דייבעס בית־מדרש. — בישקע זאַבלודאָווסקים בית־מדרש.
ד. די בתי־מדרשים פון די שולהויף־קוואַרטאַלן זינט תק"ס 289
בית־מדרש חברה ש"ס. — בית־מדרש אורח חיים אָדער שקאַצקער בית־מדרש. — בית־מדרש חיי־אדם און זיין בית־שני.
ה. די בתי־מדרשים אין שולהויף־ראיאָן, צו דרום־זייט 293
סענדערס בית־מדרש (בראָווּערמאַנס בית־מדרש). — בית־מדרש תורת־חסד. — קראַכמאַלניקס בית־מדרש. — בית־מדרש לומדי־ש"ס. — אפּיציירסקער בית־מדרש.
ו. די בתי־מדרשים פון סוראָזער ראיאָן 295
משה מייליעבס בית־מדרש — בית־מדרש משניות. — שוסטערשער בית־מדרש. — בית־מדרש תורת־חיים.

ז. די בתי־מדרשים אין פיאסקאוור ראיאן..... 299
פיאסקאוור נעמויערטער בית־מדרש. — פיאסקאוור הילצערנער בית־מדרש. — ארגענטינער בית־מדרש. — חברה־תהלים בית־מדרש. — ביאלאסטאצקים בית־מדרש.
ח. די בתי־מדרשים פון כאנייקער ראיאן..... 304
נרויסער חאנייקער בית־מדרש. — ליבע־רחלס בית־מדרש. — בעקערשער בית־מדרש. — בית־מדרש תהלים. — אלי מיללאכס בית־מדרש.
ט. די נייע בתי־מדרשים..... 306
נייוועלט בית־מדרש. — בית־מדרש משמור. — נייטארקס בית־מדרש. — באצערס בית־מדרש. — קצבישער בית־מדרש. — בית־מדרש בית שמואל. — בית־מדרש תחכמוני. — בית־מדרש משכנות יעקב.
י. בתי־מדרשים ביי פילאנטראפישע אנשטאלטן..... 312
יא. חסידישע שטיבלעך..... 312
יב. מנינים קבועים, וואס רעכענען זיך פאר בתי־מדרשים 312
יג. בטל געווארענע בתי־מדרשים..... 313
יד. מנינים אין ביאליסטאק..... 313

קאפיטל דרייצן

פילאנטראפישע אנשטאלטן אין ביאליסטאק . . . . . 315—345

א. דער יידישער שפיטאל אין ביאליסטאק..... 315
דער אנהייב. — דער שפיטאל ווערט אויפגעבויט. — די הכנסה פון שפיטאל. — די גלנולים וואס דער שפיטאל האט דורכגעמאכט.
ב. די צדקה גדולה מיטן נאמען „קאמיטעט"..... 318
די ראלע פון צדקה אין אונדזער געשיכטע. — די ארבעה־סיסטעם פון „קאמיטעט". — סומך נופלים. — ר' ליפעלע און דער „קאמיטעט". — די באנייאונג פון „קאמיטעט". —זיינע פינף אפטיילונגען. — די צענטראלע ראלע פון „קאמיטעט". — דער מארשאלישער כוח פון „קאמיטעט". — דער בודזשעט פון „קאמיטעט".
ג. דער מושב זקנים..... 327
איבערבליק איבער דער באציאונג צו זקנים. — דאס גרינדן דעם מושב־זקנים. — די ווייטערדיקע אנטוויקלונג פון מושב־זקנים.
ד. דער צווייטער גמילות חסדים..... 330
ה. די חברות לינת הצדק און לינת חולים..... 330
לינת־הצדק. — משמרת־חולים. — לינת־הצדק פראגרעסירט. — פלאן צו פאראייניקן זיך. — ווייטערדיקער וואוקס פון לינת־חולים. — דאס גוטע פון דער קאנקורענץ צווישן ביידע חברות.
ו. די פאלקסקיך „תמחוי"..... 337
א קורצער איבערבליק וועגן „תמחוי". — די פאלקסקיך אין ביאליסטאק. — אין די יארן פון מלחמה.
ז. בית היתומות..... 339
שוץ פאר יתומים. — די מתנה פון א קינדערלאזער פאר. — אין דער לעצטער צייט.
ח. ביאליסטאקער עולמות..... 341
דער ענין עולמות. — די רשימה פון ביאליסטאקער עולמות. — עזבונות אויף בתי־מדרשים.

קאפיטל פערצן

דערציאונגס־אנשטאלטן אין ביאליסטאק ביז 1914 . . . 346—388

א. דער אלטער חדר 346

ב. די חדרים מתוקנים 347

די שוואכע זייטן פון חדר מתוקן. — ביי אונדז און ביי די אומות־העולם. — דער ווערט פון תלמוד פאר דער דערציאונג. — די צוויי ענערגישע לערערס אין ביאליסטאק. — דער ווילדער צארישער געזעץ. — וויטערדיקע פרואוון צו שאפן חדרים מתוקנים. — שולן פאר מיידלער. — דער סוף פון דעם גערעדט צווישן אלטע חדרים און חדרים מתוקנים.

ג. די רוסיפיצירנדע לערן־אנשטאלטן 354

די רעאל־שול. — די ערשטע יידיש־רוסישע פאלקשולן. — אנפאנג־שולן פון די אינסטיטוטשיקעס. — די רוסיש־יידישע אנפאנג־שול פון יפה. — נאך שולן אויף רוסיש. — שולן פאר מיידלער. — די ווירקונג פון די רוסישע שולן אויף דער יוגנט.

ד. די האנטווערקער־שול 360

איבערבליק איבער דער באציאונג צו ארבעט און מלאכה. — דער אויפקום פון דער האנטווערקערשול אין ביאליסטאק. — דער חורבן ווען די דייטשן האבן אנגעמאכט. — דער אינווענטאר פון דער שול. — דער בודזשעט פון דער שול. — דער מצב פון דער האנט־ווערקערשול נאך דער מלחמה. — דער ווערט פון דער האנטוווער־קערשול.

ה. די ביאליסטאקער יידישע פראפעסיאנאלע פרויען־שול 369

ו. די ערשטע יידיש־נאציאנאלע און רעליגיעזע סינטעז־שולן 370

ווי סאצקים תלמוד־תורה. — די חדרים פון לומדי־ש"ס.

ז. ביאליסטאקער ישיבות און ראשי־ישיבות 375

א ביז נאר קורצער איבערבליק איבער ישיבות. — די ערשטע ראשי־מתיבתא (ר"מ) אין ביאליסטאק. — ראשי־ישיבה ווען זיי־נען געווען באוואוסטע פערזענלעכקייטן. — דער אויסערגעווייניג־כער ראש־ישיבה רבי פנחס־משה גארדאן. — דער פרואוו אויפצו־שטעלן א ישיבה אין א גרויסן אייגענעם בנין.

ח. דער ערשטער גן־ילדים אין ביאליסטאק 381

דער אנהייב פון דער לאנגער געשיכטע. — די שינויים ווען די מלחמה האט ארייניגעבראכט. — סכסוכים מיט פרוי מיילאך. — דער גן־ילדים נייט אריבער צו די יידישיסטן.

קאפיטל פופצן

נאציאנאלע און קולטורעלע חברות און אינסטיטוציעס . . 389—409

א. די חברה חובבי־ציון 389

די גרויסע ראלע פון דער חברה. — „אהל משה".

ב. חברה תורה 392

ג. די ביאליסטאקער אפטייל פון חברה מפיצי השכלה 393

די אלגעמיינע ציל פון דער געזעלשאפט. — די טוערס פון ביא־ליסטאקער אפטייל.

ד. דער ערשטער ציוניסטישער כאר 395

ה. דער לערער־און מלמדים־פאראיין 396

ביז דער מלחמה. — בעת דער מלחמה. — נאך דער מלחמה.

ו. קאמי־פאראיין, אדער חברה פון קענגזויטיקער הילף פון אנגעשטעלטע 401
ז. דער פאראיין „יידישע קונסט" 402
ח. די נעזעלשאפטלעכע ביבליאטעק 404
ט. די חברה חובבי שפת עבר 404
די ציל פון דער חברה. — די רעפעראטן. — די יונגע חברים. — הוצאת עבריה.
י. ביאליסטאקער צייטונגען 408

קאפיטל זעכצן

ביאליסטאקער פערזענלעכקייטן . . . . . 410—442
א. ביאליסטאקער קאזיאנע רבנים 410
דער מהות פון קאזיאנעם רב (ראבינער). — יהושע שטיינבערג. — ר' שלמה־זלמן בענדעט. — מאיר מארקוס. — ד"ר יוסף מאהילעווער.
ב. שרייבער געבאָרענע אין ביאליסטאק, אדער ביאליסטאקער תושבים 414
ג. ביאליסטאקער וואס האבן זיך אויסגעצייכנט אויף פארשיידענע געביטן פון קונסט 425
ד. ביאליסטאקער וואס האבן זיך קונה שם געווען אויף פארשיידענע אנדערע געביטן 426
ה. פערזענלעכקייטן וואס האבן זיך אויסגעצייכנט מיט כאראקטער און מעשים טובים 429
אברהם טראפ. — גרשון שטיין. — ירוחם מאוושאוויטש. — משה־מרדכי מאניסעוויטש. — ר' אברהם כהן (אברהמל פאריזער).
ו. ד"ר יוסף כאזאנאוויטש 432
זיין יחוס. — זיין בילדונג. — זיין פאמיליע־טראגעדיע. — זיין פירן זיך. — זיין אהבת ישראל. — מעשה גראנאווסקי. — זיין ציוניזם. — זיין ליבשאפט צום „עמך". — זיין אופן לעבן. — זיין ארבעט פאר ארץ־ישראל. — זיין ארבעט פאר דער נאציאנאל־ביבליאטעק. — זיינע לעצטע יארן. — זיין טויט. — זיין לוויה.

הוספה 1

די ערשטע מקורים אין טיקטינער פנקס וועגן ביאליסטאקער קהילה . . . . . 443—447

הוספה 2

דער פוילישער טעקסט פון בראניצקים סטאטוט פאר ביאליסטאקער קהל . . . . . 448—454

הוספה 3

נוסחאות פון מצבות . . . . . 455—463
מצבות פון שכנישע רבנים אויפן ביאליסטאקער בית־עולם. — וועגן דעם כאראקטער פון די נוסחאות אויף די מצבות.
זוכצעטל פון פערזאנען און שטעט . . . . . 464—480
יארן לויט יידישער און קריסטלעכער צייטרעכענונג . . . 480

פון די אַרויסגעבער

מיט דעם דערשיינען פון דעם בוך „פּנקס ביאַליסטאָק" באַנד 1, האָבן מיר, די געזעלשאַפט פאַר געשיכטע פון ביאַליסטאָק, געמאַכט דעם ערשטן אָבער פונדאַמענטאַלן טריט אויפן וועג צו רעאַליזירן די אויפגאַבע, וואָס מיר האָבן זיך געשטעלט: צו שאַפן די פולע געשיכטע פון יידישן ביאַליסטאָק, פון די ישובים אַרום ביאַליסטאָק און פון די ביאַליסטאָקער אין דער וועלט.

דער טיטל „פּנקס" באַדייט אין געווינלעכן זין אַ בוך, אין וועלכן יידישע קהילות פלעגן אַריינשרייבן זייערע החלטות און אַלע וויכטיקע פאַסירונגען אין זייערע קבוצים. דער טיטל „פּנקס ביאַליסטאָק" קען דערפאַר שאַפן אַ ניט גאַנץ ריכטיק באַגריף פון דעם וואָס א. ש. הערשבערגס בוך שטעלט מיט זיך פאַר אין דער אמתן. עס איז ניט אַ פשוטע טרוקענע אויפציילונג פון היסטאָרישע געשעענישן. עס איז אַ גרויסע היסטאָרישע מאָנאָגראַפיע, אַ ווערק, וואו דער מחבר גיט אַ באַלייכטונג פון אַ סך עפיזאָדן און פראַבלעמען אין פאַרשיידענע עפאָכעס. מיר האָבן אָבער איבערגעלאָזן דעם טיטל „פּנקס ביאַליסטאָק" ווי אַ הויפּט־טיטל, ווייל דער מחבר האָט זיין כתב־יד אַזוי אָנגערופן, און מיר האָבן צוגעגעבן דערביי דעם אונטער־טיטל „גרונטמאַטעריאַלן פאַר דער געשיכטע פון יידישן ביאַליסטאָק ביז נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה". מיר געפינען דאָ מאַטעריאַלן, קאָפּיעס פון אַלטע פּנקסים, וואָס עקסיסטירן ניט מער, פון מצבות, וואָס זיינען איצט שוין אָפּגעמעקט אָדער אין גאַנצן צעשטערט. מיר געפינען דאָ היסטאָרישע דאָקומענטאַציע, וואָס איז ניט מער בנמצא. אָנגעזעענע יידישע היסטאָריקער, וואָס האָבן געלייענט דעם מאָנוסקריפּט, פאָרזיכערן, אַז זיי איז ניט באַקאַנט קיין צווייט ווערק, וואו עס זאָל פאָרגעשטעלט ווערן דאָס אינערלעכע יידישע לעבן, דאָס גייסטיקע און געזעלשאַפטלעכע, אין אַ מיטל־גרויסער יידישער קהילה פון ליטע און פוילן, אין 18טן און 19טן יאָרהונדערט, און געגעבן ווערן מיט אזאַ געניויקייט, אויספירלעכקייט און פולסטער אויסנוצונג פון מקורים, ווי אין דעם „פּנקס ביאַליסטאָק". און היות עס איז ניטאָ קיין גרויסער און תוכיקער אונטערשייד צווישן דעם שטייגער פון יידישן קהלישן רעליגיעז־קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן לעבן אין ביאַליסטאָק און דעם שטייגער פון די אַנדערע קהילות, ווי גראָדנע, בריסק, סלאָנים א"א, — איז די פובליקאַציע פון „פּנקס ביאַליסטאָק" אַן יעדן ספּק אַ וויכטיקער וואָגיקער בייטראָג צו יידישער געשיכטע אין מזרח־אייראָפּע בכלל.

א. ש. הערשבערגס „פּנקס ביאַליסטאָק" האָט זיין אייגענע היסטאָריע. אַ סך יאָרן האָט א. ש. הערשבערג שטודירט, געפּאָרשט, געקליבן מאַטעריאַל און געשריבן זיין ווערק ווען ביאַליסטאָק. אין 1934־1935 האָט הערשבערג פאַרענ־

דיקט זיין מאַנאַגראַפיע און אין 1935 האָט עס געהאַלטן דערביי, אַז די ביאַליס־טאָקער קהילה זאָל עס אַרויסגעבן אויף איר חשבון. צוליב אומשטימיקייטן צווישן דעם מחבר און דעם ועד־הקהל איז דער פלאַן ניט דורכגעפירט געוואָרן. אין 1938 האָט ד״ר הערמאַן פראַנק, דער איצטיקער וויצע־פרעזידענט פון אונדזער געזעל־שאַפט, געשריבן א. ש. הערשבערגן ער זאָל אַריבערשיקן דעם מאַנוסקריפט קיין אַמעריקע. דער מחבר האָט געפאָלגט דער עצה, עס אַריבערגעשיקט קיין אַמעריקע צו זיינע זין און דערמיט אָפּגעראַטעוועט דאָס וויכטיקע ווערק פון אונ־טערגאַנג. צו זען אָבער די ליכטיקע וועלט האָט דער „פנקס ביאַליסטאָק״ ניט אַזוי גיך זוכה געווען. עטלעכע ביאַליסטאָקער קולטור־טוער אין ניו־יאָרק האָבן זיך פאַראינטערעסירט מיט דעם און געוואָלט עס אַרויסגעבן, אָבער די פינאַנ־צירונג־פּראָוון האָבן קיין פאָזיטיווע רעזולטאַטן ניט געבראַכט. אין 1939 האָט דער „ביאַליסטאָקער צענטער״ אין ניו־יאָרק אָנגענומען אַ באַשלוס אַרויסצוגעבן דעם „פנקס״. עס האָט זיך אפילו געגרינדעט אַ „פנקס ביאַליסטאָק קאָמיטעט״ פון 23 פערזאָן. אין דער צייט איז אויסגעבראָכן די מלחמה. עס איז געקומען די גרויסע קאַטאַסטראָפע פאַרן איראָפּעאישן יידנטום. די יידן אין אַמעריקע זיינען געשטעלט געוואָרן פאַר גרויסע הילפס־אויפגאַבן און שפּעטער דירעקט אַריינגעצויגן געוואָרן אין די מלחמה־ליידן. דער „פנקס ביאַליסטאָק״ איז ניט דערשינען. אין 1944, ווען ביאַליסטאָק איז שוין געווען חרוב, האָט די ביאַליס־טאָקער לאַנדסמאַנשאַפט וויידער אָנגענומען דעם באַשלוס אַרויסצוגעבן דעם „פנקס״. מען האָט געוואָלט דאָסמאָל אפילו שאַפן אַ ספּעציעלן אָפּאַראַט, וואָס זאָל זיך אויף אַן ערנסטן אופן נעמען דערצו. דער אָפּאַראַט איז ניט געשאַפן געוואָרן און דער „פנקס״ איז ניט דערשינען. אין 1946 האָט דער יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט (ייוואָ) געוואָלט אַרויסגעבן דעם „פנקס״, אָבער בתנאי, אַז די ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט זאָל שאַפן די נויטיקע פאָנדן. די אַלע געמאַכטע פאַרזוכן און באַשלוסן האָבן קיין מזל ניט געהאַט.

דעם 18טן יאַנואַר, 1947, ווען פראָפעסאָר אלעזר ליפּא סוקענ־ק, דער באַרימטער פאָרשער און אַרכעאָלאָג פון ירושלימער אוניווערסי־טעט, איז געווען אין אַמעריקע, איז די פראָגע פון „פנקס ביאַליסטאָק״ ווידער אויפגעקומען. דאָס מאָל אין אַ ברייטערן פאָרנעם אין שייכות מיט אַ גרויסן וויכטיקן פּראָיעקט צו פאָרשן און פאַראיביקן אין געשיכטלעכע ווערק דאָס יידישע ביאַליסטאָק און שאַפן איר פולשטענדיקע געשיכטע פון דער ערשטער אַנטוויקלונג ווי אַ קליינער יידישער ישוב ביז נאָכן גרויסן חורבן. דערביי זאָל דער מאַנוסקריפט פון א. ש. הערשבערג דינען ווי אַ באַזע פאַר דער מאַנומענ־טאַלער אַרבעט.

פראָפעסאָר אלעזר ליפּא סוקענ־ק, ד״ר הערמאַן פראַנק, דוד סאָהן און דוד קלעמענטינאָווסקי האָבן געמומען אויף זיך די אחריותפולע איניציאַטיוו צו גרינדן און אינקאָר־פאָרירן די „געזעלשאַפט פאַר געשיכטע פון ביאַליסטאָק״, וואָס זאָל דורכפירן די

שווערע אַרבעט. נאָך די פריערדיקע דערפאָרונגען איז דאָס געווען אַ זייער גע־וואָגטער באַשלוס, אָבער די מאָטיוון אויף אָנצונעמען אים זיינען געווען וואָגיקע:

ביאַליסטאָקער ישוב איז חרוב. ניטאָ מער כמעט גאָר ניט פון דעם, וואָס די ביאַליסטאָקער יידן האָבן מיט אַזאַ אומגעוויינלעכער ענערגיע און געוואָל־טיקן אימפעט געבויט און געשאַפן אין משך פון 250 יאָר אויף אַלע געביטן פון לעבן. דאָס אַלץ איז איצט פאַרגאַנגענהייט, וואָס דאַרף בלייבן פאַרצייכנט פאַר די קומענדיקע דורות און אַריינגיין אין דער יידישער היסטאָריע ווי די געשיכטע פון יידישן ביאַליסטאָק, וואָס איז געווען אַ וויכטיקער צענטער פון מזרח־אייראָ־פאַאישן יידנטום.

ניט קיין לאָקאַלער פאַטריאָטיזם, נאָר דער טיפער וואונטש צו באַרייכערן די אַלגעמיינע יידישע געשיכטע און דורך רעגיאָנאַלע געשיכטלעכע ווערק צו שאַפן די ציגל פאַר דעם בנין פון אַן אָביעקטיווער, דאָס גאַנצע יידישע לעבן ארומנעמענדיקער געשיכטע פון יידישן פאָלק אין מזרח־אייראָפּע, — דאָס איז געווען דער הויפּט־מאָטיוו ביי די גרינדער פון דער אונטערנעמונג.

דער גליקלעכער צופאַל, וואָס א. ש. הערשבערגס „פּנקס ביאַליסטאָק" איז געראָטעוועט געוואָרן און געקאָנט דינען ווי אַ באַזע פאַר דער מאָנומענטאַלער רעגיאָנאַל־היסטאָרישער ארבעט איז געווען דער צווייטער הויפּט־מאָטיוו. און דערביבער איז דער ערשטער שריט פון דער געזעלשאַפט אַרויסצוגעבן דעם „פּנקס ביאַליסטאָק" ווי דעם ערשטן באַנד פון דער סעריע „געשיכטע פון יידישן ביאַליסטאָק און איר ראַיאָן".

צוליב פּראַקטישע און טעכנישע סיבות האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצוגעבן דעם „פּנקס ביאַליסטאָק" אין צוויי באַזונדערע בענד. אָט דער ערשטער באַנד נעמט אָרום אַלט־ביאַליסטאָק, די קולטורעלע, רעליגיעזע און סאָציאַלע אינסטי־טוציעס ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה און ביאַליסטאָקער פּערזענלעכקייטן פון דער דאָזיקער עפּאָכע. דער צווייטער באַנד, וואָס גייט באַלד אין דרוק, וועט אָרומנעמען:

> די אָנטוויקלונג פון פאַבריקאַציע און מסחר אין ביאַליסטאָק; דעם יידישן אָרבעטער און זיין קאַמף; דעם גרויסן פּאָגראָם אין 1906; די ביאַליסטאָקער קהילה; ביאַליסטאָק בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה; ביאַליסטאָק אונטער פוילן; געזעלשאַפטלעכע און ביל־דונגס־אינסטיטוציעס נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה.

מיר ברענגען דעם „פּנקס ביאַליסטאָק" פאַר דעם לייענער, כמעט אַזוי ווי דער מחבר האָט אָנגעשריבן און אויפגעפאָסט. מיר טראָגן דערפאַר קיין שום אחריות ניט פאַר דעם אינהאַלט. עס זיינען דאָ שטעלן אין מאָנוסקריפּט, וואָס דער מחבר אַליין וואָלט אפשר איצט, ווען ער וואָלט געלעבט, אָנדערש פאָרמו־לירט. עס זיינען דאָ אָפּשאַצונגען פון אינסטיטוציעס און פּערזענלעכקייטן מיט וועלכע מיר זיינען ניט גאָנץ מסכים. אין דער רשימה פון די שרייבער, משכילים, למדנים און כלל־טוער פעלן אַ סך וויכטיקע נעמען, וואָס דער מחבר האָט דורכ־

געלאָזן. געוויסן זייטן פון יידישן לעבן אין ביאַליסטאָק זיינען כמעט ווי גאָר ניט אָדער צו קנאַפּ און צו סוביעקטיוו באַהאַנדלט.

לויט דעם וואונטש פון די יורשים האָבן מיר זיך ניט געזומען דאָס רעכט צו בייטן, אַרויסצולאָזן אָדער עפּעס צוצוגעבן צום מאַנוסקריפּט. מיר האָבן בדעה אַלע אויסבעסערונגען און דערגאַנצונגען צו געבן אין אַ ספּעציעלער אויסגאַבע. וועגן די ביאַליסטאָקער פּערזענלעכקייטן, וואָס האָבן געלעבט סיי אין ביאַליסטאָק, סיי מחוץ ביאַליסטאָק און האָבן זיך קונה שם געווען אויף וועלכן עס איז געביט, אָדער צייכנען זיך נאָך איצט אויס מיט אַקטיוווער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, פּלאַנעווען מיר אַרויסצוגעבן אַ באַזונדערן באַנד.

מיר האָבן בדעה אויך אַרויסצוגעבן אַ ספּעציעלן באַנד, וואָס זאָל באַהאַנדלען די פאַרגאַנגענהייט פון די חרוב־געווארענע יידישע שטעט און שטעטלעך אַרום ביאַליסטאָק און בעטן אַלע לאַנדסלייט פון געווען בייאַליסטאָקער ראַיאָן אונדז צוצושיקן מאַטעריאַלן וועגן זייערע ישובים.

ביי דער געלעגנהייט בעטן מיר אויך אַלע אונדזערע לייענער און פרייַנד פון יידישער געשיכטע, וועו זיי געפינען וואָס פאַראַ ניט איז אומפּינקטלעכקייטן אין דאַטעס אָדער פאַקטן, זאָלן אונדז וועגן דעם מודיע זיין. אויב זיי האָבן מאַטעריאַלן, דאָקומענטן, בילדער, וואָס קענען נוצלעך זיין פאַר אונדזערע שפּעטערדיקע אויסגאַבעס, אויך ביאַראַפּישע נאָטיצן וועגן פּערזענלעכקייטן, אפילו וועו עס האָנדלט זיך וועגן זיך אַליין, — בעטן מיר עס צוצושיקן מיט פאָטאָגראַפיעס. מיר וועלן זיי זיין פאַר דעם זייער דאַנקבאַר, ווייל דאָס וועט אונדז געבן די מעגלעכקייט פּינקטלעכער און גענויער צו שאַפן די פולע געשיכטע פון אונדזער אַלטער היים.

די וויכטיקייט פון דער אויפגאַבע, וואָס מיר האָבן אויף זיך געזומען און דער גרויסער נאַציאָנאַל־קולטורעלער באַדייט פון אונדזער אַרבעט האָט אונדז געגעבן מוט און ענערגיע זי דורכצופירן. מיר זיינען איבערצייגט, אַז אַלע ביאַליסטאָקער אין דער וועלט וועלן מיט ברען און התלהבות מאַראַליש און מאַטעריעל אונטערשטיצן אונדזער אויפּטו. מיר האָפן, אַז סיי די אַרגאַניזאַציעס, סיי די יחידים, וואָס האָבן נאָך ביז איצט זיך ניט אָנגעשלאָסן אַן אונדזער געזעלשאַפט, וועלן עס איצט טאָן און דערפילן זייער חוב, נאָכדעם ווי זיי וועלן אין דער אויסגאַבע זען די ערשטע רעזולטאַטן פון אונדזערע אָנשטרענגונגען.

מיר דאָנקען אַלע פרייַנד, וואָס האָבן ביז איצט אונדז פינאַנציעל געהאָלפן. מיר ווילן אָבער אויסדריקן דאָ אונדזער ספּעציעלן דאַנק די לאַנדסמאַנשאַפטלעכע אַרגאַניזאַציעס, וואָס האָבן זיך ביז איצט אָנגעשלאָסן אַן אונדזער היסטאָרישער געזעלשאַפט און פינאַנציעל בייגעשטייערט פאַר אונדזער פאָנד:

ביאַליסטאָקער צענטער, ניו־יאָרק; ביאַליסטאָקער לידיס אָקזילערי ביים צענטער, ניו־יאָרק; ביאַליסטאָקער בקור חולים און לידיס אָקזילערי, ברוקלין; ביאַליסטאָקער סאָשל קלוב, שיקאָגאָ; ביאַליסטאָקער לידיס אָקזילערי, שיקאָגאָ; ביאַליסטאָקער צענטער,

מעלבורן, אויסטראַליע; פֿאַלקס־ברענטש 482 ביים נ.א. פּ., ניו־יאָרק; ביאַליסטאָקער ברענטש 88 א. ר., ניו־יאָרק; ביאַליסטאָקער ברענטש 127 א. ר., שיקאַגאָ; האַראַדאָקער רעליף קאָמיטעט, שיקאַגאָ; ביאַליסטאָקער סאָסייעטי, מילוואָקי; ביאַליסטאָקער פֿאַרבאַנד, מעקסיקע; קרינקער אייד סאָסייעטי, שיקאַגאָ; ביאַליסטאָקער יאָנג מענ׳ס אַסאָסיאיישן, ניו־יאָרק; טיקטינער רעליף סאָסייטי, שיקאַגאָ; טיקטינער ליידיס אָקזילערי, שיקאַגאָ; ביאַליסטאָקער ליידיס אייד סאָסייעטי, בראָנקס; ביאַליסטאָקער קאָטער קלוב, ניו־יאָרק; ביאַליסטאָקער לאַנדסמאַנשאַפט, טאָראָנטאָ, קאַנאַדע (ספּעציעלער פֿאַנד צו פֿאַראייביקן דעם אַנדענק פון זייער נאָרוואָס פֿאַרשטאָרבענער אַקטיוויסטער טוערין חנה נאָווינסקי־קליינשטיין); ביאַליסטאָקער רעליף־סאָסייעטיס, פּעטערסאָן, נ. דזש.

אונדזער באַזונדערן דאַנק דריקן מיר אויס די יורשים פון א. ש. הערשבערג, זיינע ביידע זין ד״ר היימאן און הענעך הערשבערג, ניו־יאָרק, וואָס האָבן דעם מאַנוסקריפּט פון זייער פֿאָטער איבערגעגעבן אַלס מתנה אין אונדזער רשות.

געזעלשאַפט פֿאַר געשיכטע פון ביאַליסטאָק

דעצעמבער 1948, ניו־יאָרק.

פון רעדאַקטאָר

וועָן איך האָב זיך באַקענט מיט אברהם־שמואל הערשבערגס גרויסן מאַנוסקריפּט, האָב איך פאַר זיך געזען אַ מאַנומענטאַל און אייגנאַרטיק ווערק. אין געווּיסע פּרטים איז עס וויניקער ווי געשיכטע, וואָרעם עס איז שטעלנווייז מער אַ זאַמלונג מאַטעריאַלן און אויסצוגן פון דאָקומענטן. אין אַ סך מער פּרטים איז עס מער ווי געשיכטע, וואָרעם עס גיט אָפּשפּיגלונגען פון יענע קלייניקייטן אין דעם טאָג־טעגלעכן לעבן, וואָס דערגייען ניט צו די זייטלעך פון געשיכטע־ביכער.

דער פּנקס איז אין אַ געוויסער מאָס אַ מעמואַרן־בוך, צום טייל אַ באַרעכטיקונג פון שטאַנדפּונקטן און טואונגען פון דעם מחבר גופּא. דער פּנקס איז אָבער אויך אַ רעזולטאַט פון אַ פאָרשונג במשך פון עטלעכע צענדליקער יאָרן, אַ פאָרשונג וואָס באַזירט זיך אויף פּנקסים וואָס זיינען אומגעקומען, אויף זכרונות פון זקנים וואָס זיינען שוין לאַנג אויף יענער וועלט, און אויפן אויסניצן אין אַ גרעסערער מאָס ווי אין וועלכער ניט איז אַנדער ווערק יענע צעווארפענע היסטאָרישע דאַטעס וואָס מען קען אַרויסנעמען פון שאלות ותשובות און פון הסכמות אויף רבנישע ספרים.

דער פּנקס איז אַ ווערק פון אַ תלמיד־חכם וואָס שאַצט מענטשן ראשית־כל לויט דעם סכום וויסן וואָס זיי פאַרמאָגן און ערשט אין דער צווייטער מדרגה לויט זייערע מעשים־טובים. דער פּנקס האָט וואונדערלעכע שטעלן ספּעציעל וועָן ער דאַרף איבערגעבן די געשטאַלטן פון דער רבנישער און דער משכילישער וועלט. ער ברענגט אַזאַ געוויץ געשיכטע פון אַלע אינסטיטוציעס פון דעם רעליגיעזן לעבן, וואָס פון קיין שום שטאָט האָט מען דאָס נישט צונויפגעקליבן. דאָס ווערק גיט אויך זייער אַ סך פּרטים פון דעם פילאַנטראָפּיש־געזעלשאַפּטלעכן לעבן. ווי עס פאַסט פאַר ביאַליסטאָק, פאַרמאָגט דאָס בוך וועגן אָט דער שטאָט אַן אויסערגעווינלעך פּינקטלעכן קאָפּיטל וועגן דער געשיכטע פון איר טעקסטיל־אינדוסטריע (באַנד II). הכלל, דאָס איז אַ ווערק מיט אויסערגעווייניגע מעלות.

גלייכצייטיק אָבער איז דאָס ווערק ניט איינהייטלעך, ניט פריי פון איינזייטיקייטן און פון בפירוש סובייקטיוועך באַפאַרבונג. דער מאַנוסקריפּט איז אויך ניט איינהייטלעך אין זיין סטיל און האָט געהאָט ניט קיין געראָטענע אַלגעמיינע קאָנסטרוקציע פאַר דעם גאַנצן ווערק.

דעם רעדאַקטאָר איז אויסגעקומען צו זיין גוואַלדיק אָפּגעהיט. ער האָט דאָך געהאָט צו טאָן מיט אַן עליו־השלום, מיט אַן אַלטן געלערנטן וואָס איז אומגעקומען על קידוש־השם. האָט ער זיך געהיט ניט אָנצורירן דאָס באמת אייגנטימלעכע און פּערזענלעכע. ווייניק וואָס האָט דער רעדאַקטאָר אַרויסגענומען

און בלויז נאך אַ לאַנגן ישוב־הדעת, נאך אַ מין דמיונדיקן שמועס מיטן מחבר. קיין זאך האָט דער רעדאַקטאָר ניט צוגעגעבן פון זיך, אפילו דאָרט וואו עס האָט זיך געפילט די נייטיקייט אַז מען זאָל אין טעקסט געבן געוויסע מילואים. דערפאַר האָט דער רעדאַקטאָר זיך דערלויבט אין אַ היפשער מאָס איבערצוקאַנסטרואירן דאָס ווערק. ער האָט אויך צום טייל אויסגעגליכן דעם סטיל, אָבער קיין מאָל ניט אַריינגעשטעלט אַזעלכע ווערטער וואָס דער מחבר אַליין וואָלט ניט געניצט. איז געבליבן דער לשון פון דעם תלמיד־חכם, וואָס האָט אָבער אויך שוין אין זיין שפראַך אייגנשאַפטן און אויסדרוקן פון דער יידישער טאָג־פּרעסע.

דער רעדאַקטאָר מיינט אַז ניט געקוקט אויף דער היפשער צאָל שינוים וואָס זיינען פאָראַן אין פאַרגלייך מיט דעם מאַנוסקריפּט, איז ער געווען געטריי דער כוונה פון די יורשים וואָס האָבן אים אָנגעאַרטרויט די אַרבעט און וואָס האָבן אַ נאָטירלעכן פּיעטעט צו דעם ווערק פון זייער פאָטער, און ער האָפט אַז עס איז געבליבן בולט און קלאָר די אייגנאַרטיקע געשטאַלט פון דעם גע־לערנטן און געזעלשאַפטלעכן טוער — אברהם־שמואל הערשבערג.

גראָד דערפאַר וואָס דער רעדאַקטאָר איז נישט קיין ביאַליסטאָקער און ער האָט קיין שום חשבונות ניט מיט דער אָדער מיט יענער ביאַליסטאָקער משפּחה, אויך ניט קיין פון דער קינדהייט מיטגענומענע פּאַראורטיילן קעגן וועמען דאָס זאָל ניט זיין אין און אַרום ביאַליסטאָק, — האָט ער געקענט טאָן זיין אַרבעט אָן שום נשיאת פּנים. דער רעדאַקטאָר האָט אָבער קיין מאָל ניט געביטן די גרונט־שטאַנדפונקטן פון דעם מחבר, אפילו ווען ער איז ניט מסכים מיט אים.

עס איז נישט געווען מעגלעך אַ סך ספקדיקע זאַכן צו קאָנטראָלירן, ווייל די מקורים זיינען אומגעקומען אָדער ניט צוטריטלעך. עס איז אויך ניט געווען מעגלעך צו פאַרריכטן פאַרגרייזטע טעקסטן פון פּנקסים, מצבות אָדער ציטאַטן פון רבנישע ספרים, וואָרעם מען קען נישט וויסן צי דער גרייז איז געווען אין דעם אָפּשרייבן פון אורטעקסט אָדער אין דעם טעקסט גופא. געוויסע דאַטעס זיינען געבליבן ניט אין גאַנצן באַפעסטיקטע, אָבער אויף וויפל עס איז נישט געווען קיין ענוגיקער גרונט זיי צו בייטן, זיינען זיי פאַרבליבן ווי אין אַרי־גינאַל.

איך האָף אַז עס האָט זיך באַקומען אַ בוך וואָס איז נישט בלויז ווערטפול פון אַ געשיכטלעכן שטאַנדפונקט אָדער פון אַ לאַנדסמאַנשאַפטלעך־סענטימע־טאַלן צוגאַנג, נאָר אויך אַ ווערק וואָס לייענט זיך אינטערעסאַנט.

יודל מאַרק

Mrs. P. Green

אַ פּאָר ווערטער וועגן מיין פּאָטער

פון הענעך הערשבערג

וועז איך האָב פּאַרלאָזן ביאַליסטאָק אין האַרבסט 1920, איז מיר ניט געקו־
מען אויפן געדאַנק, אַז איך זע מיין פּאָטער צום לעצטן מאָל.

אברהם־שמואל הערשבערג איז דעמאָלט געווען אַרום 60 יאָר אַלט. ניט
הויך געוואַקסן, אָבער בריי־טבייניק און שטאַרק געבויט, איז ער געווען אַ מענטש
מיט אַ געזונטן קערפּער און שטאַרקן גייסט. צו יענע יאָרן האָט ער שוין געהאַט
דורכגעמאַכט אַזוי פיל צרות און אַנטוישונגען, וואָס וואָלטן שוין פון לאַנג צע־
בראָכן אַ שוואַכערן מענטשן, אָבער ניט אים. ווי איך געדענק, האָט ער נאָך
דעמאָלט קיין גרויע האָר אין קאָפּ ניט געהאַט, און זיינע בלויע אויגן האָבן גע־
קוקט מיט שטאָלץ און האָפענונג אויף דער אומעטיקער וועלט.

אין זיין פערזענלעכן און פאַמיליע־לעבן האָט אברהם־שמואל הערשבערג
קיין סך פרייד ניט געהאַט. פון זיינע זיבן קינדער האָט ער פאַרלאָרן דריי.
דער עלטסטער זון זוסמאַן, אַ זייער טאַלאַנטירטער שרייבער, איז געשטאָרבן צו
21 יאָר; אַן אַנדער זון איז אומגעקומען אַ יונג קינד אין אַ שרעקלעכן אומגליקס־
פאַל און אַ טעכטערל איז אויסגעגאַנגען אויף זיינע הענט אין פריער יוגנט פון
דיפטעריט. זיין פרוי העניע, וואָס ער האָט זי זייער געליבט און געשעצט, איז
געשטאָרבן, וועז זי איז געווען עטלעכע און פופציק יאָר אַלט.

אברהם־שמואל הערשבערג איז אַמאָל געווען רייך, פאַרמאָגט אַ שיין הויז
מיט אַ גרויסער פאַבריק און האָט עס אַלץ פאַרלאָרן. זיינע נאָענטסטע פריינד
זיינען זיך צעפאָרן אָדער אויסגעשטאָרבן אין דער צייט פון דער ערשטער
מלחמה. איך האָב אים אָבער קיין מאָל ניט געהערט זיך באַקלאָגן. ער איז
שטענדיק געזעסן ביי זיין שרייבטיש און האָט געשריבן.

שרייבן איז געווען ביי אים אַ ליידנשאַפט, וואָס האָט באַהערשט זיין גאַנץ
לעבן, צוגענומען זיין גאַנצע צייט, איבערלאָזנדיק אים נאָר געציילטע שעהן
פאַר שלאָף און רו. ס׳איז ניט געווען קיין זאַך אין דער וועלט, וואָס זאָל אים
קענען אָפּרייסן פון שרייבן. ער האָט געשריבן ביים טויטנבעט פון זיין ליבן
זון און געטרייער פרוי; ער האָט אויך געשריבן וען ווילדע פּאַליאַקן האָבן
אין דער צייט פון מלחמה זיך געוואָלט אַרייניריסן צו אונדז אין הויז, און אונ־
דזער לעבן איז געווען אין גרויס געפאָר. און אפילו וען ער איז אין מאָל
געלעגן אין בעט מיט אַ לונגן־אָנצינדונג, האָט ער געשריבן אין זיין געדאַנק.
וועז ער האָט שוין געפילט בעסער, האָט ער געזאָגט, אַז ס׳האָט זיך אים געדאַכט,
אַז ער האָלט אין איין שרייבן גאַנצע ביכער, ס׳איז נאָר אַ שאָד, וואָס ער האָט
פאַרגעסן זייער אינהאָלט.

און וואָס האָט ער געהאַט פון זיין שווערער אַרבעט, וועלכער ער האָט אַפּ־
געגעבן זיין גאַנץ לעבן? איך ווייס ניט, צי ער האָט באַקומען באַצאָלט פאַר
פאַפּיר און טינט. כבוד? איך ווייס ניט, צי ס׳איז געווען אַ צענדליק מענטשן
אין גאַנץ ביאַליסטאָק, וואָס האָבן געוואוסט פון וואָס ער שרייבט דאָרט ביי זיך
אין אייבערשטיבל. דער גרעסטער טייל פון זיינע שריפטן האָבן קיין מאָל ניט
געזען דאָס ליכט פון דער וועלט און — זיי וועלן עס קיין מאָל ניט זען. ווען
איך האָב זיך נאָכגעפרעגט, צי עס זיינען וואו פאַרבליבן זיינע ווערק, האָב איך
פון דעם יידישן זשורנאַליסטן־פאַראיין אין פּוילן געקראָגן די ווייטערדיקע קור־
צע תשובה:

„אויף אייער בקשה האָבן מיר זיך פאַראינטערעסירט מיט דער
ליטעראַרישער ירושה פון א. ש. הערשבערג אין ביאַליסטאָק. צום
באַדויערן איז ביז היינט קיין שום שפּור פון זיינע כתב־ידן נישט גע־
פונען געווארן". אונטערגעשריבן: פאַראַנטוו. סעקרעטאַר א. זאַק,
לאָדזש, דעם 26טן אָקטאָבער, 1947.

מיט איין וואָרט, זיינע כתב־ידן זיינען אויף אייביק פאַרלאָרן געגאַנגען.
ס׳איז אָבער קיין ספק ניט, אַז זיי האָבן געהאַט אַן אויסערגעווייניקן גרויסן
ווערט. וועגן דעם זאָגט עדות דער גרויסער העברעאישער דיכטער חיים־נחמן
ביאַליק. ווען ער האָט באַזוכט ביאַליסטאָק אַ קורצע צייט פאַר זיין טויט, האָט
ער מיט גרויס אינטערעס דורכגעבלעטערט די מאַנוסקריפּטן און אָנגעזאָגט מיינע
שוועסטער, זיי זאָלן אָפּהיטן די שריפטן ווי דאָס אויג אין קאָפּ און זיי האַלטן
אונטער זיבן שלעסער, ווייל זיי האָבן אַן אויסערגעווייניקן ווערט פאַר דער
העברעאישער וויסנאַשפּטלעכער ליטעראַטור. ביאַליק האָט אויך צוגעזאָגט, אַז
דער העברעאישער אוניווערסיטעט אין ירושלים וועט דרוקן מיין פאָטערס כתב־
ידן. פון ביאַליסטאָק איז ביאַליק אָוועק קיין ווין, וואו ער האָט דורכגעמאַכט
אַ שווערע אָפּעראַציע, וואָס פון איר איז ער געשטאָרבן. און אַזוי זיינען מיין
פאָטערס ביכער ניט געדרוקט געוואָרן.

דאָ האָבן מיר אַן אָפּשאַצונג פון ביאַליסטאָקער רב ד״ר גדליהו ראָזנמאַן,
וואָס האָט געשריבן וועגן הערשבערגס ווערק (וועגן די, וואָס זיינען געדרוקט
געוואָרן, ווי אויך וועגן די, וואָס זיינען קיין מאָל ניט פאַרעפנטלעכט געוואָרן):

„וען מיר קוקן זיך צו צו די ביזאַהעריקע שאַפונגען, וועלכע ליגן אָנגעזאַמלט
אין צוועלף גרויסע בענדער און חוץ דעם אין עטלעכע צענדליק קלענערע און גרע־
סערע מאמרים און אָפּהאַנדלונגען, געדרוקט אין פאַרשיידענע צייטשריפטן און זשור־
נאַלן, זעען מיר פאַר זיך אַ גרויסן ערנסטן פּראָצעס, וועמען ס׳איז געלונגען אַ דאַנק
זיין חריפות און בקיאות אין דער ביבלישער און תלמודישער ליטעראַטור, זיינע
רייכע אַרכעאָלאָגישע און היסטאָרישע ידיעות און טיפן אינטואיטיוון בליק אַרייַ־
צודרינגען אין אַ סך ביז אַהער נאָך ווייניק אויסגעפאָרשטע געביטן און גאַנץ נייַ
צו באַלייכטן די ביבלישׂ־תלמודישע תקופות פון אונדזער היסטאָריע״ (אונזער
לעבן, ביאַליסטאָק, פרייטיק, 31טן יאַנואַר, 1936).

ח. טיקטינער אין דער וואַרשעווער צייטונג דער מאָמענט שרייבט דעם 11טן נאָוועמבער 1938 דאָס ווייטערדיקע:

„הערשבערג איז שוין לאַנג אַ נאָמען אין דער ווייסנשאַפטלעכער וועלט אַלס אויטאָריטעט אויף זיין געביט. די גרויסע געלערטע פון יודאַאיסטיק און פאַרשערס פון יידישן לעבן אין דער משנה־ און תלמוד־צייט וועלן זיך צו אים מיט שאלות ותשובות, און ער איז ביי זיי דער פוסק אחרון. וועגן וואָס האָט שוין הערשבערג נישט געשריבן? וועגן דער געשיכטע פון הלבשה ביי יידן, די געשיכטע פון באַשור־כונג ביי יידן, גאַרבעריי אין די צייטן פון משנה און תלמוד, די געשיכטע פון דער יידישער ראַסע און נאָך און נאָך. עס איז נישטאָ כמעט קיין איין ווינקל אין דער יידישער געשיכטע, אויף וועלכער הערשבערג זאָל נישט וואַרפן אויף דעם אַ ליכטיקן שיין, און עס איז נישטאָ קיין איין צווייג אין דעם ווייטן אַמאָל, אַז הערש־בערג זאָל ניט אויפדעקן קיין נייסן.

אָן אוניווערסיטעט־בילדונג און אָן ווייסנשאַפטלעכער צוגרייטונג האָט הערש־בערג געשאַפן ווערק, וואָס אַלע געלערטע אויף דעם געביטענעם געביט בייגן פאַר אים די קעפּ".

איך קען ברענגען נאָך מער ציטאַטן פון פיל העברעאישע און יידישע זשור־נאַלן און צייטונגען וועגן די מיינונגען פון געלערטע, וואָס האָבן געזען זיינע אומפאַרעפנטלעכטע ווערק, אָבער דאָס איז נוצלאָז. זיינע וויכטיקע כתב־ידן זיינען אומגעקומען מיט טויזנטער אַנדערע אין דער צייט פון דעם גרויסן חורבן.

אַ קורצע צייט פאַרן אויסברוך פון דער מלחמה, ווען מיין פאָטער האָט שוין געזען, אַז דאָס גרויסע אומגליק דערנענטערט זיך, האָט ער מיר געשריבן: „ס׳וואָלט זיך מיר ניט געוואָלט אַרייגפאַלן אין המנס הענט"... אָבער ס׳האָט זיך אים ניט איינגעגעבן אויסצומיידן דעם שרעקלעכן גורל. כאָטש ער איז שוין געווען אַלט און קראַנק, האָט ער געמוזט דערלעבן צו זען מיט זיינע אייגענע אויגן דעם אונטערגאַנג פון זיין פאָלק.

די יידישע טעלעגראַפן־אַגענטור האָט געמאָלדן, אַז הערשבערג איז גע־שטאָרבן דעם 10טן מאַי 1940. דאָס איז אָבער געווען אַ פאַלשע ידיעה. איך האָב דערהאַלטן פון אים בריוו נאָך דער דאַטע, ביז די דייטשן זיינען צום צווייטן מאָל אַריין אין ביאַליסטאָק. לויט די ידיעות פון יהושע ראַפאַפּאָרט און רפאל רייזנער איז אברהם־שמואל הערשבערג אומגעקומען ביי דער ליקווידאַציע פון געטאָ אין 1943.

א. ש. הערשבערג איז געווען אַ געלערנטער און פאָרשער. ס׳האָט אים אָבער געפעלט דער חוש פאַר קונסט, פאַרן געפליגלטן וואָרט. איך בין זיכער, אַז אויב ער וואָלט איבערגעלעבט דעם חורבן, וואָלט ער ניט פאַרשטאַנען די פאָעטן, וואָס באַשרייבן אין קלינגענדיקע גראַמען דעם אונטערגאַנג פון אירא־פּאישן יידנטום. ער וואָלט ניט געקענט באַנעמען, ווי קענען מענטשן באַ־שרייבן אין גראַמען דאָס אומבאַשרייבלעכע אומגליק. ער וואָלט אָבער אין פשוטע ווערטער מיטן בלוט פון זיין האַרצן צוגעשריבן אַ קאַפּיטל אין זיין

„פנקס" און אַנגעזאַגט די לעבן־געבליבענע, אַז זיי זאָלן קיין מאָל ניט פאַרגעסן דעם שונא ווי עס שטייט געשריבן אין דער תורה:

„מלחמה לד' בעמלק מדור דור" —

עד כאן די פּאָר וועלטער וועגן מיין פּאָטער. איך בין נאָר מוסיף אַ בריוו וואָס איך האָב באַקומען פון בערל מאַרק, דעם פאָרזיצער פון יידישן ליטעראַטן־פאַראיין אין פוילן:

„אויף אייער אָנפראָגע וועגן דעם גורל און טויט פון באַקאַנטן יידישן היסטאָריקער און שריפטשטעלער פון ביאַליסטאָק קאָן איך אייך מיטטיילן, אַז ער איז אומגעקומען בשעת דער צווייטער ליקווידאַציע פון ביאַליסטאָקער געטאָ אין אויגוסט 1943, דעם 17טן אָדער 18טן. ער איז אַרויסגעפירט געוואָרן דורך יידישע פּאָליציי צוזאַמען מיט זיין טאָכטער און דעם סעקרעטאַר פון דער יידישער קהילה באַכראַך. ער האָט זיך אויפגעהאַלטן זייער וועריק און שארף געענטפערט אַ דיי־טשישן כוליגאַן, וואָס האָט אים געוואָלט שלאָגן. אין מיטן גאַס איז ער אַוועקגעפאַלן, מען האָט אים אונטערגעהאַלטן און געפירט ווייטער צו דעם טויט־וואָגאָן.

אין געטאָ האָט ער געוואוינט אין זיין אַלטער דירה אויף גומיענער. זיינע ריזיקע כתבים און כתב־ידן זיינען ליידער ניטאָ".

מיר דריקן אויס אונדזער דאַנק

אונדזער האַרציקסטן דאַנק און באַזונדערע אָנערקענונג דריקן מיר אויס די איניציאַטאָרן פון דער „געזעלשאַפט פאַר געשיכטע פון ביאַליסטאָק: דר. הער־מאַן פראַנק, דוד קלעמענטינאָווסקי, פּראָפ. ליפּא סוקעניק, דוד סאָהן, ווי אויך סימע קאָפּלאָן און רעדאַקטאָר יודל מאַרק, פאַר זייער שוועריע און געטרייער אַרבעט, ביים אַרויסגעבן אונדזער פאָטערס ווערק — דעם „פנקס ביאַליסטאָק".

דר. חיים הערשבערג
הענעך הערשבערג

ניו יאָרק, אָקטאָבער, 1948.

אברהם שמואל הערשבערג ז״ל

פון ישראל הילפערין

ביאַליסטאָק האָט אַרויסגעגעבן ניט אײַן געלערנטן אויף פאַרשיידענע גע־ביטן פון יידישע און אַלגעמיינע וויסנשאַפטן. זיי האָבן אָבער אַלע, ס׳רוב יונ־גערהייט, פאַרלאָזן זייער היים־שטאָט און אַוועק אין דער וועלט. אין די גרויסע צענטערס פון תורה און השכלה האָבן זיי געלערנט, דאָרטן געמאַכט אַ לעבן און אַ קאַריערע און דאָרטן פאַרבליבן. פון צייט צו צייט פלעגט עמעצער פון זיי אַראָפקומען וויי אַ גאַסט אויף אַ וויילע: גיין אויף קברי־אבות, זיך זען מיט משפחה און יוגנט־פרײַנד, אָנקוקן דאָס הויז אָדער הויף וואו זייער וויג איז געשטאַנען, וואו זיי האָבן געשטיפט מיט חברים חדר־יינגלעך, געלערנט אין ישיבה אָדער גימנאַזיע, געווען טעטיק אין אַ לעגאַלער אָדער אומלעגאַלער אַרגאַניזאַציע און — צוריק אַוועקגעפאָרן אין די ווייטע מקומות, אין די נייע היימען. אַנדערש איז דער פאַל הערשבערג. ער האָט זיך געזומען צו וויסנשאַפט שוין אין די מיטעלע יאָרן; ער אַליין איז שוין פון ביאַליסטאָק ניט אַוועק, נאָר זיינע חיבורים זיינען אַוועק אין דער וועלט.

הערשבערג איז ניט געווען אַ געבאָרענער ביאַליסטאָקער, נאָר אַ געוואָרע־נער ביאַליסטאָקער. געקומען אין ביאַליסטאָק אַ צוואַנציק־יאָריקער יונגערמאַן, האָט ער זיך אַיינגעלעבט אין דער ביאַליסטאָקער סביבה, און דאָרטן אָפגעלעבט, מיט קורצע הפסקות, זיין גאַנץ לעבן, ביז אין טיפן עלטער. אַ סך יאָרן איז ער געווען טעטיק אין ווירטשאַפטלעכן און געזעלשאַפטלעכן לעבן. אויף דער עלטער האָט ער זיך מתבודד געווען אין זיין ענגן קאַמער און אין ברייטן ביא־ליסטאָקער וואַלד און אַריינגעטאָן זיך מיט אַלע חושים אין פאָרשן דעם אַלטן יידישן עבר. אין יענע יאָרן, וועו גייסטיק האָט ער געלעבט, דוכט זיך, גאָר ניט אין ביאַליסטאָק, נאָר ערגעץ וואו אין ירושלים אָדער טבריה, אין סורא אָדער פומבדיתא — האָט ער אויך ניט פאַרגעסן זיין היים־שטאָט, געפאָרשט די יונגע היימישע געשיכטע און געשאַפן אַ בילד פון דעם יידישן ביאַליסטאָק וואָס איז געווען און איז שוין מער ניטאָ.

אברהם־שמואל הערשבערג איז אַ געבאָרענער פון קאַלנע, אַ שטעטל אין לאָמזשער גובערניע. דאָ איז ער געבאָרן געוואָרן, אין אַ מיוחסדיקער משפחה,ווינטער 1860. וועו ער איז געווען פינף יאָר אַלט איז די פאַמיליע אַריבער קיין וואַרשע. דאָרט האָט זיין עלטער־פעטער ר׳ זוסמאַן יעבץ געהאַט אַ גרויסן הויף, מיט אַ טאַבאַק־פאַבריק, מיט אַן אייגענעם בית־מדרש, דירות פאַר זיינע באַאמטע און קרובים אאז״וו. ר׳ ישראל, אברהם־שמואלס פאָטער, איז געוואָרן פאַרוואַלטער פון דער פאַבריק און זיין זון איז אויסגעוואקסן אין דער לומדיש־

משכילישער אטמאספער פון זיין פעטערס הויף. דאָ האָט ער געלערנט תנ"ך און גפ"ת, און גלייכצייטיק אויך פרעמדע שפראַכן — דייטש, רוסיש, פויליש. צו צוואַנציק יאָר האָט ער חתונה געהאַט קיין ביאַליסטאָק. ער איז געווען דער איידעם פון באַקאַנטן סוחר און משכיל ר' מרדכי־שלמה וועגדעל. שפעטער איז הערשבערג געווארן אַליין אַ טעקסטיל־פאַבריקאַנט און דאָרטן שוין פאַר־בראַכט, ווי געזאָגט, דאָס גאַנצע לעבן. זיין פרוי איז קיין אריכת־ימים ניט באַשערט געווען: זי איז געשטאָרבן אין ביאַליסטאָק נאָך אין 1917.

עטלעכע יאָר נאָכדעם ווי הערשבערג איז אַריבער קיין ביאַליסטאָק איז דאָרטן געווארן רב ר' שמואל מאָהילעווער, דער באָרימטער עסקן פון דער חיבת־ציון־באַוועגונג. אונטער מאָהילעווערס אָנפירונג איז ביאַליסטאָק גיך געווארן אַ גרויסער אָגיטאַציע־צענטער פון די חובבי־ציון, און דער יונגערמאַן וואָס איז ניט לאַנג געקומען פון וואַרשע — אייגער פון זיינע נאָענטסטע מיטאַרבע־טער. אין 1899 איז הערשבערג אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט פאַרברענגט דאָרט אָנדערטהאַלבן יאָר, און פאַרשפנטלעכט דערנאָך זיינע אייגדרוקן אין צווויי העברעאישע ביכער: משפט הישוב החדש בארץ ישראל (1901) און בארץ המזרח (1910). אין ערשטן בוך האָט ער באַזונדער שארף קריטיקירט די ווירטשאפט פון באַראָן ראָטשילדס באַאמטע און זייער שלעכטע באַציאונג צו די יידישע קאָלאָניסטן. געווייסע חובבי־ציון־קרייזן האָבן בייז אויפגענומען הערשבערגס בוך. די העברעאישע פרעסע האָט אים פשוט פאַרשוויגן, נאָר אחד־העם האָט דאָס בוך דערמאָנט צו גוטן אין השלח, באַמערקנדיק אַז הערשבערגס שילדערונג איז דאָך איבערגעטריבן. ערשט אין די לעצטע יאָרן האָט מען אין ארץ־ישראל אָנגעהויבן אָפּצושאַצן הערשבערגס רייזע־ביכער ווי אַן ערנסטן, אָביעקטיוון מקור פאַר דער געשיכטע פון יידישן ישוב אין יענער תקופה.

אין ביאַליסטאָק גופא האָט הערשבערג געגרינדעט, צוזאַמען מיט ד"ר כאַזאַ־נאָוויטשן, אַ „חברה תורה", וואו מען האָט געלייענט לעקציעס וועגן יידישער געשיכטע און העברעאישער ליטעראַטור. אַ ריי יאָרן איז ער אויך געווען פאַר־זיצער פון די „חובבי שפת עבר". ערב דער ערשטער וועלט־מלחמה האָט ער געגרינדעט און אַרויסגעגעבן די ערשטע יידישע טעגלעכע צייטונג אין ביאַליס־טאָק — ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט (1913־1914). בעת דער דייטשער אָקופאַציע איז ער ווידער געווען פון די הויפט־גרינדער פון דעם ועד הקהל. הערשבערג איז טעטיק געווען אויך אין ארטיקע פילאַנטראָפישע אינסטיטוציעס. אָבער ביס־לעכווייז האָט ער זיך דערווייטערט פון כלל־טועריי און זיך אַריינגעלאָזן אַלץ מער און מער אין היסטאָרישע פאָרשונגען.

געקומען איז הערשבערג צו וויסנאָשפט ניט ווי אָנדערע פון דער ישיבה אָדער אוניווערסיטעט, נאָר פון דער — פאַבריק. הערשבערג אַליין האָט דער־ציילט וועגן דעם אין דער הקדמה צו זיין בוך וועגן יידישער וועבערייַ אין די צייטן פון משנה און תלמוד. יארן־לאַנג אַ פאַבריקאַנט, האָט ער זיך נאָענט צו־געקוקט צו דער יידישער טעקסטיל־אינדוסטריע און געזען אַז זי שטייט גאָר ווי

אויף הינערשע פיסלעך — אַ ליאַדע ווינט, אַ ליאַדע קריזיס וואַרפט עס אום, בעת די גויאישע אינדוסטריע שטייט גאָר פעסט. ער האָט געמיינט אַז דאָס פעלן פון טעכנישע ידיעות ביי די יידישע פאַבריקאַנטן איז די סיבה דערפון אוז האָט זיך געמוטשעריבן פאַר זיי אַ מין פראַקטישן הילפס־בוך וועגן די יסודות פון וועבערייַ. דעמאָלט האָבן נאָך ס׳רוב פאַבריקאַנטן, על כל פּנים אין דער ביאַליסטאָקער געגנט, גלייַענט העברעאיש אוז הערשבערג האָט זיך געמוטשעריבן דאָס בוך אין דער העברעאישער שפּראַך. וואו נעמט מען אָבער אַ העברעאישע פאַך־טערמינאָלאָגיע? הערשבערג האָט זיך געלאָזט זוכן אין משניות אוז אין דער גמרא. אוז דאָ האָט ער זיך אָנגעשטויסן ניט נאָר אויף אייגצלנע טערמינען, — דאָ האָט זיך אָנטפּלעקט פאַר אים אומגעריכט אַ שטאַרק אָנטוויקלטע מאַטעריעלע קולטור. מיט דער צייט האָט זיך הערשבערג אַרומגעזען, אַז עס זיינען פאַראַן גאָר אָנדערע סיבות פאַרן שוואַכן מעמד פון דער יידישער טעקסטיל־אינדוסטריע, אוז האָט אויפגעהערט זיך צו עסקן מיטן פראַקטישן הילפס־בוך: ס׳האָט אים שטאַרק געצויגן צו זיך די אַלטע יידישע קולטור־וועלט, וואָס האָט צופעליק זיך אָנטפּלעקט פאַר אים אין משניות אוז אין דער גמרא אוז ער האָט זיך געמוטשעט פאַרשן קודם־כל די אַלטע יידישע וועבערייַ, דערנאָך אָנדערע צווייגן פון יידישן קולטור־לעבן. אָזוי איז אויסגעוואקסן אַ פיר־בענדיק ווערק אויף העברעאיש: דאָס יידישע קולטור־לעבן אין דער תקופה פון דער משנה אוז פון דעם תלמוד. אַרבעטנדיק אויף דעם דאָזיקן ווערק איז ער געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז די יידישע קולטור אין די צייטן פון תנ״ך, משנה אוז תלמוד איז געווען שטאַרק פאַרפלאָכטן מיט די קולטורן פון די אַרומיקע פעלקער, אוז ס׳איז ווידער אויסגעוואקסן אַ גרויס ווערק אין זעקס טיילן: די געשיכטע פון דער יידישער ראָסע אוז קולטור פון די עלטסטע צייטן ביז צום סוף פון דער תלמודישער תקופה. דערנאָך האָט ער אָנגעשריבן אַ גרויס ווערק וועגן דער יידישער אוז ניט־יידישער תנ״ך־וויסנשאַפט, אוז שוין אין די לעצטע יאָרן האָט ער זיך פאַרמאָסטן אָנצושרייבן אַ נייַ ווערק וועגן נבואה אוז נביאים ביי יידן.

פון די אַלע אויסגערעכנטע קאָלאָסאַלע ווערק זיינען פאַרעפנטלעכט געוואָרן נאָר אייַן טייל פון זיין „קולטור־לעבן״ אוז קליינע אויסצוגן פון אָנדערע מלחמה האָט הערשבערג באַשלאָסן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, דאָ משלים צו זיין זיינע ווערק לויט די נייַסטע פאָרשונגען, אוז טאָקע זען מען זאָל זיי דרוקן. סערטיפיקאַטן זיינען אָבער געווען זייער וווייניק אוז בעלנים אויף זיי אַן אַ שיעור. די זאַך האָט זיך פאַרצויגן אוז דערווייל איז אויסגעבראָכן די מלחמה. הערשבערג האָט ווייטער געאַרבעט, ער האָט אָבער שטאַרק געזאָרגט — וואָס וועט זיין מיט זיינע כתבים? אין אַ בריוו צו אַ גוטן פריינד אין ארץ־ישראל האָט ער אָנגומלטן געשריבן: דערווייל בין איך ווי יענער קראָט אין משל פון מדרש, אָט דער קראָט שלעפּט צונויף אוז לייגט אָנידער אוז ווייס ניט פאַר וועמען לייגט ער אָנידער, אוז איך אויך אָזוי — שלעפּ אוז לייג אָנידער אוז ווייס ניט פאַר וועמען לייג

איך אַנידער. ווי דאָס האַרץ וואָלט אים געזאָגט. אַלע זיינע כתבים זיינען פאַר־לאָרן געגאַנגען אין גרויסן חורבן, פאַרבליבן איז נאָר די מאַנאָגראַפיע וועגן ביאַליסטאָק, ער האָט זי באַצייטנס איבערגעשיקט קיין אַמעריקע.

י א ר ן ל א נ ג האָט הערשבערג געאַרבעט אויף דער דאָזיקער מאַנא־גראַפיע. פאַרשנדיק פאַרשיידענע פּראָבלעמען פון אונדזער אַלטער יידישער געשיכטע, האָט ער קיין מאָל נישט אויפגעהערט צו פאָרשן אויך די יונגע גע־שיכטע פון יידן אין ביאַליסטאָק: געניש־טערט אין אַלטע שמות, אָפּגעשריבן מצבות, נאָטירט זכרונות פון אַלטע לייט, אויסגעפרעגט כל מיני כלל־טוערס, אָנ־געקליבן אַ באַרג ידיעות און געפּרואווט געבן אַ מעגלעך אָביעקטיוו בילד פון אונדזער היים־שטאָט. יאָרן לאַנג האָט ער געבויט אַ דענקמאָל דעם לעבעדיקן אידישן ביאַליסטאָק, און ניט ווילנדיק און ניט וויסנדיק געשטעלט — אַ מצבה...

ירושלים, כסלו, תש"ח.

ביבליאָגראַפיע פון א. ש. הערשבערגס היסטאָרישע און ציוניסטישע שריפטן

דאָ זיינען ניט פאַרצייכנט א. ש. הערשבערגס אַקטועלע אַרטיקלען און קאָרעספּאָנדענצן, געחתמעט: העברי, אורח עברי, א"א, וואָס זיינען געווען געדרוקט אין דער טעגלעכער און וועכנטלעכער הצפירה, אין די יאָרן 1903־1904, אויך ניט די אַרטיקלען אויף יידיש וואָס זיינען געווען געדרוקט אין זייַן ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט, אין די יאָרן 1913־1914. פון די אַרטיקלען וועגן צייט־ענינים זאָל בלויז דערמאָנט ווערן די גרויסע סעריע וועגן יידישן סוחר און פאַבריקאַנט — „מה יפעל ישראל" אין הצפירה, אין 1913־1914.

1. משפט הישוב החדש בארץ־ישראל, ווילנה, תרס"א, קפ"ז עמודים.
2. „טפוסים מעסקני חובבי ציון הראשונים", המאסף, תרס"ג, עמ' 102—123.
3. „הצמר והפשתה בימי המשנה והתלמוד", הקדם, כרך ב', פטרבורג, תרס"ז, חוב' ג־ד, עמ' 1—24.
4. „הברסאות בימי המשנה והתלמוד", הקדם, כרך ג', פטרבורג, תרס"ט.
5. ההשתלשלות ההיסטורית של רעיון תחית הלשון העברית, הוצאת עבריה, אודיסה, תרס"ט, ט"ז עמודים.
6. בארץ המזרח, אין צווי טיילן, געדרוקט ווי אַ ביילאָגע צום הזמן, ווילנה, תר"ע, רכ"ה עמודים (דער ערשטער טייל איז פריער געדרוקט געווען אין חודש־שריפט המזרח, תרס"ד, און עטלעכע פראַגמענטן אין העולם און המליץ).
7. אַריינפיר און באַמערקונגען צום בוך גאון יהודה וירושלים פון ד"ר שלמה רובין, ווארשע, תר"ע, עמ' 1—12 און 113—122.

8. ההלבשה העברית הקדומה, חקירה בארכיאולוגיה העברית בתקופת כתבי הקדש, הוצאת תושיה, ווארשע, תרע"א, קצ"ג עמודים.
9. „יפיה והתיפותה של האשה בזמן התלמוד", העתיד, ספר ד', ברלין, תרע"ב, עמ' 1—53.
10. דבר על העם העברי על אוצר הספרים בירושלים, מיוחס לד"ר יוסף חזנוביץ, מיט אַן הקדמה און אויספירלעכער ביאַגראַפיע, ווארשע, תרע"ג, כ"ה עמודים.
11. „מנהגי האירוסין והנשואין בזמן התלמוד", העתיד, ברלין, תרע"ג, עמ' 75—105.
12. „מקומות המרפא בארץ ישראל ומנהגי החיים העבריים בהם בתקופת הבית השני והתלמוד", התקופה, כרך ו', תר"פ, ע' 216—245.
13. „התגלית של האפיפורין ביב ובסונה", התקופה, כרך ח' תרפ"א, עמ' 339—368.
14. „תנועת ההתגירות הגדולה בתקופה הבית השני", התקופה, ספר י"ב, עמ' 129—148; ספר י"ג 189—210.
15. „העסה, מהותה ותולדותיה", הדביר, ספר ב', תרפ"ג, ע' 92—100.
16. „שני נביאי סבלנות הדת" (יונה ואליהו), הדואר, שנה ג', גל' ד', ה' ו'.
17. חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, חלק ראשון: הארג ותעשית הארג, הוצאת א. י. שטיבל, וורשה, תרפ"ד ,שכ"ח עמודים עם ציורים.
18. „שמות העצם הפרטיים העבריים בתקופות הקדומות, התקופה, ספר כ"ב, תרפ"ד, עמ' 256—289; ספר כ"ה, תרפ"ט, עמ' 379—414.
19. „לתולדות השבטים העברים הקדומים", העולם, 1925, גל' י"ד—ט"ו, ט"ז, י"ז, י"ח.
20. „הטלית של ת"ח", העולם, 1925, גל' מ'.
21. „עטופי המדינים, מוצאם וערכם", העולם, 1925, גל' מ"א.
22. „עטיפות תלמידי חכמים", העולם, 1925, גל' מ"ב.
23. „ע"ד המלה ,לוקאוט' ", העולם, 1925, גל' מ"ה.
24. „בדבר ארץ האמורי העתיקה", העולם, 1926, גל' ח'.
25. „טליתים של ת"ח ועטופי סדינים", העולם, 1926, גל' י"ד.
26. „פרפראות בחקירת המקרא", העולם, 1927, גל' י"ט.
27. „להרחבת הלשון", העולם, 1927, גל' כ'.
28. יחזקאל הנביא המבקר והאוטופיסט הקיצוני", העולם, 1930, גל' ט"ו, ט"ז, י"ז, י"ח, כ"א.
29. „שפת החומש", התקופה, ספר כ"ו־כ"ז (תר"ץ), עמ' 688—697.
30. „סתירת שני החידושים בדברי ימי ישראל ואמתתם ההיסטורית", העולם, 1930, גל' ל'.
31. „התחלקות בני אדם לגזעים ומעמדות בתורת משה", העולם, 1931, גל' ה'.
32. „תולדות נוסחאות הוודויים", העולם, 1930, גל' מ"א.
33. „פרפראות אחדות בחקירות תלמודיות", בית המדרש החדש, כרך ב', חוב' ג־ד.

34. בקורת על ספר „תולדות השירה העברית בימי־הבינים", העולם, 1931, גל' י"ב.
35. „תולדות רבי זאב יעבץ", ההד, תרצ"ד, חוב' ז', עמ' ט"ו—ל"ב.
36. „לשאלת התחלת התנועה לישוב א"י אצל צדיקי פולניה", ההד, תרצ"ה, חוב' ד'.
37. „לחקר המשפחה העברית הקדומה", התקופה, תרצ"ו, כרך כ"ח, עמ' 348—362.
38. „יסודי אחדות הגזע והעם בעמים וישראל", סיני, תרצ"ט, כרך ד', עמ' שנ"ב—שס"ו, תקע"ו.
39. „עוד לחקר המשפחה העברית הקדומה", העולם, ת"ש, גל' א'.

מאַנוסקריפטן:

40. חיי התרבות בישראל בתקופת המשנה והתלמוד, ח"ב וג': תעשיית ההלבשה העברית ויתר נמוסי החיים, י"ז פרקים בצרוף מבוא גדול ונ"ב ציורים.
41. מגילות יוחסין בארץ־ישראל ובבבל, כ"ו פרקים, תולדות הגזע והתרבות של עם ישראל מימי הקדם עד חתימת התלמוד, שני חלקים.
42. קדמות ישראל לפני התולדה, ג' חלקים (תורת משה, תולדות הפולחן, המקדשים, הכהנים, הקרבנות, החגים והמועדים, חשבון הזמנים והמספרים).
43. משפט בקורת המקרא המינית וסתירותיה, העברית וקיומיה, שלשה חלקים.
44. מהות הנבואה ותורת הנביאים.

[צוגאַב. אין דער רשימה פון זיינע אייגענע מאַנוסקריפטן וואָס דער מחבר גופא האָט צונויפגעשטעלט, איז חוץ דעם פאַראַן: חומש לפי בקורת המקרא המדעית, דריי טיילן.

דער מחבר האָט אויך איבערגעזעצט אויף העברעאיש קיטלס מדע כתבי הקדש, ווילנע, תרע"א, און אישלבאַכערס היהדות ומהות הנוצרי, ווילנע.

זען אויך: ביבליאָגראַפיע פון א. ש. הערשבערגס שריפטן אין תקופתנו, חוברת ג־ד, לונדון, תרצ"ג; זען וועגן הערשבערגן אין דער דייטשישער ענציקלאָפעדיע יודאַאיקאַ, ב' 8, און אין זלמן רייזענס לעקסיקאַן פון יידישער ליטעראַטור, פרעסע און פילאָלאָגיע, ב' 1 ווילנע, 1926.]

פּנקס ביאַליסטאָק

באַנד 1

אַריינפיר

א. מיין שייכות צו ביאַליסטאָק און מיין אַרבעט איבערן פּנקס

וואוינענדיק שוין עטלעכע און פופציק יאָר אין ביאַליסטאָק (זינט 1880), אין איינער פון די אינטערעסאַנטסטע שטעט און קהילות, אין אַ שטאָט מיט אַן אַנט־וויקלטער אינדוסטריע און האַנדל, מיט גרויסע יידישע נאַציאָנאַלע באַוועגונגען, האָב איך זיך געשטעלט די אויפגאָבע זי אויסצופאָרשן און צו באַשרייבן איר געשיכטלעכע אַנטוויקלונג אויף אַלע געביטן. דער צופאַל האָט מיר אויך דערצו צוגעהאָלפן, ווייל איך בין אין איר געווען טעטיק אויף אַלע אירע געביטן.

בשעת איך בין געווען מיט עטלעכע און פערציק יאָר צוריק אַ לענגערע צייט אַ טוך־פאַבריקאַנט אין ביאַליסטאָק, האָב איך אָנגעהויבן צו שרייבן אין העברעאיש אַ לערנבוך פאַר טעקסטיל־אינדוסטריע, ווי אויך וועגן דער געשיכט־לעכער אַנטוויקלונג פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע אין ביאַליסטאָק. אַזוי ווי עס האָט מיר דערצו אויסגעפעלט אין העברעאיש די נויטיקע טעכנישע טערמי־נאָלאָגיע, בין איך אַריינגעצויגן געווארן אין דער פאָרשונג פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע אין משנה און תלמוד. די פרוכט פון דער אַרבעט איז מיין ספר „הארג ותעשית הארג" ערשטער טייל פון מיין „חיי התרבות בישראל בימי המשנה והתלמוד"[1]. די דאָזיקע פאָרשונג האָט מיך אַריינגעצויגן אין אַ גרויס־סער וויסנשאַפטלעכער אַרבעט „תולדות הגזע והתרבות של עם ישראל מתקופו־תיו היותר קדומות עד חתימת התלמוד" (זען מיין הקדמה צום דערמאָנטן ספר). דער רעזולטאַט פון מיין דרייסיק־יאָריקער אַרבעט איז אַ צוועלף־בענדיק ווערק, וואָס צוליב דער קריטישער צייט געפינט זיך נישט דער פאַרלעגער פאַר דעם.

איך האָב גלייכצייטיק ג ע ק ל י ב ן ביי יעדער געלעגנהייט מ א ט ע ־ ר י א ל אָנצושרייבן די געשיכטע פון דער ביאַליסטאָקער קהילה אין אַ ברייטן פולקומען פאַרנעם[2]. זייענדיק די גאַנצע צייט באַטייליקט אין ביאַליסטאָקער פאַבריקאַציע און מסחר, אין איר עקאָנאָמישער, קולטורעלער, רעליגיעזער, נאַ־ציאָנאַלער, פילאַנטראָפישער, דערציערישער טעטיקייט, האָב איך זיך געפילט צוגעפאַסט צו שרייבן איר געשיכטע אויף אַלע געביטן און עס געהאַלטן פאַר אַ הייליקן חוב צוצוטרעטן ענדלעך צו דער אַרבעט. איך האָב זיך אָפּגעשיידט פון מיין הויפּטאַרבעט אויף אַ געוויסער צייט און איך האָב זיך אָפּגעגעבן מער

---

1. געדרוקט אין שטיבל־פאַרלאַג, וואַרשע, 1922.

2. דער בייטעם פון דילעטאַנטישקייט ליגט מיר נאָך אין זכרון פון מיין גאָר ערשטן פרואוו אָנצושרייבן אַן אַרבעט וועגן דער געשיכטע פון ביאַליסטאָקער טעקסטיל־אינדוסטריע. אָט דער סאַמע ערשטער אָנהייב איז געווען אַ דיסערטאַציע אין דייטש וואָס איך האָב אָנגעשריבן פאַר אַ היגן יידישן סטודענט פון ריגער פּאָליטעכניקום. יענער האָט פאַר דער אַרבעט באַקומען דעם אַקאַדעמישן טיטל און די ריגער פּראָפעסאָרן האָבן דערנאָך געריכט די דיסערטאַציע.

ווי אויף אַ יאָר צייט טעכניש צוצוגרייטן די דאָזיקע אַרבעט, וואָס איך האָב זי איצט געענדיקט.

איך האָב די דאָזיקע אַרבעט געשריבן אין יידיש כדי זי זאָל זיין פאַרשטענדלעך אַלע פאַלקשיכטן. חוץ לזה, האָב איך געהאַט זייער שלעכטע דערפאַרונגען מיט מיין העברעאיש שרייבן. אין אַן אַנדער לשון וואָלטן מיינע שריפטן שוין לאַנג געדרוקט געווארן, ווי עס האָבן מיר פאַרזיכערט באַקאַנטע געלערנטע, וואָס ווייסן זייער וויכטיקייט און נויטיקייט פאַר דער יידישער וויסנשאַפט. אין העברעאיש אָבער האָט זיך אַ באַוואוסטער פאַרלעגער אָפּגעזאָגט פון זיין קאַנטראַקט מיט מיר צו דרוקן די איבעריקע טיילן פון מיין ספר „חיי התרבות בישראל".

איך מוז אויך אויפמערקזאם מאַכן, אַז ווי אַ יידישער קולטור־פאַרשער האָב איך דאָ אויך ניט געשריבן בלויז אַ טרוקענע מאַנאַגראַפיע; איך האָב דאָ געגבן אין בוך אויך היסטאָרישע באַלייכטונגען וועגן רעליגיעזע און דערציערישע אַנשטאַלטן.

איך האָב זיך באַמיט איבערצוגעבן פאַר די צוקונפטיקע דורות אַ פולשטענדיק בילד פון ביאַליסטאָקער פאַרצייטיקן לעבן מיט אַלע זיינע פאַרשיידענע פאַרבן אין אַלע זיינע שיכטן און געביטן, מיט אַלע זיינע גרעסערע אינטערסאַנטע פֿערזענלעכקייטן, פון פאַרשיידנסטן טיפּ, מיט זייער לעבן־שטייגער און טעטיקייט, זייערע אַלע לומדישע, השכלהשע, וויסנשאַפטלעכע, ליטעראַרישע שאַפונגען פון די קלענסטע ביז די גרעסטע, אויך אַלע לעגענדעס, אַנעקדאָטן און געלויפיקע אויסדרוקן.

אויף אַזאַ אופן, וויזט אויס, איז מיר געלונגען איבערצוגעבן אַ לעבעדיק בילד פון דעם אַלטן יידישן ביאַליסטאָק.

ביים שרייבן די געשיכטע פון ביאַליסטאָק בכלל האָב איך זיך לכתחילה באַנוצט מיטן רוסישן בוך פון א. באַראַוואסקי: „מאַטעריאַלי דליא געאָגראַפיאי אי סטאַטיסטיקי ראַסיאי, גראַדנענסקאַיא גובערניא", פּעטערבורג, 1863. אין אים געפינט זיך אַן אוצר דאָקומענטן און ידיעות וואָס זיינען נוגע דער אַמאָליקער גראַדנער גובערניע בכלל און צווישן זיי אויך וועגן ביאַליסטאָק — וועגן עקאָנאָמישן, קולטורעלן און פּאָליטישן צושטאַנד ביז יענער צייט, אויספירלעך און אָביעקטיוו, און אויך ספּעציעל וועגן יידן. אויך האָב איך זיך באַנוצט מיט די ביאַליסטאָקער קאַלענדאַרן (רוסיש) פון די אַרויסגעבער מ. י. מילאָקאָווסקי, 1897; מ. י. קראל, 1912, 1914; „ספּראַוואַטשני קאַלענדאַר", 1913, אַרויסגעגבן פון רויטן קרייץ, וואָס זיינע מיטאַרבעטער זיינען געווען עטלעכע היגע יידן.

וועגן דער ביאַליסטאָקער קהילה האָב איך געפונען גאַנץ ווייניק מאַטעריאַל. קיין פּנקס הקהל און פּנקס חברה קדישא ווי אין אַנדערע שטעט האָב איך נישט געפונען, אויסער עטלעכע פּנקסים פון אַלטע בתי־מדרשים. איך האָב זיך באַנוצט וועגן איר אַלטער קהילה־געשיכטע דער עיקר מיט דעם פּנקס פון דער אַלטער טיקטינער קהילה, וואָס די ביאַליסטאָקער קהילה איז אַמאָל געווען פון איר אָפּהענגיק, און מיט אַלטע קוועלן אין רוסיש, פּויליש און דייטש. פון די

לעצטע עטלעכע און פופציק יאָר בין איך אַליין געווען אַ עד ראיה און אַ עד שמיעה פון אַלע אַלטע מסורות פון זקנים.

עס זיינען מיר אויך געווען באַהילפיק אין דער פאָרשונג פון דער אַלטער געשיכטע פון ביאַליסטאָק צוויי היגע טיכטיקע יונגעלייט: 1) ישראל בהרב ר׳ שלמה היילפערין, אַן אוראיניקל פון ר׳ ליפעלען, אַ פאַך־געלערנטער אין דער געשיכטע פון יידן אין פוילן און ליטע, און 2) שמעון קאָניאָק, אַ יונגער תלמוד־דישער למדן, אַ בקי, ווי אויך אַ קענער פון רבנות און אַ פאָרשער פון היגן אַלטן בית־עולם. איך בין שולדיק אַ דאַנק די צוויי יונגע ביבליאָטעקאַרן פון דער היגער „שלום־עליכם־ביבליאָטעק", וואָס זיי האָבן מיר געליפערט מאַטעריאַלן, דער עיקר פאַר דער געשיכטע פון דער אַרבעטער־באַוועגונג אין ביאַליסטאָק, און בכלל אַלע נייטיקע ספרים און ביכער וואָס זיינען געווען אין זייער רשות. אַ ביסל האָב איך זיך באַנוצט מיט דער נאָך יונגער און קליינער שטודיר־ביבליאָטעק ביי דער קהילה.

ב. פראָפ׳ מאָשטשיצקים פוילישע מאָנאָגראָפיע וועגן ביאַליסטאָק

נאָך דעם ווי איך האָב שוין פ א ר ע נ ד י ק ט שרייבן מיין בוך אין כתב־יד, האָט זיך באַוויזן די פוילישע מאָנאָגראַפיע וועגן ביאַליסטאָק, פון פראָפ׳ הענריק מאָשטשיצקי[3], וואָס עס האָט ביי אים באַשטעלט דער היגער מאַגיסטראַט און האָט זי אָפּגעדרוקט אויף אייגענע הוצאות. די אַרבעט איז געבויט געווארן אויף אַ זאַמלונג פון אַלטע אַרכיוו־מאַטעריאַלן, פוילישע און רוסישע. איך האָב צו מיין ספר צוגעגעבן אַלע ידיעות וועגן דער געשיכטע פון ביאַליסטאָק, ווי ווייט זיי זיינען נוגע מיין אַרבעט. אָבער ליידער פעלן מאָשטשיקין די עיקרדיקסטע ידיעות וועגן דער געשיכטלעכער אָנטוויקלונג פון דער ביאַליסטאָקער טעקסטיל־אינדוסטריע, וועגן דער ביאַליסטאָקער אַרבעטער־באַוועגונג, און דערהויפט וועגן דער י י ד י ש ע ר געשיכטע פון ביאַליסטאָק. ער האָט זיך, ווייזט אויס, פאַרלאָזן אויף זיינע היגע מיטהעלפער, אויף דעם אָזוי־גערופענעם „רעדאַקציע־קאָמיטעט". דער דאָזיקער קאָמיטעט האָט וועגן דעם אַלעם קיין שום ידיעה ניט געהאַט, און די ידיעות וואָס ער האָט צוגעשטעלט וועגן יידן אין ביאַליסטאָק זיינען זייער טענדענציעז. דער מחבר אַליין האָט אויך, ווייזט אויס, בנוגע יידן שטאַרקע פאַראורטיילן. ער באַמיט זיך ווי ווייט ער קען מעלים צו זיין באַקאַנטע גדרוקטע דאָקומענטן, וועלכע מיר ברענגען פון דער

3. Henryk Moscicki, *Bialystok, Zarys Historyczny*, Bialystok, 1933.
פּסח קאַפּלאַן האָט אין אונזער לעבן, 1933, געגעבן אַ סעריע אַרטיקלען וועגן און קעגן דעם בוך, אַנהייבנדיק פון נומ׳ 262 פון דערמאָנטן יאָר. איך באַנוץ זיך ווייטער מיט עטלעכע פון זיינע איינוועגדונגען און באַמערקונגען.

בראַניצקישער צייט, וואָס באַווייזן די גרויסע ראָלע וואָס יידן האָבן יעמאָלט געשפּילט אין ביאַליסטאָק, אָבער אַנדערע ידיעות פּאַרדרייט ער.

מיר ברענגען דאָ עטלעכע ביישפילן :

אויף ז. 36 פון זיין געשיכטע שרייבט ער : „דער קליינהאַנדל איז דערהויפּט באַהערשט געווען דורך יידן, אָבער אין דעם הורט, זיינען די וויכטיקסטע האַנדלס־אונטערנעמונגען געבליבן אין די הענט פון די מעשטשאַנעס, דאָס הייסט, וואו זיי האָבן זיך געפונען פון פריער". פרעגט זיך : פון וואַנען האָט ער עס גענומען ? די ערשטע גרויסע ראיה איז : „איינער פון די וויכטיקסטע אַרטיקלען איז געווען טוך, דערמיט האָט געהאַנדלט דער טערעספאָלער יאַן באָגוסלאַווי". פון וואַנען וויים ער דאָס, אַז ער איז געווען דער איינציקער, וואָס האָט געהאַנדלט מיט טוך אין ביאַליסטאָק ? אפשר איז ער געווען דער איינציקער קריסט וואָס האָט געהאַנדלט מיט טוך און די איבעריקע זיינען אַלע געווען יידן ? אַזוי דערציילט בפירוש דער דייטשער שריפטשטעלער א. ק. פאָן האָלשע [4], וואָס מאַשטשיצקי גופא ציטירט אים אַליין וויטער (ז. 68), אַז דעמאָלט זיינען געווען די הורט־העגדלער מיט מאַנופאַקטור און טוך נ ָא ר יידן. אויך ברענגענדיק די גאַנצע נאָטיץ פון האָלשע וועגן די עטלעכע און פערציק קראָמען אין ברעמל, פּאַרשווייגט מאַשטשיצקי, אַז זיי זיינען געווען (לויט האָלשע) נאָר יידישע און גיט איבער, אַז זיי זיינען געווען סתם אַ פערציק רייכע סוחרישע קראָמען. מאַשטשיצקי היפּערט איבער האָלשעס אויספירלעכע ידיעות וועגן די קראָמען, אַז זיירע יידישע באַזיצערס האָבן געבראַכט סחורה פון לייפּציג, פּראַנקפורט, דאָס הייסט, אַז זיי זיינען געווען גרויסע הורטאָוניקעס און אַז זיירע קראָמען זיינען געווען אַ צירונג פאַר דער שטאָט, און אַז אַנדערע אַרטיקלען וועלן אין זיי פאַרקויפט ביליקער ווי אין אַ סך גרעסערע שטעט. אמת, שפּעטער אויך ז. 80 גיט מאַשטשיצקי איבער די דאָזיקע ידיעה פון האָלשען וועגן דעם גרויסן האַנדל פון די יידישע קרעמערס און ער באַציט זיי אויפן גאַנצן האַנדל ; ער זאָגט, אַז דער האַנדל בכלל איז באַהערשט געווארן דורך יידן און מעשטשאַנעס, וואָס דאָס האָט האָלשע גאָרניט דערציילט (די „מעשטשאַנעס" האָט דער פּוילישער היסטאָריקער אליין מדעת עצמו מוסיף געווען). עס איז צו באַוואונדערן, וי וויים ער דרייט זיך דאָ צו געבן אַ ניט־ריכטיקע ידיעה. וועגן דעם צושטאַנד אין ביאַליסטאָק אין יאָר 1800 היפּערט ער איבער האָלשעס ידיעה, אַז די צאָל הייזער פון ביאַליסטאָק געהערן צום מערסטן צו יידן, און אַז יידן זיינען דער גרעסטער טייל פון אירע איינוואוינערס.

אַ צוויייטע גרויסע ראיה ברענגט מאַשטשיצקי (דאָרט ז. 36), אַז די קריסטן זיינען געווען די הורטאָוניקעס, און די יידן זיינען געווען די קליינהענדלער, די קאַראַבעלניקעס : דער טאַבאַק־מסחר, וואָס איז געווען גרויס אין ביאַליסטאָק, איז געפירט געווארן דורך אַ שותפותדיקער פירמע פון איין קריסט יאַן נאַאומאָוויטש און דריי יידן (זייערע נעמען ברענגט ער ניט). איז דאָך אדרבה דערפון צו שליסן, אַז דער קריסט וואָס האָט געהאַנדלט נאָר אַ פערט־חלק איז געווען דער גלטגעבער און די יידן, וואָס זיי זיינען געווען די אמתע הענדלער, זיינען געווען דריי, וואָס פלעגן אַרומפאָרן קויפן און פאַרקויפן. ווען ער וואָלט אָבער געזוכט וויסנשאַפּטלעכע היסטאָרישע מקורים, וואָלט ער געפונען, אַז אין יאָר 1793—95 זיינען געווען אין גאַנצן ביאַליסטאָקער האַנדלס־ראַיאָן נאָר 6 קריסטלעכע סוחרים אויף 76 יידישע [5]. פון אינווענטאַר, דער

4. August Carl von Holsche, *Geographie und Statistik von West-Sued-und-Neu-Ostpreussen*, 3 B., Berlin 1800-1807.

5. זען ס. ב. ווייגריב, „שטודיען צור וירטשאַפּטסגעשיכטע דער יודען אין רוסלאַנד אונד פּאָלען אים 18/19 י"ה", ברעסלוי, 1933, ז' 28 ; קרוג, „בייטרעגע צור בעשרייבונג זיד און נוי אַסטפרוסיסן", בערלין, 1803, ז' 50 ; יאַקאָבסאָן, מאַנאַסטשריפט צו יידיש. ווינשאַפּט, 1920, ז' 282 ; ר. שמידט, „האַנדל אונד האַנדווערק אין נייאַסטפרוסיסן", געטטינגען, 1910, ז' 14 ; בלאָך, דאָס יאָהר 1793, אַרויסגעגעבן פון ר. פרומערס, פּאָזן, 1895, ז' 592 ; לעווין, מאַנאַסטשריפט, 1915, ז' 183.

פּוּלער רשימה פּון פּאַרמעגן, וואָס איז צוגוניפּגעשטעלט געוואָרן אין 1772, נאָך ברַאַניצקיס טויט (דער אינוועַנטאַר אַנטהאַלט 604 גרויסע זייטן און געפינט זיך אין ווילנער אוניווערסיטעט־ביבליאָטעק) נעמט מאָשטשיצקי אַרויס אַ גאַנצע ריי פּאַמיליעס און מאַכט דערפון פּאַרשיידענע מסקנות (דאָרט, ז. 34.) עס איז אינטערעסאַנט — באַמערקט אויך פּ. קאַפּלאַן[6], אַז צווישן אַ סך צענדליקער פּאַמיליעס האָט ער געפונען בלויז עטלעכע דייטשישע, ווי: הערמאַן, בלום, בעם, מענגער, אָבער ניט קיין איינציקע ייִדישע, כאָטש יידן האָבן שוין אין ביאַליסטאָק געשפּילט אַ גרויסע ראָלע. אַז מאָשטשיצקי ברענגט פון אינוועַנטאַר, אַז אין ביאַליסטאָק האָט זיך שוין געפונען אַן אינטעליגענציע, באַטאַנט ער אַ „קריסטלעכע", מען זאָל חלילה קיין טעות ניט האָבן, אַז צווישן זיי האָט זיך געפונען אויך אַ ייִד, כאָטש די אינטעליגענציע איז אויך ניט געווען קיין פּוילישע, נאָר אַן אויסלענדישע; ער וויסט אגב נישט (און ער האָט עס אויך ניט געקענט וויסן), אַז אין ביאַליסטאָק האָט זיך שוין געפונען אין יאָר תע״ח, ד״ה אין יאָר 1718, ניין יאָר נאָך קלעמענס ברַאַניצקים דעם 2טן אָנפֿאַנג־הערשאַפט אַ גרויסער בית־מדרש, דער היינטיקער אַלטער בית־מדרש אויפֿן שולהויף. דאָס איז ניט קיין „בעטהויז" און ניט קיין „קאָשטשאָל", נאָר אַ לערן־און שטודיר־הויז מיט אַ גרויסער תלמודישער אינטעליגענציע, מיט אַ געשלאָסענער חברה „נר־תמיד", און זייער רב רבי קלונימוס קלמן ליכטנשטיין, וואָס עס ווערט דאָרט דער־מאָנט, האָט מספּיד געווען ברַאַניצקין אויף לאַטיין (זען ווייטער); ביי יידן איז דעמאָלט שוין געווען אַ סקולפּטאָר אַ קינסטלער. אויך ברענגט ער ניט די אַלע ברַאַניצקישע פּאַראַדענגנגן, וואָס באַווייזן, אַז יידן האָבן געהאַט אין ביאַליסטאָק די זעלביקע רעכט וואָס די קריסטן און אייגענע צערעמאָניעס — „צעך־דיינים"[7].

צום סוף פון זיין בוך (ז. 199) באַווייזט מאָשטשיצקי אָפּן זיין פּאַראורטייל בנוגע צו די ביאַליסטאָקער ייִדישע סוחרים און קרעמער; ער זאָגט: „די ביאַליסטאָקער קרעמען און מאָגאַזינען סוף 19טן און אָנהייב 20טן יאָרהונדערט זיינען געווען פּאַרפולט מיט פּאַרשיידענע מינים סחורות וואָס אַ באַדייטיקער פּראָצענט פון זיי האָט געשטאַמט פון אויסלאַנד, און ניט איין מאָל זיינען זיי געווען געשמוגלט פון אויסלאַנד דורך די אָרטיקע יידן". איך, ווי אַ געוועזענער ביאַליסטאָקער פּאַבריקאַנט און סוחר, אויך רעדאַקטאָר פון ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט און ווי אַן אָביעקטיווער און אומאָפּהענגיקער פּאַרשער, קען מעיד זיין, און מיט מיר אַלע יידישע סוחרים, אַז די ידיעה איז אַ פאַלשע. אַלע יידישע קרעמען האָבן געהאַנדלט און פּאַרקויפט נאָר אינלענדישע פּאַבריקאַטן פון לאָדוש און איר ראַיאָן און פון מאָסקווע און איר ראַיאָן. ביאַליס־טאָק האָט געהאַט פּאָר דער מלחמה 14 ערשטקלאַסיקע לאָגערן פון מאַנופאַקטור פון סאָלידע פּירמעס מיט אַן אַלגעמיינעם יערלעכן אומזאַץ פון 4 מיליאָן רובל אויסער פיל קלענערע אנגראַ־סיסטן, און אַלע האָבן פּאַרקויפט אויסשליסלעך אינלענדישע פּאַבריקאַטן[8]. עס האָבן זיך געפונען אין ביאַליסטאָק נאָר 2 יידישע סוחרים פון ספּעציעל אויסלענדישע סחורות: אליהו דיין און אהרן הערש קאנעל.

נאָך דעם שרייבט דער פּוילישער היסטאָריקער: „דער הורט און דעטאַל־האַנדל אין ביאַ־ליסטאָק איז געווען פון אָנהייב אָן כמעט אין גאַנצן אין די הענט פון די יידן" (פּאַרקערט ווי ער האָט אליין געזאָגט אויבן); „אַזאַ מין לאָגע האָט די קריסטלעכע באַפעלקערונג אין משך פון אַ לאַנגער צייט טאָלערירט, ערשט צום סוף פון 19טן י״ה אין צוזאַמענהאַנג מיטן דער־וואַכטן אַנטיסעמיטיזם זיינען די קריסטן צוגעטראָטן צו אָן ענערגישן אייגענעם האַנדל און

---

6. אונזער לעבן, 1933, נומ׳ 266.

7. כדי קלאָר צו מאַכן אין גאַנצן, ווי טענדענציעז עס איז מאָשטשיצקים געשיכטע פון דער אָלטער ברַאַניצקישער תקופה, דאַרף אַ יידישער פּאָרשער נאָכקאָנטראָלירן די ידיעות, וועלכע יענער ברענגט פון אינוועַנטאַר־בוך. איך האָב עס ליידער ניט געקענט טאָן.

8. זען ביאַליסטאָקער יאָרבוך 1932־1933, ז׳ 16.

באַיקאָט פון יידישע אונטערנעמונגען. ווי אַ מיטל זיך צו מאַכן אומאָפּהענגיק פון יידישן האַנדל האָט געדינט די אידיי פון „קאָאָפּעראַציע“...

די דאָזיקע טענדענציעזע נאַטיר, אין גאַנצן אין אנטיסעמיטישן גייסט, אָטעמט מיט שנאה צו יידן, לכל הדעות, איז עס ניט אין גייסט פון אָביעקטיווער וויסנשאַפטלעכער פאָרשונג. דער מחבר דערציילט אונדז, אַז „די ביאַליסטאָקער קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט מער ניט געקענט טאָלערירן דעם יידישן האַנדל [עס פרעגט זיך: פאַרוואָס?]; זיינען זיי צוגעטראָטן צו אַן אייגענעם ענערגישן האַנדל און באַיקאָט פון יידישע אונטערנעמונגען", — וואָס מיר, ביאַליסטאָקער יידן, וייסן גאָר ניט דערפון און הערן דאָס ערשטע מאָל. מיר וייסן נאָר, אַז אין ביאַליס־טאָקער האַנדל הערשט די גאַנצע צייט פריי קאָנקורענץ; קיינער פון די יידן האָט ניט געשטערט די היגע קריסטן צו האַנדלען פריי וי די יידן, און זיי האָבן גאָר ניט געדאַרפט אָנקומען צו באַיקאָט־מיטלען וואָס מען האָט באמת ביז היינט קיין מאָל ניט אָנגעוואָנדט אין ביאַליסטאָק. די קריסטלעכע באַפעלקערונג האָט די גאַנצע צייט ניט אויפגעהערט צו קויפן בייַ יידן און אַזוי אויך די יידן בייַ קריסטן. ווער געדענקט ניט אין ביאַליסטאָק מוראַוויאָוס געשעפט פאַר דער מלחמה, ראָג סענקעוויטשא־פּילסודסקי, וואָס איז געווען דאָס גרעסטע געשעפט אין ביאַליסטאָק פון קאָלאָניאַל־און אָנדערע מינים סחורות, וואָס דער גרעסטער טייל קונים בייַ אים זיינען געווען יידן, און נאָך אַזעלכע קלענערע געשעפטן, סיידן דער געערטער מחבר וויל איצט איינ־פירן דעם באַיקאָט אין ביאַליסטאָק. אויך קען מען פרעגן דעם מחבר: פאַרוואָס טאָלערירן די היגע קריסטן ביז היינטיקן טאָג די יידישע ביאַליסטאָקער טעקסטיל־פאַבריקאַציע, וואָס עק־סיסטירט שוין כמעט 100 יאָר, און וואָס זייערע מייסטער און אַרבעטער זיינען מייסטנס קריסטן? פאַרוואָס מאַכן זיי זיך ניט אומאָפּהענגיק פון די יידישע פאַבריקאַנטן, וואָס זיי האָבן אַרויסגעשטויסן די דייטשע קריסטלעכע פאַבריקאַנטן און זיינען געבליבן די אַלייַן־הערשערס אין ביאַליסטאָקער טעקסטיל־אינדוסטריע, וואָס פון אים דערנערן זיך נאָך היינט עטלעכע טויזנט קריסטלעכע אַרבעטער?

בכל אופן איז ניט געווען דאָס אָרט פאַר אַזעלכע אַנטיסעמיטישע, פאַלשע און שעדלעכע מיינונגען אין אַ בוך וואָס איז באַשטעלט און געדרוקט געווארן דורכן היגן מאַגיסטראַט, דעם פאָרשטייער פון דער ביאַליסטאָקער יידישער און קריסטלעכער באַפעלקערונג צוזאַמען.

דער מחבר וויזט זיך אַרויס מיט זיין פיינדלעכער באַציאונג צו יידן אין ביאַליסטאָק דורכן פאַרנעפלטן און מטושטשן אורטייל איבערן גרויסן פּאָגראָם, וואָס האָט אין זיין צייט אויפגערודערט די גאַנצע ציוויליזירטע וועלט, און עס זיינען וועגן אים אויך געשריבן געווארן אַ סך באַזונדערע ביכער. ער פטרט אָפּ דעם פּאָגראָם מיט עטלעכע גאָרניט זאָגנדיקע שורות: אַז דער פּאָגראָם איז אָרגאַניזירט געווארן דורך דער שוואַרצער מאה, באַנדיטן, גנבים, אָנגע־טרונקענע מיט בראַנפן. דאָס האָט ער ענגומען וועלטלעך פון די צאַריסטישע אַמטלעכע באַ־ריכטן. אָבער וועגן ביאַליסטאָקער פּאָגראָם איז דאָך באַווייזן געווארן עפּנטלעך אין דער דע־מאָלטדיקער גאָסודאַרסטוענער דומע, אַז ער איז דירעקט אָרגאַניזירט געווארן דורך דער רוסי־שער מאַכט און איז אויסגעפירט געווארן דורך איר רעגולערער מיליטער און פאָליציי צוזאַמען מיט אַ געמישטן המון פון דער ביאַליסטאָקער קריסטלעכער אונטערוועלט. פּראָפּ׳ מאַשטשיצקי וועלט פלוצלונג אַ פאַרטיידיקער פון דער פּאָליציי, ווען ער זאָגט: „איבעריקנס האָבן אויך די רעוואָלוציאָנערע באַיוווקטע זיך ניט אָפּגעשטעלט פאַר געוואָלד־מעשים, טעראָריזירנדיק די רו־איקע איינוווינערס פון שטאָט; די פּאָליציי און די אָנדערע זיכערקייטס־אָרגאַנען זיינען געווען הילפלאָז לגבי דעם המון, וואָס איז געווען אויפגערעגט און צעבונטעוועט דורך דער אָגיטאַציע פון דעמאָגאָגן". וואָס האָט דאָס אַלץ צו טאָן מיטן פּאָגראָם, וועלכן ער וויל פאַרטושן? די גאַנצע שילדערונג מאַכט דעם איינדרוק, אַז ער וויל פאַרטיידיקן די רוסישע מאַכט אין ענין ביאַ־ליסטאָקער פּאָגראָם קעגן דעם היסטאָריש־דאָקומענטירטן אמת. פאַר אַ פּוילישן געלערנטן פאַסט עס גאָרניט.

די מאָנאָגראַפיע פאַרשוויגט אַלץ וואָס די יידן האָבן אויפגעטאָן אויפן פילאָנטראָפּישן, דערציערישן, רעליגיעזן און קולטורעלן געביט. דאָס קען מען נאָך אַנטשולדיקן; יידן האָבן

וועגן דעם גאַרניט פאַרשפּנטלעכט, האָבן די פּוילישע פאַרפּאַסערס פון דעם ניט געדאַרפט וויסן. דאָס האָבן דאָך אָבער געדאַרפט און געקענט איבערגעבן די צוויי יידישע מיטגלידער פון רעדאַק־ציע־קאָמיטעט. אָבער פאַרוואָס אַז די מאָנאָגראַפּיע באַשרייבט אויספירלעך וועגן איבערבויען דעם אַלטן פּוילישן קאָשטשאָל, דערמאָנט זיך גאָרניט, אַז גלייכצייטיק האָבן די יידן דעמאָלט איבערגעבויט און אויסגעמויערט זייער גרויסע סינאַגאָגע אויפן שולהויף ?

פון דער אַנדערער זייט, ווערן קיגן דער ביאַליסטאָקער יידישער באַפעלקערונג געמאַכט פאַלשע באַשולדיקונגען, למשל : עס ווערט דערציילט מיט אַ סאַרקאַסטישן טאָן, אַז „די ערשטע דייטשע פּאַטרולן זיינען באַגעגנט געוואָרן דורך גרופּקעס יידישע איבערקויפערס, וואָס זיינען גלייך געווען גרייט זיי צו דינען, וואָס האָבן מיטן סוחריישן אינסטינקט דערשפּירט, אַז גראָד זיי, פאַרשטייענדיק די דייטשע שפּראַך, ווילן זיין די ריכטיקע פאַרמיטלערס צווישן די דייטשן מיט דער באַפעלקערונג" (דאַרטן, ז. 213). פרעגט זיך : ווי האָט געקענט און באַדאַרפט זיין אַנדערש ? האָבן דען די יידישע הענדלערס געדאַרפט בלייבן פאַטריאָטן פון דער אַוועקגייענ־דיקער רוסישער מאַכט און זיך ניט אָפּגעבן מער מיט זייער פאַך און אויסשטאַרבן פון הונגער ? אויך געפינט זיך (דאַרטן, ז. 242) די שענדלעכע באַשולדיקונג, אַז ביים אָפּטרעטן פון די באָל־שעוויקעס האָט מען אין די גאַסן ווערסאַלסקע, לעגיאָנאָוו, רינעק קאָשטשושקא און אין די קוורר־גאַסן סוראַזער, מאַזאָוויעצקי (דאָס זיינען אַלץ ספּעציפיש יידישע גאַסן) געשאָסן פון די פענצטער אויף די פאַרמאַטערטע פּוילישע זעלנער, וואָס זיי האָבן מלחמה געהאַלטן מיט די אָפּטרעטנדיקע באַלשעוויקעס. ער זאָגט אפילו, אַז די שיסערס זיינען געווען „קאָמוניסטישע איינווינערס" (ער רעכנט אגב אויס בפירוש נאָר די יידישע גאַסן) אין דער צייט וואָס עס זיינען געווען גענוג פּוילישע קאָמוניסטן ; אָבער וועגן יענע דערציילט ער ניט. ער גיט אויך ניט איבער אַז אין יענע טעג איז שוין געזעסן אין ביאַליסטאָק גרייט אַרייניצופאָרן מיט טריאומף אין דער פּוילישער הויפּטשטאָט אַ „סאָוונאַרקאָם" פאַר פּוילן פון עכט כשרע פאַליאַקן מיט מאַרכלעווסקין בראש, און אַז אין דער באַלשעוויסטישער אַרמיי וואָס איז געגאַנגען אויף וואַרשע האָבן זיך געפונען אַ רעכט ביסל פאַליאַקן־פרייוויליקע, בשעת יידן האָבן דעמאָלט געגוג געליטן פאַר פאַלשע באַ־שולדיקונגען פון יאַבלאָנאָ און באַצאָלט מיט עטלעכע און דרייסיק יידישע קדושים פון פינסק און דעם פּלאָצקער רבין.

אין דער צייט וואָס מאָשטשיצקי אַליין באַשולדיקט נאָר דעם היגן אָפּטייל פון פּ. פּ. ס., אַז ער איז געווען פאַראייניקט מיט דער קאָמוניסטישער פאַרטיי, איז אייגער פון זיינע פאַרפּי־רערס דער פאַליאַק י. בערנאַצקי שפּעטער דורכן פּוילישן געריכט באַשטראָפט געוואָרן מיט 15 יאָר שווערע תפיסה, אָבער פון יידן איז קיינער ניט באַשולדיקט געוואָרן געריכטלעך. פאַר־קערט : מאָשטשיצקי אַליין רעכנט אויס צווישן די קרבנות דורך די באָלשעוויקעס אויך 4 דער־הרגטע יידן (דאַרטן, ז. 244). דער פּוילישער היסטאָריקער נעמט אָן די פאַלשע באַשולדיקונג, אַז יידן האָבן געקעמפט מיט די באָלשעוויקעס קעגן די פאַליאַקן, און ער רעכנט זיך ניט מיט די אַלע דאָקומענטן פון דער שלאָכט אין ביאַליסטאָק אַרויסצוטרייבן די באָלשעוויקעס[9]. און ווי

---

9. די דאָזיקע פאַלשע, געמיינע אויסטראָכטונג איז געווען דער גרונד פאַרן פּולקאָווניק מירסקי אַרויסצוגעבן אַ דערלויבעניש זיין אַריינמאַרשירנדיקן פּולק צו ראָבירן די יידישע באַפעלקערונג אין משך פון עטלעכע טעג. מיר האָבן דעמאָלט איבערגעלעבט שרעקלעכס. מ׳האָט ראָבירט אכזריותדיק. איין יידן גראָכאָווסקי, אויף מאַזאָוועצקי גאַס, וואָס האָט זיך אָנטקעגנגעשטעלט, האָט מען דערשאָסן אויפן אָרט. איז געפּאַלן אַ מורא אויף אַלע יידן זיך אָנטקעגנצושטעלן, און מען האָט אויסגעראָבירט דאָס יידישע ביאַליסטאָק, וואָס אפילו דער שונא האָט אונדז ניט געטאָן.

וויי מיר האָט איבערגעגעבן ה׳ יעקב שאַפּירא, אַ מיטגליד פון רעדאַקציע־קאָמיטעט, איז די פּוילישע אינטעליגענציע אַליין געווען אויפגעבראַכט אויף דער פּאַלשער טענדענציעזער ידיעה. אַווי האָט מיר אויך געזאָגט ה׳ צירקוויץ, דער היגער דייטשער פּאָסטאָר.

איז דאָס מעגלעך געווען, אַז מען זאָל שיסן פון די בירגערלעכע פענצטער אויף די וואָס פאָר־טרייבן די באַלשעוויקעס ? האָבן דאָך די באַלשעוויקעס חרוב געמאַכט דאָס בירגערטום פון ביאַ־ליסטאָק און זייערע פאַרטרייבערס האָבן זיי געראַטעוועט.

מאָשטשיצקי ברענגט אויך (ז. 229) אַן אומדאָקומענטירטע און פאַלשע ידיעה, אַז געוויסע גרופּעס יידישע פאָליטיקערס און עסקנים האָבן אַרויסגערוקט דעם געדאַנק צו דערקלערן ביאַ־ליסטאָק פאָר אַ פריישטאָט, וואָס וואָלט צום בעסטן פאַרזיכערט די אינטערעסן פון דער יידישער באַפעלקערונג. מיר דאַ, אַלע געוועזענע דעמאָלטדיקע יידישע עסקנים, וויסן דערפון גאָרניט און האָבן עס אויך ניט געהערט ; איז עס דאָך, ווי פ. קאָפּלאַן זאָגט ריכטיק [10], ניט מער ווי אַ פּוסטע פּלוידערייַ, פאַרפּנטלעכט מיט אַ בפירושן אַנטי־יידישן צוועק.

פון דער אַנדערער זייט ווערט אין דער מאָנאָגראַפּיע (ז. 214) איבערגעגעבן אַ פאַלשער באַריכט וועגן דער טעטיקייט פון אַ געוויסן פּוילישן אינזשיניר ג. כדי אים ריינצוווּאַשן פון אַ באַשולדיקונג און אים צו מאַכן פּאָר אַ פאָליטישן מאַרטירער. מאָשטשיצקי דערציילט, אַז די אָפּטרעטנדיקע רוסישע מאַכט האָט אים איבערגעגעבן די פירונג פון דער עלעקטראָוניע, האָט די דייטשע מאַכט אין אַ פאָר חדשים אַרום אים אַרעסטירט און אַרויסגעפירט קיין דייטשלאַנד, וואו ער איז אָפּגעזעסן אין תפיסה אָנדערטהאַלבן יאָר. פון דער רגע אָן האָט די אָקופּאַציע־מאַכט פאָר אים מורא גהאַט ?). אָבער אין דער אמתן איז די זאַך אין גאַנצן אַנדערש געווען : דער אינזשיניר ג. איז באַשטימט געוואָרן וויי דער לייטער פון דער עלעקטראָוניע ערשט נאָכן אַוועקגיין פון די רוסן דורכן בירגער־קאָמיטעט אין אָנפאַנג אָקופּאַציע, קעגן די שטימען פון די יידישע מיטגלידער וואָס האָבן אים ניט געוואָלט אָנטרויען און האָבן געשטימט פאָר אַ צווייטן פּוילישן עלעקטראָ־טעכניקער. דער סוף איז געווען אַז ער האָט די וירטשאַפט פון דער עלעקטראָוניע געפירט זייער שלעכט, און מען האָט אים באַשולדיקט אין אומערלעך פירן. ער איז געשטעלט געוואָרן פאָר אַ דייטשן גריכט און איז פאַראורטיילט געוואָרן אויף אָנדערטהאַלבן יאָר תפיסה (פונקט אַזוי וואָלט ער פאַראורטיילט געוואָרן דורך אַ פוילישן גריכט). פרעגט זיך : וויַ אַזוי פאַרנעמט זיך אַ וויסנשאַפטלעכע מאַנאָגראַפּיע מיט אַזוינע פּריוואַטע ענינים צו געבן פאַלשע באַריכטן ? אין דער מאָנאָגראַפּיע זיינען פאָראַן אַ סך סתירות, ווי אין אַ ניט־קאָנטראָליר־טער ארבעט.

וועגן ביאַליסטאָקער טעקסטיל־אינדוסטריע און האַנדל וועט אין דער מאָנאָגראַפּיע אָפּ־געפּטרט מיט דריי זייטלעך : 146, 147 און 148, אין דער צייט וואָס ביאַליסטאָק איז אַרויסגע־וואָקסן און גרויס געוואָרן נאָר דורך איר האַנדל און טעקסטיל־אינדוסטריע. ווי נעמט מען זיך אונטער שרייבן אַ מאָנאָגראַפּיע וועגן ביאַליסטאָק, ניט האָבנדיק קיין אָנונג וועגן איר געשיכטע פון האַנדל און אינדוסטריע ? און אין דעם ביסל וואָס די מאָנאָגראַפּיע ברענגט געפינט זיך אַ בולטע סתירה, אַז עס איז אַ חרפה : עס ווערט דאָרט געבראַכט, געשטיצט אויף אַ פאַרגרייזטער ציטאַט פון אַ רוסישן זשורנאַל, אַז אין יאָר 1830 איז אין ביאַליסטאָק אויסגעאַרבעט געוואָרן אויף 184 וועבשטולן סחורה פאָר 230,483 רובל, און אויף דער זעלביקער זייט ווערט געבראַכט, אַז אין יאָר 1842 האָט עקסיסטירט אין ביאַליסטאָק נאָר אַ קלייניע טוך־פאַבריקל און אָן אַלטע דייטשע קאָפּעליוש־פאַבריקל (באמת איז דאָס געווען אין 1830), אָבער אין 1842 איז דאָך שוין אין ביאַליסטאָק געווען די גרויסע טוך־און דעקן־פאַבריק פון הערמאַן קאָמיכוי !

די סתירות קען מען צושרייבן דעם פאַקט, וואָס די אַרבעט איז דורכגעגאַנגען פאַרשיידענע הענט. אויסער פראָפעסאָר מאָשטשיצקי, וואָס איז, ווי מען האָט מיר געזאָגט, אַ גרויסער טרוד און אַרבעט אויף אַלע געביטן, האָט די הויפּטאַרבעט געמאַכט אַ געוויסער מאַגיסטער פילאָלאָג זיגמונט זמיגראָדסקי, וועמען דער מחבר דאַנקט אין זיין הקדמה, און אויך דער היגער רעדאַק־ציע־קאָמיטעט פון 9 פּערזאָנען, צווישן זיי צוויי יידן. דער קאָמיטעט האָט די גאַנצע צייט פון דער אַרבעט געזאַמלט דאָ מאַטעריאַלן און געשיקט קיין וואַרשע, וואו זיי זיינען באַאַרבעט געוואָרן. און מען זאָגט דאָך : אַ קינד מיט אַ סך ניאַניעס בלייבט אָן אַ נאָמען.

10. אונזער לעבן, 1934, נומ׳ 11.

איך האָב געפרעגט די צוויי יידישע מיטגלידער פון דעם רעדאַקציע־קאָמיטעט, ווי לאַנג זיי דורך אַזעלכע פאַלשע באַשולדיקונגען קעגן דער ביאַליסטאָקער יידישער באַפעלקערונג. האָט מיר ה׳ בנימין פלוימענבוים געענטפערט, אַז ער האָט אין דער רעדאַקציע גאָר קיין אַנטייל ניט גענומען, און מען האָט ניט געהאַט קיין רעכט אים צו דערמאָנען וויַ אַ מיטגליד פון רעדאַק־ציע־קאָמיטעט. דער צווייטער יידישער מיטגליד פון קאָמיטעט האָט מיר געזאָגט אַז ער האָט יאָ אַנטייל גענומען אין די זיצונגען פון קאָמיטעט, אָבער ער האָט גאָרניט געקענט העלפן, ווייל מען האָט אים געהערט ווי אין טראָק. די הויפט־אַנטיסעמיטישע פאַלשע ידיעות וועגן דער לעצ־טער צייט זיינען פאַרפאַסט געוואָרן פון דעם דאָזיקן קאָמיטעט.

נאָך אַלעמען מוזן מיר צוגעבן, אַז וואָס עס איז נוגע דער עצם געשיכטע פון שטאָט ביאַ־ליסטאָק און איר פוילישקייט איז אין דער מאָנאָגראַפיע אָפּגעטאָן געוואָרן אַ ניצלעכע אַרבעט. אָבער וואָס עס איז נוגע דער געשיכטע פון דער יידישער באַפעלקערונג, איז איר אַרבעט פול מיט טעותן, טענדענציעז און פיינדלעך געשטימט קעגן יידן.

די געשיכטע פון האָנדל און אינדוסטריע אין ביאַליסטאָק, ווייל זיי זיינען ביידע געשאַפן געוואָרן דורך יידן און דייטשן און ניט דורך עכטע פּאָליאַקן, איז כמעט גאָרניט באַאַרבעט געוואָרן, און דאָס וואָס איז יאָ באַארבעט געוואָרן איז וועדטלאָז און פול מיט גרייזן.

ג. אַ קורצער איבערבליק איבער דעם וואָס מען האָט שוין געטאָן צו פאָרשן געשיכטעם פון באַזונדערע קהילות

יידן אין גלות, וואו זיי האָבן נישט קיין אייגן לאַנד, ווערן ניט אָנערקענט פון דעם רוב הערשנדיקע פעלקער ווי אַ באַזונדער און אייגהייטלעך פאָלק, נאָר ווי שפּליטערס פון אַ געווען אַלטן, חרוב געוואָרענעם פאָלק. מען באַטראַכט יידן ווי צוגעהעריקע צו איין רעליגיע, און דערביי באַמיט מען זיך אייגושלינגען און צו אַסימילירן די באַזונדערע שפּליטערס, די יידן פון די אייגציקע לענדער. אָבער יידן זיך געהאַלטן און האַלטן זיך ביז היינט אין אַלע גלות־לענדער דורך זייערע קבוצים פון קאָמפּאַקטע מאַסן. יידן האָט אויפגעהאַלטן זייער זיין צוזאַמען, זייער אָרגאַניזירטקייט, און דער פאַקט אַז אומעטום האָבן יידן נאָר מיט זייער פלייס, דורך זייערע באַזונדערע פאַרדינסטן אויפן עקאָנאָמישן און קולטורעלן באָדן אויפגעטאָן פאָר זיך און פאַרן לאַנד. זיי האָבן באַרייכערט און קולטיווירט זייערע וואוינונגס־און געבורט־ערטער און זיי זיינען שטענדיק גע־וען ניצלעכע עלעמענטן, צי מען האָט עס אָנערקענט צי ניט.

אין משך פון דער צייט ווערן יידן צוגעבונדן צו זייערע געבוירן־און וואוין־ערטער. זיי באַטראַכטן זיי ווי דאָס צווייטע פאָטערלאַנד, און ווערן ממילא דורך זיי פאַראייניקט מיט זייערע אַרטיקע שכנים אין אין פאָלק, פון פּאָליטישן שטאַנד־פונקט גענומען. צוליב דעם דאַרף פאַר יידן זיין דאָפּלט טייער דאָס פאָרשן די געשיכטע פון דעם אָרט, דער שטאָט, דער געגנט, וואו זיי זיינען געבאָרן געוואָרן אָדער געלעבט אַ לענגערע צייט. מען וועט קענען באמת אויספאָרשן די ג א נ צ ע געשיכטע פון גאַנצן יידישן פאָלק אין אַלע גלות־לענדער, נאָר וועט מען וועט האָבן גוטע פּרט־פאָרשונגען וועגן אַלע וויכטיקסטע יידישע קהילות.

די יידישע פאָרשערס, וואָס האָבן זיך געזומען צו אַזעלכע שטודיעס, האָבן לכתחילה ניט געהאַט די פולע פאָרשטענדעניש פאַר דעם פּראָבלעם. זיי האָבן ניט איינגעזען אַז זייער אויפגאבע דאַרף זיין בעיקר דאָס פאָרשן די פּאָליטישע און עקאָנאָמישע געשיכטע פון געגעבענעם אָרט, צו דערגיין — וועלכע דערגרייכונגען די יידן האָבן דאָרט באַוויזן. אַנשטאָט דעם אָבער האָבן זיי אָנגעהויבן צו פאָרשן זייערע בתי־קברות כדי אויסצוגעפינען וואָסערע גרויסע מענער און גדולי־תורה יידן האָבן דאָרט אַרויסגעבראַכט פון זיך.

אַזוי האָט געשריבן ר׳ שמואל דוד לוצאַטו זיין אבני זכרון (1841) וועגן די מצבות און קברים פון דער שפּאַנישער יידישער קהילה אין סוליטולא; ר׳ יהודה לייב לעווינזאָן — „ציוני מצבות קברות ק״ק ווירמיזא״, און ר׳ קלמן ליבען דעם ספר גלעד (1856) וועגן די קברים אין פּראָג. וועגן יידישע קברים אין רוים האָבן געשריבן: בערלינער, פאָגעלשטיין און ריגער, ש. קרויס און נאָך[11]. אין דער נייער צייט האָבן יידישע פאָרשערס געשריבן פיל ספרים וועגן דער געשיכטע פון יידישע קהילות און זייערע דערגרייכונגען אויף פאָרשיידענע געביטן.

פון די פּויליש־יידישע פאָרשערס האָט אָנגעהויבן ר׳ שמואל יוסף פין מיט זיין ספר קריה נאמנה (ווילנע, תר״כ). כאָטש ביי אים איז נאָך אויך דער עיקר דער טייל „גדולי ווילנא״ פון בית־הקברות און די מצבות, האָט ער אָבער שוין מקדים געווען אַ פּרק „קורות ווילנא״ וועגן דער געשיכטע פון דער שטאָט און איר קהילה. וועגן בריסקער קהילה האָט געשריבן ר׳ אריה לייב פיינשטיין זיין ספר עיר תהלה (וואַרשע, 1886); וועגן האָראָדנער (גראָדנער) קהילה — פרידנ־שטיין אין זיין עיר גבורים (ווילנע, 1880) און הוספות אין רחובות עיר״ (ווילנע, 1890); וועגן לובלין — ר׳ שלמה ברוך ניסענבוים אין זיין לקורות היהודים בלובלין (לובלין, 1900); וועגן לעמבערג — חיים נתן דעמביצער אין כלילת יופי (קראָקע, 1888); וועגן קראָקע — צונץ אין עיר הצדק; ר׳ שלמה בו־בער — אין אנשי שם (קראָקע, 1895) וועגן לעמבערג און קריה נשגבה (קראָקע, 1903) וועגן זשאָלקווע; ביבער וועגן אסטרא (אסטראָג) אין זיין מזכרת לגדולי אוסטרא (1907), וועגן באָרדיטשעוו — האָראָדעצקי „לקורות היהודים בברדי־טשוב״ אין מאסף, 1902 (זז. 134—169); הוספות וועגן ווילנע — שטיינשניידער עיר ווילנא (ווילנע, 1900); וועגן דובנע — מרגלית דובנא רבתי (וואַרשע, 1910); מילנער — „לקורות היהודים בחלם״ (אין מאסף, זז. 154—160); פ. פּעסיס — עיר דובנא ורבניה (קראָקע, 1902); פ. ז. גליקסמאן — עיר לאסק וחכמיה (לאָדז, תרפ״א); ישראל היילפרין — „לתולדות היהודים בטיקטין״ אין הצופה לחכמת ישראל שנה ט״ו, בודפּשט, 1930, זז. 287—298; וועגן וואַרשעווער בית־עולם — שמואל יעווין ציונים לקברי בית עולם בוואַרשא (וואַרשע, תרמ״ב); וועגן פרו־

11. די פאַרצייכענונג פון דער ליטעראַטור וועגן אַלטע קהילות קען מען געפינען: E. Schuerer, *Geschichte des juedischen Volkes*, 3, 4 Auflage,, S. 65, r. 99 *im Zeitalter Jesu Christi.*

זשאַנער קהילה האָבן געשריבן די דאָרטיקע יידישע לערערס אין יידיש — פּנקס פּרוזשאַני.

אין אַנדערע שפּראַכן האָבן געשריבן וועגן וואַרשע: הלל נוסבוים אין פּוי־ליש [12] און רינגלבלום (ערשטער טייל, סובסידירט פון וואַרשעווער מאַגיסטראַט). וועגן דער געשיכטע פון ווילנער קהילה אין רוסיש: ס. בערשאַדסקי, אין וואַסכאַד, 1883, ב׳ VII, 1886 ב׳ X און 1887 ב׳ 3 ביז 8; פּערלעס יוסף — „געשיכטע דער יודען אין פּוזן [13]; א. פּריימאַן: „געשיכטע דער יודען אין אָסטראָוו", 1896; מ. שאַר וועגן „פּרעמיסלער קהילה (פּוילישׁ, סובסידירט פון לעמבערגער אוניווער־סיטעט). פּראָפּ׳ מ. באַלאַבאַן (פּוילישׁ) [14] וועגן די קהילות אין קראָקע, לעמ־בערג, לובלין — וועגן קראָקע דערשינען אין 1913 (פּרעמירט דורך דער קרא־קאָווער קהילה — אַ נייע אויסגאַבע, 1929); י. שיפּער [15] — (פּוילישׁ) וועגן טאַרנע; מ. פּיינקינד [16]: וועגן פּיאָטראָקאָוו; ה. בערגער: „געשיכטע דער יודען אין קראָטאָשין [17]; הערצבערג: „געשיכטע דער יודען אין בראָמבערג" (1903); ל. לעווין: „געשיכטע דער יודען אין ליסא, 1904; ל. לעווין [18]: „אויס דער פער־גאַנגענהייט דער יודישער געמיינדע אין פּינגע", 1903; ל. לעווין: „בייטראגע צו דער געשיכטע דער יודען אין קאליש" [19] (אין פּעסטשריפט צום 70טן געבורטס־טאָג הרכבים); מאג׳ דוד וואורם — וועגן בראָד [20].

אָבער מיט דער רשימה האָט זיך נאָך ניט אויסגעשעפּט דער גאַנצער מא־טעריאַל [21]. מען דאַרף באמת באַדויערן, וואָס די פּאַרצייטיקע יידישע פּאָרשערס

12. H. Nussbaum, *Szkice Historyczne Z Zycia Zydow w Warszawie*, 1881.

13. J. Perles, "Geschichte der Juden in Posen," *Monatsschrift zur Geschichte u. Wissenschaft des Judentums*, 14 (1865) s. 81-93, 121-36, 165-78, 205-16, 256-63.

14. M. Balaban, *Dzieje Zydoe w Galicji i w Rzeczypospolitej Krakowskiej* 1916; *Die Judenschaft von Lublin*, 1919; *Zydzi lwowscy na przelowie 16 i 17 wieku*, 1909; *Dzielnica Zydowska jej dzeje i Zabytki w Lwowie*, 1909.

15. Ignacy Schipper, *Zydzi w Tarnowie do konca 18 wieku*, 1930.

16. M. Feinkind, *Dzieje Zydow w Piotrkowie*, Piotrkow 1930.

17. H. Berger, "Zur Geschichte der Juden in Krotoschin," *Monatsschrift fuer Geschichte u. Wissenschaft d. Judentums*, No. 51 (1907) S. 359-380.

18. Louis Lewin, *Geschichte der Juden in Lissa*, Pinne, 1904; *Aus der Vergangenheit d. Juedischen Gemeinde in Pinne*, 1903.

19. L. Lewin, *Beitraege zur Geschichte der Juden in Kalisch*, 1909.

20. D. Wurm, *Z Dziejow Zydowstwa Brodskiego do 1772*, Brody, 1935.

21. מיר ברענגן דאָ נאָך אַ רשימה אַרבעטן און מאַנאַגראַפיעס וועגן באַזונדערע קהילות. די רשימה פּרעטענדירט ניט צו זיין אַ פולע. פאַרקערט, זי איז גיכער אַ צופעליקע. זי ווייזט אָבער אַז די דייטשישע יידן האָבן מער ווי די אַנדערע אויפגעשטעלט דענקמאָלן פאַר זייערע קהילות:

Haenle, *Geschichte der Juden im ehemaligen Fuerstenthum Ansbach*, 1867.
Schreiber, *Die juedische Gemeinde Bonn*, 1879.
Jaroczewski, *Geschichte der Juden in Erfurt*, 1868.
J. Krakauer, *Geschichte der Juden in Frankfort a/M*, B 1 1925, B 2 1927.

האָבן נישט אָנגעהויבן מיט הונדערטער יאָרן פריער צו שרייבן די געשיכטלעכע אַנטוויקלונגען פון די גרויסע יידישע קהילות אין אַלע גלות־לענדער, וואָרעם ווען זיי טוען עס, וואָלטן מיר היינט געהאַט אַ פולקומע רייכע געשיכטע פון יידן. בכל אופן דאַרף מען זיך באַמיען נאָך היינט אַרויסצוגעבן ווי וויייט מעגלעך וואָס מער געשיכטלעכע פאַרשונגען פון אַלע גרעסערע קהילות און ווי גענאָגט, ניט בלויז וועגן זייערע בתי־קברות, נאָר דער עיקר וועגן זייערע עקאָנאָמישע און קולטורעלע אַנטוויקלונגען און טעטיקייטן.

ר׳ נחום סאָקאָלאָוו מאַכט אויפמערקזאַם אין אַ באַזונדערער אָפהאַנדלונג אין העולם, תרצ״ה גל. ח־ט, וועגן דער וויכטיקייט פון אָזעלכע אַרבעטן און שטרעפט די יידישע קהילות פון מזרח־אייראָפע, למאי זיי פאַרוואַרלאָזן דאָס שרייבן זייער געשיכטע.

איך האָב זיך אונטערגענומען צו שאַפן אין רינגעלע פון אַ קייט — דעם פנקס ביאַליסטאָק.

(געשריבן אין 1934־1935)

L. Bato, *Die Juden in altem Wien*, 1928.

G. Wolf, *Geschichte der Juden in Wien*, 1876.

Pribram, *Urkunden u. Akten z. Geschichte der Juden in Wien*, 1917.

Landsberger, "Kleine Beitraege z. Geschichte der Juden in Breslau," *Zeitschrift f. Geschichte der Juden in Deutschland*, 5.

Berthold Rosenthal, *Heimatsgeschichte d. badischen Juden seit ihrem geschichtl. Auftreten bis z. Gegenwart, Buehl*, 1927.

S. Samuel, *Geschichte der Juden in Stadt u. Synagogenbezirk Essen*, 1913.

G. Wolf, *Zur Geschichte der Juden in Worms*, 1862.

S. H. Lieben, *Handschriftl. z. Geschichte d. Juden in Prag*, F2/m 1904-05.

Schwab, *Geschichte der Juden in Mainz*, 1855.

Hugo Barbeck, *Geschichte d. Juden in Nuernberg u. Fuerth*, Nuernberg, 1878.

A. Lewinsky, "Zur Geschichte d. Juden in Lublin," *MGWJ*, 46 (1902), S. 170-176.

Donath, *Geschichte d. Juden in Mecklenburg*, Leipzig, 1874.

Grunwald, "Hamburgs deutsche Juden bis 1811," *Mitteilungen z. jued. Volkskunde*, 1903.

Jolowicz, *Geschichte d. Juden in Koenigsberg*, Posen, 1867.

Carlebach, *Geschichte d. Juden in Luebeck*, 1899.

L. Geiger, *Geschichte d. Juden in Berlin*, 1 u. 2. 1871.

קאַפּיטל איינס

קורצער איבערבליק איבער דער אַלגעמיינער געשיכטע פון ביאַליסטאָק

א. די עלטסטע עפּאָכע (ביז 1665)

פּאַר דער [ערשטער וועלט־]מלחמה איז ביאַליסטאָק געווען אַ קרייזשטאָט פון גראָדנער גובערניע. די שטאָט ליגט אין דער גרויסער וואַלד־געגנט פּאָלעסיע. זי איז אויפגעבויט אויף ביידע זייטן פון אַ קליין טייכל וואָס הייסט ביאַלע, וואָס איז אַ בייטייכל (אָדער זייטן־טייכל) פון דער סופּראַסלע. דאָס קליינע טייכל הייבט זיך אָן עטלעכע ווירסט פון שטאָט און פאַלט אַריין אין סופּראַסלע וואָס גיסט זיך צונויף מיטן טייך נאַרעוו. אויפן נאָמען פון דעם קליינעם טייכעלע ביאַלע — הייסט טאָקע די שטאָט ביאַליסטאָק, ד״ה ווייסער שטראָם.

לויט ווי עס איז דאָס רוב אָנגענומען[1] איז ביאַליסטאָק געגרינדעט געווארן אין יאָר 1320, ווי אַ דאָרף. איר גרינדער זאָל זיין דער ליטווישער פירשט געדימין. צי אָזוי צי נישט אָזוי, אָבער עס איז זיכער אַז די שטאָט ביאַליסטאָק געפינט זיך אויף דער טעריטאָריע וואָס האָט געהערט צום ליטווישן פירשט.

די ערשטע זיכערע היסטאָרישע ידיעה וועגן ביאַליסטאָק שטאַמט פון אַ סך אַ שפּעטערער צייט, פון 1514[2]. אָט די ערשטע ידיעה איז זייער אַ קורצע און זי באַגרענעצט זיך דערמיט וואָס זי זאָגט, אַז דער ישוב אין ביאַליסטאָק האָט געהערט אין דעם יאָר 1514 צו אַ געוויסן פּריץ מיקאָלאַ מיכנאָוויטש ראַטשקאָ־ויטש אָדער באטשקא, „האָספּאָדארשער" מאַרשאַלעק און סעקרעטאַר פון שאוו־לענישן אַרענדאַר. ער האָט דאָס דערפל געקראָגן אַ מתנה פון קעניג זיגמונט. שפּעטער האָט דאָס דערפל געהערט צו דער פאַמיליע באַקלאַכאַנאָוויטש. אין יאָר 1547 איז דאָס אַריבער צו פּעטער וועסאָלאָווסקי, וואָס ער האָט דאָס דערפל באַ־קומען אַלס נדן, בשעת ער האָט חתונה געהאַט מיט אַן אלמנה פון די באַקלאַכאַ־נאָוויטשעס. ערשט די משפּחה וועסאָלאָווסקי האָט זיך מיט ביאַליסטאָק פאַרנו־מען ענערגישער, און צוליב דעם באַקומען מיר שוין אין דער ערשטער העלפט פון 16טן י״ה מער ידיעות פון דעם זעלביקן אָרט.

---

1. אַזוי האַלטן באַבראָווסקי, באַלינסקי און ליפינסקי אין Starozytna Polska, V. 3 Slownik Geograficzny, V. 1; מאַשטשיצקי האַלט אַז די דאַטע איז אַ ספקדיקע.
2. *Encyklopedia Powszechna*, wyd. Gutenberga; *Slownik Geograficzny Krolewstwa Polskiego* פון סאַלימערסקי־כלעבאָווסקי ביים וואָרט Bialystok.

דער ערשטער פּעטער וועסאָלאָווסקי איז אַהערצו געקומען פון אַ ווייטער געגנט. נאָך זיין טויט האָט די ירושה איבערגענומען זיין זון פּעטער וועסאָלאָווסקי דער צווייטער, וואָס ער קען שוין פֿאַרעכנט ווערן פֿאַרן ערשטן גרינדער פון דעם ש ט ע ט ל ביאַליסטאָק. אין יאָר 1581 האָט ער דאָ אָנגעהויבן בויען אַ קאָשטשאָל און אים געענדיקט אין יאָר 1589. אָבער ביאַליסטאָק האָט נאָך געהערט צו דער סוראָזער פֿאַראָפּיע.

אין יאָר 1620 איז פּעטער וועסאָלאָווסקי געשטאָרבן, און ביאַליסטאָק איז אַריבער בירושה צו זיין יינגערן זון קרישטאָף, וואָס איז געווען אַ הויכער באָאַמטער ביים קעניג זיגמונט III און זיינער אַ מיטקעמפער אין די גרויסע מלחמות. קרישטאָף וועסאָלאָווסקי האָט געהאָט זיין רעזידענץ אין טיקטין. האָט ער דערי־בער דאָס דערפל ביאַליסטאָק צוגעשריבן צו זיין באַליבטער רעזידענץ־שטאָט. אין יאָר 1637 איז קרישטאָף געשטאָרבן קינדערלאָז און האָט פֿאַרן טויט אָפּגע־זאָגט ביאַליסטאָק אויף אויסצוהאַלטן דעם טיקטינער סטאָראָסטע אָסטראָווסקי, וואָס האָט זי פֿאַרכאַפּט, אָבער יאָן־קאָזימיר, דער פּוילישער קעניג, האָט זי צוריק אָפּ־גענעבן אין 1658 צו די פּוילישע מלוכה־גיטער.

אין יאָר 1661 האָט דער קעניג יאָן־קאָזימיר אויסגעשטעלט אַ פֿריווילעגיע, לויט וועלכער ער האָט אָפּגענעבן די טיקטינער סטאָראָסטוו מיט אַלע אירע צוגעהעריקע גיטער אין ירושהדיקן באַזיץ דעם קיעווער וואָיעוואָדע, דעם שפּע־טערדיקן פּעלד־העטמאַן סטעפֿאַן טשאַרנעצקי (1599—1665), דעם טרויעריק־באַקאַנטן העלד אין דער יידישער געשיכטע (געניעט וועגן דעם אין קאַפּיטל צוויי), ווי אַ פּרייז פֿאַר זיינע העלדישקייטן און מלוכה־פֿאַרדינסטן. דאָרט איז בפּירוש אויסגערעכנט אויך דאָס דאָרף ביאַליסטאָק. דער וואָרשעווער מלוכה־ראָט האָט אים באַשטעטיקט אויף שטענדיק אויף דעם קריז טיקטין מיט אַלע זיינע דערפֿער, צווישן זיי אויך ביאַליסטאָק. נאָך טשאַרנעצקיס טויט[3] איז די טיק־טינער סטאָראָסטוו צוזאַמען מיטן דערפל ביאַליסטאָק אַריבער צום גראָף יאָן־קלעמענס בראַניצקי, וואָס האָט עס באַקומען אין נדן פון זיין פּרוי אַלעקסאַנדראַ קאַטערינאַ, טשאַרנעצקיס טאָכטער. ער האָט דאָס דערפל ביאַליסטאָק כמעט ניט אָנגעזען, ווייל ער איז געווען פֿאַרנומען מיט הויכע מלוכה־ענינים.

ב. די בראַניצקישע עפּאָכע (1665—1795)

אין יאָר 1673 איז יאָן־קלעמענס געשטאָרבן, און ביאַליסטאָק איז אַריבער צו זיין זון סטעפֿאַן מיקאָלאַי בראַניצקי. ער האָט געהאַט גאָר גרויסע אַמביציעס: אים האָט זיך אפילו פֿאַרגלוסט די קרוין. ער איז צוליב דעם אַריינגעפֿאַלן אין אומחן און איז געבליבן זיצן אין זיינע גיטער. ער האָט זיך דעריבער פֿאַראינטע־

3. טשאַרנעצקי איז געבוירן געווען אין 1599 און געשטאָרבן אין 1665.

רעסירט אויך מיט ביאַליסטאָק און, ווי עס זעט אויס, האָט ער דאָ פאַרבראַכט גאַנץ אָפט. אין יאָר 1703 האָט ער אָנגעהויבן צו בויען אין ביאַליסטאָק א פאַלאַץ. די אַרבעטן זיינען בייַ אים געגאַנגען, ווי עס וועיזט אויס, אין אזא שנעלן טעמפּ, אַז א טייל פון פאַלאַץ האָט מען שוין געקענט באַנוצן נאָך פאַרן לעבן פון סטעפאַן מיקאָלאַי, און ער האָט זיך אין אים באַזעצט. ער איז געשטאָרבן פרי, אין יאָר 1709, אויבערלאָזנדיק זיין זון יאַן־קלעמענס און פיר טעכטער. דאָס דערפל ביאַליסטאָק איז אַריבער צו זיין זון יאַן־קלעמענס, וואָס מען באַצייכנט אים יאַן־קלעמענס דער צווייטער, ווייל זיין זיידע האָט אויך געהייסן יאַן־קלעמענס.

ער האָט זיך א נעם געטאָן ענערגיש פונאַנדערצובויען ביאַליסטאָק. ער איז געבוירן געווארן אין יאָר 1689. ביים אויבערנעמען ביאַליסטאָק איז ער אַלט געווען 20 יאָר, האָט ער מיט זיין גאַנצער יוגנטלעכער קראַפט געגעבן דער אַנט־וויקלונג פון ביאַליסטאָק א גוואַלדיקן שוואונג. ער האָט אגב פאַרנומען הויכע מלוכה־פאָסטנס (נאָך יונגערהייט איז ער שוין געווען סטאַראָסטע פון ברייסק און ביעלסק). ער איז גיך געשטיגן אויף זייַנע אָמטן אין מיליטער. אין יאָר 1728 איז ער געווארן געניראַל פון אַרטילעריע; אין יאָר 1732 איז ער באַשטימט גע־ווארן דורך דער קרוין פאַר העטמאַן און אין יאָר 1746 איז ער געווארן קראַקא־ווער וואָיעוואָדע, וואָס זיין הערב איז געווען א גריף (א פאַנטאַסטישע חיה, וואָס זיין גוף איז פון א לייב מיט אָדלער־פליגלען).

פאַר זיין צייט, אין יאָר 1742, איז ביאַליסטאָק פאַרוואַנדלט געווארן אין א ש ט א ט. יאַן־קלעמענס דער צווייטער האָט זיך משתדל געווען ביים פוילישן קעניג אויגוסט דעם דריטן און האָט באַקומען פאַר ביאַליסטאָק אין פעברואַר 1749 „מאַגדעבורגער רעכט", כאָטש שוין פון פריער ווערט ביאַליסטאָק אין די היסטאָרישע רשימות ניט פאַררעכנט פאַר קיין דאָרף. פון 1759 איז פאַרבליבן א שטעמפּל פון דער שטאָט ביאַליסטאָק[4]. אָבער אין דער פאָליטיק איז יאַן־קלע־מענס דער צווייטער ניט אויסגעוואָקסן גרויס און האָט קיין באַזונדערע ראָלע אין דער מלוכה ניט געשפילט. אין די יאָרן 1763־1764 האָט ער אַרויסגעשטעלט זיין קאַנדידאַטור פאַר א מלך, אָבער ער איז באַזיגט געווארן פון דער מאַנאַרכיסטי־שער פאַרטיי פון די טשאַרטאָריסקיס. ווען עס איז אויסגעקליבן געווארן סטאַניס־לאַוו־אויגוסט, איז ער אַריינגעפאַלן אין אומחן און האָט זיך פאַררוקט אין ביא־ליסטאָק שוין אויפן גאַנצן לעבן.

אויך אין זיין פריוואָט לעבן האָט אים ניט שטאַרק אָפגעגליקט. זיין ערשטע ווייב, פון די ראַדזשיווילס, איז אים יונג אָפגעשטאָרבן; זיין צווייטע ווייב רזשעווס־קא האָט ער אָפגעגט; די דריטע ווייב איזאַבעלאַ, די שוועסטער פון דעם לעצטן פוילישן קעניג סטאַניסלאַוו־אויגוסט פּאָניאַטאָווסקי, וואָס האָט מיט אים חתונה געהאַט אַן 18־יאָריקע, בשעת ער איז שוין אַלט געווען 59 יאָר, האָט אים איבער־געלעבט. זיי האָבן ניט געהאַט קיין גוט לעבן צווישן זיך, ווייל חוץ דעם גרויסן

4. מאָשטשיצקי, דאָס ווערק וואָס איז ציטירט אין הערה 3 צום אַרייַנפיר, ז' 27.

חילוק אין די יאָרן האָבן זיי ניט געשטימט אין זייערע פּאָליטישע ריכטונגען. ער איז געווען אַ רעפּובליקאַנער און זי אַ מאַנארכיסטין, אָבער לפּנים האָבן זיי געלעבט בשלום. זיי זיינען געווען קינדערלאָז. צוליב דעם אַלעמען האָט יאָן־קלעמענס זיך איבערגעגעבן מיט זיין גאַנצער פּעאיקייט און ענערגיע אויסצו־בויען און צו פאַרשענערן זיין רעזידענץ־שטאָט ביאַליסטאָק. ער האָט פאַרבראַכט זיינע לעצטע יאָרן אין זיין פּאַלאַץ, וואָס האָט זיך גערעכנט פאַר אייגעם פון די שענסטע פּאַלאַצן פון די פּוילישע מאַגנאַטן. נאָך ביז היינט זיינען אָפּגעהיט גע־ווארן די פּלענער פון זיינע בנינים אין אַרכיטעקטאָנישן אָפּטייל פון פאַריזער לואוור [5].

בראַניצקי האָט אין דעם פּאַלאַץ געלעבט אַ קייזערלעך לעבן מיט אַלע מעג־לעכע פאַרגעניגנס און לוקסוס. ער האָט פאַרוועגדט גרויסע קאַפּיטאַלן אין זיין פּאַלאַץ, וואָס ער האָט אויסגעמויערט אויפן אָרט פון פריערדיקן הילצערנעם — לויטן מוסטער פון פראַנצויזישן פּאַלאַץ אין ווערסאַיל; דעם דאָזיקן פּאַלאַץ האָבן באַזוכט מלכים און האַרן. עס זיינען געקומען אַהער דער פּוילישער קיניג אוי־גוסט II (אין 1726), און דער קיניג אויגוסט III (אין 1744). חוץ קעניגלעכע געסט האָבן דאָ אין הויף כמעט שטענדיק געווויילט גראַפן און פירשטן, פאַרשטייערס פון פּרעמדע הויפן און סתם גרויסע פּריצים, און ניט אומזיסט האָט מען אין די קעלערן געדאַרפט האָבן אַזוי פיל ווייניען און שנאַפּסן. אין דער צייט פון אוי־גוסט III, איז ניט געווען אין גאַנץ ליטע און פוילן קיין גרעסערע לוקסוס־רעזידענץ ווי ביאַליסטאָק. אין דעם פּאַלאַץ האָבן פאַרבראַכט אויף די גרויסע בעלער, וואָס זיינען אין אים געגעבן געווארן, די גרעסטע מאַגנאַטן און מלוכה־מענער.

מערקווירדיק איז געווען דער באל, וואָס ער האָט געמאַכט אין זיין היגן הויף און פּאַלאַץ דעם 19טן נאָוועמבער 1760 צוליבן געבורטסטאָג פון זיין ווייב. אויפן באל זיינען געווען צוויי זין פון קעניג אויגוסט III; דער באַפוליעכטיקטער פון רוסישן הויף; דער פראַנצויזישער געזאַנדטער מיט זיין פאַמיליע, צוויי ביסקופן און פיל העכערע פּאַרשטייערס פון ליטע, אוק־ראַינע — די קרוינגלענדער פון פּוילן; פּאַרשטייערס פון זאַקסישן און פראַנצויזישן הויף. זייערע באַדינערס אין פאַרשיידענע ליוווריין האָבן זיך אין אַ גרויסער צאָל אַרומגעדרייט אין הויף, אין די גערטנער און פערדשטאַלן, אַרויסווינדיק דעם גלאַנצפולן פּראַכט און רייכטום פון זייערע בעלי־בתים. הוזאַרן, יאַניטשאַרן, אונגאַרישע פולקן, קאָזאַקן — אַלע האָבן דאָ געשיקט זייערע דעפּוטאַטן.

אויף זילבערנע מאַסיווע טעלערס זיינען געלעגן גרויסע געשאָבטענע ריין־געמאַכטע אָקסן, אויסגעפּוצט אין גרינס; ווילדע ציגן מיט באַגילדטע הערנער, וואַלד־חזירים מיט אָפענע מיילער, אין וועלכע עס איז געלעגן צו שטיקלעך ציטרין, גרויסע קנישעס מיט געפילטכן פון ווילדע פליישן, און הויכע באבקעס, וואָס האָבן פאַרשפרייט אַ ריח פון פריש געבעקס. זיל־בערנע און גאָלדענע בעכערס מיט אויסגעגראַווירטע אָדלערס זיינען געווען פול אָנגענאָסן מיט געדיכטע טאָקאיער וויינען. גאַנצע פעסער פון דעם ווייַן זיינען געשטאַנען גרייט אונטער די טישן און אין די עקן זאָלן אויף נידעריקע געשטעלן, ביז וואַנען עס וועט קומען זייער ריי. בראָנפן און נאליוואָקעס פון אַלע סאָרטן און קאָלירן זיינען געווען אָנגעגאָסן אין קרוגן, וואָס אַרום זיי זיינען געשטאַנען אָנגעגרייט גאָלדענע בעכערס און קרישטאַלענע קעלישקעס צום דינען יעדערן נאָך זיין געשמאַק. איבער דער גאַנצער שפּע פון עסנוואָרג און געטראַנקען האָבן זיך

5. זען די ווערק, ציטירט אין הערה 2.

געהויבן ביימער מיט פאַרטיקע פרוכט פון די אַראַנזשעריין וואָס זיינען דאָ געבראַכט געוואָרן צו פאַרפוצן די טישן כדי צו דערוועקן דעם אַפעטיט.

אין אַ באַזונדערער גאַלעריע האָט זיך געפונען דער עסטיש; אין זיין מיטן אין דער גאַנצער לענג איז געווען אייגעאָרדנט אַ קרישטאַלענער קאַנאַל, וואָס איז געווען פול מיט טאָקאיער וויין, און אויף זיין אייבערפלאַך זיינען געשוואומען קליינע שיפלעך מיט אַלערליי זיסקייטן פאַר די דאַמען. נאָך מיטאָג האָט מען געבראַכט דעם בעכער פון סטעפאַן טשאַרנעצקי, וואָס מיט אים האָבן די מענער אָנגעשעפט ווין און געטרונקען לחיים פאַר דעם וואויל־זיין פון דער בעלת־השמחה פרוי בראַניצקי.

די דעמאָלטדיקע שרייבערס באַוואונדערן דעם שלאָס מיטן פריצישן הויף אין ביאַליסטאָק, וואָס האָט זיך ניט אויסגעצייכנט מיט שפורן פון אַלטערטימלעכקייטן, נאָר איז געווען אַ שאַפונג פון אויסלענדישער פאַנטאַזיע, אַריבערגעטראָגן און פאַרפלאַנצט אונטערן ליטווישן הימל מיט דער קראַפט פון קאַפיטאַלן און אייגנטימלעכע קאַפריזן. שיינע גאָרטן־הייזלעך, אַלע אייגנעטונקט אין גרינס, אַרקאַדעס, טורעמלעך, אויסגעשניצטע פלויטן — מיט איין וואָרט, אַלע אויסגעפינונגען פון אַרכיטעקטאָנישן לוקסוס און קונסט־שאַפונגען זיינען דאָ אויפגענומען געווואָרן אין בראַניצקים הויף, וואָס איז געווארן אַן אמתער וועלט־וווּנדער פאַר לאַק. ספעציעל אויסגעשריבענע פראַנצויזישע טאַפעצירערס האָבן אויסגעפוצט אַלע צימערן מיט אַזעלכע שפיגלען, מעבל און דראפירונגען, וואָס וועלכע האָט געמעגט מקנא זיין. 3 טרופּעס, אַ פוילישע, אַ פראַנצייזישע און אַ באַלעט, האָבן געגעבן וויינטער־פאַרשטעלונגען אין אַ טעאַטער, וואָס האָט געהאַט פלאַץ פאַר 400 צושויער. אין טאָג פון הייליקן יאָהאַן האָט דער העטמאַן אויפגענומען מיט אַן אמתער קעניגלעכער פראַכט די גרויסע פריצים און דעם זאַקסישן קעניג אַליין, וועמען ער האָט אויבערגעשטיגן מיט זיין קונסט־געשמאַק[6].

זייער גרויס זיינען געווען די סטאַינעס, די פערדשטאַלן, פון העטמאַן מיט איבער 200 פערד און אַ גאַנצער ריי קאַטשן, קאַליאַסן, קאַרעטן און אַנדערע מינים וועגענער.

הינטערן פאַרק צו דרום פון ביאַליסטאָק איז געווען בראַניצקים אַ גרויסע מענאַזשעריע, אַן ערך 14 וויאַרסט אין היקף, אַרומגערינגלט מיט פאַרקאַנעס און גראָבנס, מיט אַ גרויסן שטייגערנעם טויער ביים אַריינגאַנג. געגנוי וועגן דעם לעבעדיקן אינווענטאַר פון דער מענאַזשעריע איז שוין ניט באַקאַנט, אָבער עס האָבן זיך דאָרט געפונען עטלעכע הונדערט הירשן און ווילדע ציגן. זייער גוט איז געווען אַוועקגעשטעלט דאָס האָדעווען כלערליי מינים עופות. אַ פאָר וויאַרסט פון פאַלאַץ איז נאָך ביז איצט באַקאַנט דער אָרט „באַזשאַנטאַריע", צו וועלכן מען גייט דורך כאַנייקעס[7].

דער „זוויעזשיניעץ" עקסיסטירט נאָך היינט, אָבער אָפּגעזונדערט פון פאַלאַץ, וואָס איז דער וואוינאָרט פון וואיעוואָדע, און ער איז שפעטער געווארן אַ שפאַציר־אָרט פאַר דער באַפעלקערונג.

---

6. זען באַבראָווסקי און מילאַקאָווסקי, זז' 10־11.
7. מאַשטשיצקי, דצ"ו, ז' 40.

עס האָבן זיך געפונען אין ביאַליסטאָק אַלערליי בעלי־מלאכות. אַ טייל מייסטערס זיינען געווען גרויסע קינסטלערס. זיי האָט בראַניצקי געניצט אין זיין קעניגלעכן פּאַלאַץ פּאַר פּאַרשיידענע אויסאַרבעטונגען. אויף זיין טיש איז געשטאַנען אַ זילבערנער סערוויז פון היגער אַרבעט. אין זיין צייט איז שוין אין ביאַליסטאָק געווען אַ יידישער סקולפּטאָר, אַ קינסטלער. מען קען אויך באַשטימט רעכענען, אַז צווישן די ביאַליסטאָקער בעלי־מלאכות האָבן זיך געפונען י י ד ן.

אַן ערך אין יאָר 1750 איז אין ביאַליסטאָק געווען אַ גרויסע שרפה, וואָס האָט פאַרצערט אַלע הילצערנע הייזלעך. מען האָט דערציילט, אַז בשעת דער שרפה האָט זיך בראַניצקי אָנגערופן, אַז ער פרייט זיך דערמיט, ווייל ער איז בכוח אויפצושטעלן די שטאָט פון די חורבות און זי איבערצובויען לויט זיין רצון אין אַ הונדערט מאָל שענערער שטאָט.

נאָך דער גרויסער שרפה זיינען אויפגעקומען ס׳רוב מויערלעך, און די גאַסן פון ביאַליסטאָק האָבן אויסגעזען ווי אַן אויסלענדישע רעזידענץ מיט ריינע הייפּ־לעך, אַריינגעשטעלט אין גערטלעך. אין זייער פיל פון די הייזלעך האָבן געלעבט אָנגעשטעלטע פון דעם גרויסן פּריץ — הויפּטלייט, באַאמטע, פּראַנצויזן און דיי־טשן, וואָס זיי האָבן געבילדעט די צאָלרייכע סוויטע. די הייזער זיינען געווען אויסגעבויט מיט ניט קיין געווייגלעכער עלעגאַנץ פּאַר יענער צייט, באַזאָרגט מיט באַקוועמלעכקייטן, וואָס זיינען יעמאָלט גאָרניט געווען באַקאַנט אין לאַנד[8].

אין ביאַליסטאָק איז געשטאַנען אַ גרויסער מיליטערישער גאַרניזאָן: איין פּולק פּוסגייערס, איין פּולק דראַגונער, ווי אויך צוויי פּוסקאַמפּאַניעס, אַן אונ־גאַרישע און אַ יאַניטשאַרישע. אין אָפּיצירן־קאָרפּוס זיינען געווען פאַליאַקן, זאַקסן און פּרייסן; חוץ דעם האָט נאָך בראַניצקי געהאַט אייגענע: אַן עסקאַדראָן פּאַרפאָסטנס אולאַנער, הויפּישע אַרטילעריע אד״גל.

דער קאָמענדאַנט פון ביאַליסטאָקער גאַרניזאָן איז געווען סטאַניסלאַוו לענ־טאָווסקי, געווען אַ־דיוטאַנט. דער גאַנצער גאַרניזאָן האָט געהאַט זיינע קאָזאַר־מעס אין די בנינים פון פאַלאַץ[9].

אין בראַניצקיס צייט איז ביאַליסטאָק געווען אַ פאַליטישער צענטער, און עס פלעגן דאָ אָפט פאַרקומען וויכטיקע צוזאַמענפאָרן. דערהויפט איז אין ביאַ־ליסטאָק לעבעדיק געווען אין די זאָקסישע צייטן, וועז דער העטמאַן איז געשטאַ־נען אויפן העכסטן שטאַפּל פון זיין מאַכט.

אין 1763 איז אויסגעמויערט געוואָרן אין מיטן מאַרק פאַר די י י ד י ש ע סוחרים אַ ק ר י י ז פון ק ר א מ ע ן מיט אַ טורעם, וואָס אין אים איז גע־ווען די תפיסה. דער מאַגיסטראַט האָט זיך אין אים קיין מאָל ניט געפונען. די קראָמען מיטן טורעם אויפן מאַרקפּלאַץ (היינט רינעק קאָשטשושקא), וואָס אויף זיין גאַניק און שפּיץ געפינט זיך די פּייערלעשער־וואָרטע — די „קאלאנטשא״

8. Z. Kraszewski, Grzechy Hetmanskie, 1 ss. 38-39.

9. מאָשטשיצקי, דצ״ו, ז׳ 40.

און דער שטאָט־זייגער, געפינען זיך נאָך היינט אויפן זעלביקן אָרט. די יידן רופן זיי „ברעמל", אָדער „ציגנוואָלף" צוליב זייער פאָרם.

מיר קענען היינט זיך שאָפן אַ באַגריף פון דעם אויסזען פון דער שטאָט אין בראַניצקיס צייטן לויט דעם אינווענטאַר־בוך פון גאַנץ ביאַליסטאָק, 604 גרויסע זייטן, וואָס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן נאָכן טויט פון בראַניצקין אין יאָר 1772 און איז אָפּגעהיט געוואָרן ביז היינט אין ווילנער אַרכיוו.

די הויפּטגאַסן זיינען געווען: די שלאָס־גאַס (היינט פּאלאצאָווא, דאן זאַמ־קאָווע), פון פּאַלאַץ־טויער ביזן מיל (אַנטקעגן פּאַלאַץ אויף ביאַלע איז געשטאַנען אַ גרויסע מיל, וואָס האָט געאַרבעט אויף 2 רעדער אַ גאַנץ יאָר אָן איבערריס [10], קליינדאָרף (היינט עלעקטרישע), ניישטאָט (היינט וואַרשאָווסקי), וואַשליקאָווער (היינט סענקעוויטשא), כאָראָשטשער (ליפּאָוע־פּילסודסקי), גרינע (זאַמענהאָף), סוראַזער (היינט ריינעק קאָשטשושקאָ), באַיאַרע (נאָווע), וואָס ציט זיך פון מאַרק [11], גומיענער (קופּיעצקא), זאטילנע (זי האָט זיך צוזאַמענגעשטעלט אַזוי: דער הויפּ־טייל האָט פּאַראַיניקט די פּאָטשט־גאַס און דעם שולהויף, דער לאַנגער טייל און דער קוועדטייל — זיינען געגאַנגען איבערן ראָוו פון זוויעזשיניעץ [12].

הינטערן צענטער פון שטאָט זיינען געלעגן די גאַסן פּאַדזשעטשנא און בראָווארנא. די גאַסן גרינע און סוראזער, ווי די הויפּטגאַסן, זיינען געווען ברו־קירט.

לויט דעם שטאָט־פּלאַן פון אינווענטאַר־בוך איז דער צענטער און אויס־גאַנגס־פונקט פון ביאַליסטאָק געווען דער פּאַלאַץ אָדער שלאָס; די גאַס „זאַמ־קאָווע" (שלאָס־גאַס) איז געווען פון פּאַרנט פון גאַנצן פּאַלאַץ, וואו עס איז היינט דער שטאָט־גאָרטן און וואו עס איז אַמאָל געווען אַ סטאוו, פון זיין מערב־זייט, ביז נאָכן קאָשטשאָל, און אַנטקעגן דעם היינטיקן צוויי־שטאָקיקן האָטעל „סטארי", וואָס איז געווען אַ צוויי־שטאָקיקער קלויסטער און אַ שפּיטאָל פון די באַרעמ־האַרציקע שוועסטערס, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך בראַניצקין. פון שלאָס־גאַס פּאַרנט צו צפון־זייט האָבן זיך געצויגן די גאַסלעך: קליינדאָרף (עלעק־טרישע), מיל־גאַס (פּאלאצאָווא) און נייי־שטאָט (ווארשאווסקא). אין דער לענג שטאָט ביז זאַמקאָווע האָט זיך געצויגן כאָראָשטשער (ליפּאָוע־פּילסודסקי). אין

10. מיט הונדערט יאָר שפּעטער האָב איך נאָך דאָ געטראָפן אַ יידישע מיל, — „מעשלס מיל".

11. דאָ איז אומקלאָר, ווי אַזוי עס האָבן זיך דעמאָלט געצויגן די גאַסן באַיאַרע און נאָווע. באַיאַרע איז דאָך די גאַס וואָס גייט פון וואַרשאָווסקי, דאָרטן זיינען דאָך געווען ברא־ניצקיס סטאָינעס און וואוינונגען פון דער דינערשאפט. נאָווע גאַס איז געווען אַ פּאַרשטאָט אין עק מזרח־ביאַליסטאָק.

12. זאַטילנע (הינטערשטע) האָט זיך, וויזט אויס, אָנגערופן דער גאַנצער צענטאָ־טייל, וואָס האָט געהאַט פיר טיילן און האָט זיך אָנגעהויבן פון דער פּאָטשט־גאַס; דאָס איז געווען דאָס געסל, וואָס פירט היינט אַריין פון קאָשטשושקאָ אויפן שולהויף (גומער 12). די געטאָ האָט זיך געענדיקט ביי היינטיקער ווערסאַלסקע, וואָס דעמאָלט איז דאָס געווען דער ראָוו פון זוויעזשיניעץ, וואָס איך האָב דאָ געטראָפן קומענדיק קיין ביאַליסטאָק.

דער קווער האָט זיך געצויגן וואַשליקאָווער (סענקעוויטשא) גאַס. דער מיטן שטאָט זיינען געווען די גאַסן: גרינע (זאַמענהאָף), גומיענער, הינטער די שיירן (היינט קופּיעצקא), סוראזער (היינטיקע רינעק קאָשטשושקאָ) און זאטילנע — דאָס איז די טיקטינער גאַס[13], וואָס הינטער איר איז געווען דער שולהויף. דער הויפּטטייל (סוראזער גאַס, רינעק קאָשטשושקאָ) האָט זיך מיט אים פאַראייניקט דורך דער פּאָטשט־גאַס (דאָס איז דער טייל גאַס וואָס פירט אַריין פון רינעק קאָשטשושקאָ אויפן שולהויף, אָדער יידישן קוואַרטאַל; דער טייל האָט זיך גע־רופן פּאָטשט־גאַס, ווייל דאָ האָט זיך געפונען די פערד־פּאָטשט).

אין שטאָט אַריין האָבן געפירט 6 טויערן: דער וואַרשעווער געמויערטער טויער מיט אַן אונטערגעמויערטן גראָבן, דער פּיעטשורקער, וואַשליקאָווער, כאַראָשטשער, סוראַזער און באַיאַרער. הינטער יעדן טויער איז געווען אַ פּאָר־שטעטל, חוץ באַיאַרער. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז דאָס פּאַרשטעטל הינטערן כאַראָשטשער טויער, ווייל דאָרט איז געווען אַ ברייטע עפּעקטפולע גאַס — שוו. ראָך, וואָס האָט אויך געהייסן נאָוואָליפּיע, ווייל די גאַס האָט געהאַט פון ביידע זייטן צו צוויי שורות ליפּע־ביימער.

ביי דער סוראזער גאס איז געשטאַנען אַ 2־שטאָקיק הויז (היינטיקער ר. קאָשטשושקאָ 12). אין יאָר 1771 האָט עס אָפּגעדונגען דער פּאָטשטמייסטער טאָ־פּאָלסקין און איינגעאָרדנט דאָרט די פּאָטשט מיט 18 פערד.

אויפן טורעם פון קאָשטשאָל איז דעמאָלט געווען דער שטאָט־זייגער. אין קאָשטשאָל איז נאָך עד היום פאַרבליבן אַ גאַנצע ריי דענקמאָלן פון יענער צייט — אָלץ פון די פּריצים־משפּחות. איין דענקמאָל איז אינטערעסאַנט פאַר ביאַליסטאָקער יידן. ער איז פון רויטן מירמלשטיין, געשטעלט נאָך דער פּריצטע טערעזע ווידזשיצקא, געשטאָרבן אין 1717, וואָס זי האָט מנדב געווען אויפן נר־תמיד אין קאָשטשאָל די פּראָצענטן פון דער הלוואה וואָס זי האָט געגעבן יידן (זען ווייטער). דער גלח פון קאָשטשאָל קאדלובאָווסקי האָט אָפּגעטראָטן ברא־ניצקין אַ פּלאַץ הינטערן וואַשליקאָווער טויער אַריבערצוטראָגן אַהינצו פון שטאָט די יידישע ביר־ברויעריייען כדי צו פאַרהיטן די שטאָט פון שרפות.

די ביאַליסטאָקער געטאָ האָט זיך געצויגן אויף די עקן פון שטאָט. איר צענ־טער איז געלעגן הינטער דער הויפּט־זאַטילנער גאַס; דאָרט איז געשטאַנען אַ שפּיטאָל פון קהל[14], דער ראַבינאַט און אַנדערע וויכטיקע יידישע בנינים. אין יענער צייט האָבן יידן זיך אָנגעהויבן באַזעצן אין צענטער שטאָט און האָבן זיך באַווייזן אפילו אויפן מאַרק.

---

13. טיקטינער גאַס האָט זיך אָנגערופן נאָך מיט עטלעכע צענדליקער יאָר צוריק די שמאָלע שטיק גאַס פון סוף־פּילסודסקי מיט די פיל קראָמען פאַר קאָשטשושקאָ. ווי מיר זענען, האָט זי פריער געהייסן זאַטילנע, ווייל הינטער איר האָט זיך געפונען דער גאַנצער שולהויף.

14. צוליב דעם האָט אַמאָל געהייסן די הינטיקע ווילטשע גאַס (חיי־אדם־געסל) „שפּי־טאַלנע גאַס".

ביים סוף פון דער הויפּט־זאַטילנער גאָס לעבן דער געטאָ, מיט דער הינ־טערשטער זייט צו איר, איז געשטאַנען אַן אכסניא, וואָס איז אויך געווען אַ מין קאַוויאַרניע. דאָס איז געווען אַ גרויסע הילצערנע שטוב, געדעקט מיט דאַכאָר־קעס. לעבן דעם יידישן קוואַרטאַל איז אויך געשטאַנען אַ געטינקעוועטע צערקווע מיט 3 קופּאָלן.

אין בראַניצקיס אינווענטאַר פון 1772 ווערט אָנגעגעבן די צאָל איינוואוי־נערס פון ביאַליסטאָק — 3,400. דאָס שטעטל, ווייזט אויס, איז געווען זייער גיך, והא ראיה — דער צעמענטאַזש (צווינטער). שוו. ראָך, וואָס איז געגרינדעט געווארן אין 1750, איז שוין אין יאָר 1768 געווען צו ענג, און מען האָט געמוזט עפענען אַ נייעם צעמענטאַזש אויפן נאָמען שוו. מאגדאלענא, אויף כאַנייקעס.

דעם 6טן אָטקאָבער 1771 איז פֿלוצלונג געשטאָרבן דער לעצטער בראַניצקי. דעמאָלט איז ביאַליסטאָק אַריבער אין רשות פון זיין פרוי אויף איר גאָנץ לעבן. אָבער נאָך איר טויט האָט ביאַליסטאָק געהערט צו די פאָטאָצקיס, וואָס זיי זיינען געווען בראַניצקיס קרובים פון זיין מוטערס צד. די שטאָט אָבער איז פאַקטיש פאַרבליבן אויפן גאַנצן לעבן ביי דער אלמנה איזאַבעלאַ בראניצקא, וועמען מען האָט גערופן „די קראָקעווער פּריצטע". די יידן אין זייערע דאָקומענטן האָבן זי גערופן „די דוכסית". זי האָט אפילו אין דער שטיל חתונה געהאַט מיטן וואַיע־ווֹדע אנדזשיי מאקראַנאָווסקי, אָבער פונדעסטוועגן איז זי געבליבן די הער־שערין פון ביאַליסטאָק ביזן סאָמע טויט.

מיטן טויט פון העטמאַן בראַניצקי האָט ביאַליסטאָק באַקומען אַן אַנדער פנים. קודם־כל איז שטאַרק רעדוצירט געווארן דער מיליטעריישער גאַרניזאָן. דער נייער העטמאַן, אויך אַ בראַניצקי, כאָטש ניט קיין קרוב פון די פריערדיקע, האָט די רעדוקציע אַדורכגעפירט. אין ביאַליסטאָק איז פאַרבליבן אַ הייפעלע זעלנער און אָפיצירן־אינוואַלידן אָדער עמעריטן. אויך דער שטאָב און די קאַנ־צעלאַריע פון העטמאַן בראַניצקי זיינען פונאַנדערגעלאָזט געווארן.

אָבער די פּריצטע איז געווען אַ גרויסע בעל־הביתטע און האָט זיך געמיט ווייטער צו פאַרגרעסערן און פאַרשענערן די שטאָט.

ביאַליסטאָקער פאַלאַץ איז אויך נאָכן העטמאַנס טויט געווען זייער פאָפו־לער. עס פלעגן ווייטער זיך צונויפפאָרן אין ווערסאַיל פון פאָדלאַסיע די היי־מישע און אויסלענדישע גדולים, און געקרוינטע פערזענלעכקייטן פלעגן קומען נאָך אָפטער ווי אין די זאַקסישע צייטן. דער קעניג סטאַניסלאַוו־אויגוסט, וואָס ער פלעגט כסדר אויסמיידן זיך צו טרעפן מיטן העטמאַן, איז איצט אַן אָפטער גאָסט ביי זיין שוועסטער און פלעגט ביי איר פאַרברענגען אַ לענגערע צייט.

אין יאָר 1789 האָט דער עסטרייכישער קייסער יאָזעף II, פאַרנדיק צוריק פון פּעטערבורג, זיך פאַרהאַלטן אין ביאַליסטאָק. אויך דער רוסישער גרויספירשט פּאָוול, יעקאַטערינעס זון, מיט זיין פרוי האָבן אין יאָר 1782 דאָ פאַרברַכט עטלעכע טעג און האָבן באַזוכט די גערטנער, פאַרקן און די אומגעגנט. זייער פייערלעך איז אויפגענומען געווארן דער קעניג סטאַניסלאַוו אין אויגוסט 1784, וועז עס איז דאָ געפייערט געווארן אַ טאָפּלטער יום־טוב, דער נאָמען־טאָג פון דער קראָקעווער פּריצטע און דער 20טער יאָרטאָג פון איר ברודערס קרוינונג. נאָך אַ מאָל

האָט דער קעניג דאָ פאַרבראַכט אין 1793, און צום לעצטן מאָל, אין 1794, אויפן וועג צו זיין גלות אין גראָדנע.

סוף 18טן י״ה האָט פוילן געווימלט מיט פאָליטישע עמיגראַנטן, און אַ טייל פון זיי האָט געפונען אַן אָרט אין ביאַליסטאָקער פאַלאַץ. אין די ערשטע טעג פון מאַרץ 1798 איז אין ביאַליסטאָק געווען דער קעניג לואי XVIII.

איזאַבעלאַ בראַניצקאַ, די קראָקעווער פּריצטע, איז געשטאָרבן אין יאָר 1809, רעכענענדיק זיך ביזן טויט פאָר דער ביאַליסטאָקער בעל־הביתטע, הגם פאַקטיש איז די שטאָט שוין אין יאָר 1795 אַריבער צו דער פּרייסישער רעגירונג.

ג. די פּרייסישע עפּאָכע (1795—1807)

לויט דער לעצטער חלוקה פון פוילן אין יאָר 1795 איז גאַנץ פאָדליאַסיע אַריבער צו פּרייסן. יעמאָלט האָבן די פּאָטאָצקיס פאַרקויפט גאַנץ ביאַליסטאָק דעם פּרייסישן קעניג פאַר 270,970 טאָלער (לויט אַן אַנדער נוסח — פאַר 127,970) מיטן באַדינג, אַז בראַניצקיס אלמנה זאָל פאַרבלייבן די באַזיצערין פון ביאַליס־טאָק כל־זמן זי וועט לעבן. קען זיין אַז איבער אָט דעם תנאי איז דער מאַיאָנטעק פאַרקויפט געוואָרן אַזוי ביליק, ווייל געשאַצט האָט ער זיך אין 1,330,000 טאָלער.

תיכף נאָך דעם אַריינמאַרשירן פון פּרייסישן מיליטער קיין ביאַליסטאָק אין יאָר 1795, האָט זיך אָנגעהויבן אַ רעאָרגאַניזאַציע פון גאַנצן געביט. פון אַ גרויסן פּויליש־ליטווישן ראַיאָן איז געשאַפן געוואָרן אַ פּראָווינץ ניי־מזרח־פּרייסן. ביאַליסטאָק איז געוואָרן איינער פון אירע הויפּט־צענטערס. ניי־מזרח־פּרייסן האָט געהאַט אַ באַפעלקערונג פון איבער אַ האַלבן מיליאָן.

אין משך פון צוויי יאָר צייט איז שוין דער אַפּאַראַט פון אַדמיניסטראַציע און געריכט אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט געווען אין גאַנצן איבערגעבויט. די העכסטע ביאַליסטאָקער מאַכט איז געווען די אַזוי־גערופענע „מיליטעריש־עקאָנאָמישע קאָמער״ מיט אַ פּרעזידענט, צוויי דירעקטאָרן אאז״וו.

די אַרגאַניזאַציע איז געווען זייער אַ ברייטע אין מלוכישן פאַרנעם, מיט אַ קאָלאָסאַלן שטאָב באַאמטע. אויך דאָס געריכט־וועזן איז געוואָרן איבערארגא־ניזירט. עס איז איצט באַשטאַנען פון אַ העכערער יוסטיץ־קאָלעגיע מיט סענאַטן אייגער איבערן אַנדערן, מיטן שפּיץ — דעם העכסטן טריבונאַל אין בערלין.

ביאַליסטאָק האָט באַקומען גאָר אַן אַנדער פּנים; אנשטאָט אַ רעזידענץ פון אַ מאָגנאַט איז די שטאָט געוואָרן אַן אַדמיניסטראַטיוועך צענטער. אין געוועזע־נעם „פּאָדליאַסער וועכסיל״ איז איצט דאָס אייבערשטע פון שטייסל געווען דער דייטשער באַאמטער.

ביאַליסטאָק, די גרעסטע שטאָט פון דעפּאַרטמענט, האָט יעמאָלט פאַרמאָגט 459 וואוין־הייזער מיט 3,370 איינוואוינערס (טיקטין האָט צו יענער צייט געהאַט 2,794 איינוואוינערס, סיעמיאַטיטש — 2,733, קאָלווואריע — 2,705, טשעכאַ־נאָווצע — 651 אאז״וו [15].

15. זען מאָשטשיצקי, דצ״וו, זז׳ 65—68.

די פרייסישע רעגירונג האָט אין איר צוועלף־יעריקער רעגירונגס־צייט אַ סך אויפגעטאָן פאַר דער אַנטוויקלונג פון דער שטאָט ביאַליסטאָק און פאַר דער פאַרבעסערונג פון איר עקאָנאָמישן און קולטורעלן צושטאַנד. זי איז געווארן די הויפטשטאָט פון אַ גאַנצן קרייז — דעפּאַרטמענט. עס איז אין איר אַרויסגעגעבן געווארן אַ קעניגלעכע דרוקעריי, און עס איז אין איר אַרויסגעגעבן געווארן אַ צייטונג אונטערן נאָמען נייע־אָסטפרייסישע אינטעליגענץ־בלאַט, אין דייטש און פויליש. דאָרטן איז געדרוקט געווארן אַ „רעגלאָמענט פאַראָרדענונגען" ווי אַזוי צו פאַרוואַלטן מיט דער באַפעלקערונג אין אַלגעמיין און אַ רעגלאָמענט ווי אַזוי צו פאַרוואַלטן מיט יידן באַזונדער. דאָס איז אַ וויכטיקער דאָקומענט: ער רופט זיך אָן „אויסצוגן פון די געזעצגעבעריש אינסטרוקציעס און רעגלאָמענטן פאַר דרום־און נייע־אָסטפרייסן פון די יאָרן 1795־1808". געדרוקט איז עס אין ביאַליסטאָק ביי יאָהאַן יאקוב דניאל קאנטער, אין דער דרוקעריי וואָס האָט געהאָט אָנאָ טיטל: „קעניגלעכע נייע־אָסטפרייסישע האָפּבוכדרוקעריי"[16].

וועגן די בייזווילִיקע כוונות פון דעם רעגלאָמענט פאַר יידן אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט און זיינע שלעכטע רעזולטאַטן פאַר דעם עקאָנאָמישן און פאָליטישן צושטאַנד אין אַלגעמיין קומט צו רייד שפּעטער, ביים איבערגעבן די געשיכטע פון ביאַליסטאָקער קהילה.

וועגן דעם צושטאַנד פון שטאָט ביאַליסטאָק און איר האָנדל צום סוף פון בראָניצקיס צייט און אָנהייב פון דער פּרייסישער תקופה גיט אָפּ אַ באַריכט דער געאָגראָפישער און סטאָטיסטישער שריפטשטעלער א. ק. פאָן האָלשע[17]. פון דאָרטן נעמען מיר:

„די צאָל הייזער אין ביאַליסטאָק ,וואָס ס׳רוב געהערן זיי צו יידן, וואָס זיינען דער גרעסטער טייל פון אירע איינוואוינערס[18] איז 459. די צאָל פון די איינוואוינערס איז 3,370 מענטשן[19]; ליידיקע פלעצער זיינען אין שטאָט כמעט ניטאָ. עס זיינען צוגעקומען אין יענער צייט נאָך עטלעכע הייזער. די הייזער האָבן אַ גרויסן ווערט צוליב דעם וואָס עס זיינען דאָ געגרינדעט געווארן צוויי לאַנד־קאָלעגיעס, און אַ באַטאַליאָן סאָלדאָטן שטייט דאָ. די שטאָט איז געגנוג לאַנג, פון וואַרשעווער ביז טיקטינער טויער האָט מען צו גיין אַ פערטל שעה, און פאַר ביידע טויערן ליגן נאָך פאַרשטעט: דער גאַנצער שטח באַטרעפט אַ

16. עס איז ווערט צו דערמאָנען, אַז דער סעקרעטאַר און הויפּט־שרייבער פון דער רעגירונג אין ביאַליסטאָק איז דעמאָלט געווען דער באַקאַנטער דייטשישער בעלעטריסט טעאָדאָר האָפּמאַן.

17. זען האָלשעס ווערק, ציטירט אין הערה 4 צום אַרייגפיר, ב׳ ו, בערלין, 1800, זז׳ 29 און ווייטער. מאָשטשיצקי האָט אין זיין טענדענציעזקייט ניט געבראַכט די גאַנצע שטעלע, נאָר בכיוון אַריבערגעשפרונגען איבער אַלע ערטער וואו עס ווערן דערמאָנט יידן.

18. דאָס אַלץ איז ניטאָ ביי מאָשטשיצקין.

19. ביי באָבראָווסקין געפינען מיר אז אין 1808, בשעת ביאַליסטאָק איז געווען פאַראייניקט מיט רוסלאַנד, זאָלן שוין האָבן געלעבט אין ביאַליסטאָק 6,000 איינוואוינערס, צווייי דריטל יידן און איין דריטל ניט־יידן: פאָליאַקן, רוסן־אוניטאַרן און דייטשן.

מהלך פון אַ שעה גיין. די הויפּטגאַסן זיינען ברוקירט. די שטאָט האָט 5 טויערן. די הייזער פון די בירגער זיינען כמעט אַלע געבויט לויט אירן שאַבלאָן — אייגנשטאָקיקע, דאָס רוב הילצערנע מיט אַ געמויערטער שוץ־וואַנט פון פּראָנט און אַ שטח פאָר א הויף אין דער זייט און אויך פון הינטן. ביים גרעסטן טייל הייזער איז פּאַראַן אַ קליין גערטל. עס זיינען געווען אויך געמויערטע הייזלעך.

„די דירות זיינען טייער: פּאָר אַ שטוב מיט אַ קאַמער גיט מען 69.50 ביז 80 טאָלער און פּאָר אַ גאַנץ הויז פון 150 ביז 200 טאָלער. אויסער די געווייניגע לעכע הייזער געפינען זיך אין שטאָט גרויסע מאַסיווע הילצערנע הייזער, וואָס זיינען אָפּגעגעבן געוואָרן דער אָרטיקער מאַכט. איצט האָבן דאָרטן די בעלי־בתים איינגעאָרדנט די וואוינונגען פאָר די קליינע באַאמטע, און כאָטש עס איז גרויס דער פּערסאָנאַל פון ביידע לאַנד־קאָלעגיעס און פון מיליטער, האָט מען דאָך דערפילט זייער באַדאַרף אין וואוינונגען.

„דער מאַרק איז כמעט אָוואָל און פּאַרנעמט אַ גרויסן שטח. אין מיטן גע־פינט זיך אַ גרויסער בנין מיט א טורעם, ער רופט זיך אָן ניט ריכטיק „ראָט־הויז", — ער האָט גאָר ניט צו טאָן מיטן מאַגיסטראַט; עס געפינען זיך אין אים עטלעכע און פופציק קראָמען, וואו די י י ד ן פאַרקויפן אַלע מינים סחורות, און ער איז אַ צ י ר ו נ ג פאָר דער שטאָט. די געוועלבער רעכענען זיך טייער און ווערן פאַרקויפט פאָר עטלעכע הונדערט דוקאַט[20]. אין סחורה איז קיין דוחק נישטאָ, און אַנדערע אַרטיקלען זיינען דאָ בעסער און ביליקער ווי אין פיל גרויסע שטעט. מען באַקומט דאָ סחורות וואָס אין אַנדערע שטעט איז ניט צו באַקומען. די יידישע סוחרים פאָרן אויף די מערק קיין פראַנקפורט און לייפּ־ציג און פירן אַ גרויסן האַנדל מיט טיכער, זיידענע, באַוולנע, וואָלענע און ליי־נענע סחורות, אויך מיט פּעלצווארג פון רוסלאַנד[21].

„די באַוועגונג איז דאָ זייער גרויס. זונטיק און דאָנערשטיק, אין די מאַרק־טעג, קומען ביז 1000 פורן אויפן מאַרק, וואָס פירן צו אַלע נייטיקע און מעגלעכע פראָדוקטן, איבערהויפּט תבואה, פלייש און גאָרטן־גרינסן.

„די גאַסן זיינען געוויים און טייל זיינען פאַרפלאַנצט מיט לינדן־ביימער. פאָר דעם טיקטינער טויער איז דאָ אַ באַוונדערע גאַס מיט אַ טאָפּלטער לינדן־אַלייע (ליפּאָווע).

„עס זיינען פאָראַן אוועלכע עפּנטלעכע געביידעס: 1) ביים סוף פון מאַרק, ניט ווייט פון שלאָס, אַ געוויקע מאַסיווע געביידע, וואו עס געפינט זיך די קאַמער; 2) אַ הילצערנע געביידע אַנטקעגן — אַ רעגירונגס־הויז; 3) אַ רוימיש־קאַטוילישע קלייניע תיפלה; 4) אַ קאָפּליצע שוו. ראָך אויסער דער שטאָט; 5) אַ גריכישע אוניטאַרע הילצערנע צערקווע; 6) אַ גרויס הויז וואָס דאָרט וואוינען אַ סך באַאַמטע; 7) אַ קלויסטער פון באַרמהאַרציקע שוועסטערס, געבויט צוזאַ־

20. לויט דער יידישער לעגענדע האָט בראַניצקי נאָך צוגעזאָגט אַן אינדיק יעדן קרעמער וואָס האָט געוואָלט פאַרנעמען אַ קראָם.

21. ווידער האָט דאָ מאָשטשיצקי דורכגעלאָזן די גאַנצע שטעל.

מען מיט דער ערשטער מאַסיווער געביידע אונטער איין דאַך, דאָרטן ווערן קראַנקע אומזיסט געהיילט; 8) אַ גימנאַזיע, וואו עטלעכע און פופציק תלמידים לערנען זיך ביי פראָפעסאָרן, איז געעפנט געוואָרן אין דעם אַמאָליקן קאָמעדיע־הויז אין „טירגארטן“ [22]; 9) אַ שטאָט־שול; 10) אַ שפּיטאָל (חוץ דעם שטאָטישן בראַניצקי־שפּיטאָל האָט אויך וויטער פונקציאָנירט דער יידישער קהלשער שפּיטאָל, וואָס האָט באַדינט די גרויסע יידישע באַפעלקערונג אין שטאָט און איז געווען אויסגעהאַלטן דורך די רייכע יידישע סוחרים)“ [23].

האָלשע דערציילט גאָרניט פון די יידישע גאַסן און געביידעס, פון דער יידישער שול און בית־מדרש. אָבער מ. יאָהאַן ערנסט פאַרבי דערציילט מיט עטלעכע יאָר פריער [24] וועגן דעמאָלטדיקן יידישן בית־עולם אין ביאַליסטאָק:

„דער יידישער בית־עולם, וואָס געפינט זיך פאָר דעם אָנדערן טויער, צייכנט זיך אויס ווי אַ באוואקסענער פּלאַץ פון כלערליי בלעטער־ביימער, און צווישן זיי עטלעכע סאָסנעס וואָס וואַרפן זיך שטאַרק אין די אויגן“. ער דערציילט אויך וועגן צושטאַנד פון ביאַליסטאָק אין יענער צייט, נאָך יאָן בראַניצקיס טויט. צוליב דעם וואָס נאָך בראַניצקין זיינען קיין קינדער ניט געבליבן, און נאָך דעם טויט פון זיין אלמנה האָבן די גיטער געדאַרפט איבערגיין צו די פּאָטאָצקיס, איז אַ סך פאַרוואַרלאָזט געוואָרן, און די שטאָט האָט פאַרלוירן אין פּרנסה און אין מסחר, אין דער צייט וואָס פריער האָט זי פיל געוואונען פון די אָפּטע באַזוכן פון די קעניגלעכע מיליטער־לייט. עס געפינען זיך אין איר אַ גוטע צאָל מענטשן פון פרייַע פּראָפעסיעס, צווישן זיי אַ סך דייטשן[25]. עס קען דעריבער זיין טיילווייז ריכטיק, אַז אריינקומענדיק אין ביאַליסטאָק האָבן די דייטשן זי געפונען שטאַרק אָפּגעלאָזן, און זיי האָבן זיך באַמיט זי צוריק אויסצובעסערן און פאַרשענערן [26].

די פרייסן האָבן צוערשט אַרויפגעלייגט זייער טיראַנישע לאָפּע אויף יידן צו דערשטיקן זייער פרייהייט וואָס זיי האָבן ביז איצט געהאַט און צו באַגרענעצן זייערע רעכט. אָבער זיי האָבן ניט דורכגעלאָזן אויך די פוילישע שליאַכטע [27]. אין די פוילישע צייטן איז די שליאַכטע געווען פטור פון אַלע שטייערן, פונדעסטוועגן צוליבן קריטישן צושטאַנד פון דער מלוכה האָבן די פריצים זיך פרייוויליק באַשטייערט מיט דער אַזוי־גערופענער „גאָב פון צענטן גראָשן“ —

22. לויט מאַשטשיצקין האָבן די פרייסן צוגענומען די דירה פון דער פוילישער גימנאַזיע. האָט די אַלטע פריצטע בראַניצקי געגעבן אַ דירה דער גימנאַזיע ביי זיך אין פּאַלאַץ (דצ״ו, ז׳ 70).

23. די דערמאָנונג וועגן יידן גיט יאָ מאַשטשיצקי.

24. *Das Neue Geographische Magazin*, 1, Halle 1785, s. 83

25. *Ibid*, S. 31.

26. מען דאַרף ניט מיינען אַז עס איז אין גאַנצן טענדענציעז די שילדערונג פון די פרייסישע שריבערס אַז דעמאָלט איז ביאַליסטאָק געווען אָפּגעלאָזן, ווי מאַשטשיצקי טענהט וועגן דעם (אין זיין מאַנאָגראַפיע וועגן ביאַליסטאָק, ז׳ 70).

27. פאַרגלייכן: מאַשטשיצקי, דצ״ו, זז׳. 71—75.

אַ מין מעשר פון אַלע הכנסות. די פרייסן האָבן אַרויפגעלייגט אויף דער שליאַכטע אַ קאָנטריבוציע, פאַרגרעסערנדיק די גאָב פון 10% ביז 24%. די שליאַכטע פון ביאַליסטאָקער דעפאַרטמענט האָט געמוזט אויסצאָלן 70,000 טאָלער.

אַ וויכטיקע הכנסה־פאָזיציע אין פוילן איז געווען דער יידישער קאָפשטייער; ביי די דייטשן איז דער דאָזיקער שטייער פאַרטאָפלט געוואָרן. צווישן אַנדערע גרויסע שטייערן איז געווען אַ באַזונדערער שטייער פון יידישע האַנדלס־ביכער.

כאָטש די דאָזיקע שטייערן האָבן אַרויסגערופן אַ גרויסע אומצופרידנקייט אין פאָלק, האָט דאָך דעמאָלט אויפגעלעבט דער האַנדל. עס האָבן זיך געהויבן די מקחים אויף אַרטיקע פראָדוקטן, און עס איז געוואָקסן דער וואויל־שטאַנד פון די איינוואויינערס, דער עיקר פון די שטאָטישע. דער האַנדל האָט זיך גוט אַנטוויקלט, דערהויפט דער עקספאָרט. דער צענטער פון האַנדל איז געווען ביאַליסטאָק. לויט האָלשעס שילדערונג באַקומט זיך, אַז די געשעפטן זיינען געווען איבערפולט, מען האָט גלייזט הונדערטער דוקאָטן אַ טאָג. די ביאַליסטאָקער יידישע סוחרים האָבן אַרויסגעוויזן אַן אויסערגעווייניעכע ענערגיע, זיי פלעגן פאָרן קיין פראַנקפורט, קעניגסבערג, לייפציג און פירן גרויסע עסקים. די סוחרים זיינען געווען אין ביאַליסטאָק נאָך יידן[28]. לויט אַן אויטענטישער ידיעה איז געווען דעמאָלט אין „ביאַליסטאָקער קאָמער־באַצירק" אויף 6 קריסטלעכע 76 יידישע קרעמער. האַנדל און מלאכה זיינען געווען אין יידישע הענט[29].

אָבער פון דער אַנדערער זייט, אין דער אינדוסטריע, האָט ביאַליסטאָק אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופאַציע ניט געמאַכט קיין פאָרשריט. די נייע מאַכט האָט זיך משתדל געווען איינצופירן און צו פאַרבייטערן לייוונט־וועבעריי און פלאַקס־אויסאַרבעטונגען נאָר פאַרן אייגענעם געברויך, ווייל עטאַבלירן דאָ די אינדוסטריע איז געווען קעגן אירע אינטערעסן; זי האָט זיך, אדרבה, געוואָלט באַנוצן מיט דער נייער פראָווינץ פאַרן עקספאָרט פון אירע אויסגעאַרבעטע סחורות, דורך דער פאַרמיטלונג פון יידישע סוחרים. און אפילו אויך שפעטער, ביי דער רוסישער מאַכט, האָבן די דייטשן פאָרגעזעצט די דאָזיקע טעטיקייט. עס האָבן זיך דאָ אָנגעהויבן צו באַזעצן און צו עפענען קראָמען סוחרים פון טיף פרייסן, ווי עס באַווייזט אַ מודעה אין אינטעליגענץ־בלאַט פון 13טן יולי, 1805[30]. אין דער נייער פראָווינץ האָט וויטער געהערשט דער עיקר האַנדל־מלאכה, אַזוי ווי אין בראַניצקיס צייטן. עס איז קיין ספק ניט, אַז אין אַלגעמיין האָט זיך די

28. אַזוי פאַרזיכערט האָלשע, דצ"ו, ב' ו, ז' 154. וואָס האָט דאָ מאָשטשיצקי געטאָן? ער האָט מוסיף געווען איין וואָרט — „מעשטשאָנעס"!

29. Robert Schmidt, *Handel u. Handwerk in Neuostpreussen,* Goettingen, 1910, S. 14; P. Bloch, *Das Jahr 1793,"* S. 592; Louis Lewin in *Monatschrift fuer Geschichte u. Wissenschaft d. Judentums,* No. 59, S. 183.

30. אַזוי איז דאָרטן דאָ אַ ידיעה אַז יאָ, רובאָ האָט פאַרלייגט אין ביאַליסטאָק אַ האַנדל פון: אייזן־גאַלאַנטעריי, טאַבאַק, „עסנס צו פאַנטש", לימאָנאַד און אַנדערע סחורות.

מלאכה צוליב דער פאַרגרעסערונג פון דער שטאָטישער באַפעלקערונג שטאַרק אַנטוויקלט, אָבער וועגן דעם ווי עס איז געווען איינגעאָרדנט דער שיכט בעלי־מלאכות און וועגן די צעכן געפינען מיר ניט פאַר דער צייט קיין שום ידיעות.

די פּרייסן האָבן אויך אויסגעבעסערט די פּאָסט־קאָמוניקאַציע; פריער פלעגט דער הויף איבערשיקן די קאָרעספּאָנדענץ דורך אייגענע קוריערן, אָבער איצט איז איינגעאָרדנט געווארן אַ פּאָסט, וואָס איז אין יאָר 1796 געגאָנגען צוויי מאָל אַ וואָך אַהין און צוריק, ביאַליסטאָק־וואַרשע און ביאַליסטאָק־פולטוסק, און אַלע איינוואוינערס וואָס האָבן געדאַרפט צו איר אָנקומען האָבן זי אָפּגעוואַרט מיט אומגעדולד. פון פולטוסק פלעגט די אויסלענדישע קאָרעספּאָנדענץ אַריבערגעפירט ווערן קיין בערלין.

די מעדיצינישׂ־סאַניטאַרע קאָמער האָט געזאָרגט פאַרן געזונט פון דער באַפעלקערונג.

אינטערעסאַנט איז אין אָט דעם פּרט אַ מעלדונג פון 19טן יולי 1805 וועגן אַ ביס פון אַ משוגענעם הונט. אַ פינף־יעריק יידיש מיידעלע איז געביסן געוואָרן פון אַ הונט. די עלטערן האָבן זי געלאָזט היילן דורך פּשוטע פּויערים, ביז דאָס מיידעלע איז אַליין משוגע געוואָרן און געשטאָרבן. די מעלדונג פירט אויס, אַז אַ געביסענער פון אַ משוגענעם הונט מוז זיך תיכף מעלדן צום נאָענטסטן דאָקטער אָדער פעלדשער, אין קעגנפאַל וועט ער האָרב באַשטראָפט ווערן.

די פּרייסן האָבן אויך פאַרבעסערט דאָס פייער־לעשן אין שטאָט. עס האָט שוין יעמאָלט פונקציאָנירט אַ ספּעציעלע פייער־וואָך. לויט אַ פאַראָרדענונג האָט יעדער בירגער, באַמערקנדיק די מינדסטע שרפה, געמוזט לאָזן וויסן וועגן דעם די פייער־וואָך, וואָס זי ווידער האָט אַלאַרמירט די שטאָט דורך קלינגען אין גלאָקן, בלאָזן אין טראָמפּייטן און קלאַפּן אין פּויקן.

גלייכצייטיק האָבן די פּרייסן זיך געזומען רעאָרגאַניזירן די שולן, צו דער־וויייטערן פון זיי ביסלעכווייז די פּוילישע שפּראַך. דער ניווא פון די למודים האָט זיך געהויבן, און פאַר די דייטשן איז די שול פאַרוואַנדלט געוואָרן (1802) אין אַ גימנאַזיע. אין איר פלעגן לערנען אויך קינדער פון דער סביבה.

אַ גימנאַזיע־לערער פרידריך וועטלער האָט געעפנט אין ביאַליסטאָק אַ ביבליאָטעק און אַ לייענזאַל, וואָס זיינען אין יאָר 1804 פאַרקויפט געוואָרן צו געבהויער און ערהאַרדט. די ביבליאָטעק האָט זיך געפונען אין דער וואוינונג פון געבהויער, הויז נומער 23, וואַשליקאָווער גאַס, וואָס האָט געהערט צום יידן לייב עזרא.

אָבער ניט לאַנג האָבן די דייטשן זיך געפרייט מיט זייער נייער פראָווינץ און מיט זיין ממשלה איבער איר. אויף דער ארענע האָט זיך באַוויזן נאַפּאָלעאָן באָנאַפּאַרטע, וואָס האָט אין דער שלאַכט ביי יענאַ און אין אַנדערע שלאַכטן צעקלאַפּט די דייטשע אַרמייען. ער האָט לסוף פאַרנומען בערלין, און די פּריי־סישע רעגירונג האָט געמוזט אַנטלויפן קיין מעמעל. די פּאָליאָקן האָבן זיך דער־פּרייט, מיינענדיק אַז עס איז שוין געקומען זייער גואל.

דער ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט און זיין הויפּטשטאָט האָבן אין די יאָרן 1806 און 1807 געלעבט אין אַן אָטמאָספער פון האָפענונג און ענערגישער אַק־טיוויטעט. מען האָט אָנגעהויבן אָרגאַניזירן פּויליש מיליטער, פונאַנדערשפּרייטן פּאַרשיידענע קלאַנגען. דורך דער יידישער פּאָסט (שרייבט אין יענער צייט אַ געוויסער סיקאָרסקי), האָט מען זיך דערוואוסט, אַז די פראַנצויזן דערנענטערן זיך. און פלוצלונג האָט דאָס דייטשע מיליטער אָנגעהויבן אַרויסמאַרשירן פון ביאַליסטאָק, און באַלד נאָך זיי זיינען אָנגעקומען די פראַנצויזן, באַגעגנט מיט גרויס שמחה דורך אַלע ביאַליסטאָקער איינוואוינערס.

אָבער אין דער זעלביקער צייט איז אין טילזיט פאָרגעקומען די שלום־קאָנ־פערענץ, און דער 9טער פונקט פון טראַקטאַט, אונטערגעשריבן דעם 7טן יולי 1807, האָט אָפּגעגעבן דעם ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט צו רוסלאַנד מיטן צווועק צו שאַפן דעם נאַטירלעכן גרענעץ צווישן ווארשעווער פירשטנטום און רוסישן קייזערטום.

אַזוי אַרום איז ביאַליסטאָק נאָך 12 יאָר דייטשער אָקופּאַציע באַשטימט גע־ווארן אַריבערצוגיין צו רוסלאַנד.

דער פריערדיקער ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט איז דורכן פונקט 9 פון טראַקטאַט צעטיילט געוואָרן אויף צווייען: אַ טייל, די פאָוויאַטן פון לאָמזשע, סוראַז, מארימפאָל א"א, זיינען אַריבער צו וואַרשע און אַ טייל, די פאָוויאַטן פון ביאַליסטאָק, ביעלסק, סאָקאָלקע און דראָהיטשין, זיינען אַריבער צו רוסלאַנד אויף שטענדיק און האָבן געהייסן „ביאַליסטאָקער ראַיאָן" (אָבלאַסט). כדי אַדורכ־צופירן די געוויע טעריטאָריעלע איינטיילונג איז באַשטימט געוואָרן אַ ספּע־ציעלע קאָמיסיע.

ד. דער אָנהייב פון דער רוסישער עפּאָכע (1807—1830)

דעם 15טן יולי 1807 האָבן קיין ביאַליסטאָק אַריינגעמאַרשירט די רוסישע סאָלדאַטן. די פרעמדע דייטשע הערשאַפט איז פאַרביטן געוואָרן אויף דער פרעמדער רוסישער הערשאַפט. נאָך דעם ווי ביאַליסטאָק איז אַריבער צו רוס־לאַנד לויטן טילזיטער שלום, האָט דער רוסישער קייסער אַלעקסאַנדער I אָפּ־געקויפט דעם פּאַלאַץ ביים פרייסישן קעניג לויט אַ מושווה געוואָרענעם פּרייז. פאַר די מעבל, געווויקסן, ביימער־אָראַנזשעריי האָט ער באַצאָלט 200.383 טאָלער.

דעם 27טן אָקטאָבער 1807 האָט אַלעקסאַנדער I אַרויסגעלאָזט דעם ערשטן מאַניפעסט צום ביאַליסטאָקער ראַיאָן אין רוסיש און פּויליש, וואו ער האָט פאַר־זיכערט, אַז אַלע בירגער וועלן בלייבן ביי זייערע רעכט און פריווילעגיעס. דעם 25טן יולי 1808 האָט ער אונטערגעשריבן דעם סטאַטוט וועגן ביאַליסטאָקער ראַיאָן („אָבלאַסט") מיט דער הויפּטשטאָט ביאַליסטאָק, וואָס מען האָט אין איר אַריינגעזעצט אַ גובערנאַטאָר מיט אַ פּאָליציימייסטער, מיט אַ מאַגיסטראַט און

„גאַלאָווא" (בירגער־מייסטער), וואָס האָט געמוזט זיין אַ קריסט, 2 שטאָטישע סטאַראָסטעס, 1 קריסט און 1 ייד, און 4 אויסגעקליבענע פון דער גמינע — 2 קריסטן און 2 יידן — גאַנצע אויטאָנאָמישע אַרגאַנען. די שליאַכטע האָט באַקומען גרויסע פריווילעגיעס מיט אַ ראַט, וואָס האָט אַלע 3 יאָר אויסגעקליבן אַ מאַרשאַלעק („פּרעזוואָדיטעל דוואָריאַנסטוואָ"). דער ראַט האָט געהאַט די אַפּטרופּסות איבער די פּריצישע אינטערעסן.

אין די ערשטע חדשים פון דער רוסישער ממשלה האָט אין פּאָלאַץ נאָך געלעבט די „קראָקעווער פּריצטע". זי האָט אָבער ניט געהאַט קיין שום השפּעה אויפן גאַנג פון די געשעענישן, און אין גיכן איז זי געשטאָרבן (1809). נאָך איר טויט האָט מען דעם פּאָלאַץ אַ נאָמען געגעבן „דעם קייסערס פּאָלאַץ", און אין אַ טייל פון אים האָבן געוואוינט די גובערנאָטאָרן.

די שטימונג ביים פּאָלק איז ניט געווען קיין אינהייטלעכע. דאָס רוב זיינען געווען צופרידן, דערהויפּט מיט דעם, וואָס זיי זיינען פּטור געווען פון דער דייטשער רויער און טיראַניישער מאַכט. ביי אַ טייל פּאָליאַקן האָט יעמאָלט קען זיין געשפּילט אַ ראָלע וואָס די רוסן, ווי סלאָוון, זיינען געווען זיי נענטער אייַדער די פּאָרהאָסטע דייטשן.

אָזוי האָט זיך עס געצויגן אַ פּאָר יאָר. עס האָט זיך אָבער דערנענטערט דאָס יאָר 1812, און די פּאָליאַקן האָבן באַקומען פּרישע האָפענונגען. ערב דער גרויסער מלחמה פון 1812 האָט די רוסישע מאַכט אין ביאַליסטאָקער געגנט פאָרשטאַרקט איר אויספּירונג. פּולקאָווניק טורסקי אין ביאַליסטאָק איז געשטאַנען בראש פון דעם שפּיאָנאַזש. אין אַ ריי גובערניעס, אויך אין ביאַליסטאָקער ראַיאָן, איז דערקלערט געוואָרן מלחמה־צושטאַנד.

אין גיכן איז די פראַנצויזישע אַרמיי אַריבער די רוסישע גרענעץ און האָט אָנגעהויבן איר גרויסע אָפענסיווע. דאָס רוסישע מיליטער איז אָפּגעטראָטן און מיטגענומען מיט זיך אַלע אַרטיקע באַאַמטע, אויך די פּאָליאָקן, אָבער זיי זיינען צוריק אַנטלאָפן אַהיים. נאָכן פאָרנעמען ווילנע האָט נאָפּאָלעאָן אָרגאַניזירט די באַפרייטע טעריטאָריע, באַשטימענדיק אַ צייטווייליקע רעיגרונג פון ליטע. אין דער דאָזיקער טעריטאָריע איז אויך אַריין דער ביאַליסטאָקער ראַיאָן. אין גיכן איז אין ווילנער קאָנפעדעראַלע פאָרגעקומען דער פּייערלעכער אָקט פון פאָראייניקן צוריק בייידע שוועסטער־מלוכות — פוילן און ליטע. דעם דאָזיקן אָקט האָט אויך אונטערגעשריבן ביאַליסטאָק. אין שטאָט איז אַריין אַ פראַנצויזישער קאָרפּוס פון געוואָרענע רעניע. חוץ די רעגולערע זעלנער וואָס זיינען געווען אין שטאָט, איז אויך געשאָפן געוואָרן אַ נאַציאָנאַלע גווארדיע, וואָס זי איז ווערבירט געוואָרן פון שטאָטישע בעלי־בתים, מייסטערס און סוחרים ניט יינגער פון 20 און ניט עלטער פון 50 יאָר.

ביאַליסטאָקער „אָבלאָסט" האָט צוריק באַקומען דעם אַמאָליקן נאָמען פון די פּרייסישע צייטן — דעפּאַרטמענט. ביאַליסטאָקער גובערנאָטאָר איז געוואָרן דער פראַנצויזישער געוואָרענער פּעריע.

אין גיכן איז מען צוגעטראָטן צו אַרגאַניזירן די ביאַליסטאָקער שטאָט־פאַר־וואַלטונג דורך אַ נאַמינירטער קאָמיסיע. צווישן אַלע אָמט־טרעגערס איז באַ־שטימט געוואָרן בלויז איין אינציקער ייד הירש מיאָדאָווניק, כאָטש די יידן זיי־נען געווען דער רוב פון די איינוואוינערס. דאָס איז געווען דער אינציקער קאָ־אָפּטירטער ייד, בעת די פּריערדיקע רוסישע מאַכט האָט צוגעלאָזן יידן כמעט צו אַלע שטאָטישע אינסטיטוציעס אין ביאַליסטאָק. דאָס דערקלערט זיך פשוט: ערשטנס, זיינען די פּוילישע רעדלפּירערס ביי די פּראַנצויזן געווען פיינדלעך געשטימט צו יידן, און, צווייטנס, האָט מען צווישן יידן וויניקער פּאַרשטאַנען פּראַנצויזיש ווי צווישן די פּוילישע מעשטשאַנעס. אויך האָבן די ביאַליסטאָקער יידן ניט געגלייבט אין דעם נצחון פון די פּראַנצויזן און האָבן דעריבער זיך ניט געשטופּט אַנצונעמען ביי זיי אחריותדיקע אַמטן. אָבער פון דער אַנדערער זייט, אַז מען האָט באַשטימט 12 פּאָליצייאישע דעסיאַטניקעס צו 300 גילדן פּענסיע יעדערן (אין אַ פּאָליטישער מהומה־צייט, וואָס דעמאָלט איז דער יידישער המון אויסגעשטעלט צו הונגער), האָבן זיך צוגעשטעלט 9 יידן און 3 קריסטן — יידן זיינען דאָך געווען 3 מאָל מער. די נעמען פון די 9 יידישע דעסיאַטניקעס זיינען: אייזיק חצקיל, שבתיל קדיש, ישעיה יאנקעלעוויטש, אליהו הערשאָוויטש, מאָטל סלאָווע, שלמה בן גרשון, מענדל הערש, שלמה ברוקאַזש און וואָלף וואָר־שאָווסקי.

אָבער די גאַנצע שמחה האָט געדויערט בלויז אַ פּאָר חדשים; נאָך איידער ביאַליסטאָק און די געגנט האָבן באַווייזן זיך צו אַרגאַניזירן ווי געהעריק איז, איז שוין נאַפּאָלעאָנס מאַכט געבראָכן געוואָרן. אַ באַפעל איז אָנגעקומען, אַז אויב עס וועט אָנטשטיין אַ סכנה דאָס רוסישע מיליטער זאָל פּאַרנעמען ווילנע, זאָל די קאָמיסיע פון דער צייטווייליקער רעגירונג זיך אַריבערטראָגן צוזאַמען מיט אַלע אַרכיוון קיין ביאַליסטאָק.

די דאָזיקע סכנה האָט ניט לאַנג געלאָזט וואָרטן אויף זיך און זי האָט זיך אַרויסגעוויזן אַזוי גרויס, אַז וועגן אַריבערקלייבן זיך קיין ביאַליסטאָק האָט שוין קיין רייד ניט געקענט זיין. די קאָמיסיע האָט זיך געמוזט באַזעצן אין וואַרשע, וואוהין זי איז געקומען דעם 21טן דעצעמבער. אָבער דעמאָלט איז שוין ניט געווען איבער וואָס צו באַלעבאַטעווען: אין ביאַליסטאָק זיינען ווידער געווען די רוסן.

דעם 26טן דעצעמבער זיינען די רוסן אַריין אין ביאַליסטאָק גאָר אַן בלוט־פאַרגיסונגען, לויט אַן אָפּמאַך צווישן דעם עסטרייכישן גאַרניזאָן פון נאַפּאָלעאָנס אַרמיי, וואָס איז דאָ געשטאַנען, און דעם זיך אָנרוקנדיקן רוסישן קאָמאַנדיר, געגנראַל־אַדיוטאַנט וואַסילטשיקאָוו. די עסטרייכער האָבן אָפּגעצויגן, און וואָ־סילטשיקאָוו האָט אַריינגעמארשירט קיין ביאַליסטאָק, וואו די רוסן זיינען שוין פאַרבליבן איבער 100 יאָר.

די רוסישע מאַכט האָט לכתחילה זיך געפירט גאָנץ ליבעראַל. אין דעצעמ־בער 1812 האָט דער צאָר אַלעקסאַנדער אַרויסגעגבן אַ מאַניפעסט מיט אַן

אַמנעסטיע פאַר אַלע אָקערשטיקע „פאַרברעכער" מיטן תנאי, אַז אַלע זאָלן זיך אומקערן צו זייער רואיקער אַרבעט. ערשט מיט יאָרן שפּעטער האָבן זיך אָנ־געהויבן רעפּרעסיעס.

ביאַליסטאָק איז פיל אויסגעשטאַנען פון דער מלחמה אין 1812, כאָטש די שטאָט איז געווען ווייט פון שלאַכטפעלד (אין איר איז אַפילו געווען די צייטווייליקע פראַנצויזישע פאַרוואַלטונג פון „ליטווישן גרויספירשטנטום"). דער היזק וואָס די פראַנצויזן האָבן אָנגעמאַכט אין ביאַליסטאָקער קרייז האָט באַטראָפן נאָר אַן ערך פון 750 טויזנט רובל, אין דער צייט וואָס אין גאַנץ גראָדנער גו־בערניע האָט דער היזק פון די פאַרלוסטן באַטראָפן אַרום 29 מיליאָן רובל, און עס זיינען אומגעקומען אַן ערך פון 4,000 איינוואוינערס[31]. אין ראָשינאָי האָבן די פראַנצויזן רעקווירירט ביי יידישע פאַבריקאַנטן זייער פיל טוך און פעל[32]. וועגן יידישע פאַרלוסטן אין ביאַליסטאָק גופא האָבן מיר ניט קיין שום ידיעות. אַ פּנים אַז זיי זיינען ניט געווען צו גרויס, ווייל עס זיינען ניט געבליבן קיין זכרונות וועגן דעם ביי די זקנים[33], וואָס איך האָב נאָך באַגעגנט, וועט איך בין אַנגעקומען קיין ביאַליסטאָק.

ה. עטלעכע וויכטיקע מאַמענטן אין דער ווייטערדיקער געשיכטע פון 19טן י"ה

שפּעטער האָט ביאַליסטאָק געהאַט ניט ווייניק אויסצושטיין פון די פּוילישע רעוואָלוציעס 1830־1831, און אין יאָר 1863. וועט דער לעצטער אויפשטאַנד איז אויסגעבראָכן, זיינען אַרום ביאַליסטאָק פאַרגעקומען מאַסן בלוטיקע שלאַכטן. כמעט די גאַנצע רוסיש־פּוילישע מלחמה האָט זיך אָפּגעשפּילט אין דער דאָזיקער געגנט. די שטאָט גופא איז אָבער ניט באַרירט געוואָרן צוליב איר גרויסן מיליטעררישן גאַרניזאָן, הגם אַ סך ביאַליסטאָקער האָבן זיך באַטייליקט אין די קאָמפּן און האָבן דערפאַר שפּעטער פאַרענדיקט זייער לעבן אין די טאַיגעס פון סיביר.

נאָך אין יאָר 1865 זיינען אין דער ביאַליסטאָקער תפיסה געזעסן 111 רע־וואָלוציאָנערן, צווישן זיי זיינען געווען אויך 4 יידן.

---

31. Исторические Записки о событиях в Гродненской губ. 1812 г., стр. 444.

32. *Erinnerungen aus dem Feldzug des Saechsischen Korpus*, Leipzig, 1829, S. 101.

33. עס געפינט זיך אַ קליינע ידיעה, וואָס עס דערציילט אַ פראַנצויזישער סאָלדאַט, אַז אין ביאַליסטאָק האָט אים און זיינעם אַ חבר געגעבן דער יידישער בעל־הבית, וואו זיי האָבן איינגעקוואַרטירט, אַ ליימענע כלי זיך צו באַנוצן, וואָס איז זיי ניט געפעלן געוואָרן. האָט דער בעל־הבית זיך פאַרענטפערט, אַז ער קען קיין מעטאַלענע כלי ניט געבן, וויל זי וועט ווערן טרפה און ווערן פאַר אים אומטויגלעך (זען: פ. פּעפּלער: ש־לדערונג מיינער געפאַנגנשאַפט אין רוסלאַנד פּאָם יאָהרע 1812 ביז 1814, ז' 145).

אין יאָר 1830 איז אין ביאַליסטאָק און איר געגנט אויסגעבראָכן די כאָ־לערע, וואָס האָט איינגעשלונגען טויזנטער קרבנות. יידן האָבן דעמאָלט געעפנט דעם מיטעלן בית־עולם אויף בעמא־גאַס, דעם אַזוי גערופענעם כאַלערע־בית־עולם.

נאָך דער כאָליערע האָט געבושעוועט דער הונגער; איבער דער ניט־גע־רעטעניש האָט דער יקרות געברענט און שרעקלעך געדריקט די באַפעלקערונג.

אין עטלעכע יאָר שפּעטער איז ביאַליסטאָק אַראָפּ פון איר גדולה פון אַ גובערנסקער שטאָט און איז לויט אַ צאַרישן אוקאַז פון 18טן דעצעמבער 1842 פאַרוואַנדלט געוואָרן פון אַ הויפּטשטאָט פון אַ גובערניע אין אַ פּאָוויאַט־שטאָט, אין אַן „אויעזדנער" שטאָט פון גראָדנער גובערניע.

פריער האָט די גובערניע געהייסן גראָדנער ליטווישע. האָט דער צאָר ני־קאָלאַי I באַפוילן אויסצומעקן דאָס וואָרט „ליטווישע", וואָס דערמאָנט די פרי־ערדיקע צייטן פון פוילישער אומאָפּהענגיקייט.

עס איז פאַרבליבן אַ פּאָליצייאישע שילדערונג ווי ביאַליסטאָק האָט אויס־געזען אין יאָר 1863:

אין ראָטהויז (ברעמל) זיינען שוין דעמאָלט געווען 100 קראָמען. דאָס שענסטע הויז אויפן מאַרקפּלאַץ איז געווען דער מויער פון יצחק זאַבלודאָווסקי, וואו עס פלעגן פאַרקומען שטאָטישע פייערלעכקייטן און פאַרוויילונגען, און עס פלעגן זיך אויף אויפהאַלטן חשובע געסט, הויכע באַאַמטע אָדער גרויסע פריצים. דער בראַניצקי־פּאַלאַץ איז אין יאָר 1841 פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַן אינסטי־טוט פאַר טעכטער פון אַדלייט. ביים אַרײַנפאָר אַהינצו שטייט (לויט דער שיל־דערונג) אַ שיינער מויער מיט אַ זייגער. פון אַמאָליקן זוויעריניץ איז געוואָרן אַ האַלב עפּנטלעכער פּאַרק, וואָס איז ניט פאַרצאָמט, און דעריבער קענען אין אים אַלע אַריינקומען. וועג מען פּאָרט אַרויס פון פּאַלאַץ איבער דער ביאַלע, זעט מען אַ וואַסער־מיל; ווייטער קומט מען דורך דער קליינער מיל־גאַס אין דער לאַנגער און ברייטער גאַס פון סטאַראַ־באַיאַרע, וואו עס שטייען עטלעכע שיינע הייזער אין מאָדערנעם סטיל, ווי דאָס צוויי־שטאָקיקע הויז פון גובער־נאַטאָר, דער לאָקאַל פון דער גימנאַזיע, די פּאָסט, ווי אויך עטלעכע פריוואַטע מויערן [צווישן זיי ווייניר־ייכס מויער].

דאָס וואָס הייסט סטאַרע באַיאַרע — איז אפּנים אַ טייל פון דער היינטיקער וואַרשעווער גאַס (געווענען אַלעקסאַנדראָווסקע); ווי זי האָט אויסגעזען, איז שווער זיך פאָרצושטעלן.

אין דרום־טייל פון דער שטאָט, צווישן לוטעראַנישן און קאַטוילישן בתי־קברות, געפינט זיך דער יידישער בית־עולם, וואָס איז גרויס און איז געדיכט באַזעצט מיט ביימער.

בסך־הכל זיינען אין שטאָט פאַראַן 30 גאַסן, אַ דריטל פון זיי ברוקירט.

זינט אַנהייב 60ער יאָרן צעבליט זיך ביאַליסטאָק מיט אַן אומגעהיירן טעמ־פּאָ. די שטאָט ווערט שוין אַ גרויסער צענטער פון האַנדל און אינדוסטריע. אויפן

אָרט פון 171 אונטערנעמונגען פון האַנדל און אינדוסטריע אין 1857, האָט זי שוין אין 1895 — גאַנצע 416. אין דעם זעלביקן יאָר האָט שוין די שטאָט 56 גאַסן און 33 געסלעך.

פון יאָר 1870 ביז 1899 איז געווען אַ גרויסע בוי־באַוועגונג. 4 ציגעלניעס האָבן דעמאָלט געאַרבעט, וואָס האָבן צוזאַמען פּראָדוצירט 800,000 ציגל אַ יאָר, און דאָס איז נאָך געווען ווייניק.

די שטאָט פלעגט געהיט ווערן פון שרפות דורך דער שטאָטישער פייער־לעשער־וואַך. צווישן 1800 און 1870 זיינען געווען אין שטאָט 18 שרפות, די גרעסטע פון זיי אין דער טאַבאַק־פאַבריק פון מענדל זילבערבלאַט. אַן אומגעהייער גרויסע שרפה איז פאָרגעקומען דעם 30טן יוני 1896, ווען עס איז אָפּגעברענט געווארן אַ טייל נייַ־וועלט[34]. אין יאָר 1898 איז געגרינדעט געווארן די פרייוויליקע פייערלעשער־אָרגאַניאַזיע (באָסאָ), וואָס אירע הויפּט־גרינדער און אירע הויפּט־מיטגלידער זיינען יידן.

אין יאָר 1889 איז געשאפן געווארן די ביאַליסטאָקער וואַסער־לייטונג, פון אַנהייב דורך משה טראָפּ, און שפּעטער איז זי אַריבערגעגאַנגען צו אינזשינער אַלטוכאָוו. אין יאָר 1891 האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן דער טעלעפאָן מיט 360 אַבאָנענטן. די עלעקטרישע סטאַנציע האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן אין 1910 דורך אַ דייטשער געזעלשאַפט. אין יאָר 1912 זיינען אַלע אָקציעס אַריבער צו דער בעלגישער געזעלשאַפט.

מיר ברענגען דאָ אַן איבערבליק איבער דער סטאַטיסטיק פון דער ביאַליס־טאָקער באַפעלקערונג אין פאַרשיידענע צייטן:

אין יאָר 1807, בשעת ביאַליסטאָק איז פאַראייניקט געווארן מיט רוסלאַנד, איז די צאָל איינוואוינערס געווען אַן ערך 6,000. פון דער צאָל זיינען צוויי דריטל געווען יידן און די איבעריקע זיינען געווען: פּאָליאַקן, רוסן, אוניאַטן, דייטשן און טאַטערן.

אין 1830 איז די באַפעלקערונג געווען, אין דער זעלביקער פּראָפּאָרציע, — 9,248 (מיט 611 הייזער און 180 קראָמען).

אין יאָר 1857 איז די צאָל איינוואוינערס געווען 13,787, פון זיי יידן — 9,547 (70%), רוימיש־קאַטוילישע 3,005 (22%), פּראָטעסטאַנטן 700 (5%), פּראַוואָסלאַווע 285 (2%) און מאַכמעדאַנער 10 (מיט 760 הייזער).

אין 1895 איז די באַפעלקערונג געווען 62,993, צווישן זיי יידן 47,783 (76%), פּראַוואָסלאַווע 4,040 (6.4%), פּראָטעסטאַנטן 3,600 (5.7%) (מיט 4,204 הייזער, פון זיי געמויערטע 1161). דער יידישער צוואוקס באַטרעפט כמעט 500%.

אין 1913 זיינען געווען 89,700 איינוואוינערס: יידן 61,500, ביעלאָרוסן 11,000, פּאָליאַקן 6,000, דייטשן 5,500, רוסן 4,000, ליטווינער 1,500 און טאַטערן 200.

---

34. אין דער שרפה איז אויך אָפּגעברענט געווארן מיין פאַבריק־לאַגער אויפן דערבייאיקן ראַזשאַנער גאַסל.

דעם 19טן דעצעמבער 1932 איז געווען 91،207. לויט זייערע אמונות: יידן 51.6%, קאַטאָליקן 38.6%, פּראָוואָסלאַווענע 6.2%, עוואַנגעלישע 3.2%, אַנדערע קריסטן 0.3%, אַנדערע אמונות 0.1%.

לויט דער ציילונג פון 1טן נאָוועמבער 1933 איז די באַפעלקערונג געווען 94،337.

דער שטאָטישער ביודזשעט, וואָס האָט אין יאָר 1847 באַטראָפן 53. 4،530 רובל, האָט אין יאָר 1914 שוין באַטראָפן 345،159.36 רובל.

די איצטיקע פאַרגרעסערונג אין דער צאָל פון דער פּוילישער באַפעלקערונג אין ביאַליסטאָק איז אויסער אויף אַ נאַטירלעכן אופן געמאַכט געוואָרן קינסטלעך דורך צוערבענען עטלעכע פּוילישע אַרומיקע דערפער צו דער שטאָט, ווי: אנטאָניוק, ביאליסטאָטשעק, דאָיליד, מארטשוק, דזשעשענצין, האַראָדניאן, אָגראָדניטשקי, פּיעטשורקי ,סקאָרופּ, סטאַראָשעלץ, סלאָבאָדע, וויגאָדע, וויסאָקאָסטאָטשעק, זאטשישע און זוויעזשיניעץ (זוויעריניעץ), — צוזאַמען 15 דערפער. דער שטח פון דער שטאָט איז קינסטלעך פאַרגרעסערט געוואָרן פון 2،700 העקטאַר אויף 4،400 העקטאַר, און דאָס איז געטאָן געוואָרן מיטן צווועק צו מאַכן אויף כוח ביאַליסטאָק פאַר אַ גרעסערער פּוילישער שטאָט, און אַז יידן זאָלן אין איר ניט האָבן די מערהייט. דעריבער האָבן די יידן באַיקאָטירט דעם ערשטן ביאַליסטאָקער פּוילישן מאַגיסטראַט נאָך דער מלחמה.

קאַפּיטל צוויי

קורצער איבערבליק איבער דער געשיכטע פון דער קהילה אין פוילן בכלל און דער ביאַליסטאָקער בפרט

א. דער וועג פון קהל פאַר יידן

די פוילישע קהילה־אָרגאַניזאַציעס זיינען צום ערשטן געגרינדעט געוואָרן אין די זעלביקע שטעט, וואו די אָרטיקע קריסטלעכע אייגוואוינערס, די מעש־טשאַנעס, האָבן זיך שוין געהאַט באַנוצט מיט די אַזוי־גערופענע מאַגדעבורגער רעכט, וואָס האָט איבערגעגעבן אין גאַנצן אין די הענט פון זייערע מיטגלידער דעם אָרטיקן האַנדל און מלאכה, ניט צולאָזנדיק קיין שום קאָנקורענץ, איבער־הויפט מצד די יידן. אויף אַזאַ אופן האָבן די יידן זיך געמוזט אויסאַרבעטן פאַ־ראַלעלע פעסטע יורידישע און עקאָנאָמישע פריווילעגיעס, אַ זעלבשטענדיקע יידישע „מאַגדעבורגיע", ד"ה אַ קהילה־אָרדענונג. אָבער נאָך דעם האָבן אַלע קליי־נע שטעטלעך, אפילו וועו אין זיי איז ניט געווען קיין קריסטלעכע מאַגדענבורגער רעכט, געשטרעבט צו קומען צו אַ זעלבשטענדיקן „קהל", וויייל דער קהל אַליין האָט געגעבן זיינע מיטגלידער גענוג פריווילעגיעס צו באַשיצן דעם יידישן האַנדל און מלאכה פון דער קריסטלעכער קאָנקורענץ און אויך אָפּצוהיטן זייערע מאַטעריעלע אינטערעסן פון דער קאָנקורענץ פון די אָנגעקומענע פרעמדע יידי־שע סוחרים און בעלי־מלאכות.

אויף אַזאַ אופן האָט די יידישע באַפעלקערונג אין אַלע שטעט, וואו די קריסט־לעכע באַפעלקערונג איז געווען עלטער פאַר דער יידישער, געהאַט אַן אויסוועג צו מאַכן פעסטער זייער מעמד יורידיש און עקאָנאָמיש, צו באַקומען פאַראַלעלע פריווילעגיעס צו די מאַגדעבורגער — דורך אַ זעלבשטענדיקן קהל. קהלה־אַר־גאַניזאַציע איז געווארן דער געגאַרטער חלום פון יעדן קלענסטן ישוב, וויייל דער קהל גופא האָט געגעבן גענוג זכיות, וואָס זיינען וועגט געווען צו שטרעבן צו זיי.

עקאָנאָמיש האָט דער קהל געשיצט דעם יידישן האַנדל און מלאכה פון דעם מאַנאָפּאָל פון דער קריסטלעכער קאָנקורענץ, און פון דער צווייטער זייט האָט ער רעגולירט די יידישע אַרבעט און האָט באַשיצט די מאַטעריעלע אינטערעסן פון אירע יחידים קעגן די אָנגעקומענע פרעמדע יידישע עלעמענטן. אין זינען פון רעליגיע האָט דער קהל גאַראַנטירט דאָס רעכט אויף צו בויען שולן, בתי־מדרשים און בית־עולמס. וויי אַ זעלבשטענדיקע אָרגאַניזאַציע האָט דער קהל געזיכערט פאַר זיינע מיטגלידער דאָס געריכט אין זייערע אַלע אייגענע פראָצעסן צווישן

זיך דורך אן אייגענעם בית־דין; די זעלביקע אַרגאַניזאַציע האָט געזאָרגט פאַר אַלע אָרעמע און קראַנקע (דאָס רוב דורך חברות), פאַר דער גרינדונג פון חדרים, תלמוד־תורות און ישיבות, אויך פאַר ריכטיק פאַרטיילן צווישן אַלע מיטגלידער די אַלגעמיינע מלוכישע און יידישע שטייערן[1].

די טעטיקייט פון קהל האָט אַרומגענומען אַזעלכע געביטן: א) דאָס פינאַנץ־אַדמיניסטראַטיוו; ב) דאָס געריכטלעכע; ג) דאָס רעליגיעז־דערציערישע. דער קהל האָט פאַרטראָטן די אינטערעסן פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג און איז געווען דער פאַרמיטלער צווישן איר און דער רעגירונגס־מאַכט.

וואַלרעכט אויף צו קלייבן פאַרשטייערס אין קהל האָבן געהאַט אַלע צאָלערס פון קהילה־שטייער. יעדע קהילה איז באַשטאַנען נאָר פון צוויי קלאַסן: פון צאָלערס און מקבלים. קיין מיטלקלאַס איז ניט געווען. די וואָלן זיינען געווייזן פאַרגעקומען יעדן יאָר דעם ערשטן טאָג חול־המועד פסח. דער אָרט פון די וואָלן איז געווען פאַרשיידן. אויסגעקליבן זיינען געווייזן פאַרגעקומען, לויט דער גרייס פון דער קהילה, ביז 5 פּרנסים, וואָס האָבן זיך געביטן חודשווייז. יעדער פּרנס איז אין זיין חודש געווען דער פאַרשטייער פון דער קהילה און האָט זיך אָנגערופן פּרנס־חודש. די פּרנסים האָבן ביים אַריינטרעטן אין אַמט אָפּגעגעבן אַן עפּנטלעכע שבועה „על דעת המקום ועל דעת הקהל", אַז זיי וועלן שטרענג אָפּהיטן די תקנות פון קהל. עס זיינען אויך אויסגעקליבן געווארן פון דריי ביז פינף „טובי העיר" (זיי זיינען געווען, ווי עס ווייזט אויס, פאַרבייט־פּרנסים) און פינף ביז 14 „קריאי העדה" אָדער „קהילה", וואָס זיי זיינען געווען דאָס קאָלעגיום. זיי האָבן אויך אונטערגעשריבן אַלע התחייבותן פון קהל.

אויסער די דאָזיקע דריי העכערע ראַנגען פון די אָנפירערס פון דער קהילה, זיינען באַשטימט געווארן די וויטערדיקע קאָמיסיעס און סעקציעס, וואָס די צאָל פון זייערע מיטגלידער איז געווען גרעסער אָדער קלענער, לויט דער גרייס פון דער קהילה: בעלי־חשבונות, פון דריי ביז פינף מיטגלידער, וואָס זיי זיינען געווען אַ רעווידיר־און קאָנטראָל־קאָמיסיע; גבאי צדקה גדולה אָדער הגבאים הגבוהים, וואָס זיי זיינען געווען ממונה אויף צדקה, אויף חברה קדישא, אויפן הקדש, אויפן מרחץ און מקוה, אויף לויה און דאָס גלייכן; גבאי נשים, פון 3 ביז 6 פרויען; גבאי תלמוד־תורה, גבאי פּדיון שבויים, „שמאים" (דאָס איז די הערכה, — די אָפּשאַצונג־קאָמיסיע, וואָס האָט אָפּגעשאַצט דעם פאַרמעגן־צושטאַנד פון אַלע מיטגלידער פון קהל און באַשטימט די גרייס פון זייער שטייער); ממונים „פּרנסי השוק", וואָס זיי האָבן אַכטונג געגעבן אויף דער ריכטיקייט פון וואָג און מאָס, אויף דער ריינלעכקייט אין יידישן קוואַרטאַל, אויף כשרות פון פּוטער, קעז און ווייַן, און נאָך ענלעכע אַזעלכע קאָמיסיעס, ווי אַ השגחה אויף מאָראַל און צניעות, קעגן לוקסוס, הכנסת כלה, פינאַנץ־קאָמיסיע, אַרבעטער־צעך־קאָמיסיע, בוי־קאָמיסיע.

1. История Евреев в России, Москва, 1914. I Изд. «Мир», стр. 5.

די אַלע קאָמיסיעס האָבן געהאַט אָנגעשטעלטע און האָבן געקאָסט יעדער קהילה זייער טייער. געווײַנטלעך האָט דער רב מיטן בית־דין זיך געערבנט פאַר דער העכסטער און ערשטער אינסטאַנץ פון דער קהילה. עס איז אָבער כדאי צו באַמערקן, אַז דורכשניטלעך האָט אַ רב באַקומען שכירות אין די גרויסע קהילות פון 17טן און 18טן י״ה פון 8 ביז 10 פוילישע גילדן אַ וואָך, אויסער אַן אומזיסטע דירה און באַלוינונג פאַר די צוויי דרשות אום שבת הגדול און שבת תשובה, פון צוויי ביז פינף טאָלער אַ דרשה. אין וויטעבסק ,למשל, האָט דער רב באַקומען אין יאָר 1738 צו פינף גילדן אַ וואָך און צו אײַן טאָלער פאַר אַ דרשה און בערך אַזוי אין די איבעריקע גרויסע קהילות. דעם רב האָבן אויסגעקליבן דער קהל מיט געצײַלטע לומדים פון דער קהילה. אויסערן רב מיט די דיינים האָבן צווישן די אָנגעשטעלטע זיך געערבנט: דער ראש־ישיבה, די שוחטים, חזנים, דרשנים, שמשים, דער ספרא דמתא, דער שתדלן, אויך דער רופא, די אַקושערקע, דער אַפּטייקער אד״גל.

אין בודזשעט פון דער קהילה זיינען אַרײַן אַלע מלוכישע און שטאָטישע שטייערן פאַר אַלע מיטגלידער פון דער קהילה. די הערכה־קאָמיסיע אָדער די שמאים, וואָס אירע מיטגלידער האָבן ניט געטאָרט זײַן קײַן קרובים פון די מיטגלידער פון דער קהילה, האָבן אויף יעדן יידישן שטאָטישן איינוואוינער אַרויפגעלייגט אַן אָפּגעשאָצטן מלוכה־און קהל־שטייער, און די מנהיגים פון קהל האָבן די ערשטע געדאָרפט אינצאָלן דעם שטייער. די ניט־צאָלערס זיינען באַשטראָפט געוואָרן מיט פאַרשיידענע שטראָפן ביזן שטרענגן חרם. די הערכה־קאָמיסיע האָט פריער אָפּגעגעבן אַ שבועה מיט ספרי־תורות אין די הענט, אַז זיי וועלן קיינעם ניט מאָכן קײַן הנחות אויסער אָרעמע. דער אָפּצאָל איז געווען טאָקסירט דורך פעסטגעשטעלטע נאָרמעס, למשל: אַ יונג פאָרפאָלק אויף קעסט האָט געדאַרפט צאָלן 3 יאָר נאָך דער חתונה צו 2 טינפּעס פון 100 גילדן און איין טינף פון צירונג; סוחרים, וואָס האַנדלען אין אָפּענע קראָמען, האָבן געצאָלט צו 300 גילדן אַ יאָר, און די, וואָס פאָרן קײַן ברעסלע, דאַנציג (דאַנציג) און פראַנקפורט, — צו 500 גילדן. יעדערער וואָס האָט געוואָלט עפענען אַ קראָם, אַ ווארשטאַט, בויען אָדער קויפן אַ הויז, האָט געדאַרפט פריער באַקומען דערויף אַ חזקה פון קהל פאַר אַ באַשטימטן פרייז; עס זיינען אויך געווען פאַרשיידענע אָפּצאָלן פאַר שליסן געשעפטן, אויך פון אומזאָץ, באַלוינונג, פאַרדינסט, פון חתונות, טיטולן, פּסקי ב״ד, גיטין. אָבער דאָס אַלץ האָט ניט געקענט דעקן די גאַנצע הצטרכותן פון דער קהילה; האָט זי איינגעפירט פון דער צווייטער העלפט פון 17טן י״ה אָפּצאָלן פון כשר פלייש (די אַזוי אָנגערופענע „גרויסע קאָראָבקע״), פון מילך, ברויט, האָניג, מעד, בראָנפן אד״גל. נאָך אַלעמען איז קהל אויסגעקומען צו דעקן זיין בודזשעט מיט הלואות ביי די כומרים.

צו יעדער קהילה האָבן געהערט אַלע קליינע ישובים וואָס אַרום איר, און אויף אַזאַ אופן איז יעדע גרעסערע קהילה געווען אַ צענטער פאַר אַלע אַרומיקע קהילות — די קלענערע. די גרויסע קהילות זיינען געגרינדעט געוואָרן פריער,

ווייל די איינוואַנדערונג פון די יידן אין פוילן איז געווען אַזוי ווי די דייטשע, פריער אין די גרויסע שטעט, נאָך דעם אין די קלענערע ישובים; ממילא זיי־נען געבליבן די גרויסע קהילות די פאַרשטייערס פאַר דער רעגירונג אין פינאַנץ־און שטייער־ענינים. די באַשטימונג פון די גרענעצן פון די דאָזיקע ישובים האָט געבראַכט צו גרויסע סכסוכים און רייבונגען צווישן די גרעסערע קהילות מיט די ישובים, וואָס זיינען מיט דער צייט געוואָרן גרויסע קהילות און האָבן זיך אָפּגעריסן פון זייערע מעטראָפּאָליעס און געוואָרן זעלבשטענדיק. די אַלע סכסוכים זיינען באַהאַנדלט געוואָרן אויף די הויכע און גרויסע טריבונאַלן פון די פויליש־ליטווישע קהילות, וואָס זיינען אין דער געשיכטע באַקאַנט אונטערן נאָמען „ועד ארבע ארצות"; זיי זיינען געווען די אייגנטלעכע צענטראַלע אָרגאַ־ניזאַציעס פון די פוילישע קהילות פון יאָר 1581 ביז 1764, פון ליטווישע קהילות — פון יאָר 1623 ביז 1764. ביז 1623 האָבן די פאַרשטייערס פון ליטע אַנטייל גענומען אין די זיצונגען פון פוילישן ועד.

ב. דער אָנהייב פון יידישן ישוב אין ביאַליסטאָק

בנוגע דעם ביאַליסטאָקער ערשטן יידישן ישוב מוז באַמערקט ווערן, אַז די ערשטע צייטן, בעת די מעשטשאַנעס האָבן באַקומען די מאַגדעבורגער רעכט, האָבן זיי זיך מיט זיי באַנוצט אין די קרוין־שטעט אַרויסצושטופן די יידן, וואָס זיי האָבן געהאַט ביז דעמאָלט אין זייערע הענט דעם האַנדל און מלאכה און זיינען באַשיצט געוואָרן דורך דער מלוכה. אין מיטלעלטער האָבן די יידן זיך גע־רעכנט אין גאַנץ אייראָפּע פאַרן פּריוואַט־אייגנטום פון מלך; ער פלעגט נעמען ביי זיי באַזונדערע שטייערן און דערפאַר האָט ער באַדאַרפט זיי באַשיצן. אָבער איצט זיינען זיי פאַרפאַלגט געוואָרן דורך די מעשטשאַנעס.

דעריבער האָבן יידן אָנגעהויבן פון דער צווייטער העלפט פון 16טן י״ה און אין משך פון גאַנצן 17טן און 18טן י״ה זיך צו באַזעצן אויף פריצישער ערד און עמיגרירן פון די קרוין־שטעט אין די פ ר י צ י ש ע ש ט ע ט , ווייל דאָרטן האָבן זיי באַקומען אָלע רעכט פון די פריצים, וואָס זיינען דאָרטן געווען די אַליין־הערשערס און פלעגן אַרויסגעבן באַזונדערע שוץ־געזעצן, וואָס זיינען געוואָרן פאַר זיי אַ הכנסה־קוואַל.

די יידן זיינען געוואָרן די פאַרפלאָנצערס און פאַרשפּרייטערס פון מסחר און מלאכה אין שטעט פון די פריצים; אויך זיינען זיי געוואָרן זייערע געלט־פאַר־זאָרגערס, פאַרמיטלערס און פאַרוואַלטערס פון זייערע געשעפטן און גיטער, זיי־ערע אַרענדאָרן און ליפעראַנטן פאַר זייערע גרויסע פאַרשוועדערישע לוקסוס־הצטרכותן, לויט זייער אַריסטאָקראַטישן לעבן־שטייגער, ווי עס האָבן אים גע־פירט די סאַפיעהעס, פאָטאָצקיס, קראַשינסקיס, בראַניצקיס אד״גל.

ביאַליסטאָק איז פון אָנהייב אָן געווען אַ פ ר י צ י ש ע שטאָט. זיינען בוודאי שוין דאָ געזעסן פון אָנהייב אָן — יידן, אָבער נאָר אַ קליינער קבוץ.

צו אַ גרעסערן קבוץ, צו אַן אַרגאַניזירטער קהילה, זיינען די ביאַליסטאָקער יידן געקומען ערשט שפעטער.

יידן זיינען געזעסן אין ביאַליסטאָק אויף גרונט , ווי עס באַווייזט דער ערשטער דאָקומענט אין טיקטינער פנקס אין יאָר 1658, אין דעם לעצטן יאָר פון אָסטראָווסקיס ממשלה. ווי אַ קליינער ישוב זיינען זיי דעמאָלט געווען אונטערגעוואָרפן דער ממשלה פון טיקטינער גליל־קהילה. דערפון קען מען דרינגען, אַז יידן זיינען געזעסן אין ביאַליסטאָק ווי אַ קליינער קבוץ נאָך אפשר פריער, נאָך אין די וועסאָלאָווסקיס צייטן, ווען מען האָט צוגעצויגן יידן, אַזוי ווי קיין טיקטין אַזוי אויך קיין ביאַליסטאָק, זיי זאָלן פאַרשפרייטן אין זיי מסחר און מלאכה.

פון יאָר 1659 אָן, בשעת טיקטין און ביאַליסטאָק זיינען געווען דאָס אייגנטום פון העטמאַן סטעפאַן טשאַרנעצקי [2], און אין דער גאַנצער צייט פון זיינע יורשים די בראַניצקיס ביזן יאָר 1777, איז דער ישוב אין ביאַליסטאָק געווען אונטער־געווארפן דער טיקטינער גליל־קהילה.

ביאַליסטאָק ווערט אויך דערמאָנט אין דעם זאַבלודאָווער עלילת־דם, וואָס איז פאַרבונדן מיט אַ בלבול אַז אַ יידישער אַרענדאַר פון דעם דאָרף זוויערקי האָט אין 1690 כלומרשט געשאָכטן אַ 6־יאָריקן קריסטלעכן ייִנגל גאָוורילא און האָט אים געפייניקט ביזן טויט — אין ביאַליסטאָק [3]. אָבער די קהילה ביאַליס־טאָק איז אייגנטע פון די ייִנגסטע אין איר סביבה.

אין דעם געוויסן סכסוך צווישן האַראַדנע און טיקטין וועגן דער העגעמאָניע אויף די פאָדליאַסער קהילות , אַ סכסוך וואָס האָט זיך געצויגן דעם גאַנצן 17טן י״ה, האָט דער ועד ארבע ארצות אין יאָר 1654 אייגנגעטיילט די העגעמאָניע צווישן האַראַדנער און טיקטינער קהילה, אַז אין געלט־זאַכן זאָלן די קליינע קהילות

---

2. דער דאָזיקער העלד פון דער שוועדיש־פוילישער מלחמה האָט פאַר דער אויסגעטראַכ־טער הילף, וואָס יידן האָבן כלומרשט געגעבן די שוועדן, זיך נוקם געווען אין זיי. צענדליקער קהילות זיינען חרוב געוואָרן, הונדערטער שולן זיינען צעשטערט געוואָרן, טויזנטער יידן זיינען דערהרגעט געוואָרן. די יידישע היסטאָריקער פון יענער צייט רעדן וועגן טשאַרניעצקין דעם „רוצח״, „תליון״. אין גרויס־פוילן איז ער דערמאָנט געוואָרן ניט מיט ווייניקער שוידער און ציטערניש ווי כמעלניצקי, דער העלד פון גזירת ת״ח (זען א. לעווין : „די יודן פאַרפאַל־גונגען אין צווייטן פאָלניש־שוועדישן קריג 1655—1659״ און אין „איסטאָריא יעוורעיעוו״, זז׳ 73־74), אָבער אין טיקטין האָבן יידן זיך באַזעצט נאָך פון יאָר 1522, און אַז ער איז געוואָרן זייער בעל־הבית, האָט ער זיי געשיצט ווי אַלע פריצים זייערע יידן און אַזוי אויך ביאַליסטאָק. און גראָד זיינע יורשים זיינען געווען פון די בעסטע פריצים פאַר יידן.

3. אין יאָר 1908 האָט מען לויט אַ באַפעל פון דער צאַרישער מלוכה אַריבערגעפירט די בייגער פון דעם קדוש גאָוורילאַ פון פראָוואָסלאָווענעם קלויסטער אין סלוצק אין פראָוואָ־סלאָווענעם קלויסטער פון סופראַסלע, לעבן ביאַליסטאָק, מיט פאָנען און מיט גרויסע רעליגיעזע פראָצעסיעס. מען האָט דערביי פאַרשפרייט צווישן פאָלק געדרוקטע בלעטער, וואָס אין זיי דער־ציילט דער „קדוש״ אַליין אין אַ ליד, ווי יידן האָבן אים געפייניקט. זען וועגן דעם אויך Еврейская Старина, 1916.

זיין אונטערגעוואָרפן דער אַראָדנער קהילה און אין אַנדערע ענינים — דער טיקטינער קהילה. עס ווערן דערמאָנט צווישן די פֿאָדליאַסער קהילות די היינטיקע קליינע שטעטלעך פון ביאַליסטאָקער סביבה: זאַבלודאָווע, כאָראָשטש, האָראָדאָק, אָבער אַ נאָמען פון אַ ביאַליסטאָקער קהילה ווערט צווישן זיי ניט דערמאָנט[4].

די ביאַליסטאָקער קהילה ווערט ערשט דערמאָנט אין די היסטאָרישע מקורים אין ערשטן פערטל פון 18טן י"ה[5], ד"ה צווישן 1700—1725. דעמאָלט איז שוין געווען אַ קהילה אין ביאַליסטאָק, וואָס האָט באַקומען דאָס רעכט צו מויערן אַ גרויסן בית־מדרש — דאָס איז דער אַלטער בית־מדרש אויפן שולהויף, וואָס טראָגט איבער דער בימה די אויפשריפט פון יאָר תע"ח (1718); דאָס באַשטעטיקט אויך דער פּנקס פון דעם בית־מדרש, ווי מיר ווילן עס זען ווייטער. יידן קיין ביאַליסטאָק האָבן צוגעצויגן די בראָניצקיס, וואָס האָבן זיי געגעבן אַלע רעכט גלייך מיט אַלע ניט־יידישע בירגער, זיי באַשיצט, צווישן זיי גאָנץ באַזונדער דער דער לעצטער יאַן־קלעמענס. ניט האָבנדיק אויסגעפירט זיין לעבנס־שטרעבונג צו ווערן פּוילישער קעניג, האָט ער זיך צוריקגעצויגן אין זיין שטאָט ביאַליסטאָק און האָט אין איר געפירט אַ קעניגלעך לעבן. אַזוי ווי אַלע באַדערפן נישן צו אַזאַ לעבן האָט ער באַדאַרפט באַקומען אויפן אָרט, און דאָס האָבן אים געקענט פּאַרשאַפן נאָר יידן, האָט ער זיי דעריבער געגעבן אַלע פּריווילעגיעס, זיי גלייכגעשטעלט אין זייערע בירגערלעכע רעכט מיט די ניט־יידישע בירגער. ער האָט זיי אויפגעבויט די קראָמען אין מיטן שטאָט, כדי מען זאָל אויף איין אָרט האָבן קאָנצענטרירט אַלע נייטיקע סחורות.

ג. די עלטסטע יידישע מקורים וועגן ביאַליסטאָקער יידישן ישוב און קהילה

די עלטסטע יידישע מקורים פון ביאַליסטאָקער יידישן ישוב און קהילה געפינען זיך אין דעם אַלטן קהילה־פּנקס פון טיקטין (טיקאָטשין), וואָס איז געווען די עלטסטע יידישע גליל־קהילה אין ביאַליסטאָקער נאָענטער סביבה. טיקטין איז געווען אין ועד ארבע ארצות די פּאָרשטייערין פון אַלע יידישע ישובים און קהילות אין איר קרייז, וואָס צווישן זיי האָט זיך געריכטן דער געוועזענער קליינער יידישער ישוב אין ביאַליסטאָק; און דעריבער רופט זיך אָן ביאַליסטאָק אין די אַלטע דאָקומענטן „ביאליסטאָק הסמוכה לטיקטין"[6].

4. זען: ש. דובנאָוס „ועד ארבע ארצות בפולין" און ספר היובל לנחום סוקולוב, זז' 250—265.

5. אין דעם ווערק, ציטירט אין הערה 1, אין די דערקלערונגען צו דער מפה 4.

6. וועגן דער געשיכטע פון טיקטינער קהילה זען יעוורעיסקאַ־רוסקאַיאַ ענציקלאָפּעדיאַ", 15טן באַנד, זז' 69־70. אַבער אויספירלעך און געניו זען: ישראל היילפּערין אין הצפה לחכמת

טיקטינער קהילה איז געגרינדעט געוואָרן אין 1522, בשעת דער טראָקסקער וואיוואָדע, דער אייגנטימער פון טיקטין, אולבערעכט גאַשטאָלד האָט דערלויבט 10 יידן פון הורדנא (גראָדנע) זיך באַזעצן אין זיין שטאָט, וואו עס איז זיי געגעבן געוואָרן פלאַץ אויף קאטשאראָוו (הינטערן בריק) אויף צו בויען הייזער, צו בויען אַ שול און אויך צו פאַרלייגן אַ בית־עולם הינטער די גערטנער. עס איז זיי אויך געגעבן געוואָרן אַ דערלויבעניש צו בויען קראָמען לעבן מאַגיסטראַט און צו האַנדלען פריי מיט באַזונדערע לגאָטעס לויט זייער ווילן, אויך מיט זאַלץ און משקאות. די ערשטע דריי יאָר זיינען זיי באַפרייט פון אַלע שטייערן, און נאָך דער צייט גרייכן די שטייערן צו אויף גילדן אָדום. עס איז געגעבן געוואָרן דאָס רעכט אַלע יידן זיך צו באַזעצן אין שטאָט און אויך זי צו פאַרלאָזן, אויסער מלוכה־פאַררעטער. טיקטינער קהילה האָט געהאַט דאָס רעכט אַרויס־צוזעצן פון די פאַדליאַסער דערפער אַלע יידן, וואָס האָבן זיך דאָרט באַזעצט אָן איר דערלויבעניש. די געריכטלעכע סכסוכים צווישן אַ יידן מיט אַ יידן זיינען איבערגעגעבן געוואָרן דעם רב און צווישן אַ יידן מיט אַ ניט־יידן, אויב דער ייד איז מסכים, — צו אַ באַאַמטן, אָדער דעם רב מיטן סטאַראָסטע, אויב ניט — צום שטאָט־בעל־הבית אַליין. לויט די היסטאָרישע באַריכטן, האָבן זיך די טיק־טינער יידן באַלד אין די ערשטע צענדליקער יאָרן שטאַרק אַנטוויקלט אַדאַנק זייערע גרויסע געשעפטן, אינלענדישע און אויסלענדישע, און אַדאַנק אַרענדע. אַזוי ווייט אָז דער פוילישער קעניג האָט געשריבן צו גאַשטאָלדן, ער זאָל קיין נייסן ניט איינפירן, און זייע טיקטינער יידישע אַרענדאָרן זאָלן ניט אויפמאַנען פון הורדנער יידן און ניט־יידן קיין שום אַנדערע אָפּצאָלן אויסער פון זאַלץ און וואַקס. טיקטינער יידן האָבן דורכגעמאַכט אַ גרויסן עלילת־דם אין דער לעצטער צייט פון אולבערעכטס לעבן (ער איז געשטאָרבן 1539), אָבער יידן זיינען אַרויס פון אים ריין.

אין מיטן 16טן י״ה ווייסן מיר פון אַ ציילונג וואָס גיט אַ קלאָר בילד וועגן דער צאָל יידישע בעלי־בתים פון אייגענע הייזער אין עטלעכע ליטווישע שטעט. אין יאָר 1552 זיינען געווען אין בריסק 25 יידישע הייזער, אין טיקטין — 37, אין גראָדנע (אין יאָר 1566) — 60. אין 1567 איז געווען אַ גרויסע שרפה אין טיקטין, די צאָל אָפּגעברענטע איז געווען מער ווי 30. זיינען זיי לויט אַ קעניג־לעכן באַפרייט געוואָרן פון שטייערן.

אָזוי ווי אין אַנדערע שטעט, האָט זיך געפירט אויך אין טיקטין אָן עקאָנא־מישע מלחמה צווישן די קריסטלעכע מעשטשאַנעס און די יידן וועגן דערלוי־בעניש אויף האַנדל און וועגן וואוינערעכט. אָבער דאָרטן פלעגט מען צום סוף דורכקומען אויף געוויסע באַדינגונגען. פון 1646 איז פאַראַן אָזאַ מין דאָקומענט וועגן אַ פשרה־אָפּמאַך.

ישראל, בודאַפּעשט, תרצ״א, שנת חמש־עשרה, חוברת רביעית, זז׳ 287—298, און דאָרט זיי־נען אַנגעגעבן אַלע פוילישע און רוסישע מקורים. איך גיב דאָ נאָר אַ קורצן אויסצוג לויט דעם וואָס איז מיר נייטיק צו מיין אַרבעט דאָ.

דאָס איז בקיצור די געשיכטע פון טיקטינער קהילה אין דעם ערשטן יאָר־הונדערט פון איר אַנטוויקלונג, ביז זי איז געוואָרן אין 17טן י״ה אַ צענטראַלע קהילה, וואָס האָט פאַרשפּרייט איר ממשלה אויף אַ סך קהילות און ישובים פון איר סביבה און איז געווען זייער פאַרשטייערין אין ועד הארצות, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אין יאָר 1581 ווי די צענטראַלע פאַראייניקונג פון די יידישע אויטאָנאָמישע קהילות און ישובים. טיקטין האָט געהאַט דאָס רעכט אויפצומאַנען און אַרויפצולייגן שטייערן אויף די אונטערגעוואָרפענע קהילות און ישובים, אויך די געריכטלעכע קראַפט פון איר בית־דין הגדול אויף אַלע גרעסערע משפּטים פון אירע ישובים און קהילות, אויך דאָס רעכט ניט צו לאָזן אַננעמען אַ רב אָן איר צושטימונג.

אין פאַדליאָסע האָבן זיך געפונען דריי אַזעלכע גליל־קהילות: גליל טיקטין, גליל וועגראָוו און גליל טשעכאַנאָווצע. די גליל־קהילות אַליין האָבן זיך ווידער צעטיילט אין הויפּט־קהילות. אין גליל טיקטין זיינען געווען 4 הויפּט־קהילות: טיקטין, סעמיאַטיטש, אָרלע און באָדקי. לויט דער ציילונג פון יאָר 1765 איז די צאָל יידן אין טיקטינער גליל געווען 1694.

עס איז זעלבפאַרשטענדלעך, אַז ביים פאַרזאַרגן זיך מיט הכנסות אין די גליל־קהילות האָט געמוזט קומען צו סכסוכים וועגן דער אַנגעהעריקייט פון די קלע־נערע קהילות און ישובים צו דער אָדער יענער גליל־קהילה. אַזוי האָט זיך גע־צויגן צענדליקער יאָרן אַ סכסוך צווישן גראָדנע און טיקטין וועגן דער צוגע־העריקייט פון די שטעטלעך און ישובים פון דער איצטיקער ביאַליסטאָקער סביבה, וואָס זיינען געלעגן צווישן זיי. מען האָט זיך געאַמפּערט וועגן: זאַבלודאָווע, האָראָדאָק, כאָראָשטש און דערנאָך אויך וואַשליקאָווע. די דאָזיקע סכסוכים זיינען באַהאַנדלט געוואָרן דורך די גרויסע רבנים און צום לעצטן דורך דעם גרויסן טריבונאַל פון ועד ארבע ארצות[7].

דער ביאַליסטאָקער יידישער ישוב און קהילה האָט געהערט די גאַנצע צייט אַן אַ שום סכסוך צו טיקטין און איז געווען איר אונטערגעוואָרפן. נאָר פון יאָר 1745, נאָך דעם ווי ביאַליסטאָק איז געוואָרן אַ שטאָט, און דער עיקר זינט יאָן־קלעמענס בראַניצקי האָט זיך באַזעצט אין ביאַליסטאָק, און זי איז געוואָרן זיין רעזידענץ־שטאָט און זי האָט זיך אַנטוויקלט און געוואָרן אַ האַנדלס־שטאָט, איז זי געוואָרן ממילא א חשובע קהילה אין טיקטינער גליל; זי האָט זיך פון טיקטין ניט אָפּגעריסן, ווייל דער זעלביקער בראַניצקי איז אויך געווען דער בעל־הבית פון טיקטין, און ער האָט ניט געוואָלט צעשטערן די קהילות־אַרגאַניזאַציע. אָבער פונדעסטוועגן האָט טיקטין איר איבערגעגעבן אויף איר בקשה אין יאָר 1771 (תקל״א) מער ווי פופציק ישובים פון איר סביבה אויף געוויסע באַדינגונגען צו

---

7. זען שמעון דובנאָוס מאמר „ועד ארבע ארצות בפולין ויחסו אל הקהילות״ אין ספר היובל לנחום סוקולוב, וואַרשע, תרס״ד. די אַרבעט איז אויפן גרונט פון פּנקס טיקטין און פּנקס זאַבלודאָווע, וואָס דער פאַרשטאַרבענער ד״ר יוסף כאַזאַנאָוויטש האָט אים צוגעשיקט.

נעמען פון זיי די הכנסה, לויט אַן אָפמאַך וואָס מיר ברענגען ווייטער. אין יאָר תקנ"ה (1795), בשעת דער פרייסישער יידן־רעגלאָמענט האָט צעשטערט די יידי־שע קהילות־אַרגאַניזאַציע, איז ממילא געשלאָסן געוואָרן דער פּנקס־הקהל פון טיקטין, ווייל טיקטין האָט אויפגעהערט צו זיין אַ גליל־קהילה און צו זיין די הערשערין פון די ישובים און קהילות פון איר סביבה.

דער וויכטיקסטער אַלטער יידישער מקור וועגן ביאַליסטאָקער קהילה איז בכן דער טיקטינער פּנקס, וואָס אין אים געפינען זיך די עלטסטע דאָקומענטן וועגן איר. פון דעם פּנקס ברענגען מיר דאָ כסדר לויט די יאָרן[8] די ווייטער־דיקע שטעלן (דער העברעאישער אָריגינאַל — אין דער הוספה ו צום סוף פון דעם באַנד):

א. דער ערשטער דאָקומענט איז פון יאָר תכ"א (1661). לויט דעם דאָ־קומענט האָט די טיקטינער קהילה איבערגעגעבן מיט דער הסכמה פון הרב משה צו רבי יעקב ברבי משה סגל און ר' יצחק בר' משה די חזקה אויף דער אַרענדע פון ביאַליסטאָק מיט אירע 2 פליגל־ישובים, זוואָדי און פּראָוודאָ — זיי און זייערע קינדער אויף שטענדיק.

אין יאָר תי"ח (1658) זיינען די דאָזיקע אַרענדאָרן דורכגעקומען מיט די אלופים מנהיגים פון טיקטין צו געבן 100 פוילישע גילדן חזקה־געלט. די דאָזיקע 100 גילדן זאָלן זיי געבן אין 4 טערמינען, אָבער אין יום א' ט"ז חשוון תכ"א האָבן די צדדים מחולק געווען וועגן דער אַרענדע; די אַרענדאָרן האָבן גע־טענהט, אַז אין פּנקס איז געזאָגט געוואָרן, אַז עס איז געמאַכט געוואָרן אַ פשרה, אַז די אַרענדאָרן דאַרפן געבן די 100 גילדן, אפילו ווען זיי וועלן באַקומען פון דער רעגירונג די אַרענדע פאַר ווייניקער געלט, אָבער די אלופים מנהיגים זאָגן, אַז עס איז געווען אָפּגעמאַכט, אַז אויב זיי וועלן באַקומען די אַרענדע פאַר ווייי־ניקער ווי עלף הונדערט גילדן, ווי עס איז געווען אין יאָר תי"ח, זאָלן זיי מוסיף זיין אויף דער חזקה־געלט, לויט דעם איינזען פון די אלופים מנהיגים, מיט דער איינשטימונג פון רב. אָבער אַז עס איז פאַרלאָרן געגאַנגען דער פּנקס אין דעם יאָר פון שטורעם[9], אין שנת ת"ך (1660), האָט מען דאָס ניט געקענט מברר זיין. האָבן מיר דעריבער איינגעשטימט, אַז אַ פסק בית־דין זאָל באַשליסן וועגן דעם. פונדעסטוועגן זיינען די אַרענדאָרן פּטור פון היינט פון תביעה — „לראיה ואות האמת האָב איך דאָס געשריבן יום ב' ז"ך חשוון תכ"א, חיים בן אדוני אבי כמוהר"ר שלמה הלוי".

ב. דער צווייטער דאָקומענט איז פון יאָר תמ"ח (1688). לויט דעם דאָקו־מענט וועלן קוויטירט מר אהרן ומר לייב והר"ר משה, די זין פון יצחק ביאַליס־

8. ישראל היילפּערין האָט אויף מיין פאַרשלאָג אָפּגעקאָפּירט דעם גאַנצן טיקטינער פּנקס. ער האָט מיר איבערגעגעבן די קאָפּיע פון די דאָזיקע דאָקומענטן. איך ברענג זיי אין דער הוספה אין אָריגינאַל, וואָס איז געשריבן אין אַ שלעכטן העברעאישן סטיל מיט גרייזן.

9. וואָס פאַר אַ „רעש" עס איז געווען, קען מען ניט וויסן.

טאָקער, אַז זיי האָבן היינט איינגעצאָלט למר יעקב דאָס חזקה־געלט פאַר ביאַ־ליסטאָק און זוואָד און זיינען פטור פון אים אין גאַנצן פון היינט ביז אייביק, און פון היינט אָן האָט הר״ר יעקב, זיין באַפולמעכטיקטער און זיינע יורשים קיין שום דין ודברים און קיין תביעה ניט קעגן די דערמאָנטע ברידער און זייערע באַפולמעכטיקטע, און אַלע זיינע זכיות־שריפטן זיינען בטל ומבוטל כחרס הנשבר און זאָלן צעריסן ווערן, ווייל אָט די זכיות זיינען היינט אין גאַנצן ליקווידירט געוואָרן פאַר אונדז, בית־דין, פולקום און לחלוטין. עס איז געמאַכט געוואָרן היינט יום א׳ אלול תמ״ח לפ״ק. נאום אליעזר בא״א מוהר״א זלה״ה חונה ק״ק טיקטין.

ג. דער דריטער דאָקומענט איז פון יאָר תנ״ח (1698) פון יום ב׳ 11 טעג אין חודש מנחם אב:

„מיר, קהל, האָבן פאַרקויפט צו די טייערע און סימפאַטישע ברידער ה״ה מר אהרן והר״ר משה, די זין פון אַלטן מר יצחק, די חזקה פון דער שטאָט ביאַ־ליסטאָק, דעם דאָרף זוואָד און דעם דאָרף סטארי שילצי און דעם דאָרף ביאַ־לאָסטאָטשעק, און אַלץ וואָס איז שייך דערצו זאָל געהערן צו די דאָזיקע ברידער לחלוטין ולצמיתות אויף אייביק צו זיי און צו זייערע קינדער קינדסקינדער ביזן סוף פון אַלע דורות, סיי אין עסק פון דינגען די אַרענדע און סיי אין עסק פון זשעליגנאָווע און טשאַפאָווע[10] און אין אַלע עסקים. און קיין שום מענטש אין דער וועלט וועט ניט האָבן קיין שום זכות אין די דאָזיקע חזקות אויף שטענ־דיק. און אפילו ווען עס וועט זיך בייטן דער שרה, אָדער די ארענדע וועט אָנקומען צו עפעס אַן ערל, וואָס וועט זי האַלטן כמה וכמה יאָרן, און אפילו ווען עס וועט קומען אַ בעל־דין און וועט מציל זיין דעם עסק פון דאָס ניי, — זאָלן זיי מחזיק זיין די אַלע עסקים, זיי און זייערע קינדער אויף שטענדיק. און מיר, קהל, זיינען מחויבים צו יאָגן און אָפצושטויסן יעדערן, וואָס וועט וועלן מחזיק זיין אין די אַלע דערמאָנטע עסקים, און דער אויסוואורף (בליעל) זאָל אַרויסגע־טריבן ווערן מיט אַלע מיני רדיפות אין דער וועלט, כדי זיי זאָלן בלייבן — די דערמאָנטע ברידער — אויף זייער שטאַנד. און די אַלע פסקים, וואָס געפינען זיך אין די הענט פון ר׳ שבתי בר׳ יוסף און ר׳ לייב בר׳ יעקב זיינען בטל ומבוטל פון היינט, אַזוי ווי אַ חרס הנשבר. זיי זיינען מחויב צו געבן פון היינט און וויי־טער אַלע נתינות פון דער וועלט, ווי עס גיבן אַלע יידן וואָס וואוינען דאָרט. דער כלל פון דער זאַך איז, אַז אַלע זכיות און אַלע באַפולמעכטיקונגען פון דער וועלט געהערן צו די דערמאָנטע ברידער און זייערע באַפולמעכטיקטע פון היינט און אייביק, אָן אַ שום הרהור און פקפוק, פון וואָס אַ מויל קען ריידן און אַ האַרץ טראַכטן, און זאָל זיין צו אָן אָנדענק און אויפהיטונג אויף פיל צייטן. האָבן מיר געזאָגט צום שרייבער: שרייב דאָס אויף צו אָן אמתן אָנדענק אין ספר פון פנקס

10. זשעליגנאָווע — אַפגאָבן פאַר פאַרקויפן משקאות אין די שענקען. טשאַפאָווע — שטייערן פון ווייַן־געשעפט.

הקהל; דאָס זיינען די רייד, וואָס מיר האָבן געהערט און איינגעשטימט מיט אַן אבסאָלוטער איינשטימונג, היום יום הנ"ל שבתי בר' ברוך שתדלן, ברוך במוהר"ר יוסף מרדכי מבית לוי אַקסלראָד נאמן ושתדלן בק"ק טיקטין, און ישראל באר"א החסיד במוהר"ר יוסף זלה"ה דיינא וספרא דק"ק טיקטין".

ד. דער פערטער דאָקומענט איז אַן א דאַטע[11], אָבער זעט אויס צו זיין פון די יאָרן תקכ"ד־תקל"ט (1764—1779). אין אים ווערט פאַרשריבן, אַז עס זיינען געקומען די אויסגעווייטלטע אלופים פון קהילת ביאליסטאָק און האָבן פאָר־געלייגט, אַז זיי קענען זיך שוין ניט באַנוגענען מיט 2 אתרוגים אויף סוכות ווי פריער; זיי דאַרפן מער, ווייל טיקטינער קהל האָט באַזאָרגט אַלע זיינע ישובים און קהילות מיט אתרוגים, וואָס זיי פלעגן ברענגען פון ברעסלע. קהל האָט געלייגט, אַז זיי קענען זיך שוין ניט באַנוגענען מיט 2 אתרוגים אויף סוכות אָבער די אלופי ביאַליסטאָק זאָלן אַריינשיקן פאַר ר"ח אָב 42 ג"ש אויף 6 אתרוגים און נאָך 13 ג"ש אויף הוצאות פון שיקן קיין ברעסלע קויפן די אתרוגים מיט 6 לולבים און הדסים. ביאַליסטאָק זאָל שיקן אַ שליח קיין טיקטין תיכף מוצאי יום־כיפור צו וואַרטן אויף די אתרוגים פון ברעסלע, וואַרעם אויב די אתרוגים וועלן קאָסטן טייערער, איז פאַרן געלט, וואָס דער שליח וועט געבן מער ווי ער האָט באַקומען פון די דערמאָנטע אלופים, זיינען זיי מחויב אים צו געבן פאַר דעם איבעריקן געלט פאַר 5 „גרוש" — 6 „גרוש", און אויב זייער געלט איז געווען מער ווי עס האָט דאָרט געקאָסט, זיינען מיר מחויב זיי צוריקגעבן דאָס איבעריקע אין גאַנצן. פאַר די ביאַליסטאָקער אלופים מאַכן מיר אַן אויסנאַם: נאָכן באַקומען די אתרוגים אין אונדזער קהילה, זאָלן זיי באַקומען פריער ווי אַלע ישובים, וואָס זיינען אונדז אונטערגעוואָרפן, און פון די שענסטע שבשענסטע אתרוגים. אַזוי זאָל מען זיך נוהג זיין אויף דור דורות עד עמוד הכהן. דאָס אַלץ איז געמאַכט געוואָרן צו דער געפעליקייט פון די אויסגעקליבענע אלופים ביי דער אסיפה פון די פאָרשטייערס פון די עלטסטע אין דער עדה דאָ אין אונ־דזער קהילה, און חלילה וחלילה מען זאָל משנה זיין די אַלע באַדינגונגען. און צו קנסענען מיט גרויסע שטראָפן און צו באַפעסטיקן זיינען מיר אונטערגע־שריבן.... פה ק"ק טיקטין (דערנאָך קומען דריי אונטערשריפטן וואָס מען קען זיי דורכלייענען בלויז טיילווייז).

ה. דער 5טער דאָקומענט פון יאָר תקל"א (1771) איז דער וויכטיקסטער. ער באַווייזט, אַז די ביאַליסטאָקער קהילה האָט שוין דעמאָלט דערגרייכט אַ הויכע מדרגה גלייך מיט דער אָרלער קהילה.

די טיקטינער קהילה האָט איר נאָכגעגעבן די בקשה אָדעד פאָדערונג פון די פאָרשטייערס פון דער ביאַליסטאָקער קהילה, וואָס האָט זיך געשטעלט מויערן

11. לויטן פאַרגלייך דעם כתב פון אַנדערע פאַרצייכענונגען איז ישראל היילפערין געקו־מען צו דער איבערצייגונג אַז דער שרייבער איז געווען צבי־הירש שמש, דער וואָס האָט גע־שריבן דעם פנקס אין אָט די יאָרן.

אַ שול היינטיקס יאָר, אַז „פון היינט און ווייטער זאָל איר געהערן און זיין אונטערגעוואָרפן די קהילה כּאָראַשטש מיט אירע דערפער און אויך אַלע דערפער וואָס הינטערן טייך נאָרעוו, וואָס ווערן דאָ אויסגערעכנט, און די דערפער וואָס צווישן די דאָזיקע דערפער און אויך די נייע דערפער, וואָס קומען אויף. און אויך די קהילה האָראָדאָק מיט אַלע דערפער, וואָס געהערן צו איר, זאָלן אויך געהערן פון היינט צו דער ביאַליסטאָקער קהילה און זיין איר אונטערגעוואָרפן לכל דין ודת הן בדיני ממונות והן בדיני קנסות און אין אַלע געריכטלעכע זאַכן, וואָס זיינען אין אונדזער קרייז אין ק״ק אָרלע, אויך אַלע ישובים וואָס האָבן געהערט צו אונדז; פונדעסטוועגן זאָלן די ביאַליסטאָקער קהילה, כאָ־ראָשטשער קהילה און האָראָדאָקער קהילה מיט זייערע ישובים געהערן צו אונדז און זיין אונטערגעוואָרפן אין אַלע געריכטלעכע זאַכן (חוקים ומשפטים), אַזוי ווי די איבעריקע קהילות אין אונדזער גליל (קרייז). נאָר דערמיט וועלן זיי אונדז נאָכגעבן, אַז עס וועט וועלן דער תובע אָדער דער נתבע פאָרשטעלן זייער משפט פאָר אונדז, און זיי וועלן זאָגן: „מיר ווילן גיין נאָר צום בית־דין הגדול״, טאָרן ניט די אלופי הקהל פון ביאַליסטאָק זיי מעכב זיין מיט קיין שום צוואָנג און תחבולה, וואָס איז נאָר מעגלעך, נאָר יעדערער וואָס וויל צושטעלן זיין משפט פאָרן בית־דין הגדול, דאַרף באַצאָלן דעם צד שכנגד פאָר הוצאות 3 גילדן פויל׳. דאָס איז אַ חוק לא יעבור, אַזוי ווי בערך די תקנות פון אָרלע. אויסער דעם איז כאָראָשטש מחויב צו נעמען ביי אונדז איין אתרוג יעדן יאָר; דאָס איז אַ חוק ולא יעבור, און דאָס איז אויך אַ געזעץ אויף שטענדיק פאָר דער ביאַליס־טאָקער קהילה, אַז זי טאָר ניט אויפנעמען אין איר קהל מער פון 3 ראשים דורך אַ קלפי, ווי דער מנהג איז, און 3 גבאים אין חברה קדישא און 3 גבאי צדקה גדולה און ניט מער אויף קיין אופן אין דער וועלט; אויך טאָר ניט אונטער־חתמענען קיין שום ראש און מנהיג פון זייער קהילה אויף אַ האָנטוועראָקער־דאָקומענט (פסקא דאומנתא) אָדער אַ חרם־דאָקומענט (פסקא דשמתא) און אויף קיין כתב, וואָס דאַרף האָבן די חתימה פון אַ חבר בן חבר, נאָר אַז ער אָדער זיין פאָטער זאָל זיין דוקא אַ מורנו, אַן שום אויסרייד אין דער וועלט. און אויך אויב עס וועט געביטן וועלן דער צושטאַנד, און עס וועט צוריק ווערן ווי אַמאָל דער מלוכה־שטייער, זיינען דעמאָלט מחויב די פאָרשטייערס פון ק״ק ביאַליסטאָק זיך צושטעלן צו אונדז צו מאַכן די הערכה זייערע און פון זייערע ישובים, אַזוי ווי עס פירט זיך אין די איבעריקע קהילות, וואָס זיינען אונדז אונטערגעוואָרפן. און וועגן דעם קאָפשטייער, וואָס קומט לויט דער נייער קאָנסטיטוציע דער מלוכה־קאָסע אויך פון די ישובים וואָס הינטערן טייך און דער צאָל נפשות לויט דער ליקווידאַציע פון די קאָמיסאָרן זעמסקי בעלסק, וואָס ביז היינט רעכנט זיך דער קאָפשטייער לויט אונדזער ציילונג, וועלן פון היינטיקן טאָג אָן אונ־דזערע הענט ווערן באַזייטיקט פון קאָפשטייער פון די דאָזיקע ישובים, און עס וועלן זיי געגעבן ווערן געניע רעגיסטערס פון דער צאָל נפשות אין די דאָזיקע ישובים, ריכטיקע און אמתדיקע, און זיי זיינען מחויב אויפצומאַנען דעם קאָפ־

שטייער פון זיי און דאָס געלט אַרייגטראָגן אין דער מלוכה־קאַסע, דאָס איז אָ חוק ולא יעבור.

און וואַר עס וויל קומען מיט זיין משפט פאַר אונדז, ווי עס איז דערמאָנט געווארן אויבן, האָבן דאָס רעכט די אלופי הקהל פון ביאַליסטאָק צו משפטן דעם תובע און נתבע נאָר ביז 60 גילדן פויל', און פון 60 גילדן און ווייטער מוז יעדערער גיין צום בית־דין הגדול אין טיקטין. דערמיט וועלן זיי אייַנשטימען אויף אַלע פּרטים פון דער דאָזיקער שריפט, אַז די אלופים ק"ק ביאַליסטאָק זיינען מחויב אייַנצוצאָלן אין דער קאַסע פון אונדזער קהל יעדן יאָר קעגן אָ קוויט פון די ראשים ומנהיגים, די נגידים פון אונדזער קהילה, דווקא אַלע צוזאַמען, און ניט אָ קוויט פון אייַנעם אַדער צוויי, — סך־הכל 160 גילדן פויל'. די צאָלונג זאָל געמאַכט ווערן אין משך פון פסח תקל"א ביז פסח תקל"ב, און אַזוי אויך אין דער צוקונפט, פון פסח ביז פסח אין אַלע קומענדיקע דורות. און בפירוש איז געזאָגט געווארן, אַז ווען די אלופי הקהל פון ק"ק ביאַליסטאָק וועלן אייַנצאָלן 500 גילדן פויל'. לויטן אונטערגעשריבענעם שטר חוב דורך די אלופי ביאַליסטאָק, וואָס געפינט זיך אין אונדזערע הענט, איז נאָכן אייַנצאָלן די 500 גילדן פויל' זיינען זיי ניט מחויב אין דער צוקונפט אייַנצוצאָלן, נאָר 100 גילדן יעדן יאָר, — אַן אייביקער חוק ביזן סוף פון אַלע דורות. וליתר תוקף האָבן געזונמען אויף זיך די אויסגעקליבענע פון ק"ק ביאַליסטאָק, וואָס געפינען זיך היינט מיט אונדז הלא הוא כבוד הנגיד המפורסם הרבני מו"ה זאב וואלף ב' המנוח המפורסם מוהר"ר דוד הלוי ממשפחת הורוויץ, וכבוד אברהם דוב ב' הישיש הרבני מו"ה...[?] הילל באלה ובשבועה חמורה מיט אַלע קללות ארורים און שמתות, וואָס זיינען געשריבן אין תורת משה צו באַשטעטיקן און באַפעסטיקן די אַלע פּרטים, וואָס אין דער שריפט, וואָס איז געשלאָסן געווארן צווישן אונדז צו אַן אייביקן חוק, ניט בוגד צו זיין אין אונדז און ניט זיין אונדז ווידערשפּעניק און קעגן אונדזער קהלשן פּנקס, וואָס איז באַגרינדעט אויף גאָל־דענע יסודות.

דאָס אַלץ האָבן געזונמען די אויסדערווייַלטע אויף זיך און אויף זייערע קינדער מקיים צו זיין די דאָזיקע פאַראַרדענונג אויף אייביק. ניט נאָר דאָס אַליין: זיי האָבן זיך נאָך מתחייב געווען, די דערמאָנטע אויסגעווייַלטע, צו באַ־קומען פאַר אונדז די באַשטעטיקונג מיט אָ פולקומער שריפט כדי צו באַ־פעסטיקן און פאַרשטאַרקן אַלץ, וואָס איז באַשלאָסן געווארן היינט צווישן אונדז; עס זאָל בלייבן אויפגעהיט ביז אייביק פון אונדזער האַר דעם דוכס דעם חסיד, דעם גרויסן פעלדמאַרשאַל ירום הודו, כדי עס זאָל וויסן דער לעצטער דור און פאַרשטיין צו באַפעסטיקן און באַשטעטיקן די אַלע פּרטים פון דער דערמאָנטער שריפט, גאָר ניט לאָזן פאַלן פון אים, און ער זאָל זיין אַן אייביקער חוק „עד עמוד הכהן לאורים", אויף דור־דורות מיט דער גאַנצער פעסטקייט און שטאַרקייט — די טואונג פון קהל.

דאָס זיינען די רייד פון אַלע וואָס גיבן דאָ זייער חתימה, פּה, ק״ק טיקטין, אין דעם טאָג, וואָס איז אין אים געזאָגט 2 מאָל כי טוב וביום טו״ב, למב״י תיו קוף למד אלף.

עס קומען נאָך דעם 14 אונטערשריפטן פון די טיקטינער פירערס.

נאָך דעם קומען די אונטערשריפטן פון די ביאַליסטאָקער נבחרים, וואָס זיינען אויף זיך מקבל באלה ובשבועה און מיטן גרויסן חרם, ווי עס איז אויבן דערמאָנט געווארן: נאום זאב וואלף במוהר״ר דוד הלוי זצ״ל הורוויץ, נאום אברהם דוב במוהר״ר צבי הירש יצ״ו, נאום ישראל במוהר״ר הילל יצ״ו.

נאָך דעם קומט אַ רשימה פון 59 ישובים, וואָס די טיקטינער קהילה האָט איבערגעגעבן דער ביאַליסטאָקער קהילה, זיי זאָלן זיין פון היינט אָן איר אונטערגעוואָרפן. פון אַלע ישובים זיינען יידן שפּעטער אַרויסגעשטויסן געווארן, אַנהייבנדיק פון דער פרייסישער און ענדיקנדיק מיט דער רוסישער ממשלה. די דאָזיקע רשימה קען מען געפינען אין הוספה ו (צום סוף פון באַנד).

ו. דער לעצטער, דער זעקסטער דאָקומענט, איז פון יאָר תקנ״ג (1793), ער באַהאַנדלט אַ סכסוך צווישן ביאַליסטאָקער קהילה און כאָראָשטשער קהילה, וואָס זייער אייבערשטע אינסטאַנץ איז געווען טיקטין ווי די גליל־קהילה. אין אים דערציילט דער שרייבער פון פּנקס:

איך בין געווארן באַפוילן פון פּרנס חודש, וואָס האָט מיר געזאָגט אויפן באַפעל פון קהל אייגצושרייבן צום אַנדענקען דעם פּסק, וואָס איז געווען צווישן די אלופים די אויסגעקליבענע נגידים פון ק״ק ביאַליסטאָק און צווישן די אלופים פון ק״ק כאָראָשטש, און דאָס איז דער נוסח אות באות:

צו אונדזער משפט זיינען היינט געשטאַנען די אלופים, אויסגעקליבענע פון די נגידי ביאַליסטאָק און צווישן די אלופים און ראשים פון ק״ק כאָראָשטש וועגן די סכסוכים, וואָס זיינען צווישן זיי אַנטשטאַנען וועגן דעם דאָרף איהנאטקי (איגנאַטקי), און האָבן פאָרגעשטעלט זייערע קעגנזייטיקע טענות, און נאָך דעם, ווי מיר האָבן דורכגעזען אַלע זייערע זכיות, האָבן מיר געפונען, אַז ק״ק ביאַליסטאָק האָט מחזיק געווען דאָס דאָרף צו זיין אייגנטום שוין פון פיל יאָרן, לויט דעם טאָריף פון דער צאָל נפשות און דעם איינצאָלן דעם קאָפשטייער פאָר דעם דאָרף אין דער קאָסע פון מלך, — דעריבער כאָטש מיר זיינען ניט באַהאָוונט אין די געזעצן פון מלך לויט דער קאָנסטיטוציע... אָבער ווי באַלד, אַז ביאַליסטאָקער קהילה האָט שוין מחזיק געווען דאָס דאָזיקע דאָרף פון כמה שנים, דעריבער איז אַרויס פון אונדז לויטן דין ישראל און יושר, אַז דאָס דאָרף איהנאַטקי איז אין דער חזקה פון ביאַליסטאָק צו אַלע זאָכן, ווי זיי האָבן מחזיק געווען, און קיין דין ישראל קען אים ניט אַרויסנעמען, אויסער דער קאָמיסיע סקאָר־באָווע פון „רעטשיפּאָזפּאָליטע״. דאָס אַלץ איז אַרויס פון אונדז, די אלופים רוזנים נגידים צוזאַמען מיטן כבוד אדונינו מורנו הרב הגאון הגדול המפורסם אב״ד ור״מ קהלתנו והגליל, צו באַפעסטיקן די מעשה הקהל ביושר, היינט יום א׳ ב׳

תשרי תיו קוף נון גימל לפ"ק, פה ק"ק טיקטין יע"א ולראיה באנו על החתומים כסדר הזה: נאם... נאם... נאם..."[12].

דער טיקטינער פּנקס איז געשלאָסן געוואָרן אין תקנ"ה (יאָר 1795); דאָס איז דאָס ערשטע יאָר, וואָס די פרייסן האָבן אַנעקסירט ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט און האָבן צעשטערט מיט זייער „געגעראַל יידן־רעגלאַמענט" די קהילות־אַרגאַניזאַציע אין פּאָדליאַסע, וואָס די פרייסן האָבן אָנגעפֿונען „דרום־און נייַ־אָסט־פרייסן".

פון דעמאָלט אָן איז ביאַליסטאָק און די אַנדערע קהילות פון טיקטינער גליל געוואָרן זעלבשטענדיק, און ביאַליסטאָק איז שפּעטער אַרויסגעוואָקסן די גרעסטע און רייכסטע קהילה פון דער גאַנצער סביבה צוליב איר געאָגראַפישער, עקאָנאָמישער און פּאָליטישער לאָגע. אָבער טיקטין, וואָס האָט עס ניט געהאָט, איז געבליבן אַ קליין אָרעם שטעטל ביז היינט.

די דאָקומענטן פון טיקטינער פּנקס, וואָס מיר האָבן דאָ געבראַכט, באַווייזן דעם פּרימיטיוון צושטאַנד פון ביאַליסטאָקער קהילה, כאָטש אין בראַניצקיס צייטן, ווי מיר האָבן געזען, איז שוין די יידישע שטאָט ביאַליסטאָק געווען עקאָנאָמיש שטאַרק אָנטוויקלט, אָבער אין איר קהלשן צושטאַנד איז זי ביזן סוף פון דער קהילות־אָרגאַניזאַציע געשטאַנען אויף אַן אָפּהענגיקער מדרגה, אונטער דער אייבערשטער העגעמאָניע פון טיקטינער גליל־קהילה.

מיר געפינען נאָר, אַז בערך 1764—1779 איז די ביאַליסטאָקער קהילה געוואָרן אויסגעטיילט פון די איבעריקע ישובים און קהילות נאָר דערמיט, וואָס איר האָט מען געגעבן דאָס רעכט זיך אויסצוקלייבן די שענסטע אתרוגים, וואָס זיינען געקויפט געוואָרן פון טיקטינער קהילה אין ברעסלע פאַר אַלע אירע גליל־ישובים. מען האָט דעמאָלט אויף אַ ספּעציעלער זיצונג פון טיקטינער ראשי־הקהילה דערפילט איר בקשה צו געבן איר אנשטאָט 2 אתרוגים ווי פריער — 6 אתרוגים. אָבער דער טיקטינער רב האָט זיך געערעכנט ביזן סוף פאַר דעם רב אב"ד פון גאַנצן גליל, זיין בית־דין איז געווען דער בית־דין הגדול איבער אַלע בתי־דינים פון אַלע גליל־קהילות און ישובים, און אפילו אין גרויסן אָפּמאָך צווישן טיקטין־ביאַליסטאָק אין יאָר תקל"א (1771), וואָס אין אים האָט שוין טיקטין אָפּגעגעבן פאַר ביאַליסטאָק 59 ישובים, האָט זי איר פונדעסטוועגן באַגרענעצט, — אַז מען טאָר ביי איר בית־דין ניט פּסקענען קיין שום דין־תורה פון מער ווי 60 גילדן פוילי.

אין דער צייט, אין 1760, איז שוין געווען רב אין ביאַליסטאָק און אין די נאָענטע קהילות הרב ר' יהושע שאפּירא, דער מחבר פון „פּנים מסבירות", וואָס

12. דעם פּסק, וואָס די טיקטינער אלופים וחשובים און הגאון רב אב"ד פון טיקטין האָבן אַרויסגעגעבן אין דעם סכסוך צווישן די ביידע קהילות, איז ניט מיטן כוח פון דער פּאַרשטייערין פון די קהילות, נאָר ווי אַן ע ל ט ע ר ע קהילה מיט אַ גרויסן רב, וואָרעם דעמאָלט האָט שוין ביאַליסטאָק געהאַט אַן אייגענעם רב אב"ד און איז שוין געווען אַ זעלב־שטענדיקע קהילה, פון 1777 (תקל"ז).

ער איז שפּעטער, אין 1771, געווען רב אין שווערין און רב־הכולל פון מעק־לענבורגער מדינה. און נאָך אים זיינען כסדר געווען גרויסע רבנים אין ביאַ־ליסטאָק, האָבן זיי פונדעסטוועגן ניט געטאָרט פּסקענען אַ דין־תורה העכער פון 60 גילדן; דאָס האָט שוין געהערט צום בית־דין הגדול פון טיקטין. און אויך איז פֿאַרגעשריבן געווארן, אַז ביאַליסטאָק טאָר ניט אויסקלייבן פֿאַר איר קהילה־הנהגה מער פון 3 מענטשן, און אַזוי אויך אין דער חברה קדישא אוו חברה צדקה גדולה. אויך טאָרן זיי ניט חתמענען אויף זייערע קהילה־דאָקומענטן, און אויך אַז די אלופי הקהל ביאליסטאָק דאַרפן זיך צושטעלן אין טיקטין צו מאַכן זייער הערכה, גלייך מיט אַלע קליינע ישובים און קהילות.

עס זיינען זייער כאַראַקטעריסטיש די קליינע געלט־השגות אין גליל־טיקטין. פֿאַר 100 גילדן אַ יאָר האָט טיקטין אָפּגעגעבן אין יאָר 1661 די אַרענדע פון ביאַ־ליסטאָק, זוואָד און פּראַוודאָ, און די סומע זאָל איינגעצאָלט ווערן אין 4 טער־מינען. ביי דעם עסק פון אתרוגים־אייגקויף איז געמאַכט געווארן אַ באַדינג, אַז די ביאַליסטאָקער אלופים דאַרפן צאָלן זייער שליח, וואָס וועט דאַרפן אויסלייגן ביים באַצאָלן מער וויפיל ער האָט באַקומען פון זיי, און אים מוסיף זיין פֿאַרן אויסגעלייגטן געלט צו יעדער 5 גראָשן אַ זעקסטן.

די ביאַליסטאָקער קהילה האָט געגעבן דער טיקטינער קהילה אַ וועקסל פֿאַר אירע חובות, וואָס זי איז שולדיק געווען, און האָט איר פֿאַרגעלייגט, אַז ווען זי וועט באַקומען פון ביאַליסטאָק אויסגעצאָלט די גאַנצע סומע, זאָל זי איר אַראָפּ־לאָזן פון איר יערלעכער צאָלונג 160 גילדן, און זי זאָל צאָלן פון דעמאָלט אָן נאָר 100 גילדן אַ יאָר — אַ גרויסער צינז־פוס פון 12%. אָבער ווי מיר וועלן זען וויטער, געפינען מיר די זעלביקע אַרעמע געלט־השגה אין ביאַליסטאָקער פּנקס פון „אַלטן בית־מדרש" אין אַ סך שפּעטערדיקע צייטן.

די גאַנצע צייט פון דער ממשלה פון די בראַניצקיס האָבן זיי געשטיצט די קהלשע אַרגאַניזאַציע. חוץ דעם איז דאָך טיקטין אויך געווען זייער אייגנטום. איז זיי שטאַרק געווען געלעגן, אַז טיקטין זאָל בלייבן ביי איר העגעמאָניע, אפילו ווען ביאַליסטאָק איז שוין אַ סך גרעסער און רייכער געווארן און איז דאָך געווען זייער רעזידענץ־שטאָט. ווי ווייט יאָן־קלעמענס האָט געשטיצט די דאָזיקע הע־געמאָניע, זעט מען דערפון, וואָס ער האָט באַשטעטיקט און באַפעסטיקט מיט זיין אייגענער חתימה די התחייבותן, וואָס די ביאַליסטאָקער קהילה האָט געגומען אויף זיך קעגן טיקטין.

ד. יידן אין ביאַליסטאָק לויט דייטשישע מקורים

יידן אין ביאַליסטאָק זיינען געווארן צום סוף 18טן י״ה די איבערווענדיקע קראַפט, הן אין צאָל, הן אין מסחר און מלאכה, איבער דער ניט־יידישער באַפּעל־

קערונג, ווי עס שילדערט אַ דייטשער געאָגראַפישער פאַרשער פון דער צייט פון דער הערשאַפט פון בראַניצקיס אלמנה אין ביאַליסטאָק א. ק. פאַן האַלשע אין זיין בוך פון יאָר 1800 [13], בשעת די פרייסן האָבן אָנגעהויבן אין זייער אַנעק־סיע־צייט צו רעגירן אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט. ער באַקלאָגט זיך און זאָגט מיט פאַרביטערונג וועגן ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט:

„עס איז אַ פעלער, וואָס דאָס רוב שטעט זיינען אָנגעוויזן אויף ערד־אַרבעט, און אין די אַגראַרע שטעט הערשט אין אַלגעמיין ניט קיין אינ־דוסטריע; די פּועל־יוצאס דערפון זיינען, וואָס די יידן, וואָס פאַרנעמען זיך ניט מיט קיין ערד־אַרבעט, האָבן זיך איינגעפונדעוועט אין אַלע צווייגן פון דערנערונג, און פיל בירגער האָבן זיך געמוזט אַרויסציען פון די שטעט אין די פאַרשטעט, אין די דערפער און וואַרן פויערים. דאָס רוב שטעט האָבן די פריווילעגיע אויף ברויערייַ און בריייזעריי, אָבער מען געפינט זעלטן אַ קריסטלעכן בירגער, וואָס באַשעפטיקט זיך דערמיט. צוזאַמען מיטן שענק איז דאָס געוואָרן אַ ירושה פון די יידן. קריסטן פאַרנעמען זיך גאָר ניט מיט האַנדל, און עס געפינען זיך צווישן זיי וווייניק פראָפעסיאָנאַלן, אָבער אַקעגן פאַרנעמען זיך יידן מיט פאַרשיידענע מלאכות, וויייל מלאכות פאַדערן ניט קיין גרויסע קערפּערלעכע אָנשטרענ־גונג. אַ ביישפיל דערפון איז די שטאָט גאָניאָנדז, וואָס לויט די פאַראָנענע ידיעות איז מיט 150—200 יאָר צוריק געווען אַ בליענדיקע שטאָט פון אַריבער 600 בירגער־הייזער און זי האָט געהאַט די פריווילעגיע, וואָס אַ ייד האָט ניט געטאָרט אין איר וואוינען; איז זי דורך שרפות און מגפות אין גאָנצן חרוב געוואָרן [14], נאָר לעצטנס האָבן זיך די בירגער אָנגעהויבן צוריק אַריינקלייבן אין איר.

די גרונדבאַזיצערס פון דעם ניי־אָסטפּרייסישן סעמיאָטיטש, וועלנדיק פאַרגרעסערן זייער הכנסה און מאַכן זייער שטאָט פאַר אַ גרויסן האַנדלס־פּלאַץ, האָבן אויפגעבויט פאַר זייערע יידן אַ גרויסן ראָטהויז מיט מער ווי 100 געוועלבן [15]. ווי ווייט די גרונדבאַזיצערס האָבן דאָס ניט דערגרייכט זייער צוועק, איז צו זען, ווען מען פאַרגלייכט ביאַליסטאָק מיט סואוואלק. ביאַליסטאָק, וואָס דאָס רוב פון אירע 3370 איינוואוינערס זיינען געווען יידן, האָט געהאַט אין ראָטהויז 40 געוועלבער, און צו אירע וועכנטלעכע מערק פלעגן זיך צונויפקומען 1000 וועגענער [16], אָקעגן אין סואוואלק, וואָס איז געווען פריי פון יידן און וואָס זי האָט אַ קלויסטער מיט אַ גרויסן

13. זען דאָס וועלק, ציטירט אין הערה 4 צום אַרייַנפיר, ב׳ ו, בערלין, 1800, ז׳ 139.
14. דאָ איז באמת אַ הודאת בעל־דין, אַז אָן יידן האָט דעמאָלט קיין שטאָט אין דעם קרייז ניט געקענט האָבן אַ קיום.
15. האַלשע, דצ״ו, ו, ז׳ 466.
16. דאָרטן, ז׳ 450.

מאַרק, האָט מען גאָרניט געקראָגן צו קויפן[17]; אויך די דערפער אַרום די יידישע שטעט האָבן אויפגעלעבט.

יידן זיינען זייער צאָלרייך און באַטרעפן אַן ערך אַ צענט־חלק פון די אַלע איינוואוינערס. יידן האָבן אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט אי־בער 100 סינאַגאָגן[18]. די צאָל שטעט אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט איז 86. ביאַליסטאָקער קרייז האָט 10 שטעט: ביאַליסטאָק, כאָראָשטש, גראדעק, יאַנאָוו, יאַשינאָווקי, קנישין, אַדעלסק, סאָקאָלקע, זאָבלודאָוו און וואַשליקאָוו, פון זיי זיינען 5 קעניגלעכע און 5 אַדעליקע (פּריצישע). ביאַליסטאָק איז אַן אַדעליקע שטאָט פון גראַף בראַניצקי. פיל קעניגלעכע שטעט האָבן אויסדריקלעכע פּריווילעגיעס, אַז קיין יידן טאָרן ניט וואוי־נען אין אייגענע הייזער"[19].

בכן, איז אין גאַנצן פּאָלש וואָס באָבראָווסקי זאָגט, אַז ביז 1803 האָבן זיך קיין יידן ניט געפונען אין פיל שטעט פון דעם קרייז, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט, נאָר די פּרייסישע רעגירונג האָט זיי דעמאָלט גע־געבן דאָס רעכט זיך צו באָזעצן אין זיי, און פון דעמאָלט אָן איז זייער צאָל געוואָקסן. אדרבה, ווי מיר וועלן זען וויטער, האָט די פּרייסישע רעגירונג אָנ־געמען שטרענגע מיטלען ניט אַריינצולאָזן קיין נייע יידן זיך צו באָזעצן אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט, וויל ער איז שוין פריער געווען פול באָזעצט דורך יידן, וואָס האָבן זיך באַשעפטיקט מיט האַנדל און מלאכה. די פּרייסישע רע־גירונג האָט אַרויסגעגעבן געזעצן, וואָס זייער צוועק איז געווען צו באַגרענעצן און פאַרמינערן די צאָל יידן אין דער גאַנצער געגנט.

---

17. דאָרטן, ז׳ 433.
18. דאָרטן, 176.
19. דאָרטן, ז׳ 234.

קאַפּיטל דריי

די ביאַליסטאָקער קהילה אונטער דער ממשלה פון די בראַניצקים

א. די פּאָליטישע יידישע גלייכבאַרעכטיקונג

מען קען כמעט אויף באַשטימט זאָגן, אַז סטעפאַן בראַניצקי, דער פּאָדליאַסער פּעלד־מאַרשאַל, וואָס האָט אויסגעווירקט ביים קעניג אויגוסט II אין יאָר 1723 צו דערהייבן ביאַליסטאָק צו אַ שטאָט מיט שטאָטישע רעכט, האָט עס געגעבן די ביאַליסטאָקער יידן די דערלויבעניש צו בויען דעם אַלטן בית־מדרש אין יאָר 1718 (תע"ח). מיט דעם איז געלייגט געוואָרן דער יסוד פאַר דער ביאַליסטאָקער קהילה לויט דער פּראָגראַם פון אַלע פּוילישע קהילות; נאָר דעמאָלט איז זי ניט געווען זעלבשטענדיק, נאָר אונטערגעוואָרפן אונטער דער הערשאַפט פון דער גרעסערער קהילה פון גליל, פון טיקטין.

אָבער שפּעטער, אַז ביאַליסטאָק האָט באַקומען אין 1749 — אויף דער שתדלנות פון לעצטן בראַניצקי ביי דעם פּוילישן קעניג אויגוסט III — די מאָגדעבורגער רעכט, וואָס גיט גרעסערע רעכט די מעשטשאַנעס, האָט דער בעל־הבית פון ביאַליסטאָק גלייכצייטיק אַרויסגעגעבן אַ ספּעציעלע אינסטרוקציע, וואָס אַנטהאַלט געניוע פּאַראַדענונגען אין אַלע אָנגעלעגנהייטן פון דער שטאָט־פירונג און וואָס אין איר ווערן די יידן גלייכגעשטעלט אין זייערע רעכט מיט די איבעריקע בירגער פון שטאָט. די דאָזיקע אינסטרוקציע איז אויפגעהיט געוואָרן אין מאַנוסקריפּט (כתב־יד) אין דער אוניווערסיטעט־ביבליאָטעק אין ווילנע[1]. די דאָזיקע פּאַראַדענונגען וואַרפן אַ ביסל ליכט אויף דעם דאָזיקן טונקעלן פּעריאָד פון דעם אָנהייב פון דער יידישער געשיכטע אין ביאַליסטאָק.

די אינסטרוקציע אַנטהאַלט געניוע אָנווייזונגען אין אַלע ענינים פון דער שטאָט־פירונג: וואָלן צום מאַגיסטראַט, די אָרדענונג פון זיין אַרבעט און זיינע באַאַמטע, פּראָצעס פון רעכט, זיכערקייט, וואָג און מאָס, די התחייבותן פון די איינוואוינערס לגבי דעם שטאָט־בעל־הבית, רעגולירונג פון די „פּאַשע־ערטער פאַר די שטאָטישע בהמות", אַזוי פאַר די יידישע ווי פאַר די פּוילישע, שמירה פון שרפות, גנבות אד"גל. עס אָנטפּלעקט זיך פאַר אונדז דאָס יידיש־פּוילישע שטעטל פון 18טן י"ה מיט אַלע זיינע פּרימיטיווע דרכים: צוליב דעם, וואָס

---

1. דער מאַנוסקריפּט איז פאַרעפנטלעכט אין דער זאַמלונג Описание Рукописного Отделения Виленской Публичной Библиотеки, Т. 14, стр. 113-123, ישראל האַלפּערין האָט געגעבן אַן אויסצוג פון אַן איבערזעצונג אויף יידיש אין ביאַליסטאָקער אונזער לעבן, 1932, נומ׳ 13 און אין העברעאיש אין זרמים.

עס קומען אַן אָנקלאָגעס וועגן פאַרשיידענע גנבות און היזקות — וועלט געזאָגט אין דער פאַראַרדענונג — דאַרף מען אַוועקשטעלן אַ וואַרטע, וואָס איר דאַרפן יעדע נאַכט אָנטייל נעמען לויט דער רייַ איין יידישער בעל־הבית און איין קאָטוילישער מיט אַ האָרן און אַ האַק. די שומרים אויף דער וואַך דאַרפן בלאָזן אין האָרן אויך אין פאַל פון אַ שרפה; ווייל די דערפאַרונג האָט באַוויזן, אַז אַ קליינער פונק קען חרוב מאַכן גאַנצע מדינות, שטעט און דערפער, — וועלט געזאָגט אין דער זעלביקער פאַראַרדענונג — דאַרף מען אַכטונג געבן דערויף מיט אַן אָפענעם אויג און איינשטעלן אַ פּאָסיקע אָרדענונג אין פאַל פון אַן אומ־גליק.

און אָט זיינען עטלעכע פון די תקנות:

פונקט איינס. — איטלעכע 3 יידן ווי אויך קאַטאָליקן, וואָס וואוינען אין גאַס פון דער שטאָט, זאָלן זיך מאַכן אַ געהעריק פעסל אויף רעדלעך, וואָס זאָל תמיד שטיין פול מיט וואַסער.

פונקט פינף. — אַלע 4 בעלי־בתים, סיי יידישע, סיי קאַטוילישע, זאָלן זיך מאַכן אַ באַסיאַק צו רייסן דעכער און וועגט אין פאַל פון אַ שרפה, רחמנא לצלן.

פונקט זעכצן. — מען דאַרף אויפהענגען אויפן שטאָט־טורעם[2] אַ גרויסן גלאָק, וואָס זאָל אָנזאָגן וועגן אָנפאַלן, פאַרזאַמלונגען, אַרויספירן אַ צום טויט־פאַרמשפטן אַרעסטאַנט אויפן פלאַץ אא"וו. סיי יידן, סיי קאַטאָליקן — ביידע דאַרפן געבן צושטייער אויף צו מאַכן דעם גלאָק.

פון דער דאָזיקער פאַראַרדענונג איז אויך קלאָר, אַז יאָן־קלעמענס בראַניצקי האָט זייער שטאַרק זיך אינטערעסירט מיט די יידן, וואָס וואוינען אויף זיין ערד, און האָט זיי אויך געזומען אונטער זיין שוץ. אין דער צייט, וואָס אָנדערשוואו האָט זיך געפירט, ווי מיר האָבן אויבן דערמאָנט, אַ ביטערער קאָמף צווישן די מעשטשאָנעס און די יידן, געפינען מיר קיין זכר ניט דערפון אין ביאַליסטאָק; אדרבה! יאָן־קלעמענס בראַניצקי האָט בפירוש באַפוילן, „אַז אין קלפּי פון מאַגיסטראַט זאָל אויך אָנטייל נעמען אַ פאַרשטייער פון דער יידישער קהילה, און אויך ער זאָל זאָגן זיין דעה לטובת דער זאַך".

דער מאַגיסטראַט האָט אויך אגב געדאַרפט משפּטן אין פּראָצעסן צווישן יידן און ניט־יידן; פאַרשטייט זיך, אַז ביידע צדדים האָבן געהאָט רעכט צו אָפּעלירן.

עס זיינען אַריבער יאָרן. די פאַראַרדענונג איז פאַרעלטערט געוואָרן. האָט דער שטאָט־בעל־הבית געפונען פאַר נייטיק אין יאָר 1759 אַרויסצוגעבן אַ צווייטע פאַראַרדענונג, וואָס אַזוי ווי די ערשטע אין איר צייט, האָט זי באַצוועקט צו ברענגען אָרדענונג אין אַלע אָנגעלעגנהייטן פון דער שטאָט־פירונג.

אין דער נייער פאַראַרדענונג האָט ער פאַרבריייטערט די געריכטלעכע קאָמפּעטענץ פון שטאָט־פּרעזידענט — אין דער פאַראַרדענונג הייסט ער גובערנאַ־

2. וויזט אויס אַז פאַרן איצטיקן שטאָט־טורעם פון יאָר 1763, איז געווען נאָך אַ פריער־דיקער.

טאָר — און דערקלערט, אַז ער איז מחויב צו משפטן ניט בלויז אין פֿראָצעסן פון יידן מיט קאַטאָליקן, נאָר אויך אין סכסוכים פון קאַטאָליקן מיט קאַטאָליקן און יידן מיט יידן אָן אויסנאַם, אפילו אין אַזעלכע זאַכן, וואָס געהערן צו דער קאָמפּעטענץ פון דער קהילה און פון רב; דער גובערנאַטאָר דאַרף באַקומען פון דער קהלשער קאָראָבקע 20 גילדן אַ חודש.

אין דעם דאָזיקן דאָקומענט הערן מיר אויך אַן עכאָ פון דער הפקרות און אַנארכיע, וואָס האָבן דעמאָלט געהערשט אין לאַנד. כדי צו פֿאַרמיידן אָנפֿאַלן און רויבעריין פון פֿאַרבייגייענדיקן מיליטער, האָט בראַניצקי באַפוילן אייניצו־אַרדענען פֿאָר זיי אַ לאָגער מיט שפּייז; צוויי דריטל פון די הוצאות האָבן גע־דאַרפט דעקן די יידן, דאָס איבעריקע — די קריסטלעכע באַפעלקערונג. מען דאַרף אָננעמען, אַז די סיבה, וואָס די יידן האָבן געדאַרפט צאָלן צוויי דריטל, איז געווען דאָס, וואָס זיי זיינען געווען גרעסער אין צאָל. יידן זיינען אין בית־ליסטאָק געווען ביז דער [ערשטער וועלט־] מלחמה צוויי דריטל פון די איינוואוי־נערס און די איבעריקע — נאָר איין דריטל.

די דאָזיקע פֿאַראָרדענונגען פֿאַרנעמען זיך שטאַרק מיט פֿאַרהיטן די שטאָט פון שרפות. דאָס מאָל האָבן די פּייער־לעשערס געזאָלט זיין אַ באַטאַליאָן זעל־נער, וואָס איז געווען אין שטאָט, דאָך האָט מען ניט מווהר געווען אויף דער הילף פון די בירגער. די פֿאַראָרדענונגען האָבן נאָר פֿאַרגעשריבן, אַז זיי זאָלן קומען מיט אַן אָרדענונג — די איינוואוינערס פון די קריסטלעכע קוואַרטאַלן זאָלן זיך צונויפקומען אין פֿאַל פון אַ שרפה לעבן די הייזער פון זייערע וואָיטן, און די יידן, וואָס זיי האָבן דאָך אויך זייערע פּירערס, זאָלן זיך צונויפקומען לעבן דער שול, און פון דאָרט זאָלן זיי גיין מיט אַן אָרדענונג צום אָרט פון דער שרפה.

אין דעם זעלביקן יאָר 1759[3] אָרגאַניזירט זיך אין ביאַליסטאָק דער ערשטער צעך. בראַניצקי איז אַנטקעגנגעקומען דער בקשה פון די קריסטלעכע בעלי־מלאכות, און מען האָט באַשטעטיקט זייער סטאַטוס „לויטן מוסטער פון די אָרדענונגען, וואָס פירן זיך אין די קרוין־שטעט: קראָקע, וואַרשע, פּויזן און אין דער פֿריוואַטער שטאָט טיקטין", אָבער גלייכצייטיק האָט ער ב א ש י צ ט ד י ר ע כ ט פון י י ד י ש ן בעל־מלאכה און דערקלערט, אַז אויך די יידן, וואָס פֿאַרנעמען זיך מיט די געהעריקע מלאכות, דאַרפן אויך זיין מיט־גלידער פון צעך. יעדער בעל־מלאכה, וואָס טרעט אַריין אין צעך, האָט געדאַרפט געבן אַריינטריט־אָפּצאָל 20 גילדן און אַ האַלבן שטיין (אַזאַ מאָס) וואַקס. פון די אַנדערע אָפּצאָלן לטובת דעם קלויסטער זיינען די יידישע מיטגלידער געווען באַפרייט.

אין יאָר 1769 ווערט געגרינדעט אין ביאַליסטאָק אַ צווייטער צעך, און אין משך פון אַ קורצער צייט קומט אויף אַ דריטער און אַ פערטער. חוץ די גע־

3. מאַשטשיצקי, אין זיין בוך וועגן ביאַליסטאָק (זען הערה 3 צום אַריינפיר) ז' 251 — זאָגט אַז אים איז נאָר באַקאַנט דער צעך וואָס איז געגרינדעט געווען אין 1769 דעם 25טן נאָוועמבער.

ווייניגער אומנותן, וואָס מען געפינט אין יעדען מענטשלעכן ישוב, ווי למשל: שמידן, שוסטערס, בלעכערס אא"וו, געפינען מיר אין ביאַליסטאָק כל המינים גאַרבערס, וועבערס, שוועדשמידן און אַנדערע.

אויפן סמך פון דעקרעט פון בראַניצקין זיינען די יידישע בעל־מלאכות געוואָרן גלייכבאַרעכטיקט מיט זייערע ניט־יידישע חברים.

ווי ווייט יאָן־קלעמענס בראַניצקי איז געווען באַליבט ביי יידן און איז זיי געווען היימיש, באַווייזט דער פאַקט וואָס עס דערציילט דער באַקאַנטער דייטשער רייזנדער אַקאַדעמיקער יאָהאַן בערנואילי, וואָס ער האָט אין די יאָרן 1777־1778 געמאַכט אַ נסיעה אין פּרייסן, לעטלאַנד, רוסלאַנד און פוילן און ער האָט אויך באַזוכט דעם פּאַלאַץ פון בראַניצקי. ער דערציילט[4]:

„דאָרט שטייט אויך אַ מירמלשטיינערנער ביוסט פון פאַרשטאָרבענעם מאָר־שאַלעק, בשעת ער איז אַלט געווען 76 יאָר. דער ביוסט איז זייער אַ גוטער און איז געמאַכט געוואָרן דורך אַ יידן, וואָס ער לעבט נאָך היינט צו טאָג אין ביאַליסטאָק, ניט האָבנדיק קיין מעגלעכקייט זיך צו פאַרנעמען מיט זיין קונסט". עס איז אָנצונעמען, אַז דעם ביוסט האָט אים דערלאַנגט די יידישע קהילה ווי אַ צייכן פון דאַנקבאַרקייט.

אויך בראַניצקיס פרוי, די יורשטע פון ביאַליסטאָק נאָך זיין טויט, האָט פאַרגעזעצט די זעלביקע ליבעראַלע באַציאונג פון איר מאַן צו דער יידישער באַפעלקערונג, ווי עס באַווייזט די פאַראַרדענונג וועגן דער געהעריקער פירונג פון דער יידישער קהילה אין ביאַליסטאָק, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אין ביאַליסטאָק אין יאָר 1777[5], זעקס יאָר נאָך בראַניצקיס טויט, און, ווי עס ווייזט אויס, איז ביאַליסטאָק דעמאָלט געוואָרן אַ זעלבשטענדיקע קהילה און איז אַרויסגעגאַנגען פון רשות פון טיקטינער גליל־קהילה. דעריבער זיינען דעמאָלט קאָדיפיצירט געוואָרן אירע נייע קהילה־גרענעצן, און ביאַליסטאָק האָט שוין געהאַט איר אייגענעם רב אב"ד, ר' יהושע שפירא.

ב. דער סטאַטוט פאַרן ביאַליסטאָקער קהל

מיר ברענגען דאָ די איבערזעצונג פון דעם סטאַטוט פאַרן ביאַליסטאָקער קהל, וואָס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן אין 1777. דער אָריגינאַל קומט אין דער הוספה וו צו דעם באַנד.

1) די וואַלן פון די יידישע פּרנסי החודש דאַרפן פאָרקומען אין דער געהעריקער צייט פון חול־המועד פּסח מיט דער הילף פון דער הויפּטמאַכט,

4 וועגן דער נסיעה פון יאָהאַן בערנואילי דורך בראַנדענבורג, פּאָמערן, פּרייסן, רוסלאַנד און פוילן אין די יאָרן 1777־1778 דערציילט ד"ר געלבער אין די היסטאָרישע שריפטן פון ייוואָ. פון יענע באַשרייבונגען ווערט געזומען דער באַריכט (ב' ו, ז' 235).

5. איך גיב עס לויט דער פרייער איבערזעצונג פון ישראל היילפּערין.

וואָס וועט שיקן אירע מענטשן אין קהילה־שטיבל (שקאָלקא), וואו עס וועלן לויטן מנהג, פאַרקומען די וואַלן. די געשיקטע מענטשן וועלן זיין מחויב אַכּ־טונג צו געבן אויף די וואַלן און ניט לאָזן די בוררים זיך צעגיין אין די הייזער, ביז די וואַלן וועלן ניט אין גאַנצן דורכגעפירט און פּראָטאָקאָלירט ווערן אין פּנקס. ווען די וואַלן וועלן זיך ענדיקן, איז דער רב מחויב צו מעלדן וועגן די רעזולטאַטן.

2) פאַר אַ יאָר־פּרנס דאַרף אויפגענומען ווערן אַ חשובער בעל־הבית, וואָס ער פאָרט ניט אָפט אָדער אויף אַ לענגערער צייט אַוועק פון שטאָט. ער דאַרף זיין גענוי און כסדר אינפאָרמירט וועגן אַלע קהלשע ענינים אין משך פון אַ גאַנץ יאָר, און אָן זיין בייזיין (סיידן ער איז קראַנק) זאָל קיין זיצונג ניט געפונפן ווערן, און זאָל קיין זאַך ניט באַשלאָסן ווערן. דאָס פאַרמינערט ניט די רעכט פון די פּרנסי החודש, וואָס אַמטירן יעדן מאָנאַט לויט דער ריי, און פון די אַנדערע באַאַמטע פון קהל, הגם אַלע ענינים דאַרפן דערלייִדיקט ווערן צוזאַמען מיטן יאָר־פּרנס.

3) כדי די קהלשע קאַסע זאָל זיין וויי געהעריק געזיכערט, און כדי אויך אויסצומיידן בייזוויליקע פּערזענלעכע חשדים, רעקאָמענדיר איך די פּרנסי החודש, וויי אויך דעם נאמן הקהל, אַז צום אויפנעמען די עפּנטלעכע שטייערן, ווי אויך די אַנדערע מינים קהלשע הכנסות, זאָל געמאַכט ווערן אויף קהלשע הוצאות אַ ספּעציעלע קאַסע מיט 3 שלעסלעך, איין אינעווייניקסט שלעסל און צוויי ביי די זייטן: איין שליסל פון דער קאַסע דאַרף זיך געפינען ביים פּרנס החודש לויט דער ריי, אַ צווייטער שליסל ביים פּרנס החודש וואָס קומט נאָך אים און אַ דריטער שליסל ביים נאמן הקהל. קיינער פון די אויבן דערמאָנטע זאָל זיך ניט דערלויבן אָן דעם אַנדערן (און די צוויי אָן דעם דריטן) צו מאַכן וועלכע עס איז הכנסות אָדער הוצאות.

4) ביים נאמן דאַרף מען אָפּנעמען אַ שווערע שבועה, ניט בלויז אויף דעם, אַז ער וועט זיין געטרייַ און פאַלגן דעם קהל, נאָר אויך אויף דעם, אַז ער וועט ניט באַרייַסן דאָס פאַלק, וועט ניט מאַנען קיין געלט אָן רעכט, וועט ניט מאַכן קיין הנחות זיינע קרובים, פריינט, פּרנסים אאז"ו, נאָר וועט ערלעך אויפּ־מאַנען דאָס, וואָס קומט פון יעדן בירגער לויטן רעגיסטער, וואָס מוז זיין געהתמעט דורך זיינע צונויפּשטעלערס. כדי זיך נאָך מער צו פאַרזיכערן בנוגע דעם ערלעכן אויפמאַנען די שטייערן, רעקאָמענדיר איך איין מאָל פאַר אַלע מאָל דעם נאמן הקהל, אַז אויף יעדן גראָשן שטייער זאָל ער אויסשרייבן אַ געניעין און פּינקט־לעכן קוויט, וואָס אין אים זאָל אָנגעגעבן ווערן אויף וואָס פאַר אַ שטייער דאָס געלט איז געגומען, און אויב די קאָראָבקע וועט איבערגעגעבן ווערן אין אַרענדע, אָדער דער נאמן, עוועַנטועל דער קאָראָבקע־אַרענדאָר וועט באַרייַסן די שטיי־ער־צאָלערס, דאַרף מען אַריינטראָגן קעגן דעם אָן אָנקלאָגע ניט שפּעטער ווי דריי טעג נאָכן איינצאָלן דעם שטייער. אָנקלאָגן, וואָס וועלן אַריינגעטראָגן ווערן

שפּעטער נאָך דעם טערמין, וועלן ניט געגומען ווערן אין באַטראַכט, סיידן דער אָנקלאָגער וועט האָבן באַזונדערע איבערצייגנדיקע דאָקומענטן און באַווייזן.

5) די סעפּטעמבער־ראַטע פון קאָפּשטייער און „פּאָדימני־שטייער“[6] (קויפמען־שטייער) דאַרף דער נאמן הקהל אָנהייבן מאָנען אין די ערשטע טעג פון אויגוסט און די מאַרץ־ראַטע — אין די ערשטע טעג פון פעברואַר לויטן ווייטערדיקן סדר: צו ערשט דאַרף דער נאמן לויטן רעגיסטער, וואָס ער באַקומט פון די פּרנסי החודש, אליין דורך זיינע שלוחים אָנזאָגן און אויך אין שול בשעת דעם צונויפקומען זיך אָפּרופן אין אַ זייט און מודיע זיין סיי אָרעם סיי רייך, אַז אין משך פון דריי טעג זאָלן זיי זיך באַמיען אַריינטראָגן דעם עפּנטלעכן שטייער. אין פאַל, וועלן נאָך די דריי טעג איז דער שטייער נאָך ניט באַצאָלט, דאַרף גע־לייגט ווערן אַן עקול (סעקווסטער) אויף די שטוב־זאַכן, דערביי דאַרף ער דערקלערן, אַז דער שטייער־צאָלער האָט נאָך בלויז צוויי טעג צום באַצאָלן דעם שטייער. און נאָך צוויי טעג זאָל אָנגעהויבן ווערן מיט דער הילף פון הויף די עקזעקוציע. נאָך דעם טערמין גיט דער נאמן איבער דאָס אויפמאָנען דעם עקזעקוטאָר פון דער אויפזיכט־מאַכט. דער נאמן קען אָבער, לויט זיין אייגענעם, געבן נאָך וויטערדיקע טערמינען צו באַצאָלען דעם שטייער. אַ וואָך פאַר דעם טאָג, וועלן לויטן געזעץ פאַר די אויפמאָנערס פון מלוכה־שטייער מוזן די שטייערן עפּנטלעך אויפגעמאָנט ווערן, דאַרף דער נאמן זיך שטאַרק באַמיען, ער זאָל די גאַנצע סומע צונויפּברענגען ביי זיך אין קאַסע, ווי אויך אַז ער זאָל די צונויפגענומענע קופּער־געלט פאַרבייטן אויף זילבערנע מטבעות.

6) דער נאמן הקהל מוז אויפהיטן גאַנצערהייט, וועלן ער נעמט פון אימעצן מטבעות, טאָר זיך ניט באַנוצן מיט זיי פון זיין פאַרגעניגן וועגן און זיי ניט אַנטלייען אונטער אַ שטראָף. אויב די משכנות וועלן ניט אויסגעלייזט ווערן נאָך דרייסיק טעג לויט דער אַנטשפּרעכנדיקער קהילה־טאַקסע, קענען זיי, לויטן יידישן דין, פאַרקויפט ווערן, עוועניטועל פאַרביטן ווערן אויף אַנדערע משכנות.

7) דער נאמן הקהל מוז ביים אויפמאָנען דעם קאָראָבקע־שטייער קודם־כל אַכטונג געבן, אַז עס זאָל באַצאָלט ווערן געניי צום טערמין די פּראָצענטן פון די קהלשע חובות, ווי אויך אַז דער יאָר־פּרנס זאָל צונויפּרייַדנדיק זיך מיטן פּרנס החודש ניט לייגן קיין קהלשע געלטן פאַר זיין אייגענעם געברויך, צום האַנדל אאז״וו. אויב עס זאָל אַזוינס געשען, מוז ער גלייך וועגן דעם מעלדן דער אויפזיכט־מאַכט אונטער אַ שטראָף. אויב ער וועט וועגן דעם מעלדן שפּעטער, קריגט ער אַ שטראָף; אויב ער וועט וועגן דעם אין גאַנצן ניט מעלדן, קריגט ער אַ גרעסערע שטראָף.

צום סוף פון יעדן חודש דאַרף געמאַכט ווערן אַ חשבון פון די הכנסות און הוצאות, און דער נאמן דאַרף געבן אונטערשרייבן דעם יאָר־פּרנס און דעם פּרנס החודש. דעם חשבון מוז ער אויך אַריינטראָגן אין פּנקס. דעם חשבון

6. ד״ה דער שטייער לויט דער צאָל קוימענס פון יעדן הויז.

דאַרף ער אויך אויפהיטן ביי זיך, ביז עס וועט דערנאָך צונויפגעשטעלט ווערן דער חשבון פאַרן גאַנצן יאָר.

9) ווען דאָס אויפמאַנען די יערלעכע שטייערן וועט זיך ענדיקן, און עס וועט זיך דערנענטערן די צייט פון צונויפשטעלן די נייע, דאַרף דער יאָר־פרנס מיטן גאַנצן קהל מיט די טובי־העיר זיך צונויפקומען אויף אַ געזעראַל־זיצונג, וואו זיי דאַרפן אויסקלייבן דורך אַ קלפי (אַ גורל) בעלי־חשבונות, וואָס זיי זאָלן אָפּנעמען לויטן מנהג דעם יערלעכן חשבון. די דאָזיקע בעלי־חשבונות דאַרפן אויסגעקליבן ווערן פון צווישן די זקני העדה („סטאַראַ ראַדאַ")[7], און צו זיי דאַרף מען צוקאָפּטירן 2 אָדער 3 פון פאָלק. מען דאַרף זיי דערלויבן זיך געזונט צו באַקענען מיט אַלע קהלשע הכנסות און הוצאות, און נאָכן פאַרענדיקן דעם חשבון מוזן זיי געבן דעם נאמן אַ קוויט און עס אייגנהענטיק אונטערשרייבן. אויב עס וועט זיך ווען עס איז טרעפן, אַז דער נאמן וועט בלייבן שולדיק דער קהל־קאַסע, וועט ער באַזייטיקט ווערן פון זיין אַמט, און אין פאָל, ווען ער וועט אַרויסגעלאָזט ווערן פון שטאָט, וועלן דערפאַר טראָגן די פאַראַנטוואָרטלעכקייט דער יאָר־פרנס און פרנס החודש.

10) צוליב דעם, וואָס פון די הכנסות פון חברה קדישא האָבן בלויז די עלטסטע פון חברה, און די שטאָט האָט דערפון גאָרניט (זיי דאַרפן וואָס אַן אמת מאַכן פאַרשיידענע רעליגיעזע הוצאות, אָבער דאָס איבעריקע בלייבט מערסטן טיילס דאָס פריוואָטע אייגנטום פון די עלטסטע), על כן גיב איך עס ניט איבער אין גאַנצן דער קהלשער קאַסע, נאָר כ׳בין מחייב דעם קהל, אַז ווען עס וועט געמאַכט ווערן אין דער חברה דער יערלעכער חשבון, זאָל ער דעלעגירן אַהינצו זיינע געווייליטע בעלי־חשבונות, וואָס זאָלן נאָכקאָנטראָלירן די הכנסות און הוצאות פון דער חברה קדישא, און דאָס איבעריקע, וואָס וועט בלייבן אין די הענט פון די חברה־עלטסטע, זאָל פאַרניצט ווערן צום פאַרלייכטערן די שטייערן פון די ארעמע בירגער. היות די חברה־מיטגלידער שרייבן איין אין דער חברה קליינע קינדער, און פון דעם ליידן עלטערע און פאַרדינסטפולע מענטשן, וואָס פרעטענדירן אויפן אַריינטריט אין דער חברה, פאַרוואָג איך דעריבער, אַז דער אַריינטריט־אָפּצאָל זאָל פון איצט אָן זיין פראָפּאָרציאָנעל. קיין מינדעריעריקער זאָל קיין מאָל ניט פאַרשריבן ווערן אין פּנקס פון דער חברה אונטער אַ שטראָף פאַר די איינשרייבערס. די קלפי פון דער חברה־קדישא־עלטסטע דאַרף פאַרקומען לויטן יידישן מנהג אַלע יאָר חול־המועד פסח, דערביי דאַרפן עטלעכע פאַר־דינסטפולע בעלי־בתים פאַרשריבן ווערן אין פּנקס פון דער חברה (ד״ה אַריינ־גענומען ווערן אין דער חברה).

11) כדי עס זאָל זיין אַ געהעריקע אָרדענונג, שרייב איך פאָר, אַז קהלשע פּנקסים זאָלן געמאַכט ווערן 3: אַ באַזונדערער פּנקס אויף הוצאה און הכנסה, אַ באַזונדערער אויף צו פאַרשרייבן די וואָלן פון די פרנסי החודש און אַנדערע

7. עס ווערן דאָ געמיינט די „קרואי העדה" אָדער די „עדה הקדושה".

אָפּיציעלע קהלשע אַמטן, ווי אויך די פּערזאָנען, וואָס זיי געהערן צו די זקני העדה („סטארא ראדא"), און נאָך אַ באַזונדערן פּנקס אויף צו פֿאַרשרייבן אין אים מאַניפעסטן, דעקרעטן און אַנדערע איינשרייבונגען פון פֿאַרשיידענע טראַנסאַקציעס, וואָס אויב זיי וועלן ניט אַריינגעטראָגן ווערן אין פּנקס, און די זאַך וועט דאַרפן געמשפּט ווערן נאָך דעם דורך דער אויפזיכט־מאַכט, וועט זי זיך מיט פּריוואַטע דאָקומענטן לגמרי ניט רעכענען.

12) דער בית־דין פון קהל איז אויף שטענדיק אומאָפּהענגיק פון טיקטי־נער בית־דין. דער רב און די דיינים מעגן משפּטן וועגן אַלע ענינים וואָס שטייגן ניט אַריבער 500 פּוילישע גילדן. אויב אַ צד בלייבט ניט צופרידן מיטן פּסק־דין, קען אָט דער צד, תיכף נאָכן פֿאַרלייענען דעם פּסק־דין, מעלדן אַז ער אַפּעלירט צו דער אייבערמאַכט.

13) דער קהל צוזאַמען מיטן רב און דיינים טאָרן ניט אַרויסטרייבן קיין יידן פון שטאָט אָן אונטערשרייב צי ער האָט חזקת הישוב, צי ער איז סתם אַן איינוואוינער. נאָר אויב מען וועט אים געפינען אויף אַזוי פיל זינדיק, אַז מען מוז אים פון שטאָט אַרויסטרייבן, דאַרף דער משפּט געמאַכט ווערן אויף אַ גע־העריקן אופן דורך די ראשים, יאָר־און חודש־פּרנסים, עוועַנטועל דורך בית־דין, געחתמעט דורך די ריכטער, און מען דאַרף דעם באַשלוס איבערגעבן דער אייּ־בערמאַכט, זי זאָל דעצידירן אין דעם ענין. אויב עס וועט געמאַכט ווערן אַנ־דערש, וועלן די שולדיקע באַשטראָפט ווערן, און אויב דער קהל וועט עס מאַכן אין דער שטיל, קיינער זאָל ניט וויסן, וועט דער קהל באַקומען די געהעריקע שטראָף[8].

14) דער רב, ווי אויך דער קהל מיט אַלע טובי־העיר, טאָרן ניט פֿאַר־וועגדן קיין שום סחורה אָדער שטוב־זאַכן פון איינעם וואָס באַנקראָטירט, און אוודאי ניט קיין וועקסלען אָדער מזומן־געלט, וואָס זיינען אַרויס־געקראָגן געוואָרן פון אים לטובת די יידישע קרעדיטאָרן, בשעת די קאָמוויליש קרעדיטאָרן זיינען ניט בכוח צו קריגן זייער טייל און איידער עס וועט ווערן געוי געמאָלדן דער מאַכט. אַזוי אויך וועַן דער קהל באַקומט אַן עפּנטלעכע אָדער פּריוואַטע ידיעה וועגן אַ גנבה, טאָרן זיי ניט אַליין באַשטראָפן אָדער באַ־פּרייען די באַשולדיקטע, נאָר מיט דעם מוז זיך פֿאַרנעמען, צוליב פֿאַרשיידענע טעמים, די אייבערמאַכט.

15) דער קהל דאַרף אויך דאגהן, אַז די פּונטן, איילן, וואַרשעווער מאָסן, וואָס איך האָב זיי מיט עטלעכע יאָר צוריק געבראַכט און צעטיילט אין שטאָט, זאָלן ניט פֿאַרלאָרן גיין, און פֿאַרן אַנהייב פון די טאָרגן־און יאָריד־טעג זאָל מען ניט פֿאַרויסבאַשטימען די פּרייזן אויף תבואה און מען זאָל ניט באַגעגנען די געלאָדענע וועגענער פֿאַר דער שטאָט און דאַרטן צאָלן פֿאַר זיי אַן אַנדער פּרייז,

8. אַן ענלעכער פֿאַל איז געווען אין טיקטין אין 1749—1751. פֿאַרגלייכן: ישראל הייל־פּערין, „גזירת גירוש של פּורעי מוסר בטיקטין", המשפּט, פּרק ד', ז' 48.

און וועז דער יאָר־פּרנס און פּרנס החודש וועלן זיך דערוויסן וועגן דעם פּוז זייערע שלוחים, מוזן זיי גלייך און ערלעך צו וויסן געבן דער אייבערמאַכט. דער קהל איז אויך מחויב אַכטונג צו געבן אויף דער אַרדענונג, אַז די ברוקן זאָלן פון צייט צו צייט געריניקט ווערן; אויסגעהאַקטע שויבן, אַראָפּגעפאַלענער טינק און שלעכטע דאַכאָווקעס זאָלן פּאַרריכט ווערן; ראָווז און רינשטאָקן זאָל מען לפּחות צוויי מאָל א יאָר — אין פרילינג און האַרבסט — צורעכט מאַכן, קלאָזעטן און שמיעטניקעס זאָלן געריניקט ווערן, די פּעסלעך וואַסער אין יעדן פּערטן הויז (אויף א פּאַל פון א פּייער) זאָלן שטענדיק זיין אָנגעפּילט. וועגן דורכפּאַרערס, גלייך ווי זיי קומען אין שטאָט, מוז מען גלייך מעלדן דער אייַ־ בערמאַכט. נאַכט־שומרים וואָס זיינען זייער נייטיק דאַרפן אויסגעהאַלטן און געצאָלט ווערן, און אויב זיי וועלן זיך ניט אויפּפירן ווי געהעריק איז, זאָל דער יאָר־פּרנס און פּרנס החודש זיי פאַרקלאָגן פאַר דער אייבערמאַכט.

16) אויב א בירגער וועט צוליב א שרפה פאַרלירן זיין הויז, דאַרף ער באַפּרייט ווערן אויף א באַשטימטער צייט, לויט א באַשלוס פון דער אייבערמאַכט, פון צאָלן שטייערן, און אויב זיינע מטלטלין זיינען אויך ניט געראַטעוועט געוואָרן פון פייער, און אַלץ, וואָס ער האָט געהאַט אין שטוב, האָט ער פאַרלאָרן, הגם זיין געשעפט וואָס געפינט זיך אין אַן אַנדער אָרט איז יאָ געראַטעוועט געוואָרן, דאַרף מען, לויט א באַשלוס פון דער אייבערמאַכט, אים באַפרייען אויף א באַ־ שטימטער צייט אויך פון קאָראָבקע־שטייער, כדי אים געבן א מעגלעכקייט זיך אָפּצובויען. אויב עס וועט זיך אַרויסווייזן, אַז דאָס פייער האָט זיך אָנגעהויבן צוליב אָפּגעלאָזנקייט און אומפּאַרזיכטיקייט, וועט דער אייגנטימער באַשטראָפט ווערן אַן שום טענות ומענות. ווען עס קומט צום ראַטעווען בעת א שרפה זיינען די בירגער־יידן אויך מחויב זיך צוצופּאַסן צו די באַדינגונגען, וואָס ווערן אויס־ געראָטנט אין אָפּמאַך צווישן אַרטילעריע־באַטאַליאָן און דער הויפּ־מאַכט, אונ־ טער א שטראָף, וואָס איז אויך אויסגערעכנט אין יענעם אָפּמאַך.

17) דער קהל איז אויך מחויב ניט צו דערלאָזן, עס זאָלן געבראַכט ווערן אין שטאָט פאַלשע מטבעות און, פאַרהאַלטנדיק דעם ברענגער, מוז ער מודיע זיין וועגן דעם דער אייבערמאַכט; יעדערער וואָס וועט נאָר האָבן א יד אין פאַר־ שפּרייטן פאַלשע מטבעות אין שטאָט אָדער געבן א מעגלעכקייט דעם ברענגער צו אַנטלויפן — וועט שווער באַשטראָפט ווערן.

18) דער היגער רב דאַרף ביים מסדר קדושין זיין זיך האַלטן ביים געזעץ פון דער מלוכה, וואָס זאָגט, אַז די יידן וואָס האָבן ניט קיין מיטלען צום לעבן טאָר מען ניט געבן קיין חופּה וקדושין. דאָס דאַרף פאַרשטאַנען ווערן אויף צווי־ ערליי אופנים: אָדער דער חתן באַקומט א גרעסערע סומע, וואָס ער וועט פון איר פאַרדינען צום לעבן דורך האַנדל אָדער שענקעריי, אָדער ער קען ווי גע־ העריק איז וועלכע עס איז מלאכה.

19) דער קהל דאַרף שטאַרק אַכטונג געבן, אַז ניט נאָר בעלי־בתים נאָר אויך בעל־מלאכות לאָקאַטאָרן זאָלן ניט פאַרלאָזן די שטאָט, און אויב ער וועט

זיך וועגן אימעצן דערוויסן, אַז ער האָט בדעה צו פאַרלאָזן די שטאָט, דאַרף דער קהל אויך וועגן דעם מודיע זיין אין הויף און דערווייל יענעם פאַרהאַלטן אונטער אַרעסט. אויב ער וועט אַנטלויפן, איז דערפאַר פאַראַנטוואָרטלעך דער קהל.

20) אַלע אוניוועַרסאַלן, וואָס גייען אַרויס פון דעם פינאַנץ־קרוין־קאָמיטעט („קאָראָנאַ קאָמיסיאָ סקאַרבאָוואָ") וועגן האַנדלס־ענינים, ווי אויך אַנדערע פאַר־שריפטן, וואָס זיינען וויכטיק פאַר דער שטאָט, דאַרפן זיך געפינען ביים יאָר־פּרנס; וועז דער יאָר־פּרנס וועלן באַפרייט פון זיין אַמט, דאַרף ער זיי איבער־געבן צוזאַמען מיט די קוויטן פון די באַצאָלטע עפנטלעכע שטייערן זיין ממלא־מקום. פאַר דעם אַלעמען איז ער פאַראַנטוואָרטלעך מיט זיין פּערזאָן.

21) דער קהל, צוזאַמען מיטן יאָר־פּרנס און מיט די צעך־דיינים, דאַרפן גוט אַכטונג געבן, אַז אין די פאַראַנענע צעכן — דאָס זיינען די צעכן פון שניידערס, קירזשנערס, בעקערס און פריזירערס, — זאָלן די צעך־מייסטערס ניט אַרויפ־לייגן קיין שטייערן אויף די חברים, וואָס זיינען דערביי ניטאָ, אַז זיי זאָלן ניט מאַכן קיין חובות, ניט מאַכן קיין סעודות, זיי זאָלן ניט מאַכן קיין פעלשונגען אין דער אַרבעט, ניט קאַליע מאַכן דורך דעם זייער רעפּוטאַציע, און בכלל זיי זאָלן זיך ווי געהעריק איז אויפפירן. שטייערן, וואָס וועלן וועלן אַרויפגעלייגט אויף אַזעלכע וואָס זיינען דערביי ניטאָ, און קרעדיטן אין שענקען אויפן נאָמען פון צעך זאָלן געצאָלט ווערן פון זייער אייגענער קעשענע. און אויב עס וועט זיך אַרויסווייזן, אַז זיי זיינען ניט בכוח צו באַצאָלן דעם חוב, וועלן זיי אַרונטער־פאַלן אונטער אַ געהעריקער שטראָף, און די קרעדיטאָרן וועלן האָבן דעם היזק פאַר דער קרעדיטירטער משקה.

ג. עטלעכע אויספירן פון די פאַראָרדענונגען

סיי פון די אַדמיניסטראַטיוון פאַראָרדענונגען פון בראַניצקיס אינסטרוק־ציעס פון 1745 און 1759 און סיי פון די סטאַטוטן וועגן דער אינעווייניקסטער אָרדענונג אין דער הנהגה פון דער יידישער קהילה, איז צו זען, אַז די יידישע קהילה אין ביאַליסטאָק און איר קרייז איז געווען אין דער צייט פון די בראַניצ־קיס אַן אָנגעזעענע לעגיטימע קערפערשאַפט. בראַניצקיס רעגירונג האָט זיך צו איר באַצויגן מיט גרויס רעספּעקט. יידן זיינען ביי איר געווען גלייכגעשטעלט אין אַלע בירגערלעכע רעכט מיט דער קאַטוילישער באַפעלקערונג. עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז די באַפעלקערונג ווערט ניט קוואַליפיצירט לויט דער נאַציאָ־נאַליטעט: יידן און פּאָליאַקן, נאָר לויט דער רעליגיע: יידן און קאַטאָליקן.

מיר געפינען אין די אינסטרוקציעס נאָר איין מאָל, אַז פאַר די הוצאות פון אַ שפּייז־לאַגער פאַרן פאַרבייגייענדיקן מיליטער דאַרפן יידן געבן צוויי דריטל און די קאַטאָליקן נאָר איין דריטל; דאָס איז פשוט דערפאַר, ווייל יידן זיינען שוין אין דער צאָל געווען צוויי דריטל פון דער באַפעלקערונג. אָבער בכלל

באַווייזן די פאַראַרדענונגען וועגן דער אינעווייניקסטער אָרדענונג אין דער קהילה און אין איר הנהגה, אַז די בראַניצקישע רעגירונג האָט הויך געשעצט די יידישע קהילה אין ביאַליסטאָק. מען האָט איבערגעגעבן דער קהילה אויך עקאָנאָמישע, סאָציאַלע און פּאָליטשייאישע פונקציעס, ווי אַכטונג צו געבן אויף געווויכט, מאָס, מטבעות, אויף ריינלעכקייט אין די יידישע קוואַרטאַלן אד"גל. אויך די השגחה איבער די יידישע צעכן און חברות, אַז זיי זאָלן ניט פאַרשוועכדן חברהשע געלט אויף סעודות, משקאות, ניט אָנמאַכן קיין חובות און ניט באַשטייערן הינטער די אויגן די אייגענע חברים. ווי עס ווייזט אויס, האָט מען זיך געקלאָגט פאַר דער מאַכט אויף די דאָזיקע חברהשע אומאַרדענונגען[9]. נאָר אין איין אָרט (פאר' 18) געפינען מיר, אַז דער רב טאָר ניט לויטן רעגירונגס־געזעץ מסדר קדושין זיין, סיידן דער חתן באַקומט אַ גרעסערע סומע געלט כדי צו קענען מפרנס זיין זיין צוקונפטיקע משפּחה דורך האַנדל אָדער שענקעריי, אָדער ער קען ווי געהעריק איז וועלכע עס איז מלאכה. אָבער דאָס איז אייגנטלעך אַ געזעצלעך פאַרשאַרפּטע מאַראַלישע פאָדערונג פון תלמוד: ת"ר אשר בנה, אשר נטע, אשר ארש (דברים כ'), לימדה תורה דרך ארץ שיבנה אדם בית ויטע כרם ואחר כך ישא אשה, ואף שלמה אמר בחכמתו (משלי, כד, כז): הכין בחוץ מלאכתך ועתדה בשדה לך אחר ובנית ביתך (סוטה מ"ד, ע"א). עס קען גריילעך זיין, אַז אין דעם געזעץ איז געווען יד ישראל באמצע. ווי מיר זעען פון דעם נוסח השבועה, האָט זיך די רעגירונג ביים אַרויסגעבן געזעצן מיישב געווען מיט יידישע מלומדים.

נאָר אין איין פונקט געפינען מיר (פאר' 13), אַז די מאַכט האָט ניט געטרויט דעם באַשלוס פון דער קהילה אפילו מיטן רב און דיינים צוזאַמען: זייער באַשלוס האָט געמוזט ערשט באַשטעטיקט ווערן דורך דער אייבערמאַכט, אַז זי זאָל וועגן דעם דעצידירן, און דאָס איז וועגן אַרויסטרייבן פון שטאָט אַן אומגעוואונטשענעם מיטגליד פון דער קהילה צוליב וועלכער עס איז סיבה, אַפילו אַזעלכן וואָס האָט ניט קיין חזקת הישוב פון דער קהילה. ווי עס ווייזט אויס, זיינען די קהילות מיט די רבנים געשטאַנען אין חשד ביי דער מאַכט און האָבן ניט געקענט זיך באַנוצן מיט זייער געזעצלעכן כוח אַרויסצוטרייבן פון שטאָט אַן אומגעוואונטשענעם מיטגליד פון דער קהילה[10] אפילו נאָר צוליב רעליגיע. על כל פּנים קען פאַרצייכנט ווערן די בראַניצקישע רעגירונג פון ביאַליסטאָקער קרייז אין מיטן פון 17טן י"ה און גאַנצן 18טן י"ה ווי איינע פון די ליכטיקסטע פונקטן

9. מיט הונדערט יאָר שפּעטער, אין די 80ער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם י"ה, האָב איך נאָך געטראָפן די זעלביקע אומאַרדענונגען אין ביאַליסטאָקער וועבער־צעך.

10. אין טיקטינער פּנקס ווערט געברַאַכט אַזאַ פאַל פון אַ גירוש אויף אַ גאַנצער פאַמיליע, אָבער אויף איר ווערט דאָרט געזאָגט „שרצחו ונאפו חטאו והחטיאו", מורדים ופושעים אנשי רע ובליעל הפוקרים ימח שמם ובתם אשר היא מופקרת ימ"ש (זען ישראל האַלפערן אין המשפט, פרק ד', ז' 18). וועגן נאָך אַזעלכע פאַלן אין אפטאָ, לבוב, פראג געפינט זיך אויך אין קונטרס תקנות פראג משנת שע"ד (רשומות, 4, זז' 345—352) און אויך אין „העונשין אחר חתימת התלמוד" פון אסף (דאָרטן, 121).

אין דער יידישער געשיכטע אין פוילן, איבערהויפט אין דער צייט פון יאן־קלע־מענס, דעם לעצטן בראניצקי, וואס יידן האבן אים אנגערופן דער דוכוס דער חסיד [11].

אויך בראניצקיס שוואגער סטאניסלאוו אויגוסט פאניאטאווסקי (פון 1764) האט אויך באהאנדלט יידן זייער גוט און איז געווען פאר די פוילישן יידן א „מלך חסיד", וואס האט זיי געשיצט פאר די יעזואיטן און די איבעריקע שונאי ישראל, וואס יידן האבן געהאט פון זיי פיל רדיפות און בלבולים אין דער גאנ־צער פינצטערער לאנגער תקופה פאר פוילישע יידן, זינט דעם טויט פון יאן סאביעסקי (1696) ביז דער צייט פון פאניאטאווסקי. צוליב דעם פלעגן יידן אים מקבל פנים זיין מיט דאנקבארקייט און מיט כבוד, וואו ער פלעגט נאר דורכ־פארן [12]. אויך זיין שוועסטער, די דוכסית אין ביאליסטאק, איז געראטן געווען אין אים.

ד. א נוסח פון א שבועה פאר א יידן

מיר ברענגען דא ווייטער די איבערזעצונג פון א ספעציעלן נוסח פון דער שבועה פאר יידן. דער פוילישער נוסח איז פארן אין דער הוספה ו צו דעם באנד.

אדוני, באשעפער פון די הימלען און פון דער ערד און פון אלע זאכן, מיין גאט און גאט פון אלע וואס שטייען דא, איך רוף דיך איצט מיט דיין הייליקן נאמען ווי אן עדות, אז עס איז שוין אזוי לאנג אאז"וו.

אדוני, העלף מיר, און אויב איך וועל זיך דערלויבן וועלכע עס איז פאלש־קייט און אפנארעריי, זאל איך זיין אין חרם און אויף אייביק פארשאלטן. זאל מיך פארברענען דאס פייער וואס האט פארברענט סדום ועמורה, זאלן אלע קללות וואס זיינען פארשריבן אין דער תורה פאלן אויף מיר, און זאל מיר דער אמתער גאט, וואס האט באשאפן בלעטער און גראזן און אלע זאכן, זאל ער מיר ניט זיין קיין הילף און קיין שוץ אין אלע מיינע געשעפטן און באדערפענישן, און אויב איך האב געזאגט אמת, טא העלף מיר, אדוני, אמתער גאט, אמן.

הערה 1. — אויב א קריסטלעכער געריכט האט דא ארויפגעלייגט די שבועה אויפן יידן אין וועלכן עס איז פראצעס, ווי אויך אין מיליטערישע פראצעסן, דארף די שבועה פארקומען דווקא אין שול אדער אין בית־מדרש און קיין מאל ניט אין א געווינלעכן געריכט־צימער. אויב אין דעם ארט, וואו עס איז פאר־געקומען דער פראצעס, איז ניטא קיין יידישע שול, דארף מען נעמען דעם יידן

11. אין פנקס טיקטין, דאקומענט 5 פון יאר 1771. לויטן מאמר „חסידי אומות העולם יש להם חלק לעוה"ב" (תוספתא סנהד' פי"ג).

12. Nussbaum, *Historia Zydow w Polsce*, Str. 352.

אין נאָענטסטן אָרט, וואו עס געפינט זיך אַ שול, און דאָרטן אָפּנעמען פון אים די שבועה.

הערה 2. — בשעת דער שבועה דאַרף בייזיין אַ מנין יידן, וואָס זיינען שוין אַלע לפּחות 13 יאָר אַלט, און צווישן זיי איין רב, און ווען עס איז ניטאָ אַזעל־כער — אַן אָנדער כלי־קודש. דערביי דאַרף מען וואָרענען דעם יידן, וואָס דאַרף שווערן, אויף אַ שפּראַך, וואָס איז פאַרשטענדלעך פאַר די קריסטן, וועגן משהס געזעצן בנוגע פאַלש שווערן און אים דערקלערן, אַז עס איז ניטאָ קיין שום האָפענונג, אַז די שבועה זאָל אים געשענקט ווערן, און אַז ער דאַרף שווערן ניט לויט זיינע אייגענע פּניות, נאָר על דעת המקום און על דעת הריכטער, און דעריבער וועט אים ניט העלפן קיין שום אויסרייד אָדער תנאי, וואָס ער וועט זיך בשעת מעשה טראַכטן ביי זיך אין האַרצן, און ענדלעך — אַז די קריסט־לעכע מאַכט, וואָס פאָדערט פון אים די שבועה, איז זיין געהעריקער ריכטער. וועגן די אַלע זאַכן איז דער רב מחויב צו באַשוווערן דעם יידן, און דער ייד דאַרף זאָגן אמן. אַיידער דער ייד הייבט אַן די שבועה, דאַרף ער זיך וואַשן די הענט, און דאָס דאַרפן טאָן אויך אַלע אַנדערע יידן וואָס זיינען פאַראַן דערביי; ער דאַרף אָנטאָן אַ קאָפאָטע, ארבע־כנפות און תפילין, ד"ה די ריטואַלע רימענס אויף זיין קאָפּ און אויף זיין לינקער האַנט. דער רב פאַרשט אים אויס אַ צווייט מאָל און באַשווערט אים, צי דאָס אַלץ איז אמת; דער רב זאָגט געווייגלעך נאָך דעם ווידוי („פאָזשעגנאַניע"), און דער ייד טוט אַן דעם הוט אָדער דאָס היטל אויף זיין קאָפּ, נעמט דעם טלית מיט אַראָפהענגענדיקע ציציות, ווענדט זיך צום מזרח, נעמט אין זיין רעכטער האַנט אַן אמתע ספר־תורה, וואָס געפינט זיך אין שול, גיט איר אַ קוש, לייגט אַרויף אויף איר די לינקע האַנט, וואָס איז אַנטבלויזט ביזן עלנ־בויגן, און נאָך דעם, ווי ער לייענט אויפן קול פון ספר שמות פּ"ב פסוק ז' און זאָגט אַרויס זיין נאָמען און זיין צונאָמען, שווערט ער אויף לשון־קודש אַזוי צו זאָגן:

הערה 3. — איך, פלוני בן פלוני, אָדער מיט וואָס פאַר אַ נאָמען אָדער צו־נאָמען איך קען נאָר אָנגערופן ווערן, דער זון פון פלוני בן פלוני, שווער ביים אַלמעכטיקן גאָט, באַשאַפער פון הימל און ערד, מיין גאָט און דעם גאָט פון די אַלע מענטשן וואָס שטייען דאָ, דעם גאָט פון אברהם, יצחק אאז"וו, און איך רוף צו דיר, אדוני אלקים, אייניציקער און אייביקער גאָט, אַז דו זאָלסט עדות זאָגן און באַשטעטיקן מיט דיין גרויסן און הייליקן נאָמען מיין שבועה, אַזוי זאָלסטו מיר העלפן, הייליקער גאָט אדוני. אָבער אַז מיינע ווערטער וועלן ניט זיין אמת־דיק אָדער פאַרדרייט, און איך וועל שווערן פאַלש, אָדער איך וועל האָבן אין האַרצן בשעתן שווערן פאַלשע מחשבות, בעט איך ניט פון גאָט קיין שום מחילה און סליחה, ניט אויף דער וועלט און ניט אויף יענער וועלט, און קיין שום תשובה זאָל מיר ניט העלפן, נאָר גאָט זאָל שיקן אויף מיר אַלע קללות, וואָס זיינען פאַרשריבן אין דער תורה, אַלע קללות פון בלעמען און אַלע מכות מצרים; מיין שטוב און מיין פאַרמעגן, מיין ווייב און מיינע קינדער זאָלן ווערן שוועבל און

סמאלע, ווי סדום און עמורה פארשאלטן, און מיין גוף און מיין נשמה זאלן ניט האבן קיין חלק אין די אלע הבטחות וואס דו האסט געגעבן פארן דאזיקן פאלק, און זאל איך ניט האבן דיין הילף, אמתער גאט, און זאלסט ניט רחמנות האבן בשעת מיין גסיסה.

הערה 4. — די שבועה ענדיקט זיך מיט דעם, וואס אלע יידן רופן אויס: אמן, אמן, אמן, ה' מלכנו, ה' אחד, יהי שם כבוד מלכותו לעולם ועד. און דער ייד, וואס האט געשוואָרן, גיט נאך א מאל א קוש די תורה.

הערה 5. — מען מעג דורכפירן די זעלביקע שבועה, אויסמיידנדיק דאס אנטאן טלית ותפילין.

הערה 6. — לויט דער פאדערונג פון גע־ריכט אדער צד שכנגד קען מען אין זייער וויכטיקע פראצעסן ארויסנעמען אויסער דער דאזיקער פראצעדור אויך אן ארון, און דער ייד אנגעטאן אין קיטל, ווי מען טראגט עס יום־כפור, מוז זיצן אויפן ארון און האלטן א חלף אין האנט. מען קען אויך ברענגען שוואר־צע ליכט, און די יידן דארפן זיי טראגן אנגעצונדענע.

הערה 7. — אלע שבועות פון יידן דארפן אויסגעהערט ווערן דורך א יורי־דישער פערזאן, און עס איז גלייכער זיי צו באשטימען אויף די טעג פון מאנטיק און דינסטיק, ווייל זיי מיינען, אז אין די טעג ווערן זיי געמשפט אויף יענער־וועלט [? !].

הערה 8. — וועו די מאכט באשליסט צו נעמען א שבועה ביי א איד, דארף זי זיין פארזיכטיק אים ניט צו הייסן מיט א קאטעגאָרישן טאן, למשל: „איך הייס דיר, ייד, דו זאלסט שווערן אויף דעם", ווייל יעמאלט וועט דער ייד געפינען א גערעכטן אויסרייד צו מאכן צו נישט זיין שבועה צוליב דעם, וואס ער האט ניט קיין אייגענעם מלך און ניט קיין אייגענע מלכות און איז א קנעכט פון באשוועי־רער. מען דארף אים פרעגן געלאסן, אפשר וויל ער ארויסגיין פון דער באשול־דיקונג מיט א שבועה, און אויב יע, דארף מען אים לאזן שווערן ניט ווי א מוז, נאר ווי אן אויסוועג פאר אים.

קאַפּיטל פּיר

די ביאַליסטאָקער יידן און זייער קהילה אונטער דער צוועלף-יאריקער ממשלה פון פּרייסן 1795—1807

א. דער פּרייסישער רעגלאַמענט פאַר יידן אין די ניי-פאַרנומענע געגנטן

דער גלענצנדער עקאָנאָמישער צושטאַנד און דער אַנטוויקלטער האַנדל ביי יידן אין ביאַליסטאָק אין בראַניצקיס צייטן איז געווען אַ רעזולטאַט פון די ליבעראַלע און גינציקע באַציאונגען פון די בראַניצקיס צו יידן. די פּרייסישע רעגירונג, וואָס איז געווען בנוגע יידן פונקט דער היפּך, האָט געפונען דעם דאָזיקן צושטאַנד שעדלעך פאַר דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, וואָס איז געווען ביי איר פאַררעכנט פאַר דער גרונד-באַפעלקערונג, די אייגנטימערס פון לאַנד. אָבער אויף די יידן האָט די פּרייסישע מאַכט געקוקט ווי אויף אַ פּרעמדן אומגעוואונטשענעם עלעמענט, וואָס עקספּלואַטירט די בעלי-בתים פון לאַנד.

כדי צו מאַכן די יידן אומשעדלעך, האָט פרידריך ווילהעלם II אַרויסגעגעבן דעם 17טן אַפּריל 1797 אין בערלין אַ „געזעראַל יידן-רעגולאַמענט פאַר דרום-אוון „ניי-אָסטפּרייסן", געדרוקט אין ברעסלע און אויך אין ביאַליסטאָק[1], ווי צו פאַרוואַלטן מיט די „אומגעוואונטשענע יידן" פון דער גאַנצער געגנט. אין דער הקדמה צו דעם יידן-רעגלאַמענט ווערט געזאָגט:

„אַזוי ווי מיר זיינען דערגאַנגען, אַז די צאָל יידן אין די פראָווינצן שטייגט איבער די צאָל אין אונדזערע אַנדערע פראָווינצן אין די קריסטלעכע מדינות, און זיי ברענגען שאָדן אונדזערע געטרייע קריסטלעכע אונטערטאַנען מיט זייער וואוכערישן האַנדל און משא-ומתן, וואָס אַן אָפּנאַרעריי און פאַרדאָרבנקייט קענען זיי זיך ניט דערהאַלטן, — איז כדי צו באַזייטיקן דעם דאָזיקן שלעכטן צושטאַנד און גלייכצייטיק זייער אייגענעם צושטאַנד צו פאַרבעסערן, האָבן מיר

---

1. באַקאַנט איז נאָר די אויסגאַבע פון ברעסלע אין 1797, אין דייטש און אין פּויליש. אויספירלעך ווערן דעם קען מען געפינען ביי L. Lewin, "Judentag in Sued und Neuostpreussen," in *Monatsschrift fuer Geschichte u. Wissenschaft d. Judentums*, No. 59, S. 180-192.

איך האָב געהאַט פאַר זיך די ביאַליסטאָקער אויסגאַבע פון דעם זעלביקן יאָר, וואָס זי האָט זיך געפונען אין אַרכיוו פון היגן קאָשטשאַל. איך האָב עס באַקומען אַ דאַנק דעם לעצטן שול-אינספּעקטאָר פון דער דייטשישער אָקופּאַציע-מאַכט, רינקאָווסקי. מיר דאַכט זיך אַז די ביאַליסטאָקער אויסגאַבע האָט עטלעכע אַזעלכע תקנות וואָס זיינען אין דער ברעסלער אויסגאַבע ניטאָ.

געפונען פאַר נייטיק און גוט פעסטצושטעלן און צו פאַראַרדענען דורך דעם דאָזיקן רעגלאַמענט, ווי מיט זיי זיך צו באַגיין און זיך צו פאַרהאַלטן" (1). אין דעם דאָזיקן יידן־רעגלאַמענט געפינט זיך דער תמצית פון דעם יידן־רעגלאַמענט, וואָס פרידריך II (דער אזוי גערופענער „גרויסער", דער „פילאָזאָף"), האָט אַרויסגעגעבן[2]. מיר ברענגען דאָ די איבערזעצונג פון אַ צאָל פונקטן פון דעם רעגלאַמענט:

קאַפּיטל 1

1) אָלע יידן, וואָס וואוינען אין לאַנד ביים אָנעקסירן דרום־און נייַ־אָסט־פרייסן, אָדער זיי זיינען אין דינסט ביי אָנדערע און קענען זיך דערנערן ערלעך לויטן פאַרשריפט פון דעם דאָזיקן רעגלאַמענט, זאָלן ווייטער גענדולדעט און געשיצט ווערן אין לאַנד, ניט נאָר זיי פערזענלעך, נאָר אויך זייערע קינדער, וואָס וואוינען מיט זיי צוזאַמען.

2) עס ווערט באַפוילן, אַז אויסלענדישע יידן, וואָס האָבן זיך דעמאָלט געפונען אַ לענגערע צייט אין לאַנד צוליב זייערע געשעפטן, אָדער ווי בעטלערס אָן אַ וואוינאָרט, זאָלן דאָס לאַנד פאַרלאָזן פאַרן 1טן אָקטאָבער פון דעם יאָר; שפּעטער זאָלן זיי געכאַפט און אַרויסגעשיקט ווערן פון לאַנד. ווען זיי וועלן זיך ווידער אַריינגנבענען, זאָלן זיי באַשטראָפט ווערן מיט אַ האַלב יאָר תפיסה און עפּנטלעכע אַרבעט, מיט דער באַוואָרענישן, אַז ביי אַ צווייטן מאָל ווערן זיי אויפן גאַנצן לעבן אַריינגעזעצט אין תפיסה און ווערן באַנוצט ביי עפּנטלעכער אַרבעט.

3) די שוץ־יידן זאָלן געניי רעגיסטרירט ווערן. יעדער פערטל יאָר דאַרף מען מעלדן וועגן ענדערונגען, וואָס זאָלן פאַרצייכנט ווערן אין דער יערלעכער אַלגעמיינער יידן־טאַבעלע, כדי די יידן זאָלן קענען קוואַליטאַטיוו און קוואַנטיטאַטיוו רעגולירט ווערן. יעדער ייד זאָל פאַרזאָרגט ווערן מיט אַ שוץ־בריוו, יעדער קינד פון 10 יאָר און עלטער מיט אַ לעגיטימאַציע־צעטל, וואָס זיי מוזן ווייזן, ווען זיי זיינען אין וועג.

5) פרעמדע יידן דאַרפן באַקומען דערלויבענישן ביים צאָל־אַמט, אַ באַגלייט־שיין; אפילו ביים בעטלען דאַרף מען האָבן אַזאַ שיין. אויב מען געפינט אים אויף אַן אָרט וואָס איז אין שיין ניט אָנגעוויזן, ווערט דער ייד באַטראַכט ווי ער וואָלט קיין שיין ניט געהאַט. אַ פרעמדער ייד באַקומט אַ דערלויבענישן נאָר אויף באַזונדער זיינע קרובים, זיך צו היילן פון קראַנקייט, אָדער צו דערליידיקן ירושה־און חובות־אָנגעלעגנהייטן, אָדער שטרייטיקע יורידישע ענינים, אויך צום אייגקויפן און צו פאַרקויפן דערלויבטע סחורה. מיט אָנדערע באַשעפטיקונגען טאָר ער זיך ניט פאַרנעמען, אָנישט ווערט ער באַהאָנדלט ווי אַן אָרייַנגענגבענטער. אין משך פון 4 וואָכן זאָל מען כסדר אין די שולן עפּנטלעך מודיע זיין, —

2. פאַרגלייכן: שמעון דובנאָוו, נייסטע געשיכטע פון יידישן פאָלק, בערלין 1923, ב׳ I, זז׳ 10 און ווייטער.

אין די 4 וואָכן פאַרן 1טן אָקטאָבער, — אַז יעדערער זאָל זיך אַליין אָנגעבן. נאָך דעם 1טן אָקטאָבער ווערט ער מיט די זיניקע פון לאָנד אַרויסגעשיקט.

12) עס איז דער חוב פון יעדער שוץ־יידן[3] אָנצונעמען אויסער זיין פאַר־נאָמען, וואָס ער באַקומט ביי דער באַשניידונג, און זיין פאָטערס פאַרנאָמען אויך אַ פאַמיליע־נאָמען, ווי די קריסטן, און ער זאָל זיך ניט רופן לויט זיין פאַך, וואויב־אָרט ווי ביז אַהער, וואָס דאָס האָט געפירט צו פלאָנטערנישן.

13) אַ יד, וואָס וויל קריגן שוץ, אָבער ער לעבט ניט אין זיין פאָטערס הויז און געפינט זיך ניט אין זיין רשות און דינט ניט ביי אַן עטאַבלירטן יידן, מוז זיך פאַרנעמען מיט אַ באַשטימטער מלאכה; ווען ער טוט עס אָבער ניט, נאָר ער לעבט פון צופעליקע פאַרדינסטן, ווי מעקלעריי, שאַכעריי אד״גל, דאַרף ער אין לאָנד ניט געדולדעט ווערן.

15) יעדער ייד מוז האָבן אַ שיין וואָס וויזט ווער ער איז און אַ חתונה־שיין. צו קריגן אַ חתונה־שיין דאַרף ער אַלט זיין 25 יאָר און האָבן אַ באַשעפטיקונג און באַווייזן, אַז ער קען מפרנס זיין אַ פאַמיליע. מיט אַן אויסלענדישער פרוי איז ניט דערלויבט חתונה צו האָבן, סיידן זי גיט אים נדן וויניקסטנס 500 רייכס־טאָלער. יידישע הויז־דינער דאַרפן ניט זיין קיין חתונה־געהאַטע.

ק אַ פ י ט ל 2

1) די שוץ־יידן טאָרן ניט בייטן זייער וואוינאָרט אָדער באַשעפטיקונג אָן אַ צושטימונג פון דער קאָמער. אויך דאַרף ער אָן איר ניט קויפן און פאַרקויפן קיין באָדן. אין דער צוקונפט דאַרפן יידן, וואָס פאַרנעמען זיך מיט האַנדל אָדער שטאָטישע געשעפטן, וואוינען אין די שטעט. נאָר די וואָס וואוינען פון פריער מעגן בלייבן אין די דערפער, ביז זיי וועלן געפינען אין שטאָט אָן אָרט וויטער זיך צו פאַרנעמען מיט זייער האַנדל.

7) אין די שטעט, וואו יידן האָבן דאָס רעכט צו וואוינען נאָר אין באַזונ־דערע קוואַרטאַלן, זאָל מען די דאָזיקע רעכט ביי זיי ניט צונעמען. אויף ליידיקע בוי־פלעצער אויסער זייער קוואַרטאַל, אַז עס געפינט זיך דאָרט ניט קיין קריסט, מעג אַ ייד דאָרט בויען אַ הויז, אָבער נאָר מיט דער צושטימונג פון דער בירגער־גערשאַפט. אויך מעג מען מבטל מאַכן, מיט דער צושטימונג פון דער בירגער־שאַפט, אָפגעטיילטע קוואַרטאַלן פאַר יידן און זיי דערלויבן צו וואוינען אין דער גאַנצער שטאָט.

ק אַ פ י ט ל 3

1) יעדער שוץ־ייד קען זיך אויסקלייבן אַ באַשטימטע באַשעפטיקונג, נאָר מיט דער צושטימונג פון דער קאָמער וואָס זי מעלדעט וועגן דעם דער אייבער־

3. פון רעגלאַמענט ברענג איך נאָר יענע פונקטן וואָס קענען האָבן אַן אינטערעס פאַר אונדז און אונדזער פאַרשונג.

מאַכט און ווייזט אַן דעם אייבער־שטייער־ראַט פון לאַנד. די קאַמער שטימט צו, נעמענדיק אין באַטראַכט די קוואַליפיקאַציעס פון דעם שוץ־יידן און די איבעריקע אומשטאַנדן.

2) יעדער ייד וואָס וויל בלייבן ביי זיין מסחר מוז נאָך אַ באַשטימטן טערמין אריין אין שטאָט; ביז דעמאָלט קען ער בלייבן אויפן לאַנד, אָבער

א) דער ייד טאָר ניט הויזירן (ד"ה פּעדלען). ער מעג נאָר קויפן די פּראָ־דוקטן, וואָס די לאַנד־איינוואוינערס ברענגען אים, און ער טאָר עס ניט פאָר־קויפן דירעקט אין די פּלעצער איבערן טייך, נאָר אין די דאָרטיקע לאַנד־שטעט;

ב) די יידן מעגן זיי פאַרקויפן נאָר לאַנדווירטשאַפטלעכע אַרטיקלען, ווי אייז און אייזערנע ווירטשאַפט־אַרטיקלען, סחורות וואָס זיינען נייטיק פאַר דער לאַנדווירטשאַפט, אָבער ניט מאַטעריאַל־סחורות, ווי זיידענע, וואָלענע אָדער לוק־סוס־זאַכן; די סחורות מעגן יידן אויפקויפן נאָר אין די דאָרטיקע לאַנדשטעט; אויך מעגן זיי פאַרקויפן נאָר אין זייערע וואוינונגען, אָבער ניט הויזירן;

ג) זיי טאָרן ניט פאַרקויפן ביר און בראַנפן אויף באָרג אָדער פאַר פּראָ־דוקטן;

ד) דער ייד זאָל זען ער זאָל ניט ווערן באַשולדיקט אין וואוכער; ווער עס פאַרשולדיקט זיך קעגן דעם, ווערט באַשטראָפט מיט 5—10 רייכס־טאָלער, דאָס געלט פון שולדיקן ווערט אויפגעמאַנט פאַר דער שטאָט־קאַסע (פיסקוס); צום צווייטן מאָל ווערט די שטראָף פאַרטאָפלט, צום דריטן מאָל פאַרלירט דער ייד זיין שוץ־רעכט.

4) אין דער צוקונפט זאָל דערלויבט זיין סיי קריסטן סיי יידן זיך צו פאַר־נעמען מיטן האַנדל און מסחר נאָר אין די שטעט, אָבער ניט אויפן פריען לאַנד.

5) די יידן וואָס האָבן באַקומען קאָנצעסיעס מעגן זיך פאַרנעמען מיט האַנדל גלייך מיט די קריסטן מיט די זעלביקע פליכטן. נאָר אַזוי ווי ביז איצט האָט כמעט יעדער ייד זיך אָפּגעגעבן אויסער מיט זיין געשעפט, צום טייל אין גאַנצן און צום טייל ווי אַ בייזאַך, אויך מיט האַנדל און שאַכערן, זאָל אין דער צוקונפט אין יעדער שטאָט צוגעלאָזן ווערן נאָר אַ געוויסע צאָל, וואָס גלייך מיט די קריסט־לעכע קרעמער און סוחרים לעבן זיי פון האַנדל. אָבער ווער עס איז ניט בפירוש קוואַליפיצירט און קאָנצעסיאָנירט ווי אַ סוחר, איז אים פאַרבאָטן צום האַנדלען קעגן שטראָף פון קאָנפיסקאַציע, פאַרלירן דעם שוץ און מוזן פאַרלאָזן דאָס לאַנד.

די קאָנצעסיאָנירטע סוחרים מוזן פירן זייערע האַנדלס־ביכער און שרייבן זייערע רעכענונגען נאָר אין דייטש אָדער פויליש, אָבער ניט אין יידיש.

7) דאָס הויזירן צום אינקויף און פאַרקויף איז פאַרבאָטן, נאָר אויף יאָר־מערק איז עס דערלויבט; אויך וועט אַ פריץ פאָדערט אַרויס צו זיך פאַר אייַ־גענער באַקוועמלעכקייט אַ יידן מיט סחורה, מוז דער ייד זיך פאַרזאָרגן מיט אַן אויפטראָג־צעטל פון פריץ, און אויף דעם סמך באַקומט ער אַ דורכגאַנג־צעטל פון שטייער־און צאָל־אַמט. אויף די יאָרידן און יאָרמערק אין די אָנדערע קעניג־

לעכע פראָווינצן זאָלן די יידן אין דרום־אָון ניי־אָסטפרייסן מעגן האַנדלען לויט די זעלביקע אויסנאַמען, באַגרענעצונגען און באַשטימונגען וואָס זיינען שוין פרי־ער דערמאָנט און וועלן דאָ וויטער דערמאָנט ווערן.

10) אויסער מיט האַנדל זאָלן די יידן זיך מעגן באַשעפטיקן מיט אַלע מלאכות נאָר אין די שטעט און מיט די דערלויבטע פראָפעסיעס אין די דערפער.

11) די יידן וואָסווילן אָנערקענט ווערן ווי מייסטערס, דאַרפן דורך אַ קריסטלעכן ספּעציאַליסט אויסגעפּראָווט ווערן. דער יידישער מייסטער האָט די זעלביקע רעכט ווי דער קריסטלעכער צו האָבן געזעלן און לערן־ייִנגלעך; ער דאַרף זיך אָבער מיט קיין אָנדער מלאכה ניט באַשעפטיקן.

13) אויך זאָל יידן דערלויבט זיין צו גרינדן נוצלעכע פאַבריקן, און דערצו זאָל מען זיי מאַכן אַלע נייטיקע פאַרלייכטערונגען, ווען זיי וועלן אין זיי צונעמען יידישע אַרבעטער און זיי אויסלערנען.

14) אַזוי ווי דורך האַנדל, מלאכה און פאַבריקאַציע קען לעבן נאָר אַ קליי־נער טייל יידן, זאָל זיי דערלויבט ווערן זיך באַשעפטיקן מיט ברויערייַ און בראָנפן־ברענעריי־ען, מעלקערייַ און ערד־אַרבעט, ווען זיי באַארבעטן אַליין מיט דער אַיי־גענער משפּחה אַ שטיק ערד וואָס זיי פּאַכטן [אַרענדירן] בייַ פּריצים. זיי קענען זיך פאַרנעמען מיט האָדעווען בהמות און מיט פּירן סחורות. דערביי זיצן זיי אויף זייער ערד ווי פּויערים און פּירן זייער גוט.

15) אָבער זיי טאָרן דאָס ניט אָפּקויפן פון קריסטלעכע באַזיצערס, נאָר עס מעג זיי אָפּגעטיילט ווערן ווי קריסטלעכע קאָלאָניסטן, מיט אַלע רעכט און פּרי־ווילעגיעס.

16) עס זאָל זיי דערלויבט ווערן די ערשטע 3 יאָר צו באַארבעטן מיט קריסטלעכע אַרבעטער, נאָר שפּעטער מעגן זיי אַרבעטן נאָר מיט זייער יידישער משפּחה און אויב ניט ווילן זיי פאַרלירן דאָס רעכט צו בלייבן אין דאָרף.

18) ווייל די מייסטע ביר־שענקען אין די שטעט און אויפן לאַנד געפינען זיך אין די הענט פון די יידן, מעג עס אויך דערנאָך בייַ זיי בלייבן, אָבער: א) זיי זאָלן דערביי ניט פירן קיין האַנדל אויסער מיט די רייזנדערס, וואָס זיי קויפן נאָר אין די לאַנדשטעט לויט דורכפאָר־שיינען, אָבער זיי טאָרן ניט פאַר־קויפן די אָרטיקע איינוואוינערס אַהיים צו נעמען; ב) זיי טאָרן ניט באָרגן אָדער אויסבייטן אויף אַ פּראָדוקט, אין קעגנפאַל וועלן זיי באַשטראָפט ווערן ווי אויבן דערמאָנט; אויך טאָרן זיי זיך ניט באַנוצן מיט קריסטלעכער דינערשאַפט.

19) די, וואָס טויגן ניט צום שטאָטישן האַנדל און לאַנדווירטשאַפט, דאַרפן זיך דערנערן פון טאָג־לוין־אַרבעט אָדער דינען בייַ יידן צי קריסטן, אָבער אַזאַ ייד טאָר ניט בלייבן זעלבשטענדיק און זיך דערנערן פון געהיימע שאַכעריי־ען, מעקלעריי, וואוכער אד״גל צופעליקע פּרנסות, וואָס זייער יסוד איז צום גרעסטן טייל אָפּנאַרעריי און זיי פאַרשאַפן שאָדן דעם צווייטן; אַזאַ ייד פאַרלירט זיין שוץ־רעכט און ווערט אַרויסגעטריבן פון לאַנד אַזוי ווי אַ שעדלעכער מענטש פאַרן כלל.

20) אָלע האַנטווערקער, פּויערים, הויז־דינערס מוזן זיין דערווייטערט פון יעדן האַנדל און שאַכערן, ווייל חוץ דעם וואָס זיי פּאַרנאַכלעסיקן דערמיט זייער באַשעפטיקונג, ברענגען זיי דערמיט שאָדן די קריסטלעכע און יידישע סוחרים.

21) אין קעגנפאַל ווערט זיין סחורה קאָנפיסקירט און ער זאָל ווי יידן־הויזירערס באַשטראָפט ווערן; צום 3טן מאָל זאָל ער פאַרלירן זיין שוץ און זאָל אַרויסגעטריבן ווערן פון לאַנד.

22) גאָלט אָדער פּירות דאַרף דער ייד אויפן לאַנד ניט פאַרלייען דעם קריסט, אויסער גערעכטלעך; דעמאָלט האָט דער יידישער מלווה דאָס זעלביקע רעכט ווי דער קריסטלעכער, אָבער אַ חוב אויסער דער גערעכטלעכער פּראָצעדור ווערט קאָנפיסקירט פאַרן פיסקוס (דער מלוכה־קאָסע), דער קרעדיטאָר ווערט באַשטראָפט, און ווען ער האָט דערבייַ געזומען וואוכער, פאַרלירט ער זיין שוץ און ווערט אַרויסגעטריבן פון לאַנד. דעם מסור געהערט אַ העלפט פון דער קאָנפיסקאַציע.

קאַפּיטל 4

וועגן די יידישע רעליגיעזע און ריטועלע אינסטיטוציעס

1) עס זאָל יידן דערלויבט ווערן פריי אויסצופירן אָלע זייערע רעליגיעזע ריטואָלן. נאָר ביז אַהער זיינען זיי געשטאַנען אונטערן צוואַנג פון זייערע רבנים, וואָס פלעגן אינסטיטוציעס אָפּקויפן אָדער אָפּדינגען פאַר גרויסע סומעס, רעכט־נענדיק צו האָבן דורך דעם אַ באַקוועמע פּרנסה פאַר זיך און זייערע אָנגעהעריקע, דורך ווערן רייך באַלוינט פון זייערע „גלויבנס־גענאָסן". זאָלן דעריבער די פּריצים, וואָס האָבן סינאַגאָגעס אין זייערע שטעט און דאָס רעכט צוצושטעלן זיי רבנים און נעמען פון זיי פאַכטגעלט, ניט שטעלן דעם מקח ווי זיי ווילן הויך און ניט אָפּגעבן דעם וואָס ווערט געבן מער, ווי עס איז ביז אַהער אַ סך מאָל געשען'. אָבער אין קעניגלעכע און „גייסטיקע" שטעט זאָל ביסלעכווייז געמי־נערט ווערן די צאָל פון די צו פיל סינאַגאָגעס, און זיי זאָלן באַשטימט ווערן לויטן אָרט און צאָל פון די איינוואוינערס און אויך די רבנים ביי זיי, און די אַנדערע באַדינער פון די סינאַגאָגעס, וואָס גייען אַריין אין דער קאַטעגאָריע פון אַ פאָר־זינגער (חזן) און סינאַגאָגע־דינער (שמש), זאָלן אָנגענומען ווערן ניט נאָר אָן קויפגעלט אָדער פּאַכט פון דער קאָמער, נאָר מען זאָל זיי באַצאָלן פון אָן אָפּענער קאָסע ווי ערלעכע באָאַמטע.

2) עס איז זעלבפאַרשטענדלעך אַז די רבנים דאַרפן אויסער זייער רעלי־

---

4. ווי אויפן בעסטן אַרטיקל ווענן דעם ענין, וואָס די פּריצים פלעגן אין זייערע פּריוואַט־שטעט פאַרקויפן די רבנות צו רייכע פּשוטע יידן (ווי דאָס איז געשען אין 17טן און 18טן י״ה אין פּוילן, און דער עיקר נאָך גזירות ת״ח ות״ט) דאַרף מען אָנווייזן אויף דעם מאמר פון ש. אסף „לקורות הרבנות" אין רשומות, פּרק ג׳, זז׳ 266—277.

גיע־קענטענישן אויך קענען די דייטשע און פּוילישע שפּראַכן אין רעדן און שרייבן.

3) די רבנים דאַרפן פון 1טן יוני דאָס יאָר זיך מער ניט דערלויבן, ווי ביז אַהער, זיין די ריכטערס פון זייערע „גלויבנס־געמאַסן", סיי ציווייל און סיי אין רעליגיע־ריטואַל־און סינאַגאָגע־דיסציפּלין־ענינים — דאָס מוז אַלץ אויסגעפירט ווערן דורך קריסטלעכע געריכטן; די רבנים פון גליל ווערן אָבער באַנוצט ווי מומחים אין זייערע אייגענעם סינאַגאָגע־ריטואַל און פראַגעס פון דיסציפּלין, און זיי ווערן דערפאַר באַצאָלט.

4) קיין ייד זאָל דורך דעם רב ניט באַשטראָפט ווערן פאַר עובר זיין ביי זיך אין שטוב אויף גלויבנס־און צערעמאָניאַל־געזעצן, סיידן דאָס וועט בפרהסיא שטערן אויסצופירן דעם יידישן רעליגיע־צערעמאָניאַל אָדער די עבודה, זאָל ער באַשטראָפט ווערן, אָבער נאָר דורך קריסטלעכע געריכטן.

5) די רבנים און דער ועד הרבנים, וואָס וועלן אַרײַנלייגן אין גרויסן אָדער קליינעם חרם, פאַרזאָגן פון פּסח־מעל, כשר פלייש אָדער פון מצרף זיין צום מנין און ענלעכע שטראָפן, זאָלן באַשטראָפט ווערן מיט 50 רייכס־טאָלער ביי דעם ערשטן פאַל, ביים צווייטן פאַל זאָלן זיי פאַרלירן זייער שטעלע און אַרויסגעשיקט ווערן פון לאַנד.

6) די פּריצים ווערן פאַרפליכטעט ווי ווייט מעגלעך און ווי צום פריסטן צו באַפרייען די סינאַגאָגע פון די היפּאָטעקן וואָס זיי האָבן איבער זיי.

7) די רבנים זאָלן האָבן אַ טאַקסע פאַר אַלע יידישע ציווייל־און ריטואַל־זאַכן. די, וואָס זיינען אָנגעשטעלט אויף קעניגלעכע און גייסטלעכע שטעלן ביי די סינאַגאָגעס, זאָלן באַקומען געהאַלט נאָר אַזוי לאַנג, ווי זיי בלייבן ביי זייערע אַמטן.

8) קיין איבעריקע משרתי־צבור ווי שוחטים, מנקרים ,קראַנקן־וועכטערס און באַד־פרויען [מקוה־טוקערינס], זאָלן אין דער צוקונפט ניט זיין כדי ניט מרבה צו זיין אין הוצאות און אויך ניט באַהאַלטן אונטער זיי געהיימע שאַכערערס, וואוכערערס אד״גל. אויף 30 פאַמיליעס זאָל זיין איין שוחט, וואָס ער זאָל גלייך־צייטיק זיין אויך דער טרייבערער (מנקר). אויף מער פון 35 פאַמיליעס — 2 שוח־טים און איין טרייבערער (מנקר). משרתי צבור טאָרן ניט אויפגענומען ווערן אָן אַ דערלויבעניש פון קאָמער, אויך זאָלן זיי ניט זיין פון פרעמדע פראָווינצן. זיי דאַרפן ניט האַנדלען אָדער באַזיצן אַן אַנדער געשעפט.

12) אַזוי ווי די יידן וועלן פון איצט אָן ניט האָבן קיין געמיינשאַפטלעכע אָפּצאָלונגען, נאָר יעדערער וועט דאַרפן צאָלן פאַר זיך, דאַרפן זיי מער ניט האָבן קיין עלטסטע, נאָר זיי זאָלן האָבן ,אַזוי ווי די קריסטלעכע אייגוואוינערס, פאָרשטייערס פון דער בירגערשאַפט אין שטאָט, באַשטעטיקט פון מאַגיסטראַט און קאָמער, וואָס זיי זאָלן אויספילן אַלע פליכטן ווי די וואָס זיינען באַשטימט איבער דער שטאָט, און חוץ דעם זאָלן זיי אויספילן אַלע פליכטן בשייכות מיט יידישע באַדערפענישן.

13) צוליב דעם שלעכטן לערנען אין די חדרים, וואָס זיינען געשטעלט נאָר אויף טעאָלאָגישע לימודים, זאָלן געגרינדעט ווערן יידישע עפנטלעכע שולן: א) די לערערס זאָלן אָנגעשטעלט און באַצאָלט ווערן פון דער שטאָט; ב) זיי דאַרפן קענען דייטש און פויליש; ג) אויב עס געפינען זיך ניט אָזעלכע יידישע לערערס, זאָלן די קריסטלעכע לערערס דערווייל דאַרט לערנען; ד) עס זאָלן צונויפגעשטעלט ווערן יידישע רעליגיע־ביכער אין דייטש, וואָס זאָלן באַשטעטיקט ווערן פון יידישע מומחים; ה) וואו עס וועלן זיין אָזעלכע שולן, זאָלן יידן זיין מחויב צו שיקן אַהין זייערע קינדער; וואו עס זיינען ניט פאַראַן קיין שולן, זאָלן זיי האָלטן הויז־לערערס אָדער שיקן זייערע קינדער אין די נאָענטע שטעט.

14) אין אַ סינאַגאָגע־שטאָט זאָלן די שולן שטיין אונטער דער אויפזיכט פון די רבנים און פון די וואָס זיינען באַשטימט איבער דער שטאָט. אין אַ שטאָט, וואו עס איז ניטאָ קיין סינאַגאָגע, זאָלן די שולן שטיין אונטער דער אויפזיכט פון די יידישע באַשטימטע איבער דער שטאָט און איינעם אָדער צוויי אַנדערע וויכטיקע מענער, אַזוי ווי די קריסטלעכע.

15) טעכטער, וואָס זיי האָבן ניט נייטיק אַזוי פיל טעאָרעטיש לערנען, זאָל מען אין זייערע שולן לערנען דורך פרויען: שטריקן, נייען, שפינען אד"גל, זיך צו קענען דערנערן אָדער צו העלפן זייערע עלטערן און מענער.

קאַפּיטל 5

1) די יידן זאָלן קיין באַזונדערע אָפּצאָלונגען און שטייערן ניט צאָלן מער ווי די קריסטן, בלויז פאַר ניט קענען דערפילן פערזענלעך מיליטער־דינסט ווי די קריסטן און פאַר די באַזונדערע קאָסטן, וואָס די רעגירונג מאַכט פאַר זיי.

2) יעדער מענלעכער שוץ־ייד פון 14 ביז 60 יאָר דאַרף צאָלן יערלעך 5 פלאָרין פרייסיש אָדער איין רייכס־טאָלער 16 גילדן רעקרוטן־און שוץ־געלט.

4) די עלטערן דאַרפן צאָלן פאַר זייערע קינדער און די בעלי־בתים פאַר זייערע משרתים. דאָס ערשטע מאָל זאָל מען פאַר ניט צאָלן באַצאָלן טאָפּלט, דאָס צווייטע מאָל — פירפאַך, דאָס דריטע מאָל זאָלן זיי פאַרלירן זייער שוץ און אַרויסגעשיקט ווערן פון לאַנד.

6) אַ ייד וואָס גיט זיך אָן אין מיליטער־דינסט איז באַפרייט פון שוץ־געלט פאַר זיין פערזאָן אויך וועז ער ווערט אָן אינוואַליד.

7) אויסער דעם רעקרוט־און שוץ־געלט זאָל יעדער אָנגעזעענער ייד און בעל־הבית געבן אַ באַזונדער באַשטימטן בייטראָג צו די שכירות פון די שמשי בתי הכנסיות און שול־לערערס; אויף דעם געלט דאַרפן געפּירט ווערן באַזונדערע רעכענונגען, און זיי זאָלן ניט פאַרניצט ווערן אויף אַנדערע זאַכן.

8) די בייטראָגן און שטייערן זאָל יעדער ייד צאָלן פאַר זיך, דער אומפאַרמעגלעכער זאָל ניט צאָלן פאַרן פאַרמעגלעכן.

9) פאַר אַ חתונה־שיין פון אַ פאַרמעגן פון 100 ביז 300 ר״ט — 1 ר״ט; פון 300 ביז 800 ר״ט — 3 ר״ט; איבער 800 ר״ט — 5 ר״ט. אויסער דעם די העלפט דערפון פאַר דער קריגס־און מלוכה־פאַרמעגן־קאַמער, די אַנדערע העלפט — דער קאַסע פון דער יידישער שול און 5 ר״ט שטעמפל־ביורא.

10) ווער עס באַקומט אַ דערלויבעניש חתונה צו האָבן פאַר 24 יאָר, מוז איינצאָלן 30 ר״ט.

אַרויסגעגעבן דעם 17טן אַפּריל 1797, בערלין.

אַ נוסח פון אַ פּרייסישן שוץ־בריוו[5] פון יאָר 1799 פאַר אַ יידן מיטן נאָמען הירש דוד און זיין ווייב ניזקע

מיר ברענגען דאָ דעם פולן נוסח פון אַ פּרייסישן שוץ־בריוו. דער דאָקומענט איז געווען אין רשות פון ד״ר כאַזאַנאָוויטש ז״ל.

נאָך דעם ווי זיין קעניגלעכע מאַיעסטעט פון פּרייסן, אונדזער אַלגענאַדיקסטער, האָט גערוט צו באַוויליקן דעם פאָרשלאָג וואָס עס האָט געמאַכט דער יייד הירש דוד, אַז ער ווי אַ שוצפּאיקער הויזפאָטער, זאָל זיך מעג. אויפהאַלטן אין דער פּראָווינץ נייַ־אָסטפּרייסן, אין ביאַליסטאָק און ביאַליסטאָקער קרייז און דאָרט קענען פירן זיין געוועלב ווי אַ שענקער, — וועט דעם זעלבן און זיין פרוי מיטן נאָמען ניזקע דער געבעטענער שוצבריוו דערמיט ארויסגעגעבן, אַז ער מעג זיך אויפהאַלטן אין דער דערמאָנטער פּראָווינץ און אין דערמאָנטן אָרט. ער מוז דערביי זיך אויפפירן לויט די פאָרשריפטן פון געניראַל יידן־רעגלאַמענט פון 17טן אַפּריל 1797 און אָפּהיטן די אַנדערע פאַראָרדענונגען בנוגע יידן, פאַרמיידנדיק די פאַרויס־געזעצע שטראָף און פאַרלוסט פון ווייטערדיקן שוץ.

לויט דעם דאַרפן די אָרט־און לאַנד־באַאַמטע פון דער פּראָווינץ נייַ־אָסטפּרייסן אַכטן און שיצן דאָס אַריינקומען פון דעם דערמאָנטן הויזפאָטער.

שטעמפל, בערלין, דעם 25טן יוני 1799.
אויפן ספּעציעלן באַפעל פון זיין קעניגלעכער מאַיעסטעט (שראטער)

ב. די שעדלעכע רעזולטאַטן פון דעם פּריסישן „יידן־רעגלאַמענט" און דער קאַמף קעגן אים

צווישן בראַניצקיס אינסטרוקציע און זיינע אַלגעמיינע אַדמיניסטראַטיוועַ פאַראָרדענונגען ווי וויט זיי זיינען נוגע יידן, און דער עיקר צווישן דער קאָדיפיקאַציע פון אַלע אינעווייניקסטע פאַראָרדענונגען אין דער יידישער קהילה־ארגאַניזאַציע, וואָס האָבן געגילט ווי אַ מלוכה־געזעץ, פון איין זייט, און דעם פּרייסישן יידן־רעגלאַמענט, פון דער צווייטער זייט, ליגט אַ טיפער תהום. דאָ

5. זען אַ נוסח פון אַ שוץ־בריוו אין Еврейская Старина, 1911, стр. 587-588.
אין ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, 1931, ז׳ 12, איז פאַראַן אַ פאַטאָסטאַט פון אַ שוץ־בריוו פאַר אַ יידן לייב־נתן און זיין ווייב קיילע.

זיינען ניטאָ קיין שום באַריר־פונקטן; זיי זיינען ווייט אײַנע פון די אַנדערע אָזוי ווי מזרח פון מערב. זיי אונטערשיידן זיך אין זייער מהות ווי דער ליכטיקער העלער זון־באַשטראַלטער טאָג פון דער שטאָק־פינצטערער נאַכט.

די ערשטע אָטעמען מיט טאָלעראַנץ, מיט ליבעראַליזם און הומאַניטעט, זיי מאַכן ניט קיין אונטערשייד צווישן יידישן און קאַטאָליק, צווישן רעליגיע און נאַציע; זיי גיבן דעם יידן אָזוי ווי דעם קאַטאָליק פרייע באַוועגונג אין לאַנד און אין האַנדל — פרייע אָנטוויקלונג־מעגלעכקייט, אָ פולקומע אויטאָנאָמיע אין זייער קהילה־און רעליגיע־אָרגאַניזאַציע. אָבער די צווייטע זיינען דורכגעדרונגען מיט גיפט פון שנאה און פאַראַכטונג צום יידן און צו זיינע נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע אינסטיטוציעס. ביי די ערשטע זיינען אָלע אייגנווינערס פון ביאַליסטאָק גלייכע בירגער מיט גלייכע פליכטן און גלייכע רעכט אויף צו געניסן גלייך מיט אָלע די דערנערונגס־און לעבנס־קוואַלן פון לאַנד; די צווייטע אָנערקענט די קריסט־לעכע באַפעלקערונג[6] ווי די אייגנטלעכע אָלייניקע באַזיצערס און בעלי־בתים פון לאַנד, און די יידן ווערן באַטראַכט ווי פרעמדע, שעדלעכע און עקספלואַטאַטאָרישע עלעמענטן, וואָס מען דאַרף זיי באַגרענעצן יעדער באַוועגונג אין לאַנד און אין האַנדל. זיי טרייבן דעם יידּ אַרויס פון דאַרף אין שטאָט אַריין, זיי פאַרווערן אים אפילו צו הויזירן (פּעדלען) אין דאַרף, צו קויפן ערד ביים פויער און צו האַנדלען מיט אים דורך פראָדוקטן־אויסטויש.

און דער עיקר האָט דער דאָזיקער פרייסישער יידן־רעגלאַמענט צעשניטן דעם הויפּט־נערוו פון דעם יידישן לעבן אין גלות, צעשטערנדיק מיט איין מאָל די גאַנצע יידישע קהילה־אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט זיך אַנטוויקלט און באַפעסטיקט אין פוילן אין משך פון הונדערטער יאָרן. די יידישע קהילה־אָרגאַניזאַציע אין פוילן האָט יידן געגעבן די מעגלעכקייט איבערצוטראָגן אויך אין פוילן אָלע מוראדיקע רדיפות, שחיטות, גזרות ת״ח אד״גל. די יידישע קהילה איז געווען איר אָלטע פעסטונג, וואָס האָט זי באַשיצט פון אונטערגאַנג און אַסימילאַציע; די יידישע קהילה האָט אויפגעהיט די באַזונדערע רעכט פון דעם יידן צו שטיין אויף דער וואַך פון זיינע נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע אוצרות און אייגנטימלעכקייטן, צו לעבן זייער אייגנאַרטיק קולטור־לעבן.

אָבער פון איצט אָן האָט דער פרייסישער יידן־רעגלאַמענט אין גאַנצן צעשטערט די זעלבשטענדיקע קהילה, אונטערוואַרפנדיק אפילו די קהלשע יידישע רעליגיעזע און געריכטלעכע פונקציעס און די שולן אונטער דער השגחה פון די קריסטלעכע מאַגיסטראַטן און קירכן.

די פאַרעפנטלעכונג פון דעם דאָזיקן „יודן־רעגלאַמענט" האָט אַרויסגערופן אָ גרויסן טרויער און שרעק ביי אָלע יידן פון דרום־און נייַ־אָסטפרייסן[7]. זיי

---

6. דאָס באַקומט זיך באַזונדער קלאָר לויט דעם רעגלאַמענט אין דעם נוסח, ווי ער איז געווען געדרוקט אין ביאַליסטאָק.

7. P. Bloch, *Das Jahr 1793*, "Judenwesen," S. 606.

האָבן דערזען, אַז דאָס איז אַ זאַמלונג פון אַלע אַלטע גזרות רעות פון גאַנץ מיטל־עלטער, וואָס זייער צוועק איז צו ברענגען חורבן אויפן יידישן עקאָנאָמישן און רעליגיעזן לעבן.

יידן האָבן דערפילט: עס האָבן זיך אַ טרייסל געטאָן די זיילן פון זייער יידנטום. אַלע גרויסע רבנים און עסקני צבור פון יענער צייט זיינען, ווי קינ־דער פון אַ פאָלק, וואָס איז מלומד בנסים, ביי זיך ניט אַראָפגעפאַלן. זיי האָבן גלייך אויפגערופן אַן אסיפה אויף ח׳ אלול תקנ״ז (30טער אויגוסט 1797) אין קלעשטשעווע, וואָס איז אין דער שפּעטערדיקער קאַלישער גובערניע. צו דער אסיפה האָט מען פאַרבעטן אַלע גרויסע תלמודישע אויטאָריטעטן, חכמים און עסקני־צבור. חוץ די דעפוטאַטן פון סאָכאָטשאָוו זיינען אַלע געווען פון דרום־פרייסן, צום גרעסטן טייל פון פויזנער רעגירונגס־באַצירק[8]. זיי זיינען זיך אויפ־געקומען צו זוכן מיטלען ווי אַזוי זיך צו שיצן קעגן די נייע באַגרענעצנדיקע געזעצן, וואָס האָבן אָנגערירט דעם גורל פון אַ יידישער באַפעלקערונג פון אי־בער 160,000 נפשות, אַ באַפעלקערונג וואָס אין די שטעט פון ניי־אָסטפרייסן האָבן זיי באַטראַפן כמעט אַ דריטל, און אין דרום־פרייסן כמעט אַ פינפטל ביז אַ זעקסטל פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג[9].

די גזרות אויפן האַנדל זיינען דערהויפט נוגע געווען די יידן פון ניי־אָסט־פרייסן פון ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט, וואָס דאָרט איז געווען האַנדל און האַנט־ווערק אין יידישע הענט. אין גאַנצן ביאַליסטאָקער קאַמער־באַצירק זיינען געווען 6 קריסטלעכע קרעמער אויף 66 יידישע[10], און אַזוי איז עס אויך געווען אין דרום־אָסטפרייסן: יעדער זיבעטער האַנטווערקער איז געווען אַ יידן, און 11־12 הונדערט יידישע סוחרים זיינען געווען אויף 17־18 הונדערט קריסטלעכע[11].

עס זיינען געווען פילערליי יידישע געשעפטן: 1) פון אויפקויפן רויע פּראָ־דוקטן; 2) פון הויזירעריי (פּעדלערס); 3) קאָנצעסיעס אויף האַנדלס־מאָנאָ־פּאָלן און פאַכטן; 3) פון פאַקטעריי און מעקלעריי.

דאָס אויפקויפן רויע פּראָדוקטן איז געלעגן אין גאַנצן אין דעם הענט פון די יידן. דער ייד דער הויזירער, דער דאָפּס־לויפער אָדער קאָראָבעלניק (פּיקל־

---

8. יידישע פאָרשטייערס, רבנים, משכילים, גרויסע סוחרים פון אָסט־פרייסן געפינען מיר ניט אין דער אסיפה, כאָטש זיי איז דאָס מער נוגע. דאָס דערקלערט זיך נאָר דורך דעם, וואָס זיי זיינען געשטאַנען וויַיט פון דער דייטשער רעגירונג־מאַכט צו קענען פארנעמען מיטלען, ווי זיך צו ווערן קעגן איר. אויך איז די סכנה פאַר זיי געווען גרעסער, ווען די דייטשע רעגירונג וואָלט זיך געווען דערוואוסט, אַז זיי שטעלן זיך קעגן איר, איבערהויפט אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט, וואָס איז געווען אַן אייגנטום פון פרייסישן קעניג.

9. A. C. von Holsche, *Geographie u. Statistik von West-Sued-u. NeuOstpreussen*, Berlin, 1804, B. 2, S. 266.

10. Robert Schmidt, *Handel u. Handwerk in Neuostpreussen*, Goettingen, 1910, S. 14; P. Bloch, *Das Jahr 1793*, S. 592.

11. *Altpreussische Monatschrift*, Koenigsberg, No. 48, 1911, S. 440; *Zeitschrift fuer Geschichte u. Landskenntnis der Pr. Posen*, 3, S. 19.

קרעמער), און דער יידישער דאַרפס־שנייַדער און לאַטוטניק און שערער פלעגן טראָגן זייער אַרבעט צום פויער אין שטוב אַריין, און פאַר זייער לוין האָבן זיי מייסטנס באַקומען אין נאַטור־פּראָדוקטן. זיי זיינען ביים פויער געווען זייער אָנגענומען. דער פּאַכטער איז גלייכצייטיק געווען דער פּאָקטער פון גוטבאַזיצער און געשעפט־פּאַרמיטלער. דער יידן־רעגלאַמענט, אָפשניידנדיק דעם יידן פון דאָרף, האָט פּאַרשטאָפט דעם הויפּטקוואַל פון יידנס פּרנסה.

די קלעשטשעווער אסיפה האָט געפונען, אַז דער רעגלאַמענט וועט צעשטערן די יידישע עקאָנאָמישע און רעליגיעזע עקסיסטענץ אין די ביידע פּראָווינצן. דער רעגלאַמענט וואַרפט אַרויף אויף יידן און זייערע רבנים פאַלשע שווערע באַשולדיקונגען און באַשמוצט זייער נאָמען ביי דער באָפעלקערונג; ער צעשטערט די אַלטע קהילה־אָרגאַניזאַציע, נעמט צו ביי יידן דאָס רעכט צו משפט; שטעלט זיך דעם ציל אָפּצושאָפן דעם לימוד התלמוד, און צו דעם אַלעם לייגט ער אַרויף אויפן האַנדל צו גרויסע שטייערן.

ניט נאָר מצד יידן האָט מען זיך באַקלאָגט אויפן יידן־רעגלאַמענט, נאָר אויך מצד דער קריסטלעכער באָפעלקערונג. די ביאַליסטאָקער קאַמער־קאָמיסיע האָט אייניגעפונען, אַז די יידן זיינען געוועכט, און זי האָט מורא, אַז די נייַע קאָנסום־שטייערן וועלן ברענגען אַ חורבן אין די שטעט, און זיי וועלן ברענגען דעם בירגער צום בעטלשטאָנד[12].

די קלעשטשעווער אסיפה האָט באַשלאָסן צו דערלאַנגען אַ בקשה צום קעניג, אַז זיינע יועצים זאָלן מאַכן אַן אויספאָרשונג פון די יידישע פאַרהעלטענישן. זי האָפּט, „אַז די יועצים פון דער קרוין וועלן אויסשפּרייטן זייערע פליגלען פון גענאָד, אַז די זיילן פון דער יידישער רעליגיע זאָלן בלייבן שטיין אויף זייערע פונדאַמענטן, און אַז די קוואַלן פון פּרנסה זאָלן ניט פאַרשטאָפּט ווערן".

דער פאַרלאָנג פון די יידן, אַז די דייטשע רעגירונג זאָל אַראָפּנעמען די גזרות פון יידן האָט געפונען פאַרשטענדעניש ביי די דייטשע באַאַמטע און ביי די בירגער קעגן דעם ווילן פון קעניג פרידריך ווילהעלם III[13].

מען האָט אויסגעקליבן אַ יידישע פאַרשטייערשאָפט פאַר דער רעגירונג פון גרויסע רבנים, עסקני־צבור און קענערס פון דער דייטשער שפּראַך. די אסיפה האָט אויך אַרויפגעלייגט אַ פרייווילליקן קאָפּשטייער אויף אַלע קהילות פאַר די נייטיקע הוצאות, דערהויפּט ווייזט אויס פאַרן לא־יחרץ. עס איז אויך באַשלאָסן געווארן, אַז אויף דער פראַנקפורט־אָדערשער מעסע אין חודש חשון זאָל מען זיך ווידער צונויפקומען און זיך באַראַטן, וואָסערע מיטלען מען זאָל אָננעמען. די יידישע דעפוטאַציע האָט זיך שוין דעם 2טן אָקטאָבער 1797 געוועזנדט צום

12. *Mitteilungen des Gesamtarchivs d. Deutschen Juden*, 4, Leipzig, 1914, S. 65. זען אויך קאָהן, געשיכטע דער יודישן געמיינדע ראָווימש, ז׳ 142.

13. *Zeitschrift fuer Geschichte der Pr. Posen*, 7, S. 82; 11, S. 71.

בערלינער גענעראַל־דירעקטאָריום ד״ה צום מיניסטעריום, מיט זייערע טענות קעגן יידן־רעגלאַמענט.

די תשובה פון מיניסטעריום, וואָס אויף איר איז געווען אונטערגעשריבן „האימס״, איז געווען אַ גינסטיקע. מען האָט געמאַכט פאַר יידן אין דרום־און ניי־אָסטפרייסן פאַרשיידענע הנחות, וואָס האָבן פאַרלייכטערט און אָפּגעשוואַכט די שטרענגקייט פון רעגלאַמענט, דערהויפּט וועגן הויזירן־האַנדל[14]. נאָר די מעגלעכקייט צו האָבן אַן אייגענעם משפּט האָט מען ניט צוריקגעגעבן. ביסלעכ־ווייז האָט מען די שטרענגע געזעצן אָפּגעשאַפט. אויך איז אָפּגעשאַפט געווארן די גזרה אויף די רבנים און שמשים צו קענען די פּוילישע שפּראַך — שרייבן און רעדן.

דער פּרעהשער פּחד פאַרן פּן ירבה האָט אָבער ניט געהאָלפן: יידן האָבן זיך שטאַרק געמערט פון 1897—1804[15].

די מחברים פון דעם גענעראַל־יידן־רעגלאַמענט האָבן אינגעזען אין אַ סך פאַלן זיין אומדורכפירלעכקייט, זיינע אָפּטע פּאַלשע הנחות. דערצו נאָך איז שוין אין ערשטן יאָר פון זיין אַרויסגעבן, געקומען אַ נייער מלך, און אַ פּאָר יאָר שפּעטער, אין די יאָרן 1806־1807, זיינען געקומען די גרויסע מהומות. אָבער שוין פון סאָמע אָנהייב האָבן געוויסע רעגירונגס־אַרגאַנען זיך באַצויגן קריטיש צום רעגלאַמענט. דאָס איז פאַרשטאַרקט געווארן אַ דאַנק דער זאָכלע־כער אָנקלאָג און די מיושבדיקע מיטלען פון דער קלעשטשעווער אסיפה. עס איז מקויים געווארן אין דעם יידן־רעגלאַמענט ווי אין חלום פון נבוכדנצר: „התגזרת אבן די־לא בידין ומחת לצלמא על רגלוהי די פרזלא וחספא והדקת המון״ (דניאל ב, לד). „עס האָט זיך אָפּגעריסן אַ שטיין און האָט צעשלאָגן דאָס בילד אויף זייַנע פיס פון אייזן און ליים און האָט עס צעשטויסן״. אויך נאָך דער ווידער־פאַראייניקונג פון דער פּויזענער פּראָווינץ מיט פּרייסן אין יאָר 1815 איז דער רעגלאַמענט ניט באַנייט געווארן[16].

---

14. נאָך אין אָנהייב 1790 האָבן די יידישע פאַרשטייערס פון בערלין און אַנדערע קהילות, בראש מיט דוד פרידלענדער, זיך משתדל געווען וועגן אָפּשאַפן די שווערע גזירות פון פּריד־ריכס יידן־רעגלאַמענט (זען אויך ש. דובנאָוו, דצ״ו, ז׳ 142).

15. זען האָלשע, דצ״ו, ב׳ וו, ז׳ 319; אויך בערגמאַן צור געש. די ענטוויקלונג דעס דויטשן פאָלקעס אונד דער יוד. באָפּעלקערונג דער פּראָווינץ פּאָזען, טיבינגען, 1883, ז׳ 26.

16. אין דער אַרבעט וואָס איז ציטירט אין הערה 1 פון ל. לעווין זיינען פאַראַן אַ סך פּרטים וועגן דער קלעשטשעווער אסיפה. אין דעם זעלביקן נומ׳ מאַנאַטשריפט, זז׳ 278 —300 איז פאַראַן אין העברעאיש דער אינטערעסאַנטער באַריכט פון דער אסיפה, די נעמען פון אירע אָנטיילנעמערס און אַ באַריכט וועגן דער געלט־זאַמלונג — אַ דריטל פון קאָפּשטייער, זהוב אחד פּוילישׁ.

איך וואונדער זיך וואָס שמעון דובנאָוו (דצ״ו, ב׳ ו, ז׳ 146) מיינט אַז דעם יידן־רעגלאַמענט פון פרידריך־ווילהעלם וו האָט מען געהאַלטן פאַר אַ „ליבעראַלן״. ער דערמאָנט אגב ניט די אסיפה אין קלעשטשעוו און אַז דורך שתדלנים האָט זיך אייגענעגעבן צו באַגרענצן דעם דאָזיקן יידן־רעגלאַמענט.

דער פּרייסישער מאַכט איז ניט גרינג אָנגעקומען דורכצופירן אירע גזרות. עס איז אויסגעקומען צו דערמאָנען וועגן זיי, ווי מען קען עס זען פון אַ פּובלי־קאַציע דעם 19טן יאַנואר 1805, פון דער קאַמער־קאַמיסיע, געדרוקט ביי יאָהאַן יאַקוב דניאל קאונטער קעניגל. ניי־אָסטפּרייסישער בוכדרוקעריי אין ביאַליס־טאָק. די פּובליקאַציע זאָגט: „עס איז ביז איצט גאָנץ אָפט באַמערקט געוואָרן, אַז אין די שטעט, אַזוי אויך אין די דערפער, וואוינען יידן און פירן אייגענע געשעפטן, ניט האָבנדיק באַקומען קיין שוץ־בריוו, ניט זייענדיק פּאַרשריבן ווי יידישע הויז־פּאָטערס. זאָל עס אויף ווייטער ניט צוגעלאָזט ווערן און עס זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן וועגן דעם פּאַראַרדענונגען און באַשטראָפונגען".

דער דעמאָלטדיקער דייטשער יידן־רעגלאַמענט, כאָטש ער האָט זיין צווועק ניט אויסגעפירט, האָט דאָך געווירקט נאָך גרעסער און שטאַרקער, און די רע־זולטאַטן זיינען געווען פאַר יידן נאָך גרעסערלעכער און שרעקלעכער אויף אַ צייט פון מער ווי 100 יאָר און אויף מיליאָנען יידן, ווייל ער איז געוואָרן, ווי עס ווייזט אויס, דער וועגווייזער פאַר דער רוסישער רעגירונג, ווי זיך צו באַגיין מיט אירע מיליאָנען יידן אין איר גרויסער און מעכטיקער אימפּעריע. און בשעת דער רוסישער קייסער האָט אָפּגענומען ביים פּרייסישן קעניג אין 1807 דעם ביא־ליסטאָקער דעפּאַרטמענט, האָט ער גלייכצייטיק געגנומען ביי אים זיין יידן־ רעג־לאַמענט, וואָס האָט פון יעמאָלט אָן געגאָלטן פאַר דער רוסישער רעגירונג, דערהויפּט פון ניקאָלאַי I אָן, ווי אַ מוסטער פון אויסנאַם־געזעצן און באַגרע־נעצונגען פאַר אירע מיליאָנען יידן אין אַלע אירע פּראָווינצן. וועגן מען פאַר־גלייכט אַלע רוסישע אויסנאַם־געזעצן פאַר יידן מיטן פּרייסישן יידן־רעגלאַמענט, וועט מען געפינען, אַז זיי זיינען אָפּגעקאָפּירט פון אים. דורך דעם ווערט אויפ־געקלערט אַ גרויסע פּראָבלעם פון דער געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד — פון וואָנעט האָט די צאַרישע רעגירונג גענומען אירע גזירות? דאָ, אין דעם פּרייסישן יידן־רעגלאַמענט, איז געווען דער הויפּטקוואַל פון אַלע יידישע צרות, באַגרענע־צונגען און אויסנאַם־געזעצן אין רוסלאַנד [17]. דערזשאָווין האָט זיך באַנוצט פאַר זיין פּראָיעקט פון אַ יידן־רעפּאָרם מיט די פּרייסישע יידן־רעגלאַמענטן [18].

ווי עס האָט שוין באַמערקט הערצען [19] עטלעכע און זעכציק יאָר צוריק,

17. עס ווייזט אויס אַז דער יידן־רעגלאַמענט איז לכתחילה צונויפגעשטעלט געוואָרן פאַרן ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט און איז דערביבער געדרוקט געוואָרן אין ביאַליסטאָק אין קעניגלעכן דרוק, ווייל ביאַליסטאָק איז געווען אַ פּריוואַט־אייגנטום פון פּרייסישן קעניג, וואו ער האָט געהאַט ווי דער אייגנטימער דאָס רעכט אַרויסצוגעבן פאַר איר פאַרוואַלטונג באַזונדערע פאַראַרדענונגען. אָבער אין פּרייסן גופא און אין קעניגלעכן פּוילן איז ער געווען געבונדן צו די פּוילישע לאָנד־געזעצן פאַר יידן, וואָס זיינען געווען גילטיק ווי ביי דער פּרייסישער רע־גירונג אַזוי אויך ביי דער רוסישער רעגירונג נאָך דעם. אין דרום־אָסט־פּרייסן האָט ער אויך געהאַט, ווייזט אויס, אויסגעברייטערטע רעכט דאָס צו טאָן. דער יידן־רעגלאַמענט איז געווען נאָר אין די צוויי פּראָווינצן.

18. פאַרגלייכן ש. דובנאָוס מיינונג, דצ"ו, ב' ו, ז' 239.

19. Колоколъ, № 53, Окт. 1853.

האָט די גאַנצע רוסישע רעגירונגס־פאָרם דעם פּרייסישן שטעמפּל אויף זיך; אפילו די נעמען פון די ראַנגען אין מיליטער און פּאָליציי און די מונדירן האָט זי געבומען פון די פּרייסן. ממילא האָט זי געבומען דעם יידן־רעגלאַמענט פון 17טן אַפּריל 1797 פּאָר ביאַליסטאָק און אומגעגנט — ווי דעם יסוד צו רעגו־לירן די יידישע פּראָגע אין רוסלאַנד.

ג. די פּרייסישע געזעצן צו פּאַרשפּרייטן מלאכה צווישן יידן אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט

מען מוז מודה זיין, אַז דער זעלביקער יידן־רעגלאַמענט האָט זיך געוואָלט ריין וואַשן פּאָר זיינע דראַקאָנישע יידן־געזעצן, און ער דערפילט זיין הבטחה אין דער הקדמה צום יידן־רעגלאַמענט, אַז ער מיינט גלייכצייטיק צו פּאַרבעסערן דעם מצב פון די יידן. ווי עס איז אויבן געזאָגט געוואָרן, האָט ער אין זיין „פּרעמיען־פּלאַן" [20] פּאָר דער פּראָווינץ נייַ־אָסטפּרייסן אַרויסגעגעבן דעם 24טן אָקטאָבער 1801 אַ פּאַראַדענונג, וואָס האָט באַשטימט באַזונדערע געלט־פּרע־מיעס פּאָר די מענער און פּרויען פון נייַ־אָסטפּרייסן, וואָס וועלן זיך אויסלערנען וועבערייַ, און פּאָר די וואָס וועלן אויסווען אַ געוויסע מאָס לייוונט, אַדער וואָס זיי האָבן זיך אויסגעלערנט שפּינען און האָבן געליפערט געשפּינס פון פלאַקס־זאָכן אד"גל.

ער האָט אויך באַשטימט (פּאַראַגראַף 39), אַז די קריסטלעכע מייסטערס פון די 3 אין יעדער קאָמער־דעפּאַרטמענט, וואָס האָבן אָנגענומען פון 1טן יוני 1802 ביז 1808 יעדער יאָר די גרעסטע צאָל יידישע לערנ־יינגלעך און האָבן זיי אויסגעלערנט וועבערייַ, זאָל מען יעדערן פון זיי געבן צו 50 רייכס־טאָלער לויט דער צאָל יידישע לערנ־יינגלעך. פון דעם זאָל איין העלפט געגעבן ווערן צום סוף פון ערשטן יאָר, און די אָנדערע העלפט זאָל באַצאָלט ווערן, ווען דער לערנ־יינגל וועט זיך האָבן אויסגעלערנט אין גאַנצן וועבערייַ. אָבער ווער עס וויל האָבן 50 ר"ט, מוז האָבן אויף דער לערע וויניקסטנס 2 יידישע יינגלעך. ווער עס וויל האָבן 100 ר"ט — וויניקסטנס 3; ווער 150 — וויניקסטנס 4.

דער פּאַראַגראַף 32 לייענט זיך: פּאָר 3 דערוואַקסענע יידישע בחורים אין יעדער קאָמער־דעפּאַרטמענט, וואָס זיי וועלן זיך פון 1802 ביז 1808 יעדער יאָר אָפּגעבן צוערשט מיט דער לאַנדווירטשאַפּט אָדער מיט אַ מלאכה ביי די קריסט־לעכע בעלי־בתים און מייסטערס, זאָל מען אויסצאָלן יעדן איינציקן צו 20 ר"ט;

20. דער „פּרעמיען־פּלאַן" געפינט זיך געדרוקט צוזאַמען מיטן יידן־רעגלאַמענט אין ביאַליסטאָק. און עס וויזט אויס, אַז ער איז נאָר צונויפּגעשטעלט געוואָרן פּאָרן ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט. איך האָב ניט פּאָר זיך דעם ברעסלער דרוק כדי צו קענען זאָגן וועגן דעם אויף געווים.

און דער פּאַראַגראַף 33 זאָגט: 3 דערוואַקסענע יידישע בחורים אין יעדער קאָמער־דעפּאַרטמענט, וואָס וועלן זיך אין משך פון 6 יאָר אָפּגעבן מיט מלאכה פון מויעריי, טשעסלעריי אָדער שמידעריי, זאָל מען יעדערן אויסצאָלן צו 20 ר״ט.

דער פּאַראַגראַף 34 שטעלט איין אַזאַ באַלוינונג: 10 יידן אין יעדער קאָמער־דעפּאַרטמענט, וואָס וועלן זעקס יאָר — פון אָנהייב ווי אַרבעטער ביי קריסטן אויפן לאַנד און 3 יאָר אויפן אָרט זיך באַשעפטיקן מיט ערד־אַרבעט, וועלן באַקומען צו 30 ר״ט יעדערער פון זיי. דער ווייטערדיקער פּאַראַגראַף גיט צו: 3 יידישע לערערס, וואָס האָבן בייגעטראָגן אין יעדער קאָמער־דעפּאַרטמענט, אַז יידן זאָלן זיך באַשעפטיקן מיט ערד־אַרבעט, באַקומען צו 30 ר״ט. ווייטער ליינען מיר אין פּאַראַגראַף 36: 3 יידישע פּאָמיליעס, וואָס וועלן אויסרייניקן, קולטיווירן און באַארבעטן 4 הופן (אַ געוויסער שטח ערד), זאָלן באַקומען אויסער דער באַשטימטער אונטערשטיצונג אַ פּרעמיע פון 200 ר״ט יעדערער.

פּאַראַגראַף 37: די ערשטע 5 באָמטע און 5 גוט־באַזיצערס פון יעדער דעפּאַרטמענט, וואָס האָבן צוערשט געהאַט ווי באַדינערס וויניקסטנס 3 יידן 3 יאָר נאָכאַנאַנד, באַקומען צו 50 ר״ט יעדערער. חוץ דעם וועט מען נאָך די אַלע מענטשן צו וויסן געבן, אַז זיי וועלן באַקומען אַ לויבליסט.

פּאַראַגראַף 38: 6 יידישע אייגנווויינערס פון ביאַליסטאָקער קאָמער־דעפּאַרטמענט, וואָס וועלן די ערשטע באַוויזן אין משך פון פּרעמיע־פּלאַן ביים אָנקומען פון יעדן ווינטער, אַז זיי האָבן אין פּאַרגאַנגענעם זומער געאַרבעט ביי קאָנאַלן און ביי אָנדערע אַרבעטן: פּעלד־רייניקונג, אָפּציען וואָסערן, ביי שאָסייען פון דער פּראָווינץ, און זייער אַרבעט האָט צופרידן געשטעלט, זאָלן באַקומען צו 10 ר״ט; וויניקסטנס זאָל יעדערער האָבן געאַרבעט צו 3 מאָנאַט אָדער 90 טעג, פון יוני 1802.

מיר קענען דערפון דרינגען, אַז די פּרייסישע רעגירונג האָט געוואָלט, אַז נאָך דעם ווי זי האָט באַגרענעצט די פּרייהייט פון באַווענען זיך אין לאָנד און פון האַנדל, און האָט פּאַרשלאָסן פּאַר יידן אַ סך קוואַלן פון פּרנסות, וועלן זיי ווערן פּאַראַרעמט; דאַרף מען זיי דעריבער אויסלערנען מלאכות. אָבער דער הויפּטצוועק אירער איז געווען צו דערנידעריקן די יידישע מאַסן מיט די נידעריקסטע טאָג־אַרבעטן, ווי גראָבן קאָנאַלן אָדער צו ווערן קנעכט ביי פּויערים און אויך הויזדינערס ביי די קריסטלעכע באַאמטע און גוטבאַזיצערס, און אַזוי אַרום זיי גלייכצייטיק צו פּראָלעטאַריזירן און אַסימילירן. דעריבער האָט זי באַשטימט אַ באַזונדערע פּרעמיע פּאַר 5 באַאמטע און 5 גוטבאַזיצערס, וואָס וועלן נעמען יידישע הויזדינערס אויף 3 יאָר נאָכאַנאַנד און זיי גוט באַהאַנדלען, כדי צוציען יידן צו לעבן דאָס לעבן פון ניט־יידן און דורך דעם זיך אַסימילירן. די כוונה איז געווען אָפּצורייסן גרויסע טיילן פון יידישן פּאָלק. אָבער די פּרייסישע באַמיאונגען זיינען דאָ דורכגעפּאַלן, און עס איז געווען אומזיסט די פּרייסישע טרחה און דאָס פּאַרלירן געלט אויף פּרעמיעס: יידן זיינען אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט קיין פּאַראַבקעס ביי די קריסטלעכע פויערים ניט געווארן, און אויך ניט

קיין הויזדינערס ביי די קריסטלעכע גוטבאַזיצערס און באַאַמטע. מיט פויערישער לייוונט־וועבעריי האָבן זיי זיך ניט באַשעפטיקט, אָבער להיפוך האָבן יידן אָנט־וויקלט ביאַליסטאָק פריער ווי אַ גרויסן עקספאָרט־צענטער פאַר אַלע מינים סחורות פון אויסלאַנד אויף גאַנץ רוסלאַנד, און שפּעטער האָבן זיי געמאַכט ביאַ־ליסטאָק פאַר אַ גרויסן צענטער פון אַ וויכטיקער טעקסטיל־אינדוסטריע, וואָס האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין דער וועלט־אינדוסטריע ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה, און צום טייל נאָך איצט.

ד. אַ ניט־יידישער עדות וועגן יידישער דערציאונג

וועגן דער יידישער דערציאונג אין דער פרייסישער צייט, דערציילט האָלשע[21]:

„די יידן פאַרשעמען די קריסטן מיט זייער לערנען. עס געפינט זיך ניט קיין יידישע קהילה, וואָס זאָל ניט האָבן קיין לערן־אנשטאַלט, און דער אָרעמסטער יד וווינט פון זיין רעליגיע מער ווי די נידעריקסטע קריסטלעכע קלאַסן פון קריסטנטום. דער פעלער פון די יידישע שולן און דערציאונגס־אנשטאַלטן ליגט נאָר, ווי ביי דעם קריסטלעכן לערנען, אין דעם וואָס די קינדער ווערן באַשעפטיקט נאָר אין רעליגיע, מיט ביבל, תורה און תלמוד און ניט מיט מאַראַל [?] און אַנדערע נוצלעכע וויסנשאַפטן. די יידן זיינען אויף אַזוי פיל אויפגעקלערט, אַז זיי זיינען דאָס מודה, און זיי האָבן דעם שטאַרקן וואונטש, אַז עס זאָלן איינגעפירט ווערן אַלגעמיינע שולן, וואו עס זאָל קיין רעליגיע ניט געלערנט ווערן, נאָר מאַראַל [?] און אַלגעמיינע ניצלעכע וויסנשאַפטן, כדי זיי זאָלן קענען זייערע קינדער לאָזן נעמען אַן אָנטייל אין דעם לערנען, און דערביי דריקן זיי אויס דעם קלוגן געדאַנק אַז זייערע קינדער זאָלן לערנען די רעליגיע פון זייערע עלטערן דורך זייערע אייגענע לערערס".

ה. די ערשטע יידישע דרוק אין ביאַליסטאָק

ר' אהרן הלוי הורוויץ האָט געעפנט די ערשטע דרוקערייַ אין ביאַליסטאָק צו דרוקן גרויסע העברעאישע און יידישע ספרים אין יאָר תקס"ד (1804), אין דער צייט פון דער פרייסישער ממשלה, וועלכע האָט אויך געגרינדעט אַן אייגענע רעגירונג־דרוק.

עס זיינען באַקאַנט די וווייטערדיקע ספרים, וואָס האָבן זיך געדרוקט אין זיין דרוק: חמש מגילות ע"ת י"א (מיט דער איבערזעצונג אויף יידיש); להט החרב (תקס"ד); שאגת אריה, על מסכת מכות (תקס"ה); ספר חמש מגילות, שלא נדפס כזה מעולם... שהדפסנו אותו בין כל שורה ושורה הפירוש מהשורה שנתתיו בלשון אשכנז (תקס"ו); אגרת הצפה (1806) פון הרב רבי אברהם ליכ־טענשטיין; אספת גאונים (חדושים ושו"ת חמר); הגדה של פסח עם פירושים

21. האָלשע, דצ"ו, ז' 561.

גדולים משני עמודי העולם ה״ה מהר״ם אלשיך ומהר״י בעל השלח... (בשנת תקס״ו); שערי זמרה תולדות יעקב (תקס״ו); שו״ת הר״ר בצלאל מאורלא (תקס״ו).

אין דעם יאָר תקס״ו האָט די דרוק אָפּגעשטעלט די אַרבעט ביז נאָך דער פּראָנצויזישער מלחמה פון נאַפּאָלעאָן, נאָך דעם האָט די דרוק באַנייט איר אַרבעט און האָט געדרוקט די ספרים: דבר שמואל, עמוד התווך (תקע״ד); ספר חזון, מי נפתוח (תקע״ו); מים טהורים (תקע״ז); אגודת אזוב עם ההשמטות (תקפ״ד); מספד תמרורים, מהר׳ חנוך זונדל בר׳ יוסף (דער מחבר פון די ענפים אויף מדרשים, אַ ביאַליסטאָקער) אויפן טויט פון דער פרוי פּעשע, די ווייב פון איטשע זאבלודאָווסקי, וואָס איז געשטאָרבן ביום ג׳ כ״ח מרחשוון תקצ״ב, און נאָך ספרים.

דער צענזאָר פון ביאַליסטאָק איז געווען מרדכי זייבערלינג פון ווילנע. עס איז אויך געווען צענזאָר אין ביאַליסטאָק דער ביאַליסטאָקער רב אָדער ראב״ד רבי אליקום געצל.

די דרוק האָט זיך פּאַרמאַכט בשעת די רוסישע רעגירונג האָט פּאַרמאַכט אַלע יידישע דרוקן און האָט איבערגעלאָזט נאָר די דרוקן פון ווילנע און סלאָוויטא.

דאָס, וואָס אין 1804 האָט זיך שוין געפונען אַ גרויסע שיינע דרוק, וואָס האָט געדרוקט גרויסע ספרים, ווייזט אויף אַ הויכער קולטור־מדרגה פון די ביאַליסטאָקער יידן אין יענער צייט[22].

22. וועגן דער דרוק אין ביאַליסטאָק זען: ח״ד פרידבערג, תולדות הדפוס העברי דפולניא, אַנטווערפן, תרצ״ב; קרית ספר, שנה ט, ז׳ 434.

קאַפּיטל פינף

וואָס עס דערציילן די אַלטע פּנקסים

א. די יידישע געטאָ

פון אָנהייב אָן (אפשר נאָך פון די צייטן פון די וועסאַלאַווסקיס, שפּעטסטנס נאָך פון טשאַרנעצקיס צייט) איז געווען צוגעטיילט אַ באַזונדערער אָפּגעשלאָסענער קוואַרטאַל (רעוויר), אָדער געטאָ, פאַר דער יידישער באַפעלקערונג פון ביאַליסטאָק. אויף דעם האָבן געהאַט רעכט אַלע קעניגלעכע שטעט — אָפּשליסן יידן אין אַ באַזונדערן קוואַרטאַל. יעדער פּריץ אין זיין שטאָט, וואו ער איז געוען אָן אַליין־הערשער, האָט עס אוודאי געמעגט טאָן.

אַ לעבעדיק בילד פון דער דאָזיקער פאַרציטיקער געטאָ האָבן מיר נאָך היינט פאַר זיך:

נאָר דורך איין זייט פון דער היינטיקער קאָשטשושקע (באַזאַרנע)־גאַס קומען מיר אריין אין דעם דאָזיקן אָפּגעשלאָסענעם קוואַרטאַל, וואָס נעמט אַרום אַ גאַנצע אַלטע פאַרצייטיקע שטעטל, מיט פאַרשיידענע קליינע פאַרצייטיקע שמאָלע געסלעך, מיט קליינע הילצערנע הייזלעך, וואָס היינט געפינען זיך אויף זייער אַרט אויך פיל מויערן. די געסלעך זיינען געוועון פיל קירצער ווי היינט; מען דאַרף אָננעמען, אַז צווישן די 5 טויערן, וואָס די אַלטע שטאָט ביאַליסטאָק האָט אַמאָל געהאַט, איז איין טויער געווען ביים אַרײַנגאַנג פון היינטיקער קאָשטשקע (באַזאַרנע)־גאַס אויפן שולהויף. אין דעם אָפּגעשלאָסענעם קוואַרטאַל קענען מיר אַרײַנקומען נאָך היינט דורך אַ צווייטן אָרט, אָבער נאָר דורך אַ פּרי־וואַט הויז (פון טיקטינער גאַס), אַניט איז ער דאָרט אָפּגעשלאָסן.

אין דעם צענטער פון דעם דאָזיקן קוואַרטאַל, וואָס איז אַמאָל געווען זייער אַ קליינער, געפינט זיך אין מיטן דער שולהויף, וואָס אין זיין מיטן געפינט זיך די גרויסע געמויערטע שול: אַנטקעגן איר, פון איין זייט, דער אַלטער געמויערטער בית־מדרש מיט דער אויפשריפט פון יאָר תע״ח, פון דער צווייטער זייט, דער „נייער בית־מדרש״. נאָנט פון שול האָבן זיך פריער געפונען: פון איין זייט, די קהלשע באָד מיט דער מקווה, פון דער צווייטער זייט, די אַלטע תלמוד־תורה, אַביסל וויטער פון דרום־זייט פון דער שול, דער הקדש מיטן אַלטן בית־עולם, וואָס האָט זיך דעמאָלט געפונען שוין אויסערן קוואַרטאַל, מחוץ לעיר, ווי אַלע בית־עלמינס, און האָט פאַרשלאָסן דעם יידישן קוואַרטאַל, אָדער געטאָ.

דער אָפּענער אַרויסגאַנג היינט פון שולהויף צום וואַלד איז געמאַכט געוואָרן מיט עטלעכע צענדליק יאָר צוריק, נאָך אין מיין צייט, אַזוי אַרום

איז דער יידישער קליינער קוואַרטאַל געווען אַרום און אַרום פאַרמאַכט. די אַלע גאַסן אַרום אים זיינען געווארן שפּעטער. די נאָך היינטיקע שמאָלע און קליינע עטלעכע שמוציקע געסלעך אין דרום־ווינקל פון שולהויף, וואָס רופן זיך אָן די „באָד־געסלעך", באַווייזן דעם כאַראַקטער פון דער אַלטער געטאָ אין ביאַליסטאָק.

דאָס וואָס די בראַניצקיס, איבערהויפט יאָן־קלעמענס בראַניצקי, האָבן שוין אויפגעפּנט די יידישע געטאָ אין ביאַליסטאָק און פאַרשפּרייט די יידן איבער דער גאַנצער שטאָט, און שפּעטער אפילו אויפגעבויט פאַר זיי (1763) אין רעכטן צענטער פון שטאָט די עטלעכע און צוואַנציק קראָמען פאַר זייער האַנדל — באַווייזט אַז יידן האָבן שוין פון פיל פריער געוואוינט אין אַלע שטאָט־קוואַרטאַלן, און, ווי מיר האָבן געהערט פון א. ק. האָלשע, האָט אין דער פרייסישער צייט, אין 1800, שוין געהערט צו יידן דער גרעסטער טייל הייזער אין שטאָט.

די יידישע איינוואוינערשאַפט אין ביאַליסטאָק איז געווען, לויט ווי מיר האָבן געזען, די גאַנצע צייט, אויך בייַ דער רוסישער הערשאַפט, צוויי דריטל פון דער אַלגעמיינער צאָל איינוואוינערס ביז נאָך דער [ערשטער וועלט־]מלחמה.

וועגן דעם אינעווייניקסטן אָרט לעבן אין ביאַליסטאָקער געטאָ, וועגן דער פּאָליטיק אין קהילה, וועגן חברות און דעם גאַנצן געזעלשאַפטלעכן לעבן, וועגן דעם פאַמיליע־לעבן — וועגן דעם אַלעם פעלן אונדז מקורים.

דער ביאַליסטאָקער אַלטער „פּנקס הקהל", וואָס וועט דערמאָנט אין אַנדערע מקורים[1], וואָס אין אים וואָלטן מיר געקענט געפינען מאַטעריאַלן וועגן דעם, איז ליידער פאַרלאָרן געגאַנגען. מיר מוזן זיך דעריבער באַנוגענען מיט די צווייטראַנגיקע פּנקסים פון שול, בתי־מדרשים, רעליגיעזע און פילאַנטראָפישע חברות. אָבער עס פעלט אונדז אויך אין זיי אַ הויפּט־פּנקס: דער פּנקס פון חברה קדישא, וואָס האָט זיך געפונען אין אַלע אַלטע קהילות. עס פעלן דאָ אפילו די אַלטע מצבות. די עלטסטע מצבה אויפן אַלטן בית־עולם איז פון יאָר תקל"ד (1774) ד"ה פון 160 יאָר צוריק, ווייל די ערשטע מצבות זיינען פאַרשאָטן און אָפּגעריבן געוואָרן. ביאַליסטאָק האָט על כל פּנים די ערשטע הונדערט יאָר גאָר קיין אייגענעם בית־עולם ניט געהאַט; זי פלעגט באַגראָבן, ווייזט אויס, אירע נפטרים אין שכנישע שטעטלעך, גרעסערע און עלטערע.

אָבער די איבערגעבליבענע פּנקסים גיבן אונדז דאָך אַ בילד נאָר פון יידישן רעליגיעזן לעבן צו יענער צייט

די רעליגיע האָט בייַ יידן אויסגעפילט די באַדערפענישן אין אַן אייגענער טעריטאָריע, ווי דער תלמוד זאָגט: „בכל מקום שגלה ישראל גלתה שכינה עמהם" (מגילה כ"ט ע"א), — אין יעדער אָרט, וואו יידן זיינען פאַרטריבן געוואָרן, איז די שכינה מיט זיי פאַרטריבן געוואָרן. דאָס יידישע גלות־לעבן האָט זיך קאָנצענטרירט אין רעליגיע, אין שול און אין בית־מדרש.

1. אין פּנקס פון אַן אַלטן בית־מדרש וועלט דערמאָנט דער פּנקס הקהל אין די יאָרן: ת"צ, תצ"ד, תקס"ד, תקע"ד.

ב. דער פּנקס פון אַלטן בית־מדרש; די חברה נר תמיד

דער עלטסטער און וויכטיקסטער דאָקומענט פון רעליגיעזן לעבן פון דער אַלטער ביאַליסטאָקער יידישער קהילה איז דער פּנקס פון אַזוי גערופענעם „אַלטן בית־מדרש" אויפן שולהויף, וואָס איבער זיין בימה געפינט זיך אַ העב־רעאישע אויפשריפט, אַז דער בית־מדרש איז אויפגעבויט געוואָרן אין יאָר תע"ח, ד"ה אין יאָר 1718[2]. דאָס איז דער אָנהייב פון יאָן־קלעמענס דעם צווייטנס הערשאַפט אין ביאַליסטאָק. ביאַליסטאָק האָט שוין דעמאָלט געהאַט אַ יידישע קהילה מיט אַ בית־מדרש און אַ פּנקס. אין דעם פּנקס זיינען פאַר־צייכנט געוואָרן די בחירות פון גבאים דורך בוררים אַלע חול־המועד פּסח פון די יאָרן תע"ח־תע"ט ביז תרס"ב־תרס"ג.

דער דאָזיקער פּנקס אָנטהאַלט בלויז בית־מדרשדיקע אָנגעלעגנהייטן, אָבער דעמאָלט האָט זיך אין זיי קאָנצענטרירט דאָס גאַנצע רעליגיעזע און גייסטיקע לעבן פון ביאַליסטאָקער יידן פון שנת תע"ח און וויטער, ווי עס באַוויזן אויך די איבעריקע פּנקסים פון רעליגיעזע חברות, וואָס מיר ברענגען אויך אויסצוגן פון זייער אינהאַלט. מיר גיבן דאָ איבער אַ קורצן אויסצוג פון זיי, וואָס שפּיגלט אָפּ דאָס דאָזיקע לעבן אין גאַנצן[3].

די הויפּט־ראָלע האָט געשפּילט אין דעמאָלטיקן איינציקן בית־מדרש אין שטאָט אַ חברה נ ר ת מ י ד, וואָס איז אין בית־מדרש געגרינדעט געוואָרן. דער הויפּטצוועק פון דער חברה איז געווען אויסצוהאַלטן „אונדזער בית־מדרש", דעם גרויסן בית־מדרש, און שפּעטער „בית־מדרש חומה גדול" מיט אַלע זיינע הצטרכותן, — מיט האָלץ אים צו באַהייצן און מיט ליכט אים צו באַלייכטן, — און אויך צו געבן שכירות דעם „המגיד מישרים דברי אלוהים חיים", וואָס איז „מרביץ תורה אין בית־מדרש", און צוליב דעם רופט זי זיך אָן „חברה קדישא מחזיקי תורה" (ווי דאָס איז בפירוש אָנגעוויזן אין פּנקס, ט"ו, ע"ב; כ"ו, ע"א). יעדערער, וואָס וויל זיך איינשרייבן אין חברה, איז מחויב צו געבן מעות קדימה, איינטריט־געלט, וויניקסטנס איין אָדום (רענדל) זהב און אויך אַ שטיין חלב

---

2. דערמיט שטימט אַן אויסטערלישער פּאַקט, אַז אויף אַ טאָוול, וואָס העגט נאָך היינט אין אַלטן קאָשטשאָל, איז פּאַרצייכנט „אַז אַ געוויסע טערעוויזשינסקאָ האָט אין 1717 אויסגע־באָרגט דער יידישער שול 1000 גילדן מיטן תנאי, אַז פּאָרן פּראָצענט פון דער הלוואה, וואָס מען האָט געגומען אפשר כדי צו בויען דעם בית־מדרש, זאָל מען אין קאָשטשאָל ברענען אַ נר תמיד. זען: ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, 1931, ז' 11.

3. דער פּנקס איז שוין געווען צעריסן און די בלעטער צעשאָטן, האָט מען אים פון דאָס נייַ איינגעבונדן ניט לויט דעם סדר פון די יאָרן. איך ברענג דאָ די דפּים פון פּנקס לויט זיין איצטיקן איינבונד. איך האָב דער ערשטער אויפמערקזאם געמאַכט אויף דער תּאַטע תע"ח פון בית־מדרש און די וויכטיקייט פון זיין פּנקס אין מיין קורצער סקיצע וועגן דער ביאַליסטאָקער אַלטער קהילה אין יובילייי־נומער פון היינט, תרפ"ח, זז' 113־114. צום לעצטן אויספירלעכן אויסצוג האָט מיר צוגעהאָלפן שמעון קאַניאַק.

פֿאַרן בית־מדרש אַן שום הנחה בעולם, מעג ער זיין וועג עס איז, און אויב ער וועט ניט קענען מסלק זיין מזומן תיכף לויט דער תקנה, קען אים די חברה לויט איר אייגזען געבן פֿראָלאָנגאַציע (דאַרטן, אין פּנקס, ט״ו, ע״ב) אויף אַ געוויסער צייט. עס איז פֿאַרצייכנט געוואָרן אין פּנקס, אַז די תקנה זאָל ווערן אָפּגעהיט, ניט געמינערט ווערן לדור דורות ביז שטענדיק (דאַרטן, ט״ו, ע״ב).

וועג אייגער וויל זיך אייגשרייבן אין חברה, מוזן די גבאים מאַכן אַ אסיפה פון אַלע חברים, און אויב דאָס רוב פון זיי וועט מסכים זיין, דאַרפן די גבאים און די תקנות־מאַכערס אים אָפּשאַצן לויט זייער אייגזען, וויפיל ער דאַרף געבן און וועלכע סומע האָנטגעלט, אָדער אייגטריט־געלט, און ער איז מחויב צו קויפן מצות פֿאַר דער גאַנצער חברה, און פון היינט אָן און ווייטער זאָל ער חתמענען צום סוף פון אַלע חתומים אַן אַ שינוי (דאַרטן, ט״ו ע״ב). דער חבר דאַרף זיין שוין 3 יאָר אַ חתונה־געהאַטער (דאַרטן, י״א, ע״ב).

עס געפֿינט זיך אין פּנקס, אַז אין יאָר תק״ד האָט זיך איינגעשריבן נתן בהר׳ צבי מיטן תנאי, אַז ער זאָל געבן אַ זילבערנע פּושקע פון 16 לויט געוויכט און אַ האַלבן שטיין חלב, און מען האָט דערפֿאַר אים באַפֿרייט פון אַ סעודה (וואָס יעדער חבר האָט געמוזט מאַכן פֿאַר אַלע חברים ביים אַריינטרעטן אין דער חברה), און נאָר איין יאָר האָט ער ניט קיין צעטל (פּתקא) און קלפי (דאַרטן, ל״ט, ע״א), ד״ה נאָר איין יאָר האָט ער ניט קיין שטימרעכט אין חברה.

עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז מען דאַרף ניט אויפנעמען קיין חבר אין אַ שטוב פון אַ יחיד, מעג ער זיין וועג ער איז, מוז ער אויפגענומען ווערן אין בית־מדרש אָדער אין חדר הקהל, אַניט איז דאָס אויפנעמען בטל.

עס איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז פֿאַר אַן עליה פון אַ חיוב יולדת דאַרף מען צאָלן 2 גדולים, אָבער אַ חבר איז פּטור דערפון.

עס איז געווען אַ החלטה, אַז נאָכן אָפּלעבן פון אַ חברה־מאַן, ירשנט אים זיין זון, אַז ער זאָל זיין אַ חבר גלייך מיט אַלעמען, נאָר ער דאַרף געבן אַ האַלבן שטיין חלב. און אויב ער האָט ניט איבערגעלאָזן קיין זון, האָט דער איידעם דעם זעלביקן זכות, און וועג עס וויל ווערן אַ חבר, הגם זיינע עלטערן זיינען קיין חברים ניט געווען, איז ער ניט פּטור פון אַ סעודה פֿאַר אַלע חברים (דאַרטן, מ׳, ע״ב).

אין פּנקס ווערט דערציילט, אַז עס איז אויסגעקליבן געוואָרן הרבני ישראל במ׳ משה, און פֿאַר די דמי קדימה האָט ער געגעבן 6 גילדן פּויליש, און חוץ דעם האָט ער זיך מתחייב געווען צו דאַוונען שחרית ראש־השנה יעדן יאָר, און אויב ער וועט ניט ווילן, זאָל ער געבן אין חברה 2 רייכס־טאַלער (תקפ״ד ט״ז אלול, דאַרטן, כ״ג, ע״ב); און איינער, וואָס האָט אויף זיך מקבל געווען צו דאַוונען אין בית־המדרש הגדול שחרית ראש־השנה און יום־כּפּור, איז מחויב צו געבן, אויב ער וועט ניט דאַוונען — 6 רייכס־טאַלער ליד הגבאים (דאַרטן גופא), און אַזוי אויך אייגער, וואָס האָט זיך מתחייב געווען צו דאַוונען מוסף ראש־השנה און כל־נדרי, דאַרף צאָלן 6 ר״ט פּרייסיש (דאַרטן גופא).

מיר געפינען דאָרט ביי בחירת הגבאים און יתר הממונים אויף דער צייט פון חול־המועד פּסח תקנ״ב ביז חו״ה פּסח תקנ״ג, אַז עס איז אויפגענומען געוואָרן ווי אַ חבר התורני והרבני המופלג מוה״ר יעקב במו״ה בנימין, און פּאַר די מעות קדימה האָט ער זיך מתחייב געווען צו לייענען אין ספר אין ביה״מ דקהילתנו של נר תמיד בכל ימי חייו אָן שכירות, נאָר וואָס עס וועט אַריינפּאַלן פון קריאת מגילה געהערט צו אים. לשם חיזוק החברה, דאָרף מען מאַכן אַ סעודה יעדער חנוכה. די גבאים זיינען מחויב זיך צו פּאַרזאַמלען מיט די בעלי־תקנות אין ראש־חודש כסלו און אָפּשאַצן, וויפל יעדערער זאָל געבן אויף דער סעודה, און ווען ער וועט ניט געבן, האָבן זיי רשות אים צו קנסענען לויט זייער איינזען (נ״ו, ע״א).

בחירות פון גבאים וועלט געמאַכט יעדן יאָר חול־המועד פּסח. די גבאים וועלן אויסגעקליבן דורך אַ קלפּי, וואָס אין איר וועלן אַריינגעלייגט פּתקאות (צעטלען) מיט די נעמען פון די חברים. עס וועלן אויסגעקליבן: אלופים גבאים, אלופים בעלי תקנות, אַ ממונה אויפן פּנקס, אַ יושב תמיד, אַ ממונה על מעות, אַ מוציא ומביא (אָנפירער פון הכנסה און הוצאה).

דעם ערשטן יאָר באַקומט ניט דער נייער חבר קיין פּתקא אין קלפּי, אויך טאָר אים אַ צווייטער ניט איבערגעבן זיין פּתקא (דאָרטן, י״א, ע״א). וועלן עס וועלט פּריער ניט איינגעשריבן אין חברה, קענען ניט די בוררים אים מאַכן פּאַר אַ גבאי, נאָר פּאַר אַ בעל תקנה, און דאָס אויך נאָכן יאָר. אויך טאָר ער קיין גבאי ניט וועלן, איידער ער איז געוואָרן אַ בעל תקנה. עס איז אויך געמאַכט געוואָרן אַ תקנה, אַז די בוררים טאָרן ניט מאַכן אַ מוציא ומביא, סיידן ער איז פּריער געווען 2 יאָר גבאי (י״ב, ע״א).

עס איז באַשלאָסן געוואָרן דורך די בעלי־תקנות מיט דער חברה, כ״ז ניסן תקע״ה, אַז עס זאָל צעטיילט וועלן ש״ס בבלי דורך דער חברה קדישא נר־תמיד, כדי מען זאָל ענדיקן גאַנץ ש״ס ביזן קומענדיקן שמחת תורה תקע״ו, און אזוי יעדן יאָר ביז וואָנען דער גואל וועט קומען ב״ה. יעדערער דאָרף איינצאָלן פון ראש־חודש אייר פון דעם יאָר ביז חשוון תקע״ו יעדע וואָך 2 גדולים פּוליש, און די חברה איז מחויב צו מאַכן אַ סעודה פון סיום הש״ס אין ר״ח חשוון תקע״ו, און אַזוי זאָל מען זיך נוהג זיין יעדן ר״ח מרחשוון ביזן ביאת הגואל בלי נדר. נאָר פון ראש־חודש תקע״ו אָן זאָל מען איינצאָלן נאָר 1 גדול פּוליש אַ וואָך. עס איז אַ חוב אויף די גבאים צו געבן עליות צו דער תורה די חברה־לייט איין מאָל אין יאָר אין שלש רגלים, און ווער עס וועט האָבן אַ עליה אין איין רגל, זאָל ניט עולה לתורה זיין דעם צווייטן און דריטן רגל, כדי יעדערער פון דער חברה זאָל קריגן אַ עליה אין שלש רגלים אין יאָר (דאָרטן, ל״ב, ע״א).

ווי אין אַלע קהילות קדושות איז באַשלאָסן געוואָרן פון האלופים הבוררים פון הייגטיקן יאָר חול־המועד פּסח תפ״ב ביז תפ״ג דאָרף עולה לתורה זיין דער בית־מדרש [דאָס באַטייט: מען זאָל אויפרופן צו דער תורה אַלע מתפללים

וואס זיינען ניט קיין חברים פון דער חברה נר תמיד] פ׳ תצוה און פ׳ בהעלותך און ניט משנה זיין (דאַרטן, י״א, ע״א).

מיר לייענען אַ החלטה, אַז אויב עס וועט זיין אַן אבל חס ושלום, געהערט דער קדיש דרבנן צו אַן אבל א חברה־מאַן, אָבער אַן אבל, וואס געהערט ניט צו דער חברה, באַקומט ניט דעם קדיש (דאַרטן, ט״ו, ע״ב). אויך איז דער אלוף הגבאי פון בית־מדרש מחויב צו געבן עליות 3 חברים פון דער חברה יעדן שבת קודש, כדי אַלע זאָלן מיט דער צייט עולה לתורה זיין, אויסער דעם גבאי חודש אליין; אין זיין חודש באַקומט ער ששי, און עס וועלט אים פאַרעכנט אין צאָל קרואים (דאַרטן, ט״ו, ע״ב).

אין ב׳ דחול־המועד פסח תקס״ב איז באַשלאָסן געוואָרן, מחמת עס פעלט אויס הכנסה אויף אויסצוהאַלטן דעם בית־מדרש, אַז פון היינט אָן און ווייטער דאַרף דער וואס וועט עולה לתורה זיין שבת,באַצאָלן פאַר יעדער עליה פון כהן, לוי ביז ששי ועד בכלל 9 גדולים פוילישׁ, נאָר כהן, לוי דאַרפן מער ניט געבן ווי צו 3 גדולים, אָבער דער רב אב״ד און הרב המגיד זיינען פטור צו געבן. אַז עס וועט זיין אַ דרשן הגון, מעג דער גבאי אים געבן אַן עליה אומזיסט. דער וואס וועט זיין אחרון, דאַרף צאָלן 9 גדולים און פון ששי און ווייטער ביז אחרון נישט עד בכלל דאַרף מען געבן פאַר אַ עליה 4 גדולים; ימים־טובים פון שלש רגלים, אויסער ימים־נוראים, איז ווי שבת. אין דעם כלל זיינען אפילו חיובים אַזוי ווי בעלי־יולדות, קוואַטערס, אונטערפירערס און מחותנים. דעם וואס וועט ניט באַצאָלן פאַר די עליות, דאַרפן די גבאים שפּעטער ניט אויפרופן צום ספר, ביז ער וועט ניט איינצאָלן זיין חוב (דאַרטן, ס״ה, ע״ב).

עלה במוסכם כל החברה קדישא נ״ת [ד״ה די חברה נר תמיד האָט אָנגענומען], אַז די דאָזיקע מענטשן וואס זיי זיינען אין דער חברה הנ״ל און זיינען גבאים אין דער גרויסער קאַסע (בקוספּא גדולה) פון בית־הכנסת, טאָרן ניט זיין קיין גבאים פון נר תמיד, בשום אופן ואופן אין דער וועלט, און אויך ניט אין בית־מדרש. און אויך מוז יעדער גבאי אין זיין חודש דאַוונען יעדן שבת אין בית־מדרש, און אַ פּשיטא אין זיינע אבלות־טעג. יעדער גבאי וואס וועט עובר זיין דערויף וועלט באַשטראָפט (געקנסנט), און מען איז אים מעביר. דער גבאי מוז אויך פון היינט אָן און ווייטער גיין נאָכן דאַוונען יעדן טאָג מיט דער פושקע אין בית־מדרש, און דאָס געלט געהערט צו דער צדקה פון בית־מדרש (דאַרטן, מ״א, ע״א). די באַשלוסן זיינען אָנגענומען געוואָרן אין תק״א.

ביי דער בחירת הגבאים און די איבעריקע ממונים פון חול־המועד פסח תקי״א ביז חוהמ״פ תקי״ב איז איינגעשריבן געוואָרן: די אלופים גבאים פון בית־הכנסת, דער ראש הישיבה כ״ה דוד בהר״ם און דער אלוף אהרן בהר״נ זיינען שייך צום בית הכנסת, און דער אלוף הראש מ׳ אלי׳ בהר״א ומ׳ צבי במוה״ר — צום בית־מדרש (דאַרטן, מ״ה, ע״א).

ג׳ אדר תקפ״ו איז געבליבן: ווייל דער בית־מדרש וועלט אַלע מאָל גרעסער מיט מתפּללים, לערנערס, און דער איינציקער שמש קען ניט אַלץ באַזאָרגן,

און צוליב דעם זיינען געווען גנבות אין בית־מדרש — איז געבליבן אויפצונעמען רבי צבי מהר״ר יצחק סגל פּאָר אַ שמש־שני אויף אויסצוקערן און רייניקן דעם בית־מדרש אָלע טאָג און ניט וויניקער ווי איין מאָל אין וואָך וואָשן די האַנטעכער, אַכטונג געבן אויף די ספרים, ברענגען וואַסער און גיין יעדע וואָך מיט דער פּושקע (אין שטאָט) פּאָרן בית־מדרש; דערפּאָר זאָל ער קריגן שכירות 3 גילדן יעדע וואָך (דאָרטן, ס״ז, ע״ב).

עלה במוסכם, אַז עס וועט נעדר זיין איינער פון די חברים פון „נר תמיד״, זאָל מען אַריינוואַרפן אין קלפי די נעמען פון די חברים, און וויניקסטנס 10 מענטשן פון זיי זאָלן דאָוונען אין הויז פון אבל 30 טעג און דאָרט לערנען אין דער פרי און אין אָוונט. די 10 וואָס וועלן אַרויסגיין די צווייטע זאָלן גיין די צווייטע וואָך, און אַזוי וויטער — יעדער האָט רשות צו דינגען אַ צווייטן אויף זיין אָרט. און דאָס איז בפירוש, אויב דער נעדר איז געווען אַ מורנו, אָדער ער האָט געקענט לערנען אַ דף [גמרא] אין חברה. און אויב איינער וועט נישט וועלן גיין אָדער דינגען אַ צווייטן אויף זיין אָרט, זאָל עס אייניגעשריבן ווערן אין פּנקס, אַז די חברים פון חברה קדישא „נר תמיד״ זאָלן נישט גיין אין זיין הויז נאָך זיין פּטירה (דאָרטן, ע׳, ע״ב).

עס איז געווען אַ באַזונדערע החלטה: עס זאָל נישט דערלויבט ווערן אייניעם וואָס איז נישט פון דער חברה זיך צו באַנוצן מיט דער גמרא, וואָס ווערט געלערנט אין דער חברה. און אויב איינער פון דער חברה נר תמיד וועט וועלן זיך באַטייליקן אין לערנען ש״ס ביים טיש, איז אויב ער וועט געבן אַ ר״ט פרייסיש, איז מען מחויב אים אַריינצונעמען (די החלטה איז פון מרחשוון תקע״ז, דאָרטן, ע״ז, ע״ב).

ב׳ דחול־המועד פּסח תקפ״ב איז אַריינגענומען געוואָרן אין חברה קדישא נר תמיד ה״ה מ׳ אליקום געצל מאיר בהרב מ׳ יצחק צו זיין אַ מיטגליד אין דער חברה קדישא נר־תמיד, און מעות קדימה האָט ער שוין מסלק געווען ביז דער לעצטער פּרוטה (ע״ג, ע״ב). אין דעם זעלביקן טאָג איז ר׳ אליקום געצל דורכגעקומען (נתפּשר) מיט דער חברה נ״ת וועגן די תביעות, וואָס עס האָט געהאַט אויף דער חברה זיין פאָטער הרב הגדול המפורסם מ׳ יצחק ז״ל, וואָס איז געווען מ״מ (מגיד מישרים, ד״ה אַ דרשן, אַ מגיד) ומ״ץ (מוהל צדק) בפּה קהלתנו (דאָרטן, ע״ג, ע״ב).

ביים פאָרשרייבן נדבות אויפן בית מדרש, ווערט פאָרצייכנט די ערשטע נדבה פון הישיש משה במוהר״ב בנימין ז״ל פון יאָר ת״צ (1730) 100 זהובים פּוילישע מיטן תנאי, אַז די 10 ז״פּ (זהובים פּוילישע) הכנסה פון די 100 ז״פּ זאָל געהערן צו הצטרכות ביה״מ מעתה ועד ימי עולם. דער גוף הקרן בלייבט חוב גמור אויפן קהל צו דער חברה נ״ת, און אַז אויב קהל וועט ניט מקיים זיין דעם תנאי אפילו איין יאָר, קען די חברה אָפּנעמען ביי קהל דעם גוף הקרן מיט רווחים „בכל תוכף ועוז מעשה בי״ד וכפתין כתוקף כל שטרי חובות בכל החרמות

והשמתות". ובזכות זה יזכנו ה' לעלות ברינה לירושלים (מיט 7 אונטער־שריפטן, דאָרטן, כ"ב, ע"ב).

פון י"ט כסלו תקמ"א איז פאַרצייכנט: „ברם זכור אותו איש לטוב" — עס האָט מנדב געווען המנוח הנגיד מו"ה שמואל בר"א יהודה שלש מאות זהובים פוילישׁ אויפן בית־מדרש באופן, אַז די יערלעכע רווחים, 24 זהובים, זאָלן גיין אויף הצטרכות בית־המדרש. בכן האָבן די 300 גילדן די אלופי ח"ק גמ"ח של אמת צו קויפן אַ קרקע אויפן בית־עולם און אויפן תיקון הגדר אויפן בית־עולם', און די רווחים פון 24 גילדן יערלעך דאַרפן די ח"ק אָפּגעבן דעם בית־מדרש אויף זיינע הצטרכות, ווי די צוואה פון מנדב שמואל הנ"ל. דער גוף הקרן געהערט צו דער חברה נר־תמיד באופן, אַז אויב די חברה ח"ק וועט ניט געבן נאָר איין יאָר די רווחים פון 300 גילדן פאַר די הצטרכותן פון בית־מדרש, זאָל מען מוציא זיין דעם גוף הקרן בתוקף בי"ד פון דער ח"ק. דער סילוק רווחים זאָל זיין יעדן ראש חודש סיון (מיט 5 אונטערשריפטן, דאָרטן, כ', ע"ב).

לויט אַ החלטה פון ז' מרחשוון תקע"ד דאַרף מען אויסצאָלן פון די דמי שכירות המרחץ דקהלתנו יעדן יאָר 80 זהובים לביד"צ אויף די הצטרכותן פון בית־המדרש הגדול. אָפּגעקאָפּירט פון פנקס הקהל[5]: „לראיה חתמתי שמואל בא"א מ"י משה יוסף סגל זלל"ה (דאָרטן, ל"ב, ע"ב) לזכרון איך שהמנוח ר' יהודה ליב בה' יוסף ז"ל אשר שבק חיים לכל חי הניח אחריו 150 זהובים פּוילי' על ביה"מ בקהלתנו וכהיום האָט די חברה גחש"א געגומען אויף תשמישי קדושה און האָט זיך מתחייב געווען צו געבן די רווחים דעם בית־המדרש 12 זלאָטעס יעדן יאָר (דאָרטן, מ"א).

אַ גרויסע נדבה פון גאַנצע 1000 זלאָטעס פוילישׁ וועלט פאַרצייכנט אין אַ פּראָטאָקאָל פון בי"מ, י"א תמוז, שנת תר"ב לפ"ק: בהתאסף די ח"ק נ"ת אין חדר הקהל, און מיר האָבן געפונען, אַז דער בי"מ הגדול דפה איז צעשטערט, און כאָטש עס געפינען זיך אין שטאָט כמה מתנדבים לצורך בדק הבית, אָבער ניט אויף אַזוי פיל אויפצושטעלן דעם בית־מדרש ווי עס דאַרף צו זיין, האָט היינט געגעבן די ח"ק גחש"א אויפן תיקון בי"מ סך אלף זהובים פוילישׁ. די דאָזיקע סומע האָט מנדב געווען האשה הנגידה הזקנה מרת חייקא, בת המנוח מו"ה נפתלי צבי', פאַר אַ קנין פון איר קבורה־געלט, און דעריבער איז באַשלאָסן געוואָרן ביי דער ח"ק נ"ת, אַז מהיום והלאה האָט ניט די ח"ק נ"ת קיין שום

4. לויט דער החלטה האָב איך פריער מיט אַ טעות אָנגענומען אַז דעמאָלט, אין שנת תקמ"א, איז געגרינדעט געוואָרן דער היגער ערשטער אַלטער בית־עולם, און אַזוי האָב איך געשריבן אין מיין קורצער סקיצע וועגן דער ביאַליסטאָקער קהילה אין יובילי־נומער פון היינט. אָבער עס זיינען דאָ געפונען געוואָרן מצבות פון פריער. בכן מיינט די שטעל בלויז צו זאָגן, אַז מהאָט מיט די 300 גילדן צוגעקויפט אַ קרקע צום בית־עולם און צו פאַרריכטן זיין גדר פון פריער.

5. דער פנקס הקהל, וואָס האָט אָנטהאַלטן אַלע וויכטיקע ידיעות פון דער ביאַליסטאָקער קהילה, איז, ווי דערמאָנט, פאַרלוירן געגאַנגען, און מיר טאָפן דעריבער אין דער פינצטער וועגן דער געשיכטע פון דער אַלטער ביאַליסטאָקער קהילה.

טענה און תביעה, פון היינט ביז אייביק, אויף דער ח״ק גחש״א, אפילו אויף איין פּרוטה; און עס איז אויסגענומען געווארן די תקנה, וואָס איז געווען פון פּרי־ער, אַז יום־טוב שמיני עצרת און שבת בראשית זאָלן אַלע עליות און כבודים אין גרויסן בי״מ דפּה געהערן צו ח״ק גחש״א (דאָרטן, פּ״ט, ע״ב).

אין אַלטן בית־מדרש האָט מען אַ סך געלערנט. זיינען דעריבער די הצטרכותן דאָרטן געווען גרעסערע. כדי צונויפצוקריגן וואָס מער ספרים, ווערן דאָרט צווישן די פיל נעמען פון מנדבים פון געלט און כלי קודש, דערהויפט זילבערנע לייכטער, דער עיקר פאַרצייכנט די מ נ ד ב י ם פ ו ן ס פ ר י ם. פון יאָר תקס״ב איז פאַראַן אַ החלטה וועגן אַן עזבון פון אַ קראָם פון המנוח מו״ה נתן במי׳ יוסף און נאָך אים וועגן דעם עזבון פון בתו שרה חייקא, אַז די שכירות פון דער קראָם געהערן צו דער חברה בקור חולים, און אַ פערטל דערפון גייט אויף צו קויפן ספרים פאַרן אַלטן בי״מ. די גרעסטע נדבה פון ספרים, וואָס ווערט פאַרצייכנט, איז געווען פון האשה אסתר בת הרב המופלג המנוח מו״ה דן זצללה״ה, וואָס זי האָט פאָר זיך איינגעקאַרגט און האָט געקליבן אַ פּרוטה צו אַ פּרוטה און האָט איינגעקויפט פאַרן אַלטן בית־מדרש אַ ש״ס בבלי, דפוס אמשטרדם, געבונדן אין 12 כרכים, און אלפס, דפוס אמשטרדם, געבונדן אין 3 כרכים, און אַ רמב״ם פון דעם זעלביקן דרוק, אַ יורה דעה פון דעם דרוק, מהרש״א און מהרש״ל, פון דעם זעלביקן דרוק, און אַ שאָנק מיט שליסלען. מען האָט אָפּגעגעבן פאַרן שאָנק אין בית־מדרש אַ באַזונדער אָרט; פון דאָרט טאָר מען אים ניט רירן (היום יום ג׳, ד׳ בחנוכה תר״ה, דאָרטן, צ״ד, ע״ב).

פאָר דער לעצטער צייט, א׳ דר״ח אייר תרנ״ד, איז פאַרצייכנט די נדבה פון אברהם במו״ה ברוך קאָפּילס ואשתו הצנועה גיטל בת חיים חייקל, וואָס זיינען געווען קינדערלאָז און האָבן מנדב געווען אַ ספר־תורה פאָר דער שול און געשריבענע נביאים על קלף פאַרן בית־מדרש, וואָס פון פריער האָט ער עס ניט געהאט.

ג. נאָך חברות פון אַלטן בית־מדרש

ווי ווייט עס איז וויכטיק געווען דער ענין איינשאָפן ספרים פאַרן אַלטן בית־מדרש נאָך אין דער נייער צייט, זעט מען דערפון, וואָס צו דעם צוועק איז געשאָפן געווארן אין יאָר תר״ג, יום ג׳, כ״ה ניסן, אַ באַזונדערע ח ב ר ה ת ק ו ן ס פ ר י ם מיט אַ באַזונדערן פּנקס מיט זיבן תקנות (חצבה עמודיה שבעה), וואָס אויף זיי איז געחתמעט ביאַליסטאָקער רב ר׳ אליקום געצל מאיר מיטן בידי״צ: ר׳ שמואל סודי, דער בעל בגדי ישע, און דער דיין ר׳ לייב כהן. אין דער הקדמה, וואָס עס האָט געשריבן, ווי עס ווייזט אויס, הרב ר׳ אליקום געצל אליין, ווערט אויפמערקזאָם געמאַכט אויף דער וויכטיקייט אינצושאָפן ספרים היינטיקע צייטן פאַרן בית־מדרש; דערמיט איז מען מקיים די מצוה פון דער תורה — „ועתה כתבו לכם וגו׳ " (דברים ל״א, י״ט). די ספרים דאָרפן זיין שיין געבונדן, און דאָס פאָדערט אַ גרויסע הוצאה.

די חברה איז אויך געגרינדעט געוואָרן מיטן נאָנצן קלאַפערגעצייג — מיט וואָלן פון בוררים יעדן יאָר ח׳ אייר אויסצוקלייבן אלופים, גבאים, אַ נאמן פנקס און אַ נאמן דמעות. אין דער חברה זיינען איינגעשריבן געוואָרן אַלע נכבדים און לומדים, באַזונדערס אַלע לומדישע יונגעלייט, חתנים און אברכים.

אין באַזונדערע חברות האָט מען געלערנט אין בית־המדרש, חוץ ש״ס וואָס עס האָט געלערנט די גאַנצע חברה נר־תמיד. אַ באַזונדערע חברה האָט אַלע טאָג נאָכן דאַוונען געלערנט „שולחן ערוך״ און „אורח חיים״. די חברה האָט זיך געטרופן חברה ש ו ל ח ן ע ר ו ך , מיט אַ באַזונדערן פנקס פון יאָר תקנ״ט (אל שלחן מלכים לפ״ק) מיט זיבן תקנות (חצבה עמודיה שבעה) פון תקס״ו. יעדער חבר האָט געדאַרפט צאָלן וועכנטלעך אַ גדול פּויליש; אַ חבר וואָס וועט פאַרפעלן אַ טאָג לערנען, דאַרף צאָלן אַ קנס אַ חצי גדול פּויליש פאַר יעדן טאָג. די חברה איז מיט דער צייט אַפּגעלאָזן געוואָרן און איז באַנייט געוואָרן אין תרי״ח און שפּעטער אין תרל״ז. פאַר אַן אָרט אויף לערנען שלחן־ערוך און אורח חיים איז אַפּגעגעבן געוואָרן אַ טיש אין דרום־מערב פון בית־מדרש.

מען האָט אויך געלערנט אין אַ באַזונדערער ח ב ר ה מ ד ר ש מיט אַ רבין. די חברה האָט געהאָט אַ באַזונדערן פנקס, וואָס געפינט זיך היינט אין קהל־שטיבל „חברה תורה״, וואָס ביי דער שול. זי איז געגרינדעט געוואָרן אין תקס״ז מיט תקנות, אונטערגעשריבן פון רב אב״ד ר׳ שלמה זלמן בהר״ח און פון דיין רבי יצחק במוהר״ה פון יאָר תקס״ט. פון אַ שפּעטערער צייט געפינט זיך אין אים אַן אינהאַלטסרייכע הקדמה, געשריבן פון ר׳ חנוך זונדל במוהר״ר יוסף ז״ל, דער מחבר פון ענפים אויף מדרשים. ער שרייבט אין סוף פון זיין הקדמה, אַז דער פנקס איז אַ קאָפּיע פון אַלטן פנקס, און אַז ער האָלט אין לערנען מדרש מיט דער חברה נאָך הרב המופלג יצחק אייזיק במוהר״ר אהרן שוין מער ווי 24 יאָר.

אין פנקס געפינט זיך אַ הסכמה אויף דער חברה פון די אלופי הקהל מיט אַ פאַרזאָג, אַז מען טאָר מיט דער חברה ניט קאָנקורירן. מען האָט זיי געגעבן אַן אָרט צו לערנען מדרש אין אַלטן בי״מ תקס״ט — שלא בשעת התפילה, און אַז זיי קענען אויך נעמען אַ ספר־תורה בבית התפילה, השייך להם אַזוי ווי אַלע חברות. אין פנקס זיינען פאַרצייכנט די נעמען פון די חברים, וואָס האָבן זיך געקויפט מדרשים צום לערנען אין זיי כל ימי חייהם, און נאָך דעם זאָלן זיי געהערן צו דער חברה.

אין דעם אַלטן בית־המדרש האָבן זיך געפונען נאָך רעליגיעזע חברות, ווי די ח ב ר ה ע ש י ר י ק ו ד ש , וואָס פון יום־כיפור אַן פלעגט מען אָפּ־ציילן צען טעג און דעם לעצטן אָפּגעבן פאַר גאָטס דינסט: פאַסטן, זאָגן סליחות און לייענען ויחל. לויט אַ החלטה פון אלופי הגבאים פון דער ח ב ר ה מ ק ד ש י ע ש י ר י פון ערב שבת קודש, עשרה למב״י תק״ל לפ״ק, דאַרף מען געבן בכל שנה אין חודש חשוון עשרה זהובים לבית המדרש בקהלתנו (דאָרטן, מ״ו, ע״א).

ד. די „חברה שומרים לבוקר"

איינע פון די וויכטיקסטע און פאַרשפּרייטסטע חברות איז געווען די חברה שומרים לבוקר, וואָס איז אויך געשטאַנען אין אַ געווי־סער באַציאונג צום אַלטן בית־מדרש. איר צוועק איז געווען אויפצושטיין פאַר־טאָג (נאָך האַלבער נאַכט — חצות הלילה) און קלאָגן אויפן חורבן בית המקדש, זיצנדיק אויף דער ערד, זאָגן קינות און סליחות, אָפּריכטן חצות און פאַרטאָג זאָגן סליחות לויט אַ געוויסן נוסח פון דאָוונען, נאָך דעם וותיקין כעלות השחר. די חברה עקזיסטירט נאָך טיילווייז היינט[6]. זי האָט אַ באַזונדערן פּנקס, וואָס איז צום לעצטן מאָל באַנייט געוואָרן אין יאָר תקפ"א, אָבער אין אים געפינען זיך 3 דפּים פון פריערדיקן פּנקס פון די יאָרן תקכ"ז, י"ב חשוון תקכ"ז, תקל"ה.

אין דער הקדמה צום פּנקס פון שנת תקכ"ז ווערט געזאָגט, אַז דער צוועק פון דער חברה איז לויטן של"ה צו פאַרבינדן דעם טאָג מיט דער נאַכט דורך תורה און תפילה; תורה איז אָבער ניט צוגענגלעך פאַר אַלע, „ולא כל אדם זוכה לתורה", אָבער תפילה איז שוה לכל אדם, און לויטן רקנ"ט איז בקשת רחמים נאָר ביינאַכט, בשעת גאָט רוט אין חי עולמות, און צוליב דעם האָבן זיך פאַרזאַמלט אַלע גאָטספאָרכטיקע יידן אין ביאַליסטאָק. ברבות הימים איז זי אָפּגעלאָזט געוואָרן, האָט מען זי היינט מחנך געווען: יעדער חברה־מאַן מוז קומען דאָוונען תפילת שומרים לבוקר, און ווער עס וועט מבטל זיין אַ טאָג די תפילה, זאָל געבן קנס אַ גדול לצדקה. און אַזוי ווי אין אַנדערע הייליקע חברות זאָל מען מאַכן אַ קלפי יעדן חול־המועד פּסח אויסצוקלייבן 3 בוררים, וואָס זיי זאָלן באַשטימען 3 גבאים. אויף דעם איז אונטערגעשריבן ראובן הלוי מ"מ מפּה, וואָס איז דעמאָלט געווען דער אינציקער פאָרשטייער פון כלי־קודש אין ביאַליסטאָק, ווי דאָס ווערט ווייטער דערציילט.

אין תקנ"ז האָט מען מתקן געווען לקיים סדר תיקון חצות לאונן ולקונן על החורבן. מ'האָט דער חברה געגעבן פון בית־המדרש אַ ספר־תורה צו לייענען אין דער וואָכן און שבת קודש, און אַ באַזונדערן אָרט פאַר זייער בית־הקריאה האָט מען זיי אָפּגעגעבן די עלייה, וואָס אויפן בי"מ פאַר די שבתים און ימים־טובים און אין דער וואָכן אויפן אָרט וואו זיי דאָוונען השכמה. די תקנות זיינען געמאַכט געוואָרן בצרוף כבוד הרב המאה"ג אב"ד ור"מ בקהלתנו[7].

אין יאָר תקל"ה האָט מען ווייטער געמאַכט אַ חיזוק החברה, וואָס איז שוין כמעט בטל געוואָרן, ווייל עס האָט אויסגעפעלט ליכט. האָט מען מתקן געווען, אַז דער וואָס וועט גיין אין חברה, זאָל געבן איין גילדן וואָכער ניט מער, אָבער

---

6. עס קומען זיך צונויף עטלעכע חברים יעדן מאָנטיק און ערב ראש־חודש זאָגען סליחות און תהלים לויטן נוסח פון „שומרים לבקר". די חברה האָט אויך אַ געדונגענעם בית־מדרש אויף כאַזאַנאָוויטשעס גאַס נ' 7, אויף צו דאָוונען און לערנען.

7. מיר קענען ניט וויסן, ווער איז דעמאָלט געווען דער אב"ד ור"מ בקהלתנו. הרב ר' יהושע שפירא איז שוין דעמאָלט געווען אין שוועריז, מעקלענבורג, אפשר ר' יהודה ב"ר מרדכי ?

דער וואָס וועט ניט גיין — זאָל געבן 2 גילדן, כדי מ׳זאָל קענען קויפן ליכט אַלע טאָג, הן חלב און הן ליכט. אין די יאָרן תק״פ־תקפ״א האָט מען ווידער געמאַכט אַ חיזוק החברה מיט 6 תקנות מיט די הסכמות פון די דיינים: טובא בלא״א המנוח מוהר״ר יצחק בכרך זללה״ה, ר׳ נפתלי צבי במוהר״ר משה זללה״ה יפה, שמואל בן א״א מי׳ מוהר״ר יוסף סיגל זללה״ה, קלונימוס קלמן במוהר״ר פּסח זצ״ל. פון די נכבדי העיר האָבן אונטערגעשריבן פּיליט בר׳ משה.

פון תקצ״ב געפינען מיר איינגעשריבן פאַר חברים ר׳ יעקב במו״ה מאיר ווייניריין, הגביר מו״ה יעקב קאַפּיל במוהר״ר יהושע האַלפרן. פון תקצ״ד — הרבני המופלג הנגיד מו״ה יצחק אייזיק בהרב מו״ה משה הלוי ז״ל עפּשטיין, דער פאָטער פון ר׳ ישראל און דער זיידע פון ר׳ משה גרשון עפּשטיין. אין תקצ״ט: ר׳ יהושע העשל האַלפּערן — דאָס איז העשל מעדאַלשטשיק, וואָס איז געווארן ביי דער חברה איר דיין, ווי עס ווערט באַשריבן ווייטער. אויך משכילים זיינען געווען אירע חברים: דער באַקאַנטער רוסישער לערער כתריאל קאַפּלאַן, אייגנטימער פון אַ רוסיש־יידישער פּאַלקשול און אַ ליי־ביבליאָטעק פון רוסישע ביכער (זען ווייטער), איז געווען אַ געטרייער טעטיקער מיטגליד אַפּצוריכטן חצות, זאָגן תהילים און דאַוונען וותיקין טעגלעך. אין תקצ״ט ווערט דערמאָנט „בחדר השייך להם בבית כנסת חומה״.

שפּעטער איז געווארן אַ מנהג איינצושרייבן אין פּנקס פאַר מיטגלידער נאָר צוליב כבוד, אַזוי ווי אין יאָר תרי״ז, ב׳ דחול־המועד פּסח, איז איינגעשריבן געווארן אין חברה הרבני הגביר יחיאל בער ביא״ה ישראל (וואָלקאָוויסקי) און נאָך זיין טויט, ה׳ שבט תרס״ג, זיין זון אברהם עבער, ביידע גאַנץ ווייט פון „שומרים לבקר״. אין אונדזערע יאָרן ביז תר״צ איז געווארן אַ מנהג איינצושרייבן אין אים פאַר געלט אויך ווייבער[8].

עס געפינען זיך נאָך אַלטע פּנקסים פון חברות פאַרן פּשוטן עולם: אין שול געפּינט זיך אַן אַלטער פּנקס פון אַ ח ב ר ה ת ה י ל י ם, וואָס איז געגרינדעט געווארן אין יאָר תקכ״ו, און אַ צווייטער פּנקס פון אַ ח ב ר ה מ ג י ד י ת ה י ל י ם. די מיסדים פון די חברות האָבן געמוען הסכמות פון טיקטינער רבנים (די ביאַליסטאָקער קהילה איז געשטאַנען דעמאָלט נאָך אונטער זייער רשות), פון די רבנים גאונים הרב רבי שלום און הרב רבי אפרים

אָבער מיר געפינען דאָרט די הסכמה און פאַרזאָגן, אַז מען טאָר ניט משנה זיין די תקנות פון הר׳ ר׳ אפרים־פישל במוה״ר יהושע דק״ק טיקטין פון יאָר תקכ״ז. אפשר מיינט מען עס אים, ווייל ער איז דאָך געווען דער גליל־רב אויך פון ביאַליסטאָק. אמת, מיר געפינען זיין קבר אויפן אַלטן בית־עולם, אָבער, אַ פּנים, נאָר ווי אַן אורח, אָבער ניט אַלס ביאליסטאָקער רב אב״ד.

8. איך מוז אויפמערקזאַם מאַכן, אַז די גרעסטע עמי־הארצים זיינען געווען די חברים פון דער חברה „שומרים לבקר״. דער גרעסטער טייל פון זיי האָט זיך ניט געקענט אונטערשרייבן און זיינען איינגעשריבן אין פּנקס במס״ק, אויך די עטלעכע אונטערשרייבערס שרייבן זייערע נעמען מיט גריזין. אין פּנקס „חברה תורה״ געפינען זיך ווייניקער במס״ק, און אין פּנקס פון „חברה חייטים״ נאָך ווייניקער, און אין פּנקס פון „חברה מדרש״ קיין איינציקער ניט, און אין פּנקס פון אַלטן בית־מדרש איז אוודאי ניטאָ קיין איינציקער במס״ק.

פּישל. אין יאָר תקכ״ז, אַ יאָר שפּעטער, האָט געגעבן זיין הסכמה הרב רבי קלמן, אַ ביאַליסטאָקער[9]; אין זייערע הסכמות געפּינט זיך אַ התראה, אַז קיינער זאָל די חברה ניט משיג גבול זיין.

פון דעם זעלביקן יאָר תקכ״ו געפּינט זיך אין שול אַ טייערער טס, וואָס ווערט אויפגעהאנגען אויפן ספר נאָך היינט אין די ימים־נוראים; דער פּרט פון יאָר איז אויף אים אויסגעגראַווירט „כחתן יכהן פאר וכלה תעדה כליה״; פון די איבערגעשטריכלטע אותיות שטעלט זיך אַרויס דאָס יאָר תקכ״ז.

קיין אַלטער פּנקס פון שול אַליין איז ניטאָ, נאָר עס איז פאַראַן אַ פּנקס פון איר ווי ב ע ר ־ ש ו ל פון יאָר תקס״ג (1803). די אַלטע שול איז לכתחילה אויפגעמויערט געווארן אין אַ ווייבער־שול, נאָר אין דער אַנעקסיע־צייט פון די פּרייסן האָט מען אויף אירע צוויי זייטיקע פליגלען אין צפון און אין דרום, וואָס זיינען, ווייזט אויס, פאַר דעם צווועק נידעריקער געמויערט פון דעם מיטן, אויפגעמויערט צוויי ווייבער־שולן. דער פּנקס באַשרייבט די דאָזיקע געשעענישן און דערציילט, אַז אויף „דעם דאָזיקן בדק הבית האָט געגעבן צושטייער די אַלטע באַזיצערין פון ביאַליסטאָק די דוכסיה יר״ה [יאַן־קלעמענס בראַניצקיס אלמנה] לפי נדבת לבה״. יחידים פון דער קהילה האָבן אויך געגעבן דערויף נדבות, און מען האָט אויך פאַרקויפט שטעט. אין פּנקס זיינען דעריבער פאַרשריבן נאָר די קנינים פון די ווייבערשע שטעט און נאָר עטלעכע מענער־שטעט, וואָס זיינען איצט צוגעקומען. די אַלטע מענער־שול מיט די צוויי ווייבער־שולן רופט זיך אָן אין דעם פּנקס אין מערצאָל: „די שולן״. אין אים ווערט דערמאָנט, אַז דער פּנקס פון דער אַלטער שול איז פאַרלוירן געגאַנגען, הייסט עס אַז שוין פון 1803 איז דער פּנקס מער ניט געווען.

נאָך איין אַלטער פּנקס פון שנת תקס״ו (1806) געפּינט זיך אין נייעם בי״מ פון אַ חברה שולחן־ערוך און אורח־חיים. אָבער וועגן דעם וועלן מיר דער־ציילן וויטער, ווען מיר וועלן ריידן וועגן די פּנקסים פון די חברות וואָס זיינען אויפגעקומען שפּעטער.

ה. וואָס מען קען נאָך אַרויסדרינגען פון די פּנקסים

לויט די דאָזיקע אויסצוגן פון פּנקס פון אַלטן בית־מדרש און פון די אונ־טער־פּנקסים פון זיינע זייטיקע חברות, קען מען זיך מאַכן אַ קלאָר בילד פון דעם פאַרצייטיקן רעליגיעזן לעבן פון יידן אין ביאַליסטאָק.

עס וועט אָבער זיין גאָנץ פּאַשלעך אַרויסצודרינגען פון דעם אויפשריפט אי־בער דער בימה פונם היינטיקן געמויערטן בית־מדרש, אַז אין שנת תע״ח האָט מען שוין געהאַט אויפגעבויט דעם היינטיקן פאַרהעלטניש־מעסיק שוין גרויסן בית־מדרש, און אַז די קהילה איז שוין דעריבער געווען אַ גרויסע.

9. עס איז שווער צו באַשטימען די צייט פון דעם רב. זאָל דאָס זיין ר׳ קלונימוס־קלמן ליכטענשטיין, וואָס איז געשטאָרבן אין תקמ״ט? איז דאָך פאַר אים געווען רב אב״ד ר׳ יהודה ב״ר מרדכי.

לויט אַן אַלטער סטאַטיסטיק, איז אין יאָר 1765 (תקכ״ה) די צאָל נפשות אין ביאַליסטאָק געווען 765[10]. ווי עס איז אָנצונעמען, איז פון אָנהייב אויס־געבויט געוואָרן אַ קליינער הילצערנער בית־מדרש (דעמאָלט האָט מען נאָך בכלל אויפגעשטעלט וויניק געמויערטע בנינים אין ביאַליסטאָק); אין 1703 (תס״ג) האָט נאָך סטעפאַן בראַניצקי אויפגעבויט זיין קליינעם הילצערנעם פאַלאַץ אין ביאַליסטאָק; דער אַלטער קאָשטשאָל איז אויך פון אָנהייב, אין יאָר 1581, געווען אַ הילצערנער. ערשט אין יאָר 1617 איז אויפגעבויט געוואָרן אַ קליינער בנין, וואָס איז אַ טייל פון היינטיקן.

דער בית־מדרש האָט דעמאָלט אויך געהאַט אַן אייבערשטיבל, ווי עס איז צו זען פון דעם, וואָס אין יאָר תקכ״ז האָט מען אָפּגעגעבן דער חברה „שומרים לבקר״ דאָס דאָזיקע אייבערשטיבל פאַר אַ בית־הקריאה אויף שבת און יו״ט (זען פריער, דעם אויסצוג פּנקס „שומרים לבקר״). דער בית־מדרש איז אי־בערגעבויט און פאַרגרעסערט געוואָרן. מען האָט אַרויפגעבויט אויף אים אַן אייבערשטיבל אין יאָר תקי״ח. דעמאָלט האָט מען אים געפּייערט אַ חנוכת־הבית צוזאַמען מיט אַ ברית־מילה, וואָס מען פלעגט דעמאָלט מאַכן אין בי״מ. די דאָזיקע חנוכת־הבית־פּייערונג איז פאַרשריבן געוואָרן אין פּנקס פון בית־מדרש (דף לג, ע״ב):

„זה היום עשה ה׳ נגילה ונשמחה בו. ביום חתונתי וביום שמחת לבי, זה חנוך בנין בית המקדש מעט, הבית הגדול והקדוש בית המדרש בקהלתנו לפרט — אם לא בריתי יומם ולילה חוקות השמים וארת לא שמתי (דהיינו תקי״ח לי), סדר — והיה עקב תשמעון את המשפטים האלה, יום חמישי פ׳ הנ״ל, נצמדו שמחת חינוך הבית הקדוש ושמחת מילה. יוסף ה׳ שנית לקנות עם הגולה בני יעקב סלה בשוב ה׳ את שיבת ציון אז שחוק פינו ימלא בב״י א״ס[11].

דעריבער ווערט דער בית־המדרש אין אָנהייב אָנגערופן אין פּנקס „אונדזער בי״מ״, ד״ה דער קהלשער בי״מ, ווייל עס זיינען געווען פון פריער מניינים, וואָס אין זיי האָבן געדאַוונט דער פּשוטער עולם און ווייבער; שפּעטער רופט ער זיך דאָרט אַן „דער גרויסער בית־מדרש״, נאָר ערשט אין יאָר תקס״ט, כ״ח תשרי (זען פּנקס „חברה מדרש״[12]) ווערט ער אָנגערופן „בית חומה גדול״. ווייזט אויס, אַז צו יענער צייט איז ער שוין געווען אַ געמויערטער, און באַטיטלט האָט מען אים אַזוי כדי צו מאַכן אַן אונטערשייד צווישן אים און דעם נייעם בית־מדרש, וואָס איז דעמאָלט נאָך געווען אַ הילצערנער (זען ווייטער). נאָר דער אַלטער בית־מדרש איז געווען אַ קהלשער. ווי מיר האָבן געזען, האָט ער באַ־קומען הכנסה פון מרחץ און אויך פון חברה־קדישא גחש״א; ער האָט אויך

10. *Encyclopedia Judaica*, B. 4, S. 471.

11. איך האָב פון אָנהייב געראַכנט, אַז דאָס איז געווען די פייערונג, בשעת מען האָט אויפגעמויערט דעם בית־מדרש, אָבער זיין אייבערשטיבל פון יאָר תקכ״ז באַווייזט אויף דעם זעלביקן הילצערנעם בית־מדרש.

12. אויך אין פּנקס בית־מדרש (ל״ד, ע״ב) אין יאָר תקע״ד — מרחשון.

באַקומען פון קהל די פּראָצענטן פון די נדבות, וואָס זיין קרן איז אָפּגעגעבן געוואָרן אין קהל; ער האָט באַקומען די גרעסטע סומע פון 1000 זלאָטעס צו מאַכן דעם גרויסן בדק הבית אין יאָר תר״ב, פון חברה־קדישא גחש״א.

וועגן צומויערן אין אים אַן עזרת נשים האָט מען ערשט גערעדט אין יאָר תקפ״א, כדי צו פאַרגרעסערן זיינע הכנסות, וואָס האָבן זיך פאַרקלענערט (דאָרט ו׳, ע״ב). ווי עס ווייזט אויס פון דעם, ווי דאָרט איז באַשריבן, איז דאָס געמאַכט געוואָרן אין הייניטיקן בית שני, אָבער שפּעטער האָט מען אים צוגענומען פאַר אַ בית שני, איז דער בי״מ ווידער געבליבן אַן עזרת נשים. פאַר דער מלחמה איז שוין געווען אויפגעקליבן גלעט אַרויפצומויערן אויף אים אַן עזרת נשים, אָבער צוליב עטלעכע קנאים, וואָס האָבן זיך אַנטקעגנגעשטעלט, האָט מען עס ניט געמאַכט; איז טאַקע צוליב דעם, ווי מיר האָבן דערמאָנט אויבן, דער אַלטער בי״מ היינט אַרונטערגעגנגען אין גאַנצן.

ווי עס ווייזט זיך אַרויס קלאָר פון פּנקס בי״מ, איז אויף דעם אָרט פון דער איצטיקער גרויסער שול געווען אַ בית־מדרש, אָבער פיל שפּעטער מסתמא אויך אַ הילצערנע שול. אין די יאָרן תקי״א־תקי״ב ווערן דערמאָנט די גבאים פון בי״מ. מיר האָבן אויך געזען פון די פּנקסים פון „חברה תהילים״ און „מגידי תהילים״ ווי אויך פון טס, אַז אין יאָר תקכ״ו איז שוין געווען אַ שול. לויט אַ מסורה פון די פריערדיקע זקנים, איז די הילצערנע שול אָפּגעברענט געוואָרן; זיינען דעמאָלט אין יאָר תקל״א די ביאַליסטאָקער אלופים געפאָרן קיין טיקטין צו דער גליל קהילה צו בעטן ביי איר אונטערשטיצונג אָפּצומויערן די אַלטע שול, און זיי האָבן זי אַ פּנים אויפגעמויערט אין יאָר תקל״ב ,אָבער נאָר אַ מע־נער־שול, — ווייזט אויס, צוליב דער השפּעה פון בית־מדרש.

לויט אַן אַלטער מסורה פון די פריערדיקע ביאַליסטאָקער זקנים, האָט דער דוכוס יאַן־קלעמענס בראַניצקי, וואָס צו אים האָט געהערט טיקטין און ביאַליס־טאָק, אויפגעמויערט אויף זיינע הוצאות אַ שול אין טיקטין און אַ שול אין ביאַ־ליסטאָק לויט אין פּלאַן און איין פאַסאָן. ער האָט געגעבן די מאַטעריאַלן פאַר דעם, נאָר זיין אַרכיטעקט האָט געמאַכט די ביאַליסטאָקער שול מיט אַ טעות לגבי דעם אינעווייניקסטן שטח פון דער טיקטינער שול — די ביאַליסטאָקער אַלטע שול איז אַרויסגעקומען קלענער פאַר דער טיקטינער. אָבער באמת איז דאָס ניט געווען קיין טעות, ווייל די ביאַליסטאָקער קהילה איז דעמאָלט געווען פיל קלענער פון דער טיקטינער קהילה; אויך איז ניט ריכטיק, אַז דער דוכוס האָט געמויערט ביידע שולן; ווי מיר זעען, האָט ביאַליסטאָק געמוזט אָנקומען צו דער טיקטינער קהילה, כדי זי זאָל אונטערשטיצן צו מויערן זייער שול.

צום וויכטיקסטן איז די ידיעה אין בית־מדרש־פּנקס וועגן דער גרינדונג און דער טעטיקייט פון דער חברה „נר־תמיד״, וואָס איז געווען אַ שטרענגע, פרומע, אַריסטאָקראַטישע, אָפּגעשלאָסענע געזעלשאַפט, באמת אַן אייניציקע אין איר מין: מען האָט געדאַרפט אַריינצונעמען אַ נייעם חבר מאַכן אַן אסיפת־החברים, און ער האָט געדאַרפט אויסגעקליבן ווערן על פּי רוב דעות. ער האָט

געדאַרפט זיין אַ חתונה־געהאַטער לכל הפחות 3 יאָר צייט; די אסיפת־החברים דאַרף אים אָפשאַצן, וויפל ער דאַרף צאָלן דער חברה, און וויפל ער דאַרף צאָלן מעות קדימה. ווייניקסטנס דאַרף ער געבן מעות קדימה אַ גאַלדענעם רעגדל און אַ שטיין חלב, קויפן מצות און מאַכן אַ סעודה פאַר די חברים אָן שום הנחה שבעולם יהיה מה שיהיה, און דאָס האָבן זיי מקיים געווען שטרענג. ווי מיר זענען אין פּנקס, האָט אפילו רבי אליקום געציל מאיר, דער שפּעטערדיקער שישלעוויצער און ביאַליסטאָקער רב, אויך געמוזט פּריער מסלק זיין מעות קדימה, אויב ער איז אויפגענומען געוואָרן וויי אַ חבר, לויט דער בית־מדרש־וואָלוטע פון יענער צייט, וועז אַ גודל פּוליש און אפילו אַ האַלבער גודל פּוליש, ווי מיר האָבן פריער געזען, האָט זיך געריכטט פאַר אַ מטבע. קען מען שוין פאַרשטיין, ווי גרויס עס איז געווען דער אָפּצאָל פאַר אַריינגענומען ווערן ווי אַ חבר אין נר־תמיד פון אַלטן בית־מדרש, און ווי שטרענג עס איז געווען דער קאָנטראָל. די פּראָצעדור פון אויפגענומען ווערן ווי אַ חבר האָט געמוזט געמאַכט ווערן נאָר אין בית־מדרש אָדער אין חדר קהילה — אַנדערשוואו איז עס געווען בטל ומבוטל. נאָך דעם האָט מען דעם חבר דעם ערשטן יאָר ניט אַריינגעלייגט זיין פּתקא אין קלפּי. אַז ער איז נפטר געוואָרן, האָט מען געשיקט אַ מנין חברים אין זיין בית אבלים צו לערנען גאַנץ שלושים, אָבער נאָר ווען ער איז געווען אַ מורנו און האָט געקענט לערנען אַ בלאַט גמרא. עס מאַכט דעם אייגדרוק, ווי די חברה וואָלט געווען אַ פריי־מאַסאָנישע ליגע אָדער אַ געשלאָסענער אַריסטאָקראַטישער קלוב, וואָס געווינלעכע בשר־ודמס האָבן דאַרט קיין צוטריט ניט.

עס איז צו באַוואונדערן, וואָס די דעמאָלטדיקע באַקאַנטע גבירים זיינען אין דער חברה נר־תמיד ניט אַריינגענומען געוואָרן. עס ווערן דאַרטן אויך ניט דערמאָנט די רבנים אבדי"ם, חוץ דעם וואָס אין יאָר תקס"ב ווערט דערמאָנט אַ החלטה, וואָס לויט איר ווערט געטאָן דער גרויסער חסד מיטן רב אב"ד און מיטן מגיד מישרים, אַז זיי דאַרפן פאַר אַן עליה ניט צאָלן. די ראַנגען פון די פאַרשיידענע גבאים ווערן דאָ שטרענג געאָרדנט און אָפּגעהיט.

פון דער צווייטער זייט איז געווען אַזאַ פּערזענלעכקייט ווי ר' יהושע העשל האַלפּערן (העשל מעדאַלשטשיק), איינער פון די גרעסטע חשובים אין דער חברה נר־תמיד. אָבער דאָס איז שוין געווען אונטער דער רוסישער ממשלה.

אין אַלגעמיין האָט דער אַלטער בית־מדרש געפירט דאָס אַלט־באַקאַנטע בית־מדרש־לעבן, מיט חברות אויף לערנען ש"ס, משניות, מדרש, עין־יעקב, שולחן־ערוך. אונטער דער השפּעה פון די דרשות פון אַ מגיד מישרים, האָט דער המון עוסק געווען אין זיינע למודים, חומש, נביאים, כתובים, עין־יעקב מיט אַ רבין, און אין תהילים זאָגן און דאַוונען לויטן נוסח „שומרים לבקר" אד"גל.

גלייכצייטיק האָבן ביאַליסטאָקער יידן געלעבט אַ שטאָטיש לעבן גלייך מיט די ניט־יידן, נעמענדיק אָנטייל אין דער שטאָט־פאַרוואַלטונג, דערפילנדיק

אַלע בירגערלעכע פליכטן לויט די בראַניצקישע פאַראַרדענונגען, און אַ קהלשן לעבן זעלבשטענדיק פאַר זיך מיט אויסגעקליבענע פּרנסי־חודש און יאָר־פּרנסים, מיט רבנים, שוחטים, מיט די איבעריקע כלי־קודש[13], מיט אַ קהל־שטיבל, אַ קאַראַבקע, ניט זייענדיק אָפהענגיק פון דער רעגירונג. ווי מיר האָבן געזען פון די בראַניצקי־פאַראַרדענונגען, איז דאָס אַלץ געווען אָפּיציעל אָקצעפּטירט.

אמת, דער ביאַליסטאָקער קהל איז געווען ביז אַ באַשטימטער צייט, ביז 1795, אין געוויסע פּרטים אָפהענגיק פון דער טיקטינער גליל־קהילה. ביאַליס־טאָקער יידן האָבן געדאַרפט באַצאָלן רעגירונגס־שטייערן, ווי קאָפּ־שטייער אד״גל דורך איר, געבן פאַר איר הצטרכות געוויסן אָפּגאָבן, קויפן דורך איר אתרוגים. טיקטין איז אויך געווען איר פאַרשטייערין אין ועד ארבע ארצות. ביאַליסטאָק איז געשטאַנען אונטער דעם אייבערשטן אויטאָריטעט פון טיקטינער רב אב״ד, וואָס האָט זיך געראַטן פאַרן רב הכולל פון אַלע קהילות און ישובים פון טיק־טינער גליל. לויט אַ תקנה פון ועד ארבע ארצות האָבן ביאַליסטאָקער יידן ניט געהאַט דאָס רעכט צו האָבן אַן אייגענעם רב אב״ד נאָר דיינים און ראבד״ם (ראשי אב־בית־דינס)[14]. און באמת געפינען מיר ניט, אַז ביאַליסטאָק זאָל האָבן אַן אייגענעם רב אב״ד אין די ערשטע 100 יאָר פון איר עקזיסטענץ.

נאָר ביסלעכווייז, זינט די שטאָט איז רייכער און גרעסער געוואָרן פאַר טיקטין, האָט זיך ביאַליסטאָק אָנגעהויבן צו באַפרייען פון דער העגעמאָניע פון דער טיקטינער גליל־קהילה ביז עס איז דערגאַנגען דערצו, אַז אין יאָר תקל״א (1771) האָט טיקטין איר איבערגעגעבן 59 ישובים, כאָטש לויטן נוסח פון טיק־טינער פּנקס האָט זי דאָס געטאָן צוליב די גרויסע און מערמאָליקע בקשות פון אלופי ורוזני ביאַליסטאָק. אָבער עס גלייבט זיך ניט, אַז זי האָט עס אַזוי לייכט נאָכגעגעבן; ווער עס לייענט דעם נוסח פון אירע שטרענגע און דיקטא־טאָרישע פאַרמולירונגען פון די פריערדיקע באַציאונגען צו אירע אונטערגע־וואָרפענע קהילות, קען ניט גלייבן, אַז צוליב דעם, וואָס ביאַליסטאָק האָט אָנגעהויבן מויערן איר שול און איז געוואָרן א נצרכת, האָט זי איר צוליב געטאָן און נאָכגעגעבן איר בקשה. אין דער אמתן האָט טיקטין געשפּירט, אַז ביאַליס־טאָק איז איר שוין איבערגעוואָקסן אין איר עקאָנאָמישן און מאַטעריעלן צו־שטאַנד. האָט זי פאַר איר דרך־ארץ באַקומען און האָט איר נאָך פון פריער, אין יאָר תק״י, נאָכגעגעבן אין דער רבנים־פראַגע — צו האָבן אַן אייגענעם הרב הגאון בשותפות מיט כאָראָשטש.

---

13. עס ווייזט אויס, אַז אויך אין דער אַלטער ביאַליסטאָקער קהילה האָט קיין חזן קיין ראָלע ניט געשפּילט. ער ווערט אין ערגעץ ניט דערמאָנט, אויסער ר׳ ישראל חזן, וואָס אויף זיין מצבה פון ח״י אלול פון יאָר תקנ״ט ווערט אויך געזאָגט אויף אים: „תם וישר ירא אלוהים אשר קולו נשמע כפעמון בבאו אל הקדש הרבני מו״ה ישראל במו״ה יששכר״. אַלטער סאַפּיר־שטיין, דער גרינדער פון מאַרגן־זשורנאַל אין ניו־יאָרק, איז געווען זיינער אַן אייניקל.

14. זען: שמעון דובנאָוו, פּנקס המדינה, ז׳ 244.

קאַפּיטל זעקס

די ערשטע רבנים פון ביאַליסטאָק

א. דער ערשטער רב מגיד מישרים אין ביאַליסטאָק

עס איז אַ וואונדער, וואָס די גאַנצע צייט אין פּנקס פון אַלטן בית־מדרש ווערן ניט דערמאָנט די גרויסע ערשטע רבנים אבד״ם, וואָס האָבן אַוודאי געדאָווענט און געלערנט אין דעם בית־מדרש, בשעת ער איז געווען דער איינציקער קהלשער בית־מדרש. בכלל ווערט ניט דערמאָנט אין גאַנצן פּנקס די עקזיסטענץ פון אַ רב אב״ד אין ביאַליסטאָק. נאָר איין מאָל אין יאָר תקס״ב ווערט נאָר דרך אגב דערמאָנט, אַז לויט אַ החלטה דאָרף דער רב אב״ד און מגיד ניט באַצאָלן פּאַר אַן עליה.

עס ווייזט אויס, אַז די רבנים אבד״ם האָבן זיך אין דער חברה נר־תמיד ניט איינגעשריבן און האָבן זיך ניט געקענט איינשרייבן, ווייל ווי רבנים אבדי״ם זיינען זיי געשטאַנען העכער פּאַר וועלכער עס איז חברה צו הויך, אונטערצו־ווארפן זיך אירע תקנות, און די חברה האָט איינגעשריבן אין פּנקס נאָר אירע חברים. די מגידים מישרים, וואָס האָבן געקענט זיך איינשרייבן אין דער חברה, ווערן דערמאָנט אין פּנקס ווי חברים פון נר־תמיד. דער ערשטער און דער עלטס־טער איז פאָרשריבן דער מגיד ר א ו ב ן ב מ ו ״ ה ש ל מ ה ס ג ל ה ל ו י . ער איז אויפגענומען געוואָרן אין דער חברה אין יאָר תצ״ב. עס ווערט דערציילט אין פּנקס: נתמנה לחבר ביום ב׳ דחוהמ״פ צ׳ ב ה״ה האלוף התורני כהר״ר [כבוד הרב רב] ראובן בהר״ר שלמה על פי תקנות מקדם (פּנקס דף כ״ז, ע״א). אין תצ״ב ווערט ער אויפגענומען ווי דער נאמן דפּנקס (דאָרטן, כ״ח, ע״ב). ווי דער מגיד מישרים ווערט ער דערמאָנט דאָס ערשטע מאָל אין דער בחירה פון תק״ו־תק״ז הרב המגיד[1] מ׳ ראובן סגל (דאָרטן, מ״ב, ע״ב). נאָך דעם איז ער אָפט אויסגעקליבן געוואָרן צו די גרעסטע התמנותן ווי יושב תמיד און אויך מוציא ומביא, און ער ווערט דערמאָנט יעדן מאָל מיט גרויס כבוד: „הראשון שבישובי תמיד האלוף התורני המופלא והמופלג, החסיד מו״ה סגל מ״מ בקהלתנו יצ״ו[2] (דאָרטן ל׳, ע״ב, ל״ב, ע״א און ע״ב); אין תק״ל ווערט ער נאָך דערמאָנט צווישן די ממונים רבי ראובן מ״מ דפּה, אָבער אין תקל״ו ווערט

---

1. היינט וואָלט ער געהייסן: הרב הגאון הגדול...

2. ווי עס ווייזט אויס פון דער תקנה אין פּנקס בית־מדרש (דף ט״ו, ע״ב) ווען רבנן קדיש פון דער פרי, געהערט נאָר צו אַ חברה־מאַן, ווייל די חברה האָלט אויס דעם בית־מדרש און אויך אַ מגיד־מישרים, דעם זעלביקן רבי ראובן.

שוין זיין זון אַרייַנגענומען אין דער חברה: „נמנה אותנו ה״ה הרבני מ׳ שלמה בהרב המנוח המגיד בקהלתנו מ׳ ראובן הלוי ז״ל״ (דאָרטן, ל״ב, ע״ב, אין דף ע״א אָן אַ דאַטע). אין דער חברה נר־תמיד איז ער אויף אַזאַ אופן געווען אַן ערך 43 יאָר און רב מגיד מישרים אַן ערך 30 יאָר.

ער איז דאָס געווען הרב המופלג המגיד החסיד מוהר״ר ראובן במו״ה שלמה סגל אין דער הקדמה פון לב אריה אויף חולין. ער וועט דערמאָנט: „בזכות דודי הרב הגדול הצדיק מ״מ דמתא ביאליסטאָק הרב רבי ראובן״; אויך וועט ער דערמאָנט אין ספר שו״ת ברית עולם פון ר׳ יצחק אייזיק וועלער (וואַרשע, תרנ״ז) מהרב אב״ד ד׳ וויסאָקי מאַזאָוועצקי: „רבי ראובן אב״ד ור״מ דביאליס־טאָק״, און ער איז זיך מיחס צו אים: „נין ונכבד להגאון הקדוש המפורסם וכו׳ רבי ראובן אב״ד ומ״מ דביאליסטאָק״[3].

ווי מיר האָבן געזאָגן, איז ער קיין רב אב״ד געווויס ניט געווען, אָבער ער איז געווען, כאָטש ער האָט זיך אָנגערופן נאָר מגיד מישרים, א ממלא מקום־רב, בשעת עס איז נאָך קיין רב אב״ד אין ביאַליסטאָק בכלל ניט געווען, און טיקטין האָט נאָך ניט געהאַט געגעבן קיין דערלויבעניש אויפצונעמען אַן אייגענעם רב; דעריבער האָט ער זיך ביי זיי אָפּיציעל ניט גערופן מגיד מישרים, ווי עס וועט היינט אַזוי אָנגערופן דער ווילנער מגיד. ער איז געווען במקום רב אב״ד פאַר רבי יהושע שאפירא און נאָך אים (ער וועט אויך דערמאָנט אין דער הזכרה פון דער היגער חברה קדישא) „הרב המגיד מ׳ ראובן בן ר׳ שלמה הלוי״, אָבער בטעות איז ער דאָרט דערמאָנט גאַנץ שפּעט נאָך הרב רבי יום־טוב ליפּמאַן היילפּערין, אין דער צייט וואָס ער דאַרף באמת דערמאָנט ווערן דער ערשטער פאַר אַלע רבנים.

רב אב בית־דין און ראש אב בית־דין

מיר מוזן דאָ דערקלערן דעם אונטערשייד צווישן דעם רב־אב־בית־דין און דעם ראש־אב־־בית־דין. דער רב־אב־בית־דין איז געווען די העכסטע אינסטאַנץ פון דער קהילה מיט איר גליל ניט נאָר פון אַלע רעליגיעזע ענינים: פון אסור והיתר, פון דיני ממונות בין אדם לחברו, נאָר אויך פון אַלע עניני הקהל — פון אירע ווירטשאַפטלעכע, עקאָנאָמישע און פּאָליטישע ענינים. דעם רב אב״ד פלעגט מען אַראָפּברענגען מערסטנס פון דער פרעמד[4], ווען ער איז באַקאַנט געווארן

3. אין דעם ספר עמק הבכא פון הרב המאור הגדול הדרשן והמליץ משה ליכטנשטיין, בייגעלייגט צום ספר דברי קהלת פון זיין ברודער הרב ישראל ליכטנשטיין, וועט אויפן דף ג׳, ע״ב, געברַאכט אַ חידוש אין נאָמען פון הגאון החסיד המפורסם מוהר״ר ראובן הלוי ז״ל.

4. אפילו פון אַ פרעמדער מדינה, מייסטנס פון אַ קליין שטעטל אין אַ גרויסער שטאָט אַזוי ווי, למשל, דער „שאגת אריה״, רב אין וואָלאָזשין, אַ קליין אָרעם שטעטל אין ווילנער גובערניע, איז אויפגענומען געווארן ווי רב אין מעץ, אַ הויפּט־שטאָט פון עלזאַס־לאָטאַר, און אַזוי כסדר.

פּאַר אַ גרויסן גאון. דיינים זיינען מערסטנס געווארן פון הימישע שטאַטישע לומדים, וואָס האָבן געהאַט סמיכות אויף הוראה. דער ראש־אב־בית־דין איז אויסגעקליבן געווארן נאָר פון די דיינים וויַ דער עלטסטער אַדער גרעסטער — זייער ראש, אָבער רב אב"ד איז אויסגעקליבן געווארן פון דער גאַנצער קהילה, נאָר אַז עס איז ניט געווען קיין רב אב"ד, האָט זיך דער ראש־אב־בית־דין אַנ־ גערופן סתם „רב", אָבער די דיינים, ווייזט אויס, האָבן אַנגערופן ראש־אב־בית־ דין אויך דעם רב אב"ד, ווייל ער איז דאָך געווען זייער ראש. ווי מען געפינט, האָבן די טיקטינער דיינים באַטיטלט זייער רב רבי וועלווועלע דעם מראות הצבאות: „כבוד אדמו"ר הגאון המפורסם מו"ה משה זאב הראב"ד דפה קהלתנו"[5].

ו ו ע ן ביאַליסטאָק האָט אַנגעהויבן אויפצוועמען אַן אייגענעם רב אב"ד, און ו ו ע ר איז ער געווען, קענען מיר אויף זיכער ניט וויסן, ווייל, ווי מיר האָבן געזאָגט, איז ניט דערגאַנגען צו אונדז דער פּנקס הקהל פון ביאַליסטאָק. אָבער אין איר נאָענטער שוועסטער־קהילה כאַראַשטש געפינען מיר אין פּנקס הקהל, אַז זי האָט שוין אין יאָר תפ"ז (1727) אויפגענומען אַן אייגענעם רב אב"ד, דעם טיקטינער רבס איידעם. מען קען רעכענען, אַז אויך ביאַליסטאָק האָט שוין דעמאָלט געהאַט אַן אייגענעם רב.

די תנאים אין כאַראַשטש

עס איז אינטערעסאַנט דאָ איבערצוגעבן דעם נוסח און די באַדינגונגען פון התמנות לויט כאַראַשטשער פּנקס הקהל, וואָס זאָגט: „ועל אופנים אלו קבלנו את כבוד הרב המופלא והמופלג מורנו ורבנו כבוד מוהר"ר אשר בן הרב הגאון הגדול אב"ד ור"מ דק"ק טיקטין בבה"ג יצ"ו.

א) וזה יצא ראשינה, הרב הנ"ל מחויב להלות להאלופי הקהל ד' מאות זהובים בלתי שום רווחי בעולם והאלופי הקהל מחויבים ליתין שטח בח"י עם אפותיקי על קרופקא פה קהלתנו.

ב. הרב הנ"ל ידור פה בקהלתנו עם אשתו והרבנית עיקר דירתה יהא פה קהלתנו.

ג) הרב הנ"ל מחויב ליקח הורמנא מאלופי רוזני קציני בבה"ג יצ"ו.

ד) הרב הנ"ל מחויב ליקח הורמנא מהשררה ירי"ה על הוצאות שלו ואלפי הקהל מחויבים להעמיד איש א' מאחד בני הקהלה שיעמוד לימין צדקו על הוצאות שלו.

ה) הרב הנ"ל לא יעשה שום משא ומתן שיקפח א' מפרנסת בני העיר ושאר משא ומתן יעשה כאות נפשו רק שלא יקפח הנ"ל.

ו) האלופי הקהל מחויבים ליתן שכירות להרב הנ"ל ארבעים[6] זהו' מדי שבוע בשבוע מיום שבא לדור פה עם אשתו הרבנית.

ז) ואל האלופי אלו יתן הרב המופלג הנ"ל שט"ח חתום בחי' ממש לאשר לקיים את כל הנ"ל ובפירוש הותנה בתנאי בני גד ובני ראובן שהרב הנ"ל ידור דוקא פה ואשתו ומכלל הן נשמע לאו לבל יפול דבר א' ארצה.

ח) האלופי הקהל מחויבים ליתן דירה להרב המופלג הנ"ל לפי כבודו.

---

5. זען אגודת אזוב, חלק א', שאלה א'.

6. אַ פּנים — אַ טעות: עס דאַרף זיין ארבעה (פיר) זהובים. אַזאַ גרויסע שכירות האָבן די רבנים דעמאָלט ניט געהאַט אין די גרעסטע קהילות. למשל כאַראַשטש האָט אין יענער צייט איר רב בשותפות מיט ביאַליסטאָק געצאָלט איר חלק חמשים זהובים פּוילישׂ יערליך.

באו האלופי הקהל ועדה ובעלי סכומות על החתום — כל הנ״ל נעשה, בשלחן מלא יום ה׳ ערב ר״ח שבט תפ״ז לפ״ק פק״ק האראשץ יצ״ו (נאך דעם קומען 6 חתימות).

מיט 24 יאָר שפעטער געפינען מיר, אז כאראשטש האט שוין פאר זיך קיין אייגענעם רב ניט געהאַט, נאָר זי האָט זיך באַנוצט מיטן ביאַליסטאָקער רב לויט אן אָפמאַך, וואס זי האָט געשלאָסן מיט אים. א קאָפּיע פון די באַדינגונגען געפינט זיך אין כאראשטשער פנקס, וואס מיר גיבן דאָ איבער:

היום ולמטה היו חשבון בין הקהל שלנו ובין כבוד הרב הגאון נר״י דק״ק ביאַליסטאָק ובקהלתנו יצ״ו אדות שכירות רבנות שניתן להרב הנ״ל בכל שנה ושנה חמישים זהובים פוילישׁ ונשארנו חייב אנחנו אלופי הקהל אדום זהב עד ח״י אייר תקי״א הבע״ל וכל מי שישכור הקראָפקה להבא מחויב לסלק להרב הגאון שלנו אדום זהב הנ״ל מה שנשארנו חייב מעבר, ומן ר״ח אייר הבע״ל יהיה התחלת שנה לשכירות הרב הנ״ל ועל זה משובעד [!] שכר שחיטה מן השמש שלנו והמותר מה שלא יספיק שכר שמשות מחויב׳ אנחנו הקהל לשלם מן הקרופקה. ולראיה באנו על הח׳ בפקודת הקהל ובפקודת הרב הנ״ל. היום יום ו׳ עש״ק ו׳ כסלו תקי״א. נאם יהודה ליב במוהר״ר שלמה זלמן שמש דק״ק הנ״ל.

פון די צוויי דאָקומענטן פון כאראשטשער פנקס זעט מען, אז אין יאָר תקי״א (1751) האָט די ביאַליסטאָקער קהילה געהאַט א רב בשותפות מיט כאראשטש ד״ה כאראשטש האָט געגעבן צושטייער צו די שכירות זיינע און אויך, אז בתוך כך איז די ביאַליסטאָקער קהילה אויסגעוואָקסן גרעסער פאָר כאראשטש, ווייל ביאַליס־טאָק האָט שוין געהאַט א גרויסן רב א גאון, און כאראשטש האָט זיך אויך באַ־נוצט מיט אים, געבנדיק צושטייער אויף זיינע שכירות. וואָר איז געווען דער ביאַליסטאָקער הרב הגאון, וועלן מיר באַלד זען.

ב. רבי יהושע שפירא

רבי י ה ו ש ע ש פ י ר א, ווייזט אויס, איז געווען דער ערשטער ביאַ־ליסטאָקער רב בשותפות מיט כאראשטש. ער איז געווען דער מחבר פון קונטרס מסוגיות חמורות, בייגעלייגט צום ספר חוק יעקב מהרב רבי יעקב ממיץ אויף הלכות פסח, געדרוקט אין בערלין תקי״ז. באַרימט איז ער געוואָרן אין דער לומדישער וועלט דורך זיין גרויסן ספר פנים מסבירות ארבע שיטות[7]. ער איז געבוירן געוואָרן אין זאַבלודאָווע אן ערך אין יאָר תפ״ח. ער זאָגט אין דער הקדמה צו „חוק יעקב״ אין יאָר תקי״ז, אז ער איז נאָך יונג, נאָר ניט קיין פולע 30 יאָר.

ער איז געווען א גרויסער מיוחס. ער איז זיך מיחס[8] באמ״י הרבני החריף מוהר״ר צבי הירש זללה״ה באמו׳ הרבני הנגיד מוהר״ר שאפירא נכד הגאון האמתי, בעל המחבר מגלה עמוקות

---

7. זען: בן־יעקב, אוצר הספרים: „פנים מסבירות מהר״ר יהושע שפירא אבדק״ק שוועריז וכו׳ ח״א חידושים על מס׳ פסחים פ״א וב׳ ואחר זה כ״ג שו״ת בהלכות פסח ובהקדמתו כתוב: ,קונטרס הסוגיות׳ ובהן סוגיות נשר עם חוק יעקב״.

זען אויך אין שם הגדולים, ח״א, 80: „חבר ארבע שיטות על פסחים, סכה, ביצה, מגילה ושו״ת השייכים למס׳ הנזכרים. אך לא ראיתי בדפוס כ״א על תרי פרקי קמאי״.

8. אין דער הקדמה צו פנים מסבירות ארבע שיטות.

ודוד לו הגאון מוהר״ר שמריה ז״ל אב״ד דק״ק ויסאָקי ונתקבל לק״ק זאלקאָוויי ומצד אמי תחיה נכד להגאון האמתי מוהר״ר אברהם סגל עפשטיין ולהגאון המפורסם מוהר״ר נפתלי הירץ מגזע צבי׳ ודוד לה הגאון החסיד המפורסם מוהר״ר ליב אב״ד דק״ק לבוב והגליל. ער האָט חתונה געהאַט אין טיקטין און איז געוואָרן דער איידעם פון הרבני המופלג שמו מפורסם נקרא בפי כל רבי ליב בר״מ ר״ש, און די שוויגער איז געווען אַן אייניקל פון גאון מו״ה דוד לידאָ.

ווי עס איז מעיד אויף אים דער טיקטינער רב רבי אפרים בר׳ יהושע אין זיין הסכמה צו פנים מסבירות, קען ער אים פון זיין יוגנט, ווייל ער איז דערצויגן געוואָרן אין טיקטין און אין נאָענטן גליל, און ער האָט זיך שוין פון קינדווייז אָן אַרויסגעוויזן מיט זיינע גרויסע פּעאיקייטן (בוצין מקטפי ידיע).

ער דערציילט אַליין וועגן זיין לעבנסגאַנג (אין אָנהויב צום חוק יעקב), אַז צו 18 יאָר האָט ער שוין געהאַט אָנגעשריבן זיינע חידושים לויטן סדר הש״ס פון זיינע שעורים, וואָס ער האָט געלערנט מיט תלמידים; זיינען די חברים און תלמידים שטאַרק צוגעשטאַנען, ער זאָל זיי אָפדרוקן. האָט זיך אָבער דער שטן אַנטקעגנגעשטעלט און האָט אים אַראָפּגעפּירט פון ריכטיקן וועג, און אַז ער איז געקומען אין זיין געבורטשטאָט „עיר זאָבלודאָווע המפוארה״, האָבן די אלופי הקהל אים פאַרגעליגט אָנצונעמען די רבנות פון דער קהילה. האָט ער אייגנע־שטימט. מען האָט אים אויסגעהאַלטן בכבוד, אָבער אַז עס איז אים דאָרט לאַנג־ווייליק געוואָרן די צייט, ווייל ער האָט ניט געקענט פאַרטראָגן דעם עול רבנות, וואָס איז מבטל פון לערנען, האָט ער זיך פון רבנות אָפּגעזאָגט און זיך צוריק־געקערט צום לערנען און האָט מחבר געווען אַ ספר פון עטלעכע הונדערט דפים אויפן סדר מועד. דאָרט האָט ער פאַרענטפערט אַלע שוועריקייטן ערטער, וואָס דער מהרש״א האָט איבערגעלאָזן אין אַ „צריך עיון״. ער האָט אָנגעפרעגט די גדולים, צי זאָל ער אים דרוקן. האָבן זיי מסכים געווען; איז ער אַוועקגעפאָרן און האָט מיטגענומען דעם צרור הכסף אויף הוצאות הדפוס. אין וועג, נעכטיקנדיק אין אַן אכסניא, האָט מען אים, בשעת ער איז געשלאָפן, צוגעגנבעט זיין צרור הכספים און די כתבים. וען ער איז אויפגעשטאַנען איז ער געווען דערשלאָגן פון אומ־גליק און האָט געווויינט ניט אויף דעם פאַרלוסט פון געלט, נאָר אויף דער גנבה פון זיינע כתבים. אָבער שפּעטער האָט ער זיך באַרואיקט און האָט אויף זיך מצדיק הדין געווען, אַז דאָס איז אים אַן עונש, פאַרוואָס ער האָט מטיח דברים געווען קעגן מהרש״א, האָט ער אים געשטערט אָפּצודרוקן די כתבים. אָבער פון דעמאָלט ביז היינט איז ער נאָך אַלץ ניט באַרואיקט; גאָט האָט אים פאַרוואָגלט ביז ער איז אָנגעקומען אין דער הויפּטשטאָט בערלין[9]. דאָ האָט ער געלערנט זיינע שיעורים.

9. אָבער אין דער הסכמה פון פראַנקפורט דאָדר ראש בי״ד און די איבעריקע רבנים המתאספים למשפט דיומא דלוקא פה ק״ק הנ״ל תקי״ז אויף חוק יעקב, וועט דערציילט, אַז צוליב דער סיבה פון דער גנבה ש ב ל מ ק ו מ ו , און איצט וועט דורך אים געדרוקט דער ספר חוק יעקב. קען זיין, אַז נאָך דער גנבה, וואָס איז געווען פאַר תק״י, איז ער געוואָרן רב אין ביאַליטסאָק און כאַראַשטש, און פון דאָנען איז ער ערשט געפאָרן דרוקן דעם חוק יעקב, אָבער פון זיין אייגענער דערציילונג וויזט אויס, אַז פון דער גנבה אָן האָט ער קיין מנוחה ניט,

איינער פון די חשובסטע בערלינער יידן הקצין ונדיב הרבני המופלא מוהר״ר מאיר סגל טויסק האָט אים אַריינגענומען צו זיך אין שטוב און האָט אים אויס־געהאַלטן מיט אַלץ. דאָרט האָט ער באַשלאָסן איבערצודרוקן דעם חוק יעקב, וואָס איז שוין ניט געווען בנמצא, מיט זיינעם אַ קונטרס חידושים אויף שוועךע סוגיות אויף הלכות פסח און אויף אַנדערע באַזונדערע שיטות. ער האָט אים אָפּגעדרוקט אין בערלין תקי״ז מיט די הסכמות פון די רבנים פון בערלין, פראַנקפורט דאָדער, מעזריטשט און שוועךין. זיי באַטיטלען אים „הרב המאור הגדול החריף ושנון כבוד מוהר״ר יהושע מק״ק טיקטין״.

אויפן שערבלאַט וועךט ער אָנגעךופן הר״ר יהושע שפירא מטיקטין שהיה ראש בי״ד ומ״מ דק״ק זאבלודאָווע. שפעטער איז ער אויפגענומען געוואָרן אַלס רב אין שוועךין און פאָרן אייבער־ראַבינער פון אַלע פֿראָווינצן פון מעקלענבורג. ווי לאַנג ער איז דאָרט געווען רב, ווייסן מיר ניט. אין תקכ״ט האָט ער זיך נאָך גערופן שוועךינער און מעקלענבורגער רב, אָבער אין תקל״א האָבן אים די אלופי הקהל פון זיין געבורטשטאָט זאָבלודאָווע איינגעלאָדן, ער זאָל צוריקנעמען די רבנות אין זייער קהילה, און ער האָט דערויף מסכים געווען[10]. אין תקל״א האָט ער אָפּגעדרוקט זיין גרעסערן ספר, דעם חלק ראשון פון פנים מסבירות — ארבע שיטות. דעריבער רופט ער זיך אויפן שער פון דעם ספר „לעת עתה אב״ד דק״ק זאָבלודאָווע עיר מולדתו״, דאָס מיינט צו זאָגן, אַז איצט נאָר וואָס איז ער געוואָרן רב אב״ד אין זאָבלודאָווע (ניט דערווייל, ווי די געווינלעכע באַדייטונג איז פון „לעת עתה״[11]). אויך וועךט דערקלערט וויטער אויפן שער: וכבר נתקבל לפנים בישראל לאב״ד שם ולאב״ד הישראלי בק״ק ביאליסטאָק ובקהלות הסמוכות ומרוב סבות ותלאות והפתקאות עקר סכיה (האָט ער עוקר געווען פון זיין פלעקן) זה איזה שנים, אור תורתו זרח בק״ק שוועךין ובכל מדינות מעקלענבורג יע״א. הייסט עס, אַז פריער איז ער געווען רב אב״ד אין זאבלודאָווע, נאָך דעם אין ביאַליסטאָק, שפעטער אין שוועךין מעקלענבורג, און נאָך דעם איז ער צוריק געקומען קיין זאבלודאָווע.

און גאָט האָט אים פאַרוואָגלט, ביז וואָנען ער איז געקומען קיין בערלין און דאָרט האָט ער געדרוקט דעם חוק יעקב.

10. דעריבער איז אין דער הסכמה אויף ארבע שיטות פון בערלינער ראש ב״ד, ר׳ סיון תקכ״ט, וועךט ער נאָך אָנגעךופן רב פון שוועךין־מעקלענבורג, אָבער אין דער הסכמה פון די רבנים פון פ״ט דאָדער און אמשטרדם פון יאָר תקל״א וועךט ער שוין אָנגעךופן רב פון זאָבלודאָווע, אָבער ר׳ שמואל אמשטערדאַמער רופט אים רב פון זאָבלודאָווע אויך אין תקכ״ט.

11. ווי הרב שפירא שרייבט אין זיין מודעה רבא (דאָרט), האָבן די אלופי־הקהל פון זיין געבורט־שטאָט זאבלודאָווע אים געךופן ר״ח טבת תקל״א וויידער אָנצונעמען די רבנות פון זייער קהילה. און אויך זיין ברודערס זון, דער אַרויסגעבער פון פנים מסבירות, דערציילט אויך, אַז די נגידי אלופי זאבלודאָווע האָבן מחזיר העטרה ליושנה געווען (אין זיין הקדמה חידושים דאָרט). איך מוז דאָ באַמערקן, אַז זיין ספר ארבע שיטות געפינט זיך דאָ אין עטלעכע בתי־מדרשים, אָבער זיין קונטרס צום חוק יעקב איז אַ יקר המציאות. דאָ האָט ער זיך געפונען אין בית שני פון יחיאל נעכעס בית־מדרש, וואו עס האָט אים געפונען כמעט צווישן שמות — ר׳ שמעון קאָניאַק. ער האָט מיר די אויגן געעפנט וועגן זיין תולדות.

אז ער איז געווען רב אב"ד ניט נאר אין זאבלודאווע, נאר אויך אין נאך שטעט אין פוילן, זאגט אויך ר' שמואל אמשטערדאמער אין זיין הסכמה אויף ארבע שיטות, אז הרב הגאון המופלא והמופלג בתורה איז געווען אב"ד דק"ק זאבלודאווע ובשארי קהלות קדושות במדינת פוילין (דאס זיינען ביאליסטאק, כא־ראשטש און נאך א פאר נאענטע קהילות). ווי מיר האבן געזען, איז ער געווען געוויס אין יאר תק"י דער בשותפותדיקער רב פון ביאליסטאק און כאראשטש.

ער אליין אין זיין הקדמה צו חוק יעקב דערציילט נאר פון זיין ערשטער רבנות אין זיין געבוירן־שטאט זאבלודאווע און ניט פון זיין צווייטער רבנות ביא־ליסטאק־כאראשטש, ווייל זיי זיינען נאך ביידע געווען קליינע, אין דער וועלט ניט באקאנטע שטעט, אין דער צייט וואס זאבלודאווע איז שוין געווען באקאנט. איז דאך שוין דעמאלט דער זאבלודאווער רב ר' אליעזר קאליר אויך געווארן רב אין קעלן און זיין גאנצן גליל (ווי ער דערציילט אין זיין הקדמה צום ספר נר תמיד פון זאבלודאווער רב ר' בענדעט אויף כריתות און תמיד). ער איז געווען, ווי מען זעט פון זיינע צווויי ספרים, א גרויסער חריף „סיפא שננא פקיע"[12], און וויי עס וווייזט אויס, איז ער אויך געווען א משכיל, ווי עס שרייבט אויף אים אין זיין הסכמה צו די ארבע שיטות הרב ר' אפרים פישל, טיקטינער רב: „הרב המפורסם החריף הגדול המאור הגדול גאון תפארת ישראל חכם הכולל במושכלות".

זיין צווייטע רבנות פון זאבלודאווע פון יאר תקל"א אן איז דאך מוטל בספק[13], ווייל אין פנקס ח"ק גחש"א פון זאבלודאווע איז געחתמעט רבי חיים במוהר"ר קלונימוס כץ, דער ארטיקער רב פון יאר תקי"ח ביז תקל"ז, און עס ווערט דארט ניט דערמאנט, אז רבי יהושע שפירא איז נאך אמאל געווען רב אין זאבלודאווע, אין דער צייט, וואס דארט איז דאן געווען רבי חיים. ער רופט זיך אן „רב בזאב־לודאווע של גליל עליון"; איז אפשר געווען איינגעטיילט די רבנות אין זאבלודאווע אויף צוויי גלילים?

ג. הרב יהודה לייב ברבי מרדכי מהרדישץ

דער צווייטער ביאליסטאקער רב נאך יהושע שפירא ליגט אויפן ביאליס־טאקער ערשטן אלטן בית־עולם, אבער ניט אין דער שורה פון די רבנים[14],

12. וי עס וווייזט אויס אויך פון זיין שאלות ותשובות אין קונטרס חוק יעקב אין סוגיא דבש בלח, אז וען ער איז פארבייגעפארן דרך פה ק"ק סקאק אויף זיין נסיעה קיין בערלין, האט מען אים געפרעגט א שאלה וועגן גאנץ קליניטשקע וערעמלעך וי מילבן, וואס לאזן זיך ניט אויסזייען, וואס געפינען זיך אין זייערע וואסערן. האט ער געאסרט די וואסערן. אקעגן האט זיך געפונען א גרויסער רב פון פוזין, וואס האט מתיר געווען. ער צעקלאפט זיינע אלע ראיות, אז זיי זיינען געבויט אויף פאלשע יסודות.

13. וי עס האט מיך אויפמערקזאם געמאכט ה' שמעון קאניאק.

14. וווייזט אויס, ווייל ער איז געווען דער ערשטער, האט מען זיך שפעטער ארומגעזען און מען האט געמאכט די רבנישע שורה א ביסל העכער.

ווייל ער איז ניט באַטיטלט געוואָרן גלייך מיט אַלע אַנדערע רבנים „הגאון“.[15] אויף זיין מצבה, אַ פשוטער קלייַנער ברוקשטיין, איז אויסגעקריצט:

„פ״נ הרב יהודה ליב במ׳ מרדכי ז״ל מק״ק הרהדישץ אב״ד דק״ק פה נפטר בער״ה שנת תקמ״ג לפ״ק, תנצב״ה“.

ווייזט אויס, ער איז געווען אַ גרויסער עניו, האָט ער אין זיין צוואה פאַר־זאָגט, אַז מען זאָל אויף זיין מצבה קיין שום טיטולן ניט שרייבן. מיר געפינען אויך אויפן ווילנער בית־עולם עטלעכע אַזעלכע מצבות אָן טיטולן אויף גרויסע רבנים, ווי אויפן מחבר פון חיי אדם רבי אברהם דנציג און אויפן ווילנער רב אב״ד יסו״ד. אויף אייניער שטייט בפירוש, אַז ער האָט אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל ניט מרבה זיין בשבחו[16]. עס זיינען ניטאָ קיין ענויע ידיעות וועגן דעם דאָזיקן רב, חוץ דעם אַז ער איז געווען פון האָראָדישק. ווייזט אויס, אַז ער איז געווען באַקאַנט מיטן נאָמען פון זיין געבוירן־שטאָט אַזוי ווי ר׳ חיים בריסקער, ר׳ יהושעלע קוטנער אד״גל.

איך מוז אויך אויפמערקזאָם מאַכן, אַז שמעון קאָניאָק האָט געפונען אויפן זעלביקן אָרט ניט ווייט פון דעם לעצטן קבר אַ מצבה מיטן נוסח: „פ״נ הרב הגאון מורב״ם מ׳ אפרים פישל בה״מ יהושע ונפ׳ הי׳ חשוון תקל״ז[17]. עס איז קיין ספק ניט, אַז דאָס איז דער קבר פון דעמאָלדיקן טיקטינער רב, וואָס ווערט דערמאָנט אויבן מיט זיין הסכמה אויף הרב ר׳ יהושע שפירא. אָבער עס איז אויסגעשלאָסן, אַז ער זאָל האָבן געוואָרן שפעטער ביאַליסטאָקער רב, ווייל אויף דער מצבה פון זיין אייניקל, וואָס איז געווען אַ ביאַליסטאָקער אייגנוואוינער, איז דער נוסח: „פ״נ דוד במו״ה מנחם מענדל נכד הגאון מו״ה אפרים אב״ד דק״ק טיקטין, נפטר בשט׳ יום א׳ ב׳ דר״ח אייר תקנ״ז. ווען זיין זיידע וואָלט געווען ביאַליסטאָקער רב, וואָלט מען אים מיחס געווען ווי דעם אייניקל פון דעם ביאַליסטאָקער אָרטיקן רב. רבי אפרים פישל בר׳ יהושע ווערט דער־מאָנט אין פנקס ח״ק גחש״א פון טיקטין (דף קל״ב) ווי דער דאָרטיקער רב אב״ד וועלט אין דער הזכרה אַרייַנגע־רעכנט צווישן די דיינים, און ער ווערט דערמאָנט נאָך הרב ר׳ שלמה־זלמן בהר״ח — עטלעכע און דרייסיק יאָר שפעטער. אויך איז אין שטאָט אין גאַנצן פאַרגעסן געוואָרן, אַז ער איז געווען אַמאָל רב אין ביאַליסטאָק. אמת, פון ר׳ יהושע שפירא האָבן זיי אויך פאַרגעסן, אָבער ער געפינט זיך דאָך ניט אויפן היגן בית־עולם.

16. זען: רש״י פין, קריה נאמנה, זז׳ 183, 199, 234.

17. זען: אונזער לעבן, 1933, נומ׳ 184.

18. עס שרייבט גאַנץ פאַלש דער שה״ג החדש, אַז ער ליגט אין טיקטין. זען פרידבערגס לוחות ההזכרה, ע׳ 7, הערה 8.

ד. רבי קלונימום קלמן ליכטנשטיין

דער דריטער ביאַליסטאָקער רב אב״ד איז שוין געווען, בשעת ביאַליסטאָק איז געוואָרן אַ זעלבשטענדיקע קהילה. זיין נאָמען איז געווען ר׳ קלונימוס קלמן ליכטנשטיין. ער איז געווען אַ באַרימטער גאון אין זיין צייט; זיינע הסכמות געפינען זיך אויפן ספר זרע אברהם פון זיין ברודער רבי אברהם יקותיאל ליכטנשטיין, פּלונסקער רב. יענער דערציילט אין זיין הקדמה, אַז אין זרע אברהם געפינען זיך אַ סך חידושים נפלאים וחריפים פון זיין עלטערן ברודער; ער זאָגט וועגן אים, אַז ער איז געווען אַ דרשן נפלאי: מען פלעגט לויפן הערן זיינע דרשות. זיין הסכמה ווי פון אַ ביאַליסטאָקער אב״ד פון יאָר תקמ״ה (1785) געפינט זיך אויך אויפן ספר דברי קהלת, געדרוקט אין נאָווידוואָר, פון זיין ברודערס זרע, אברהמס זון הרב רבי שלמה[19]. עס געפינט זיך אויך זיין הסכמה פון יאָר תקמ״ו אויפן ספר פני אריה (נאָווידוואָר, תקמ״ז). ווי עס דערציילט זיין איניקל רבי אברהם ליכטנשטיין, זיין זונס הרב רבי ליפמאַנס אַ זון, רב אין פּראָשניץ, אין זיין ספר התורה והמצוה[20], איז זיין זיידע הרב קלמן ליכטנשטיין געווען דער ערשטער רב אין ביאַליסטאָק. אמת איז נאָר, אַז ער איז געווען דער ערשטער רב אין דער זעלבשטענדיקער קהילה ביאַליסטאָק, אָבער אין ביאַליסטאָק בכלל איז ער געווען דער דריטער רב. זיין ידיעה קען זיין אַ ריכטיקע צוליב אַן אַנדער טעם: לויט ווי עס ווערט איבערגעגעבן[21], האָט דער לעצטער ביאַליסטאָקער רב פון דער פּוילישער צייט — און דאָס איז ר׳ קלמן ליכטנשטיין — געדאַרפט באַצאָלן 200 דוקאַטן דער רעגירונג פאַר זיין באַשטעטיקונג; איז ער אויף אַזאַ אופן געווען דער ערשטער רב אין ביאַליסטאָק וואָס איז געווען באַשטעטיקט פון דער רעגירונג.

ווי מען האָט דערציילט, איז ער געווען אַן אייראָפּעאיש געבילדעטער מענטש; ער האָט געהאַט צוטריט צו בראַניצקיס הויף, און אויף אַ באַזוך פון פּוילישן קעניג פּאָניאַטאָווסקי ביי זיין שוואָגער האָט ער געהאַט מיט אים אַ לענגערן שמועס[22]. ווי עס האָט דערציילט זיין איניקל הרב רבי הירש ליכטנשטיין פון טוקום, דער מחבר פון ספר הגיון לבי (געשטאָרבן אין קרעמענטשוג, תר״פ), אין נאָמען פון זיין פאָטערס ברודער, האָט מען פון בראַניצקיס הויף מכבד געווען דעם רב רבי קלונימוס ליכטנשטיין, ער זאָל מספיד זיין דעם פאַרשטאָרבענעם

19. דער מחבר פון חכמת שלמה, חידושים אין הלכה און פּוסקים, אויך פון ספר כליל תפארת.

20. ער איז געווען רב און מגיד אין ליבא [לעפּאַי, ליבאַוע ?], זאַבלודאָווע, וואַלקאָוויסק, אניקסט, ווילקאָמיר, קרייצבורג, פּראָסניץ. ער האָט מחבר געווען און געדרוקט אַ סך ספרים אַזוי ווי: כנפי נשרים, אגרת הצופה, געדרוקט אין ביאַליסטאָק אין 1806, עמודי שמים, גאולת עולם, הין צדק ותקון המדות אויף די שמונה פּרקים פון רמב״ם און נאָך אַנדערע.

21. *Altpreussische Monatsschrift*, Koenigsberg, 1911, No. 48, S. 437.

22. ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן פון אַ יידיש־דייטשישן מקור — מ. צינאָוויטש.

יאָן־קלעמענס בראַניצקי: האָט ער אים מספיד געווען אין ל א ט י י ן, וואָס דאָס האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אויף דער העכערער גייסטלעכקייט און אויפן פויליש אַדל, וואָס איז געקומען צו דער לוויה[23].

זיין פאַמיליע איז געווען זייער אַ מיוחסדיקע. זי האָט זיך געראַכנט 13 דורות פון גרויסע רבנים, אויך האָט הרב ר׳ קלונימוס קלמן אויפגעשטעלט אַ גרויסע פלעיאדע פון רבנים גאונים. זיין זון הרב רבי שלמה פון נאָווידוואָר איז געווען דער פאָטער פון הרב רבי אליעזר ליפמאַן ליכטנשטיין, דער מחבר פון שם עולם אויף ספר ויקרא. ער איז געווען רב אין טוקום, קורלאַנד, און זיין אייניקל איז געווען הרב ר׳ מרדכי ליכטנשטיין, אויך רב אין טוקום 33 יאָר. ער האָט געהאַט אין קורלאַנד אַ גרויסן פאַרנעם און אַ גרויסע השפעה[24].

הרב רבי קלמן ליכטנשטיין איז דאָ נפטר געוואָרן און ליגט דאָ דער ערשטער אין דער שורה פון רבנים אויפן אַלטן בית־עולם. דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזוי:

„פ״נ הרב הג׳ המפ׳ מ׳ קלונימוס קלמן במ׳ משה יוסף זצ״ל שהיה אב״ד ור״מ דפה ונפ׳ ביום ג׳ י״ז כסלו ש׳ תקמ״ב לפ״ק תנצבה״. זיין טיטל ר״מ (ראש מתיבתא, ראש ישיבה), באַווייזט, אַז ער האָט דאָ געלערנט מיט תלמידים אין אַ באַזונדערער ישיבה.

ה. רבי שלמה זלמן בהר״ח

פריער איז דער פערטער רב פון ביאַליסטאָק, ר׳ שלמה זלמן, געווען ראש־ישיבה אין טיקטין; נאָך דעם איז ער געוואָרן רב אין ביאַליסטאָק, ווי עס זאָגט אויף אים אין הספד ר׳ וועלוועלע, דער „מראות הצבאות״, אין זיין ספר אגודת אזוב: „הרב המאור הגדול החריף המפורסם, שהיה ממיוחדי גדולי חכמי עירנו והעמיד תלמידים מופלגים היודעים פה משמועתיו שחידש ובבית המדרש הזה (וואו ער האָט אים מספיד געווען) היתה קביעת למודו עם התלמידים כל היום וגם בלילה לא שכב לבו כנודע לרבים פה שכמה יגיעת יגע בתורה בבית המדרש הזה והיה לן בתוכו לינות הרבה בעמקה של הלכה הליכות עולם לו״.

די הסכמה פון הרב ר׳ שלמה־זלמן בהר״ח ווי פון ביאַליסטאָקער רב אב״ד געפינט זיך אויפן שאגת אריה אויף מכות פון קרינקער רב (שפעטער געוואָרן ביאַליסטאָקער רב), וואָס איז געדרוקט אין ביאַליסטאָק אין יאָר תקס״ה, און אויפן ספר אספת גאונים, געדרוקט אין ביאַליסטאָק, תקס״ו. ער ווערט דאָרט באַטיטלט הסכמת הרב הגאון הגדול החריף הבקי והמפורסם מופת הדור הדרת חכמים כ״ק מוהר״ר שלמה זלמן ה״ה מרא דאתרא אב״ד ור״מ דקהלה קדושה

23. זען אין ספר די געשיכטע פון יידן אין לעטלאַנד פון לוי בהרב דוב־בער יונה אוצינסקי, פאַרפאַסט אין העברעאיש תולדות היהודים בקורלאנד, איבערגעזעצט אין יידיש, געדרוקט אין ריגע, זז׳ 118־119.

24. דאָרטן גופא.

ביאַליסטאָק, הנגיד" (זיין ווייב זאָל האָבן געהאָט אַ קראָם פון זיידנס אויף יאַטקע־גאַס). די הסכמה געפינט זיך אויפן ספר מאמר מרדכי אויף משלי, געדרוקט אין הוראָדנאָ, תקע"א; די הסכמה איז פון דעם זעלביקן יאָר, י"ג טבת.

עס געפינט זיך זיין אונטערשריפט אין יאָר תקס"ח אויף דער הקדמה פון פּנקס חברה שלחן ערוך אין נייעם בית־מדרש צוזאַמען מיטן דיין רבי זאב בר׳ בנימין און אויך אויפן פּנקס פון חברה מדרש צוזאַמען מיטן בית דין צדק.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן אַלטן בית־עולם איז אַזאַ: „פ"נ איש הישר ירא אלוקים מורנו הרב הגאון הג׳ מופת הדור מוה"ר שלמה זלמן בהרב מו"ה חיים שנת תקע"ד" (י"ח אדר — לויטן הספּד פון „אגודת אזוב" אין קונטרס אלון בכות).

ר׳ שלמה־זלמן איז בכן געווען רב אין ביאַליסטאָק אין דער פּרייסישער אַנעקסיע־צייט און איז געשטאָרבן אונטער דער רוסישער ממשלה אין 1814. זיין כתב רבנות געפינט זיך אין דער ירושלימער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק[25]. זי איז פון יאָר תקמ"ט, מיט דער דאַטע: יום ראשון למעשה בראשית שנים עשר יום לחודש שבט לסדר על מקומו יבוא בשלום לפרט ויחכם שלמה מכל לפ"ק. די בחירה איז געווען פאַר אַ רב אב"ד. אונטערגעשריבן זיינען לערך 40 חתימות.

ר׳ שלמה־זלמן איז אויף אַזאַ אופן געווען רב אין ביאַליסטאָק אין די יאָרן תקמ"ט—תקע"ד, ד"ה 25 יאָר.

---

25. לויט דער רשימה פון די כתב־ידן וואָס ד"ר יואל האָט צונויפגעשטעלט, ירושלים, תרצ"ד, ז׳ 47, סימן 462.

קאַפּיטל זיבן

אונטער דער הערשאַפט פון אַלעקסאַנדער I און ניקאָלאַי I

א. די זיגזאַגן פון דער „יידישער פראַגע"

די פּוילישע יידן זיינען איבערגעגאַנגען צו רוסלאַנד דאָס ערשטע מאָל ביי דער ערשטער צעטיילונג פון פּוילן אין יאָר 1772. אין דער צייט פון די פּריער־דיקע רוסישע קייסאָרים איז פאַרוועדט געווען די יידן — „קריסטוסעס פיינד" — צו וואוינען אין גאַנץ רוסלאַנד, נאָך דעם ווי די קייסערין עליזאַבעטע איז אין גאַנצן פּטור געווארן פון זיי. עס האָבן געלעבט אומלעגאַל אין אוקראַינע און מאָסקווער געגנט בלויז אייניקע יידן.

מיט די 200,000 יידן וואָס יעקאַטערינע האָט דעמאָלט איבערגענומען ביי פּוילן, איז געשאַפֿן געווארן דער קערן פון דעם נייעם גרויסן יידישן צענטער אין דער רוסישער מלוכה. אויפן גרענעץ פון מאָסקווע האָבן זיך באַווייזן צוויי נייע גובערניעס מאָהילעווער און פּאָלאָצקער (ווייטעבסקער) מיט אַ נאַציאָנאַל־פּרעמדער באַפעלקערונג, מיט אַן אייגענעם לעבן־שטייגער, עקאָנאָמיש און קול־טורעל.

יעקאַטערינעס רעגירונג האָט גענומען מאַכן עקספּערימענטן מיט דער נייער באַפעלקערונג אין רייסן (ווייס־רוסלאַנד), אָבער ניט אַזעלכע דראַסטישע ווי קע־ניג יאָזעף II אין גאַליציע און פרידריך־ווילהעלם II שפּעטער אין ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט. די רוסישע רעגירונג האָט די ערשטע צייט ניט אַזוי שטרענג רעגלאַמענטירט דעם יידישן שטייגער אין אַלע קלייניגקייטן פּרטים ווי זיי. יידן האָט מען דערלויבט זיך פאַרשרייבן פאַר סוחרים און פאַר שטאָטישע (מעש־טשאַנעס) און גענישן די געהעריקע רעכט פון זייער שטאַנד („סאָסלאָוויע"). אָבער זיי האָבן זיך ניט געטאָרט פאַרשרייבן אין די דאָזיקע צוויי שטאַנדן חוץ דעם גבול פון די צוויי רייסישע גובערניעס, ד"ה יידן איז געווען פאַרבאָטן דאָס וואוינרעכט חוץ רייסן (1786), וואָס איז געווען דער קערן פון דעם קינפטיקן תחום המושב („טשערטאָ אָסעדלאָסטי").

ביים צווייטן צעטיילן פּוילן (1793) צווישן רוסלאַנד און פרייסן, האָט רוס־לאַנד צוגענומען וואַלין מיט אַ טייל קיעווער געגנט, פּאָדאָליע און מינסקער קאָנט; פרייסן האָט צוגענומען דעם צווייטן טייל פון גרויס־פּוילן (קאַליש, פּלאָצק) מיט דאַנציג און טאָרן. ביי דער דריטער צעטיילונג (1795) איז אַריינגעבראַכט געווארן קיין רוסלאַנד די געדיכטע יידישע מאַסע פון ליטע (ווילנער און גראָד־נער געגנט); פרייסן האָט אייגעשלונגען דאָס רעשט פּוילן מיט וואַרשע און מאַזאָוויע און דעם ביאַליסטאָקער קרייז. צו עסטרייך איז צוגעקומען קראָקע און די לובלינער געגנט.

אין צוועלף יאָר אַרום (1807) נאָך דער דריטער צעטיילונג, בעת נאַפּאָלעאָן האָט געהאַלטן אין צעשניידן די פּאָליטישע קאַרטע פון איראָפּע און אויסטיילן מלוכות אויף דערווייל, האָט ער אָפּגעריסן ביי פּרייסן גרויס־פּוילן און באַשאָפן דאָס וואַרשעווער הערצאָגטום אונטער דער הערשאַפט פון דעם זאַקסישן קעניג פרידריך אויגוסט I. אָבער אין צוויי יאָר אַרום נאָך זיין נצחון איבער עסטרייך האָט נאַפּאָלעאָן אָפּגענומען ביי איר אַ טייל פּוילישע פּראָווינצן און צוגעגעבן צום וואַרשעווער הערצאָגטום.

נאָך דער ענדגילטיקער צעטיילונג פון פּוילן, נאָכן סוף פון די נאַפּאָלעאָנישע מלחמות, האָט די רוסישע מלוכה געהאַט נייע טעריטאָריעס מיט גרויסע יידישע ישובים, כמעט אַ מיליאָן יידן פון ליטע, פּאָדאָליע, וואָלין און פון דעם גרעסטן טייל צענטראַל־פּוילן. וואָס מער די רוסישע מלוכה האָט איינגעשלונגען גרויסע שטחים פּוילן מיט אַ גרויסער צאָל יידן, אַלץ שטאַרקער האָט זי געפּילט, אַז אין איר אינעווייניקסטער פּאָליטיק קומט צו אַ נייע פּראָגע — די יידן־פּראָגע. וועגן געבן גלייכבאַרעכטיקונג האָט גאָר קיין שאלה ניט געקענט זיין אין אַ לאַנד, וואָס האָט זיך געהאַלטן אויף פּאַרקנעכטע פּויערים מיט דער קייסערישער אַליין־הערשאַפט, מיט דעם אַדל פון אויבן. עס איז דעריבער אַלץ קלערער און באַ־שטימטער געווארן די טענדענץ איינצוצוימען יידן אין דער צוגעקומענער געגנט, ניט אַריינצולאָזן זיי אין די אַלט־רוסישע טיילן פון דער מלוכה, און אין דער צוגעקומענער געגנט גופא פּאַרקלענערן און איינשרומפּן דעם קרייז פון זייער עקאָנאָמישן לעבן: יידן זאָלן אויסגעטיילט ווערן פון סוחרים־שטאַנד און שטאַ־טישע (מעשטשאַנעס) אין אַ באַזונדערער שטייער־גרופּע, וואָס זאָל טראָגן אויף זיך די שווערסטע שטייער־לאַסט.

עס שאַפט זיך בהדרגה אַ סיסטעם פון אויסנאַם־געזעצן פאַר יידן. דער אוקאַז פון 1794 האָט פאַרצוימט דעם יידישן תחום מיט אַן אייזערנער וואַנט. חוץ דעם דארפן יידן צאָלן אַ דאָפּלטן שטייער אין פאַרגלייך מיט קריסטלעכע סוחרים און שטאָטישע, און אַנשטאָט צושטעלן רעקרוטן האָבן זיי געדאַרפט צאָלן אַ רעקרוטן־אָפּגאָב גלייך מיט קריסטלעכע סוחרים (לויט די אוקאַזן פון די יאָרן 1794, 1796). לויטן אוקאַז פון יאָר 1795 האָבן אַלע דאָרפס־יידן זיך גע־דאַרפט צושרייבן אין שטעט, און עס האָט זיך שוין דעמאָלט אָנגעהויבן דער גירוש פון די דערפער אין די שטעט. מען האָט שוין דעמאָלט אָנגעהויבן צע־שטערן די קהלשע אַליין־פאַרוואַלטונג, אָבער ווייל די רעגירונג האָט אויף איר אָנגעווארפן דאָס אויפמאַנען און גאַראַנטירן די שטייערן פון די יידן, איז דער „קאָגאָל" דערווייל געבליבן.

דאָס געזעץ וועגן יידישן תחום האָט זיך געמומען ניט פון אויבן, פון דער רעגירונג אַליין, נאָר פון אונטן — פון דעם קריסטלעכן סוחרים־שטאַנד, וואָס האָט זיך דערשראָקן פאַר אַ פרייער יידישער קאָנקורענץ, און געבעטן ביי דער רעגירונג שוץ קעגן זיי. פאַר פּאָוועל I (1796—1801) איז געבליבן דער צושטאַנד וואָס ער האָט אים געפונען פון פריער. אין זיינע יאָרן איז ניט פיל אויפגעטאָן

געווארן אין דער געזעצגעבונג פאַר יידן, אבער דערפאַר האָט מען זיך דעמאָלט געגרייט צו אזא געזעצגעבונג: מען האָט אָנגעפרעגט מיינונגען וועגן יידן בייַ די פירערס פון אַדל און בייַ די גובערנאַטאָרן. די רעגירונג האָט אויך אַרויס־געשיקט דעם באַקאַנטן רוסישן דיכטער דערזשאַווין אויסצופֿאָרשן דעם יידישן צושטאַנד אויף די ערטער, אויסצוהערן פאַרשיידענע מיינונגען. ער האָט זיך באַנוצט מיט פאַרשיידענע פֿרייסישע יידן־רעגלאַמענטן, און ער האָט דערלאַנגט דעם סענאַט זיין פּראָיעקט אין דעצעמבער 1800.

אין אָנהייב פון אַלעקסאַנדער I רעגירונג (ער איז אַרויף אויפן טראָן דעם 12טן מאַרץ 1801) האָבן זיך באַוויזן סימנים, אַז זיין הערשאַפט וועט זיין אַ גינסטיקע פאַר יידן. אויף זיין באַפעל איז געשאַפן געוואָרן אין נאָוועמבער 1802 אַ קאָמיטעט איינצוארדענען יידן. מען האָט אויף אים געלייגט גרויסע האָפענונגען, ווייל אָנהייב 1803 האָט דער יידישער קאָמיטעט באַ־שלאָסן צונויפצורופן יידישע פֿארשטייערס קיין פּעטערבורג און אויסהערן זייער מיינונג וועגן די יידישע באַדערפענישן. אָבער דער סוף פון דעם קאָמיטעט פאַר יידן איז געווען ניט קיין גוטער: ער האָט אויסגעארבעט אַ פּראָיעקט פון דעם נייַעם „סטאַטוט וועגן איינאַרדענען יידן", וואָס דער קייסער האָט באַשטעטיקט דעם 9טן דעצעמבער 1804. אין אים איז געווען אַ געמיש פון פרייהייטן און באַגרענעצונגען. לויט דעם אַריינפיר פון דעם סטאַטוט זאָלגט ער פאַר דעם אמתן גליק פון יידן און אויך פאַר דעם נוצן פון דער שטאַטישער באַפעלקערונג אין די גובערניעס, וואו יידן מעגן וואוינען, ד"ה אין תחום המושב פון די אַלטע טעריטאָריעס פון 13 גובערניעס: 5 ליטווish־רוסישע, 5 אוקראַינישע אַדער קליינרוסישע (וואַלינער, קיעווער, פּאָ־דאַליער, פֿאָלטאַווער, טשערניגאָווער) און נאָך 3 גובערניעס אין ניי־רוסלאַנד.

דער ערגסטער פונקט אין סטאַטוט פון 1804 איז געווען, וואָס פון יאָנואַר 1807 פאַר די גובערניעס אַסטראַכאַנער, קאָווקאַזער, קליינרוסישע און ניי־רוסישע, און פון 1טן יאָנואַר 1808 פאַר די איבעריקע גובערניעס, — טאָר קיין ייד ניט האַלטן אין קיין דאָרף און אין קיין ישוב קיין שום אַרענדע, קיין שענק און אַריינפאָר־הויז, ניט אויף זיין נאָמען און ניט אויף יענעמס נאָמען; ער טאָר ניט פאַרקויפן דאָרט קיין בראָנפן און טאָר אפילו ניט וואוינען דאָרט. כאָטש דאָס זיינען ניט קיין נעהויבענע באַשעפטיקונגען, האָבן זיי געשפּייזט כמעט אַ העלפט יידן. חוץ דעם האָט מען נאָך פאַרשמעלערט דעם יידישן תחום, אפּאַרטמענטיק פון אים פֿון די דערפער.

פון דער אַנדערער זייט האָט דער סטאַטוט געוואָלט צוציען יידן צו ערד־אַרבעט; האָט ער זיי געגעבן רעכט צו קויפן ניט־באַזעצטע ערד אין די מערב־און דרום־גובערניעס און אין צווייַ מזרח־גובערניעס, צו באַקומען חלקים מלוכה־ערד און דערבייַ די ערשטע יאָרן באַפרייט ווערן פון שטייערן. דער סטאַטוט האָט אויך פּראָטעזשירט פאַר יידן פאַבריק־אַרבעט און מלאכות. פאַבריקאַנטן און בעל־מלאכות זיינען פריי פון טאָפּלטע שטייערן. דער וואָס בויט אויף אַ נייַ־טיקע פאַבריק קען באַקומען אַ הלוואה פון דער רעגירונג. יידן וועלן איינגעטיילט אין פּיר קאַטעגאָריעס: ערשטע קאַטעגאָריע — ערד־אַרבעטער; צווייטע קאַטעגאָריע — פאַבריקאַנטן און בעל־מלאכות; דריטע — סוחרים; פערטע — שטאַטישע (מעשטשאַנעס). סוחרים און שטאַ־טישע געהערן צו דער נידעריקסטער גרופּע, דער וויניקער טאַלערירטער. פאַבריקאַנטן, בעל־מלאכות און סוחרים קענען קומען צוליב זייערע געשעפטן אויף אַ צייט אין די אינעווייַ־ניקסטע גובערניעס און אפילו אין די רעזידענץ־שטעט, אָבער מיט אַ גובערנאַטאָרסקן פּאַס אַזוי ווי מען פאָרט קיין אויסלאַנד. עס ווערט געגעבן יידן אַ דערלויבעניש זיך צו באַשעפטיקן מיט אַלע מלאכות אָן שום שטערונג, און אויב זיי קענען זיך ניט מפרנס זיין דורך זיי אויף זייערע וואוינונגס־ערטער, באַקומען זיי מיט דער צושטימונג פון אינערן־מיניסטער אַ דערלויבעניש זיך צו באַזעצן אין די ניט שטאַרק באַזעצטע ערטער. וועגן יידישער בירגערלעכער אייגנאַרדנונג גע־פינט זיך אין סטאַטוט, אַז יידן זיינען גלייך מיט אַלע רוסישע פעלקער פאַרן געזעץ און זיינען אונטערגעוואָרפן די שטאַטישע מאַגיסטראַטן, דער פּאָליציי און דעם אַלגעמיינעם געריכט. עס

טאָר קיינער זיי ניט אָנרירן, זייער אַרבעט און פּאַרמעגן, און זיי שטערן אין זייער אמונה — זיי באַליידיקן ; די שולדיקע דאַרפן ווערן באַשטראָפט לויט די אַלגעמיינע געזעצן. אויך מעגן יידן זיך אויסקלייבן אַלע דריי יאָר רבנים און קהלה־לייט.

וואָס שייך בילדונג, האָבן יידן געקענט פריי אָנגענומען ווערן אין אַלע רוסישע פּאַלקשולן, גימנאַזיעס און אוניווערסיטעטן. זיי מעגן עפענען אייגענע בילדונג־שולן בתנאי, אַז דאָרט זאָל געלערנט ווערן אייניע פון די דריי שפּראַכן : רוסיש, פויליש אָדער דייטש. אויף אייניער פון די דריי שפּראַכן מוזן געשריבן ווערן אַלע עפענטלעכע אַקטן : וועקסלען, האַנדלס־ביכער אד"גל. עס ווערט דערויף געגעבן אַ טערמין פון צוויי ביז זעקס יאָר. יידן, וואָס ווערן אויסגעקליבן פאַר ראַטמענער אין די שטאָט־מאַגיסטראַטן, אויך רבנים און קהילה־לייט, מוזן קענען אייניע פון די דריי שפּראַכן, לייענען און שרייבן. יידן־ראַטמענער מוזן טראָגן אַ פוילישע, אַ רוסישע אָדער דייטשישע קליידונג.

די אויפגאַבע פון קהל איז אויפצומאַנען די אָפּצאָלן און זיי איבערגעבן די רעגירונג־קאַסירערס. זיי טאָרן אַליין אָן דער דערלויבעניש פון דער רעגירונג ניט אַרויפלייגן קיין שום נייע אָפּגאָבן [1].

די גזירה פון דעם סטאָטוט אויף יידישע פּרנסות מיטן גירוש פון די דערפער איז נוגע געווען 60,000 יידישע פאַמיליעס. זיי איז אויסגעקומען פשוט אויסצוטאַרבן פון הונגער. די השתדלותן און בקשות פון יידן און אויך פון פריצים די גזרה מבטל צו מאַכן, אָדער זי אָפּצולייגן אויף אַ לענגערער צייט, האָט ניט געהאָלפן, אָבער עס האָט יאָ געהאָלפן אָפּצולייגן דעם גירוש דער פאַקט וואָס גראָד דעמאָלט (1806) האָט נאַפּאָלעאָן אַרויסגעגעבן דעם אויפרוף צו גרינדן אין פּאַריז אַ סנהדרין פאַר יידן. דורך דעם האָט נאַפּאָלעאָן געוואונען אויף זיין זייט די יידישע מאַסן אין אַלע מדינות און אין פאַל פון אַ מלחמה האָט מען געמוזט זיך רעכענען מיט דעם. אָבער ווי נאָר עס איז געשלאָסן געוואָרן דער טילזיטער שלום צווישן נאַפּאָלעאָנען און אַלעקסאַנדערן אין יולי 1807, און דער פּחד פון אַ מלחמה איז אַריבער, האָט אַלעקסנדער ו אַרויסגעגעבן צו די גענעראַל־גובערנאַטאָרן אין מערב־גאָגנט אַ שטרענגן אוקאַז, אַז אַזוי ווי די מלחמה־געפאָר איז אויסגעמיטן געוואָרן, זאָל מען אָנהייבן אַרויסשיקן די יידן מיט אַ סדר במשך פון 3 יאָר.

דער שרעקלעכער גירוש האָט זיך אָנגעהויבן מיט געוואַלד און מיט אכזריות־דיקע מיטלען. דאָס אומגליק איז געווען אַזוי גרויס, אַז די גובערנאַטאָרן האָבן געשיקט ראַפּאָרטן קיין פּעטערבורג, אַז מען קען ניט אויספירן דעם באַפעל, אַז עס זאָלן דערביי ניט רואינירט ווערן אַלע עפענטלעכע אַקטן : וועקסלען, האַנדלס־ביכער אד"גל. עס ווערט דערויף געגעבן אַ טערמין פון צוויי ביז זעקס יאָר. יידן, וואָס ווערן אויסגעקליבן פאַר ראַטמענער אין די שטאָט־מאַגיסטראַטן, אויך רבנים און קהילה־לייט, מוזן קענען אייניע פון די דריי שפּראַכן, לייענען און שרייבן. יידן־ראַטמענער מוזן טראָגן אַ פוילישע, אַ רוסישע אָדער דייטשישע קליידונג.

די אויפגאַבע פון קהל איז אויפצומאַנען די אָפּצאָלן און זיי איבערגעבן די רעגירונג־קאַסירערס. זיי טאָרן אַליין אָן דער דערלויבעניש פון דער רעגירונג ניט אַרויפלייגן קיין שום נייע אָפּגאָבן [1].

---

1. זען : שמעון דובנאָוו, די נייסטע געשיכטע פון יידישן פאָלק, בערלין, 1923, ב׳ ו, זז׳ 251—254 ; ר׳ שמואל יוסף פין, קריה נאמנה, זז׳ 29—32. איבער באַדינגונגען פון צענזור האָט רש״י געמוזט שילדערן אַלעקסאַנדער ו ווי אַ „מלך של חסד״. ווי אַ ראיה ברענגט ער (ז׳ 33) אַז אין 1805 ,בשעת די ווילנער קהילה האָט אויפגעבויט דעם נייעם שפּיטאָל, האָט אַלעקסאַנדער ו געגעבן אַ נדבה אויפן בנין 3,000 רובל, און אין 1806 האָט ער באַפוילן צו געבן פון קאזנא יערלעך 2,500 רובל אויף זיין אויסהאַלטונג.

אַנהייב יאַנואַר 1809 איז געגרינדעט געוואָרן אין פּעטערבורג אַ נייער קאָמיטעט, שוין דער דריטער, צו באַאַנדלען פון דאָס ניי די יידן־פראַגע. די מיינונג פון קאָמיטעט איז געווען צו לאָזן די יידן אויף די ערטער און זיי דערלויבן די פאַרבאָטענע באַשעפטיקונגען. די רעגירונג האָט דעמאָלט געמוזט נאָכגעבן, ווייל דערווייל האָט זיך אַנגעהויבן די גרויסע רוסיש־פראַנצויזישע מלחמה פון 1812. האָט מען שוין ניט באַדאַרפט קיין ספּעציעלן באַפעל צו לאָזן יידן אין די דערפער. רוסלאַנד איז דעמאָלט געשטאַנען אין דער גרעסטער געפאָר; דאָס לאַנד האָט באַדאַרפט אַ פאַראייניקונג פון אַלע כוחות, אויך פון די יידישע, אין דעם אַלגעמיינעם קאַמף.

ב. יידן און די רוסיש־פראַנצויזישע מלחמה פון 1812

דער מלחמה־פּלאַץ איז געווען מערב־רוסלאַנד, דערהויפּט ליטע און רייסן מיט אַ געדיכטער יידישער מאַסע אין די שטעט, שטעטלעך, ישובים און דערפער. פאַר יעדער מיליטער־טייל באַזונדער איז געווען זייער וויכטיק ווי עס באַציט זיך די אַרטיקע יידישע באַפעלקערונג צו דעם אָדער יענעם צד. די פּאָליאַקן זיינען מייסטנס געווען אויף נאַפּאָלעאָנס צד; אויף אים האָבן זיי געלייגט זייער גאַנצע האָפענונג, ער זאָל ווידער אויפריכטן פּוילן. האָט ער דאָך פאַר זיי געגרינדעט דאָס פּוילישע הערצאָגטום. די באַציאונג פון דער יידישער באַפעלקערונג איז אָבער געווען מער געניידיגט צו רוסלאַנד, ווייל נאַפּאָלעאָן, וואָס האָט געוואונען פאַר זיך אַלע יידן מיטן סנהדרין־מאַניפעסט, האָט זיי שפּעטער אָפּגעשטויסן פון זיך מיט זיין שענדלעכן דעקרעט פון 17טן מאַרץ 1808, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן ביי זיך אין פראַנקרייך קעגן יידן, וואָס האָט מיט זיין האַרטקייט איבערגעשטיגן אַלע גרענעצן פון אומרעכט[2]. אַלעקסאַנדער אָבער האָט דריי יאָר פאַר דער מלחמה צוריקגעצויגן זיין גירוש־דעקרעט. אַזוי ווי די שטעלונג פון לעצטן קאַמיטעט איז געווען גינסטיק פאַר יידן, האָבן יידן געראַטן, אַז דער דעקרעט איז שוין בטל געוואָרן, און חוץ דעם דעקרעט איז דאָך זיין יידן־סטאַטוט פון 1804 געווען זייער ליבעראַל און גינסטיק פאַר יידן. און לגבי אַזאַ מלכות האָט דאָך דער תלמוד באַפוילן יידן „הוי מתפלל בשלמה של מלכות" (זאָלסט בעטן פאַר דעם גליק פון מלכות) (עבודה זרה, ד', ע"ב). אויך איינע פון די שבועות, וואָס מען האָט מיט איר באַשוואוירן יידן פאַר זייער אַוועק־גיין אין גלות איז: „שלא ימרדו על מלכויות" [זיי זאָלן ניט רעוואָלטירן קעגן זייער מלכות] (שהש"ר, פ"ב).

די דעמאָלטדיקע גרויסע אויטאָריטעטן ביי יידן ר' חיים וואָלאָזשינער ביי די מתנגדים און ר' שניאור זלמן לאַדיער ביי די חסידים האָבן פאַרזאָגט, אַז יידן

2. פאַרגלייכן: ש. דובנאָוו, דצ"וו, זז' 114—118.

זאָלן אומעטום העלפן דעם רוסישן מיליטער קעגן נאַפּאָלעאָנען. אויסער דעם דאָזיקן ערשטן טעם האָבן זיי געהאַט נאָך אַ וויכטיקן מאָטיוו דערביי: זיי האָבן מורא געהאַט, ווי עס דריקט זיך אויס ר׳ שניאור זלמן לאַדיער, אַז וועט עס וועט מנצח זיין נאַפּאָלעאָן ו, וועט זיך פאַרגרעסערן די אַפּיקורסות ביי יידן (ווי עס האָבן מורא געהאַט די פּאָרשטייערס פון דער קריסטלעכער אמונה), עס וועט קיין אינציקער יד ניט בלייבן ביי זיין יידישקייט. ער האָט נביאות געזאָגט: אויב נאַפּאָלעאָן וועט געווינען, וועלן יידן רייכער וועלן, און זייער לאָגע (בירגערלעכע) וועט געהויבן וועלן; דערפאַר אָבער וועט זיך זייער האַרץ דערווייטערן פון אונדזער פּאָטער אין הימל. אויב אָבער אונדזער קייסער אַלעקסאַנדער וועט געווינען, וועלן יידישע הערצער נענטער וועלן צו אונדזער פּאָטער אין הימל, כאָטש יידן וועלן אַרעמער וועלן, און זייער לאָגע וועט נידעריקער וועלן[3]. ר׳ שניאור זלמן לאַדיער האָט דעריבער געטאָן אַלץ, וואָס ער האָט געקענט, לטובת דער רוסישער מלוכה, אפילו געשיקט שפּיאָנען. יידן האָבן אַריינגענומען רוסישע פּאַרוואונדעטע סאָלדאַטן אין זייערע שפּיטאָלן און האָבן זיי געהיילט, אויך האָבן זיי אויפגעדעקט די פּראָנצויזישע שפּיאָנען. אַז נאַפּאָלעאָן איז געפאַלן, איז ביי אַלע רוסישע יידן געווען אַ גרויסע שמחה[4].

להיפוך האָבן די פּוילישע יידן געהאַלטן מיט נאַפּאָלעאָנען. די פּאָליאַקן האָבן געהאַלטן מיט אים, ווייל ער האָט זיי געשטיצט און געשאַפן דאָס וואַרשעווער הערצאָגטום. די דאָזיקע נייע מלוכה, וואָס איר אָנפירונג האָט נאַפּאָלעאָן איבערגעגעבן דעם סאַקסאָנישן מלך פרידריך אויגוסט, האָט זיך געפירט לויט די קאָנסטיטוציע־געזעצן, וואָס עס האָט אַרויסגעגעבן נאַפּאָלעאָן. לויט זיין מאַניפעסט פון 22טן יולי 1807 זיינען געגעבן געוואָרן בירגערלעכע רעכט אַלע פּוילישע איינוואוינערס אָן אונטערשייד פון רעליגיע און נאַציאָנאַליטעט. דער פּראָגרעסיווער טייל פון די יידן האָט געזען אַ האָפענונג אויף בעסערע צייטן, און אַז נאַפּאָלעאָן וועט זיך אָננעמען פאַר די פּוילישע יידן. אַבער אויך זיי האָבן אַ טעות געהאַט. דאָס ערשטע יאָר פון וואַרשעווער הערצאָגטום (1807־1808) איז אויסגעפאַלן גראָד דאָס יאָר, ווען נאַפּאָלעאָן האָט אָנגעהויבן פירן אַ רעפּרעסיווע פּאָליטיק קעגן יידן, און האָט אַרויסגעגעבן דעם 17טן מאַרץ 1808 זיין שענדלעכן דעקרעט. די פּוילישע פּאָליטיקער, וואָס האָבן זיך גאָר ניט אויסגעלערנט פון אַלע אומגליקן, האָבן נאָך איצט אויך ניט געקענט פּועלן ביי זיך צו גלייכבאַרעכטיקן יידן. זיי האָבן אויסגענוצט די רעאַקציע קעגן יידן אין פּראָנקרייך און האָבן זיי ניט געוואָלט געבן די בירגער־רעכט וואָס איז געווען באַשטימט פאַר זיי. זיי האָבן גאָר אַרויסגעגעבן נייע באַגרענעצונגען[5].

---

3. זען: מרדכי טייטלבוים, הרב מלאַדי, ח״א, וואַרשע, תרע״ג, זז׳ 152־153, און ש. דובנאָוו, דצ״וו, זז׳ 254—259.

4. קריה נאמנה, ז׳ 279; ש. מאַנדלקערן, דברי ימי רוסיא, ח״ג ז׳ 32.

5. Еврейская Старина I, 1909, стр. 16; Гессен «В Эфемерном Государстве» Евр. Старина, 1910.

פונדעסטוועגן האָבן אַלע פּוילישע יידן און זייערע חסידישע רביים זיך באַצויגן צו נאַפּאָלעאָנען מיט אַכטונג און זיינען געווען גוטע פּוילישע פּאַטריאָטן; זיי האָבן געשטיצט די פּוילישע מיליטער־אָפּטיילונגען קעגן אַלעקסאַנדער I אין דער מלחמה פון 1812 און די פּוילישע רעוואָלוציאָנערן אין די שפּעטערדיקע רעוואָלוציעס 1830 און 1863. עס איז געווג צו דערמאָנען דעם יידיש־פּוילישן העלד בערעק יאָסעלעוויטש און ר׳ בעריש מייזעלס, דעם וואַרשעווער רב[6], און די פיל יידיש־פּוילישע רעוואָלוציאָנערן, וואָס האָבן געשמאַכט אין די רוסישע טורמעס און זיינען פאַרשיקט געוואָרן אין די סיבירער סטעפּעס פאַר זייער אָנטיילנעמען אין די פּוילישע רעוואָלוציעס קעגן דער רוסישער רעגירונג אין פּוילן[7].

די רוסישע יידן האָבן דעמאָלט אַ טעות געהאַט אין אַלעקסאַנדער I, האַלטנדיק אים פאַר אַ מלך של חסד, וואָס איז געקומען אויסלייזן יידן פון זייערע צרות. אויך האָבן אַ טעות געהאַט די יידישע רעליגיעזע אויטאָריטעטן, וואָס האָבן אים געמוטמעט פאַר אַ סימבאָל פון אמונה און בטחון. אמת, אין יוני 1814 האָט קייסער אַלעקסאַנדער געהייסן דורך די יידישע דעפּוטאַטן איבערגעבן די יידישע קהילות זיין גנאָדיק גוטן מיין און האָט צוגעזאָגט אין גיכן געבן אַ באַפעל וועגן זייערע (יידישע) פאַרלאַנגען און בקשות צו פאַרבעסערן זייער לאָגע. ווייל ביי אים איז נאָך געווען פריש דער אייndrוק פון דער רוסיש־יידישער פּאַטריאָטישער שטימונג פון דער מלחמה פון 1812, איז ער געווען געניייגט צו פאַרבעסערן זייער לאָגע. אָבער שפּעטער, נאָכן ווינער קאָנגרעס, איז אויף אייראָפּע און רוסלאַנד געקומען אַ געדיכטע רעאַקציע, און רוסישע יידן איז באַשערט געווען פון איר צו ליידן.

ג. דער מצב נאָכן ווינער קאָנגרעס

דער ווינער קאָנגרעס (1815) האָט פאַרבריייטערט דאָס אייראָפּאישע רוס־לאַנד און אייngעשלאָסן אין אים כמעט די גאַנצע טעריטאָריע פון געווען געווענעם וואַרשעווער הערצאָגטום. אַן ערך צוויי מיליאָן יידן זיינען געווען אייngעפּרעסט אין דעם מערב־פאַס ביים גרענעץ פון דער גרויסער אימפּעריע. און מיט דער

6. דער וואַרשעווער רב, אַ גרויסער יידישער אויטאָריטעט, האָט אונטערגעשטיצט די פּוילישע רעוואָלוציע קעגן רוסלאַנד און איז דערפאַר געזעסן אין וואַרשעווער ציטאַדעל, ווייל רוסלאַנד האָט פאַרכאַפּט די פּוילישע אַלטע מלוכה און טעריטאָריע, וואָס אונטער איר שוץ האָבן יידן געלעבט בשלום, און זי איז געווען זייער מלכות. די וואַרשעווער קהילה האָט געגעבן פאַרן אויפשטאַנד 40 טויזנט גילדן און האָט וויטער געזאַמלט פאַר דער אַרמיי, אויך איז גע־וואָרן אַ ספּעציעלע טייל שטאָט־גוואַרדיע פון 850 יידן מיט בערד. די דאָזיקע וואַרשעווער יידישע מיליציע האָט מיט גרויס מי געטאָן איר זאַך צו פאַרטיידיקן וואַרשע קעגן רוסיש מיליטער (זע דובנאָוו, דצ״וו, ב׳ II, ז׳185).

7. פון דער רעוואָלוציע אין 1863 זיינען צווישן אַנדערע געזעסן אין ביאַליסטאָקער תפיסה 4 יידן. זען: ספּראָוואָטשני קאָלענדאַר, ביאַליסטאָק, 1913, ז׳ 48.

דאָזיקער אייגנאַרטיקער מאָסע האָט מען געמאַכט פּאַרשיידענע עקספּערימענטן, לויט דעם ווי דער אַלגעמיינער פּאָליטישער קורס פון דער צייט האָט דיקטירט.

דריי פּאַרשיידענע סיסטעמען האָט מען פּאַר דער צייט אָנגעוועندט בנוגע יידן:

א) אַ געמישטע סיסטעם — „האַרציקע השגחה" און שווערע שטראָף־מיט־לען אין דער צווייטער העלפט פון אַלעקסאַנדער ו רעגירן (1815—1825).

ב) אַ מיליטער־סיסטעם פון „אויסלייטישן" יידן מיט רעקרוטן און קאַנ־טאָניסטן, מיט „דערציען" די יידישע יוגנט אין קאַזאַרמעס, — אַ סיסטעם פון רעליגיעזער אַסימילאַציע מיט גוואַלד, מיט אַ צוגאָב פון אומגעהייערער רעכט־לאָזקייט און פּיין (די ערשטע העלפט פון ניקאָלאַי ו רעגירן 1826—1840).

ג) אַ קולטור־סיסטעם אויסצולייטישן יידן מיט אַ צוגאָב פון עלילת־דם און מיטלאַלטערלעכע רדיפות (די צווייטע העלפט פון ניקאָלאַי ו רעגירן). איז דאָס יידישע לעבן אין רוסלאַנד געווארן איין הוילע טראַגעדיע[8].

פון אָנהייב האָט זיך געדאַכט, אַז צוריקקומענדיק פון ווינער קאָנגרעס, מיינט אַלעקסאַנדער ו באמת מקיים צו זיין זיין הבטחה אויסצובעסערן די לאָגע פון די יידן. אין האַרבסט 1817 האָבן אַלע גרעסערע קהילות באַקומען אַ באַפעל, זיי זאָלן אויסקלייבן וואַלמענער, צו צוויי פון יעדער גובערניע. 22 וואַלמענער פון 11 גובערניעס האָבן אויף אַן אסיפה אין ווילנע, אויגוסט 1818, אויסגעקליבן 4 דעפוטאַטן פון ווייסרוסלאַנד און ליטע. אויף הוצאות פּאַר דער יידישער דעפו־טאַציע און איר אויסהאַלט אין פּעטערבורג האָט די ווילנער אסיפה אַרויפגע־לייגט אויף אַלע קהילות צו מאַכן אַן עטרה־זאַמלונג ד״ה אַראַפנעמען אַלע עטרות פון די טליתים און קיטלען צו פּאַרקויפן אַדער קריגן זייער ווערט. צום סוף האָט זיך פון דער דעפוטאַציע אין פּעטערבורג גאָרניט אויסגעלאָזן, זי האָט גאָר־ניט געקענט אויפטאָן, און אין 1823 איז זי אויך אָפּגעשאַפט געווארן.

דערווייל האָט די רעגירונג זיך געמומען אויסצופירן דעם אַלטן סטאַטוט פון 1804, און דעם 11טן אַפּריל 1823 איז פון דער רעגירונג געשיקט געווארן אַ באַפעל צו צוויי רוסישע גובערנאַטאָרן, דעם מאָהילעווער און וויטעבסקער, צו פּאַרווערן יידן צו האַלטן אַרענדעס, שענקען, קרעטשמעס, פּאָטשטן און צו וואוי־נען אין די דערפער. אין יאָנואַר 1824 זיינען שוין געווען אַרויסגעטריבן פון די דערפער 20,000 יידן. און אַזוי איז עס געגאַנגען ווייטער מיט די באַפעלן פון מלך של חסד אַלעקסאַנדער ו און זיינע יורשי עצר.

דערווייל האָט אַלעקסאַנדער ו, דער סימבאָל פון אמונה און בטחון לויט דער אויפפאַסונג פון די יידישע רעליגיעזע אויטאָריטעטן, זיך משתדל געווען צו רא־טעווען יידישע נשמות, וואָס מען האָט געמאַכט פּאַר קריסטן. דעם 25טן מאַרץ 1817 איז פּאַרעפנטלעכט געווארן דעם צאַרס באַפעל צו גרינדן אַ געזעלשאַפט פון יידן־קריסטן אויף צו פּראָפּאַזירן משומדים אַדער אַזוינע, וואָס האַלטן ביי

8. ש. דובנאָוו, דצ״וו, ב׳ וו, ז׳ 124.

שמדן זיך, און צו גרינדן פון די נייע קריסטן פּריווילעגירטע קאָלאָניעס. פון דעם פּלאָן האָט זיך שפּעטער גאָרניט אויסגעלאָזט.

אַלעקסאַנדערס ברודער ניקאָלאַי פּאַוולאָוויטש, ניקאָלאַי I, האָט שוין אויס־געפּירט און דערגאַנצט בנוגע יידן אַלץ, וואָס עס האָט אָנגעהויבן זיין פּאָרגייער. ער האָט זיך געפּירט אָפּן, אומברחמנותדיק, ווי אַ טיראַן און דעספּאָט. זיין פּאָר־גייערס מאָסקע האָט ער אַראָפּגעוואָרפן.

אין דער נייער רוסישער פּראָווינץ מיטן נאָמען קעניגטום פּוילן, וואָס האָט זיך אויסגעבילדעט פון וואַרשעווער הערצאָגטום, זיינען יידן געווען אין אַ באַ־זונדערער לאָגע. אין די יאָרן 1815—1830 איז פּוילן (קאָנגרעסוואווקע) געווען אויטאָנאָם; זי האָט געהאַט אַ סיים־קאָנסטיטוציע מיט אַן אַרטיקער רעגירונג. פּוילן האָט דעמאָלט אַליין געהאַט די דעה איבערן יידישן קיבוץ (פון 250 ביז 400 טויזנט נפשות). נאָך דעם אויפשטאַנד פון 1830 האָט מען דאָס באַשטראָפט פּוילן־לאַנד מער פּאַרקניפּט מיט דער אימפּעריע, אָבער די ספּעציעלע פּויליש־ע געזעצגעבונג פּאַר יידן איז געבליבן. כאָטש אין איר סיים און שפּעטער האָבן זיך געפּונען ביי איר פיל גרויסע שונאי ישראל, וואָס האָבן יידן געדופט און האָבן זיך משתדל געווען אויך ביי דער רוסישער רעגירונג צו באַגרענעצן זייערע רעכט, איז זיי אָבער ניט געלונגען פיל אויפצוטאָן. יידן זיינען דאָך געבליבן ביי זייער קהילה־אָרגאַניזאַציע, די גזירה — קאָזיאָנע שול — האָט זיי לחלוטין ניט דערגרייכט. וועגן די פּוילישע יידן קען מען זאָגן בכלל, אַז ווי שווער עס איז ניט געווען זייער לאָגע, האָבן די רוסישע יידן באַדאַרפט זיי מקנא זיין", ווייל די רוסישע רעגירונג האָט ניט פּאַרשפּרייט אויף זיי אירע גזירות: זי פלעגט זיי נאָך באַשיצן פון די אַרטיקע פּוילישע רדיפות. אַ דעפּוטאַציע פון דער וואַרשעווער יידישער קהילה (מיכאל עטינגער, וואָלף כהן און שכנא נידיג[10]) איז געווען ביי אַלעקסאַנדער I אין פּעטערבורג און אין פּאַריז 1814־1815 און אים דערלאָנגט אַ פּעטיציע, אַז פּאַר יידן זאָלן זיין אָפן אַלע פּראָפעסיעס אין פּוילן, און עס זאָלן אָפּגעשאַפט ווערן די חורבן־דעקרעטן (פון 1812) פון דער געווען וואַרשע־ווער צייטווייליקער רעגירונג צו דערווייטערן יידן פון בראָנפן־געשעפט, און זיי האָבן ביי אים אויסגעפּועלט עס אָפּצולייגן[11]. אויך האָט ער פּאַרווערט אין 1817 אַרייַנצומישן אין קרימינעלע פּראָצעסן די דעמאָלטדיקע עלילת־דמים אין פּוילן. נאָר אין 1842 זיינען אין אַיין פּרט די פּוילישע יידן אויסגעגליכן געוואָרן מיט די רוסישע יידן: מען האָט אָנגעהויבן ביי זיי נעמען רעקרוטן אָנשטאָט פּריער־דיקן רעקרוטן־שטייער, אָבער די גזירה פון קאָנטאָניסטן האָבן זיי ניט געהאָט, אָזוי ווי זיי האָבן ניט געהאָט קיין תחום המושב און אַלע באַשרענקנדיקע געזעצן און גזירות רעות פון די רוסישע יידן.

9. דאָרטן, זז׳ 174 און ווייטער.

10. איך האָב וועגן דעם שוין געשריבן אין „תולדות ר׳ זאב יעבץ", ההד, תרצ״ד, חוברת ז׳.

11. ש. דובנאָוו, דצ״ו, ב׳ II, ז׳ 75.

ד. די באַציאונג פון ביאַליסטאָקער יידן צו דער רוסישער מאַכט

ביאַליסטאָקער יידן זיינען די גאַנצע צייט פון זייער געשיכטע אונטער ברא־ ניצקיס ממשלה געווען ווייט פון אַלע דרויסנדיקע פאַליטישע באַוועגונגען און זיערע השפּעות, ווייל זייער אינציקער הערשער און באַשיצער איז געווען דער ליבעראַלער בראַניצקי, וואָס ביאַליסטאָק איז געווען זיין אייגנטום. דער פּאָלי־ טישער מצב פון ביאַליסטאָקער יידן איז געווען אין זיינע הענט. ביאַליסטאָקער יידן האָבן מיט דער פּוילישער הויפּטמאַכט גאַנץ ווייניק געהאַט צו טאָן דירעקט; זייער פאַרשטייער לגבי איר איז געווען העטמאַן בראַניצקי.

במשך פון דער קורצער 12יאָריקער טיראַנישער מאַכט פון פּרייסן זיינען ביאַליסטאָקער יידן לויט איר יידן־רעגלאַמענט געווארן דערנידעריקט צו דער מדרגה פון פּרעמדע, פּאַרשקלאַפּטע אונטערטאַנען, זיי האָבן געהאַט פון איצט אָן צו זאָרגן וועגן זייער אייגענער עקסיסטענץ־מעגלעכקייט, און פון דער אַלגע־ מיינער מדינה־פּאָליטיק זיינען זיי נאָטירלעך גאַנץ ווייט געווען. ווי מיר האָבן געזען, איז פון ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט קיין אינציקער יידישער פּאַרשטיי־ ער ניט געווען אויף דער קלעשטשעווער אסיפה.

אָבער ווען ביאַליסטאָק איז אַריבערגעגאַנגען צו דער רוסישער מלוכה, און אַלעקסאַנדער I האָט מיט זיין מאַניפעסט צו דער ביאַליסטאָקער באַפעלקערונג פאַרזיכערט, אַז אַלע ביאַליסטאָקער אינוואוינערס וועלן בלייבן ביי זייערע רעכט און פּריווילעגיעס, האָבן ביאַליסטאָקער יידן פריי אָפּגעאָטעמט. פילנדיק זיך פון היינט אָן פרייַע אונטערטאַנען צוזאַמען מיט אַלע איבעריקע רוסישע יידן אונ־ טער דעם מעכטיקן, גרויסן, ליבעראַלן רוסישן מאָנאַרך, וואָס ער איז אָנגענו־ מען געווארן ביי אַלע רוסישע יידן פאַר אַ מלך של חסד. עס האָט זיך אָבער באַלד אַרויסגעוויזן, אַז צוליב דעם, וואָס זיי זיינען צוגערעכנט געווארן מיט זייער קרייז צו דער רוסישער אימפּעריע, האָבן זיי פאַרלאָרן די בירגערלעכע רעכט, וואָס זיי האָבן געהאַט ווי יידן פון אַ פּוילישן קרייז, און אויף זיי זיינען חל אַלע גע־ זעצן און גזירות רעות גלייך מיט אַלע רוסישע יידן. זייער שמחה איז געווען פאַרפּריט און איבערגעאיילט.

דערווייל איז ביאַליסטאָק געווארן די גרענעץ־שטאָט צווישן רוסלאַנד און פּוילן, און עס האָבן זיך געעפּנט פאַר ביאַליסטאָקער יידישע סוחרים די טויערן פון דער רייכער רוסישער מלוכה, און זיי האָבן אָנגעהויבן צו פּירן אַ גרויסן עקספּאָרט־געשעפט דורך די ביידע נאָענטע פּרייסישע גרענעצן — גראַיעווע און וויצענטע, ביי קאָלנע. דערביבער געפּינען מיר, אַז עס זיינען דעמאָלט אַרײַנ־ געטראָטן אין די אויספּיר־אָפּטיילונגען פון דער רוסישער רעגירונג אין ביאַליס־ טאָקער קרייז עטלעכע חשובע יידן — ווי פּאָליטישע אָגענטן.

ביי דער הויפּט־קוואַרטיר פון דער רוסישער אַרמיי, וואָס איז אַרײַנגעדרונ־ גען אין מערב־איראָפּע, זיינען אין די יאָרן 1812־1813 געווען צוויי יידישע דע־

פוטאַטן: זונדל זאַנענבערג פון גראָדנע און אליעזר דילאָן פון נעסוויזש. די דאָזיקע צוויי כלי־טוערס האָבן, זעט אויס, געשפילט אַ טאָפלטע ראָלע: ראשית, זיינען זיי געווען גרויסע ליפעראַנטן; צווייטנס, זיינען זיי געווען יידישע שתד־לנים, וואָס האָבן געדאַרפט ביישטיין ביי יידישע נויטן פאַרן קייסער און פאַר הויכגעשטעלטע הויפמענטשן[12], אָבער די ביאַליסטאָקער יידן זיינען ניט געווען קיין ליפעראַנטן און ניט קיין יידישע שתדלנים, נאָר זיי זיינען געווען רוסישע דיפלאָמאַטישע אַגענטן. עס ווערן דערמאָנט ווי דיפלאָמאַטישע אַגענטן פון ביאַ־ליסטאָקער יידן די נעמען פון זעליג פּערשיץ (אַ פּנים אַ זיידע פון דעם שפּעטער באַקאַנטן יידישן גביר און נדבן אין מאָסקווע וואָס איז דער שווער פון שושנה פּערשיץ, די איצט באַקאַנטע פאַרלעגערין פון „אמנות" און גרויסע תרבות־טוערין אין ארץ־ישראל), זכריה פריידענטאַל און נאָך עטלעכע, וואָס זייערע נעמען זיינען ניט באַקאַנט. אַזוי ווערט אויך איבערגעגעבן אין אַרכיוו[13] פון יענער צייט, אַז דער אָנפירער פון ביאַליסטאָקער קרייז שטשעדרינין האָט דעם 29טן אַפּריל און 6טן מאַי 1812 מודיע געווען דעם מיניסטער, אַז ער האָט געשיקט קיין אויסלאַנד צוליב מלוכה־צווקן דעם ביאַליסטאָקער ייד דוד וואַלאַך[14].

אַ ביאַליסטאָקער יידישער סוחר, הירש היילפּערן, איז דעמאָלט צוגעציוגן געווארן צו דער רוסישער מלוכה־דינסט דורכן געווענדעם סענאַטאָר און דע־מאָלטדיקן ביאַליסטאָקער הויפּטמאַן מיטן נאָמען גיילס, וואָס האָט געפּועלט ביי אים, אַז ער זאָל אַוועקווארפן זיינע געשעפטן און זאָל זיך אָפּגעבן דער רוסישער מלוכה־דינסט, ווייל ער איז אים געפעלן געווארן פאַר אַ זייער פּעאיקן מלוכה־מענטש.

ה. העשל מעדאַלשטשיק (1781—1855)

וועגן די ערשטע ביאַליסטאָקער יידן־דיפלאָמאַטן, וואָס זיינען באַנוצט געווארן אין דער רוסישער מלוכה־דינסט, געפינען מיר מער־ניט דערמאָנט אין די אַר־

12. דאָרטן, ב׳ I, זז׳ 246־247.

13. מיר זיינען זיך דאָ סומך אויף י. העסענס אַרבעטן און אויף C. M. Гинзбург, Отечественная Война 1812 и Русские Евреи, СПБ. Изд. Разум.

14. ער איז געווען דער זיידע פון משה וואלאך, וואָס איז געווען דער פּאָטער פון סאָוע־טישן אויסערן־מיניסטער ליטווינאָוו.

וויייטער ווערט דערמאָנט, צווישן די חשובע יידן פון ביאַליסטאָק וואָס האָבן זייגעצאָלט אַ באַזונדערן אָפּצאָל פאַרן מעגן טראָגן אַ יאַרמלקע און יידישע קלייד־וגג אייגער יאָנקל דאָווי־דאָוויטש וואלאך. דאָס איז געווען משה וואלאכס פאָטער, וואָס האָט געהייסן יאָנקל און איז געווען אַ זון פון אונדזער דוד וואלאך, וואָס ער איז דאָס געווען דער דאָזיקער משולח־דיפלאָמאַט פון שטשעדרינען קיין אויסלאַנד. זיינע אייניקלעך, וואָס איך האָב דאָ געקענט, צוישן זיי דעם ראָשינאָיער רב ר׳ שבתיל וואלאך, וואָס האָט זיך געוועכנט פון די תלמודישע גאונים, זיינען געווען פאַרצייטיקע יידן; ווייזט אָבער אויס, אַז דער דוד וואלאך איז געווען זייער אַ פּעאיקער אַזוי ווי זיין אוראייניקל מאיר וואלאך־ליטווינאָוו, און דאָ איז מקוים געווארן „התורה מחזרת על אכסניא שלה".

כיוון, ווייל זיי האָבן ניט געשפּילט קיין גרויסע ראָלע. אָבער דער לעצטער נאָמען ווערט אָפט דערמאָנט, ווייל ער האָט געבראַכט גרויס נוצן דער רוסישער מלוכה און האָט געשפּילט אַ גרויסע ראָלע, וואָס איז ווערט זיך אָפּצושטעלן דערויף. פון מאַנאַט מאַי 1811 ווערט אין אַרכיוו פון גענעראַל־שטאַב דער־ציילט, אַז הירש הייליפּערן איז געשיקט געוואָרן מיט אַ שליחות אין וואַרשעווער הערצאָגטום כדי זיך צו דערוויסן וועגן די פּראָנצויזישע מאַכינאַציעס אין פּוילן קעגן רוסלאַנד. אין טשערנאָוויץ איז ער צוליב אַ פּאַרדאַכט פאַרהאַלטן געוואָרן דורך דער אָרטיקער פּאָליציי, ביז עס האָט זיך אים איינגעגעבן זיך אויסצוקויפן. וועגן די ידיעות וואָס ער האָט געבראַכט איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ באַזונ־דערער באָריכט, וואָס ער געפינט זיך ביז היינט צווישן די מאָטעריאַלן פון דעם אַרכיוו. ווי ווייט די דאָזיקע ידיעות זיינען געווען וועראַטפּול, קען מען פאַרשטיין פון דעם, אַז נאָך אין חודש סעפּטעמבער פון דעם זעלביקן יאָר איז ער אויפגע־נומען געוואָרן פון מלחמה־מיניסטער באַרקלאַי־דע־טאָלי, וואָס האָט וועגן דעם שליחס פאַרדינסטן איבערגעגעבן דעם קייסער.

אין אַ בריוו פון באַרקלאַי־דע־טאָלי צו הירש הייליפּערן פון 3טן אָקטאָבער 1811 שרייבט ער: „וועגן אייער פלייס און טיכטיקייט, וואָס האָבן געהאָט די גע־לעגנהייט באַשטעטיקט צו ווערן דורך אייערע מעשים, פאַרן נוצן פון דער מלוכה, האָב איך דערציילט דעם קייסער. זיין מאַיעסטעט האָט באַווילליקט אייך צו שענ־קען אַ מתנה, אַ רינג (אין פּרייז פון 4,000 רובל). דערפילנדיק דעם קייזערלעכן ווילן, איז מיר אָנגענעם צו האָפן, אַז איר וועט אויך אין דער צוקונפט אַרויסווייזן אייער נוצלעכקייט דער מלוכה".

די מלוכה־טעטיקייט פון הירש [זיין פּינקטלעכער יידישער נאָמען איז גע־ווען: יהושע־העשל] הייליפּערן ווערט אויך דערמאָנט צום שבח אין די ראָפּאָרטן פון דעם הויפּט־קאָמאַנדיר פון דער מערב־אַרמיי און אַדמיראַל פון פלאָט אויפן שוואַרצן ים אַדמיראַל טשיטשאַגאָוו פון יאָר 1812: באַזונדערס ווערט דאָרט גע־רימט זיין טיכטיקייט אין אויספּיר־אַרבעט. פאַר זיינע פאַרדינסטן ווערט אים, לויט דער השתדלות פון קוטוזאָוון, דעם 22טן דעצעמבער 1812 אַרויסגעגעבן אַ מעדאַל, און שפּעטער ווערט אים אויך באַשטימט אַ רעגלמעסיקע פענסיע אין דער הייך פון 60 האָלענדישע טשערוואָנצעס. פאַר דער פענסיע האָט זיך משתדל געווען גראַף נעסעלראָדע, וואָס האָט דעמאָלט אָנגעפירט דאָס אויסערן־מיניס־טעריום און האָט געוואוסט פון הייליפּערנס פאַרדינסטן פאַר דער מלוכה.

אָבער שפּעטער האָט מען ביי אים צוגענומען די מעגלעכקייט צו אַרבעטן ווי אַ דיפּלאָמאַטישער און געהיים־אָגענט פאַרן מיניסטעריום, וויזיט אויס, צוליב די אינטריגעס פון די העכערע אַנטיסעמיטישע באַאַמטע, וואָס ער האָט זיך בא־צויגן צו זיי מיט שטאָלץ אין זיינע שריפּטלעכע וועגדונגען, און זיי זיינען דע־ריבער געוואָרן זיינע שונאים. נאָר דער זכות פון גראַף נעסעלראָדע איז אים בייגעשטאַנען, און מען האָט אים אין 1818 באַשטימט פאַר אַן אָגענט פון פינאַנץ־מיניסטעריום, אין דער אָפּטיילונג צו באַקעמפן קאָנטראַבאַנד. צוליב זיין נייעם

אַמט איז ער אַרומגעפאָרן אין פאַרשיידענע שטעט אין תחום המושב, אָבער זיין רייזע איןווילנע אין יאָר 1820 האָט זיך שלעכט פאַרענדיקט. וועג ער איז צו־ריקגעקומען אין פעטערבורג, האָט מען אים מודיע געווען, אַז ער איז מער ניט נייטיק, און מען האָט אים אָפּגעזאָגט פון זיין אַמט.

דאָס דערקלערט זיך מיט דעם, וואָס זייענדיק באמת אַ גאָנץ פרומער ייד און אַ למדן, האָט ער זיך געהאַלטן בארעכטיקט צו זיין אַ דיפלאָמאַטישער באַאַמ־טער און אַ געהיים־אָגענט צו באַשיצן זיין מלוכה פון אירע שונאים, אָבער ניט צו ברענגען מיט זיין אַמט שאָדן יידישע סוחרים, אפילו וועג זיי זיינען קאָנטראַ־באַנדיסטן[15]. כדי ניט פאַרשריגן צו ווערן ביי יידן פאַר אַ מסור, — האָט ער אַ פּנים ניט איבערגעגעבן די יידישע קאָנטראַבאַנדיסטן אין די הענט פון מלכות. ביי נאַטשאַלסטוואָ איז ער דערפאָר באַשולדיקט געווארן, אַז ער איז אומטריי זיין אַמט, וואָס עס האָט זיך אַרויסגעוויזן צום בולטסטן אין ווילנע, וואו אַלע סוחרים זיינען געווען יידן. דעריבער האָט מען אים אָפּגעזאָגט.

ש. גינזבורג[16], איבערהויפט י. העסען[17], וואָס איז באַקאַנט מיט זיינע פאַרשונגען אין יידישער געשיכטע אין רוסלאַנד, אידענטיפיצירן הירש הייליפערן מיטן באַקאַנטן פאַרשוין, דעם אַזוי גערופענעם „קרימער" (פון קרימער געגנט). יענער איז געווען אַ גרויסער אַפּערסט, וואָס האָט זיך באַוויזן אין ווילנע אַרום 1810—1820, און האָט וועגן זיך פונאַנדערגעשפּרייט קלאַנגען אין די צייטונגען, אַז ער איז אַ משולח פון אַ יידישן אפריקאַנישן קייסער, וואָס גייט מיט אַן אַרמיי קיין איראַפּע צו באַפרייען יידן. יענער האָט פאַרדרייט די קעפּ אַלע ווילנער יידן מיט די רבנים און דיינים, אויסער ר׳ חיים וואָלאָזשינער, וואָס האָט געהיסן אויף אים אַכטונג געבן[18]. דעם אַפּעריסט האָט אויסגענוצט ווי אַ העלד פאַר זיינע ווערק דער ווילנער שרייבער אייזיק־מאיר דיק[19]. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, איז יענער געווען באמת אַ רעגירונגס־אָגענט פון קאָנטראַבאַנד, און בשעת ער איז געווען אין ווילנע, האָט מען געמאַכט גרויסע זוכונגען אין אַלע יידישע קראָמען. יענער האָט אויך אויסגעפּועלט ביי הרב ר׳ אברהם דאַנציג, דעם מחבר פון חיי אדם, אויסצורופן אַ חרם אויף קאָנטראַבאַנד. אָבער די אידענטיפי־צירונג איז גאָנץ פאַלש, ווייל עס איז אוממעגלעך, אַז אַ ביאַליסטאָקער ייד אַ נכבד, וואָס איז געווען באַקאַנט, זאָל אין דער נאָענטער ווילנע, וואו עס זיינען שטענדיק געווען צוליב געשעפּטס־פאַרבינדונגען עוברים ושבים פון ביאַליסטאָק, זאָל ניט מורא האָבן תיכף אַנטדעקט צו ווערן דורך אַ ביאַליסטאָקער. חוץ לזה האָט דאָך הירש הייליפערן ניט מצליח געווען אין זיין רעגי־

---

15. אין תלמוד ווערט דערציילט ענלעכס: רבי אלעזר ברבי שמעון איז געווארן אַ פּאָ־ליציי־באַאמטער אויף אויסצוכאַפּן גנבים, האָט אים געשיקט זאָגן ר׳ יהושע בן קרחה: „דו, עסיק, זון פון ווייַן, ווי לאַנג וועסטו אינבערגעבן צו טויט־שטראָף דאָס פאָלק פון אונדזער גאָט?" האָט ער אים געשיקט זאָגן: „דערנער פאַרטיליק איך פון ווינגאָרטן". האָט ער אים געענטפערט: „זאָל קומען דער באַזיצער פון ווינגאָרטן (גאָט), און זאָל ער פאַרטיליקן זיינע דערנער" (ב״מ, פ״ד ע״ב).

16. Пережитое. Т. II. 236-247.

17. Ю. Гессен. «Кто он?», Новый Восход, 1913.

18. הכרם פון ר׳ א. אטלס, נומ׳ 180.

19. פאַר זיין ווערק דער יידישער פּאָסלאָניק, ווילנע, 1880, אומדירעקט אויך פאַר זיין ווערק שבתי צבי, ווילנע, 1864, און נאָך פאַר עטלעכע.

רונגס־טעטיקייט אין ווילנע און איז דעריבער אָפּגעזאָגט געווארן, און דער „קרימער" האָט יאָ מצליח געווען. אויך שטימען ניט די שילדערונגען וועגן דער פּערזאָן פון „קרימער" מיט די שילדרונגען וועגן דער פּערזאָן פון ביאַליסטאָקער הירש היילפּערן, און דער עיקר — ווי עס זיינען מודיע אייזיק מאיר דיק, ש. גינזבורג אין פּערעזשיטאָיע און אויך חייקל לונסקי אין זיין ספר די רבנים און גאונים פון דער לעצטער צייט, איז דער „קרימער" געכאַפּט געווארן בייַ אַ גרויסן פּאַרברעכן אין קאַמענץ און איז פּאַרשיקט געווארן קיין סיביר. אָבער הירש היילפּערן איז געשטאַרבן אין ביאַליסטאָק אין גרויס כבוד מיט גרויסע הספּדים און ליגט אויפן היגן בית־עולם מיט אַ שיינער מצבה. לעצטנס איז דאָס באַשטעטיקט געווארן אַן שום ספק דורך אַ קאָפּיע פון אַ בריוו, וואָס שאול גינזבורג האָט פאַרעפנטלעכט [20] פון דעם באַקאַנטן וילנער מלומד, מחבר נתיבות עולם, רבי צבי הירש קאַצענעלנבויגן, וואָס ער האָט געשריבן כ״ב אדר תר״ז (1847) אין וילנע צו זיין איידעם, וועמען ער דערציילט:

מיט צוויי וואָכן צוריק איז בייַ מיר געווען איינגעלאַדן אויף שבת אַ רוימישער פּראָפעסאָר באַנעוענטורא, אַ גרויסער למדן אין דער תלמודישער ליטעראַטור, אַ גוי — און איז קלאָר געווען אין חושן משפט און סמ״ע אויפן דף, און ער האָט געשמועסט אין תורה־ענינים פון 12 פרי ביז 10 ביינאַכט. דער ביאַליסטאָקער ר׳ העשל היילפּערן איז אויך דעמאָלט געווען בייַ אונדז. איך בין פאַרדולט געווארן פון דעם גויס תורה און ר׳ העשלס דרשות; איך האָב געמוזט יעדן מאָל איינשטילן די קריגעריי צווישן זיי ביידן. עס איז קאַמיש געווען צו זען, ווי זיי פלעגן זיך שפּאַרן און ווערטלען צווישן זיך, פונקט ווי יענע יונגע לומדים־בחורים, וואָס האָבן ליב איבערשפּאַרן אייַנער דעם צווייטן... דערפון איז צו זען, אַז דער ביאַליסטאָקער העשל היילפּערן איז געווען אַ הויך געבילדעטער מענטש און אַ גרויסער למדן אַז ער האָט געקענט דיסקוסירן מיט אַזאַ גרויסן מלומד ווי דער קריסטלעכער רוימישער פּראָפעסאָר איז געווען. אויך זעען מיר, אַז העשל היילפּערן איז געווען באַקאַנט און היימיש אין די גרויסע וויילנער לומדישע און געבילדעטע קרייזן, און ער האָט זיך דאָרט ניט געקענט פאַרשטעלן פאַר אַ „קרימער" און אַפּעריסט, זיך פּאָרשטעלן פאַר גאַנץ וילנע פאַר אַ שליח פון אַ יידישן אַפּריקאַנישן מלך.

נאָך דעם ווי הירש היילפּערן איז אָפּגעזאָגט געווארן פון זיין אַמט, האָט ער דערלאַנגט אַ בקשה צום קייסער. די באַטראַכטונג פון דער בקשה איז איבערגעגעבן געווארן דעם פירשט גאַליצין, וואָס האָט טיילווייז אַנערקענט די טענות פון הירש היילפּערן פאַר גערעכטע, און דעריבער איז אים אַרויסגעגעבן געווארן געהאַלט פאַר 3 מאָנאַט און חוץ דעם אַן איינמאַליקע באַלוינונג פון 165 רובל. אין זיין בקשה צום קייסער שרייבט ער:

„דעם 15טן סעפּטעמבער 1808, אין דעם גרויסן טאָג, וואָס וועט קיינמאָל ניט פאַרגעסן וועלן ניט נאָר אין רוסלאַנד, נאָר אויך אין גאַנץ אייראָפּע, — און דערהויפּט וועט ער בלייבן לזכר עולם ביי די ביאַליסטאָקער איינוואוינערס, ווייל אין דעם טאָג האָבן זיי געהאַט דאָס גליק צוגענומען צו ווערן ווי אונטערטאַנען פון אייער קייזערלעכער מאַיעסטעט — האָב איך לויט דער עצה פון סענאַטאָר גיילס, וואָס איז פון דער העכסטער מאַכט באַשטימט געווארן כדי צו ברענגען אין אַרדענונג די איינגענומענע ביאַליסטאָקער פּראָווינץ, אַוועקגעווארפן מיין האַנדלס־הויז און האָב זיך אין גאַנצן אָפּגעגעבן צו דינען די נוצן פון דער מלוכה. איך רוף גאָט ווי אַן עדות, אַז פון דעמאָלט אַן האָב איך ניט אין שלום־

20. צוקונפט, ניו־יאָרק, 1935, נומ׳ 8 (אויגוסט).

צייט און ניט אין מלחמה־צייט קיין מאל ניט דורכגעלאזן די קלענסטע געלעגנהייט און האב שטענדיק געבראכט דער מלוכה די גרעסטע נוצן, וואס איך בין געווען בכוח צו ברענגען. אין יאר 1811 האב איך פון קריגס־מיניסטער פירשט באר־קלאי־דע־טאלי באקומען א העכסט וויכטיקע שליחות, וואס האט געהאט א גרויסע פאליטישע באדייטונג. נאך דעם האב איך געמוזט שמאכטן אין טורמע און דאך האב איך פינקטלעך אויסגעפירט אלץ, וואס אויף מיר איז ארויפגעלייגט געווארן. דעם 19טן סעפטעמבער, דעם זעלביקן יאר, האב איך געהאט דאס גליק פער־זענלעך פארגעשטעלט צו ווערן פאר אייער מאיעסטעט; חוץ די מתנות וואס איך האב געהאט דעם כבוד צו באקומען, איז מיר דערלויבט געווארן שטענדיק זיך צו ווענדן מיט בקשות צו אייער קייזערלעכער מאיעסטעט".

ווייטער דערציילט היילפערן אין דער זעלביקער בקשה, אז ער האט זיך שטענדיק געפונען ביי דער רוסישער ארמיי, האט באקומען עטלעכע באלוינונגען מיט א יערלעכער פענסיע פון 60 רענדלעך.

יהושע־העשל היילפערן האט געפאדערט אן איינמאליקע באלוינונג פון 3,000 רובל, און ווען זיינע באמיאונגען האבן ניט געהאט קיין דערפאלג, האט ער זיך ווידער געוועדט צום קייסער. אין זיין בקשה שרייבט ער: „דער ביאליסטא־קער איינוואוינער הירש היילפערן, אן אומגליקלעכער מאן און פאטער, וואס האט 14 יאר צייט כסדר טובות געטאן דער מלוכה, האט געבראכט א קרבן זיין האב און גוטס, האט זיך ניט גערעכנט מיט זיין געזונט און לעבן, זיצט שוין 3 יאר אין פעטערבורג און איז זיך משתדל וועגן זיין גערעכטן פארלאנג, אבער אום־זיסט, און ער איז אזוי חרוב געווארן, אז ער האט ניט קיין אנדער אויסוועג ווי שטארבן פון הונגער מיט ווייב און קינדער".

אין זיין בקשה איז אויך פארצאן א פראיעקט ווי צו פארגרעסערן די מלוכה־הכנסות, דהיינו: דורך פארקלענערן די שטייערן פאר סוחרים פון דער ערשטער גילדע כדי צו פארגרעסערן די צאל סוחרים, וואס האבן רעכט צו פארן האנדלען מיט אויסלאנד. דער קייסער האט אפגעשיקט זיין פראיעקט אין פינאנץ־מיניס־טעריום, וואו ער איז געבליבן ליגן.

הירש היילפערן האט נאך א מאל ריזיקירט צו באאומרואיקן דעם קייסער, נאר דא האט ער שוין אין זיין בקשה ארייניגעבראכט עפעס נייס. ער האט גע־בעטן אן אוידיענץ כדי מינדלעך אים איבערצוגעבן אלץ, וואס ער האט ניט די העזה צו שרייבן.

אלעקסאנדער I האט זיין בקשה באטראכט און אים באפוילן אלץ צו דער־ציילן אראקטשעיעוון. נאך דער אוידיענץ איז זיין ענין איבערגעגעבן געווארן זיין אלטן פריינד גראף נעסעלראדע, וואס האט געשעצט די פארדינסטן פון היל־פערן און האט געבעטן אראקטשעיעוון אויסצופועלן פאר אים די געהעריקע באל־וינונג. אראקטשעיעוו האט איבערגעשיקט דעם ענין צום דעמאלטדיקן פינאנץ־מיניסטער קאנקרין, וואס האט מסכים געווען צו באצאלן הירש היילפערן א סומע

פון 2,200 רובל, און דערביי געמאַלדן, אַז געהיים־אַגענטן זיינען אין פּינאַנץ־מיניסטעריום מער ניט נייטיק.

דער ראַט פון די מיניסטאָרן האָט מסכים געווען מיט די אויספירן פון מיניסטער קאָנקרין, נאָר נעסעלראָדע איז דאָך געבליבן ביי זיין מיינונג, אַז הירש היילפּערן קען נאָך נוצלעך זיין פֿאַר דער מלוכה. ער האָט זיך משתדל געווען, אַז מען זאָל העכערן זיין געהאַלט פון 60 רענדלעך אויף 200 יערלעך, ביז ער וועט באַקומען אַ מלוכה־אַמט, וואָס ער וועט זיין פּעאיק צו פֿאַרנעמען. מיט דער מיינונג פון נעסעלראָדע האָט זיך אויך פֿאַראייניקט פירשט גאַליציין, און עס איז פֿאַר אים באַשטעטיקט געוואָרן אַ פּענסיע פון 200 רענדלעך יערלעך.

אויף אַזאַ אופן האָט דער לאַנגיאַריקער קאַמף פון הירש היילפּערן מיט אַן אומבאַקאַנטן שונא זיך געענדיקט מיט אַ נצחון. דער נצחון רופט אַרויס די פּראַגע: וואָסערע פאַרדינסטן האָט היילפּערן אייגנטלעך געהאַט פֿאַר דער מלוכה, וואָס דער קייסער האָט געדולדיק אויפגענומען זיינע פֿאַרשיידענע השתדלותן, און גראָף נעסעלראָדע האָט זיך געשטעלט קעגן מיניסטאָרן־ראַט, אַנערקענענדיק די ריכטיקייט פון זיינע טענות? עס איז שוועך אויף דעם צו ענטפערן, אַז זיין ראָלע האָט זיך באַגרענעצט נאָר מיט קלייניע פונקציעס פון אויסשפּיר־כאַראַקטער. מען קען באַשטימט זאָגן, אַז ער האָט אויסגעפירט זייער אחריותדיקע פֿאַליטישע שליחותן פון אַ באַזונדערער חשיבות, וואָס זיינען געווען פֿאַרבונדן מיט סכנות נפשות.

אין די דאָקומענטן פון געהיימראַל־שטאַב וועלט מער ניט דערמאָנט דער נאָמען הירש היילפּערן. ער איז געבליבן אין רשות פון דער מלוכה מיט אַ באַשטימטער פּענסיע. ער האָט זיך גערעכנט פֿאַר אַ באַאַמטן פון אויסערן־מיניסטעריום מיט דעם טיטל „האַנדלס־ראַט", „קאַמערטשעסקי סאָוועטניק", ביז דער צייט, וועלכער האָט זיך געפּינען אַ פּאָסיקער אָרט פֿאַר זיינע פּעאיקייטן.

שפּעטער האָט זיך געפונען אַזאַ פּאָסיקער אָרט. בשעת די רוסישע רעגירונג האָט אָנגעהויבן זיך צו פֿאַרנעמען מיט דער אויסבילדונג פון יידן און האָט גערינדעט פֿאַר דעם צוועק אַ באַזונדערע קאָמיסיע אויף צו גרינדן שולן פֿאַר יידן מיט יידישע אויסלענדישע געלערנטע וויי לערערס, וועלט אין מעמאָראַנדום, וואָס דוקשא־דוקשינסקי, דער פֿאַרוואַלטער מיט די שול־רעפֿאָרמען, האָט צוגעשטעלט דעם בילדונגס־מיניסטעריום בנוגע באַשטעטיקן עטלעכע אויסלענדישע געלערנטע ווי לערערס, פֿאַרגעלייגט הירש היילפּערן ווי אַ מבין און עקספּערט ביים אויסקלייבן זיי. אין מעמאָראַנדום וועלט אגב געזאָגט:

„כדי ריכטיק אויסצופֿאָרשן צי עס זיינען פֿאַסיק די קאַנדידאַטן־דערציערס פֿאַר די פֿראַיעקטירטע שולן מאָכט זיך זייער אַ גוטע געלעגנהייט: דער באַאַמטער אין אויסערן־מיניסטעריום דער ייד הירש היילפּערן „האַנדלס־ראַט", וואָס איז פֿערזענלעך באַקאַנט מיט זיין מאַיעסטעט דעם גרויס־פּירשט מיכאַאיל פֿאַוואָלאָוויטש. און לויט זיין השתדלות איז דער זעלביקער הירש היילפּערן דעם 7טן מאי ד"י באַשטימט געוואָרן פֿאַר אַ „פֿאַטאָמסטוועני פֿאַטשאָטני גראָזשדאַנין":

ער פאַרט די טעג קיין דייטשלאַנד לויט דער שליחות פון אויסערן־מיניסטעריום. ער איז אַ פאַרשטענדיקער, וואָס מען קען זיך אויף אים פאַרלאָזן. וועז עס וואָלט באַווילליקט געווארן צו דערלויבן דעם זעלביקן הירש היילפערן אויסצוגעפינען אויף אַ פריוואַטן אופן אַלע פרטים וואָס זיינען נוגע די פערזאָנען־קאַנדידאַטן, וואָלט עס געווען לטובת דער מלוכה און פאַר דער אַלגעמיינער זאַך פון בילדן יידן. פון דער צאָל קאַנדידאַטן, וואָס קומען אין באַטראַכט, האָט ער זיך אויסגע־קליבן 15 פערזאָן, וואָס זייערע וואוינערטער ליגן אויפן וועג פון זיין דורכרייזע, און ער וועט האָבן די מעגלעכקייט זיי צו באַזוכן און מיט זיי צו אונטערהאַנד־לען... היילפערן האָט געהאָט דעם כבוד זיך פאַרצושטעלן דעם הער מיניסטער אין אפריל ד״י צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע יידן, וואָס געפינען זיך דאָ צוליב זייערע פאַדראַדן״. ווי עס ווייזט אויס, האָט ער עוסק געווען אין שתדלנות און איז געווען זייער שתדלן אין מיניסטעריום.

מיט דעם מעמאָראַנדום אין צוזאַמענהאַנג מיט דער בילדונג פון יידן וועלט צום לעצטן מאָל דערמאָנט אין אַן אָפיציעלן דאָקומענט דער נאָמען הירש היל־פערן. עס איז דאָ אַ גרונד משער צו זיין, אַז זיין אָמט אין אויסערן־מיניסטע־ריום האָט ער אויסגעפירט ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן[21].

אין ביאַליסטאָק האָט מען אים אָנגעוואָרפן מיטן שפּאָט־נאָמען ה ע ש ל מ ע ד א ל ש ט ש י ק[22], ווייל ער פלעגט ביי פייערלעכע געלעגנהייטן אַרום־הענגען אויף זיין ברוסט אַלע זיינע מעדאַלן, וואָס ער האָט באַקומען ביי דער רעגירונג פאַר פאַרשיידענע פאַרדינסטן, וואָס זיינען חשוד געווען אין די אויגן פון דער יידישער באָפעלקערונג. אויף דעם סמך פלעגט מען דערציילן נאָך אין מיין צייט פאַרשיידענע מעשיות וועגן אים. אין שטאָט פלעגט מען פאַר אים דרך־ארץ האָבן ווי פאַר אַ קרוב למלכות און אַ מענטש מיט אַ ברייטער נדבות־דיקער האָנט און אַ פרומען לעבן־שטייגער. ער האָט זיך מיט זיין מאָכט קיין מאָל ניט באָנוצט צום שלעכטן, כאָטש דעמאָלט האָט מען אים דעם איבערגאָנג־

---

21. אין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט, 1913, נומ׳ 16—23, האָט וועגן הערשל מעדאַלשטשיק געשריבן מיין מיטאַרבעטער משה טייטש, לויט די מאַטעריאַלן וואָס איך האָב אים געהאַט געגעבן. אָבער איצט, ביים באַארבעטן דעם קאַפּיטל, האָב איך זיך מיט יענער אַרבעט ניט גע־קענט באַנוצן, ווייל משה טייטש האָט געשריבן צו פעליעטאָניסטיש. אים האָבן אויך גע׳פעלט די לעצטע מקורים.

צען יאָר שפּעטער האָט אויף דער זעלביקער טעמע געשריבן ה. סאַלאַמאנאָוו (ד״ר ל. היילפערין), אין ביאַליסטאָקער שטימע, ניר־יאָרק, פעברואַר, 1924, נומ׳ 8. ער האָט דאָרטן אַ ריכטיקן באָגעם פון דער פראָגע, וויּ עס שטימט לויט די לעצטע מקורים.

וועגן הערשל מעדאַלשטשיק דעם מענטש און דעם ייד האָב איך געשריבן לויט אַלטע פנקסים פון די היגע חברות אין זיין צייט, און לויט אַרטיקע טראַדיציעס, מפיהם של זקנים.

22. מען פלעגט אַרויסריידן געווינלעך — מ ע ד א ל ט ש י ק , הגם די כוונה איז מעדאַלשטשיק. אין ביאַליסטאָק איז געווען שטאַרק פאַרשפרייט די שיטה צו כאַראַקטעריזירן אַ מענטשן דורך אַ צונאָמען (למשל: לייזער זאַווערוכע, לייבל פאַהיבעל און אַנדערע מיאוסערע צונעמענישן). דער תלמוד וואָרנט קעגן דעם: שלשה יורדין לגיהנם: המכנה שם לחברו... (ב״מ, נ״ח, ע״ב).

פּעריאָד פון דער פּרייסישער צו רוסישער מאָנט פיל געהאַנדלט מיט קאָנטראַבאַנד. ער האָט אין שטאָט קיין עסקים ניט געהאַט; ער האָט זיך ניט געמישט ניט אין שטאָטישע און ניט אין קהלשע ענינים. פונדעסטוועגן האָט ער געלעבט אַ נגידיש לעבן מיט אַ ברייטער האַנט אין זיין הויז אַנטקעגן דער רוסישער צערקווע, אויף דער היינטיקער פּילסודסקי־גאַס, וואָס עס איז נאָך אים איבערגעבליבן צו מאָטיע לייזער זאַבלודאָווסקי, און איצט צו משה קרינסקי. ער איז געווען פּאַר אַלע אַ מדרש פּלא. ער פלעגט פּאַרפּאַלן וועלן אויף קירצערע און לענגערע צייטן, און מען האָט ניט געוואוסט וואו. זיין אויסזען איז געווען פון אַ משכיל. ער האָט זיך געקליידט קורץ, מיט אַ געשוירן בערדל; אויפגעפירט האָט ער זיך זייער פרום. ווי מען זעט פון די פּנקסים פון די חברות, וואו ער איז געווען אַ מיטגליד, פלעגט ער, קומענדיק אין אַלטן בית־מדרש צום דאָוונען, אַנטאָן אַ זיידענע קאַפּאָטע מיט אַ גאַרטל און אויפן קאָפּ אַ פוטערן היטל. די אַלע זאַכן האָט ער געהאַלטן אַנגעגרייט ביים שמש. נאָכן דאָוונען פלעגט ער מיטנעמען טלית־תפילין און אַ קיטל. צו אים אין שטוב פלעגט מען ווייניק אַריינקומען, וויל זיין ווייב, כאָטש זי איז געווען אַ פרומע, האָט געהאַט אַ שם פאַר אַ שלעכטס.

ער פלעגט דעריבער זייער אָפט אַריינקומען אין די בתי־מדרשים פאַר־ברענגען מיט די לערנערס. ער פלעגט זיי מאַכן אָפט סעודות. מען האָט דער־ציילט, ווי ער האָט אַמאָל אָפּגעטאָן אַ שפּיצל דעם דעמאָלטדיקן באַקאַנטן פּקח רבי גרשון שטיין: ער האָט אַמאָל באַשטעלט אין אַ יומא דפגרא אין אַ באַקאַנטן יידישן רעסטאָראַן אַ מילכיקן מיטאָג פאַר אַ גאַנצער חברה באַקאַנטע; צווישן די איינגעלאַדענע איז אויך געווען ר' גרשון שטיין. ביים אַריינקומען האָט העשל געהייסן דער באַלעבאָסטע, זי זאָל אַרויפשטעלן אויפן טיש פאַר גרשון שטיינען אַ טעלער גריוון, וואָס ער האָט ליב געהאַט. ווי נאָר ר' גרשון האָט דערזען די גריוון, האָט ער זיך גלייך צוגעכאָפּט צו זיי מיט חשק, פאַרגעסנדיק צו וואָס ער איז געווען איינגעלאַדן. און דאָ האָט מען דערלאַנגט די רעכטע געשמאַקע מילכיקע מאכלים, אַבער ר' גרשון האָט זיך שוין פליישיק געמאַכט און האָט זיך צו זיי ניט געקענט צורירן. מען דערציילט אַז ער פלעגט בעטן די פרומע יידן, די לערנערס פון אַלטן בית־מדרש, וואו ער האָט געדאָוונט, אַז זיי זאָלן אים אַנטאָן אַלע בזיונות וואָס זיי קענען נאָר, כדי ער זאָל אָפּקומען דערמיט זיינע עבירות. ער איז ניט געווען אָפּגעהיט אין כשרות: ער האָט ניט געקענט אָפּזאָגן ווען ער פלעגט ווערן איינגעלאַדן צו די טישן פון די גדולי המלכות[23].

ער האָט שטאַרק מכבד געווען תלמידי־חכמים, וואָס האָבן עוסק געווען כל ימים אין לערנען. ער האָט זיך מיט זיי געחברט כדי ביי זיי נושא חן צו זיין. לויט ווי ער איז באַטיטלט „המופלג" איז ער אויך געווען אַ ייד אַ תלמיד־חכם. ער איז געווען אַ גרויסער נדבן, און ער איז דעריבער געווען אַ חשוב אין אַלטן

23. ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט, 1913, נומ' 23. די ידיעות האָב איך פון די היגע זקנים.

בית־מדרש, וואו ער האָט געדאָוונט. ער איז געווען אַ חבר נכבד אין דער חברה „נר תמיד". ער איז אויפגענומען געוואָרן אין איר אין יאָר תקפ"ו „הרבני המופלג מו"ה יהושע במו"ה יוסף להיות כאחד מאתנו הן לדעה והן לקלפי, ד' דחהמ"פ". אין יאָר תקפ"ז איז ער אויסגעקליבן געוואָרן, לויטן אַלטן פּנקס, „השר והטפסר מו"ה יהושע העשל במו"ה יוסף האלפערן", פאַרן „מוציא ומביא", און אין יאָר תק"צ איז ער אויסגעקליבן געוואָרן דאָס ערשטע מאָל פאַר אַ נאמן דפּנקס, ווי אויך אין תקצ"ד (השר והטפסר), אין יאָר תקצ"ט און אויך אין די יאָרן תר"ד־תר"ה, תר"ה—תר"י. דאָס זיינען געווען די גרעסטע און וויכטיקסטע התמנותן.

ווי ווייט ער איז געווען אַ נכבד אין דער קהילה, זעט מען דערפון, וואָס ער איז אונטערגעשריבן דער ערשטער אויף דעם אָקט פון ח"ק אין פּנקס חברה תורה צו געבן אַ דערלויבעניש דער חברה תורה צו לערנען אין קהל־שטיבל, וואָס האָט געהערט צו איר, און ערשט נאָך אים זיינען אונטערגעשריבן די גרעס־טע נכבדים פון דער חברה קדישא און פון דער קהילה. נאָך זיין טויט איז ער איינגעשריבן געוואָרן אין פּנקס פון „נר תמיד" צום אייביקן אָנדענק פאַר זייגע גוטע מעשים (דף צ"ח, ע"א): „ינצרהו ה' ויפרוש שלומו על הנאסף עוז שלומו יוקם לעד, כי זה המנות וטפסר מו"ה יהושע העשל במו"ה יוסף היילפּערן לפני מלכים ושרים נצב ובכ"ז היה מעביר על מדותיו ויהיה מוקיר רבנן ותלמידים ועגדם עטרה לראשו ופזר הון רב בחיי חיותו לאומללים וגם כעת אחרי מלאות ימי חייו צדק לפניו הלכה והנחהו ונדבו לבית־מדרש הגדול דפה"ק עבור נשמתו ספרי ארבע טורים דפוס סלאוויטא חדשים מכורך בארבעה כרכים וזכות הרבים אשר יהגו בספרי הטורים ההמה ומליצו טוב בעד נשמתו לאספה למקום מתצבתה. נאסף על אמו בשבת קודש בעלות השחר כ"ח טבת והובל לקבורה ביום ער"ח שבט לזכר עד שמו, שמו בספר חוקה, היום יום א' י"ב ימים לחודש אדר שנת דיר"ת לפ"ק פעה"ק בביליסטוק".

ווי ווייט ער איז געווען אַ אמתער פרומער ייד, זעט מען דערפון, וואָס ער איז געווען אַ טעטיקער חבר אין דער הייליקער חברה „שומרים לבקר" (אויף אָפּצוריכטן חצות און זאָגן פאַרטאָג תהילים און געוויסע נוסחאות אין דאָוונען און וותיקין). עס איז פאַרשריבן אין פּנקס פון דער חברה, וואָס עקסיסטירט נאָך היינט: על דבר הפּנקס הישן (נאָך פון יאָר תקכ"ו) שהיה פח"ק שלנו שומרים לבקר והיו שם חתומים בחברה הישנה כמה אנשים חשובים ואפרתים וביניהם היה הרבני המפורסם השר מו"ה יושע העשיל בהמנות מו"ה יוסף זלל"ה היל־פּערן, וכיום שחזקו החברה הנ"ל בחזוק גמור גם בפּנקס הנ"ל נמנה אותנו הרבני מו"ה העשיל הנ"ל להיות כאחד מאתנו הן לדעה והן לקלפי, מעות קדימה כבר סילק ולראיה הובא בפּנקס (יום י' שנת תק"צ). ביי דער דאָטע ו' מרחשוון תר"ג ווערט געזאָגט: לכן יעצנו עם כבוד הדיין בחברה קדישא שלנו ה"ה הרבני המופלג הגביר שר ונדיב מו"ה יהושע העשיל במו"ה יוסף היילפּערן דקהלתנו ועלו במסבת כל החברה בצירוף דיין הנ"ל. און אויך מיט דער דאָטע תר"י גע־

פינען מיר וועגן אים: כל הנ"ל נעשה על פי קלפי כשרה בבית הדיין שלנו הרבני יהושע העשיל היילפערן ולראיה באו בעצמם כל החתומים.

דערהויפט איז ער געווען אַ גרויסע חשובע פערזענלעכקייט ביים מון. וועז ער איז געווארן אַ חבר אין זייער חברה „מגידי תהילים" וואָס האָט עקסיסטירט, ווי מיר האָבן געזען אויבן, נאָך פון יאָר תקכ"ו (1766), איז ער ביי זיי אויפגענומען געווארן פאַר זייער ראש און דיין. עס ווערט דערמאָנט אין פּנקס פון „מגידי תהילים" פון יאָר תרי"א (1851), אַז עס זיינען זיך צונויפגעקומען די גבאים פון דער הייליקער חברה „מגידי תהילים" און מיט דער הסכמה פון דיין, וואָס איז געשטעלט געווארן איבער דער הייליקער חברה, הרבני המופלג השר והטפסר גביר מפורסם לשם ולתהילה מו"ה יהושע העשיל במו"ה יוסף היילפערן, זיינען באַשטימט געווארן די גבאים, וואָס ווערן דאָרט אויסגערעכנט אין דעם נייעם פנקס פון דער זעלביקער חברה. פון דער נייער צייט געפינט זיך אַ פּראָטאָקאָל: היות שוין איבער 30 יאָר, ווי דער הרבני המופלג הגביר שר וטפסר יהושע העשל היילפערן איז דער פירער און שטיצער פון דער דאָזיקער הייליקער חברה און דער אַכטונג־געבער איבער די גבאים פון אונדזער שול, און די גאַנצע צייט שטייט ער אויף דער וואַך פון זאָגן תהילים, און באַזונדער אין חודש אלול אין ימים נוראים. אויך איצט האָט ער אונטערגענאַלטן די חברה מאַכנדיק אַ נייעם פנקס, — האָט די חברה דעריבער אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג באַשלאָסן: געבן דעם שר יהושע גרויס כבוד און שאַצונג און באַשטימען אים פאַר אַ ראש וקצין ושר ושופט ודיין איבער אַלע ענינים פון דער הייליקער חברה.

ער האָט געגעבן אַ שיינע מתנה דער דעמאָלטדיקער שול — אַ געשטריקטן, סאַמעטענעם, טייערן טישטעך אויפן שולחן, מיט פיל פסוקים. דער טישטעך געפינט זיך נאָך היינט אין שול. ער טראָגט די דאָטע תקע"ג (1813), וועז יהושע העשל היילפערן איז געווען אין פּעטערבורג. ווייזט אויס, אַז די מתנה האָט ער געגעבן פאַר דער גרויסער הצלחה וואָס ער האָט געהאַט דערפילנדיק זיין שליחות פאַרן מלכות אין דעם רוסיש־פראָנצויזישן קריג.

אויף זיין מצבה וועלט ער באַטיטלט: גדול ליהודים ורצוי לרוב אחיו נודע בשערים בהמון מעלותיו, אשר עשו לו שם עולם חכם לבב ונשוא פנים איש אשר גדלו המלך על כל בני עדתו בשם יועץ המזרח [המסחר] ואזרת נכבד לדור דורים כהר"ר יהושע העשיל בהר"ר יוסף היילפערן, יצאה נשמתו במוש"ק כ"ה טבת שנת תרי"ד לפ"ק בשבעים ארבע לימי חייו.

ער האָט געשטאַמט פון דער מוטערס זייט פון אַ רבנישער פאַמיליע ווי עס באַווייזט די מצבה פון זיין מוטער אויפן אַלטן בית־עולם: פ"נ האשה הצנועה המפורסמת מ' אסתר בת הרב מו"ה יוסף ציוויעס מהרודנאַ אם של השר המפורסם מוהר"ר יהושע היילפערן שנפט' ביום ד' מנחם אב שנת תקע"ג (זי ליגט אין דער ערשטער שורה).

אויך זיין פרוי איז געווען אַ פרומע. נאָך זיין טויט האָט זי מנדב געווען אויפן אַלטן בית־מדרש אַ זאַץ משניות דפוס ווילנע, איינגעבונדן אין 6 כרכים. דערפאַר איז זי אייגעשריבן געווארן אין פּנקס פון בית־מדרש: האשה החשובה נגידה מפורסמת מרת חייקא בת מו"ה שמשון אלמנת המנוח השר והטפסר מפורסם לשם ולתהלה מו"ה יהושע העשיל היילפערן ז"ל (דף קע"ב).

אין דעם העכערן קרייז פון דער ביאַליסטאָקער יידישער געזעלשאַפט פון די גרעסערע לומדים און חשובערע בעלי־בתים האָט מען אָבער געקוקט קרום אויף זיין פּאָליטישער טעטיקייט ווי אַ מקור פון פּרנסה, ווייל דאָס, ווי ער האָט אליין דערציילט, האָט אים געבראַכט צייטנווייז אין דער רוסישער רעגירונג־ספערע פון די העכערע באַאַמטע, וואו ער האָט ניט געקענט אָפּהיטן זיין פרום־קייט. מען האָט דערציילט, אַז אין מאָל האָט ער געדאַוונט פאַרן עמוד סוכות אין שול „גשם", האָט שטאַרק אָנגעהויבן צו רעגענען. האָט ער נאָכן דאַוונען געזאָגט דעם דעמאָלטיקן רב ר׳ וועלוועלע, דעם מראות הצבאות:

„רבי, איר זעט, ווי מיין גשם האָט געווירקט?"

האָט ר׳ וועלוועלע אים געענטפערט:

„עס איז דאָך קיין וואונדער ניט. אַזעלכע ווי איר האָבן דאָך אַמאָל געבראַכט אַ גאַנצן מבול אויף דער וועלט".

אָבער זיין פּאָליטישע טעטיקייט האָט לכתחילה ניט דערוועקט קיין קעגנער־שאַפט די ערשטע צייט, ווייל פון אָנהייב האָט ער אָנגענומען גלייך מיט עטלעכע חשובע יידן אין ביאַליסטאָק אַ דיפּלאָמאַטישע פּאָליטישע דינסט ביי אַלעקסאַנדער I, וואָס ביאַליסטאָקער יידן האָבן אין אים געפונען אַ באַפרייער פון דער פּרייסישער רויער און טיראַנישער מאַכט און זיינען אים דעריבער געווען דאַנק־באָר און געטרייַע אונטערטאַנען[24]. אָבער נאָך אַלעקסאַנדער I (1825) האָט זיך די פּאָליטישע לאַגע פון די יידן אין רוסלאַנד געביטן צום שלעכטן; די רוסישע מאַכט פון ניקאָלאַי I צייטן אָן איז געווען אַ מלכות הרשעה. און לגבי פוילן, וואָס די רוסישע מאַכט האָט אונטערגעמאַכט, האָבן יידן געפילט אָן אינעוויניקסטע געטריישאַפט נאָך מחמת די אַלטע פּאָליטישע פאַרהעלטענישן און טראַדיציעס. דעריבער איז העשל היילפערנס פּאָליטישע טעטיקייט לטובת דער רוסישער רעגירונג פאַראורטיילט געווארן פון דער ביאַליסטאָקער העכערער יידישער געזעלשאַפט ווי אַ שפּיאָנאַזש־טעטיקייט קעגן פוילן, און נאָך ביז היינט ווערט זיין אָנדענק ביי איר דערמאָנט מיט גרינגשאַצונג.

דערביי, ווייזט אויס, איז יהושע העשל היילפערן געווען אַ גרויסער באַרי־מער מיט זיינע מעשים, וואָס ער האָט אויפגעטאָן פאַר דער רוסישער מאַכט. ער האָט זיך באַרימט אין דער געזעלשאַפט פון רבי אברהם קעמפּנער[25], אַז בשעת אַלעקסאַנדער I איז אַריינגעפאַרן אין פּאַריז, איז ער געריטן פאַרויס אויף אַ פערד אָנצווייזן די ערטער, וואו ער קען זיכער דורכפאָרן, און בשעת ער איז אַריינגעפאַרן אין וואַרשע, האָט ער זיך אָנגעטאָן ווי אַן אָרעמער פּוי־

24. קען זיין אַז עס איז פאַראַן אַ שטיק אמת אין העשל היילפערינס ווערטער, אין זיין בקשה צום רוסישן קייסער, אַז ביאַליסטאָקער יידן האָבן געראַטעוועט פאַר אַ גליק צו ווערן אָנגע־נומען ווי אונטערטאַנען פון רוסישן קייסער, נאָך דעם שטראָגן און שלעכטן רעזשים פון דער פּרייסישער ממשלה בנוגע צו יידן.

25. ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן זיין זון ה׳ פאלק קעמפּנער אין נאָמען פון זיין זייער חשובן פאָטער.

לישער פּויער; טראָגנדיק אַ זעקל קוילן פּריער, האָט ער זאָנדירט די בריק, און ער האָט אויסגעפּונען, אַז זי איז פון פּריער אונטערגעמינעוועט, און ווען ניט זיין וואַרנונג, וואָלט דער קייסער געהרגעט געוואָרן. ער האָט זיך אויך באַרימט פאַר זיינע בית־מדרשניקעס, אַז ער האָט אַמאָל גערעטעוועט ביי דעם ערשטן פּוילישן אויפשטאַנד דאָס לעבן פון גרויספּירשט מיכאַאיל פּאַוולאָוויטש, באַהאַלטנדיק אים אונטער אַ בריק. וועגן זיין חברותא מיט דעם גרויספּירשט פלעגט מען אַ סך דערציילן אין ביאַליסטאָק, אָבער, ווי אַנדערע האָבן איבער־געגעבן, איז זי באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער איז געווען זיין פאַרטרויטער שרייבער, ווייל דער גרויספּירשט בכבודו ועצמו איז געווען אַ פּראָסטאַק. זיינען צו העשל היילפּערן אָנגעקומען אַלע צייטונגען און קאָרעספּאָנדענציעס פון אויס־לאַנד אין ביאַליסטאָק, און ער פלעגט אים איבערגעבן זייער אינהאַלט. ער פלעגט אויך אָנשרייבן אַלע זיינע ראַפּאָרטן קיין פּעטערבורג.

די דאָזיקע באַרימערייען האָבן אים אין די אויגן פון די ביאַליסטאָקער חשובע יידן געמאַכט פאַר אַ שפּיאָן פון דער רוסישער מלוכה.

אָבער נאָך אַלעמען איז ער דאָך געווען אין זיין צייט אַ באַזונדער פּעאיקער און אַלזיטיק געבילדעטער מענטש, וואָס זיינע פאַרדינסטן פאַר דער רוסישער מלוכה אין אַלגעמיין זיינען אָנערקענט געוואָרן פון די רוסישע מאָנאַרכן אַלעק־סאַנדער ו און ניקאָלאַי ו און פון זייערע מיניסטאָרן און העכערע באַאַמטע. ווען ניט זיין יידישער אָפּשטאַם, וואָלט ער ביי דער רעגירונג דערגרייכט אַ הויכן ראַנג, ווי עס ווערט באַשטעטיקט דורך די רוסישע אָפּיציעלע אַרכיוון.

דאָס וואָס ער האָט ווי אַ פּאָליטישער אָנגעטן פון דער רוסישער מאַכט געהאַנדלט ממילא קעגן פּוילן, איז באמת שווער אָנצורופן פאַרראַט. ער איז דאָך דערמיט ניט געשטאַנען נידע־ריקער און ערגער פאַר די אַלע עכט־פּוילישע מיוחסים וואָס זיינען געווען טרייַע דיפּלאָמאַטישע און מיליטעריש דינערס פון דער רוסישער מלוכה קעגן זייער אייגענעם פאָלק אין דער גאַנצער צייט פון דער טיראַנישער רוסישער הערשאַפט אין פוילן ביז דער לעצטער מלחמה און אין דער מלחמה אַליין. און פונדעסטוועגן שעמען זיי זיך ניט אַרויסצושטעלן הייַנט ווי די אמתע פאַרשטייערס פון די פּוילישע אולטראַ־פאַטריאָטן די אַזוי גערופענע „נאַציאָנאַלע דעמאָ־קראָטן". פאַרוואָס זאָל מען דעם ביאַליסטאָקער יידן העשל היילפּערן פאַרמשפּטן פאַר דעם זעלביקן חטא?

ווי אַ מיטגליד פון דער אַלטער קהילה אין ביאַליסטאָק, איז יהושע העשל היילפּערן פאַר זיינע גוטע מעשים און פרומען לעבן־שטייגער פאַררעכנט געוואָרן ווי אייגער פון די בעסטע, און חשובסטע, און פרימסטע מיטגלידער, ווי דאָס דאָקומענטירן דער פּנקס פון אַלטן בית־מדרש און דער נוסח פון זיין מצבה.

וואָס ער האָט געטאָן פאַר יידן בכלל — ווייסן מיר ניט. מיר האָבן געזען, אַז ער איז געווען אַ מומחה אין די אויגן פון מיניסטעריום אפילו אין דער דער־ציאונג־פּראָגע, אַז ער איז געווען ביים מיניסטער צוזאַמען מיט אַ יידישער דע־פוטאַציע (מסתמא איז ער געווען איר פאָרשטייער און שתדלן). פון די רוסישע מקורים זעט מען אויך, אַז ער האָט געגעבן דער העכערער מאַכט עצות אויף פאָרשיידענע געביטן, למשל, צו פאַרקלענערן דעם אָפּצאָל פאַר דער ערשטער

גילדע. וואָס איז נוגע יידן, זיינען דאָך אין זיין צייט אַרויסגעגעבן גענוגן פון די זעלביקע מיניסטאָרן אַ סך שלעכטע געזעצן און גזירות אויף יידן, ווי די גירושים פון די דערפער, מיליטער־דינסט אד״גל, האָט ער — דאַרף מען אָננעמען — געמוצט זיין השתדלות דאָס אָפצושוואַכן. די גירושים־גזירה אין גראָדנער גו־ בערניע איז געווען אויף אַ צייט אָפגעשטעלט; צוליב וואָס אָנדערש איז ער געזעסן די לעצטע 3 יאָר אין פּעטערבורג אָן שום אַרבעט און האָט געהאַט דאָס רעכט זיך צו וועגדן מיט אַלע השתדלותן גלייך צום קייסער? אפשר וועלן די רוסישע אַרכיוון אונדז געבן אויף דעם אַן ענטפער. וועגן די השתדלותן אויפן אָרט, דאַרף מען רעכענען, אַז די אָרטיקע פּאָליציי האָט געהאַט פּאַר אים דרך־ ארץ און מורא; קיין שלעכטס יידן האָבן זיי שוין ניט געקענט טאָן.

אָבער זיינע כסדרדיקע עסקים מיט דער רוסישער רעגירונג האָבן זיך אין אים נוקם געווען. איינער פון זיינע זין שמערל האָט זיך אָפגעשמדט כדי אָנגע־ נומען צו ווערן פּאַר אַ סטודענט אין פּעטערבורגער מעדיצינישן פאַקולטעט. ער איז דאָ געווען דער ערשטער אין ביאַליסטאָק געבוירענער משומד. כל ימיו האָט ער דאָ פראָקטיצירט ווי אַ דאָקטאָר מעדיצין ביי יידן מיטן נאָמען „דאָקטאָר שמערל הייליפּערן דער משומד״. ער איז אָבער געווען פון דעם בעסטערן טיפּ משומד. ער האָט געלעבט ווי אַ ייד און צווישן יידן. מען האָט אין אים ניט דערקענט דעם משומד. יהושע העשלס איבעריקע קינדער זיינען געווען גוטע יידן[26], וואָס זיינען געווען באַקאַנט אין שטאָט אין מיין צייט.

ו. די שרעקלעכע קאַנטאָניסטן־גזירה

ווען אויפן צאַרישן טראָן איז אַרויף ניקאָלאַי I, אַלעקסאַנדערס ברודער, האָט זיך אָנגעהויבן גאָר אַ ביטערע צייט פאַר יידן אין רוסלאַנד. ניקאָלאַי I תקופה (1825—1855) געהערט צו די פינצטערסטע אין דער יידישער געשיכטע, דער עיקר מחמת דער קאַנטאָניסטן־גזירה. דעם 26טן אויגוסט 1827 האָט ער אַרויסגעגעבן דאָס אכזריותדיקע רעקרוטן־געזעץ, וואָס האָט געהאַט זייער אַ שלעכטע, ממש אַ צעשטערנדיקע ווירקונג אויפן לעבן פון יחיד און פון כלל. ביי דער פוילישער מאַכט זיינען יידן אין גאַנצן געווען פריי פון מיליטער־דינסט, ווייל אין פוילן האָט קיין אַלגעמיינע פערסאָנאַלע מיליטער־פליכט ניט עקסיס־ טירט. מיליטער־דינסט איז געווען אַ פריווילעגיע פאַר דער שליאַכטע און אַ צוואַנג פאַר די פויערים, דעם אַדלס אייגנטום. אַלע יידן זיינען צוגערעכנט גע־ וואָרן צום סוחרים־שטאַנד און זיינען דעריבער פריי געווען פון מיליטער־דינסט. דערפאַר האָבן יידן געדאַרפט צאָלן לויטן באַפעל פון סעפּטעמבער 1794 און יאָ־ נואַר 1796 צו 500 רובל פאַר יעדן רעקרוט, וואָס זיי וואָלטן געדאַרפט נעמען.

26. אויפן אַלטן בית־עולם געפינט זיך דער קבר פון אַ צווייטן זון מו״ה בנימין־זאב במו״ה יהושע־העשל היילפּערן, נפטר ביום ו׳, עש״ק, ח׳ מנחם אב, תרל״ג, לפ״ק.

לויט דעם מלוכה־באַפעל, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דעם 26טן אויגוסט 1827 (תקפ״ז), האָט דער יידישער קהל געמוזט אויספילן דעם חוב פון מיליטער־דינסט אין מענטשן, נישט אין געלט. לויטן 34טן פּאַראַגראַף פון מיליטער־דינסט און לויט דער הוספה צום 37טן האָט דער קהל געהאָט דאָס רעכט אָפּצוגעבן פּאַר אַ רעקרוט יעדן יידן אין יעדער צייט פּאַר אומרעגולער צאָלן שטייערן, פּאַר אַרומשלעפּעכץ (פּאַרן זיין אַ „בראָדיאַגע״), פּאַר ניט האָבן קיין פּאַס און פּאַר אַנדערע אומאַרדענונגען, וואָס קהל האָט ניט געדאַרפט זיי דולדן. דער דאָזיקער סטאַטוט איז געווען אַ גענעראַלער מיטל אין די הענט פון די קהל־תקיפים אָפּצוגעבן אין מיליטער־דינסט, וועמען זיי האָבן געוואָלט. און כאָטש לויט דעם רעגירונגס־געזעץ פון 1827 איז דער קהל געווען מחויב צו פירן ביכער וואָס ווייזן די ריי פּאַר די רעקרוטן, ביכער וואו אַלע קאַנדידאַטן פּאַר רעקרוטן זאָלן זיין פאַרשריבן לויט אַ געוויסן סדר, וואָס לויט דעם וואָלט געווען אַ גערעכטע פּאַרטיילונג פון מיליטער־דינסט צווישן אַלע פּאָלקשיכטן, האָט עס קהל פּאָקטיש ניט אָפּגעהיט, כדי צו קענען פּאַרהיטן די קינדער פון די רייכערע און מיוחסדיקע משפּחות.

אַזוי ווי די דאָזיקע רעקרוטן־ביכער זיינען ניט געפירט געוואָרן אין אַרדענונג, האָט די רעגירונג געפּאָדערט פון יידן מער רעקרוטן, ווי זי איז געווען באַרעכטיקט לויט דער צאָל פון דער יידישער באָפעלקערונג. דאָס האָט געפירט דערצו, אַז אין יאָר 1850 האָט קהל אָנגעהויבן אָפּצוגעבן פּאַר רעקרוטן אַלע יונגע מענער און אפילו קליינע קינדער און אויך אַלטע לייט, און לויטן געזעץ פון 1853 אפילו פון אַנדערע קהילות. די רייכערע פלעגן זיך אויסקויפן פון מיליטער־דינסט אויך מיט רעקרוטן־קוויטאַנציעס, וואָס האָבן געקאָסט 300 רובל.

דאָס מיליטער־דינסט האָט זיך דעמאָלט געריכטן 25 יאָר, אָנהייבנדיק פון 25־יאָריקן עלטער. די געכאָפּטע יונגע קינדער פלעגט די רעגירונג אַוועקשיקן אין די רוסישע דערפער צו די פּויערים אויף דערציאונג, און די עלטערע קינדער אין די אַזוי גערופענע „קאַנטאָניסטן־שולן״ כדי זיי זאָלן זיך שמדן.

דאָס ביטערסטע פון די אַכזריותדיקע געזעצן פּאַר יידן, וואָס ניקאָלאַי I האָט אַרויסגעגעבן און וואָס שטעלן אים אַוועק אין דער שורה פון די גרעסטע צוררי ישראל, איז געווען אָט דער אוקאַז וועגן מיליטער־דינסט פּאַר יידן, וואָס האָט געהאָט אַ באַזונדערן גרויזאַמען און אכזריותדיקן צוועק פּאַר זיי: שמד. דער בייזער אוקאַז איז אַרויסגעגעבן געוואָרן לויטן ראָפּאָרט און פּראָיעקט פון ניקאָלאַיס רעכטער האַנט, דעם פירער פון געהיים־פּאָליציי בעקענדאָרף, אַז מיטן נעמען די יידישע יוגנט צו מיליטער־דינסט זאָל מען דערגרייכן צוויי צילן: ערשטנס, פּאַרקלענערן די צאָל יידן בכלל, און צווייטנס, צווינגען די יידן צום שמד. לויט דעם דאָזיקן אוקאַז זאָלן וועלן געזונמען פּאַר סאָלדאַטן יידן אין עלטער פון 12 ביז 25 יאָר און קינדער־רעקרוטן, וואָס ביז זייער 18טן לעבנסיאָר זאָלן זיי וועלן געהאָלטן אין קאַנטאָניסטן־אַנשטאָלטן.

אט די אנשטאלטן פאר קאנטאניסטן זיינען געגרינדעט געוואָרן נאך אין יאָר 1725, נאָך פון פּיאָטער דעם גרויסן. די קינדער, וואס זיינען געבוירן געוואָרן בייַ סאלדאטן, זיינען אלע פארערבנט געוואָרן פאר קאנטאניסטן. קאנטאניסטן־באטאליאנען זיינען געווען אין נאָווגאראָד, סמאלענסק, וואָראניעזש, טראיצק, וועכי, אוראלסק, אמסק, פעטראָווסק, טאבאלסק, קראסנאָיארסק, אירקוטסק און סעמיפּאלאטינסק. אז עס זיינען ניט געווען קיין ערטער אין די באטאליאנען, פלעגט מען די קינדער איבערגעבן די פויערים אדער האנטווערקער אויף ערבעט, וואס דאָרט זיינען זיי אפגעקומען ערגער ווי אין די באטאליאנען.

קהל איז געווען פאראנטוואָרטלעך פאר צושטעלן די פארגעשריבענע צאל רעקרוטן, מעלדנדיק, אז מוסרים, וואס וועלן ארויסגעבן באהאלטענע יידישע יונגעלייט, וועלן באקומען צו 100 רובל פאר א קאפ ווי א באלוינונג.

די דאזיקע שרעקלעכע גזירה האט אנגעריכט נאר דעם א ר ע מ ע ן ק ל א ס קינדער. פון עשירים און תקיפים האט מען ניט גענומען. עס שטעלן זיך די האר קאפויער, ווען מען לייענט די שילדערונגען פון די רוצחישע מעשים, וואס עס האבן אפגעטאן די יידישע כאפערס, אנגעשטעלטע ביי קהל, וואס פלעגן אוועקרויבן קליינע, שוואכע, ציטערדיקע קינדער פון זייערע מאמעס, אין געוויסע פאלן — קינדער ניט עלטער פון 5־6 יאר. די קינדער פלעגט מען פאר־שיקן אין די סיבירער קאנטאניסטן־באטאליאנען, וואו מען פלעגט זיי מיט מורא־דיקע רדיפות און פייניקונגען צווינגען צום שמד. אין די טויזנטער פלעגן די קינדער אוועקשטארבן אויפן וועג קיין סיביר אדער אין די קאזארמעס פאר די יוגנטלעכע קאנטאניסטן. די גזירה איז כסדר געוואָרן פארשארפט; עס זיינען ארויס ביז 36 פאראדענונגען ביזן יאר 1855. די גרויזאמסטע דעקרעטן זיינען געווען וועגן כאפן פאספארטלאזע יידן און וועגן נעמען טאפלטע רעקרוטן ווי א שטראף פאר ניט דערגעבענע רעקרוטן. די צאל רעקרוטן האבן יידן געדארפט געבן טאפלט ווי קריסטן. די ראשי־הקהל האבן אויך געהאט רעכט אפצוגעבן פאר סאלדאטן יעדערן, וואס זיי האבן געפונגן אין אים וועלכן עס איז חטא, און וואס האט ביי זיי ניט נושא חן געווען. זיי פלעגן כאפן אויך יידן פון אנדערע קהילות צו דעקן די צאל רעקרוטן פון זייערע קהילות.

אלעקסאנדער II האט אין יאר 1856 אפגעשאפט די גזירה פון נעמען קינדער ביז 18 יאר פאר סאלדאטן ד"ה די אייגנטלעכע קאנטאניסטן־גזירה. אבער עס זיינען ווייטער געבליבן גילטיק די פאראדענונגען וועגן דעם קהלס פאר־אנטוואָרטלעכקייט פאר צושטעלן די געפאדערטע צאל רעקרוטן, און צוליב דעם האבן ווייטער געווילדעוועט די טרויעריק באריימטע כאפערס, מוסרים און סבארשטשיקעס — ביזן יאר 1874.

לויט ציפערן, וואס זיינען באוואוסט פון די יאָרן 1833—1854, ווערט באַ־רעכנט, אז עס זיינען געפאלן ווי קרבנות פון דער קאנטאניסטן־גזירה לערך 70,000 יידישע קינדער.

די יידישע סאלדאטן, אפדינענדיק 25 יאר, האבן ניט געהאט דאס רעכט אין ניקאלאיס צייטן צו בלייבן וואוינען אויף זייערע ערטער אין טיף־רוסלאנד, נאר זיי זיינען צוריקגעשיקט געוואָרן אין זייערע געבוירן־שטעט. נאר אין אלעק־

סאַנדער וו צייטן איז זיי אין 1867 געגעבן געוואָרן דאָס דאָזיקע רעכט, און פון די דאָזיקע אויסגעדינטע ניקאָלאַיעוואָר סאָלדאַטן זיינען שפּעטער באַשטאַנען כּמעט אַלע יידישע קהילות אין די שטעט פון יענע געגנטן אין רוסלאַנד, וואו יידן איז געווען פאַרוואָרט צו וואוינען [27]. אין פוילן האָט די רוסישע אייגענעפירט מיליטער־דינסט ערשט אין יאָר 1844 מיט פיל לייכטערע פאָרשריפטן.

ז. ביאַליסטאָק און די קאַנטאָניסטן־גזירה

די מיליטער־דינסט איז אין ביאַליסטאָק געווען די גרעסטע צרה אין די יידישע פאַמיליעס. די ביאַליסטאָקער וויבער האָבן זיך אָפּגעגט פון זייערע מע־נער, וואָס זיינען צוגענומען געוואָרן פאַר רעקרוטן. וועגן צוויי אָזעלכע פאַלן איז געוואָרן אָנגעפרעגט ביים גענעראַל־גובערנאַטאָר, צי אַזעלכע גטן זיינען כשר. ער האָט וועגן דעם אָנגעפרעגט דעם קריגס־מיניסטער. דער ענין איז געוואָרן וויכטיג איבערגעגעבן צו אַן אָנטשיידונג פון יידישן קאָמיטעט ביים מיניסטער, וואָס האָט געענטפערט, אַז אויב די רבנים אָנערקענען, אַז דער גט איז על פּי דין כשר, איז ער אויך פאַר דער רעגירונג גילטיק, און די געגטע פרוי קען וועלן אויסגעשריבן פון דער רשימה פון די סאָלדאָטן־וויבער.

דער ערשטער פאַל איז געווען מיט אַ געוויסן יאָנקל געלבאָרט פון ביא־ליסטאָק, וואָס איז געוואָרן אָפּגעגעבן פאַר אַ רעקרוט. זיין וויב דבורה האָט לכתחילה איינגעשטימט און איז מיט אים מיטגעפאָרן, אָבער אין גראָדנע האָט זי חרטה געהאַט און האָט זיך מיט אים געגט ביי גראָדנער בית־דין און האָט צוריק חתונה געהאַט מיט אַ געוויסן לייב ראָזשאַן אין ביאַליסטאָק. ביאַליסטאָ־קער קהל האָט מורא געהאַט אויסצומקן אויף אייגענער אחריות די געגטע פרוי פון דער רשימה פון די סאָלדאָטן־פרויען, ביז ער האָט באַקומען אַ הכשר פון גענעראַל־גובערנאַטאָר.

עס איז פאָרגעקומען אין ביאַליסטאָק נאָך אַ פאַל מיט אַ צווייטער פרוי, וואָס האָט ניט געוואָלט נאָכפאָרן איר מאַן, אַ רעקרוט, אין דער שטאָט, וואו זיין פולק האָט סטאַנציאָנירט. ביאַליסטאָקער פאָליציי האָט זיך געוועגדט צום וויל־נער גענעראַל־גובערנאַטאָר מיט אַ פראָגע, צי מען קען די פרוי איבערשיקן צום מאַן איבער גוואַלד, אויפן עטאַפּנעם אופן. דער ענין איז איבערגעשיקט גע־וואָרן צו קאָנסטאַנטין פּאָולאָוויטשן (ניקאָלאַיס ברודער), און ער האָט געענט־פערט, אַז איבער גוואַלד קען מען די פרוי ניט איבערשיקן [28].

---

27. זען: א. לעווין, קאַנטאָניסטן, וואַרשע, 1934. דאָרטן וועט געגעבן דאָס אויספיר־לעכע בילד. דאָ האָב איך עס געמאַכט בקיצור, וואָרעם אויף וויפל עס איז אויך נוגע ביאַליס־טאָק, האָב איך עס געמוזט באַרירן, הגם אַ סך זאַכן זיינען אַלגעמיין באַקאַנט.

28. דאָרטן, ז׳ 99.

צו די אויסגעדינטע ניקאָלאַיעווער סאָלדאַטן און אויך צו דער קליינער צאָל קאַנטאָניסטן, וואָס זיינען געבליבן יידן און זיינען צוריק געקומען קיין ביאַליס־טאָק, האָט מען זיך ניט באַצויגן מיט דרך־ארץ. מען האָט זיי ניט אָפּגעגעבן דעם כבוד, וואָס איז זיי געקומען ווי יידן, וואָס זיינען בייגעשטאַנען די גרעסטע נסיונות און זיינען געבליבן ביי זייער יידישקייט. זיי האָבן מקדש השם געווען מיט דעם ,אָבער לעבנדיק אַזוי פיל יאָרן צווישן גויים, אָפּגעזונדערט אין גאַנצן פון יידן און יידישקייט, זיינען זיי געווארן שטאַרק פאַרגרעבט, אפילו ריידן גוט יידיש האָבן זיי ניט געקענט[29]. דעריבער איז אַ ניקאָלאַיעווער סאָלדאַט געווען אַ זידלוואַרט ביי די ביאַליסטאָקער יידן. אין די בתי־מדרשים און מנינים האָבן זיי קיין שום אָנזען ניט געהאַט.

דעריבער זיינען זיי זיך צוזאַמענגעקומען און האָבן אַליין געשאָפן פאַר זיך אַן אייגענעם סאָלדאַטסקן מנין מיטן נאָמען מ ס י ל ת י ש ר י ם . דאָרט פלעגן זיי לערנען בין מנחה למערב יעדן טאָג און שבת ויום־טוב מיט אַ רבין. דער מנין עקסיסטירט נאָך היינט שוין דורך זייערע קינדער אויף קאַלושינסקא (ישיבה)־גאַס נומער 26 אין אַ קליינער פריוואַטער וואוינונג פון אַ חבר.

זיי האָבן אַ פנקס „מסילת ישרים דאנשי הצבא מפה ביאליסטאָק משנת תרל"א" (1871). אויפן שער געפינט זיך אַ שיינע צייכענונג פון אַ גאָלדענער קרוין געשטיצט אויף ביקסן און אַ לייב מיט אַנדערע חיות, אויך פיל תקנות, וואָס זייער צוועק איז מעורר צו זיי די חברים, אַז זיי זאָלן גיין אין דעם וועג פון ישרים (רעכטפערטיקע) און זאָלן אָפּהיטן דעם יידישן דת כתמימים וישרים, אויך זאָל ביי זיי זיין אהבת חברים, זיי זאָלן ניט קומען צו קיין מחלוקת, זאָלן איינע די אַנדערע אונטערשטיצן מיט גמילת־חסדים און מקיים זיין בקור חולים ביי די קראַנקע מיטגלידער. פ׳ בשלח און פ׳ חוקת געהערן אַלע עליות צו די חברים. יעדער חבר איז מחויב צו געבן וועכנטלעך צו 5 גדולים אין דער חברה־שער קאַסע. די שפּראַך פון פּנקס איז זייער אַ שיינער העברעאיש, נאָר אַ שאָד וואָס דער מחבר פון פּנקס האָט ניט געגעבן אנשטאט די שיינע מליצות, עפּעס פון זייער געשיכטע. ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן אַ מיטגליד, האָבן זיך גע־פונען צווישן די חברים עטלעכע קאַנטאָניסטן — זיין פאָטער איז אויך געווען אַ קאַנטאָניסט.

מיליטער־דינסט איז געווען צוליב דעם זייער פאַרהאַסט ביי יידן אין רוס־לאַנד. אַ געווויסע צייט האָט מען זיך געקענט באַפרייען אין אַלעקסאַנדערס עפּאָכע מיט געלט. האָבן אַלע רייכערע קינדער זיך באַפרייט מיט געלט, און אַנדערע רבנים האָבן געזאָמלט געלט אויף פּדיון שבוים צו באַפרייען אויך אָרעמע איי־דעלע קינדער. שפּעטער האָט מען געטאָן תחבולות, אויך ניט קיין כשרע, אפילו

29. צו מיין שווער ר׳ מרדכי־שלמה וועגדל איז אמאָל אַראָפּגעקומען אַ קרוב אַזאַ אויס־געדינטער קאַנטאָניסט, וואָס איז פון ביאַליסטאָק צוגענומען געווארן קליינערהייט. איז ער געווען זייער פאַרגרעבט, ער האָט געריידט אַ יידיש, געמישט מיט רוסיש. די פאַמיליע האָט זיך מיט אים געשעמט. איז ער אַוועקגעפאָרן צוריק אין טיף רוסלאַנד, וואו ער האָט געוואוינט.

זיך מאַכן פּאַר קאַליקעס, אַבי ניט צו דינען. מען פלעגט אונטערקויפן די מיט־גלידער פון די פּאָבאַרן־קאַמיסיעס, ווייל מען איז ניט מחויב צו דינען אַ מלכות, וואָס האָט די יידן ניט געגעבן קיין בירגער־רעכט און האָט נאָך זיי געוודפט מיט פּאַרשיידענע באַגרענעצונגען: נאָכן יידישן דין איז עס אַ מלכות של לסטים מזוין (אַ רויבעריש רעגירונג). עס זיינען אָבער געווען יידישע מוסרים, וואָס פלעגן דאָס אַלץ אויפדעקן פּאַר נאַטשאַלסטוווע, אויב קהל אָדער די באַפרייטע האָבן זיי ניט געגעבן לא־יחרץ־געלט. די דאָזיקע מוסרים זיינען געווען אַ פּלאָג פּאַר די ביאַליסטאָקער יידן.

אומזיסט באַשולדיקט מען די דעמאָלטדיקע רבנים, כלל־טוערס, וואָס זיי האָבן זיך ניט אַנטקעגנגעשטעלט בייַ דער קאַנטאָניסטן־גזירה קעגן ראשי־הקהל, כאַפּערס און מוסרים. דאָס איז געווען אַן אוממעגלעכקייט, אַזוי ווי פּאַר די שפּאַנישע יידן, וואָס האָבן זיך אין זייער צייט ניט געקענט אַנטקעגנגעשטעלן אַ טאַרקווימאַדאָ. ניקאָלאַי I איז געווען אַן ענלעכער טיפּ — אַ טיראַן, אַ צורר ישראל און אַ סאַדיסט. אָפשמדן יידן איז בייַ אים געווען אַ לעבנס־אויפגאַבע, אַן אידיי־פיקס. די רוסישע יידן האָבן אַלץ געטאָן אָפּצוהאָלפן די גזירה מיט באַשטייערונגען פון גרויסע סומעס פּאַר אַלע זיינע מקורבים, — מיניסטאָרן, סענאַטאָרן, הויף־באַאמטע. אייַן סענאַטאָר האָט באַקומען 20,000 רענדלעך און גראַף מאָרדווינאָוו 100,000 רובל נאָר פּאַר שווייגן. עס האָט אָבער אַלץ ניט געהאָלפן: דער טיראַנישער קייסער האָט זיך פּערזענלעך באַשעפטיקט מיט אַלע מיטלען אָפּצושמדן די יידישע קאַנטאָניסטן.

עס איז כדאי צו ברענגען אַ פּאַל פון קידוש־השם, וואָס די קליינע יידישע אנוסים האָבן באַוויזן. אויף אַ מיליטער־פּאַראַד פון ניקאָלאַיעוו אין קאַזאַן האָט מען אַרויסגעפירט עטלעכע הונדערט יידישע קינדער־קאַנטאָניסטן צו דער וואָלגע און די גאַנצע גייסטלעכקייט אין פולן פּאַראַד האָבן אָפּגעוואַרט דעם צאַר פּאַר דער שמד־צערעמאָניע. וען ער איז אָנגעקומען, האָט דער קייסער געהייסן די קינדער אַרייַנגיין אין טייך זיך טובל זיין לשם שמד. די קינדער האָבן דערפילט זייַן באַפעל, אָבער לויט אַ פּריער אָפּגערעדטן באַשלוס האָבן זיך אַלע דערטרונקען. ניקאָלאַי זאָל זיך האָבן געכאַפּט ביים קאָפּ פון שרעק.

קעגן די כאַפּערס, תקיפים, ראשי־הקהל האָבן די רבנים גאָרניט געקענט טאָן; ווען מען וואָלט אָנגעוויזן אויף זיי ווי אויף שטערערס צו דערפילן דעם קייסערס אוקאַז, וואָלטן זיי אַלע אָפּגעשיקט געוואָרן קיין סיביר אויף קאַטאָרגע (זען ווייטער ר׳ ליפּעלע ביאַגראָפּיע). דאָך האָבן אַ סך רבנים אַרויסגעוויזן מסירת־נפש ביים אַרויסראַטעווען אַרעמע יידישע קינדער פון זייערע הענט, ווי ר׳ אליהו דרעטשינער, ר׳ יאַנקעלע בויסקער, ר׳ אלינקע לידער, ר׳ יעקב בער־לין[30] און ר׳ ליפּעלע אין קיידאַן. זיי פלעגן מוסרים פאַרמשפּטן צום טויט לויטן דין אין חושן משפּט, און מען האָט אויף זיי אויך מקיים פּסק געווען, ווי עס באַ־וייזט די לעטנעווצער מעשה אָדער דער נייַ־אושיצער משפּט, וואָס פאַר הרגענען צוויי יידישע מוסרים, האָט מען פאַרמשפּט 70 יידן חשובים, צווישן זיי רבנים (צווישן זיי דעם רוזשינער רבי, וואָס איז דעמאָלט אַנטלאָפן קיין עסטרייך) אויף קאַטאָרגע, שפּיץ־רוט־שמיץ און פאַרלירן דאָס פאַרמעגן[31].

30. א. לעווין,דצ״ו, זז׳ 133—135.
31. דאָרטן, זז׳ 128 און וויטער.

קאַפּיטל אַכט

שטריכן פון יידישן לעבן אין ביאַליסטאָק ביז די 60 יאָרן פון 19טן י״ה

א. דער עקאָנאָמישער צושטאַנד

נאָך בראָניצקיס טויט איז אין ביאַליסטאָק דער עקאָנאָמישער צושטאַנד גע־ווואָרן ע ר ג ע ר , ווייל דאָס פאַרשוועכדערישע הויפישע לעבן פון לעצטן בראָניצקי און זיינע אָפּטע קעניגלעכע געסט האָבן פאַרשאָפט פּרנסה פאַר די יידישע סוחרים און קרעמערס אין ביאַליסטאָק.

בעת דער קורצער רשעותדיקער ממשלה פון פּרייסן האָט זיך די עקאָנא־מישע לאָגע גראָד פּ א ר ב ע ס ע ר ט אין האַנדל, ווייל דעמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן צו אָנטוויקלען דער אימפּאָרט־געשעפט פון אַלע אויסלענדישע סחו־רות אויף גאַנץ פּוילן, און שפּעטער אויף גאַנץ רוסלאַנד. אין אָנהייב פון דער רוסישער ממשלה, ווען אירע רעגירונגס־אָרגאַנען האָבן נאָך ניט שטאַרק גע־דריקט די יידן, האָבן ביאַליסטאָקער יידישע סוחרים אויסגעניצט די דאָזיקע לאָגע זיך צו באַרייכערן אין אַלע צווייגן פון האַנדל. דערביי האָט געשפּילט א ראָלע האַלב־שמוגל, ווי אויך די אומקאָנטראָלירטע עקספּלואָאַטאַציע פון די גרויי־סע בעלאָוועזשער וועלדער. עס איז געגאַנגען א גרויסער האַלץ־האַנדל אויף עקספּאָרט קיין אויסלאַנד. יידן זיינען אויך רייך געוואָרן פון די רוסישע רעגי־רונג־פּאָדריאַדן. עס זיינען שוין געווען דעמאָלט אין ביאַליסטאָק גאַנץ רייכע יידישע משפּחות, למשל, איטשע זאַבלודאָווסקי, דער גרויסער בעלאָוועזשער האַלץ־העכדלער, און די רייכע פּאָדריאַטשיקעס, די ברידער קאָפּל און דוד היל־פּערן[1], עפּשטיין אד״גל.

אין 1814 זיינען געווען רעגיסטרירט צווישן די ביאַליסטאָקער סוחרים נאָר דריי יידישע סוחרים, ווייזט אויס, ערשטע גילדעס: גדליהו אַבראַמאָוויטש גרא־דזענסקי, איסאַק דאָוידאָוויטש זאַבלודאָווסקי און אהרן לייבאָוויטש ערבשטין

---

1. מען האָט דעמאָלט דערציילט אין ביאַליסטאָק, אַז בשעת איטשע זאַבלודאָווסקי האָט אויפגעמויערט זיין בית־מדרש, וואָס איז שפּעטער דורך זיינע קינדער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין א כאַרשול, האָט ער פאַרגעוואָרפן זיין שוואָגער קאָפּל היילפּערן, דעם פּאָדריאַטשיק: „איך, א פּראָסטער מענטש, האָב איך אויפגעמויערט א בית־מדרש, און דו, למדן, האָסט אויפגעמויערט, להבדיל, א קאָשטשאָל אין בריסק אויף פּאָדריאַד״. האָט ער אים געענטפערט: „איך האָב געמויערט פאַר דיינע קינדער (וואָס זיינען שוין געווען געבילדעט און פּריזיניק), און דו פאַר מיינע קינדער״ (וואָס זיינען געווען לומדים און פרומע).

(עפּשטיין)[2]. אָבער רעגיסטרירט האָבן זיך נאָר די, וואָס האָבן געהאַט דירעקטע געשעפטן מיט דער רעגירונג, די איבעריקע האָבן זיך ניט רעגיסטרירט. די קרעמעריי, וואָס איז געווען טיילווייז פאַרבונדן מיטן אימפּאָרט־געשעפט פון אויסלאַנד, איז געווען אין אַ גוטן צושטאַנד.

אין יאָר 1829 זיינען געווען רעגיסטרירט ווי יידישע קרעמער אין ביאַליס־טאָק: שמואל פּריידקעס, לייב היילפּערן, מאיר לייזעראָוויטש, די אלמנה ליפּשע מאָשקאָוויטש, לייב שטיינבערג, לייב אַש, איזראַאיל מושטאַרדע, יאַנקל טיקאָצקי, אברהם ראַפּאַלאָוסקי, מתת נעכעס, אברהם סגל, און פון די קראָמען אונטערן ראָטהויז (ראַטוש — ציגנוואָלף): צלאל ליפּשיץ, טוביה סלאָנימסקי, זונדל ליפּ־מאַנאָוויטש, לייב זעלמאַנאָוויטש, מאיר טיפּערמאָס, גיטל דאָווידאָוויטש, הירש באַראַש, איצקע קאָברינסקי — אַלע יידן, קיין אייניציקער ניט־ייד צווישן זיי. די ערענדע פון אַכט קראָמען אין ציגנוואָלף האָט אַרייניגעטראָגן דער שטאָט אַ יערלעכע הכנסה פון 72,50 רובל[3].

דער בעסערער עקאָנאָמישער צושטאַנד איז געווען אין די קוואַרטאַלן וואָס זיינען מחוץ דער געטאָ און שולהויף, אין די גאַסן ליפּאָווע (הייַנט פּילסודסקי), באַזאַרנע (קאָשטשושקע), ניקאָלאַיעווער (סענקעוויטשאַ), יוראָוצער, אַלעקסאַנד־ראָווסקע (וואַרשאָווסקע), און זייערע הינטער־גאַסן, ווי: גומיענער (קופּיעצקא), דייטשע (קילינסקי), וואָס דאָרטן האָבן געווואוינט יידן סוחרים פון דער האַנדלס־וועלט. צווישן זיי האָבן זיך שוין געפונען באַמיטלטע רייכע יידן און אייניצלנע גרויסע גבירים, וואָס אין זייער שפּיץ זיינען געשטאַנען די צוויי שוואָגערס — איטשקע זאַבלודאָווסקי און קאָפּל היילפּערן. דער ערשטער, דער אויבן דערמאָנ־טער איסאַק דאָווידאָוויטש זאַבלודאָווסקי, האָט עקספלואָטירט די נאָענטע בע־לאָוועזשער רעגירונגס־וועלדער אויף אויסצוהאָקן זייערע באַרימטע דעמבעס און טראַנספּאָרטירן קיין אויסלאַנד. ער איז דערפון געווארן אַ גרויסער גביר. מען האָט זיין פאַרמעגן געשאַצט אין עטלעכע מיליאָן רובל. זיינע רייכע קינדער האָבן געגרינדעט אין ביאַליסטאָק די ערשטע יידישע קאָמפּלעטע פאַבריק פון פיינע טוכן און האָבן חוץ דעם פאַרשפּרייט אין שטאָט דעם האַנדל אַרום איר טעקסטיל־אינדוסטריע.

זיין שוואָגער יעקב קאָפּל במו"ה יהושע־העשל היילפּערן איז געווען דער גרעסטער יידישער פאָדריאַטשיק אין דער געגנט. ער האָט געאַרבעט ביי דער רוסישער רעגירונג אויף פאַרשיידענע געביטן. ווען ער איז רייך געווארן, האָט ער נאָך אין 1814 אָפּגעקויפט ביי אַ שווייצער דעמאָלט אינס פון די גרעסטע הייזער אין שטאָט, וואָס איז נאָך היינט ביי זיינע יורשים (ראָג קילינסקי, וואָס גרענעצט זיך מיטן פּוילישן קאָשטשאָל). שפּעטער, ווען ער האָט זיך באַשעפ־טיקט אין גאַנצן אין דער בריסקער פעסטונג, וואו ער האָט אויסגעמויערט דעם

2. זען ספּראָוואָטשני קאַלענדאַר, ביאַליסטאָק, 1913, ז' 73.
3. דאָרטן גופא.

גרעסטן טייל הייזער, האָט ער זיך פון ביאַליסטאָק אַריבערגעקליבן קיין בריסק. דאָרט האָט ער אין זיינע פאָדריאַדן באַשעפטיקט אַ סך יידן און ער האָט זיך דאָרט מיט זיין פרוי פייגע אויסגעצייכנט מיט גרויסע נדבות און צדקות. אַז זיי זיינען דאָרט געשטאָרבן (ער — אין יאָר תרי״ג, זי — אין תרי״ז), האָבן די קינדער אויף זיי געשטעלט אַ מירמלשטיינענע מצבה, וואו עס ווערט דערציילט ווענן זייערע מעשים טובים פאַר בריסק[4]. זיין זון דוד היילפּערן, אַ געבוירענער אַ ביאַליסטאָקער, איז אויך געווען אַ באַקאַנטער גביר. ער האָט זיך באַזעצט אין קאָוונע, וואו ער האָט געגרינדעט אַ גרויס באַנק־הויז. דאָ אין ביאַליסטאָק איז געבליבן זיין זון בנימין, מלכה רייזלס איידעם, וואָס האָט דאָ געגרינדעט אַ קליינע פאַבריק שפּינערייַ־אָפּעראַטור פון טעקסטיל. זיין זייער חשובער איידעם דוד אברהם קעמפּנער, איינער פון די גרעסטע לומדים אין שטאָט, דער מחבר פון למטה יהודה, איז געווארן דער באַזיצער פון זיין שווערס הויז. ער האָט אויך פון אָנהייב זיך באַשעפטיקט מיט טוך־פאַבריקאַציע, אָבער שפּעטער האָט ער זיך אויך באַשעפטיקט מיט פּאָדריאַדן: ער האָט אָבער קיין רייכטום ניט דער־גרייכט.

עס האָבן זיך דעמאָלט געפונען אין ביאַליסטאָק רייכע סוחרים צווישן די מאַנופאַקטור־און טיי־הענדלערס. ס׳רוב האָבן זיי זיך באַשעפטיקט מיט עקס־פאָרט און אימפּאָרט אויף גאַנץ פוילן און רוסלאַנד.

איך האָב נאָך געטראָפן שפּורן פון זיי: דעם חשובן סוחר און בעל־הבית מאיר אליהו זילבערבלאַט, אַן איידעם פון „ברכת ראש״ (זיין זון יהושע מיט זיינע קינדער זיינען שפּעטער געווען גרויסע סוחרים און פאַבריקאַנטן אין לאָ־דושער טעקסטיל־ראַיאָן), און הערש און שבע פריידענבערג (זייערע קינדער האָבן שפּעטער געגרינדעט באַקאַנטע פירמעס: ברוך פריידענבערג, אַ גרויסער מאָס־קווער סוחר און למדן, און זייערע זין בערל און מאיר, גרויסע פירמעס אין לאָ־דושער טעקסטיל־האַנדל) און נאָך אַנדערע אַזעלכע פאַמיליעס.

זיי זיינען געווען פון דעם ראַיאָן מחוץ דער געטאָ. אָבער אין דעם גאַנצן שול־ראַיאָן פון דער אַלטער געטאָ מיט אירע הינטערגעסלעך, וואו עס געפינען זיך היינט סוראַזער, פּיאַסקעס, כאַנייקעס, האָבן געווואוינט יידן, וואָס האָבן זיך מפרנס געווען פון היימישע פרנסות, וואָס מען האָט געצויגן פון שענקען, וויין־און טיי־הייזער, אכסניות און קרעמלעך פון אַלע נייטיקע פראָדוקטן פאַרן טויש־האַנדל מיט די אַרומיקע דערפער אויף די אַרטיקע מערק. דערביי איז געווען וויכטיק די פאַרמיטלונג פון די אַרומיקע 59 ישובים, וואָס האָבן זיך דעמאָלט געפונען אין די אַרומיקע דערפער. יידן האָבן דאָרטן געלעבט פון שענקען, אַרענדעס, מילן אד״גל. זיי פלעגן אָפּקויפן בייַ די פויערים זייערע אַגראַר־פּראָ־דוקטן און זיי צושטעלן די יידישע הענדלערס אין שטאָט, און אייגנקויפן דערפאַר

4. זען אויספירלעך אין דעם נוסח פון דער מצבה אין עיר תהילה, וואַרשע, 1886, זז׳ 234—237.

אַלע באַדערפענישן פון דאָרף. די פּרייזן פון די אַרטיקלען פון ערשטער באַ־דערפענישׂ זיינען דעמאָלט געווען זייער ביליק. אין יאָר 1820 האָט מען געקענט קויפן אַ באַראַן פאַר 40־50 גראָשן. אַ קאָרץ געשטן האָט געקאָסט 6־8 זלאָ־טעס, אַ קאָרץ קאָרן 4 זלאָטעס, אַ קאָרץ האָבער 1 זלאָטע מיט 10 גראָשן אאז״וו [5].

אין דעם געטאָ־קוואַרטאַל האָט מען קיין גרויסע פאַרמעגנס ניט געמאַכט און ניט געקענט מאַכן. מען האָט זיך דאָרט מפרנס געווען בדוחק. איז איינער דאָרט רייך געוואָרן, האָט ער זיך אַריבערגעקליבן פון די געטאָ־קוואַרטאַלן אין די אויסער־געטאָ־קוואַרטאַלן; אַזוי אַרום איז שטענדיק פאַרגעקומען אַן איבער־שיכטונג פון די נידעריקערע, אָרעמערע געגנטן אין די העכערע, רייכערע. נאָך היינט זעט זיך אָט דער אונטערשייד, וועו אפילו אין אַ קלענערער מאָס, צווישן די צוויי טיילן שטאָט. די יידן פון שולהויף־קוואַרטאַל רופן זיך אָן ביי די אוי־סער־שולהויף־קוואַרטאַלן מיט דעם זידלוואָרט „כאַנייקאָווע״, לויט כאַנייקעס וואָס איז איינער פון די אָרעמסטע שולהויף־קוואַרטאַלן, וואָס זיינע איינוואוינערס רעכענען זיך פאַרן נידעריקסטן, אָרעמסטן שיכט.

די רוסישע הערשאַפט האָט דאָ געהאַט אַ פאַרשיידענע ווירקונג, אַ גוטע און אַ שלעכטע, אויף דעם עקאָנאָמישן צושטאַנד פון די ביאַליסטאָקער יידן אין זייערע צוויי שטאָט־אָפּטיילונגען. אויף די יידן פון די אויסער־געטאָ־קוואַרטאַלן האָט זי געווירקט זייער גוט און גינסטיק, ווייל זי האָט פאַר זייער האַנדל און אינדוסטריע געעפנט דעם גרויסן רוסישן אָפּזאַץ־מאַרק, אַן שום באַגרענעצונ־גען, און ביאַליסטאָק איז דורך דעם געוואָרן אַ באַרימטע האַנדלשטאָט מיט גרוי־סע רייכע סוחרים און פאַבריקאַנטן. אָבער די יידן פון די געטאָ־קוואַרטאַלן זיי־נען געבליבן ביי זייער קליינשטעטלדיקן צושטאַנד און היימישע פרנסות, ביי זייער פרימיטוון האַנדל מיטן פויער און מיט די אַרומיקע ישובים, וואָס דאָ האָבן זיך שוין שטאַרק געשפּירט די באַגרענעצנדיקע רוסישע געזעצן און די שטרענגע באַציאונג צום יידישן קליינהאַנדל. די רוסישע רעגירונג האָט בהדרגה אויסגעפירט און נאָך מער פאַרשאַרפט די ביזיגע געזעצן פון פּרייסישן יידן־רעג־לאַמענט, וואָס זיינען געווען געצילט צו דערווייטערן דעם יידן פון דאָרף, און באַגרענעצן זיין באַזיץ־און האַנדלס־מעגלעכקייט, ביז זי האָט צום סוף אים אין גאַנצן אַרויסגעטריבן פון דאָרף. אין פאַרלויף פון דער צייט איז כמעט ניט געבליבן קיין ייד אין די אַלע 59 יידישע ישובים אַרום ביאַליסטאָק.

די רוסישע רעגירונג האָט פון אָנהייב אָן באַקעמפט סיי דאָס וואוינען אין דאָרף, סיי דאָס משקאות־מחיות פון יידן. אין יאָר 1845 ווערט אַרויסגעגבן אַן אַלגעמיינער געזעץ: א)יידן בכלל, פון אַלע שטאַנדן און אין אַלע דערפער אָן אויסנאַם, איז פאַרבאָטן צו וואוינען און צו עפענען שענקען און קרעטש־מעס; ב) יידן איז פאַרבאָטן זיך צו באַשעפטיקן פערזענלעך אָדער דורך אָנדערע, יידן אָדער קריסטן, מיט לאחדים־פאַרקויף פון בראָיט, ווײַן, בראַנפן, ספירט;

5. H. Moscicki, *Białystok, Zarys Historyczny*, Str. 148.

ג) זיי איז פאַרבאָטן פונאַנדערפירן און פונאַנדערטראָגן די דאָזיקע געטראַנקען; ד) זיי איז פאַרבאָטן צו האָבן אייגענע ברויזן; ה) זיי איז פאַרבאָטן צו טרייבן בראָנפן[5].

חוץ דעם אַלעמען קומט נאָך פאַר אַ קאָנקורענץ־קאָמף מיט דער שליאַכטע אויפן באָדן פון אַרענדע. די שליאַכטע פירט אַ קאָמף מיט די יידישע אַרענדאַרן און קרעטשמערס פון 18טן י״ה אָן, זינט עס האָט זיך אָנגעמערקט אַ פאַרבריי־טערונג פון דעם אויסלענדישן מאַרק אויף לאַנדווירטשאַפטלעכע פּראָדוקטן. דער עקאָנאָמישער תוך פון קאָמף איז באַשטאַנען אין דעם, דאָס סיי די גוט־באַזיצערס פון דער שליאַכטע און סיי יענע, וואָס פלעגן דינגען גיטער אין אַרענדע, האָבן געשטרעבט אַליין צו עקספלואַטירן, ווי באַזיצערס אָדער אַרענ־דאָרן די פאַרשיידענע הכנסה־אַרטיקלען פון מאַיאָנטק. וויבאַלד דער שליאַכ־טיטש האָט באַשלאָסן אַליין צו עפענען זיינע אייגענע שענקען, האָט ער זיך שוין מער ניט גענייטיקט אין יידן, נאָך מער, — ער זעט אין גאָנצן אים צו פאַרטרייבן פון זיין דאָרף.

אין 1825 גייט אַרויס אַ געזעץ[7] וועגן פאַרטרייבן יידן פון די דערפער אויפן גאַנצן שטח פון 50 וויאָרסט פון דער גרענעץ. אין יאָר 1843 טרייבט מען שוין אַרויס אַלע יידן, וואָס וואוינען אין דעם 50־וויאָרסטיקן פּאַס ביי דער גרענעץ מיט פרייסן און עסטרייך[8]. נאָך דעם גייט אַרויס אַ גאַנצע רייע פּרעלימינאַרע מיטלען צו נייע גירושים פון גראָדנער, פּאָדאָליער, קיעווער גובערניעס אין די יאָרן 1827—1835[9].

די יידן, אַרויסגעשטויסן און אַרויסגעטריבן פון די אַרומיקע ישובים, זיינען ביסלעכווייז אַריבער אין די נאָענטע שטעטלעך און שטעט. פון די 59 ישובים אַרום ביאַליסטאָק זיינען כמעט אַלע אַריין אין דער הויפּטשטאָט — אין ביא־ליסטאָק גופא. זיי האָבן זיך באַזעצט אין די שולהויף־קוואַרטאַלן, וואָס זיינען פאַר זיי געווען ביליקער, און באַקוועמער, און צוגעפאַסטער צו זייער ביז איצ־טיקן אַרט לעבן און באַשעפטיקונג. זיי האָבן דאָ געשאַפן קאָנקורענץ מיט זיי־ערע ישובימדיקע באַשעפטיקונגען דעם אַלט אייגעזעסענעם ביאַליסטאָקער תושב. דעריבער איז די אַרעמקייט אין די שולהויף־קוואַרטאַלן געווען אַלע מאָל גרעסער; דעריבער האָבן די ביאַליסטאָקער יידן פון די רייכערע קוואַר־טאַלן געמוזט שטענדיק זיי קומען צו הילף, גרינדנדיק פאַר דעם צוועק פאַר־שיידענע פילאַנטראָפישע און קולטורעלע אנשטאַלטן. עס האָט זיך צוליב

6. Свод Законов Российской Империи, T. 20; 19289.
7. *Ibid*, V. II, 30581.
זען אויך לעזאַנדאס פולע כראָנאָלאָגיע פון רוסישע געזעצן און כללים וואָס זיינען נוגע יידן, פּעטערבורג, 1874, ז׳ 58.
8. לעזאַנדאס כראָנאָלאָגיע, ז׳ 545.
9. אויספירלעכער וועגן דעם קען מען געפינען אין א. מאַרגאָליעס געשיכטע פון יידן אין רוסלאַנד, מאָסקווע־כאַרקאָוו־מינסק, 1930, ב׳ I, עטיודן 3־4.

דעם מיט דער צייט אויסגעאַרבעט אַזוי, אַז די שולהויף־קוואַרטאַלן מיט זייערע הינטערגאַסן זיינען געווען שטענדיק די מקבלים, און די אויסער־געטאָ־קוואַרטאַלן זיינען געווען די נותנים. כאָטש עס האָבן זיך געפונען יוצאי־מן־הכלל פון די ביידע קאַטעגאָריעס, האָט זיך דאָרטן איינגעשטעלט אַזאַ פסיכיק[10].

דעם שלעכטן עקאָנאָמישן צושטאַנד פון ביאַליסטאָקער געטאָ־אינוואינערס וויזט די הקדמה צום פּנקס גמילת חסדים מיט ר׳ וועלוועלעס אונטערשריפט. עס ווערט דאָרטן בפירוש געזאָגט: „מיר האָבן איינגעזען דעם צרותדיקן, געדריקטן צושטאַנד פון אונדזערע שטאָטישע ארעמעלייט, ווייל גאָט האָט זיי זייער פאַר־ביטערט דאָס לעבן, און עס איז ניט פאַראַן ווער עס זאָל זיי העלפן, און גאָנץ ווייניק געפינען זיך, וואָס זאָלן אונטערשטיצן אַן ארעמאַן און אַ געדריקטן, אויפּ־צועפענען די האָנט און אים צו געבן, וויפל ער דאַרף אין די היינטיקע געדריקטע צייטן. גאָט זאָל זיך אויף זיי דערבאַרעמען און זאָל זיי אַרויסציען אין דער פריי; אַ סך מענטשן און נדיבים האָבן ניט קיין מעגלעכקייט אויסצולייען געלט אין דער צייט, ווען ער [ד״ה דער ארעמאַן] האָט נייטיק...״

דאָס לעבן אין די הייזער פון דעם יידישן שולהויף־קוואַרטאַל, וואָס פון זייער צושטאַנד און אויסזען קען מען האָבן אַ באַגריף לויט די איבערגעבליבענע „באָד־געסלעך״ פון שולהויף, האָט געשטימט מיט דער שילדערונג פון יידישן לעבן־שטייגער אין די שטעטלעך פון גראָדנער גובערניע וואָס עס גיט באָב־ראָווסקי [11] אין די שפּעטע פופציקער יאָרן:

„דער באַדייטנדיקסטער טייל יידן זיינען ארעמעלייט, שטענדיק זיינען זיי אין נויט, שטענדיק זיינען זיי פאַרטאָן. אין זוכן דאָס שטיקל ברויט. באַפאַלן מיט גרויסע פאַמיליעס, לעבן זיי אין גרויס ענגשאַפט, וואָס מען קען עס גאָרניט אויסמאָלן. גאַנץ אָפט האַלטן זיך אויף אין איין הויז פון 3־4 צימערן ביז 12 פאַמיליעס. דאָס אויסזען פון די דאָזיקע דירות איז געווג קלאָגעדיק. דער שמוץ פון אינעווייניק גייט אַריבער אין דרויסן. עס איז געווג אַרומצוגיין איבער וועלכער עס איז שטאָט כדי צו דערקענען לויט דעם דרויסנדיקן אויסזען יענע טיילן אירע, וואו עס וואוינען אָט די אומגליקלעכע נפשות.

דאָס לעבן ביי יידן אין די דאָזיקע קלאַסן גייט אַדורך אין צרות, אָפקומענישן אויביקער פאַרשמאַיעטקייט. דער ארעמער יידישער זיך ווייס ניט וואו עטלעכע ציבעלעס. די קליידער זיינען שטענדיק צעריסן, שמוציק. פאַר 15 קאָפּיקעס וועט אַ יידישער אַרומלויפן אַ גאַנצן טאָג״.

---

10. נאָך אין 1913 ווערן די געטאָ־קוואַרטאַלן באַשולדיקט, אַז אפילו זייער רייכע יידישע איינוואוינערס באַטייליקן זיך וויניק אין אויסהאַלטן קהלשע אינסטיטוציעס און זיינען זיך נוהג אַלץ אַרויפצולייגן אויף די איינוואוינערס פון די אויסער־געטאָ־קוואַרטאַלן. אַ קאָמפּאַניע קעגן דעם „מנהג״ האָט געפירט מיין ביאַליסטאָקער סטאָרעבאָט.

11. Бобровский, Т. I. Стр. 858.

וועגן דעם אָרט לעבן אין אַ שטעטל פון גראָדנער גובערניע אין יענער צייט שילדערט יחזקאל קאַטיק: „דאָס שטעטל איז געווען אָרעם, און מען האָט זיך געמאַטערט אויף דאָס אָרעמע שטיקל ברויט. אַ גאַנצע וואָך האָט קיינער ניט פאַרזוכט קיין פלייש, אפילו זעמל און פריש געבעקס האָט מען נאָר געגעסן אין געצייטלטע הייזער. אַ גאַנצע וואָך האָט מען געגעסן שוואַרץ ברויט, וואָס יעדערער פלעגט באַקן פאַר זיך איין מאָל אין וואָך אָדער איין מאָל אין 2 וואָכן, ווייל מען האָט געהאַלטן, אַז וואָס דאָס ברויט איז עלטער, אַלץ וויניקער וועט מען עסן. אין דער פרי האָט מען געגעסן קרופניק, גריץ מיט קאַרטאָפל, אָדער מען האָט אַרייגעטאָן אין אַ גרויסן טאָפּ קרופניק פאַר 6 פערזאָן אפשר 2 לויט פוטער אָדער אַ האַלבע קוואַרט מילך אָדער אַ גאַנצע. מיטאָג האָט מען געגעסן באָרשט מיט ברויט און פאַרביסן מיט אַ שטיקל הערינג. אויף וועטשערע האָט מען געקאָכט פאַרפל צי לאָקשן אויף דער זעלביקער פאָרציע מילך. די געמיינערע האָבן געמאַכט לאָקשן פון קאָרנע מעל״ [12].

די דאָזיקע שילדערונג איז, קען זיין, אַ ביסל איבערטריבן פאַרן ביאַליסטאָקער שולהויף, ווייל זיינע יידישע אייגנוואויגער האָבן באַקומען אונטערשטיצונג ביי זייערע פאַרמעגלעכערע ברידער אין דער צווייטער רייכערער העלפט שטאָט, דערהויפט אין די 50־70קער יאָרן פון פאַריקן י״ה, וועט עס האָבן זיך אַנגעהויבן צו פאַרבייטערן די טעקסטיל־און אַנדערע אינדוסטריעס. אָבער פון אַ שילדערונג פון אַ מיטצייטלער וועגן לעבן אין די בעסערע קוואַרטאַלן פון ביאַליסטאָק אין 60קער יאָרן איז צו זען, אַז דאָס יידישע לעבן איז אויך דאָרט ניט געווען אַזוי פויגלדיק [13].

ב. די צוויי פילאַנטראָפישע חברות: בקור חולים און גמילות חסדים

אין די 20ער יאָרן האָט זיך דערפילט די באַדערפענישּ צו גרינדן פילאַנטראָפישע אנשטאַלטן אין ביאַליסטאָק, וואָס פריער, ווי עס ווייזט אויס, האָט מען זיך אַ פּנים אין זיי ניט געניטיקט.

אין יאָר תקפ״ז (1827) איז געגרינדעט געווארן אין ביאַליסטאָק אַ וויכטיקע גרויסע חברה ב ק ו ר ח ו ל י ם.

בקור חולים ווערט גערעכנט אין תלמוד (שבת, כ״ז, ע״א) צווישן די זעקס זאַכן, וואָס, אַז דער מענטש טוט זיי, עסט ער זייערע פירות אויף דער וועלט, און זיין קרן קיימת בלייבט אים אויף יענער וועלט [14]. דער תלמוד האָט פאַרזאָגט,

12. יחזקאל קאַטיק, מיינע זכרונות, בערלין, 1922, 1טער טייל, זז׳ 45־46.

13. זען ישראל גוטערמאַנס זכרונות אין ביאַליסטאָקער שטימע, ניו־יאָרק, אָקטאָבער, 1924, נומ׳ 10.

14. דער מאמר ווערט געזאָגט טעגלעך אין ברכות השחר. וועגן דער וויכטיקייט פון בקור חולים געפינען זיך אַ סך ענלעכע מאמרים אין תלמוד און מדרשים.

אַז מען דאַרף אין בקור חולים ניט מאַכן קיין אונטערשייד צווישן אַ יידן און ניט־יידן: מבקרים חולים נכרים עם חולי ישראל (גיטין, ס״א, ע״א). אין שו״ע י״ד פאַרנעמען זיך מיט בקור חולים די סעיפים של״ה—ש״מ. עס האָט זיך פאַקטיש ניט געפונען קיין יידישע קהילה אָן אַ בקור חולים. אַ חברה בקור חולים וועלט דערמאָנט אין פנקס פון אַלטן בית־מדרש (דף ט׳, ע״ב) אין דער ביאַליסטאָקער קהילה נאָך פון יאָר תקס״ד (1804)[15], אָבער דער בקור חולים, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין ביאַליסטאָק 23 יאָר שפּעטער, שוין ביי דער רוסישער ממשלה מיט אירע גזירות אויף יידן, איז געווען פון אַ פיל גרעסערן פאַרנעם.

לויט דער הקדמה פון איר פנקס, וואָס געפינט זיך אין יידישן שפּיטאָל, איז דעמאָלט געווען פאַר די ביאַליסטאָקער יידן זייער אַ שלעכטע צייט. נויט, עלנט זיינען געווען זייער גרויס. די תקנות פון דער דאָזיקער גרויסער חברה זיינען באַשטעטיקט געוואָרן דורכן דעמאָלטדיקן ביאַליסטאָקער גרויסן רב אב״ד ר׳ וועלוועלע דער מראות הצבאות מיט זיין בי״ד נפתלי צבי במוהר״ר משה זצ״ל יפה און שמואל בלא״א הר״ר יוסף סגל ספרא ודיינא בק״ק הנ״ל, דער מחבר פון בגדי ישע. ר׳ וועלוועלע רעדט זייער וואַרעם וועגן דער חברה און איר גרויסן ציל אין אַזאַ שרעקלעכער צייט פאַר ביאַליסטאָקער יידן און ער זאָגט אָן, אַז מען זאָל איר ניט גיין אין וועג, ווייל אירע גרינדערס זיינען „מקדימין לדבר מצוה הרבה הזאת לעמוד בפרץ ראו כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב לאחינו בני ישראל האומללים והמדוכאים ואין דורש ואין מבקש ועמדו והתעוררו להתחזק תחלה בדבר המצוה הרבה הזאת ולזאת אין לזר חלק אתם ולא ישעו דבר שלא מדעתם״. די דאָטע פון זיין אונטערשריפט מיטן בי״ד איז חמשה עשר בשבט תקפ״ז.

די חברה האָט געהאַט 14 תקנות. צווישן זיי: דער מיטגלידּ־אָפּצאָל איז 18 פוילישע גראָשן אַ וואָך און איינשרייב־געלט 2 פוילישע זלאָטעס. דאָס 2טע יאָר דאַרף מען שוין צאָלן איינשרייב־געלט 18 פוילישע זלאָטעס, דאָס 3טע יאָר — 36, דאָס 4טע — 54. די הכנסה פון דער חברה איז געווען: א) איין פּינפּטל פון דער הכנסה פון דער חברה קדישא, ב) איין דריטל פון די צדקה־פושקעס „מאיר בעל הנס״, ג) דאָס צדקה־געלט פון די פושקעס „צדקה תציל ממות״, ד) צדקה־פושקעס פון בקור־חולים, ה) בית־עולם קערות פון ר״ח אלול ביז יום־כפור, ו) ערב יום־כפור־קערות פון די בתי־מדרשים, ז) פון יעדן בעל סנדק אַ האַלבע זלאָטע פאַרן בקור־חולים, איידער ער זעצט זיך אויפן כסא, ח) יעדער מחותן פון כלהס צד און חתנס צד מוזן איינצאָלן פאַר דער חופּה צו 18 גראָשן, אַנדערש טאָר די חופּה ניט געשטעלט ווערן, ט) יעדער באַטיי־

15. דערמאָנט וועט דאַרט די חברה צוליב אַן עזבון פון אַ מנוח מו״ה ניסן ובתו המונחת ריינא — אַ געמויערטע קראָם, וואָס איר הכנסה זאָל געהערן צו דער הייליקער חברה ביקור חולים. דערפאַר דאַרף די חברה שטעלן יאָרצייט־ליכט נאָך ביידע און אויך געבן אַ פערטל הכנסה פאַרן אַלטן בית־מדרש אויף צו קויפן ספרים.

ליקטער אין אַ סעודת־מצוה מוז איינצאָלן פאַר דער סעודה איין גראָשן פאַרן בקור־חולים, י) יעדער ייד וואָס געווינט אַ געווינס, איז מחויב איינצאָלן 1% פון געווינס ,יא) יעדער מוהל מוז איינצאָלן פאַר דער מילה 6 גראָשן פאַר בקור־חולים. אויף די תקנות פון פּנקס בקור־חולים, וואָס געפינט זיך אין שפּיטאָל, איז אונטערגעשריבן ר׳ וועלוועלע דער „מראות הצבאות", ביאַליסטאָקער רב. דער סטאָטוט זעט פאָר וואָלן פון 3 גבאים, 2 קאַסירערס, איין סעקרעטאָר, 2 רעוויזאָרן און 2 מיטגלידער אויף צו פאַרשרייבן און אַכטונג געבן אויף די באַשלוסן פון דער פאַרוואַלטונג. די אַלע מיטגלידער טאָרן ניט זיין קיין קרובים. עס ווערט פאַרויסגעזען אַ געניוע בוכפירונג .אַלע דינסטיק מוזן די גבאים אָפּהאַלטן זיצונגען אויף צו באַהאַנדלען די נויטן פון קראַנקע און פון דער גע־זעלשאַפט. די יערלעכע אַלגעמיינע פאַרזאַמלונגען דאַרפן פאַרקומען חמשה עשר בשבט.

לויט די ביאַליסטאָקער כראָניקעס האָט דער בקור־חולים אַרויסגעוויזן אַ לעבהאַפּטע טעטיקייט אין משך פון די ערשטע יאָרן. דערהויפּט איז געווען נייטיק זיין טעטיקייט אין יאָר תקצ״א (1830), בשעת עס איז אויסגעבראָכן אין ביאַליסטאָק און אין איר קרייז אַ כאָלערע־עפּידעמיע, וואָס האָט איינגעשלונגען טויזנטער מענטשן. די ביאַליסטאָקער יידישע קהילה האָט דעמאָלט געפּונט אין דעם יאָר תקצ״א דעם מיטלען בית־עולם אויף בעמא־גאָס, וואָס האָט זיך אָנגעפּופּן דער כאָלערע־בית־עולם, ווייל אויף אים זיינען באַגראָבן געווארן פון דער כאָלערע 100 יידישע מתים. שפּעטער האָט דער בקור־חולים אָפּגעשטעלט זיין טעטיקייט, נאָר נאָך אַ צען־יאָריקער הפּסקה איז די געזעלשאַפט ווידער אויפגעלעבט געוואָרן, אָבער עס זיינען ניטאָ קיין געניוע אויספירלעכע ידיעות וועגן איר טעטיקייט[16].

לויט דער טראַדיציע פון זקנים איז דורך דער איניציאַטיוו פון דער בקור־חולים־געזעלשאַפט געשאַפן געווארן דער ערשטער שפּיטאָל אין ביאַליסטאָק אין 1840 (שנת ת״ר), וואָס איז געגרינדעט און אויסגעהאַלטן געווארן דורך סענדער בלאָך, ר׳ איטשע זאַבלודאָווסקיס איידעם, דער מאַן פון דער שפּעטער באַקאַנטער ביאַליסטאָקער אשת־חיל מלכה־רייזל. דער שפּיטאָל איז געווען אויפן שולהויף אויף דער היינטיקער ווילטשא־גאָס, וואָס האָט אַמאָל דעריבער גע־הייסן שפּיטאָלנע־גאָס. דער שפּיטאָל האָט זיך געפּונען אין אַ געדונגענער שטוב, נאָר אויף עטלעכע בעטן, און האָט זיך אויסגעהאַלטן דורך סענדער בלאָך און

16. א. קניאַזעוו, אין זיין אַרטיקל וועגן שפּיטאָל, ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, 1931, ז׳ 39, מיינט אַז דער ערשטער שפּיטאָל איז געווען אויף פּיאַסקעס, אָבער דאָס שפּיטאָלנע געסל דאַרטן האָט נאָך דעמאָלט ניט עקסיסטירט. גיכער דאַרף מען אָננעמען אַז דער ערשטער שפּי־טאָל איז געווען אויף חיי־אדם־גאָס. דאָס דערבייאיקע געסל, די היינטיקע כאַזאַנאָוויטש־גאָס, האָט געהייסן רופאישע געסל, וויייל דאָרטן האָט געוואוינט דער רופא פון דערבייאיקן שפּיטאָל. אויך שפּעטער האָבן דאָרטן געוואוינט יידישע פעלדשערס — זען אונזער לעבן, 1933, נומ׳ 268.

פּריוואָטע נדבות, ביז איטשע זאַבלודאָווסקי האָט געגרינדעט דעם היינטיקן יידישן שפּיטאָל.

די צווייטע וויכטיקע פילאַנטראָפישע חברה, וואָס איז געגרינדעט געווארן אין יענער צייט, אין יאָר תקפ"ח (1828), איז געווען אַ גמילות חסדים, צו פאַרלייַען געלט אויף משכנות אָן צינזן. אין אַ באַזונדער הויז, וואָס דער דער־בייאיקער בית־מדרש רופט זיך נאָך היינט אויף זיין נאָמען — גמילות חסדים־בית־מדרש, האָט ער פונקציאָנירט לאַנגע יאָרן. אין דער הקדמה פון דעם פּנקס פון גמ"ח, וואָס געפינט זיך היינט אין „לינת הצדק", ווערט מיט שאַרפע ווער־טער געשילדערט דער דעמאָלטדיקער שלעכטער צושטאַנד, וואָס דאָס האָט באַ־ווירקט צו גרינדן דעם גמ"ח. אויף דעם פּנקס מיט זיינע תקנות האָט אויך מסכים געווען ר' וועלוועלע — הרב הגאון אב"ד ר' משה זאב בר' אליעזר.

אין די לעצטע יאָרן איז דער גמילות־חסדים, וואָס האָט זיך אָנגערופן אין שטאָט „ר' וועלוועלעס גמילות־חסדים", אַריבערגעטראָגן געווארן אין דער חברה „לינת הצדק", וואָס האָט דורך דער איניציאַטיוו פון א. ניעמצאָוו באַקומען דעם נאַרמאַלן סטאַטוט, וואָס לויט אים האָט דער „לינת הצדק" געהאַט דאָס רעכט צו גרינדן אַ גמילות־חסדים, וואָרום די רוסישע רעגירונג האָט ניט געהאַט דערלויבט, אַז יידן זאָלן האָבן אַ באַזונדערע חברה — גמילות־חסדים.

ג. די תלמוד־תורה

אויך מחמת דעם דאָזיקן שלעכטן עקאָנאָמישן צושטאַנד פון יידן איז אין ביאַליסטאָק אויפגעטאָן געווארן צו יענער צייט אַ גרויסער תיקון צו אַ באַזונ־דערן בנין פאַר אַן אַלגעמיינער תלמוד־תורה, ווייל ביז דעמאָלט פלעגט די קהילה אָפּגעבן די קליינע צאָל אָרעמע קינדער, וואָס האָבן זיך געפונען אין דער קהילה, צו די מלמדים אין זייערע חדרים. אָבער אַז די צאָל אָרעמע קינדער איז געווארן גרויס, האָט קהל איינגעזען, אַז מען מוז אויפבויען אַ באַזונדער הויז פאַר אַ תלמוד־תורה מיט אייגענע מלמדים. וועגן דעם געפינט זיך אַ החלטה אין פּנקס פון תלמוד־תורה אָן אַ דאַטע, אָבער עס איז אויף געוויס אָנצונעמען, אַז די החלטה און איר דורכפירן, — דער אויפבוי פון די אַלטע תלמוד־תורה־הייזער אויפן שולהויף־גאַסל, וואָס האָט זיך דאָרט געפונען ביזן יאָר תרס"ח, געהערן צום סוף 20ער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם י"ה.

לויט דעם ווי די החלטה איז פאַרשריבן, וויסן מיר אַז עס זיינען זיך צו־נויפגעקומען „די ראשים ומנהיגי ק"ק ביאליסטאָק אין חדר הקהל און האָבן באַשלאָסן אויפצוזאַמלען אַלע מלמדים פון ת"ת פאַר אָרעמע קינדער אין איין הויז, כדי עס זאָל זיין לייכטער די השגחה פאַר די משגיחים אויף די תלמידים און מלמדים, ווייל די הוצאה איז גרויס אויף שכר־דירה פאַר די מלמדים און פאַר ליכט, און עס איז גרויס די צאָל תלמידים, וואָס יעדע וואָך פאַרגרעסערט זי זיך, און די געדונגענע דירה איז צו ענג. האָבן זיי דעריבער מסכים געווען

אָפּצוגעבן אַ פּלאַץ אין צפון־זייט פון מרחץ פאַר הייזער פאַר אַ תלמוד־תורה מיט אַ תנאי, אַז מען טאָר שפּעטער ניט פאַרקויפן פון דעם פּלאַץ לשום אדם בעולם, אַ ייד אָדער ניט־ייד, און אויך ניט בייטן אים אויף אַן אַנדער זאַך, אפילו לדבר שבקדושה; עס זאָל ווערן געמאַכט דער פאַרקויף־שיין לויט די געזעצן פון קיר״ה און באַצאָלט פאָשלעני און איבערגעזעצט דער כתב אין זייער ערכאות״ (נאָך דעם קומען די אונטערשריפטן פון די ראשי־הקהל און גבאים).

נאָך די אונטערשריפטן קומט אַ שטעמפּל, וואָס איז געווען דער קהלשער שטעמפּל פון בראַניצקיס צייטן, אין העברעאיש — „קהל עדת ישורון דק״ק ביא־ליסטאָק״ און אין פּויליש מיטן גריף־הערב פון בראַניצקי (אַ בילד פון אַ פּאַנ־טאַסטישער חיה — אַ גוף פון אַ לייב מיט אָדלערשע פליגלען). ווי עס ווערט דערמאָנט פריער, געפינט זיך דער שטעמפּל אויף אַלטע יידישע דאָקומענטן.

לויט דעם שטעמפּל האָט מען געדאַרפט אָננעמען, אַז דער דאָקומענט פון דער החלטה שטאַמט נאָך פון בראַניצקיס עפּאָכע. נאָר ווייל עס ווערן אין אים דערמאָנט די געזעצן פון קיר״ה (קיסר ירום הודו), אויך דאָס וואָרט „פּאָשלעני״ פאַר אָפּצאָל (וואָס איז אַ רוסיש וואָרט), איז געדרונגען, אַז דער נוסח איז צונויפ־געשטעלט שוין אונטער דער רוסישער ממשלה. אָבער קיין רוסישן שטעמפּל האָט מען נאָך ניט געהאַט. באַלד נאָך דעם איז דער יידישער קהל פאַרוווערט געוואָרן דורך דער רוסישער רעגירונג.

נאָך דעם געפינט זיך אין פּנקס אַ החלטה, אַז עס זיינען אויסגעוויילט גע־וואָרן 4 גבאים אויף אין יאָר פון יאָר תקפ״ז ביז תקפ״ח, צווישן זיי הרב ר׳ אליהו פּרץ, אַ ווילנער. די החלטה ווערט שוין באַשטעטיקט פון ר׳ וועלוועלען — משה־זאב בהר׳ ר׳ אליעזר. לויט דער ערשטער החלטה האָט ביאַליסטאָק קיין רב אב״ד ניט געהאַט, ווייל ווען ער וואָלט געווען, וואָלט ער געוויס די החלטה געדאַרפט באַשטעטיקן.

פון דער ערשטער החלטה איז צו זען, אַז ביאַליסטאָק האָט געהאַט אַ תלמוד־תורה נאָך פון פיל יאָרן פ ר י ע ר, נאָך אין די בראַניצקיס צייטן. נאָר אין אָנהייב פון דער רוסישער ממשלה האָט מען אויפגעבויט אַ באַזונדער הויז פאַר אַ תלמוד־תורה, און בשעת עס איז געווען ר׳ וועלוועלע איר דעמאָלטדיקער רב, האָט ער אונטערגעשריבן די החלטות פון תלמוד־תורה. בכל אופן האָבן די גבאי־תלמוד־תורה מיט אַ טעות געפּייערט אין יאָר תרפ״ז אַ גרויסע 100־יאָריקע יובל־פּייערונג פון דער ערשטער גרינדונג פון דער ביאַליסטאָקער תלמוד־תורה דורכן מראות הצבאות און אַ פאַלשן נאָמען געגעבן „רבי וועלוועלעס תלמוד־תורה״.

אין דעם זעלביקן פּנקס געפינט זיך דאָרט אַ החלטה, אַז אַזוי ווי לויט דעם תיקון הגר״א דאַרף יעדע פרוי, נעמענדיק חלה, געבן אין גראָשן פּויליש אויף עניי־ארץ־ישראל, זאָל מען אין אַן ענגער צייט פאַר דער תלמוד־תורה אָפּגעבן דערפון בהסכמת הגאב״ד — איין דריטל אויף דער תלמוד־תורה, וואָס אויף דעם האָט מסכים געווען דער שד״ר [שילוחא דרבנן] י״ג מנחם אב תקפ״ח.

ד. די חברות ביי דער שול: חברה תורה און חברה חייטים

פאַראַלעל מיט דער פאַרגרעסערונג און פאַרברייטערונג פון דער שטאָט זייַנען אויפגעקומען בתי־מדרשים אין אַלע שטאָט־קוואַרטאַלן. דער אַלטער בית־מדרש מיט דער שול האָבן אויפגעהערט צו זיין די צענטראַלע פונקטן פון דעם יידיש־רעליגיעזן לעבן[17] אין ביאַליסטאָק. יעדער גאַס, יעדער קוואַרטאַל האָבן באַקומען זייערע רעליגיעזע צענטראַלע פונקטן אין זייערע בתי־מדרשים און מניינים.

עס איז כדאי צו דערמאָנען צוויי פנקסים פון צוויי חברות, וואָס זיינען גענדעט געוואָרן ביי דער שול פאַרן פראָסטן עולם. דער ערשטער פנקס איז פון אַ ח ב ר ה ת ו ר ה, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרי״א אויף צו לערנען מיטן פשוטן עולם חומש מיט רש״י, נביאים און כתובים. דער פנקס איז מיט אַ גרויסער הקדמה פון ר׳ ירחמיאל בר׳ דוד (ער איז געווען דער סופר דמתא און אויך איר רבי) און ל״ז תקנות, אונטערגעשריבן פון די דיינים: ר׳ לייב בר׳ בנימין כהנא, ר׳ שלמה בר׳ ישראל סגל (ר׳ שלמה יונהס), ר׳ גרשון במו״ה מבית חן־טוב, ר׳ זלמן יפה, ר׳ חיים במו״ה יונה ז״ל סוד, חנוך זונדל במו״ה יוסף (דער מחבר פון די ענפים אויף מדרשים), ר׳ יהושע בר׳ ראובן כהן, ראש המורים ור״מ. אין יאָר תר״ך ז׳ אדר ראשון איז אויך אונטערגעשריבן ר׳ אב״ד רפאל יו״ט היילפערן אם לא בריתי יומם ולילה לפ״ק. די חברה האָט אַמאָל געשפילט אַ גרויסע ראָלע; זי האָט געהאַט פיל חברים מיט גרויסע רביים. מען פלעגט מאַכן סעודות אויף סיומים אויף תנ״ך. אָבער היינט איז זי אין גאַנצן אַרונטער: אין דעם קהל־שטיבל פון חברה תורה ביי דער שול לערנען עטלעכע יידן בין מנחה למערב חומש מיט רש״י, נביאים און כתובים.

אין דעם זעלביקן קהל־שטיבל געפינט זיך אַ פנקס פון ח ב ר ה ח י י ט י ם פון יאָר תר״ט מיט תקנות, וואָס עס זיינען אונטערגעשריבן אויף זיי דער דעמאָלטדיקער רב ר׳ אליקום געצל מאיר און די דיינים ר׳ יצחק אייזיק במוה״ר ר׳ אריה לייב במו״ה בנימין כהנא, חיים בלא״א מו״ה יונה ורבי זלמן יפה, אָבער די תקנות גופא פעלן אין פנקס, נאָר אַ שפעטערדיקע החלטה באַרופט זיך אויף אַן אַלטער תקנה: אַז צעכמייסטערס טאָרן ניט אויפגענומען ווערן צו קיין שום התמנות אין דער חברה און אין דער שול פון חברה חייטים; נאָר פּועלים דאַרפן שטיין ביים ספר. אויך דאַרפן זיי פירן די הוצאות און הכנסות פון דער חברה (פון יום א׳ כ׳ אייר תרי״ז לפ״ק).

---

17. דער אַמאָליקער מיוחסדיקער אַלטער בית־מדרש פּוסטעוועט כמעט היינט. אין מיטן וואָך איז דאָרט שווער צונויפקלייבן אַ מנין. צווישן מנחה און מערב לערנען דאָרט אַ דרייַ יידן אַ בלאַט גמרא. די ספרים זיינען דאָס רוב פאַרשלאָסן אין קאַסטנס אין בית שני, קיינער רירט זיי ניט אָן. די גרויסע נייַע שול איז פול, איבערהויפּט ראש־השנה און יום־כיפור, און וען עס דאָונט דאָרט אַ חזן, אַניט איז דאָרט אויך פּוסט, און אַזוי אויך אין נייַעם בית־מדרש אַנטקעגן.

אין דער חברה חייטים איז אויך געווען אַ תקנה, אַז ווען איינער וויל זיך אייַנ־שרייבן אין צעך, מוזן דערביי זיין 30 פון אונדזערע חברים, און וויפל געלט ער וועט געבן אויפן צעך, מוזן די צעכמייסטערס געבן דערפון צווייַ דריטל אויף אונדזער שול און אין דריטל אויפן צעך. דאָס איז געמאַכט געוואָרן באלה ובשבועה, און יעדער צייכמייסטער, וואָס וועט משנה זיין דערפון איז פסול לעדות ולשבועה, און „קיין צעכמייסטער טאָר ניט זיין קיין גבאי אין אונדזער שול".

אַזוי ווי דער אַלטער פנקס מיט די תקנות איז פאַרלאָרן געגאַנגען, זיינען זיך די חברים צוזאַמענגעקומען און האָבן געמאַכט י״ב מרחשוון תרי״ט נייַע 27 תקנות, וואָס זייער צוועק איז צו זאָרגן פאַר זייערע אַרעמעלייט ביים לעבן און לאחר מותם פאַר זייערע בני־בית, און אויך צו באַזאָרגן אַלע הצטרכות החברה און זייער שול: צאָלן שכירות זייער מגיד און רבין און גאָרניט אָנטרויען די צעכמייסטערס. די לעצטע וואַלן פון בוררים אין דער חברה זיינען געווען ב׳ דחוה״פ שנת תרע״א.

אין דעם דאָזיקן פנקס פון חברה חייטים, וואָס צווישן אירע חברים זיינען וויניקער במסירת־קולמוסדיקע אונטערשרייבערס ווי אין די אַנדערע המונישע חברות, געפינען מיר, אַז זייערע חברים, אַרבעטער־פועלים, זיינען שוין דעמאָלט געווען געגוג באַוואוסטזיניק, כאָטש זיי זיינען נאָך געווען גאַנץ פרומע יידן מיט אַן אייגענעם בית־מדרש, מיט אַ מגיד אַ רבין, וואָס האָט מיט זיי געלערנט די יידישע תורה. פונדעסטוועגן האָבן זיי שוין געוואוסט, ווי צו שטרייטן מיט זייַ־ערע צעכמייסטערס און זיי אין גאַנצן צו דערנידעריקן דורך זייערע בית־מדרש־תקנות, וואָס זיינען באַשטעטיקט געוואָרן דורכן רב מיט די דיינים.

די ביידע לעצטע פנקסים באַווייזן אונדז בכלל, אַז דער ביאַליסטאָקער פשוטער עולם איז ניט אָפגעשטאַנען פון די לומדישע יידן אין אַלטן בית־מדרש פון חברה „גר תמיד" מיט לערנען אין זייער לייַדיקער צייט ביי אַ רבין תורה און צו הערן פון זייער מגיד מוסר. דערביבער האָט טאַקע ביאַליסטאָק געהאַט אין יענע אַלטע צייטן אַן אַיידעלן פשוטן עולם.

ה. אַן אָפּצאָל פאַרן רעכט צו טראָגן אַ יאַרמלקע

מיר ברענגען דאָ ווייטער עטלעכע פאַקטן און דאָקומענטן וואָס גיבן פון פאַרשיידענע זייטן אַ פאַרשטעלונג וועגן דעם יידישן לעבן אין מיטן נייַנצנטן י״ה. מיר הייבן אָן מיט אַ מעשה וועגן אַ ספּעציפישן יידישן שטייַער.

פון 1850 געפינען מיר רעגיסטרירט אין דער קאָסע פון דומע (מאָגיסטראָט) אַ מערקווירדיקן יידישן אָפּצאָל: 5 רובל פון דעם זון פונם ערשטן גילדע־סוחר בנימין קאָפּעלאָוויטש הייליפערן פאַרן רעכט צו טראָגן אַ יאַרמלקע, און 53 רובל פאַר מעגן טראָגן יידישע הלבשה פון דעם זעלביקן הייליפערן, פון מיכל כיימאָוויטש זאַבלודאָווסקי, פון שמואל כיימאָוויטש יפה, פון יאַנקל דאָווידאָ־

וויטש וואלאך, פון חיים יאנאָוויטש אייזענבערג, פון לייזער שוועלעוויטש פּיגיאן, פון אליהו פּרץ בערקאָוויטש באַגענאָן, פון גבריאל יאַנקעלעוויטש פּריידקעס, פון דוד־אברהם קעמפּנער און יאַנקל מאָושאָוויטש קאָטלאווסקי. פאַר די אַלע, וואָס האָבן איינגעצאָלט אין דער שטאָט־דומע, זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן בי־לעטן מיט די אונטערשריפטן: גלאסני (דעפּוטאַט) קאַראַפּיאַל (אַ ייד), בוכהאַלטער ראדקאָווסקי. אין די בילעטן איז געזאָגט געוואָרן, אַז פאַרן אויפּצאָלן דורך דעם באַנוצער פון בילעט אַזאַ און אַזאַ סומע אַרויפּגעלייגט געלט, מיט דער צושטי־מונג פון דער העכסטער השגחה איבער די קאָראָבקע־הכנסות, פון דעצעמבער 1844טן יאָר, לויט דעם אוקאַז פון גראָדנער גובערניע־פאַרוואַלטונג — וועלט דערלויבט דאָס טראָגן יידישע הלבשה ווי פריער אויף וועלכער ביז נאָך 1851טן יאָר. עס איז מערקווירדיק, וואָס עטלעכע פון די אויסגערעכנטע פּער־זאָנען האָבן אָנגעגעבן (ווי עס שיינט על־פּי איין אָפּגערעדטן נוסח), אַ בקשה וועגן יאַרמלקעס און יידישער הלבשה אויפן נאָמען פון צאַר[18].

ו. אַ משפּט איבער נדן

אַ בילד פון אַ נגידישן שידוך, געשלאָסן אין ביאַליסטאָק אין די 40ער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם י״ה, געפּינען מיר אין ספר שו״ת בגדי ישע (שאלה ל״א) פון ר׳ שמואל ספרא ודיינא:

אַ ביאַליסטאָקער יידישער נגיד, אַ באַזיצער פון אַ שענק און אַ ווייַנהויז, האָט געהאָט אַן אויסגעגעבענעם בן־יחיד און אַן אייניקע טאָכטער, וואָס ער האָט זי חתונה געמאַכט פאַר אַ בחור, וואָס ער האָט צוגעזאָגט אים געבן אַ נדן 3,000 זהובים, אויסער דעם אַ מויער לחלוטין. אויך האָט ער זיך מתחייב געווען צו געבן דעם זיווג מזונות קרוב 10 יאָר פון דער צייט פון דער חתונה, און באַקליידונג און באַשוכונג מיט זייער אויסהאַלטונג אויף זייער גאַנצער הצטר־כות, פון דאָס קלענסטע ביז דאָס גרעסטע. ער האָט אויך צוגעזאָגט צו געבן זיין איידעם ספּרים פאַר 200 ר״ט (רייכס־טאַלער) פּרייסיש, און אויך בגדי יום־טוב ובגדי שבת פאַר 150 רענדלעך, און אויך וואָכעדיקע קליידער און מ״מ (מטה מוצעת) און ב״פ (בגדי פשתן) און אַ מתנה פאַר זיין טאָכטער — אַלץ ווי מען איז זיך נוהג צוויישן גרויסע נגידים. ער האָט געגעבן אויף אַלץ שטרי התחייבותן בקאג״ס (בקנין אגב סדר) פאַר דער חתונה מיט געלט־באַשטימונגען אויף זיי. נאָר אויף דער מתנה פון זיין טאָכטער פון תכשיטי מרגליות האָט ער קיין פּרייז ניט באַשטימט.

אויף צו דערפילן זיינע התחייבותן האָט ער משעבד געווען אַלע זיינע נכסים. אויך דער זון און די שנור האָבן זיך אונטערגעשריבן פאַר ערבים קבלנים אויף צו דערפילן די התחייבותן. דער ברודער פון חתן האָט געגעבן אַ שטר־חוב אויף

18. זען ספּראָוואָטשני קאַלענדאַר, ביאַליסטאָק, 1913, ז׳ 74.

אַ סומע פון 4,500 גילדן, צו פאַרזיכערן די חליצה חס ושלום, דער מחותן האָט זיך מתחייב געווען צו געבן אַ שטר חצי זכר דער כלה אויף 3,000 גילדן. ווי דער מנהג איז אין אונדזער מדינה, אַז דער שטר חוב צו פאַרזיכערן די חליצה, מוז זיין אַ העלפט פון דער תוספות כתובה[19], און די סומע פון אַ שטר חצי זכר איז אַ העלפט פון נדן.

נאָך דער חתונה האָט ניט לאַנג געדויערט, און דער פאָטער איז געשטאָרבן רייך אין נכסים און הייזער, און נחלאות, און ווייניהייזער. ער האָט איבערגעלאָזן אַ צוואה, אַז ער מאַכט זיין ווייב די אַפּוטרופּסית אויף זיין גאַנץ פאַרמעגן, און אַז זי זאָל אויספילן אַלע זיינע התחייבותן און זיין רצון. זיין ווייב האָט עס מקיים געווען און האָט אויסגעהאַלטן דעם זיווג 10 יאָר מיט 7 חדשים מיט אַלע הצטר־כותן פון שענקהויז (דאָס ווייניהויז האָט דער זון פאַרקויפט). נאָך דעם, ווי דער זיווג האָט אָפּגעגעסן די צייט פון קעסט און האָט געדאַרפט אַראָפּ פאָר זיך (ווי עס ווייזט אויס, איז די מוטער די אַפּוטרופּסית אויך געשטאָרבן, און דער זון איז געוואָרן דער יורש פון אַלע נכסים), האָט דער זיווג געמאַנט פון יורש מקיים צו זיין אַלע התחייבותן פון פאָרשטאָרבענעם פאָטער. האָט דער יורש קענן די התחייבותן אַרויסגעשטעלט טענות. איז דער גאַנצער ענין פאַרגעקומען אויף אַ דין־תורה ביי די ביאַליסטאָקער דריי דיינים, צווישן זיי דעם מחבר פון בגדי ישע ספרא ודיינא ר׳ שמואל במוה״ר הרב ר׳ יוסף סגל און זיין פעטערס זון הרב ר׳ נפתלי כץ. די דריי דיינים זיינען געווען צווישן זיך מחולק אין פינף פונקטן און האָבן ניט געקענט דורכקומען; האָבן זיי עס פאַרגעלייגט פאָר דעם גרעסטן תלמו־דישן אויטאָריטעט אין יענער צייט — דעם פויזנער רב רבי עקיבא אייגער[20].

ז. אַלגעמיינע איינדרוקן פון אַ פרעמדן און אַן אייגענעם

פון יאָר תר״י (1849) האָבן מיר אַ בילד פון ביאַליסטאָקער רעליגיעזן און פילאַנטראָפּישן צושטאַנד. דאָס בילד מאָלט פאָר אונדז דער דעמאָלטדיקער קני־שינער רב הרב ר׳ יוסף בהרה״ג ר׳ יצחק־אייזיק אין זיין ספר שער יוסף, חלק שני, „חותם תכנית״, דרוש העשירי — אויפן הספד וואָס ער האָט געמאַכט אין ביאַליסטאָק כ׳ כסלו תר״י אויף רבי יצחק־אייזיק אייגער פון די ביאַליסטאָקער גדולי הדור. מיר געפינען דאָרטן אַזאַ כאַראַקטעריסטיק (מיר פאַרקירצן זי אַ ביסל בנוגע דער רבנישער מליצה):

„מיר ווייסן באמת און אויף זיכער אַז איר האָט חכמים, גאָטספאָרכטיקע לייט, וואָס זיינען ערלעך צו גאָט און צו מענטשן. איר האָט אויך גבירים גרויסע,

19. עס איז מערקווירדיק, וואָס אַזאַ נוצלעכער און וויכטיקער מנהג, וואָס איז געווען פאַרשפרייט לויט זיינע רייד אין דער גאַנצער מדינה, איז שפּעטער אין גאַנצן בטול געוואָרן. איך האָב אים ניט געפונען דערמאָנט אין אַן אַנדער אָרט.

20. אויספירלעכער וועגן דעם זען אין שו״ת פון ר׳ עקיבא אייגער, חלק ב׳.

נדבנים און וואָס זיינען אַריינגעטאָן אין תורה און וואָס היטן אָפּ אַלע מצוות — כן ירבו. הלוואי וואָלט מען אומעטום געווען אַזוי ווי איר. וואויל איז צו אייך, איינוואוינערס פון ביאַליסטאָק, איר זייט געגליכן צו די וואָס זייען אויף אַ באַ־וואַסערטן באָדן, צו די וואָס פלאַנצן ביים געטרייסטן קוואַל. טאָג ווי נאַכט פאַרנעמט מען זיך ביי אייך מיט תורה. ווי גרויס איז אייער אויפטו אין אייערע בתי־ספר וואָס זיינען פול מיט פאָסיקע תלמידים, און איבער זיי — דער ראש־הישיבה און די מלמדים וואָס ברענגען נוצן פאַר קינדער פון אַרעמע היימען, און די געטרייע גבאים וואָס גיבן אַכטונג איבער אַלץ. געבענטשט זייט איר מיט דער חברה מבקרי חולים וואָס איז פאַראַן אין אייער שטאָט און מיט אַלע מענטשן וואָס האָבן אָפענע הענט און העלפן געשטרויכלטע. דאָס האַרץ פרייט זיך מיטן אהבת הבורא וואָס איר ווייזט אַרויס, וואָס אייערע בתי־מדרשים זיינען פול מיט אַ סך אויך פון פשוטן פאָלק, וואָס זיינען יודעי ספר און ליבהאָבערס פון חכמה, וואָס פלייסן זיך יעדערער טעגלעך צו קומען צו זיין בית־מדרש צום דאָוונען און צום לערנען. זאָלן אייערע הענט געשטאַרקט ווערן און זייט מצליח!״[21].

ביאַליסטאָק פון תרי״א (1851) ווערט באַשריבן פון אַ קאָרעספאָנדענט אין המגיד, שנה שניה, נומ׳ 28, ווי אַ שיינע מיטלשטאָט פון אַן ערך 18,000 איינ־ווואוינערס [צוויי דריטל יידן און איין דריטל קריסטן], ווי אַ שטאָט וואו תורה, חכמה און עושר זיינען אין איר פאַראייניקט. די פאַבריקן באַשעפטיקן אַרבעטער און גיבן פרנסה וואָל־סוחרים ,וואָס פאַר וואָל באַקומען זיי פון די פאַבריקאַנטן פאַרטיקע סחורה, וואָס זיי פאַרקויפן אויף די רוסישע מערק. עס געפינען זיך אויך האָלץ־סוחרים, וואָס פירן האָלץ קיין דאַנציג אויף דער נאַרווע, אין דער שפּיץ פון זיי דער גרויסער גביר איטשע זאַבלודאָווסקי. עס געפינען זיך אין שטאָט אַ סך עשירים, אָבער אויך די איבעריקע יידישע איינוואוינערס זיינען זיך מפרנס, זיי פאַרדינען, אויסער פון די פאַבריקן, אויך פון פאַרשיידענע מלאכות — ברויט פעלט זיי ניט. ביאַליסטאָק איז אויך אַ שטאָט פון צדקה. דער פונקט ווערט אין דער קאָרעספאָנדענץ איבערגעגעבן זייער אויספירלעך.

---

21. דער אָריגינעלער נוסח איז אַזאַ: „והן אמנם ידענו ידיעה נאמנה, כי כן יש ויש אתכם חכמים יראים ושלמים גדולים וטובים עם ה׳ ואנשים גבירים נדיבים ותמימים עמוסי בתורה ומסובלי במצות כן ירבו וכן יפרצו, מי יתן והיה כל עם ה׳ כיחידים ושרידים אשר ישנם אתכם, אשריכם יושבי ביאליסטאק, זורעים על כל מים, שתולים על פלגי מקור נאמן, בכם שוקדי על דלתי התורה יומם גם לילה מה גאון על ההרים בתי חמדת מדרשי החכמה, פלאים אנשים הוגי תושיה, מה גדלו מעשיכם בבתי ספר המלאים תלמידים הגונים ברוכים מבנים ועל ראשם ראש הישיבה ומלמדים להועיל לבני עניים ואביונים וגבאים ממונים, אמרכלים נאמנים, מפקחים לתקן העניינים לשם לתהלה ולתפארת אבות ובנים ברוכים אתם לה׳ חבורת מבקרי חולים אשר בעירכם מה רבו מעשיכם בבית אשר הכינותם לגולים עניים בסיפוק צריכיהם מה רמו מעלליכם בתפארת ידי אדם פתוחים לרווחה לגמול חסד ולתמוך ידי הנכשלים בעם תגיל נפש המתענג על אהבת ה׳ לראות בתי מועדו מלאים אדם רבים מהמוניכם יודעי ספר ואוהבי חכמה שוקדים יום יום לסור איש לבית מדרשו אל הרינה ואל התפילה ואל מדרש ה׳ תורתו ויראתו. תחזקנה ידיכם עשו והצליחו״.

קאַפּיטל נײַן

רעליגיעזע פירערס און גדולי תורה פון ביאַליסטאָק

א. רבי לייב, דער מחבר פון „שאגת אריה"

אין קאַפּיטל זעקס האָבן מיר געזעדט וועגן די ערשטע רבנים אין ביאַליס־טאָק. איצט זײַנען מיר ממשיך מיט רבי לייב, דעם מחבר פון שאגת אריה אויף מכות. ער איז געווען רב אין ביאַליסטאָק נאָך ר׳ שלמה־זלמן בהר״ח. ער איז געווען אַ זון פון רבי ברוך בענדעט, זאַבלודאָווער רב, אַ באַקאַנטער גאון אין זײַן צײַט, דער מחבר פון נר תמיד אויף די מסכתות תמיד און כריתות. זײַן זון ר׳ לייב איז געווען נאָך אים רב אין זאַבלודאָווע (לויט דער אויפשריפט אויף זײַן הסכמה צום מי נפתוח), און אין קרינעק (לויט זײַן הקדמה צו זײַן ספר שאגת אריה און אויך ווי עס באַטיטלען אים די רבנים אין זייערע הסכמות אויפן שאגת אריה דקרינעק).

ער איז געווארן רב אין ביאַליסטאָק נאָך ר׳ שלמה זלמן בהר״ח, וואָס איז געשטאָרבן אין יאָר תקע״ד י״ח אדר, און ער חתמעט זיך אונטער אויף זײַן הסכמה אויפן מי נפתוח רב אב״ד בביאליסטאָק אין יאָר תקע״ז (בשנת „הוצאת להם מים"). כאָטש אין דער אויפשריפט צו זײַן הסכמה ווערט געזאָגט: הסכמת ומליצת הרב הגאון המפורסם אריה לייב אב״ד״ ור״מ דק״ק זאבלודאָווע וכעת הראב״ד דק״ק ביאליסטאָק, איז אָבער שווער אָנצונעמען, אַז ער זאָל זיך לאָזן דעגראַדירן און זאָל ווערן פון רב אב״ד אין קרינעק און זאַבלודאָווע אַ ראב״ד אין ביאַליסטאָק, און אַז ער זאָל זיך אַליין געבן אַ טיטל פון רב אב בית־דין, וואָס ער זאָל עס ניט האָבן געווען. אין אַ תשובה אין מקור חיים פון ר׳ יעקב מאיר פּאָדוי, בריסקער רב, וואָס ער ברענגט אין סוף ספר פון זײַן זיידן רבי אהרן, דעם מחבר פון מנחת אהרן, אונטערן נאָמען ענף עץ אבות, האָט יענער געשריבן צו אונדזער ר׳ לייב: „שלום למר ולתורתו, תורתו אומנתו, מורה צדק לעדתו, ה״ה כבוד אהובי מחותני ואו״נ ידידי הרב המה״ג שבח עוז ומגדל, החריף ובקי כש״ת מו״ה אריה לייב נ״י ויופיע, אב״ד דק״ק ביאליסטאָק בעהמ״ח ספר שאגת אריה על מכות. די דיינים אין טיקטין האָבן אָנגערופן זייער רב אב״ד, ר׳ וועל־וועלן אויך — ראב״ד. די רבנים פון זײַן צײַט האָבן פון אים שטאַרק געהאַלטן. דער ביאַליסטאָקער רב ר׳ שלמה זלמן בהר״ח, שרייבט אויף אים אין זײַן הסכמה צום שאגת אריה: אריה עלה מבבל בלול בגפ״ת, בפוסקים ראשונים ואחרונים. ר׳ לייב קאַצענעלבויגן, בריסקער רב, אין זײַן הסכמה על שוק זעלווא שרייבט

אויף אים: „אחד המיוחד בדורו אריה דבי עילאי, עולה במושכולות". דער לעצטער טיטל באַשטעטיקט זיך באמת אין זיינע פיינע העברעאישע מליצות אין פּתיחה פון אַנהייב שאגת אריה נאָך ווייטער אין התנצלות צום סוף. זיי באַווייזן, אַז ער איז געווען אַ רב אַ משכיל, וואָס איז געווען באַהאַוונט אין פּאָעטישער העברעאישער ליטעראַטור. אַזאַ פיינעם העברעאישן סטיל טרעפן מיר ניט ביי די דעמאַלטדיקע רבנים. אויך געפינען זיך אַ סך פון זיינע חידושים אין זיין פּאָטערס ספר נר תמיד אויף כריתות, דף י"ט, ע"ב; כ"א, ע"ב; כ"ב, ע"א; כ"ו, ע"ב; כ"ז, ע"ב.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן היגן אַלטן בית־עולם איז אַזאַ:

פ"נ הרב מו"ח אריה לייב בע"ה מחבר ספר חדה[1] שאגת אריה בן המחבר נ"ת[2] נפטר מוצש"ק ב' חוהמ"פ שנת ואתה תבוא אל אבותיך בשלום רב לפ"ק תנצב"ה.

לויט דעם איז ער געשטאָרבן תק"פ; איז ער דאָ געווען רב ניט מער ווי פינף יאָר, פון תקע"ה ביז תק"פ.

ב. ר' משה־זאב מרגליות, אַדער ר' וועלוועלע דער „מראות הצבאות"

ר' משה־זאב, זייענדיק טיקטינער רב, האָט מספּיד געווען דעם ביאַליסטאָקער רב ר' שלמה־זלמן בהר"ח, און אין 10 יאָר שפּעטער, אין יאָר תקפ"ד (1824), איז ער געוואָרן אויף זיין אָרט רב אין ביאַליסטאָק. דאָס באַווייזט, ווי וויים טיקטין איז שוין דעמאָלט געווען געפאָלן אין איר חשיבות נאָך דעם, ווי זי איז געוואָרן אויס גליל־קהילה, אַז איר גרויסער און וועלט־באַקאַנטער גאון איז געגאַנגען ביי דער ערשטער געלעגנהייט פון איר קיין ביאַליסטאָק, ווייל זי איז שוין געשטאַנען פון לאַנג פיל העכער פאַר טיקטין.

ר' משה־זאב מרגליות, וואָס פלעגט זיך חתמענען „הקטן באזוב משה זאב" (אַ וואָרטשפּיל פון זאב־אזוב, וואָס צוליב דעם האָט ער אויך אָנגערופן זיינעם אַ גרויסן ספר מיטן נאָמען אגודת אזוב), איז געווען באַקאַנט מיטן טיטל ר' וועלוועלע מראות הצבאות אויפן נאָמען פון זיין ערשטן באַקאַנטן ספר. ער פלעגט זיך אַליין אונטערשרייבן בעמ"ח (בעל מחבר) מראות הצבאות. ער איז געווען דער גרעסטער ביאַליסטאָקער לומדישער רב ביז צום היינטיקן טאָג, און בכלל אייגער פון די גרעסטע גאונים פון זיין צייט.

ער איז געווען אַ זון פון האלוסקער רב הרב ר' אליעזר, וואָס ער און זיין ווייב האָבן געשטאָמט פון גרויסן רבנישן יחוס[3]. נאָך קינדווייז האָט זיך משה־זאב אויסגעצייכנט מיט זייגע גרויסע פּאַיקייטן און התמדה. אין יאָר תקנ"ח

1. ס'איז א ספר מיט חידושי הלכות.
2. ראשי־תבות פון: נר תמיד.
3. זען: דעמביצער, כלילת יופי, קראָקע, חלק א', דף ע"ב.

(1798) איז ער געווען ראש־ישיבה אין האָראָדנע ביז תקע״ג, און אויך דיין מו״ץ, ווי ער ווערט אָנגערופן אין זיין הסכמה אויפן ספר קצוי ארץ, הוראָדנע, תקע״ג.

דאָרט האָט ר׳ וועלוועלע געדרוקט אין יאָר תק״ע (1810), מיט דער אונטערשטיצונג פון זיין רייכער משפחה, זיין ערשטן ספר מראות הצבאות, וואָס איז אין גאַנצן אָפּגעגעבן דער עגונות־פראָגע, וואָס איז פון שטענדיק אָן געווען די אָנגעוויטאָגטסטע, די שווערסטע און אינטערעסאַנטסטע פראָגע ביי די גרויסע רבנים. דער גלות און דער וואַנדערנדיקער צושטאַנד פון יידן, וואָס זיינען נאָך דערצו געווען אַלע מאָל אויסגעזעצט צו פאַרשיידענע רדיפות הכלל והפרט, האָט אַוועקגעשטעלט אין פאָדערגרונט די פראָגע. ביי דער שטרענגער צניעות פון יידישע פרויען, פון איין זייט, און פון דער צווייטער זייט, ביי דער באַזונדערער עקאָנאָמישער באָדנלאָזיקייט פון די יידן, וואָס די גאַנצע עקסיסטענץ פון דער פאַמיליע איז געווען אָפּהענגיק נאָר פון איר פאָטער און מאָן, דעם אייניציקן שפּייזער, — האָט זיין שטאַרבן אויפן וועג פון זיינע וואַנדערונגען, ווען מען האָט ניט געוואוסט די סיבה און דעם אָרט פון זיין טויט, פאַראומגליקט די פאַר־איינזאַמטע, שוצלאָז געבליבענע פרוי אויפן גאַנצן לעבן. די שאלה זי מתיר צו מאַכן חתונה צו האָבן מיט אַ צווייטן מאָן איז געווען די פאַרוויקלטסטע און שווערסטע. דעריבער פלעגן זיך מיט איר באַשעפטיקן די גרעסטע רבנים, די שארפסטע מוחות, די באַהאָוונטסטע אין פלפול. און איינער פון זיי איז געווען ר׳ וועלוועלע. ער האָט געשריבן וועגן די עגונות מיט אַ באַזונדערער רחמנות און ליבשאַפט־געפיל. למשל, אין צווייטן טייל אגודת אזוב, שאלה ל״ב, באשרייבט ער די געשיכטע פון אַן אומגליקלעכער עגונה מיט אַ דערהויבענעם העברעאישן פיינעם סטיל:

איש אחד עזב את ביתו, זו אשתו, ועבר ארחות ימים וכי ארכו לה הימים ונפשה הומה על ילדותה ונקטה נפשה הלכה לבקשו ורגליה הובילוה למרחוק דרך אניה בלב ימים, עד שבאתה אל מקום מציאות האישה לבעלה בשנת תקפ״ד... [אַ מענטש האָט פאַרלאָזן זיין היים, דאָס הייסט זיין פרוי, און איז אַוועק איבער ימען, און ווען די טעג זיינען איר לאַנג געוואָרן, און איר נשמה האָט געברומט איבער יוגנט, האָט זי שטאַרק געבענקט און איז אַוועק אים זוכן. און אירע פיס האָבן זי דערפירט צו דער ווייט, מיט אַ שיף אין מיטן ים, ביז זי איז געקומען צום אָרט...]. אין אַזאַ סטיל שרייבט ער אין עטלעכע ערטער.

ער האָט זיך געפילט גליקלעך, אַז עס האָט זיך אים איינגעגעבן מתיר צו מאַכן אַן עגונה. ער פלעגט זיך בייטן מיט שאלות ותשובות וועגן דער פראָגע מיט זיינע חברים, די גרויסע רבנים פון זיין צייט, ווי ר׳ שלמה־זלמן פוזינער, וואַרשעווער רב, וואָס האָט אויך אָפּגעגעבן אַ באַזונדערן ספר חמדת שלמה דער דאָזיקער פראָגע (זע אגודת אזוב און חמדת שלמה שו״ת), מיט ר׳ עקיבא אייגער און מיט ר׳ חיים וואָלאָזשינער. ער דערציילט מיט שטאָלץ אין דער הקדמה פון אגודת אזוב, אַז ר׳ חיים וואָלאָזשינער האָט אים געזאָגט, אַז זיין ספר מראות הצבאות איז אַ ספר מכובד לנבונים.

ער האָט אַמאָל זיך שטאַרק אַרײַנגעלייגט מתיר צו מאַכן אַ יונג, נאָך קינ־דעריש ווײַבל צו איר מאַן וואָס, בעת זי איז שטאַרק געשלאָפן, איז זי פאַרשוועכט געוואָרן אין איר צניעות עפעס פון אַ יינגל. ער האָט וועגן דעם אָנגעשריבן אַ שו״ת פון 26 סעיפים אויף גאַנצע זיבן דפים, מיט גרויס חריפות און בקיאות, און אויפגערודערט אַ וועלט —געשריבן וועגן דעם אַזש צו ר׳ עקיבא אייגער, דעם דעמאָלטדיקן גרעסטן יידישן אויטאָריטעט, — און אַז יענער איז מיט אים מסכים געווען מתיר צו מאַכן דאָס דאָזיקע ווײַבל, איז ער געווען העכסט גליק־לעך׳.

אין יאָר תקע״ג איז ר׳ וועלוועלע געוואָרן טיקטינער רב, אין יאָר תקפ״ד איז ער געוואָרן רב אין ביאַליסטאָק. און דאָ דרוקט ער זיין צווייטן ספר אגודת אזוב, אַ זאַמלונג פון דרשות. דאָס דרוקן איז אויך דאָ צו שטאַנד געקומען אַ דאַנק דער אונטערשטיצונג פון זיין פאַמיליע. אין דער הקדמה צו דעם ספר דריקט ר׳ וועלוועלע אויס זיין וואונטש צו דערלעבן צו פאַרעפנטלעכן אויך זיינע אי־בעריקע שאלות ותשובות. אָבער זיין וואונטש איז ביי זיין לעבן ניט דערפילט געוואָרן; זיי זיינען ערשט געדרוקט געוואָרן נאָך זיין טויט — חדושי מהרי״ז, באור על רבינו יהונתן על מסכת עירובין, געדרוקט אין וואַרשע, תרי״ט [5] (1859), און זיינע שו״ת אגודת אזוב אין ווילנע, תרמ״ו, 3 חלקים אויף אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר מיט חידושים און באַמערקונגען פון זיין זון הרב החריף הנכבד הגביר מו״ה שמואל יצחק יעבץ. ביי די דאָזיקע שאלות ותשובות האָט ער צו טאָן מיט די גרעסטע רבנים פון זיין צייט, און זיי שרייבן אים מיט גרויס דרך־ארץ. ר׳ עקיבא אייגער באַטיטלט אים: „הרב הגדול הגאון האמתי נשיא ישראל

---

4. אַן ענלעכע מעשה האָט אויך געטראָפן אין טיקטין אין שמואל מאַהילעווערס צייטן: עפעס אַ טשעלאַדניק ביי אַ יידישן שוסטער האָט זיך באַרימט, אַז ער האָט געלעבט מיט זיין בעל־הבית׳ ווייב. האָט דער טיקטינער רב, אַ ייד אַ קנאי, געאסרט, אויף זיין עדות־זאָגן, דעם שוסטערס פרוי אויף איר מאַן. אָבער להיפוך דער דיין האָט זי מתיר געווען. איז אַנט־שטאַנען צוליב דעם אַ גרויסע מחלוקת צווישן זיי. האָט דער רב געשיקט שו״ת וועגן דעם צו ר׳ יצחק אלחנן, קאָווענער רב, און צו ר. יהושעלע קוטנער — די דעמאָלטדיקע צוויי גרעסטע אויטאָריטעטן. האָבן זיי ביידע געענטפערט, אַז אין דעם גליל פון דעם גרויסן גאון ר׳ שמואל מאַהילעווער קענען זיי זיך ניט מישן. איז די שאלה פאַרגעקומען פאַר אים. האָט ער געלאָזט ברענגען דעם טשעלאַדניק פון טיקטין און האָט אים געזומען אויפן פאַרהער. האָט ער אויס־געפונען, אַז דער טשעלאַדניק איז אַ צעלאָזענער יונגאַטש, וואָס האָט זיך נאָר באַרימט צו באַ־ליידיקן די פרוי, וואָס איז באמת אן אישה כשרה, און האָט זי מתיר געווען לבעלה. ער האָט מיר דעמאָלט געזאָגט, אַז זיינדיק שוין פופציק יאָר רב, איז אים פאַרגעקומען פיל מאָל אַזעלכע שאלות, האָט ער שטענדיק געפונען, אַז זיי זיינען נאָר געווען בייזוויליקע חשדים, און על פי דין האָט ער ניט געפונען קיין ריכטיקע עדות, מען זאָל קענען אסרן די דאָזיקע פרויען אויף די מענער. ווי עס איז באַקאַנט, האָט שוין דער תלמוד שטאַרק באַשווערט אַזאַ עדות כדי ניט קענען לייכט אסרן אַן אשה על בעלה.

5. ווי ווייט עס זיינען גרויס זיינע פּאַיקייטן, זעט מען פון דעם, וואָס ער שרייבט אין דער הקדמה פון זיין ספר חדושי מהרי״ז, אַז ער האָט אים פאַרפאַסט מיטן לערנען און שרייבן אין משך פון אַנדערהאַלבן וואָכן.

והדרו״; רבי אפרים זלמן מרגליות שרייבט אים: ״לשארי הרב הגאון המובהק החריף ובקי מופת הדור המפורסם בכל קצוי ארץ״.[6]

מען דאַרף וויסן, אַז דעמאָלט פלעגט מען שטאַרק מדייק זיין און קאַרגן מיט טיטלען; אַ מיטעלן רב אַ למדן פלעגט מען ניט באַטיטלען מיט ״גאון״, הרב המאור הגדול איז שוין געווען אַ גרויסער טיטל. אין אַ תשובה שרייבט ר׳ וועל־וועלע צום מחבר פון ספר שו״ת בגדי ישע ר׳ שמואל ספרא ודיינא אין ביאַליס־טאָק: הרבני המופלג השנון מהודר סו״ד נאה דק״ק הנ״ל (היינט הייבט זיך אָן אַ טיטל פון קלענסטן רבל און למדן מיט ״הרב הגאון״, וואָס דאָס מאַכט דעם טיטל לעכערלעך). בעת זיינע שאלות ותשובות האָט ער געהאַט צו טאָן מיט רבי הגאון הלל פריד מו״ץ מהרודנא, חתן הגאון ר׳ חיים וואָלאָזשינער, אין יענעמס ספר חוט המשולש אין דעם חלק שו״ת סי׳ ב׳ ג׳ ד׳ ה׳ ו׳. אין סוף ספר זרע חיים אויף שו״ת א״ע סי׳ קנ״ד פון הגאון ר׳ חיים בן הגאון ר׳ בנימין ברוידא, וואָס איז געווען לעצטער אב״ד אין הוראָדנא, געפינט זיך פון אים אַ תשובה אויף יע־נעמס השגות אויף זיין ספר מראות הצבאות (זע דאָרט, דף ז׳, ע״ב; ט׳, ע״ב).

וועגן זיין צדקות, און וויי וועיט ער איז געווען נזהר ניט נושא פנים צו זיין קיין גבירים, וועלט דערציילט, אַז אַמאָל האָבן זיך באַשטעלט צוויי פֿאָדריא־טשיקעס גבירים נכבדים פון ביאַליסטאָק קאָפּל היילפֿערן און שמעון־זימל עפשטיין פון וואַרשע צו האָבן ביי אים אַ דין־תורה. בשעת זיי זיינען צו אים אַרײַנגעקומען, האָט ער זיי די האַנט ניט געגעבן און זיי ניט געבעטן זיצן און האָט צו זיי געזאָגט פֿער ״דו״. נאָכן אויסהערן זייערע טענות, האָט ער זיי געהייסן אַרויסגיין און נאָך דעם, ווי ער האָט זיך מישב געווען מיט זיינע דיינים, האָט ער זיי אַרײַנגערופן און האָט זיי געפרעגט, צי זיינען זיי מקבל דעם פסק־דין, און אַז זיי האָבן איינגעשטימט, האָט ער זיי דעמאָלט געגעבן די האַנט, זיי געבעטן זיצן און אָנגעהויבן זיי צו זאָגן ״איר״. ער האָט דערמיט מקיים געווען די משנה אין אבות א״ט: וכשיהיו בעלי דינים עומדים לפניך יהיו בעיניך כרשעים וכשנפטרים מלפניך יהיו בעיניך כזכאים כשקבלו עליהם את הדין [אַז די בעלי דינים וועלן זיך שטעלן פאַר דיר, זאָלן זיי זיין אין דיינע אויגן אַזוי ווי רשעים, און בשעת זיי וועלן זיך פון דיר אָפּשיידן, זאָלן זיי זיין אין דיינע אויגן ווי גערעכ־

6. לויט ווי עס דערציילט נפתלי משכיל לאיתן אין תולדות הגאון סדר הדורות אין נאָמען פון ר׳ שלמה־זלמן הורוויץ מווילנע, האָט זיך געפונען ביי הגאון ר׳ משה־זאב, דער בעל ״מראות הצבאות״ פון ביאַליסטאָק אַ כרך תשובות פון מחבר ״סדר הדורות״ בכתב־יד. שפעטער איז ער אַריבערגעגאַנגען צום ביאַליסטאָקער דיין ר׳ שמואל סו״ד, דער מחבר פון ״בגדי ישע״, און ער האָט עס פֿאַרלוירען. ביי זיין אייניקל איז געבליבן נאָר איין תשובה. ווייזט אויס, אַז דער מחבר פון סה״ד האָט אים אריינגעשיקט דעם כרך שו״ת נאָכצוזען און צו געבן אויף אים זיין הסכמה, דערווייל איז ר׳ וועלוועלע געשטאָרבן. דערפון זעט מען, וויי וועיט עס איז געווען גרויס זיין אויטאָריטעט ביי רבנים פון זיין צייט. אָבער אין ״אגודת אזוב״, חלק א״ע (ווילנע, תרמ״ח), ס״י־י״ב, זאָגט ער: בנידון אי חיישינון לשאלת כלים (לענין עגונה) נמצא כתוב: ומזקנים אתבונן שזה מקרוב נמצא בק״ק ביאליסטאק תוך כתבי הגאון מורנו הרב רבי יחיאל בעל סה״ד שלש תשובות לזקני הגאון החסיד מוהר״ם זאב זצ״ל...

טע, וויבאַלד זיי האָבן אָנגענומען אויף זיך דעם דין]. דאָס דערציילט רבי ברוך עפשטיין אין מקור ברוך. ער גיט אויך צו, אַז וועז זיי האָבן אים געוואָלט געבן אַ גרויסן פסק־גענלט, ווייל די דין־תורה איז געווען אויף אַ גרויסער סומע, האָט ער ניט געוואָלט נעמען. ער האָט זיי געהייסן געבן נאָר אַ נדבה פאַרן פרוש, וואָס האָט ביי אים געלערנט. שמעון־זימל עפשטיין איז זייער נתפעל געוואָרן פון זיין גוטן קאָפּ וואָס האָט געקענט אַזוי גיך זיך אָריענטירן אין אַזאַ פאַרוויקלטער דין־תורה פון גרויסע פּאָדריאַדן, וואָס ביידע, קאָפּל היילפּערן און ביאַליסטאָק און שמעון־זימל עפשטיין פון וואַרשע, האָבן געפירט צוזאַמען, און פון זיין גרויסער צדקות, — אַז ער האָט באַשלאָסן אָפּצוגעבן זיין יינגסטן זון פאַרן תורה־שטודיום און ער האָט אים געבעטן, אַז ער זאָל אים געבן אַ גוטן מלמד. פון דעם זון איז אַרויסגעקומען ר׳ יהודה יודל הלוי עפשטיין, דער מחבר פון ספר מנחת יהודה, תשובות און חידושים אויף גאַנץ ש״ס, געדרוקט אין וואַרשע, תרל״ז (איך געדענק אים נאָך פון קינדהייט אין וואַרשע, וואָרעם איך פלעג אים טרעפן אין ליטווישן חברה ש״ס אויף נאַליוואָקעס).

ר׳ וועלוועלע איז אויך געווען אַ ווערטל־זאָגער, ווי מיר קענען עס זען פון זיין ענטפער צו העשל מעדאַלשטשיק וואָס מיר האָבן פריער געברַאַכט. די וועלט דערציילט אַז אַמאָל זאָגנדיק אַ חילוק אין בית־מדרש, האָט ער באַמערקט, אַז צוויי לומדישע יונגעלייט שטייען און שמייכלען; אַז זיי זיינען צוגעקומען צו אים נאָך דער דרשה לאַכנדיק, האָט ער זיי געפרעגט: „נאָך אַלץ לאַכט איר פון מיין חילוק?״; האָבן זיי אים דערציילט, אַז זיי האָבן געלאַכט פון אַן אַלטן עם־הארץ, וואָס איז געשטאַנען די גאַנצע צייט צושאָקלענדיק מיטן קאָפּ אויפן חילוק, און אַז זיי האָבן אים געפרעגט: „וויי געפעלט אייך די דרשה פון רב?״ האָט ער זיי געענטפערט: „קיין מעשה ניט״. האָט ר׳ וועלוועלע זיי געזאָגט: „ער האָט דאָך אייך געזאָגט אַ גמרא (פסחים מ״ט): כל העוסק בתורה לפני עם־הארץ כאלו בא על ארוסתו בפניו — קיין מעשה ניט״.

זייענדיק רב אין ביאַליסטאָק, האָט ער זיך אויך אָפּגעגעבן מיט צרכי־ציבור. מיר געפינען זיין אונטערשריפט אויפן פּנקס פון ת״ת אין תקפ״ו. ער האָט זיך באַטייליקט אין אירע זיצונגען. ווי מיר האָבן געזען, האָט ער געשטיצט די גרינדונג פון אַ גמילות חסדים אין יאָר תקפ״ח, וואָס עקסיסטירט נאָך ביז היינט ביים „לינת הצדק״. דאָס באַווייזט, אַז ער האָט געהאַט אַ גרויסע איניציאַטיוו און אויך וואַרעמקייט און מיטגעפיל צו דעם דעמאָלטדיקן שלעכטן מצב פון די יידן אין ביאַליסטאָק, ווי עס באַווייזן זיינע וואַרעמע וועדטער און זיינע צושריפטן אין די פּנקסים.

אין ביאַליסטאָק איז ער געווען אָנגענומען פאַר אַ הייליקן. דעריבער גייען נאָך היינט אַרום אין שטאָט פאַרשיידענע לעגענדעס וועגן אים. עס ווערט דערציילט, אַז וועז ר׳ וועלוועלע פלעגט גיין לערנען און דאָוונען אין אַלטן בית־מדרש אויפן שולהויף, וועז עס האָט זיך דעמאָלט דאָרט געפונען דער מאַרק פול מיט פורן פון די פויערים, פלעגן די פערד מיט פורן אָפּשפּרינגען אין אַ זייט, מאַכנדיק אַ וועג פאַר ר׳ וועלוועלען.

מען האָט זיך אַמאָל באַקלאָגט פאַר אים אויף אַ מסור אַ ייד, וואָס פלעגט אַנמאַכן גרויסע צרות אין שטאָט, האָט ער געהייסן אים פאַרבייפירן פאַר זיך, און אַז מען האָט אים פאַרבייגעפירט, האָט ער אויפגעהויבן אויף אים זיינע לאַנגע ברעמען און האָט אויף אים אַ קוק געטאָן; אַז דער מסור איז געקומען צו זיך אין שטוב, איז ער געשטאָרבן אַ מיתה חטופה.

טוביה בורכאָוויטש, דער אַרויסגעבער פון זיינע חידושים אויף ש"ס און אגודת אזוב, דערציילט וועגן אים ענלעכע לעגענדעס: אַמאָל איז געקומען אַ שניידער צו אַ דין־תורה צו אים, האָט יענער פאַרשפילט. אַרויסגייענדיק האָט ער געזאָגט מיט כעס: „איך וועל נאָך ניט שענקען, איך וועל נאָך גיין אין סוד". דערערנדיק דאָס, האָט אים ר' וועלוועלע צוריקגערופן און האָט געזאָגט צו אים: „זאָלסט אַבער וויסן דעם גרויסן עונש פון דעם וואָס הערט ניט קיין דין־תורה". קומענדיק אַהיים איז דער שניידער געשטאָרבן. ר' וועלוועלע איז געזעסן נאָך אים אַ שעה שבעה („וגם ענוש לצדיק לא טוב").

אַמאָל איז אַגנעקומען אַ צעטל געשריבן פון דער וועגס פון אַ ביאַליסטאָקער יידן צו די בני־בית, און ער האָט זיך אונטערגעשריבן „סגל"; זיינען די בני־בית פאַרוואונדערט געוואָרן, ווייל ער איז קיין לוי ניט געווען. זיינען זיי געגאַנגען פרעגן דעם רב, האָט ער זיי געענטפערט: „ער שרייבט אייך ,סכנה גדולה לי', שיקט צו אים אַ מענטש אים צו ראַטעווען". און כך הווה.

אין טיקטין גייט אַרום אַ לעגענדע, אַז ר' וועלוועלע האָט געהאַט אַ מחלוקת וועגן ער איז דאָרטן געווען רב. איז אַרויספאָרנדיק פון טיקטין קיין ביאַליסטאָק, האָט ער אויפגעהויבן די הענט צום הימל און האָט געזאָגט: „רבוש"ע, נעם זיך אַן פאַר מיין צער, וואָס מען האָט מיך מצער געווען אין דער דאָזיקער קהילה!"; איז פון דעמאָלט אַן טיקטין אַרונטערגעגאַנגען פון איר מעמד און איז געוואָרן אַ קליין אַרעם שטעטל, און ביאַליסטאָק, וואָס האָט אַמאָל געהערט צו איר, איז געוואָרן אַ גרויסע און רייכע קהילה, ווייל זי האָט אים אויפגענומען פאַר אַ רב מיט גרויס כבוד.

די אַלע לעגענדעס באַווייזן, ווי ווייט ער איז געווען פאַרהייליקט ביים פאָלק.

ער איז געשטאָרבן אין ביאַליסטאָק אין יאָר תק"צ (1830) אין יום ד' טבת, אין עלטער פון 62 יאָר. עס געפינט זיך פון אים אַ שו"ת (זע אגודת אזוב ב', שאלה ט"ז), וואָס ער האָט אַנגעהויבן צו שרייבן כ"א כסלו תק"צ, 24 טעג פאַר זיין פטירה, און האָט זי שוין ניט פאַרענדיקט. מ'האָט אויף אים געהאַלטן אַ סך הספדים. אין מנחה חדשה (ח"ב, מנחת זכרון, דרוש ב') געפינט זיך דער הספד, וואָס עס האָט אויף אים געהאַלטן אין ביאַליסטאָק ר' גרשון חן טוב. אין גליא מסכת ח"ב אין חלק הדרוש געפינט זיך דער הספד, וואָס עס האָט אויף אים געהאַלטן ר' דוד נאָוואָרעדקער. ער זאָגט דאָרט, אַז ווען ר' וועלוועלע, דער מראות הצבאות, איז אויפגענומען געוואָרן פאַר אַ רב אין ביאַליסטאָק, האָט מען געזאָגט: „צהלי ורוני יושבת ביאליסטאָק כי גדול בקרבך קדוש ישראל", מען האָט געפרופן ביאַליסטאָק „עיר כלילת יופי משוש כל הארץ, ווייל זי האָט בא־

קומען פאַר אַ רב אַזאַ גרויסן גאון און צדיק. אָבער איצטער, אַז ער איז געשטאָרבן, איז „שבת משוש לבה ונהפך לאבל כנורה", און די ביאַליסטאָקער קהילה האָט עס געוואוסט. איז צוליב דעם, אַז ר' וועלוועלע איז אַנגעקומען אין איר פאַר אַ רב, זיינען אַלע אירע נגידים נכבדים אים אַנטקעגנגעגאַנגען מקבל פנים זיין בסוס וברכב בצבים ובכרכרות און מען האָט אים אַריינגענומען אין שטאָט מיט געזאַנג און שמחה, און אַז ער איז געשטאָרבן, האָט מען אויסגערופן אַ תענית ציבור, און די גאַנצע שטאָט האָט געפאַסט אין טאָג פון דער לוויה. ער זאָגט דאָרט, אַז די איינציקע טרייסט איז פאַר ביאַליסטאָק, וואָס „שם חלקם מחוקק ספון", ד"ה אַז זיין קבר געפינט זיך ביי איר, און זיי האָבן זוכה געווען צו זיין ביי זיין פטירה, ווי די גמרא זאָגט: כל דהוה באשכבתיה דרבי מזומן לחיי עולם הבא (כתובות, קי"ג, ע"ב).

זיין קבר מיט דער מצבה געפינען זיך דאָ אויפן אַלטן בית־עולם.

דער נוסח אויף זיין מצבה איז: משה עבד ה' תפארת ישראל ומורם שמו נודע בשערי(ם). רבים הלכו לאורו והיה מאור הוד ישראל זיום והדרם זכאי וחסיד קרן ישראל כי פארם אשר בצלו חסו והגין על בני דורו בתפלתו נמלט אי נקי אז גלה כבו(ד) מישראל וגלה גבורם ה"ה כבו(ד) אדמו(ר) עטרת תפארתנו מאוח"ג מופ(ת) הדור נ"י ע"ה ס"ה הגא(ון) האמיתי בק"ש מו(הדר) משה זאב זצ"ל בע"ה ספר מרא(ת) הצבאו(ת) ואגודת) אזוב שהיה אב"ד טיקטין ופה ק"ק ביאליסטאָק בהרב הגא(ון) ר' אליעזר ז"ל נפטר ד' טבת תק"צ ל' תנצבה.

ער ווערט דערמאָנט אין קונטרס הזכרה פון טיקטין (59) אונטערן נאָמען: הגאון מו"ה משה זאב בהגאון מו"ה אליעזר אב"ד בטיקטין.

ג. רבי אליקום־געצל מאיר פֿאָדראָבינעק

פריער איז ר' אליקום־געצל געווען רב אב"ד אין שישלאָוויץ ביזן יאָר תקצ"ז, אָבער אין דעם יאָר איז ער געוואָרן ראב"ד אין ביאַליסטאָק[7], לויט ווי עס באַטיטלט אים ר' שמואל ספרא ודיינא (אין זיין ספר בגדי ישע, שאלה מ"ב), און ער איז דאָך געווען פון זיינע דיינים. אויך געפינט זיך די הסכמה פון ר' אליקום־געצל אויפן בגדי ישע פון יאָר ת"ר, אָבער אויף זיין מצבה ווערט ער באַטיטלט רב אב"ד. די רבנים אין זייערע הסכמות אויף זיין ספר באַטיטלען

7. פון יאָר תקצ"ג געפינט זיך זיין הסכמה ווי רב אב"ד אין שישלאָוויץ אויפן ספר שני אליהו ובן אליהו, אַ פֿירוש אויף אבות דרבי נתן. מיר געפינען אויך אים ווי אַ פֿרענר־מעראַנט אויפן ספר עץ יוסף און אויף ענף יוסף, אויף מדרש תנחומא, ווילנע־הורדנא, תקצ"ג. מיר געפינען אויך זיין הסכמה אויפן ווילנער ש"ס.

אין יאָר תקצ"ה איז ער געווען רב אין שישלאָוויץ (לויט זיין שו"ת אין בית אליקום). אויך אַ טייל פון יאָר תקצ"ו איז ער נאָך דאָרטן געווען, ווי מען קען דרינגען פון זיין הסכמה אויפן ספר באר שבע. אָבער אין בגדי ישע, חלק א', סימן מ"ב, ווערט ער שוין דערמאָנט אין יאָר תקצ"ו — אין חודש חשון — ווי דער ראב"ד פון ביאליסטאָק.

אים אויך הרב אב״ד. ווי עס ווייזט אויס, איז ער געווען אַ ביאַליסטאָקער. זיין פאָטער ר׳ יצחק איז געווען מ״מ ומו״ץ אין ביאַליסטאָק. אין פּנקס פון אַלטן בית־מדרש געפינט זיך אַ קוויטונג פון הרב ר׳ אליקום־געצל דער חברה ״נר תמיד״ פאַר אַ תביעה פון געלט פון זיין פאָטער צו איר. ער איז אויך געווען אַ ביאַליסטאָקער איידעם[8].

לויט ווי עס האָבן דערציילט היגע זקנים, איז אין שטאָט געווען אַ מחלוקת. עס איז געווען אַ צד קעגן אויפנעמען אים פאַר אַ רב אב״ד, ווייזט אויס, צוליבן אַלטן כלל — אין נביא בעירו. האָט מען געמאַכט, ווייזט אויס, אַ פשרה: ער זאָל הייסן נאָר ראש־אב־בית־דין, אָבער באמת איז ער אָנגערקענט געוואָרן ווי רב אב״ד[9]. ער חתמעט זיך אויף דעם פּנקס חזוק הישיבה (וואָס אין דער תלמוד־תורה) פון יאָר תר״י: החונה פה ק״ק.

ער איז באמת ראוי גווען צו זיין ביאַליסטאָקער רבנות. אויף זיינע ספרים בית אליקום (וואַרשע, תרמ״ו) און תורת אליקום (חדושי הלכות שו״ת און רמזי מגילת אסתר אין קבלה, — שרייבן די רבנים אין זייערע הסכמות, אַז ער איז געווען אַ גרויסער גאון אין נגלה און נסתר. ער איז אויך געווען אַ צענזאָר אין ביאַליסטאָק; אויף אַ סך ספרים געפינט זיך זיין שטעמפּל אין רוסיש: ״געצל איצקאָוויטש, סאָגלאַסנאָ אוקאַזו פּראַוויטעלסטווא, 27 יאַנואַר 1836״.

ער איז געשטאָרבן תר״י.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: גאון עוזינו, נזר ראשינו אדמו״ר הגאון המקובל מופת הדור, צדיק ועניו גזע קדושים מ׳ אליקום געצל מאיר ז״ל בהגאון מ׳ יצחק ז״ל אב״ד דפ״ק לקח אותו אלוהים אור ליום ו׳, ג׳ ניסן שנת בהלקח אלוהים אבינו אליקום ואיננו לפ״ק.

ווי די זקנים האָבן דערציילט, האָט ער געלעבט אין ביאַליסטאָק אין גרויס דחקות. ער פלעגט באַקומען עפּעס אַ 4־5 רובל אַ וואָך, און דאָס פלעגט ער אויך ניט קריגן רעגולער. ווי עס האָט דערציילט אַ זקן, האָט ער אים געטראָפן עסנדיק ברויט מיט רעטעך, האָט ער אים געפרעגט: ״וואָס עסט איר עפּעס אַזאַ מאָגערן עסן?״ האָט ער אים געענטפערט: ״הלוואי וואָלט דאָס געווען שטענדיק״. אַ צווייטער האָט דערציילט, אַז איין מאָל, אַ טאָג ערב ראש־השנה, איז מען געווען ביי אים אין שטוב שטאַרק צערודערט, ווייל ער האָט נאָך ניט געהאַט באַקומען זיין שכירות אויף יום־טוב־הוצאות צוליב דעם, וואָס דער גביר איטשע זאַבלו־דאָווסקי, וואָס פון זיין קאַנטאָר פלעגט ער באַקומען זיין שכירות, איז ניט געווען אין דער היים, נאָר אַז ער איז אַנגעקומען האָט ער זיך געבייזערט אויף זיין שרייבער, פאַרוואָס יענער האָט ניט געשיקט די שכירות דעם רב.

---

8. אין דעם פּרענומעראַנטן־בוך פון דער היגער שטודיר־ביבליאָטעק (אויפן ספר באר שבע), ווערט דערמאָנט ר׳ אליקום־געצל במו״ה יצחק ז״ל (פון יאָר תקצ״ח) חתן ר׳ מרדכי פרייזקעס (וואָס איז אַ באַקאַנטע ביאַליסטאָקער משפּחה).

9. דעם חילוק צווישן ראב״ד און רב אב״ד קען מען געפינען אָנהייב קאַפּיטל זעקס.

ד. רבי יום־טוב ליפמאן היילפערן אדער ר' ליפעלע

נאך ר' אליקום־געצל איז געווען רב אב"ד אין ביאליסטאק דער באקאנטער מחבר פון דעם לומדישן ספר עונג יום־טוב אויף הלכה און דרוש, וואס איז שטארק אנגענומען אין דער לומדישער וועלט.

ר' יום־טוב ליפמאן איז געבוירן געווארן אין יאר תקע"ו ביי זיין פאטער רבי ישראל, ראזשינאער רב, אן אייניקל פון ר' חיים היילפערן, וואס איז געווען גליל רב אין מינסק. זיין מוטער איז געווען א טאכטער פון הרב הצדיק ר' טוביה פון ראזשינאי, אן אייניקל פון ראזשינאער קדוש רבי טוביה, וואס האט זיך מוסר־נפש געווען אויף קדוש־השם (צוזאמען מיט ר' ישראל) — די צוויי ראזשינאער קדושים, וואס האבן איבערגענומען אויף זיך א בלבול אויף קהל, און דערמיט האבן זיי אפגעראטעוועט די יידישע קהילה פון אונטערגאנג. זיי זיינען פאר־ברענט געווארן אין מיטן שטאט (אין זייער יארציים זאגט מען סליחות אין ראזשינאי). רבי ליפע האט צוזאמען מיט זיין פאטער אריבערגעצויגן קיין מינסק, דארט האט ער געלערנט אין ר' מענדעלע מינסקערס ישיבה און איז באקאנט געווארן ווי א עילוי. צו 15 יאר האט ער חתונה געהאט, און צו 20 יאר (תקצ"ו) איז ער געווארן רב אין קרעווא, ווילנער גובערניע, פאר 2 רובל א וואך. ווי וויט ער איז שוין דעמאלט באקאנט געווארן ווי א גאון, איז צו זען דערפון, וואס ווען ער איז קראנק געווארן אין קרעווא אויף טיפוס, זיינען צוגעפאהרן אים מבקר חולה זיין די צוויי גדולי הדור ר' לייבעלע קאוונער און ר' איצעלע וואלא־זשינער.

חוץ דעם וואס ער איז געווען א גרויסער תלמידישער גאון, איז ער אויך געווען א גרויסער קעמפער פארן אמת און צדק. ער האט שטענדיק געקעמפט קעגן אלע אומגערעכטיקייטן אין די קהילות, וואו ער איז געווען רב, און אויך קעגן אלע דעות, וואס זיינען לויט זיין באגעם געווען פאלשע. דא איז ער געווען א גרויסער קנאי. שוין אין קרעווא האט ער מלחמה געהאלטן קעגן די כאפערס, וואס זיינען געווען אנגעשטעלט ביי די תקיפים צו כאפן קליינע קינדער פון ארעמע עלטערן און זיי אפגעבן דער רעגירונג פאר רעקרוטן. דאס איז געווען א שרעקלעכער באנדיטיזם, ניט פיל קלענער ווי פרעהס גזירה, מען זאל יעדן געבוירענעם יינגל ארייננוארפן אין נילוס. פון די איינצלנע רבנים, וואס האבן זיך אנטקעגנגעשטעלט דעם באנדיטיזם, איז געווען ר' ליפע. ער האט עס געטאן מיט מסירת־נפש; ער האט דערמיט מחייב געווען פיל רוסיש־יידישע רבנים אין זיין צייט[10]. די דאזיקע מלחמה זיינע האט ער אנגעהויבן נאך אין קרעווא. ער

10. כאטש מען קען זיי פארטיידיקן, ווייל זיי זיינען דאך ניט געווען די לעגיטימע רבנים, און ביי דעם קלענסטן אנטקעגנשטעלן זיך די תקיפים, וואס זיינען געווען איינס מיט נאטשאל־סטוא, וואלטן זיי פון דער רעגירונג שטארק באשטראפט געווארן, אבער דאס איז קיין תירוץ ניט געווען פאר איבערגעגעבענע צום יידישן פאלק, הויכע מאראלישע כאראקטערן, ווי ר' ליפעלע און זיין גלייכן.

האָט זיך בכלל משתדל געווען מציל צו זיין די געכאַפּטע קינדער און צו באַצאָלן דער רעגירונג געלט אויפן אָרט פון געבן יידישע סאָלדאַטן.

אָפּגעזען 5 יאָר אין קרעוואָ, איז ער נאָכדעם אויפגענומען געווארן ווי אַ רב אין קיידאַן. אויך דאָרטן האָט ער געקעמפט קעגן די כאַפּערס. איין מאָל, דעם ערשטן טאָג ראש־השנה, זיינען אַריינגעפאַלן צו אים אין שטוב צוויי וויי־בער מיט אַ יללה, אַז די כאַפּערס האָבן ביי זיי פאַרכאַפּט זייערע 14־יאָריקע קינדער פאַר רעקרוטן, בשעת זייערע טאַטעס און מאַמעס זיינען געגאַנגען הערן שופר בלאָזן. ר׳ ליפּע האָט תיכף געשיקט רופן דעם גאַנצן קהל אין בית־מדרש און האָט פון דער בימה געשטורעמט אויף אים און האָט זיך פונאַנדערגעווויינט אויף דער פאַרדאַרבנקייט, אַז אַזאַ באַנדיטיזם זאָל קענען אויסגעפירט ווערן אין אַ יידישער קהילה. ער האָט אַרויסגענומען דעם שופר און האָט מתרה געווען: אויב מען וועט אין משך פון אַ האַלבער שעה ניט צוריקגעבן די קינדער זייערע עלטערן, וועט ער די שולדיקע מחרים זיין מיטן חרם הגדול. עס איז אַרויף אַ פּחד אויף דער גאַנצער קהילה, און מען האָט די קינדער באַלד אָפּגעבראַכט. די פאַרכאַפּטע קינדער זיינען, פאַרשטייט זיך, געווען פון דעם אַרעמען אַרבעטער־קלאַס כדי צו באַפרייען מיט זיי פון מיליטער־דינסט די קינדער פון די תקיפים און עשירים און מיוחסים. במילא זיינען אַלע תקיפים און עשירים פון קהל אים געווארן שונאים און רודפים. ער האָט געמוזט פאַרלאָזן קיידאַן און איז אַנגעקומען פאַר אַ רב אין טשעכאַנאָוצע, פוילן, וואו די דאָזיקע גזירה פון כאַפּענישׁ איז ניט געווען.

אין יאָר תר״י איז ער אויפגענומען געווארן ווי רב אין מעזריטש, אויך פוילן, אָבער אויפן אָרט פון דער גזירה פון כאַפּענישׁ, האָט ער דאָרט אָנגעטראָפן אַ גרויסע מחלוקת צווישן מתנגדים און חסידים. זייענדיק אַ גרויסער מתנגד צו חסידים, האָט ער געווייגלעך זיך געשטעלט אויפן צד פון די מתנגדים. האָט זיך די מחלוקת נאָך מער צעפלאַקערט פון ביידע צדדים. האָבן איינע אויף די אַנדערע געווארפן מסירות פאַר דער רעגירונג, דער שלום־בית איז צעשטערט געווארן אין אַלע משפחות, וואו די מיטגלידער האָבן זיך צעטיילט אין מתנגדים און חסידים. אַלע פּרואוון, וואָס דער רב ר׳ ליפּע האָט געמאַכט זיך צו פאַר־שטענדיקן מיט ר׳ מענדל קאַצקער, וואָס איז געווען דער רבי פון מעזריטשער חסידים איינצושטילן די מחלוקת, זיינען געווען אומזיסט. צום סוף האָט ר׳ ליפּע אַנגענומען שטרענגע מיטלען. ער האָט געשיקט דריי התראות צו ר׳ מענדל קאַצקער און צו די אַנפירערס פון דער מחלוקת וועגן שלום, און אַז זיי האָבן אים ניט געענטפערט, האָט ער באַשלאָסן אויסצורופן אַ חרם אויף אַלע, וואָס האָבן אַ האַנט אין דער מחלוקת. דעם דאָנערשטיק, וועז עס איז אויסגערופן געווארן דער חרם, האָט די גאַנצע קהילה (פאַרשטייט זיך, פון די מתנגדים) געפאַסט, און אַלע האָבן זיך פאַרזאַמלט אין שול, וואָס איז געווען איינגעהילט אין שווארצן. עס האָבן געברענט שווארצע ליכט. נאָכן בלאָזן שופר איז אויסגערופן געווארן דער גרויסער חרם. נאָך דעם האָט ר׳ ליפּע אליין געדאַוונט מעריב פאַרן עמוד

מיט בכיות. דער גאַנצער עולם האָט מיטגעווויינט. און אַז ר׳ מענדל קאָצקער איז געשטאַרבן, פּונקט שלושים נאָכן חרם, האָבן די מתנגדים געגלייבט, אַז דאָס איז געווען מחמת דעם חרם[11]. ווייזט אויס, אַז דער קאָצקער הויף האָט זיך דער־שראָקן, און זיי האָבן אַרויסגעשיקט פאַרשטייערס, וואָס האָבן געשלאָסן שלום. מעזריטש איז פון דעמאָלט אָן באַרואיקט געווואָרן, און עס איז געווארן שלום.

אין יאָר תרי״ט איז ער אויפגענומען געווארן מיט גרויס כבוד אין ביאַליס־טאָק[12]. דאָ האָט ער געהאָט אַ גרעסערן אַרבעטס־פּעלד, ווייל ביאַליסטאָק איז שוין דעמאָלט געווען אַ רייכע פאַבריק־שטאָט און מיט אָן אַנטוויקלטן אינלענ־דישן און אויסלענדישן האַנדל. עס איז קיין שום זאָך ניט געטאָן געווארן אין דער קהילה אָן אים. אַלע האָבן זיך געבויגן פאַר זיין אויטאָריטעט. ער האָט אַלע אימפּאָנירט מיט זיין שארפן קאָפּ צו אַנאַליזירן די פאַרוויקלטסטע ענינים און מיט זיין גרויסער מאַראַלישער קראַפט. מען האָט אים דאָ גערופן: ר׳ ליפּעלע.

דער דעמאָלטדיקער ראש־הקהל און גרויסער תקיף יחיאל בער וואָלקאָוויסקי, וואָס ער איז געווען זיינער אַ קעגנער, האָט מיר געזאָגט אַז ר׳ ליפּעלע איז געווען אַ זעלטענער שונא בצע און ער האָט ניט נושא פּנים געווען קיין עושר אָדער תקיף, וואָס האָט זיך אַנטקעגנגעשטעלט זיינע מאַראַלישע און רעליגיעזע פּרינ־ציפּן.

ר׳ ליפּע האָט דאָ געפונען מער מעגלעכקייט אויפצוקלייבן די נייטיקע 300 רובל צו באַפרייען די אַרעמע מיליטער־פּליכטיקע יונגע־לייט פון סאָלדאַטן־דינסט, לויטן דעמאָלטדיקן נייעם רוסישן געזעץ. אָבער דאָ האָט ער אויך גע־דאַרפט קעמפן קעגן די סבאַרשטשיקעס. אין אַלעקסאַנדער II צייטן האָט מען שוין נאָר גערעדט 15 יאָר און קיין קינדער האָט מען שוין ניט געכאַפּט, אָבער אויפן אָרט פון דעם האָט מען געלויערט אויף די אַרעמע יונגע־לייט אויסצופילן מיט זיי די צאָל סאָלדאַטן פון די רייכע קינדער, ווייל די צאָל סאָלדאַטן האָט געדאַרפט צושטעלן די קהילה. ר׳ ליפּע האָט דאָס ניט צוגעלאָזן. האָבן די סבאַרשטשיקעס געפונען, אַז דער רב שטערט זיי אין דער אַרבעט, האָבן זיי אים געמסרט (אין יאָר תרל״ה), אַז ער איז אַ פאַרעטער צו דער מלוכה, ער באַאייג־פלוסט מיט זיין פאַרעטערישן גייסט די יידישע יוגנט, וואָס זינט ער איז אָנגע־קומען אין ביאַליסטאָק, זיינען זיי זיך מונע פון סאָלדאַטן־דינסט. עס איז אַראָפּ־געקומען קיין ביאַליסטאָק אַ גאַנצע אויספאָרשונג־קאָמיסיע מיטן גראָדנער גו־בערנאַטאָר בראש. עס זיינען פאַרחתמעט געווארן אַלע זיינע כתבים, און ער האָט געזאָלט אייגעזעצט ווערן אין גראָדנער תפיסה. נאָר דורך גרויס השתדלות

11. די קאָצקער חסידים געווייגלעך לייקענען דאָס אין גאַנצן אָפּ. איך מיש זיך דאָ ניט אַריין און בין ניט מכריע.

12. ער האָט דאָ געוואוינט אין מלכה רייזלס הויז, נאָכן גבירס הויז, ראָג פּילסודסקי־סענקעוויטשאַ, שפּעטער האָט מען געקויפט דאָס הויז קעגן שול פאַר אַ בית הרב, לסוף האָט מען אים געדונגען אַ וואוינונג אויף נייַ־וועלט, אַ הילצערן הויז מיט אַ גאַנעק ביי הערצקען (אַן איידעם פון בעל הענסים), נאָך הובינסקיס הויז, און דאָרט איז געווען דעם רבס מנין.

האָט ער באַקומען הויז־אַרעסט אין גראָדנע, אָבער נאָך אַ האַלב יאָר איז ער דורך השתדלות אין פּעטערבורג אין גאַנצן באַפרייט געוואָרן און איז אַרויס אומשול־דיק[13].

אין דעם רוסיש־טערקישן קריג האָט ער אינגעשטעלט אַ גרויסע קיך אויפן וואָקזאַל צו געבן עסן כשרות די יידישע סאָלדאַטן וואָס זיינען פאַרביגעפאָרן אויפן וועג קיין בריסק. בנוגע השכלה איז ער געווען אַ גרויסער קעגנער. בשעת די ערשטע בעלי־בתישע יידישע קינדער האָבן אָנגעהויבן זיך צו לערנען אין דער רעגירונג־רעאַל־שול, האָט ער קעגן דעם געדרשנט אין שול און האָט זיך פונאַנדערגעווויינט און האָט געזאָגט, אַז ער זעט דערין אַ התחלה פון אַסימילאַ־ציע און שמד. פון דער אַנדערער זייט, איז ער געווען דער ערשטער רב אין ביאַליסטאָק, וואָס האָט מסדר קדושין געווען אין בית־מדרש אויף דער בימה[14], אָבער קעגן דער גרינדונג פון דער כאָר־שול איז ער שטאַרק אַרויסגעטראָטן.

ער איז געשטאָרבן ה' שבט תרל"ט. ערשט נאָך זיין טויט איז אָפּגעדרוקט געוואָרן דורך זיין זון הרב ר' חיים־הערץ זיין ספר עונג יום־טוב אין צוויי חלקים און אויך אַ דרוש־ספר מיטן זעלביקן נאָמען. זיין ספר איז שטאַרק אָנגענומען אין דער גאַנצער לומדישער וועלט.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן היגן אַלטן בית־עולם איז אַזאַ: אדמו"ר רבן של כל ישראל פאר הדור ותפארתו איש חי רב פעלים לאור תורתו רבים הלכו, יראתו קודמת לחכמתו ורבים השיב מעון בחכמתו ובצדקתו מאיר עיני חכמים בהלכה, טהור וקדוש וחסיד ועניו פעל ועשה הרבה חדושים באורייתא טובים ונכונים בישראל גדול שמו לזכר עולם יהיה צדיק, פה מפיק נחמדות הגאון האמתי המאור הגדול נר ישראל פוע"ה משנתו זך ונקי מורנו ורבנו כקש"ת מוהר"ר רפאל יו"ט ליפמאַן זצ"ל אב"ד דפה ק"ק ביאליסטאָק בהרב הגאון מו"ה ישראל היילפערן זצ"ל נפטר ביום ה', א' שבט שנת תרל"ט לפ"ק.

וועגן אים גייען אויך אַרום לעגענדעס. זיין מצבה געפינט זיך צווישן מצבות פון צווויי פריערדיקע רבנים — פון איין זייט, פון הרב ר' אליקום־געצל, דער ביאַליסטאָקער רב פאַר אים, און פון דער צווייטער זייט, פון הרב ר' קלונימוס הכהן פון אַרלע. האָט זיך געשאַפן אַ לעגענדע, וואָס דערציילט, אַז מען האָט געוואָלט מקבר זיין ר' ליפּעלען אויפן אַלטן בית־עולם צווישן די פריערדיקע ביאַליסטאָקער רבנים, האָט מען קיין אָרט שוין ניט געפונען, און מקבר זיין אויפן מיטעלן בית־עולם — האָט ער דאָרט קיין חבר ניט געהאַט; איז געבליבן ביי חברה קדישא, אַז די מיטה זאָל מען טראָגן אויפן אַלטן בית־עולם, און אַן אָרט וועט זיך שוין געפינען. און כך־הווה: בתוך כך האָבן זיך די ביידע קברים

13. ד"ר ליפע היילפערן, זיין אוראיניקל, דערציילט וועגן דעם אין ביאליסטאָקער שטימע, ניו־יאָרק, שבט, תרפ"ג, נומ' 6. אָבער כמעט אַלץ וואָס וועט דאָ איבערגעגעבן וועגן ר' ליפעלען וייס איך מפּי זקנים־מיטצייטלערס.

14. א. ב. ליבערמאַן דערציילט וועגן דעם אין אַזונדערער קאָרעספּאָנדענץ אין הכרמל, שנה שלישית, נ' 19, כ"ז כסלו, תרכ"ג. ער גיט עס איבער וויַ ר' ליפעלעס אַן אויפטו ביי דער חופה פון געצל זאַבלודאָווסקי מיט פּעשע האַלבערשטאַם. דער קאָרעספּאָנדענט וויזט אָן אַז אין אַנדערע קהילות זאָל מען נאָכטאָן אַז דעם גוטן ביישפּיל, כדי ניט צו וועלן צו שפּאָט פון די וויסע־חברהניקעס וואָס לאָזן זיך וואויליגיין ווען מען מאַכט אַ חופה אויפן גאַס.

אפגערוקט כדי צו מאכן צווישן זיך אן ארט פאר ר׳ ליפעלען, און דארט האט מען אים טאקע מקבר געווען.

מען האט אויך דערציילט אזא לעגענדע: אמאל איז פאר זיין פענצטער פארבייגעפארן א יידישער זאמדפירער. האט ער אים געהייסן ארייגרופן און האט פארפירט א שמועס מיט אים. נאך דעם האט ער אים אפגעלאזן. קומענדיק צום זאמדבארג אונטערן שטאט, האט דער זאמדפירער געפונען, אז דער בארג האט זיך נאר וואס אראפגעשאטן, און אויב ער וואלט פריער געקומען, וואלט ער געוויס פארשאטן געווארן.

מען דערציילט פון ר׳ ליפעלען אן אנעקדאטע: ער איז געווען ארעם. עס פלעגט טרעפן, אז די רביצין האט ניט געהאט אויף שבת. האט זי אים א מאל געפרעגט: „פארוואס זיינען מיר אזוי ארעם?״ האט ער איר געענטפערט: „ווייל איך קלייב געלט״. האט זי אים געפרעגט: „אז מען קלייבט געלט, דארף מען דאך זיין רייך?״ האט ער געענטפערט: „דו פארשטייסט ניט: איך קלייב געלט, ווי דו קלייבסט ארבעס; ניט אלע געלט זיינען אבער כשר, דעריבער האב איך ניט״.

מען פלעגט דערציילן וועגן א דין־תורה, וואס זיין פסק דערמאנט שלמה המלכס פסק אין מלכים ב׳, ג׳:

צוויי וויבער האבן געוואשן וועש ביים טייך; איז אריינגעפאלן א ליילעך אין וואסער, וואס האט אוועקגעטראגן. אז מען האט אים ארויסגענומען, איז אויסגעבראכן א קריג צווישן זיי, וועמען ער געהערט. זיינען זיי געגאנגען צו ר׳ ליפעלען צו א דין־תורה. ער האט אבער אויך ביי זיי גארניט געקענט דער־גיין: ביידע האבן געוואלט שווערן. האט ער זיי געהייסן גיין ביז מארגן און דעם ליילעך איבערלאזן ביי אים, ער זאל זיך אויסטריקענען, וועלן זיי אפשר א טרו־קענעם ליילעך בעסער דערקענען. דערווייל האט ר׳ ליפעלע געהייסן זיין טאכ־טער, זי זאל איינעצן אין וואסער זיינעם א ליילעך און אויך אויסטריקענען. אז די וויבער זיינען אויף מארגן געקומען, האט ער זיי פארגעליגט זיין אויס־געטריקנטן ליילעך. איינע האט זיך געהאלטן ביי אירס, נאך א מאל באטראכ־טנדיק דעם ליילעך, אז ער איז אירער; די צווייטע, באטראכטנדיק גוט דעם ליילעך, האט געזאגט, אז זי איז זיך איצט מודה, אז זי האט א טעות געהאט, — דער ליילעך איז ניט אירער. האט ער געהייסן ארייגברענגען דעם נעכטיקן ערשטן ליילעך, האט זי באקוקנדיק געזאגט, אז דאס איז אירער; האט ער איר דעם ליילעך אפגעגעבן, און דער צווייטער האט ער געזאגט: „איצט דארפט איר האבן מיט מיר א דין־תורה, ווייל דער ליילעך איז מיינער״.

ה. רבי שמואל מאהילעווער

אז ר׳ שמואל מאהילעווער איז אנגעקומען פאר רב אין ביאליסטאק אין יאר תרמ״ג, עטלעכע יאר נאך ר׳ ליפעלעס טויט, איז ער שוין געווען א רב מיט א

וועלט־נאמען ווי אַ כלל־ישראל־עסקן. ער האָט שוין געהאַט אַ נאָמען פאַר דעם באַגרינדער און פאַרשפרייטער פון דער חיבת־ציון־באַוועגונג, ווי אירער אַ טעאַ־רעטיקער און אַ פראַקטיקער. ער האָט שוין געהאַט אַרויסגעטראָטן פון די באַ־גרענעצטע ראַמען פון דער רבנות־טעטיקייט, פון די ד׳ אמות של הלכה, כאָטש ער האָט אויך אימפאָנירט מיט זיין תלמודישער גאונות און מאַראַלישער קראָפט. ער איז אויך געווען אַ גרויסער קעמפער, אָבער ער האָט זיך שוין ניט געקענט באַנוגענען און זיך באַגרענעצן מיט אַרטיקע ענינים, ווי וויכטיק זיי זאָלן ניט זיין. ער האָט שוין געהאַט אַ קוק אויף דער יידישער געשיכטע און דער פאַר־גאַנגענהייט און אַן אויסקוק אויף איר עתיד, און דער עיקר, ער האָט פאַרמאָגט אַ שאַרפן קריטישן בליק אויף דעם זיינצייטיקן יידישן מצב, דעם טרויעריקן מאַראַלישן, גייסטיקן און מאַטעריעלן צושטאַנד; און געהאַט האָט ער גאָר אַ שוואַכע האָפענונג אין דער ווייטער צוקונפט.

ער האָט דעריבער שטענדיק מקנא געווען די אומות העולם, וואָס ער האָט זייער אינעווייניקסטן פאַרפוילטן מאַראַלישן צושטאַנד ניט געקענט. ער פלעגט שטענדיק זאָגן מיטן פייטן פון סליחות און פלעגט קלאָגן: „כל עיר על תלה בנויה ועיר האלוהים משפלת עד שאול תחתיה״ — אַלע חרובע שטעט (מדינות) זיינען אין דער נייער צייט צוריק אויפגעבויט געוואָרן, מאַטעריעליש און מאָ־ראַליש — נאָר גאָטס שטאָט, אונדזער מדינה, אונדזער מאַטעריעלער מאַראַליש־גייסטיקער צושטאַנד איז טיף געזונקען ביזן אונטערשטן שאול, און עס איז ניט פאַרויסצוזען, ער זאָל קענען ווערן אויפגעבויט מחמת אונדזער דרויסנדיקן פזור און אינעווייניקסטן פרוד.

כאָטש ער איז געווען אַ פאַרצייטיקער פרומער רב אָן שום באַוואָרענישן און האָט געגלייבט אין ביאת הגואל, אין משיחן, האָט ער אָבער געהאַלטן פון דעם באַדינג וואָס איז געשטעלט אין תורת משה (דברים, ט״ו, י״ח): „וברכך ה׳ אלוהיך בכל אשר תעשה״ („גאָט וועט דיך בענטשן אין אַלץ, וואָס ד ו וועסט ט א ן ״) — מוז דער מענטש, דער פרט און דער כלל, פריער אַליין טאָן במעשה און נאָך דעם באַקומען גאָטס הילף. בכן האָט ער געהאַלטן אַז משיח קען ניט קומען, איידער מיר וועלן פריער ניט אויפבויען און דערמיט קונה־זיין ארץ־ישראל.

ר׳ שמואל איז געווען זייער אַן ענערגישער מענטש, מיט גרויסע פעאיקייטן, מיט אַ שאַרפן, דורכדרינגנדיקן פאַרשטאַנד, מיט אַ טיפן געפיל און דערהויבענעם גייסט. אין פאַרגלייך מיט אַנדערע רבנים איז ער געווען אַ פאַרמעגלעכער מענטש: ער האָט געהאַט געוואונען אַ היפשע סומע געלט. אַלע זיינע כשרונות און מעגלעכקייטן האָט ער אָנגעוועندט אויף צו העלפן פאַרווירקלעכן זיין לעבנס־אידעאַל, וואָס פון אים האָט ער זיך ניט מסיח דעת געווען אפילו קיין איין רגע פון זיין לעבן. ער האָט שטענדיק געפירט אַ ברייטע קאָרעספאָנדענץ און גע־שטאָנען אין פאַרבינדונג מיט דער גאַנצער יידישער וועלט. ער איז אויך ארום־געפאָרן עטלעכע חדשים אַ יאָר (לויט זיין הויפט־תנאי מיט דער ביאַליסטאָקער

קהילה) אין אַלע גרויסע אייראָפּעאישע און רוסישע קהילות און האָט געקלאַפּט אין אַלע טירן פון די יידישע גרויסע גבירים און מפורסמים, כלל־טוערס און פּאָליטיקער, זיי צו באַוועגן צוצושטיין צו דער אַרבעט פון ישוב ארץ־ישראל, ביז ער האָט סוף־כל־סוף מצליח געווען צו געווינען דעם פּאַריזער באַראָן עדמונד ראָטשילד (הנדיב הידוע) פאַר זיין אידיי פון ישוב ארץ־ישראל און חיבת ציון.

עס ווערט דערציילט אין זיינע ביאָגראַפיעס (איך גיב עס דאָ איבער בקיצור): סוף תרמ״א האָט ר׳ שמואל, צוריקפאָרנדיק פון באד רייכענהאַל, זיך געטראָפן אין פראַנקפורט־מיין מיט ר׳ יהושע צייטלין, אַ באַוואוסטן משכיל און גביר, וואָס האָט אים דערציילט, אַז פרץ סמאָלענסקין וואָס איז אויך געווען אַ חובב־ציון, האָט אים איבערגעגעבן[15], צוריקפאָרנדיק פון פעטערבורג, אַז באַראָן האָ־ראָץ גינצבורג האָט זיך פאַר יענעם מתחייב געווען צו גרינדן אַ יידישע קאָלאָניע אויף זיין פאָטערס נאָמען אין ארץ־ישראל פאַר 50 משפחות. הערנדיק דאָס, האָט זיך ר׳ שמואל דערפרייט, און כדי די זאַך מחזק צו זיין איז ער תיכף אָפּגע־פאָרן קיין פאַריז, וואו גינצבורג האָט זיך דעמאָלט געפונען. אָבער אַז ער איז געקומען צו אים, האָט עס יענער אים אין גאַנצן אָפּגעלייקנט.

ר׳ שמואל, וואָס איז געווען אַ גרויסער מאמין, האָט זיך געטראַכט, אַז ניט אומזיסט האָט גאָט מסבב געווען זיין נסיעה קיין פאַריז. ער דאַרף זיך בכן משתדל זיין וועגן ישוב ארץ־ישראל ביי דער אַליאַנס איזראַעליט (חכי״ח). האָט ער זיך געוענדט צו אירע צוויי חשובע מיטגלידער, פרומע און נאַציאָנאַלע יידן: הרב ר׳ צדוק כהן, דעם פראַנצויזישן אייבער־ראַבינער, און דעם באַקאַנטן ר׳ מיכל ערלאַנגער, וואָס ער האָט זיי תיכף געוואונען פאַר זיין אידיי. זיי האָבן באַשלאָסן, אַז ר׳ שמואל זאָל דערלאַנגען צו דער חברה א מעמאָראַנדום וועגן ישוב ארץ־ישראל לויט זיין פלאַן צו גרינדן אַ מוסטער־קאָלאָניע אין ארץ־ישראל פון יידישע פויערים פון רוסלאַנד, און זיי ביידע וועלן אים העלפן. ער האָט אַזוי געטאָן, אָבער די חברה האָט אים אָפּגעזאָגט. האָט ר׳ שמואל מאָהילעווער זיינע צוויי העלפערס מודיע געווען, אַז צוריק מיט לייַדיקע הענט וועט ער ניט קומען צו זיך אַהיים, און אַז ער פאָרט וועגן דעם צו די „אגודת אחים״ אין לאָנדאָן (אַ קאָנקורענץ־חברה פון חכי״ח). זיי האָבן אים געבעטן אָפּוואַרטן עטלעכע טעג, נאָך דעם האָבן זיי אים געמאָלדן, אַז זיי האָבן געוואונען פאַר זיין אידיי פון ישוב ארץ־ישראל דעם באַראָן עדמונד ראָטשילד, און ער האָט פאַר ר׳ שמואלן באַשטימט אַן אוידיענץ מיט זיי צוזאַמען דעם ערשטן טאָג סכות תרמ״ב. אויף דער אוידיענץ האָט ער מסכים געווען מיט ר׳ שמואלס פלאַן אין מעמאָראַנדום צו חכי״ח („חברה כל ישראל חברים״). הרב צדוק כהן האָט ר׳ שמואלן איבער־

15. זען מיין מאמר „טפוסים מעסקני חובבי ציון״ אין המאסף לשנת השלשים של הצפירה, וואַרשע, תרס״ג, זז׳ 102—123; זען אויך: הרב ר׳ יהודה לייב הכהן פישמאַן, ספר שמואל, ירושלים, תרפ״ג.

געגעבן אַ שריפטלעכע פאַרפליכטונג אין ראַטשילדס נאָמען[16]. ר׳ שמואל האָט דעמאָלט אויסגעקליבן יידישע פּויערים פון דער ראַזשינאָיער יידישער קאָלאָניע, און דער באַראָן האָט געגרינדעט די קאָלאָניע „עקרון". שפּעטער אין תרמ״ט, אַז די עקרונים האָבן, קעגן דעם היתר פון די רבנים, ניט געוואָלט אַרבעטן אין שמיטה, און עס איז אויסגעבראָכן אין עקרון אַ גאַנצע רעוואָלוציע, און דער באַראָן (ד״ה זיין אַדמיניסטראַציע) האָט זיי געוואָלט אַרויסוואַרפן פון דער קאָלאָניע, האָט ר׳ שמואל געשריבן צו אים אַ בקשה פאַר זיי. האָט ער אים געענטפערט אַ בריוו (איך האָב אים געלייענט אין אַריגינאַל) מיט כעס; ער מאַכט אים דעם פאַרוואורף, אַז ער האָט אים אַריינגעפירט אין דעם גאַנצן שלעכטן עסק פון ישוב ארץ־ישראל און איצט שטייט ער פון ווייטנס[17].

ר׳ שמואל מאָהילעווער איז געבוירן געוואָרן אין האלאבאקע (גלובאָק), אַ קליין שטעטל אין ווילנער גובערניע, כ״ז ניסן תקפ״ד. ער שטאַמט פון גרויסן רבנישן יחוס. זיין פאָטער ר׳ יהודה־לייב איז געווען רב אין אַ קליין שטעטל סאָלאָק. ר׳ שמואל איז געווען אַ וואונדער־קינד מיט זיינע פענאָמענאַלע פעאי־קייטן. צו 10 יאָר איז ער שוין באַקאַנט געוואָרן ווי דער גלובאָקער עילוי; צו 15 יאָר האָט ער חתונה געהאַט, תר״ח איז ער געווען האלאָבאָקער רב, תרי״ד — רב אין שאקי, תר״כ איז ער אויפגענומען געוואָרן ווי רב אין סואוואלק נאָכן באַקאַנטן גאון ר׳ יחיאל הלויר, תרכ״ח איז ער געוואָרן רב אין ראַדאָם, תרמ״ג — רב אין ביאַליסטאָק. יום ה׳, י״ט סיון תרנ״ח איז ער געשטאָרבן, זייענדיק רב אין ביאַליסטאָק 15 יאָר.

ר׳ שמואל מאָהילעווער איז געווען פון די קעמפנדיקע כאַראַקטערס. זיי־ענדיק רב אין ראַדאָם, אַ חסידישע שטאָט, האָט ער געהאַט גרויס מחלוקת מיט די חסידים, וואָס ער האָט זיי פאַרפאָלגט מיט זיינע דרשות. פאַרן פאָלק האָט ער אָנגערופן זייערע רביים נביאי־הבעל און די חסידים עובדי־הבעל. זיי האָבן איין מאָל, מוצאי־שבת נאָך מלווה־מלכה, אַריינגעוואָרפן שטיינער ביי אים אין שטוב, בשעת ער איז געזעסן און געלערנט, און זיי זיינען דערפאָר אויך שטאַרק באַשטראָפט געוואָרן פון ראַדאָמער גובערנאַטאָר.

---

16. זען: יחיאל בריל יסוד המעלה. איך האָב געלייענט דעם אַריגינאַל וואָס איז געווען געשריבן אין דייטש מיט יידישע אותיות.

17. ר׳ שמואל מאָהילעווער, ווייזנדיק מיר דעם בריוו, האָט געזאָגט, אַז דעם בריוו וועט ער הייסן זיך לייגן צוקאָפּנס נאָכן טויט, וויל ער באַווייזט, אַז ער איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט צוגעציגן דעם באַראָן צו דער אידיי פון ישוב ארץ־ישראל, וואָס איז דורכן באַראָן געגרינדעט געוואָרן במעשה. דער בריוו איז שפּעטער פאַרפנטלעכט געוואָרן דורך זיין אייניקל יוסף מאָהילעווער אין ירושלים פאַרן באַראָנס לעבן און נאָך זיין טויט אין דער העברעאישער ארץ־ישראל־צייטונג הארץ.

גאַנץ פּאַלש און טענדענציעז האָט נחום סאָקאָלאָוו אין העולם, תרצ״ה, גליון כ״ב, אין זיין מאמר „הגדיב הלא ידוע" אָפּגעלאָכט און מבטל געמאַכט די וויכטיקונג פון רבנים (ד״ה פון ר׳ שמואל) אויפן באַראָן צו טאָן פאַרן ישוב ארץ־ישראל. זע אויך די תשובה פון ר׳ יצחק ניסנבוים אין מאָמענט, 1935, נומ׳ 142.

נאָך דעם ווי ער איז געוואָרן רב אין ביאַליסטאָק, און שוין פריער האָט ער מצליח געווען צו געווינען דעם באַראָן עדמונד ראָטשילד פאַר דער אידיי פון חיבת ציון, האָט ער געמאַכט שלום מיט אַלע פרייַע משכילים, און פון דער צווייטער זייט, מיט אַלע קנאים און חסידים. אַ לענגערע צייט איז ער געשטאַנען אין פאַרבינדונג מיטן לעצטן קאָצקער רבין, וואָס איז געווען אַ חובב ציון און געקליבן געלט אויף צו גרינדן אַ חסידישע קאָלאָניע. ער האָט געוואָלט אַרומ־נעמען אַלע יידישע פּאַרטייען און זיי פאַראייניקן פאַר דעם איינעם צוועק. ער האָט זיך אַמאָל, אין מאַריענבאַד, געטראָפן מיט פּראָפעסאָר גרעץ, דעם באַרימטן יידישן היסטאָריקער. האָט ער אים שטאַרק אָגיטירט פאַר חיבת־ציון; האָט אים גרעץ אָפּגעשטויסן מיטן פּסוק אין תהלים (קכ"ז, א'): „אם ה' לא יבנה בית שוא עמלו בוניו בו, אם ה' לא ישמור עיר שוא שקד שומר". האָט אים ר' שמואל געענטפערט: „מיר האָבן זיך פאַרביטן מיט די טענות; דאָס האָב איך, ווי אַן אַרטאָדאָקסישער רב, געדאַרפט זאָגן, און איר, ווי אַ היסטאָריקער, האָט זיך געדאַרפט שטעלן אין דער שפּיץ פון דער חיבת־ציון־באַוועגונג אויף מיין אָרט".

ניט ווייניקער ווי ר' ליפּעלע איז ער געווען אָנגענומען ווי אַ תלמודישער אויטאָריטעט, און אויך ער האָט אימפּאָנירט מיט זיין גרויסער מאַלישער קראָפט און רייַנקייט. ער איז געווען שונא בצע בתכלית. ער פלעגט נאָך געבן נדבות מיט אַ ברייטער האַנט. ער האָט געפירט זיין רבנות מיט שטאָלץ און ווערדע, ער האָט קיינעם ניט נושא פּנים געווען, וואו עס איז געווען נוגע צו יושר און אמת. אַלע גרעסערע קהילה־ענינים זיינען באַשלאָסן געוואָרן אונטער זיין פאָרזיץ און מיט זיין צושטימונג, אַלע רעליגיעזע פראַגעס — דורך אים און זיין בית־דין. עס האָט זיך אים קיינער ניט אַנטקעגנגעשטעלט, אפילו דער תקיף־הקהל. אָבער קיין קעמפער, קיין גרויסער אויפטוער איז ער שוין אין ביאַליס־טאָק ניט געווען; ער האָט אַלץ איבערגעלאָזן ביים אַלטן אָפּגעשטאַנענעם צו־שטאַנד[18]. זיין ענערגיע, זיין קעמפערישקייט האָט ער פאַרבאַהאַלטן פאַר זיין לעבנס־אידיי — פאַר חיבת־ציון.

ניט אומזיסט האָבן אַנדערע ביאַליסטאָקער מתרעם געווען און געזאָגט אויף אים: „מיר האָבן אַ וועלט־רב, אָבער ניט קיין ביאַליסטאָקער רב". אמת, ביי געוויסע געלעגנהייטן פלעגט ער שטאַרק שטראָפן די מנהיגי־הקהל פאַר זייער אָפּגעלאָזנער, שלעכטער הנהגה. איך האָב אים אָמאָל געהערט אין זיין שבת־תשובה־דרשה, קרוב 50 יאָר צוריק, אין דער דעמאָלט פרומער פאַנאַטישער ביאַליסטאָק, שטורעמענדיק פון דער בימה במעמד פון אַלע מנהיגי־הקהל, גבי־רים, די גרעסטע שטאָט־לומדים און פאַנאַטישע פרומאַקעס, און זאָגנדיק זיי: „אייערע קינדער שטרעבט איר צו דערציען פאַר געבילדעטע מענטשן, זיי זאָלן

18. ר' שמואל מאָהילעווער האָט עס געפילט. ער האָט זיך אָמאָל פאַר מיר פאַרענט־פערט און האָט מיר אויפגעקלערט, אַז אויב ער וואָלט זיך אַרײַנגעלאָזט אין די אָפּגעלאָזענע אָרטיקע זאָכן, וואָלט ער געמוזט אויפגעבן זיין לעבנס־אַרבעט פאַר ארץ־ישראל.

קענען זיין סוחרים, זאָלן טויגן צום פראַקטישן לעבן; אייער גאַנצע יראת שמים לאָזט איר אויס נאָר צו די ארעמע קינדער, נעבעך, ניט צולאָזנדיק אין דער תלמוד־תורה צו לערנען זיי אפילו די לאַנדשפראַך, כדי זיי צו דערציען פאַר טויגעניכטסן, פאַר בטלנים, שדכנים, מעקלערס, לאָטעריי־צעטלען־הענדלערס".

ער פלעגט מוותר זיין אויף אַלץ, וואָס איז נוגע געווען זיינע אייגענע אינטערעסן כדי ניט צו שטערן דעם אַלגעמיינעם שלום אין שטאָט. כאָטש גאָנץ פרום, איז ער דערביי געווען זייער טאָלעראַנט. כאַראַקטעריסטיש איז זיינע א תשובה, וואָס ער האָט אַמאָל געגעבן צוויי חברים פון מזהירי שבת. קומענדיק צו א בעקער ערב שבת שפעט פאַרנאַכט, האָבן זיי אים געפונען ווי ער שטייט און פאַררוקט טשאָלנטן אין אויוון. האָט איינער פון זיי, א גרויסער קנאי, אָנגעהויבן מיט זיין שטעקן צו קלאַפן די טשאָלנטן, האָט דער בעקער אים אָנגעשאָנען און ביידן אַרויסגעוואָרפן. זיינען זיי געקומען צו ר' שמואלן מסרן אויפן בעקער. האָט ר' שמואל זיי געגעטפערט, אז דער בעקער איז געווען גערעכט. ער האָט זיי געזאָגט: „פאַרוואָס האָט איר זיך ניט געלערנט פון תלמוד, וואָס זאָגט (שבת ל"ד, ע"א) — „אף על גב דאמרו רבנן, ג' דברים צריך אדם לומר בתוך ביתו ערב שבת עם חשיכה: עשרתם, ערבתם, הדליקו את הנר, צריך למימרינהו בנחותא, כי היכי דליקבליהו מיניה" — דער תלמוד, הייסט עס, האָט אָנגעזאָגט, אז מען זאָל זיך פירן ביי אַזעלכע אָנגעלעגנהייטן מילד, געלאָסן, כדי מען זאָל עס אָננעמען, און איר זייט געגאַנגען צעקלאַפן יידישע ארעמע טשאָלנטן, האָט דער בעקער געדאַרפט זיך מיט אייך אָזוי באָגיין. מיר האָט עס איבער־געגעבן ר' שלמה־יעקב ראַבינאָוויטש, וואָס איז געווען דער צווייטער ביי דער גאַנצער געשיכטע און געהערט אָט די ווערטער פון ר' שמואלן.

ר' שמואל איז קיין מאָדערנער משכיל ניט געווען. ער האָט קיין פרעמדע שפראַכן ניט געקענט; זיין השכלה איז געווען נאָר די אַלטע און מיטלאַלטער־לעכע העברעאישע ליטעראַטור. ער איז געווען א גוטער העברעאישער סטיליסט און א מאַטעמאַטיקער[19], אָבער ער איז געווען א קעגנער פון דער אָזוי גערו־פענער חכמת ישראל[20] און קעגן יעדער קריטיש־וויסנשאַפטלעכער באַלייכטונג פון ביבל און תלמוד. ער האָט אָבער געהאַט א גרויסע איינגעבוירענע אינטעלי־גענץ, א שאַרפן קריטישן בליק אויף אַלע יידישע אָנגעלעגנהייטן, אַן אייזערנע לאָגיק און טיפע געדאַנקען און הויכע אידעאַלן. דער עיקר האָט ער אימפאָנירט מיט זיין תמימות, ערנסט[21] און אמת, מיט זיין גרויסער מאָראַלישער קריסטאַל־

19. ער האָט אַרויסגעגעבן א וויסנשאַפטלעכע בראָשור וועגן א מעריזיאן קבוע בנוגע צו קביעת שבת.

20. איך האָב אים אַמאָל געזאָגט מיינעם א קריטישן חידוש אין תלמוד צו מאַכן אַן אַנדער גרסא אין א גמרא מגילה, האָט ער מיך געבעטן: „זייט מיך ניט מצער מיט אַזעלכע תורות", כאָטש איך האָב דערנאָך געפונען די זעלביקע גרסא אין רי"ף.

21. דער לעקסיקאָן פון יידישע חכמות פון הרב יהושע זלאָטניק לייגט אַריין ר' שמואל מאַהילעווערן אין מויל גאָנץ פאַלש א פאָר בדחנישע גאַסנוויצן. ער האָט פיינט געהאַט די

ריינער נשמה. עס האָבן זיך דעריבער פאַר אים געבויגן די גרעסטע אינטעלי־
גענטן. יעדערער האָט געפילט אין אים אַ גרויסן מענטש און ייד. ער איז ע־
שטאַנען דערמיט העכער פאַר אַלע זיינע חברים — די גרויסע רבנים פון זיין
צייט.

ער האָט אויך איבערגעלאָזן צוויי חבורים בכתב־יד אויף קדשים און שאלות
ותשובות, וואָס וואָלטן אַנטפּלעקט זיין גרויסע גאונות אין תלמוד. ער האָט
פאַרן לעבן ניט געוואָלט דרוקן קיין ספר צוליב אַ טעם, וואָס איז דערקלערט
געוואָרן אין מיינע טפוסים מעסקני חובבי ציון הראשונים[22]. ביי זיין איניקל
ד״ר יוסף מאַהילעווער, ביאַליסטאָקער ראַבינער, איז שוין געווען דער ספר שו״ת
מסודר צום דרוק, נאָר בעתן פּאָגראָם האָבן אים די פּאָגראָמשטשיקעס צעריסן
אויף פּיצלעך.

צו ר׳ שמואל מאַהילעווערס גראַנדיעזער לוויה זיינען געקומען די גרעסטע
גאונים פון דער סביבה: ר׳ חיים בריסקער, ר׳ יאָשע סלאָנימער, קאָמיי מירער
און נאָך און נאָך, און זיי האָבן אויף אים געמאַכט גרויסע הספּדים.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן נייעם בית־עולם איז אַזאַ:

פּ״נ רבינו שמואל מוהילבר זצ״ל, הגאון אב״ד דקהלת ביאליסטאָק, אחד המיוחד בגאוני
דורו, צדיקיו וקדושיו, מהולל תנועת חבת ציון בכל תפוצות הגולה ובמיסדי הישוב החדש
של בני ישראל בארץ־ישראל, נשמתו צרורה בצרור החיים הנצחיים של עמו, תורתו וארצו
(בלוח הראשון של המצבה) רבינו שמואל מוהיליבר בהר״ח ר׳ יהודה לייב זצ״ל שמש ברבנות
חמישים שנה בקהלות, הלובוקי, שאקי, סובאלק, ראדום וביאליסטאָק (משנת תרמ״ג) גולד
בהלובוקי[23] פלך ווילנא כ״ז ניסן תקפ״ד. נסתלק בביאליסטאק י״ט סיון תרנ״ח (בלוח השני
של המצבה).

נאָך זיין פּטירה זיינען אַפּגעדרוקט געוואָרן צוויי באַזונדערע הספּדים: א) רמת שמואל
פון דעמאַלטדיקן דוינסקער פּרומסטן און גרעסטן מגיד ר׳ אליקום־געצל (ווילנע, תרנ״ט).
ער דרשנט: אפילו זיין פאַמיליע־נאָמען מלא ועך, — מלא תורה ויראה וכל מדה נכונה,
ועך לעשות לטובת כלל ישראל (דאָרט, ט׳); כאָטש ער האָט אים אליין ניט געקענט, זאָגט ער
אַלץ, וואָס ער האָט געהערט פון הרב ר׳ מאיר שמחה כהן, דווינסקער רב, וואָס איז געווען
אַ ביאַליסטאָקער. ב) הספּד מר (פּיטרקוב, תרנ״ח) פון שישלאָוויצער רב ר׳ מרדכי שאָטש,
דער זון פון הגאון ר׳ מאיר יונה, דער מחבר פון אהבת מרדכי און תורת מרדכי, וואָס האָט
געוואוינט אין ביאַליסטאָק און האָט אים גוט געקענט. ער הייבט אים אויף העכער פון אַלע
רבנים גאונים פון זיין צייט צוליב זיין אמת, סבלנות, ענווה און זיין מסירת־נפשדיקער אַרבעט
פאַר ישוב ארץ־ישראל. ער זאָגט אויף אים דעם פּסוק פון פּ׳ בהעלותך (די סדרה פון דער
וואָך פון זיין פּטירה): „בהעלותך את הנרות אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות״, אַז
פון די 7 גרויסע גאונים, וואָס זיינען געשטאַרבן אין יענער תקופה, — זיין פאַטער ר׳ מאיר

פוילע וויצן. ער איז אַמאָל צוזאַמענגעקומען וועגן ישוב ארץ־ישראל מיט ר׳ יאָשע־בער,
בריסקער רב, וואָס איז געווען אַ גרויסער וויצליגנ. האָט ער אויסגענומען מיט אים דעם
ערשטן באַדינג, ער זאָל אים ניט אַפּפּטרן מיט זיינע וויצן. עס איז דעמאָלט געווען באַקאַנט
דער וויץ, וואָס ר׳ יאָשע־בער פלעגט זאָגן אויף די חובבי ציון, אַז זיי זיינען אַזוי ווי די
וויסע־חברהניקעס אין די קליינע שטעטלעך, וואָס לויפן פאַר יעדער חופּה.

22. זען מיין מאמר, דערמאָנט אין הערה 15.

23. דער מצבה־קריצער האָט דאָ פאַרגרייזט: בהלובגני.

יונה שישלאוויצער, רבי הערש לייב וואלאזשינער, ר׳ יאשע בער בריסקער, רבי ירוחם לייב מינסקער גדול, ר׳ יצחק אלחנן קאווענער, ר׳ יהושע לייב דיסקין, — איז ר׳ שמואל מאהילעווער, דאס זיבעטע יידישע ליכט, העכער פאר זיי אלע מיט דעם זכות פון ישוב ארץ־ישראל. ער שטעלט אים איבערהויפט זייער גרויס מיט זיין גאונות צדקות, גוטסקייט און מיט זיין חן ביי אלע — מיט זיין צוציאונגס־קראפט, און זאגט אויף אים די מליצה פון חז״ל „שקול שמואל כמשה ואהרן״, בתורתו, בחכמתו, ביראתו ובמידות טובות להטיב לעמו להושיעם בצרתם.

צו זיין 25טן יארצייט האט הרב ר׳ יהודה לייב הכהן פישמאן פון ירושלים ארויסגעגעבן א באזונדערן ספר שמואל (ירושלים, תרפ״ז, קפ״ז עמודים) מיט א קונטרס דברי שמואל (שו״ת וחידושים) און אויך א מאמר פון ד״ר יוסף מאהילעווער „דעותיו והשקופותיו של רבי שמואל״ פון יאר תרל״ו ביז תרמ״ה, לויט זיינע פארבליבענע כתבי־יד.

בשעת דער 50־יאריקער יובל־פייערונג פון דער גרינדונג פון חיבת־ציון, תרמ״ב—תרצ״ב (י״א טבת תרצ״ב) האט מען געמאכט א גרויסע פייערונג מיט הספדים אין בית־מדרש בית שמואל און א פראצעסיע צום בית־עולם, און דארט האט מען צוגעקלאפט צו זיין מצבה א מירמל־שטיינענעם טאוול מיט 20 חרוזים פון א העברעאישן הימנון אויף רבי שמואל מאהילעווער.

ו. הראב״ד ר׳ חיים־הערץ היילפערן

עטלעכע יאר נאך ר׳ שמואל מאהילעווערס פטירה איז געווארן ראב״ד פון ביאליסטאקער בית־דין הרב ר׳ חיים־הערץ, דער אינציקער זון פון ר׳ ליפעלען[24]. אייגנטלעך, איז ער פון ר׳ ליפעלעס פטירה ביז ר׳ שמואל מאהילעווערס התמנות געווען ממלא מקום הרב, ווייל ער איז געווען א מורה הוראה אין ביאליסטאק נאך בייז זיין פאטערס בית־דין, און אזוי ארום איז ער געווען ביאליסטאקער מורה הוראה העכער 50 יאר. ער איז ניט געווען קיין תלמודישער גאון ווי זיינע צוויי פארגייערס, אבער ער איז אנערקענט געווארן פאר א בעל הוראה מומחה. ער איז אויך ניט געווען קיין קעמפער ווי זיין פאטער, און קיין כלל־טוער ווי ר׳ שמואל. ער איז געווען לויט זיין כאראקטער א רואיקער מענטש, א גרויסער

24. איך מוז דא אויפמערקזאם מאכן, כדי מען זאל מיך ניט חושד זיין, אז איך האב געגומען פאר דער דאזיקער רשימה פון ביאליסטאקער רבנים ווי א מקור די רשימה פון הרב ר׳ שמחה מאלין מפה, וואס האט געדרוקט א קורצע פארגרייזטע רשימה אין ביאליסטאקער אלמאנאך, 1931, וויייל די זאך איז פארקערט: איך האב א קורצע רשימה געדרוקט אין ביאליסטאקער דאס נייע לעבן פריער פאר אים מיט דריי יאר, אין 1928, נומ׳ 248. כדי צו פארריכטן געוויסע טעותן וואס זיינען געווען אין מיין ניט פולקומער סקיצע וועגן ביאליסטאקער געשיכטע אין יובילייי־נומער פון היינט, תרס״ח—תרפ״ח. האט דער „מחבר״ ר׳ שמחה מאלין זי אפגעקאפירט כמעט מלה במלה, ניט דערמאנענדיק פון וואנען ער האט די רשימה געגומען, און צוליב זיין „חיבור״ האט ער דארט געגעבן זיין בילד און ביאגראפיע. איך האב רעאגירט אויף דעם פלאגיאט אין אונזער לעבן, 1932, נומ׳ 109.

נח לבריות און אַן עניו, נענטער צום המון ווי צו דער לומדישער וועלט. דערי־בער איז ער געווען באַליבט ביי אים. ער איז געשטאָרבן ו׳ אייר תרע״ט.

דער נוסח פון זיין מצבה [25] אויפן נייעם בית־עולם איז אַזאַ:

אדמו״ר הגאון צדיק ועניו שלשלת היוחסין גאון ההוראה, פאר הדור והדרו, אריאל המדות, חותם האמת, סמל הצניעות והאצילות פי חכם חן הרעיף טל תחיה לקשי יום ולעלובי נפש, לבו הטהור מקור אהבה, רחמים וחסד לעמו ולכל נברא. כששים שנה רעה עדתו בנחת ובמישור כמלאך אלוהים התהלך בתוכנו כי לקח אותו אלוהים, מרן חיים נפתלי הערץ היילפערן זצ״ל ראב״ד דקהלתנו בהגאון האמתי ציסו״ע מרן רפאל יו״ט ליפמאן זצ״ל אב״ד דביאליס־טאָק. נולד ח׳ שבט תר״א, נפטר ו׳ אייר תרע״ט לפ״ק תנצב״ה.

ר׳ חיים־הערץ איז אַבער געווען אַ פאַסיווער קעגנער צו ר׳ שמואלס רבנות. ער איז אַרויס פון זיין בית־דין און איז געווען אַ מורה הוראה פאַר זיך, ניט אַנגרייפנדיק די פונקציעס פון רב. צו אַפענע מחלוקת און בזיונות איז ניט גע־קומען, ווי אין אַזעלכע פאַלן אין אַנדערע שטעט, ווייל ביידע האָבן געהאַט איידעלע כאַראַקטערס און זיינען געווען שונאי בצע.

די סיבה פון ר׳ חיים־הערצס קעגנערשאַפט איז געווען זייער תרעומות אויף ר׳ שמואל מאַהילעווער, פאַרוואָס ער האָט אים אַפגעזאָגט זיין פאַראַנג צו ווערן באַשטימט ווי ראב״ד. ווי עס האָט מיר אַבער דערציילט דער פאַרשטאַרבענער ר׳ יעקב בכרך, דער באַקאַנטער מלומד, איז ר׳ שמואל ניט שולדיק געווען אין דעם. בכרך איז געווען דער שדכן פון דריי קאַנדידאַטן אויף ביאַליסטאָקער רבנות: ר׳ יאָשע בער סלוצקער (און שפּעטער בריסקער רב), ר׳ יהושעלע קוט־נער און ר׳ שמואל מאַהילעווער. יעדערער האָט געהאַט אַ צד, איז מען געווען מחולק. עס איז געבליבן ביי אַן אספּה פון ראשי־הקהל, אַז ר׳ חיים־הערץ זאָל זיין דער מכריע, האָט ער איינגעשטימט אויף ר׳ שמואל מאַהילעווער [26] און אַזוי איז געבליבן.

אַז ר׳ שמואל איז אַנגעקומען פאַר רב, איז ר׳ חיים־הערץ תיכף אַריין אין זיין בית־דין, ער האָט אַבער פאַרלאַנגט פון ר׳ שמואלן, ער זאָל אים אויסצייי־כענען קענן די איבעריקע דיינים און אים באַשטימען פאַרן ראש־בית־דין; האָט אים ר׳ שמואל געענטפערט, אַזוי ווי ער איז דאָ לעת־עתה פרעמד, מוז ער האָבן דערצו די הסכמה פון די ראשי־הקהל. ער האָט דאָס זיי פאַרגעלייגט, און זיי האָבן דאָס לחלוטין אַפּגעזאָגט צוליב פאַרשיידענע טעמים. האָט ר׳ שמואל דערצו גאָרניט געקענט העלפן.

---

25. דעם נוסח האָבן געשריבן זיינע צוויי אייניקלעך, ביידע טיכטיקע העברעאישע שרייב־ערס, מיט אַ מליצהשן הויכן מגוזמדיקן סטיל.

26. אַז בכרך האָט אים געפרעגט, פאַרוואָס ער האָט אַזוי מכריע געווען, האָט ער געענט־פערט: „איך בין אפילו קענן נעמען אַ רב, אָבער אַז עס איז שוין באַשטימט געוואָרן יאָ צו נעמען, איז פאַר מיר גלייכער ר׳ שמואל, ווייל מען זאָגט, אַז ער איז אַ קלוגער, און מען זאָגט, אַז עס איז גלייכער מיט אַ קלוגן צו פאַרשפּילן איידער מיט אַ נאַר צו געווינען״.

אַן עפּיזאָד פון דעם דאָזיקן רבנים־סכסוך:

מיט עטלעכע פערציק יאָר צוריק האָט די יידישע קהילה לויטן רוסישן געזעץ באַדאַרפט צושטעלן צו יעדן „נאַבאָר" די נייטיקע צאָל רעקרוטן, לויט דער יידישער באַפעלקערונג. אויב זי האָט עס ניט אויסגעפירט, האָט די רעגירונג אויסגעפילט דעם נאַבאָר מיט די יידישע לגאָטעס (בנים יחידים אד"גל), וואָס זיינען געווען פריי פון מיליטער.

די יידישע קהילה פלעגט עס תיכף ניט קענען אויספירן, ווייל עס פלעגן זיך אויסבאַהאַלטן אַ טייל רעקרוטן, פאַדערנדיק פון דער קהילה זיי צו געבן אַ באַפרידיקונג אַ געוויסע סומע; ביז קהל איז מיט זיי מושווה געוואָרן און ביז וואַנען זי האָט אויפגעקליבן די נייטיקע סומע, האָבן די פאַמיליעס פון די לגאָט־ניקעס מעכב הקריאה געווען אין די בתי־מדרשים און פלעגן מאַכן סקאַנדאַלן אין דער קהילה. איז געווען אַ מעשה, אַז מ'האָט אין מאָל צוליב דעם מעכב געווען רבי שמואל מאָהילעווערס רבנישע דרשה פון שבת הגדול אין פאָלקאָוויאַנער בית־מדרש כדי צו צווינגען דעם רב, ער זאָל אויספועלן ביי קהל צו ענדיקן דעם נאַבאָר, ווייל דער רב איז דאָך דעמאָלט געווען דער הויפט־בעל־דעה אין קהלשע ענינים. רבי שמואל האָט געמוזט בחרפה אָפשטעלן זיין דרשה און גיין אַהיים.

מוצאי יום־טוב שיקט מיך רופן רבי שמואל, וואָס האָט מיך געהאַלטן פאַר זיין נאָענטסטן מענטשן, און דערקלערט מיר, אַז עס איז ביי אים געבליבן אָפּצוזאָגן זיך פון ביאַליסטאָקער רבנות. ערשטנס, זעט ער, אַז ער האָט קיין דעה ניט אין קהל צו ענדיקן דעם נאַבאָר, מען פאַלגט אים ניט; צווייטנס, האָט ער געהאַט דאָס יאָר אַ שטאַרקע באַליידיקונג וועגן מכירת־חמץ: די גאַנצע צייט איז מען זיך נוהג אין ביאַליסטאָק צו פאַרקויפן חמץ אין צוויי ערטער — אין זיין בית־דין־שטוב און ביי רבי חיים־הערצן, וואו עס מאַכט טאָפּלט געלט, דער־נאָך וווערט דאָס געלט אויך אַריינגעשיקט צו אים צו פאַרטיילן גלייך צווישן אַלע מורה־הוראות (דער רב אַליין האָט ניט קיין שום געלט פון בית־דין־הכנסות), און היינטיקס יאָר האָט מען אים ניט אַריינגעשיקט דאָס מכירת־חמץ־געלט פון שולהויף, הייסט עס, אַז פון היינט אַן געפינען זיך צוויי בתי־דינים אין ביאַליסטאָק, און דערויף קען ער ניט איינגיין.

איך האָב אים באַרואיקט און איך האָב געשיקט אויפרופן אויף אַן אסיפה אַלע חובבי־ציון, וואָס זיינען געווען די גרעסטע נכבדי־העיר און זיי פאַרגעלייגט דעם ענין. עס איז געוואָרן אַ גרויסער טומל אין אַלע בתי־מדרשים, פאַרוואָס מ'האָט אָנגערירט דעם כבוד הרב. יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי, ביאַליסטאָקער ראש־הקהל, האָט תיכף רעגולירט די פראָגע פון נאַבאָר, און דעם רב האָט מען אַריינגעשיקט דאָס מכירת־חמץ־געלט פון שולהויף, און רבי חיים־הערץ האָט דעמאָלט באַזוכט רבי שמואל מאָהילעווערן און אים מפייס געווען, און דערמיט האָט זיך די מחלוקת איינגעשטילט.

ז. די דיינים, מגידי מישרים און מורי צדק

ר׳ ראובן מגיד מישרים און מ״ץ

אין דער הקדמה פון לב אריה אויף חולין ווערט ר׳ ראובן דערמאנט: בזכות דודי הרב הגדול הצדיק מ״מ דמתא ביאליסטאק הרב רבי ראובן; אויך ווערט ער דערמאנט אין פנקס נר תמיד פון אלטן בית־מדרש פון יאר תצ״ב, אז עס איז אנגענומען געווארן אין דער חברה ה״ה התורני כהר״ר ראובן בהר״ר שלמה ווי א חבר, און אין יאר תקי״ז ווערט ער שוין דערמאנט ווי א מגיד מישרים.

ווייזט אויס, אז ער האט ווי א מ״מ און מ״ץ פארנומען אן ארט פון א רב ביז רבי יהושע שפירא און אויך שפעטער, אבער קיין רב־אב־בית־דין איז ער ניט געווען. וועז ער איז געשטארבן, קען מען דרינגען דערפון, וואס ער ווערט דערמאנט אין פנקס „נר תמיד״ פון יאר תק״ל ווי א ממונה, און אין תקל״ה איז שוין ארייניגענומען געווארן ווי א ממונה זיין זון הרבני שלמה בהמנוח רבי ראובן. ער ווערט אויך דערמאנט אין ספר שו״ת ברית עולם פון ר׳ יצחק אייזיק ווילער (ווארשע, תרנ״ז) מהרב אב״ד דוויסאקע מאזאוו: „רבי ראובן אב״ד ומ״מ דביא־ליסטאק״, און ער איז זיך מייחס צו אים נין ונכד להגאון הקדוש המפורסם וכו׳ רבי ראובן אב״ד ומ״מ דביאליסטאק. ווי עס ווייזט אויס, האט ער דא איבערגע־טריבן, ווארעם באמת איז ר׳ ראובן געווען אין ביאליסטאק נאר מ״מ ומ״ץ פון אן ערך תק״י ביז תקל״ד[27]. ער ווערט דערמאנט אין דער הזכרה פון דער היגער חברה קדישא: הרב המגיד מו׳ ראובן בן ר׳ שלמה הלוי, אבער גאנץ שפעט נאך ר׳ יו״ט ליפמאן ז״ל, וועז ער האט באדארפט שטיין דער ערשטער פאר ר׳ קלו־נימוס.

ר׳ ישראל ב״ר יעקב מ״מ ומ״ץ

ר׳ ישראל איז געהתמעט אויף א הסכמה פון ספר דברי קהלת פון יאר תקמ״ו. ער ווערט דערמאנט אין ספר בגדי ישע, חלק יו״ד, ס׳ י״א: „שמעתי בימי חורפי דבר נפלא מהרב המנוח המפורסם מו״ה ישראל שהיה מ״מ בפה ביאליסטאק״. נאך דעם איז ער אויפגענומען געווארן פאר מ״מ ומ״ץ אין דער ק״ק טיקטין. זיין הסכמה געפינט זיך אויפן ספר זרע יעקב, פירוש אויף רות, מהרב המה״ג מו״ה יעקב אב״ד דוויסטיניץ, פון יאר תקס״א — ווי א מ״מ ומ״ץ פון טיקטין.

---

27. אבער עס וויייזט אויס אז ער האט פארטראטן, בשעת עס איז קיין רב ניט געווען, די שטעל פון א רב. ער ווערט געראכנט ווי דער מוציא ומביא פון דער חברה „נר תמיד״ אין פנקס פון אלטן בית־מדרש אין איינעם מיט הרב מהו״ר משה במו״ה מנחם. אפנים, אז הרב ר׳ משה איז געווען דיין אונטער אים. מען קען עס זען אין די בחירות פון די יארן תקכ״ה־תקכ״ו און תקכ״ז־תקכ״ח אין פנקס „נר תמיד״ (מ״ט ע״ב, נ׳ ע״ב).

רבי יצחק במוהר״ר אברהם

ר׳ יצחק ווערט דערמאָנט אין ספר מאמר מרדכי, פירוש אויף משלי, פון הרב מו׳ מרדכי פון טיקטין און אַ ביאַליסטאָקער איינוואוינער. פון דאָרטן דערוויסן מיר זיך אַז נאָך אין יאָר תקנ״ח האָט ער געזאָגט אַ הדרן אויף ש״ס פאַר ביאַליסטאָקער לומדים און פאַרן הרב המ״ץ רבי יצחק. ער ווערט אויך דערמאָנט אין זכרון לנפש חיה, אין שהש״ר מיט די ענפים (ווילנא־הוראָדנע, תקצ״ג) ווי אַ מ״מ ומ״ץ אין ביאַליסטאָק. חוץ דעם ווערט ער דערמאָנט אין פנקס „לומדי מדרש״ אַלע שבתים און ימים־טובים אין יאָר תקס״ט ווי מ״ץ צוזאַמען מיט הרב ר׳ שלמה־זלמן בהר״ח — ער איז געווען דער פאָטער פון הרב ר׳ אליקום־געצל. אין פנקס פון אַלטן בית־מדרש געפינט זיך אַ קוויטונג, וואָס דער לעצטער האָט געגעבן דעם בית־מדרש פאַר אַ חוב, וואָס האָט געקומט פון אים זיין פאָטער ר׳ יצחק — ווייזט אויס, שכירות פאַר זיין מגידות.

רבי שמואל במוהר״ר יוסף סגל ספרא ודיינא בק״ק ביאליסטאָק

רבי שמואל איז געווען אַ זון פון הרב ר׳ יוסף סגל, אַ דיין מצוין מק״ק אַרלע. ער האָט געשטאָמט פון אַ זייער מיוחסדיקער פאַמיליע. ער איז געווען ספרא ודיינא נאָך ביי הרב ר׳ שלמה זלמן בהר״ח. סך־הכל איז ער געווען דיין אין ביאַליסטאָק מער ווי 40 יאָר. הגם ער איז אויך געווען אַ קרעמער, האָט ער דאָך געלעבט אין דחקות און פלעגט זוכן אַ רבנות אין דער פרעמד, ווי מען זעט פון דעם, וואָס עס שרייבט אים ר׳ דוד נאָוואַרעדאָקער אין גליא מסכת, חלק יו״ד, סי׳ ט״ו: „מבוקשתו לתור איזה מקום מנוחה לפי ערכו כי צר לו המקום במקום שבתו, מאד ומאד אני משתתף בצערן של תלמידי חכמים איך הם מתפרנסים בדוחק ומקיימין התורה מתוך עוני ויזכה לקיימה מעושר. בסביבותינו אין אַני רואה מקום נכון ונשא לפי רום תורתו ואם יהיה באפשרי שיזדמן לזה מקום נכון לפי ערכו בודאי ישום דוד הדברים האלה בלבבו לשום שם ביתו״. ר׳ שמואל האָט מחבר געווען אַ וויכטיקן ספר שו״ת בגדי ישע (ווילנא, 1844). ער האָט זיך אין אים דורכגעשריבן מיט שאלות ותשובות כמעט מיט אַלע גרעסטע גאונים פון זיין צייט. ער באַרירט אין ספר פאַרשיידענע ענינים, און דערמיט איז עס אינטערעסאַנט אויך פון היסטאָרישן שטאַנדפונקט.

ר׳ שמואל איז געווען אַ גרויסער חריף. די רבנים האָבן פון אים געהאַלטן זייער גרויס, ווי מיר זעען פון זייערע תשובות צו אים. עס שרייבט אים ר׳ דוד נאָוואַרעדאָקער אין גליא מסכת, חלק יו״ד, ס׳ ט״ו: „ידידי אחרי רואי והכרתיו עכשיו ביותר ונתפרסם אצלי כשמואל בדורו חכם מיתקרי ורבי מיתקרי, וידיו רב לו לעמוד בקשרי המלחמה, מתחרט אני על אשר לא שלחתי לפניו איזה קונטרס מחידושי אשר חנני ה׳״.

דער פּתחי תשובה (אין חלק יו״ד, הלכת רבית, סימן קע״ז) שרייבט וועגן אים בזה הלשון: „והנה פּעם אחת נזדמנתי עם כבוד ידידי החריף המופלג הר״ר שמואל נ״י דיין מצוין בקהלתנו הראני בכתביו שהשיג על דברי „דגול מרכבה״ הנ״ל[28] וכו׳ ״.

אויף זיך גופא זאָגט ר׳ שמואל אין דער הקדמה צו בגדי ישע: „ואף שלא זכיתי להיות מן המתנשאים לראש באיזו קהילה ביחוד אעפ״י כן הייתי מורה ובא פּה ק״ק ביאליסטאָק זה כמה שנים, ואף בהיות פּה רבנים קשישאי גדולי הזמן לא זזה הוראה מתוך ביתי והייתי מורה הלכה אף כבניהם וברצונם וכמה שאלות חמורות שבאו לפני בדיני אסור והיתור, בדיני גיטין וקדושין יגעתי ביגיעה רבה עד שהשם היה בעוזרי להוציא הדין לאמתי על פּי ראיות ברורות מהש״ס ופוסקים וכו׳ ״.

ר׳ שמואל האָט איבערגעלאָזן בכתב־יד אַ ספר עטרת שמואל אויף הלכת רבית און אַ ספר גרסא דינקותא, חידושים פון זיין יוגנט.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן אַלטן בית־עולם איז אַזאַ:

שם משמואל הלך וגדל ה״ה המאור הגדול, משפּטים לעדתו הורה לערך ארבעים שנ(ה) וינצרם על דיין ומורה ואותנו חדל מלה, איר או״ה לחלקו תורה, ישע לבש לתפארה לזאת נקונן וניילל על הרב מ׳ שמואל ז״ל הלוי בעה״מ ס׳ בגדי ישע, שנפטר ביום ג׳, כ״ח שבט תר״ה לפ״ק תנצב״ה״[29].

רבי נפתלי צבי במוהר״ר משה יפה

ר׳ נפתלי צבי איז נאָך געווען דיין ביי ר׳ וועלוועלעס בית־דין, צוזאַמען מיטן בגדי־ישע; זיי זיינען געחתמעט צוזאַמען מיט ר׳ וועלוועלען אויפן פּנקס בקור־חולים. דער בגדי־ישע איז געווען זיינער אַ קרוב, אַ שני בשלישי. ער ווערט דערמאָנט עטלעכע מאָל אין בגדי־ישע.

רבי יצחק־אייזיק במוהר״ר אברהם

ר׳ יצחק־אייזיק איז געחתמעט אויפן פּנקס פון „חברה חייטים״ תר״ט ט״ו מנ״א, צווישן די איבעריקע ביאַליסטאָקער דיינים. ער איז אַריינגענומען גע־

---

28. מען האָט דערציילט, אַז אַ ביאַליסטאָקער איז אַמאָל אַריינגעקומען צו דעם באַקאַנטן בריסקער גרויסן רב, ר׳ אריה־לייב קאַצענעלנבויגן, האָט ער אים געפרעגט: „וואָס מאַכט עפּעס ביי אייך ר׳ שמואל?״ האָט אים דער ביאַליסטאָקער ייד אַ פרעג געטאָן: „איר מיינט אוודאי ר׳ שמואל שמש?״ (ער האָט זיך אַזוי געוויפן אין ביאַליסטאָק, ווייל ער איז געווען ספרא ודיינא). האָט אים דער בריסקער רב געזאָגט: „זאָגט מיר, ווער קען שוין זיין ביי אייך רב, אַז ער איז שמש ביי אייך?״

29. זיין זון ר׳ בנימין גאָרפינקל איז דאָ געווען אַ רייכער טאַבאַק־פאַבריקאַנט. דאָס געסל פאָרן בריק אויף גומיענער גאַס האָט זיך געפונען אויף זיין נאָמען — „גאָרפינקלס געסל״. אויף זיין מצבה שטייט, אַז ער איז געווען אַ תורני איש תם וישר, האָט קובע געווען עתים לתורה, געשטאָרבן אין תרמ״ג. זיין זון איז נאָך זיין אָנגעזען אָוועק קיין טאוריג און דאָרט געווען דיין.

וואָרן ווי אַ חבר אין חברה שו״ע פון נייעם בית־מדרש אין תקצ״ב. ער איז געחתמעט צווישן די ביאַליסטאָקער דיינים אויף דער הסכמה פון ווילנער־הו־ראַדנער ש״ס.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן אַלטן בית־עולם איז אַזאַ:

קהל בנועם מוסרו והחזיר העטרה ראשונה ליושנה, אין מותו כמוה, היה מעודו צדיק יקונני צדיקים חמדת קדושי(ם). אנה יפנה ישע זרע ישורון.

תמים למד ולימד אבי יתומי(ם) ואלמנות עסקן בצדקו(ת) ובת״ת ובגמ״ח שפל ברך עניו ה״ה הרב המופלג מו׳ יצחק אייזיק במו׳ אברהם נפ׳ י״ט כסלו תר״י.

אין ספר חותם תכנית פון קנישינער רב ר׳ יוסף ב״ר יצחק אייזיק אין זיין הספד אויף אים (אין דרוש העשירי) איז ער זייער מפליג בשבחו. עס ווערט דאָרטן דערציילט אַלע מעשים טובים אין ביאַליסטאָק, אַז ער איז געווען אַ טאַטע פאַר יתומים, אַ פאַרזאָרגער פאַר אלמנות און אַ ברודער צו אביונים.

הדיין רבי זאב־וואלף במוהר״ר בנימין

ר׳ זאב־וואָלף איז געחתמעט אויפן פּנקס פון חברה שו״ע פון נייעם בית־מדרש צוזאַמען מיטן ביאַליסטאָקער רב רש״ז בהר״ח אין יאָר תקס״ח. ער ווערט דערמאָנט אין ספר בגדי־ישע, חלק או״ח סי׳ ד׳: „דיין מובהק מקהלת־נו״. שפעטער איז ער אויפגענומען געווארן פאַר אַ מו״ץ און ראב״ד אין זאַבלו־דאָוע, און ער ווערט דערמאָנט אין לוח המפתחות פון בגדי־ישע אין חלק או״ח סי׳ ד׳ פאַר אַ שערעשאָווער.

רבי טוביה ברבי יצחק

רבי טוביה ווערט דערמאָנט אין פּנקס פון אַלטן בית־מדרש נאָך אין יאָר תקס״ד, דף י״א, און ער איז געחתמעט צווישן די דיינים אין פּנקס „שומרים לבקר״ פון יאָר תק״פ טובא בלא״א המנוח מו״ה יצחק בכרך זללה״ה. ער ווערט אויך דערמאָנט אין פּנקס הנפטרים פון הקדש דיין מקהלתנו. דער נוסח פון זיין מצבה אויפן אַלטן בית־עולם איז אָפּגעריבן. ער ליגט צווישן אַ נפטר פון תקפ״ב און אַ נפטר פון תקפ״ג.

רבי קלונימוס־קלמן במו׳ פסח יאַנאָווער

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן אַלטן בית־עולם איז אַזאַ:

פ״נ הרב המפורסם חריף ובקי, דיין המצוין בהלכה, י״א מרבים כבוד מו׳ קלונימוס־קלמן במו׳ פסח זצ״ל נפ׳ ש״ק א׳ חשון שנת תקצ״ט תנצב״ה.

רבי שלמה־זלמן בנו של רבי נפתלי צבי יפה

ער ווערט געחתמעט אין פּנקס פון „חברה חייטים״ אין יאָר תר״ט און אויך אין פּנקס שו״ע פון אַלטן בית־מדרש און אין פּנקס „חברה תורה״ ז׳ אדר תרי״ב.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ:

שמע שלמה זכרו לטוב מעשה נטע בן נכבד פּאר תמים ת(פּארת) לעדתו יעמן. רץ כצבי לעבודת ה' הורה ביושר ושופ(ט) צדק לעדתו הרב המאוה"ג תוי"מ שלמה זלמן בהרב המ"ץ מ' נפתלי צבי נאסף על עמו פּתאם י"ט אלול תרל"ד לפ"ק תנצב"ה.

רבי אריה לייב במו"ה בנימין כהנא

אין פּנקס שו"ע אין נייעם בית־מדרש שטייט ער דערמאָנט פון שבט תקע"ד ווי אַ נייער חבר אַן אברך. אין פּנקס „חברה תקון ספרים" אין יאָר תר"ג פון אַלטן בית־מדרש ווערט ער דערמאָנט צוזאַמען ווי מו"צ ר' שמואל ספרא ודיינא, דער מחבר פון בגדי־ישע, און איז אויך געחתמעט אין פּנקס פון „חברה חייטים" פון ט"ו אב תר"ט, און אין „פּנקס חברה תורה" ז' אדר תר"יב.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ:

פ"נ הרב המובהק מורה צדק לעדתנו יותר מארבעים שנה כבוד מו"ה אריה לייב כמו"ה בנימין כהנא זצ"ל נפ' ו' אייר תרכ"ו לפ"ק תנצב"ה.

רבי חיים במו"ה יונה פּינסקער

ער איז געווען ספרא ודיינא. ער איז געחתמעט אין „פּנקס חייטים" נאָך ר' לייב כהן אין יאָר תר"ט און אין פּנקס חברה „נר תמיד" פון אַלטן בית־מדרש נאום חיים סו"ד פ"ק הכותב בידי הגבאים שנת תרי"ח, און אין פּנקס „חברה תורה" א' אדר שנת תרי"ב, און אין פּנקס „חברה משניות" תרכ"ד.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ:

פ"נ הרב המאור הגדול דיין צדק בפה מו' חיים במו"ה יונה פּינסקער זצלה"ה. נפ' כ"ד ניסן תר"ל לפ"ק תנצב"ה.

פון די דיינים געפינען מיר געחתמעט אויך דער הסכמה צום דרוקן דעם ש"ס ווילנאָ־הוראָדנע קעגן דער טענה פון די סלאָוויטער מדפיסים, אין מס' ברכות פון יאָר תקצ"ו ו' עש"ק א' חשוון:

רבי נפתלי צבי יפה מו"ץ בביאליסטאָק, שמואל בן א"א יוסף סגל ז"ל סו"ד (פון רעכטס): קלונימוס קלמן במו' פסח יאנאָווער, אריה לייב במו' בנימין כהנא, רבי יצחק אייזיק במו"ה אברהם (פון דער לינקער זייט).

רבי יהושע כהן (בלומענטאָל)

ער איז געווען אַ געוויסע צייט אין ביאַליסטאָק ראש־ישיבה און דיין (ר"מ ומ"ץ). ער האָט זיך געערעכנט אין זיין צייט פאַר אַ גאון. ער איז אונטערגעשריבן אין פּנקס „חברה תורה" כ"ה טבת תרי"ד, יהושע ב"ר ראובן הכהן ראש המורים ור"מ דפ"ק. איינער פון די עלטסטע יידן אין ביאַליסטאָק ר' שמואל וויגאָדסקי, גבאי פון „בית שמואל", האָט מיר געזאָגט, אַז ער האָט נאָך ביי אים געלערנט[30].

30. ר' יוסף דוד מילער פון הוראָדנע ברענגט אין סוף ספר שערת אליהו, ווילנע, תר"ג, אַז ער האָט געלערנט ביי אים אין דער ישיבה אין ביאַליסטאָק, און אַז זיין רבי ר' יהושע הכהן איז געווען אַ תלמיד פון הרה"ג ר' משה סופר זצ"ל פון פּרעשבורג.

אין זיין צייט האָט זיך געמאַכט אַ שווערע שאלה, וואָס האָט געבראַכט צו אַ גרויסן סכסוך צווישן אים מיטן דיין ר׳ לייב כהן, אַ סכסוך וואָס האָט דעמאָלט אויפגערודערט אַלע לומדים אין ביאַליסטאָק און געבראַכט צו אַ מחלוקת, וואָס צוליב איר האָט ר׳ יהושעלע (אַזוי האָט מען אים גערופן) געמוזט אָפּטרעטן פון ביאַליסטאָק אין יאָר תרי״ז און איז געוואָרן רב אין יאַנאָווע. די שאלה איז געוען אַזאַ: מען האָט געזאָלצן צוזאַמען 29 גענדז אויף אַ געלעכערטער ברעט (דאָס בלוט איז אַראָפגערונען פון זיי, פון יעדער גאַנדז באַזונדער); שפּעטער האָט מען געפונען, אַז איין גאַנדז האָט געהאַט אַ לעכל אין פּופּיק און איז געוואָרן דורך דעם טריף, און אַז מען האָט ניט געוואוסט וועלכע גאַנדז דאָס איז, זיינען דאָך ממילא אַלע גענדז געוואָרן טריף. דער בעל־הבית פון די גענדז איז געוועזן אַן אַרעמאַן, און די גענדז האָבן באַטראָפן מער ווי 20 ר״ט. איז דאָס געוען פּאַר אים אַ הפסד מרובה. האָט מען אונטערזוכט אַלע גענדז, האָט מען געפונען אין איינער אויף דער וועגטל אַנטקעגן פּופּיק אַ סימן פון אַ לעכל. האָט דער עלטסטער און גרעסטער דיין ר׳ לייב כהן געפּסקנט, אַז אַלע גענדז זיינען טריף, אָבער ר׳ יהושעלע האָט זיי מתיר געווען. אַלע יונגע לומדים, דערהויפּט זיינע תלמידים, האָבן געהאַלטן מיט אים, אָבער פון די עלטערע לומדים האָט אַ טייל געהאַלטן מיט ר׳ לייבן. האָט ר׳ יהושעלע געשיקט וועגן דעם אַ שאלת תשובה צו ר׳ שמואל אביגדור תוספאה, דעמאָלטדיקער גרויסער גאון, קאַרלינער רב. די תשובה געפינט זיך אין זיין ספר שאלות שמואל, תשובה ס״ג אין חלק יורה דעה. אין זיין ענטפער צו ר׳ יהושעלען, צו וועלכן ער באַציט זיך מיט גרויס דרך־ארץ, איז דער קאַרלינער רב, נאָך אַ גרויסן פּלפּול, מסכים מיט אים. אויך ר׳ שלמה פויזנער האָט מיט אים מסכים געווען. דער רבי לייב כהן איז געווען בכלל פון די מחמירים. ער האָט שפּעטער געהאַט מחלוקתן אויך מיט ר׳ ליפּעלען וועגן שאלות, וואָס ער האָט ניט מסכים געווען מיט זיינע היתרים.

עס האָט זיך אַמאָל געמאַכט א שאלה ביי איינעם קאָפּל היילפּערן, דער שטאָט־מאַקלער און נאָטאַריוס (ניט דעם גבירס שוואָגער). האָט ער געשיקט פרעגן ביי ר׳ לייב כהן; האָט יענער געזאָגט: טריף. נאָך דעם האָט ער געשיקט פרעגן ר׳ ליפּעלען (ניט דערציילנדיק, אַז ר׳ לייב כהן האָט שוין געמאַכט טריף — וואָלט דאָך געוועון חכם שאסר), האָט ר׳ ליפּעלע געזאָגט: כשר. האָט זיך ווידער פאַרקאָכט אַ קאַשע צווישן די שטאָט־לומדים. אין אַלע בתי־מדרשים זיינען געוואָרן צדדים: אַ טייל האָט געהאַלטן מיטן רב און אַ טייל מיטן דיין. ר׳ לייב כהן מיט זיין צד, מיט זיינע קינדער זיינען געוואָרן פון דעמאָלט אָן דם שונאים ר׳ ליפּעלען. עס איז געגנוג צו זאָגן, אַז ביי דער שפּעטערדיקער מסירה אויף ר׳ ליפּעלען האָט מען חושד געווען, אַז דער צד פון ר׳ לייב כהן האָט אויך געהאַט אַ יד אין דעם. עס האָט זיך דעמאָלט גראָד געמאַכט, אַז איינער פון ר׳ לייב כהנס זין, וואָס האָט געהאַט אַן אייגן הויז מיט אַ שענק לעבן דער אופראָווע, איז תיכף נאָך דער מסירה אויף ר׳ ליפּעלען געשטאָרבן גאָר פלוצלונג, נאָך דעם ווי ער האָט געמאַכט אַ שנאַפּס און פאַרביסן אַ שטיקל קעז ביי זיך אין שענק.

האָט מען אין דער גאַנצער שטאָט צעקלונגען, אַז אויף געוויס האָט ער אָנטייל געהאַט אין דער מסירה און איז דערפאַר געשטאַרבן, וואָרעם ווי אַנדערש קען דאָס זיין, מען זאָל שטאַרבן פון אַ שנאַפס מיט אַ שטיקל קעז?

ביאַליסטאָקער דיינים האָבן געהאַט אַ שם אין דער וועלט

די ביאַליסטאָקער דיינים זיינען געווען באַקאַנט פאַר גרויסע לומדים, ווי עס שרייבט אויף זיי ר׳ עקיבא אייגער (אין זיין תשובה אין בגדי־ישע, שאלה ל״א): „רב שלום וברכה לכבוד ידידי או״נ הרבנים המופלגים הותיקים חרוצין ושנונים דיינים המצוינים בהלכה דק״ק ביאליסטאָק״. און אַזוי שרייבט אויך אויף זיי ר׳ וועלוועלע, נאָך זייענדיק רב אין טיקטין: „כבוד ידידי ארבעה חרשים ונבונים לחשים בעלי תריסין הרבנים המופלגים בתו״י חריפים ושנונים החכמים השלמים, כבוד מו״ה שמואל סגל וכבוד מוה״ר געצל מאיר מ׳ וכבוד מ׳ מור״ש זלמן נ״י חכמי ק״ק הנ״ל״.

די גאַנצע ביאַליסטאָקער קהילה איז דעמאָלט געווען דורכגעדרונגען פון תורה און יראת שמים, ווי עס שילדערט ר׳ שמואל ספרא ודיינא ביאליסטאָק פון זיין צייט (1804—1844). ער זאָגט: פותחין בכבוד אכסניא של עיר אשר אני שוכן בתוכה זה קרוב ארבעים שנה עיר תפארת בנויה לתלפיות נודעה לשם ולתהלה ק״ק ביאליסטאָק יע״א אנשי מדות טובות, מופלגים וחריפים צדקת פזרונם וחברת קדושתם נודע לשם ולתהלה ה׳ ירום קרנם בכבוד וצדקתם תעמוד לעד וישפות להם ברכה ושלום (אין זיין הקדמה צו בגדי־ישע).

אין ר׳ ליפּעלעס צייטן זיינען געווען די דיינים: א) ר׳ לייב כהן, ב) ר׳ שלמה־זלמן יפה ב״ר נפתלי צבי, ג) ר׳ חיים פּינסקער, ד) ר׳ גרשון חן־טוב (זען ווייטער).

אין ר׳ שמואל מאַהילעווערס צייטן זיינען דאָ געווען אַ צאָל חשובע דיינים:

א) ר׳ יעקב ב״ר שלמה. דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ:

נפלה עטרת ראשנו כבוד אבינו הרב הגאון הצדיק, תמים במעשיו הוגה תורת ה׳ יומם ולילה, אשר שמש בכתר הוראה מורה צדק לעדתו בפה חמשה ועשרים שנה מ׳ יעקב במ׳ שלמה זל״ה נאסף על עמו בן שבעים וחמש שנה ביום ש״ק ונגנז ארון הקודש ביום א׳ כ׳ אלול שנת תרנ״ט. תנצב״ה.

ב) ר׳ משה ב״ר אליעזר. דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ:

לנוח הנפש הרב הגאון הצדיק נזר ישראל רבי משה בן רבי אליעזר זצ״ל אשר ישב על כסא ההוראה פה ביאליסטאָק שלש ועשרים שנה. נפטר במגלה של תורה, יום ב׳ כ״ג כסלו, תס״ז (חוץ דאָס קומט נאָך אַ פאַעטישער טייל פון דער מצבה וואָס באַשטייט פון 12 שורות).

ג) ר׳ ישראל ב״ר זאב מאיר;

ד) ר׳ יהונתן ב״ר אברהם אבא (נאָכן טויט פון ר׳ יעקב);

ה) ר׳ יואל ב״ר משה.

דער נוסח פון דער מצבה פון דיין ר׳ יואל: פ״נ הרב ר׳ יואל ארי׳ בהרב ר׳ משה גראָדענציק נפ׳ כ״ו תמוז תרפ״ה תנצב״ה.[31]

דער נוסח פון דער מצבה פון דיין ר׳ חגוך הענאך: פ״נ הרב הגאון חנוך הענאך בהרב ר׳ יעקב מ״ץ דפה נפטר כ״ו סיון תרע״ט.

31. די איבעריקע ווערטער זיינען אָפּגעריבן און ניט דורכצולייענען.

דער נוסח פון דער מצבה פון דיין רבי י צ ח ק מ י י ז ל : הוי כי נגדע ארז עץ אבות, רב וגאון חכם לוקח לבבות, בכל חדרי מוח, נאמן ובקי רומו כמעין המתגבר זך ונקי, ים התלמוד חצה במבטו הבהיר, צחו השקפותיו ועטו עט סופר מהיר, חכמת ישראל ודברי ימיו לו נהירין, קנה גם דעת העולם וגלה טמירין, מאמריו מפענחים צפונות ידיעו רמות יזלו בשמי חייו עודני עלי אדמות. זכום עוד שמור בכתבי עזבונו לברכה שמו לנצח זכרונו ה״ה הרב הגאון המובהק החכם הכולל כש״ת מהור״ר יצחק בהרב ר׳ דוד מייזל זי״ל, בנם וחתנם דבי נשבור. גאונים אבירים מצוני ארץ... נפטר ביום כ״א בסיון תר״פ לפ״ק תנצב״ה.

ו) ר׳ מרדכי פֿאָלאַטשעק[32].

שפּעטער, פֿאַר דער [ערשטער וועלט־]מלחמה זיינען דאָ געווען גרויסע דיינים:

א) ר׳ יצחק אליהו גינצבורג, געווענליך כאָראַשטשער רב. דער נוסח פון זיין מצבה איז זייער אַ קורצער:

פ״נ הרב רבי יצחק אליהו ב״ר יהושע גינצבורג נפ׳ ד׳ ניסן תרפ״ב תנצב״ה.

ב) ר׳ אברהם שמואל ב״ר ישעיה זילבערפֿעניג. דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ:

פֿה ינוח הרב הגאון הצדיק ועניו שלשלת היוחסין ר׳ אברהם שמואל בן הרב ר׳ ישעיהו זילבערפֿעניג אשר ישב על כסא ההוראה פֿה ביאליסטאָק ונפשו עלתה השמימה בשנת החמישים וחמש לחייו ביום ג׳ טבת תרס״ז (וויטער קומען 12 שורות — דער פֿאָטישער טייל פון דער מצבה).

דער נוסח פון דער מצבה פון דיין ר ׳ נ ח ו ם : פ״נ הרב המופ׳ רבי נחום בהרב מו״ה שלמה זלמן מ״ץ דפֿה נפ׳ ביום שבת קודש ו׳ חודש אדר תרנ״ב לפ״ק תנצב״ה.

ג) ר׳ יצחק ב״ר דוד מייזל.

די רשימה אין סדר סליחות פון דער חברה קדישא

אויסער די אַלע מקורים וועגן ביאַליסטאָקער רבנים און דיינים געפֿינען מיר נאָך אַ רשימה פון ביאַליסטאָקער געוועזענע רבנים און דיינים אין סדר סליחות פון דער היגער חברה קדישא, וואָס פון אים מאַכט זי אל מלא רחמים אין ט״ו כסלו, וואָס דעמאָלט איז ביי חברה אַ פֿאַסטאָג און זיי זאָגן סליחות אין דער פרי ביים דאַוונען. אָט זיינען נעמען פון דער רשימה:

א) הרב המ׳ הגאון מורינו רבי שלום, ב) המ׳ הרב הגאון החסיד מ׳ אליעזר, ג) המ׳ הג׳ מר מאיר בן מר שמואל, ד) הרב המ׳ מר אפרים פישל, ה) מר יהושע[33]. די אַלע דריי רבנים פון דער רשימה זיינען טיקטינער רבנים. צוויי פון זיי, רבי שלום און רבי אפרים, וועלן דער־מאָנט אין היגן פּנקס „מגידי תהלים״ מיט זייערע הסכמות אויף די חברות אין די יאָרן תקכ״ו־תקכ״ז. אַ הסכמה פון הרב רבי שלום געפֿינט זיך אויפֿן ספר עטרת ראש, וואָס ער האָט געגעבן בעת ער איז דורכגעפֿאָרן ביאַליסטאָק אין יאָר תקכ״ו; זיין פאָטער הגאון החסיד מוהר״ר אליעזר (פון קראָקע) איז געווען דער מחבר פון מעשה רוקח, רמזים נפלאים במשניות על דרך האמת (שה״ג). אַ הסכמה פון ר׳ אפרים פישל געפֿינט זיך אויפֿן ספר ערכי הכנוים, תקכ״ט; זיין קבר געפֿינט זיך אויפֿן היגן אַלטן בית־עולם. די אַלע דריי וועלן דערמאָנט אין קונטרס הזכרה, וויל זיי האָבן זיך נאָך געדענקט פֿאַר די גלילי־רבנים פֿאַרן בית־דין הגדול פון ביאַליסטאָק, איידער ביאַליסטאָק איז געווארן אַ זעלבשטענדיקע קהילה.

---

32. ר׳ ישראל ב״ר זאב־מאיר (דער פּינסקער עילוי) האָט זיך געדענקט פֿאַר אַן אָפּיציעלן דיין, ר׳ יואל און ר׳ מרדכי פֿאָלאַטשעק זיינען אויך ניט געווען אין בידע״צ, ר׳ חיים הערץ איז געווען אַ דיין פֿאַר זיך, ניט אין בידע״צ. בי״ד האָט נאָר געהאַט דריי דיינים מיטן רב בראש.

33. ער ליגט אויפֿן ביאַליסטאָקער אַלטן בית־עולם.

די רשימה דערמאנט אויך די דאזיקע דריי נעמען:

המא' הג' מר יואל בן מר משה, הרב המא' הג' מר דוד טוביל בן מר יוסף, ובנו הרב הגדול מר אריה־לייב. די דאזיקע דריי זיינען געווען ביאליסטאקער רבנים אדער ריכטיקער דיינים, וואס זיינען אונדז אויף אן אנדער אופן ניט באקאנט. זיי זיינען געווען, ווייזט אויס, אין דער בראניצקישער עפאכע, פאר רבי יהושע שפירא.

פון דאנען און וויטער ווערן שוין אויסגערעכנט ביאליסטאקער רבנים און זייערע דיינים, וואס מיר קענען זיי. די רשימה לאזט דורך די ערשטע צוויי רבנים ר' יהושע שפירא און ר' יהודה ב"ר מרדכי, און זי גיט אז נעמען: הרב המא' הג' מר קלונימוס קלמן ב"ר משה יוסף; הרב המא' הג' מר שלמה זלמן בן מר חיים; הרב מו' יהודה במ' מרדכי [34]; הרב החסיד מ' יהודה במ' שמחה (אין פנקס שו"ע פון נייעם בית־מדרש, רופט ער זיך פרעשבור־גער); הרב המא' הג' מ' אריה במ' ברוך בענדעט; הרב הגאון המא' הג' רבי משה זאב במוה"ר הרב ר' אליעזר; הרב מ' שמואל במ' יוסף סגל ספרא ודיינא; הרב המא' הג' מ' אליקום געצל בן הרב המגיד מ' יצחק; הרב המו"צ מר אריה לייב במ' בנימין הכהן; הגאון מ' מה' רפאל יו"ט ליפמאן ז"ל ב"ר הגאון מ' ישראל ז"ל; הרב המגיד מו' ראובן בן ה' שלמה הלוי [35]; הרב המגיד מ' אברהם במ' שלום הכהן; הרב המגיד (מו"מ ומ"ץ) מו' ישראל במ' יעקב [36]; הרב אב"ד מו"ה זאב במו"ה בנימין [37]; המו"צ נפתלי צבי במ' משה; המו"צ ר' שלמה זלמן בהרב ר' נפתלי צבי; הרב הגאון רבי שמואל בהרב ר' יהודה לייב; המו"צ ר'יעקב ב"ר שלמה; המו"צ ר' ישראל ב"ר זאב מאיר; הרב ר' יהונתן ב"ר אברהם אבא; הרב ר' משה ב"ר אליעזר; הרב ר' שמואל ב"ר ישעיהו; הרב הג' ר' חיים הערץ ראב"ד.

ווי מיר זעען, איז די רשימה ניט קיין פולע און אן פארגרייזטע [38].

דיינים מחברים פון ספרים

כאטש, ווי מיר האבן געזען אויבן, האבן זיך געפונען צווישן די ביאליסטאקער דיינים גרויסע לומדים, זיינען פונדעסטוועגן געבליבן ספרים נאר פון איינציקע:

א) פון ר' שמואל ספרא ודיינא זיין ספר שו"ת בגדי־ישע, וואס איז שוין אן אסך מאל דערמאנט געווארן.

---

34. מיט אן טעות איז ער דאך באטיטלט ווי אן דיין אין דער צייט, וואס אויף זיין מצבה שטייט בפירוש „רב אב"ד דק"ק פה". אויך שטייט ער דאך שפעטער מיט עטלעכע דרייסיק יאר.

35. וועגן אים האבן מיר אויבן געברענגט די מקורים, אבער מיט אן טעות שטייט ער דאך נאך רבי ליפעלען, אין דער צייט וואס ער איז געווען פון די ערשטע.

36. זיין הסכמה אויפן דברי קהלת געפינט זיך פון יאר תקמ"ה.

37. ווי מיר האבן געזען אויבן, איז ער געווען אן באקאנטער דיין אין ביאליסטאק, אבער ניט קיין רב אב"ד, נאר שפעטער איז ער געווארן ראב"ד אין זאבלודאווע.

38. בן־ציון זעכני ליפאוויץ האט אפגעדרוקט אין יאר תקצ"ה (1835) אין ווין אן געענדערטן נוסח פון דער כתובה פון הרב ר' נחמיה ז"ל און ער זאגט: „בענין קריאת הכתובה בין ברכת אירוסין וברכת נשואין אשר השיב המנוח הגאון המפורסם שלשלת היוחסין ובנו של קדושים אשר ישב על כסא ההוראה בקהלת עדת ישורון בעיר ביאליסטאק הרב אב"ד מו"ה נחמיה זצ"ל להרב אב"ד דק"ק נאוויגראדק השואל ז"ל בשנת תקצ"ה" איז דאך דורך אן טעות פארביטן געווארן אדער דער נאמען פון רב אדער פון דער שטאט, וואס ווערט אזא רב איז אין ביאליסטאק אין תקצ"ה ניט געווען. אויך אין דעת קדושים, עמוד 133, געפינט זיך אן ידיעה להגאון יהושע־העשיל מדאמבראווע בת מרת פיגל, אשת הג"מ יעקב זילבערמאן, אבי הגאון מ' שמואל שמעלקא אבד"ק ביליסטוק. די ידיעה איז אפנים אין גאנצן אן פאלשע.

ב) פון ר ב י ג ר ש ו ן ח ן - ט ו ב , דער אייִדעם פון ר׳ מאיר נע־כעס, וואָס איז דאָ געזעסן און געלערנט אין יחיאל נעכעס בית־מדרש 58 יאָר פון זיין 16טן יאָר אָן. ער האָט מחבר געווען די ספרים מנחה חדשה און מעשה מקשה[39], וואָס האָט אָפגעדרוקט אין וואַרשע זיין שוועסטערס זון דוד סלוצקי, דער באַקאַנטער שריפטשטעלער און משכיל, דער אַרויסגעבער און מפרש פון די ספרי „חכמי ישראל". ר׳ ליפעלע שרייבט אויף ר׳ גרשון חן־טוב אין זיין הסכמה אויפן מנחה חדשה: חריף ובקי וצדיק נשגב, און אזוי איז ער געווען. ר׳ מרדכי סלוצקי, זיין צווייטער שוועסטערס זון, שרייבט אויף אים, אַז ער איז געווען דערצו אַ בעל לה״ק, אַ מדקדק און אַ משורר, און אַז ער האָט געלערנט אין ביאַליסטאָק ביי הרה״ג הדרשן רבי שילם, וואָס איז שפּעטער געווען פּרו־זשאַנער רב אב״ד, און ביי הגאון הצדיק ר׳ זלמן פּערליס, וואָס איז שפּעטער געוואָרן רב אב״ד אין מדינת אונגאַרן — צוויי ביאַליסטאָקער, וואָס זיינען אונדז ניט באַקאַנט.

דער נוסח פון ר׳ גרשונס מצבה איז אַזאַ: גרשון חן־טוב לפ״ק. גל הזה לעד! אשר תחתו טומן ראש העיר [?] בבית ה׳ היה נאמן שמו נודע לתפארת על פני חוצות והוא צדיק צדקות אהב לעשות במועצות, נר האמת לרגלו כל ימי צבאו, מענה רך השיב לכל אשר קראו אלוף בתורה ויראה פאר העיר והדרה יקר בעיני כל משיב מלחמה שערה רועה! בן כי אין לך אף בת, ברבים תורה כי הרבצת זכרך לא יושבת, נרך לא יכבה! ממפעלך במעשה מקשה מה מאד נעמו דבריך במנחה חדשה שמה דגן ה׳ תנות, נפשך בטוב תלין, האמנם! תמורתך מי מביא! ישר באדם אין, חן וחסד מאת ה׳ תשא, בעד עמך תפגיע טוב מבשר יבוא, יקיצו שוכני עפר בשופר יריע.

ה״ה כבוד הרב הגאון תו״ב בש״ס ופוסקים, צדיק ועניו איש חמודות חכם השלם מו״ה גרשון מאיר במו׳ משה חן־טוב זצ״ל בע״מ ספר מנחה חדשה ומעשה מקשה נפ׳ ביום ד׳ ר״ח שבט שנת תרל״ג לפ״ק תנצב״ה.

ג) דער דיין פון ר׳ שמואל מאַהילעווערס בית־דין ר׳ י ה ו נ ת ן א ב ע ל - מ אַ ן האָט מחבר געווען גרויסע לומדישע ספרים, דעם קונטרס וועגן שמיטה תורת יהונתן, ווילנע, תרמ״ט, און זכרון יהונתן, שו״ת, ווילנע, תרס״ב. דער לעצ־טער ספר איז אַנגענומען אין דער לומדישער וועלט[40].

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: ציון הגאון רבנו יהונתן זצ״ל בהרב הגדול ר׳ אברהם אבא זצ״ל אבעלמאן, מחבר ספר תורת יהונתן וספר זכרון יהונתן אשר היה מורה הוראות ודיין צדק לקהלתנו פה עשרים שנה (לפנים רב בעיר חאַראַשץ הסמוכה לפה) מילדותו עד השעה האחרונה שקד על התורה וישם לילות כימים ביגיעה נפלאה, בנעוריו שמש את דודו הגאון החסיד מאור הגולה ר׳ ישראל זצוק״ל סלאנטר ומאוצרו ינק שפע רב בתורה ויראה

---

39. דער „בגדי ישע", חלק א׳, סימן ל״ז, שרייבט וועגן אים: „ידידי הרב החריף מו״ה גרשון חן־טוב דיין מפ״ק".

40. אָבער זיינע קינדער אין זייער הקדמה צום זכרון יהונתן האָבן זייער איבערגע־טריבן דעם ווערט פון זייער פאָטער וויִ דעם אייניציקן גאון אין ביאַליסטאָק אין דער צייט, וואָס אין ביאַליסטאָק האָבן זיך דעמאָלט געפונען גרעסערע גאונים פאַר אים ווי: ר׳ שמואל מאַהי־לעווער, ר׳ שמואל ליפשיץ, ר׳ ישראל העלער, כאָטש זיי האָבן קיין ספרים ניט געדרוקט. האָבן זיי מיט אַזאַ גוזמא מבזה געווען דעם כבוד פון זייער פאָטער.

ומדות נפלאות נפטר בביה״מ דר׳ יחיאל נעכעס ביום א׳ ט״ז אדר שנת ה׳תרס״ג בהיותו כבן ארבעים ותשע שנים. תנצב״ה.

ד) דער דיין מרדכי פאלאטשעק האָט מחבר געווען אַ קליינעם לומדישן ספר מאמרי מרדכי און דברי יעקב.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: כ״ב לחדש כסלו תרע״ד שבק חיים לכל חי הרב הגאון רבי מרדכי בהרב ר׳ אהרן ז״ל פאלאטשעק מחבר ספר מאמר מרדכי ודברי יעקב בשנת השבעים ושנים לימי חייו. תנצב״ה.

ה) הרב ר׳ חיים נחמן בישקאָוויטש, אַ דיין פון לעצטן בית־דין־צדק אין ביאַליסטאָק, האָט מחבר געווען אַ לומדישן ספר מיטן נאָמען מחנה כהונה, שו״ת, חלק א׳ על אורח חיים, געדרוקט אין ביאַליסטאָק, פרוזשאַנסקי, תר״צ.

מגידים (באַטיטלט מ״מ און אויך מ״ץ)

מיר דערמאָנען דאָ פון צווישן די מגידים וואָס ביאַליסטאָק האָט געהאַט די ווייטערדיקע:

א) רבי ראובן ב״ר שלמה הלוי;

ב) ר׳ ישראל ב״ר יעקב במהר״י, וואָס ווערט דערמאָנט אין פּנקס פון אַלטן בית־מדרש פון יאָר תקמ״ד ביז תק״י אַז מען האָט אים אויסגעקליבן פאַרן יושב תמיד, און ער איז אויך געחתמעט אויף אַ הסכמה פון שנת תקמ״ה אויפן ספר דברי קהלת, צוזאַמען מיטן רב ר׳ קלונימוס קלמן. אויך דער בגדי־ישע דערמאָנט אים אין אַ תשובה צו ר׳ דוד נאָווואַרדקער;

ג) הרב ר׳ ישראל ב״ר יעקב, וואָס איז געווען מגיד אין ביאַליסטאָק, און ער איז דערנאָך אויפגענומען געווארן אין טיקטין ווי מ״מ ומו״צ. אין ספר זרע יעקב, פירוש אויף רות, מהרב המאה״ג מו״ה יעקב אב״ד בוויסטינעץ, גע־פינט זיך זיין הסכמה פון יאָר תקס״א — מ״מ ומ״ץ מטיקטין;

ד) רבי יצחק במוהר״ר אברהם (ר׳ אליקום־געצלס פאָטער);

ה) הרב המגיד ר׳ אברהם במ׳ שלמה הכהן, וואָס ווערט דערמאָנט אין דער הזכרה פון דער חברה־קדישא;

ו) ר׳ יעקב קאַרף, וואָס איז געווען שוין אַ מגיד אַ פּשוטער, פאַרן המון.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן אַלטן בית־עולם איז אַזאַ: לפרט מי יעקב מגיד בן לאאר טוביה ז״ל פה נקבר הרב מו״ה יעקב בן מו״ה טוביה ז״ל אשר היה מגיד מישרים בכמה קהלות ובפה יותר מעשרים שנה נפטר ביום א׳ ד׳ ניסן שנת תרל״ח לפ״ק תנצב״ה (דאָס וואָס ער ווערט ניט דערמאָנט אין דער הזכרה פון חברה־קדישא, באַווייזט אַפּנים אַז מען האָט אים ניט געהאַלטן פאַר קיין למדן);

ז) עס איז דאָ געווען פאַר דער מלחמה אַ געוויסע צייט מגיד ר׳ אליקום־געצל, אַ באַקאַנטער דרשן און פרומער קנאי, דער מחבר פון רמת שמואל, מחזה עינים און דברי תורה (דרוש);

ח) אין דער מלחמה־צייט איז דאָ געווען מגיד ר אַ פּ אַ פּ אַ ר ט. ער איז אַוועק קיין אַמעריקע און דאָרטן באַקאַנט געווארן ווי אַ פאַלקס־רעדנער.

פּריוואַטע דרשנים האָבן זיך דאָ געפונען אַ סך אין אַלע צייטן; באַזונדער זיינען דאָ באַקאַנט געווען ווי דרשנים ר׳ לייב ווייגשענקער און נאָך עטלעכע.

ח. גדולי־תורה, געבאָרענע אין ביאַליסטאָק

בלויז געציילטע צווישן די ביאַליסטאָקער בעלי־בתים גדולי־תורה זיינען געווען הי־געבוירענע. די איבעריקע האָבן זיך באַזעצט אין ביאַליסטאָק צוליב עקאָנאָמישע סיבות אָדער פאַמיליע־אָנגעלעגנהייטן. גוטע, עילוישע, קליינשטע־טלדיקע בחורים פלעגן אָנקומען ווי אייִדעמס צו די ביאַליסטאָקער רייכע און פרומע יידן און פלעגן ביי זיי עסן קעסט, און שפּעטער פלעגן זייערע וויבער די בריות פירן געשעפטן, און זיי זיינען געזעסן און געלערנט, ביז זיי זיינען אַרויסגעקומען גאונים. אַזוי ווי די אייגענע, די הי־געבאָרענע, זיינען אויך די פון פּרעמד אָנגעקומענע און דאָ דערצויגענע צו גדולי תורה מעיד אויף דעם דעמאָלטדיקן גינסטיקן באָדן פאַר אַזעלכע נטיעות און גידולים אין אונדזער ביאַליסטאָק.

פון פאַרשאַנגענעם יאָרהונדערט זיינען באַקאַנט מערערע פון זיי. ביאַליסטאָקער געבוירענע זיינען:

ר׳ אברהם צבי בהרב ר׳ יעקב אייזנשטאַט

ער איז דער מחבר פון פתחי תשובה און נחלת צבי אויף יורה דעה, חושן משפט, אבן העזר און סדר גיטין און חליצה. דאָס זיינען די פאַרשפּרייטסטע ספרים צווישן לומדים און רבנים. זיי וועלן היינט צוגעדרוקט צו די ארבע שו״ע. זיין עלטער־זיידע פון פאָטערס צד איז געווען דער בעל „פּנים מאירות״, ר׳ מאיר אייזנשטאַט[41], וואָס איז געווען אַן אייניקל פון הגאון מאיר אבי השן; ער איז אויך געווען אַן אייניקל פון הגאון החריף מו״ה הערץ אבדק״ק זאלקאָווי.

ר׳ אברהם־צבי איז געבוירן געוואָרן אין ביאַליסטאָק אין יאָר תקע״ב (1812), ביי זיין פאָטער ר׳ יעקב, וואָס איז געווען אַ גרויסער ביאַליסטאָקער סוחר און למדן. ער האָט חתונה געהאַט פון גראָדנע און האָט געהאַט נאָך דער חתונה

41. פון דער מוטערס צד איז ער געווען אַן אייניקל פון הרב החסיד ר׳ נפתלי הערץ, אַ ביאַליסטאָקער. ווי מ׳זאָגט, איז דער לעצטער געווען אַ גדול בתורה (דער „פתחי תשובה״ ברענגט אים אין דער הקדמה פון מ״ד, אַז ער האָט זיך באַנוצט מיט די חידושים אויף די גליונות פון יורה דעה פון זיין זיידן). מ׳דערציילט, אַז דער פאָטער פון ר׳ נפתלי הערץ האָט געהאַט אַכט טעכטער און האָט ענגומען אַכט אייִדעמס, וואויל יונגעלייט. ער פלעגט זאָגן ווי אַ המצאה „קצתי בחיי מפני בנות ח־ת״. זיי זיינען געווען באַקאַנט אין שטאָט אונטערן נאָמען „די שוועסטערן״. זיינען אַלע געווען נשים חשובות. צווישן זיי איז געווען: הענדל די רביצין, די פרוי פון איישישאָקער רב רבי זונדל; מאַריאַשע, די מוטער פון רבי לייב ווייג־שענקער, און שאָשע די ווייגשענקערין, די שוויגער פון הרב ר׳ מרדכי שאַץ, שישלאָוויצער רב.

אַ גרויס פּאַפּיר־געשעפט אין ביאַליסטאָק, וואָס האָט צוגעשטעלט שרייב־מאַטער־יאַלן אין אַלע קאַנצעלאַריעס. דאָס געשעפט האָט געפירט זיין ווייב יענטע רייזל, אַ גרויסע אשת־חיל, און ער איז געזעסן און געלערנט אין יחיאל נעכעס בית־מדרש צוזאַמען מיטן „בגדי־ישע" און מיט ר' גרשון חן־טוב. דאָרטן האָט אויך געלערנט ר' חיים זעליג סלאָנימסקי, אַן אייניקל פון ר' יחיאל נעכעס (דער לעצטער איז, אמת, געווארן אַ גרויסער מאַטעמאַטיקער, אָבער אַ למדן איז ער געווען אַ קליינער. אויף אים האָט געזאָגט דער בעל „פּתחי תשובה", אַז פון אים קען מען באַווייזן, אַז די חכמת התורה שטייט העכער און איז טיפער פּאָר די וועלטלעכע חכמות: מען זעט דאָך, אַז דער זעלביקער חיים־זעליג, וואָס איז אַ קליינער למדן, איז אָבער געווארן אַ גרויסער מאַטעמאַטיקער. ר' אברהם־צבי האָט זיך פּאָר חיים־זעליגן משתדל געווען, אַז ר' אַבעלע פּאסווּעלער זאָל געבן אַ הסכמה אויף זיין ערשטן מאַטעמאַטישן ספר).

בשעת ביאַליסטאָקער קאַנצעלאַריעס האָבן זיך איבערגעטראָגן קיין גראָדנע אין יאָר תקצ"ב (1842), וואָס דעמאָלט איז ביאַליסטאָק געווארן אויס גובערניע־שטאָט, איז ר' אברהם־צבי אייזנשטאָט פּאַפּיר־געשעפט אינגעגאַנגען; ער איז געווארן דיין אין גראָדנע. תקצ"י האָט ער געדרוקט אין ווילנע זיין פּתחי תשובה אויף יורה דעה. נאָך דעם, ווי ער איז געווען עטלעכע יאָר דיין אין גראָדנע, איז ער געווארן רב אין ברעסטאָוויץ, אַ קליין שטעטל ביי ביאַליסטאָק, און אין יאָר תרט"ז רב אין אוטיאַן, וואו ער האָט געזומען שכירות 3 רובל אַ וואָך. וועז ער איז געווארן אַ גרויסער מפורסם, האָט אים פּאַנעוועזש פּאָרגעלייגט 25 רובל אַ וואָך שכירות, ער האָט זיך אָבער דערפון אָפּגעזאָגט, ווייל ער האָט ניט געוואָלט געשטערט ווערן אין לערנען דורך דער טרדות פון אַ גרויסער שטאָט. ער האָט געהאַט אַ גרויסן נאָמען פּאָר אַ חכם און צדיק. ער איז געשטאָרבן ג' אלול תרכ"ה אין קיניגסבערג, וואו ער איז געקומען זיך היילן פון אַ קראַנקייט. אָלט איז ער געווען אין גאַנצן 53 יאָר.

זיין מצבה איז אין קיניגסבערג: פ"נ אבל כבוד, בכי תמרורים, רוח דעת התורה והיראה, מאתנו לוקחה, צדקת אהב בים התלמוד ידו רב, ה"ה הרב הגדול המפורסם חריף בקי צלל במים אדירים וחבר חבוריו כש"ת מו"ה אברהם צבי זצ"ל אבדק"ק אוטיאן בהמ"ח ספרי פתחי תשובה. נאסף אל עמו בשם טוב ביום ו' עש"ק ג' אלול ונקבר ביום א' ה' אלול תרכ"ה לפ"ק תנצב"ה.

זיין עלטערע טאָכטער, אַ געבוירענע אין ביאַליסטאָק, שיינע־מאַשע, די פרוי פון אָשמענער רב הרב מאיר־מיכל, איז געווען אַ גרויסע למדנית, האָט געוואוסט גאַנץ תנ"ך, מדרשים, עין יעקב און שפראַכן, אויסער העברעאיש אויך דייטש, רוסיש, פויליש און פראַנצויזיש. איר זון פון ערשטן מאַן איז לעאָן ראַבינאָוויטש (איש יהודי), דער געוועזענער רעדאַקטאָר פון המליץ[42].

42. זען: חייקל לונסקי, גאונים און גדולים פון נאַענטן עבר, ווילנע, תרצ"א; לעאָן ראַבינאָוויטש, ביאַליסטאָקער למדנטע, יובילי־נומערן דאָס נייע לעבן, ביאַליסטאָק, 1929, ז' 22.

ר׳ שמואל סלנט (סאַלאַנט)

דער ירושלימער גאון און וועלט־באַרימטער כלל־טוער איז געבוירן געווארן לעבן ביאַליסטאָק אין יאָר תקע״ו און געשטאָרבן אין ירושלים אין יאָר תרס״ט. ער איז געווען אַ תלמיד פון ר׳ אַבעלע פאַסווועלער אין ווילנע. אין יאָר תר״א האָט ער זיך באַזעצט אין ירושלים. פאַרנדיק קיין ירושלים, האָט ער זיך באַקענט אין קאָנסטאַנטינאָפּאָל מיט משה מאָנטעפיאָרע, וואָס איז דעמאָלט דאָרט געווען מיט אַ השתדלות וועגן דמשקער בלבול. פון דער צייט אָן האָבן זיך קאָנצענטרירט אין זיינע הענט אַלע מאָנטעפיאָרעס טעטיקייטן אין ארץ־ישראל.

ער איז געווען אַ מענטש מיט אַ קאָכעדיקער ענערגיע, מיט אַ שטאַרקער ווילנסקראַפט און מיט גרויסע פעאיקייטן. געקומען קיין ארץ־ישראל, האָט ער זיך געוומען ענערגיש איינצוארדענען דאָרט די חלוקה, און ער האָט זיך געשטעלט אין דער שפיץ פון אַלע ירושלימער אנשטאַלטן. אין די יאָרן 1848—1851 האָט[43] ר׳ שמואל סאַלאַנט באַזוכט די יידישע קהילות אין ליטע און פּוילן און האָט איבערארגאַניזירט דעם ווילנער כולל. אין 1850 האָט ער באַזוכט דייטשלאַנד, האָלאַנד און ענגלאַנד כדי צו מאַכן אָן אָרדענונג און אויסצובעסערן דאָס איבערשיקן דאָס געלט וואָס איז געגאַנגען קיין ארץ־ישראל פאַר די דאָרטיקע אנשטאַלטן.

אין 1878 איז ר׳ שמואל סאַלאַנט געווארן דער רב־הכולל פון אַלע אשכנזים אין ירושלים און פאָרזיצער פון ועד הקהל, וואָס איז געווען דער צענטראַלער קאָמיטעט פון דער חלוקה אין ארץ־ישראל. כאָטש ער איז געווען אַ תלמודישער גאון, האָט ער זיך פונדעסטוועגן אין גאַנצן אָפּגעגעבן מיט כלל־אַרבעט. אַ דאַנק זיין אויסערגעווייניטלעכער אַרבעטס־ליבע, אייזערנער ענערגיע און סבלנות האָט ער געקענט ברענגען אחדות אין ירושלים וואָס איז געווען צעשפּליטערט אויף באַזונדערע כוללים, כתות און שפראַכן. ער האָט געוואונען אַלע הערצער און האָט געהאַט סימפּאַטיע ביי אַלע קהילות, ווי ביי דער אשכנזישער אזוי אויך ביי דער ספרדישער. ער איז געווען דער גרעסטער אויטאָריטעט אין ארץ־ישראל. עס האָט זיך אים איינגעגעבן אָפּצושווּאָכן די שטרייטיקייטן, וואָס האָבן אַרויסגערופן קעגן אים די שפּעטער אָנגעקומענע גרעסערע תלמודישע אויטאָריטעטן, ווי ר׳ יהושע לייב דיסקין און ר׳ שניאור־זלמן שניאורסאָן פון לובלין. אפילו אַז ער איז בלינד געווארן אין יאָר 1893, האָט ער ניט אויפגעהערט צו זיין דער

43. דעמאָלט האָט ער באַזוכט אונדזער שטאָט ביאַליסטאָק. ר׳ ניסנבוים אין זיין עלי חלדי דערציילט (ז׳ 231) אַז אין תרי״א האָט ער באַזוכט ביאַליסטאָק. איז עס מסתם אַ טעות. עס וואונדערט מיך נאָר, וואָס ריידנדיק מיט מיר האָט ער מיר ניט דערציילט, אַז ער איז געבאָרן געווארן לעבן ביאַליסטאָק. עס שטייט אויך אויפן בילד, וואָס זיין פאַמיליע האָט פון אים אַראָפּגענומען אין ירושלים, בשעת ער איז געווען שוין בלינד. אויך האָט ער דאָ קרובים.

אָנפירער פון אַלע ארץ־ישראלדיקע אָנגעלעגנהייטן. נאָר אויך זיין פאָדערונג איז באַשטימט געוואָרן פאַר זיין געהילף ר׳ אליהו דוד תאומים ראַבינאָוויטש פון פּאָנעווועזש.

נאָך אים זיינען געבליבן כתבי־יד פון חבורים און אַ גרויסער אַרכיוו. עס איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ ספּעציעלע קאָמיסיע צו באַארבעטן דעם עזבון״.

ר׳ שבתל וואלאך

ר׳ שבתל איז געווען אַ זון פון ר׳ יעקב וואלאך. אין זיין יוגנט האָט ער געלערנט אין יחיאל נעכעס בית־מדרש. ער האָט חתונה געהאַט אין ראָשינאָי און דאָרט אָפּגעלעבט זיינע גאַנצע יאָרן; אַז רבי מרדכי־גימפּל יפה איז אָפּגע־פאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט ער אים איבערגעגעבן די רבנות אויף זיין אָרט, ווייל ער איז שוין דעמאָלט געווען אַ תלמודישער גאון. ער איז דאָרט געבליבן עד יום מותו. ער האָט איבערגעלאָזן אַ סך כתבי־יד.

רבי נפתלי־הערץ הלוי

ר׳ נפתלי הערץ איז געווען אַ זון פון ר׳ לייב ווייזענבוים, אָדער, ווי מען האָט אים דאָ אָנגערופן, ר׳ לייב ווינשענקער, אַ גרויסער למדן און דרשן אין ביאַליסטאָק. רבי נפתלי־הערץ האָט דאָ געלערנט אין בולקאָווישטיינס בית־מדרש מיט דער חברה ש״ס. ער איז געווען אַ גאון בתורה, אין נגלה און נסתר, און אויך אַ צדיק און אַן עניו. צוליב זיין קראַנקייט איז ער אָפּגעפאָרן קיין ארץ־ישראל.

נאָכן אָנקומען אַהין, איז ער באַשטימט געוואָרן דורך ר׳ שמואל סאַלאַנט און ירושלימער ועד־הקהל פאַר רב אין יפו און פון דער אַדמיניסטראַציע פון באַראָן ראָטשילד פאַר דעם משגיח אויף אַלע רעליגיעזע אָנגעלעגנהייטן אין די קאָלאָניעס. ער איז אין ארץ־ישראל געווען אַ גרויסער אויטאָריטעט און זייער פאָפולער ביי אַלע פאַרטיין, פרומע און פרייע, זיי האָבן אים אַלע אָנערקענט פאַר אַ יידן אַ צדיק, אַ איש אמת און שונא בצע[45]. ער האָט אָפּגעדרוקט אין ירושלים אין תרנ״ה דעם סידור פון הגר״א אין נגלה און נסתר מיט זיינע צוויי באורים צום ספר מעשה רב שער נפתלי. ער האָט אויך געדרוקט אין די ווילנער משניות די הערות צום שנות אליהו פון ווילנער גאון אויף סדר מועד. ער האָט אויך מסדר און מגיה געווען דעם ספר קרני אור, דעם פירוש אויפן זוהר פון אלכסנדר זיסקינד.

ער איז געבוירן געוואָרן אין ביאַליסטאָק תרי״א און געשטאָרבן אין יפו תרס״ב.

---

44. זען: נ. סאָקאָלאָוו, ספר זכרון, זז׳ 181—184; אויך אין דער רוסיש־יידישער ענ־ציקלאָפּעדיע און אין מיין ארץ־ישראלדיקער רייזע־באַשרייבונג בארץ המזרח, זז׳ 372, 397.

45. בארץ המזרח, זז׳ 176—178.

הרב רבי צבי־הירש

הרב רבי צבי־הירש איז אויך אַ ביאַליסטאָקער. ער איז ר׳ שלום בעקערס זון. ער איז געווען רב אין קאָפּטשעווע, סאָקאָלקע, אַמטשיסלאַוו. ער איז דער מחבר פון בנין שלום, ווילנע, תרנ״ב. דער ספר ווערט פאַרעכנט ווי אַ וויכטיקער לומדישער ספר. ער האָט אויך מחבר געווען תוספות שבת, וואַרשע, תרמ״ו.

הרב ר׳ נחמן במוהר״ר יעקב משה גאָלדבערג

ר׳ נחמן איז געווען אַן אייניקל פון ר׳ בנימין־וואָלף אייגער, ר׳ עקיבא אייגערס זון. ער ווערט דערמאָנט אין תשובות ר׳ עקיבא סי׳ ר״כ. ר׳ נחמן איז געבוירן געווארן אין ביאַליסטאָק, אין תקע״ה. ער איז געווען אַ מוכר־ספרים (זיין בוכהאַנדלונג איז אין תרכ״ג געווען אין בערלין, נייע פרידריכשטראָסע, נומ׳ 57). ער איז אויך אַ באַקאַנטער דרוקער־אַרויסגעבער פון בערלינער ש״ס (דרוק יוליוס זיטענפעלד). אין יאָר תרכ״ד האָט ער אַרויסגעגעבן דעם יהח״ז פון רמב״ם, אין יאָר תרכ״ב — יורה דעה ב״ח קיניגסבערג, תרי״ט און אויך משניות עם תוספות ר׳ עקיבא אייגער, בערלין, תרכ״א.

ר׳ יצחק אלחנן שרייבט אויף אים דאָרט אין משניות, סדר קדשים: „הרב המאור הגדול חו״ב״. ער איז געווען פון די חשובע מיטגלידער אין דער אָרטאָדאָקסישער געמיינדע אין בערלין.

רבי מרדכי מענקעס

ר׳ מרדכי מענקעס איז דער מחבר פון ספר מאמר מרדכי אויף פסחים, ביצה, מגילה, ב״ק, ב״מ, שבועות, חולין, פ״א, כללי תפיסה וכללי מיגו (זשיטאָמיר, תר״ס), איז געווען אַ ביאַליסטאָקער. ער איז אַ זון פון ר׳ אריה־ליב מענקעס, נין ונכד להגאון המקובל מהור״ר צבי־הירש אב״ד ור״מ דשעדלין. חתמעט זיך אין סוף כללי מיגו — תקצ״ג — פה ביאַליסטאָק.

הרב ר׳ דובער מענקעס

ר׳ דובער איז אַ זון פון ר׳ מרדכי מענקעס און אויך אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער. איז געווען פריער רב אין סאָקאָלקע און נאָך דעם אין זשיטאָמיר. ער האָט מחבר געווען אַ ספר שו״ת ענף עץ אבות, אויף די פיר טיילן שולחן ערוך, געדרוקט אין זשיטאָמיר, תר״ס.

ער דערציילט, אַז ר׳ וועלוועלע, דער „מראות הצבאות״, איז געווען זיין סנדק (דאָרטן, חלק א״ע, סוף סי׳ ב׳). ער זאָגט וועגן זיין יחוס (דאָרטן, סוף סי׳ ג׳): ממני בער ולא אדע בן הרב הצדיק מו״ה מרדכי זלל״ה המחבר ספר מאמר מרדכי על ש״ס ופוסקים נין ונכד להגאון האמתי מופת דורו מוה״ר צבי הירש זלל״ה אב״ד ור״מ דק״ק שעדלין בפולין. ער זאָגט אויך אויף זיך

(השמטות לחלק א״ע, שאלה ח׳ דף 4): „אך בילדותי הייתי רב בסאקאלקא בעת שפּולין בקושרים״, אָבער שפּעטער איז ער געווען רב אין זשיטאָמיר. ער חתמעט זיך (דאָרטן, חלק א״ע, סי׳ א׳): „דובער בהרב מו״ה מרדכי זצלל״ה אב״ד דק״ק זיטאָמיר״. אין זשיטאָמיר האָט ער געדרוקט זיין ספר אין תר״ס און אויך זיין פּאָטערס ספר. דער טעלזער רב שרייבט אים י״ב סיון שנת ששון (תרנ״ו): לכבוד ידידי הה״ג חו״ב סוע״ה מו״ה דובער מענקעס רב״ד דק״ק זיטאָמיר יצ״ו (השמטות שאלה ה׳). כאָטש אין וואָלין זיינען ניט געווען ביי די חסידים רבנים אב״דים, אָבער ער איז געווען, ווי עס זעט זיך אָרויס פון זיין ספר, רב אב״ד אין ליטווישן בית־מדרש.

מענקעס איז אַ פאַרשפּרייטע ביאַליסטאָקער פאַמיליע.

הרב הצדיק ר׳ נפתלי־הערץ

ר׳ נפתלי הערץ איז געווען אַ ביאַליסטאָקער, דער זון פון ר׳ מעמי רבי הערצעלעס, וואָס איז געווען אַן איידעם פון ר׳ מאיר אליהו זילבערבלאָט. ער האָט זיך באַזעצט אין פּאָנעווועזש. ער האָט מחבר געווען דעם ספר נועם המצות אויף תרי״ג מצות אויף בראשית, שמות (פּיטרקוב, תרס״א), ויקרא (דאָרטן, תרס״ז), במדבר, דברים (דאָרטן, תרע״א) און נועם המצות, חלק ה׳ (דאָרטן, תרע״ב), צוזאַמען מיטן ספר לקוטים יקרים אויף חמשה חומשי תורה.

ר׳ מאיר שמחה, דווינסקער רב, שרייבט אויף אים אין זיין הסכמה: „הנה הרב המפורסם ר׳ נפתלי הערץ בהרב ר׳ אברהם (רבי מעמי) ידעתיו מנוער לירא ה׳ מרבים ודורך במסילות הלכו בהם אבותיו מלאים תורה ומופלגים בחסידות וכו׳״.

ר׳ מרדכי ב״ר צבי־הירש גארפיל

ר׳ מרדכי איז געווען אַ ביאַליסטאָקער אַ געבוירענער, אַן איידעם פון הרב ר׳ אליהו צבי הלוי הורוויץ, רב אב״ד פון יאלאָווקע. ער איז דאָ גענוען ראש־ישיבה, מלמד פון דער צוועלפטער כתה אין תלמוד־תורה. ער איז נאָך דעם אַוועקגעפאָרן צו זיינע קינדער קיין אַמעריקע און דאָרטן געשטאָרבן. ער האָט מחבר געווען אַ ספר יגיעת מרדכי, פּיטרקוב, תרס״ז, און 3 חלקים חידושים אויף ש״ס.

הרב ר׳ אריה־לייב ראגאזניצקי

ר׳ אריה־לייב איז איצט רב אב״ד אין גלובאָק. ער רעכנט זיך פון די גדולי תורה און צדיקים. אויך זיינע קינדער זיינען מוצי״ם און רבנים. ער איז אַ געבוירנער אַ ביאַליסטאָקער.

ר׳ מרדכי־דוד ב״ר יצחק אדעלבערג

ר׳ מרדכי דוד איז דער זון פון ר׳ איצעלע שמש פון ליבע רחלס בית־מדרש. ער איז היינט פֿלאָצקער רב. ער האָט מחבר געווען אַ ספר שו״ת חזון למועד, ביאַליסטאָק, תרפ״ג.

רבי ברוך פריידענבערג

ר׳ ברוך שטאָמט פון אַ סוחרישער פיינער ביאַליסטאָקער פאַמיליע. ער אַליין איז כל ימיו געווען אַ מאָסקווער סוחר. ביי אים איז ניט געווען תורתו אומנתו, אָבער ער האָט זיך געערעכנט אין ביאַליסטאָק פון די גרויסע לומדים. זיצנדיק שטענדיק אין מאָסקווע, פלעגט ער דאָרטן זאָגן אַ שיעור גמרא אין דער חברה ש״ס. מען האָט אים אין מאָסקווע געוואָלט אויפנעמען פאַר אַ רב, אָבער ער האָט עס ניט איינגעוויליקט אָנצונעמען. יונגערהייט איז ער געווען אַ משכיל; דאָ אין ביאַליסטאָק איז ער געווען פון די ערשטע חובבי ציון און אַן עסקן אין חבת ציון. געשטאָרבן איז ער אין ירושלים.

הרב מו״ה יוסף בהרב מו״ה אברהם

ר׳ יוסף איז געבוירן אין ביאַליסטאָק. ער איז דער מחבר פון דעם ספר פּתשגן השיר אויף שיר השירים. ער איז געווען אַן איידעם פון הגאון מוהר״ר אברהם מאיר הלוי עפשטיין אב״ד דגוש חדש, וואָס איז געווען דער זון פון בעל הפרדס.

ר׳ יוחנן ב״ר יוחנן אייזנבערג

ר׳ יוחנן איז אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער, אַ געוועזענער סוחר. ער האָט מחבר געווען אַ ספר ינחנו, אַ פּירוש אויף דריי תרגומים, תרגום אונקלס, תרגום יונתן און תרגום ירושלמי אויף תורה (געדרוקט אין וואַרשע, תר״ס, תרס״א, תרס״ב). ער איז אַוועק קיין אַמעריקע און דאָרט געשטאָרבן.

הרב ר׳ חיים ד״ר הלר (העלער)

ר׳ חיים העלער איז דער זון פון פּינסקער עילוי, דעם באַקאַנטן הרב ר׳ ישראל העלער. ער איז געבוירן אין ביאַליסטאָק, תרל״ח, געווען רב אין לאָמזשע, תר״ע. ער האָט געגרינדעט אַ בית־מדרש עליון אין בערלין, תרפ״ב (אַ ראַבינער־סעמינאַר פאַר רוסיש־פוילישע רבנים). ער האָט געדרוקט לויט נייע נוסחאות און מיט דערקלערונגען דעם ספר המצוות פון רמב״ם (תרע״ד), האָט מחבר געווען לחקרי הלכות אויף שו״ע חו״מ ח״א (תרפ״ב), ח״ב (תרפ״ח); פרי חיים אויפן חושן משפט, אַ קונטרס צום זרע חיים (פּיעטריקאָוו, תרס״ז); הנוסח השומרוני של התורה העתקה מתוך נוסח המסורה (בערלין, תרפ״ד); הוצאות

הפשיטא בעברית עם הערות (תרפ״ז), פאַרשונגען איבער פשיטא, טייל 1, בערלין, 1911 (דאָס איז זיין דאָקטאָר־דיסערטאַציע). ער האָט וויסנשאַפטלעכע ווערק אין דייטש וועגן די ביבל־איבערזעצונגען אין סיריש און סעפטואַגינטא. ער טרעט שאַרף אַרויס קעגן דער ביבל־קריטיק.

ט. גדולי־תורה, דערצויגענע אין ביאַליסטאָק

עס זיינען דאָ געווען אַ סך גוטע איידעמס פון דער פרעמד, וואָס האָבן דאָ געגעסן קעסט ביי די פאַרמעגלעכע רייכע שווערן; שפּעטער האָבן זייערע ווייבער געפירט די געשעפטן, און זיי זיינען געזעסן און געלערנט, ביז זיי זיינען אַרויס־געוואָקסן צו גדולי־תורה. איינעם אַזאַ גוטן איידעם געפינען מיר אין רבי קלונימוס־קלמן ליכטנשטיינס צייטן; דאָס איז געווען זיינער אַ ברודערס אַ זון.

רבי ישראל בן הרב הגאון רבי אברהם־יקותיאל־זלמן ליכטנשטיין

ר׳ ישראלס פאַטער איז דער מחבר פון זרע אברהם אויפן ספרי. און ער אַליין האָט מחבר געווען דעם ספר דברי קהלת (נאַווידוואָר, תקמ״א, ח״א; אור פני משה, אויף שווערע ערטער אין רמב״ם, און ח״ב חכמת שלמה, אויף פאַר־שיידענע סוגיות אין ש״ס). ער ברענגט אין דער סוגיא ריחא מילתא דעם קונטרס הסוגיות פון ביאַליסטאָקער ערשטן רב אב״ד ר׳ יהושע שפירא.

לויט ווי עס דערציילן אין דער הקדמה זיין פאַטער און ברודער הרב ר׳ משה ליכטנשטיין, איז ער געבוירן געווארן אין תקכ״ב און איז, ווייזט אויס, געוועזן אַן איידעם אין ביאַליסטאָק און איז דאָ געשטאָרבן ש״ק ר״ח שבט תקמ״ג. ער איז אַלט געווען אין גאַנצן 21 יאָר. .ער איז געווען אַן עילוי, אַ גרויסער „חריף און בקיא בכל החכמות״. נאָך זיין טויט האָט געלערנט נאָך אים אַ מנין בחבורה אַ גאַנץ יאָר (דאָרטן). ווי עס דערציילט זיין ברודער, האָט ר׳ ישראל געפאַסט אלול, תקמ״ג, 40 טעג [?]; ווייזט אויס אַז דערפון איז ער געשטאָרבן.

הרב ר׳ אליהו פרץ

ר׳ אליהו פרץ, איז געווען אַ גוטער איידעם אין ר׳ וועלוועלעס צייטן. ער איז צוזאַמען געחתמעט מיט ר׳ וועלוועלען אויפן פנקס פון ת״ת אויף אַ זיצונג, וואו ער איז אויסגעקליבן געוואָרן גבאי. ער איז געווען אַ זון פון אַ ווילנער מו״צ הרב רבי ישׂשכר־בער. אַז זיין פאַטער איז געקומען צו אים אויף באַזוך אין יאָר תקצ״א, האָט ביי אים ר׳ חנוך־זונדל געגנומען אַ הסכמה אויף זיין פירוש אויף מדרש תנחומא (ווילנע־הוראַדנע, תקצ״ג). שרייבט ר׳ יששכר־בער, אַז ער האָט געטראָפן אין ביאַליסטאָק גרויסע לומדים אויף אַלע געביטן (את שאהבה נפשי מצאתי שם בעלי מקרא, משנה, גמרא, הלכות והגדות, בעלי עיון וסברא).

ר׳ אליהו פּרץ איז אַבער שפּעטער, נאָך דעם ווי זיין יונגע ווייב איז אים געשטאָרבן פון אַ קימפּעט (תקצ״ו), צוריק אַוועק קיין ווילנע, וואו ער איז געוואָרן דיין. עס ווייזט אויס אַז ער איז געווען אַ מליץ און משורר[46], ווי עס זאָגט עדות דער נוסח פון זיין ווייבס מצבה. פון יענער צייט איז דאָס דער בעסטער שיר אויף די מצבות פון אַלטן בית־עולם. צוליב דעם גיב איך דאָ אויבער דעם שיר:

פ״נ

צפירת תפארה צנועה מאושרה.
מה לך כה בת לוי מהרת לברוח
באביב חלדך שם במרום אוית מנוח
ביום הכפורים.

חלת גם ילדת כמעט היפרית בית פרץ
גועת ותרבי תאני לאליה פרץ על פרץ
היית לבעליך עטרת ולמשפחתך תפארת.

מרת מלכה מאריאשא תנצב״ה במ׳ אברהם הלוי אשת הרב רב אליהו פרץ ונאספה על עמה ושבקה חיים לכל חיי ביום הרביעי שנים עשר לחדש תשרי שנת תקצ״ח לפ״ק.

אם בת שלשים גדעת קט־בך קטב מרירי
מעט ורעים, אהה! היו ימי מגורך
כמו שפעת מעשיך תהילי גם תאירי
ורבת בשנים בכלח באת אל קברך
לפרט מעון ביתך לפ״ק[47].

רבי מרדכי במהור״ר אריה־לייב כ״ץ

הרב ר׳ מרדכי ב״ר אריה־לייב כ״ץ, ראש דייני ק״ק טיקטין, איז געווען אַ ביאַליסטאָקער תושב. ער האָט מחבר געווען אַ וויכטיקן ספר מאמר מרדכי אויף משלי און צום סוף אַ הדרן אויף ש״ס, וואָס ער האָט געהאַלטן אין ביאַ־ליסטאָק אין יאָר תקנ״ח פאַר די ביאַליסטאָקער גרויסע לומדים און פאַרן ביאַ־ליסטאָקער מ״מ ומ״ץ הרב מוהר״ר יצחקי. דער חבור איז געדרוקט אין הו־רדנאַ שנת תקע״א. די גרויסע רבנים פון יענער צייט, צווישן זיי ביאַליסטאָקער רב רבי שלמה־זלמן בהר״ח, רימען אים שטאַרק.

46. זיינע העברעאישע מאמרים האָבן זיך געדרוקט אין הכרמל, תר״כ. זען אויך זיין חידוש אויפן מאמר אין ספרי סוף פ׳ בלק, וואָס איז געדרוקט אין ווילנע, תרכ״ו. ער וועט דערמאָנט אין קריה נאמנה, ז׳ 724: „הרב הגדול בהר״ר מו״ץ דקהלתנו״ און דאָרטן ז׳ 286.

47. דער געדאַנק פון די לעצטע פיר שורות איז אַזאַ: „דו ביסט צו דרייסיק יאָר אונ־טערגעהאַקט געוואָרן דורך אַ ביטערן אַראָפשניט, דיינע לעבנס־טעג זיינען געווען וויניק און שלעכטע, אָבער דורך דער שפּע פון דיינע מעשים זאָלסטו שטראָלן און לייכטן ווי דו וואָלטסט אַ גאַנץ אַלטע און זאַטע אין יאָרן געקומען צו דיין קבר״.

ר׳ משה־אריה במוהר״ר זאב כאַרלאַפּ

ר׳ משה־אריה איז געווען אַ ברודער פון מעזריטשער רב, אַ באַקאַנטער גאון און מקובל ר׳ אליעזר כאַרלאַפּ. ער האָט דאָ געלערנט. ער האָט מחבר געווען אין ביאַליסטאָק אַ ספר באר שבע אויף חומש און אויף חמש מגילות. די רבנים אין זייערע הסכמות רימען אים ווי חו״ב און מדקדק, זיי רימען אויך זייניע ספרים. ער האָט אויך מחבר געווען אַ ספר דברי חפץ, צוויי חלקים, אויף דרוש (וואַרשע, תרנ״ו) און אויך אַ ספר דקדוק קטן (ווילנע־גראָדנע, תקצ״ג)[48]. שפּעטער איז ער געווארן טרעסטענער רב[49].

הרב ר׳ מאיר שמחה כהן

ר׳ מאיר־שמחה איז געווען אַן איידעם פון ר׳ הירש מאַקאָווסקי. ער האָט זיך געזופן דער באַלטרימאַנצער עילוי. ער איז געזעסן זיינע גאַנצע יונגע יאָרן און האָט געלערנט אין גמ״ח בית־מדרש, ביז ער איז געווארן דינאַבאַרגער (דווינסקער) רב. ער האָט מחבר געווען אור שמח, אין פיר חלקים, אויפן יד החזקה פון רמב״ם, ביאורים אויף ירושלמי און משך חכמה אויף חומש. ער האָט זיך געזעכנט פאַר איינעם פון די גרעסטע תלמודישע גאונים אין זיין צייט.

הרב רבי שמואל ליפשיץ

רבי שמואל ליפשיץ איז אויך ר׳ הירש מאַקאָווסקיס אַן איידעם, בכן ר׳ מאיר־שמחהס אַ שוואָגער. ער איז געווען פון סלוצק. דאָ האָט ער געלעבט זיינע

---

48. ער האָט אים פאַרענדיקט אין ביאַליסטאָק, י״ח שבט, תקצ״ב. אין דער הקדמה רעכנט ער אויס די אַלע גרויסע ספרים, וואָס ער האָט מחבר געווען אויף דקדוק: אויפן ספר המכלול פון רד״ק אַ בריטן ביאור מיט נייע כללים און אַ הוספה „בגד כליל״, אַ זאַמלונג „כללי הדקדוק״, אויך אַ „ספר הבנינים״ צו דערקלערן אַלע פּעלים אין תנ״ך לויט די בנינים און משקלים אין תנ״ך, אויך אַ „ספר הלשון״ צו דערקלערן אַלע שמות לויט זייערע משקלים און באַטייטן — זייער אַ טיפער און אַ גרויסער ספר, און אויך אַ „ספר טעמי האמת״, ביאורים און טיפע כוונות אין תנ״ך לויט דער פונאַנדערטיילונג פון די טעמים, און אַ ספר אויף גאַנץ מקרא לפי דקדוקה וטעמה ולפי המליצה, הנאותה. דער „באר שבע״ אויף חמש מגילות, וואָס איך האָב געזען, ווייזט אַז דער מחבר איז געווען אַ גרויסער מדקדק און בקי אין תנ״ך און אין דער תנכישער געשיכטע ווי אויך אַ שיינער מפרש.

49. אין דער היגער שטודיר־ביבליאָטעק האָט לובלינסקיס טאָכטער איבערגעגעבן אַן עזבון פון איר פאָטער — אַ כתב־יד פון אַלע אַבאָנענטן און די הסכמות פון רבנים אויפן ספר באר שבע אויף חומש. די רבנים שרייבן אויף אים, אַז ער איז געווען אַ מופלג, חריף און בקי, צווישן זיי געפינען זיך: בריסקער רב ר׳ אריה־לייב קאַצענעלנבויגן און ר׳ אליקום־געצל־מאיר פון שישלאָוויץ, און זיי רופן אים אַן „ביאַליסטאָקער״. ער איז באמת איינגע־שריבן ווי אַ מיטגליד אין פּנקס פון חברה ש״ס אין נייעם בית־מדרש, פון ח״י שבט, תק״צ. אָבער אין תקצ״ב דערמאָנט אים דער „בגדי ישע״ אין חלק יוד, סימן א׳ ווי דעם רב אב״ד פון טרעסטענע, וואו ער איז שפּעטער אָנגענומען געוואָרן פאַר רב.

בכל אופן איז ער געווען אַ באַזונדערע דערשיינונג: אַזאַ תלמודישער למדן זאָל זיך אַזוי פיל אָפּגעבן מיט דקדוק און תנ״ך. אַ שאָד וואָס זיינע כתבים זיינען פאַרלוירן געגאַנגען.

גאַנצע יאָרן. ער איז געווען אַ רייכער קרעמער. זיין ווייב האָט געפירט דאָס געשעפט, און ער איז געזעסן און געלערנט. ער האָט זיך געלערנט פאַר אַ תלמוד־דישן גאון. ער האָט איבערגעלאָזט כתבים, וואָס זיינען ניט געדרוקט געוואָרן.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: פ״נ משים לילות כימים בקי בש״ס גפ״ת עם שיטות הקדמונים. יגע ומצא הרבה בתלמוד ירושלמי עם פוסקים אחרונים יראת שדי ומעשים טובים בלבו צפונים. חידושים הרבה השאיר אחריו בכתובים, הרב הגאון ר׳ שמואל ב״ר דוד יהודה ליפשיץ. נפשו שבה אל יוצרה ביום י״א שבט תרע״ה. תנצב״ה.

ר׳ לייב סלוצקער

ר׳ מאיר־שמחה מיט ר׳ שמואל ליפשיץ האָבן געלערנט אין גמ״ח בית־מדרש; דער צווייטער איז שפּעטער אַריבער אין יחיאל נעכעס בית־מדרש. צוזאַמען מיט זיי האָט דעמאָלט געלערנט אין גמ״ח בית־מדרש ר׳ לייב סלוצקער, אויך אַ גרויסער למדן. ער איז געשטאָרבן יונג, נאָר זיין מצבה אויפן אַלטן בית־עולם, וואו ער ליגט אין דער שורה פון די רבנים, באַווייזט אויף זיין גדלות.

איר נוסח איז: לזכר עולם יהיה צדיק איכה נשבר מטה עוז צפירת תפארה, רוח אפינו עוד העיר והדרה, יועץ ונבון גבור במלחמתה של תורה, הוי אדון והוי הודו, עליו יקראו למד ולימד ועלה למרום שיאו יומם ולילה בתורה יגיעו, בן שלושים ושבע הלך למנוחתו ואיננו בחצי ימיו נפרד מאחיו ויעזבנו, נרו נקטף לחשכת עינינו, גדל בש״ט ונפטר בש״ט מן העולם, דובר צדקות עושה חסד לכולם לכל שואל הטיב וישלם יגע ומצא והניח אחריו חיבור, מתוכם הביטו בתורתו וראו ויגל לבבכם, ויהי למליץ בעד כלכם ה״ה הרב המאור הגדול המהובהק חריף ובקי פאר הזמן כש״ת מו׳ אריה ליב במו׳ יצחק גדלי׳ זלל״ה מסלוצק נפ׳ בש״ט ביום א׳ ז״ך סיון תרכ״ט לפ״ק. תנצב״ה.

משה־גרשון עפשטיין

אין דעם זעלביקן בית־מדרש איז געווען אַ בעל־הבית אַ גדול בתורה, אַ זון פון ישראל, אַ מופלג בתורה, און אַן אייניקל פון ר׳ יצחק אייזיק (אַ ביאַליסטאָקער), וואָס איז געווען אַ זון פון ר׳ משה, קאָברינער רב.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן ניייעם בית־עולם איז אַזאַ: פ״נ מסמך לרב מגאונים וגדולים ש״ס ופוסקים ראשונים ואחרונים היו ערוכים בפיו ובלבו שמורים, גם עצתו תמיד כעצת האורים רב כחו וחילו בחכמות ובמדעים שפתו ברורה ומדעו נעים וכרוב גדלו כן רבו ענותו נוחו עדן, שם הודו והדרתו הן אראלים מצוקים נצחו לקראות בואו ובא שלום פצחו ובית חמרו פה בקבר טמון ישכון כבוד ויקום לקץ הימים, ה״ה הרב הגדול בתורה וביראה תו׳ קודמ׳ לחכמתו עניו ותמים נו״ן באמונה כמוהר״ר גרשון ברבי ישראל הלוי ז״ל עפשטיין נתבקש לישיבה של מעלה יום ג׳ כ״ב אדר א׳ שנת תרנ״ד לפ״ק. תנצב״ה.

רבי אברהם אבא קליינערמאן

דאָ האָט חתונה געהאַט און געגעסן קעסט ביי זיין שוועער רבי מולי כהן און איז אַרויסגעוואָקסן א גאון רבי אברהם אבא קליינערמאן, וואָס האָט מסדר און מגיה געווען דעם ווילנער גאונס כתבים פאַר ראָמס דרוק אין ווילנע. ער האָט אויך צוגעגעבן אַ פּירוש צו מ״ס שמחות אין ווילנער ש״ס. ער איז געשטאָרבן יונג, אַ בן־ארבעים.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן מיטעלן בית־עולם איז אַזאַ: פּ״נ הרב הגאון נאעמ״ה החריף ובקי בכל חדרי תורה ראשונים ואחרונים, וגם יד לו בתורת הקבלה הצדיק המפורסם כקש״ת מו״ה אברהם אבא זללה״ה בהרב החו״ב מו״ה יוסף דוד ז״ל, איש חי בעל מדות, רב פּעלים, הצנע לכת מתהלך בתמו, נפטר בן מ״א שנה ביום ש״ק עשרה ימים לר״ח שבט שנת ה׳תרמ״ד. תנצב״ה.

ר׳ יוסף זונדל קוטנער

ר׳ יוסף־זונדל האָט דאָ חתונה געהאַט און געגעסן קעסט ביי זיין חשובן שוועֿר, און זיין ווייב גנענדל, אַן אשת חיל, איז געווען אַ קרעמערקע פון מאַנופאַקטור און אויך פון פאַרב. ר׳ יוסף־זונדל האָט געשטאַמט פון דינאַבאַרג; ער איז שפּעטער געווען דערצושינער און נאָך דעם איישישקער רב. ער האָט זיך געערעכנט פון די דעמאָלטדיקע גרויסע גאונים. ער האָט מחבר געווען גרויסע לומדישע ספרים, צוויי טיילן חבל יוסף, אויף שו״ע חושן משפט; אולם משפט, חלק ב׳, וואַרשע, תר״מ, חלק א׳ וואַרשע, תרפ״ב; אויף שו״ע יורה דעה — חדרי דעה, וואַרשע, תרמ״ד; בכורי יוסף, ווילנע, תרל״א; חוק העזרה, אויף הלכות גיטין, וואַרשע, תרפ״ב; גנזי חיים, וואַרשע, תרפ״ח. ער שרייבט אויף זיך (אין אולם המשפט): „זונדל בהרב ר׳ חיים מביאליסטאָק״. ער ווערט דער־מאָנט אין פּנקס פון אַלטן בית־מדרש, וואו ער האָט געלערנט פון תרל״ט ביז תרמ״א.

אַ געוויסע צייט איז ער אויך געווען ראש־ישיבה אין ביאַליסטאָק. ער איז געשטאָרבן כ״ז שבט תרע״ט אין איישישעק.

הרב ר׳ קלונימוס־קלמן ב״ר מנחם

ר׳ קלונימוס־קלמן האָט דאָ געלעבט זיינע לעצטע יאָרן און איז דאָ גע־שטאָרבן. ער איז געווען רב אין אָרלע (ער האָט זיך געווייגטלעך גערופן: הרב ר׳ קלונימוס־קלמן ב״ר מנחם מאורלא) און אין זאַבלודאָווע. אויף זיין פאָטער הרה״ג ר׳ מנחם געפינט זיך אַ הספּד אין אגודת אזוב, דרוש ששי פון יאָר תקע״ח, וואָס לויבט אים שטאַרק. אויפן ספר זכרון יהודה, ווילנע, 1851, אויף דיני טומאה וטהרה אין דער משנה מהרב הגאון ר׳ יהודה אבלסון מק״ק ניישטאָט שירווינט געפינט זיך אויך אַ הסכמה פון זיין שוואָגער: „הרב המאור הגדול החריף ובקי מוהר״ר קלונימוס הכהן שהיה אב״ד בק״ק אָרלא וזאבלודאָווע״.

דער נוסח פון זיין מצבה לעבן ר׳ ליפּעלעס מצבה איז אַזאַ: פּ״נ הרב הגדול המפורסם בתומ״ד צנוע במעשיו תמים בדרכיו נשא עול תורה מנעוריו לא מש מאהל תורה לו יד ושם בגלה ובנסתר שמו קלונימוס קלמן הכהן זלה״ה גזע קדוש בן להרב הגאון המפורסם מ׳ נחמן הכהן זלה״ה מק״ק אורלי, הלך לעולמו אור ליום ש״ק ג׳ אייר שבא לכאן ותלמודו בידו לפ״ק.

ר׳ יעקב משה מרגליות

ר׳ יעקב משה מרגליות איז געווען אַ גדול בתורה און אַ תלמודישער דענ־קער און דרשן, ווי עס באַווייזט זיין ספר מרגליות הים, וואַרשע, תרצ״ג. דער

ספר באַשטייט פון צוויי חלקים: חידושי הגדה — דער ערשטער טייל, און חידושי הלכה — דער צווייטער טייל. געדרוקט איז דער ספר דורך זיין זון, נאָך זיין טויט, מיט דעם זונס הוספות און הערות. ר' בצלאל הכהן פון ווילנע שרייבט אויף אים אין זיין הסכמה: „הרב המאוה"ג החריף והבקי שלשלת היוחסין למעלה בקדש הקדשים וכבר אתמחי כבוד האי גברא בין גאוני הדור המפורסמים ומפורסמות כאלה אין צריך ראיה", און אין דעם זעלביקן נוסח שרייבט אויף אים ר' יצחק אלחנן. ער איז דערצו נאָך געווען אַ גרויסער מיוחס. דאָ איז ער געווען אַ נחבא אל הכלים, מען האָט אים ווייניק געקענט.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: פה חלקת גדול בתורה ספון רב ומורה ודיין בישראל בכל מקצועות התורה לו יד ושם בהגיון וטוב טעם ודעת חדש חדושים לאמתה של תורה שלשלת היוחסין למעלה בקודש, הרב יעקב משה מרגליות בן הרב אברהם דוד שהיה אב"ד בעיר וואשילקאָוו, נכד החכם המפורסם הרב ברוך רופא משקלאָו ז"ל נולד ח' מרחשוון תר"י נפ' ט' כסלו תר"פ. תנצב"ה.

ר' חנוך זונדל במוהר"ר יוסף[50]

יאָרן לאַנג האָט געוואוינט אין ביאַליסטאָק דער מחבר פון די באַקאַנטע פירושים אויף מדרשים ענף יוסף, עץ יוסף און יד יוסף. ער האָט זיך געמאַכט אַ וועלט־נאָמען מיט זיינע פירושים. די פירושים זיינען אויף „מדרש תנחומא" (ווילנע־הוראָדנא, תקצ"ג).

אין דער הסכמה פון ביאַליסטאָקער רב, דעם „מראות הצבאות", פון יאָר תקפ"ה, לייענען מיר אויף אים: „הרבני המופלג ושנון חכם לבב מתושבי קהל־תנו". ער האָט הסכמות פון בריסקער רב אריה־לייב קאצענעלנבויגן און ר' אליקום־געצל מאיר, בשעת ער איז נאָך געווען שישלאָוויצער רב, אין יאָר תקצ"ג. אויף „מדרש רבה", אויף „תורה און חמש מגילות" (וואַרשע, תרכ"ג) האָט ער הסכמות פון ר' יוסף שאול הלוי נאַטאַנזאָן און קאַרלינער רב ר' שמואל־אביגדור תוספאי. דער לעצטער שרייבט אויף אים אין דער הסכמה: „ידידי נאמני הרב הגדול בתורה וביראה חריף ושנון נודע לשם ולתהלה".

די רבנים רימען שטאַרק זיין פירוש וואָס אין אים געפינט זיך אַ זאַמלונג פון די אויסגעקליבנסטע פירושים פון פאַרוואַרפנסטע מקורים. ער איז אָבער ניט מעלים פון וואָנעט ער נעמט די פירושים[51]. דער זעלביקער מחבר האָט געדרוקט זיינע פירושים אויך אויף „מדרש שמואל", שטעטין, תר"ך; „הגדת

50. לויטן אויפשטעל פון שמעון קאָניאָק.

51. דער היגער ר' מיכל זאַבלודאָווסקי באַשולדיקט אים אין זיין ספר מי מיכל, ווילנע, תרל"ג, אויף שהש"ר פ"ב, אַז ער האָט אים געגעבן זיינעם אַ קונטרס און אַ כתב־יד חידושים אויף מדרשים, האָט ר' חנוך־זונדל זיך באַנוצט מיט 32 זיינע חידושים און האָט זיי אַרייגגענומען אין זיין פירוש, ניט דערמאָנענדיק דעם נאָמען פון אמתן מחדש. דאָס איז באמת אַ וואונדער.

בראשית", וואַרשע, תרל"ו; אויך „פּסיקתא דר"כ", אויך אויך „מדרש תהלים", „מדרש פּטירת משה רבינו", „נבחר מפּנימים", אויך „מדרש רבה" חלק א', וואַרשע, תר"ב, חלק ב', וואַרשע' תר"ל; אויך „עין יעקב" און „אגדת ירושלמי", ווילנע, תרמ"ג; אויך „מסכת אבות", וואַרשע, תרנ"ה; אויך „סדר עולם רבה", ווילנע, תר"ד; אַ פּירוש אויפן סדור (דערמאָנט אין דער הקדמה צו „בראשית רבה"); „משיב נפש"; אַ פּירוש אויך הגדה של פּסח; אַ פּירוש צו „ילקוט שמעוני" (געבליבן אין כתב־יד); אַ פּירוש אויפן רא"ש צו ברכות, שבת (כ"ו); אַ פּירוש אויך נביאים ראשונים (דער כתב־יד געפינט זיך ביי ר' יודל אַבעלמאַן, דאָ אין ביאַליסטאָק).

ר' חנוך־זונדלס פּירושים זיינען, אמת, ניט קיין טיפּע און וויסנשאַפטלעכע, אָבער זיי זיינען זייער פּאָפּולער און האָבן געמאַכט די מדרשים און די אגדות חז"ל צוגענגלעך פאַרן בעלי־בתישן פּשוטן עולם. דעריבער זיינען זיי זייער פאַרשפּרייט אין דער גאַנצער יידישער וועלט.

דער זעלביקער פּראָדוקטיוועך מחבר האָט אויך אַרויסגעגעבן אַ סך הספּדים: „קונטרס קול נהי", אויף הרב רבי מאיר, יאַלאָווקער רב און צדיק, געדרוקט צום פּירוש קה"ר (ווילנע־הוראָדנע, תקצ"ד). דאָרטן ברענגט ער אויך דרשות פון אַ כתב־יד פון ביאַליסטאָקער מ"מ ומו"צ דקהלתנו ר' יצחק, ר' אליקום־געצלס פאַטער; „או, אריאל" — אַ הספּד אויף בריסקער רב ר' אריה־לייב קאַצענעלנ־בויגן (ווילנע, תקצ"ג); „אבל כבד", אויף הרב ר' יצחק אייזיק חבור און אויפן בריינסקער רב ר' מאיר ב"ר יהושע סגל, און צום סוף אַ קינה אין חרוזים לפטירת הגאון הרב יצחק אייזיק חבור (תרי"ג) און אַ קונטרס „זכרון לנפש חיה" — אַ מזכרת פאַר זיין מוטער חיה; אַ דרשה פון דעם גרויסן שכר פון אַן עוסק בתורה, אַ צוגאָב צו שיהש"ר (תקצ"ד); „מספּד תמרורים", ביאַליסטאָק, תקצ"ג — אויף האשה מרת פּעשע, דער פרוי פון ביאַליסטאָקער גביר איטשע זאַבלודאָווסקי.

ווי אַן אַלטער ביאַליסטאָקער אייגנוואוינער איז ער איינגעשריבן פאַר אַ חבר אין פּנקס שו"ע פון נייעם בית־מדרש פון די ערשטע חברים, אין יאָר תקס"ח. אין פּנקס מדרש איז ער אונטערגעשריבן אין יאָר תרי"ג צוזאַמען מיט די דיינים ר' שמואל סו"ד און ר' לייב כהן. אין זיין אינהאַלטסרייכער הקדמה צום באַנייטן פּנקס אין חברה מדרש וועגן דער נייטיקייט און וויכטיקייט צו לערנען מדרש, זאָגט ער, אַז פון נאָכן טויט פון הרב המופלג מו"ה יצחק־אייזיק במו"ה אהרן, שוין מער ווי 24 יאָר, זאָגט ער אין דער חברה מדרש אַלע שבת און יום־טוב. די רבנים אין זייערע הסכמות רופן אים אַן ביאַליסטאָקער תושב. לויט דעם פּנקס פון הקדש איז ער דאָ געווען אַן איידעם פון רבי יונה חייט. ווידער ר' חנוך־זונדלס אַן איידעם, משה־לייב הערצקין, אַ בעל־הבית פון אַ הילצערן הויז אויף נייי־וועלט, און אַ עסקן פון כאַרשול, האָב איך נאָך געטראָפן דאָ.

די זקנים דערציילן, אַז מען האָט ר׳ חנוך־זונדלען געהאַלטן פאַר אַ צדיק.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן אַלטן בית־עולם איז אַזאַ: פ״נ גבר סב הרב המופלג חכם ונבון ושלם ב״ח זכרו ושמו נשאר דור לדור בחבוריו עץ יוסף וענף יוסף על המדרשים מו׳ חנוך זונדל במ׳ יוסף נ״ע הה! חנוך לקח אותו אלוהים ובנו יוסף איננו, ביום עש״ק ו׳ כסלו תר״ך לפ״ק.

ר׳ דוד־אברהם קעמפנער

ר׳ דוד־אברהם קעמפנער איז געווען אַ געבוירענער אַ פּלאָצקער, פון פּוילן, און איז געקומען אַהער ווי אַן אייִדעם פון אַ רייכן פאַדריאַטשיק קאַפּל היילפּערן. שפּעטער איז ער אַליין אויך געווען אַ פאַדריאַטשיק און אַ קורצע צייט אויך אַ טוך־פאַבריקאַנט. ער איז געווען אַ גרויסער למדן און אויך אַ געבילדעטער מענטש. ער האָט מחבר געווען אַ גרויסן לומדישן ספר למטה יהודה, וואַרשע, תרנ״ט, אין דריי חלקים: א) חידושים אויף מועד, ב) חידושים אויף זבחים מנחות, ג) שאלות ותשובות. ר׳ שמואל מאָהילעווער שרייבט אויף אים אין זיין הסכמה: „מטע אדרת עדיו לגאון ולתפארת, תורה ויראה וחכמה אחת מהן לא נעררה״. דערצו נאָך איז ער געווען אויך אַ גרויסער מיוחס, ווי ער באַשרייבט אין זיין הקדמה.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן נייעם בית־עולם איז אַזאַ (אויסער 12 שורות מליצה אין אַנהייב): פ״נ הרב הגׂ עדיו לגאון חו״ב תפארתו לישראל שלשלת היוחסין במו׳ דוד אברהם בהרב ר׳ יהודה לייביש קעמפנער זצ״ל בעהמ״ח ס׳ למטה יהודה נפטר ביום ג׳ א׳ דר״ח אלול שנת תרנ״ה לפ״ק. תנצב״ה.

ר׳ ישראל ב״ר זאב העלער

דאָס איז דער פּינסקער עילוי. ער האָט דאָ געלעבט ווי אַ מאַנופאַקטור־סוחר כמעט זיינע גאַנצע יאָרן. די ווייב האָט געפּירט דאָס געשעפט, און ער איז געזעסן און געלערנט אין אַלטן בית־מדרש. ער איז געווען באַקאַנט צווישן די רבנים און לומדים פאַר אַ גאון. ער ווערט דערמאָנט אין פּנקס פון אַלטן בית־מדרש פון תרכ״ב ביז תרנ״ט. נאָר אויף דער עלטער, אַז ער האָט די קראָם פאַרמאַכט, איז ער געוואָרן אַ פּריוואַטער מורה הוראה. זיין זון איז דער באַקאַנטער למדן און מלומד ד״ר ר׳ חיים העלער (זען פריער).

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: פ״נ הרב הגאון האמתי המפורסם הצדיק העניו נר ישראל, כל ימיו כמעט לא ישן יותר משלוש שעות ביום, שבעים פעמים גמר את הש״ס ולא עשה תורתו קרדום לחפור בה. הנודע בשם עילוי מפינסק מ׳ ישראל העלער בהר״ר זאב־מאיר. נפטר ביום ב ׳ה׳ מנחם אב תרנ״ט בשנת הששים לימי חייו. תנצב״ה.

ר׳ ידידיה פּערליס

ר׳ ידידיה איז אַ קורצע צייט געווען רב פון אולשאַן, לעבן מינסק. אָבער דעם גרעסטן טייל פון זיין לעבן איז ער געווען אין ביאַליסטאָק אַ מאַנופאַקטור־קרעמער. די ווייב האָט געפּירט דאָס געשעפט, און ער איז געזעסן און געלערנט

אויך אין אַלטן בית־מדרש. ער האָט זיך געזעצט פון די גרויסע ביאַליסטאָקער לומדים[52]. נאָך ר׳ חנוך־זונדל בעל ענפים איז ער געווען דער רבי אין חברה מדרש, וואו מען מאַכט אים צוליב דעם אַ הזכרה אין טאָג פון זיין יאָרצייט.

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן מיטעלן בית־עולם איז אַזאַ: פ״נ ידיד־יה גם אהוב לבריות בר לבו יגידו בראש הומיות מר יצעק כל איש שומע דמעות יזל על נאסף גוע. כי צוה לבלי לחקוק למזכרת זולת מופלג בתורה ותפלתו נעדרת ה״ה המופלג בתורה זקן אשר קנה חכמה אשר למד בשקידה רבה יותר מחמישים שנה וסיום כ״פ [כ׳ פּעמים] ש״ס וד׳ שו״ע והיה בקי בהם, בא תמיד בביה״מ בראשונה ורוב שני יצא גם אחרונה מר ידידיה ב״ר מרדכי פּערליס זללה״ה נפ׳ בשנת השבעים ושלש לימי חייו בליל ז״ך אדר ה׳תרמ״ז. תנצב״ה.

ר׳ יצחק ב״ר דוד מייזל

ר׳ יצחק ב״ר דוד מייזל איז געווען אַן איידעם פון „יפה עינים״, דעם בילס־קער רב. ער איז דאָ געווען בוכהאַלטער פון קאָראָבקע און שפּעטער מורה־הוראה. אויסער דעם וואָס ער איז געווען אַ גרויסער למדן און חריף, איז ער אויך געווען אַ תלמודישער חוקר און משכיל. זיינע תלמודישע חקירות האָט ער פּאַרעפּנטלעכט אין די העברעאישע זשורנאַלן און צייטונגען: אין האסיף, הכנסת, הצפירה און המליץ. ער האָט הערות און הוספות אין אַ צאָל ספרים, אין: אזהרות לרבי אליהו הזקן פון ר׳ מרדכי סלוצקי, אין ספר נאד דמעות פון ר׳ משה חיים טריוואָקס און אין ספר חיל דמשק פון ר׳ אליעזר קריינער.

ער ווערט דערמאָנט אין ספר נהרות דמשק אויף משניות מסכת חולין, ירושלים, תרס״א, פון ר׳ אליעזר קריינער.

י. גדולי־תורה וואָס זיינען געווען תושבים אין ביאַליסטאָק

ר׳ מרדכי שאץ

ר׳ מרדכי שאץ איז אַ זון פון ר׳ מאיר, דעם באַקאַנטן גאון, דעם שישלאָווי־צער רב. דאָ איז ער געווען אַן איידעם ביי שאָשע דער ווינשענקערין. ער האָט געהאַנדלט און גלייכצייטיק מרביץ תורה געווען אין ביאַליסטאָק. אין דער הקדמה

52. אים האָט מען געשיקט ווי דעם מבין צו ר׳ יהושעלע קוטנער, בשעת ער איז געווען קאַנדידאַט אויף ביאַליסטאָקער רבנות. צוריקקומענדיק פון אים האָט ר׳ ידידיה דערציילט, אַז זיצנדיק ביי ר׳ יהושעלען האָט ער געפונען אין אַ גמרא אויפ טיש פּאַרצייכנט ר׳ יהושעלעס אַ שווערע קשיא אויף תוספות. האָט ער אים געזאָגט, אַז ער האָט אַ תירוץ — און אים טאָקע גלייך געבראַכט. האָט אים ר׳ יהושעלע געזאָגט: „וועז איר קענט זאָגן אַזאַ תירוץ, זייט איר דאָך ראוי צו זיין ביאַליסטאָקער רב, — הייבט צו וואָס קומט איר צו מיר?״ האָט ר׳ ידידיה אים געענטפערט, אַז דער תירוץ איז ניט זיינער, נאָר זיין פּאַרשטאַרבענעם שוועסטער, געווען זאַבלודאָווער רב, דעם מחבר פון עמק הלכה. דער אַנעקדאָט באַווייזט אגב אויך דעם דעמאָלטדיקן און טיילווייז נאָך היינטיקן מאָדנעם באַגריף, אַז דאָס זיין אַ חריף אין לערנען איז די ענוגיקע קוואַליפיקאַציע פון אַ רב אין אַזאַ גרויסער קהילה ווי ביאַליסטאָק.

צו זיין ספר תורת מרדכי זאָגט ער, אַז זייענדיק אַ ביאַליסטאָקער תושב, איז ביי אים געווען „תורה וגדולה במקום אחד". ער איז אַבער שפעטער אַראָפגעפאַלן מאיגרא רמא לבירא עמיקתא: ער איז פאַראָרעמט און פאַראומגליקט געוואָרן.

נאָך זיין פאָטערס טויט איז ער געוואָרן אויף זיין אָרט רב אין שישלאָוויץ. ער האָט מחבר געווען די ספרים: אהבת מרדכי, תורת מרדכי (וואַרשע, תרס"ב) און הספד מר (פיעטריקאָוו, תרנ"ח) — אַ הספד אויף רבי שמואל מאָהילעווער.

הרב ר' צבי־הירש באַיאַרסקי בהרב מוהר"ר יצחק־אייזיק

ער איז געווען אַ ביאַליסטאָקער תושב פון יאָר תקצ"ז. ער האָט מחבר געווען די ספרים: תוספות שבת (וואַרשע, תרמ"ו), תפארת צבי אויף אבות (וואַרשע, תרנ"ג) און אַ חיבור אויף הלכות גדולות. תוספות שבת האָט אַ הסכמה פון „בגדי ישע". ר' צבי־הירש איז געווען אַ גרויסער מיוחס. אַלע מסכימים שרייבן אויף אים ווי אויף אַ גדול בתורה און דרשן.

הרב רבי אריה בהרב אברהם שלמה בינקאָוויטש

ר' אריה איז געווען אַ ביאַליסטאָקער תושב. אין דער הקדמה צום ספר ראשון לציון (וואַרשע, תרמ"ב) אויף פסחים שרייבט ער אַז ער וואוינט שוין אין ביאַליסטאָק 15 יאָר. ער איז דאָ געווען אַ גמרא־מלמד און קוים־קוים געקענט פון דעם זיך מפרנס זיין. חוץ דעם שוין דערמאָנטן ספר, האָט ער אויך מחבר געווען: תוספות ציון אויף ברכות, מעון אריה, חידושים אויף גפ"ת מיט אַ הסכמה פון ר' שמואל מאָהילעווער, וואָס פלעגט זיך מונע זיין צו געבן הסכמות ווי וויט מעגלעך. ער שרייבט אויף אים: „הרה"ג חריף ובקי בחדרי תורה שתיל וטרי בפלפול ובבקיאות בש"ס ובפוסקים. ראיתי כי ידיו רב לו כאחד מגדולי תורה לפלפל בדברי הלכה ולעסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא". אויך הרב ר' יאָשע־בער, דער באַקאַנטער בריסקער רב, שרייבט אויף אים גרויס אויף זיין ספר מעון אריה, פון י"ג טבת תרמ"ו. ר' אריה האָט אויך מחבר געווען אַ ספר שו"ת נהמת אריה (וואַרשע, תרנ"א).

דער אויסטערלישער גמרא־מלמד איז געווען באַהאַוונט אין דער אַלטער יידישער פילאָזאָפיע. ער האָט זיך פאַרמאָסטן מיט אַ קליין ספרל פון 57 זייטן, אַ ספרל מיטן נאָמען חוקר עולם (וואַרשע, תרנ"ה), צו צעשטערן די שיטות פון אפלטון, אריסטו און פון ברוך שפינאָזא[53] און צו באַווייזן די ריכטיקייט פון

53. לויט יצחק סאָבעל, לויט זיין מאמר אין המצפה, ח"ד.

בשעת דער מחבר האָט געגעבן דאָס ספרל ר' שמואל מאָהילעווערן, האָט ר' שמואל מיר געוואָלט עס איבערגעבן איך זאָל אים זאָגן מיין מיינונג וועגן ספינאָזאס שיטה. האָב איך אים געענטפערט, אַז איך קען ניט ענגוג ספינאָזאס שיטה און איך קען דעריבער ניט משפטן. האָט ר' שמואל מיך געבעטן צו שאָפן אים די העברעאישע מקורים וועגן דער שיטה. האָב איך אים געגעבן די העברעאישע איבערזעצונג פון ספינאָזאס עטיק דורך ד"ר שלמה ראבין, און סאָ־בעלס מאמר אין המצפה.

השארת הנפש, פון חיי עולם הבא און תחית המתים און אַז תורה איז מן השמים. מען דאַרף זיך משער זיין אַז דאָס ספרל האָט גאָר אַ קנאַפּן ווערט, אָבער עס באַווייזט, אַז ר׳ אריה איז געווען אַ מאמין, אַ תמים און ער האָט געזוכט זיין אמונה זיך צו דערקלערן מצד השכל, ווי עס איז געווען דער גאַנג ביי אַ סך פילאָזאָפן פון יידישקייט.

אין דער הקדמה צו דעם ספרל באַקלאָגט זיך דער מחבר אַז הגם ער איז מסוגל אָנצושרייבן אַ גרעסערן ספר, פעלן אים אָבער מיטלען אויף צו דרוקן, ווייל ער ליידט פון אַ דוחק אין פרנסה, און עס איז אים ניט געלונגען צו געפינען אַ תחבולה מפרנס צו זיין זיין הויזגעזינד, ווייל אין דעם לבוש פון רבנות באַקליידן זיך נאָר מענטשן, וואָס באַזיצן געלט, אָבער ניט די, וואָס באַזיצן וויסן („כי לבוש הרבנות ילבשו לע״ע בעלי כסף ולא בעלי מדע״).

ווי מ׳האָט מיר דערציילט, איז ער שוין שפּעטער אויף דער עלטער אָפּגעפּאָרן קיין אַמעריקע צו זיינעם אַ זון אָדער צו קינדער, און כדי ניט צו פאַלן אויף זיי צו לאַסט, האָט ער זיך אויסגעלערנט וועבעריי, כדי צו זיין דאָרט אַ נהנה מיגיע כפּו. אַזאַ פירונג באַווייזט, אַז ער איז געווען אַן אמתער מענטש און ייד, און ביאַליסטאָק האָט אים אפּנים ניט גענוג אָפּגעשאַצט.

הרב ר׳ יעקב ב״ר יהושע ראָזנצווייג

הרב ר׳ יעקב ב״ר יהושע איז געווען אַ גדול בתורה, אַ גרויסער מדקדק, בקי אין די ספרי מחקר, אַ גרויסער חובב ציון און ציוני מזרחי. ער האָט צוליב די רדיפות פון די חסידים געמוזט אָפּטרעטן פון זאַבלודאָווע וואו ער איז געווען מו״צ און איז דאָ געווארן די לעצטע יאָרן רבי אין נאָווהאָליפּיער בית־מדרש. ער האָט מחבר געווען אַ ספר, אַ פירוש אויף קהלת מיטן נאָמען צרי גלעד (פּיעטרי־קאָוו, תרס״ו) און אַ קונטרס ספר מבאר על הלחות וועגן קץ אין דניאל (ביאַליס־טאָק, תרע״ט). ער איז געשטאָרבן אין יאָר תרפ״ב, כ״ד חשוון עש״ק.

רבי משה הלוי רובינשטיין

ר׳ משה איז אַ טשעכאַנאָווצער. דאָ האָט ער געלעבט ווי אַ גמרא־מלמד און דרשן. ער איז געווען אַ גרויסער למדן. ער האָט מחבר געווען אַ שיינעם דרוש־ספר אש ודת, וואַרשע, 1908. ער איז דאָ נפטר געווארן ט״ז אדר תר״פּ.

רבי יצחק ניסנבוים

דאָס איז דער באַקאַנטער עסקן אין חבת ציון, ווי אַ משולח פון אָדעסער קאָמיטעט, און שפּעטער ווי אַ מזרחי און אַ מחבר. זיין גאַנצע געזעלשאַפטלעכע און שרייבערישע קאַריערע האָט ער צו פאַרדאַנקען די זיבן יאָר (תרנ״ד—תר״ס)

וועלכער איז געווען אין ביאַליסטאָק און געאַרבעט ווי אַ סעקרעטאַר ביי ר׳ שמואל מאַהילעווער [54].

הרב ר׳ ירוחם פישל

ר׳ ירוחם פישל איז געווען דער רבי פון בית־מדרש „חיי־אדם" צען יאָר צייט און ער האָט דאָ דעריבער געהאַט דעם נאָמען „רבי פישעלע פון חיי־אדם". ער האָט דאָ מחבר געווען זיין ספר עטרת יהושע (תרמ״ב) אויף שו״ע א״ע. ער איז שפּעטער געווארן רב אין וואָנסעס, נאָך דעם אין יאָשינאָווקע. פון דאָרט איז ער אַרויס צוליב אַ מחלוקת און האָט זיך אומגעקערט קיין ביאַליסטאָק, וואו ער איז געשטאָרבן.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: פ״נ צדיק תמים שם לילות כימים, ירא ה׳ מרבים, ה׳ הרב ר׳ ירוחם פישל ב״ר יהושע ז״ל נפ׳ יום ה׳ א׳ דר״ח טבת שנת תרנ״ב לפ״ק. תנצב״ה.

רבי בנימין־ישעיה ב״ר ירוחם פישל הכהן פּאַשקאָווסקי

ער איז געווען דער רבי פון „חיי־אדם" נאָך רבי פישלען גאַנצע 44 יאָר, פון תרמ״ט ביז תרצ״ג י״ב אייר, וועלכער איז געשטאָרבן. ער האָט מחבר געווען אַ ספר עמודי השולחן, אַ פּירוש אויף קיצור שו״ע או״ח.

ר׳ חיים העגדלער (דער קעסטלמאַכער)

ר׳ חיים איז געווען דער מחבר פון קצור אלשיך אויף חמשה חומשי תורה און תהלים, אויף בראשית, געדרוקט אין פּיעטריקאָוו תרס״ה, שמות, ויקרא — תרס״ז, במדבר, דברים — תרע״א, תהלים — תרע״ג.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: פ״נ היקר החסיד מו״ה חיים ב״ר אשר העגדלער בעל המ״ח קצור אלשיך. נפ׳ כ״ה תשרי תרע״ז. תנצב״ה.

ר׳ יהודה טעמקין

ר׳ יהודה טעמקין האָט אין ביאַליסטאָק געלעבט בסוף ימיו און איז געשטאָרבן אין מושב זקנים. ער האָט מחבר געווען דעם ספר שרביט הזהב אויף תורה אין צוויי חלקים. ערשטער חלק געדרוקט אין ווילנע, תרמ״ט, און צוויי־טער חלק — ווילנע, תר״ן. ער איז אויך דער מחבר פון ספר כבוד חכמים אויף מדרשים פּליאים.

---

54. זען אין זיין אויטאָ־ביאָגראַפּיע עלי חלדי, וואַרשע, תרפ״ט, זז׳ 126—138. דאָרט דערמאָנט ער (ז׳ 127), אַז ער איז געווען לערער ביי מיר, און אַז איך האָב אים געגעבן ד״ר יעלינעקס דרשות אין דייטש, און זיי האָבן אים געגעבן אַ פּאָרעם פאַר זיינע דרשות.

אין צווייטן חלק שרביט הזהב חתמעט ער זיך „יליד קאפולא". ער איז פּריער געווען ראש־ישיבה אין מינסק און אין בערעזין — דער גדול פון מינסק. ר' יאָשע־בער בריסקער און ר' אליהו פּרוזשאַנער שרייבן וועגן אים גרויס.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: פּ"נ בעל המחבר ספר „שרביט הזהב" חובר מאת הצעיר יהודא בן א"א מו"ה שמואל רפאל הכהן טעמקין ר"מ במינסק ומלפנים כמה שנים ר"מ בבערעזין. נפ' א' אלול תר"ע. תנצב"ה.

יא. חסידים וואָס זיינען געווען גדולי־תורה

ביאַליסטאָק איז געווען אַ מתנגדישע שטאָט, און די צאָל חסידים איז דאָ געווען ניט גרויס. עס זיינען אָבער צווישן זיי געווען אינטערעסאַנטע פּערזענלעכקייטן וואָס מיר שטעלן זיך אָפּ אויף זיי.

הרב ר' אליעזר חסיד

ר' אליעזר חסיד איז געווען פון די אָנגעזעענסטע און עלטסטע חסידים אין ביאַליסטאָק. ער איז געווען אַ קאָצקער. מען האָט זיך באַצויגן צו אים מיט דרך־ארץ, ווייל ער איז געווען אַ בקי אין ש"ס ופוסקים. ער האָט זיך געהאלטן פון די גרויסע לומדים און חריפים. דערצו נאָך איז ער געווען אַ גרויסער שטאָט־בורר.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: פּ"נ איש צדיק וישר ידיד ה' וידיד אנשים ותמיד היה מתנהג בחסידות י"א הרב החסיד רבי אלעזר במו"ה אברהם מטשעכנאָווצי. נפ' ט' ניסן ש' תרל"א לפ"ק.

הרב החסיד ר' נחום בהרב המו"ץ ר' שלמה־זלמן יפה

ר' נחום איז געווען אַ תלמיד אין חסידות ביי ר' אליעזר. ער איז געווען אַ גדול בתורה, אַ בקי בש"ס ופוסקים, אויך אין אַלטע ספרי מחקר און אַנדערע. פאַר אַ קאָצקער חסיד האָט אים געמאַכט ר' אליעזר חסיד.

זיין פאָטער, וואָס איז געווען אַ גרויסער מתנגד, איז געזעסן נאָך אים שבעה. אויך האָט אים צוליב דעם ר' ליפּעלע ניט צוגעלאָזן צו ווערן דיין אויף זיין פאָטערס אָרט. האָט ער זיך מפרנס געווען פון מלמדות מיט גוטע בחורים; זיינע תלמידים פלעגן מפליג זיין זיין גדלות אין תורה און מידות. ער איז געשטאָרבן אין יאָר תרנ"ב.

קאָברינער רבי הרב ר' נחום

ער איז געבוירן געווארן אין ווישאָקע־ליטאָווסק ערב פּסח תר"י. פון זיין פאָטערס צד האָט ער געשטאַמט פון מהר"מ פּאדווא. ער האָט געשמט אין דער יוגנט ווי אַן עילוי. ער האָט חתונה געהאַט אין קאָברין. זיין שווער, אַ רייכער

ניעסוויזשער חסיד, האָט אים אויסגעהאַלטן מערערע יאָרן, און ער האָט עוסק געווען אין תורה און עבודה, ביז ער איז געוואָרן אַ גדול בתורה אין נגלה און נסתר. שפּעטער איז ער געוואָרן אַ חסיד פון סלאָנימער רבין ר׳ אברהם, וואָס איז דער מחבר פון יסוד העבודה. אַז זיין רבי איז נפטר געוואָרן אין יאָר תרמ״ד, האָבן אים אַ טייל סלאָנימער חסידים אויפגענומען ווי אדמו״ר, וואָס האָט זיך אַנגערופן אויף זיין וואוינונגס־אָרט קאָברינער רבי. אָבער קיין גרויסן עולם האָט ער ניט געהאַט.

אין יאָר תרנ״ה נאָך דער גרויסער שריפה אין קאָברין, איז אָפּגעברענט געוואָרן זיין הויז. האָט ער זיך באַזעצט אין ביאַליסטאָק, וואו עס האָט געלעבט זיין איידעם הרב ר׳ מאיר שטשעדראָוויצקי, ביאַליסטאָקער דיין ומו״צ. ער איז דאָ נפטר געוואָרן ר״ח מנ״א תרע״ט. עס געפינט זיך דאָ זיין אוהל אויפן נייעם בית־עולם אָן אַ מצבה.

ר׳ מעשל קאָצקער

רבי הלל־משה־מעשל געלבשטיין, געבוירן אין ביאַליסטאָק, איז געווען אַ גרויסער קאָצקער חסיד. אין קאָצק איז ר׳ מעשל ביאַליסטאָקער באַקאַנט געווען ווי אַ בקי בנגלה ובנסתר, אַ מקורב פון חידושי הרי״ם. ער איז געזעסן אַ יאָר און אָפּגעריכט חסידות אין ליבאוויטש, נאָך דעם האָט ער עולה געווען קיין ארץ־ישראל. ער איז דאָרט אָנגעקומען זונטיק מה טובו אהליך יעקב (פּ׳ בלק תרכ״ט), און דינסטיק איז ער געגאַנגען צום כותל מערבי מתפלל זיין, האָט ער זיך שטאַרק מצער געווען פון זיין חרובן צושטאַנד און האָט געטאָן אַ נדר צו טאָן אַלצדינג אים אויפצוריכטן. דורך זיינע קבלישע דמיונות, דורך גמטריאות און נוטריקון האָט ער געפונען די גרויסע וויכטיקייט פון זיין אונטערנעמען זיך.

ער האָט געהאַלטן אַז ער האָט אויסגעפונען רמזים, אַז אין יאָר תרכ״ט דאַרף נתגלה ווערן דער סוד פון דער גאולה. ער האָט באַשלאָסן אָפּצודרוקן פאַר דעם צוועק אַ באַזונדערן ספר א. נ. משכנות לאדיר יעקב כדי צו באַווייזן, אַז די הלכה פון שימור בית־המקדש (מסכת תמיד) איז אויך נוהג בזמן הזה, און דער עיקר ביים כותל מערבי. אָבער אַזוי ווי ער איז געווען זייער אָרעם, האָט ער אָפּגעדרוקט בלויז צוויי בלעטלעך, דעם תמצית פון זיינע דמיונות און רעיונות, און האָט זיי צעשיקט צו אַלע גדולי ישראל. ער האָט באַוויזן, אַז דער אָרט פון כותל מערבי באַהאַלט די זעלביקע קדושה ווי אָמאָל, דעריבער איז אַ מצוה צו האַלטן דעם אָרט בכבוד: מען דאַרף גרינדן משמורות פון כהנים, לויים, ישראלים באַצאָלטע (און אויך אַ בית־מדרש), וואָס זאָלן דאָרטן לערנען, דאַוונען דעם גאַנצן מעת־לעת, און ער איז מודיע, אַז מיט דער דערלויבעניש פון דער מאַכט איז אייגנגעפירט געוואָרן אָנצוצינדן ליכט פּאָרן כותל יעטווידן ערב־שבת.

אויף זיין פלוגבלעטל האָט זיך קיינער ניט אָפּגערופן, אָבער ער האָט באַקומען אַ קרייז חסידים אין ירושלים, און ער האָט איינגעפירט ביים כותל אַ

שטענדיקן מנין אויף צו דאוונען דאָרטן דריי מאָל אַ טאָג, און ערב שבת פלעגט ער אוועקפירן צום כותל אַ קליינעם טישל און אוועקשטעלן דאָרט אַ לאָמפּ מיט צען רערן, אָנגעפילט מיט שמן־זית.

אזוי האָט ער געקעמפט איבער דרייסיק יאָר פאָר די יידישע רעכט אויפן כותל. פאָר דער פטירה האָט ער אָנגעזאָגט זיין זון דאָס אָפּצוהיטן. און אזוי האָט זיך עס געפירט, ביז די מאַכט האָט עס פאַרוועלט אין תרע״ב[55].

יב. ביאַליסטאָקער ראשי־ישיבה

חוץ די גדולי־תורה וואָס זיינען דאָ געווען ראשי־ישיבה און עס איז אויס־געקומען זיי צו דערמאָנען פריער, איז נייטיק אָנצואוויזן אויף די וויטערדיקע:

רבי משה יחזקאל סאָקאָלסקי

ר׳ משה־יחזקאל איז פריער געווען רב אין סאָקאָלע און שפּעטער ראש־ישיבה אין ביאַליסטאָק. ער האָט מחבר געווען דעם ספר חידושי מהרמ״י, וואָר־שע, תרנ״ג. ער איז געווען אַ תלמיד מובהק פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אזוי: פ״נ צדיק תמים שם לילות כימים ירא ה׳ מרבים היה הרב ר׳ משה יחזקאל ב״ר דניאל ר״מ דפה. נפ׳ כ״ד שבט שנת תרל״ב לפ״ק. תנצב״ה.

ר׳ צבי ב״ר מנחם שור

ר׳ צבי ב״ר מנחם איז געבוירן געווארן אין אַמדור, שנת תקפ״ח. אין ביאַ־ליסטאָק איז ער געווען 30 יאָר ראש־ישיבה און מ״ץ און אויך אַ דורש ברבים. ער האָט מחבר געווען דעם לומדישן ספר צבי וחמוד, ווילנע, תרמ״ב. לויטן נוסח פון זיין מצבה איז ער געווען אַ חריף ובקי. ער איז געשטאָרבן אין ביאַ־ליסטאָק, ב׳ אדר, תרס״ג.

רבי יצחק יעווארקאָווסקי

ר׳ יצחק יעווארקאָווסקי פלעגט מען געווינטלעך רופן רבי איטשע וואַשיל־קאָווער. ער איז אַ געווען תלמיד פון ר׳ שמואל מאָהילעווער אין סאוואַלק, אַ למדן אַ חריף. פריער איז ער געווען טוך־פאַבריקאַנט אין וואַשילקאָווע ביי ביאַליסטאָק, שפּעטער איז ער דאָ געווען ראש־ישיבה אויך אין ר׳ אליהו־מלכס ישיבה. ער איז אויך געווען אַ שיינער דרשן. ער האָט באַקומען געניטשאַפט אין דרשות אין דער חברה תורה פון די חובבי־ציון. זיינע דרשות האָט ער אַרויסגעגעבן אין אַ ספר מיטן נאָמען הגות לבי (ביאַליסטאָק, 1910).

55. זען אונזער לעבן, תרצ״ו, נומ׳ 268, לויט מקורים פון י. בכרך.

יג. שמשים גדולי־תורה

חוץ די אַלע ביז איצט דערמאָנטע נעמען, מוז מען אויך אָנווייזן אַז דאָ זיינען געווען אָ צאָל שמשים גדולי־תורה. מיר רופן דאָ אָן עטלעכע:

ר׳ דוד ברייסקי, וואָס איז געווען שמש פון בי״מ חומה פון פּיאַסקעס. ער האָט מחבר געווען אָ ספר מנחת יהודה (פּיעטריקאָוו, 1903), ביאורים אויף הגדה און מאמרים אויף מדרש רבה;

ר׳ יעקב ב״ר שמריהו, שמש אין יחיאל נעכעס בית־מדרש;

ר׳ זעליג קאַפּלאַן פון סעמיאטיטש, שמש אין פּוזשעס בית־מדרש;

ר׳ משה, שמש אין גמילות־חסדים־בית־מדרש;

ר׳ איצעלע, שמש אין ליבע־רחלס בית־מדרש; ער איז דער פאָטער פון פּלאָצקער רב.

קאַפּיטל צען

ביאַליסטאָקער משכילים

ווען ביאַליסטאָק האָט געהערט צו פרייסן אין די יאָרן 1795—1807, איז די שטאָט געווען געשעפטלעך פאַרבונדן מיט די גרויסע שטעט פון פרייסן. דער טיי־האַנדל האָט באַצויגן זיין באַדאַרף פון קעניגסבערג (גינשפרעג). מאַנופאַקטור האָט מען געבראַכט פון לייפציג און פראַנקפורט דורך די גרענעץ־פונקטן גראַיעווע און וויצענטי ביי קאַלנע. דורך די זעלביקע גרענעץ־פונקטן איז אויך געגאַנגען דער גרויסער אימפּאָרט פון אַלע מינים סחורה פון אויסלאַנד אויף גאַנץ פוילן און דערהויפּט אויף רוסלאַנד, וואָרעם ביז 1860 זיינען די דערמאַנטע גרענעץ־פונקטן ניט שטרענג באַוואַכט געווארן.

די געשעפטלעכע קאָרעספּאָנדענץ איז געגאַנגען אויף ד י י ט ש . די דייטשישע שפּראַך, חוץ דעם וואָס זי איז נאָענט צו דער יידישער און לייכט פאַר יעדן יידן זיך אויסצולערנען, איז געווען דער ערשטער השכלה־פאַרמיטלער אין די אַלע יידישע געגנטן וואָס זיינען נאָענט צו פרייסן. אַזוי ווי אין גאַליציע, איז דאָ געווען פּאָפולער דער באַרימטער „ביאור", און די דייטשישע איבערזעצונג פון אים האָט געהאָלפן אויסלערנען זיך דייטש. און דייטש וואָס מען האָט געקענט צוליב געשעפט — איז געווען גלייכצייטיק דער מיטל וואָס העלפט פאַרשפרייטן השכלה.

א. ר׳ אליעזר האַלבערשטאַם

ביאַליסטאָק איז געווארן דער צענטער פאַר השכלה פון דער גאַנצער סביבה, זינט עס איז אָנגעקומען אַהער אין די 30ער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם יאָרהונדערט ר׳ אליעזר האַלבערשטאַם, וואָס שטאַמט פון די גאַליציאַנער יידיש־דייטשע מיוחסים און משכילים.

געבוירן איז ער אין בראָד, כ״ב שבט, תקע״ד, אַן אייניקל פון סטאַניסלאַווער רב הגאון ר׳ אריה הלוי הורוויץ. ער איז געקומען אַהער און געווארן אַן איידעם ביים דעמאַלטדיקן ביאַליסטאָקער הויפּט־גביר ר׳ איטשע זאַבלודאָווסקי. האַלבערשטאַם איז גלייכצייטיק געווען דער שטיפזון פון דעם גביר, ווי דער זון פון זיין צווייטער פרוי.

דאָס יאָר פון האַלבערשטאַמס אָנקומען קיין ביאַליסטאָק איז געווען תקצ״ג[1]. דאָס איז אָ וויכטיקע דאַטע פאַר השכלה אין ביאַליסטאָק. פון דעמאָלט אָן האָט ביאַליסטאָק באַקומען אַ שם אין דער גאַנצער סביבה ווי אַ שטאָט פון השכלה[2].

---

1. זיין ביאָגראַפיע זען אויך אין ספר זכרון פון נחום סאָקאָלאָוו, וואַרשע, תרמ״ט, זז׳ 27-28.

2. פאַרגלייכן: יחזקאל קאַטיק, מיינע זכרונות, וואַרשע, תרע״ג, 1טער טייל, ז׳ 376.

פרומע בית־מדרש־יונגע־לייט האָבן אַוועקגעוואָרפן דאָס לערנען תלמוד און זיך געמומען צו השכלה מיט דער אונטערשטיצונג פון אליעזר האַלבערשטאַם. צענדליקער שוועכע אָבן אָפגעגט זייערע איידעמס מחמת זיי זיינען געוואָרן אַפּיקורסים; די טעכטער האָבן דערביי קיין דעה ניט געהאַט. ביאַליסטאָקער השכלה האָט געהאַט אַ השפּעה אויף אַלע שטעטלעך אַרום, וואָס פלעגן שיקן אין ביאַליסטאָק נאָך השכלה־ספרים פאַר ניצגעלט.

אליעזר האַלבערשטאַם האָט אויסגעגעבן אויף דער אויסבילדונג פון ביאַליסטאָקער יונגע־לייט טויזנטער רובל אַ יאָר, וואָס ער האָט געקראָגן פון זיינע באַקאַנטע משכילים און סוחרים, און כאָטש ער אַליין איז געווען אַ טוך־פאַברי־קאַנט, האָט ער זיך אָפּגעגעבן מיט פאַרשפּרייטן השכלה, און די פאַבריק און גע־שעפט האָט געפירט זיין פרוי פעלטע, אַ בריה אַ יידענע[3], מיט זיין זון. און דער מאַן אַליין האָט זיך געטאָן זיינס: אָפּגערעדט יונגע־לייט פון בית־מדרש און זיי אויסגעבילדעט. קיין געלט האָט ער איבערהויפּט ניט געקאַרגט.

אין ביאַליסטאָק איז געוואָרן אַן אמתע איבערקערעניש: די שטאָט האָט באַ־קומען אַ שם פון אַן אָפּיקורסישער שטאָט, אַ שטאָט פול מיט השכלה — מיט בילדונג[4]. כאָטש קאָטיק דערציילט, אַז ער, אַ קאַמענעצער יונגערמאַן, וואָס האָט דעמאָלט געוואָלט שטודירן צוליב פרנסה, איז געפאָרן פאַר דעם צווועק קיין ביאַליסטאָק. דאָרטן איז ער פריער געגאַנגען מיט אַ רעקאָמענדאַציע־בריוו פון אַ באַקאַנטן צום ראַבינער מאיר מאַרקוס, און דער ראַבינער האָט זיך וועגן אים דורכגערעדט מיט האַלבערשטאַמען, און יענער האָט אייגנעשטימט אים אונטער־צושטיצן, ביז ער וועט ענדיקן זיין שטודיום[5]. ווי עס ווייזט אויס, איז דער שטודיום אויסגעפירט געוואָרן אין ביאַליסטאָק גופא; אָרטיקע יידישע לערערס האָבן אויסגעלערנט די דייטשישע שפראַך, קאָרעספּאָנדענץ און בוכהאַלטעריע. האַלבערשטאַם האָט אויך אונטערגעשטיצט אייניקע פּעאיקערע יונגע יינגלעך אַריינצוגיין אין דער היגער רעאַל־שול און נאָך דעם פאָרן שטודירן קיין דיי־טשלאַנד. אָבער דאָך האָט האַלבערשטאַמס השכלה־באַוועגונג אָנגעריכט נאָר אַ קליינעם שיכט און האָט ניט געמאַכט באמת אַן איבערקערעניש אין דער יידי־שער פאַרצייטיקער קהילה.

אויסער כאָטקל קאָטיקן דערציילט וועגן האַלבערשטאַמס השכלה־פאַרשפּרי־טונג אויך אליהו־וואָלף ראַבינאָוויטש (או"ר) פון דעם שטעטל סטאָוויסק, וואָס איז געווען פון די ערשטע סאָציאַליסטישע העברעאישע שרייבערס און פון די ערשטע חובבי־ציון. ער גיט עס איבער אין זיין אויטאָביאָגראַפיע[6]: אין אָנהייב יאָר תר"א (1840) האָט ער געלערנט אין ביאַליסטאָק אין גרינעם בית־מדרש

3. האַלבערשטאַם האָט געשריבן אויף איר מצבה נאָך איר טויט שבט, תרנ"ג: „עוד בבית אביה בנעוריה הליכות ביתו ממנע כפיה ותהי עושה חיל כל ימי חיה" („עלי הגיון וכנור").
4. זען: י. קאָטיק, דצ"ו, 2טער טייל, ז' 46.
5. דאָרטן, זז' 56־57.
6. געדרוקט אין דבר, תל־אביב, מוסף לשבתות ולמועדים כ"ח; י"ג תמוז, תרצ"ג.

און אין כתריאל קאָפּלאַנס לייען־ביבליאָטעק איז ער נתהפּך געוואָרן פון אַ ישיבה־בחור אין אַ העברעאישן משכיל. ער פלעגט אַרייַנגיין צו אליעזר האַל־בערשטאַמען, ער זאָל אים העלפן ווערן אַ געבילדעטער מענטש. האַלבערשטאַם האָט אים מעורר געווען, ער זאָל פאַרלאָזן דעם בית־מדרש, און ער וועט אים העלפן אַרייַנגיין אין ערשטן קלאַס פון ביאַליסטאָקער רעאַל־שול. ער האָט זיך אָבער פון אָנהייב געקוועלט, ווייל ער איז נאָך געשטאַנען אונטער דער השפּעה פון י. ש. ריגי [יש״ר — ד״ה יצחק־שמואל רעדזשיאָ], אַז מען דאַרף פאַראייַ־ניקן תורה מיט השכלה. ער איז אָבער שפּעטער נכשל געוואָרן מיט אַ מליצה־בריוו, וואָס ער האָט פאַר איינעם (חיים פין) אָנגעשריבן צו ר׳ ליפּעלען, ביאַ־ליסטאָקער רב, אַז דער רב זאָל יענעם העלפן אָפּגטן זיין ווייב, ווייל ער האָט זי פיינט, כדי ער זאָל קענען חתונה האָבן מיט דער מיידל, וואָס ער האָט ליב. איז מחמת דעם אליהו־וואָלף ראַבינאָוויטש געוואָרן ללעג ולקלס אין בית־מדרש און האָט געמוזט פון דאָרטן אַרויסגיין. דעמאָלט איז ער געקומען צו האַלבער־שטאַמען כדי אים צו זאָגן אַז ער נעמט אָן זיין פאָרשלאָג. אָבער ער האָט אים גראָד ניט געטראָפן. איז ער צוריק אַוועקגעפאָרן אַהיים און פון דאָרט איז ער אַוועקגעפאָרן צוליב מיליטער־פליכט צו אַ קרוב אין פּרייסן. דאָרט איז ער שוין געקומען צו זיין השכלה־צוועק.

אליעזר האַלבערשטאַם, וואָס זיין ברודערס זון איז געווען דער באַקאַנטער העברעאישער מלומד שלמה־זלמן חיים האַלבערשטאַם (שזח״ה) פון ביעליץ, האָט געפירט אַ קאָרעספּאָנדענץ מיט די דעמאָלטדיקע העברעאישע גרויסע שריפט־שטעלערס ווי יהודה לייב גאָרדאָן (יל״ג), מרדכי אהרן גינצבורג, קלמן שול־מאַן[7]. דער גרויסער יל״ג האָט אפילו געשריבן אַ שיר לכבודו. אליעזר האַל־בערשטאַם איז געווען זייער מעצענאַט און האָט זיי געגעבן געלט־אונטערשטי־צונגען אַרויסצוגעבן זייערע ספרים. אויף דעם איז מעיד ר׳ נחום סאָקאָלאָוו און זאָגט אים שבחו בפניו אין דעם בריוו צו אים וואָס דינט ווי אַ פאָרוואָרט צו האַלבערשטאַמס ספרל עלי הגיון וכנור, וואָס סאָקאָלאָוו איז געווען זיין אַרויס־געבער: „ביקר תפארת נדיב סכת מאז לסופרים עניים מבקשי ישע, משר חסדך וממקור טובך רוו אחיך הקרובים אליך וכבר בשרו הסופרים מאז את צדקתך בקהל רב ויהלליך בשפתי רננות בעד שפעת טל ברכה אשר הריקות עליהם, בהפיצך ספריהם ברבים״.

דאָס דערמאָנטע ספרל הייסט אויך לקט שבלים („בלעטער דעס דענקענס און דער לירא״). עס האָט שירים אויף מצבות און פירושים אויף תנ״ך און

7. איך האָב די בריוו געלייענט בייַ זיין אייניקל זיגפריד צאָזמער. עס געפינען זיך אויך צוויי בריוו פון יהודה־לייב גאָרדאָן צו אים אין דער זאַמלונג אגרות יל״ג, וואָס יצחק־יעקב וויסבערג האָט אַרויסגעגעבן אין וואַרשע, תרנ״ד. די בריוו זיינען א (זז׳ 5־6) און ג (זז׳10—13). אין ערשטן בריוו דאַנקט יל״ג פאַרן נעמען 20 עקזעמפלאַרן פון זיינעם אַ ספר שירים, אין אַנדערן פאַרטיידיקט ער זיך, למאי ער גייט נאָך אד״מ־ען און ער היט ניט אָפּ דעם שוא נע. פון דעם בריוו איז קאַנטיק אז יל״ג שטעלט אים גרויס.

מדרשים. ווי דערמאנט, האט עס ארויסגעגעבן ר׳ נחום סאקאלאוו, וואַרשע, תרנ״ה, מיט זיין פאַרוואַרט אין דער פאַרם פון אַ בריוו צו אים. דער ספר האט ניט קיין גרויסן ליטעראַרישן ווערט; סאקאלאוו שרייבט אויף אים, אַז ער איז געווען נאָר אַ „חובב״ פון דער העברעאישער ליטעראַטור, אַבער ניט קיין „עובד״ (דאַרטן גופא). אַבער העברעאיש האט אליעזר האַלבערשטאַם געשריבן אין אַ שיינעם ביבלישן סטיל און שירים — מיט זייער פיינע פליסנדיקע חרוזים. עס זיינען אויך אינטערעסאַנט זיינע צוויי פירושים אויף אַ תלמודישער שטעל — נדרים ל״ב, ע״א — און אויף אַ פסוק אין ישעיהו ס״ג[8].

אַ געוויסער ג״ב, אַ העברעאישער קאָרעספּאָנדענט אין המגיד[9], באַשרייבנדיק די דעמאָלטדיקע שטאָט ביאַליסטאָק אין זייער ליכטיקע פאַרבן, דערציילט אַז אין איר האָבן זיך פאַראיניקט תורה, חכמה און עשירות. ער דערגייט צום הויכפונקט ווען ער גיט איבער אַז איר פראָכט און שיינקייט האָט פאַרפולקאָמט ר׳ אליעזר האַלבערשטאַם, דער גרויסער מיוחס, גביר, משכיל, מליץ און משורר, וואָס ביי זיינע אַלע גרויסע געשעפטן פאַרנעמט ער זיך מיט יידישער חכמה און השכלה צו דערקלערן הגדות און מדרשים. ר׳ אליעזר האַלבערשטאַם — ווערט דאָרטן ווייטער איבערגעגעבן — קען פרעמדע שפּראַכן, אַבער אַלץ שטייגט איבער ביי אים זיין מוזע פון יידישער [ד״ה העברעאישער] פאָעזיע, ער האָט שוין אָנגעשריבן אַ סך שירים, וואָס ער האָט פאַרגעלייענט פאַרן שרייבער, צווישן זיי אַ באַזונדערן שיר לכבוד אונדזער אדון דעם רחמן, דעם גרויסן קייסער אַלעקסאַנדער II יר״ה, וואָס דער מחבר אַליין האָט איבערגעזעצט אין ריין דייטש. און אַז דער גימנאַזיאַל־דירעקטאָר קאָליקאָווסקי, שטאָטס־ראַט און קאָמערהער, האָט עס דורכגעלייענט, האָט ער עס גלייך אי־בערגעזעצט אויף פּויליש.

דער רעדאַקטאָר פון המגיד באַמערקט דערצו, אַז דעם דאָזיקן קונסטפולן שיר האָט דער מחבר אים צוגעשיקט, האָט ער זיך מיט אים דערפרייט, וויל ער וועט זיין אַ צירונג אין דער שירים־זאַמלונג פון אַלע רוסיש־פּוילישע קהילות אונטערן נאָמען „מנחה טהורה״, וואָס דער המגיד וויל אַרויסגעבן לכבוד דעם רוסישן קייסער, נאָר די קהילות האָבן זיך דערווייל נאָך ניט אָפּגערופן דערויף.

ר׳ אליעזר האַלבערשטאַם האָט אָנגעשריבן נאָך שירים: א) אַ שיר „יללת אשה על בעלה״ (לויט שילער, געדרוקט אין פרחי צפון); ב) שיר למונטיפיורי (אין ספר פי החירות); דער שיר איז איבערגעזעצט אויף פּויליש אין וואַרשע; ג) אַ שיר צו הרב ש״י ראַפּאָפּאָרט; ד) אַ הספּד־שיר אויף שד״ל (געדרוקט אין ספר צדק ומשפט, תרכ״ז); ה) אַ שיר „דם נקי״, על עלילת דם בדמשק (געדרוקט אין ספר פון יוסף כהן צדק); ו) אַ יובילייי־שיר צו גאָטלאָבערס 70טן גע־

8. זען כנסת ישראל פון שפ״ר, תרמ״ד.
9. המגיד, שנה שניה, ד׳ מנ״א, תרי״ח (פון 15טן יולי, 1858).

בוירנסטאָג; ז) אַ שיר „מרירי יום", אַן עלעגיע אויפן טויט פון זיין שוואָגער סענדער בלאָך. דאָס, דוכט זיך מיר, איז דער בעסטער שיר, וואָס ער האָט גע־שריבן; ער האָט זיך אין אים אַליין איבערגעשטיגן.

צבי־הירש בודק, דער איידעם פון ר' שלמה־יהודה לייב ראַפאָפּאָרט אין זיין דאַנקבריוו צו אים אין הכרמל (י"ח אב, תר"ך) פאַרן שיר צום 70־יאָריקן יוביליי פון זיין שוועגער (דער שיר געפינט זיך אין עלי הגיון וכנור) רופט אים: אליעזר בן פורת עלי מעין התורה והחכמה כי אנשי עדתך יבינו לערוך חכמתך וכשרונותיך כראוי להם".

ווי עס ווייזט אויס, האָט אליעזר האַלבערשטאָם אויסגעפּועלט ביי דער יידי־שער קהילה אַרויסצושיקן אַ מכתב ברכה צום 70־יאָריקן יוביליי פון הרב ר' שלמה־יהודה לייב ראַפאָפּאָרט (שי"ר), וואָס איז געווען אַיינער פון די הויפּט־גרינדערס פון חכמת ישראל[10]. דאָס קען מען דרינגען פון שיר וואָס האַלבער־שטאָם האָט אָנגעשריבן צו דער געלעגנהייט. דער שיר איז געדרוקט אין הכרמל, תר"כ, כ"ו אב, נומ' 8.

די וועגדונג איז אַזאַ: „כבוד אדונינו הגאון הגדול החכם הכולל החוקר הנעלה פּאר עמו כהר"ר שלמה יהודה לייב ראפאפּאָרט הכהן נ"י אב"ד דק"ק פּראָג יע"ח.

„לשמוע אזן שמענו תהלתו ועינינו ראו כי שפתי הכהן הגדול מאחיו ישמרו דעת ותורה וכל למודי ה' בארצות פזוריהם התורה והמדע ומשפיע חכמתו. כל זרע יעקב יינקו בכל מקומות מושבותיהם, ועתה כי ראינו בהמגיד כי בתשעה עשר לחודש הזה יחוג כבודו במסבת קהל עדתו חג יום הולדתו למלאת לו שבעים שנה קמנו ונתעודד גם אנחנו לשלח לרוכ"ת את ברכתנו שלום, יאריך ימים על כסאו לכבוד עם אלוהי אברהם לימים רבים יתן מהודו וחכמתו על כל אחינו בני ישראל עד עמוד הכהן לאורים ותמים וראו כל בשר יחדו! וראה המכתב הזה והשירה הלוטה בזה אשר שר לכבודו אחד מנכבדי תושבי עירנו הרב הגביר זמרות ישראל שוחר תושיה בכל לבו ואוהב משחריה בכל נפשו מהור"ר אליעזר האַל־בערשטאַמס יליד בראדי לעדים בנו כי גם מרחוק אנחנו מכבדים רוכ"ת על כל מפעליו הנודעים לשם ולתפארת וברצות ה' נחוג גם אנחנו בעירנו חג יום הולדתו וגברכנו בפינו, נכתב ונחתם מאת שלומי אמוני בני ישראל פּה ביאליסטאָק יום א' י"ג סיון שנת כתר יתנו לך".

האַלבערשטאַמס שיר פון 36 חרוזים, וואָס איז געדרוקט דאָרטן גופא אין הכרמל און אין עלי הגיון וכנור, איז פול מיט דערהויבענע געדאַנקען און באַוויזט, אַז דער משורר איז געווען דורכגעדרונגען מיט דער וויכטיקייט פון חכמת ישראל.

אליעזר האַלבערשטאַם איז געווען זייער אַן איידעלער, פיינער, געבילדעטער ייד מיט השכלה־אידאַלן און השכלה־איבערגעבנקייט. ער האָט אָבער ניט מיט־געפילט מיט דער נייער אויפשפּראָצונג פון דער נאַציאָנאַלער באַוועגונג. ער האָט צוליב דעם ניט געקענט אימפּאָנירן די יונגע אויפגעשטאַנענע חובבי־ציון, דער נייער יידישער אויפלעבונגס־באַוועגונג אין ביאַליסטאָק. די חובבי־ציון האָבן געזען אין האַלבערשטאַמען אייבערפלעכלעכע גבירישע השכלה, וואָס איז געווען געבויט אויף דער דייטשישער שפּראַך און אויף דייטשישע קלאַסיקערס.

10. אַ שאַד וואָס אין הכרמל איז אָפּגעקאָפּירט נאָר דער בריוו, אָבער ניט די חתומים, און מען קען ניט וויסן, צי דער רב אב"ד מיט די דיינים האָבן זיך אויך אונטערגעשריבן אונ־טער אים.

אליעזר האַלבערשטאַמס אומגאַנג־שפּראַך איז געווען דייטש. אויף דער עלטער, בשעת זיין ראיה איז אָפּגעשוואַכט געוואָרן, האָט אים זיין זון געשיקט פון דייטש־לאַנד אַ קריסטלעכע פלעגערין און פּאַרלייענערין פון דייטשע קלאַסיקערס. די הויפּטשפּראַך פון זיין אייגענעם גייסטיקן לעבן איז געווען דייטש, הגם ער האָט גוט געקענט העברעאיש און האָט געשריבן העברעאישע מליצה און שירים אין אַ שיינעם, ריינעם ביבלישן העברעאיש.

ווען איך בין אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק אין יאָר תר״מ (1880), האָב איך אליעזר האַלבערשטאַמען געטראָפן שוין אַ בן־שבעים. ער איז געווען דער באַזיצער פון איינעם פון די גרעסטע הייזער אין ביאַליסטאָק אויף וואַשליקאָווער גאַס. ער האָט זיך געהאַלטן פון די מיוחסים און נכבדי העיר, אָבער שוין אָן אַ שום השפּעה אין שטאָט און אויף דער טעטיקייט אין דער קהילה, כאָטש ער האָט נאָך געלעבט 15 יאָר. מען האָט אים נאָר געזען שבת און יום־טוב ווי ער גייט מיט זיין צילינדער דאָוונען אין כאָרשול. מען האָט אים, ווען ער איז אַלט געווען, געהאַלטן פאַר אַ נאַיוון איינגעבילדעטן מענטשן, וואָס האָט נאָך געשטעקט אין זיין אַלטער אָפּגעפּרעגטער השכלה־באַווען, וואו ער האָט אַמאָל געשפּילט אַ ראָלע.

האַלבערשטאַם אַליין האָט אויף דער עלטער זייער שטאַרק געהאַלטן פון אָט דער ראָלע וואָס ער האָט געשפּילט. דאָס אילוסטרירט דער וויטערדיקער עפּיזאָד: בשעת ר׳ שמואל יוסף פין, וואָס איז דעמאָלט געווען אין אונדזער געגנט דער גרעסטער העברעאישער שרייבער און וויסנשאַפטלעכער שריפטשטעלער, האָט געפייערט אין ווילנע זיין 70־יאָריקן יובילי, האָבן מיר, ביאַליסטאָקער חובבי־ציון, געשיקט צו אים, וואָס ער איז געווען אייגנער פון די פּיר הויפּט־גבאים פון חובבי־ציון־קאָמיטעט, אַן אַדרעס אין העברעאיש. אונטערגעשריבן דעם אַדרעס האָבן אַלע אונדזערע נכבדים און ר׳ שמואל מאָהילעווער בראש. ד״ר כאַזאַנאָוויטש האָט דעם אַדרעס אַרײַנגעשיקט אויך צו אליעזר האַלבערשטאַמען, אַז ער זאָל אים אונטערשרייבן ווי אַן אַלטער העברעאישער שריפּט־שטעלער. אָבער האַלבערשטאַם האָט זיך דערפון אָפּגעזאָגט. האָט כאַזאַנאָוויטשעס שליח משה בערל אים געפרעגט, פאַרוואָס אייגנטלעך וויל ער זיך ניט אונטערשרייבן מיט אַלע ביאַליסטאָקער נכבדים און משכילים. האָט אים דער אַלטער האַלבערשטאַם געענטפערט כהאי לשנא: „פאַרשטייען זי מיך? ווען די אַלע הערן אונטערשרייבן, איז עס און בלייבט עס נור אַ פּריוואָטזאַך, אָבער אַז איך אונטערשרייב, בלייבט עס אַ היסטאָרישע זאַך״.

די לעצטע יאָרן פאַר זיין טויט פלעגט אליעזר האַלבערשטאַם פאַרברענגען מיטן העברעאישן שריפּטשטעלער א״ב גאָטלאָבער, לכבוד וועמען ער האָט געשריבן אין זיין עלי הגיון וכנור אַ שיר אין שנת תרמ״א צו זיין 70־יאָריקן יובילי. גאָטלאָבער האָט געוואוינט אין ביאַליסטאָק זיינע לעצטע לעבנס־יאָרן[11].

11. א״ב גאָטלאָבער האָט ניט געקענט אָנערקענונג אין דער ערנסטער, פּרו־מער און סוחרישער שטאָט ביאַליסטאָק. פלעגט ער זיך באַקלאָגן און זאָגן: „מיינע גאַנצע

אליעזר האַלבערשטאַם איז געשטאָרבן אין עושר און אין כבוד אין שבט, תרנ״ט, אַלט וועלנדיק 85 יאָר. אויף זיין מצבה שטייט קיין שום טיטל ניט, ווייזט אויס, לויט זיין צוואה:

פּ״נ רבי אליעזר ב״ר חיים האַלבערשטאַם נולד בבראָד כ״ג שבט תקע״ח נפטר בביאליסטאָק כ״ה שבט תרנ״ט לפ״ק. תנצב״ה.

זיין חבר אברהם־בער גאָטלאָבער איז דאָ געשטאָרבן דריי חדשים שפּעטער, אייר, תרנ״ט.

ב. מאיר כהן

מאיר כהן איז אויך אייגער פון דעם גבירס — איטשע זאַבלודאָווסקיס — איידעמס. ער איז געווען אַ נאָענטער חבר און פריינט פון האַלבערשטאַמען. ער איז טאַקע געווען אַ משכיל, אָבער אויך אַ גרויסער למדן און אַ חבר פון סענדער בלאָך. מאיר כהן פלעגט זאָגן אַ שיעור און לערנען מיטן עולם אין גבירס בית־מדרש (היינטיקע כאָרשול). ער איז אויך געווען אַ גרויסער מיוחס, אַ זון פון זאב־וואָלף (ר׳ וועלוול לייפּציגער) פון וואַרשע, אַ ברודער פון באַקאַנטן צדיק און גאון ר׳ אליעזר פולטוסקער און פון וואַרשעווער גרויסן משכיל ר׳ משה כהן און עלטער־פּעטער פון די צוויי גרויסע העברעאישע שריפטשטעלערס און מלומדים — ר׳ חיים באָרנשטיין און ר׳ זאב־וואָלף יעבץ[12].

מאיר כהן איז, ווייזט אויס, ניט געווען קיין אונטערנעמער, ווי די אַנדערע דריי איידעמס פון גבירס, וואָס זאָל גרינדן טוך־פאַבריקן און פירן גרויסע גע־שעפטן. אָבער ער איז געווען אַן איידעלער און האַרציקער מענטש, ווי עס שרייבט אויף אים זיין שוואָגער האַלבערשטאַם אין „מרירי יום״: „גיסי ורעי ידיד נפשי ולבבי הר״ר מאיר כהן איש אשר מדת החמלה לבב אמיץ ורוח השכל התאחדו בו יחד ועם שלש אלה, עלה בידו תמיד לפעול ולגמור כיד ה׳ הטובה עליו, אולם גם אותו לקח אלוהים ואיננו כי אחרי עברו כמה שלשה שבועות מיום מת סנדר בלאָך גם הוא נפל למשכב ויגוע וימת. המדי אזכרך יקר! אללי לי! ולמתי לא אזכרך עוד? אם כל יודעיך ומכיריך לא ישכחו את כל תפארת מעשיך... אך חרוז קטן רשמתי לי לציין על מצבת קברו: חסד אמת ויושר בך נשקו שלש אלה מזכרך לא ימחקו גם פּה על קברך זאת לך חתמת כי היית כהן לאל האמת״. מאיר כהן איז געשטאָרבן שבט, תר״ט.

ווי עס איז דאָ אָבער אָנגענומען געוואָרן ביי די פרומע יידן, איז מאיר כהן געווען אַ הציץ ונפּגע, אַ גרויסער פריידענקער. מען פלעגט אויף אים נאָכזאָגן, בשעת איך בין אָנגעקומען, אַז ער פלעגט אָנמעסטן זיינע תפילין דעם

יאָרן האָב איך צו גאָט מתפלל געווען „אל תלטוויקני לעת זקנה״ [ד״ה מאַך מיך ניט פאַר אַ ליטוואַק; וואַרטשפּיל: תשליכני תלטוויקני], און דאָס איז מיר דוקא מקוים געוואָרן״. נאָר אין דער געזעלשאַפט פון זיין ליטעראַרישן חבר האָט ער זיך געפילט היימיש און אויפגעלייגט.

12. זען מיין ביאָגראַפּיע פון ר׳ זאב־וואָלף יעבץ, אין ההד, שנה תשיעית, חוברת ז׳.

הונט, אָבער עס איז געוויס אַ שקר, ווייל ער איז דאָך געווען אַ חבר פון סענדער בלאָך, וואָס יענער און זיין ווייב זיינען געווען פרומע מענטשן. נאָר עס איז ניט קיין ספק אַז ער איז געווען אַ פריידענקער, און האָט זיינע מיינונגען ניט באַהאַלטן, נאָר זיי אַרויסגעזאָגט, ווי עס זאָגט עדות אויף אים זיין חבר האַלבער־שטאָם: מאיר כהן האָט געהאַט אַ „לבב אמין ורוח שכל". זיין פאַמיליע נאָך אים איז שוין געווען ווייט פון יידישקייט; זיין איניקל זאָשע באריינען איז געווען אַ גרויסע פוילישע זינגערין.

ג. נח־דוד בלאָך

נח־דוד בלאָך איז אַ זון פון ר׳ סענדער און מלכה־רייזל בלאָך. לויט מלכה־רייזלס אַ בריוו פון שנת תר״ו, איז ער דעמאָלט געווען טעטיק אין זיינע על־טערנס געשעפטן. נאָר שפעטער האָט ער געגרינדעט מיט זיין ברודער אַן אייז־געניע פאַבריק.

נח־דוד בלאָך איז אויך געווען פון די דעמאָלטדיקע גרויסע משכילים. ער איז געווען אַ גרויסער מליץ אין העברעאיש, דייטש און פראַנצויזיש און שפעטער אַ מיטאַרבעטער אין ווינער דייטשישע צייטונגען. זיין פעטער אליעזר האַלבער־שטאָם שרייבט לכבוד אים אַ גרויסן שיר צו פופציק יאָר פון זיין חתונה. אין ניינטן נומער כרם חמד, פון יאָר תרט״ז, איז דער רעדאַקטאָר שניאור זאַקס מס־פיד די יידישע מלומדים און שרייבערס, וואָס זיינען דעמאָלט געשטאָרבן; דער־מאָנט ער צווישן זיי דעם משכיל רבי נח בלאָך ז״ל, בעל „המכתמים הנעימים". מיר זיינען זיינע מכתמים נישט באַקאַנט.

ד. די השכלה אין ביאַליסטאָק אַרום 1880

אַז איך בין אַנגעקומען קיין ביאַליסטאָק, האָב איך געטראָפן נאָר שוואַכע סימנים פון דער דאָזיקער האַלבערשטאַמישער השכלה־באַוועגונג. דער גרעס־טער טייל פון אירע תלמידים זיינען אַוועק קיין אויסלאַנד אָדער אין גרעסערע שטעט. אָבער די בתי־מדרשים זיינען פול געפאַקט, מען האָט אין זיי געשמאַק געדאַוונט און געלערנט, יונג און אַלט, אין דער פרי און צווישן מנחה און מעריב. בכן האָט די באַוועגונג אַנגעריכט נאָר אַ דינעם שיכט. פון די פיאָנערן פון דער אַלטער השכלה־באַוועגונג האָב איך נאָך געטראָפן עטלעכע דייטשישע און פראַנ־צויזישע לערערס, אין דער נאָענטסטער צייט זיינען זיי פאָר מיר געווען די הויפטלערערס אויף דייטש, פראַנצויזיש: פאַביאן און זיין זון מאַרקוס זאַמענהאָף, (וואָס איז דער פאָטער פון דעם צונויפשטעלער פון עספּעראַנטאָ־שפּראַך). פאַ־ביאַן איז דעמאָלט געווען דער ביאַליסטאָקער פיאָנער פון אַלגעמיינער קולטור און השכלה. מאַרקוס זאַמענהאָף, אַ לערער פון מאָדערנע שפּראַכן און געאָגרא־

פּיע, איז 1874 אַרויס קיין ווּאַרשע, וואו ער איז געוואָרן אַ גימנאַזיע־לערער פון דייטש. ער איז געווען פון די אייניציקע יידן, וואָס איז אויפגענומען געוואָרן ווי אַ לערער אין אַן אַלגעמיינער רעגירונגס־גימנאַזיע.

חוץ זאַמענהאָפן איז דאָ געווען לערער און באַזיצער פון אַ שול פאַר יידישע חדרים־קינדער אַ געוויסער זאַנדבערג. אַ לערער און אַ פּאָפולערער משכיל איז געווען אין שטאָט לייבל קאַסרעטעלס.

מיט 90 יאָר צוריק [ד"ה אין די פערציקער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם י"ה] האָבן דריי ביאַליסטאָקער באַקומען לערער־אַטעסטאַטן אין דער ביאַליסטאָקער גימנאַזיע: דער דערמאָנטער לייבל קאַסרעטעלס, אַ צווייטער — לייבל־שמואל דודס (קאגאן) און שלמה בובריק, דער פאָטער פון היינטיקן דוב בובריק. דער לעצטער האָט זיך נאָר 6 יאָר פאַרנומען מיט לערעריי, נאָך דעם האָט ער אין 1858 באַקומען אַ פּאָסטן אין דער אופראַווע, וואו ער האָט געאַרבעט דאָס גאַנצע לעבן און האָט זיין פּאָסטן איבערגעלאָזן זיין זון. דעמאָלט האָט מען געפונען די לע־רערס מיטן טיטל „שרייבער".

אַז איך בין אַנגעקומען, האָב איך געטראָפן דעם הויפּטלערער אויף דייטש אַ געוויסן דייטשישן ייד מיטן נאָמען ווינער, וואָס דער גביר איטשע זאַבלודאָווסקי האָט אים אַראָפּגעבראַכט פון דייטשלאַנד פאַר אַ דייטשישן לערער צו זיינע קינ־דער. ער האָט דאָ חתונה געהאַט מיט פריידע ראַבינאָוויטש, די טאָכטער פון שלמה ראַבינאָוויטש, לייב קרינקערס זון. צען יאָר נאָך דער חתונה איז די פאַמיליע אַרויסגעפאָרן קיין אַמעריקע. ער איז אויך געווען דער אַגענט און קא־רעספּאָנדענט פון דער פּעטערבורגער דייטשער צייטונג העראָלד, דעמאָלט אַ פאַרשפּרייטע דייטש־רוסישע צייטונג אין ביאַליסטאָק, וויל רוסיש האָבן די אַריסטאָקראַטישע יידן נאָך וויניק פאַרשטאַנען.

שפּעטער זיינען געווען די הויפּט יידישע לערערס אויף דייטש שוין פון אונדזערע היימישע יידן: יאָסל ליפּשיץ, משה יחזקאל, אָדער מאָריץ גוטפּאַרב, און אַן אַנגעקומענער פון גראָדנע מ. מ. דאַווידזאָן, אַ לערער אויך פון פראַנצוי־זיש. די לעצטע דריי זיינען אויך געווען העברעאישע שרייבערס. אַ לערער ספּעציעל אויף פראַנצויזיש איז געווען יעקב גאָרדאָן. לערערס אויף רוסיש זיינען געווען: טיקאָצקי, קאראש, ברייגסקי, קאלמאַנאָוויטש און חנה וויסבערג. לערערס אויף שיין־שרייבן זיינען געווען: בערל וויסבערג, איינשטיין און נאָך אַנדערע. לערערס אויף העברעאיש זיינען געווען: אשר כאָוועס, כץ און נאָך אַנדערע.

די סיבה, וואָס איך האָב שוין דאָ ניט געטראָפן די דייטשישע השכלה־באַ־וועגונג, איז אַ פשוטע. אין די 50־60ער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם י"ה האָט זיך אַנגעהויבן צו אַנטוויקלען אין ביאַליסטאָק די טעקסטיל־אינדוסטריע ביי יידן. האָבן זיך אַלע פעאיקע און באַמיטלטע יונגעלייט אַ וואָרף געטאָן אויף פאַברי־קאַציע און האַנדל מיט פאַבריקאַטן. די וויניקער באַמיטלטע זיינען פאַרנומען געוואָרן ווי אַנגעשטעלטע: בוכהאַלטאָרן, קאָרעספּאַנדענטן, פאַרקויפערס, אייג־

קויפערס און משולחים ביי די אַלע אַנטשטאַנענע האַנדל־און פאַבריקאַציע־פיר־מעס. זיי האָבן שוין ניט געהאַט נייטיק דאָס שטודירן לשמה, צוליב קולטור און אויך ניט צוליב פרנסה־צוועקן, ווי כאַצקל קאַטיק פון קאַמענעץ. דעריבער איז האַלבערשטאַמס השכלה־באַוועגונג אָפּגעשוואַכט געוואָרן און שפּעטער אין גאַנצן פאַרשוואונדן. נאָך דעם, ווי ער איז אַראָפּ פון זיין גרויסער עשירות, בשעת זיין אייגענע פאַבריקאַציע האָט זיך אים ניט איינגעגעבן, האָט ער זיך ממילא אָפּגעזאָגט פון זיין טעטיקייט אין דער השכלה־באַוועגונג.

די השכלה אין ביאַליסטאָק האָט אָנגענומען אַן אַנדער כאַראַקטער. זי איז געוואָרן א מער פּראַקטישע פון אייַן זייט, און זיך צוגעוועגדט פון דער צווייטער זייט צו דער רוסישער שפּראַך, צוליב האַנדלס־באַציאונגען מיט רוסלאַנד און די רוסישע רעגירונג־שולן. חוץ לזה איז אויפגעקומען די העברע־איש־נאַציאָנאַל־באַפאַרבטע השכלה א דאַנק דער חובבי־ציון־באַוועגונג און אירע חדרים מתוקנים.

דאָס אייגנציקע וואָס איך האָב דאָ נאָך געטראָפן פון דער ביאַליסטאָקער השכלה־באַוועגונג, ווי עס קומט אויס פון כאַצקל קאַטיקס באַשרייבונג, איז געווען דניאל ליפשיצעס בוכהאַנדלונג פון העברעאישע השכלה־ספרים מיט א ליי־ביב־ליאָטעק, וואָס האָט פאַרשפּרייט העברעאישע השכלה אין דער שטאָט און איר סביבה. האָבנדיק א גרויסע פאַמיליע און ניט קיינעדיק זיך מפרנס זיין פון זיין העברעאישער השכלה־בוכהאַנדלונג, וויל דער פּדיון איז וואָס אַמאָל געוואָרן וויניקער, איז דניאל ליפשיץ שפּעטער, בעת דעם אָנהייב פון דער חיבת־ציון־באַוועגונג, אַוועק מיט זיין פאַמיליע אין פּתח־תקוה, די ביאַליסטאָקער קאַלאָניע אין ארץ־ישראל, וואו ער האָט זיך אויסגעצייכנט ווי א קאַלאָניסט, און האָט געמאַכט א גוטע קאַריערע[13].

אָנהייב 1860 האָט אויך כתריאל קאַפּלאַן געהאַט א ליי־און לייען־ביבליאָטעק פון העברעאישע און איראָפּעאישע ביכער, אָבער אַז איך בין אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק, זיינען שוין קיין העברעאישע ביכער אין זיין ליי־און לייען־ביבליאָטעק ניט געווען. עס קען זיין, אַז צוליב דעם געשריי פון פרומע יידן, אַז ער פאַר־שפּרייט אָפּיקורסות אין שטאָט. ווי אליהו ראַבינאָוויטש (או״ר) דערציילט, האָט ער געלייענט ביי אים העברעאישע ספּרים פון מרדכי אהרן גינצבורג ביז חקר דבר, דעם באַקאַנטן אָפּיקורסישן, נהיליסטישן ספּר פון אורי קאָוונער.

כתריאל קאַפּלאַן, כאָטש ער איז געווען א קאַזיאָנער לערער און א פאַר־וואַלטער פון א רוסישער פּאַלקשול, איז געווען אין לעבן א גאַנץ פרומער ייד. ער פלעגט פּראָווען מקוואות און איז געווען א מיטגליד פון דער חברה „שומרים לבקר". אָבער די פרומע יידן האָבן אים דעמאָלט געהאַלטן פאַר א צבוע. זיי האָבן אים חושד געווען, אַז, שפּילנדיק פרייטיק־צו־נאַכט שאָך אין ראַבינאָוויטשעס (קריסטלעכער) קאַנדיטעריי, פלעגט ער דאָרטן רייכערן פאַפּיראָסן גלייך

13. זען אין מיין בארץ המזרח, זז׳ 150־151.

מיט אַלעמען. אָבער עס איז געווען אַ ליגן. ער איז געווען באמת אַ פרומער ייד. זיין רוסישע פּאָלקשול פלעגט פאַרוואַנדלט ווערן שבת און יום־טוב אין אַ מנין. ער האָט ניט געשפּירט קיין סתירה צווישן זיין רוסישער „פּיאָנערסטווא" און זיין „שומרים לבקר". ער איז ניט געווען קיין דענקער. איך האָב אים גוט געקענט. וועג איך בין געקומען קיין ביאַליסטאָק, פלעגט ער קומען צו מיר שפּילן שאָך (איך בין דעמאָלט געווען אַ גוטער שאָך־שפּילער). איך האָב אים געדענקט נאָך פון קינדווייז פון וואַרשע. ער איז אַמאָל געקומען דאָוונען שבת ווי אַן אורח ביי מיין עלטער־פעטער ר' זוסמאן יעבץ אין בית־מדרש, האָט מען אויף אים אָנגעוויזן ווי אויף אַ ייד אַ וואונדער, וואָס, זייענדיק אַ רוסישער קאָזיאָנער לערער, איז ער פונדעסטוועגן אַ גאַנץ פרומער ייד. ער איז דאָ געשטאָרבן כ"א סיון, תרע"ד, אין עלטער פון 76 יאָר.

אַז איך בין אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק, האָב איך, ווי אַ יונגער משכיל, געזוכט אַ משכילישע געזעלשאַפט. אויסער דער גרויסער האַנדלס־געזעלשאַפט, וואָס איך האָב געטראָפן ביי מיין שווער אין הויז ווי אין אַ קאָמיסיאָנס־הויז, וואו איך בין גלייך באַקאַנט געוואָרן מיט דער גאַנצער יידישער האַנדלס־און אינדוסטריע־וועלט אין ביאַליסטאָק, בין איך באַקאַנט געוואָרן מיט דער לומדישער וועלט אין בית־מדרש. אָבער אַ משכילישׂ־העברעאישע געזעלשאַפט איז מיר שווער אָנגעקומען צו געפינען, ווייל אַזעלכע געזעלשאַפטן זיינען דעמאָלט ניט געווען בנמצא אין ביאַליסטאָק. דער טאָנגעבער איז געווען אין שטאָט דער גביר, די גרויסע פירמע, אין די פרומע קרייזן — דער למדן. דער לערער, דער משכיל זיינען צוגערעכנט געוואָרן צו דער קאַטעגאָריע מלמדים בטלנים, ביז צופעליק האָב איך זיך באַקאַנט מיט מענדל גראָווע, בוכהאַלטער־קאָרעספּאָנדענט און געשעפט־פירער ביי אַ גרויסער וואַל־פירמע (חיים־בער זאקהיים). ער האָט פון זיין פּאָסטן גוט פאַרדינט. צו זיין הויז האָבן זיך געצויגן די פאַראיינצלטע, פאָר־אייניגטע משכילים. מען פלעגט פאַרברענגען ביי אַ גלאָז טיי אין דיסקוסיעס און שמועסן איבער פאַרשיידענע רעליגיעזע און השכלהשע פראָגן. מענדל גראָווע האָט שטענדיק אין די אַלע שמועסן געקענט נעמען אַן אָנטייל, ווייל ער איז געווען באַהאָוונט אין זיי. ביי אים פלעג איך טרעפן ביי אַזעלכע צוזאַמענקונפטן אינטערעסאַנטע טיפּן משכילים־פריידענקער.

ה. חיים לובלינסקי

דער אינטערעסאַנטסטער צווישן אָט דער געזעלשאַפט איז געווען ח י י ם ל ו ב ל י נ ס ק י , אַן אייניקל פון אַ טאָכטער פון באַקאַנטן מעזריטשער רב, תלמודישער גאון און גרויסער מקובל און צדיק רבי לייזער חרלפ (כאַרלאַפּ), דער מחבר פון ספר שו"ת עטרת צבי [14] און מגדנות אליעזר (וואַרשע, תרנ"ה). זיין

14. דרך אגב וויל איך באַמערקן, אַז איך האָב אין דעם ספר געפונען אַ שו"ת, וואָס דער מחבר האָט געווען קסלט מיטן יונגן רב פון פראַנקפורט דאָדר. גיט ער אים אָפּ גרויס כבוד

פאָטער איז אַהער געקומען פון לובלין און האָט דעריבער געהייסן וועלוול לובלינער. זיין זון חיים איז אין דער יוגנט געווען אַ חסיד און איז געווען באַהאַוונט אין דער חסידישער ליטעראַטור, און האָט געהאַט אַ ידיעה אין קבלה און אין מדרשים. שפּעטער איז ער געוואָרן אַ משכיל, אַן אפּיקורס און איבערהויפּט אַ גרויסער פיינד און קעגנער צו חסידות, צו די רביים און צדיקים. ער האָט די דאָזיקע שנאה און קעגנערשאַפט אויסגעדריקט אין אַ באַזונדערער בייסנדיקער סאַרקאַסטישער העברעאישער שריפט מיטן נאָמען עץ יצחק, ווייל זי איז איבער־הויפּט געווענדט קעגן דעם באַקאַנטן פּוילישן רבין און צדיק רבי יצחק וואָרקער. ווי עס ווייזט אויס, איז ער פריער געווען זיינער אַ חסיד. עץ יצחק איז אַ וואונ־דערלעכער פּאַמפלעט קעגן חסידות און אירע צדיקים; ער דערציילט פון שרעק־לעכע און שמוציקע מעשים, וואָס ווען עס זאָל זיין פון זיי נאָר אַ קליינער טייל אמת, איז געגוג זיך אָפּצוטרייסלען פון חסידות. אָבער די צינישע און צו גראָבע שילדערונגען באַווייזן, אַז דאָס זיינען נאָר טענדענציעזע גוזמאות. ווייזט אויס, אַז שפּעטער, ווען ער איז געוואָרן מיושבדיקער, האָט חיים לובלינסקי זיך אַרומ־געזען, אַז ער האָט אַ ביסל איבערגעטריבן, האָט ער די שריפט ניט געדרוקט, כאָטש ער איז געווען פאַרמעגלעך, נאָר ער האָט זי איבערגעלאָזן בכתב־יד, און זיין טאָכטער האָט זי איבערגעגעבן לעצטנס דער היגער שטודיר־ביבליאָטעק[15].

דער דאָזיקער פּאַמפלעט איז [— אין מיינע אויגן —] וויכטיקער ווי דער מגלה טמירין. אמת מגלה טמירין איז וויציקער, אָבער דערפאַר צייכנט זיך אויס עץ יצחק מיטן בעסערן, ממש אויסגעצייכנטן העברעאישן סטיל און מיטן ערנס־טערן אינהאַלט. די דאָזיקע שריפט איז געשטיצט מיט אַ סך ציטאַטן פון דער גאַנצער חסידישער ליטעראַטור און פון קבלה און מדרשים, מיט וויציקע פאַר־טייטשונגען. אויך די גראַפיק פון דער שריפט איז אַ וואונדערלעכע — מיט דעם אַשורישן פּנים און די רש"י־אותיות פון די דריי פּירושים „אשכלות מזרות", „ענבי רוש" און „יין תרעלה". דאָרטן זיינען אויך פאַראַן וויציקע העברעאישע שירים. דאָס אַליין באַווייזט אַז דער מחבר איז געווען מלא וגדש פון דער אַלטער העברעאישער און דער קבלה־ליטעראַטור, און אַז ער האָט אַ סך געלערנט, אָבער ער האָט שפּעטער מהפך קערה על פיה געווען.

ער איז געוואָרן אַ שנה ופרש. ער האָט אַרויסגעגאָסן מיטן אומריינעם אויך דאָס ריינע וואַסער. ער איז געוואָרן ניט נאָר אַן אַפּיקורס, נאָר אויך אַ מומר להכעיס. ער פלעגט קענען פאַרצייטיקע יאָרן, בשעת דער עולם פלעגט גיין ראש־השנה פון דאָוונען, אַנטקעגנקומען אַרומגעבונדן מיט אַ שטריק, מיט אַ רידל אין דער האַנט, פאַרשמירט מיט קאַלך, גייענדיק פון זיין אַרבעט בייַ די

מיט גרויסע טיטולן, וואָס פאַרנעמען עטלעכע שורות, וואָס שילדערן זיין גרויסקייט. דער רב איז געווען שמואל וואלדהיים, דער שפּעטער באַקאַנטער עקסטרעמיסטישער רעפאָרמאַטאָר, וואָס האָט עוקר מן השורש געווען אַלע רעליגיעזע עיקרים. זיין געמיינדע איז געווען פון יאָהאַנעס־שטראַסע־טעמפּל אין בערלין.

15. זען אונזער לעבן, 1933, ז' 91.

געביידעס, וואס ער האָט זיך באַשעפטיקט מיט זיי וי אַן אונטערנעמער. אַז מען האָט אים אַמאָל געטראָפן אַרבעטנדיק מיט קריסטלעכע אַרבעטער ביי אַ געביידע אום שבת, האָט מען אים געפרעגט:

— „ר' חיים! האָט איר דען געפרעגט אַ שאלה ביים רב, צי איר מעגט אַרבעטן?"

האָט ער געענטפערט: „יאָ!"

— „און וואָס האָט ער געזאָגט?"

— „אַז מען טאָר ניט".

און דאָס איז געווארן אין ביאַליסטאָק אַ געפליגלטע תשובה אויף אַזעלכע שאלות ביי די יונגע עוברי־דת. און אַזעלכע און ענלעכע תשובות פלעגט מען פון אים דערציילן, וואָס זיינען געווארן אַרומלויפנדיקע וויצן. ער איז אַ שטיק אלישע בן־אבויה.

בשעת איך פלעג זיך מיט אים צוזאַמענטרעפן ביי מענדל גראָווען, מיט וועמען ער איז שפעטער געווארן אַ שותף אין אַ ברויערייַ אין ביאַליסטאָק, האָב איך ניט געמערקט און געוואוסט, אַז ער איז געווען אַזאַ גרויסער תלמיד־חכם מיט אַזוי פיל ליטעראַרישע קענטענישן. ערשט ווען איך האָב איבערגעלייענט זיין איבערגעלאָזענעם כתב־יד, האָבן זיינע ידיעות זיך אַנטפלעקט פאַר מיר.

ער האָט דעמאָלט געהאַט זיך אָפגעזאָגט פון אַלץ, פון אַלע זיינע תלמודישע און העברעאישע ידיעות און פון זיין שרייבן. אָבער אויף דער עלטער, ווען ער איז געווארן אַ יורד, איז ער געווארן אַ בעל־תשובה[16] און אַ חובב־ציון. איך פלעג אים טרעפן אין די חובבי־ציון־קרייזלעך, אָבער דעמאָלט האָט מען זיך ווינציק וואָס אומגעקוקט אויף אים.

ו. טיפן צווישן ביאַליסטאָקער משכילים

אַ צווייטן טיפ פון אַן אַלטמאָדישן אָפּיקורס האָב איך אין יענער געזעלשאַפט געטראָפן פון אַן אַנדער ספערע — פון דעם בית־מדרש־עולם, אַ געוויסן וואָלף וויסאָצקי, אָדער וועלוול־משה אהרנס. דאָס איז געווען אַ פאַר־צייטיקער ייד, אַ בית־מדרש־למדן, אַ הציץ־ונפגעניק. ער האָט אויך געקענט מאַטעמאַטיק, דייטש, איז געווען אַ גוטער מדקדק אין העברעאיש. ער איז געווען אַ גמרא־מלמד און אַ העברעאישער לערער און גבאי פון ערשטן מנין אין פרומען יחיאל־נעכעס בית־מדרש.

16. אייגער האָט מיר דערציילט, אַז ער האָט אים איין מאָל געטראָפן וואוינענדיק פאַר־אייגזאַמט אין אַ צימער ביי אַ פרומען יידן לערנענדיק מדרש האָט יענער זיך פאַרוואונדערט. האָט ער אים געענטפערט, אַז ביי יידן איז מען געווויגט, אַ מען זאָגט אַ הייליק וואָרט, צו זאָגן: דאָס זאָגט דער של"ה הקדוש, און אַז מען זאָגט אַ ראָנדייסיש וואָרט, צו זאָגן: דאָס זאָגט נטע גנב. ניט אַלץ וואָס מען פלעגט זאָגן אויף מיר איז געווען אמת.

אבער ער פלעגט אפחוזקן פון תלמוד און פון יידישן דת מיט סארקאסטישע אויסדרוקן, כאטש ער האט נאך אין גאנצן געשטעקט אין בית־מדרש־לעבן. אבער אזעלכע טיפן[17] האבן זיך שטענדיק געפונען אין אלטן בית־מדרש; אין תלמוד רופן זיי זיך אן „שנה ופרש", „הציץ־ונפגע". דאס איז דער טיפ פרומער בית־מדרשניק, וואס, אז ער ווערט נתפקר, ניט האבנדיק די ידיעה און פאר־שטענדעניש פון א היסטארישער קולטור־אנטוויקלונג, ווערט ער, קומענדיק צו א קאנפליקט צווישן די אלטע און נייע אנשויאונגען, — א „מהפך־קרעה־על־פיהניק", א „מלגלג על דברי חז"ל", וואס דער תלמוד האט שוין געהאט צו טאן מיט זיי.

לעאן ראבינאוויטש, אן אייניקל פון „פתחי תשובה", דער שפעטערדיקער רעדאקטאר פון „המליץ" (איש יהודי), וואס איז שוין געווען אן אויסגעשטודירטער יונגערמאן און איז דעמאלט געווען הויזלערער און דערציער פון די קינדער פון ריגער באנק־דירעקטאר כוואלעס, האט אויך געהערט צו דער געזעלשאפט אדער דעם קרייזל. אבער ניט זייענדיק א געבוירענער ביאליסטאקער, איז ער א קורצע צייט נאך דעם אפגעפארן און מיט ביאליסטאק קיין שום שייכות ניט געהאט.

צו דעם קרייזל האבן געהערט נאך עטלעכע העברעאישע לערערס און משכי־לים. עס האבן זיך אפשר געפונען נאך עטלעכע אזעלכע פריוואטע קרייזלעך, אבער קיין השפעה אין שטאט האבן זיי ניט געהאט.

באלד נאך דעם, ווי עס איז געגרינדעט געווארן אין יאר תרמ"ב די געזעל־שאפט „חובבי־ציון", וואס האט באקומען א גרויסע חשיבות נאך דעם, ווי ר' שמואל מאהילעווער איז געווארן רב אין ביאליסטאק, האט זי איינגעשלונגען די ביסל העברעאישע משכילים, נאציאנאליסטן, וואס האבן זיך געפונען אין שטאט, צוזאמען מיט זייערע לערערס. מענדל גראוו, איך און אלע אונדזערע משכילים וואס האבן געהאלטן אז מען דארף ניט איבעררייסן שארף מיט דער טראדיציע האבן געשאפן א באזונדערע געזעלשאפט, וואס איז געבליבן אין פאלק און זיך ניט אפגעשיידט פון אים. די געזעלשאפט האט געהאט א גרויסע השפעה אין שטאט.

אבער גלייכצייטיק האבן זיך געפונען אין שטאט א גרופע משכילים, אזוי גערופענע אייראפאישע אינטעליגענטן, וואס האבן געשאפן א באזונדערע ספע־רע און קרייז. אין זייער שפיץ זיינען געשטאנען די מיטגלידער פון דער גרויסער

17. אין בית־מדרש האט מען אים געהאלטן פאר א פרייען. אמאל איז ער געקומען אין א קאנפליקט מיט ר' יצחק חיים ליכטענשטיין, א פרומען למדן, וועגן שטעלן זיך דאזונדען השכמה, ווייל עס איז נאך ניט געקומען דער זמן קריאת שמע. האט ער אים געפרעגט: „פון וואנען ווייסטו?" האט ער אים געענטפערט: „דער סימן איז דאך לויט ר' מאירן (ברכות, ט', ע"ב) ביז וואנען מען קען אונטערשיידן צווישן א ואלף און א הונט, און איך דערקען נאך ניט צווישן דיר (וועלוול) און דעם הונט".

פאַרצווייגטער פאַמיליע פון ביאַליסטאָקער גביר איטשע זאַבלודאָווסקי[18] מיט זייערע נאָכלויפערס. דער גביר האָט געהאַט פיר זין: דוד, מאָטיע, ישעיהו־מיכל און מאיר און טעכטער מיט מיוחסדיקע אייִדעמס: אליעזר האַלבערשטאַם, מאיר כהן, סענדער בלאָך און נחום מינץ. פון זיינע טעכטער האָט זיך אויסגעצייכנט ווי אַ גרויסע אשת־חיל מלכה־רייזל, די פרוי פון סענדער בלאָך, וואָס האָט גע־האָט פיל קינדער, דערהויפט טעכטער און דורך דעם — מיוחסדיקע אייִדעמס. איטשע זאַבלודאָווסקי מיט זיינע זין זיינען געווען גאַנץ פשוטע יידן. אָבער דער יינגערער דור פון דער פאַמיליע זיינען עס געווען די אייראָפּעאישע אינטעלי־גענטן אין ביאַליסטאָק, וואָס זיינען שוין געווען מער אָפּגעגעבן צום אייראָפּע־אישן אַרט לעבן און קולטור. אָבער וויניק פון זיי האָבן זיך אויסגעצייכנט אויפן געביט פון קולטורעלן אָדער עקאָנאָמישן שאָפן, חוץ עטלעכע געציילטע. אָבער ביז די 80ער יאָרן, אייִדער עס האָבן אָנגעהויבן צו שפּילן אַן איבערוועגנדיקע ראָלע די ניי אויפגעקומענע רייכע יידישע סוחרים און פאַבריקאַנטן פון דער טעקסטיל־אינדוסטריע, זיינען זיי געווען די קולטורעלע טאָנגעבערס אין שטאָט. זייערע קינדער האָבן אַלע געלערנט אין רעאַל־שול, דערווייטערט פון די יידישע לימודים, און נאָך דעם זיינען זיי געפאָרן זיך פאַרפולקומען אין די רוסישע און אויסלענדישע הויכשולן. זיי האָבן געהאַט אין שטאָט אָנהענגערס און נאָכלויפערס צווישן די יידישע פרייערע משכילים. דאָס ערשטע, און אפשר דאָס אייניציקע, וואָס זיי האָבן געשאַפן, איז געווען די כאָרשול; דער אַלטער בית־מדרש און שול זיינען שוין ניט געווען צוגעפאַסט צו זייער געשמאַק און זייערע באַגריפן.

ז. די כאָרשול אין ביאַליסטאָק

די כאָרשול איז געווען אַ פּראָדוקט פון דער אַלטער השכלה־באַוועגונג. דעמאָלט איז געווען פאַרברייטערט ביי די יידיש־דייטשע משכילים די שטרעבונג צו פאַרבייטן די אַלטע שולן און בתי־מדרשים אויף רייכערע, שענערע, אויס־געפוצטערע און בעסער אייִנגעשטעלטע סינאַגאָגעס, לויט דעם מוסטער פון די מערב־אייראָפּעאישע.

צו שאַפן אַ כאָרשול האָט זיך געניומען אין ביאַליסטאָק אַ גרופּע משכילים, וואָס האָבן באַזוכט אויסלאַנד. צו זיי האָבן געהערט: געצל זאַבלודאָווסקי (האַל־

18. דער שטאַם פון די זאַבלודאָווסקיס איז פון ראַזשינאַי. דאָרטן האָבן געלעבט און געהאַנדלט בשותפות מיט פּריצים צוויי ברידער נח און דוד. נח איז געבליבן אין ראַזשינאַי און איז געווען דער שטאַמפאָטער פון די פּינעסעס (טוך־פאַבריקאַנט); דוד האָט זיך אָפּגע־טיילט פון זיין ברודער און איז אַרויס קיין זאַבלודאָוו און האָט זיך אָנגערופן זאַבלודאָווסקי, זייַנע זין מיכל און איטשקע זיינען אַרויס קיין ביאַליסטאָק. איטשקע, דער פראָסטער, איז אין ביאַליסטאָק רייך געוואָרן. די קינדער פון די איבעריקע ברידער זיינען געווען בעל־הבתישע אייִדעלע יידן, פאַרצווייגט אין פאַרשייִדענע פאַמיליעס.

בערשטאמס איידעם) ; אפטייקער ווילבושעוויטש ; דאדיע מיכעלעס ; דוד פערליס ; עבער וואלקאוויסקי און זיין שוואגער קאמענקא ; קלמן בראקס, דער זייגערמאכער און וויצלינג ; אברהם פערעלשטיין (קוואסניק) ; סאנדאק (זיין איידעם) ; ישראל גרשון קאפלאן ; דוד פערל (אברהם קוואסניקס שוואגער) ; לעוו זאבלודאווסקי, אדער לייבל גרונטשעס, און מנחם־מענדל לעמבערג.

לייבל גרונטשעס איז געווען דער גבאי פון קאמיטעט און איר גרעסטער עסקן. ער איז געווען א גאנץ קלוגער ; האט אים געשיקט רופן ר׳ ליפעלע, וואס איז געווען א גרויסער קעגנער צו דער גרינדונג פון דער כארשול, און האט אים געפרעגט :

— „צו וואס דארפט איר א כארשול ? איר זייט דאך ניט אזא גרויסער דאווענער, און עס פעלן דאך ניט קיין בתי־מדרשים און שולן אין שטאט״.

— „פארשטייט איר, רבי״ — האב לייב גרונטשעס אים געענטפערט, — „אזוי ווי מיטן עסן — אזוי איז מיטן דאווענען. פארן פארשיידענע נאטורן, — עס זיינען פארן מענטשן מיט געזונטע מאגנס און גרויסע אפעטיטן, וואס קענען אלץ עסן און אלץ פארדייען ; עס זיינען אבער פארן מענטשן פארצערטלטע, מפונקים, מיט קראנקע מאגנס, לא עליכם, וואס האבן קיין אפעטיט ניט. פאר זיי מוז מען שוין צוגרייטן ספעציעלע געשמאקע צוציענדיקע מאכלים און לייכט־פארדיילעכע, אניט וועלן זיי ניט קענען עסן און פארדייען. און אזוי איז מיטן דאווענען : אונדזער אינטעליגענט האט פארלוירן דעם אפעטיט צום דאווענען און קען אים ניט פארטראגן אין רויען צושטאנד. מוז מען אויך דאס דאווענען א ביסל צופראווען, ער זאל זיין אנגענעמער און פארטרעגלעך, אניט וועלן זיי אין גאנצן אויפהערן צו דאווענען״.

די נעמען וואס מיר האבן דא דערמאנט דאס איז די רשימה פון די ביאליס־טאקער אויפגעקלערטע יידן, אויסער ר׳ אליעזר האלבערשטאם . דער לעצטער איז אפנים געשטאנען פון ווייטן ביים גרינדן די כארשול, אבער שפעטער איז ער געווען איר נכבד און זקן.

די ערשטע כארשול האט מען געעפנט אין א געדונגענעם זאל אויף ליפאווע־גאס (הייגט פילסודסקי), אנטקעגן לעמבערגס הויז (הייגט גארדאנס). מ׳האט אראפגעבראכט א חזן פון קיעוו מיט פיר משוררים, וואס פלעגן עסן טעג ביי די מיטגלידער פון דער נייער סינאגאגע. די כארשול האט זייער אויסגענומען ביים רייכערן אינטעליגענטן עולם, דערהויפט ביי דער יוגנט (פאר רעאליסטן איז אפגעטיילט געווארן א באזונדערער ארט וואס איז שטענדיק געווען פול). די פרומע יידן האבן אפילו געקוקט קרום אויף דער סינאגאגע, אבער זיי האבן ניט געשטערט, ווייל אירע גרינדערס זיינען שוין פון פריער ביי זיי געווען פאר־רעכנט פאר אפיקורסים און פרייידענקערס, בפרט נאך אז פרייטיק־צו־נאכטס און שבת פלעגט אויך דער בית־מדרש־עולם קומען הערן דעם אויסגעצייכנטן חזן, אויך דער פאליציימייסטער און אפיצירן פלעגן קומען אים הערן. ביאליס־טאקער כארשול האט געהאט א שם אין דער גאנצער געגנט.

דער עולם האָט זיך שטאַרק פאַרגרעסערט אין כאַרשול, און מ׳האָט גע־מוזט דינגען אַ נייעם, פיל גרעסערן זאַל אויף מאַרק־גאַס (היינט קאָשטשושקא־גאס), אין קוריאַנסקיס הויז. דער חנוכת־הבית איז פאַרגעקומען דעם ערשטן סעפטעמבער, 1867. עס זיינען אייגעלאַדן געוואָרן די גאַנצע פּני פון „נאַטשאַל־סטוואָ". דער ראַבינער מאיר מאַרקוס האָט געהאַלטן די דערעפענונג־רעדע.

אָבער שמחת־תורה, נאָכן חנוכת־הבית, בשעת די סינאַגאָגע איז געווען אי־בערגעפאַקט, און דער כאַר האָט שיין געזונגען, האָבן זיך פלוצלונג דערהערט געשרייען, און עס האָבן אָנגעהויבן פליען שטיינער דורך די פענצטער. עס איז געוואָרן אַ גרויסער טומל, און איין שטיין האָט שיער ניט געטראָפן דעם פאָליצמייסטער. דער גאַנצער מאַרק איז געוואָרן פול מיט מענטשן. חסידים זיינען געקומען צו לויפן פון די שטיבלעך, אַלע שויבן זיינען צעבראָכן געוואָרן, און עס האָט אָנגעהויבן צו האָגלען מיט שטיינער. מ׳האָט געשיקט נאָך פאָליצייי. עטלעכע פון די סקאַנדאַליסטן האָט מען געכאַפט און איינגעזעצט, אָבער אַ זייגער שלף אין דער נאַכט האָט מען זיי אַרויסגעלאָזט, ווייל זייערע ווייבער זיינען גע־קומען מיט יללות.

אויף מאָרגן ביים דאָוונען האָבן זיך די סקאַנדאַלן איבערגעחזרט. עס זיי־נען געפלויגן שטיינער, אויפן גאַס זיינען געפלויגן פּעטש אויף רעכטס און אויף לינקס. איינער פון די אָנפאַלערס האָט געגעבן אַ פּאַטש דעם סאַמע גבאי געצל זאָבלודאָווסקי. מען האָט אַ סך סקאַנדאַליסטן איינגעשפּאַרט אין אוטשאַסטאַק, וואָס איז דעמאָלט געווען אין דער שמאָלער יחיאל נעכעס (זשידאָווסקי) געסל, אָבער מען האָט זיי געמוזט שפּעטער אַרויסלאָזן צוליב די יללות פון די ווייבער[19].

עטלעכע יאָר שפּעטער, בערך 1872—1874, האָט זיך די סינאַגאָגע אַריבער־געטראָגן אין איטשע זאָבלודאָווסקיס בית־מדרש אין יחיאל נעכעס געסל. דער בנין איז געווען אויפגעמויערט פון ביאַליסטאָקער גביר אין יאָר תקצ״ד (צדק״ת לויט זיין מצבה, וואָס אויף איר איז אויסגעקריצט דאָס בילד פון אָט דעם בנין). לכתחילה איז עס געווען אַ פרומער בית־מדרש מיט אַ סך ספרים, און אין אים זיינען געזעסן און געלערנט לומדים. צווישן זיי איז געווען באָקאַנט ר׳ פייוול דער חסיד מיט זיינע תלמידים. אָבער לויט אַ פאַראַרדענונג פון איטשעס יורשים האָט מען פון אים אַרויסגענומען אַלע ספרים, וואָס די בעסערע האָט מען פאַר־קויפט אַ ווילנער מוכר־ספרים און די איבעריקע צעטיילט אין אַנדערע בתי־

19. זען די זכרונות פון הערמאַן פּערל אין ביאַליסטאָקער שטימע, ניו־יאָרק, יוני, 1924, נומ׳ 9. הערמאַן פּערל איז אַ זון פון שלמה־דוד פּערל, אברהמל פּערלשטיינס אַ שוואָגער. אַ צען־יאָרקיער ינגל, האָט ער אַזעלן די סקאַנדאַלן בייַ דער גרינדונג פון דער כאָרשול.

לויט ד״ר פּערלשטיינען איז די כאָרשול געווען צום ערשטן אין דער פּריוואַטער דירה פון באקאנטן אַדוואָקאַט יוסף־יהודה וויסבערג אין טיפּערמאַנס הויז אַנטקעגן שטאַט־זייגער, און נאָך דעם איז זי געווען אין דעם פאָדערשטן הייזל פון הייַנטיקן האַנטווערקער־שול־הויף, וואָס דאָרט איז געווען דער לאָקאַל פון זאַנדבערגס יידישער פאָלקשול. עס ווייזט אויס, אַז הערמאַן פּערל שילדערט דאָס גאַנצע בילד אַ סך ריכטיקער.

מדרשים[20]. דעם בית־מדרש האָט מען איבערגעאַרבעט אויף אַ כאַרשול, וואָס עקסיסטירט ביז היינט.

ביז מיט עטלעכע יאָר צוריק האָט נאָך די היגע חברה קדישא ניט געלאָזט פאַרבייפירן די עגלה מיט אַ מת־מצווה פֿאַרן כאַרשול, ווי להבדיל פאַר אַ תיפלה. אָבער היינט איז זי געכשרט געוואָרן, זינט דער ביאַליסטאָקער רב־הקהילה ד״ר רבי גדליה ראָזענמאַן, אַ פרומער אַרטאָדאָקסישער ייד און אַ למדן, האָט אָנגעהויבן אין איר צו דאַוונען און האָט געשריבן אין דער אַרטיקער יידישער צייטונג, אַז די כאַרשול איז אַ גאַנץ כשרע, ווי אַלע אַנדערע בתי־מדרשים.

צוליב אַ מחלוקת וועגן אַ חזן אין כאַרשול, וואָס מען האָט אים מעביר געווען, ווייל מען האָט אים געכאַפט ביי אַן עבירה, האָט דעם חזנס צד געגרינדעט אויף ליפּאָוע (פילסודסקי)־גאַס, אין שאַבריסקיס הויז, אַ צווייטע כאַרשול מיטן נאָמען „עדת ישורון״, וואָס האָט עקסיסטירט נאָר אַ יאָר דרייסיק. אין איר איז געווען חזן שפּאָלאַנסקי, אַ גרויסער מנגן, און גבאי — שמואל ברומער.

ח. אַ קריגעריי צווישן אַ משכיל אַן אַפּיקורס און אַ פרומען מלמד

אַ בילד פון לעבן גיט אונדז אַ געשיכטע פון אַ פריוואָטער מחלוקת, וואָס איז אָנטשטאָנען צווישן אַ משכיל אַן אפּיקורס און אַ מלמד אַ קנאי. די מחלוקת איז געווען צווישן אברהם פּערלשטיין, דעם פאָטער פון היינטיקן ד״ר פּערלשטיין, וואָס מען האָט אים געפונען אברהמל קוואַסניק (ווייל ער האָט אויסגעאַרבעט פּעטערבורגער קוואַסן), און אַ פרומען מלמד פון זיין שוואָגער פּערל. די קריגעריי האָט זיך אָנגעהויבן אין זיין שוואָגערס סוכה. דער מלמד האָט געמוסרט אברהם פּערלשטיינען פאַר זיין אפּיקורסות. האָט יענער געענטפערט געלאָסן. אָבער אַז דער מלמד האָט אָנגעריבט דעם כבוד פון זיין פאָטער, זאָגנדיק אַז דער פאָטער זיינער איז אויך געווען אַן אפּיקורס, האָט אברהם פּערלשטיין געכאַפּט אַ בוטליע פון טיש און האָט אַ וואַרף געטאָן דעם מלמד אין קאָפּ און אים צעיושעט.

עס איז געוואָרן אַ גרויסער טומל, דער פרומער עולם האָט זיך שטאַרק געקאָכט. אויף צומאָרגנס האָט מען צוליב דעם געפּירט אברהם קוואַסניק צום בית־דין אין קהל־שטיבל, וואָס אויפן שולהויף. דאָרט האָט אים שוין אָפּגעוואַרט אַ גרויסער אויפגערייצטער המון, וואָס האָט געשריגן, אַז מען דאַרף דעם אפּיקורס דורס זיין. עס האָט געשמעקט מיט סכנות נפשות. אין דער לעצטער מינוט איז

20. די ביאַליסטאָקער גרינדערס פון דער כאַרשול זיינען געווען משכילים עם־הארצים (פון לומדישן שטאַנדפונקט). זיי האָבן ניט געוואוסט, ווי וויכטיק עס איז היסטאָריש פאַרבונדן אַ ביבליאָטעק מיט ספרים מיט אַ שול. ביי די גרויסע כאַרשולן אין מערב־אייראָפּע, אויך היינט אין וואַרשע, זיינען געגרינדעט ביבליאָטעקן. אויך די ביאַליסטאָקער פאַרמלחמה־משכילים האָבן געחלומט אויפצומויערן אַ גרויסע נייע סינאַגאָגע אין מיטן שטאָט מיט אַ גרויסער וויסנשאַפטלעכער ביבליאָטעק.

אַנגעלאָפן דער אָפּטייקער ווילבושעוויטש מיט פּאָליציי, און מיט גרויס מי האָט מען פּערלשטיינען באָפּרייט פון צעבושעוועטן עולם[21].

ט. נאָך ביאַליסטאָקער משכילישע מחברים און מכובדים

רבי יעקב בכרך (באַכראַך)

רבי יעקב בכרך איז דער באַקאַנטער מחבר פון די וויסנשאַפטלעכע ספרים: היחס לכתר האשורי, אשתדלות עם שד"ל (וואַרשע, תרנ"ו), עבור יחזקאל ירח למועדים (וואַרשע, תרנ"ז), המסע לאה"ק (וואַרשע, תרמ"ד), הגהות לטורים. ער איז געבוירן געוואָרן אין יאָר תקפ"ד און דאָ געשטאָרבן אין יאָר תרנ"ט. ער האָט דאָ מחבר געווען זיינע ספרים. געווען איז ער אַן אייניקל פון הרב הגאון ר' יהודה בכרך, רב אב"ד פון סיניי, דער מחבר פון נמוקי הגרי"ב אויף ש"ס און משניות.

ירוחם־פישל שניידער (אַדער ירוחם־פישל מרחביה)

ירוחם־פישל שניידער איז אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער. ער האָט מחבר געווען קורטוב פילוסופיה ארגינלית (דראָהאָביטש, תרנ"ח), פירוש משלי שלמה, פירוש דברי קהלת (וואַרשע, תרס"ד), משלי ר' לוי ב"ר חמא (הוצאת עבריה, וואַרשע, תרס"ט). חוץ דעם האָט ער געשריבן פאַרשיידענע מאמרים אין המגורה (לאָדזש, תר"צ), אין בית מדרש חדש, אין הצפירה און אין הכתובים. ער האָט זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל.

אברהם ב"ר ניסן שפירא

אברהם ב"ר ניסן איז אַ ביאַליסטאָקער אַ געבוירענער און איז דאָ געווען אַ סוחר און אַ פאַבריקאַנט. ער האָט איבערגעזעצט פון דייטש אויף העברעאיש אַ ספר פון פראָפ' קאַרל רעקלאַם וועגן קינדער־היגיענע אונטערן נאָמען נתיבות חיים לפי דרך הרפואה (וואַרשע, תרמ"ז). ער האָט אָנגעשריבן תולדות ישראל וספרותו, חלק א' (תרנ"ב) און תולדות ישראל, חלק ב' (ביאַליסטאָק, תרפ"א). דאָס דאָזיקע ווערק האָט גאָר אַ קנאַפּן ווערט.

ר' יחיאל־מיכל זאַבלודאָווסקי

דער ערשטער ביאַליסטאָקער העברעאישער מלומד איז געווען ר' יחיאל־מיכל זאַבלודאָווסקי, אַ זון פון חיים זאַבלודאָווסקי, דעם גביר איטשע זאַבלודאָווסקיס אַ ברודער.

21. זען הערה 19. ה. פּערל דערציילט אויך וועגן דעם אינצידענט.

מ׳האָט אים דאָ גערופן מיכעלע כינקעס. ער איז געווען דער אַפּטייקער פון דער אַפּטייק, וואָס געפינט זיך נאָך היינט אויף ראָג סענקעוויטשאַ און פּילסודסקי־גאַס. דאָס ראָגאָווע הויז פון אַפּטייק און דער פּלאַץ פון גרויסן מויער נאָך אים האָט אים געהערט. ער האָט אָנגעשריבן די ספרים רוח חיים (כולל ביאורים והגהות בש״ס בבלי), מיכל חיים (ווילנע, תרל״ג), משען מים[22] (ווילנע, תרכ״ט), — די לעצטע צוויי ספרים אויף צו דערקלערן הגדות און מדרשים און אויסצו־פּאָרשן זייערע לאַטיינישע און גריכישע וועלטער.

ער האָט אויך געשריבן וויסנשאַפּטלעכע מאמרים אין הכרמל. זיינע דריי ספרים האָבן זיך פריער געדרוקט דאָרט אין די יאָרן תרכ״א, תרכ״ב, תרכ״ג.

ער איז געווען אַ גרויסער נכבד אין שטאָט און אַ בעל־צדקה. אויף אים האָט געשריבן אליעזר האַלבערשטאַם (אין זיין עלי הגיון וכנור, ז׳ 97): „אמונה תבונה גם נפש עדינה מיכל אסף בו יחד, זאת השלישיה ביחיאל קננה״.

אויף זיין מצבה איז דער נוסח אַזאַ: הרב החכם הכולל איש צדקה וחסד, עין העדה כמ׳ ר׳ יחיאל מיכל ב״ר חיים זצ״ל זאבלודאווסקי יראת ה׳ טהורה חסד חמלה וחנינה יושר וצדק אמונה צרופה, לבב חכמה ובינה, מי כל אלה אסף יחד בנפשו העדינה: „רוח חיים״, „במי מיכל״, „במשען מים״, באגדות ובמדרשים האיר עינים, בימינו נס התורה ובשמאלו נר המדעים, מי הונו פזר לקשה יום ורוח נשברה בענות צדק לדל ואביון ענה טרם קרא? לעמו עדי, לעדתו נזר ועטרה לבית זאבלודאווסקי כליל תפארת גם אלפים שלשה השאיר לעניים למזכרת הלא הוא הוקם על הגבר אשר גוו ינוח שאנן פה בקבר, נולד כ״ב טבת ה׳תקס״ד, נפטר יום א׳ כסלו ה׳תרל״ה לפ״ק. תנצב״ה.

דאָדיע זאבלודאָווסקי

פון יחיאל־מיכלס דריי זין — פייוול, ישראל וואָראָשילער און דאָדיע — האָט זיך דער לעצטער דאָ גערעכנט פאַר איינעם פון די געבילדעטסטע יידן. ער איז געווען אַ שפּראַכן־קענער און אויך אַ יוריסט. ער איז געזעסן אַ לענ־גערע צייט אין פּאַריז כדי צו פירן דאָרט דעם גרויסן ירושה־פּראָצעס פון באָב־רויסקער גביר בועז ראַבינאָוויטש אויפצומאָנען דאָרט זיין ירושה פון אַ גע־שמדטן זיידן, וואָס ער האָט אויך אויסגעפירט. ער איז דאָ אויך געווען אַ גרויסער כלל־טוער און בעל־יועץ פאַר אַלע. ער איז אויך געווען באַליבט ביי ר׳ ליפּעלען. ער איז דאָס געפּאָרן קיין פּעטערבורג און האָט אויסגעפּועלט ר׳ ליפּעלעס באַ־פרייאונג פון גראָדנער אַרעסט.

אויף זיין טויט האָט האַלבערשטאַם געשריבן: „על אבדן זה רבים מר יצעקו בו תורה וחכמה יחד נשקו אמונה ותבונה בו נפגשו ואל שכל עצתו רבים דרשו יודע אמרי אל בדרכו אין סלף גבר בעמו אחד מני אלף״.

---

22. אין אגרות י״ג געפינט זיך דעם משוררס אַ בריוו צו אים (באַנד I, זז׳ 135—138). דאָרטן דאַנקט אים י״ג פאַר זיין ספר משען מיים און שרייבט איבער אים אַ זאַכלעכע לומ־דישע קריטיק. אַבער דעם וועלט פון ספר שטעלט ער הויך.

דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: „פּה מצא קבר חכם בעז גבר דור הולך ישרו ותמו יודיע ודור בא תהלתו יגיד יודיע, בחכמתו הרבה שם טוב קנה, יחיאל ימות? כפתו רעגנה[23] מרומם יהי לשם ולתפארת כבודו לתהלה בפי יושבי קרת ה״ה החכם הבלשן כמו״ה דוד בהרב ר׳ יחיאל מיכל זצ״ל זאבלודאווסקי ונפטר יום א׳ כ״ב טבת תרמ״ה לפ״ק.

ר׳ חיים וויטקינד

ר׳ חיים וויטקינד איז דאָ געווען אַן איידעם פון דעם היגן חשובן סוחר און בעל־הבית ר׳ מאיר אליהו זילבערבלאַט, וואָס איז געווען ווידער דער איידעם פון „עטרת ראש״, שערשעווער רב. ר׳ חיים וויטקינד איז דאָ געווען כל ימיו אַ מאַנופאַקטור־קרעמער. די הויפּט־קרעמערקע איז געווען זיין חשובע פרוי. ר׳ חיים איז געווען אַ העברעאישער שרייבער און אַ חוקר, דערהויפּט פון מדרשים און אגדות חז״ל. ער האָט געשריבן קאָרעספּאָנדענציעס און מאמרים אין די העברעאישע צייטונגען. ער האָט אַרויסגעגעבן אַנאַנים אין יאָר תרל״ג זיין קבוצת מכתבים שירים ומשלי מוסר, וואָס איז געווען שטאַרק פאַרשפּרייט. נאָך זיין טויט איז געדרוקט געוואָרן זיין צרור מכתבים[24] (ביאַליסטאָק, תרע״ד).

אָבער זיינע הויפּט־אַרבעטן, וואָס זיינען חקירות און חידושים אין מדרשים, ספרא, ספרי און משנה, האָט ער איבערגעלאָזן אין כתב־יד, וואָס זיינען אין דער צייט פון דער [ערשטער וועלט־]מלחמה פאַרברענט געוואָרן ביי זיין זון אין לאָדזש. דאָס איז אַ גרויסער שאָדן.

וועגן דעם וערט פון זיינע חקירות שרייבט ער אַליין אין זיין צרור מכתבים (זייטן 8 און 61): „איך האָב אַ ריזן־חיבור פון 190 בויגן אויף תלמוד בבלי, ירושלמי, ספרא, ספרי, מכילתא און מדרשים מיט טויזנט השגות אויפן „ערוך״, „רש״י״, „תוספות״, „רמב״ם״, „הר״ש משאנז״ און „הגר״א״ מווילנע. 30 יאָר האָב איך אויף אים געאַרבעט און איך בין זיכער, אַז ווען ער וועט דערשיינען וועט אויפגעציטערט ווערן די גאַנצע רבנישע וועלט. זיי וועלן אַראָפּנידערן פון זייערע שטולן און וועלן אַראָפּוואַרפן פון זיך זייערע דיעלעס און זייערע שטריימלעך; זיי וועלן שטוינען און אָנערקענען, אַז זייער גאַנצע אַרבעט אויפן תלמודישן געביט האָט קיין ווערט ניט[25]. איך פלעג אים אפילו מבטל זיין, אויפטרעפנדיק זיך מיט אים אין „אהל משה״, און איך

---

23. דער פּירוש איז: צי קען דען אָפּשטאַרבן אַזאַ שטאַם וויִ יחיאל־מיכל זאַבלודאָווסקי, אַז זיין צווייג איז נאָך פריש!

24. אין צרור מכתבים איז אינטערעסאַנט זיין בריוו־בייט מיט זיין ברודערס זון אין פראַנקרייך. יענער איז געווען דערציגן אויף אַ פרייער באַציאונג צום תנך, אויף ביבל־קריטיק. יענער לייקנט שטיין און ביין אין תורת משה און אין אַלע רעליגיעזע טראַדיציעס, אָבער חיים וויטקינד, אַ פרומער משכיל, איז זיך משתדל אין זיינע בריוו אים מחזיר למוטב זיין מיט זיינע פרומע האָלב וויסנשאַפטלעכע תשובות. נאָר יענער בלייבט ביי זיינס. דער צרור מכתבים באַרירט אַ סך ענינים פון דער חברה „חובבי ציון״, וואָס ער איז דאָ געווען אייניער פון אירע וואָרעמסטע מיטגלידער. ער האָט אויך געשריבן אין די העברעאישע צייטונגען מאמרים לטובת חיבת ציון. ער גיט דאָרט אויך איבער זיינע ווכוחים וועגן חיבת ציון מיט הרב ר׳ מאיר־שמחה כהן, וואָס זיי האָבן ביידע געדאָוונט און געלערנט אין גמילת־חסדים־בית־מדרש. אָבער ר׳ מאיר־שמחה איז שפּעטער אין דווינסק אַליין געוואָרן אַ מזרחי.

25. אָפּנים אַז נאָר דער זכות פון זייער תורה איז די אַלע רבנים גאונים בייגעשטאַנען, אַז די דאָזיקע כתבים זאָלן פאַרברענט ווערן.

פלעג אים אָפשלאָגן פיל פון זיינע חידושים, אָבער דאָך האָט אַ טייל פון זיי געהאָט אַ וויסנ־שאַפטלעכן ווערט. ער איז געווען נאָר אין רעדן און שרייבן אַן עקסצענטריק, און פאַר אַזאַ האָט מען אים געהאַלטן[26]. אָבער ער איז געווען אַ פיינער פאַרצייטיקער משכיל און אויך פאָרשער[27].

מנחם־מענדל דאָליצקי

דער באַקאַנטער העברעאישער משורר און שריפשטעלער מנחם־מענדל דאָ־ליצקי איז געבוירן געווארן אין ביאַליסטאָק, אין יאָר 1856, ביי זיין פאָטער ר׳ וועלוול דעם שוחט. ער איז באַקאַנט געווארן ווי אַ העברעאישער משורר מיט זיין ערשטן שיר „לקוי שני המאורות״ אין השחר, אין 1878, און אין אַ באַזונ־דער אויסגאַבע אין 1874, און שפעטער מיט זיינע ציוניסטישע לידער — „אל תרבות ציון״, „ויבושת, חנון״, „אם אשכחך״, „היקר והנצח״, „לאבל כנורי״, „שיר גלות״. ער איז דורך אָט די לידער געווארן דער חובב־ציון־משורר.

ער האָט אויך אַרויסגעגעבן בעלעטריסטישע שריפטן: בתוך לבאים (1884), מבית ומחוץ (1891), און אַ העברעאישן בריוונשטעלער שבט ספר (ווין, תרמ״ג).

פון מאָסקווע, וואו ער איז געווען אַ צייט העברעאישער לערער, איז ער אַוועקגעפאָרן קיין אַמעריקע, וואו ער האָט זיך אָפגעגעבן צוליב פרנסה מיטן שרייבן אויף יידיש ראָמאַנען אין מאָרגן־זשורנאַל. מ׳האָט געהאָפט, אַז פון אים זאָל אַרויסקומען אַ גרויסער העברעאישער משורר. ער איז געשטאָרבן אין אַמע־ריקע אין יאָר 1931.

יצחק־שלמה פוקס

יצחק־שלמה פוקס איז געבוירן געווארן אין ביאַליסטאָק אין 1862. ער איז דערצויגן געווארן אין ביאַליסטאָק ביי זיין פאָטער אברהם פוקס, וואָס איז געווען באַקאַנט אין שטאָט מיטן נאָמען דער באָדקער מלמד, וואָס איז געווען אַ גרויסער בעל־תנ״ך און מדקדק. שפעטער האָט יצחק־שלמה שטודירט אין אויסלאַנד און איז געווארן אַ יידישער פאָרשער. ער האָט רעדאַגירט פון 1893־1894 דעם החוקר, אַ וויסנשאַפטלעכע מאָנאַטשריפט. ער האָט אַרויסגעגעבן אַ ספר אין דייטש — די באַדייטונג דער העברעאישן שפראַכע פיר דאָס יודנטום

26. אַ יונגערמאַן אַ נצחן, האָב איך אים אַמאָל אָפגעטאָן אַ שפיצל: איך האָב גע־וואוסט, אַז ר׳ שמואל מאָהילעווער איז אַ קעגנער פון אַלע קריטישע חידושים אין תנך און אין תלמוד. האָב איך אים דערציילט, אַז חיים וויטקינד, וואָס איז ווי אַ חובב ציון געווען ביי אים אַ גרויסער אייניגייער, זאָגט, אַז פון רבינו האי גאון ביז אים האָט קיינער קיין משנה ניט פאָרשטאַנען. אַז וויטקינד איז צו אים אַריינגעקומען, האָט ר׳ שמואל מאָהילעווער אים גע־זאָגט: „איך האָב געהערט, אַז איר זייט מחדש גרויסע חידושי תורה, זאָגט מיר עפעס פון זיי״. האָט ער אים געזאָגט (מסתמא פון זיינע בעסטע זאַכן). אויסגעהערט, האָט אים ר׳ שמואל געזאָגט: „דאָס זיינען בדחנותדיקע חידושים, מער זאָלט איר זיך מיט אַזעלכע נאָריש־קייטן ניט פאָרנעמען״.

27. זיינע ביאורים אויף מדרש רבה ווערן געבראַכט צוזאַמען מיט די ביאורים פון ר׳ אהרן קראָנענבערג מפה און די ליקוטים און הוספות צום ספר בחירת אברהם (ווילנע, תרל״ב).

(1887). ער האָט איבערגעזעצט פון פראַנצויזיש אין העברעאיש מיט זיינע באַ־בערקונגען דעם ספר העבדות פון פאַריזער רב צדוק כהן. ער האָט אויך איבער־געזעצט לעוואַטערס בריוו צו מענדעלסאָנען[28].

ער איז געווען ראַבינער אין קאיעטיין, מערן, וואו ער איז געשטאָרבן אין 1896.

יעקב־שמואל פוקס

א ברודער פון ד"ר יצחק־שלמה פוקס, איז יעקב־שמואל פוקס געווען א העברעאישער זשורנאַליסט. ער איז געבוירן געווארן אין ביאַליסטאָק אַנהייב 70ער יאָרן. ער האָט רעדאַגירט אין די יאָרן 1892—1898 דעם המגיד (השבוע), א וואָכנבלאַט, און צוזאַמען מיט ד"ר א. גינציג די זאַמלביכער האשכל (1898—1912).

י. חיים־זעליג סלאָנימסקי

מיר גייען איצט איבער צו עטלעכע פערזענלעכקייטן וואָס זיינען פאַרבונדן מיט דער השכלה אין ביאַליסטאָק, אָבער וואָס זייער הויפט־טעטיקייט איז געווען אין א סך א ברייטערן פאַרנעם ווי אין שטאָט אָדער געגנט. דער פאָפולערסטער צווישן אַזעלכע משכילים איז געווען חיים־זעליג סלאָנימסקי. מען קען זאָגן אַז אָט דער עבוירענער אין ביאַליסטאָק אונטערנעמערישער משכיל האָט געהאַט א וועלט־פאַרנעם.

געבוירן געווארן איז ער כ"א אדר אין יאָר תק"ע (1810) ביי זיין פאָטער רבי יעקב ב"ר בנימין בישקע, א ייד א למדן, וואָס מען האָט אים אָנגערופן רבי יאַנקעלע סלאָנימער, ווייל ער האָט געשטאָמט פון סלאָנים (ער ליגט דאָ אויפן אַלטן בית־עולם צווישן צוויי רבנים). ער איז געווען דאָ אַן איידעם פון רבי יחיאל נעכעס. איז אַזוי אַרום חיים־זעליג סלאָנימסקי געווען יחיאל נעכעס אַן אייניקל.

ר' יאַנקעלע סלאָנימער האָט געהאַט דריי זין. דער בכור איז געווען חיים־זעליג, דער צווייטער זון איז געווען אברהם, א טעקסטיל־פאַבריקאַנט, און דער דריטער יונה ,וואָס האָט געהאַט א גלאָז־קראָם. ר' יאַנקעלע האָט אויך געהאַט א טאָכטער זימקע, די פרוי פון לייבל יאַנאָווסקי. ווי עס דערציילט זיין פאַמיליע, פלעגט חיים־זעליג סלאָנימסקי אַלע יאָר אין חודש אלול קומען אויף קבר־אבות צו זיין פאָטער.

דער נוסח פון רבי יאַנקעלע סלאָנימערס מצבה (א ברוקשטיינדל) אויפן היגן אַלטן בית־עולם איז אַזוי: פ"נ איש תם וישר י"א שלום במדות ישרות הרבני המופ' מ' יעקב במ' בנימין בישקע. ג"ך אב תקצ"א. תנצב"ה.

28. זען אויך „חזון הספרות אגרת בקרת", אין כנסת ישראל, שנה שניה, זז' 156—174.

ר׳ יאַנקעלע סלאָנימער ווערט דערמאָנט אין פּנקס פון אַלטן בית־מדרש ווי אַ חבר פון „נר־תמיד״ פון שושן־פורים תקס״ו, אַן דמי קדימה, נאָר פֿאַרן זיין בעל־קורא אין בית־מדרש לכל ימי חייו אומזיסט, חוץ מגילה־געלט. פון חול־המועד פסח, תקע״א פיגורירט ער ווי אייגער פון די דריי „אלופים־גבאים״, שפּעטער אויך אַ „יושב־תמיד״ און אייגער פון די רואי חשבונות אין גמ״ח.

חיים־זעליג סלאָנימסקי איז, ווי באַקאַנט, געווען אַן אייניקל פון ר׳ יחיאל נעכעס, דעם גרינדער און אייגנטימער פון באַקאַנטן בית־מדרש אויף דער יידישער גאַס, וואָס טראָגט זיין נאָמען. דאָרט האָט חיים־זעליג געלערנט צוזאַמען מיטן „פּתחי תשובה״, אָבער ער האָט געהאַט מער נייגונג צו מאַטעמאַטיק און נאַטור־וויסנשאַפֿטן, און ער האָט עוסק געווען אין זיי כל ימיו. הנדסה [ד״ה געאָמעטריע, אויך: מאַטעמאַטיק בכלל] האָט ער געלערנט פון אַנפאַנג נאָר פון העברעאישע מקורים, פון אלם פון יוסף שלמה דעלמידיגא, פון תכונת השמים פון רפאל האנובר [האַנאָווער], פון שבילי דרקיע פון ר׳ אליהו הענעס, פון נאוה קדש פון ר׳ שמעון וואלטש, אַ פּירוש אויף קידוש החדש פון רמב״ם. שפּעטער האָט ער זיך צוגעלערנט מיט דער הילף פון מיכל זאַבלודאָווסקי די דייטשישע שפּראַך. מיכל זאַבלודאָווסקי האָט אים שטאַרק מקרב געווען און האָט אים פאַרשאַפט וויסנשאַפֿטלעכע ביכער אין דייטש, וואָס סלאָנימסקי האָט זיי שטודירט מיט גרויס התמדה, באַהאַלטענערהייט פאַרן בית־מדרש.

אַז חיים־זעליג סלאָנימסקי האָט חתונה געהאַט מיט דער ערשטער פרוי אין זאַבלודאָווע, האָט ער דאָרט אָנגעשריבן זיין ערשטע וויסנשאַפֿטלעכע אַרבעט וועגן מאַטעמאַטיק אין העברעאיש מוסדי חכמה, וואָס ער האָט געדרוקט אין וויל־נע אין יאָר תקצ״ג מיט דער אונטערשטיצונג פון מעצענאַט משה ראָזענטאַל און מיט אַ הסכמה פון ר׳ אבלי [אַבעלע] פּאָסווראָלער. נאָך דעם האָט זיין פּרייַנד ר׳ אברהם זאקהיים געדרוקט אויף זיינע הוצאות אין ווילנע, תקצ״ה, זיין ספר כוכבי השביט, וואָס איז דעמאָלט געווען אַ צייטפראָגע, ווייל מען האָט אָפּגעוואַרט דאָס דערשיינען פון האַלעיס קאָמעט. אין תקצ״ה האָט ער געדרוקט זיין ספר תולדות השמים אין וואַרשע. זיין יסודי העבור האָט ער געדרוקט אין וואַרשע אין יאָר תרי״ב און איבערגעדרוקט מיט הוספות אין זשיטאָמיר אין יאָר תרכ״א. דאָס איז איבערגעזעצט געוואָרן אויך אין דייטש און ענגליש. אין זשיטאָמיר, תרכ״ב האָט סלאָנימסקי געדרוקט זיין ספר יסודי חכמת השיעור.

אין 1844 האָט סלאָנימסקי אויסגעפונען אַ רעכן־מאַשין, און ער האָט פאַר איר באַקומען פון דער אימפּעראַטאָרסקער אַקאַדעמיע אַ פּרעמיע פון 2,500 רובל. לויטן פּאַרשלאָג פון רוסישן בילדונגס־מיניסטער סוואָראָוו האָט ער באַקומען דעם טיטל „פּאָטשאָטני גראָזשדאַנין״. די מאַשין האָט ער פאַרקויפט אין ענגלאַנד פאַר 400 פונט שטערלינג. באַזוכנדיק בערלין אין 1844, איז ער דאָרט באַקאַנט געוואָרן מיט די דייטשע גרויסע געלערנטע, אַזוי ווי אידעלער, יאַקאָבי אד״גל; ביי זיין צווייטן באַזוך אין 1858 איז ער באַקאַנט געוואָרן מיט אַלעקסאַנדער פאָן הומבאָלדט, וואָס האָט אים פאַרגעשטעלט פאַרן פרייסישן קעניג. דעמאָלט האָט

ער געדרוקט אין בערלין זיין ספר אות זכרון לאלכסנדר פון הומבאלדט, קורות ימי חייו מסעיו ופריו. דער ספר איז געדרוקט געוואָרן אויף די הוצאות פון די בערלינער יידישע פֿרנסים. אין יאָר 1856 האָט סלאָנימסקי אויסגעפונען ווי צו שיקן פּיר דעפּעשן מיט אין מאָל דורך אַן עלעקטרישן שטראָם.

אין תרכ״ב (1862) האָט חיים־זעליג סלאָנימסקי אָנגעהויבן אַרויסגעבן די הצפירה ווי אַ וואָכנשריפט כדי דורך איר צו פאַרשפּרייטן נאַטור־וויסנשאַפט און מאַטעמאַטיק. אָבער דערווייל, אַז עס איז געשטאַרבן אייכענבוים, איז ער באַשטימט געוואָרן אויף זיין אָרט ווי אַן אינספּעקטאָר אין זשיטאָמירער ראבי־נער־שול. ער איז אויך געוואָרן צענזאָר. האָט ער שוין די הצפירה ניט געקענט אַרויסגעבן. ערשט צוועלף יאָר שפּעטער, אַז עס האָט זיך פאַרמאַכט די ראַבינער־שול, האָט ער אין בערלין צוריק אָנגעהויבן אַרויסגעבן די הצפירה ווי אַ וואָכנ־בלאַט, ווייל אין רוסלאַנד האָט ער דערויף קיין דערלויבעניש ניט באַקומען. אָבער ווען ער האָט סוף־כל־סוף די דערלויבעניש באַקומען, האָט ער די הצפירה אַרויסגעגעבן אין וואַרשע. שפּעטער איז פון איר געוואָרן אַ טעגלעכע צייטונג מיט נחום סאָקאָלאָוו ווי דעם הויפּט־מיטאַרבעטער.

אין וואַרשע, תר״מ האָט חיים־זעליג סלאָנימסקי געדרוקט זיין ספר מציאות הנפש וקיומה חוץ לגוף און אין 1860 זיינע מאמרי חכמה ח״א וב׳, אַ זאַמלונג פון זיינע מאמרים, וואָס זיינען געדרוקט געווען אין הצפירה. ער איז געשטאַרבן אין וואַרשע, 1904. זיין אריכות ימים האָט ער געירשנט פון זיין זיידן יחיאל נעבעס, וואָס האָט אויך געלעבט 95 יאָר [29].

אין הצפירה, תר״מ, י״ג תשרי, נומער 37, דערציילט חיים־זעליג סלאָנימסקי וועגן זיין לערנען אין זיין זיידנס בית־מדרש גמרא, פּוסקים, ראשונים און אחרו־נים. דאָרט האָט ער זיך אויך באַפריינדט מיט אַ זקן ר׳ משה, וואָס איז געווען אַ מקובל און האָט עוסק געווען נאָר אין ספרי קבלה, וואָס אויף זייערע גליונות פלעגט ער שרייבן זיינע הגהות און פּירושים. נאָך היינט געפינען זיך אין בית־מדרש די זעלביקע קבלה־ספרים, באַשריבן מיט ר׳ משהס הגהות און פּירושים. ווען חיים־זעליג איז געקומען קיין זאַבלודאָווע צו 17 יאָר דאָרט חתונה צו האָבן, האָט ער דאָרט געטראָפן אין בית־מדרש אַ גרויסן מקובל, אַ בעל־שם און אַ בעל־מופת. האָט דער יונגערמאַן געוואָלט זיך ביי אים צו פאַרפולקומען אין קבלה, אָבער דער בעל־שם איז באַלד געשטאָרבן. נאָך פון פריער איז ער אין ביאַליס־טאָק באַקאַנט געוואָרן מיטן מורה נבוכים פון רמב״ם, וואָס האָט אים אַרײַנגע־פירט אין דער יידישער פילאָזאָפיע.

חיים־זעליג סלאָנימסקי איז געווען אַ גרויסע דערשיינונג ביי רוסיש־פוילישע יידן. ער האָט געמאַכט אַ גרויסן אינדרוק אויף דער גאַנצער בית־מדרשדיקער יידישער יוגנט מיט זיינע וויסנשאַפטלעכע ספרים אין העברעאיש, וואָס זיינען

29. זען אויך אין נחום סאָקאָלאָוס ספר זכרון, וואַרשע, תרמ״ט, זז׳ 77—79 און אין דער רוסיש־יידישער ענציקלאָפּעדיע.

געשריבן מיט אַ מאָדערנעם אויסגעצייכנטן פּאָפולערן העברעאישן סטיל. ער האָט דערוועקט אין זיי אַ דראַנג צו עקזאַקטע וויסנשאַפטן. מ׳האָט אים גערופן „דער יידישער הומבאָלדט״.

ער האָט אויך דערוועקט אינטערעס צווישן יידישע מלומדים מיט זיינע פּאָרשונגען וועגן דער יידישער צייט־רעכענונג. ער האָט אין זיין ספר יסודי העבור (זייט 51) און פראַנקעלס מאָנאַטשריפט, 1865, געפֿרואווט באַווייזן, אַז דער סדר העבור לויטן מיטעלן חשבון און דער תקופת רב אבא, וואָס מיר באַנוצן זיך מיט אים, איז נתחדש געווָארן ערשט נאָכן תלמוד־בבלי, וואָס האָט פון אים ניט געוואוסט. אויף אים האָבן געקריגט די יידישע באַקאַנטע מלומדים פינעלעס, שווארץ, א. עפשטיין און צולעצט אויך חיים באָרנשטיין. עס איז אַוועק אַ 30־יאָריקע מלחמה, פון יאָר ת״ר ביז תרל״א.

חיים־זעליג סלאָנימסקי האָט אויך געהאָט אַ סך קעגנערס פון די העברע־אישע ליטעראַטן, אין דער שפּיץ פון זיי איז געשטאַנען גבריאל־יהודה ליכטענ־פעלד, פּרצעס שוועד, אַ גוטער מאַטעמאַטיקער, וואָס האָט אויך אָנגעשריבן אַ מאַטעמאַטישן ספר אין העברעאיש. ער האָט זיך באָמיט אין זיין שאַרפער בייסנ־דיקער פּאָלעמיק קעגן אים, אין זיינע העברעאישע בראָשורן צפנת פענח, תוספות לערבון און כהן ללא אלוהים אים אַראָפּצואוואַרפן אין גאַנצן ווי אַ פּאַרשער און אויסגעפּינער. נחום סאָקאָלאָוו, וואָס האָט זיך דערצויגן און איז באַרימט גע־ווָארן דורך זיין הצפירה, וואו ער איז פריער געווען זיין מיטאַרבעטער און שפּע־טער זיין שותף און יורש, און וואָס צוליב דעם זיינען ביי זיי געווען גרויסע רייי־בונגען, — זוכט אויך אין זיין עסיי וועגן אים און זיין בוך אישים (צווייטער טייל, תל־אביב, תרצ״ה, זז׳ 72—91) צו פאַרמינערן זיין ליטעראַריש־ווייסנשאַפטלעכן ווערט.

אָבער דערפאַר האָט חיים־זעליג סלאָנימסקי מיט זיין ספר מציאות הנפש צוגעצויגן צו זיך אַלע פרומע יידן. ער האָט זיך געערעכנט לויטן לעבן־שטייגער ווי אייגער פון זייער קלאַס. ער פלעגט פאַרקערן מיט רבנים און זיי מכבד זיין. נאָר שפּעטער איז ער ביי זיי שטאַרק אַראָפּגעפאַלן מיט זיין פרייען מאמר „מאי חנוכה?״ אין הצפירה. דער מאמר האָט אַרויסגערופן אַ גרויסע פּאָלעמיק ביי זיי קעגן אים.

די משכילים ווידער האָבן אים געהאַלטן פאַר אַ צבוע[30] [און אויב מען זאָל משפּטן אַ מענטשן נאָך די קינדער זיינע] — איז עס אַזוי. כמעט אַלע זיינע

30. ר׳ אליעזר אַטלאַס האָט מיר איבערגעגעבן פון ד״ר קאַנטאָר (דעם באַוואוסטן רע־דאַקטאָר־אַרויסגעבער פון היום), אַז וועג יענער איז געווען אַ סטודענט אין בערלין און סלאָ־נימסקי האָט דאָרטן אַרויסגעגעבן די הצפירה, איז ער געווען מיטאַרבעטער און שרייבער פון די לייט־אַרטיקלען. קאַנטאָר איז געווען בטבע אַ לץ און ער האָט געוואוסט, אַז ח. ז. סלאָ־נימסקי איז געווען ביי הילדעסהיימערן ווי אַ פרומער יד, און אַז איצט וואָרט סלאָנימסקי אויף זיין קעגנבאַזוך. שבת אין דער פרי זעט קאַנטאָר דורכן פענצטער, אַז הילדעסהיימער גייט מיט זיין צילינדער נאָך זיין השכמה־דאַוונען און פאַרקערט זיך צו זייער דירה. האָט ער

קינדער פון זיין צווייטער פרוי, די טאָכטער פון אברהם שטערן, דעם באַקאַנטן יידישן מאָטאָמאָטיקער אין וואַרשע, האָבן זיך אויסגעשמדט. זיינער אַן אייניקל איז הייַנט אַ באַקאַנטער פּוילישער ליטעראַט. סלאָנימסקי איז אויך געווען אַ קעגנער פון די דעמאָלטדיקע יידישע משכילים און שרייבער[31], און איז אויך געווען אַ קעגנער פון דער דעמאָלט אויפגעקומענער חיבת־ציון־באַוועגונג.

יא. ד"ר איזידאָר (ישראל) זאבלודאָווסקי

ד"ר איזידאָר, אָדער ישראל, זאבלודאָווסקי האָט באַקומען אַ צייטווייליקע וועלט־באַרימטקייט. ער איז געווען אַ זון פון בנימין און אַן אור־אייניקל פון איטשע זאָבלודאָווסקי. ער איז געבוירן געוואָרן אין ביאַליסטאָק כ"א מנחם־אב, תר"י. ער איז געווען זייער אַ פּאָפּולערער און איז דערצויגן געוואָרן דורך זיינע עלטערן שטרענג פרום אויף תלמוד און העברעאישער ליטעראַטור און שפּראַך. זיין העברעאישער לערער איז געווען א. ד. ליבערמאַן און זיין תלמודישער מלמד — ר' מרדכי פּאָליאַטשעק, דער שפּעטערדיקער מו"צ

צו צוועלף יאָר האָט ישראל זאבלודאָווסקי איבערגעזעצט אַ דערציילונג פון דייטש מיטן נאָמען „הילדות והשחרות", וואָס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין ווילנע, תרכ"ג מיט לויבריידר פּאַרן יונגן מחבר פון די צוויי דעמאָלטדיקע גרויסע העברעאישע מלומדים יהודה־אידל שערעשעווסקי און מרדכי פּלונגיאַן, אויך

אויף געשווינד אַרײַנגעשטעקט סלאָנימסקין אין מויל אַן אָנגעצונדענעם ציגאַר, און יענער האָט — פאַרגעסנדיק זיך וועגן שבת — אים געריכטערט. אין דער מינוט האָט הילדעסהיימער לייכט אָנגעקלאַפּט אין טיר (וויייל קליינגען טאָר מען דאָך ניט שבת). קאָנטאָר האָט אים תיכף געעפנט. אַרײַנקומענדיק האָט הילדעסהיימער געטראָפּן סלאָנימסקין מיטן ציגאַר אין מויל, האָט ער אויסגעשריען: „אָך! זינד זי דאָך אַ פּושע ישראל!" — און איז אַרויסגעלאָפּן.

31. זייענדיק נאָך אין וואַרשע, האָב איך די יידישע שרייבער און משכילים ניט געקענט. אָבער וען איך בין געזעסן אַמאָל (אין יאָר תרל"ח) בייַ מיין קרוב ר' זאב יעבץ, איז אַרײַנגעקומען חז"ס אָפּגעבן אַ וויזיט און זיך זעגענען מיט ר' מיכל פינס, יעבצעס שוואָגער, וואָס איז דעמאָלט בייַ אים אָפּגעשטיגן, פאַרנדיק קיין ירושלים אויף זיין פאָסטן אין „מזכרת משה". האָט חז"ס פאַרגעוואָרפן פינסן, וואָס האָט אים געשיקט אַ יידן אַ משכיל און שרייבער מיט זיין רעקאָמענדאַציע און וואָס האָט אים געבעטן אים אָנצואוויזן, ווי מען קען פאַר אים אויסארבעטן אַ געוויסע טעכנישע מאַכינאַציע. „איך האָב זיך באַלד געכאַפּט", זאָגט חז"ס, „אַז איר צוועק איז צו פעלשן דעם טרילעסן־זייגער אין אַ גוראַלניע (בראַנפן־ברענערייַ), האָב איך אים געענטפערט, אַז עס איז אַ חרפּה פאַר אַ יידן אַ משכיל זיך צו באַשעפטיקן מיט קרימינעלע זאַכן! בייַ מיר זיינען אונדזערע משכילים חשוד על גזול, עריות און שפּיכת דמים". באמת זיינען צו יענער צייט די משכילים אין רוסלאַנד און פּוילן, וואָס זיינען אַרויס פון בית־מדרש און געוואָרן זייַנע קעגנער, ס'רוב געוואָרן הפקר־מענטשן, אָבער זיין אורטייל איז געווען אַ צו שטאַרקער. ער פלעגט זיך דעריבער אַליין אונטערשרייבן אויף זיינע אַנאָנימע מאמרים „זקן מבית־מדרש הישן".

מיט אַ שיר און מיט הקדמות פון זיין לערער און פון דעם איבערזעצער, ווי דאָ וואָלט פאַרגעקומען אַ גרויסע געשעעניש בייַ יידן[32].

נאָכן ענדיקן די היגע רעאַל־שול און פּעטערבורגער מעדיצינישן פאַקולטעט איז ד״ר איזידאָר זאַבלודאָווסקי געווען מיליטער־דאָקטאָר אין דער טערקישער מלחמה (1876—1878). ער האָט זיך שטאַרק אויסגעצייכנט. אין 1882 האָט ער זיך באַזעצט אין בערלין, וואו ער האָט זיך אויסגעצייכנט ווי אַ מאַסאַזשיסט, טעאַרעטיקער און פּראַקטיקער, און איז געווארן אויף דעם געביט פּראַפעסאָר. ער האָט באַהאַנדלט דעם פרייסישן קרוינפּרינץ און שפּעטער קייזער פרידריך. ער איז דעמאָלט באַרימט געווארן. זייענדיק אין דער טערקישער מלחמה, האָט ער זיך פאַרליבט אין אַ קראַנקן־שוועסטער, די טאָכטער פון גראַף שואוואַלאָוו, און האָט מיט איר חתונה געהאַט[33], אפילו ניט שמדנדיק זיך, אַבער זיין יידישקייט און העברעאישקייט האָט ער געבראַכט פאַר אַ קרבן.

זיין געבורטשטאָט ביאַליסטאָק האָט ער דאָך ניט פאַרגעסן. ער האָט אין זיין צוואה אָפּגעזאָגט 750,000 מאַרק אויף אַ יידישן מושב־זקנים אין ביאַליסטאָק. דאָס געלט איז אין דער צייט פון דער [ערשטער וועלט־]מלחמה אַנטוווערט געוואָרן.

יב. שלמה בלאַנקשטיין אָדער ד״ר שלמה שילער

לסוף שטעלן מיר זיך אָפּ אויף אַ פּערזענלעכקייט וואָס איז ווינציקער פאַרבונדן מיט ביאַליסטאָק, אַבער דאָך האָט ער דאָ זיך דערצויגן און האָט געהאַט אויף זיך די ווירקונג פון דער השכלה אין ביאַליסטאָק. דאָס איז ד״ר שלמה שילער, אַ ציוניסטישער עסקן, אַ העברעאישער שריפטשטעלער און דענקער.

זיין אמתער נאָמען איז שלמה בלאַנקשטיין. ער איז געבוירן געווארן אין יאָר תרכ״ג (1863) אין מיכאַלאָווע בייַ ביאַליסטאָק, בייַ זיין פאָטער זעליג בלאַנקשטיין, אַ ייד אַ למדן, אַ קאָצקער חסיד. שוין קינדווייז האָט ער זיך אויסגעצייכנט מיט גרויסע פעאיקייטן און שטאַרקער התמדה. ווען ער איז צען יאָר געווארן, איז ער מיטן פאָטערס גאַנצער פאַמיליע אַרייַנגעצויגן אין ביאַליסטאָק אין אַ קליין שטיבל מיט אַ קיכל הינטער דער גרויסער שול צווישן בית־הרב און שמואל שוחטס שטוב. דער פאָטער איז געווען אַ געדריקטער אָרעמער הענדלער מיט פאַבריק־פּראָדוקטען. דעמאָלט האָט זיך אָנגעהויבן די טערקישע מלחמה, האָט זיך די פּרנסה פון זיין פאָטער פאַרבעסערט.

שלמה האָט געלערנט אין חדרים בייַ גרויסע מלמדים. אַרויסגייענדיק פון חדר, האָט ער געלערנט אין דערבייאיקן חברה ש״ס בית־מדרש מיט גרויס

32. צוואַנציק יאָר שפּעטער, אין תרנ״ג, האָט א. ב. ליבערמאַן, משמעות דער הויפּט־איבערזעצער, איבערגעדרוקט אָט די דערציילונג.

33. איבער דעם האָט זיין מוטער זיך געגומען דאָס לעבן.

התמדה און איז געוואָרן אַ בקי אין אַלע דריי בבות. ער האָט זיך געגרייט צו דער קאַריערע פון רבנות. זיינע עלטערן האָבן געקליבן פון אים נחת און כבוד, דערהויפט זיין מוטער, וואָס איז געווען זייער אַ פרומע. אָבער די עטלעכע יונגע משכילים אין בית־מדרש, דערהויפט דער שפּעטער באַקאַנטער חובב־ציון בן־ציון ליפשיץ, האָבן אויף אים געווירקט, אַז ער זאָל זיך באַשעפטיקן מיט השכלה. האָט ער אָנגעהויבן ברענגען אַהיים העברעאישע ביכלעך. זיין מוטער האָט עס באַמערקט און האָט ביי אים אַרויסגענומען אַ ביכל און עס דערלאַנגט דעם פאָטער. איז יענער אויפגעציטערט געוואָרן, ווייל דאָס איז געווען התועה בדרכי החיים פון פּרץ סמאָלענסקין. דער פאָטער האָט אים צוליב דעם צוגענומען פון חברה ש"ס און האָט אים אַרײַנגעגעבן אין גמילת־חסדים בית־מדרש, וואו עס האָט געלערנט דער שפּעטער באַקאַנטער דווינסקער גאון רבי מאיר שמחה. אָבער דאָס האָט אויך ניט געהאָלפן. האָט ער אים אַרײַנגעגעבן צו זיין קרוב הרב רבי אברהם־שמואל זילבערפּעניג, שפּעטערדיקער דיין אויף כאַנייקעס. יענער איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ שאַרפער מוח און נישט פרעמד פון וועלטלעכע לימודים. צו אים האָט ער שלמהן איבערגעגעבן אויף פאַנסיאָן. ער איז אין גיכן צוריקגעקומען אַהיים, אָבער זיין מוטער, די קנאית, האָט אים שטאַרק נאָכגעקוקט.

שלמה איז באַקאַנט געוואָרן מיט שמואל־יעקב פוקס, וואָס איז שפּעטער געווען דער רעדאַקטאָר פון המגיד, האָט ער זיך אַרײַנגעצויגן צו די פוקסעס (אַ משכילישע, אָבער פרומע שטוב) און ער האָט געלעבט מיט די צוויי־דריי רובל אַ וואָך, וואָס ער האָט פאַרדינט מאַנאַטלעך פון אַ העברעאישער לעקציע. נאָך דעם האָט ער באַקומען אַ קאַנדיציע אויף אַ יאָר צו לערנען ביי דעם רייכן און פיינעם ייד ר׳ משה פאָדביאַלער און האָט דערביי פאָר זיך געלערנט.

אַז עס האָט זיך אונטערגערוקט דער פריזיוו, האָט שלמה אָפּגעצויגן קיין קאָוונע, געלערנט אין בית־מדרש און געוואוינט ביי זיין ברודער, אַן אָרעמער קרעמער אין סלאָבאָדקע. אָזוי ווי זיין פאָטער איז דעמאָלט געשטאָרבן, איז קיין עצה נישט געווען אים צו באַפרייען פון מיליטער־דינסט. האָט ער עוקר געווען קיין לעמבערג מיט אַ בריוו צו אַ דאָרטיקן סוחר, אָבער דער לעמבערגער פאָליציי־קאָמיסאָר האָט אים געוואָלט צוריקשיקן קיין אויסלאַנד, ווייל ער האָט קיין דאָקומענטן נישט געהאָט. דער קאָמיסאָר האָט אָבער אויף אים רחמנות געהאַט, האָט ער אים געהאָלפן אַרויסקריגן אַ פּאַס אויפן נאָמען — „שלמה שילער", וואָס ער האָט זיך אַליין געגעבן, ווייל ער איז געווען אַן אָנהענגער פון דעם דייטשישן דיכטער שילער.

אין גאַליציע האָט ער פאַרענדיקט גימנאַזיע ווי אַן עקסטערן. ער האָט גע־לערנט די גימנאַזיע־לימודים און פרעמדע שפּראַכן. ער האָט זיך אויסגעלערנט גריכיש און שטודירט פילאָזאָפיע. ער האָט די גאַנצע צייט געליטן דחקות, אָבער דערביי איז ער געווען אַ גרויסער מתמיד און ער איז געוואָרן אַן אָקאַדעמיש־געבילדעטער מענטש און דענקער.

שפּעטער האָט ד״ר שלמה שילער זיך אַריינגעוואַרפן אין דער ציוניסטישער באַוועגונג און ער האָט געהאַלפן פאַרשפרייטן אין גאַליציע דעם ציוניזם. ער איז דאָרט געוואָרן דער פאָרשפרייטער פון דער ציוניסטישער אידעאַלאָגיע. ער איז געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער געזעלשאַפט פון עסקנים און שרייבערס, וואָס האָט זיך גרופירט אַרום דער פּוילישער ציוניסטישער צייטונג פּרשׂים־לאַשטש (עתיד) וואָס האָט גרופירט אַרום זיך די יידישע גאַליציאַנער אַקאַדעמישע יוגנט (צווישן זיי: אַדאַלף שטאַנד, אברהם קאַרקעס, דוד מאַלץ, גרשון ציפּר). ער איז געווען דאָס האַרץ פון דער געזעלשאַפט. ער איז אַרומגעפאָרן גאַנץ גאַליציע און האָט געהאַלטן פייערדיקע פילאָזאָפישע רעדעס און געדרוקט אַרטיקלען אין צייטונגען און בראָשורן אין דייטש און פּויליש (אין איבערזעצונג). דער עיקר איז ער געווען אַ כשרע נשמה און געהאַט אַ פילנדיק האַרץ. ער איז אויך געווען אויפן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס. סוף־כל־סוף האָבן אים זיינע אַנהענגערס מיט 25 יאָר צוריק אַראָפּגעבראַכט קיין ארץ־ישראל.

ער האָט דאָרטן אָנגעהויבן שרייבן העברעאיש, וואָס ער האָט פולקאָם געקענט פון פריער, און איז געוואָרן אַ העברעאישער שריפטשטעלער. אין ארץ־ישראל איז ער געוואָרן לערער און באַלד נאָך דעם דירעקטאָר פון דער העברעאישער גימנאַזיע אין ירושלים (ער האָט זיך שפּעטער אָפּגעזאָגט פון אָמט ווי אַ דירעקטאָר, און אויף זיין אָרט איז געוואָרן אַ צווייטער ביאַליסטאָקער — געוועזענער ראַבינער ד״ר יוסף מאַהיליעווער).

אין יאָר תרפ״ד איז ער אינגעלאַדן געוואָרן פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע זיך צו באַטייליקן אין דער עקספּעדיציע פאַרן קרן־קימת אין חוץ־לארץ. איז ער אין לעמבערג געפערלעך קראַנק געוואָרן. די דאָקטוירים האָבן אים שפּעטער פאַרבאָטן מער צו אַרבעטן, אָבער ער האָט זיי נישט געפֿאָלגט. איז ער ווידער קראַנק געוואָרן און איז געשטאָרבן אין עלטער פון 61 יאָר אין ירושלים, י״ג מרחשון, תרפ״ו. ער האָט קיין מאָל ניט חתונה געהאַט.

זיינע פאַרערערס האָבן געגרינדעט אין ירושלים אַ קאָמיטעט אויפצוזאַמלען אַלע זיינע מאמרים געדרוקטע אין העברעאיש (אויסער אין דייטש און פויליש) און האָבן אַרויסגעגעבן אין ירושלים, תרפ״ו, כתבי שלמה שילער אונטער דער רעדאַקציע פון באַאָנטן רבי בנימין (דער רעדאַקטאָר פון ההד), וואָס שטעלט אים פאָר פאַר אַ גרויסן טיפן דענקער און גלענצנדיקן העברעאישן שריפטשטעלער, פאַר אַ גרויסן מאָראַליסטישן און אידעאַליסטישן מענטשן און פאַר אַ גרויסער ציוניסטישער פערזענלעכקייט.

איך בין זיך סומך ביים איבערגעבן וועגן זיין לעבן אין ביאַליסטאָק אויף די רייד פון זיין יינגערן ברודער אברהם בלאָנקשטיין. וועגן דער דאָזיקער תקופה אין זיין לעבן האָט גאַנץ פאָלש איבערגעגעבן רבי בנימינען די מומע פון פאַרשטאָרבענעם און פון איר זיינען די טעותים אַריין אין דער ביאָגראַפיע וואָס רבי בנימין האָט אָנגעשריבן אין כתבי שלמה שילער.

יג. אסימילאציע אין ביאליסטאק

די השכלה־באווגונג, וואס האט נאך זיך איבערגעלאזן די כארשול, און די אלע משכילים־שריפטשטעלערס, געלערנטע — ביאליסטאקער געבוירענע און פרעמדע צוגעקומענע — און אויך די שפעטער פארצווייגטע און פארבריטערטע רוסישע פאלקשולן, מיטלשולן, גימנאזיעס, האבן דאָ אין ביאליסטאק ניט גע־פירט צו קיין אסימילאציע אין ריכטיקן פולן זינען, מיט אירע שלעכטע רעזול־טאטן פאר דער ווייטערדיקער עקזיסטענץ פון יידנטום, ווי דאס איז געשען אין אנדערע גרעסערע שטעט.

ד״ר זאמער אין זיין בוך דאס יודנטום אין 19טן י״ה זאגט, אז לויט מיט־טיילונגען פון סינאד האבן זיך אין די 60 יאר פון 1837 ביז 1897 אויסגעשמדט אין רוסלאנד 58,582 יידן. אין משך פון גאנצן 19טן י״ה האבן זיך אויסגע־שמדט אין רוסלאנד 69,400 יידן.

וועו איך בין אנגעקומען אהער, האב איך געטראפן נאר אין אסימילירטע פאמיליע, און דאס איז געווען ד״ר זילבערבערגס, א יידישער „גאראדסקאי ווראטש״ [שטאטישער דאקטאר], וואס פלעגט נאר יום־כפור צו הזכרת־נשמות צופארן צו דער כארשול. אויך זיינע צוויי איידעמס, די פאפולערסטע שטאט־דאקטוירים ד״ר טרילינג און ד״ר פארשטעטער, זיינען געשטאנען מחוץ למחנה און האבן זיך ניט באטייליקט אין רעליגיעזן און נאציאנאלן יידישן לעבן (ד״ר פארשטעטער האט קיין קינדער ניט געהאט, און ד״ר טרילינגס קינדער האבן זיך אויסגעשמדט — אויסער ביאליסטאק). די צווייטע אסימילירטע פאמיליע איז געווען פון אפטייקער ווילבושעוויטש, אבער דער אלטער אפטייקער אליין איז געווען א מיטגרינדער און א מיטגליד פון כארשול און אן עוסק בצרכי ציבור.

דער אייניציקער געשמדטער אין ביאליסטאק געבוירענער יייד איז געווען נאר ד״ר שמערל היילפערן, דער זון פון העשל מעדאלשטשיק, אבער ער איז אויך געווען א קנאפער משומד. ער האט זיך געפירט ווי א יייד, ער פלעגט רעדן נאר יידיש און לעבן נאר צווישן און מיט יידן. ער איז געווען אן אינגגייער צו ר׳ ליפעלען, געווען זיין דאקטאר און איז געווען זיינער א מקורב. ארויסגייענדיק אמאל פון רב, האט ער געטראפן א מיידל, וואס איז געגאנגען צום רב מיט א שאלה. האט ער זיך געהייסן וועיזן די שאלה. ער האט באטראכט און געזאגט: „כשר״. אהיים געקומען, האט די מיידל איבערגעגעבן, וואס דער רב האט געזאגט, זי האט זיך אבער געוואונדערט, וואס דער רב גייט קורץ געקליידט, כאטש ער טראגט אויפן קאפ א שטריימל (פוטערנע היטל). האט דער בעל־הבית פארשטאנען, אז עס איז עפעס ניט גלאט. איז ער אליין געגאנגען צום רב און האט אים דערציילט די מעשה. האט ר׳ ליפעלע אים געענטפערט, אז דאס איז שמערלס א שטיקל ארבעט, כאטש די שאלה איז באמת א כשרע.

דער שמערל פלעגט אויך זאגן תורה. ער איז געווען אן אנהענגער פון וואָ־סער־היילונג (הידראטעראפיע). פלעגט ער זאגן ביי זיינע חולאים: „ורוח אלוהים

מרחפת על פני המים" (בראשית, א', ב'). ער איז אַ מאָל געקומען צו ר' ליפעלען גוט־יום־טוב ביטן דעם רב דעם ערשטן טאָג סוכות נאָכן דאָוונען, צוזאַמען מיט אַלע חשובע בעלי־בתים, ווי עס איז דעמאָלט דער מנהג געווען. האָט ער באַ־מערקט, אַז ביים טיש זיצן מיט אַ שטאָלץ עטלעכע אויפגעקומענע גבירים. האָט ער געפרעגט דעם רב אַ שאלה: פאַרוואָס האָט מען מתקן געווען צו מאָכן הזכרות־נשמות דווקא אום יום־טוב אין זמן־שמחתנו און צעשטערן די שמחה? האָט ר' ליפעלע געענטפערט: „נו! זאָגט איר". האָט ער געזאָגט: „ווייל אין יום־טוב פוצן זיך אויס די אויפגעקומענע גבירים פון נידעריקן שטאַם און שטאָלצירן מיט זייער גבירישקייט, הייסט מען זיי מאָכן הזכרות־נשמות, כדי זיי זאָלן זיך דערמאָנען פון וואַנען זיי שטאַמען".

די לעגענדע זאָגט, אַז אין דער שטיל האָט מען אים געבראַכט — אויף זיין בקשה פאַרן טויט — צו קבר־ישראל.

אין דער גאַנצער צייט ביז היינט, לויט מיין געדענקען, האָבן זיך געשמדט אין ביאַליסטאָק נאָר אַ 6־8 מיידלעך כדי חתונה צו האָבן מיט גויים „אויס ליבע" (און אפשר צוליב מאַטעריעלע אינטערעסן) און זיינען פון זייערע פאַמיליעס דערווייטערט געוואָרן, חוץ אפשר אַ צווייי. משומדים־מענער, אפילו יידן מיט גויאישע ווייבער, זיינען אין ביאַליסטאָק, חוץ אַ פאָר געציילטע [34], ניטאָ ביז היינט. אין אַ פאָר אָרעמע פאַמיליעס זיינען געווען פאַלן פון שמד: עפעס אַ לאַטוטניק אַ שוסטער און אַן אָרעמער סטאַליער, — און אַ פאָר אינטעליגענטע זייער אָרע־מע פאַמיליעס האָבן זיך די לעצטע צייט געשמדט אין ביאַליסטאָק צוליב הונ־גער־נויט. זיי זיינען פאַרפירט געוואָרן פון דעם משומד מיסיאָנער האָראָדישטש (אַ ניט קיין ביאַליסטאָקער) וואָס האָט דאָ געגרינדעט אַ האַנדלס־הויז פון מי־סיאָנערן. ער האָט פאָר דעם צווועק אויפגעמויערט אַ שיינעם באַפּטיסטישן טעמפּל מיט אַ פילאַנטראָפישן אנשטאַלט צו אונטערשטיצן נאָר אָרעמע יידן מיט שפּיז־פּראָדוקטן און מעדיצינישער הילף דורך זיינעם אַן איידעם אַ משומד אַ דאָקטאָר. ער האָט געהאָט אין זיין רשות גרויסע סומעס געלט, וואָס ער האָט באַקומען פאַר דעם צווועק דורך די ענגלישע מיסיאָנערן. אויסער דעם אַגיטירט ער דורך משולחים, בראָשורן און געלט אין ביאַליסטאָק און גאַנץ פוילן כדי צו ווערבירן משומדים. אָבער זיין אָרבעט איז אַ נוצלאָזע: די קליינע „פּראָצענטן" וואָס זיין געשעפט טראָגט זיינען געוויס ניט ווערט די גרויסע הוצאות אויף אים, חוץ וואָס דער באַזיצער און אָנפירער פון דעם נפשות־האַנדל מאָכט געוויס גוטע ביזנעס — פאַר זיך. אָט די משומדים, פאַבריצירט דורך דעם נידעריקן מיסיאָנעריזשן

34. לאָמיר דאָ דערמאָנען אייניגע אַ געוויסן גראָדזיענסקי, וואָס איז געוואָרן אַ פּראָוואָ־סלאָוונער. זיינע אַ שוועסטער האָט זיך אויך געשמדט און חתונה געהאַט מיט אַ רוסישן אָפיציר. אַ ברודער, וואָס איז דאָ פאַרבליבן פאַראיינזאַמט און אָרעם און געהאַט חרפות פון אַזאַ משפּחה, האָט זיך געגומען דאָס לעבן.

פון דעם גבירס, איטשע זאַבלודאָווסקיס משפּחה, האָבן זיך געשמדט: אַ זון מיט אַ טאָכטער פון דוד בן מאיר זאַבלודאָווסקי, ד"ה דעם גבירס צוויי אוראייניקלעך.

האַנדל, קענען זיך ניט רעכענען ווי אַ רעזולטאַט פון אַסימילאַציע, נאָר פון הונגער, נויט און געלט־אינטערעסן.

אמת, פאַר דער מלחמה האָט זיך דאָ געבילדעט אַ קליינער קרייז פון אַסימילאַנטן פון דיפלאָמירטע און געלט־אינטעליגענטן, וואָס האָבן באַקעמפט די נאַציאָנאַלע און ציוניסטישע באַוועגונג אין ביאַליסטאָק. זיי זיינען געשטאַנען מחוץ דעם יידישן רעליגיעזן לעבן. זיי האָבן געגרינדעט אַן אייגענע טעגלעכע רוסישע צייטונג. קיין ערנסטע אַקטיווע אַסימילאַנטן זיינען זיי אויך ניט געווען. זיי זיינען נאָר צוליב צופעליקער אומווייסנקייט אין יידישע ענינים און צוליב זייער דערציאונג אויף פרעמדע ליטעראַטורן און אידייען געווען אָפּגעפרעמדט פון יידישקייט, אָבער אין תוך זיינען זיי געווען גוטע געטרייע יידן. זיי האָבן צום מערסטן טייל מיטגעאַרבעט און זיך באַטייליקט מיט געלט־באַשטייערונגען אין אַלע פילאַנטראָפּישע און קולטורעלע אינסטיטוציעס, זיי האָבן געלעבט צווישן און מיט יידן. פון זייערע פאַמיליעס זיינען אין ביאַליסטאָק קיין משומדים ניט אַרויסגעקומען. הייַנט צאָלן זיי כמעט אַלע אויפן קרן־היסוד.

איין אויסנאַם איז דאָ געווען סוף פריערדיקן יאָרהונדערט אַ געוויסער ד ו ד כ ו א ל ע ס , דירעקטאָר פון דער ווילנער און שפּעטער פון דער ריגער קאָמערץ־באַנק. אַליין איז ער געווען פון ווילנע און דאָרט געענדיקט די ראַבינער־שול. אין אַנהייב איז ער געווען אַ לערער און שפּעטער איז ער דורך אַ פּראָטעקציע געוואָרן דער דירעקטאָר פון דער ערשטער ווילנער קאָמערץ־באַנק אין ביאַליסטאָק. ווי אַ באַנק־דירעקטאָר איז ער דאָ געווען אינער פון די אינפלוס־רייכסטע מענטשן. זיין באַנק איז געווען די הויפּט באַוועגונגס־קראַפט פון דעם היגן האַנדל־און אינדוסטריע־לעבן, אָבער אין דער יידישער קהילה האָט מען אים גערעכנט מחוץ למחנה, ווייל ער האָט פאַרפאַסט צוויי רוסישע בראָשורן צו באַווייזן די שעדלעכקייט פון דער יידישער רעליגיע פאַרן יידישן פאָלק, און איר שולדיקייט אין אַלע יידישע צרות. די דאָזיקע צוויי בראָשורן: פאַטאַלאָגיטשעסקאַיַ סטאָראַנאַ יעווריסקאַווּ וואָפראָסאַ („די פאַטאַלאָגישע זייט פון דער יידישער פראָגע") און סושטשנאָסט יעוועסקאַווּ וואָפראָסאַ („דער מהות פון דער יידישער פראָגע") האָט ער נאָך דערצו געווידמעט דעם פראָווּאָס־לאָונעם אַרכימאַנדריט פון סופראסלער מאַנאַסטיר. מיט דעם האָט ער באַוויזן זיין פאַרעטעריזם כאַראַקטער צום יידישן פאָלק און צום יידנטום.

געווייניטלעך האָבן די דעמאָלטדיקע יידישע צייטונגען ווי דער המליץ און וואָסכאָד, און אפילו די אַלגעמיינע רוסישע פעטערבורגער טעגלעכע צייטונג, דער גאָלאָס, פאַראורטיילט זיינע בראָשורן ווי פאַסקווילן קעגן יידנטום און אים געשטעמפּלט ווי אַ שונא־ישראל[35], אָבער אין ביאַליסטאָק גופא האָט ער מיט זיינע בראָשורן קיין שום איינדרוק ניט געמאַכט.

35. דאָ איז דעמאָלט געווען געקומען ר׳ שמואל־יוסף פון ווילנע (וואָס איז געווען פון נאָך דער קאָטאָוויצער אסיפה, איינער פון די פיר גבאים פון דער חברה „חובבי ציון") צו רבי שמואל מאָהילעווערן אויף אַן אסיפה וועגן „חובבי ציון"־ענינים, צוישן זיי וועגן פּתח־תקוה,

אָן אַסימילאַטאָר איז ער געווען נאָר טעאָרעטיש, אָבער פּראַקטיש פלעגט ער ראש־השנה, יום־כיפור און יום־טובים דאָוונען אין כאָרשול ווי אַלע יידן און קויפן יום־כיפור צו מנחה מפטיר דיונה און פלעגט מיט חשק אַליין גאָנץ שיין לייענען די הפטורה. ער פלעגט אויך פּראָווען ווי אַלע יידן די סדרים פּסח און זאָגן געשמאַק די הגדה, און ער האָט מיט זיינע אַסימילאַציע־אידייען קיין השפּעה ניט געהאַט אפילו אין זיין אייגענער פאַמיליע, וואָס זיינען געבליבן געטרייע יידן. זיין זון ל. ד. כוואָליעס איז דאָ געווען אייגער פון די גוטע עסקנים אין די יידישע אנשטאַלטן[36]. דוד כוואָליעס איז דאָ געשטאָרבן אין 1906[37].

די פּראָגע, פאַרוואָס די אַסימילאַציע האָט דאָ ניט געבראַכט די שלעכטע פּראַקטישע רעזולטאַטן ווי אין אַנדערע גרויסע שטעט אין פּוילן, איז פּשוט: ביאַליסטאָק האָט ביז דער מלחמה שטענדיק געהאַט צוויי דריטל יידן, וואָס זיי־

וואָס איז דעמאָלט געשטאַנען זייער שלעכט. עס איז אַראָפּגעקומען אין ביאַליסטאָק צוליב דעם אַ קאָלאָניסט אָ משולח פון דער קאָלאָניע, אַן אונגאַרישער פּיינער געבילדעטער ייד מיטן נאָמען יהושע שטאַמפּפער. זיינען מיר, פאַרשטייערס פון היגע „חובבי ציון", ד״ר כאַזאַנאָוויטש, יעקב וואָלף און איך מיט שטאַמפּפערן געגאַנגען באַזוכן ר׳ שמואל־יוסף פין, וואָס איז אייגענטלעך געשטאַנען ביים אַפּטייקער וויליבושעוויטש, זיינער אָ נאָענטער קרוב. שטאַמפּפער האָט אָנגעהויבן צו דערקלערן דעם צושטאַנד פון ישוב ארץ־ישראל בכלל און פון פּתח־תקוה בפרט, איז אריינגעקומען כוואָליס אָפּצוגעבן אָ באַזוך זיין געוועזענעם לערער. האָט ער זיך אָוועק־געזעצט צווישן אונדז. ער איז געזעסן ווי אויף הייסע קוילן, מוזנדיק אויסהערן דעם לאַנגן פאַרטראָג פון שטאַמפּפערן, ביז ער האָט זיך שוין ניט געקענט איינהאַלטן און שטאַמפּפערן געפרעגט: „אָבער צו וואָס זיינט איר אַזוי מאריך?" האָט אים פין געענטפערט: „ווייל אונדז אינטערעסירן דערפון אַלע פּרטים". שפּעטער, אַז ער האָט זיך ניט געקענט דערוואַרטן ביזן סוף, האָט ער זיך געזאָגט און געפרעגט פּינען: „ווי געפעלט אייך מייגע בראָשורן?" האָט ער אים געענטפערט: „רוסיש שרייבט איר גאַנץ גוט". האָט ער אַראָפּגעלאָזן דעם קאָפּ און איז אַוועקגעגאַנגען.

36. זען ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, 1931, ז׳ 222.

37. מען האָט דערציילט וועגן אַ וויכוח, וואָס עס האָבן געהאַט אין אַ היגער געזעלשאַפט דוד כוואָלעס מיט זיין בן־עיר מענדל לעמבערג, וואָס איז געווען אָ ייד אָ משכיל און אויך אָ היגער תושב (זיין הויז — אויף פּילסודסקי־גאַס — געהערט היינט צו גאַרדאַנס יורשים, ער האָט דאָרט געהאַט אָ ליקער־פאַבריק). דער ערשטער האָט געשאָטן פּעך און שוועבל אויף יידן און יידישער רעליגיע, און דער צווייטער האָט פאַרטיידיקט יידן און יידנטום. צום סוף האָט אים לעמבערג געזאָגט: „מיר האָבן באמת ביידע רעכט. איך וועל דיר ברענגען אָ משל: אַמאָל זיינען זיך צוזאַמענגעקומען די הויז־חיות צו משפּטן זייער בעל־הבית. האָט זיך אויפּ־געשטעלט דער חזיר און האָט באשולדיקט דעם בעל־הבית פאַר דעם גרויסן שמוץ אומעטום ביי אים אין הויז. האָט זיך אויפגעשטעלט קעגן אים דער הונט און האָט אים געענטפערט: „דיין אָרט איז אויפן סמיטניק און רינשטאָק. זעסטו דעריבער אומעטום נאָר שמוץ, אָבער איך, זיין געטרייסטער אינטימער באַגלייטער, קום אין זיינע סאַלאָנען, קאַבינעט און שלאָפּ־צימער, קען איך אייך פאַרזיכערן, אַז אונדזער בעל־הבית איז דער ריינסטער מענטש. דו שטאַמסט פון ווילנער נידעריקסטן שמוציקסטן אָרט, דעריבער זעסטו אַלץ מיט דיינע שמוציקע און שוואַרצע בריל, אָבער איך שטאַם פון גרויסן ווילנער יחוס, זע איך די זאַכן ביי יידן און יידנטום ווי זיי זיינען באמת״.

נען געווען די טאָן־געבנדיקע און איבערוועגנדיקע קראַפט אין איר האַנדל און איר אינדוסטריע, אויך איז געווען די דיפלאָמירטע אינטעליגענציע אַ יידישע. דער דריטל קריסטלעכע איינוואוינערס איז באַשטאַנען פון רוסישע באַאַמטע, כאַבאַרניקעס, וואָס האָבן געלעבט פון יידן, פון פּוילישע און דייטשישע אַרבעטער, אַ ביסל אינפאַכע מעשטשאַנעס און עטלעכע אינטעליגענטע דייטשישע פאַבריקאַנטן. די יידישע געזעלשאַפט איז שטענדיק געווען דער אַקטיווער בויענדיקער טייל פון דער באַפעלקערונג און האָט ממילא געבילדעט אַן אָפּגעזונדערטע, אָפּגעשלאָסענע געזעלשאַפט פאַר זיך: אַ משומד, אַ משומדת איז שטענדיק געווען אין דער געזעלשאַפט פאַרהאַסט, פון איר אַרויסגעשטויסן.

קאַפּיטל עלף

די פּופּציק־יאָריקע הערשאַפט פון יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי איבער ביאַליסטאָקער קהילה

א. די אומלעגאַלע יידישע קהילה און איר בודזשעט

כדי צו פֿאַרשטיין די מאָדנע דערשיינונג פון דער פּופּציק־יאָריקער הער־שאַפט פון איין דיקטאַטאָרישער פּערזאָן איבער דער יידישער קהילה אין ביאַליס־טאָק, דאַרף מען נעמען אין באַטראַכט דעם רעכטלעכן מצב פון דער קהילה און די באַזונדערקייטן פון איר בודזשעט. גיבן מיר דעריבער אַ קורצן איבערבליק איבער דער יידישער קהילה אונטער דער צאַרישער מאַכט, איבער דער קאָאָפּ־קע און די שוועריקייטן וואָס זיינען געווען ביים פירן די קהילה־ענינים אויף אַן אומלעגאַלן אופן.

די רעכטלעך־אָנערקענטע קהילה־אָרגאַניזאַציע האָט שוין די פּרייסישע מאַכט געהאַט פריער צעשטערט מיט איר יידן־רעגלאַמענט. די רוסישע רעגי־רונג האָט צוזאַמען מיטן ביאַליסטאָקער דעפּאַרטמענט איבערגענומען, ווייזט אויס, אויך די גרונט־פּרינציפּן פון פּרייסישן יידן־רעגלאַמענט, וואָס האָט צו־געמאַכט ביי יידן זייער קהילה־אָרגאַניזאַציע און האָט באַגרענעצט זייער עקאָ־נאָמישע, רעליגיעזע, פּאָליטישע רעכט.

קיין אייניהייטלעכן אָרגאַניזאַציע־געזעץ האָט די רוסישע מאַכט ניט אַרויס־געגעבן; אין דעם פּרט האָט ביי איר געהערשט אַ גרויסע אומאָרדענונג. קאָנגרעס־פּוילן, למשל, איז כמעט געבליבן ביי די אַלטע יידישע געזעצן מיט אַן אָרגאַ־ניזירטער קהילה, אָבער אין דעם אַזוי־גערופענעם תחום־המושב האָבן די יידן געהאַט נאָר אַ באַגרענצטע רעליגיעזע געזעלשאַפט — אַ „דאָוונער־געזעל־שאַפט". אַלע מיטגלידער דאָוונערס פון יעדער שול אָדער בית־מדרש קלייבן אויס פון זיך דריי פֿאַרשטייערס: אַ גבאי („סטאָראָסטא"), אַ געלערנטן („אוטשא־ני") און א נאמן („קאַנאַטשיי"). אָבער דער פֿאַרשטייער פון דער אַלגעמיינער יידישער דאָוונער־געזעלשאַפט איז געווען די אַלגעמיינע שטאָטשול, וואָס אויס־האָלטן זי איז געווען דער חוב פון אַלע יידישע אייגנווואינערס פון שטאָט, אָבער אויסצוקלייבן איר פֿאַרוואַלטונג זיינען געווען באַרעכטיקט נאָר אירע מיטגלי־דער־דאָוונערס.

די אייבערשטע השגחה אויף דער יידישער רעליגיעזער געזעלשאַפט האָט געהאַט די אופּראָוע (דער מאַגיסטראַט) פון דער אַלגעמיינער קריסטלעכער באַ־

פעלקערונג. יידישע רעליגיעזע רבנים און מורי־הוראות („דוכאוונים" רבנים) האבן ניט געהאט קיין לעגאלן סטאטוס פאר רוסישן געזעץ, ווי דאס איז געווען אין פרייסישן יידן־רעגלאמענט. אין דער שפיץ פון דער רעליגיעזער געזעל־שאפט שטייט דער אזוי גערופענער „קאזיאני ראווין" (רעגירונגס־ראבינער), וואס האט נאר באדארפט האבן א באשטעטיקונג, אז ער האט געענדיקט א רו־סישע מיטלשול אדער דעם ראבינער־אינסטיטוט אין ווילנע אדער זשיטאמיר, וואס איז אויך געווען נאר א מין רוסיש־יידישע שול. יידישע רעליגיעזע ידיעות האט ער ניט געדארפט באזיצן, האט אויך ניט געמוזט זיין רעליגיעז. אין מאהילעוו, למשל, איז געווען ראבינער יאקרין, א באקאנטער יידישער אנטיסעמיט. אויב אין די גרעסערע יידישע שטעט האבן זיך געפונען פיינע יידישע משכילים צווישן די קאזיאני ראבינערס, איז דאס געווען אן אויסנאם. ביי די פרומע יידן איז שוין גלייכער געווען א ראבינער א „גוי" איידער א יידישער משכיל. א ראבינער האט מען געקליבן אין די שולן איין מאל אין דריי יאר. זיין פונקציע איז בא־שטאנען נאר אין פירן די מעטריקע־ביכער, אין געבן חופה וקדושין און גיטין און צו האלטן קאזיאנע דרשות אין רוסיש. ער האט אויך געדארפט זיין דער פארשטייער פון קהל פאר דער רעגירונגס־מאכט.

די יידישע דאוונער־געזעלשאפט דארף אליין באזארגן אירע ארעמעלייט, קראנקע, אלטע. פאר דעם צוועק דארפן יידן צאלן צוויי ספעציעלע אפצאלונ־גען — א פ ל י ש־אפצאל פון כשר פלייש — דעם אזוי גערופענעם „קא־ראבאטשני סבאר", און א ל י כ ט־אפצאל, „סוועטשנאי סבאר"[1]. דער בוד־זשעט פון דער קהילה שטיצט זיך אויף די ביידע אפצאלונגען.

דער ק א ר א ב ק ע־אפצאל שטאמט פון 17טן י"ה פון פוילן. אייגע־פירט האט מען דעם קאראבקע־אפצאל אויף צו דעקן די גרויסע חובות פון די קהילות. דער שטייער איז געווען לכתחילה א דירעקטער, ד"ה יעדער אייג־ציקער ייד האט געדארפט צאלן פאר דעם צוועק א געוויסן שטייער, אבער מיט דער צייט, אין לעצטן פעריאד פון פוילנס עקסיסטענץ, ווען די פאדערונגען מצד דער מלוכה, מצד די פריצים, שטעט, קלויסטערס, כלערליי חיילות און אנדערע אנשיקענישן זיינען שטארק אויסגעוואקסן, און פון דער אנדערער זייט זיינען יידישע קהילות שטארק פארארעמט געוואָרן, איז קאראבקע כולל אין זיך אפ־צאלן פון מזומנע קאפיטאלן, נחלאות, פון פדיון אין קלייטל, אין שטעלכל, אין וואַרשטאט, פון סחורה אד"גל, אבער אין דעם לעצטן פעריאד האט זיך דער קאראבקע־אפצאל קאנצענטרירט נאר אויף כשר פלייש. פון דעם אפצאל זיינען געווען פטור די דיפלאמירטע יידן, וואס די קאראבקע פלעגט זיי דארפן צוריק־צאלן דעם שטייער. רייכע ניט־רעליגיעזע פאמיליעס זיינען ממילא געווען פטור פון דעם שטייער. קומט אויס, אז דער שטייער אויף אויסצוהאלטן די הויפט־

1. אין יאר 1845 איז דער ליכט־אפצאל באשטימט געווארן דורך דער צארישער רעגירונג כדי אויסצוהאלטן די נייע קאזיאנע יידישע שולן.

הצטרכותן פון דער קהילה איז אויפגעמאַנט געוואָרן נאָר ביי דער אַ ר ע מ ע ר מאַסע, אָבער די הויפט־בעלי־דעה אויף איר זיינען געווען כמעט נאָר די רייכערע.

דער סדר פון דער קאָראָבקע איז געווען אַזאַ: זי ווערט אַרויסגעשטעלט אין דער גובערניע אויף עפנטלעכע טאָרגעס און ווערט אָפּגעגעבן אויף פיר יאָר דעם, וואָס גיט פאָר איר דעם גרעסטן פרייז, און ער ווערט דאָס דער בעל־טאַקסע. די שטאָט־אופראַוויע, וואָס זי איז דער אייבערשטער משגיח איבער די יידישע אָנגעלעגנהייטן פון דער קהילה, צוזאַמען מיט די איינגעזעסענע און פאַרמעגלעכע יידן פון שטאָט, וואָס זי אַליין באַשטימט זיי, שטעלן פעסט די גרייס פון די יידישע קהילה־באַדערפענישן. לויט דער גרייס ווערט די קאָראָבקע אַרויסגעשטעלט אויף טאָרגעס. נאָך דעם באַשטימען די אופראַוויע אין אייניגעם מיט די צוגעציגענע רייכע בעלי־בתים, וויפל געלט פון דער קאָראָבקע דאַרף באַקומען יעדער יידישער אָנשטאָלט אויף זיינע הצטרכותן. אויף אַזאַ אופן שטעלט מען אויף דעם בודזשעט פון דער קהילה. אָבער הן די אופראַוויע, הן די רייכע עצה־געבערס רעכענען זיך נאָר ווי ראטגעבערס. דאָס לעצטע וואָרט וועגן בודזשעט פון דער קהילה האָט די גובערנסקי פאַרוואַלטונג, וואָס זי קען אַלץ בייטן.

דאָ האָט זיך אויסגעשפרייט אַ בריט פעלד פאַר קאַמף צווישן אַלערליי קלאַסן יידן ווי צו פאַרטיילן און פאַרניצן דאָס געלט פון קאָראָבקע, אָדער ביים אויפ־אויפשטעלן די הערכה פון ליכט־שטייער און אים פונאָנדערטיילן פאַר דער יידי־שער באַפעלקערונג. דעריבער איז וויכטיק צו וויסן, וואָסער ראָלע די יידישע קהילה האָט געקענט שפילן ביים רעגולירן דעם בודזשעט.

דאָס אויפמאַנען דעם ליכטשטייער וועלט לויטן געזעץ פון 1852 ארויפגע־לייגט אויף דער „מעשטשאַנסקע אופראַווע". דאָס איז אייגנטלעך ניט געווען קיין יידישע פאַרשטייערשאַפט, נאָר פון אַלע שטאָטישע, סיי יידן, סיי קריסטן. זי קלייבט אויס איין מאָל אין פיר יאָר דעפוטאַטן, וואָס בילדן אַלע צוזאַמען די פאַרוואַלטונג, וואָס רעגולירט אַלע ענינים, וואָס זיינען נוגע ספעציעל די מעש־טשאַנעס; זי באַשטימט די אָפּצאָלן אויף אויסצוהאַלטן די קאַנצעלאַריע און די גרייס פון די מלוכה־שטייערן אויף יעדן מעשטשאַנין. זי קלייבט אויס דעם סטאָראָסטע, וואָס מוז דווקא זיין אַ קריסט. חוץ דעם פלעגן פאַרקומען פאַרזאַמ־לונגען, באַוונדער פון יידן און קריסטן, און יעדע פאַרזאַמלונג פלעגט אויס־קלייבן אַ ספּעציעלן באַאַמטן אויף אויפצומאַנען די שטייערן פון יעדן מעש־טשאַנין — „סטאָראָסטא פּאָ סבאָראַם". אַזוי אַרום האָט די אַלגעמיינע מעש־טשאַנסקע פאַרוואַלטונג געבילדעט אַ מין פעדעראַציע פון יידן און קריסטן.

די יידישע „אַליין־פאַרוואַלטונג" אונטערן נאָמען: „יעוועיסקאָיע מעש־טשאַנסקאָיע אָבשטשעסטוואָ", איז געווען אַ פאַרזאַמלונג פון די יידישע דעפוטאַטן. אויף איר לייגט אַרויף דאָס געזעץ דעם חוב אויפצומאַנען דעם ליכטשטייער. איטלעך יאָר מוז דער יידישער טייל פון מעשטשאַנסקע אופראַווע צוזאַמען־שטעלן אַ קאָמיסיע, וואָס דאַרף באַשטימען די גרייס פון יעדערנס אָפּצאָל; אויפ־

מאַנען דאָס געלט דאַרף דער יידישער „סטאַראָסטא פֿאָ סבאָראָם". די „מעש־טשאַנסקאָיע אָבשטשעסטוואָ" האָט אין לעבן פון דער יידישער קהילה געהאַט אַ באַגרענעצטע און קליינע טעטיקייט און דעריבער אַ קליינעם באַטייט, און איז געלעגן מער אין עטלעכע גענייליטע הענט. דעריבער איז דאָס אויפמאַנען דעם ליכט־אָפּצאָל דורך זיי ניט געווען אַזוי שטרענג. אַזוי, למשל, האָט די מעש־טשאַנסקע אופּראַווע אין ביאַליסטאָק פאַרנאַכלעסיקט אויפצומאַנען דעם ליכט־שטייער פון די יאָרן 1892 ביז 1901, און עס איז אָנגעוואַקסן אַ חוב פון 40,000 רובל. אין 1904 האָט די גובערניע־פאַרוואַלטונג געהייסן „מאַכן ראַסקלאַדן" (ד"ה אַרויפלייגן אַ געוויסע סומע אויף יעדערן באַזונדער) אויף צו באַצאָלן דעם חוב. עס זיינען גראָד געווען שווערע יאָרן און מען האָט ניט געוואָלט אַרויפלייגן דעם יאָך גלייך. האָט מען זיך געמיט כסדר אָפּצולייגן דעם חוב אויף שפּעטער, און מען האָט עס געשלעפּט ביז 1913, ווען עס איז שוין קיין מיטל ניט געווען אָפּצולייגן דעם חוב אויף ווייטער. האָט מען אויסגעקליבן אַ קאָמיסיע פון 21 פֿערזאָן אויף צו מאַכן די „ראַסקלאַדקע", וואָס איז געווען אַ חוב נאָר אויף די ביאַליסטאָקער נכתבים, אָבער ניט אויף די אַריינגעפֿאַרענע פון פֿרעמדע שטעט. ווען עס איז ענדלעך געקומען צום אויפמאַנען דעם חוב פון ליכטשטייער, האָט עס אויסגעמאַכט גרויסע סומען געלט אויף די מחויבים. איז געוואָרן אַ גרויסער ויצעקו אין שטאָט. מען האָט געשריגן, אַז די „ראַסקלאַדקע" איז ניט ערלעך געמאַכט געוואָרן[2]. געשריגן האָט מען דערהויפּט, פֿאַרוואָס מען האָט באַשטימט דאָס אויפמאַנען פונקט ערב פּסח, און פֿאַרוואָס זיינען די פּיאַטידוואַרניקעס, וואָס האָבן אויסגעקליבן די קאָמיסיע, געשיצט קעגן באַצאָלן גרעסערע סומעס אויפן ליכטאָפּצאָל. אויך האָט מען אָנגעפונען פון דער קאָמיסיע אליין יידן גבירים, וואָס האָבן נאָר באַצאָלט צו 5 רובל אין דער צייט, וואָס אַרעמע קרעמערס האָבן געמוזט באַצאָלן 25 רובל. מען האָט אַרויסגעשטעלט נאָך באַשולדיקונגען.

וואָס עס איז נוגע דער קאָראָבקע, זיינען די יידן ווי שטאָטישע איינוואוינערס געווען צוגעשריבן צו דער שטאָטישער קהילה, וואָס איבער איר האָט געהאַט די דעה די שטאָט־אופּראָווע (מאַגיסטראָט). אין די וואָלן פון דער אופּראָווע האָבן די יידן ניט געהאַט קיין רעכט צו נעמען אָן אָנטייל[3], נאָר צו באַשטימען דאָס געלט פון דער קאָראָבקע אויף אַלע יידישע אָנשטאָלטן האָט די פֿאַרוואָלטונג צוגעצויגן פון איר באַשטימטע איינגעזעסענע און פֿאַרמעגלעכע יידן. דאָס באַשטימטע געלט פֿאַר די יידישע אנשטאָלטן פלעגן באַקומען זייערע יידישע פֿאַרשטייער (אויך ניט קיין געקליבענע), אויך אין דער אופּראָווע. אויף אָזאַ אופן פלעגט די קריסטלעכע אופּראָווע זיין די אמתע אָנפירערין פון דער יידישער

2. די פּראַגע איז דעמאָלט באַהאַנדלט געוואָרן אין מיין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט, 1914, נומ' 65—67.

3. ווי עס איז באַקאַנט, האָט די רעגירונג געגעבן שפּעטער דאָס רעכט, אַז דער גובערנאַטאָר זאָל האָבן דאָס רעכט צו באַשטימען צו עטלעכע יידן אין דער אופּראָווע, אָבער יידן האָבן זיך מייסטנס פון דעם חסד אָפּגעזאָגט.

דאָונער־געזעלשאַפט, כאָטש די קריסטלעכע דעפוטאַטן פון דער ביאַליסטאָקער אופראָוע זיינען געשטאַנען אַ סך נידעריקער אין קולטור און בילדונג ווי די יידן. די יידישע קהילה האָט אַזוי אַרום ניט געהאַט קיין געוויילטע דעפוטאַטן און קיין געוויילטן פאָרזיצער, וואָס זאָל זיין די פירנדיקע פאַראייניקנדיקע פּער־זענלעכקייט.

פון דער קאָראָבקע פלעגן ווערן אַרויסגעגעבן סובסידיעס אַלערליי באַ־אַמטע פון דער אופראָוע, וואָס אַרבעטן אַרום דער קאָראָבקע, אויך אויף צו דעקן דעם ניט־דערצאָלטן ליכטשטייער. דאָס איבעריקע גאָלט האָט געקענט פאַר־ניצט ווערן אויף אַלערליי אַנדערע צילן, ווי אויסצולייגן גאָלט אויך אויף בויען צערקווע און רעגירונג־שולן — אַלץ פון דעם גאָלט, וואָס פלעגט בלייבן ליגן ווי רעשטן פון קאָראָבקע־הכנסה[4].

כאָטש דאָס רוסישע געזעץ האָט מבטל געמאַכט די אַלטע פּוילישע יידישע קהילה־אַרגאַניזאַציע, איז זי פונדעסטוועגן פאַקטיש ניט בטל געוואָרן אין אַלע רוסישע יידישע קהילות, ניט ביי דער פּרייסישער רעגירונג און אויך ניט נאָך איר. אונטער דער רוסישער ממשלה וואָס האָט זיך געצויגן העכער הונדערט יאָר, איז די קייט פון רבנים אב"ד די גאַנצע צייט ניט איבערגעריסן געוואָרן אין דער ביאַליסטאָקער קהילה. נאָר פריער האָט ביאַליסטאָק געהאַט אויסגע־קליבענע מנהיגים־פאָרשטייערס, דעם פּרנס־חודש און די יאָר־פּרנסים פון די בעסטע און חשובסטע מענטשן פון דער קהילה. איצט האָט זי באַקומען מנהיגים תקיפים, איינגעזעסענע, פאַרמעגלעכע, וואָס האָבן געפונען חן ביי די קריסט־לעכע מיטגלידער פון דער אופראָוע. זיי זיינען מערסטנטיילס געווען אוזורפּא־טאָרן, מולכים בעצמם, וואָס זיינען צוליב זייער עשירות אָדער זייער קענטעניש פון דער רוסישער שפראַך אָדער צוליב זייער חוצפּה געוואָרן מקורבים ביי דער אָרטיקער רעגירונגס־מאַכט, וואָס האָט זיי געשטיצט און זיי באַשטימט צו שאָלטן און וואַלטן אין דער יידישער קהילה און צו באַנוצן דאָס קאָראָבקע־געלט לויט זייער אייגענעם און אויך אַמאָל צוליב זייער נוצן.

נאָר די אומלעגאַליטעט פון דער יידישער קהילה האָט געגעבן די אוזור־פּאָטאָרן די דאָזיקע מעגלעכקייט, ווייל כדי זיך צו קענען באַנוצן מיט קאָראָבקע־געלט פאַר די הצטרכותן פון דער אומלעגאַלער קהילה, פלעגט מען מוזן באַ־שווינדלען די רעגירונגס־מאַכט. מען פלעגט אויפשטעלן פּ א ל ש ע קהילה־בודזשעטן, וואָס פלעגן פון דער אופראָוע און די איינגעסעזענע פאַרמעגלעכע יידן באַשטעטיקט ווערן און צוגעשטעלט ווערן דער רעגירונגס־מאַכט דורך דעם שול־גבאי (סטאַראָסטע), שול־געלערנטן (אוטשאָני) און קאָסירער (קאזנאטשיי), וואָס זיינען געווען אָפיציעלע פאַרשטייערס פאַר דער רעגירונג, אָבער זיי זיינען עס געווען נאָר לפּנים. אין דער אמתן האָבן זיי אין דער קהילה קיין שום ראָלע

4. זען: ב. באָריסאָוו, „די יידישע קהילה אין דער נייער צייט", זאַמלבוך, העפט 1, ווילנע, 1908, זז' 14—19.

ניט געשפּילט און קיין שום דעה ניט געהאַט. אויפן בית־עולם, וואָס האָט גע־הערט צו דער שול, האָט געהאַט די דעה נאָר די חברה קדישא. די שול אַליין איז געווען אַ קהלשע אינסטיטוציע פון די דאָוונערס, אָבער אין דער קהילה האָט זי געשפּילט די קלענסטע ראָלע; זי איז געווען אַן אַנשטאַלט נאָר פון המון, פון עמך. לויט דעם אָפּיציעלן בודזשעט איז די הוצאה באַשטימט גע־ווען נאָר אויף די אַנשטאַלטן באַשטעטיקטע פון דער רעגירונג — אמתע און פאַלשע, אָבער באמת איז דאָס קאָראָבקע־געלט פאַרטיילט געווארן לויט די פאַקטישע הצטרכותן פון דער אומלעגאַלער קהילה.

געווייניגטלעך האָט די באַשטעטיקונג פון אַזאַ פאַלשן בודזשעט געקאָסט אַ סך געלט אויף אונטערצוקויפן די רעגירונגס־באַאמטע אין דער אופראַוע און אין דער גובערניע און אויף מפּצה צו זיין די יידישע מוסרים, זיי זאָלן ניט אויס־זאָגן פון חדר. עס האָט שוין ממילא ניט געקענט זיין קיין קאָנטראָל איבער די הוצאות פון די אַנשטאַלטן און אויך ניט קיין שום עפּנטלעכע חשבונות. יעדער גבאי און תקיף איז געווען באַגלייבט אויף דער הוצאה און הכנסה פון זיין אַן־שטאַלט, און דער מאָנער פון אַ חשבון האָט שוין געהייסן אַ מסור. דעריבער זיינען טאָקע אַלע גבאים פון קהלשע אַנשטאַלטן געווען אונטערן פאַרדאַכט ביים פאָלק, און צוליב דעם האָט דאָ געשפּילט אַ גרויסע ראָלע דער רב אב"ד, וואָס איז געווען דער איינציקער באַגלייבטער אויטאָריטעט אין דער קהילה. ער איז דעריבער געווען פאַרזיצער ביי אַלע קהילה־זיצונגען, איבערהויפּט ביים באַ־טראַכטן געהיימע געלט־ענינים. אים זיינען פאַרטרויט געווארן אַלע געהיימע טעטיקייטן פון דער קהילה. אויף דער קהילה ווידער איז געלעגן דער חוב צו באַזאָרגן אַלע אָנגעלעגנהייטן אין דער גובערניע, דורך באַזונדערע שתדלנים, צו פאַרהיטן פון גזירות און באַגרענעצונגען און פון מעגלעכע שעדלעכע פועל־יוצאס פון מסירות און מלשינות פון די אָרטיקע יידישע און ניט־יידישע מוסרים. צוליב דעם איז די קהילה־טעטיקייט געווען געלויפט פאַר דער אַנטוויקלונג און פאַר־גרעסערונג פון די קהילה־אַנשטאַלטן.

ב. די פּערזענלעכקייט פון דעם „ראש־הקהל" יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי[5]

דער „ראש־הקהל" יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי איז געווען אַ זעלטענע, ניט געווייגלעכע דערשיינונג, אַ מין „אייבערמענטש", און אין משך פון פופציק יאָר איז ער געווען די צענטראַלע פּערזענלעכקייט, דער אַליין־הערשער פון דער ביאַליסטאָקער קהילה.

5. איך גיב דאָ איבער אַ קיצור פון מיינעם אַ גרויסן אַרטיקל „פופציק יאָר ביאַליסטאָקער מושל", דאָס נייע לעבן, יאָר [?—] נומ׳ 44, 50, 54, 62, 79, און אויך פון מיין מאמר אין הצפירה, תרס"ג, נומ׳ 26, אונטערן פסעודאָנים רעבי"ה [איבערגעשטעלט פון — העברין].

אייגנטלעך איז ער גאָר ניט געווען קיין ראש־הקהל, ווייל קיין קהל איז דעמאָלט אין ביאַליסטאָק ניט געווען במציאות. ער איז געווען אַלץ צוזאַמען: אי דער קהל, אי דער ראש־הקהל. די גבאים פון אַלע ביאַליסטאָקער אַנשטאַלטן האָבן ביי אים געשפילט די ראָלע בלויז פון סטאַטיסטן, פון פאָלגעדיקע דינערס וואָס גיבן זיך אונטער צו דערפילן אַלע זיינע קאַפריזן און באַפעלן. אָן אים איז קיין זאַך ניט געטאָן געווארן — פון אַ התמנות פון אַ טוקערין אין אַ מקוה ביז להבדיל אַ רב אויף כסא־הרבנות. ער האָט צו אַלץ געהאַט א גלייכן אינטערעס.

ער איז אָבער ניט געווען בלויז דער ראש־הקהל פון דער ביאַליסטאָקער קהילה. ער איז אויך געווען דער אמתער אָנפירער פון דער שטאָט, ווייל אויך קיין „גאָלאָווא" איז אָן זיין ווילן און איינשטימונג ניט אויפגענומען געווארן. ער האָט געמוזט זיין אַ געצייג אין וואָלקאָוויסקיס הענט, ער זאָל קענען מאַכן מיט אים וואָס ער האָט געוואָלט. פאַר דעם צוועק האָט ער שוין געהאַט צוגעגרייט אַ פשוטן אָנשטענדיקן יידן־פריינדלעכן מעשטשאַנין, וואָס איז געווען כמעט אין זיין גאַנצער צייט דער שטאָט־פרעזידענט.

דער פאָליציימייסטער האָט באַקומען ביי אים אַ חודשדיקע פענסיע, ווייל מיט זיין רעגירונגס־געהאַלט האָט ער ניט געקענט דורכקומען. איז ער ממילא אים געווען אונטערטעניק אין אַלע פאָליציי־זאַכן. חוץ דעם אַלעמען איז ער געווען דער פאַקטישער אָנפירער פון די ביאַליסטאָקער בענק, פריער פון דער אייניציקער „ווילנער" אָדער „ריגער קאָמערץ־באַנק" און שפעטער אויך פון דער מלוכה־באַנק, וואו ער איז געווען אפילו נאָר אַ מיטגליד פון „אוטשאָטני" (דיס־קאָנטע) קאָמיטעט, אָבער אויך דאָרט איז ער געווען דער גאַנצער בעל־דעה צו געבן און אָפצונעמען קרעדיטן, ווייל ווען ער איז געווען דערביי זיינען אַלע איבעריקע מיטגלידער פאַר אים בטל געווארן.

ער איז אויך געווען דער גרעסטער חשוב ביי אַלע גובערנאַטאָרן אין גראָדנע, וואָס ביי זיי איז ער געווען דער אייניציקער יידישער פאָרשטייער פון ביאַליסטאָק און איז געווען פאָרגעשטעלט דורך אַלע באַאַמטע ווי זייער אַ וויכטיקע און אַנ־געזעענע פערזענלעכקייט. ער איז באַשאָנקען געווארן מיט מערערע מעדאַלן און איז געווען אַ „פאָטאָמסטוועני פאָטשאָטני גראָזשדאָנין" [אָן ערן־טיטל פאַר זייער אַ חשובן בירגער], ערן־„פאָפעטשיטעל" [אַ מין ציווילער ממונה] פון געפענגע־ניש און „טשלען אופראווי". אין גראָדנע, אין גובערניע, האָט יחיאל־בער גע־האָט זיינעם אַ יידישן פאָקטאָר, וואָס זיין אַרבעט איז געווען זיך דערווייסן ביי די דאָרטיקע „סטאָלאָנאַטשאַלניקעס" [מיטגלע באַאַמטע] און קלענערע באַאַמטע וועגן ביאַליסטאָקער יידישע און אַלגעמיינע ענינים כדי צו פאָרמיידן די רעזול־טאַטן פון מסירות און גזירות. וואָס עס איז דורך אים אָפגעטאָן געווארן בסתר פאַרן כלל און פאַרן פרט אין גראָדנע — איז גאָר ניט אָפצושאַצן.

אויף אַזאַ אופן האָט ר׳ יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי געהאַלטן אין זיינע הענט די פעדעם פון דער יידישער קהילה־הנהגה, פון דער שטאָטישער אופראָווע, פון

פּאָליציי־אַמט, פון די בענק און אויך פון גראָדנע, אַזוי אַז איטלעכער ביאַליס־טאָקער איינוואוינער איז געווען פון אים פּאַקטיש אָפּהענגיק. מען מוז נאָכזאָגן נאָך אים אַ שבח, אַז ער האָט מיט דער דאָזיקער גרויסער מאַכט זיינער זיך ניט באַדינט פּאַר זיין אייגענעם מאַטעריעלן נוצן, נאָר צום נוצן פון אַ צווייטן — מעג ער זיין זיינער אַ גוטער פריינד אָדער אַ שונא, אַ ייד אָדער ניט־ייד. ער איז געשטאַנען דערמיט הימל־הויך איבער דעם דעמאָלטדיקן ווילנער גראָב־יונגישן גביר און תקיף־הקהל יודל אָפּאַטאָוו, אַנטאָקאָלסקיס שווער[6].

די ערשטע יאָרן איז זיין הויפּט־געשעפט געווען פּאַרקופן מאַנופּאַקטור אויף די אוקראַיִנער מערק. מאַכט זיך אַמאָל, אַז וועג ער איז ניט געווען אין שטאָט האָט מען דאָ געמאַכט אַ נאָבאָר, און מען האָט צוגענומען די שענסטע קינדער פון דער קהילה צו מיליטער־דינסט. דעמאָלט האָט מען זיך געקענט באַפרייַען פון מיליטער מיט געלט. האָט מען געדאַרפט אָוועקלייגן 30 טויזנט רובל, וואָס קיינער פון שטאָט איז ניט געווען קיין בעלן דאָס צו טאָן. אין מיטן איז אָנגע־קומען יחיאל־בער פון פּאָלטאָווער יאָריד. ניט אָפּרוענדיק זיך אָפּילו פון וועג, איז ער גלייך אָוועק אין „פריסוטסטוואָ", האָט אָוועקגעלייגט די געפּאָדערטע סומע און תיכף באַפרייט אַלע רעקרוטן.

אין יחיאל־בערס ממשלה האָבן אין ביאַליסטאָק קיין גרויסע, קיין שרייענדיקע אומגערעכטיקייטן ניט געקענט אָפּגעטאָן ווערן. אַז אַ מאָן האָט זיך צעקריגט מיט אַ ווייב, זיינען ביידע גלייך געלאָפן פּאַרלייגן זייערע טענות פּאַר וואָלקאָוויסקין; אַז ביי אַ בעל־עגלה איז געפּאַלן אַ פערד, איז ער געלאָפן צו וואָלקאָוויסקין; אַז מען האָט אָפּגעטאָן אימעצן אַן עוולה, איז מען געלאָפן שרייען צו יחיאל־בערן, וואָס האָט געשיקט רופן צו זיך דעם בעל־דבר און האָט מיט גוטן און מיט סטראָ־שונקעס געצוואונגען צו טאָן דעם יושר. און סתם אַז אימעצער האָט געהאָט אַ באַהאַלטענע צרה, וואָס ער האָט פּאַר קיינעם ניט געקענט מגלה זיין, האָט ער זיך פּאַר יחיאל־בערן אָנגעפּאַרטרויט, אויסגערעדט דאָס האַרץ און געבעטן אַן עצה, וואָס ער האָט כּמעט שטענדיק ביי אים באַקומען.

קומען צו אים וועגן הילף האָט מען געקענט צו יעדער צייט, אפילו אין מיטן נאַכט. ער פלעגט זיך לייגן שלאָפן פרי. מאַכט זיך אַ מעשה, אַז מחותנים מיט אַ חתן זיינען געקומען פון אַ שטעטל צו דער חופּה אין ביאַליסטאָק. אין אָוונט פּאַרהאַלט מען זיי און מען פירט זיי אָוועק אין דער פּאָליציי פּאַר ניט האָבן קיין פּעסער. די כלה מיט די געסט וואָרטן אויפן חתן, און דאָ איז אָזאַ צרה, וואָס קיינער קען ניט העלפן, ווייל דערווייל איז שוין געוואָרן צוועלף בייגאַכט, ווען אַלע שלאָפן שוין, אויך דער פּאָליציי־מייסטער. איז מען געלאָפן און אויפגעוועקט יחיאל־בערן. האָט ער זיך תיכף אָנגעטאָן, אָוועקגעלאָפן אין פּאָליציי און אַרויס־געגנומען די מחותנים מיטן חתן אויף זיין ערבות. ער האָט זיי געבראַכט צו דער

6. זען דעם אַרטיקל „דער תקיף יודל אָפּאַטאָוו", אין גרויסן זאַמלבוך ווילנע, פון ווילנער ברענטש פון אַרבעטער־רינג, זז׳ 859—864.

כלה. מען האָט געשטעלט די חופה, און יחיאל־בער האָט נאָך געגעבן אַ שיינעם דרשה־געשאַנק.

מ׳האָט דערציילט, אַז איין מאָל האָט אַ היגער קאַסירער פון „קאָזנאַטשיי־סטוואָ" [פינאַנץ־אַמט פון דער רעגירונג], פאַרשפילט 600 רובל אין קאָרטן. אויף מאָרגן האָט געדאַרפט זיין אַ קאָנטראָל, איז אים אויסגעקומען ניט אַנדערש ווי זיך דערשיסן. האָט אים אַ באַקאַנטער ייד געגעבן אַן עצה, ער זאָל אַרײַנגיין דערציילן זיין אומגליק פאַר וואָלקאָוויסקין, וועט ער אים ראַטעוון. און כך־הווה: וואָלקאָוויסקי האָט אַרויסגענומען פון זיין קאַסע 600 רובל און אים דערלאַנגט.

אַזעלכע מעשים האָט וואָלקאָוויסקי אויפגעטאָן אין אַ סך הונדערטער פאַלן במשך פון דעם האַלבן יאָרהונדערט פון זיין ממשלה. איך האָב דאָ בלויז אויפ־געכאַפט עטלעכע כאַראַקטעריסטישע עפיזאָדן.

זיין אויפנאַם־צייט אין קהלשע און שטאָטישע ענינים איז געווען פון 6 ביז 8 אין דער פרי, ווייל דעם גאַנצן טאָג איז ער געווען פאַרנומען אין געשעפט. דעמאָלט האָט מען געקענט טרעפן, וואָרטנדיק ביי אים אין פאָדערצימער, מענ־טשן פון אַלע פאַלקשיכטן: סוחרים וועגן קרעדיטן אין די בענק, רבנים צוגעג־פאָרענע און היגע וועגן רבנישע ענינים, מחברים מיט זייערע ספרים, אַ פאָר גבאים וועגן שטאָטישע אַנשטאַלטן, גבאיטעס וועגן הילף פאַר געדריקטע פאַמי־ליעס, סתם יידן אַראָפצוררייַדן זיך פון האַרצן און בעטן אַן עצה און דערביי אויך אַ פאָר געהיימע מוסרים, וואָס האָבן דעמאָלט ניט געפעלט אין ביאַליסטאָק און האָבן געסטראָשעט צו בעטן אַ חשבון ביי קהל דורך גראָדנע וועגן אומאָרדענונגען אין קהילה און אין שטאָט. מיט זיי האָט ער אויך געמוזט דורכקומען מיט גוטן און מיט בייזן. עס האָבן זיך אויך אַרומגעדרייט זיינע געהיים־אַגענטן און לעפל־ליט, וואָס דורך זיי פלעגט וואָלקאָוויסקי זיך דערוויסן וואָס עס טוט זיך אין שטאָט.

די דאָזיקע אַלע מעשים טובים, כלל־און פרט־טעטיקייטן אין דער ביאַליס־טאָקער קהילה נאָך אין די זעכציקער יאָרן, שילדערט דער ביאַליסטאָקער דעמאָלט באַקאַנטער העברעאישער שריפטשטעלער און לערער אליעזר־דוד ליבערמאַן, וואָס ווידמעט יחיאל־בערן זיין איבערזעצונג צדקה ומשפט (כולל מוסר הדת היש־ראלית) פון שד״ל (ווילנע, 1866). ער רעכנט צווישן זיינע גרויסע אויפטוען פאַר דער יידישער קהילה אויך דעם ברונעם, וואָס ער האָט אויסגעגראָבן אויפן שולהויף אויף זיינע אייגענע הוצאות (1,500 רובל). ער דערציילט אויף אים, אַז ער איז אויך געווען אַ יודע ספר, און שבתים און יום־טובים פלעגט ער זיין פאַרנומען מיטן אַרײַנקוקן אין אַ ספר אַריין.

יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי איז געווען אַ בריליאַנטער ייד פון מיטעלן וואוקס מיט אַ פאָר בריליאַנטן אויף זיינע דורכדרינגנדיקע בלישטשענדיקע אויגן. איטלעכן האָט ער אויפגענומען בסבר פנים יפות און גלייך צוגעטרעטן צום ענין. ער האָט זיך אויף זיין אָרט באַוועגט ווי אַ וועוועראָקע, אַיינזיצן גלייך האָט ער

בשום אופן ניט געקענט; איבער אַלץ האָט ער געדאַרפט, אָן עס איז געווען זייער אינטערעסאַנט מיט אים צו פאַרברענגען.

ער איז אפילו ניט געווען קיין למדן אָן ניט קיין גרויסער משכיל. רוסיש האָט ער געדאַרפט מיט גרייזן ווי אַלע פאַרצייטיקע יידן. ער האָט אָבער געהאַט אַ גרויסע וועלט־אָן מענטשן־קענטעניש. ער איז געווען פול מיט טויזנטער מעשה־לעך, אַנעקדאָטן אָן וויצן, אויך תורות אָן גלייכווערטלעך, וואָס ער האָט זיך אָנגעהערט פון די רבנים וואָס פלעגן אים באַזוכן. ער איז געווען אַ בעל־הבתישער ייד, פון אַלץ געוואוסט צו ביסלעך פון דער פראַקטיק. אָן זיין שטעטל האָט ער אומעטום געקענט באַשטיין! ס׳האָט אים גאָר ניט געפעלט: ניט קיין תורה, ניט קיין בילדונג. ער האָט מיט אַלעמען געקענט זיין אַ גלייכער.

זיין שטאַרקע ענערגיע, דער פעסטער ווילן אָן גייסט־בליצן האָבן זיך אַרויס־געוויזן ביי יעדן שמועס מיט אים, אָבער געלאַסנקייט, טיפקייט אָן לאָגיק האָבן ביי אים געפעלט. ער איז געשפרונגען מיט איבערגעהאַקטע דבורים פון איין ענין צום צווייטן, געמאַכט דעם איינדרוק פון אַ גוטן קאָפּ אָן אַ פלינקן, אָבער ניט פון קיין באַרעכטן, נאָר אָן איבערגעאיילטן.

אין זיינע גרויסע געשעפטן האָט ער אויך געהאַנדלט ניט מיט לאָגישע אי־בערלייגונגען, נאָר מיט מאַמענטאַלע איינפאַלן אָן קאַפריזן. האָט ער טאַקע זיך אויף די אוקראַינער מערק דערשלאָגן צו רייכטום, וואָס מען האָט געשאַצט הע־כער אַ מיליאָן רובל, אָבער ער האָט זיין געלט לייכט פאַרלאָרן אָן איז געשטאַרבן גאָרניט אַזאַ גביר. פונדעסטוועגן, ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן זיין איינציקער זון, וואָס האָט מיט אים מיטגעאַרבעט אין זיינע געשעפטן, איז ער פון זיין פריב־ציפּ קיינמאָל ניט אָפּגעטראָטן — ניט אָנצוגעבן קיין וועקסלען אויף זיינע בעלי־חובות, וואָס זיינען געלעגן ביי אים אויף הונדערטער טויזנטער רובל.

די אַלגעמיינע שטימונג אין דער קהילה אין דער צייט פון יחיאל־בערס ממשלה איז געווען אַ רעליגיעזע. אין דער פרי האָט מען געטראָפן אַלט און יונג גיין מיט טלית־זעקל און תפילין אין בית־מדרש אָדער פון בית־מדרש און מנין. אין די בתי־מדרשים פלעגט מען דאַוונען אין דער פרי פיר, פינף מניינים. צווישן מנחה און מעריב זיינען אַלע בתי־מדרשים געווען געפאַקט, און ביי אַלע טישן האָט מען געלערנט. אַזאַ אויפּפירונג האָט געהערט צום גוטן טאָן, צו דעם אָנגענומענעם עטיקעט, וואָס האָט באַפעסטיקט דעם קרעדיט.

דער גאַנצער דור האָט זיך דעמאָלט דערצויגן אין חדרים, בתי־מדרשים און ישיבות, דאָס ביסל בילדונג אין די רייכערע הייזער האָט מען באַקומען ביי פּריוואַטע לערערס, וואָס זיינען אויך געווען דאָס רוב מיט אַ קליינעם בילדונג־צענז. קיין שולן, חוץ דער רעאַל־שול, איז דעמאָלט ניט געווען, און אַז פּייוול זאַבלודאָווסקי, אַ בעל־הביתישער ייד אַ נכבד, האָט דער ערשטער אַריינגעגעבן זיינע קינדער אין דער רעאַל־שול, האָט ר׳ ליפּעלע, ווי מיר האָבן אויבן דער־מאָנט, געהאַלטן אַ גרויסע דרשה אין בית־מדרש און האָט זיך פונאַנדערגעווייגט אויף חורבן התורה, וואָס עס וועט אַרויסקומען, אַז יידישע קינדער וועלן אַנהייבן

באַזוכן די רעאַל־שול. די ערשטע יידישע שילערס פלעגן, גייענדיק אין גאַס, איבערבייטן זייערע שילער־בגדים [די שילערס האָבן געטראָגן אוניפאָרמען] אויף פשוטע יידישע, מען זאָל אויף זיי ניט טייטלען אין גאַס.

די אינציקע יידישע דיפלאָמירטע אינטעליגענטן זיינען געווען די יידישע דאָקטוירים, וואָס בראש פון זיי זיינען געשטאַנען די צוויי שוואָגערס, ד״ר טרי־לינג און ד״ר פאַרשטעטער, אָבער זייערע הייזער און הנהגה זיינען שוין געווען אין גאַנצן אַסימילירט, זיי זיינען געווען פאַרעכטנט אין דער קהילה פאַר מחוץ למחנה. שפעטער איז צוגעקומען ד״ר כאַזאַנאָוויטש. ער איז געווען אין ביאַליס־טאָק די ערשטע שוואַלב פון יידישע דאָקטוירים, וואָס האָבן זיך ניט אָפגעשיידט פון גאַנצן פאָלק און האָבן געהאַט א געוויסע השפעה אויף דער קהילה. אָבער דעם גרעסטן דרך־ארץ האָט מען געהאַט פאַר די צוויי גרויסע רבנים אב״דים אין יחיאל־בערס צייט — פאַר ר׳ ליפעלען און שפעטער פאַר ר׳ שמואל מא־הילעווערן.

יחיאל־בער האָט אויך געפירט א פרומען שטאַט; ער האָט זיך שפעטער איינגעאָרדנט ביי זיך אין הויז א באַזונדער בית־מדרשל, וואָס עקסיסטירט נאָך היינט. לפנים האָט ער אויך גרויס דרך־ארץ געהאַט פאַר די רבנים, אָבער אין האַרצן איז ער זיי געווען א דם שונא דערפאַר, וואָס ער מוז פאַר זיי דרך־ארץ האָבן. ער פלעגט אויף זיך זאָגן: „זיי זיינען גאונים ביי זייערע בית־מדרשניקעס און רבנים, און איך בין דער גאון פון בעלי־בתים״. ביי די זאָכן אויסער רע־ליגיעזע, וואָס ער האָט געדאַרפט דורכפירן, האָט ער זיי ניט געהערט. פאַר די רבנים איז ער אויך געווען א צו שטאַרקער כוח, זיי זאָלן זיך אים אַנטקעגן שטעלן און מיט אים מלחמה האַלטן אין שטאָטישע קהלשע ענינים. ער איז געווען א צו שטאַרקער כאַראַקטער און א צו ענערגישער און תקיפער. חוץ דעם האָט ער געהאַט אין שטאָט זיינע אָנהענגערס, געהילפן, פאַרטרויאונגס־מענטשן, וואָס זיינען געווען אייגנייערס אין אַלע רייכערע און רבנישע הייזער, וואָס האָבן געמאַכט שטימונג פאַר אים. דער דעמאָלטדיקער ראָבינער מאיר מאַרקוס, א גאַנץ אָרנטלעכער פשוטער ייד, וואָס איז געווען רעליגיע־לערער אין רעאַל־שול, האָט געהאַלטן אָפיציעלע דרשות אויף רוסיש אין כאָרשול און געפירט די מעט־ריקע־ביכער, איז אויך געווען בלויז יחיאל־בערס א געצייג.

יחיאל־בער וואַלקאָוויסקי האָט אָבער אויך געהאַט ערנסטע קעגנער: אין די ערשטע צייטן — איינעם פון די בעל־הביתישע בית־מדרש נכבדים, א גע־וויסן פייוול קרעשעס, אָדער ווי מען האָט אים גערופן „פייוול מיט די שיך״; ער האָט ביי אים אויף די אספות הקהל געפאָדערט חשבונות און האָט שטאַרק פראָטעסטירט קעגן זיין הנהגה. אָבער קיין גרויסע ווירקונג האָט ער אויף יחיאל־בערן ניט געמאַכט, ווייל ער האָט געוואוסט, אַז ער האָט ניט וואָס מורא צו האָבן פאַר אים, ווייטער ווי פון שרייען און פראָטעסטירן וועט אַזא בית־מדרש־ייד ניט גיין.

אַ צווייטער קעגנער איז געווען אַן איינפאַכער בעל־הבית־ישער קליינהענדלער, נאָר אַן ענערגישער מענטש, וואָס האָט געהאַט אַ סך פּאַרדינסטן ווי אַן עסקן אין עטלעכע קהלשע אַנשטאַלטן און אַ גרויסער „חצוף" — אברהם־פייוול בלומענפעלד. ער האָט שוין געמאַכט קולות איבער דער גאַנצער שטאָט ניט אויף קאַטאָווסע, אַז מען צעגנבעט און מען פאַרטאַכלעווט דאָס גאַנצע קאַראַבקע־געלט אַן אַ קאָנטראָל און אַן אַ חשבון. ער איז אויך געווארן אַ גרויסער חובב־ציון און האָט אָנגעפירט מיט דער גאַנצער חברה, און ממילא איז ער געווארן אַ מקורב צום רב ר׳ שמואל מאָהילעווער. פאַר אים האָט זיך שוין יחיאל־בער דערשראָקן. ער האָט זיך אָבער מיט אים געשווינד אַן עצה געגעבן; מ׳האָט אים פון קהל איבערגעגעבן אַ התמנות, וואָס האָט אַרייגעבראַכט אַ גרויסע ניט קאָנטראָלירטע הכנסה, מען האָט אים באַשטימט צו זיין דער יידישער דעפּוטאַט ביי דעם אינספּעקטאָר פון די רעגירונג־שטייערן. ער האָט ניט לאַנג וואַרטנדיק זיך איינגעקויפט אַ מויער, און ער איז געווארן אויך — אַ קעגנער פון די חובבי־ציון. אגב איז ער אַ קורצע צייט נאָך דעם געשטאַרבן [7] (תרנ״ו).

אַז יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי איז געווען ערלעך אין געלט־זאַכן און האָט ניט מועיל געווען אין די קאַראַבקע־געלט, איז קיין ספק ניטאָ, ווי עס האָט מיר פאַרזיכערט אויך ר׳ שמואל מאָהילעווער, אָבער עס איז אמת, אַז ער האָט פאַר־טאַכלעווען אָדער, ריכטיקער, מבזבז געווען דאָס קאַראַבקע־געלט. און דער עיקר איז — זיין אַרט פירן די קהלשע ענינים האָט ניט געבראַכט קיין נוצן נאָר שאָדן דעם קהל. אָבער יחיאל־בער האָט דערביי ניט געטראָגן די גאַנצע שולד; שולדיק אין דעם אַלעמען איז געווען די רעכטלאָזיקייט פון דער יידישער קהילה, וואָס זי האָט באַדאַרפט דעריבער צושטעלן דער רעגירונג אַ פאַלשן בודזשעט, און עס האָט געקאָסט אַ סך געלט צום פאַרהיטן דעם דאָזיקן פאַלשן בודזשעט און אים באַשיצן פאַר מוסרים און רעגירונג־קאָנטראָליאָרן.

ג. די אָנשיקענישׂ — מוסרים

מען קען אויך ניט פאַרשטיין ווי אַזוי עס האָבן זיך אַנטוויקלט אין די קהילות אַזעלכע תקיפים־אוזורפאַטאָרן, ערלעכע און ס׳רוב אומערלעכע, ווען מען באַ־טראַכט ניט די אָנשיקענישׂ וואָס הייסט מוסרים.

דער צאַרישער רעזשים האָט געדריקט, גזירות און באַגרענעצונגען קעגן יידן האָבן זיך געשאָטן פון אַלע זייטן. מען האָט געמוזט אָנקומען צו כשרע און אָפּטער נאָך צו אומכשרע מיטלען זיך צו באַוואָרענען קעגן די אומגעריכטע גזירות פון דער אָרטיקער און דער גובערניאַלער מאַכט.

---

7. אים האָב איך באַשריבן אין מיין אַרטיקל „טפּוסים מעסקני חובבי ציון הראשונים", אין „מאסף" פון הצפירה, תרס״ד.

די „אַגענטן" פון דער מאַכט זיינען געווען די יידישע מוסרים, אַן אינע־ווייניקסטע צרה און פלאָג אויף יידן, זינט מען איז אין גלות. האָבן דאָך שוין אונדזערע אַלטע חכמים מתקן געווען אַ ספּעציעלע תפילה קעגן זיי, וואָס מען זאָגט דריי מאָל אַ טאָג אין שמונה עשרה (למלשינים אל תהי תקוה).

דעמאָלטדיקע ביאַליסטאָקער יידן זיינען געווען ס׳רוב רואיקע, פאַרהאָרע־ווענע מענטשן, פאַרנומענע אין זייערע געשעפטן, וואָס האָבן אפילו ניט געקענט די לאַנדשפּראַך. זיי זיינען דעריבער געווען אומבאַהאָלפן עפּעס אונטערצונעמען אַליין קעגן די שטענדיקע שומרים און משגיחים, זיי האָבן זיך אָן שתדלנים ניט געקענט באַגיין. זיינען ממילא ס׳רוב פון די דאָזיקע „שומרים" געווארן גלייכ־צייטיק אויך מוסרים, ס׳רוב בלויז פיקטיווע. זיי פלעגן איבערשרעקן די ריי־כערע יידן, אַז עס איז פאַראַן אויף זיי אַ מסירה און זיי וועלן זיך משתדל זיין וועגן דעם, כדי אויסצופֿרעסן ביי די דאָזיקע תמימים געלט.

ס׳זיינען נאָך צייטנווייז צוגעפאָרן אַהער פון אַנדערע שטעט מוסרים אויף גאַסטראָלן, ווי דער דעמאָלט באַקאַנטער מסור „קריווע רוטשעק", וואָס פאַר־אים האָט מורא געהאַט אפילו די פאָליציי. אין זיין צייט האָט מען זיך ניט גע־קענט אַ ריר טאָן אין שטאָט אָן זיין הסכמה. איין מאָל ווידער איז געקומען אַ סאָקאָלער ייד מיטן צונאָמען „דער סאָקאָלער בחור", זיך געדונגען אַ נומער אין אַ גרויסן האָטעל און געשיקט רופן צו זיך לויט אַ צעטל אַלע בעלי־בתים, זיי זאָלן אים באַווייזן, ווי אַזוי זיי האָבן באַפרייט זייערע זין פון מיליטער. עס זיינען געווען נאָך אַזעלכע פאַרשוינען לרוב.

דער מין האָט אָבער אויך ניט געפעלט אין ביאַליסטאָק גופא, ביי אייגענע מענטשן פון אַלע פאַלקשיכטן און אַלע בראַנזשעס. גמרא־מלמדים האָבן גע־מסרט חדרים, וואו מען לערנט רוסיש, וואָס דאָס איז פאַרוועדט געווען לויט עפּעס אַ ווילדן צאַריסטישן געזעץ. די צוויי דעמאָלטדיקע בעסטע העברעאישע לערערס, גרינדערס פון מאָדערנע חדרים, די פאַרשטאַרבענע מירלינסקי און קרע־מער, האָבן געמוזט צוליב דעם עוקר זיין מיט זייערע שולן קיין לאָדזש. ביאַליס־טאָקער „איזבאַרשטשיקעס" האָבן געמסרט ר׳ ליפּעלען, ווייל ער האָט זיי גע־שטערט אין זייערע „מעשים טובים", און דער רב איז געזעסן, ווי מיר האָבן דערציילט, אין שטוב־אַרעסט אין גראָדנע. וועבערס האָבן געמסרט פאַבריקאַנטן, אַז זיי באַנוצן זיך קעגן געזעץ מיט וואַרשטאַט־בילעטן. אַ מוכר־ספֿרים האָט געמסרט זייע בראַנזשע־חברים, קרעמער איינע די אַנדערע ביים אינספּעקטאָר וועגן בילעטן [אָפּצאָל פאַר רענט צו האַלטן אַ קראָם], דערהויפּט האָט מען גע־מסרט פאַר באַפרייען פאַלש קינדער פון מיליטער־דינסט.

איטלעכער וואָס האָט געהאַט וועלכע עס איז קענטשאַפט מיט אַ מיט־גליד פון דער אַרטיקער מאַכט, דערהויפּט די יידישע רוסישע פראָשענגיע־שריי־בערס — און וואָר רעדט דער וואָס האָט געהאַט באַציאונגען מיט גראָדנע, — איז געווען שתדלן און ממילא מסור. צווישן זיי זיינען געווען יידן פון בית־מדרש און אויך פון שטיבל.

נאָך ערגער ווי מיט די פּריוואַטע זאַכן איז געווען מיט די קהלשע. לויט די צאַרישע געזעצן זיינען יידן ניט געוועכנט געווען פּאַר אַ באַזונדערער נאַציאָנאַלער גרופּע, נאָר פּאַר אַ רעליגיעזער סעקטע, וואָס האָט געמעגט באַזיצן אַ סינאַגאָגע (שול), בית־עולם, שעכטהויז, שפּיטאָל, הקדש, רעליגיע־שול, אָבער קיין שום אַנדערע אַנשטאַלטן, אייגנטלעך אויך ניט קיין דוכאָוונעם רב. אויף אויסצוהאַלטן די דערלויבטע רעליגיעזע אנשטאַלטן האָט מען זיי געגעבן דעם פּלייש־אָפּצאָל (קאָראָבקע) וואָס זאָל אויסגעגעבן ווערן אונטער דער השגחה פון דער מאַכט. צו מאַכן די פּאַרטיילונג („סמיעטע") האָבן געהאַט דאָס רעכט נאָר די אַלט־איינגעזעסענע און פּאַרמעגלעכע יידן אונטער דער השגחה פון דער אופּראָווע [שטאָט־פּאַרוואַלטונג]. די ראשי־הקהל אָבער פון יענער צייט האָבן דאָס קאָראָבקע־געלט אויסגעגעבן לויט די נויטן פון יידישן בודושעט אויף אויס־צוהאַלטן רבנים, תלמוד־תורות, ישיבות און די איבעריקע הצטרכותן פון קהל. פּאַר דער מאַכט פלעגט מען פּאַרשטעלן פּאַלשע חשבונות, אַז דאָס געלט האָט מען אויסגעגעבן אויף דער סינאַגאָגע, אויפן בית־עולם וכדומה. אונטערשרייבערס פון די דאָזיקע חשבונות זיינען געווען פּיקטיוו גבאים, וואָס זיינען דורכן קהל באַשטימט געוואָרן פּאַרן דאָזיקן צוועק. אָבער די שטאָט־מוסרים האָבן געוואסט פון דאָזיקן סוד; פלעגן זיי פּאַדערן ביי קהל חשבון אויף קאָראָבקע־געלט, — האָט מען זיי געמוזט אויך געבן אַ חלק.

אַזוי אַרום האָט די הנהגת־הקהל געמוזט בלייבן אַ סוד־זאַך פון יחידים אָדער פון אַ יחיד. די קליינע קהילות, וואָס זיינען אַרײַנגעפּאַלן אין די הענט פון ניט־ערלעכע ראשי־הקהל, זיינען דורך זיי אין גאַנצן צו גרונד געגאַנגען. אויך אין די גרעסטע קהילות פלעגן אָפּגעטאָן ווערן גרויסע עוולות מיטן קאָראָבקע־קע־געלט.

יחיאל־בער האָט זיך אַן עצה געגעבן מיט די פּרעמדע מוסרים: דעם „קריווע רוטשעק" האָט ער מיט פּאָליציי אָרויסגעשיקט פון ביאַליסטאָק אין די וויי־טערע מקומות און אויך די שטאָטישע מוסרים האָט ער געהאַלטן אין צוים. די וואָס ער האָט ניט געקענט בייקומען מיטן כוח, האָט ער געצאָלט פּשוט שכירות פון דער קאָראָבקע, און זיי זיינען אים געווען אונטערטעניק. ער האָט אויך געוואסט וווי אומצוגיין מיט אַלע אַנדערע שטאָט־תקיפים, אַז זיי זאָלן אים ניט שטערן אין זיין אַרבעט.

מיר האָט דערציילט ר׳ שמואל מאָהילעווער זצ״ל, אַז ווען ער איז געוואָרן ביאַליסטאָקער רב, פלעגן ביי אים זיין אַלע וויכטיקע אסיפות פון קהל־ענינים. ער האָט געמיינט, אַז עס קומען זיך צונויף ביי אים אלע חשובי־הקהל, אָבער שפּעטער, אַז ער האָט זיך דערוואוסט, אַז זיי זיינען גאָר ניט פון די חשובי־העיר, האָט ער אַנגעהויבן פרעגן וואָלקאָוויסקין, פּאַרוואָס רופט ער גראָד די דאָזיקע יידן צו קהל־אסיפות. האָט אים וואָלקאָוויסקי אָנגעוויזן, אַז דער איז אַ מקורב ביים פּאָליצמייסטער, דער צווייטער ביים מאַרשאַלעק, דער דריטער אין גראָדנע און אַזוי כסדר. אם כן — איז ר׳ שמואל אויפגעציטערט געוואָרן: „זיצן דאָך ביי

מיין טיש מוסרים און ניט קיין חשובים!" האָט אים וואָלקאָוויסקי געענטפערט: „ביי אונדז איז ניט פוילן, וואו איר זייט געווען רב. דאָרטן האָבן יידן קהילה־רעכט און וואָלן, ביי אונדז איז קיין זאָך ניט דערלויבט, מוזן מיר זיך אַזוי פירן".

אויף מיין פאַרוואונדערונג, וואָס איך האָב אַמאָל געמאַכט ר' שמואל מאָהילע־ווערן, פאַרוואָס טוט ער גאָרניט אויף אויסצובעסערן דעם שלעכטן מצב פון דער היגער תלמוד־תורה, האָט ער מיר געענטפערט, אַז דאָס ערשטע וואָס ער האָט געוואָלט זיך נעמען אויסצובעסערן — איז געווען די תלמוד־תורה. אין ראַ־דאָם האָט ער דאָס געטאָן מיט הצלחה, האָט ער דאָ אויך אויפגערופן צו זיך אַן אסיפה פון די גבאים, פון דער היגער תלמוד־תורה. ער האָט זיי פאַרגע־לייגט, אַז מען דאַרף אויסבעסערן אין דער תלמוד־תורה די למודי־קודש און איינפירן אין איר לימודי־חול. האָט זיך אַרויסגעשטעלט קעגן אים אינער פון די הויפט־גבאים, אַ ייד אַ רוסיש־שרייבער אַ תקיף אין גובערניע (אַ גביר, וואָס מיט עטלעכע וואָכן צוריק האָט ער ביי אים געהאַט א דין־תורה מיט אַן אַרעמען יידן, וואָס ער האָט ביי אים געמאַנט צינזן דצינזן), און דער תקיף־הקהל האָט קאַטעגאָריש דערקלערט, אַז כל־זמן ער וועט לעבן, וועט ער ניט לאָזן מאַכן קיין שינוים אין דער תלמוד־תורה. און ר' שמואל מאָהילעווער האָט געזאָגט: „דאָס האָט דערקלערט מיר, אַן אַלטן יידישן רב, אַ מלוה ברבית, וואָס נעמט צינזן דצינזן, וואָס איז אַ רוסישער שרייבער און אַ תקיף אין דער גובערניע, און איך בין דאָ ניט קיין לעגאַלער רב און פאַרנעם זיך מיט דער גרינדונג פון אומ־לעגאַלע חברות, פון חובבי־ציון. איך האָב געהאַלטן אַז עס טויג ניט ווי ר' ליפעלע זיצן אין גראָדנער תפיסה, און מען זאָל דאַרפן וועגן מיין באַפרייאונג זיך משתדל זיין אין פעטערבורג. איך האָב דעריבער געמוזט רעזיגנירן פון איינפירן אויסבעסערונגען אין דער תלמוד־תורה".

ד. יחיאל־בער וואָלקאָוויסקים בארג־אראפ

לסוף ימיו האָט יחיאל־בער דערשפירט, אַז זיין אויטאָריטעט הייבט אָן שוואַכער צו ווערן. ער איז ביסלעכווייז געוואָרן אויס גביר, פון דער מלוכה־באַנק האָט מען אים דורך אַן אינטריגע אַרויסגעשטופט. זיינע פאַזיציעס האָבן זיך אָנגעהויבן צו וואָקלען, און אין קהלשע ענינים האָבן זיך אָנגעהויבן אַריין־מישן זייטיקע מענטשן, נייע כלל־טוערס, שוין פון דער נייער אויסגעוואָקסענער אינטעליגענציע. האָט יחיאל־בער צוגענומען פאַר אַ געהילף ל ע א ן ז א ק ־ ה י י ם , אַן אויפגייענדיקן שטערן פון די דעמאָלטדיקע גבירים, וואָס איז אויך געווען אָן ענערגישער מענטש און אָן ערלעכער כאַראַקטער, אָבער ער האָט געזוכט כבוד און האָט געהאַט אַ נטיה צו כלל־טוערייַ און איז געשטאַנען העכער פון אַלע חשדים.

לעאָן זאַקהיים איז שוין געווען איינער פון די נייע מענטשן, וואָס האָט גע־זוכט צו פאַראייניקן די נייע מיט די אַלטע עסקנים. די קהילה איז דעמאָלט

שטאַרק אויסגעוואקסן. עס זיינען ביסלעכווייז געגרינדעט געווארן נייע יידישע פילאַנטראָפישע, קולטורעלע, דערציערישע אַנשטאַלטן מחוץ דער אַלטער קהילה. מיט זיי זיינען אַריינגעדרונגען נייע כלל־טוערס מיט נייע דעמאָקראַטישע באַגריפן און אַרדענונגען. מען האָט אַנגעהויבן צו קוקן קרום אויף די אַלטע פאַרשימלטע אַרדענונגען און אויך אויף די אַלטע ביוראָקראַטישע דיקטאַטאָרישע גבאים.

א ב ר ה ם נ י ע מ צ א ו ו , וואָס איז געווען אַנגעזען ביי באַטיוש־קאָוון, דעם גראָדנער גובערנאַטאָר, און איז געווען אַן אידעאַליסט דעמאָקראַטישער נאַציאָנאַליסט כלל־טוער, האָט נאָך דעם ווי ער האָט זיך אַריבערגעקליבן פון גראָדנע קיין ביאַליסטאָק (1896) דער ערשטער זיך אַרויסגעשטעלט קעגן דאָס אויפשטעלן די סמעטע בסתר דורך איין מענטשן. אים האָט צוגעהאַלפן י ו ד ל ק א ל ע צ ק י , א ביאַליסטאָקער אַלטער כלל־טוער, און נאָך עטלעכע אינטעליגענטן, און זיי האָבן דורכגעפירט, אַז די סמעטע זאָל אויפגעשטעלט ווערן אָפן דורך אַן אויסגעקליבענער קאָמיסיע, דורך אַלע פאַרשטייערס פון אַלע פילאַנטראָפישע און קולטורעלע אנשטאַלטן. און אַזוי האָט זיך געפירט פון דעמאָלט אָן. דערמיט איז צוגענומען געווארן דער הויפט־כח פון יחיאל־בערן, און גלייכצייטיק פון די מוסרים, וואָס יחיאל־בער האָט זיי געדאַרפט משחד זיין. דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן די ריכטיקייט פון תלמודישן שפּרוך: לא עכברא גנב אלא חורא גנב (ניט די מויז איז דער גנב נאָר די לאָך).

פונדעסטוועגן איז יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי דאָך געווען געאַכט פון דער גאַנצער יידישער באַפעלקערונג ביז סוף ימיו.

אונטערציענדיק דעם סך־הכל פון יחיאל־בערס טעטיקייט אין דער ביאַליסטאָקער קהילה אין משך פון זיין פופציק־יאָריקער ממשלה (תר״י—תר״ס) וועלן מיר געפינען, אַז ער האָט געבראַכט אומגעהייער גרויס נוצן פאַרן פ ר ט . יעדער אייניציקער ביאַליסטאָקער יוד האָט געהאָט אין אים זיין באַשיצער און פאַרטרעטער; קיינער האָט זיך ניט געפילט אין זיין צייט פאַריתומט און שוצלאָז; יעדערער האָט אין אים געזען אַ פאָטער, און פאַר אַזעלכן האָט ער זיך אויך געהאַלטן. נאָך זיין טויט איז ניט געבליבן אין ביאַליסטאָק אַן ענלעכע פּערזענלעכקייט, אפילו אין ווייטסטן זינען. זיין געשטאַלט האָט זיך שאַרף און בולט אויסגעטיילט אויפן גרויען גרונט פון ביאַליסטאָקער מיטלמעסיקייט.

אָבער אַקעגן זשע מוזן מיר אָנווייזן, אַז ער האָט אין דער קהילה גאָר ניט געבויט און ג א ר נ י ט א ו י פ ג ע ט א ן פאַר איר אויסבעסערונג און אָנטוויקלונג. אַלע ביאַליסטאָקער אַלטע קהילה־אַנשטאַלטן זיינען געבליבן שטיין אויף זייער פאַרשימלטן, פאַרפוילטן אָרט די גאַנצע פופציק יאָר, ניט געקוקט דערויף וואָס אין משך פון דער דאָזיקער צייט איז ביאַליסטאָק געוואקסן אין צאָל פון איר באַפעלקערונג און אין איר עקאָנאָמישן צושטאַנד און רייכטום דרייפיר מאָל אַזוי גרויס. איר קאָראָבקע איז געוואקסן פון אירע 20,000 יערלעכע הכנסה ביז 70,000 אין יאָר 1900, ביז 80,000 נאָך דעם פאַר דער מלחמה. אַן

ערך אין יאָר 1900 האָט די ביאַליסטאָקער יידישע קאָראָבקע אויסגעבאָרגט דער שטאָטישער אופראָווע 65,000 רובל, אין דער צייט וואָס די יידישע קהילה־אַנ־ שטאַלטן האָבן געלעבט אַזאַ אָפּגעשטאַנען אָרעם לעבן. די יידישע קהילה איז געבליבן אינעווייניק די זעלביקע קליינשטעטלדיקע ווי מיט פופציק יאָר צוריק, אין די ראַמען און קאָנטורן פון אַ גרויסער שטאָט אויסנווייניק. די אַנטוויקלונג פון דער ביאַליסטאָקער אָרעמער יידישער באַפעלקערונג, וואָס איז געווען שטאַרק אָפהענגיק פון די קהלשע פילאַנטראָפישע און דערציעריש אנשטאַלטן, איז גע־ווען אָפּגעהאַלטן אויף גאַנצע פופציק יאָר.

און די שולד איז געלעגן נאָר אין דער אוזורפאַטאָרישער דיקטאַטאָרישער קהילה־פאַרוואַלטונג דורך דעם איינציקן יחיאל־בער, וואָס האָט קיינעם ניט צו־ געלאָזן אויסער זיינע געשוואירענע געהאָרכזאַמע לעפל־לייט אָנטייל צו נעמען אין דער קהילה[8].

יחיאל־בער איז אויך געווען אַ גרויסער קעגנער פון דער חובבי־ציון־באַ־ וועגונג און לסוף ימיו קעגן ציוניזם און אויך קעגן דער קאַנדידאַטור פון ד״ר יוסף מאַהילעווער ווי ראַבינער פון ביאַליסטאָק, מורא האָבנדיק, אַז די נייע מענטשן זאָלן חלילה ניט אַריינדרינגען אין דער קהילה־הנהגה. און ער אליין — אויסער דעם, וואָס ער איז געווען אַן אומגעבילדעטער מענטש, האָט זיך געפונען די גאַנצע יאָרן פון זיין הנהגה ווי אין אַ קלעם, פון איין זייט — מורא האָבנדיק פאַר די מוסרים, און פון דער צווייטער זייט — די מורא פאַר די פאַנאַטישע פרומאַקעס, וואָס האָבן ניט געלאָזן אַריינברענגען קיין אויסבעסערונגען אין די קהילה־אנשטאַלטן.

יחיאל־בער וואַלקאָוויסקי איז געשטאָרבן אין עלטער פון 84 יאָר, שבת, י׳ שבט, תרס״ג (20טן יאַנואַר, 1903).

דער נוסח פון זיין מצבה אויפן נייעם בית־עולם איז אַזאַ: פ״נ ר׳ יחיאל דוב ב״ר ישראל ז״ל וואַלקאָוויסקי. איש רב פעלים עושה ומעשה, ראש וראשון למוסדי הצדקה כחמישים שנה, אב לכל קשי יום מגן ומליץ בעד עדתו ועמו לפני שרים ורוזנים, שמונים וארבע היו ימי שני חייו ונפטר בשם טוב ביום ש״ק י׳ שבט, תרס״ג, תנצב״ה.

פון נאָך זיין טויט קען מען אָנהייבן צו רעכענען אַ נייע תקופה אין דער אָנט־ וויקלונג פון דער ביאַליסטאָקער קהילה אויף נייע דעמאָקראַטישע קולטורעלע יסודות.

דער אמת אידעלער, לומדישער, מאָראַלישער, פיינער ייד האָט נישט גע־ קענט אין דער רעכטלאָזער רוסישער עפאָכע זיין דער ראש־הקהל, ווי למשל מיט

8. אַן אילוסטראַציע דערצו קען דינען דער פאַקט, אַז יודל קאלעצקי, וואָס אים האָט ביאַליסטאָק צו פאַרדאַנקען די איניציאַטיוו פון דער גרינדונג פון דער מוסטערהאָפטער האָנט־ ווערקער־שול, האָט ניט געקענט אַריינדרינגען אין דער תלמוד־תורה־פאַרוואַלטונג, ביז ער האָט אָנגעוויזן נאַטשאַלסטוואָ, אַז דער בנין פון תלמוד־תורה איז בויפעליק, און מען דאַרף אים אומווארפן. דעמאָלט האָט מען זיך פאַר אים דערשראָקן און מ׳האָט אים באַשטימט פאַר אַ גבאי.

אַן ערך 150 יאָר צוריק (תפ״ה—תקכ״ו) דער באַקאַנטער ווילנער ראש־הקהל יהודה ספרא ודיינא, וואָס איז געווען אַ גרויסער גביר, אַ גרויסער למדן, אַ יחסן און אַ נדבן, הכלל אַ גרויסע מאַראַלישע פערזענלעכקייט. ער אַליין האָט אי־ בערגעלאָזן אין ווילנע אַ סך עולמות און האָט מיט דעם געגעבן אַ גוטן ביישפיל פאַר אַנדערע.

אין דעם רוסישן רעכטלאָזן שטאַנד איז אזאַ טיפּ פון אַ „ראש־הקהל״ ווי יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי פון ביאַליסטאָק אויך געווען אַ יוצא־מן־הכלל — אין זיין פערזענלעכער ערלעכקייט האָט קיין ספק ניט געקענט זיין.

זאָל דאָ אויך דערמאָנט ווערן זיין אייניציקער זון ע ב ע ר ו ו א ל ק א ־ ו ו י ס ק י . ער האָט ניט געהאַט די גרויסע ענערגיע, די פראַקטישע קלוג־ שאַפט און די דיקטאַטאָרישע קראַפט פון זיין פאָטער, אָבער דערפאַר איז ער געווען אַ זייער געבילדעטער מענטש און איינער פון די חשובסטע יידן אין ביאַליסטאָק. ער איז געווען אַ קענער פון דער תלמודישער אַלטער און נייער העברעאישער ליטעראַטור און אויך פון עטלעכע אייראָפּעאישע שפראַכן און לי־ טעראַטורן. דערצו איז ער געווען אַ זייער איידעלער מענטש און א גרויסער עסקן בצרכי ציבור באמונה. אין משך פון די גאַנצע יאָרן איז ער געווען אַ פאָר־ שטייער און עסקן אין „יד חרוצים״ און אין „קאָמיטעט״ (זען ווייטער).

ה. די שלעכטע רעזולטאַטן פון יחיאל־בער וואָלקאָוויסקים פּופּציק־יאָריקער ממשלה

די דאָזיקע פּופּציק־יאָריקע קהילה־הנהגה (1850—1900) האָט אָפּגעטייט ביי די ביאַליסטאָקער יידן דאָס גאַנצע געפיל פאַרן ציבור, פאַר יידישע כלל־ טוערייַ — פאַר באַזאָרגן די אַלטע קהילה־אנשטאַלטן און פאַר גרינדן נייע. ווייל אין דעם משך פון די גאַנצע פּופּציק יאָר איז די דאָזיקע טעטיקייט געווען אָפּ־ געשלאָסן פאַר זיי און האָט זיך געפּונען אין רשות פון אַ יחיד, איז ביי זיי די קהילה־טעטיקייט אַטראָפירט געוואָרן. אַלע פאַרמעגלעכע און רייכערע קהילה־ מיטגלידער זיינען פאַקטיש באַפרייט געוואָרן פון אַלע התחייבותן צו פאַרזאָרגן אַלע אַלטע קהילה־אנשטאַלטן, ווייל זיי האָבן זיך אויסגעהאַלטן כמעט אין גאַנצן פון דער קאָראָבקע. די צאָריסטישע מלכות־הרשעה האָט דאָך צוגענומען ביי רוסישע יידן די קהילה־אָרגאַניזאַציע און דאָס רעכט צו באַשטייערן די יידישע פאַרמעגלעכע מיטגלידער פון דער קהילה, ווי עס האָט זיך געפירט מקדמונים אין אַלע יידישע קהילות אין גלות, אויך אין פוילן און גאַנץ מערב־אייראָפּע, לויטן שטרענגן געזעץ פון דער הלכה אין תלמוד און פוסקים[9]. אויף דעם אָרט

9. זען דעם רמב״ם אין יהח״ז אין הלכות מתנות לעניים פ״ט, י״ב: מי שישב במדינה שלשים יום כופין אותו ליתן צדקה לקופה עם בני המדינה; ישב שם שלשה חדשים כופין אותו ליתן תמחוי; ישב שם ששה חדשים כופין אותו ליתן צדקה בכסות שמכסים בה עניי

האָט די רוסישע מאַכט געגעבן די קאָנאָבקע, אַ שטייער וואָס איז געלעגן דער־הויפּט אויף דער אָרעמער באַפעלקערונג און מיטלקלאַס — די הויפּט־עסערס פון כשר פלייש. די רייכע יידן זיינען נאָר געווען די גבאים דערויף.

די גאַנצע 50־יאָריקע הנהגה פון יחיאל־בערן האָט זיך געשטיצט אויף דער קאָנאָבקע. אין די גאַנצע פופציק יאָר איז גאָרניט אויפגעטאָן געוואָרן צו פאַרגרעסערן און אַנטוויקלען די קהילה־אינסטיטוציעס. די עטלעכע אנשטאַלטן, וואָס זיינען יאָ געגרינדעט געוואָרן, זיינען געווען לויט דער פּריוואַטער איניציאַ־טיוו פון די אָרעמערע און מיטלקלאַס־מענטשן, אָבער די ביאַליסטאָקער גבי־רים, וואָס צווישן זיי האָבן זיך געפונען עטלעכע מיליאָנערן און מערערע מיט הונ־דערט טויזנט רובל פאַרמעגנס, האָבן גאָרניט געשאַפן. אין דעם פּרט איז ביאַ־ליסטאָק געשטאַנען אַ סך נידעריקער ניט נאָר פאַר דער אַלטער אַריסטאָקראַ־טישער יידישער ווילנע, נאָר אפילו פאַר האָראָדנע, איר שכנישע קלענערע און אָרעמערע שטאָט, אָבער אַ סך אַן עלטערע, וואָס אירע איינצלנע יידישע גבירים האָבן אויפגעשטעלט אויף זייערע הוצאות קהלשע אנשטאַלטן ווי אַ שפּיטאָל, אַ מושב־זקנים און הקדש, וואָס זיינען נאָך היינט מוסטערהאַפט מיט זייער גרויס־קייט און פּראַכט. די ענלעכע אַנשטאַלטן אין ביאַליסטאָק קענען זיך גאָרניט גלייכן צו זיי און זייערע עולמות־הייזער. דער אינציקער אַנשטאַלט אין ביאַ־ליסטאָקער קהל מיט זיינע גרויסע פראַכטפולע בנינים איז די האַנדווערקער־שול, אָבער די איניציאַטיוו פון איר גרינדונג איז געקומען פון י ו ד ל ק א ־ ל ע צ ק י , אַ בעל־הבית־ישער מיטלקלאַס־ייד, מיט דער אויסשליסלעכער הילף פון אַ מנדב פון דער פרעמד — דעם מאַסקווער קלמן־וואָלף וויסאָצקי, וואָס האָט אויסגעגבן דערויף 70,000 רובל.

ביאַליסטאָק האָט אויך וויניק עולמות־פאַנדן און קהלשע בנינים, חוץ גאַנץ קליינע, אומבאַדייטנדיקע, אויף אויסצוהאַלטן און שטיצן אירע קהילה־אַנשטאַלטן. זי קען זיך אין דעם וויידער ניט גלייכן ניט נאָר צו דער ווילנער קהילה, נאָר אויך ניט אפילו צו דער האָראָדנער. היינט צו טאָג זיינען כמעט אַלע ביאַליס־טאָקער יידישע פאַר־מלחמה־גבירים אַדער אויסגעשטאַרבן אַדער פאַראַרעמט גע־וואָרן, און נאָך זיי איז אין דער ביאַליסטאָקער קהילה קיין זכר ניט געבליבן, ניט

העיר ; ישב שם תשעה חדשים כופין אותו ליתן צדקה לקבורה שקוברין בה את עניים ועושין להם כל צרכי קבורה. דאָס הייסט אַז אין די תלמודישע מקורים איז דאָס וואָרט „צדקה" אַן ערך דאָס זעלבע וואָס בייַ אונדז הייסט דאָס „עטאט". דער רמב״ם האָט עס געגומען פון תלמוד (זען תוספתא פאה, פ״ד ; ב״ב, ח׳, ע״ב ; חושן משפט, קפ״ג ; יו״ד, רמ״ה). דער רמב״ם זאָגט דאָרט : מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו — בית־דין כופין אותו ומכין אותו מכות מרורות עד שיתן מה שאמרוהו ליתן ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממה שראוי לו ליתן וממשכנין על הצדקה ואפילו בערבי שבתות. אויך זאָגט ער (דאָרט, פּרק י׳ ג׳) : כל המעלים עיניו מן הצדקה הרי זה נקרא בליעל כמו שנקרא אבד עכו״ם בליעל.. שנקרא רשע.. ונקרא חוטא.. און אַזוי גענפינט זיך אין שולחן־ערוך יורה דעה (רמ״ח) און אין אַלע פוסקים און שאלות תשובות.

פון אַנשטאלטן געגרינדעט דורך זיי, ניט פון עולמות־פאָנדן און קהלשע בנינים, חוץ עטלעכע געציילטע אויסנאַמען ווי די בריידער טרילינג און אַנדערע פון מיטלקלאַס.

אין ביאַליסטאָק איז אָבער שטאַרק געווען אַנטוויקלט דאָס פילאַנטראָפישע געפיל פון איר מיטלקלאַס אויף צו העלפן דעם יחיד. ביאַליסטאָק איז געווען באַקאַנט אין דער גאַנצער סביבה פאַר אַ צדקה־שטאָט. יעדער מחבר און צדקה־משולח פלעגט פאָרנדיק קיין ווילנע אָדער וואַרשע אָפטרעטן אין ביאַליסטאָק. האָט מען זיי גוט אויפגענומען. זיי פלעגן אָבער איבערשפרינגען האָראָדנע, וואָס דאָרט פלעגט מען זיי ניט ענטפערן. ווייל האָראָדנעס מיטלקלאַס האָט זיך דערנערט דער עיקר פון קליינער קרעמעריי און פאַקטעריי, זיינען זייערע באַגריפן געווען זייער באַגרענעצטע. אָבער ביאַליסטאָקער מיטלקלאַס האָט זיך דערנערט פון פאַבריקאַציע און וועלט־האַנדל, זיינען זייערע געלט־באַגריפן גע־ווען זייער בריייטע און זייער פרייַ; דעריבער זיינען אויך געווען שטאַרק אַנט־וויקלט אין ביאַליסטאָק די פּריוואַטע געלט־זאַמלונגען אויף צו אונטערשטיצן געדריקטע פאַמיליעס אָדער פילאַנטראָפישע פאַלקס־אַנשטאַלטן. מען פלעגט שטענדיק טרעפן אין ביאַליסטאָק באַקאַנטע פּאָרלעך, וואָס גייען איבער אַלע פאַרמעגלעכע הייזער. דאָס זיינען געווען נדבות־זאַמלער, פון די גרעסטע שטאָט־נכבדים. ענטפערן אויף די אַלע געלט־זאַמלונגען האָט זיך געוויינט אַ גרויסע הוצאה אין יעדער הויזהאַלטונג; ענטפערן מיט אַ בריייטער האַנט האָט זיך גע־רעכנט פאַר גוטן טאָן, צו האָבן אַ גוטן נאָמען אין שטאָט פאַר אַ פרייגיביקן איידעלן כאַראַקטער. צווישן די זאַמלערס זיינען געווען ווירטואָזן אין זייער פאַך, ווי דער באַקאַנטער באַנקיר אייזיק האָראָדישטש, דער וואָל־הענדלער ירוחם מאָווושאָוויטש, דער מאַנופאַקטוריסט משה־מרדכי מאַניסעוויטש און נאָך אַזעלכע אין די צענדליקער.

ווי מיר האָבן געזען, האָט זיך יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי פיל אָפּגעגעבן מיט די אינטערעסן פון יחידים און האָט געשאַפן אַזאַ שטימונג אין דער גאַנצער קהילה.

קאַפּיטל צוועלף

ביאַליסטאָקער רעליגיעזע אַנשטאַלטן: שולן, בתי־מדרשים, מנינים

א. געשיכטלעכער איבערבליק איבער די רעליגיעזע אַנשטאַלטן אין גלות[1]

מיר טרעטן צו צום קאַפּיטל וועגן ביאַליסטאָקער שולן, בתי־מדרשים און מנינים, וועגן די רעליגיעזע אַנשטאַלטן וואָס האָבן געשפּילט אַ ראָלע אין דעם געזעלשאַפטלעכן און פּריוואָטן לעבן. כדי אָבער בעסער אָפּצושאַצן דעם מהות און באַנעמען דעם וועזן פון אָט די רעליגיעזע אַנשטאַלטן, מוזן מיר אָנהייבן מיט אַן אַלגעמיינעם איבערבליק איבער זייער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג אין די גלות־לענדער, און עס קומט אויס אָנצופאַנגען טאָקע פון אָנהייב אָן.

די יידישע שול צו דאָוונען האָט זיך אָנגערופן נאָך אין דער צייט פון בית־שני אין אַלע גלות־לענדער, אין בבל, אין מצרים, אין גריכנלאַנד, אין רוים און אין אַלע זייערע פּראָווינצן, אויך אין ארץ־ישראל, מיטן נאָמען „בית כנסת", אין אַראַמית: „בית כנישתא", אין גריכיש־רוימיש „סינאַגאָגע". די אַלע ווערטער האָבן די זעלביקע באַדייטונג: פאַרזאַמלונג אָדער צוזאַמענקונפט־אָרט. דער צוועק איז געווען צו זיין אַ פאַראייניקונגס־אָרט און צוזאַמענקום־טשטעל פאַר אַלע צעשפּרייטע און פונאַנדערגעשפּרייטע יידן אין אַלע גלות־לענדער. די שול איז געווען דעם יידנס פאַראייניקונגס־אָרט, וואָס האָט זיי אויפגעהאַלטן אין דער פרעמד צו בלייבן אַ פאַראייניקטע אומה. אין שול איז מען זיך צוזאַמענגעקומען אָפּצוריכטן תפילות בציבור און צו לערנען תורה. דאָס הויז האָט זיך ניט אָנגערופן „בית־תפילה" (געבעט־הויז) אָדער „בית־לימוד" (לערן־הויז). דערפון איז געדרונגען, אַז דער הויפּטצוועק איז געווען ניט דאָס בעטן גאָט און ניט דאָס לערנען, וואָס דאָס האָט יעדערער געקענט טאָן אויך פאַר זיך ביחידות, נאָר דער עיקר־צוועק איז געווען דאָס צוזאַמענקומען זיך כדי צו זיין אפילו אין דער פרעמד אַ גאַנצע פאַראייניקטע קערפּערשאַפט, אַ באַזונדער פאָלק. דעריבער איז דער עיקר געווען אין בית־הכנסת די תפילה בציבור, וואָס אויף דעם האָבן שטאַרק אָנגעזאָגט און באַפּולן די חכמי המשנה והתלמוד.

אין וועלכן לאַנד און אין וועלכן אָרט יידן פלעגן זיך באַזעצן אין זייערע גלות־וואַנדערונגען, איז געווען זייער ערשטע אַרבעט אויסצופּולן ביי דער אָרטיקער רעגירונגס־מאַכט זיי אָפּצוגעבן אַ באַזונדער שטיק פּלאַץ אויף אויפּצושטעלן אַזאַ פאַרזאַמלונג־און צוזאַמענקום־אָרט פאַר אַ בית־הכנסת, מיט אַלע באַשיצונגס־רעכט דערצו. דאָס בית־הכנסת, די סינאַגאָגע, איז געווען אין דער פרעמד די יידישע פעסטונג פאַר זייער רעליגיע, פאַר זייער אייגנאַרטיקן גייסט, פאַר זייער גאַנצקייט, פאַר זייער נאַציאָנאַליטעט. צוליב דעם געפינען מיר אין דער יידישער געשיכטע, אַז אַלע ניט־יידישע מאַגיסטראַטן אין די גריכישע און רוימישע לענדער פון דער גאַנצער פאַרצייטיקער קולטור־וועלט פלעגן אָפּגעבן לויט די רעגירונגס־געזעצן אומ־

1. דער איבערבליק איז אַ קיצור פון מיינער אַ גרעסערער אַרבעט אין 2טן באַנד פון מיין ספר אין כתב־יד „מגילת יוחסין בא"י ובבבל".

זיסטע פּלעצער אויף צו בויען אַזעלכע סינאַגאָגעס און זיי באַשיצן, ווי עס דערציילט יאָזעפוס פלאַוויוס, דער גרויסער יידישער היסטאָריקער אין דער צייט פון חורבן־הבית, אין זיינע גרויסע היסטאָרישע ווערק קדמוניות און מלחמות היהודים. די דאָזיקע סינאַגאָגעס האָבן געשטיצט מיט באַזונדערע פריווילעגיעס אויך די רוימישע קייסאָרים, כאָטש זיי האָבן פאַרוואָרט די צוזאַמענקום־ערטער (קאָלעגיא) פון אַנדערע פעלקער־געצנדינערס, ווייל זיי זיינען געווען ערטער פון וואַקאַנציעס, וואָס האָבן געשטערט דער מאַראַל און דעם פרידן אין לאַנד. אָבער די יידישע סינאַגאָגעס זיינען געווען, ווי עס זאָגט דער יידישער אַלעקסאַנדרינישער גרויסער פילאָזאָף פילאָן (געלעבט פאַרן חורבן), לערנשולן פאַר געריכטיקייט, פאַר מעסיקייט און אַ שול איינצופלאַנצן ביי יידן אַלע מידות טובות.

דער „בית־הכנסת" האָט זיך מער ניט אָנגערופן ווי אַמאָל אין דער צייט פון „כתבי־הקודש" ביים ערשטן בית: „בית תפלה" (ישעיה נו, ז; מל' א—ח, ל); „בית ה' " (מל' ו—לו, ז—יב); „בית אלהים" (תהלים קכב, א און ט; מב, ה; קטו, יט); „מועדי אל" (תהלים עה). בשעת יידן זיינען געווען אַ פאָלק אין זייער לאַנד, האָבן זיי קיין באַזונדערע צענטערס, פאַראייניקונגס־ערטער, ניט באַדאַרפט, ווייל זייער לאַנד האָט זיי פאַראייניקט. האָבן זיי באַדאַרפט האָבן נאָר הייליקע הייזער זיי צו דערנענטערן צו גאָט, צו אים צו בעטן. אָבער אין גלות, צווישן פרעמדע פעלקער, וואָס זיינען געווען זייערע מושלים, און וואָס די יידן האָבן געקענט צווישן זיי אַסי־מילירט ווערן, האָבן זיי געמוזט האָבן אַזעלכע צוזאַמענקום־ערטער, וואָס האָבן זיי דאָרט פאַראייניקט און צוזאַמענגעהאַלטן דורך דאָונען און לערנען בציבור.

צוליב דעם שטעלט דער תלמוד אַזוי הויך די תפילה בציבור אין פיל מאמרים, למשל: אַ תפילה ווערט פון גאָט ניט געהערט, סיידן אין בית־הכנסת; צען יידן, וואָס דאָוונען צוזאַמען — איז די שכינה מיט זיי (ברכות ו, ע"א). ר' נתן זאָגט: פון וואַנען ווייסט מען, אַז גאָט איז ניט ממאס די תפילה פון אַ רבים, ווייל עס ווערט געזאָגט: „הן אל כביר ולא ימאס" (איוב, לו, ה) — גאָט איז ניט ממאס די מערהייט[2]; און אַזוי: „ער האָט אויסגעלייזט אין פרידן מיין זעל פון קריג צו מיר, ווייל פיל זיינען געווען מיט מיר" (תהלים, נה, יט); עס האָט געזאָגט דער הייליקער: „געלויבט איז דער וואָס באַשעפטיקט זיך אין תורה און גמילת חסדים און דאָונט מיטן ציבור, פאַררעכן איך אים אַזוי ווי ער וואָלט מיך אויסגעלייזט און מיינע קינדער פון די אומות העולם" (ברכות, ח, ע"א), און נאָך צענדליקער אַזעלכע מאמרים. און צוליב דעם טעם האָט מען אויך אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל מתפלל זיין נאָר אין העברעאיש, ניט אין קיין פרעמדער שפּראַך, אפילו ניט אין אַראַמיש, וואָס איז געווען נאָענט צו העברעאיש (שבת, יג, ע"ב), ווייל די העברעאישע נאַציאָנאַלע שפּראַך פאַראייניקט אויך יידן צוזאַמען.

דער בית־הכנסת איז ניט געווען אָפּגעגעבן נאָר אויף דאָוונען, נאָר אויך צו לערנען תורה, אויף דערציען דאָס פאָלק דורך דרשות און מוסר און מידות טובות, וואָס זיינען געהאַלטן געוואָרן אַלע שבתים און יום־טובים, לויט ווי עס דערציילט פילאָן, אַז אין זיין צייט פלעגן זיך עפענען שבתים לערנהייזער צו טויזנטער, וואו מען האָט געלערנט פאַרשטאַנד, מעסיקייט, זריזות, געריכטיקייט און בכלל אַלע מידות טובות. עזרא האָט איינגעפירט, צוריקקומענדיק פון גלות בבל, דאָס אַלטע געזעץ פון משהן (דברים, לא, יא—יג), פאַרצולייענען די תורה ביים דאָוונען (עזרא, ח; זע ב"ק פב, ע"א; מכילתא בשלח; ירוש', מגילה א) פאַרן פאָלק, און שפעטער פלעגט מען זי לייענען מיט אַן איבערזעצונג אין בבל אין אַראַמיש און אין די גרי־כיש־רוימישע פראָווינצן אין גריכיש און ממילא האָלטן דרשות צו דערקלערן די תורה. די דאָזיקע פאַראייניקונג פון דאָוונען און לערנען — דאָס געבעט־הויז מיטן לערן־הויז, האָבן אויפגעהאַלטן יידן אין גלות און זיי דערצויגן ווי אַ באַזונדער מאַראַליש קולטור־פאָלק.

---

2. דער דרשן דערקלערט כביר ניט ווי אַ טיטל פאַר גאָט, נאָר ציט צו דאָס וואָרט צום וערב „לא ימאס".

ט. הערפאָרד, דער אוניטאַרישער ענגלישער גייסטלעכער, זאָגט אין זיין דאָס פּרושישע יידנטום [3] : „דער וואָס אויסגעפונען צום ערשטן מאָל די תפילה אין דער סינאַגאָגע צוזאַמען מיט פּאַרלייענען און דרשענען, איז געקומען אויף אייניר פון די גרונט־שטריכן פון דער גייסטיקער נאַטור פון מענטשן און האָט געמאַכט איינע פון די אַנטדעקונגען, וואָס האָט פּאָזיטיוו משפּיע געווען די צוקונפטיקע אַנטוויקלונג פון דער מענטשהייט אין אַלע צייטן“ ; ער וויזט אויך אַן [4] : „אויף וויפל עס איז מיר באַקאַנט, איז קיינמאָל ניט געווען אין דער גאַנצער געשיכטע וועלכע ניט איז פּאַרעם פון תפילה בציבור, ביז וואַנען עס איז געגרינדעט געוואָרן די סינאַגאָגע. ביז דעמאָלט איז דער גאָטעסדינסט אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין אַ טעמפּל אָדער אין אַ קרטיקן הייליקטום און איז באַשטאַנען אין ברענגען אַ מתנה אָדער אַ קרבן, געווינטלעך דורך דער פּאַרמיטלונג פון אַ פּריסטער, און עס איז געווייס געוואָרן באַגלייט דורך אַ פּאַרגעשריבענעם געבעט ; אַזוי איז דאָס אויך געווען אין בית־המקדש אין ירושלים, כל־זמן ער האָט עקסיס־טירט... אָבער די סינאַגאָגע באַצווועקט עפּעס אַנדערש. איר אידייע איז אַ צווייפּאַכע : זי איז געווען דאָס אָרט פון אַ געמיינדע־גאָטעסדינסט און פון אַ לערנהויז. פון אַלע איינריכטונגען, וואָס מענטשן האָבן אַמאָל אויסגעפונען, האָט די סינאַגאָגע די לענגסטע איינהייטלעכע געשיכטע, און אַז זי האָט אויסגעפירט אַ מענטשלעכע דויערנדיקע באַדערפענישן, זעען מיר דערפון, וואָס די קריסטלעכע אמונה האָט איבערגענומען פון די יידן די אידייע איינצוארדענען זי אויך ביי זיך“.

עס איז מערקווירדיק, אַז אין אונדזער יידישער אומגאַנגס־שפּראַך רופט מען די סינאַגאָגע נאָר אויף איר צוועק צו באַלערנען מיטן נאָמען „שול“ (לערן־הויז), „בית־מדרש“, ניט מיט אַ נאָמען, וואָס זאָל באַצייכענען דאָס תפילה טאָן אין איר.

שפּעטער אין בבל, וועו עס האָט זיך פּאַרשפּרייט דאָס לערנען תורה אין איר גאַנצן פּאַר־נעם, און מען האָט זיך ניט געקענט באַגונגענען מיט קריאת התורה און דרשות אין בתי־כנסיות, זיינען געשאַפן געוואָרן פּאַר לערנען באַזונדערע „בתי־מדרשים“, וואָס זיינען פּאַראיניקט גע־וואָרן מיט די בתי־כנסיות, און די חכמי־ישראל האָבן עדערשנט : „איך שלאָף, און מיין האַרץ איז וואַכעדיק“ (שיר השירים, ה, ב), „איך שלאָף אין בית־המקדש, און מיין האַרץ איז וואַכעדיק אין די בתי־כנסיות און אין די בתי־מדרשים“ (שהש״ר), „איך בין אַ מויער און מיינע בריסט זיינען ווי די טורעמס“ (שיר השירים, ח, י) — דאָס זיינען די בתי־כנסיות און בתי־מדרשות פון בבל (מגילה, כט, עא), „דו ביסט אונדז אַ וואוינונג אין אַלע דורות“ (תהלים, צ, ד) — דאָס זיינען די בתי־כנסיות און די בתי־מדרשים (דאָרטן גופא).

ווי מיר האָבן געזען פון די אלע מאמרים, זיינען די בתי־מדרשים געווען אָפּגעזונדערט און באַשטימט נאָר אויף לערנען און די בתי־כנסיות נאָר אויף דאַוונען. אָבער שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן צו פּאַראייניקן אין די בתי־מדרשים לערנען מיט דאַוונען, ווי עס ווערט אי־בערגעגעבן אין ברכות ח, ע״א : אמר אביי : מריש הוא גריסנא בגו ביתאי ומצלינא בבי כנישתא כיון דשמענא להא דא״ר חייא בר אמי משמיה דעולא : מיום שחרב בית־המקדש אין להקב״ה בעולמו אלא ארבע אמות של הלכה בלבד לא הוה מצלינא אלא היכא דגריסנא [אביי האָט גע־זאָגט : פון אָנהייב האָב איך געלערנט אין שטוב און געדאַוונט אין בית־הכנסת, אָבער ווי איך האָב געהערט, וואָס עס האָט געזאָגט ר׳ חייא בר אמי אין נאָמען פון עולא, אַז פון דעם טאָג, וואָס איז חרוב געוואָרן דער בית־המקדש, האָט ניט הקדוש־ברוך־הוא אין זיין וועלט נאָר די פּיר איילן פון הלכה אַליין, האָב איך ניט געדאַוונט נאָר ווו איך האָב געלערנט]. „רבי אמי ורבי אסי אע״ג דהוו להו תליסר בי כנישתא בטבריא לא מצלו אלא ביני עמודי היכא דהוו גרסי״ [רבי אמי און רבי אסי, כאָטש זיי האָבן געהאַט דרייצן בתי־כנסיות אין טבריא, האָבן זיי ניט געדאַוונט נאָר צווישן די זיילן, וואו זיי האָבן געלערנט].

3. איך ציטיר לויט דער דייטשישער איבערזעצונג, לייפּציג, 1913, ז׳ 167.
4. דצ״ו, זז׳ 65־66.

צוליב דעם האָבן מיט דער צייט די בתי־מדרשים געמומען אייבערהאַנט אין אַלע קהילות. זיי האָבן זיך געפונען אומעטום אין אַ גרויסער צאָל, אָבער אַ בית־הכנסת, אַ סינאַגאָגע, אַ שול איז געווען נאָר אַן אייניציקע אין יעדער קהילה. בעת אין די בתי־מדרשים דאָוונען און לערנען אַלע נכבדים פון דער קהילה, דאָוונט אין שול מייסטנס דער המון. די חסידים האָבן שפּעטער פאַרביטן דעם בית־מדרש אויף דעם שטיבל און באַציען זיך נאָך נעגאַטיוועך ווי די מתנגדים צו דער שול.

ב. די ביאַליסטאָקער שול אין פאַרגלייך מיט ווילנער און גראָדנער

די גרונטפאָרעם פון אַלטן בית־הכנסת אָדער פון דער סינאַגאָגע אין דער דיאַספּאָרע אין די גריכיש־רוימישע לענדער איז באַנייט געווארן ערשט אין די נייע סינאַגאָגעס פון די מערב־לענדער און אין אַמעריקע און אויך ביי אונדז אין די אַזוי גערופענע כאָרשולן ביי די רעפאָרמירטערע יידן. די כאָרשולן זיינען שוין נאָכגעמאַכט געווארן לויטן מוסטער פון די אויסלענדישע סינאַגאָגעס, וואו עס ווערט פאָראייניקט ווי אַמאָל דאָוונען מיט געזאַנג אין כאָר און מיט מאָדערנע דרשות (פריידיקן). אָבער ביי דעם טייל פרומע יידן אין די מזרח־לענדער, וואו דאָס לערנען ווערט אַריבער דאָס דאָוונען, האָט די שול־סינאַגאָגע מייסטנס פאָר־לאָרן איר אַמאָליקן לכתחילהדיקן פּראַקטישן ווערט. זי איז געבליבן נאָר אַן אַלטער פאָרהייליקטער טראַדיציאָנעלער רעליגיעזער אַנשטאַלט, וואָס אין אים דאָוונט מייסטנס דער פשוטער עולם, דערהויפּט צוליב דעם חזן מיט די משור־רים, וואָס דאָס ציט אים אָן, אָן דרשות און איבעריקער כוונה.

איך זאָג „מייסטנס", ווייל עס האָבן זיך געפונען און עס געפינען זיך אויס־נאָמען, ווי, צום ביישפּיל, די ווילנער שול. זי האָט אויפגעהאַלטן איר גרונטפאָ־רעם; זי האָט שטענדיק אַ גרויסן חזן מיט אַן איינגעאָרדנטן כאָר, אירע חזנים זיינען געווען שטענדיק די בעסטע וועלט־באָרימטע זינגערס, און זי האָט אויך שטענדיק אַ גרויסן דרשן אַ שטאָט־מגיד, וואָס פאָרנעמט דאָרט אַן אָרט פון אַ רב. איז טאָקע דער ווילנער יידישער עולם שטענדיק דער אַנטוויקלטסטער פון אַלע יידישע קהילות אין אונדזער געגנט, ווייל ער איז געווען דערצויגן אויף ליטורגישער מוסטערהאַפטער נגינה און אויף רעליגיעזע און מאָראַלישע דרשות מיט הויכע אידעאַלן. זייענדיק אַמאָל אין ווילנע אין אַ מיוחסדיקן שבת, ווען דער חזן האָט געדאָוונט מיטן כאָר און דער דעמאָלטדיקער שטאָט־מגיד ר׳ יאָנקעלע חריף האָט געדרשנט, האָב איך געזען, ווי די שול איז געווען געפּאַקט קאַפּ אויף קאַפּ, און דער עולם האָט מקבל נחת געווען און געשלונגען די ווערטער פון ביידע. אַרויסגייענדיק האָב איך געהערט, ווי דער עולם האָט אויסגעדריקט די התפּעלות פון ביידע מיט גרויס מבינות.

אויך גראָדנע האָט שטענדיק געהאַט אַ שיינע שול מיט אַ גוטן חזן, און אין איר האָבן געדאָוונט אַלע שטאָט־גבירים און נכבדים. אָבער די ביאַליסטאָקער שול

איז געווען ווי אין אַלע קלייניע שטעטלעך אַן אָפּגעלאָזענע, אַ שמוציקע. דער שטענדיק אָפּענער פּאָליש אין דער אָלטער שול איז געווען אַ מקום מקלט פּאַר אַלע אונטערוועלט־פּאַרשוינען, אין די גרויסע שמות־קאָסטנס פלעגן נעכטיקן און זיך באַהאַלטן אַלע מאָרק־גנבימלעך.

אַ חזן האָט די ביאַליסטאָקער שול געהאַט אַ קליינעם און אומבאַדייטנדיקן. קיין מגידים האָט זי אויך ניט געהאַט. דער „מגיד מישרים" איז אַמאָל געווען נאָר אין אַלטן בית־מדרש. נאָר אין אירע פיר צוגעמויערטע קהל־שטיבלעך זיינען געווען, מיר האָבן געזען אויבן, רעליגיעזע חברות פון בעלי־מלאכות, וואָס האָבן געלערנט ביי רבֿיים חומש מיט רש"י, נ"ך, מדרש, עין יעקב, מנורת המאור און שולחן ערוך. אין דער ביאַליסטאָקער שול האָט שטענדיק געדאַווענט נאָר דער פּראָסטער עולם.

די סיבה דערפון איז געווען, ווייזט אויס, וואָס דער ביאַליסטאָקער ערשטער ישוב פון יידן איז געגרינדעט געוואָרן דורכן בעסערן לומדישן קלאַס, וואָס האָט זיך גענייטיקט אין אַ בית־מדרש, דער עיקר אויף צו לערנען און אויך צו דאַווענען. דעריבער האָבן זיי פריער אויפגעבויט אַ בית־מדרש נאָך אין יאָר תע"ח, און אין אים איז געגרינדעט געוואָרן אַן אַריסטאָקראַטישע, תלמודישע, אינטעליגענטע, אָפּגעשלאָסענע חברה מיטן נאָמען „נר תמיד", וואָס אין איר האָט זיך קאָנצענטרירט דער גאַנצער „שמאַלץ" — „סלתה ושמנה" פון דער ביאַליסטאָקער יידישער שער געזעלשאַפט. לויט די שווערע באַדינגונגען וואָס מען האָט געשטעלט ביים אויפגענומען ווערן אין דער חברה, איז דאָרט פאָרן פשוטן עולם קיין אָרט ניט געווען.

אַז עס איז שפּעטער אויפגעבויט געוואָרן די שול[5], האָט אין איר זיך קאָנצענטרירט נאָר דער פשוטער עולם מיט די פּראָסטערע בעלי־בתים בראש, וואָס אין דער חברה „נר תמיד" זיינען זיי ניט אויפגענומען געוואָרן. אַז דער יידישער ישוב האָט זיך פאַרגרעסערט אין ביאַליסטאָק, און פון איר געטאָ האָבן זיך יידן פאַרשפּרייט אין אַלע שטאָט־טיילן, און מ'האָט שוין דאָרט אויפגעשטעלט בתי־מדרשים דעמאָקראַטישע, אין חברות „נר תמיד", נאָר פאָר לומדים און חשובע יידן, זיינען דאָס ביסל בעלי־בתים און נכבדים, וואָס האָבן פון אָנהייב נאָך געדאַווענט אין שול, אַריבער אין די בתי־מדרשים, און די שול איז אָפּגעגעבן געווארן דורכויס דעם המון. די שול האָט אָבער געשפּילט אַ גרויסע ראָלע לויט די געזעצן פון דער רוסישער רעגירונג, וואָס האָט בטל געמאַכט די יידישע קהילה און האָט אויף איר אָרט געגרינדעט אַ יידישע רעליגיעזע געזעלשאַפט פון דאָוונערס; די סינאַגאָגע אויפן שולהויף איז געווארן ביי איר יורידיש־אָפּיציעל דער צענטער פון אַלע דאָוונערס, וואָס נאָר אויף אירע הוצאות האָט מען געקענט

5. ווי מיר האָבן אויבן דערקלערט, קען זיין אַז עס איז פריער אויפגעבויט געוואָרן אַ הילצערנע שול אין ביאַליסטאָק נאָך פּאַרן בית־מדרש, אָבער אַט די הילצערנע שול האָט אָפּגעברענט.

אַרויסנעמען געלט פון דער קאָראָבקע, און דאָס האָט געבראַכט צו די פּאַרשיי־דענע קריוודעס.

לאָמיר דאָ דערמאָנען אַז די שול אין ביאַליסטאָק איז געגרינדעט געוואָרן שפּעטער ווי דער אַלטער בית־מדרש. אָבער שוין פון יאָר תק״י (1750) ווערן דערמאָנט אירע גבאים. אין תקל״ב (1772) איז אויסגעמויערט געוואָרן די „אַלטע שול״. מען האָט זי אומגעוואָרפן חול־המועד פּסח, תרס״ה (1905) און אויפגע־שטעלט די נייע כ״ו אלול, תרע״ג (1913).

ג. די וויכטיקסטע בתי־מדרשים

ביי יידן אַליין איז אָבער געבליבן די זעלביקע קהילה־אַרדענונג, וואָס האָט זיך אָבער צעטיילט אין צענדליקער צענטערס, ווייל יעדער בית־מדרש איז גע־וואָרן אַ צענטער פון זיין גאַס, פון זיין קוואַרטאַל, און זיי אַלע צוזאַמען זיינען געווען פּאַראייניקט דורכן ראַבינאַט, און שפּעטער דורך דער ביאַליסטאָקער „צדקה גדולה״, דעם אַזוי גערופענעם ק א מ י ט ע ט . אין דער דאָזיקער יידישער ניט־אָפּיציעלער קהילה־אַרדענונג האָבן די בתי־מדרשים געשפּילט די הויפּטראָלע; זיי האָבן זיך געוויינט פאַר די מיטגלידער פון דער קהילה. אויף אירע אסיפות וועגן אַלגעמיינע יידישע שטאָטישע ענינים זיינען אויפגערופן געוואָרן נאָר פאַרשטייערס פון אַלע בתי־מדרשים, וואָס האָבן געהאַט די דעה אויף אַלץ. אין די בתי־מדרשים האָבן געווויינלעך געשפּילט די הויפּטראָלע די לומדים, מיוחסים און גבירים פון זייערע קוואַרטאַלן. אַזוי אַרום האָט יעדער בית־מדרש געהאַט זיין כאַראַקטער און געטראָגן זיין אייגענעם שטעמפּל און האָט געהאַט זיין געשיכטע, וואָס מייסטנס איז דאָס פאַרשריבן געוואָרן אין באַ־זונדערע פּנקסים, וואָס צוזאַמען שטעלן זיי אויף די רעליגיעזע געשיכטע פון דער ביאַליסטאָקער קהילה. לויט די דאָזיקע פּנקסים, וי ווייט איך האָב זיי געקענט באַקומען[6], גיב איך דאָ איבער אַ קורצן איבערבליק איבער דער גע־שיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער ביאַליסטאָקער רעליגיעזער קהילה לויט אירע יאָרן.

---

6. טייל פּנקסים זיינען פאַרלוירן געוואָרן, טייל זיינען לכתחילה געווען ווערטלאָז. חוץ דעם האָב איך זיך אַנגעשטויסן אויף אַזעלכע נאמני הפּנקס וואָס ווילן דעם אוצר זייערן בשום אופן ניט אַרויסגעבן פון זייערע הענט, אפילו ווען עס גייט אין וויסנשאַפטלעך אויספאָרשן די געשיכטע פון זייער בית־מדרש.

איך האָב בכלל מאריך געווען ביי די עלטערע בתי־מדרשים, וואָס אין זיי האָבן געדאַווענט און געלערנט די פאַרצייטיקע מיוחסדיקע יידן, די שטאָט־פאָטערס פון די שפּעטערדיקע פאַמי־ליעס אין ביאַליסטאָק, וואָס אַ גרויסער טייל פון זיי זיינען שוין היינט פאַרגעסן געוואָרן, אָבער אין זייער צייט האָבן זיי געשפּילט אַ גרויסע ראָלע אין אויפבויען ביאַליסטאָק.

דער אַלטער בית־מדרש

א) דער א ל ט ע ר ב י ת ־ מ ד ר ש אויפן שולהויף איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תע״ח (1718) מיט אַ חברה „נר תמיד״. פון אַנהייב איז ער געווען אַ הילצערנער. שפעטער, בערך אין תק״ס איז ער אויפגעמויערט גע־ווארן. וועגן אים האָבן מיר שוין געשריבן פריער.

דער נייער בית־מדרש

ב) דער נ י י ע ר ב י ת ־ מ ד ר ש אויפן שולהויף איז פריער געווען אַ הילצערנער. פון אים איז ניט געבליבן קיין פנקס, נאָר אַ פנקס פון אַ חברה „שולחן ערוך אורך חיים״, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין אים אין יאָר תקס״ו. קען מען רעכענען, אַז דער בית־מדרש איז אויפגעבויט געוואָרן מיט עטלעכע יאָר פריער, אַן ערך אין תק״ס. דער איצטיקער מויער איז אויפגעמויערט געוואָרן אין יאָר תרי״ג און איז באַנייט געוואָרן אין יאָר תר״ך.

זיין נאָמען „נייער בית־מדרש״ באַווייזט, אַז ער איז געווען דער צווייטער בית־מדרש אין ביאַליסטאָק נאָכן אַלטן. אין דעם פנקס פון יאָר תרט״ו, שוין פון דעם גרויערטן בית־מדרש, זיינען אייגנגעשריבן די החלטות פון די שטעט פון די יורשים פון די אַלטע שטעט פון זייערע עלטערן אין הילצערנעם בית־מדרש. די וויכטיקסטע מזרח־שטעט האָבן געהערט צו די יורשים פון :

לייב צפורת הנקראין היילפערן, צבי הירש ב״ר דוד זאבלודאָווסקי, יצחק זאבלודאָווסקי, אברהם במו״ה יהודה ראַפאַלאָווסקי, יהושע העשיל היילפערן, משה מאלץ הנקרא משה סלאָווטש, יעקב־יהושע רייגראַדסקי, חיים־שלמה, זלמן ב״ר אליעזר־מאיר שאַשקעס, חיים־אליעזר ב״ר אריה־לייב ראשקעס, יעקב־קאָפּל היילפערן, אברהם עבער ב״ר מאיר ווינרייך, צבי הירש במו״ה דובער פריידענ־בערג, ישעיה במו״ה יצחק זילבערפעניג און אַזוי כסדר.

פון די נייע בעלי־בתים רעכענען זיך : סנדר מיעדאָוניק, הרבני המופלג ר׳ מאיר־אליהו ב״ר משה־שמואל זילבערבלאָט, שאול במו״ה משה־אפרים באַרוכין, אהרן זילבערשטראָם, אייזיק האָראָדישטש און אַזוי כסדר.

אויף דעם פנקס פון חברה שו״ע או״ח פון תקס״ו איז אונטערגעשריבן דער דעמאָלטדיקער רב ר׳ שלמה־זלמן בהר״ח מיטן דיין זאב־וואָלף במוהר״ר בנימין. פון אירע ערשטע מיטגלידער געפינען מיר : ר׳ הלל בה״ר ר׳ שלמה־זלמן, חנוך־זונדל במו״ה יוסף (דער בעל־ענפים), נחום הורוויץ, קאָפּל במוהר״ר ר׳ יהודה־לייב היילפערן, גרשון בלא״א מוהר״ר אלחנן הענדיל, יצחק במוהר״ר טוביה בכרך אאז״ו.

עס זיינען געמאַכט געוואָרן שפעטער, ו׳ עש״ק ז׳ שבט, תקע״ד, צען תקנות, וואָס לויט זיי דאַרף יעדער חבר צאָלן אַ גדול פּויליש יעדע וואָך פאַר הצטרכות החברה און פאַר סעודה גדולה אויפן סיום פון גאַנצן שו״ע או״ח מרישא

לסופּא, און אז מען וועט איין מאָל ניט קומען לערנען, דאַרף מען באַצאָלן קנס אַ גדול. נאָך דער פּטירה פון אַ חבר ח״ו דאַרפן צען חברים גיין דאַרט דאָוונען און לערנען גאַנץ שלושים. שפּעטער האָט מען לויט אַ החלטה פון יאָר תקע״א פאַרקלענערט דעם קנס אויף אַ חצי גדול.

צווישן די חברים פון יאָר תקס״ט זיינען געווען: הרבני המופלג המפורסם מו״ה יהודה־לייב במו״ה שמחה מפּרעשבורג, אברהם בהקדוש מו״ה יהודה ז״ל. אין יאָר תקע״ד האָט מען איינגעשריבן דעם אברך הרבני המופלג המפורסם כמו״ה יהודה־לייב במו״ה בנימין כהנא; דאָס איז געווען דער שפּעטערדיקער דיין ר׳ לייב כהן. ר״ח שבט, תק״ץ איז איינגעשריבן געוואָרן ווי אַ חבר הרבני המופלג המפורסם משה במוהר״ר זאב חרלפּ, דער מחבר פון באר שבע, דער שפּעטערדיקער טרעסטענער רב, און אויך הרבני המופלג המפורסם במו״ה יצחק־אייזיק במו״ה אברהם און האָט געגעבן אַ רו״כ וחצי.

עס איז איינגעשריבן געוואָרן למזכרת בפקודת כל החברה — הנגיד מו״ה הילל בהרב ר׳ שלמה־זלמן בהר״ח, אַז ער איז שולדיק געבליבן וואָכער און קנס פון יאָר תקפ״ג, אויך עשרה זהובים אויף אַ ש״ס, און מען האָט געמאַנט, און ער האָט ניט באַצאָלט.

אין בית־מדרש איז געווען אַ „חברה מקרא״ און „חברה מדרש״, וואָס האָבן געהאַט צוואַנציג אַבאָנענטן פאַרן מדרש תנחומא, וואָס ר׳ חנוך־זונדל במו״ה יוסף האָט געדרוקט מיט זיינע ענפים אין ווילנע און האָראָדנע אין יאָר תקצ״ג.

יחיאל נעכעס בית־מדרש

ג) י ח י א ל נ ע כ ע ס ב י ת־מ ד ר ש איז געגרינדעט געוואָרן על־ידי הישיש יחיאל נעכעס[7] און זיין טאָכטער לאה אין יאָר תק״פ.

דאָרטן איז אויך געשאַפן געוואָרן אַ „חברה מקרא״ צו לערנען מקרא צווישן מנחה און מעריב, און זי איז הקדומה לכל החברות. אין פּנקס פון יאָר תקפ״ב

---

7. יחיאל נעכעס איז געווען אַ באַקאַנטע פּערזענלעכקייט. נעכע איז געווען זיין וויבס נאָמען. זי איז געווען אַן אשת־חיל. זיין פאַמיליע־נאָמען איז געווען הערשקאָוויטש אויף זיין פאָטערס נאָמען הערש. ער האָט געהאַט פינף טעכטער און האָט געגומען פאַר זיי איידעמס לומדים, וואָס האָבן פאַרנומען חשובע ערטער אין ביאַליסטאָק: חיים־זעליג ברבי אריה־לייב (געשט. כ״ח סיון, תקס״ז); יעקב ברבי בנימין בישקע סלאָנימסקי (חיים־זעליג סלאָנימסקים פאָטער, געשט. תקצ״א); רבי שמחה בונים ברבי חיים (געשט. י״ח אלול, תקצ״ט); לייזער ברבי חיים (געשט. כ׳ תשרי, תר״ט) און הרב רבי מאיר ברבי אליעזר אַלדמאַן נעכעס (געשט. תענית אסתר, תרכ״ג).

רבי מאיר נעכעס האָט געהאַט דריי איידעמס: הרב רבי גרשון חן־טוב, מחבר און מו״ץ (דערמאָנט אויבן); הערשל פּיילעט מאקאָווסקי (דער שוער פון די צוויי גאונים, הרב רבי מאיר־שמחה און הרב רבי שמואל ליפשיץ) און אַ געוויסן רבי שמואל.

דער נוסח פון ר׳ יחיאלס מצבה איז אַזאַ:

לז״ע יהיה צדיק ה״ה הישיש המופלג יר״א מ׳ יחיאל במ׳ צבי ז״ל נפ׳ בש״ט וב״ט שנת תקפ״ו הוא בנה ב״מ שמגדלין בו תורה ותפלה וחמש [?] תנצבה.

זיינען אייגנעשריבן געווארן אלע חברים מיט זייערע נעמען, אבער דער פנקס איז פאַרלוירן געגאַנגען. לויט ווי עס באַשרייבט דער קאַרעספאַנדענט פון הצפירה[8] (נומ׳ 43, תרל״ז) האָט ר׳ יחיאל נעכעס אָפּגעעבן זיין שטוב און האָט אויפגעשטעלט אַ ניי הויז פאַר אַ בית־מדרש. פאַרן טויט, אין יאָר תקפ״ז, האָט ער אָפּגעזאָגט דעם בית־מדרש פאַר דער קהילה אָבער מיטן תנאי, אַז זיינע יורשים זאָלן האָבן מזרח־שטעט, און פון זיי זאָל מען אויסקלייבן גבאים.

אַז דעם בנין האָט מען שפּעטער געמוזט איבערבויען, איז געבליבן ביי די בית־מדרש־חברים (נאָך ר׳ מאיר נעכעס פּטירה, תרכ״ג) אומצואוואַרפן דעם אַלטן בנין און אויפשטעלן אויף זיין אָרט אַ געמויערטן גרויסן בית־מדרש, וואָס איז פאַרטיק געווארן און מען האָט אים מחנך געווען ר״ה, תרכ״ו. דערביי האָט מען געמאַכט אַ נייעם פּנקס פון חברה מקרא אין יאָר תרכ״ח. דער ערשטער חתום אויף אים איז געווען הרב ר׳ גרשון חן־טוב. דער בנין האָט געקאָסט 5,000 רובל. די זיבן נבחרים אויפן בנין־הבית זיינען געווען: ר׳ משה־אהרן במ׳ שמואל, ר׳ בנימין (גארפינקל) ב״ר שמואל הלוי (דער סו״ד, דער מחבר פון בגדי ישע); ר׳ אשר ב״ר נחמן הכהן, ר׳ שרגא יוסף ב״ר אברהם הכהן, ר׳ יונה במ׳ טוביה (סלאָנימסקי), ר׳ יקותיאל במ׳ אביגדור ורבי מאיר במ׳ יחיאל. אַנדערע שבעה נבחרים זיינען אויסגעקליבן געווארן אויף צו געבן החלטות אויף שטעט: ר׳ ברוך ב״ר משה, ר׳ אביגדור במ׳ יחיאל, ר׳ אליעזר במ׳ שמואל, ר׳ שמואל במ׳ אברהם הכהן, ר׳ יונה במו״ה טוביה (סלאָנימסקי), ר׳ מאיר במ׳ יחיאל ורבי דניאל במ׳ שמואל.

עס איז דעמאָלט אויסגעבראַכן אַ מחלוקה[9] צווישן די יורשים פון יחיאל נעכעס מיט די מתפּללים וועגן דער חזקה אויפן בית־מדרש. אויסצוגלייכן די חזקה איז אַראָפּגעקומען ר׳ ח״ז סלאָנימסקי, אַן אייניקל פון יחיאל נעכעס (אין יאָר תרל״ז) און האָט גאָר ניט געקענט אויספועלן. דער סכסוך צווישן די צדדים איז אָנגעקומען אַזש בערכאות, דער בית־מדרש איז צוליב דעם אַ געוויסע צייט געווען געשלאָסן דורך פּאָליציי, ביז ר׳ ליפּעלע האָט אַרויסגעגעבן אַ פּסק בית־דין, אַז אויף אַ משך פון 50 יאָר האָבן די יורשים חזקה אויפן בית־מדרש לויט דער צוואה פון יחיאל נעכעס.

יחיאל נעכעס בית־מדרש איז געווען דער ערשטער בית־מדרש, וואָס איז געגרינדעט געווארן אויסערן שולהויף, פאַר די יידישע אייגנווואוינערס פון דעם מיטעלן קוואַרטאַל פון ביאַליסטאָק, אַז זיי זאָלן ניט באַדאַרפן גיין לערנען און דאַוונען אַזש אויפן שולהויף. די צוויי בתי־מדרשים אויפן שולהויף האָבן שוין

8. דער אונטערשרייבער חתמעט זיך „האוהב אמת ורודף שלום״. ווייזט אויס, אַז דאָס איז געווען אליהו סלאָנימסקי, וואָס איז געווען דער סוכן און קאָרעספּאָנדענט פון הצפירה, אויך ניט חז״ס, דער רעדאַקטאָר, וואָס אין אַ הערה וועגדעט ער זיך צום ראב״ד אין ביאַליסטאָק, ער זאָל זען אויסגלייכן דעם סכסוך אין זיין זיידנס בית־מדרש.

9. זען: נח זאַבלודאָווסקי, „די גרויסע מלחמה אין יחיאל נעכעס בית־מדרש״, אין דאָס נייע לעבן, נומ׳ 3000, 1929, זז׳ 23־24.

ניט געהאַט קיין אָרט פאַר אַלעמען. ווייל יחיאל נעכעס משפּחה האָט אַליין געהאַט גרויסע למדנים — מאיר נעכעס און זיין איידעם ר׳ גרשון חן־טוב זיינען געווען פון די גרויסע לומדים אין שטאָט — און אין בית־מדרש זיינען געווען אַ סך לומדישע ספרים, איז ער געוואָרן דער לומדישער בית־מדרש פאַרן מיטלען טייל שטאָט, אויסערן געטאָ־שולהויף.

פון דעם בית־מדרש זיינען אַרויס עטלעכע גאונים. עס האָבן אין אים געלערנט, ווי מען זאָגט, דער מחבר פון בגדי ישע; זיין זון ר׳ בנימין גארפינקל, דער טאַבאַק־פאַבריקאַנט, איז געווען שפּעטער פון זיינע חשובע בעלי־בתים. עס האָבן אין אים אויך געלערנט אין אייך צייט דער מחבר פון פּתחי תשובה ר׳ גרשון חן־טוב און ר׳ חיים־זעליג סלאָנימסקי. שפּעטער האָבן אין אים געלערנט די גאונים ר׳ אברהם אבא קליינערמאַן, ר׳ שבתל וואלאך און ר׳ שמואל ליפשיץ און מערערע גרויסע שטאָט־לומדים. דאָס געסל רופט זיך נאָך ביז היינט ביי יידן „יחיאל נעכעס״ געסל.

דער בית־מדרש רעכנט זיך נאָך היינט פאַר דעם לומדישן בית־מדרש מיט אַ סך לומדישע ספרים, אָבער אמתע לומדים געפינען זיך אין אים נאָר עטלעכע געצייטלטע, וואָס זיי זיינען די רבנים, וואָס לערנען אומזיסט מיט אַ חברה ש״ס פון אַ 3־4 מנינים טעגלעך, אָבער אַלץ מיטעלערע און עלטערע יידן. יונגעלייט געפינען זיך צווישן זיי כמעט גאָרניט.

דעם גבירס בית־מדרש

ד) דעם גבירס (איטשע זאַבלודאָווסקיס) בית־מדרש. נאָך יחיאל נעכעס האָט אויפגעמויערט אין דעם זעלביקן געסל אין יאָר תקצ״ד (צדקת לויט זיין מצבה) דער געוועזענער ביאַליסטאָקער גביר אַ גרויסן און שיינעם בית־מדרש. אין אים זיינען אויך געווען אַ סך לומדישע ספרים, און עס זיינען געזעסן און געלערנט אין אים לומדים, צווישן זיי איז געווען באַקאַנט: ר׳ פייוול דער חסיד מיט תלמידים. צווישן מנחה־מעריב האָט דאָרט געלערנט אַ רבי, וואָס דער גביר האָט אים געצאָלט און פלעגט אַליין אויך זיצן ביים לערנען. אָבער שפּעטער, נאָך זיין טויט, האָבן עטלעכע פון זיינע קינדער צוזאַמען מיט די שטאָטישע משכילים אין אים אַרײַנגענומען זייער כאָרשול און זיינע לומדישע ספרים האָבן זיי פאַרטיילט און פאַרקויפט. די דאָזיקע כאָרשול עקסיסטירט נאָך היינט אין דעם זעלביקן צושטאַנד, אָבער זי ווערט שוין מער ניט געהאַלטן פאַר אַ שול פון פרייזיניקע משכילים. עס דאָווענען אין איר געוויינלעכע בעלי־בתים, צווישן זיי אויך פרומע יידן, און זי ווערט פאַרנעכנט צווישן די פרומע שולן, זינט עס דאָוונט אין איר דער לעצטער רב־העדה ד״ר ר׳ גדליה ראָזענמאַן, וואָס איז אייניער פון די פרימסטע רבנים אין ביאַליסטאָק און דערצו אַ גרויסער למדן, וואָס איז אָפּיציעל אויך דער הויפּט־רב אין ביאַליסטאָק. ער האָט שוין דערהויבן די כאָרשול צו אַ פולקום פרומער שול.

דאָס זשידאָווסקי — אַדער „יחיאל נעכעס געסל" איז אַ דורכגאַנג־געסל פון גומיענער (קופיעצקע) צו וואַשליקאָוער (סענקעוויטשא) גאַס, און אירע מויערן אין דער גאַנצער לענג רעכטס גייען אַרויס מיט זייערע פראָנטן אויף פּילסודסקי (ליפּאָווע) גאַס און זיי זיינען מייסטענס דורכגאַנג־הויפן. די דאָזיקע באָזונדערע לאָגע האָט זי געמאַכט פאַר אַ צענטער פון די ערשטע בתי־מדרשים, גרויסע און קליינע, וואָס זיינען אויפגעשטעלט געווארן מחוץ דעם שולהויף־קוואַרטאַל.

אויך מוז איך אויפמערקזאַם מאַכן אויף אַ באַזונדערן גלות־שטעמפּל, וואָס ליגט אויף דער גרינדונג פון אַלע ביאַליסטאָקער בתי־מדרשים אויסערן שול־הויף פון דער אַלטער צייט: כאָטש יידן זיינען שוין דעמאָלט געווען צוויי דריטל פון דער גאַנצער באַפעלקערונג און זיי האָבן געווואוינט אין זייערע אייגענע הייזער אויף אַלע הויפטגאַסן אין מיטן שטאָט, וואו זיי האָבן געהאַט אויך זייערע געשעפטן און קראָמען, און קריסטלעכע אייגנווואוינערס און הייזער האָבן זיך דאָרט כמעט גאָרניט ניט געפונען (זיי האָבן כמעט אַלע געווואוינט הינטערן שטאָט), האָבן יידן פונדעסטוועגן ניט אויפגעבויט זייערע בתי־מדרשים אין פראָנט צום גאַס צו[10], אין מיטן שטאָט אַזוי ווי דער קאָשטשאָל און פראָווסלאַווע צערקווע. די יידן האָבן זיך מיט זייערע בתי־מדרשים אין די אויסער שולהויף־קוואַרטאַלן אַזוי ווי באַהאַלטן און פאַרשטעקט אין די הויפן און אין די הינטער־געסלעך (חוץ צוויי בתי־מדרשים אין דער שפּעטערער צייט). עס קען זיין, אַז די גובערניע, וואָס ביי איר האָט מען געדאַרפט נעמען אַ דערלויבעניש אויף צו בויען אַ יידיש געבעטהויז האָט אַזאַ דערלויבעניש ניט געוואָלט געבן, כדי די ביאַליסטאָקער יידישקייט זאָל זיך ניט וואַרפן אין די אויגן פון דער העכערער נאַטשאַלסטוואָ, וואָס מוז דורכפאָרן די דאָזיקע הויפטגאַסן, כאָטש פאַרבאָטן איז נאָר געווען אויפצושטעלן אַ יידיש געבעטהויז נאָענט פון אַ קירכע, און אפשר זיינען פאַרצייטיקע יידן געווען פּחדנים און האָבן מקיים געווען די צוואה פון יעקב אבינו: „למה תתראו".

אויף דעם דאָזיקן יחיאל נעכעס געסל האָבן זיך צו יענער צייט אויסגעבויט נאָך עטלעכע יחידישע בתי־מדרשים, אַזוי ווי מענדל־מאירס בית־מדרש, וואָס שפּעטער האָט אים דער נייער באַזיצער פון דעם הויז בטל געמאַכט.

צלאל אַגעס בית־מדרש

ה) צ ל א ל א ג ע ס (גאַניאַנדסקיס) ב י ת ־ מ ד ר ש איז אויפגע־מויערט געוואָרן מיט 100 יאָר צוריק, אַן ערך אין יאָר ת"ר[11], אין דעם דורכ־

10. דער פּוילישער קאָשטשאָל איז אויפגעשטעלט געוואָרן אַ הילצערנער נאָך אין 1581 און איז אויסגעמויערט געוואָרן אין 1617. די פראָווסלאַווע צערקווע איז פון יאָר 1846.

11. זיין אַבאַנעמענט אויפן ספר גליא מסכתא איז פון יאָר תר"ד. דאָרף מען רעכענען, אַז ער איז אויפגעשטעלט געוואָרן עטלעכע יאָר פריער. לויט דער צוואה פון דעם גרינדער

גאַנג־הויף פון גאָניאָנדסקין, אין דעם גרויסן ראָגאָוון הויז פון דריי גאַסן. דער בית־מדרש עקסיסטירט נאָך ביז היינט. מען דאַוונט און מען לערנט אין אים. ער האָט אויך אַ סך ספרים, נאָר רבנישע אַליין געפינען זיך דאָרטן מער ווי 500.

מענדל גראָוועס בית־מדרש

ו) מ ע נ ד ל ג ר א ָ ו ע ס ב י ת ־ מ ד ר ש איז דער עלטסטער יחי־דישער בית־מדרש אויף דער דערבייאיקער זאַמענהאָף־גאַס, אין אַ הויף; ער איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין יאָר תקפ״ו, ווי עס איז פאַרצייכנט אויפן ארון־קודש: מ״ג תקפ״ו. דער מייסד איז געווען מענדל גראָווע. דער בית־מדרש ווערט דערמאָנט ווי אַ פרענומעראַנט פון יאָר תקצ״ג אויפן ספר שני אליהו. עס געפינען זיך אין אים אַ סך אַלטע טייערע ספרים, אַ רעשט פון אַלטן בית־מדרש, וואָס איז אָפּגעברענט געוואָרן און איז אַריבערגעטראָגן געוואָרן אויפן זעלביקן הויף. מען דאַוונט נאָך און מען לערנט נאָך דאָרטן, אָבער אַ קליינער עולם. דער הויף געהערט ניט מער צו די גראָווסע, און דער בית־מדרש איז ניט אַרײַנגע־טראָגן אויף עולמות.

טיפּערמאַס בית־מדרש

ז) ט י פ ע ר מ א ָ ס ב י ת ־ מ ד ר ש געפינט זיך אין קוריאַנסקיס ראָגאָווע הויז (ראָג זשידאָווסקע און זאַמענהאָף). איצט דאַוונט מען אין אים נאָר שבת און יום־טוב.

קאָפּל היילפּערנס בית־מדרש

ח) ק א ָ פ ּ ל ה י י ל פ ּ ע ר נ ס ב י ת ־ מ ד ר ש איז אויף קילינסקי־גאַס, אין הויז פון קעמפּנערן (היינט גאָלדבערג). דאָס בית־מדרשל איז גע־גרינדעט געוואָרן פון קאָפּל היילפּערן, דעם אַמאָליקן ביאַליסטאָקער גביר און למדן, אין יאָר תקצ״ט (לויט אַן אויפגעהיטער רעגירונג־דערליבעניש פון 17טן אָקטאָבער, 1839 אויף צו בויען דעם הילצערנעם בית־מדרש אויף זיין אייגע־נעם פּלאַץ, וואָס ער האָט אָפּגעקויפט פון די „אַרגאַני״, מיט אַ באַשטעטיקונג און אונטערשריפט פון ביאַליסטאָקער פּאָליצמייסטער, 24טן יולי, 1840). דאָס בית־מדרשל איז אויך ניט אריינגעטראָגן אויף עולמות. עס געפינט זיך נאָך אָבער ביי דער זעלביקער פאַמיליע. די אַלע יחידישע בתי־מדרשים, וואָס זיינען ניט אָפּגעשריבן געוואָרן אויף עולמות, אַז זיי גייען אַריבער אין פרעמדע הענט, פאַרלירן זיי זייער רעכטלעכע עקסיסטענץ.

אריה־לייב ב״ר נחמיה גאניאָנדסקי פון יאָר תרט״ו (אונטערגעשריבן ווי אַן עדות איז ר׳ חנוך זונדל ב״ר יוסף דער „בעל ענפים״) איז דער בית־מדרש געשטאַנען אויף דעם זעלבן אָרט.

שמואל בולקאָוושטיינס בית־מדרש

ט) שמואל בולקאָוושטיינס בית־מדרש איז געוואָרן אויפגעמויערט און אָפּגעגעבן אויף עולמות אין יאָר תרי״ז דורך ר׳ שמואל בולקאָוושטיין, אַ ייד אַ למדן און עושר. לויט ווי עס גיט איבער אין פּנקס פון בית־מדרש אַן איניקל פון גרינדער, האָט די איניציאַטיוו צו מויערן דעם בית־מדרש געגעבן זיין פרוי פּערל־דבורה (געשטאָרבן ה׳ תשרי, תרל״ט). זי האָט דאָס אויך אויפגעקויפט אַלע טייערע ספרים, וואָס געפינען זיך אין דעם בית־מדרש, פאַר אירע אייִדעמס, די גרויסע לומדים: ר׳ יוסף־שלום שכנא (יוסף בהרב ר׳ חיים־פישל, מאקאָווער רב) און רבי אברהם־חיים, וואָס האָבן געלערנט אין דעם בית־מדרש און האָבן אין אים מרביץ תורה געווען. איז ער דעריבער געווארן אַ לומדישער בית־מדרש.

אין אים געפינט זיך אַ חברה לומדי־ש״ס, וואָס האָט געהאַט גרויסע רביים. דער גרעסטער פון זיי איז געווען הרב ר׳ נפתלי הערץ ברבי אריה הלוי (ר׳ לייב ווייִנשענקערס זון), וואָס איז שפּעטער געווארן יפּוער רב; ער איז געווען אַ גדול בנגלה ובנסתר. פון אַלע יחידישע בתי־מדרשים אין ביאַליסטאָק איז ר׳ שמואל בולקאָוושטיינס בית־מדרש דער וויכטיקסטער, ווייל ער געפינט זיך צום גאָס צו, אין רעכטן געשעפט־טומל פון קופּיעצקע־גאָס, און איז פול מיט מתפּללים און לערנערס כמעט דעם גאַנצן טאָג. זיין גרויסע טעטיקייט שטייגט אַריבער זיין קליינעם שטח; ווייל אין אים איז ניטאָ קיין פאַרקויפּטע שטעט, זיינען זיינע מיטגלידער פרייַע נכבדים פון זיין סביבה, וואָס בייטן זיך פון צייט צו צייט. פון די יחידישע בתי־מדרשים איז נאָר דער און ניימאַרקס בית־מדרש אַריינגעטראָגן אויף עולמות, און זייער עקסיסטענץ איז רעכטלעך געזיכערט.

מען דאַרף באַמערקן, אַז ר׳ שמואל בולקאָוושטיין איז געווען דער זיידע פון די צוויי שוועסטערס העלענע און פאַניע טריליגג, די מנדבות פון עולמות (זען די רשימה עולמות אין ווייטערדיקן קאַפּיטל, פונקטן ו און ז).

ר׳ שמואל בולקאָוושטיין איז געווען אַ ייד אַ למדן, אַ גרויסער נכבד און, ווי עס ווייזט אויס, אויך אַ קענער פון דער רוסישער שפּראַך. איז ער דעריבער אויסגעקליבן געווארן ווי אַ שליח אין דער ראָווינסקי־קאָמיסיע אין פּעטערבורג. בייַ זיינעם אַן אייניקל געפינט זיך אַ בריוו צו אים פון ביאַליסטאָקער רב רבי ליפּע היילפּערן, וואָס ער גיט אים אין אים זיין ברכה, ער זאָל מצליח זיין צו באַשיצן די יידישע אינטערעסן.

בית־מדרש גמילות־חסדים

י) דער בית־מדרש גמילות־חסדים שטייט אויף דער גרענעץ צווישן שולהויף און אויסער־שולהויף־קוואַרטאַל. דורך אַ שמאָלן דורכגאַנג קומט מען אין אים אַריין דורך פּילסודסקי (טיקטינער) גאָס.

לויט דער הקדמה פון זיין פּנקס איז פּריער, אין יאָר תקפּ״ח, געגרינדעט געוואָרן די חברה גמילות־חסדים מיטן „מראות הצבאות״ הסכמה. אָבער קיין באַזונדערע פּאַסיקע דירה פאַר דער חברה און פאַר דער זיכערקייט פון אירע משכנות האָט זי ניט געהאַט. האָט די חברה געוואַנדערט מדירה לדירה, ביז גאָט האָט זיי געהאָלפן צו באַקומען אַ פּאַסיקן חצר אין מיטן שטאָט[12], וואָס אין אים האָבן זיי אויפגעמויערט אַ בנין פאַרן גמילות־חסדים און פאַר אַ בית־מדרש צום לערנען און דאַוונען.

דער בית־מדרש איז געעפנט געוואָרן ג׳ אלול, תרי״ב. די תקנות קבועות פון בית־מדרש זיינען געמאַכט געוואָרן ה׳ מרחשוון עת לחננה (תרי״ג) לפ״ק. די ערשטע תקנה איז געווען, אַז מען טאָר ניט פאַרקויפן קיין שטאָט אין בית־מדרש אויסער די חברים פון חברה גמילות־חסדים. די חברה גמילות־חסדים, וואָס איז געווען פאַרהייליקט צוליב דעם, וואָס ר׳ וועלוועלע האָט זיך געערעכנט צווישן אירע מייסדים און האָט געגעבן אויף איר זיין הסכמה, האָט געמאַכט אַ גרויסע אַגיטאַציע פאַרן בית־מדרש, וואָס איז פאַראייניקט מיטן גמילות־חסדים, און זי האָט אים געשטעלט העכער אין זיין חשיבות פאַר אַלע עלטערע בתי־מדרשים, און דעריבער האָבן אין אים געקויפט שטעט אַלע אירע חשובסטע חברים.

עס איז געגנוג צו זאָגן, אַז מלכה־רייזל בלאָך, דעם גבירס טאָכטער, די אלמנה נאָך ר׳ סנדר בלאָך, די דעמאָלט חשובסטע פרוי אין ביאַליסטאָק, האָט געקויפט די ערשטע שטאָט אין מזרח ביים ארון־קודש אין דער רעכטער זייט, פאַר 18 רובל מיט 50 קאָפּ. די צווייטע שטאָט האָט געקויפט אייגער פון די דעמאָלט חשובסטע בעלי־בתים ר׳ צבי ב״ר יעקב וויינרייך פאַר 15 רובל, און נאָך זיי: ר׳ נפתלי הערץ במו״ה יהושע צבי נייַמאַרק ,רבי נחום בהקדוש ר ׳יהודה הלוי, ר׳ הירש מאַקאָווסקי, ר׳ שמואל בולקאָוושטיין און נאָך עטלעכע נכבדים — צו־זאַמען אַכט שטעט אין מזרח.

אין יאָר תר״ך איז באַנייט געוואָרן דער בנין פון בית־מדרש, און עס זיינען צוגעקומען ביז 15 שטעט אין מזרח־וואַנט. עס זיינען אויך צוגעקומען גרויסע בעלי־בתים, ווי: ר׳ משה־מאיר ראַזענטאַל, ר׳ חיים־מיכל קאַפּלאַן, ר׳ אהרן ב״ר ירוחם הלוי, ר׳ נחום ראפאלאָווסקי, ר׳ יחיאל בער וואַלקאָוויסקי, ר׳ אהרן שבתי גאָרדאָן און ר׳ מאיר־אליהו זילבערבלאָט.

אין חצי אלול, תרמ״ב איז אויפגעמויערט געוואָרן דער נייער בית־מדרש גמילות־חסדים. אויף די תקנות פון תרמ״ה זיינען אונטערגעשריבן: דובער וואַלקאָוויסקי, חיים־בער זאקהיים, מרדכי גאָרדאָן, אברהם ב״ר הערץ יפה, חיים

12. מען קען זיך דערפון מאַכן אַ באַגריף וועגן דעם ענגן צושטאַנד אין יענער תקופה פון ביאַליסטאָק, ווי אַ קליין שטעטל — כדי אויפצושטעלן אַזאַ אומבאַדייטנדיקן בנין, ווי דער אַלטער ערשטער גמילות־חסדים־בית־מדרש איז געווען (דאָס איז דער פאַדערשטער קליינער בנין, וואָס איז היינט איבערגעמאַכט געוואָרן אויף קראָמען), האָט מען געדאַרפט האָבן גרויס השתדלות.

וויטקינד, ר׳ שמואל ליפשיץ, מאיר־שמחה לבית כהן, דוד־מאיר צימערינסקי, אפרים ליפסקי און נאָך אַזעלכע פון די גרעסטע נכבדים אין דער קהילה, וואָס האָבן געהאַט שטעט אין נאָך בתי־מדרשים, אָבער עס איז דעמאָלט געווען אַ מנהג זיך איינצוקויפן שטעט אין די מיוחסדיקע בתי־מדרשים.

ב׳ טבת, תרי״ג איז אין דעם בית־מדרש נתיסד געווָארן אַ חברה משניות צו לערנען ש״ס, משניות אַלע אָוונט, מיט שטרענגע תקנות, למשל: אַז אַ חבר קומט ניט לערנען אין מאָל אַ חודש, איז מען אים מעביר, און ער וועט ווידער איינגעשריבן אין פּנקס נאָר נאָך דעם ווי ער האָט אָפּגעלערנט אַ סדר משניות; יעדער חבר איז מחויב צו קומען דאָוונען טעגלעך מנחה־מעריב אין בית־מדרש כדי צו לערנען בחבורה. אמת, צווישן די חברים געפינען מיר: אהרן־שבתי ב״ר יהודה (גאָרדאָן), האברך המופלג מו״ה יוסף־שלום בהרב ר׳ אפרים־פישל (תרט״ו), המופלג מו״ה מאיר־שמחה במ׳ שמשון קלונימוס הכהן [13], המופלג ר׳ שמואל ב״ר יהודה־לייב (ל״ג בעומר, תרע״ג), מרדכי במו״ה אהרן־שבתי, ישראל ב״ר יהושע טרילינג, המופלג הנגיד אברהם במ׳ משה ליפקעס, הרב מו״ה אריה־לייב סלוצ־קער במו״ה גדליה (תרכ״ו).

ווי מיר זעען דאָ, איז דער בית־מדרש געוואָרן דער מיוחסדיקער בית־מדרש אין ביאַליסטאָק. זיינע מיטגלידער זיינען געווען די ביאַליסטאָקער „שמאַלץ", זיינע שפּעטערדיקע מיליאָנערן, ווי: מרדכי גאָרדאָן, ישראל טרילינג און גאונים ווי ר׳ מאיר־שמחה און זיין שוואָגער ר׳ שמואל ליפשיץ. זיי זיינען אויך געווען איינגעשריבן אין חברה־משניות און זיך אונטערגעוואָרפן אירע שטרענגע תקנות. דער בית־מדרש איז געבליבן ביז היינט דער לומדישסטער בית־מדרש, געווויינלעך אין אַ גאַנץ קלענערער צאָל און נידעריקערער מדרגה.

אויך דאָ, ווי אין אַלטן בית־מדרש, געפינען מיר, אַז די בית־מדרשדיקע וואָלוטע איז ניט געשטאַנען אין אַ גלייכער פּאָרהעלטעניש צו דער סוחרישער וואָלוטע. די פיינסטע שטאָט האָט דאָ געקאָסט 18 רובל מיט 50 קאָפּ. לויט אַ החלטה פון ו׳ עש״ק, תרל״ד, וואָס דעמאָלט זיינען שוין געווען צווישן די דער־מאָנטע בעלי־בתים גרויסע גבירים, האָט מען מוסיף געווען דעם שמש ר׳ ישראל ב״ר יצחק־יעקב פּאָר זיין גרויסער און פלייסיקער אַרבעט אַ האַלבן רובל יעדע וואָך, און ער זאָל באַקומען מהיום והלאה גאַנצע צוויי רובל יעדע וואָך בתנאי, ער זאָל זיין אַרבעט טאָן בשלמות על דעת הגבאים ועל דעת הגביר ר׳ מרדכי גאָרדאָן.

דער פּולקאָוואָער בית־מדרש

יא) דער בית־מדרש הגבוה אדער פולקאָוואָער איז דער גרעסטער בית־מדרש אין ביאַליסטאָק. מען האָט אַנגעהויבן אים מויערן

13. ר׳ מאיר־שמחה איז געבוירן געוואָרן אין תר״י און האָט חתונה געהאַט צו 16 יאָר. דאָ איז ער איינגעשריבן אין תרכ״ג. אַרויס פון ביאַליסטאָק קיין דווינסק איז ער אין תרמ״ח (זען הצפירה, 1888, ניסן), אַווי אַרום איז ער דאָ געזעסן און געלערנט 26 יאָר.

כ״ד תמוז, תרכ״א, און זיין חנוכת־הבית האָט מען געמאַכט יום ו׳ כ״ד אלול, תרכ״ב.

זיינע ערשטע גרינדערס זיינען געווען 12, ווייזט אויס, קעגן די צוועלף שבטי ישראל. זיי זיינען געווען די גרעסטע נכבדים פון דער גאַס און דער סביבה: א) ר׳ יחיאל־מיכל ב״ר חיים זאבלודאָווסקי, ב) ר׳ יחיאל־בער ב״ר ישראל וואָל־קאָוויסקי, ג) ר׳ יעקב־שלמה ב״ר ישראל באראש, ד) משה במו״ה יואל רובינ־שטיין, ה) יחיאל־מיכל גאָרדאָן, ו) משה־מאיר ב״ר ישראל ראָזענטאַל, ז) יעקב ב״ר ניסן בוך, ח) אהרן־זאב ב״ר אורי שרגא־פייוול בלאָך, ט) מנחם־נחום ב״ר צבי עוזר צאָזמיר, י) דוד ב״ר יעקב אייזנשטאָט, יא) אברהם־יצחק ב״ר מאיר טיפערמאַס, יב) אריה־לייב ב״ר יצחק ליבערמאַן.

פון זיינע בעלי־בתים חשובים, וואָס פון זיי זיינען שפּעטער אויסגעווייזלט געוואָרן די גבאים, געפינען מיר: הרב המו״צ מו״ה מנחם ב״ר זאב, וואָס האָט זיך אָנגערופן ר׳ מענדל דער ראש־ישיבה; מרדכי־חיים היילפּערן (מלכה־רייזלס איידעם, דער לעצטער יידישער נאָטאַריוס, אַ ייד אַ משכיל און אַ מיוחס); ר׳ יצחק בהרב מו״ה אריה־לייב כהן; חיים פּינעס; שלמה־זלמן בראָמסאָן; אריה־לייב הורוויץ; מאיר ב״ר יעקב ווינרייך; שלמה במו״ה משה קאמינקאַ; מאיר ב״ר יצחק מאַנדל; אהרנזאָן. אין בית־מדרש איז געגרינדעט געוואָרן אַ חברה «אור תמיד» אַזוי ווי דער «נר תמיד» פון אַלטן בית־מדרש, וואָס זאָל זאָרגן פאַר דער ליכטיקייט פון בית־מדרש און דער עיקר פאַר דעם לימוד התורה (לויטן לשון פון פּנקס). אָבער די חברה האָט ניט געהאָט די באַדייטונג פון «נר תמיד» פון אַלטן בית־מדרש. ער איז געבליבן אַ סוחרישער רייכער בית־מדרש, אָבער ניט קיין לומדישער. אין פּנקס געפינען זיך פאַרשיידענע תקנות ווי אין אַלע פּנקסים פון די בתי־מדרשים.

דער בית־מדרש איז געבליבן דער גרעסטער און שענסטער ביז היינטיקן טאָג און דער ערשטער און איינציקער בית־מדרש, וואָס שטייט אין מיטן רעכטן שטאָט מיט זיין פאַסאַד צום גאַס. דאָך געפינט ער זיך מיט זיין דרום־זייט און זיינע הויפּט־פענצטער אין אַ הינטער־געסל (נאָדשעטשנע) מיטן שמוציקן טייכל ביאַלע, וואָס אַז עס גייט אַמאָל אַרויס פון זיינע ברעגעס, פאַרשוועמט עס דעם אונטערשטן טייל פון בית־מדרש. דאָס געסל פלעגט זיך דעמאָלט אָנרופן ביי יידן צום שפּאָט סעוואָסטאָפּאָל, ווייל עס האָט אויסגעזען מיט זיינע קליינע הילצערנע הייזלעך, פאַרמאַכט אַרום און אַרום, אַן אַן אויסגאַנג (אַזוי ווי עס איז היינט), ווי די גרויסע רוסישע פעסטונג ביים שוואַרצן ים. אויף אַזאַ אופן טראָגט אויך דער בית־מדרש אַ גלות־שטעמפּל.

זיין ערשטער חנוכת־הבית יום ו׳ כ״ד אלול איז געמאַכט געוואָרן מיט גרויס פאַראַד. די ספרי־תורות זיינען אַריינגעטראָגן געוואָרן אונטער חופות. ר׳ ליפּע־לע, דער רב, האָט אַריינגעשטעלט די ערשטע ספר־תורה אין ארון־הקודש. דער צווייטער חנוכת־הבית איז געמאַכט געוואָרן פאַר נאַטשאַלסטוואָ זונטיק כ״ו אלול, תרכ״ב. עס איז געמאַכט געוואָרן אַ גרויסע אילומינאַציע אין בית־מדרש און

אויפן גאַס פאַר אים מיט לעמפלעך פון פאַרשיידענע פאַרבן מיט פּולקאָוואָע מוזיק. עס זיינען איינגעלאַדן געוואָרן און געקומען פולקאָוויניק דזיקאַנסקי מיט זיינע אָפּיצירן און דער דירעקטאָר און לערער פון גימנאַזיע ; מ׳האָט זיי געגעבן ספר־תורות, וואָס זיי האָבן געמאַכט מיט זיי א הקפה ארום דער בימה. דער נייַ־אויסגעקליבענער ראַבינער (רש״ז בענדעט) האָט געמאַכט אויף דער בימה מי שברך דעם קייסער מיט זיין פאַמיליע. די יידישע פאַרשטייַערס האָבן דערלאַנגט די געלאַדענע געסט וויין, און דער פּולקאָוויניק האָט געטרונקען לכבוד דעם קייסער א כוס און א צווייטן כוס לכבוד די יידישע פאַרשטייַערס און ביאַליסטאָקער סוחרים (זען הכרמל, תרכ״ב, נומ׳ 12).

דער בית־מדרש האָט אַ סך לומדישע ספרים. עס ווערט אין אים פיל געדאַוונט און אויך געלערנט דורך חברות משניות, ש״ס אד״גל. ער רופט זיך פּולקאָוואָער בית־מדרש, ווייַזט אויס צום שפּאַס, ווייל דער צווייטער הנוכת־הבית איז געמאַכט געוואָרן דורכן פולקאָוויניק און פולקאָוואָע מוזיק (ווייַזט אויס, אַז דאָס איז ניט געווען לרצון ביי די גאַנץ פרומע יידן, און זיי האָבן געוויס רעכט געהאַט).

נאָוואַליפּיער בית־מדרש

יב) ב י ת ־ מ ד ר ש נ א ָ ו ו א ַ ל י פ י ע איז אַ הילצערנער קליינער בית־מדרש, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן אויף גראָכאָוער געסל, אַ הינטער־געסל פון ליפּאָווע (הייַנט פּילסודסקי גאַס) אין יאָר תרכ״ו. נאָר כדי ניט מבייש צו שטעלן דעם בית־מדרש רופט מען אים ניט גראָכאָוער, נאָר נאָפּאָליפּיע־בית־מדרש.

זיינע גרינדערס זיינען געווען די גבירים נכבדים די בעלי־בתים פון דער גאַס. די דריי, וואָס אויף זייערע נעמען איז אָפּגעשריבן געוואָרן דער בית־מדרש, זיינען געווען : הרבני המופלג השנון הגביר מפורסם מו״ה נפתלי־צבי הירש במו״ה יעקב וויינרייך, הרבני המופלג מו״ה אהרן־שבתי גאָרדאָן, הרבני המופלג הנגיד מו״ה אליעזר ראָזענבלאַט. צו זיי זיינען צוגעקליבן געוואָרן נאָך פינף צו מאַכן די תקנות : הרבני המופלג הגביר מו״ה מרדכי במו״ה אהרן־שבתי (גאָר־דאָן), הנגיד מו״ה מנחם־מענדל לעמבערג, הרבני המופלג מו״ה אריה במו״ה יעקב וויינרייך, הרבני המופלג הנגיד משה ומו״ה צבי הירש וויינרייך, הנגיד מאיר במו״ה יחיאל־מיכל זאבלודאָווסקי. די אַכט דאָרפן געבן די החלטות אויף די שטעט און זיי דאָרפן אויסקלייבן די דריי גבאים פון בית־מדרש אויף צו פירן די הוצאות פאַר די הצטרכותן פון בית־מדרש קעגן זיינע הכנסות.

צווישן די גרויסע בעלי־בתים פון די מזרח־שטעט ווערן געראָטנט אויסער די אויבן דערמאָנטע : צבי־הירש במו״ה דובער פריידענבערג (דער פאָטער פון די פריידענבערגס), מאיר און זיין ברודער שמואל במו״ה יחיאל־מיכל זאַבלודאָווסקי, שמואל במו״ה אברהם הכהן, אריה־לייב במו״ה חיים גרינשטיין, מרדכי

במו"ה אליעזר רענאָוויצקי. די ערשטע שטאָט מצד דרום פון ארון־קודש איז געווען פון הרב הישיש הנכבד המופלג הגביר יעקב במו"ה מאיר ווייניריך.

נאָוואָליפּיער הילצערנער בית־מדרש איז היינט אַ בעל־הביתישער־מיטעלער בית־מדרש, וואָס מען דאַוונט און מען לערנט אין אים לויטן נוסח פון אַלע אַזעל־כע בתי־מדרשים. קיין גבירים האָט ער מער ניט.

דער (נייער) גרינער בית־מדרש

יג) דער בית־מדרש גרין חדש איז געגרינדעט געווארן אין יאָר תרל"א־תרל"ב. ער רופט זיך אויפן נאָמען פון דעם גענסל, וואָס האָט זיך אָנגערופן צוזאַמען מיט זאַמענהאַף־גאַס נאָך אין בראַניצקיס צייטן "גרינע" גאַס (זיעלאָנע), ווייזט אויס, ווייל עס איז נאָך געווען אַ טייל פעלד. ער האָט זיך אָנ־גערופן "גרין חדש", ווייל אַנטקעגן אים איז געווען פון פריער געגרינדעט אַ הילצערנער אַלטער בית־מדרש, וואָס איז מיט עטלעכע יאָר צוריק אָפּגעברענט געווארן, און זיינע מתפּללים זיינען אַריבער אין "לינת הצדק" בית־מדרש.

די מתפּללים פון נייעם געמויערטן בית־מדרש זיינען געווען די בעלי־בתים און איינווינערס פון גומיענער (קופּיעצקע) און יאַטקע (זאַמענהאַף) גאַס, וואָס זיינען באַשטאַנען ס'רוב פון סוחרים חשובים, צווישן זיי גבירים.

פון די ערשטע בעלי־בתים געפינען זיך אין בית־מדרש: משה בעלאָך, יחזקאל־מרדכי קראָנענבערג, יחזקאל ב"ר שלמה פריידקין, אליהו ב"ר משה מיי־לאָך, משה־יהודה סגל, זעליג קאנעל, זעליג גראָסבערג, ברוך פריידענבערג, ברוך ליפשיץ, חיים־חייקל סוראָוויטש, יצחק בעלאָך, יצחק עפשטיין, חיים־יעקב מאָוו־שאָוויטש און זיין זון ירוחם; לייבל, מאיר און אליהו הערשהאָרן, חיים פינעס, בנימין־וואָלף היילפּערן, נחום כהן, חיים־מיכל קאַפּלאָן, בת־שבע אשת המנוח מו"ה צבי פריידענבערג (אַ ביאַליסטאָקער אשה חשובה), יהודה־לייב קראָנענ־בערג, יהושע שפּירא.

דער בית־מדרש איז נאָך היינט דער בעל־הביתישער בית־מדרש פון דער סביבה פון קופּיעצקע־גאַס. עס ווערט אין אים געדאַוונט און געלערנט לויטן זעלביקן נוסח מיט אַ חברה משניות און אַ חברה ש"ס. געווייגלעך איז דער אָמאָל גבירישער בית־מדרש פון נאָך דער [ערשטער וועלט־]מלחמה איצט שטאַרק אַראָפּ פון מעמד.

אין די ערשטע בתי־מדרשים אויסערן שולהויף־קוואַרטאַל: „יחיאל נעכטע", „גמילות־חסדים", „בית־מדרש גבוה", „נאָוואָליפּיער", „גרינער", — באַמערקן מיר אַ וואַנדערונג פון זייערע חשובע און רייכע מיטגלידער, לויט דעם ווי עס האָבן זיך געביטן זייערע וואוינונגס־ערטער אין די נייע הייזער, וואָס זיי האָבן געקויפט אָדער געמויערט פאַר זיך אין אַנדערע גאַסן. טייל גבירים האָבן געהאַט שטעט אין עטלעכע בתי־מדרשים. עס האָט זיך געוועכנט פאַר אַ כבוד צו האָבן שטעט אין עטלעכע בתי־מדרשים און אין שול.

פּוזשעס בית־מדרש

יד) פּ ו ז ש ע ס ב י ת ־ מ ד ר ש . דער בית־מדרש איז געשאַפן געוואָרן אין יאָר תר״מ. ער געפינט זיך אַנהייב פאַבריטשנע־גאַס. אין יענער געגנט פון יוראָווצער גאַס מיט זיינע קוועראַסן, וואָס זיינען געדיכט באַוואוינט געוואָרן דורך יידן, האָט געפעלט אַ בית־מדרש. פאַר דעם צווועק האָט די קינדערלאָזע פרוי פּוזשע־בלומע בת המנוח מו״ה נפתלי הערץ הלוי מנדב געווען איר גאַנצן הויף מיט די בנינים. לויט אַ צוואה, וואָס זי האָט געמאַכט כ״א אייר, תרל״ז, האָט זי אָפּגעשריבן איר גאַנצן פאַרמעגן פון דעם הויף מיט זיינע בנינים מיט אירע ספרי־תורות אין בית־מדרש גבוה, און אפילו איר ווירטשאַפט, וואָס וועט בלייבן נאָך איר פּטירה, אויף די נעמען פון ר׳ יעקב־שלמה באַראַש, ר׳ שמואל ב״ר אברהם כץ, ר׳ שמואל במו״ה בערל־לייב ליפשיץ, חתן ר׳ צבי פיילעט, ר׳ אריה־לייב דאָלידער, ר׳ אליעזר בבלי און ר׳ משה־אליעזר במו״ה צבי, אַז זיי זאָלן זיין די מנהיגים פון בית־מדרש, וואָס וועט אויפגעמויערט ווערן אויף איר נאָמען בתנאי, אַז מען זאָל זאָגן קדיש נאָך איר דאָס ערשטע יאָר פון איר פּטירה און מען זאָל אָפּהיטן איר יאָרצייט און די יאָרצייטן פון איר פאָטער און מוטער און פון ר׳ שמשון אשר ב״ר מאיר, און אויך מיטן תנאי, אַז מען זאָל דאָוונען און לערנען אין איר בית־מדרש ווי אין אַלע אַנדערע בתי־מדרשים.

איר צוואה האָט מען מקיים געווען, און דער בית־מדרש, וואָס רופט זיך אויף איר נאָמען, איז אייגער פון די שיינע בתי־מדרשים פון שטאָט פאַר די בעלי־בתים און איינוואוינערס פון יענער געגנט צו דאָוונען און לערנען אין אים ווי אין אַנדערע בתי־מדרשים[14].

אין דער צייט פון דער מלחמה [1914—1918] האָט זיך דער בית־מדרש אויסגעצייכנט מיט זיין נדיבות אויף צו שאַפן הילף פאַר געדריקטע בעלי־בתים מיט שפייז און עסען[15].

וואַלקאָוויסקיס בית־מדרשל

טו) ו ו א ל ק א ָ ו ו י ס ק י ס ב י ת ־ מ ד ר ש ל — דאָס איז יחיאל בער וואַלקאָוויסקיס בית־מדרש. ער איז געווען אַ מיטגליד פון גמילות־חסדים־בית־מדרש און פון בית־מדרש הגבוה (ער איז געווען אויך אייגער פון זיינע גרינדערס). אָבער נאָך דעם ווי ער איז געוואָרן דער הויפּט־מנהיג פון דער ביאַליסטאָקער קהילה און איר תקיף, האָט ער ניט געקענט מער בלייבן אַ געווײַנלעכער חבר אין אַ בית־מדרש און זיין אונטערגעוואָרפן זיין דיסציפּלין. האָט ער זיך געמאַכט אַ קליין בית־מדרשל פאַר זיך אין זיין הויף, ראָג יוראָוו־

14. קיין פנקס האָט דער בית־מדרש ניט.

15. אין מיין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאָט פלעג איך אים אַרויסשטעלן ווי אַ מוסטער מיט זיין גרויסער פילאַנטראָפּישער טעטיקייט פאַר אַנדערע בתי־מדרשים.

צער און פּאַבריטשנע גאַסן. דאָס בית־מדרשל עקסיסטירט נאָך ביז היינט, אויך ביי דעם איצטיקן יידישן באַזיצער פון דעם הויז.

דוד דייכעס בית־מדרש

טז) דוד דייכעס בית־מדרש האָט אַן אינטערעסאַנטע געשיכטע. מיט 70—80 יאָר צוריק האָט זיך געריכט „ניישטאָט" (היינט וואַרשאָווסקע־גאַס) מיט אירע קוועריגעסלעך: מיל־גאַס (פּאַלאַצאָווע) און קליינדאָרף (עלעקטריטשנע) — שוין פּאַרן עק שטאָט. מ׳האָט פון דעמאָלט דערציילט, אַז איינער פון גומיענער גאַס האָט זיך געלאָזט מאַכן אַ פּאָר שיך ביי אַ יידישן מיוחסדיקן שוסטער, זיינען זיי אים צעריסן געווארן נאָך עטלעכע טעג טראָגן. איז ער אָנגעפּאַלן אויפן שוסטער מיט אַ כעס, אַז ער איז אַ פּאַרטאַטש. האָט אים יענער געפרעגט: „וואו זייט איר געאַנגען מיט די שיך?" האָט ער אים געענטפּערט: „אויף ניישטאָט". „אויב אַזוי" — האָט אים געזאָגט דער שוסטער — „אויף צו גיין מיט מיינע שיך אַוש אויף ניישטאָט בין איך מיט אייך ניט מושווה געווארן".

דאָס ביסל יידן, וואָס האָבן זיך דאָרטן באַזעצט, האָבן דאָך ניט געקענט גיין דריי מאָל אַ טאָג דאָוונען אַזאַ גרויסן מהלך אַוש אויפן שולהויף. האָבן זיך געפונען יחידים, וואָס האָבן געמאַכט דאָרטן מניינים און בתי־מדרשימלעך. דער ערשטער איז געווען הערשקע מאַלער, אַ שווער פון דעם שפּעטערדיקן גביר חיים־בער זאַקהיים, וואָס האָט אָפּגעגעבן זיין הויז אויף ניישטאָט פּאַר אַ מנין. אויך דער בעל־עגלה מענדל פורמאַן, אַ הויז־באַזיצער אויף מיל־גאַס, האָט אָפּגעגעבן אין זיין הויז אַן אָרט פּאַר אַ מנין. אָבער דער אָרט איז שוין געווען אַ חורבה, אונטערגעשפּאַרט מיט סלופּעס. אַז דער דיין ר׳ לייב כהן איז דאָרט געווען סנדק אויף אַ ברית, האָט ער די בעלי־בתים פון דער גאַס שטאַרק אויסגעמוסרט, פּאַר וואָס זיי זיינען אַזוי מזלזל דעם דת און גרינדן ניט אין דער גאַס אַ פּאַסיקן מקום־תפילה. צווישן זיי האָבן זיך געפונען יידן בעלי־בתים עשירים, אַזוי ווי ר׳ יודל, דער פּאָטער פון דוד דייכעס און פּיישע ליפּשיץ. האָט ר׳ יודל געגרינדעט ביי זיך אין הויז דאָס בית־מדרשל, וואָס עקסיסטירט ביז היינט אויף דעם נאָמען פון דוד דייכעס, אויף פּאַלאַצאָווע גאַס.

ישראל היילפּערן האָט מיר געשיקט אַ קאָפּיע פון אַ פּנקס חברה ש״ס דלומדי בית־מדרש ר׳ דוד זעלמאַנס, וואָס געפינט זיך היינט אין דער יידישער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק אין ירושלים (מסתמא אָפּגעשיקט אַהין דורך דאָקטער כאַזאַנאָוויטש). די חברה ש״ס איז געגרינדעט געווארן ביום א׳ כ״ב מנחם־אב דשנת תר״ל לפ״ק. שפּעטער זיינען זיך אויפגעקומען צו באַפעסטיקן די חברה יעדערער מיט זיין אונטערשריפט „ביום שושן־פּורים הוא יום ד׳ המשה־עשר יום לחודש אדר בד״ש ובלב״ב צהלה ושמחה ובשנת טובה ורנה ושלום לפ״ק פּה ביאַליסטאָק". מען האָט איינגעשטעלט זעקס תקנות און מען האָט אויסגעקליבן צוויי גבאים, היינו,

„את הרבני הישיש מו״ה חיים במו״ה נחמן ואת הרבני הנגיד מו״ה פסח במו״ה ראובן־נח״, וואָס זאָלן האָבן די השגחה אויפן בית־מדרש און זיי זאָלן באַשטימען דעם ש״ץ פאַרן עמוד, עס זאָל ניט זיין הפקר מפני השלום. געחתמעט 21 חתימות חברי החברה היום יום ד׳ חמשה ימים לחודש אדר דהאי שתא.

פיישע ליפשיץ האָט באַשלאָסן אויפצומויערן אַ גרעסערן בית־מדרש, האָט ער פאַר דעם צוועק אָפגעקויפט פאַר 75 רובל דעם פּלאַץ פון היינטיקן „בית שמואל״, פון מענדל פורמאַן. אָבער צוליב געוויסע שטערונגען מצד פאַרשטייערס פון דער פּראָוואָסלאַווענער צערקווע און פּאָליציי, האָט ער דעמאָלט ניט געקענט אויספירן זיין פּלאַן[16].

בישקע זאַבלודאָווסקיס בית־מדרש

יז) דער בית־מדרש בנימין (בישקע) זאַבלודאָווסקי איז אויף וואַרשאַווסקי־גאַס, 31. אַן ערך אין יאָר תרל״ו איז דער בית־מדרש געגרינדעט געווארן דורך בישקע זאַבלודאָווסקי, וואָס האָט פריער געהאַט אַן אייגן בית־מדרשל אויפן היינטיקן רינעק קאָשטשושקא, גווינס הויז, אויפן בריקל, וואו עס האָט זיך געפונען פריער אַ מעבל־קראָם. אַז בישקע זאַבלודאָווסקי איז אָבער אַריבערגעצויגן אויף וואַרשאַווסקי גאַס אין זיין אייגענעם מויער, האָט ער איבערגעטראָגן אַהער דעם בית־מדרש, וויל ער איז געווען אַ קעגנער פון כאַרשול, וואָס מ׳האָט געמאַכט פון זיין זיידנס בית־מדרש.

זיינע ערשטע מתפללים זיינען געווען זיינע זין שלום און ישראל (פּראָפעסאָר איזידאָר), און די אייגוואויגערס פון דער גאַס, ווי: חיים־בער זאַקהיים, ישעיה וויסאָצקי, עפּשטיין און זיין שוואָגער דאָמעראַצקי, יצחק פּענזשוך, גדליה יאַנאָווסקי, מאָטיע ב״ר הרשל כהן, אן אייניקל פון ר׳ לייב כהן.

אין דעם בית־מדרשל געפינט זיך אויך אַ ביסל לומדישע ספרים. פריער־דיקע יאָרן האָבן די עטלעכע לומדים פון דער גאַס אין אים אויך געלערנט. היינט ווערט דאָרטן נאָר געדאָווונט.

ד. די בתי־מדרשים פון די שולהויף־קוואַרטאַלן זינט תק״ס

דער בית־מדרש חברה ש״ס

יח) בית־מדרש חברה ש״ס איז אויפגעקומען אַזוי: אין יאָר תרכ״א (באחרית לפ״ק), ט׳ כסלו, איז געגרינדעט געווארן אַ חברה ש״ס פון פאַרשיידענע חברים אין שטאָט, צווישן זיי האָבן זיך געפונען: אליהו ב״ר משה

16. אַזוי האָט מיר איבערגעגעבן דער עלטסטער פון יענעם קוואַרטאַל ר׳ יצחק וויגאָדא, וואָס איז געווען אייניער פון די גרינדערס פון „בית־שמואל״.

(מיילאַך), אהרן ב״ר יצחק־אייזיק (אהרן ר׳ אייזיקלס), נח ב״ר משה מאַוושאַווסקי (נח פּאַליאַק), משה חיין, פישל במו״ה יעקב סאַבאַל, שמואל גדליה ב״ר משה מינעס, יעקב ב״ר מרדכי אָקסטאַווסקי, צבי ב״ר זאב סולקעס, אליהו לייב ב״ר יצחק אייער, ר׳ עקיבא־לייב ווייס, עזריאל אליעזר ב״ר אברהם בעראנט און אַנדערע.

לויט די תקנות פון דער חברה דאַרף מען לערנען צוויי דפים גמרא טעגלעך זומער אין דער פרי נאָכן דאַוונען און וויגטער פון האַלב ניין אַ זייגער אין אָוונט. אויף אַ סיום פון אַ מסכתא דאַרף מען מאַכן אַ קליין סעודהלע, נאָך יעדן סדר אַ גרעסערע סעודה און בשעת סיום הש״ס — אַ סעודה גדולה. מען ווערט באַשטראָפט ווען מען ווערט ניט קומען לערנען.

די חברים פון דער חברה האָבן געלערנט אין פּריוואַטע הייזער, ביי חברים, און האָבן געשטרעבט צו גרינדן אַן אייגענעם בית־מדרש, און ווייל צווישן זיי האָבן זיך געפונען עטלעכע, וואָס זיינען געווען געניגט צו חסידות, האָט מען געמאַכט אַ תקנה, אַז אין זייער בית־מדרש ווערט מען ניט טאָרן משנה זיין דעם נוסח אשכנז און מען ווערט ניט טאָרן ניט אויפנעמען פּאָר אַ חבר און ניט פּאָר־קויפן קיין שטאָט דעם וואָס אי׳ז קעגן דעם תיקון. און, באמת, שפּעטער זיינען עטלעכע אַריבער אין אַ חסידים־שטיבל.

אין יאָר תרכ״ד האָט מנדב געווען דער זיווג, התורני מו״ה זאב־ברוך במו״ה אליעזר וזוגתו מרת מלכה בת מו״ה שמואל, זייער הויז אויפן שולהויף קעגן שול אויף בית־מדרש קבוע פּאָר דער חברה ש״ס בתנאי, אַז נאָך זייער פּטירה זאָל מען זאָגן נאָך זיי קדיש נאָכן לערנען און ביי אַ סיום — דאָס גאַנצע יאָר, אויך זיי מזכיר נשמות זיין און דאַוונען אין זייערע יאָרצייטן יעדן יאָר עד עולם. אונ־טערגעשריבן — יום ג׳ דחוה״מ סכות, תרכ״ד.

דער היינטיקער בית־מדרש „חברה ש״ס״ איז אויסגעמויערט געוואָרן אויפן זעלביקן אָרט אין יאָר תרנ״ו. דער בית־מדרש מיט דער חברה אויף צו לערנען ש״ס עקסיסטירט נאָך היינט מיט די זעלביקע אָרדענונגען. זייער לעצטער רבי איז געווען ר׳ גדליה טיקאָטשינסקי.

בית־מדרש אורח חיים אָדער שקאָצקער בית־מדרש

יט) ב י ת ־ מ ד ר ש א ו ר ח ח י י ם , אויף טשעמנע געסל, אויפן שולהויף, איז אויפגעבויט געוואָרן אין יאָר תרל״א דורך ר׳ לייב לוקסענבערג, לייב ראָזענבלום און זעליג קאנעל.

די חברה אורח חיים פון בית־מדרש איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרל״ד צו לערנען צוזאַמען שולחן ערוך אורח חיים, כדי די חברים זאָלן וויסן, ווי צו היטן און אויספילן אַלע יידישע דינים. זיי האָבן געמאַכט אַ פּנקס מיט תקנות וועגן די אָרדענונגען פון דער חברה, וועגן אירע הכנסות און הוצאות. לויט די תקנות דאַרף מען לערנען אַלע טאָג צוזאַמען צווישן מנחה־מעריב שולחן ערוך

אורח חיים מיטן באר היטב, שבת און יום־טוב אַ שעה פאַר מנחה. די הלכות יום־טוב דאַרף מען לערנען פאַר יעדן יום־טוב. אַז מען קומט ניט לערנען אין משך פון אַ וואָך, דאַרף מען צאָלן קנס 5 קאָפּ׳ לקופּת החברה, נאָר אַן אונס דאַרף די 5 קאָפּ׳ ניט געבן, אָבער אויב מען קומט ניט לערנען דריי חדשים נאָכאַנאַנד, איז מען מעביר פון דער חברה, ער זאָל קיין שום דעה ניט האָבן. נאָר אַז ער וועט אַ גאַנץ יאָר צוריק לערנען און וועט באַצאָלן אַלע קנסות, און די חברה וועט איינזען, אַז ער האָט עס ניט געטאָן בזדון, זאָל מען אים צוריקנעמען אין דער חברה. נאָכן ענדיקן דעם גאַנצן שולחן ערוך אורח חיים יעדן יאָר דאַרף מען מאַכן אַ גרויסע סעודה. קיין פרעמדן טאָר מען ניט צולאָזן צו דער סעודה. מען דאַרף נעמען צו דריי רובל אַ יאָר פון יעדן חבר על הוצאות הסעודה פון סיום און התחלה. מען דאַרף אויסקלייבן אַ משגיח אויף שולחן־ערוך און אַ משגיח אויף חברה ש״ס.

די מיטגלידער פון בית־מדרש זיינען געווען פון די משפחות : קאָנעל, שמי־געלסקי, סעריייסקי, כהן, סלאָנימסקי, זעלמאַנס, סלאָבאָדסקי, פרידמאַן, ראָזענ־בלום, בארענבלום, קאָרטון, בעזים, קראָנעטאָן, ליכטענשטיין, מעדאָוויניק, פּאָט, באַראַקין, בעלאָסטאָצקי, ווייגבערג און ברוידע.

דעם בית־מדרש האָט מען געהרופן אין שטאָט דער ש ק א צ ק ע ר בית־מדרש, ווייל זיינע מיטגלידער האָבן געהאַט די העזה זיך אַנטקעגנצושטעלן ביי אסיפת הקהל די פּני און תקיפים. היינט איז דער בית־מדרש אין גאַנצן אַרונ־טער, אַזוי ווי די איבעריקע שולהויף־בתי־מדרשים.

דער בית־מדרש חיי אדם און זיין בית שני

כ) ב י ת ־ מ ד ר ש ח י י א ד ם . אין יאָר תרט״ז (1857) איז אַרומ־געפאָרן הרב ר׳ יהושע־העשל פון גראָדנע איבער אַלע שטעט מיט דער איני־ציאַטיוו צו גרינדן חברות אויף צו לערנען חיי אדם. האָט ער אין ביאַליסטאָק אויך געגרינדעט אַזאַ חברה פון אַ צענדליק בעלי־מלאכות. די חברה האָט אַפּ־געדונגען אַ הויז אין בצלאל אייזנקרעמערס געסל (היינט קאלושינסקי, 4). די צאָל חברים האָט זיך באַלד פאַרגרעסערט ביז 60.

זיי האָבן געמאַכט אַ פּנקס מיט תקנות, וואָס לויט זיי האָט זיך יעדער חבר מתחייב געווען צו צאָלן צו דריי פּרוטות אַ וואָך אויסצוהאַלטן דעם בית־מדרש : צו צאָלן דירה־געלט, צו קויפן ספרי „חיי אדם״, משניות, חומשים און צאָלן שכי־רות דעם רבין. פאַר אַ רבין האָבן זיי אויפגענומען הרב ר׳ אריה ב״ר זאב (רבי לייבעלע), וואָס פלעגט לערנען מיט די חברים יעדן טאָג חיי אדם און עין־יעקב צווישן מנחה און מעריב, און נאָך מעריב — משניות און יעדן שבת אַ סדרה חומש. דער בית־מדרש איז געווען שטענדיק פול געפּאָקט פון לערנערס סיי אין דער וואָכן סיי שבת.

אין 8־9 יאָר נאָך דער גרינדונג פון דער חברה איז צייטיק געווארן דער געדאַנק צו בויען אַן אייגענעם בית־מדרש. די אויפגאַבע צו שאַפן געלט אויף דעם צוועק האָבן אויף זיך געגומען די ברידער זונדל און משה קאַלעשניק, און זיי האָבן דערפילט זייער שליחות בשלמות. זיי האָבן אויפגעקליבן געלט אין שטאָט ביי גבירים און בעלי־בתים, פון קליינגעלט ביז דריי־רובלדיקע. אַזוי האָבן זיי אויפגעקליבן עטלעכע הונדערט רובל. קאַסירער איז געווען וועלוול שטריקדרייער. די שליחות צו קויפן אַ פלאַץ האָט מען איבערגעגעבן דעם קאַסירער און ישעיה טאַקער, די צוויי עלטסטע גבאים פון דער חברה, און זיי האָבן געקויפט דעם פלאַץ אין היינטיקער ווילטשע, 7. אין יאָר תרל״א האָט מען אָנגעהויבן בויען דעם הילצערנעם בית־מדרש. די חברים האָבן געהאַלפן מיט געלט און מיט אַרבעט, מען האָט אויך פאַרקויפט שטעט. דער בית־מדרש איז פאַרענדיקט געווארן און געעפנט געווארן אין יאָר תרל״ב.

אין דעם בית־מדרש האָבן שטענדיק געשפילט די הויפטראָל די געדונגענע רביים, וואָס האָבן זיך אין גאַנצן איבערגעגעבן דעם לימוד מיט די חברים, לימודי קודש אַלע טאָג, און דערהויפט שבתים און יום־טובים. נאָך דעם ווי ר׳ לייבעלע, דער ערשטער רבי, איז אָפגעפאָרן צוויי יאָר שפעטער קיין ארץ־ישראל, איז אָנגענומען געווארן פאַר אַ רבי הרב ר׳ פישעלע, וואָס איז געווען אַ גרויסער למדן און דרשן. אין יאָר תרל״ב איז אין אים געגרינדעט געווארן אַ חברה „תפארת בחורים״ פון יונגע בחורים אויפצוקויפן ספרים פאַרן בית־מדרש.

אָפּזייענדיק צען יאָר רבי אין בית־מדרש חיי אדם, איז ר׳ פישעלע געווארן רב אין וואָנסעס. אויף זיין אָרט איז אויפגענומען געווארן פאַר אַ רבי ר׳ בנימין ישעיה ב״ר ירוחם־פישל הכהן פּאָשקאָווסקי, וואָס איז געווען רבי אין בית־מדרש 44 יאָר. ער איז געווען זייער באַליבט און האָט געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף זיינע תלמידים. ער איז געשטאָרבן י״ב אייר, תרצ״ג.

אין יאָר תר״צ איז געגרינדעט געווארן אין בית־מדרש אַ גמילות־חסדים אויפן נאָמען פון ר׳ טוביה גאָלדשטיין (אַ געוועזענער רוסישער פּריוואָט־אַדוואָקאָט אין ביאַליסטאָק, אַ בן־תורה און אַ פרומער), וואָס האָט אָפּגעזאָגט פאַר דעם צוועק פאַר זיין פּטירה 150 דאָלאָר, און די חברים מתפללים האָבן מנדב געווען די איבעריקע 150 דאָלאָר. היינט צו טאָג האָט דער גמילות־חסדים 5,000 זלאָטע און האָט אַרויסגעגעבן אין משך פון דריי און אַ האַלב יאָר ביז 800 הלוואות אויף אַ סומע פון 50,000 זלאָטע [17].

דער בית שני אויף דעם בית־מדרש האָט געשפילט אַ גרויסע ראָלע אין דער געשיכטע פון דער אַרבעטער־באַוועגונג אין ביאַליסטאָק, ווייל ער איז געוואָרן אַ געוויסע צייט אָפּגעגעבן פאַר אַ וועבער־מנין; האָבן זיי אין אים געמאַכט דעם אַלגעמיינעם וועבער־צענטער פאַר יידן און קריסטן. פון אים זיינען אַרויס

17. לויטן באַריכט פון די גבאים פון בית־מדרש, אַרויסגענומען פון זייער פנקס.

אָלע פאַראַרדענונגען וועגן שטרייקן, און דאָרט זיינען געווען אָלע באַראַטונגען, ביז פּאָליציי האָט אים פאַרמאַכט.

ה. די בתי מדרשים אין שולהויף־ראָיאָן, צו דרום־זייט

סענדעראָס בית־מדרש (בראָוערמאַנס בי״מ)

כא) ב י ת ־ מ ד ר ש ת נ ״ ך מ ש נ י ו ת , אויף לעגיאָנאָווע 24, איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרמ״ה ; מען רופט אים געווייגלעך : סענדעראס בית־מדרש, אויפן נאָמען פון דער גאַס צו יענער צייט. ער איז געגרינדעט געוואָרן דורך אַ חברה בעלי־מלאכות, וואָס האָט געהאַט פריער אַ מנין אין אַ פרי־וואָט הויז אויף סוראָזער גאַס. די בעלי־מלאכות פלעגן זיך דאָרט אויפקומען אָלע אָוונט צו לערנען צוזאַמען תנ״ך און משניות.

אין יאָר תרמ״ג איז אָבער אַרויס אַ געזעץ פון דער רוסישער מאַכט צו פאַרוואָרן מנינים אין פריוואָטע הייזער. האָט זיך די חברה דערוואוסט, אַז אויף סאָלדאַטסקי (סענדעראס) גאַס געפינט זיך אַ פלאַץ פון דעם פאַרשטאַרבענעם קינדערלאָזן ליפמאַן בראָווערמאַן, וואָס ער האָט אים אָפגעזאָגט אויף אַ בית־מדרש. זיין אלמנה שיינע־סלאָווע האָט מסכים געווען דעם פלאַץ אָפצוגעבן דער חברה, און האָט נאָך צוגעגעבן איר נדבה — אַ וואָגאָן וואַפּנע און ציגל אויפן פונדאַמענט. איז די חברה צוגעטראָטן אין יאָר תרמ״ג צו דער אַרבעט מיט נדבות פון פּראָדוקטן : וואַפּנע, ציגל אד״גל, אויך נדבות פון אַרבעטס־טעג און וואָכן.

אין תרמ״ד האָט זיך די אַרבעט אָפּגעשטעלט צוליב דוחק אין געלט. האָט זיך די חברה געוועגדט צו בעלי־בתים פון דער גאַס, וואָס האָבן אייגנגעשטימט זיך צו באַטייליקן אין אויפמויערן דעם בית־מדרש. מען האָט אין אים אויך פאַרקויפט שטעט אין פיר ראָזריאָדן. אויף אָזאַ אופן איז דער בית־מדרש פאַרענדיקט געוואָרן. זיין חנוכת־הבית איז געווען אין יאָר תרמ״ה, דעמאָלט האָט זיך די חברה אַריבערגעטראָגן אין אים.

דער בית־מדרש „תנ״ך משניות״ עקסיסטירט עד היום אונטערן נאָמען ב ר א ו ע ר מ א ן ס ב י ״ מ און פירט זיך לויט זיינע תקנות[18].

בית־מדרש תורת חסד

כב) דער ב י ת ־ מ ד ר ש ת ו ר ת ח ס ד געפינט זיך אין דעם קווערגעסל צווישן לעגיאָנאָווע און פישמאַרק, אין בונימס גאַסל (בזשאָזנע). ער איז אויפגעמויערט געוואָרן אין יאָר תרע״ב דורך אַ חברה „פועלי צדק״. די

18. לויטן באַריכט פון די גבאים ר׳ זאב לובלינסקי און ר׳ משה עדלמאַן, על־פי זייער פנקס.

חברה איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרנ"ז דורך ר' יוסף פּופּקאָ פון אָסטרין, וואָס איז געווען אַ איש מצוין, אַ למדן און אַ גרויסער בעל־מידות. ער האָט צו־זאַמענגעקליבן אַ יונגע חברה אַרבעטער, פּועלים און בעלי־מלאכות, אפילו יינג־לעך, און האָט מיט זיי געלערנט יעדן בין־מנחה־למעריב, דערהויפּט יעדן שבת ויום־טוב, חומש מיט רש"י, תנ"ך, משניות און שפּעטער אויך גמרא. דער רבי איז געווען זייער פּירער אין לעבן. ער איז געשטאָרבן אין חודש ניסן, תרע"ד[19].

לויט די תקנות פון בית־מדרש לערנט מען יעדן אָוונט פון 7 ביז 9 שולחן־ערוך אורח חיים, משניות און ספרי־מוסר, פון 9 ביז 10 גמרא; שבת־צו־נאַכטס לערנט מען פון 7 ביז 9 חומש מיט רש"י, און אין דער פרי פון 5 ביז 7 משניות. נאָכן דאָוונען לערנט מען שולחן־ערוך אורח־חיים און נאָך דעם נ"כ. פון 2 ביז מנחה ווידער שולחן־ערוך אורח־חיים און נאָך דעם אַ שיעור גמרא. שבת לער־נען ביז 5 מניינים, אָלע טעג איבער 2 מניינים.

דער רבי וואָס לערנט פון פּופּקאָס טויט אָן ביז היינט אין דער פרי יעדן טאָג צוויי מאָל משניות און שבת פּאַרנאָכט גמרא, איז ר' יעקב־אהרן ראָזשאַנסקי, אַ מאַנופּאַקטור־סוחר. די איבעריקע לימודים לערנט אַ געדונגענער רבי.

קראָכמאַלניקס בית־מדרש

כג) ק ר א ָ כ מ א ַ ל נ י ק ס ב י ת ־ מ ד ר ש איז אין סוף געסל צום פישמאַרק־צו. אויפגעמויערט איז ער געוואָרן אין יאָר תרמ"א דורך ר' משה־דוד אָרליאַנסקי (מיטן צונאָמען בערל קראָכמאַלניק), אויף זיין פּלאַץ און אויף זיינע הוצאות. אין דעם בית־מדרש איז אַריין די חברה „מסילת ישרים", וואָס האָט זיך געפונען ביי אברהם־יצחק גרינשטיין אין תלמוד־תורה־געסל.

נאָך היינט ווערט געלערנט אין אים מ ס י ל ת י ש ר י ם פון ראש־השנה ביז יום־כיפּור, אַבער אַ גאַנץ יאָר ווערט אין אים געלערנט עין־יעקב און מדרש, אָלע טאָג בין־מנחה־למעריב, דורך א רבין. היינט איז דער אומזיס־טער רבי ר' יוסף רוטשטיין. פאָר דער מלחמה האָט דער בית־מדרש געהאַט אַ גמילות־חסדים, וואָס איז אין דער מלחמה בטל געוואָרן.

דער בית־מדרש לומדי ש"ס

כד) ב י ת ־ מ ד ר ש ל ו מ ד י ש " ס געפינט זיך אין דער צווייטער קווארגאַס פון לעגיאָנאָווע און וואָלד — אנגערס (היינט ווערסאַלסקי).

אין יאָר תרנ"ו איז געגרינדעט געוואָרן אַ חברה „לומדי ש"ס". די מייסדים זיינען געווען ר' גדליה טיקאָטשינסקי און ר' מרדכי רובינאָוויטש. געלערנט האָט מען אין אָנפאַנג אין בית־מדרש „חברה ש"ס" אויפן שולהויף, אַבער צוליב

19. זען דעם הספּד אויף אים אין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט, 1914, נומ' 68.

אַ סכסוך וועגן דער מסכתא, וואָס מען זאָל לערנען, האָט זיך די חברה אַריבער־געטראָגן אין אורח־חיים בית־מדרש, אָבער אַז די חברה איז אויסגעוואקסן ביז אַכט מנינים, האָבן זיי געזוכט אַ באַזונדערן אָרט פאַר זיך.

האָט זיך דעמאָלט אָפּגערופן דער איזוואָשטשיק יאַנקל ביבער, וואָס זיין אייניציקער זון איז געשטאָרבן, אָפּצוגעבן זיין הויף מיט די בנינים אויף אנגערס גאס פאַר אַ בית־מדרש „לומדי ש״ס״ און האָט עס אָפּגעשריבן אויף די נעמען פון ר׳ גדליה טיקאָטשינסקי, ר׳ שמעון־זעליג טשערנאָווסקי און ר׳ מאָטל מאיר רובינאָוויטש. די חברים האָבן אויפגעזאַמלט 1,000 רובל און האָבן צורעכט געמאַכט דעם הילצערנעם בנין פאַר אַ בית־מדרש, וואָס די חברה איז אין אים אריין ראש־חודש, תרס״ד.

לויט די תקנות פון דעם בית־מדרש זיינען אַלע חברים גלייכגעשטעלט אין זייערע זכיות אין בית־מדרש. עס איז אין אים ניט פאַראַן קיין באַזונדערע חזקות אויף שטעט, אויך איז קיין אונטערשייד ניטאָ אין עליות, וואָס ווערן געגעבן לויט די שטעט און נאָר שבעה קרואים.

שפּעטער זיינען פון אים אַרויס, צוליב אַ סכסוך, עטלעכע חברים מיט ר׳ ליפּע פּאָט בראש און האָבן געגרינדעט די חדרים „לומדי ש״ס״ און שפּעטער דעם בית־מדרש מיטן „תחכמוני״ אויף שלאָכעטסקי גאס (זען ווייטער).

היינט לערנען אין בית־מדרש לומדי ש״ס פיר מנינים יעדן טאָג. מען לערנט ש״ס. דער רבי איז ר׳ שמעון טשערנאָווסקי.

דער אָפּיצירסקער בית־מדרש

כה) דער אָפּיצירסקער בית־מדרש געפינט זיך אין דעם געסל, וואָס פירט פון פישמאַרק צום וואַלד. דאָרטן האָבן אַ חברה מוליאַרעס געגרינדעט אַ הילצערנעם בית־מדרש פון דעם עזבון פון ר׳ בערל אַבראָש, אַ געוועזענער מלמד, וואָס איז געשטאָרבן אַ חשוך בנים. האָבן די מוליאַרעס אָפּגעקויפט אַ הילצערן הויז און האָבן אין אים געעפנט אין יאָר תרנ״ח אַ בית־מדרש, וואָס אין אים דאָוונען די מוליאַרעס און בעלי־בתים פון דער גאָס; לערנען לערנט מען דאָרטן ניט. דער נאָמען פון בית־מדרש נעמט זיך פון נאָמען פון געסל.

ו. די בתי־מדרשים פון סוראָזער ראיאָן

משה מיילעכס בית־מדרש

כו) בית־מדרש משה מיילעך איז אויפגעמויערט געוואָרן אויף גראָדנער גאָס נומ׳ 12, אין יאָר תרנ״א. דער בית־מדרש האָט אַ גאַנצע געשיכטע.

פּריער איז געווען אויף דער ישיבה־גאַס (קאַלושינסקי) אַ הילצערנער ישיבה־בית־מדרש, וואָס איז אויפגעבויט געוואָרן אויפן פּלאַץ, וואָס ר׳ גרשון וואַסער־פירער האָט מנדב געווען פּאַר אַ ישיבה. זיין פּאָטער, וועלוול ראַנץ, אַ פּורמאַן, האָט געגעבן אויפן בוי די גרעסטע נדבה. עס האָבן אויך מנדב געווען דערויף די בעלי־בתים פון גאַס. האָט מען אויפגעבויט אַ בית־מדרש און אויבן אַ ישיבה, וואו עס האָט געלערנט דער ראש־ישיבה ר׳ משה. פון כּאַרשול האָט דער בית־מדרש אָפּגעקויפט צוויי שאַפּעס מיט ספרים. אַז דעם בית־מדרש האָט מען גע־מוזט איבערבויען, האָט ר׳ חיים שערשאָווער, דער דעמאָלטדיקער משגיח פון דער ישיבה, פּאַרקויפט דעם בנין און ער האָט געגעבן דערפון די בעלי־בתים פון בית־מדרש 800 רובל. אַנטקעגן ישיבה־בית־מדרש איז ווידער געווען אַ בית־מדרש משה מיילעכס (אליהו מיילעכס פּאָטער). האָט דאָס הויז פון דעם בית־מדרש אָפּגעקויפט הערצקע קאַקוזל דער בעקער און האָט דעם בנין פון בית־מדרש צעשאַטן און האָט געגעבן די בעלי־בתים דערפאַר 700 רובל.

האָבן דעמאָלט די שותפותדיקע בעלי־בתים פון ישיבה־גאַס אָפּגעקויפט דעם פּלאַץ אין גראָדנער געסל נומ׳ 12, אויף משה מיילעכס נאָמען. אליהו מיילעך האָט דערויף געגעבן 300 רובל, און מען האָט אויפגעמויערט דעם בית־מדרש.

אין דעם בית־מדרש געפינען זיך פיל ספרים פון ישיבה־בית־מדרש און פון כאַרשול: 26 ש״ס, צווישן דעם 8 ווילנער, 36 זאַץ משניות, 22 עין־יעקבס, 20 זאַץ מדרשים — רבה און תנחומא, 40 חומשים, 26 נ״כים, 5 אלפסין, 20 שו״ע או״ח גרויסע, 8 שו״ע קליינע, 9 חכמת אדם, אויך מפרשים אויף ש״ס, פוסקים און שו״ת, — אַ גאַנצע ביבליאָטעק. עס באַווייזט, אַז דאָרטן האָט מען אַ סך געלערנט. היינט איז דאָרט דער עולם אַ קליינער. עס זיינען אין אים אפילו פאָראַן אַ חברה משניות און אַ חברה ש״ס, אָבער עס ווערט אין אים ווייניק געלערנט און גע־דאַוונט.

פאַר דער מלחמה [1914—1918] איז אין דעם בית־מדרש געווען אַ גרויסער גמילות־חסדים מיט אַ פאָנד פון 3,000 רובל, מען פלעגט מאַכן אַ גרויסן אומזאַץ, ל״ג בעומר פלעגט מען פייערן דעם יו״ט פון גמילות־חסדים. אָבער אין דער מלחמה איז דאָס גאַנצע געלט פאַרלוירן געגאַנגען.

בית־מדרש משניות

כז) ב י ת ־ מ ד ר ש מ ש נ י ו ת איז אַ קליין געמויערט בית־מדרשל אין אַ דורכגאַנגס־הויף נומ׳ 21, סוראַזער גאַס.

דער פּנקס ביי דער גרינדונג פון דער חברה משניות איז פון ב׳ מרחשוון, תרי״ט, געחתמעט 16 חתומים ראשי החברה, מיט 30 תקנות, לויטן נוסח פון אַלע פּנקסים.

די ערשטע בוררות אויף קלייבן גבאים איז געווען חול־המועד פסח, תר״ך. אין יאָר תרכ״ד האָט די חברה געדונגען ביי ר׳ אברהם ב״ר ברוך מיט זוגתו

גיטל אַ דירה פאַר צוועלף רובל אַ יאָר, מיט באַהייצונג, צו דאַוונען און צו לער־נען אין איר כל ימי חייהם. אויך געפינען זיך אין פּנקס די החלטות פון די בוררות און די נעמען פון די צוגעקומענע חברים, דערהויפּט טאַקע די נעמען פון די מנדבים און מנדבות פון זאַצן משניות און געלט. אין פּנקס זיינען פאַרשריבן די חיובים, וואָס דער בית־מדרש האָט אויף זיך געמומען צו דערפילן פאַרן זכות פון זייערע נשמות. די לעצטע החלטה פון קלפי איז פון שנת תרצ״א.

וועג דער בית־מדרש איז אויפגעמויערט געוואָרן, שטייט ניט אין פּנקס, נאָר די קנינים אויף החלטות אויף שטעט עד סוף העולם הייבן זיך אָן תמוז, תרנ״א. עס זיינען אויך פאַרצייכנט די נעמען פון די עסקנים און אונטערנעמערס צום מויערן דעם בית־מדרש. עס זיינען אָבער פאַרצייכנט נעמען פון אַ סך ווייבער, וואָס האָבן מנדב געווען פיל נדבות אויף צו קויפן ספרים פאַר דער חברה, און דערפאַר זאָל מען פאַר זיי לערנען משניות און זאָגן קדיש לאחר מותן. אפילו די גרינדערין פון פוזשעס בית־מדרש — פוזשע־בלומע בת מו״ה נפתלי־הערץ הלוי — האָט דאָ אויך מנדב געווען אַ ש״ס ווילנע מיט אלפסין. עס געפינט זיך פאַרשריבן אין פּנקס פאַר דעם צוועק גרויסע נדבות פון ווייבער, צו 100 און 200 רובל, וואָס מען געפינט ניט אין אַנדערע פּנקסים פון די גרויסע בתי־מדרשים.

אין פּנקס איז אָפּגעגעבן גרויס אָרט פאַר אַ החלטה פון אַ פּשרה צווישן צוויי ווייבער וועגן אַ מחלוקת איבער אַ שטאָט.

כ׳ תמוז, תרע״ד האָט דער בית־מדרש משניות געפּייערט זיין גרינדונג פון אַ גמילות־חסדים. עס איז פאַרענדיקט געוואָרן דער דין־וחשבון פון יאָר 1913 : 226 הלואות אויף אַ סומע פון 3,065 רובל ; די קלענסטע הלוואה איז געווען 4 רובל, די גרעסטע 10 רובל, חברים זיינען געווען — 120, זייערע נדבות 120 רובל [20].

אַזוי ווי די פרויען האָבן אין דעם בית־מדרש געשפּילט אַ באַזונדערע ראָלע, לאָמיר דאָך אונטערשטרייכן אַז בדרך כלל זיינען פרויען ניט זעלבשטענדיק. צוליב צניעות האָבן זיי ווינ־ציק וואָס זיך פאַרנומען מיט עניני ציבור. זיי האָבן ניט געהאַט דאָס רעכט צו קלייבן און אויס־געקליבן צו ווערן ווי כלל־טוערינס. מען האָט אויף פרויען געזאָגט : „כל כבודה בת מלך פּנימה״ (תהלים, מה, יד), ד״ה דער גאַנצער כבוד פון אַ פרינצעסין זיינען די אינעווייניקסטע מעלות.

אָבער עס האָבן זיך געפונען אין ביאַליסטאָק, ווי אין אַלע יידישע קהילות גבאיטעס, וואָס האָבן געזאָרגט פאַר ארעמע־לייט, דער עיקר פאַר עוויגערינס און ארעמע כלות. עס זיינען אויך געווען פרויען וואָס זיינען געוואָרן באַרימט ווי גרויסע סוחרטעס, וואָס זייערע מענער זיינען געזעסן און געלערנט און געוואָרן גדולי תורה, אָדער וואָס די מענער זיינען זיי יונג גע־שטאָרבן, און זיי האָבן ווייטער געפירט זייערע געשעפטן און דערצויגן זייערע קינדער, ווי : שבע פריידענבערג מיט אירע זין, באַקאַנטע פירמעס דאָ, אין לאָדזש, אין מאָסקוע אד״גל.

עס זיינען אויך געווען לומדות משכילות ווי שרה־פייגע ניעמצאָוויטש אד״גל.

דעם ציוניזם האָבן מיר צו פאַרדאַנקען, וואָס היינט ווערן דערצויגן אויך די יידישע טעכטער און פרויען מיטצוארבעטן מיט די מענער אויף אַלע געביטן פון נאַציאָנאַלער, פילאַן־טראָפּישער, קולטורעלער און לעצטנס אויך רעליגיעזער טעטיקייט.

20. ביאַליסטאָקער טאָגעבלאָט, נומ׳ 133.

דער שוסטערשער בית־מדרש

כח) דער שוסטערשער בית־מדרש, אויף ישיבה־קאָ־לוגא־געסל, איז אָפגעקויפט געוואָרן אין יאָר תרמ"ט דורך אַ חברה סנדלרים. דאָס איז געווען אַ הילצערן הויז, וואָס האָט געדינט ווי אַ שענק. דאָס הויז איז איבערגעבויט געוואָרן אויף אַ קליינעם הילצערנעם בית־מדרש.

אין אים איז פֿאָראַן אַ פּנקס, געשריבן אין יאָר „חיים ועושר" (תר"נ), מיט תקנות.

ביים איינשרייבן זיך אין פּנקס דאַרף מען געבן לא פּחות פון דריי רובל מעות קדימה. יעדער חבר דאַרף חוץ דעם צאָלן ניט וויניקער פון דריי קאָפּיקעס אַ וואָך אויף הוצאות בית־מדרש און אויף צו דינגען אַ רבין אויף צו לערנען עין־יעקב. עס איז אויך פֿאָראַן אַ תקנה, מען זאָל קומען צו הילף אַ געדריקטן חבר. אַזוי ווי דער פֿאָך שוסטערייַ, שטייט זייער נידעריק אין שטאָט, האָט אַזאָ פּנים זייער בית־מדרש, וואָס איז דער אָרעמסטער און אָפּגעלאָזנסטער פון אַלע.

בית־מדרש תורת חיים

כט) דער בית־מדרש תורת־חיים איז דער וויכטיקסטער בית־מדרש אין סוראַזער ראַיאָן. ער איז אויפגעמויערט געוואָרן אויף סוראַזער, 37, אין חודש אלול, תרע"ב דורך אַ חברה בעלי־מלאכות „פּועלי צדק", וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרמ"ט מיטן צווועק צו פֿאַראיניקן תורה און מלאכה. די ערשטע 20 יאָר האָבן זיי געהאַט זייער אָרט אין בית שני פון בית־מדרש „גרין חדש", אָבער אין יאָר תר"ע איז דער בית־מדרש אָפּגעברענט געוואָרן, און אויך אַלע ספרי־תורות (חוץ איינער) און אַלע ספרי לימוד.

די חברה האָט ניט געהאַט קיין מקום מגוחה, ביז זי האָט אָפּגעקויפט אין טבת, תרע"ב דאָס הויז פון פישל קוריאַנסקי, אויף סוראַזער גאַס, און האָט דאָרט אויפגעמויערט איר בית־מדרש. אויפצומויערן דעם בית־מדרש האָבן זיך די חברים באַטייליקט ניט נאָר מיט זייער געלט, נאָר אויך מיט זייער אָרבעט. דעם דאָך האָט געדעקט אומזיסט אַן אייגענער בלעכער — פּאַט[21], די שלאָסעריי האָט געמאַכט אַן אייגענער שלאָסער — משה נאַראָוואָוויטש, די טשעסלעריי־און סטאָלעריי־אַרבעט — די סטאָלערס שמואל נאָוואָשעלסקי און חיים ישפּה.

די מייסדים פון דער חברה זיינען געווען: יוסף־מרדכי ב"ר אברהם וויל־מאָוסקי, אַ בערשטער (איצט איז ער אין ארץ־ישראל); חיים ב"ר נחום געריגג, אַ וועבער, און זיין ברודער אברהם־יצחק געריגג, אַ דאַמסקער שניידער.

לויט די תקנות פון איר פּנקס, דאַרף די חברה לערנען טעגלעך חוץ ערב־שבת און ערב יום־טוב, תנ"ך, משניות און הלכה פסוקה, שבת — חמשה חומשי

21. דאָס איז דער פּאַטער פון יעקב פּאַט.

תורה מיט רש״י. דער חוב פון לערנען איז זייער שטרענג — פאַר ניט לערנען אַ וואָך באַצאָלט מען קנס, פאַר ניט לערנען עטלעכע וואָכן ווערט מען אויסגע־שלאָסן פון דער חברה. אָלע חברים זיינען גלייכגעשטעלט אין אָלע זכיות, קיינער האָט ניט קיין חזקה אויף שטעט, ניט ביים דאָווענען און ניט ביים לערנען, ניט אויף עליות און ניט אויף דאָווענען פאַרן עמוד. טעגלעך דאָווענען זעקס מניינים אין דער פרי, אויסער וואָס עס ווערט געלערנט פאַרטאָג און אין אָוונט אָלע טאָג, און דערהויפט אין די שבתים און יום־טובים.

די חברים האָבן זיך אָלע אַנטוויקלט צו בני־תורה. צווישן זיי געפינען זיך שוין אָזעלכע, וואָס קענען לערנען אַ בלאַט גמרא און אויך לערנען אַ פרק משניות פאַרן עולם. זיי זיינען אויך בעלי מידות טובות. זייערע רביים זיינען געווען אנשים מצוינים אין תורה, יראת שמים און מידות טובות. זיי האָבן געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף דער דערציאונג פון זייערע תלמידים. דער ערשטער רבי איז געווען דער שוין דערמאָנטער ר׳ משה פּופּקאָ פון אָסטרין, דער לעצטער איז געווען ר׳ גדליה ב״ר מאיר טיקאָטשינסקי, אַ ייד אַ סוחר, אַן אייזנקרעמער. פריער איז ער געווען אַ ייד אן עושר, וואָס האָט זיך איבערגעגעבן צו לערנען אין משך פון 38 יאָר, צו לערנען בחנם טעגלעך, שבת און יום־טוב מיט די חברים. ער איז געווען אויך אַ מצוין אין מידות, אַ צנוע, אַ סבלן, ווייט פון כבוד, גאווה און קנאות און זייער אַ גוטער מענטש. ער האָט זיך געערעכנט אין דער חברה נאָר ווי אַ חבר און ניט ווי קיין רבי. ער איז געשטאָרבן אין יאָר תרצ״ד.

צווישן די חברים געפינען זיך אַ פופציק שוין אָלט געוואָרענע חברים און אַ פופציק יונגע חברים.

ז. בתי־מדרשים אין פּיאַסקאָווער ראיאָן

דער פּיאַסקאָווער געמויערטער בית־מדרש

ל) דער בית־מדרש חומה דפּיאַסקעס איז אייגער פון די עלטסטע בתי־מדרשים אין ביאַליסטאָק. פון דעם ערשטן אָלטן הילצערנעם בית־מדרש איז קיין פּנקס ניטאָ אָבער ער ווערט דערמאָנט ווי אַ פּרעמומעראַנט אויפן מדרש רות רבה מיט די פּירושים ענף יוסף פון ר׳ חנוך־זונדל במו״ה יוסף, דפוס ווילנע־האָראָדנע, תקפ״ט. קען מען בכן רעכענען, אַז ער איז געווען אויפגעבויט פון פריער, אַן ערך אין יאָר תק״פ (1820), ווי יחיאל נעכעס בית־מדרש; מער קיין ידיעה איז פון אים ניטאָ.

דעמאָלט האָט זיך פּיאַסקעס געריכטע עק־שטאָט. סוף סוראָזער איז שוין געווען די ראָגאָטקע. פון יאָר תר״ט געפינט זיך פון אים אַ פּנקס אין בית־מדרש מיט תקנות, אסיפות, וואָלן, החלטות און קנינים אויף שטעט. דעמאָלט האָט מען דעם בית־מדרש איבערגעבויט פּאַר אַ בית־מדרש לתלפיות, פּאַר אַ בית־מקדש מעט פון אויפגעקליבענע נדבות. עס זיינען צוגעקומען נייע חשובע מת־

פֿללים פון די צוגעקומענע בעלי־בתים אין דעם ראַיאָן, וואָס האָבן זיך אויך געוואָלט באַטייליקן מיט זייערע נדבות און האָבן אַ חלק ונחלה אין בית־מדרש. אַזוי ווי די שטעט זיינען נאָך ניט צעטיילט געווארן, איז געבליבן ביי דער אסיפה פון יום א׳ ר״ח אלול שנת תר״ט צו מאַכן אַ קלפי, און ווער עס וועט אַרויס לויטן גורל, זאָל באַקומען אַן אָרט לפי כבודו. דעריבער איז דעם זעלביקן יאָר יום ה׳ דחוהמ״פ געמאַכט געווארן די קלפי. זיינען אַרויס 16 מזרח־שטעט: אַכט רעכטס און אַכט לינקס, און צו צוויי שטעט אין דרום און אין צפון. עס איז געבליבן צו מאַכן אַ תקנה, אַז די שטעט האָבן זייערע בעלי־בתים ניט קיין רעכט צו פאַר־קויפן און אָפּגעבן במתנה אַ צווייטן; זיי קענען זיך באַנוצן מיט זיי נאָר פאַר זיך מיט זייערע קינדער. די איבעריקע שטעט האָט מען אָפּגעגעבן צוגעקומענע מתפּללים פאַר 4־6־8 רובל, אַ דריטל באַלד, און צוויי דריטל שפּעטער; און אַז מען וועט ניט איינצאָלן אין משך פון יאָר, וועלן דאָס ערשטע דריטל פאַררעכנט נאָר ווי אַ מתנה דעם בית־מדרש, אָבער אויף די שטעט האָבן זיי קיין שום זכות ניט. מען האָט, ווי אין אַלע בתי־מדרשים, געמאַכט אַלע חוה״מ פסח אַ קלפי אויסצוקלייבן גבאים.

פאַראַן אַן החלטה פון ו׳ עש״ק א״ח פּסח, תרי״ז אויפצונעמען פאַר אַ שמש ר׳ נפתלי־הערץ ב״ר חיים אויף אַ יאָר פאַר דריי זהובים בכל שבוע ושבוע, ער זאָל דינען דעם בית־מדרש באמונה און אויפמאַנען ביי די בעלי־בתים זייערע חובות פאַר עליות און נדבות. די שכירות פון שמש איז דאָ נאָך פיל קלענער געווען פאַר די שכירות אין גמילות־חסדים־בית־מדרש, — די וואַלוטע איז דאָ געווען אַ גאַנץ קליינע.

שפּעטער, אַז דעם בית־מדרש לתלפיות האָט מען אויך געמוזט איבערבויען און ער איז אויך געווארן ענג פאַר די אַלע צוגעקומענע בעלי־בתים פון גאַנצן ראַיאָן, האָט מען פאַרן נייעם בנין געפאָדערט געלט פון די בעלי־בתים. האָבן יענע געשטעלט אַ קאָמיסיע פאָדערונג, אַז מען זאָל זיי פריער געבן החלטות פון קנינים אויף זייערע שטעט, זיי זאָלן מעגן זיי פאַרקויפן און אָפּגעבן במתנה אַ צווייטן. מען האָט זיי דאָס נאָכגעגעבן אויף אַן אסיפה פון יום ה׳, י״ט סיון, תרל״ח נאָך דעם, ווי עס איז אויפגעבויט געווארן מיט דריי יאָר פריער, אין יאָר תרל״ה, צוליב די דאָזיקע סיבות, דער צווייטער פּיאַסקאָווער בית־מדרש, און מען האָט אַלע שטעט איינגעשריבן אין פנקס און מען האָט אַרויסגעגעבן זייערע החלטות זייערע באַזיצערס. אָבער דערווייל זיינען די צוגעקומענע בעלי־בתים אַריבער אין צווייטן בית־מדרש. איז ערשט, אין תרנ״ג, געבליבן אויף אַן אסיפה פון אַלע בעלי־בתים, אַז דער הילצערנער אַלטער בית־מדרש איז פאַר דעם נייעם עולם שוין מער ניט צוגעפאַסט, אויך איז ער שוין בויפעליק, און מען דאַרף אויפמויערן אויף זיין אָרט אַ גרויסן געמויערטן בית־מדרש.

עס האָבן זיך תיכף געפונען מנדבים, און עס איז אויסגעקליבן געווארן אַ בוי־קאָמיטעט פון זיבן נכבדים: ר׳ דניאל אָסטרינסקי, ר׳ אהרן מאיר יאָטשמע־ניק, ר׳ יהושע ראָזנטאַל, רבי אליעזר סלאָבאָדסקי, ר׳ צבי ווילטשיק, ר׳ משה

מילנער, ר׳ צבי־זאב מאזעוויץ. נאָך פּסח תרנ״ג האָט מען זיך געשטעלט מוי־ערן און צוויי וואָכן פּאַר ראש־השנה האָט מען געפּייערט זיין חנוכת־הבית.

דער פּיאַסקאָווער בית־מדרש איז נאָך פון פריער געווען אַ צענטער פּאַר דער גאַנצער געגנט, וואָס איז אַן אַרבעטער־און קליינהענדלערדיקער. ער איז דע־ריבער שטענדיק געווען פול מיט דאַוונערס. אין דער פרי זיינען אין אים גע־וען שטענדיק עטלעכע מנינים, ווייל דער יידישער אַרבעטער און קליינער קרעמער פלעגן ניט אַוועקגיין צו דער אַרבעט, איידער זיי פלעגן אָפּדאַוונען אין בית־מדרש, און צווישן מנחה און מעריב נאָך דער אַרבעט, און דערהויפּט אין די רו־טעג, שבתים און יום־טובים, פלעגן זיי לערנען ביי אַ רבין.

ווי אַ רבי האָט זיך אויסגעצייכנט אין נייַעם אויפּגעמויערטן בית־מדרש ר׳ דוד ברייַנסקי דער בעקער. ער איז געווען אַ ייד אַ למדן. אין בית־מדרש איז ער געווען דער רבי פון חברה ש״ס, פון חברה מדרש און פלעגט אויך לערנען שולחן־ערוך מיטן המון. אַליין האָט ער געפירט די בעקעריי מיט דער הילף פון זיין ווייב און קינדער, אָבער אַז זיין ווייב איז אים אָפּגעשטאָרבן, איז זיין בעקעריי אונטערגעגאַנגען. האָט אים דער בית־מדרש אויפּגענומען פאַר אַן איי־בער־שמש. ער האָט זיך פון דעמאָלט אָן אין גאַנצן איבערגעגעבן דעם בית־מדרש און די לימודים מיט די מתפּללים. ער האָט שפּעטער מחבר געווען אַ ספּר מנחת דוד.

דער בית־מדרש האָט געהאַט טיכטיקע גבאים: פריער ר׳ דניאל אָסטרינסקי, ר׳ יהושע כאַראַשטשער, דער געווען בעקאַנטער מוהל, אויך ר׳ אהרן יאַטש־מעניק, און צום לעצטן ביז היינט ר׳ מיכאל פליקער מיט נאָך עטלעכע עסקנים, וואָס האָבן פיל אויפּגעטאָן פאַרן בית־מדרש — געמאַכט פאַר אים אַ ספּאַד (דאָס וואָסער זאָל אַראָפּרינען), באַקוועמלעכקייט, צוגעקויפט פלאַץ פאַר אים און פאַר־פלאַנצט מיט ביימער פאַר די מזרח־פענצטער, אויסגעפאַרבט אים מיט אייל־פאַרב, אַרייַנגעפירט עלעקטרע מיט 73 לעמפּלעך, און דער עיקר געגרינדעט אין אים אַ גמילות־חסדים, וואָס האָט 150 פיישטשיקעס און אַ פאַנד פון 8,000 זלאָטעס. מען פאַרלייט בית־מדרש־נצרכים אויף וועקסלען מיט גוטע זשירעס פון 50 ביז 300 זלאָטעס אויף צוויי ביז דריי מאָנאַט.

אין דעם דאָזיקן בית־מדרש ווערט מער געדאַוונט ווי אין אַלע בתי־מדרשים אין ביאַליסטאָק. מען הייבט אָן דאַוונען פיר אַ זייגער באַגינען ביז צען פרי. מען דאַוונט זעקס־זיבן מאָל, בין מנחה למעריב לערנט אַ חברה ש״ס ביי איין טיש, אַ חברה משניות ביי אַ צווייטן טיש און אַ חברה עין־יעקב מיט אַ רבין אין עזרת נשים. אין די אַלטע בתי־מדרשים פון שולהויף זיינען אין גאַנצן אַראָפּ, ווי מיר האָבן געזען אויבן, דאָס דאַוונען און לערנען; איז פיאַסקעס און כאַנייקעס געווארן אַ נייַער שולהויף.

נאָך דעם, ווי עס האָט זיך שטאַרק אויסגעבויט און פאַרבריייטערט די יידישע שכונות אין דעם ראַיאָן, זיינען צוגעקומען ביז דער לעצטער צייט נאָך בתי־מדרשים.

דער פיאסקאווער הילצערנער בית־מדרש

לא) דער פיאסקאווער הילצערנער בית־מדרש אדער בית־מדרש באצער איז אויפגעבויט געווארן אין יאר תרל״ה, נאך דעם ווי עס איז געווארן ענג דער אלטער בית־מדרש, ווי מיר האבן געזען אויבן. דער בית־מדרש געפינט זיך אויף ראבינסקי־גאס נומ׳ 3, נענטער צום וואלד. דעם פלאץ פארן בית־מדרש האט מנדב געווען הרב הגביר המופלג הישיש הנכבד מו״ה משה באצער, און דאס איז געווען דער יסוד אויף צו בויען א נייעם בית־מדרש. דאס איבעריקע געלט האט מען אויפגעמאכט פון נדבות און פון פארקויפן שטעט. אפילו די באצער־ס האבן געדארפט קויפן שטעט.

מען האט געמאכט א פנקס מיט 51 תקנות. מיט דער גרויסער צאל תקנות איז ער דער בעסטער בית־מדרש אין ביאליסטאק. צווישן די תקנות געפינט זיך אז מען דארף ניט געבן קיין פארצוג דער פאמיליע באצער ביים פארקויפן שטעט; אז מען טאר ניט פארקויפן שטעט אן דער איינשטימונג פון די גבאים און אן דער הסכמה פון די שכנים. די איבעריקע תקנות זיינען אלע וועגן אינעווייניקסטע ארדענונגען — וועגן אפהיטן דעם כבוד פון בית־מדרש און פון די תפילות אד״גל. די תקנות צייכענען זיך אויס מיט זייער שטרענגקייט. אין דעם פנקס זיינען ארריינגעטראגן געווארן אלע החלטות אויף די קנינים פון די שטעט. עס איז אויסגעקליבן געווארן א קאמיסיע אויף אונטערצוחתמענען און ארויסצוגעבן די החלטות. אין דער קאמיסיע זיינען געווען די ערשטע מייסדים נכבדים: אפרים ב״ר משה באצער, דוב ב״ר יוסף־אליעזר גראכאווסקי, זעליג ב״ר יצחק ריבאלאווסקי, צבי ב״ך אברהם ביאלאסטאצקי, יונה ב״ר יוסף ווילישאנסקי, שמואל־מרדכי גניעצוצקי.

אין בית־מדרש איז געגרינדעט געווארן א חברה משניות, דער רבי איז געווען ר׳ אליהו דעריטשינסקי (ר׳ אליהו ציטריניק); א חברה עין־יעקב, דער רבי איז געווען ר׳ אברהם־יעקב קווינט; און אויך א חברה ש״ס, דער רבי איז געווען ר׳ חיים־זאב הארינסקי. אויך האט דער בית־מדרש א קליינעם גמילות־חסדים מיט א פאנד פון איבער 3,000 זלאטעס.

ארגענטינער בית־מדרש

לב) דער ארגענטינער בית־מדרש אדער פרומער־שרהס בית־מדרש איז צוגעקומען שפעטער, נאך דעם ווי עס זיינען געעפנט געווארן נייע קווארגאסן, וואס ציען זיך פון די פיאסקעס צום וואלד, און עס זיינען דארט אויסגעמויערט געווארן מיט דער הילף פון „זעמעלני״־באנק א סך הייזער. דער יידישער ישוב האט זיך דארט שטארק פארברייטערט, האט זיך אנטוויקלט אין יענעם עק שטאט א נייער ראיאן מיטן נאמען „ארגענטינע״ (א רמז אויף באראן הירשס קאלאניעס אין ארגענטינע). האט זיך דארט געפילט א באדערפעניש אין נייע בתי־מדרשים.

דער ערשטער בית־מדרש איז דאָרטן אויפגעמויערט געוואָרן אויף דעם קווערגעסל מיטן נאָמען „אַרגענטינע" אין יאָר תרנ"ו (שנת ששון) מיט דער נדבה, וואָס עס האָט געגעבן אויף דעם די קינדערלאָזע פרוי פרומע־שרה (3,000 רובל). דאָס איבעריקע האָט מען גענומען אין באַנק. דער פלאַץ, וואָס האָט געהערט צו עטלעכע בעלי־בתים, האָבן זיי אים אָפגעגעבן מיטן תנאי צו באַקומען דערפאָר שטעט אין בית־מדרש, און זיי האָבן עס שפעטער באַקומען. דאָס איז אַ גאַנץ שיינער בית־מדרש. עס ווערט אין אים געדאַווענט צוויי מאָל אין דער פרי ; עס געפינען זיך אין אים אַ חברה משניות און אַ חברה ש"ס ; עס געפינען זיך אויך אין אים יידן לומדים.

אין דער צייט פון דער אויפגעברויזטער אַרבעטער־באַוועגונג האָבן דעם בית־מדרש פאַרכאַפט די יידישע רעוואָלוציאָנערן, און ער איז ביי זיי געוואָרן דער צענטער פון זייער אַגיטאַציע ; פון זיין בימה און פאַרן ארון־קודש האָבן געהאַלטן זייערע אַגיטאַציע־רעדעס יינגלעך און מיידלעך אין מיטן דאַוונען, אין דער וואָכן און שבת, קעגן דעם ווילן פון די בית־מדרש־בעלי־בתים.

חברה־תהלים־בית־מדרש

לג) דער חברה תהלים בית־מדרש געפינט זיך אויף זשעלאָזנע גאַס, אַ צווייטע קווערגאַס פון פּיאַסקעס צום וואָלד, אין אַרגענטינער ראַיאָן. דאָרטן איז אויפגעשטעלט געוואָרן אין יאָר תר"ע אַ קליינער הילצערנער בית־מדרש מיטן נאָמען „חברה תהלים". די איינוואוינערס פון דער גאַס זיינען פאַרשיידענע יידישע בלי־מלאכות : פורמאַנעס, פאַקירערס.

פריער האָט זיך ביי זיי געגרינדעט אַ חברה תהלים, וואָס פלעגט לערנען ביי אַ רבין תהלים אָלע בין מנחה ומעריב אין הויז פון אַ חבר. אָבער אַז דאָס הויז איז פאַרקויפט געוואָרן, איז געבליבן ביי חברה צו בויען אַן אייגענעם בית־מדרש. איינער פון דער חברה, ר׳ אברהם ב"ר אליהו, האָט מנדב געווען אויף דעם 400 רובל. מיט דער סומע האָט מען געקויפט דעם פלאַץ. נאָך דעם האָט מען פאַרקויפט שטעט און מיט דעם האָט מען אויפגעבויט דעם בית־מדרש.

עס דאַוונען אין אים ביז פינף מנינים יידן, צוויי מאָל אין דער פרי. זיי האָבן שוין אַכט יאָר אַ שמש מיט אַ רבין צוזאַמען. ער זאָל זיין אַ ייד אַ למדן, וואָס פסקנט אויך די שאלות פון גאַס. ער זיצט יום ולילה און לערנט. זיי רופן אים רב. ער לערנט מיט זיי חומש, עין־יעקב, תהלים, אויך גמרא. ער באַקומט ביי זיי סטאַנציע, ער עסט טעג און קריגט ביז פופציק גילדן אַ חודש, וואָס ער שיקט זיין פאַמיליע אין אַ שטעטל. ווי זיי האָבן מיר דערציילט האָט די קערה פון לעצטן ערב יום־כיפור געמאַכט 400 זלאָטעס אין דעם קליינעם אַרעמען בית־מדרשל.

ביאַלאָסטאָצקיס בית־מדרש

לד) דער בית־מדרש ביאַלאָסטאָצקי איז אויף מאַזאָ־וויעצקי, 16. דאָרטן האָט די פאַמיליע פון רבי צבי הירש ביאַלאָסטאָצקי, זיין אלמנה טשיזע מיט די יורשים, אויסגעבויט אויף זיין נאָמען אַ הילצערנעם בית־מדרש מיט אַן עזרת־נשים, אין יאָר תרס״ד. איז אים דאָוונען און לערנען אַ צען מנינים יידן. עס ווערט אין אים געלערנט אַלע טאָג עין־יעקב בין מנחה למעריב און אויך ש״ס. עס געפינט זיך אין אים אַ קליינער גמילות־חסדים מיט אַ פאָנד פון אַן ערך 1,000 זלאָטעס.

ח. די בתי־מדרשים פון כאַנייקער ראיאָן

דער גרויסער כאַנייקער בית־מדרש

לה) דער גרויסער כאַנייקער בית־מדרש הייסט אויך ביים עולם: בית־מדרש איזנבאַן. כאַנייקעס, אין מערב, עק שטאָט, איז אַ וואוינאָרט פון אַרעמסטן טייל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין ביאַליסטאָק. „כאַנייקאָווער״ איז אין די אַנדערע יידישע קוואַרטאַלן פון ביאַליסטאָק אַ זידל־וואָרט, צו באַצייכענען אַ קליינשטעטלדיקן, אומקולטורעלן מענטש.

דער גרויסער כאַנייקער בית־מדרש איז דער עלטסטער און גרעסטער אין דעם ראַיאָן. ער איז געגרינדעט געווארן אין יאָר תרט״ו ביז תרט״ז. ער האָט ביז 150 שטעט. זיינע ערשטע מייסדים זיינען געווען: שואל רייסקי (פאַמיליע ראַגאווסקי) און אברהם־משה וואָליע, וואָס האָט געגעבן דעם פלאַץ, אָבער דער־פאַר האָט ער באַקומען דרײַ שטעט. איבערגעבויט און פאַרגרעסערט איז דער בית־מדרש געווארן אין יאָר תרנ״ד, דורך יצחק שניידאָווסקי, שלמה־משה שטור־מאַן, יונה פאַבילינסקי. די דאָוונערס פון דעם בית־מדרש זיינען פון האַרעפאַש־נעם עולם: בעל־עגלות, וועבערס אד״גל. פאַר דער מלחמה איז אין אים גע־גרינדעט געווארן אַ גמילות־חסדים דורך יצחק ראַגאווסקי און אברהם־יעקב וואָליע.

אין דעם בית־מדרש האָט מען שטענדיק אַ סך געדאָוונט און געלערנט. עס איז אין אים געגרינדעט געווארן אַ חברה משניות און אַ חברה ש״ס. צווישן זיינע דאָוונערס און לערנערס האָבן זיך געפונען גדולי תורה, ווי דער סאָקאָלקער רב, אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער, פון יענער געגנט, ר׳ שלום בעקערס אַ זון, וואָס האָט מחבר געווען אַ לומדישן ספר בנין שלום אויף סוגיות. דאָרט האָט אויך געדאָוונט און געלערנט ר׳ יהושע־לייב זילבערפעניג, אַ גדול בתורה, דער פאַ־טער פון הרב ר׳ אברהם־שמואל זילבערפעניג. די לעצטע צייט לערנט אין דעם גרויסן בית־מדרש דער נאָווארדאָקער קיבוץ — די ישיבה „בית יוסף״.

ליבע־רחלס בית־מדרש

לו) ל י ב ע ־ ר ח ל ס ב י ת ־ מ ד ר ש האָט אויך אַ צווייטן נאָמען: ב י ת ־ מ ד ר ש א י י ז נ ב אַ ן ה ח ד ש. ער רופט זיך ליבע־רחלס בית־מדרש, ווייל אירע יורשים האָבן געגעבן אויף איר נאָמען דעם פּלאַץ אין דער גאַס סאָסנאָווע־ברוקאָווע. ער איז אויפגעבויט געוואָרן אין יאָר תרל״ו־תרל״ז. ער האָט נייניציק שטעט. זיינע מייסדים זיינען געווען: ר׳ פּסח־אליהו שאפער הכהן, אַ ייד א למדן, און ר׳ יצחק גלאָגאָווסקי. זיינע ערשטע בעלי־בתים זיינען געווען: יעקב ווייטרויב, לייבל בלאסקי (לייבל דער גבאי), בנימין דאָברא־ניעווסקי. פּאָר דער מלחמה האָט מען אָנגעהויבן אים אויסצומויערן, אָבער ניט פאַרענדיקט; איז ער געבליבן האַלב האָלץ און האַלב מויער.

דאָס איז דער אָרעמסטער בית־מדרש אין שטאָט; זיינע דאָוונערס זיינען דאָס רוב פון די אָרעמסטע שיכטן: בעלי־עגלות, קאָטרינשטשיקעס [22] און מחזי־רים על הפּתחים, אָבער זיי זיינען דערביי אייִדעלע יידן און נעמען אָנטייל אין אַלע צרכי־העיר און צדקה. אין אים דאָוונען טעגלעך ביז פינף מניינים אין דער פרי און עטלעכע מניינים מנחה; עס געפינען זיך אין אים אַ חברה עין־יעקב און אַ חברה משניות און אַ חברה ש״ס.

דער בית־מדרש האָט זיך אין יענער געגנט אָנגערופן „דער לומדישער בית־מדרש״: פון אים זיינען אַרויס עטלעכע יונגע רבנים; געלערנט האָבן אין אים עטלעכע ביאַליסטאָקער גדולי־תורה, ווי הרב ר׳ אברהם־שמואל זילבערפע־ניג ב״ר יהושע און אַ זון פון ליבע־רחל, אַ שוועסטער פון באָקאָנטן גאון ר׳ יהושע־לייב דיסקין. ער איז געווען פריער בוכהאַלטער ביי זיין שוואָגער ר׳ אברהם ניעמצאָוויטש, שפּעטער איז ער דאָ געוואָרן מו״ץ [23]. ער האָט זיך געלערנט אין שטאָט פון די גרעסטע לומדים חריפים. אין אים האָט אויך געלערנט הרב ר׳ נחמן יעקב, אַ גרויסער בקי אין ש״ס און פוסקים, כמעט בעל־פּה. אויך דער שמש פון בית־מדרש ר׳ יצחק אייִדלבערג, דער פאָטער פון היינטיקן פּלאָצ־קער רב, איז געווען אַ גרויסער למדן [24].

---

22. ביז אַ פאָר יאָר פאַר דער מלחמה זיינען זיי געווען אין בית־מדרש אַ באַזונדערע חברה מיט אַ באַזונדערער ספר־תורה און אַ רבין צו לערנען תנך און משניות. די חברה האָט זיך אָנגערופן „כת־רינה״. צו איר האָבן געהערט צויך קאָראָבעלניקעס.

23. זיינער אַ תלמיד האָט מיר דערציילט, אַז מען האָט געפאָדערט ביי אים, אַז ער זאָל ווערן מוסמך פון ר׳ חיים בריסקער, ער איז אָבער געווען אַ גרויסער עניו און צנוע, איז אַז ר׳ חיים האָט ביי אים געפאָדערט, אַז ער זאָל אים זאָגן אַ חידוש אין תורה, האָט ער אים געענטפערט, אַז ער ווייס נאָר, וואו ער ווייס ניט. האָט ר׳ חיים אים געהייסן זאָגן, וואו ער ווייס ניט. האָט ער אים געזאָגט. האָט ר׳ חיים אים געזאָגט, אַז די אַלע ערטער ווייס ער אויך ניט און איז נתפּעל געוואָרן פון זיין גדלות אין תורה און האָט אים געגעבן סמיכה.

24. וועגן די לעצטע צוויי בתי־מדרשים האָט מיר געגעבן אַ באַריכט ר׳ שלמה־יעקב ראַבינאָוויטש, אַ פּלאַנען־מאַכער, אַ לאַנגיאָריקער גבאי פון ליבע־רחלס בית־מדרש, אַ זייער פיינער ייד אַ למדן, דער פאָטער פון דעם יונגן מאלער־קינסטלער בן־ציון ראַבינאָוויטש.

דער בעקערשער בית־מדרש

לז) דער בעקערשער בית־מדרש (אויף זאַסלאַווסקי־גאַס) איז געגרינדעט געוואָרן דורך אַ חברה בעקערס אין יאָר תרמ״ז. אַ געוויסע צייט איז אין אים געווען אַ ישיבה (זען ווייטער).

בית־מדרש תהלים

לח) בית־מדרש תהלים אין קאַרטשאַקס געסל (אַדעסקע גאַס) איז אויפגעבויט געוואָרן האַלב האַלץ און האַלב מויער דורך שמואל־צבי ליס און גיטל זאַבלודאָווסקי, וואָס האָט אָפּגעגעבן אויף דעם בית־מדרש דאָס געהילץ פון איר פּאָטערס בית־מדרש אין מאַרקאָווי גאַרי און אויך געלט. דער חנוכת־הבית פון דעם בית־מדרש איז געווען פּ׳ תצא, ט׳ אלול, תרע״ג, מיטן אַריינטראָגן אין אים די ספרי־תורות מיט גרויס פּאַראַד און געזאַנג. די דאָוונערס פון דעם בית־מדרש זיינען אויך פון דעם דאָרטיקן אָרעמען עולם. עס ווערט אין אים געלערנט עין־יעקב, מדרש. עס געפינט זיך אין אים אַ גמילות־חסדים[25].

אלי מיילאכס בית־מדרש

לט) אלי מיילעכס בית־מדרש, אויף זשולטע־גאַס, איז אויפגעמויערט געוואָרן אין יאָר תרס״א דורך ר׳ אליהו מיילעך, צוזאַמען מיט דער ישיבה, אַ שיינער בית־מדרש, וואָס אין אים דאָוונען די אייגנווויינערס פון יענער שכונה (זען ווייטער).

ט. די נייע בתי־מדרשים

דער נייוועלט בית־מדרש

מ) דער נייוועלט בית־מדרש איז אייגנער פון די שיינע נייע בתי־מדרשים. ער איז אויפגעמויערט געוואָרן אין יאָר תרנ״ג אויף נייי־וועלט־גאַס. דער בית־מדרש איז געגרינדעט געוואָרן דורך אַ פאַראייניקונג פון צוויי מניינים: פון דעם „אהל משה״[26] פון די חובבי־ציון אויף גומיענער גאַס, און פון רבס (ר׳ ליפּעלעס) מנין אויף נייוועלט. זיינע דריי הויפּט־מייסדים זיינען געווען:

25. וועגן דעם לעצטן בית־מדרש און דעם סכסוך מיט ה׳ שמואל ליס, וואָס פאַדערט ביים בית־מדרש 650 רובל, אַבער דער בית־מדרש פאַדערט ביי אים אַ חשבון, זען ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט, 1914, נומ׳ 98, 99, 113 און 118.

26. פון „אהל משה״ איז אַריבערגעגאַנגען די תקנה אין דעם בית־מדרש, אַז מען זאָל טיילן עליות נאָר לויט די שטעט פון די מתפּללים און ניט לויט זייער אָפּגעשאַצטער חשיבות, און מען זאָל לייענען אין תורה נאָר שבעה קרואים.

חנא זילבערבלאָט, אליהו דיין, דוד הובינסקי. די מיטגלידער פון דעם בית־מדרש זיינען געווען יונגע פֿאַרמלחמהדיקע רייכע פאַבריקאַנטן און סוחרים, אָבער בעלי־הבתישע יידן. קיין לומדים איז צווישן זיי ניט געווען, דעריבער איז ער קיין לומדישער בית־מדרש ניט געווען, אָבער אַ בעל־צדקה־בית־מדרש איז ער יאָ געווען. היינט רעכנט ער זיך אויך פֿאַר אַ בעל־הבית'ישן מיטגלערן בית־מדרש. פון זיין פריערדיקער עשירות איז ער אַראָפּ. אין אים געפינען זיך, ווי אין אַלע בתי־מדרשים, א חברה־משניות און אַ חברה־ש״ס, אָבער מיט ווייניק חברים.

בית־מדרש משמור

מא) ב י ת ־ מ ד ר ש מ ש מ ו ר איז אויפגעקומען אַזוי: אין יאָר תרנ״ג האָט דער פֿאַרשטאַרבענער מאיר־פישל גאַרבער, אַ ייד אַ חשוך בנים, אויפגע־מויערט אַ הויז אין ראָג רוזשאַנער און קופּיעצקי־גאַס, וואָס ער האָט אָפּגעזאָגט עולמות לאחר מותו. די הכנסה פון דעם גרעסטערן הויז זאָל גיין אויף אַ תלמוד־תורה, און דאָס צווייטע, קלענערע הויז, אַ שמאָלע אָפּיצינע אויפן הויף, האָט ער אָפּגעזאָגט פאַר אַ בית־מדרש.

אין דעם קליינעם בית־מדרש האָט זיך אין יאָר תרס״ט אַריבערגעטראָגן די „חברה משמור״, וואָס ר׳ אליקום־געצל, דער דעמאָלטדיקער באַקאַנטער פרומער מגיד, האָט געגרינדעט אין מיטן יאָר תרס״ג אין גרינעם בית־מדרש. דער צוועק פון דער חברה איז, אַז אירע מיטגלידער זאָלן לערנען אין דער ריי משמורים די נעכט פון אַ גאַנץ יאָר פון 11 ביז 5 פֿאַרטאָג. אין דער חברה ווערט צעטיילט יעדער כ״ו טבת ש״ס צווישן די מיטגלידער צו ענדיקן אין משך פון יאָר, און עס ווערט געפייערט דעם סיום מיט דער התחלה דורך אַ גרויסער סעודה יעדן כ״ו טבת. איז דער קליינער בית־מדרש געווארן דער גרעסטער מקום תורה אין ביאַליסטאָק, וואו מען לערנט דעם גאַנצן מעת־לעת אָן אַ הפסקה. ווי מען האָט מיר געזאָגט, איז אין דער לעצטער צייט געווארן אָפּגעשוואָכט אויך דאָס לערנען ביינאַכט.

נייַמאַרקס בית־מדרש

מב) נ י י מ א ר ק ס ב י ת ־ מ ד ר ש איז אויפגעמויערט געווארן אין יאָר תרנ״ג דורך ר׳נפתלי־הערץ במו״ה יהושע־צבי אויף זיין הויף, ראָג קופּיעצ־קי און ראָג ליפּאָווע (פּילסודסקי). דאָס איז אַ שיינער בית־מדרש מיט אָן עזרת־נשים. דער גרינדער פון בית־מדרש איז געווען פון די ביאַליסטאָקער שיינע יידן און נכבדים. ער איז געווען פון די ערשטע מזרח־בעלי־בתים אין גמילות־חסדים־בית־מדרש. זיינע לעצטע יאָרן האָט ער צוגעהונקען אויף אַ פוס. וועג ער איז געווען אין פּעטערבורג וועגן עפּעס אַ כלל־זאַך, האָט אים אַ טראַמווי איבערגעפֿאָרן און אים צעבראָכן אַ פוס. ער האָט דערפֿאַר אָפּגענומען אַ געוויסע

סומע ביי דער טראַמוויי־געזעלשאַפט, האָט ער דעמאָלט אויפגעמויערט ביי זיך אויפן הויף דעם בית־מדרש.

נאָך דער פּטירה פון ר׳ מרדכי־שלמה וועגדל איז איבערגעגעבן געוואָרן אין דעם בית־מדרש דער גאַנצער עזבון פון זיין מנין, וואָס האָט עקסיסטירט במשך פון זיבעציק יאָר, אין זיין געוועזענעם הויז, קופיעצקי נומ׳ 9, צווישן ספר־תורות, מגילות און אַ שאָפע ספרים.

אין דעם בית־מדרש דאָוונען שכנים פון די נאָענטע גאַסן און אויך צופעליקע מתפּללים. מיט לערנען און גמילות־חסדים באַשעפטיקט מען זיך ניט אין אים[27].

באַצערס בית־מדרש

מג) ב א צ ע ר ס ב י ת ־ מ ד ר ש האָט אַזאַ געשיכטע: מיט 80 יאָר צוריק האָט ר׳ משה באַצער געהאַט אַ מנין אין זיין פראַנטאָווע הילצערנעם הויז אויף ליפאָווע, 41. זיינע זין ר׳ גדליה און ר׳ אפרים, די בעלי־בתים פון זייער גרויסער פאַראָוואָר מיל אויפן פּלאַץ, וואו עס געפינט זיך היינט די האַנטווערקער־שול, האָבן אויסגעבויט אין דעם זעלביקן הויז אַ בית־מדרש אין יאָר תרנ״ז (1897), וואו מען דאָוונט און מען לערנט נאָך היינט. עס געפינען זיך אין אים לומדישע ספרים, אָבער דער הויף מיטן בית־מדרשל איז פאַרקויפט געוואָרן דורך די יורשים צו אַ קריסטלעכן באַזיצער. די יורשים האָבן ניט געפילט קיין פיעטעט פאַר דעם נאָמען פון זייערע עלטערן צו פאַרזיכערן די עקסיסטענץ פון דעם בית־מדרש, וואָס טראָגט זייער נאָמען. ער האָט היינט פאַרלאָרן זיין ווערט ווי אַ בית־מדרש קבוע און קען נאָר פאַררעכנט ווערן ווי אַ מנין, וואָס צאָלט דירה־געלט דעם נייעם קריסטלעכן בעל־הבית.

דער קצבישער בית־מדרש

מד) דער ק צ ב י ש ע ר ב י ת ־ מ ד ר ש, אָדער דער בית־מדרש „זבחי צדק״, איז געגרינדעט געוואָרן דורך דער היגער חברה קצבים, אויף זאַ־מענהאָף־גאַס, אין דעם הויף מיט די הילצערנע הייזער, וואָס די חברה האָט אָפּ־געקויפט י״ב תמוז, תרמ״ז ביי ר׳ לייב ב״ר אַרקע קראָנענבערג. צייטווייליק האָבן זיי געמאַכט דעם בית־מדרש אין דער הילצערנער שטוב אויף דאָוונען און לערנען, און עס זיינען געמאַכט געוואָרן תקנות אין יאָר תרמ״ז (כי צוה ה׳ בברכה חיים עד העולם לפרט — תרמ״ז).

די ערשטע תקנה איז געווען, אַז ביז עס וועט אויסגעמויערט ווערן דער גרויסער בית־מדרש, איז יעדער חברה־מיטגליד מחויב צו געבן 20 קאָפּ. וועי־

---

27. דער בית־מדרש פאַרמאָגט אַ גרויסן גראָבן פּנקס, וואָס דאָרט זיינען אייגנגעשריבן אַלע צופעליקע מתפּללים, נאָר אייגנצושרייבן דעם מיסד פון בית־מדרש און דאָס יאָר, ווען ער איז געגרינדעט געוואָרן, און דעם עזבון, וואָס ער האָט באַקומען פון ר׳ מ״ש וועגדעלס מנין, האָבן זיי פאַרגעסן.

כנטלעך, אויך די פרויען דאַרפן געבן וועכנטלעכע נדבות. צווייטנס האָט מען מתקן געווען מנדב צו זיין די גאַנצע האָר פון די ווידלען פון בהמות גסות, וואָס ווערן געשאָכטן דורך די קצבים און אויך די פּענכערס פון אַלע בהמות, וואָס מען פאַרדינגט אָדער מען פאַרקויפט. אַ דריטע תקנה: אַלע בהמות־סוחרים, וואָס פאַרקויפן צו חברים דאָ אָדער אין זאַבלודאָווע און ביעלסק אָקסן אָדער קי, דאַרפן געבן פאַרן בנין פון בית־מדרש פון יעדן קאָפּ צו 5 קאָפּיקעס. ביי די וואָס וועלן ניט וועלן איינצאָלן, זאָל מען ניט קויפן קיין בהמות אויף שטענדיק, ביז זיי וועלן איינצאָלן. אַ פערטע תקנה: דאָס אויפגעקליבענע געלט דאַרף מען אייניגייגן אין באַנק אויף דריי נעמען. אַ פינפטע תקנה: אַלע ספרי־תורות, וואָס געפינען זיך ביי קצבים און ביי זייערע געזעלן דאַרפן אָפּגעגעבן ווערן אין בית־מדרש. די אַכטע תקנה איז אויך אינטערעסאַנט: די גאַנצע חברה דאַרף דאָוונען צוזאַמען אין יעדן רגל ניט וויניקער ווי אין טאָג.

צווישן די 70 התומים אויף די תקנות געפינען זיך 13 במסירת קולמוס, ד״ה זיי אַליין האָבן זיך ניט געקענט חתמענען.

ז׳ טבת תרנ״ה האָט ר׳ זעליק ב״ר שמואל שטיין, אַ חשוך בנים, אָפּ־געזאָגט אויפן בנין בית־מדרש לויט זיין צוואה פון ז׳ טבת, תרנ״ה זיינס אַ הויז לאחר מותו. י״א אלול, תרנ״ט, נאָך זיין פטירה, האָט מען זיין הויז פאַרקויפט און מען האָט אויפגעמויערט דעם היינטיקן געמויערטן בית־מדרש, י״א אלול, תרנ״ט לזכרון פון זיין נאָמען.

די לעצטע צייט האָבן די גבאים אויפגעבויט אויפן הויף אַ הילצערן הויז, וואָס זאָל מספיק זיין די הצטרכותן פון בית־מדרש. בראש פון די עסקנים זיינען געשטאַנען פון די קצבים: ר׳ הערש אדלערשטיין, און שפּעטער ר׳ ליפּא ב״ר נחמיה פאַריי, אברהם ב״ר יהודה פאַריי, מרדכי ב״ר אריה הכהן פאַריי — כהנים.

אין בית־מדרש לערנען: א חברה ש״ס, עין־יעקב און משניות. נאָך אַלע לימודים לערנט מען חיי־אדם. עס דאָוונען אין אים טעגלעך דריי מניינים.

בית־מדרש בית־שמואל

מה) ב י ת ־ מ ד ר ש ב י ת ־ ש מ ו א ל איז אויפגעמויערט געווארן אין יאָר תרס״ב. דער בנין פון בית־מדרש האָט אַ גאַנצע פאַרגעשיכטע. נאָך מיט 70־80 יאָר צוריק (אין תר״י—תרכ״ו) איז באַשלאָסן געווארן אונטער דער השפּעה פון ר׳ לייב כהנס מוסר־רייד ביי די בעלי־בתים פון מיל־גאַס, מיט ר׳ פיישע ליפשיץ בראש, צו גרינדן אויף דעם זעלביקן אָרט אַ גרויסן בית־מדרש פאַר דעם גאַנצן ראַיאָן פון ניי־שטאָט מיט זיינע קוועַרגאַסן. ר׳ פיישע ליפשיץ האָט צו דעם צווועק אָפּגעקויפט דעם היינטיקן פלאַץ פון „בית שמואל״ (אויף בראניצקי־גאַס) ביי ר׳ מענדל־עזרא דעם בעל־עגלה דעם הינטערשטן פלאַץ פון זיין הויז אויף מיל־גאַס פאַר 75 רובל. נחום מינץ, דעם גבירס איידעם, דער באַזיצער פון דער גרויסער טוך־פאַבריק, וואו עס געפינט זיך היינט דער פאַלאַס־

טעאַטער, האָט אים אפילו געפֿרואווט אויסדינגען כדי צו מאַכן דאָ זיין טרוקע־נעריי, באַצאָלנדיק פֿאַר אים הונדערט רובל. אָבער פֿיישע ליפשיץ איז געווען אַ ייד, וואָס האָט זיך אַזוי לייכט ניט געלאָזט שפּיען אין דער קאַשע. נחום מינץ איז דעמאָלט געווען הינטערשטעליק, האָבן זיינע בעלי־חובות אַרויסגע־שטעלט זיינע הייזער אויף ליציטאַציע, אָבער קיינער האָט זיך ניט געשטעלט צום טאָרג צוליב מורא פֿאַרן גביר. אָבער ר׳ פֿיישע ליפשיץ האָט זיך יאָ גע־שטעלט; האָט אים דער גביר, וואָס איז געווען זיינער אַ פּעטער, געשיקט רופן און האָט אים געפֿרעגט: „וואָס טוסטו?״ האָט ער אים געענטפֿערט: „זאָל ער מיר ניט אויסדינגען דעם פּלאַץ פֿאַר אַ בית־מדרש בייַ מענדל־עזרא״. האָט דער גביר געהייסן דעם איידעם דעם פּלאַץ אָפּגעבן צוריק פֿיישע ליפשיצן.

אָבער אַז פֿיישע ליפשיץ האָט באַקומענדיק דעם פּלאַץ אָנגעגעבן אַ בקשה אין דער גובערניע אויף אַ דערלויבעניש צו מויערן דעם בית־מדרש, האָט ער באַקומען אַן אָפּזאָג, ווייל דער פֿראָווּאָסלאָוונער פֿאָפּ צוזאַמען מיט אַ רוסישן באַאַמטן האָבן אָנגעגעבן אין דער גובערניע, אַז עס וועט זיין אַ גרויסע פֿאַרשוועכונג פֿאַר דער רוסישער צערקווע, אויב מען וועט אויפשטעלן אַ יידיש געבעט־הויז אָנטקעגן דעם אָרט אין סטאָוו, וואו מען פֿלעגט יעדן יאָר טובל זיין אין קרעשטשעניע די הייליקע איקאָנע פון דער רוסישער צערקווע.

אַז דער פּלאַץ איז געווארן פריי, האָט דער דעמאָלטדיקער פּאָליצמייסטער פֿאַרגעלייגט צו מאַכן דאָ, וואו עס איז געווען אַ בולוואַר און אַ שפּאַציר־פּלאַץ, אַ גערטל מיט אַ שענק מיט אַ פּריילעך הייזל; ער פלעגט פֿיישע ליפשיצן טאָן נגישות, ביז ער האָט אים דעם פּלאַץ געמוזט אָפּגעבן פֿאַר דעם צוועק. נאָר שפּעטער, אַז דער פּאָליצמייסטער איז אַוועק, איז געלונגען פֿיישע ליפשיצן דורך השתדלות אין סוד דעם פּלאַץ צוריק צו באַקומען.

דערווייל זיינען אַוועק עטלעכע צענדליק יאָר, ביז מען האָט באַקומען די דערלויבעניש — שוין נאָך פֿיישע ליפשיצעס טויט — צו מויערן דעם בית־מדרש. די ערשטע מייסדים זיינען געווען: דער מו״צ פון נייַ־שטאָט הרב ר׳ מרדכי פֿאַלאַטשיק, טעוול גינצבורג און ר׳ יצחק וויגאָדסקי, וואָס האָבן אויפ־געקליבן נדבות פון בעלי־בתים און גבירים פון דער געגנט, און האָבן פֿאַרקויפט שטעט, און האָבן זיך געשטעלט מויערן דעם בית־מדרש, וואָס איז פֿאַרענדיקט געווארן אין תרס״ב[28]. די ערשטע נבחרים אונטערצושרייבן די החלטות אויף די שטעט זיינען געווען: ישעיה וויסאָצקי, פייוול־דוד יאָנאָווסקי, דוב פֿאַליאָק, ד״ר הערץ ליפשיץ (דער זון פון פֿיישע ליפשיץ), הרב ר׳ מרדכי פֿאַלאַטשיק, ר׳ יצחק וויגאָדסקי, דוד־טעוול גינצבורג.

דער בית־מדרש צייכנט זיך אויס מיט זיין אויסערלעכקייט; ער איז דער אייניציקער בית־מדרש, וואָס שטייט מיט זיין גאַנצן שיינעם שטאָלצן פּאָסאָד אין

28. לויט ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן מינדלעך ר׳ יצחק וויגאָדסקי.

דעם שענסטן ווינקל פון היינטיקן ביאַליסטאָק. אָט דער שיינער ווינקל איז אַנטשטאַנען נאָך דעם, ווי מ׳האָט פֿאַרשאָטן אין יאָר תרנ״ז (1897), פֿאַרן ער־שטן באַזוך אין ביאַליסטאָק פון צאַר ניקאָלאַי II, דעם בריטערן אויסגוס פון דער ביאַלע, דעם אַזוי געוואָרפענעם סטאָוו, וואָס האָט געהאָט פֿאַרוואַנדלט דעם גאַנצן ווינקל אין אַ שמוציקן זומפּ. אָבער אַז מען האָט אים פֿאַרשאָטן און פֿאַר־פלאַנצט אויף זיין אָרט דעם היינטיקן שיינעם שטאָטגאָרטן, איז דער ווינקל גע־ווָארן דער פֿראַכטפולסטער אין שטאָט.

געבנדיק דעם נאָמען „בית־שמואל" דעם דאָזיקן בית־מדרש צום אָנדענק פון לעצטן ביאַליסטאָקער רב אב״ד ר׳ שמואל מאָהילעווער ז״ל, האָבן די מייסדים מכוון געווען צום אמת, ווייל ער האָט געארבעט כל ימיו מיט מסירת־נפש צו פֿאַרווירקלעכן דעם יידישן רענעסאַנס־געדאַנק ווידער אויפצובויען דאָס חרובע לאַנד און צו פֿאַרוואַנדלען זיינע זומפּן אין גערטנער, זיינע חורבות אין פּאַלאַצן, וואָס ווערט אויך ביסלעכווייז פֿאַרווירקלעכט. דער בית־מדרש אויף דעם אָרט איז דער שענסטער סימבאָל פֿאַר אים.

אין דעם בית־מדרש האָט מען געגרינדעט אַ חברה מקרא, א חברה משניות, אַ חברה ש״ס און אַ חברה תהלים צו זאָגן שבת פֿאַרטאָג תהלים. פֿאַר דער מלחמה איז ער געווען איינער פון די רייכסטע בתי־מדרשים מיט פיל צדקה.

בית־מדרש תחכמוני

מו) דער בית־מדרש תחכמוני איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרע״ד אויף שלאָכטסקי־גאַס, נומ׳ 2. די מייסדים זיינען געווען די לומדי ש״ס חדרים, ווי עס ווערט דערציילט וווייטער אויספירלעך. דער בית־מדרש איז אַ צענטער פון תורה און פון די אידעאַלן פון דער יידישער דערציאונג אויפן סינטעז פון תורה, השכלה און שיבת־ציון.

בית־מדרש משכנות יעקב

מז) דער בית־מדרש משכנות יעקב געפינט זיך אין עק צפון־זייט פון שטאָט און איז געגרינדעט געוואָרן דורך די מתפּללים פון אַ מנין פון די איינוואוינערס פון יענער געגנט. די איניציאַטיוו איז אַרויסגעגאַנגען פון מרדכי גראָדזשענסקי, אַ שניידער, וואָס האָט אָנגעהויבן דער ערשטער צו קלייבן געלט אויף אַ בית־מדרש. צו אים זיינען צוגעקומען די אַנדערע חברים פון מנין, און גראָשנווייז האָבן זיי אויפגעקליבן דאָס נייטיקע געלט אויף צו קויפן אַ פּלאַץ און האָבן אויפגעמויערט אויף אים, אין שנת תר״מ, דעם היינטיקן בית־מדרש.

דער קליינער בית־מדרש באַשעפטיקט זיך אַ סך מיט צדקה און הילף פֿאַר זיינע חברים. ביי אים איז געגרינדעט געוואָרן אַ חברה „אחיעזר". יעדער פֿאַר־שריבענער פון דער חברה צאָלט איין גילדן אַ חודש, און דערפֿאַר באַקומט ער

אין פאַל פון אַ קראַנקייט מעדיצינישע הילף פון אַ דאָקטער מיט רעצעפטן. אַ שוועסטער קראַנקן פירט מען אָפּ צו אַ דאָקטער אין וואַרשע. ביים בית־מדרש איז אויך דאָ אַ חברה „סומך נופלים", וואָס גיט אַרויס אַלע פרייטאָג אין בית־מדרש חלה, ברויט און אַנדערע שפּייז־פּראָדוקטן, אויך איז אין אים גרויס די אַקציע פון מעות־חטים אויף פּסח פאַר די אָרעמע־לייט פון יענער געגנט זיי צו געבן אומזיסט מצה, קאַרטאָפל, בוימל, אייער, וויין און פלייש. עס וועלט אין אים געלערנט ווי אין אַלע בתי־מדרשים.

י. בתי־מדרשים ביי פילאַנטראָפישע אַנשטאַלטן

מח) בית־מדרש „לינת חולים", אויף זאַמענהאָף־גאַס;

מט) בית־מדרש „לינת הצדק", אויף ראָשאַנער גאַס;

נ) בית־מדרש „מושב זקנים", אויף קופיעצקי גאַס;

נא) „בית־מדרש הקדש"".

יא. חסידישע שטיבלעך

נב) בית־מדרש „חסידי קאָצק" — אויפגעמויערט אויף טשעמנע געסל אין יאָר תרמ"ג מיט דער הילף פון דער פאַמיליע סוראַזסקי;

נג) בית־מדרש „חסידי גור" — אויפגעמויערט אויף סוראַזער גאַס (תנחום פישערס הויף);

נד) בית־מדרש „חסידי סלאָנים" — איז אויפגעמויערט געווארן אויף זאַלעווני גאַס.

יב. מנינים קבועים וואָס רעכענען זיך פאַר בתי־מדרשים

נה) בית־מדרש „הרב ר' חיים הערץ" — אויפן שולהויף;

נו) נאָוויקס בית־מדרש — אויף דער נאָווע (מיצקעוויטשאַ);

נז) קאָפּל זאַלקינדס בית־מדרש אויף ביאַלאָסטאָטשאַנסקי גאַס;

נח) שוואַרצס בית־מדרש — אויף פּאָלנע גאַס.

יג. בטל געוואָרענע בתי־מדרשים

פון די אַמאָליקע בתי־מדרשים, וואָס זיינען שפּעטער בטל געוואָרן, דאַרף מען צוערשט־ענען : בית־מדרש פון אהרן הלוי הורוויץ, וואָס איז געווען דער ערשטער דרוקער אין ביאַליסטאָק ; בית־מדרש ר׳ נחום מינץ, אויפן הויף פון הייליקן טיקן פּאָלאָס־טעאַטער (פון יאָר תק״פ) ; בית־מדרש קאָפּל היילפּערן[29] (קאָפּל לייבקעס) אויף דער הייליקער קאָשטשושקע־גאַס, הויז נומער 40 ; בית־מדרש יצחק ב״ר יהודה־לייב קאַנטאָר ; בית־מדרש מענדל מייער (הייליקע „מנין חן טוב״ אין דעם יידן־געסל) ; בית־מדרש שומרים לבוקר (הייליקע אַ מנין אין רופאיש געסל) ; עדת ישורון, אַ צווייטע כאָרשול, וואָס האָט עקזיסטירט אַן ערך 30 יאָר אויף ליפּאָווע גאַס.

יד. מנינים אין ביאַליסטאָק

דאָס איז די רשימה מנינים אין ביאַליסטאָק :

א) אגודת אחים (נייַ־וועלט) ; ב) מנין איגלע (סאָסנאָווע) ; ג) מנין איזוואָזטשיקעס מעגלי צדק, צוויי מנינים — אין אָדעסקי און קיעווער גאַסן ; ד) בונימס מנין (סאָסנאָווע) ; ה) בריסקער בעקער (יוראָווצער, 21) ; ו) מנין באָטאַניטשני (באָטאַניטשני גאַס) ; ז) בית יעקב (טשעמנע גאַס) ;ח) בית ישראל (זשעלאַזני, 26) ;

---

29. אַז איך בין אַנגעקומען אין ביאַליסטאָק (אין תר״מ), האָט נאָך עקזיסטירט דאָס בית־מדרשל. קאָפּל היילפּערין, אָדער קאָפּל לייבקעס, איז שוין געווען אַ ייד אַ משכיל, אַ פרייער און אַ קלוגער, איז געווען גובערנסקער מאקלער און נאָטאַריוס. האָט מען דערציילט פון אים : שחריתים ראש־השנה און יום־כיפור פלעגט דאָוונען אין זיין בית־מדרשל אַ באַקאנטער איינפאַכער פּראָסטער ייד מיטן נאָמען לייבל קאסרעטלס. אַז ער האָט פּאַר „המלך״ זיך פּאַרדעקט מיטן טלית איבערן קאָפּ און האָט אָנגעהויבן צו מאַכן די מיאוימדיקע סקאַרבאָווע אויסגעשרייען, איז ער צו אים צוגעגאַנגען און האָט אים אויפגעדעקט דעם טלית פון קאָפּ און האָט אים אומגעקערט מיטן פנים צום עולם און האָט געזאָגט : „רבותי ! שרעקט זיך ניט, איר זעט דאָך, דאָס איז נאָר לייבל קאָסרעטלס״. פון דעמאָלט אָן פלעגט מען רופן אין שטאָט אַ מענטשן אַ גאַרניט, וואָס מען פלעגט מאַכן פון אים אין שטאָט אַ וועזן, און ער פלעגט זיך בלאָזן — „לייבל קאָסרעטלס״.

מ׳האָט דערציילט פון קאָפּל היילפּערין, אַז אַמאָל האָט אַ ייד אַ שנאָרער צוגעגנבעט בייַ אים פון קיך אַן אָפּגעקאָכטע הון צו מיטאָג. האָט זיין דינסט געמאַכט גרויסע קולות, האָט ער איר געהייסן שווייגן און האָט געהייסן אויפזוכן דעם שנאָרער. אַז מ׳האָט אים געבראַכט, איז יענער געשטאַנען אַ דערשראָקענער און האָט זיך מודה געווען, אַז ער האָט צוגעגנבעט די הון און האָט זי אויפגעגעסן. האָט ער אים געפרעגט : „וויַ עסט מען עס אויף אַ גאַנצע הון און מען פאַרטרינקט גאַרניט ?״ האָט ער אים אָנגעגאָסן אַ גאַנצע גלאָז ווייַן און האָט אים געהייסן אויסטרינקען. „און איצט מעגסטו גיין, דו וועסט קיין געקאָכטע הינער מער ניט גנבענען״ און נאָך אַזעלכע שפּיצלער.

ט) מנין ביאלער (סאביעסקי, 14); י) מנין גוטמאן (סענקעוויטשא); יא) בערל גראסמאן (מארק גאס); יב) דאראטינסקי (יוראוצער, 13); יג) וויינשל מלכה (פאלנע גאס); יד) מנין זבאר (סקארופ); טו) חיים אדם משניות (סטאלארסקי, 7); טז) מנין חן־טוב שפינמאן (יידן גאס); יז) חברה תורה (מלינאווע, 12); יח) מנין ליובאווסקי (קראשעסטעג, 14); יט) מנין זאוויקער (מלינאווע, 7); כ) מנין סאקאל (סקארופ); כא) פורמאנס מגיד (פיענקני, 4); כב) מנין פאט (סענקעוויטש, 52); כג) מנין קרופיצקי (קילינסקי, 25); כד) קאנטאראוסקי (סוכא, 23); כה) שומרים לבוקר (רופאישע אדער ד״ר כאזאנאוויטשעס געסל); כו) פייערלעשער מנין (ביי באיארסקי); כז) סאלדאטסקער מנין (ישיבה גאס).

מנינים חסידים־שטיבלעך: כח) קאברינער שטיבל (ביי הרב ר׳ מאיר שלא־כעטסקי); כט) ראדזינער (אנגערס גאס); ל) קארלינער (ישיבה גאס); לא) טשע־כאנאווער (קופיעצקי, 19); לב) טריסקער (גלוכא, 7); לג) מינסק חדש.

קאַפּיטל דרייצן

פילאַנטראָפּישע אַנשטאַלטן אין ביאַליסטאָק

א. דער יידישער שפּיטאָל אין ביאַליסטאָק

דער אָנהייב

דער ערשטער וויכטיקער קהילה־אַנשטאַלט, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן שוין אין דעם אַלגעמיינעם שטאָטישן קוואַרטאַל, מחוץ דער געטאָ, איז געווען דער היינטיקער יידישער שפּיטאָל אין ביאַליסטאָק[1].

ווי מיר האָבן פריער דערציילט, האָט זיך די אַלטע קהילה אין דער יידישער געטאָ אין אַ שפּיטאָל ניט געניטיקט, ווייל די פאַרצייטיקע קליינשטעטלדיקע יידן האָבן עס געהאַלטן פאַר אַ פּחיתות הכבוד זיך צו היילן אין אַ בית־חולים, אויסער דער פאַמיליע[2]. אַז עס איז קראַנק געוואָרן אַן אָרעמער יידישער דורכגייער, איז דער הקדש געווען זיין בית־חולים. דער הקדש וואָס לעבן בית־עולם איז געווען דער שפּיטאָל פאַר אָרעמע פרעמדע אין אַלע יידישע שטעטלעך. פאַר די שטאָטישע קראַנקע האָט זיך געזאָרגט יעדע פאַמיליע פאַר זיך.

פראָפעסאָר מאָשטשיצקי[3], באַשרייבנדיק ביאַליסטאָק פון 1795, זאָגט אַז אַחוץ בראַניצקיס שפּיטאָל האָט ווייטער עקסיסטירט דער יידישער קהלשער שפּיטאָל, וואָס האָט באַדינט די יידישע באַפעלקערונג אין שטאָט און איז געווען געשטיצט דורך די רייכע יידישע סוחרים. ער מיינט אפשר דעם הקדש, ווייל קיין יידישער שפּיטאָל איז ניט געווען ביז סענדער בלאָך. מען קען זיך בכלל אויף זיינע דאַטעס וועגן יידן ניט פאַרלאָזן.

אין ר׳ וועלוועלעס צייטן, אין יאָר תקפ״ז (1827), אַז די קהילה איז גרעסער געוואָרן, האָט זיך געגרינדעט אַ חברה „בקור חולים״ צו געבן מעדיצינישע הילף פאַר די קראַנקע און די פאַמיליעס. וויזיט אויס, אַז אַ דאַנק איר איניציאַטיוו איז געגרינדעט געוואָרן שפּעטער אין יאָר 1840 (ת״ר) דורך סענדער בלאָך, דעם גבירס איידעם, אַ בית־חולים אין אַ געדונגענער שטוב מיט אַ צאָל בעטן; אפּנים

---

1. זען: ח. י. קרעמער, „משא ביאַליסטאָק״, אין כנסת ישראל, תרמ״ז; א. קניאַזעוו, „דער אידישער שפּיטאָל״, אין ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, 1931, זז׳ 39—52.

2. קיין בית חולים איז אין דער תלמודישער תקופה און אַ סך שפּעטער ביז צו דער נייער צייט — ניט געווען. אַ גרויסע ראָלע האָט אָבער געשפּילט ביקור חולים וואָס ווערט דערמאָנט אין תלמוד — שבת, קכ״ז, ע״א; ב״מ, ל׳, ע״ב.

3. אין זיין פיל מאָל ציטירטער מאַנאַגראַפיע וועגן ביאַליסטאָק, ז׳ 69.

— אויף שפיטאַלני גאַס, אויפן שולהויף, ווי עס האָט זיך אָנגערופן פריער די היינטיקע חיי־אדם־גאַס אדער ווילטשע[4].

וועגן ר׳ סענדער בלאָכס שפיטאָל שרייבט דער ביאַליסטאָקער רייכער משורר ר׳ אליעזר האַלבערשטאַם אין זיין קלאָג־ליד „מרירי יום״, וואָס איז געדרוקט געוואָרן פון אים אויף ר׳ סענדער בלאָכס טויט, שנת תר״ט (1849), בהוצאות המחבר לטובת בית־חולים בביאליסטאָק; קלאָגט ער און רופט אויס צו דעם לויה־צוג פון ר׳ סענדער בלאָך:

הבה עמודה! אל תוסף הלאה לכת,
פנה לך לימין אל מול המערכת,
ראה הבית הזה, בית חולים הנהו,
מפלט לידועי חולי אל נשברי רוח.
פה ימצאו מזור, ועוד יחליפו כוח.
פועל אלכסנדר הוא, הוא מיסדהו.
ראה נדכאים אלה מציצים מן החרכים,
כחושי פנים, רפי כוח הה! איך מבכים
יתר כל אונם יקריבו זבח תודתה
נחלי דמעות יזרמו מעל לחייהם,
יחזקו מעל מטתם וינועו ברגליהם,
לראות עוד הפעם מושיעם בצרתם
אהה! הבית עומד הכן עלי עין,
אבל קרבה הפרצה יסודו אפס ואין,
אדניו נהרסו כלם נדו גם נעו.
מי יפנה, מי ידאג ומי יפקוד עליו?
עתה ידל הבית, כי נאסף בעליו —
אלכסנדר על מטתו והנושאים יסעו.

אין דער באַמערקונג צו זיין עלעגיע שרייבט האַלבערשטאַם, אַז סענדער בלאָכס שפיטאָל וואָלט נאָך געקענט האָפן אויף זיין שוואָגער מאיר כהן, וואָס איז אויך געווען אַ גרויסער פילאַנטראָפ. ער איז אָבער געשטאָרבן מיט דריי חדשים שפעטער.

דער שפיטאָל וועלט אויפגעבויט

אין 1863, אַז ביאַליסטאָק איז שוין געוואָרן אַ פאַבריק־שטאָט מיט אַרבע־טער, איז צייטיק געוואָרן דער געדאַנק צו גרינדן אַ שפיטאָל מיט לייטן גלייך, אויסער דער געטאָ. כדי דאָס צו פאַרווירקלעכן האָט דער ביאַליסטאָקער גביר איטשע זאַבלודאָווסקי, צוויי יאָר פאַר זיין טויט, אָפגעגעבן פאַר אַ יידישן שפי־טאָל אַ נחלה אויף אַלט־באַיאַרע גאַס, נומ׳ 104 (היינט וואַרשעווער, 15), אַ הויף מיט אַ פראָנטאָוון פאַרטער־מויערל, מיט אַ גאָרטן, און אויף 3,000 רובל מזומן

4. אויף פּיאַסקעס געפינט זיך אַ געסל שפיטאַלני, אָבער זי רופט זיך אַזוי צוליב אַ מיליטער־שפיטאָל. דאָס געסל האָט נאָך ניט עקסיסטירט אין יענער צייט.

אויף אויסצומויערן אויפן הויף אַ צווייטן בנין, און 4,500 רובל אין דער פּעטער־בורגער מלוכה־באַנק אויף אַ קרן־קימת, וואָס די צינזן זאָלן גיין אויף הוצאות פון שפּיטאָל.

פאַר די 3,000 רובל האָט מען געקענט אויפשטעלן נאָר די וועגט פון צווייטן בנין. די ערשטע צען יאָר האָט זיך דער שפּיטאָל געפונען נאָר אין פראָנטאָוון מויערל, נאָר אין 1872 איז פאַרענדיקט געוואָרן דער מויער אויפן הויף דורך דער השתדלות פון יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי, וואָס איז פון דעמאָלט אָן געוואָרן דער הויפט־גבאי פון שפּיטאָל און האָט געזאָרגט פאַר זיינע הצטרכותן. ער האָט אויס־געפועלט אין 1878, מען זאָל געבן אויף דעם שפּיטאָל פון דער קאָראָבקע יערלעך 7,000 רובל. עס איז איינגעאָרדנט געוואָרן אַ שפּיטאָל מיט 48 בעטן אין 6 גרויסע חדרים, מיט אָן אָפּעראַציע־זאָל, און אָן אַפּטייק און אַלע איבעריקע הצטרכותן, מיט די נויטיקע דאָקטוירים, פעלדשערס און דינערשאַפט. אין 1893 איז אויס־געבויט געוואָרן אויפן צווייטן הויף אַ צווייטער צוויישטאָקיקער בנין, און ממילא איז פאַרגרעסערט געוואָרן די צאָל קראַנקע אין אים.

די הכנסה פון שפּיטאָל

די הכנסה פון שפּיטאָל איז נאָר געווען צוויי דריטל פון קאָראָבקע און איין דריטל פון מיטגלידד־אָפּצאָל, נדבות און עזבונות. לויטן לעצטן חשבון פון 1912 האָט דער שפּיטאָל באַקומען פון דער קאָראָבקע יערלעך 12,105 רובל אויף אַ הוצאה פון 17,733 רובל. דער שפּיטאָל איז געווען אָן אויסנאַם מיט זיינע הכנסות אויסער דער קאָראָבקע, ווייל די יידישע קהילה האָט זיך געקענט אַרויסשטעלן פאַר דער מאַכט מיט דעם דאָזיקן אַנשטאַלט. איינער פון די גראָדנער גובערנאַ־טאָרן, באַזונדיק דעם שפּיטאָל, האָט אויסגעדריקט זיין באַוואונדערונג און פאַר־דרוס אויף דעם צו רייכן און גרויסן אינוועסטאָר אין וועש פון שפּיטאָל. אין יחיאל־בערס צייטן האָט מען שטאַרק געזאָרגט וועגן דער ריינלעכקייט, אויף דער גוטער דרויסנדיקער אָרדענונג (לויט די באַגריפן פון יענער צייט), אָבער מען פלעגט זיך שטאַרק באַקלאָגן אויף דער בצמצומדיקער פאַרפלעגונג און אויס־פאָלגונג פון די מעדיצינישע פאַראָרדענונגען[5]. אָבער אין דעם זינדיקן אויך די גרויסע שפּיטאָלן אין די גרויסע שטעט.

אין אָנהייב 20טן י״ה, אַז די ביאַליסטאָקער יידישע באַפעלקערונג איז אויס־געוואַקסן פיר מאָל אַזוי פיל ווי אין יאָר 1863 (פון אַן ערך 15 טויזנט ביז 60 טויזנט) און אין דעם פאַרנעם איז זי אויך רייכער געוואָרן, איז דער יידישער אַלטער קליינער שפּיטאָל שוין מער ניט געווען צוגעפּאַסט צו זיינע נייע אויפ־

5. אַז עס איז אויפגענומען געוואָרן ווי אַ דאָקטאָר אין שפּיטאָל אין יחיאל־בערס צייטן דער באַקאַנטער אידעאָליסט און פילאַנטראָפּ ד״ר יוסף כאַזאַנאָוויטש, און ער איז דערגאַנגען, אַז עס וועלן ניט אויסגעפאַלגט די מעדיצינישע פאָרשריפטן, האָט ער פאַרלאָזן דעם שפּיטאָל מיט אַ גרויסן סקאַנדאַל און האָט געמאַכט אַן אַלאַרם אויף דער גאַנצער שטאָט.

גאַבעס. אָבער די ביאַליסטאָקער גבירים האָבן געהאַט גראָשנדיקע השגות אַז עס איז געקומען צו פילאַנטראָפּיע. מען האָט געדאַרפט דעמאָלט די אַלע אַלטע בנינים אַראָפּוואַרפן און אויפשטעלן נייע. אָבער דאָס איז געווען למעלה פון זיי־ערע השגות. זיי האָבן זיך געטאָפּטשעט אין איין פונקט צו ציען אַלץ פון דער אַרעמער קאָראָבקע. איז טאָקע דער קליינער שפּיטאָל פון יענע צייטן אַ שאַנד־אַנדענק פאַר זיי. איך האָב אין מיין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט אין די יאָרן 1913־1914 אָפּגעגעבן פיל אָרט פאַר דער דאָזיקער שפּיטאָל־פראָגע, אָבער מיינע ווער־טער זיינען געווען כקול קורא במדבר[6].

בשעת איך בין אָנגעקומען אין ביאַליסטאָק אין יאָר 1880 (תר״מ), זיינען די גבאים פון שפּיטאָל געווען: יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי, מרדכי ב״ר אהרן־שבתי גאָרדאָן, דוד זאַבלודאָווסקי, ח. ש. פּינעס, סענדער מיעדאָוויניק, יצחק באַראָש, יוסף־יהודה ווייסבערג, א. ש. סאַפּירשטיין.

די גלגולים וואָס דער שפּיטאָל האָט דורכגעמאַכט

דער שפּיטאָל האָט דורכגעמאַכט פון יענער צייט ביז הייט אַ סך גלגולים מיט חורבנות, פריער דורך די דייטשן און שפּעטער דורך דער באָלשעוויסטי־שער אינוואַזיע אין 1920. דאָך איז אַ דאַנק דער יידישער שפּיטאָל־פאַרוואַל־טונג געלונגען אים איבערצוטראָגן אין זיין גאַנצקייט ביז היינט, און אפילו אין די לעצטע יאָרן ביי דער פּוילישער הערשאַפט, ווען די פאַראָרעמטע קהילה האָט אים געמוזט איבערגעבן דעם שטאָטישן מאַגיסטראָט אויף געוויסע באַדינגונגען און ווערן אין אַ געוויסן זינען אַן אַלגעמיינער שפּיטאָל — אַ העלפט יידישער און אַ העלפט ניט־יידישער (צוזאַמען ביז נייניציק קראַנקן), איז אין אים אויפגע־האַלטן און אָפּגעהיט געוואָרן זיין אייגנטימלעכער יידישער כאַראַקטער ווי אַ ספּע־ציעל יידישער שפּיטאָל מיט זיין פאַרוואַלטונג, באַדינונג, באַשפּייזונג און אפילו מיט זיין שולכל.

אויסער דעם איז זיין אינעווייניקסטע פירונג, דורך דער זעלביקער יידי־שער פאַרוואַלטונג מיט ד״ר פּערלשטיין בראש, שטאַרק פאַרבעסערט און אַנט־וויקלט געוואָרן אין אַ מאָדערנעם שפּיטאָל מיט אַלע נייע איינריכטונגען ווי אַ ספּע־ציעל אויגן־קאַבינעט, מיט אַן אויסגעצייכנטער לאַבאָראַטאָריע אד״גל.

ב. צדקה גדולה מיטן נאָמען „קאָמיטעט"

די ראָלע פון צדקה אין אונדזער געשיכטע

אין די יידישע הייליקע שריפטן געפינען מיר ניט דערמאָנט דאָס געבן נדבות בעטלערס, שנאָרערס, קבצנים. עס געפינט זיך נאָר אין אַנהייב בית שני אַ מנהג צו שיקן אין אַ יום־טוב־

6. אין 1914 זיינען געדרוקט געוואָרן אין אַ ריי נומערן אַרטיקלען פון די שפּיטאָל־דאָקטוירים עפּשטיין און זימאַן, וואָס האָבן פאַרטיידיקט דעם שפּיטאָל און זיינע אָרדענונגען קעגן די אָנפאַלן פון ד״ר רייגראָדסקי.

טאָג מתנות אָרעמע־לייט אַהיים (מגילת אסתר, ט, כב ; נחמיה, ח, ד). אויך געפינט זיך ניט אין תנ״ך קיין דירעקטער אויסדרוק פאַר שנאָרערס און בעטלערס, נאָר איין מאָל געפינט זיך אַן אומשרייבונג „מבקש לחם״ — אַ ברויט־פאַרלאַנגער (תהלים לז—כה), און אין ביידע ערטער ווערט עס דערמאָנט וויּ אַ קללה, וויל יידן זיינען געווען אַ פויערים־פאָלק, און די ערד איז געווען צעטיילט צווישן גאַנצן פאָלק. עס איז געווען אַ כלל „עובד אדמתו ישבע לחם״ (משלי, יב—יא ; כח—יט) — דער „וואָס אָרבעט די ערד — איז זאָט מיט ברויט, און להיפך — פויל־קייט ברענגט אָרעמקייט (משלי, אין אַ סך שטעלן ; קהלת, י—יח).

פאַר די נויטבאַדערפטיקע אלמנות, יתומים און גרים, וואָס האָבן ניט געהאַט קיין ערד, איז געווען איינגעאָרדנט, אַז יעדער ערד־באַזיצער זאָל איבערלאָזן די פיר ווינקלען פון זיין פעלד ניט אָפּגעשניטן פאַר די אָרעמע (ויקרא, כג—כב) אויך די צופעליק פאַרגעסענע גאָרבן ניט אַראָפּגענעמען, אויך די נאָכגעבליבענע פון שניט ,פון איילבערטן, פון וויינגאָרטן איבערלאָזן פאַר גרים, אלמנות און יתומים (דברים, כד—יט ; רות, ב—ב) ; אויך אין שמיטה־יאָר (שביעית) זאָל מען ניט אַראָפּנעמען פון די פעלדער די נאָכגעוואָקסענע תבואה, נאָר עס אָפּגעבן פאַר זיי (ויקרא, כה—ו). נאָכן שניט מוז אַ צענט־חלק, אַ מעשר אָפּגעגעבן ווערן פאַר אָלע וואָס האָבן קיין אייגן לאַנד ניט צו באַארבעטן, וויּ דער לוי, דער גר, דער יתום און די אלמנה (דברים, יד—כט).

דער צוועק פון יובל איז, אַז יעדערער זאָל באַקומען צוריק זיין נחלה אין יעדן 50טן יאָר (ויקרא, כה—יג ; און אין אַ סך אַנדערע שטעלן), אַז קיינער זאָל ניט בלייבן אָן ערד, און עס זאָלן זיך ניט אויפקלייבן רייכטימער ביי יחידים. און דאָך איז תורת משה זיכער „כי לא יחדל אביון מקרב הארץ״ („אַז עס וועט ניט אויפהערן צו זיין אָן אָרעמאָן אין לאַנד״), „על כן אני מצוך לאמר, פתח תפתח את ידך לאחיך לעניך ולאביונך בארצך״ (דברים, טו—יא) — צוליב דעם זאָג איך דיר אָן : „זאָלסט עפענען און עפענען דיין האַנט פאַר דיין ברודער דעם אָרעמען און געדריקטן אין דיין לאַנד״.

דער יידישער אָרעמאָן איז אויף אַזאַ אופן אונטערגעשטיצט געוואָרן פון כלל דורך דער אַלגעמיינער סאָציאַלער אָרדענונג מיט לעבנס־פּראָדוקטן, אָבער ער איז ניט דערנידעריקט געוואָרן צום שנאָרער־און בעטלער־שטאַנד.

לויט דעם סייטש פון צ ד ק ה , (אין העברעאיש : געראָבטקייט) גיט מען דעם אָרעמאָן ניט קיין נדבה, נאָר מען טוט אים זיין רעכט, לויטן געזעץ. „אויף דיר איז אַ חוב אונטער־צושטיצן דיין אָרעמען און געדריקטן סוחר״, און עס איז געלעגן אַ חוב אויף יעדען פאַרמעג־לעכן יידן אים אונטערצושטיצן און אויסצולייען געלט אָן צינזן, וויפל ער האָט נייטיק (ויקרא, כה—לה, לז ; דברים, טו—ג, ז, ח).

די יידישע נביאים האָבן זיך אָנגענומען די קריזעדע פון די אָרעמע און אונטערדריקטע און האָבן געשטראָפט פאַרן אונטערדריקן די אָרעמע און אויך אויף דער קירצונג פון זייער רעכט (ישעיה, י—ב ; עמוס, ב—ז ; ירמיהו, ה—כח ; יחזקאל, כב—כט ; זכריהו, ז—י). „גאָט פאָ־דערט פון מענטשן נאָר צו טאָן געראָבטקייט און גוטס דעם צווייטן״ (מיכה, ו—ח). „דאָס פאַסטן (צום), וואָס גאָט האָט פאַרלאַנגט פון מענטשן, האָט דעם צוועק צו צעברעכן די קייטן פון אונטערדריקונג, צום טיילן זיך מיטן אָרעמאָן מיט דיין ברויט ; געדריקטע אָרעמע־לייט זאָלסטו אַריינענעמען צו זיך אין שטוב ; אַז דו וועסט זען אַ נאַקעטן, זאָלסטו אים אָנקליידן, און פון דיינעם אָן אייגענעם זאָלסטו זיך ניט פאַרבאַהאַלטן״ (ישעיה, נח—ו, ז) ; „גאָט אַליין נעמט זיך אָן פאַר די אונטערדריקטע״ (תהלים, יב—ו) ; „דער וואָס לאַכט אויס דעם אָרעמאָן, דער לעס־טערט גאָט״ (משלי, יז—ה) ; „דער וואָס שענקט אָן אָרעמאָן — דער מאַכט אַ הלואה גאָט״ (משלי, יט—יז). און נאָך אַזעלכע דערהויבענע שייניע ווערטער געפינען זיך אין תנ״ך וועגן שטיצן אָרעמע.

דער דאָזיקער צושטאַנד האָט זיך אָבער געביטן אין דער צייט פון צווייטן בית לויט דער ענדערונג פון דער יידישער סאָציאַלער אָרדענונג און פאָליטישער לאָגע. דער כלל האָט שוין

געמוזט זאָרגן פאַר די אָרעמע־לייט דורך אַ באַזונדערער צדקה־קאַסע. עס ווערט דערציילט, אַז אין בית־המקדש האָט זיך געפונען אַ "לשכת חשאים" (אַ ביוראָ פאַר באַהאַלטענע, פאַרשווי־גענע), וואו גאָטספּאַרכטיקע פלעגן אָפּגעבן זייער צדקה באַהאַלטן, געהיים, און אָרעמע־לייט פלעגן זיך דאָרט דערנערן באַהאַלטענערהייט, געהיים (שקלים, ה—ו). שפּעטער, דורך דער קהילה־אָרדענונג אין די גלות־לענדער, איז אייגנגעפירט געוואָרן, אַז אין יעדער קהילה זאָל זיין אַ תמחוי (אַ פּאָלקס־קיך) און אַ קופּה של צדקה (פאה, ח—ז, ח—ט ; בבא בתרא, ח—ע"ב).

דער רמב"ם האָט אין יד החזקה לויט די אַלע מאמרים פון משנה און תלמוד סאַנקציאָנירט אַ קהילה־געזעץ (זע אויך יורה דעה, רמה—רמח), אַז ווער עס וואוינט אין שטאָט דרייסיק טעג, נייט מען אים צו געבן אין דער צדקה־קאַסע ; וואוינט ער אין איר דריי חדשים, נייט מען אים צו געבן אין דער פּאָלקס־קיך, זעקס חדשים — צו געבן פאַר באַקליידן שטאָט־אָרעמע, נײַן חדשים — צו געבן אויף קבורה אד"גל (הלכות מתנות עניים, י—יב) ; ווער עס וויל ניט געבן קיין צדקה (אייגנטלעך קהילה־שטייער), אָדער ער גיט ווייניקער, וי ער דאַרף געבן, נייט אים בית־דין, און מען שלאָגט אים מכת מדות, ביז ער גיט וויפל מען האָט אים אָפּגעשאַצט צו געבן, און מען מאַכט אַן עקזעקוציע פון זיינע נכסים און מען נעמט וויפל ער דאַרף געבן. מען נעמט משכנות אויף צדקה אפילו ערבי שבתות. דער וואָס איז זיך מונע צו געבן צדקה, ווערט אָנגערופן אַ "בליעל", ווי עס ווערט אָנגערופן דער וואָס דינט עבודה זרה ; ער ווערט אָנגערופן אַ רשע, אַ חוטא. די אַלע שטרענגע ווערטער זיינען דערפאַר, וויל דער דאָזיקער ג ע ז ע ץ פון צדקה איז געווען אַ לעבנס־באַדערפעניש פון דער יידישער קהילה אין גלות. אַן דעם געזעץ וואָלט זי ניט געקענט עקזיסטירן.

שוין אין דער משנה־צייט האָט מען אָנגענומען מיטלען קעגן שנאָרערייַ. האָבן די תלמידי־חכמים דערציילט געזאָגט : ווער עס פאַרמאָגט פופציק זוז און ער האָנדלט מיט זיי, זאָל ניט נעמען ; און דער וואָס דאַרף ניט נעמען און ער נעמט, שטאַרבט ניט איידער ער קומט ניט אַן צו מענטשן ; און דער וואָס דאַרף נעמען און ער נעמט ניט, שטאַרבט ניט עלטער, ביז וואָנען ער וועט ניט מפרנס זיין אַנדערע ; און דער וואָס איז ניט קיין הינקעדיקער, קיין בלינדער און מאַכט זיך פאַר אַזעלכן (כדי צו שנאָרן) וועט ניט שטאַרבן, ביז וואָנען ער וועט ווערן איינער פון זיי (פאה, ח—ט).

פון אַלע מאמרים, וואָס געפינען זיך אין תלמוד וועגן יידישן אָרעמאַן, איז אַריסטאָטעלעס, אַז זיין לאַגע איז געווען זייער אַ שלעכטע. דער תלמוד זאָגט למשל : "דער אָרעמאַן איז אייגנער פון די פיר, וואָס זיינען געראָטנט וויי טויט" (נדרים, סד—ע"א). "עס איז ניט פאַראַן אין דער וועלט אַ שווערערע זאַך וי אָרעמקייט, וואָס איז שווערער פון אַלע יסורים אין דער וועלט". (שמו"ר, לא). "גאָט האָט געזאָגט צו איובן : וואָס ווילסטו — אָרעמקייט צי יסורים ? האָט אים איוב געענטפערט : האַר פון דער וועלט, איך בין אויף זיך מקבל אַלע יסורים פון דער וועלט, אָבער ניט קיין אָרעמקייט" (שמו"ר, לא) ; "דער וואָס קוקט אויס אויף פרעמדע טישן איז זיין וועלט אים פינצטער" (ביצה, לב—ע"ב). דעריבער טאָקע ווערט געזאָגט : "מאַך דיין שבת וואָכעדיק, אַבי ניט דאַרפן אָנקומען צו מענטשן" (שבת, קיח—ע"א) ; "צי אַפּ אַ נבלה אין גאַס און נעם דערפאַר געצאָלט און וואַלסט ניט זאָגן : איך בין אַ כהן און אַ גרויסער מענטש, די זאַך פאַסט מיר ניט" (פסחים, קיג—ע"א).

די חכמי התלמוד האָבן זיך זייער שארף אויסגעדריקט וועגן דער וויכטיקייט פון געבן צדקה אָרעמע־לייט : "די גאַנצע וועלט וועט געשפּייזט דורך צדקה" (ברכות, יז—ע"ב) ; "צדקה און גמילות חסדים זיינען וויכטיקער קעגן אַלע מצוות" (ירוש' פאה, א—א) ; "ירושלים וועט אויסגעלייזט ווערן נאָר דורך צדקה" (שבת, קלג—ע"א) ; "טו צדקה כל־זמן דו קענסט, און עס איז דיר בנמצא, און דו ביסט נאָך בייַ זיך אין די העלנ ; טראָג אים (דעם אָרעמאַן) דיין ברויט אַנטקעגן, כדי מען זאָל אַנטקעגנטראָגן דיינע קינדער" (שבת, קנא—ע"א) ; "צדקה איז גרעסער פון אַלע קרבנות" (סוכה, מט—ע"א) ; "דער וואָס גיט אַ פרוטה אַן אָרעמאַן איז זוכה מקבל צו

זיין די שכינה" (ב"ב, י—ע"א) ; "אפילו אַן אַרעמאַן וואָס דערנערט זיך פון צדקה זאָל אויך געבן צדקה" (גיטין, ז—עא) ; "אַ שטאָט וואָס אין איר איז ניטאָ קיין קאַסע פון צדקה, טאָר קיין תלמיד־חכם ניט וואוינען אין איר" (סנהדרין, יז—עב) ; "דער שכר (אויסלייז־געלט) פאַר אַ תענית איז נאָר צדקה" (ברכות, ו—עא).

איידער איך גיי דאָ באַשרייבן די גרויסע ביאַליסטאָקער יידישע פילאַנטראָפישע און קולטורעלע אַנשטאַלטן האָב איך דאָ מקדים געווען צו באַווייזן, אַז זייערע יסודות זיינען פאַרגעשריבן און פעסטגעשטעלט געוואָרן תיכף אין אָנהייב פון יידישן גלות ווי אַ פונדאַמענט צו דער יידישער אַרגאַניזירטער גלות־קהילה. און ניט געקוקט אויף דעם, וואָס די גרויסע רוסישע צאַרישע מלכות הרשעה האָט געזעצלעך צעשטערט דעם דאָזיקן פונדאַמענט, האָט פונדעסטוועגן די ביאַליסטאָקער קהילה, אַזוי ווי די אַנדערע קהילות, געוואוסט ווי אומצוגיין די גזירות און אויפצובויען (דערהויפט דורך פרייוויליקע אונטערשטיצונגען) זייער קהילה־לעבן אויף די זעלביקע יידישע יסודות, וויל די יידישע חכמים און וועג־וויזערס האָבן פאַרשטאַנען איינצופלאַנצן אין אַלע יידישע הערצער, דורך זייערע לעבנס־כללים און עטישע באַטראַכטונגען די גרייטקייט צו געבן צדקה, און עס איז דער־ריבער מקוים געוואָרן: "כל מקום שגלו שכינה עמהם" (מגילה, כ"ט, ע"א) — וואו יידן זיינען פאַרטריבן געוואָרן, איז מיט זיי געווען די שכינה (לאָמיר עס דאָ פאַרשטיין ווי די געטלעכע אַרגאַניזירנדיקע, פאַראייניקנדיקע קראַפט).

די אַרבעטס־סיסטעם פון "קאָמיטעט"

די ביאַליסטאָקער צדקה גדולה, אָדער ווי זי האָט זיך אָנגערופן ד ע ר ק אָ מ י ט ע ט , איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר תרכ"ט (1869) דורך: ראַבינער מאיר מאַרקוס, משה רובינשטיין, אברהם־פייוול בלומענפעלד, מאיר ווייניר־רייך און נאָך עטלעכע.

דער "קאָמיטעט" איז געגרינדעט געוואָרן אויף נייע יסודות: פון אײַן זייט, צו שטיצן אַרעמע־לייט און געדריקטע בעלי־בתים און, פון דער צווייטער זייט, אָפצושאַפן און מבטל צו מאַכן דאָס שנאָרן און בעטלען אין ביאַליסטאָק. מ'האָט זיך משתדל געווען און באַקומען די רעגירונגס־באַשטעטיקונג פאַר דער חברה.

באַלד פון אָנהייב איז באַשטימט געוואָרן פאַרן "קאָמיטעט" פון דער קאָראָבקע 1,500 רובל יערלעך, און מען האָט באַקומען פון חודשדיקע מיטגלידּ־אָפצאָלן און נדבות 800 רובל מאָנאַטלעך, צוזאַמען אַן ערך 11,500 רובל יערלעך.

יעדער שטאָטישער אַרעמאַן איז רעגיסטרירט געוואָרן, — זיין פאַמיליע און עקאָנאָמישער צושטאַנד, — און עס איז אים באַשטימט געוואָרן אַ געוויסע וועכנטלעכע פּענסיע. אַלטע און שוואַכע וואָס קענען מער ניט אַרבעטן באַקומען זייער גאַנצע הצטרכות, אָבער יונגע און אַרבעטס־פעאיקע באַקומען נאָר אַ צייט־וויליקע אונטערשטיצונג. יעדער מקבל האָט באַקומען אַ קוויטביכל מיט טאַלאָנען, וואָס אויף זיי האָט ער געקראָגן זיין וועכנטלעכן געהאַלט, פאַר פּסח טאָפלט, אויך פאַר די איבעריקע יום־טובים באַקומט ער אַ הוספה. אויפן טיר פון יעדן מיטגליד

איז צוגעקלאַפּט געוואָרן אַן עמאלירט פּלעטל, אויף וועלכן עס איז געווען אויף רוסיש, אַז ער איז אַ מיטגליד פון „קאָמיטעט", און מען טאָר צו אים ניט אַרײַנ־גיין בעטלען.

סומך נופלים

כדי אַרויסצוהעלפן אַ יורד מיט אַן איינמאָליקער אונטערשטיצונג, האָט זיך געגרינדעט אין יאָר 1878 אַן אָפּטייל פון „קאָמיטעט — אַ פרויען־געזעלשאַפט מיטן נאָמען „סומך נופלים", וואָס פלעגט אָפּדיסקאָנטירן די קוויט־ביכלעך אויף אַ יאָר און צוויי און אַרויסצאָלן מיט איין מאָל אַ גרעסערע סובסידיע. די דאָזיקע חברה האָט געבראַכט גרויסע נוצן איבערהויפּט פאַר בכבודיקע יורדים, וואָס נעמען אַליין דירעקט אין „קאָמיטעט" האָט זיי ניט געפאַסט; אָדער זיי האָבן געדאַרפט אַן איינמאָליקע גרעסערע געלט־שטיצע צו קענען זיך דערנערן פון קליין־האַנדל. אירע גבאיטעס זיינען געווען פרויען פון ביאַליסטאָקער גבירים: לאה וואָלקאָוויסקי, פייגל גאַרדאָן, בריינדל בלאָך, חיה־לאה קאַנעל, מאטלע כהן, שרה זאַבלודאָווסקי און זיסל ראָזנטאָל. די לעצטע איז געווען די גאַנצע צייט די הויפּט־אַרבעטערין.

ר׳ ליפּעלע און דער „קאָמיטעט"

פּרעמדע שנאָרערס פלעגן אָבער באַקומען אַ דערלויבעניש צו שנאָרן אין שטאָט נאָר אויף דריי טעג, אין אַן אויסנאַם־פאַל פלעגט מען פאַרלענגערן די צייט, נאָך דעם באַקומט יעדערער פון זיי געלט אויף עטלעכע מאָלצייטן און רייזע־הוצאות אויף דריי באַן־סטאַנציעס.

אָבער דער דעמאָלטדיקער רב ר׳ ליפּעלע האָט צו דער נייער תקנה אָפּצו־שאַפן שנאָרעריי ניט מסכים געווען, און ער האָט זיין הסכמה אויפן „קאָמיטעט" ניט געגעבן. ער האָט געזאָגט, אַז צדקה ביי יידן האָט צוויי צוועקן: איין צוועק פאַרן מקבל, ער זאָל ניט הונגערן און ליידן, דער צווייטער צוועק פאַרן נותן, צו אַנטוויקלען אין אים דאָס געפיל פון באַרעמהאַרציקייט (מידת הרחמים). דער דאָזיקער צוועק קען דערגרייכט ווערן נאָר אַז מען גיט דירעקט אונטערשטיצונג דעם אָרעמאַן, אָבער ניט דורך אַ פאַרמיטלונג פון אַ קאָמיטעט[7]. קעגן די שנאָ־

---

7. מען קען ברענגען ראיות דערצו פון דער משנה אבות ב׳, ט״ו: והכל לפי רוב המעשה (זע פּירוש הרמב״ם דאָרט). אין מדרש ויקרא ל״ד :אמר רבי זעירא אפילו שיחתן של בני א״י תורה הא כיצד? אדם אומר לחברו שיחזיק בידו: זכי (תטהר) בי (על ידי הצדקה שתעשה עמי), וכן תני ר׳ יהושע: יותר ממה שבעל הבית עושה עם העני העני עושה עם בעל הבית שכן רות אומרת לנעמי (רות, ב, יט) שם האיש אשר עשיתי עמו היום בועז, — „אשר עשה עמי" אין כתוב כאן אלא „עשיתי עמו", מפורש. שטייט עס אין מדרש אי״ר פּ׳: ממרום שלח אש בעצמותי: רבי יהושע דסכנין בשם רבי לוי: שש שנים היו החלים עמומות בידו של גבריאל, סבור שישראל עושין תשובה וכיון שלא עשו תשובה בקש לזורקו עליהן

רערס־שווינדלערס האָבן שוין די חז"ל געזאָגט: „באו ונחזיק טובה לרמאים" (כתובות, ס"ח, ע"א) — „מיר דאַרפן דאָנקבאַר זיין די שנאָרערס־שווינדלערס", ווייל צוליב זיי קענען מיר זיך ריינוואַשן, פאַרוואָס מיר גיבן ניט כסדר צדקה.

די באַנייאונג פון „קאָמיטעט"; זיינע פינף אָפּטיילונגען

דער ערשטער „קאָמיטעט" האָט עקסיסטירט נאָר פיר יאָר, ביז 1873, ווייזט אויס צוליב דער התנגדות פון רב, ווייל אויף ניט געבן קיין געלט איז דאָך געווג דער קלענסטער אויסרייד. אין יאָר תרל"ט (1879) ר"ח תמוז איז דער „קאָמיטעט" פון־דאָס־נייַ געגרינדעט געוואָרן דורך גרעסערע כוחות און אויף פעסטערע יסודות. אין זיין שפּיץ זיינען געשטאַנען די אויסגעקליבענע גבאים: לעאָן זאבלודאָווסקי (לייב גרונטשטעס), עבער וואָלקאָוויסקי, דוד־יצחק צימערינסקי, חיים־שאול פּינעס, מענדל זילבערבלאָט, ידידיה פּערליס, לאַזאַר בלאָך, משה־נח פּינעס, שאול באַרוכין, לייב יעוונין און הערש פּער.

דער צווייטער קאָמיטעט האָט באַקומען סימפּאַטיע אין דער גאַנצער שטאָט. ער האָט באַלד פון אָנהייב געהאַט הכנסה פון מיטגלידער און נדבות 500 רובל וועכנטלעך. זיין בודזשעט די ערשטע דריי יאָר האָט דערגרייכט ביז 100 טויזנט רובל. דערויף האָט ער באַקומען פון קאָראָבקע נאָר 12 טויזנט רובל יערלעך, דאָס איבעריקע האָט ער געהאַט נאָר פון מיטגליד־אָפּצאָל און פון נדבות. דער־הויפּט האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין ענערגישער אַרבעט פאַרן קאָמיטעט לעאָן זאַבלודאָווסקי. ער פלעגט אַליין גיין קלייבן נדבות אויף בריתן און חתונות.

אין 1905 איז דער קאָמיטעט וויידער באַשטעטיקט געוואָרן אונטערן נאָמען „ביאַליסטאָקער יידישע וואויל־טעטיקע געזעלשאַפט צו אונטערשטיצן יידישע אָרעמע". דער קאָמיטעט האָט געהאַט פינף אָפּטיילונגען.

א) אויף צו שטיצן אָרעמע און קאָליקעס;

ב) צו שטיצן אָרעמע קינדער צו לערנען אין חדרים, ד"ה די פרומע תלמוד־תורה (ווי אַ רעגירונג־שול איז זי ניט געווען דערלויבט, האָט מען זי משנה השם געווען);

ג) „יד חרוצים" — אָפּצוגעבן אָרעמע קינדער צו בעלי־מלאכות אויסצו־לערנען ביי זיי מלאכות.

די אָרעמע קינדער פלעגן לערנען טעגלעך ביי לערערס יידישע לימודים, שרייבן און רוסיש. זיי זיינען געשטאַנען אונטער אַ באַזונדערער השגחה און זיי־

בחימה. קרא לו הקב"ה ואמר: גבריאל! גבריאל! להונך (בנחת ובלאט) שיש בהם בעלי צדקות אלו עם אלו ההי"ד (יחזקאל, י.) „וירא לכרובים תבנית יד אדם תחת כנפיהם". ר' אבא ב"ר כהנא אמר בשם ר' לוי: מי מעמיד העליונים והתחתונים? צדקה שישראל עושין ביד.

אָבער אַקעגן דעם געפינען מיר דאָך, אַז אין בית־המקדש איז געווען אַזאַ מין קאָמיטעט, וואָס האָט געהייסן לשכת חשאין; עס האָט דאָך די משנה געשאַלטן די אַלע שנאָרערס און שווינדלערס. נאָר די גמרא האָט שפּעטער געזאָגט: באו ונחזיק טובה לרמאים שאלמלא הן היינו חוטאין בכל יום (כתובות, ס"ח ע"א).

נען געוואָרן באַקליידט מיט אַן אוניפאָרם. אין זייער לאָקאַל אין קאָמיטעט האָבן זיי געהאַט אַ באַזונדערן מנין אויף דאָוונען שבת און יום־טוב. די אָפּטיילונג פון קאָמיטעט איז געגרינדעט געוואָרן אין 1870, אָבער נאָך דריי יאָר איז זי בטל געוואָרן און איז באַנייט געוואָרן אין 1882. די הכנסה פון דער אָפּטיילונג איז געווען פון קאָראָבקע 3,000 רובל יערלעך. אָט דער באַזונדערער קאָמיטעט האָט עקסיסטירט ביז דער מלחמה, העכער 40 יאָר. פריער האָט ער געהאַט אונטער זיין השגחה עטלעכע און זיבעציק לערן־יינגלעך, אין די לעצטע עטלעכע יאָר פאָר דער מלחמה האָט ער געהאַט עטלעכע און צוואַנציק. פיל פון די הייַנטיקע עלטערע ביאַליסטאָקער בעלי־מלאכות זיינען אַ דאַנק אים אויפגעצויגן געוואָרן, אָבער אין 1914 זיינען שוין אין אים מער ניט געווען ווי צען קינדער. זיינע גבאים זיינען געווען: לעאָן זאַקהיים, ברוך ליפשיץ, אברהם טראָפּ, אליהו־הערש הייל־פּערן, קלמן געלבערג, ראַבינער ר׳ מאיר מאַרקוס, אָבער אָפּגעגעבן זיך מיט אים אינגאַנצן האָבן: מאיר ווייניריך, אברהם־פייוול בלומענפעלד און, צום לענגסטן ביזן סוף, עבער וואַלקאָוויסקי[8].

ד) „חברה יולדות", וואָס האָט אונטערגעשטיצט און באַזאָרגט מעדיצינישע מיטלען אָלע אָרעמע יולדות;

ה) „הכנסת אורחים", וואָס אירע בנינים שטייען נאָך איצט, אָבער וועלן מער ניט באַנוצט.

אָלע אָפּטיילונגען האָבן געהאַט באַזונדערע גבאים. די תלמוד־תורה איז געווען אין די הענט פון בית־מדרשדיקע פרומע יידן. דער קאָמיטעט האָט זיך גוט אָנטוויקלט און האָט מיט דער צייט געשפילט די הויפט־ראָלע אין דער קהילה־פאַרוואַלטונג.

די צענטראַלע ראָלע פון „קאָמיטעט"

ביזן לעצטן יאָר פאָר דער ערשטער וועלט־מלחמה האָבן די גבאים זיך געראַטן אין שטאָט פאָר די הויפט־פאַרשטייערס פון דער קהילה, כאָטש לויטן רוסישן געזעץ איז די קהילה־אָרגאַניזאַציע געווען פאַרבאָטן. דעריבער טאָקע האָט דער קאָמיטעט געהייסן אין רוסיש, לויט זיין באַשטעטיקטן אוסטאָוו: „ביע־לאָסטאָקסקאָיע יעוועריסקאָיע, בלאגאָטוואָריטעלנאָיע אָבשטשעסטוואָ" [ביאַליס־טאָקער יידישע וואויל־טעטיקע געזעלשאַפט]. אָבער דאָך על כל צרה שלא תבוא האָט מען זיך אין כלל־זאַכן געווענדט צום קאָמיטעט, וואָס האָט געהאַט זיין ביורא מיט בוכהאַלטערס, שרייבערס און באַאַמטע און אַ גרויסן אסיפה־זאַל אין דעם אונטערשטן שטאָק פון מושב־זקנים.

דאָרטן זיינען געווען אָלע שטאָט־אסיפות וועגן כלל־זאַכן און וועגן אָלע קהלשע ענינים. דאָ האָט מען ניט געפילט דעם פאַרבאָט פון דער רוסישער רע־גירונג אויף אַ באַזונדערער אויטאָנאָמער קהילה־אָרגאַניזאַציע. דאָ האָט די ביא־

8. זען ביאַליסטאָקער טאָגעבלאָט, 1914, נומ׳ 54.

ליסטאָקער קהילה מיט אירע אינסטיטוציעס, גבאים און באַאַמטע געלעבט איר באַזונדער אויטאָנאָמיש לעבן. אָבער זי איז געווען נאָר אַ פּרײַוואַטלעך

אַרגאַניזאַציע, ניט קיין געזעצלעך רעגולירטע און באַפעסטיקטע דורך דער רע־גירונג. זי האָט ניט געקענט צווינגען אירע מיטגלידער צו צאָלן עטאַט לצרכי הקהילה ווי אין פוילן און אין די מערב־אייראָפּעאישע קהילות. אירע אמתע פאָרשטייערס זיינען פון דער רעגירונג ווי פאָרשטייערס פון אַלע יידן אין שטאָט ניט אָנערקענט געווארן, אויסער די שול־גבאים, וואָס זיינען גראָד אין דער קהילה ניט געאַכט געווארן.

אַז מען פלעגט זיך אויפקומען אויף קהלשע אסיפות, איז געווען בלויז אַ געוויסע מאַראַלישע דיסציפלין: וואָס מען האָט געדאַרפט טאָן לטובת הקהילה און אירע אַנשטאַלטן, איז געטאָן געווארן, און דער וואָס האָט זיך געשטעלט אַנט־קעגן אַן אָנגענומענעם באַשלוס, איז געשטעמפלט געווארן פאַר אַ חצוף, און ווען ער האָט זיין קעגנערשאַפט געפּרואווט דורכצופירן מיט תקיפות פון דער רעגירונג, איז ער געשטעמפלט געווארן פאַר אַ מסור.

דער מאַראַלישער כוח פון „קאָמיטעט"

דערהויפט איז געווען דאָרט צו שפּירן די מאַראַלישע שטאַרקייט פון דער פרייוויליקער פאַראייניקטער אָרגאַניזאַציע אין אַ צרת־הכלל, ווי עס איז געווען, למשל, בײַ די שרפות אין יאָר תרנ"ד פון די נאָענטסטע שטעטלעך: יאַשינאָווקע, זעלווע, וואָלקאָוויסק, וואַשילקאָוע און נאָך דער גרויסער בריסקער שריפה. אויף דער גרויסער אסיפה, וואָס איז אויפגערופן געווארן דורכן קאָמיטעט צו שאַפן באַלדיקע הילף, מיטן אָנטייל פון אַלע שטאָט־גבאים, גבירים און נכבדים, אונטערן פאָרזיץ פון רב ר' שמואל מאָהילעווער, איז באַשלאָסן געווארן אייניצו־טיילן די קהילה אין פינף קאָטעגאָריעס: א) די וואָס האָבן געהערט צו דער ער־שטער קאַטעגאָריע — האָבן באַדאַרפט אייניצאָלן 150 רובל; ב) צו דער צוויי־טער — 100 רובל; ג) צו דער דריטער — 50 רובל; ד) צו דער פערטער — 25 רובל; ה) צו דער פינפטער — 10 רובל.

דאָס אויפמאָנען איז אויסערגעוויינטלעך שווער אַ קאָמיסיע פון די גרעסטע נכ־בדים און גבירים. אויפצומאָנען די אַרויפגעלייגטע נדבות ביי עטלעכע קאָרגע גבירים פון דער ערשטער קאַטעגאָריע האָט מען באַשטימט ר' שמואל מאָהי־לעווערן מיט ר' מרדכי גראָדאָנען, דעם דעמאָלטדיקן גרעסטן גביר פון שטאָט. מען האָט דערציילט, אַז ווען זיי זיינען אַריינגעקומען צו אייניגע פון זיי, איז יע־נער צוגעגאַנגען צו זיין קאַסע און האָט אָנגעהויבן צו ציילן. זאָגט צו אים גאָר־דאָן: „ר' לייב! דאָ פאַרשפּאָרט איר זיך דינגען, איר זעט דאָך, וועט עס איז געקומען — דער רב אַליין איז דאָך דאָ!" האָט ער אים געענטפערט: „איך וויס דאָס אַליין, אָבער איך דינג זיך דען מיט אייך? איך דינג זיך מיט מיין קאַסע". און ער האָט די 150 רובל תיכף איינגעצאָלט. די איבעריקע האָבן שוין ניט גע־וואָרט און האָבן אַליין אַריינגעשיקט די „נדבות" וואָס מען האָט אַרויפגעלייגט אויף זיי.

אויפגעזאַמלט האָט מען פון די קאָטעגאָריעס צוועלף טויזנט רובל, פון דער ביאַליסטאָקער קאָראָבקע האָט מען אַרויסגענומען פאַר דעם צוועק מיט דער דערלויבעניש פון דעם גראָדנער גובערנאַטאָר 25 טויזנט רובל. אַן ערך פאַר אַ סומע פון אַכט טויזנט רובל האָט מען אויפגעזאַמלט אין בגדים און עסנווארג. אברהמל כהן (פאַריזער) איז געגאַנגען איבערן שטאָט מיט פורן און האָט עס אויפגעזאַמלט און אויך אָפּגעפירט אויף די ערטער. ער האָט אויך געבוכט און קאָנטראָלירט די געלט־זאַמלונגען און זייער פאַרטיילונג.

אַזוי האָט זיך געפירט ביי אַלע אָרטיקע און אַלגעמיינע אָנגעלעגנהייטן, אויך שפּעטער ביי די פּאָגראָמען און ביים פונאַנדערטיילן די גרויסע געלט־זאַמלונגען.

דער בודזשעט פון „קאָמיטעט"

מיר געפינען דאָ די זעלביקע קהילה־אָרגאַניזאַציע מיט אַ גרויסער אויטאָריטעט, נאָר זי איז געווען אַ פרייוויליקע, זיך געשטיצט אויף אינעוויניקסטע מאָראַלישע כוחות, אָן דער הילף פון דעם דרויסנדיקן רעגירונג־צוואַנג צו קענען אָרויפוואָרפן אויף די מיטגלידער אַן עטאַט, וואָס זאָל קענען אויפגעמאָנט ווערן מיט פּאָליציי. דעריבער האָט אַזאַ קהילה געהאַט דעם חסרון פון יעדער פריי־וויליקער אַרבעט — זי האָט ניט געקענט זיין סטאַביל. אַז עס גייט אַריבער דער ערשטער מאָראַלישער אימפּעט און דער דרוק ווערט שוואַכער, ווערט די קהילה מיט דער צייט ביסלעכווייז אויך אָפּגעשוואַכט. האָט דער קאָמיטעט מיט דער צייט פאַרלירן זיין גרויסע הכנסה און איז אַראָפּגעזונקען צו אַ געווייגלעכן צדקה־אַנשטאַלט פאַר שנאָרערס און האָט זיין ערשטן צוועק אָפּצושאָפן די שנאָרעריי ניט געקענט דערפילן. רבי ליפּעלעס קעגנערשאָפט האָט ממילא געזיגט.

לויטן באָריכט פון יאָר 1886 זיינען די גבאים פון קאָמיטעט געווען די נכבדים: אליעזר בלאָך, מענדל זילבערבלאַט, אברהם יפה, פייוועש ב"ר יחיאל־מיכל זאַבלודאָווסקי, אברהם־יצחק טיפערמאַס, משה־נח פּינעס, חיים־שאול פּי־נעס, ידידיה פּערליס, לעאָן זאַבלודאָווסקי, דוד־יעקב צימערינסקי און ראַבינער מאָרקוס.

לויטן לעצטן פאַר־מלחמה־באָריכט פון 1913 איז די הכנסה פון קאָמיטעט געווען אין יענעם יאָר:

8,951 רובל פון קאָראָבקע, 3,820.88 רובל פון מיטגליד־אָפּצאָל, נדבות — 944.33 רובל, 268.40 קופּאָנעס פון פּאָנד — בס"ה 13,984.61. הוצאות זיינען געווען: וועכנטלעכע און מאָנאַטלעכע אונטערשטיצונגען פאַרן גאַנצן יאָר — 7,729.45; איינמאָליקע אונטערשטיצונגען — 1,186.27; נאָוואָבראָנצעס —186; אונטערגעווארפענע קינדער — 312.18; מעות חיטים — 2,756.87; עקסטרא נדבות 1,279.34 — ס"ה 4,035.71 [?!]. הוצאות אויפן פּערסאָנאַל און ביורא — 1,725.90; פאַרן אומבאַרירלעכן קאָפּיטאַל 139.84 — בס"ה * 13,984.81; פּראָצענט־פאָפּירן און פּאָנד 1,528.23.

* דער חשבון פון הוצאה איז אומקלאָר. דאָ זיינען אָפּנים פאַראַן טעותן — רעד.

„יד חרוצים" האָט געהאַט הכנסה: פון קאָראָבקע — 1,575, נדבות — 40 רובל — בס"ה 1,615; יולדות פון קאָראָבקע 400, חסידים־אָפּצאָל 1,445.29, נדבות 127, הוצאות — 2,160.30.

הכנסת אורחים: חברים־אָפּצאָל און נדבות — 918.79, הוצאות — 945.82.

הוצאות פון האָלץ־פּאַרקויף: 1,983.45, הכנסה: נדבות — 469.65, פון פּאַרקויף (11,513 פּוד) — 1,232.22.

לויטן באַריכט פון 1914 איז געווען דער יאָר־בודזשעט: די הכנסה — 13,828.25 רובל; הכנסה פון קאָראָבקע — 8,725.99; פון חברים־אָפּצאָל — 3,574.94; נדבות — 1,310.22; קופּאָנעס — 217.20. די הוצאה: וועכנטלעכע און מאָנאַטלעכע אונטערשטיצונגען — 7,766.35; איינמאָליקע אונטערשטיצונגען — 960.17; אונטערגעוואָרפענע קינדער — 153.65. הוצאות: פּערסאָנאָל און ביורא — 1,829.76; מעות חיטים — 1,487.40; נאָוואָבראָנצעס — 135; הוצאות אויף האָלץ — 173.40; פּאָר מלחמה־גילעטענע — 800 רובל; נדבות — 2,875.55; בס"ה — 4,363.10*; פּאָרן אומבאָרירלעכן קאָפּיטאָל — 138.28; די איבעריקע אָפּטיילן — אַן ערך ווי דאָס פּאַרגאַנגענע יאָר.

פון די ביידע לעצטע יאָרן איז אַרויסצוזען, אַז די הויפּט־הכנסה איז געווען די קאָראָבקע, און אַז בכלל איז דער אומזאַץ פּאָר אַ צדקה גדולה פון אַזאַ גרויסער שטאָט ווי ביאַליסטאָק, וואָס איז דעמאָלט געווען אַ גרויסע, רייכע פּאָבריק־שטאָט, געווען זייער קליין, די טעטיקייט פון קאָמיטעט איז געווען אַן איינגע־שרומפּענע. לויט די באַריכטן פון די לעצטע יאָרן זיינען די בודזשעטן געווען גלייך. געהאַט האָט דער קאָמיטעט אפילו 32 גבאים, אָבער פון זיי האָבן נאָר עטלעכע געציילטע זיך אינטערעסירט מיט זיין טעטיקייט.

ג. דער מושב זקנים

איבערבליק איבער דער באַציאונג צו זקנים

זקנים זיינען געשטאַנען אין גרויס אַנזען ביי יידן פון די עלטסטע צייטן אַן. די פּאָר־שטייערס פון דער יידישער קהילה נאָך אין מצרים זיינען באַטיטלט געוואָרן זקנים, און שפּע־טער אויך די פּאָרשטייערס פון די יידישע שטעט אין ארץ־ישראל. תורת משה האָט אַרויס־געגעבן אַ באַזונדערן געבאָט אויף מכבד צו זיין אַ זקן: „זאָלסט זיך אויפשטעלן פּאָר אַ גרייז, און זאָלסט פּאָרהערלעכן דאָס פּנים פון אַ זקן און זאָלסט מורא האָבן פּאָר גאָט" (ויקרא, יט—לב). אויך שפּעטער אין אַלע כתבי־הקודש ווערט דער זקן זייער הויך געשטעלט: „דער זקן איז די קרוין פון זיינע קינדס־קינדער, און דאָס שיינדל פון זיינע קינדער זיינען זייערע עלטערן" (משלי, יז—ו); „דאָס לאָבן לעבן באַוויזט אויף חכמה, חכמה ברענגט לאָבן לעבן" (משלי, ג—טז); „מען דאַרף ניט פּאָרלאָזן די עצה פון זקנים פּאָר דער עצה פון די יונגע" (מלכים א, יב, יג—יט). דאָס שענסטע בילד פון דער יידישער גליקלעכער צוקונפט איז: „עס

* דער הוצאה־חשבון איז דאָ ניט קלאָר און שטימט ניט מיטן הכנסה־חשבון. אַפּנים אַז דאָ זיינען פּאָראַן געוויסע טעותן אין מאַנוסקריפּט. — רעד.

וועלן נאָך זיצן זקנים און זקנות אין די גאַסן פון ירושלים און יעדערער מיט זיין אָנלענער אין האַנט פון פיל טעג" (זכריה, ח—ד). די גרעסטע קללה איז אַקעגן געווען ביים ערשטן חורבן־הבית: „עס האָבן אויפגעהערט זקנים אין שטאָט" (איכה, ה—יד).

אויך אין תלמוד וועלט דער זקן פאַרהערלעכט. ער וועלט העכער געשטעלט פאַרן נביא: „דעם נביא האָט מען געגלייבט נאָר אויפן אות ומופת וואָס ער האָט באַווּיזן, אָבער דער זקן לויט דער תורה וואָס ער וועט דיך לערנען" (ירוש' ברכות כב—עב); „דער וואָס לערנט ביי זקנים איז געגליכן צו דעם וואָס עסט פאַרטיקע וויינטרויבן און טרינקט אַלטן וויין" (אבות, ד—ג); „אין סנהדרין זעצט מען די וואָס זיינען בעלי זקנה" (סנהדרין י—עא); „די סתירה פון זקנים איז אַ בנין, דער בנין פון יונגע איז אַ סתירה" (מגילה, לא—עב). די גרעסטע פאַרווילדונג פון יידישן לעבן שטעלט מען פאָר „אַז יונגוואַרג וועט באַליידיקן אַלטע, און אַז אַלטע וועלן זיך אויפשטעלן פאַר יונגע" (סוטה, מט—עב); „איר זאָלט זיין איידל צו אַ זקן, וואָס האָט פאַרגעסן זיין לערנען צוליב צוואַנג" (צוליב עלטער־שוואַכקייט), וויל מ'האָט געזאָגט, אַז די לוחות מיט די צעבראָכענע לוחות זיינען געלעגן אין ארון" (ברכות ח—עב; מנחות, צט—עב).

אין תלמוד זיינען פאַראַן צוויי מיינונגען וועגן מהות פון זקן. נאָר איין מיינונג הייסט אַ זקן דער וואָס האָט זיך קונה געווען חכמה — צי ער איז אַלט אָדער יונג; אַן אומוויסנדיקער מענטש הייסט ניט קיין זקן, אָבער לויט דער צווייטער מיינונג, דער אָנגענומענערער, איז דאָס געבאָט „פאָר אַ זקן זאָלסטו זיך אויפשטעלן" — גאַנץ גלייך וועלכער זקן עס איז. ר יוחנן פלעגט זיך אויפשטעלן אפילו פאָר אַ זקן אַן ארמאי (אַ גוי); ער האָט געזאָגט: „וויפל צרות און אומגליקן זיינען עס אויף אים אַריבער" (קדושין, לד—עב).

ביי דעם אַלעם געפינען מיר ניט פונדעסטוועגן, אַז אין דער תלמודישער עפאָכע, אפילו אין די שפּעטערדיקע תקופות ביז דער נייער צייט, זאָל מען האָבן געגרינדעט אין די יידישע קהילות מושבי־זקנים. דאָס איז ערשטנס, דערפאָר, ווייל דער יידישער זקן האָט קיין מאָל ניט אויפגעהערט צו אַרבעטן און זיך צו באַשעפטיקן. ער האָט געהאַלטן פון כלל „ולערב אל תנח ידך" (קהלת, יא—ו) — זאָלסט אויף דער עלטער (אָוונט) ניט אַראָפלאָזן דיינע הענט (פון אַרבעטן). און צווייטנס — און דאָס איז דער עיקר — זיינען דער יידישער זקן און זקנה געווען שטענדיק אַזוי פיל געאַכט און באַליבט אין זייערע משפחות, אַז מען האָט זיי געשטיצט, אָפּגעהיט און געזאָרגט פאָר זיי, זיי זאָלן קענען בלייבן אויף דער עלטער אין זייערע פאַמיליעס. נאָר דער קינדערלאָזער פרעמדער שוואַכער זקן האָט זיך אויפגעהאַלטן אין הקדש. אָבער אין דער נייער צייט, אַז די יינגערע מיטגלידער פון די יידישע פאַמיליעס האָבן אָנגעהויבן צו עמיגרירן, און די על־טערע זיינען געבליבן אויף זייערע אַלטע אייגנזעסענע ערטער, שוץ־ און דאַכ־לאָז פאַראייניגאַמט, האָט זיך דעמאָלט אָנגעהויבן צו פילן דאָס באַדערפעניש אין אַ מושב־זקנים, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין אַלע גרעסערע יידישע קהילות.

דאָס גרינדן דעם מושב־זקנים

דער מושב־זקנים אין ביאַליסטאָק איז געשאַפן געוואָרן אין 1882 (תרמ"ב). דער יסוד צום גרינדן דעם מושב־זקנים אין ביאַליסטאָק זיינען געווען די עזבו־נות: פון משה מאַלץ — 7,000 רובל; פון ישעיה ליפשיץ — 3,000 רובל און

דאָס איבעריקע פון קאָראָבקע און פון פּריוואַטע נדבות ביז 20,000 רובל. פאַר דעם געלט האָט מען אויפגעשטעלט אַ דריי־שטאָקיק הויז אויף קופּיעצקי גאַס מיט אַלע הצטרכותן, אויך מיט אַ באַזונדערער שול פאַר די זקנים און זקנות. די גרינדערס זיינען געווען: יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי, יעקב־שלמה באַראַש און לייב יעווינין.

די וויטערדיקע אַנטוויקלונג פון מושב־זקנים

דער בנין פון מושב־זקנים איז געווארן דער צענטראַלער אָרט פון אַלע קהילה־טעטיקייטן. אין אים האָט זיך געפונען די הויפּט־ביורא פון „קאָמיטעט", וואָס אין אים זיינען דערלויבט געווארן אַלע זיינע אינטערעסן און פונקציעס. דאָרט איז געווען די שול און דער מנין פאַר די „יד חרוצים"־שילער. דאָרט פלעגן דערלויבט ווערן אַלע זייערע אַנגעלעגנהייטן. דאָרטן זיינען געווען אַלע אסיפות פון דער קהילה און אין אַנשטאַלטן.

די ערשטע גבאים פון מושב־זקנים זיינען געווען: יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי, מרדכי גאַרדאָן, יעקב־שלמה באַראַש, אליעזר האַלבערשטאַם, חיים־בער זאַקהיים, אליהו מיילעך, בער וואַלק, זאַמע יאַנאָווסקי, לייב יעווינין, ישראל ליפשיץ.

לויטן באַריכט פון 12־1913 זיינען אין אים געווען פערציק זקנים און דריי־סיק זקנות.

די הכנסה (אין רובלס) פון דעם יאָר איז געווען: פון קאָראָבקע — 4,505; מיטגלידּ־אָפּצאָל — 397; הכנסה פון אומבאַוועגלעכע נכסים — 288; איינמאָ־ליקע נדבות — 1,640.90. בס"ה 6,836.98. די הכנסה האָט נאָר געדעקט די הוצאה.

לויט דעם זעלביקן באַריכט זיינען געווען אין דעם אַנשטאַלט 77 חברים מיט אַ פאַרוואַלטונג פון: מ. גאַרדאָן — פאַרזיצער, שמואל ראָזנטאַל — וויצע־פאַר־זיצער, וו. העפנער — קאַסירער, י. ארנזאָן — סעקרעטאַר, א. טאבאליצקי און אברהם וועגדל — פאַרוואַלטערס פון דער ווירטשאַפט, לייב יעווינין — לעבנס־לענגלעכער מיטגליד פון דער פאַרוואַלטונג, שמואל גאָלדבערג, מ. מאַניסע־וויטש, א. ה. מאַניסעוויטש, מ. ראָזנבלום — מיטגלידער פון פאַרוואַלטונג. קאַנ־דידאַטן: ה. בענדעט, א. ב. ראשקעס. מיטגלידער פון דער רעווידיר־קאָמיסיע: י. ראָזנטאַל, א. מערלינסקי, ס. סעגאַל. קאַנדידאַטן: ל. מאקאָווסקי און י. וויי־מאַן.

נאָך פאַרשיידענע גלגולים, וואָס דער מושב־זקנים האָט דורכגעמאַכט פון דער מלחמה ביז היינט, איז זיין צושטאַנד לויטן באַריכט פון יאָר 1931, אזא[9]:

די צאָל זקנים איז 43, פון זקנות — 50; פאַראַן אַ באַדינונג פון ניין אָנגע־שטעלטע און מעדיצינישע הילף. דער סאַניטאַרער צושטאַנד און די ריינלעכ־

9. זען ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, זז' 247—250.

קייט זיינען אויסגעצייכנטע. פאַראַן אַ בית־מדרשל מיט אַ ווייבער־שול, אַ באַד־צימער מיט וואַנעס און טושן, אַ באַזונדערער פרויען־עס־צימער, אַ גרויסער, רייכער אינווענטאַר פון וועש. זיין חודשלעכער בודזשעט באַטרעפט ביז 5,000 זלאָטעס. דער מושב־זקנים באַקומט פון מאַגיסטראַט 2,315 זלאָטעס אַ חודש. דאָס איבעריקע קומט פון נדבות, אויך פון אַמעריקע פופציק דאָלאַר אַ חודש.

ד. דער צווייטער גמילות־חסדים

דער אַלטער גמילות־חסדים, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן דורך ר׳ וועל־וועלע, דעם „מראות הצבאות״, איז געווארן מיט דער צייט זייער אָפּגעלאָזן. פון זיין ערשטן פאָנד, וואָס האָט באַטראָפן אַן ערך פון 5,000 רובל, איז איבערגע־בליבן אין יאָר תרמ״ה (1885) נאָר 800 רובל. האָט ר׳ שמואל מאָהילעווער גע־גרינדעט אין יאָר תרמ״ה אַ נייעס גמילות־חסדים מיט אַ פאָנד פון 10,000 רובל.

אַלע ביאַליסטאָקער גבירים האָבן זיך באַשטייערט און האָבן צוגעהאָלפן גרינדן דעם גמילות־חסדים, אין אַ באַזונדערן בנין אויפן הויף פון מושב־זקנים. גלייכצייטיק האָט ר׳ שמואל מאָהילעווער מעורר געווען, אַז מען זאָל מחדש זיין דעם אַלטן גמילות־חסדים פון ר׳ וועלוועלען; מ׳האָט פאַר אים אויך אויפגע־זאַמלט ביז 3,000 רובל. אברהם־פייוול בלומענפעלד האָט אויף זיך געגומען די אַרבעט און די השגחה אויף גמילות־חסדים[10], אָבער דער נייער גמילות־חסדים פון ר׳ שמואל מאָהילעווער האָט ניט לאַנג עקסיסטירט, ווייל ער איז באַגנבעט געוואָרן אין יאָר תרנ״ב אויף צוואַנציק טויזנט רובל חפצים און תכשיטים מיט געלט, און די גנבים האָבן אין אים גאָרניט איבערגעלאָזן. אים צו באַנייען און קלייבן נאָך אַ מאָל נדבות איז געווען אוממעגלעך.

ה. די חברות לינת־הצדק און לינת־חולים

לינת הצדק

די חברה לינת הצדק איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1885 מיטן צוועק צו העלפן און ביישטיין דעם יידישן קראַנקן. אין פלוג איז די דאָזיקע חברה אַ באַנייאונג פון דער אַלטער „בקור חולים״ חברה פון ר׳ וועלוועלעס צייטן, אָבער באמת שיידט זי זיך אונטער פון יענער אין איר מהות.

ערשטנס, איז יענע אַלטע בטל געוואָרענע חברה געגרינדעט געוואָרן דורך די פאַרצייטיקע פרנסים און קהילה־מיטגלידער און מיט אירע מיטלען, און צו־ליב דעם האָט זי געדאַרפט האָבן די הסכמה פון רב אב״ד, אָבער די נייע חברה

10. ה. י. קרעמער אין זיין „משא ביאליסטאק״ (אין הערה 1). וועו קרעמער האָט גע־שריבן זיין אַרטיקל, האָט נאָך עקסיסטירט דער צווייטער גמילות־חסדים.

איז געגרינדעט געוואָרן פון פאָלק אַליין אויפן יסוד פון אַליין־הילף, האָט זי זיך צוליב דעם ניט געניטיקט אין קיין שום אויטאָריטעטער הסכמה[11].

צווייטנס, איז געווען דער הויפט־צוועק פון יענער חברה צו געבן דעם קראַנקן אַלע מעדיצינישע מיטלען, וואָס מען באַקומט פאַר געלט, אָבער דער הויפט־צוועק פון דער צווייטער חברה „לינת הצדק" איז געווען פון אָנהייב אָן צו העלפן דעם קראַנקן בגוף (צו ווערן ביי אים אַ נאָכט־וועכטער) און בנפש (אָנטייל צו נעמען אין זיין גאַנצן גורל ווי אַ קראַנקן).

די חברה איז געגרינדעט געוואָרן צוליב אַ צופאַל, וואָס האָט באַוויזן די נייטיקייט פון אַזאַ אָנטייל נעמען אין קראַנקן. ר׳ מאיר שוחט, וואָס איז געווען אויך אַ באַוואוסטער מומחה צו היילן אויגן־קראַנקייט, איז קראַנק געוואָרן. ער איז געבליבן אָן השגחה, און מען האָט אים געפונען ליגנדיק לעבן בעט אַ טויטן. האָט עס געמאַכט אַ גרויסן רושם אין שטאָט. ביי זיין לויה איז נולד געוואָרן דער געדאַנק צו גרינדן אַ חברה צו נעכטיקן ביי קראַנקע, אָן חילוק צי רייך אָדער אָרעם (דעמאָלט זיינען פריוואַטע קראַנקן־שוועסטערס נאָך ניט געווען).

יעדער מיטגליד האָט זיך מתחייב געווען צו נעכטיקן אַ נאַכט ביי אַ קראַנקן לויט דער ריי אָדער צו דינגען אַ וועכטער אויף זיין אָרט. דעריבער האָט זיך די חברה אַ נאָמען געגעבן: לינת־הצדק.

אָבער ווי די חברה האָט זיך אָנגעהויבן צו אינטערעסירן מיטן קראַנקן, האָט זי ניט געקענט בלייבן ביי דער אייניציקער אַרבעט פון לינות. זי איז געגאַנגען ממילא פון זיך אַליין פון מדרגה צו מדרגה, צו באַזאָרגן דעם אָרעמען קראַנקן מיט אַלעם נייטיקן: מיט אַ דאָקטער. דאָ האָט זיך שטאַרק אויסגעצייכנט ד״ר יוסף כאַזאַנאָוויטש, וואָס האָט זיך מיטן גאַנצן ברען אַרייניגעוואָרפן אין דער אַרבעט אָן באַלוינונג, מיט מעדיצין, מיט די נייטיקע כלים.

מיט דער צייט האָט זיך די טעטיקייט פון דער חברה שטאַרק פאַרצווייגט, און זי איז ממילא געוואָרן שטאַרק באַליבט אין שטאָט. זי איז געווען די ערשטע דעמאָקראַטישע פאָלקס־געזעלשאַפט; זי איז געוואָרן די וועג־וויזערין צו גרינדן ענלעכע חברות אויף אַלע געביטן פון יידישן לעבן אין ביאַליסטאָק. עס זיינען

11. ישראל היילפערין האָט מיר צוגעשיקט אַ קאָפּיע פון אַ פּנקס אין ירושלימער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק מהחברה דלינת הצדק דפּה ביאַליסטאָק, שנת תרמ״ח, מיט י״ג תקנות, מיט 50 חתימות און נאָך זיי די הסכמה פון הרב החופ״ק שמואל בהרב מוהר״ל מוהיליבר: קראתי כל התקנות אשר יסדו מיסדי החברה הנכבדה לינת הצדק וכלם כאחד טובים והנני מסכים עליהם ומאשר אותם והית״ב ברוב רחמיו יסיר כל מחלה מעדתנו ויצרף מחשבה טובה למעשה בעה״ח יום ו׳ עש״ק ז״ך תמוז תרמ״ח. שפעטער איז פאַראַן אַזאַ הסכמה פון רבי חיים נפתלי הירץ בהגאון מוהר״ר רפאל י״ט ליפמאן היילפערין. נאָך דעם קומט אַ רשימה פון 177 חתימות און נאָך דעם רשימות קלפי מעשרה באלול תרמ״ה, כ״ד ניסן תרמ״ו, חוהמ״פ תרמ״ז וחסל כל הפנקס. גבאי ראשון ד״ר יוסף כאַזאַנאָוויטש.

פון דעמאָלט אָן אַנטשטאַנען נייע כלל־עסקנים פון פּשוטן פאָלק, וואָס האָבן זיך ניט אויסגעצייכנט מיט רייכטום און יחוס.

די חברה האָט זיך ביסלעכווייז אַלץ מער אַנטוויקלט, ביז זי איז געקומען צו איר איצטיקן גלענצנדיקן צושטאַנד: אָן אייגן הויז, אָן אמבולאַטאָריע, וואָס אין איר אַרבעטן פאַרשיידענע דאָקטוירים פון אַלע ספעציאַליטעטן (אין 1929 האָבן זיך באַנוצט מיט איר 21,238 חולאים)*, מיט אָן אייגענער גרויסער וויכ־טיקער אַפּטייק, וואָס גיט אַרויס ביליק רעצעפּטן פאַר דער גאַנצער נויט־באַ־דערפּטיקער באַפעלקערונג (אין יאָר 1929 זיינען אַרויסגעגעבן געוואָרן 27,676 רעצעפּטן), אַ באַזונדערער אַפּטייל פון „לויניסטן" (אין יאָר 1929 זיינען באַ־זאָרגט געוואָרן 1980 לינות).

אין 1928 איז ביי איר געגרינדעט געוואָרן אָן אַפּטייל פון גיכע הילף, וואָס אַרבעט פון עלף ביינאַכט מיט צוויי אייגענע אויטאָבוסן, צו געבן מעדיצינישע הילף דער גאַנצער באַפעלקערונג. אין 1930 האָט זי געמאַכט 2,247 וויזיטן.

ר' וועלוועלעס גמילות־חסדים־אַפּטייל, וואָס איז צו איר אַריבער, האָט אַרויסגעגעבן אין יאָר 1929 הלוואות קעגן משכנות אָן פּראָצענט אויף 6,450 זלאָטעס.

משמרת חולים

די דאָזיקע צווייטע חברה אויף צו געבן הילף דעם קראַנקן, איז געגרינדעט געוואָרן אין 1893 (י"ד סיון, תרנ"ג). די גרינדערס פון דער חברה זיינען דעמאָלט אַרויסגעטראָטן פון „לינת הצדק" איבער אָן אינעווייניקסטער שפּאַלטונג[12].

די ערשטע גרינדערס פון דער חברה זיינען געווען די דעמאָלט באַקאַנטע פּערזענלעכקייטן אין שטאָט: ירוחם מאָושאָוויטש, משה־מרדכי מאַניסעוויטש, אברהם כהן, ווי אויך דער שרייבער פון די שורות. צו זיי זיינען באַלד צוגע־קומען די בעסטע און פיינסטע מענטשן פון שטאָט און אויך אַלע פון דער הע־כערער אינטעליגענטער געזעלשאַפט.

מיט באַזונדערער איבערגעבנקייט האָבן זיך אויסגעצייכנט: ר' ירוחם מאָוו־שאָוויטש, משה־מרדכי מאַניסעוויטש און ר' אברהם כהן (אברהמל פּאַריזער).

דער נאָמען פון דער נייער חברה איז געווען לכתחילה מ ש מ ר ת ח ו ־ ל י ם. אָרום דער נייער חברה האָבן זיך גרופּירט באמת באַגייסטערטע טוערס. עס איז ממש שווער צו באַשרייבן די התלהבות מיט וועלכער מען האָט זיך אַ נעם געטאָן צו דער אַרבעט.

דער שרייבער פון די שורות האָט אויף זיך געמוטעט אויסצוארבעטן די תקנות פון דער חברה. שטיצנדיק זיך אויף דער לאַנגער פּראַקטיק אין „לינת הצדק",

---

* מען דאַרף אַנמערקן אַז דער חשבון איז געמאַנגען ניט נאָר דער צאָל מענטשן, נאָר נאָך דער צאָל מאָל וועט מען האָט געגעבן הילף. — רעד.

12. אויספירלעך איבער די סיבות פון דער דאָזיקער שפּאַלטונג האָב איך געשריבן אין דאָס נייע לעבן, 1923, נומ' 149, 156, 161, 167.

זיינען אין דער נייער חברה אויסגעאַרבעט געוואָרן תקנות[13] צו פאַרהיטן קריוו־דעס און קילקולים אין עתיד; די תקנות זיינען סיסטעמאַטיזירט און פעסטגע־שטעלט געוואָרן נאָך גרויסע דעבאַטעס און אסיפות, וואָס אין זיי האָבן אָנטייל גענומען די גרעסטע חשובים פון דער קהילה — אפילו יחיאל־בער וואָלקאָוויס־קי, דער טיפישער פאַרצייטיקער ראש־הקהילה־תקיף און זיין זון עבער, אָ גע־בילדעטער און פייגער מענטש, האָבן אָנטייל גענומען אין די דעבאַטעס, וועז עס זיינען באַהאַנדלט געוואָרן פראַגעס וועגן אַלע קהילה־ענינים, וואָס זיינען שטאַרק קריטיקירט געוואָרן. שפעטער זיינען אַרויסגעגאַנגען פון דער חברה די בעסטע עסקני־ציבור אויף אַלע געביטן פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג.

לינת הצדק פראַגרעסירט

אויך דער „לינת הצדק" האָט דערנאָך אַראָפגענומען אָ מוסטער פון „משמרת חולים" און האָט אויסגעבעסערט ביי זיך אָ סך זאַכן. פון אָנהייב האָט דער „לינת הצדק" אויפגעהערט צו שפילן וועלכע עס איז ראַלע אין שטאָט, אָבער ד"ר כאַזאַנאָוויטשעס ענערגיע און טעטיקייט, וואָס האָט זיך אַרויסגעוויזן אין דער דעמאָלטיקער כאַלערע־עפּידעמיע (אין יאָר תרנ"ו)[14], האָט די דאָזיקע חברה אַרויסגעראַטעוועט פון אונטערגאַנג. ד"ר כאַזאַנאָוויטש האָט דעמאָלט באַוויזן וואונדער מיט זיין טעטיקייט. ער איז כמעט דעם גאַנצן מעת־לעת, חוץ עטלעכע שעה ביינאַכט, ניט אַראָפּ פון זיין דראָשקע. ער האָט געגרינדעט קאָמיטעטן און באַזוכט אַלע קראַנקע און האָט זיך אין גאַנצן מקריב געווען אַזוי וויט, אַז די רעגירונג האָט אים איבערגעגעבן די מעדיצינישע אויפזיכט איבער דער שטאָט, בשעת דער קריסטלעכער דאָקטער איז קראַנק געוואָרן, כאָטש אָ יידישן דאָקטער פלעגט מען אַזאַ אויפזיכט ניט איבערגעבן. ער האָט פאַר זיין טעטיקייט אין דער כאַלערע־צייט באַקומען אַן עפּנטלעכן דאַנק פון גובערנאַטאָר.

כאָטש דער „לינת חולים" האָט אויך געגרינדעט קאָמיטעטן און גוט געאַר־בעט, האָט אָבער ד"ר כאַזאַנאָוויטש מיט זיין „לינת הצדק" זיי איבערגעשטיגן, ווייל ער האָט געהאַט פאַר זיך מער פראַלעטאַריער, וואָס זיינען געווען פאַר פי־זישער אַרבעט מער צוגעפּאַסט.

צו דער פאַרצווייגונג פון דער טעטיקייט פון „לינת הצדק" אַריינצונעמען ביי זיך אויך ר' וועלוועלעס „גמילות־חסדים", וואָס האָט דורך דעם באַקומען רעגירונגס־רעכט, האָט פול בייגעטראָגן זיין רעגירונגס־אוסטאָוו, וועלכן עס האָט אַרויסבאַקומען אברהם ניעמצאָוו, אַן אידעאַלער כלל־טוער, דער דעמאָלטדיקער

13. דער פנקס פון „משמרת חולים", וואָס איך האָב צונויפגעשטעלט, איז נאָך היינט אַן אַרבעט, וואָס אָ סך שטעט האָבן זיך אַראָפגענומען אָ מוסטער. מען האָט פאַרלאַנגט קאָפּיעס פון די תקנות צו גרינדן ענלעכע חברות.

14. הרב ר' שמואל מאַהילעווער האָט דעמאָלט אַרויסגעגעבן תקנות ווי זיך צו פירן אין די ימים־נוראים, איבערהויפּט יום־כיפור.

אַגענט פון דער „ראָסיסקאַיע אַבשטשעסטוואָ" (אַ רוסישע גרויסע טראַנספּאָרט־קאָמפּאַניע). ער איז דאָס געווען דער שתדלן ביים גובערנאַטאָר באַטיושקאָוו, ביי וועמען ער איז געווען אַ חשוב. לויט דעם דאָזיקן אוסטאָוו האָט דער „לינת הצדק" געהאַט דאָס רעכט צו פאַרשפּרייטן זיין טעטיקייט אויף מערערע פילאָג־טראָפישע געביטן, וואָס האָבן דורך אים באַקומען רעגירונגס־רעכט, וואָס אַנ־דערש איז עס געווען שווער צו באַקומען. אויך האָט פיל בייגעטראָגן צו פאַר־בעסערונג און פאַרצווייגונג פון דער געזעלשאַפט זיין פאַרזיצער פון לאַנגע יאָרן — מאַקס באַראַש (זיין פאָטער פישל באַראַש האָט אָפּגעגעבן פאַרן „לינת הצדק" דאָס ביי אים פאַרזעצטע הויז פון בנימין נאָוויגרודסקי). אַ באַזאָרגטער און ליידיקער מענטש, האָט ער זיך אַ לענגערע צייט אין גאַנצן אָפּגעגעבן דער פאַרצווייגטער טעטיקייט פון „לינת הצדק".

פּלאַן צו פאַראייניקן זיך

אַז דער „לינת הצדק" האָט שפּעטער אויך פראָגרעסירט אין זיין טעטיקייט, איז אַ סך מאָל אויפגעקומען די פראָגע צו פאַראייניקן די ביידע חברות. די „משמרת חולים"־לייט האָבן גלייך אינגעשטימט און האָבן אַלץ געמאַכט פאַר־טיק. עס איז געבליבן, אַז מען זאָל די שותפותדיקע חברה געבן אַ בשותפותדיקן נאָמען. האָט מען געגומען דאָס וואָרט „לינה" פון „לינת הצדק" און דאָס וואָרט „חולים" פון „משמרת חולים", מען האָט דערלאַנגט אַ דערקלערונג דער מאַכט און זי האָט געענדערט איר נאָמען, און די חברה הייסט נאָך היינט ל י נ ת ח ו ל י ם . אָבער נאָך דעם ווי אַלץ איז שוין געווען אָפּגעמאַכט, האָבן די „לינת הצדק"־גבאים חרטה געהאַט.

דער „לינת חולים" האָט דורכגעמאַכט אַ סך גלגולים. ער האָט זיך אין די ערשטע צייטן שטאַרק אַנטוויקלט אין זיינע אַלע טעטיקייטן. נאָכן טויט פון ר׳ אברהם כהן (1912) האָט זי געגרינדעט אויף זיין נאָמען אַן אייז־קעלער, וואָס ליפערט ביז היינט איז אַלע שטאָטישע שפּיטאָלן און אַלע פּריוואָטע חולאים. אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט די חברה איבערגעלעבט אַ שווערן קריזיס. אַלע אירע טעטיקייטן זיינען פאַראַליזירט געוואָרן. אָבער דער־פאַר האָט זי באַנייט און פאַרטאָפּלט אירע טעטיקייטן פון דער צייט, וועו ביאַליס־טאָק איז אַריבער אונטער דער פּוילישער הערשאַפט.

ווייטערדיקער וואוקס פון לינת חולים

עס איז אין איר אינגעפּירט געוואָרן אַן אַמבולאַטאָריע פאַר אָרעמע קראַנקע מיט דאָקטוירים־ספּעציאַליסטן פאַר פאַרשיידענע קראַנקייטן. די אַמבולאַטאָריע אַרבעט פון 10 פרי ביז 8 אָוונט. עס איז אין איר געגרינדעט געוואָרן אין

יאָר 1928 אַן עלעקטראָ־טעראפישער הייל־קאָבינעט, מיט אַ סך זייער וויכ־טיקע הייל־אַפּאַראַטן. ביים היינטיקן טאָג איז דער נאַטור־הייל־קאָבינעט אַוועק־געשטעלט אויפן מאָדערנסטן אופן און שטייט לחלוטין ניט אָפּ פון ענלעכע אַנ־שטאַלטן אפילו אין אויסלאַנד, און ער איז אַן אמתע צירונג פאַר ביאַליסטאָק. עס איז אויך אייגנעפּירט געוואָרן אין „לינת הצדק" אַ כירורגישער קאָבינעט אונטער דער לייטונג פון אַ כירורג אַ ספּעציאַליסט[15]. לויט דעם באַריכט פון יאָר 1930 האָבן זיך באַנוצט מיטן אייז־קעלער אַלע שטאָטישע שפּיטאָלן און 13,923 חולאים. מעדיצינישע הילף האָט מען געגעבן צו 11,126 קראַנקע אין אַמבולאַטאָריע (חוץ דעם האָט די אַמבולאַטאָריע באַזאָרגט 2,667 איינשפּריצונגען אין אַמבולאַטאָריע ווי אויך צו קראַנקע אין שטוב). 1,918 לינות זיינען באַזאָרגט געוואָרן צו קראַנקע, 1,382 האָבן זיך באַנוצט מיט פאַרשיידענע מעדיצינישע מכשירים וואָס די געזעלשאַפט גיט אַרויס אויף משכנות.

אין משך פון דער קורצער צייט, וואָס דער עלעקטרישער טעראַפּיע־קאָבי־נעט עקסיסטירט, האָבן זיך שוין באַנוצט מיט אים 9,679 ערנסטע קראַנקע. ווי־זיטן פון דאָקטוירים צו קראַנקע אַהיים האָט דער „לינת חולים" אַרויסגעגעבן 916 און עס זיינען אויך געמאַכט געוואָרן לויט די אַנווייזונגען פון די דאָקטוירים 362 אַנאַליזן. עס זיינען דורכגעפּירט געוואָרן 250 אָפּעראַציעס, פון זיי 142 אין וואַרשע און 108 אין ביאַליסטאָק, דאָס רוב פון זיי דורך ד"ר פינעס. די געזעלשאַפט האָט אַרויסגעגעבן הילף פאַר קראַנקע דורך געלט, וועש און פּראָ־דוקטן[16].

דאָס גוטע פון דער קאַנקורענץ צווישן ביידע חברות

ווי מיר האָבן דאָ געזען, שטייען היינטיקן טאָג ביידע חברות באמת אויף דער העכסטער מדרגה פון זייער אַנטוויקלונג, און ביידע ברענגען דעם גרעסטן נוצן פאַר די שטאָטישע קראַנקע. עס איז שוועך מכריע צו זיין וועלכע פון זיי ביידע איז וויכטיקער, דאָך קען דאָס אין פלוג ניט באַרעכטיקן די אומזיסטע צעטיילונג אויף צוויי הייזער מיט צוויי מניינים בתי־מדרשים, מיט צוויי הוצאות און די צעשפּליטערונג פון די כוחות. מען פלעגט זיי דעריבער אָנרופן אין שטאָט מיט שפּאַס צוויי יקום־פורקנס.

אָבער באמת האָט ביאַליסטאָק צו פאַרדאַנקען די פאַרגרעסערונג, אַנטוויק־לונג און פראָפולקאָמונג פון די ביידע היינט מוסטערהאָפּטע חברות נאָר דער דאָזיקער צעצווייאונג. אַן דעם וואָלט די ערשטע אַמאָליקע חברה „לינת הצדק"

15. פאַר דעם נאַטור־הייל־קאָבינעט האָט מען צו דאַנקען דער גרויסער נדבה פון הערץ נייַמאַרק אויף דעם נאָמען פון זיינע עלטערן גדליה און חיה דבורה נייַמאַרק. דער כירורגי־שער קאָבינעט איז געגרינדעט געוואָרן אויף די קאָסטן פון פאַרזיצער ה' זלמן וויינרייך.

16. זען אויספירלעך אין ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, זז' 295—302.

געבליבן ביי איר באַגרענעצטער פּראַגראַם און וואָלט אין איר איינגעשלאָפן. די קאָנקורענץ צווישן די ביידע חברות האָט באַווירן די אַלע וואונדערס ביי זיי ביידע.

בשעת עס איז אויסגעבראָכן די גרויסע מחלוקת אין „לינת הצדק", האָט דער דעמאָלטדיקער באַרימטער ביאַליסטאָקער רב ר׳ שמואל מאָהילעווער געהאָט גרויס קרענקונג, ווייל די פּאָרשטייערס פון די ביידע צדדים זיינען געווען פון זיינע מקורבים, און ער האָט ניט געקענט בשום אופן מאַכן שלום צווישן זיי. די דאָזיקע מחלוקת האָט דעמאָלט געשאַט אַלע קהלשע ענינים, ווייל די קהילה האָט זיך נאָכן גרינדן פון „משמרת חולים" צעטיילט אין צוויי פיינטלעכע לאַגערן: אויף „משמרת־חולימדיקע" און „לינת־הצדקדיקע". ביי יעדער קהלשער אסיפה האָט די טיילונג געשטערט אַ פאַראייניקטער אַרבעט. דער רב וואָס האָט דעמאָלט געגעבן די איניציאַטיוו צו אַלע קהלשע ענינים און אַנשטאַלטן, איז געבליבן אָנמעכטיק. האָט ער דערפון במילא געהאַט גרויס עגמת־נפש, ווייל זיין גאַנצע השתדלות אויסצוגלייכן די ביידע צדדים האָט צו קיין רעזולטאַטן ניט געפירט. אָבער שפּעטער, אַז עס האָט זיך אַנטוויקלט דער „משמרת חולים" און האָט באַוויזן זיין גרויסע השפּעה אויף דער אויסבעסערונג פון אַלע שטאָט־ענינים און אויך אויפן „לינת הצדק", פלעגט ר׳ שמואל מאָהילעווער ביי אסיפות, וואָס פלעגן זיין ביי אים וועגן אָפּגעלאָזענע קהלשע אַנשטאַלטן, זאָגן: מען זאָל זען שאָפן מחלוקתן און גרינדן צו יעדן אַנשטאַלט אַ קעגן־אַנשטאַלט ווי דער „משמרת חולים" צום „לינת הצדק", וועלן אַזוי אָרום אויפלעבן אַלע אַנשטאַלטן אין דער קהילה. דאָס האָט דער גרויסער רב געזאָגט די דעמאָלטדיקע עסקני־ציבור, וואָס זיינען ניט אַקטיוו וועז עס גייט ניט אין כבוד און נצחון.

אין דער אמתן געזומען, זיינען קנאה, כבוד און נצחון די הויפּט־באַוועגונג פון דער גאַנצער מענטשלעכער קולטור און ציוויליזאַציע, וואָס דאָס האָט שוין געזאָגט קהלת (ד—ד): „און איך האָב געזען, אַז די טיכטיקייט (ענערגיע) פון דער גאַנצער טאָט־באַוועגונג (ביי מענטשן) איז נאָר די קנאה פון אייגעם צום אַנדערן". דאָ אין ביאַליסטאָק זעען מיר עס צום בולטסטן אין דעם אַנטוויקלונגס־גאַנג פון די דאָזיקע ביידע חברות. אַז איינע האָט באַקומען אַן אייגן הויז — האָט עס די צווייטע אויך געמוזט באַקומען. אַז איינע האָט אַן אייז־קעלער, האָט די צווייטע אַן אַפּטייק; איינע האָט געגרינדעט אַן אַמבולאַטאָריע, האָט עס באַלד אויך די צווייטע געמאַכט; איינע האָט געמאַכט די „גיכע הילף", האָט די צווייטע זי איבערגעשטיגן און האָט געמאַכט אַן עלעקטראָ־טעראַפּישן אַנשטאַלט. אפילו אַז איינע האָט געמאַכט ביי זיך אַ מגין, האָט עס די צווייטע נאָכגעטאָן. היינטיקן טאָג האָבן זיך ביידע כמעט אויסגעגליכן [17].

17. איך בין דאָ אַרויסגעגאַנגען פון מיינע ענגע ראַמען צו באַשרייבן אויספירלעכער די געשיכטע און אַנטוויקלונג פון די ביידע חברות, ווייל איך האָב זיי ביידע זייער פיל צייט אָפּגעגעבן אין מיינע יינגערע יאָרן. זיינען מיינע זכרונות פון דעמאָלט מיר זייער טייער. זיי זיינען ביידע געווען די ערשטע ד ע מ א ק ר א ט י ש ע חברות, וואָס זיינען געגרינדעט געוואָרן פון פאָלק אַליין אַ דאַנק דעם געפיל פאַר אַליין־הילף. די חברות זיינען געווען דער מוסטער און וועגווייזער צו גרינדן אַזעלכע אַליין־הילף־ אנשטאַלטן און חברות אויף אַלע לעבנס־געביטן אין ביאַליסטאָק. מיר דאַכט זיך, אַז דער ערשטער „לינת הצדק" איז געגרינדעט געוואָרן אין ביאַליסטאָק, און שפּעטער האָט מען עס נאָכגעמאַכט אין אַנדערע קהילות אין גאַנץ רוסלאַנד און פוילן.

ו. די פאָלקסקיך „תמחוי"

אַ קורצער איבערבליק וועגן „תמחוי"

אַן אינסטיטוציע צו שפּייזן אָרעמע, אַן אַנשטאַלט צו צעטיילן נויטבאַדערפטיקע עסן און לעבנס־פּראָדוקטן, אומזיסט אָדער פאַר אַ ביליקן פּרייז — איז אייגער פון די עלטסטע קהילה־אַנשטאַלטן. מיטן נאָמען „תמחוי" איז אַזאַ אַנשטאַלט באַקאַנט נאָך אין משנה (פּאה, ח—ז). דער נאָמען איז פון אַראַמיש. דאָס וואָרט איז פון דער אומגאַנג־שפּראַך בייַ יידן אין ארץ־ישראל און אין בבל אין דער צייט פון בית שני און נאָך דעם. דאָס וואָרט באַטייט: אַ גרויסע הילצרנע שיסל מיט פיל פאַכן פאַר פּאַרשיידענע שפּייזן. דער דאָזיקער אַראַמאישער נאָמען באַווייזט שוין אויף דעם עלטער פון דעם אַנשטאַלט.

דער דין פון משנה איז געווען, ווער עס האָט שפּייז אויף צוויי מאָלצייטן, זאָל ניט געמען פון „תמחוי". דער יידישער גבאי, דער פאָרשטייער פון דער קהילה האָט געהייסן צוליב דעם פ ר נ ס (דערנערער). עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז די פּסיכאָלאָגיע פון יידישן אָרעמאַן און זיין באַציאונג צום פרנס האָט זיך ניט געביטן פון דעמאָלט אָן.

עס ווערט דערציילט, אַז ר׳ אליעזר איז געווען אַ פרנס. איין מאָל איז ער געקומען צו זיך אין הויז, האָט ער געפרעגט: „וואָס האָט איר אָפּגעטאָן?" האָבן זיי אים געענטפערט: „עס איז געקומען אַ קאָמפּאַניע און אָפּגעגעסן, אָפּגעטרונקען, נאָך דעם האָבן זיי דיך געבעטן". האָט ער געזאָגט: „דאָס איז ניט פאַר מיר אַ גוטע באַלוינונג". איז ער געקומען צו צוויי מאָל, האָט ער זיי געפרעגט: „וואָס האָט איר אָפּגעטאָן?" האָבן זיי אים געענטפערט: „עס איז געקומען אַן אַנדער קאָמפּאַניע און האָבן אָפּגעגעסן, אָפּגעטרונקען און האָבן דיר אויסגעזידלט". האָט ער זיי געזאָגט: „אַט דאָ האָב איך אַ גוטע באַלוינונג".

עס ווערט אויך דערציילט, אַז מען האָט געוואָלט מאַכן פאַר אַ פרנס דעם באַקאַנטן ר׳ עקיבא, האָט ער געזאָגט: איך וועל זיך וועגן דעם מישב זיין אין שטוב. איז מען אים נאָכגעגאַנגען און מען האָט געהערט די שטים פון זיינע בני־בית: „זאָלסט וועלן אַ פרנס נאָר מיט דעם תנאי אויף צו וועלן אויסגעזידלט און מבוזהדיק"[18] (ירוש׳ פאה פ״ח, ה—ז).

דער דאָזיקער קהילה־אַנשטאַלט איז אין דער נייער צייט שטאַרק פאַרבעסערט אין אַלע גרויסע מערב־אייראָפּאישע קהילות. אָבער ביי אונדזערע מזרח־קהילות איז ער שטאַרק אָפּגעלאָזן צוליב דער שנאָרעריי, וואָס האָט ביי אונדז דערגרייכט אַ גרויסן פאַרנעם. גאַנצע מחנות ציען זיך פון שטאָט צו שטאָט — אנשים, נשים וטף, דעמאָראַליזירטע באַנדעס אָן אַ שום קאָנטראָל און אויפזיכט. פאָר זיי איז „תמחוי" צו וויניק און נוצלאָז. ווי מיר האָבן געזען, האָבן די ערשטע גבאים פון „קאָמיטעט" אָנגעהויבן אַ קאַמף קעגן דער שנאָרעריי, אָבער זיי האָבן ניט אויסגעפירט.

די פאָלקסקיך אין ביאַליסטאָק

נאָך דעם ווי ביאַליסטאָק איז געוואָרן אַ גרויסע פאַבריק־שטאָט מיט אַ סך אַרבעטער, מיט קריזיסן און ממילא מיט שטענדיקע אָדער צייטווייליקע אַרבעט־

18. צוליב דעם, קען זיין, זאָגט די גמרא (יומא, כ״ב, ע״ב) :„אין מעמידין פּרנס על הצבור אלא אם כן קופּה של שרצים תלוים לו מאחוריו", כדי מען זאָל האָבן מיט וואָס אים צו באַליידיקן.

לאָזע, איז אַ פּאָלקסקיך געוואָרן אַ נויטוועגדיקייט. איז דער דאָזיקער אַנשטאַלט ענדלעך געגרינדעט געוואָרן דעם 9טן יאַנואַר, 1900, דורך עטלעכע אינטעליגענטע עסקנים. מען האָט די קיך געעפנט אין אַ געדונגענער דירה אויף פּעלד־גאַס ביי זאַבלודאָווסקין אין הויז.

עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז דאָס איז געווען דער ערשטער פּרואוו פון דעם ביאַליסטאָקער יידישן אינטעליגענטן שיכט צו גרינדן אַ קהלשן יידישן פילאַנטראָפישן אַנשטאַלט. ביז דעמאָלט זיינען אַלע קהלשע ענינים און אַנשטאַלטן געגרינדעט און אָנגעפירט געוואָרן נאָר דורך דעם רייכערן סוחרישן בית־מדרשדיקן קלאַס און שפּעטער אויך פון דער מאַסע. די נייע עסקנים זיינען געווען: פאָרזיצער ד״ר איסרזאָן, קאַסירער איזאַק מיללאָך, סעקרעטאַר צאָן־דאָקטאָר ס. מ. ציטראָן. אין די ערשטע דריי מאָנאַטן פון דער עקסיסטענץ פון דער נייער חברה, האָבן אירע טוערס אַרויסגעוויזן איניציאַטיוו. די קיך איז געווען אַ געראָטענע און גוט איינגעאָרדנטע.

דער בודזשעט אין דעם קורצן משך פון דריי חדשים איז געווען 5,307.38 רובל, דערפון 2,054.70 רובל אויף אַ פּאָנד. דער דאָזיקער פּאָנד איז שפּעטער פאָרגרעסערט געוואָרן פון פאַרשיידענע נדבות, צווישן זיי פון חיים־בער זאַק־היים 2,000 רובל, פון זיין טאָכטער אַנאַ וויסאָצקי 1,000 רובל און איז דערגאַנגען ביז 6,690 רובל. איז אָפּגעקויפט געוואָרן אַ הייזל אויף סאָסנאָווער גאַס, און עס איז אויף זיין אָרט אויפגעשטעלט געוואָרן אַן איינשטאָקיקער מויער פון דער ביליקער קיך, וואָס האָט געקאָסט אַ סומע פון 15,000 רובל און איז אויפגעעפנט געוואָרן דעם 17טן אָקטאָבער, 1904, דורכן פאָרזיצער לעוו זאַקהיים, וויצע־פאָר־זיצער ד״ר איסרזאָן, קאַסירער איזאק מיללאָך, סעקרעטאַר ס. מ. ציטראָן. די פאָלקסקיך איז געוואָרן אַ פּעסט שטייענדיקע אינסטיטוציע מיט אַ געזיכערטן בודזשעט.

לויט דעם לעצטן באַריכט פון 1913 איז די יערלעכע הכנסה פון דער פאָלקס־קיך געווען 1,109.49*, פון פאַרקויפטע מיטאָגן 2,166.40, פון קאָראָבקע נאָר 218 רובל, פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג — 1,000 רובל, די איבעריקע הכנסה איז געווען פון מיטגלידער־אָפּצאָל און נדבות — 1,498.65 רובל*. מיטאָגן האָט זי אַרויסגעגעבן אין יאָר 1913 בס״ה 72,341, דערפון אין גאַנצן אומזיסטע — 3,125, צו ½ קאָפּיקע אַ מיטאָג — 29,670, צו דריי קאָפּיקעס — 15,539, צו פּינף קאָפּיקעס — 24,007.

די לעצטע פאַרוואַלטונג פון 1913 איז באַשטאַנען פון די פאַרשטייערס: מ. ר. קרעווער — פאַרזיצער, ב. ס. הורוויץ — וויצע־פאַרזיצער, ג. מ. באצער — סעקרעטאַר, א. ס. קאנעל — קאַסירער, א. באַראַש, לעאָן באַביצקי, ח .א. הער־ציק, מ. י. קאהאן, א. ה. מערלינסקי, ב. ס. ליפשיץ י. א. טרילינג, פ. מ. כוואַט;

* די צאָל איז אַפּנים אַ טעות. — רעד.

קאַנדידאַטן: ס. י. באַראַש, ס. ליפשיץ; רעווידיר־קאָמיסיע: י. מ. מרגליות, מ. ב. זשמודסקי און א. שמוקלאַראָווסקי.

אין די יאָרן פון מלחמה

פון מלחמה־יאָרן האָבן מיר ניט קיין געניויען חשבון, אָבער מיר ווייסן, אַז די צאָל מיטגלידער איז שטאַרק געשטיגן. אויפן אָרט פון די 6,023 מיטגלידער מאַנאַט־לעך פון 1913־1914, געפינען מיר די צאָל מיטגלידער פון יאַנואַר 1915, פאַר־צייכנט 14,810, ווייל די מלחמה האָט באַלד פון אָנהייב פאַרגרעסערט די אָרעמ־קייט צווישן אַרבעטער און בעל־מלאכות. עס זיינען אויך צוגעקומען די אַלע רעזערווויסטקעס און היימלאָזע פאַמיליעס. אין פעברואַר 1915 זיינען אַרויסגע־געבן געווארן 13,235 מיטגלידער־קאָרטלעך, אין מאַרץ נאָר 8,637, אין אַפּריל 11,508, אין מאַי 8,726, אין יוני 7,133, אין יולי 6,769, אין אויגוסט, ווען דאָס דייטשע מיליטער איז אַריין אין שטאָט — 5,227 מיטגלידער, ווייל פיל פון די היימלאָזע פאַמיליעס זיינען עוואַקואירט געווארן פון שטאָט, און פון דעם אָרעמען קלאַס פון אַרבעטער און בעלי־מלאכות איז מען זיך ביסלעכווייז צעפאַרן פון ביאַליסטאָק קיין רוס־לאַנד און מען איז זיך צעלאָפן פון ביאַליסטאָק אין די אַרומיקע שטעט, אויסער דעם קריגס־ראַיאָן.

דער באַקוועמער און גוט־איינגעאָרדנטער לאָקאַל פון פאָלקסקיך האָט אים געמאַכט אין ערשטן מלחמה־יאָר פאַרן צענטראַלן פונקט צו באַשפּייזן די אָרטיקע אָרעמע־לייט און די אַרומיקע אָנגעלאָפענע מלחמה־געליטענע. אויך אין דער צייט פון דער דייטשישער אָקופּאַציע איז דער לאָקאַל פון דער פאָלקס־קיך געווען דער פאַסנדיקסטער און געוואונטשנסטער פאַר דעם צוועק. דער דייטשישער שטאָט־הויפּטמאַן האָט דאָ פאַרטיילט טעגלעך ביז 7,000 מיטאָגן פאַר די יידישע שטאָטישע אָרעמע לייט. אַז עס פלעגן קומען גרויסע דייטשישע באַאַמטע אין שטאָט, פלעגט זיי דער שטאָט־הויפּטמאַן פירן צום ערשטן אין דער פאָלקס־קיך צו באַווייזן פאַר זיי זיין טעטיקייט דאָ.

ז. דער בית היתומות

שוץ פאַר יתומים

דער מענטש מוז אין זיינע ערשטע קינדער־יאָרן האָבן באַשיצערס און פאַרזאָרגערס, אַניט גייט ער פאַרלאָרן קערפּערלעך און גייסטיק. אַזעלכע באַשיצערס זיינען זיין פאָטער און מוטער; אַז זיי שטאַרבן אים אָפּ, בלייבט ער שוצלאָז. תורת משה און די נביאים האָבן דערייבער שטאַרק אָנגעזאָגט צו שיצן און באַזאָרגן יתומים גלייך מיט אַלע געדריקטע, אָרעמע, שוצלאָזע מענטשן (הגר, היתום והאלמנה). תורת משה זאָגט אָן, אַז מען זאָל זיי באַזאָרגן אויף פאַרשיידענע אופנים: מען זאָל זיי צורעכענען צו דער אייגענער פאַמיליע, מען זאָל זיי באַזאָרגן דורך מעשר (דברים, יד—כט), דורך עוללות (דברים, כד, כ—כא), דורך שכחה (דברים, כד—

יט), מען זאָל זיי טאָן זייער משפט, ניט זיי באַרויבן (שמות, כב—כא ; דברים י—יח און אין אַ סך אַנדערע שטעלן). גאָט רופט זיך אָן דער פּאָטער פון יתומים. דער נביא וויזט אָן אַז ביי גאָט געפינט דער יתום רחמנות (הושע, יד—ד). איוב רימט זיך : „צי האָב איך געגעסן מיין ברויט אַליין, און זאָל ניט עסן פון אים אַ יתום ?" (לא—יז).

אין תלמוד ווערט געזאָגט, אַז דער, וואָס דערציט אַ יתום אין זיין הויז, ווערט געראַטעוועט ווי ער וואָלט אים געבוירן (סנהדרין, יט—עב), אָבער די חז"ל האָבן געשטעלט אויפן ערשטן אָרט אַ יתומה פּאַר אַ יתום און זיי זאָגן, אַז צווישן אַ יתום מיט אַ יתומה, וואָס קומען מען זאָל זיי דערנערן, דאַרף מען פריער דערנערן די יתומה (כתובות, סז—עא) — צוליב פּאַר־שטענדלעכע טעמים.

די מתנה פון אַ קינדערלאָזער פּאָר

אין דער אַלטער ביאַליסטאָקער קהילה איז ניט געווען ווער עס זאָל זאָרגן פּאַר אירע יתומים און יתומות, ביז עס האָט זיך געפונען אַ רייכע קינדערלאָזע פּאָר חנא־הערש און שרה נאָוויק, וואָס האָבן געוואָלט פּאַראייביקן זייער נאָמען. זיי האָבן מנדב געווען אַן ערך 2,000 רובל און דאָס איבעריקע האָבן זיי אויפגע־קליבן אין שטאָט און האָבן אויפגעשטעלט אַן איינשטאָקיק קליין מויערל אויף טשענסטאָכאָווסקי, 7 פּאַר אַ בית־יתומות. אין אָנהייב איז געווען אָרט נאָר פּאַר 24 יתומות, און שפּעטער איז די צאָל דערגאַנגען ביז 40 [19].

דער אַנשטאַלט איז פון אָנהייב אַן אָוועקגעשטעלט געוואָרן רייך, מיט אַלע נייטיקייטן.

די יתומות פלעגן זיך דערציען אין אים, ביז זיי האָבן זיך געקענט אַליין דערנערן. זיין הכנסה איז געווען פון אָנהייב נאָר פון נדבות פון חברים, דערהויפט חברות, אָבער עס איז צום באַמערקן ווי וויַיט די דעמאָלטדיקע רייכע ביאַליס־טאָקער האָבן געהאַט קליינע השגות, אַז לויטן באַריכט פון 1909 האָט מען גע־דאַרפט האָבן איבער 1,000 מנדבים כדי צו באַקומען פון זיי אַ סומע פון 3,308 רובל אין אַלגעמיינער הכנסה פון 5,787 רובל. שפּעטער האָט דער אַנשטאַלט באַקומען פון דער קאָראָבקע 675 רובל.

אין דער אָקופּאַציע־צייט איז שוין געגרינדעט געוואָרן אַ גרויסער „עזרת יתומים" מיט פיל גרעסערע השגות. נאָר דער פּאַרהעלטעניש־מעסיק קליינער, אָבער שיינער און פיינער אַנשטאַלט האָט פּאַר אים געגאָלטן ווי אַ מוסטער. דער דייטשער שטאָט־הויפּטמאַן, וואָס פלעגט באַזאָרגן אין דער אָקופּאַציע־צייט די באַשפּייזונג פון אַלע יידישע אַנשטאַלטן גלייך מיט די ניט־יידישע, האָט פּאַר מיר אויסגעדריקט יעדן מאָל זיין פּאַרדרוס, ווען ער פלעגט באַזוכן מיט הויכע דייטשע געסט דעם „בית־יתומות", אַז אַזאַ לוקסוס, ווי ער געפינט אין דעם אינוועניטאַר פון דעם אַנשטאַלט, דערלויבט מען זיך ניט אין דייטשלאַנד אין דער מלחמה־צייט.

19. פון אָנהייב האָט מען געגרינדעט אַ בית־יתומים אין אַ געדונגענער דירה אויף קאָנא גאַס, אָבער אונדז קען אינטערעסירן דער אנשטאַלט נאָר פון דער צייט, ווען ער איז געוואָרן אַ פעסטער אנשטאַלט אין אַן אייגן הויז.

אין דער לעצטער צייט

די לעצטע צייט (1933) איז דער אַנשטאַלט אַריבער צום שטאַטישן מאַגיסטראַט, אָבער אונטער דער טיכטיקער יידישער פאַרוואַלטונג און מיט אַ פאַרענדערונג פון זיין פראָגראַם. פריער פלעגן אין אים דערצויגן ווערן די יתומות, ביז זיי פלעגן ווערן זעלבשטענדיק, אָבער היינט, אַז עס געפינט זיך אויסער אים דער גרויסער אַלגעמיינער יידישער יתומים־אַנשטאַלט, ווערן דאָ אויפגענומען קינדער פון דעם זויגקינדער־אָפּטייל, וואָס געפינט זיך דאָרט, און ווערן דער־צויגן אין אים ביזן 10טן יאָר. נאָך דעם גייען זיי צוריק אַהין צו באַקומען זייער באַשפּייזונג און דערציאונג אין יידישע און אַלגעמיינע קענטענישן און אין אַ מלאכה, ביז זיי ווערן פאַרפולקומט צו קענען זיך אַליין דערנערן.

אין 1933 האָבן זיך געפונען אין אַנשטאַלט 45 יתומות, וואָס 25 קינדער פון זיי לערנען זיך שוין אין דער „תרבות"־שול, „בית ספר עברי ראשון", אָבער דער לאָקאַל איז צו קליין פאַר די 45 יתומות. די בעטלעך שטייען צו ענג אייַנס לעבן דאָס אַנדערע. פאַר דער מלחמה איז שוין געווען צוגעגרייט דורך די גרינדערס די נייטיקע סומע אַרויפצושטעלן אויף אים אַ צווייטן שטאָק, אָבער די מלחמה האָט עס געשטערט.

באַזונדיק דעם אַנשטאַלט די לעצטע טעג, האָב איך געפונען די קינדער־לעך מונטער און פריילעך, גוט דערצויגן [אפּנים אַז דאָס איז אין יאָר 1934 אַדער 1935].

ח. ביאַליסטאָקער עולמות[20]

דער ענין עולמות

אויף עולמות שרייבט מען מחמת די זעלביקע מאָטיוון וואָס שטויסן צו צדקה. אָבער דאָ איז פאַראַן נאָך אַן אַנדער שטאַרקער מאָטיוו. ע ו ל מ ו ת באַטייט אייגנטלעך: וועלטן, אויך — אייביקייט. מיט אָט דעם נאָמען האָט מען אָנגערופן אַלע פאָנדן, אַלע הייזער און אַנדערע גיטער וואָס רייכע און פאַר־מעגלעכע יידן לאָזן איבער נאָך זייער טויט, אַז פון דעם פראָצענט פון דעם געלט אָדער פון דער הכנסה פון די הייזער אָדער גיטער — זאָל מען אויס־האַלטן צדקה־אדער דערציאונגס־אַנשטאַלטן. די גיטער גופא רופן זיך אַן „קרן קימת" ד"ה אַ קרן, אַ גרונט, וואָס בלייבט אויף אייביק אומבאַרירט, נאָר דער פראָצענט, די הכנסה, ווערט באַנוצט. אין עולמות ליגט בכן דער באַדייט: אייביקייט פון דעם נאָמען פון יענעם מענטשן וואָס האָט פאַרשריבן די עולמות.

געווייַנלעך ווערט דער נאָמען פון יעדן סתם־מענטשן נאָך זיין טויט פאַר־געסן און ביים פערטן, פינפטן דור צום לענגסטן, ווערט זיין אַנדענק אין גאַנצן

20. פאַר דער רשימה עולמות האָב איך אויסגענוצט די רשימות און אַנווייזונגען וואָס זיינען געווען געדרוקט אין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט, 1913, נומ׳ 5, 8, 137.

אויסגעמעקט, און קיינער אפילו פון זיינע יורשים ווייסן שוין גאָר ניט, אַז עס האָט אַמאָל געלעבט אַזאַ און אַזאַ מענטש. דער מענטש וויל אָבער ניט פאַר־געסן ווערן, ער וויל בלייבן אין דעם זכרון ביי די וויטערדיקע דורות, ביי זיין פאָלק, ביי זיין שטאָט, זיין פאַמיליע. דער מענטש וויל אויפטאָן אַ זאַך, וואָס זאָל אים מאַכן אומפאַרגעסלעך. די מלכי מצרים האָבן צו דעם צוועק געבויט מיט טויזנטער יאָרן צוריק גוואַלדיקע מאָנומענטן, פּיראַמידן. זיי האָבן געוואָלט זיך מאַכן אומשטערבלעך דורך — שטיינער.

ביי אַנדערע קולטור־פעלקער איז פאַראַן די זעלביקע נטיה אויפצושטעלן מאָנומענטן פון שטיין, אייזן, בראָנדז צו פאַראייביקן די נעמען פון מלכים, פאָלקס־העלדן און גרויסע מענטשן. אָבער יידן האָבן קיין מאָל ניט געהאַלטן פון אַזעלכע מאָנומענטן, וואָס מען קען אויפשטעלן נאָכן מענטשנס טויט. יידן האָבן עס אויסגעלאָכט און האָבן עס געוויזן: „מלכים ויועצי ארץ הבונים חרבות למו" (איוב, ג—יד); „קרבם[21] בתימו לעולם משכנותם לדור ודור קראו בשמותם עלי אדמות" (תהלים, מט—יב). יידן האָבן שטענדיק געשטעלט דעם טראָפּ אויף מעשים טובים וואָס דער מענטש טוט און שאָפּט ביי זיין לעבן. די יידישע חכמים האָבן געזאָגט: „אין עושין נפשות (מצבות) לצדיקים דבריהם הן הן זכרונן" (שקלים, א) — מען מאַכט ניט קיין מאָנומענטן פאַר צדיקים, זייערע זאַכן (מעשים טובים) דערמאָנען ווען זיי. משה רבינו און די יידישע נביאים לעבן אין דעם זכרון פון אַלע איצטיקע קולטור־פעלקער, אונדזערע חכמים און פאָלקס־העלדן לעבן אין זכרון פון אונדזער פאָלק אַן שום שטיינערנע, אייזערנע, בראָנדזענע מאָנומענטן.

אָבער מיט וואָס קען זיך מאַכן אומשטערבלעך און אומפאַרגעסלעך אַ געווייַנלעכער מענטש אַ יידּ? פאַר דער ערשטער צייט נאָך זיין טויט האָט גע־זאָרגט די יידישע אמונה וואָס האָט איינגעשטעלט אבלות פון שבעה, און שלו־שים, און שפּעטער איז אייַנגעפירט געווארן קדיש אַ גאַנץ יאָר, און יאָרציט כל־זמן די קינדער לעבן, אָבער ביי די קינדס־קינדער וועלן שוין געווייַ־לעך יעדער דערמאָנונג אין גאַנצן אויסגעלאָשן. אָט קענן דער פאַרגעסלעכ־קייט און אויסגעלאָשנקייט איז פאַראַן נאָר אין איינציקער מיטל פאַר יעדן געווייַנלעכן מענטשן און יידן, און דאָס איז — עולמות. עס ליגט אין דער נאַטור צו וועלן זיך מאַכן אין אַ געוויסן זינען אומשטערבלעך אויף דער וועלט. דעם דאָזיקן שטריך אין דעם מענטשנס פּסיכאָלאָגיע האָט זייער גוט אויסגע־נוצט פראָפעסאָר הערמאַן שפּירא, דער גרינדער פון דעם ציוניסטישן נאַציאַ־נאַל־פאָנד, וואָס דורך אים וועלן יעדער יידּ, וואָס איז מנדב 100 רובל, איינ־געשריבן לזכרון עולם אין דעם גאָלדענעם בוך פון קרן קימת. און ער האָט קיין טעות ניט געמאַכט: דאָס ערשטע בוך מיט 5,000 אַזעלכע איינגעשרי־בענע נעמען האָט געגעבן פאַרן קרן קימת אַ האַלבן מיליאָן רובל אויף צו קויפן ערד אין ארץ־ישראל פאַרן יידישן פאָלק, ערד וואָס בלייבט אויף אייביק יידישע נאַציאָנאַל־ערד.

---

21. לויט אַן אַנדער נוסח אין מדרש, סירישער תרגום און סעפטואַגינטאַ — לייענט מען קברם, אָבער דער געדאַנק איז סיי־ווי דער זעלביקער: אויסצולאָכן די קברים־מאָנומענטן, וואָס דורך זיי וויל מען זיך פאַראייביקן.

די רשימה פון ביאַליסטאָקער עולמות

ביי אונדז אין ביאַליסטאָק איז ליידער ניט געווען אַנטוויקלט דער דאָזיקער הויכער געדאַנק; ביאַליסטאָקער פאָנדן זיינען זייער ווייניק און אומבאַדייטנדיק.

ביאַליסטאָקער יידישע עולמות ביז היינט זיינען:

א) די ערשטע עולמות פון פריערדיקן דור איז פון איטשע זאַבלודאָווסקי, וואָס איז געווען דער ערשטער גרעסטער גביר פון ביאַליסטאָקער קהילה — ער האָט אויפגעשטעלט דעם יידישן שפּיטאָל און דערצו אַריינגעלייגט 4,500 רובל אין דער רוסישער מלוכה־באַנק. דאָס געלט איז נאָך דער מלחמה אַנטוווערט געוואָרן.

ב) נאָך אים קומט דאָס הויז אויף וואַרשעווער גאַס, וואָס פאַר דער מלחמה איז דאָרט געווען די ווילנער, נאָך דעם די ריגער באַנק, וואָס איז געווען אַן עזבון אויף עולמות פון אהרן־שבתי גאָרדאָן, וואָס איז דער פאָטער פון מאַרקוס א. ש. גאָרדאָן. דאָס הויז איז געקויפט געוואָרן נאָר פאַר 8,000 רובל, אָבער שפּעטער פאַר דער מלחמה האָט עס געשטיגן אין ווערט ביז 30,000 רובל מיט אַ הכנסה פון 3,500 יערלעך. אַ העלפט פון דער הכנסה גייט פאַר אָרעמע קרובים און אַ העלפט פאַר צדקה־אַנשטאַלטן. היינט (תרצ"ג) האָט עס אַ פיל קלענערן ווערט מיט אַ קלענערער הכנסה, געהערט צוריק צו די יורשים פון דער פירמע, וואָס זיינען היינט געוואָרן יורדים.

ג) אַן עזבון פון ר' אליהו מיללאך: אַ צוויי־שטאָקיק גרויס הויז, אויפגעמויערט געוואָרן אויף געלע־גאַס פאַר אַ תלמור־תורה און ישיבה, שפּעטער איז עס איבערגעגעבן געוואָרן פאַר אַ גן־ילדים. איצט געפינט זיך אין אים דער גן־ילדים, דער שטאָטישער קיבוץ און א בית־מדרש.

ד) צוויי מויערן אָפּגעזאָגט געוואָרן אויף עולמות פון ר' מאיר גאַרבער אָדער מאיר פיש, אויפן ראָג קופיעצקי און רוזשאַנער. די הכנסה פון איין מויער געהערט צו דער תלמוד־תורה, פון צווייטן — צום בית־מדרש און חברה משמור.

ה) דאָס הויז פון מושב־זקנים אויף קופיעצקי־גאַס. דאָס הויז איז אויפגעמויערט געוואָרן צום טייל פון די עזבונות: 7,000 רובל פון משה מאלץ און 3,000 רובל פון ר' יהושע לִיפשיץ.

ו) אויף עולמות פאַר דעם אָנדענק פון חיים־אברהם טרילינג האָט אָפּגעקויפט זיין פרוי העלענע טרילינג דאָס הויז פון דוד סוכאָוואָלסקי אויף רבינס גאַס (וואָס אויף „אַרגענטינע") פאַר אַ סומע פון 10,000 רובל — פאַר דער פראָפעסיאָנעלער מיידל־שול[22].

ז) דער גרעסטער און וויכטיקסטער עולמות פון אַ ביאַליסטאָקער איז געגעבן געוואָרן פון דער פרוי פאָניע מיט אירע קינדער, די יורשים פון אליהו טרילינג, דער ברודער און שותף פון חיים־אברהם טרילינג פון דער געוועזענער

22. אין דער צייט פון דער מלחמה איז דאָס הויז אָפּגעגעבן געוואָרן פאַר אַן אַרבעטער־קיך, האָט דער „בונד" עס מחזיק געווען פאַר זיך. היינט איז אין דעם הויז אַ צישא־שול.

פירמע „געבריידער טרילינג". דער עולמות איז אויפן נאָמען פון פרוי פאַניע און אליהו טרילינג — אויף אַ סאַנאַטאָריע פון לונגן־ליידנדיקע און טובערקולאָז־קראַנקע קינדער. דער עולמות באַשטייט פון זייער גרויס ירושה־הויז מיטן הויף און גאָרטן אויף פאַבריטשנע גאַס 27 און דערצו אַן ערך פון 30,000 דאָלאָר במזומן. דערויף האָט געגעבן דער דירעקטאָר פון דזשאָינט 2,500 דאָלאָר (אויף אויסצומויערן אַ סאַנאַטאָריע־הויז פון דריי שטאָק, אָבער צוליבן קריזיס אין דער פאַמיליע איז די אינעווייניקסטע אויסשטאָטונג פון דער ווילע ניט פאַרענדיקט, אָבער דער פאָרטער, וואָס באַשטייט פון אַ דיספענסערי ליכטהיל־קאַבינעט, רענטגען־קאַבינעט, אויפנעם־זאַל פאַר זויג־קינדער, דאָקטאָר־צימער און אַפּטייק — פונקציאָנירן שוין היינט[23].

ח) דאָס הויז און הויף פון „לינת חולים" איז אַן עזבון פון דער פרוי צינע פיינבערג.

ט) דאָס הויז מיטן הויף אויף רוזשאַנער־גאַסל, וואָס האָט געהערט צו בנימין נאָוויגרודסקי, איז צוליב אַ הלוואה איבערגעגאַנגען אין באַזיץ פון פישל באַראַש, וואָס האָט עס איבערגעגעבן אויף עולמות פאַרן „לינת הצדק".

י) דער פליגל־מויער אין „לינת הצדק" איז אויפגעמויערט געוואָרן פון דעם עזבון פון 4,750 רובל פון פרוי ווילבושעוויטש פאַרן אַנדענק פון איר מאַן אַפּטייקער ווילבושעוויטש.

יא) 6,000 רובל, אַן עזבון פון גיטל יפה (די פרוי פון אברהמל יפה) — פאַר דער „תלמוד־תורה". מיט דעם געלט איז אָפּגעקויפט געוואָרן דער גרויסער פּלאַץ אויף ליפּאָווע (היינט — פּילסודסקי, 41), וואָס אויף אים זיינען אויפגע־מויערט געוואָרן די גרויסע בנינים פון דער האַנטווערקער־שול און „תלמוד־תורה" (איצט בית ספר עברי ראשון און ילדות).

יב) דאָס גרעסטע און דאָס וויכטיקסטע צווישן עולמותן, אָבער ניט פון קיין ביאַליסטאָקער, נאָר פון דעם מאָסקווער יידישן גביר ר׳ קלמן־וואָלף ווי־סאָצקי, דעם באַקאַנטן ציוניסט און פילאַנטראָפּ, — איז געווען ביז 70,000 רובל אויף אויסצומויערן די בנינים פון דער האַנטווערקער־שול און תלמוד־תורה.

יג) נח פערלאָ, אַ ביאַליסטאָקער אין ווילנע, האָט איבערגעלאָזן פאַרן ביאַ־ליסטאָקער יידישן שפּיטאָל אויף עולמות 40,000 רובל, וואָס צוליב דער מלחמה איז פון דעם איבערגעבליבן אַ קליינע סומע. פאַר דעם געלט האָט מען איינגע־אָרדנט דעם רענטגען־קאַבינעט אין שפּיטאָל.

יד) פינף קראָמען פון פאַרשיידענע פּערזאָנען מיט אַ הכנסה פון 150 רובל יערלעך אויף דער תלמוד־תורה, בקור־חולים, מלביש ערומים[24].

---

23. זען ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, 1931, זז׳ 169־170.

24. איין קראָם אויף דער תלמוד־תורה איז אָפּגעזאָגט געוואָרן פון ישראל גאָרפינקל (ישראל דער לוי) פון זאַבלודאָווע. איין קראָם אויף דער תלמוד־תורה איז אויפן נאָמען פון צבי־הירש ב״ר אשר־אנשל פיינבערג (זוגתו מרת דינה ב״ר אריה־ליב אמדורער).

טו) צוויי הייזער פון יצחק זאַבלודאָווסקי אויף „הכנסת אורחים".

טז, יז, יח) עזבונות, וואָס זיינען צוליב דער מלחמה צו נישט געווארן: 1) אַן עזבון פון 750,000 מאַרק פון פּראָפעסאָר איזידאָר זאַבלודאָווסקי אויף אַ יידישן מושב־זקנים אין ביאַליסטאָק נאָך זיין פרויס טויט; 2) 60,000 רובל פון ד"ר פּאַרשטעטער — 2 חלקים פאַר זיינע שוועסטערס קינדער און אַ דריטל פאַר יידישע אַנשטאַלטן אין ביאַליסטאָק, נאָך זיין פרויס טויט. 10,000 זלאָטעס, וואָס זיינען שפּעטער באַקומען געווארן פון דער גאַנצער סומע, זיינען פּראָפּאַרציאָנעל פאַרטיילט געווארן; 3) 15,000 רובל האָט ר' חיים בער זאַקהיים פאַרשריבן אין זיין צוואה צו גרינדן אַן אָפּטיילונג פאַר פּסיכיש־קראַנקע אויפן נאָמען פון זיין פּסיכיש־קראַנקן זון יעקב.

עזבונות אויף בתי־מדרשים

יט) דער בית־מדרש אין יידן־גאַס, וואָס רופט זיך מיטן נאָמען „יחיאל נעכעס", וואָס איז געווען דער מנדב פון דעם הויז אויף דעם בית־מדרש.

כ) דער בית־מדרש פון איטשע זאַבלודאָווסקי אויף דער יידן־גאַס, וואָס איז שפּעטער מגולגל געווארן אין אַ כאַרשול.

כא) בולקאָוושטיינס בית־מדרש, וואָס אויף גומיענער (קופּיעצקי)־גאַס, אַן עזבון פון ר' שמואל בולקאָוושטיין.

כב) פּוזשעס בית־מדרש אויף פּאַבריטשנע־גאַס. דער הויף מיט די בנינים זיינען אַן עזבון פון פרוי בלומע פּוזשע, בת המנוח מו"ה נפתלי־הערץ הלוי.

כג) בית־מדרש „לומדי ש"ס" אויף וועראַלסקי־גאַס איז אַן עזבון פון יעקב ביבער, אַ געווען איזוואַטשיק.

כד) „אָפּיצערסקער" בית־מדרש אויף אָפּיצערסקע־גאַס איז אַן עזבון פון בערל אַבראַש, אַ געווען מלמד אַ חשוך בנים.

כה) בית־מדרש „חברה ש"ס", אויפן שולהויף, איז אויפגעמויערט געווארן אויפן עזבון־הויז פון ר' זאב־ברוך במו"ה אליעזר און זיין פרוי מלכה.

כו) בית־מדרש נייאַרק איז אויפגעמויערט און אָפּגעגעבן געווארן אויף עולמות דורך ר' נפתלי־הערץ נייאַרק.

כז) קראַכמאַלניקס בית־מדרש איז אַן עזבון פון ר' משה־דוב אַרלאַנסקי.

כח) משה מיילאכס בית־מדרש (זען אין פריערדיקן קאַפּיטל).

כט) בית־מדרש באַצערס אויף פּיאַסקעס.

ל) בית־מדרש „פרומה־שרה" אָדער „אַרגענטינער" בית־מדרש.

לא) בית־מדרש ביאַלאָסטאָצקי, מאַזאָוויעצקי, 16.

לב) ליבע רחלס בית־מדרש, אָדער „אייזנבאַן חדש" (זען אין פריערדיקן קאַפּיטל).

קאַפּיטל פערצן

דערציאונגס-אַנשטאַלטן אין ביאַליסטאָק ביז 1914

א. דער אַלטער חדר [1]

בשעת איך בין אַנגעקומען אין ביאַליסטאָק, איז דער אַלטער חדר נאָך געווען דער אַלגעמיינער דערציאונגס־אַנשטאַלט פאַר רייכע און בעל־הביתישע יידישע קינדער, אויסער ביי אַ קליינעם אויסנאַם. אַרעמע האָבן זיך דערצויגן אין תלמוד־תורה. דאָס איז געווען דער זעלביקער חדר, וואו מיר אַלע, די איבערגעבליבענע פון אַלטן דור, האָבן זיך אין אים דערצויגן נאָר אויף רעליגיעזע לימודים פון תנ"ך און תלמוד, דער זעלביקער חדר מיט זיינע באַזונדערע אָרדענונגען, וואָס איז צו אונדז אַריבערגעגאַנגען פון דער תלמודישער עפּאָכע פון פאַר קנאַפּע 2,000 יאָר צוריק.

דער אַלטער חדר האָט געהאַט זיינע דריי מדרגות: א) „מקרי דרדקי"־חדר אויף צו לערנען עברי; ב) אַ „בית ספר" צו לערנען מקרא, ד"ה תנ"ך, און ג) אַ „בית תלמוד" צו לערנען תלמוד.

דער„מקרי דרדקי חדר" איז געווען אין ביאַליסטאָק ווי אין אַלע קהילות אַ געמישטער פון יינגלעך און מיידלעך (אַ קאָעדוקאַציאָנער). אָזאַ חדר איז געווען חיים גלאָצאַרס אויף גומיענער גאַס, וואָס אין אים האָבן געלערנט אַלע רייכע מיידלעך אפילו מרדכי גאַרדאָנס, וואָס איז דעמאָלט געווען דער ביאַליס־טאָקער גביר. לערנען עברי אויף צו קענען דאַוונען, לייענען תחינות און צאינה וראינה זיינען מיידלעך געווען אָזוי מחויב ווי די יינגלעך. אויסלערנען עברי וואָס מען דערגרייכט עס הייַנט לויט נייערע מעטאָדן אין אַ משך פון דריי חדשים, האָט מען דעמאָלט געלערנט פון אַ יאָר ביז דריי. פון „מקרי דרדקי" איז מען אַריבער אין צווייטן חדר, נאָר פאַר יינגלעך, אויף צו לערנען חומש מיט רש"י, נביאים ראשונים און אָנפאַנג גמרא. די העכסטע מדרגה, און דער עיקר תכלית פון לערנען, איז געווען דער גמרא־חדר, וואָס דאָרט איז דער יינגל און בחור געבליבן געווייַנטלעך ביז דער חתונה (מען האָט חתונה געמאַכט, וועמען איז נאָך געווען זייער יונג). די פּעאיקערע זיינען אַריבער אין בית־מדרש און אין דער ישיבה.

לימודי חול האָט מען אין חדר ניט געלערנט. דאָס האָבן געלערנט נאָר רייכערע קינדער ביי באַזונדערע לערערס אין דער היים, באַזונדער אָדער אין

---

1. זייער אַ גוטן מאמר וועגן מהות פון אַלטן חדר האָט אַנגעשריבן א. מ. ליפשיץ, אין התקופה, זז׳ 294—352.

גרופּעס. שרייבן האָט נאָך געלערנט אַ באַזונדערער לערער. מיר איז דעמאָלט געווען באַקאַנט אַ געוויסער עקיבא דער שרייבער, וואָס האָט געלערנט דער־הויפּט מיט מיידלעך, ווייל יינגלעך האָבן עס געלערנט מייסטנס אין חדר.

אין דער צייט פון דער השכלה־באַוועגונג, ווען מען האָט שוין פון די יידישע רייכע אַריסטאָקראַטישע הייזער אָנגעהויבן אַרייַנצוגעבן די יינגלעך אין דער רו־סישער רעאַל־שול, באַווירקט פון ר׳ אליעזר האַלבערשטאַם, זיינען שוין געווען אין די 60־70קער יאָרן צוויי פּריוואָטע שולן פון זאַמענהאָף און זאָנבערג, וואָס אין זיי האָט מען געלערנט אין דער פרי פּיר שעה לימודי־חול. זייערע שילערס האָבן נאָך מיטאָג געלערנט אין די חדרים. פאַר די אַריסטאָקראַטישע משכילישע הייזער זיינען די שולן געווען אַ צוגרייטונג פאַר דער רעאַל־שול, וואָס אין איר האָבן געלערנט נאָר אַ קליינע צאָל יידישע קינדער, כאָטש קיין פּראָצענט־נאָרמע איז נאָך אין איר ניט געווען.

ב. די חדרים מתוקנים

אין אָנהייב פון דער התחיה־(רענעסאַנס)־עפּאָכע פון חיבת־ציון האָט זיך אָנגעהויבן אַ באַוועגונג אויסצובעסערן דעם אַלטן חדר, וואָס אין אים איז געווען דער עיקר לימוד תלמוד, אָבער דער לימוד פון תנ״ך און העברעאיש ווי אַ שפּראַך איז אין אים געווען פאַרנאָכלעסיקט. די כוונה איז געווען צו דערהייבן אין די חדרים מתוקנים תנ״ך און העברעאיש ווי עיקר־לימודים. העברעאיש זאָל מען לערנען עברית בעברית כדי צו פאַרוואָנדלען העברעאיש אין אַ לעבעדיקער שפּראַך; מען זאָל אויך אַריינענעמען אין חדר לימודי־חול — די לאַנדשפּראַך און די נייטיקסטע אַלגעמיינע לימודים, און דעם לימוד פון תלמוד זאָל מען מאַכן פאַר אַ ביי־לימוד אָדער אין גאַנצן פאַרבייגן.

מען האָט געוואָלט דערביי אַז דעם לימוד פון תנ״ך זאָל מען לערנען ניט ווי אין אַלטן חדר — מיט רש״י, מיט מצודות ציון און מצודות דוד, מיט אַ געמיש פון מדרשים און אגדות התלמוד, נאָר על־פּי פשוטו, מיטן דרך ביאור מענדעלסאָן און זיין דייטשער איבערזעצונג. מען האָט זיך אויך געשטעלט אַ נייעם ציל: לערנען אין חדר די יידישע געשיכטע. דאָס אַריינפירן לימודי־חול, דאָס פאַרבייטן מלמדים דורך שטודירטע לערערס — האָט געזאָלט פירן צום נייטיקן סינטעז פון דער יידישער קולטור מיט דער אייראָפּעאישער קולטור.

די שוואַכע זייטן פון חדר מתוקן

אָבער די גרינדערס און לערער פון די חדרים מתוקנים זיינען ניט געווען קיין נייע אין סעמינאַרן געשולטע, פּעדאַגאָגיש אויסגעבילדעטע לערערס. אַזעל־כע האָבן זיך דעמאָלט ביי יידן גאָר ניט געפונען. די לערערס זיינען געווען די אייגענע, די פריערדיקע מלמדים און לערערס, וואָס האָבן ניט געהאַט די פאַך־

קענטנישן, וואָס זיינען דערצו נייטיק געווען אויפצושטעלן און לערנען לויט אַ ריכטיקער פּראָגראַם. עס האָבן זיך צו דער נייער אַרבעט געזומען מלמדים און לערערס־עם־הארצים. האָבן זיי אַריבערגעכאַפּט די מאַס. און מיט דער גמרא און חומש מיט רש״י האָבן זיי אַרויסגעווארפן אויך דעם לימוד פון תנ״ך און האָבן אויף זייער אָרט געגעבן נאַרישע, עם־הארצישע כרעסטאָמאַטיעס[2], איבערגעזעצט פון רוסיש און דייטש, וואָס זיינען פאַרשפּרייט געווארן אין די טויזנטער. אפילו דעם חומש האָבן די משכילישע שרייבערס אָפּגעקירצט. אָבער נאָך עטלעכע יאָר האָט זיך דער עולם געכאַפּט, אַז פון די דאָזיקע חדרים מתוקנים גייען אַרויס תלמידים פולקומע עם־הארצים, און מ׳האָט זיי אַ נאָמען געגעבן ״חדרים מסוכנים״, ווייל זיי האָבן געשטעלט אין סכנה אַלע יידישע לימודים לויט די מקורים, די יידישע רעליגיע און נאַציאָנאַליטעט מיט חיבת־ציון צוזאַמען.

ביי אונדז און ביי די אומות־העולם

אַזאַ באַוועגונג איז געווען אַ סך פריער אויך ביי די אומות־העולם. ביז דעמאָלט האָט מען אין זייערע שולן גאָלערנט אין לאַטיין און נאָר רעליגיעזע לימודים. האָט מען רעפאָרמירט די שול, אַז זי זאָל זיין אָפּגעגעבן דער עיקר פאַר לימודי־חול, און רעליגיע זאָל אין איר גע־לערנט ווערן ווי אַ ביי־לימוד. אָבער ביי זיי זיינען געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער באַוועג־גונג גרויסע מלומדים און פּעדאַגאָגן, און זיי האָבן געהאַט די נייטיקע צאָל געשולטע לערערס, וואָס ביי אונדז איז דאָס אַלץ ניט געווען. אויך דאַרפן מיר וויסן, אַז עס איז אַ גרויסער אונ־טערשייד צווישן זייערע רעליגיעזע לימודים, וואָס האָבן בשום אופן ניט געקענט האַרמאָנירן מיט די רעזולטאַטן פון די נייע וויסנשאַפטלעכע פאָרשונגען, און אונדזערע יידישע לימודים. ביי זיי איז טאַקע געווען אַ גוויטוענדיקייט אָפּצוזונדערן די רעליגיע פון לימודי־חול. אין יידישן חדר האָט מען רעליגיעזע דאָגמעס און טעאָלאָגישע פילאָזאָפּיע קיין מאָל ניט גאָלערנט. די יידישע רעליגיעזע לימודים פון חדר באַצווענקן דערהויפּט צו דערציען ביי יידישע קינדער די מאָראַלישע און סאָציאַלע יסודות פון תורת משה און די נביאים, וואָס זיינען געווארן אַנ־גענומען פון אַלע ציוויליזירטע פעלקער. דער תלמוד איז געבויט אויף די זעלביקע יסודות פון תורת משה און נביאים, אין אַ פאַרבריימטערטן און אַנטוויקלטערן פאַרנעם, מען זאָל זיי קענען דורכפירן אין פּראַקטישן, ממשותדיקן, טעגלעכן לעבן.

דער וועלט פון תלמוד פאַר דער דערציאונג

דער תלמוד אַנטהאַלט לעבנס־נאָרמען פאַר יידן אין אַלע פאַרשיידענע געביטן און לעבנס־צווייגן. ער איז גלייכצייטיק אַ קאָמפּענדיום פון אַלע יידישע רעליגיעזע לימודים און פון אַלע וויסנס־צווייגן, לויט זייער צושטאַנד און זיין צייט. דער תלמוד אַנטוויקלט די גייסטיקע פע־איקייטן פון זיינע תלמידים אין אַלע גייסטיקע געביטן. זיין יוריספרודענץ, אויסער דעם מא־ראַלישן און וויסנשאַפטלעכן וועלט, שאַפט אַן אַרעמע, אַ קאָמפּס־פּלאַץ צו שאַרפן און אַנטוויק־לען די מוחות. נאָר אַ דאַנק דעם לערנען תלמוד אין די פינצטערע צייטן אין לענדער פון גלות איז אויפגעהאַלטן געווארן פריש און אַנטוויקלט געווארן דער יידישער גייסט און מוח, ער זאָל ניט פאַרטעמפּט און פאַרדומפּט ווערן ביי די אכזריותדיקע רדיפות. און דער

2. אייניגע פון די מחברים פון אַזעלכע כרעסטאָמאַטיעס איז געווען דער ביאַליסטאָקער שפּעטערדיקער בוכהענדלער אינדיצקי.

ייד איז דורך דעם געבליבן ביז היינט דער פּערמענט־שטאָף אין דער רויער, ווילדער מענטש־הייט, און דערפֿאַר טאָקע וועלט ער פֿאַרהאַסט, ווי עס זאָגט ריכטיק דער מדרש (בר׳, מב) : „פֿאַרוואָס רופט זיך אָן אברהם אבינו העברי (דער זייטיקער) ?״ — „ווייל די גאַנצע וועלט איז פון איין זייט, און ער איז פון דער צווייטער זייט״ . ענלעך האָט שפּעטער געזאָגט הייגע : „די וועלט טיילט זיך אין צוויין — אין יידן און העלענען״. אויך ריכטיק איז דער מדרש (שבת, פ״ט) : „פֿאַרוואָס רופט זיך אָן דער בּאַרג, וואָס אויף אים איז געגעבן געוואָרן די תורה, מיטן נאָמען סיני (פּיינדשאַפט אין אַראַמיש) ?״ — „ווייל פון אים איז אַראָפּגעגאַנגען די שנאה פון די אומות העולם צו יידן״ [3].

עס איז געווען אָן אומפֿאַרגעבלעכער פֿאַרברעכן מצד די חדרים מתוקנים צו פֿאַרבייטן אין דער דערציאונג די דאָזיקע יידישע הויך־וויכטיקע קולטור־וואַרטן מיט קינדישע ווערטלאָזע העלעניסטישע כרעסטאָמאַטיעס.

די אָנהענגערס פון תלמוד האָבן שטענדיק אין דער דערציאונג פֿאַראייניקט תורה מיט חכמה. דאָס באַווייזט די עקסיסטענץ אין די אַלטע ציייטן פון אַזעלכע גרויסע ליכטיקע תלמוד־דיש־דערצויגענע יידישע גייסטער, וואָס האָבן פֿאראייניקט תורה מיט חכמה אויפן העכסטן גראד, ווי ר׳ סעדיה גאון, ר׳ משה בן מיימון (דער רמב״ם), ר׳ חסדאי קרשקש און נאָך אַ סך אַנדערע, דערהויפט אין דער שפּאַניש־יידישער גלאַנץ־עפּאָכע פון ר׳ שמואל הנגיד אָן און ווייטער. און אפילו וען די שפּאַניש יידן זיינען פֿאַרטריבן געוואָרן פון זייער לאַנד, האָבן זיי אומעטום פֿאַרשפּרייט זייער אַרט דערציאונג דורך תורה מיט חכמה, ווי עס באַווייזט די מוסטערהאַפֿטע תלמוד־תורה, וואָס זיי האָבן געגרינדעט אין אַמסטערדאַם, וואָס פון איר איז אַרויסגעקומען דער בּאַרימטער יידישער פילאָסאָף ברוך ספּינאָזאַ.

נאָר די יידן אין גלות אשכנז און רוסלאַנד־פוילן זיינען מחמת די גרויסע רדיפות און רעכט־באַגרענעצונגען געווען געצוואונגען זיך אָפּצושליסן פון אַלע פרעמדע קולטורן אין זייער אייגענער קולטור. האָבן זיי זיך אין גאַנצן אָפּגעגעבן מיט לימוד התורה, דערהויפט מיט לימוד התלמוד, וואָס האָט זיי געעפנט גרויסע האָריזאָנטן און אַ גרויס אַרבעטס־פעלד צו בּאַשעפטיקן זייער גייסט און צו אַנטוויקלען זייערע פעאיקייטן. און אַזוי ווי די פעלקער אַרום זיינען געשטאַנען קולטורעל נידעריקער פאַר זיי, האָבן זיי ניט געפילט קיין באַדערפענגיש אין פרעמדע שפּראַכן און פרעמדע קולטורן.

נאָר אין דייטשלאַנד, אין דער באַוועגונג פון דער אַרטאַדאָקסיע, און שפּעטער בייַ אונדז אין דער „התחיה״־באַוועגונג פון חיבת־ציון — איז געוואָרן דערוועקט די פּראַגע פון אויס־בעסערן דעם יידישן חינוך און אַריינברענגען יספּותה של יפת באהלי שם. אין דייטשלאַנד, וואו יידן האָבן געהאַט פולקומע פּריהייט זיך צו דערציען אין זייערע שולן און הויכשולן, האָבן זיי באַלד געפונען בייַ זיך די צוגעפּאַסטע אויסגעבילדעטע לערערס און האָבן געגרינדעט מוסטערהאַפֿטע שולן, גימנאַזיעס, וואָס אין זיי איז געמאַכט געוואָרן דער סינטעז צווישן תורה און פרעמדע קולטורן. אָבער בייַ אונדז האָבן מיר דאָס ניט געהאַט. צוליב דעם האָט מען געבלאָנדזשעט די גאַנצע ציייט אין דער פינצטער, ביז מען האָט בייַ אונדז אין פוילן אויך דער־גרייכט דעם צוועק איצט אין דער לעצטער ציייט נאָך דער מלחמה, אונטער דער פּוילישער ממשלה.

די צוויי ענערגישע לערערס אין ביאַליסטאָק

פונדעסטוועגן איז נאָך אין ביאַליסטאָק ניט געווען אָזוי שלעכט מיט די חדרים מתוקנים [4], ווייל עס האָבן זיך געשטעלט אין דער שפּיץ פון די דאָזיקע חדרים צוויי פּאַיקע און געשולטע לערערס : מ נ ח ם ־ מ ע נ ד ל מ י ר ־

3. רש״י לערנט דאָרטן אפילו אַנדערש דעם פּשט.
4. זען אויך פּסח קאַפּלאַן, „פּעדאַגאָגישע גלגולים״, דאָס נייע לעבן, 1922.

לינסקי און חיים־יעקב קרעמער. דער ערשטער איז געווען אַ געבילדעטער, גוטער, פראַקטיצירטער העברעאישער לערער מיט פאַך־קענטעניש פון תנ"ך לויט די לעצטע מבארים און איבערזעצערס (רמב"ם, פיליפּזאָן, צונץ), אַ גרויסער מדקדק און גוטער העברעאישער סטיליסט, געווען אַרבעטער פון הצפירה. דער צווייטער איז געווען מער תלמוד־קענער, ער האָט שוין געהאַט אָנגעשריבן דעם שערי ציון אויף סוגיות הש"ס (ווילנע, 1877); ער האָט ניט געהאַט די השכלה־קענטעניש פון דעם ערשטן, אָבער דערפאַר איז ער געווען אַ גוטער רעדנער און בעל־מסביר, אויך אַ גוטער העברעאישער שרייבער, ווי עס באַווייזט זיין ספר דורש לציון (ווארשע, תרמ"ו). דערצו איז ער געווען אַן ענערגישער אונטערנעמער, און וואָס ער האָט אַליין ניט געקענט, האָט ער אויסגעפילט מיט גוטע פאַך־לערערס. ביידע זיינען זיי געווען פון די ערשטע עסקני חובבי ציון.

די פּראַגראַם וואָס זיי האָבן איינגעשטעלט איז שוין געווען פון אַ מאָדערנער העברעאישער שול. די תלמידים האָבן באַקומען אַ גרינטלעכע קענטעניש פון תנ"ך, העברעאישע שפּראַך, יידישער געשיכטע און העברעאישע ליטעראַטור. די העברעאישע לימודים האָט מען שוין טיילווייז געלערנט עברית בעברית. מען האָט אויך געשטרעבט צו געבן קענטעניש פון דער רוסישער שפּראַך און מען האָט געלערנט די שול־לימודים דורך רוסיש־יידיש לערערס. מיט די תלמידים פון די העכערע קלאַסן האָט אַ מלמד געלערנט עקסטרא גמרא. קינדער האָט יעדערער געהאַט פון 30 ביז 40, צווישן זיי אויך אַ צאָל קינדער פון דער פרעמד, וואָס האָבן געלעבט אין אַן אינטערנאַט. אַ זמן לערנען האָט געקאָסט 80־100 רובל. די חדרים זיינען שוין געווען אָפּגעזונדערט פון דעם לערערס וואוינונג, די שול איז שוין געווען מיט בענקלעך און אַ טאָוול.

לויט זייער מוסטער האָבן געגרינדעט אַזעלכע שולן: הירש ליבערמאַן (די שול האָט עקסיסטירט צום לענגסטן, אפילו נאָך זיין טויט, דורך זיין זון), י. קאַמיניעצקי, שפּעטער שמעון קאבאטשניק פון גראָדנע, מענדל איצקאָוויטש פון די יונגע „התחיה"־ציוניסטן. עס האָבן געגרינדעט פאָלקשולן, באַשטעטיקטע פון דער רעגירונג, אויף רוסיש מיט העברעאיש: פסח קאַפּלאַן (1899) און נאָך אים אילוויצקי. יעדערער האָט געהאַט צו אַ פּאָר צענדליק תלמידים. פּסח קאַפּלאַנס שול האָט ניט לאַנג עקסיסטירט, אָבער אילאוויצקיס האָט עקסיסטירט ביז דער ערשטער וועלט־מלחמה.

דער ווילדער צאַרישער געזעץ

די דאָזיקע אַלע חדרים מתוקנים זיינען גוט אַוועקגעאַנגען. זיי האָבן באַקומען די בעסטע בעלי־בתישע, רייכע קינדער אין שטאָט. עס איז געווארן אַ ויצעקו פון אַלע אַלטע פרומע מלמדים פון די חדרים, ווייל זיי איז אויסגעקומען צו פאַרמאַכן זייערע חדרים און בלייבן אָן פרנסה. מיט זיי האָבן געווינלעך געהאַלטן אַלע לומדישע און פרומע בעלי־בתים. ניט קענענדיק בייקומען די נייע

חדרים און שולן דורך פרייער קאָנקורענץ, ווייל דער אַלטער אַרט לערנען, וואָס איז געווען באַגרענעצט נאָר אויפן לימוד פון חומש מיש רש״י און גמרא, האָט שוין דעם בעל־הביתישן עולם ניט געקענט צופרידן שטעלן, — האָבן טייל מלמ־דים אָנגעהויבן אַ קאַמף דורך מסירות, באַנוצנדיק זיך מיטן רוסישן האַלב־ווילדן געזעץ, אַז אין די חדרים פון רוסלאַנד טאָר מען קיין רוסיש ניט לערנען (אויסער אין קאָנגרעס־פּוילן). דורך דעם האָבן די מוסרים געוואָלט צווינגען די יידישע שילערס צו גיין אין רוסישע שולן, וואָס אויף דעם איז דער רוב נאָך ניט געווען גרייט. אָבער ווי דאָס זאָל ניט זיין, האָבן זיי געוואָלט, אַז די נייע חדרים זאָלן מוזן פאַרמאַכט ווערן. מען האָט אַרויסגעגעבן אין יענער צייט אַ גזירה, אַז אין גאַנץ ווילנער קרייז זאָל מען ניט אַרויסגעבן קיין מלמדות־שיין, וואָס נאָר מיט אים האָט מען געקענט עפענען אַ חדר אָן אַן עקזאַמען. עס איז אַרויסגעקומען אַזוי אַרום אַ קוריאָז: אין פּוילן האָט מען געמוזט לערנען רוסיש אין חדר און פאָר ניט לערנען רוסיש פלעגט מען פאַרמאַכן דעם חדר, און אין רוסלאַנד להיפּך האָט מען פאַרמאַכט אַ חדר, אויב מען האָט אין אים געפונען נאָר אַ רוסיש לערן־ביכל, און עס האָט ניט געהאָלפן קיין שום השתדלות ביי דער העכערער מאַכט אויסצוגלייכן רוסלאַנד מיט פּוילן.

דער באַוואוסטער יידישער כלל־טוער אין רוסלאַנד אַדוואָקאַט ג. ב. סליאָז־בערג דערציילט וועגן דעם אין זיינע זכרונות[5]: דאָס געזעץ וועגן חדרים, וואָס איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דעם 1טן מאַרץ, 1893, גיט דאָס רעכט יעדן יידן, — וואָס וויל זיך פאַרעמען מיט לערנען יידישע קינדער זייער אמונה און אויך לייענען און שרייבן העברעאיש אין פּריוואַט־שולן און אין פּריוואַטע הייזער אָדער אין אַן אייגענער וואוינונג, — צו באַקומען אַ באַזונדערע צייגענישׂ, וואָס ווערט ארויסגעגעבן אויף אַ משך פון איין יאָר פון דער אַרטיקער שולמאַכט. קיין עקזאַמען פאָדערט זיך דערויף ניט. נאָך פריער אייידער דאָס געזעץ איז אַרויסגעגעבן געוואָרן, האָבן ניין ביאַליסטאָקער מלמדים — אבראַמסקי, ליבער־מאַן א״א — זיך געוועדט צום בילדונגס־מיניסטער מיט אַ בקשה זיי צו דערלויבן לערנען אָנפאָנג רוסיש אין זייערע חדרים דורך באַזונדערע לערערס, וואָס האָבן דאָס רעכט דאָס צו לערנען. זייער בקשה איז אָפּגעזאָגט געוואָרן. אין 1894 האָבן זיי דערלאַנגט אַן אָנקלאָג אין סענאַט, אין 1895 איז דער אָנקלאָג באַטראַכט גע־וואָרן; פאַרטיידיקט האָט דעם אָנקלאָג פון די מלמדים אין סענאַט ג. ב. סליאָז־בערג. פון אַלע סענאַטאָרן האָט נאָר יעוורעאינאָוו[6] זיך אַרויסגעזאָגט אָפּצושאַפן די פאַראַרדענונג פון מיניסטער, אָבער די אַלע איבעריקע סענאַטאָרן זיינען געווען קעגן באַטראַכטן די פראָגע. זיי האָבן געפונען, אַז דער אָנקלאָג געהערט צו דער איניציקער קאָמפּעטענץ פון מיניסטער, און דער אָנקלאָג איז ניט באַ־פרידיקט געוואָרן.

5. Дела Минувших Дней.
Записки Русского Еврея, 1933. Т. II. Стр. 88.

6. יעוורעאינאָוו האָט געשטאַמט פון יידן.

אָבער ביי דער אויספיר־מאַכט, ביי דעם פּריסטאָוו און פּאָליציי, האָט מען אויסגעפּועלט דורך שוחד צו לערנען רוסיש אין די חדרים. קעגן דער גזירה פון שיינען האָט מען זיך געהאָלפן מיט דעם, וואָס מען האָט אַרײַנגעזעצט אין חדר מתוקן אַן אָלטן מלמד מיט אַ שיין, מען האָט אויך באַקומען אַן ערטל, וואו מען פלעגט אַרויסגעבן פאַלשע שיינען.

די מלמדים האָבן זיך באַנוצט מיט די דאָזיקע ווילדע רוסישע געזעצן צו מסרן די חדרים מתוקנים. דורך די מסירות איז געווען אַ שטענדיקער געיעג אויף זיי פון פּאָליציי ווי אויף קאָנטראַבאַנד, און זיי זיינען אויסגעשטאַנען גרויסע צרות.

חיים־יעקב קרעמער האָט אפילו געמאַכט שותפות מיט אַ פּריוואָטער יידיש־רוסישער פּאָלקשול צו מעגן לערנען די פּאָלקשול־לימודים אין זיין שול. האָט מען דער פּאָליציי איבערגעטראָגן, אַז די שותפות איז אַ פיקטיווע. מען פלעגט אויך וואַרפן שטייגער אין די פענצטער פון קרעמערס חדר מתוקן. ס׳איז אויפּ־געשטאַנען אויף די חדרים מתוקנים נאָך אַ גרעסערע צרה: אַ ביאַליסטאָקער יונגערמאַן גוטמאַן האָט געענדיקט אַ רעאַל־שול מיט אַ דיפּלאָם פון אַ הויז־לערער, וואָס האָט געגעבן דאָס רעכט צו עפענען אַ 4־קלאַסיקע שול מיט אַ גרויסער פּראָגראַם פון העברעאיש. האָט ער צום אַנהייב באַקומען אַ סך שיי־לערס, אָבער אַזוי ווי ער איז געווען אַ קאַרגער מענטש אויף צו האַלטן גוטע העברעאישע לערערס, האָט די שול ניט אויסגעפירט איר העברעאישע פּראָגראַם. האָט זיין שול ניט געקענט אויסהאַלטן די קאָנקורענץ פון די חדרים מתוקנים. האָט גוטמאַן זיי שטאַרק גערודפט מיט אָפּענע מסירות ביי דער העכערער שול־מאַכט און אויך אין דער פּאָליציי. ער פלעגט אַליין גיין מיטן פּריסטאָוו מאַכן ביי זיי הויז־זוכונגען. דאָס האָט שוין אין גאַנצן אַראָפּגעוואָרפן זיין אָנזען אין שטאָט, און ער האָט געמוזט מיט חרפּה זיין שול פאַרמאַכן.

חיים־יעקב קרעמער האָט צוליב די רדיפות פון די מלמדים פאַרלאָזט ביאַ־ליסטאָק נאָך אין יאָר 1892 און איז אַריבערגעצויגן קיין לאָדזש, וואו ער האָט געעפנט אַ גרויסע שול מיט אַ ברייטער לערן־פּראָגראַם פון העברעאיש און רוסיש און אַלגעמיינע לימודים, געלערנט דורך גימנאַזיאַל־לערערס. ער האָט זיך באַנוצט מיט שרייענדיקע גרויסע רעקלאַמעס איבער גאַנץ פּוילן, אַז ער האָט געעפנט כמעט אַ יידישע גימנאַזיע מיט אַ סך העברעאישע לימודים, אפילו גמרא, און אויך אַן אינטערנאַט פאַר פּרעמדע קינדער. דער שכר־לימוד איז גע־ווען זייער אַ גרויסער, און דאָס האָט נאָך מער צוגעצויגן צו דער שול אַלע לאָד־זשער און פּוילישע גבירים אַרײַנצוגעבן אַהין זייערע קינדער. ער האָט שטאַרק מצליח געווען און האָט אין משך פון עטלעכע יאָר געמאַכט אַ פאַרמעגן פון זיין שול און, זייענדיק פון כאַראַקטער אַ גרויסער אונטערנעמער (און דעמאָלט האָט לאָדזש געהאַלטן אין וואַקסן, און די ספּעקולאַציע פון הייזער איז געווען גרויס), איז ער אַריין אין דער ספּעקולאַציע און איז געוואָרן צום סוף אַ גרויסער הויז־באַזיצער אין לאָדזש און האָט זיין שול פאַרמאַכט.

נאָך אים איז מנחם־מענדל מירלינסקי אויך אַוועק קיין לאָדזש צוליב די זעלביקע רדיפות (אין יאָר 1895) און האָט דאָרט געגרינדעט אַ גוטע העברעאישע שע שול מיט רוסיש און לימודי־חול, וואָס האָט דאָרט עקסיסטירט ביז זיין טויט אין 1912.

מיט זייער אָפּפאָרן האָט זיך געענדיקט די גלאַנץ־עפּאָכע פון די חדרים מתוקנים אין ביאַליסטאָק אויף צו דערציען יידישע קינדער אויף אַלע למודי־חול און לימודי־קודש. די שפּעטערדיקע פּראָוון האָבן זיך ניט איינגעגעבן. אַזוי למשל האָט זיך נאָך עטלעכע יאָר געמוזט פאַרמאַכן דער חדר מתוקן, וואָס עס האָט געגרינדעט דער פאַרשטאַרבענער ד ו ד ס ו כ א ו ו א ל ס ק י , אַן אידעאַליסטישער חובב־ציון און שפּעטער ציוניסט. ער האָט דעם חדר מתוקן געעפּנט אין יאָר תרנ"ח ביי זיך אין הויז, אויף רבינס גאַס. ער האָט עס געטאָן ניט צוליב פּרנסה, נאָר אַלס אידעאַליסט (היינט איז אויף דעם אָרט פּאַראַן אַ צישאַ־שול).

וויטערדיקע פּראָוון צו שאַפן חדרים מתוקנים

אַ צווייטער פּראָוו איז געמאַכט געוואָרן אין יאָר תרס"ב דורך אַ גרופּע ציוניסטן. זיי האָבן געעפּנט אַ חדר מתוקן מיט עברית בעברית מיטן נאָמען ד ב י ר . דערצו האָבן זיי געדונגען דריי צימערן אויף ליפּאָווע (פּילסודסקי) גאַס, 29 אין גאָלדפּאַרבס הויז. די שולבענק האָט געגעבן סוכאָוואָלסקי פון זיין פּאַרמאַכטן חדר. דער לערער איז געווען פּסח קאַפּלאַן. אָבער אין יאָר תרס"ד האָט די שול זיך געהאַלטן ביים פּאַרמאַכן. האָט מען געמאַכט דעם לעצטן פּרואָוו און איבערגעגעבן די אָנפירונג אַ יונגן ענערגישן לערער מ ר ד כ י ב א ־ י א ר ס ק י . ביי אים איז די שול גוט אַוועקגעגאַנגען. די אַלגעמיינע לימודים און רוסיש האָבן די קינדער געלערנט נאָך מיטאָג אין דער יידיש־רוסישער שול פון מענאַכאָווסקי. די צאָל קינדער האָט דערגרייכט ביז 100, און די שול האָט זיך איבערגעצויגן אין אַ גרויסן לאָקאַל פון זעקס צימערן. זי איז געווארן שפּעטער די פּריוואַט־שול פון מרדכי באַיאַרסקי, די ערשטע העברעאישע אָנפאַנג־שול אין ביאַליסטאָק, וואָס איז פאַר דער מלחמה געווען זייער פּאָפולער אין שטאָט און עקסיסטירט נאָך ביז היינט.

לויט איר מוסטער זיינען געגרינדעט געוואָרן אַזעלכע העברעאישע פּריוואַטע אָנפאַנג־שולן מיט יידישע לימודים פון אַמאָליקן חדר מתוקן און מיט אַלגעמיינע לימודים פון אַן אָנפאַנג־שול. אַזעלכע שולן האָבן געהאַט: י. מ. בערך, יונה פאַבילינסקי, איצקאָוויטש און ש. קאָבאַטשניק.

שולן פאַר מיידלעך

יידישע אָנפאַנג־שולן פאַר מיידלעך זיינען געגרינדעט געוואָרן אין 1907 דורך ש. פיינזילבער (זאַמענהאָף, 14) און דורך ל. ח. באָגדאַנאָווסקי. ביידע שולן עק־סיסטירן נאָך היינט.

א. טרעשטשאַנסקאַיאַ האָט געגרינדעט אַ יינגל־און מיידל־שול אויף צו לער־נען העברעאיש און אַלגעמיינע לימודים, אָבער די שול האָט קיין אריכת ימים ניט געהאַט.

דער סוף פון דעם געראַנגל צווישן אַלטע חדרים און חדרים מתוקנים

די אַלע חדרים מתוקנים, די יידיש־העברעאישע שולן, וואָס האָבן זיך גע־פונען נאָר אין די רייכערע קוואַרטאַלן, האָבן ניט געקענט מיט זייער פרייער לימו־דים־פראָגראַם און גרעסערן שכר־לימוד אויספילן אין גאַנצן דעם דערציאונגס־באַדאַרף פון דער גאַנצער יידישער קהילה אין ביאַליסטאָק, דערהויפט פון די אַלע אַרעמערע עלעמענטן. פאַר זיי איז דער אַלטער חדר מיט זיינע הויפט־לימו־דים פון עברי, חומש מיט רש״י און גמרא נאָך געווען דער הויפּט דערציאונגס־אַנשטאַלט. אין ערשטן מלחמה־יאָר (1914־1915) האָבן זיך נאָך געפונען אין ביאַליסטאָק 64 מלמדים, פון זיי זיינען געווען נאָר אייניציקע, וואָס האָבן געלערנט גמרא אויף שטונדן ביי די רייכערע פרומע יידן, אָבער דאָס רוב זיינען געווען בא־זיצערס פון חדרים, צום ווינציקסטן צו צען קינדער אין אַ חדר

סוף־כל־סוף איז פון דעם געראַנגל צווישן דעם אַלטן און נייעם חדר אַרויס די זיגערין אַ דריטער דערציאונגס־אַנשטאַלט, און דאָס איז די רוסישע שול, די פֿאָלקס־און אָנפֿאַנג־שול פֿאַרן אַרעמערן און מיטלקלאַס־יידן, וואו מען האָט גע־לערנט אומזיסט, און די מיטלשולן פאַר די פאַרמעגלעכע און רייכערע קלאַסן. ערשט די נייע צייט נאָך דער מלחמה האָט געשאַפן די געוואונטשענע יידישע סינטעז־שולן.

ג. די רוסיפיצירנדיקע לערן־אַנשטאַלטן

די דייטש־יידישע השכלה־באַוועגונג, וואָס איר פאַרשטייער איז דאָ געווען אליעזר האַלבערשטאַם, האָט ביסלעכווייז געמוזט אָפּטרעטן און מאַכן אַ וועג פאַר דער ריין רוסישער השכלה, וואָס האָט געהאַלטן אין פאַרנעמען איר אָרט. פון איין זייט, האָט דער האַנדל מיט פרייסן און דייטשלאַנד אויפגעהערט אין ביאַליסטאָק פון יאָר 1860, זינט עס זיינען שטרענג פאַרמאַכט געוואָרן די גרע־נעצן פאַרן גאַנצן און האַלבן שמוגל פון פרייסן, און פון דער צווייטער זייט, האָט זיך אָנגעהויבן פון 1835 צו אָנטוויקלען די טעקסטיל־אינדוסטריע, וואָס דער אָפּזאַץ־מאַרק פאַר אירע אויסאַרבעטונגען זיינען געווען די רוסישע און אוקראַיניש מערק און אַלע גרויסע רוסישע שטעט און געגנטן. די קענטעניש פון דער רו־סישער שפּראַך איז געוואָרן אַ נויטבאַדערפטיקייט פאַר דער ביאַליסטאָקער סוחרישער יוגנט, זי זאָל זיין בכוח זיך צוזאַמענצורעדן מיט דער רוסישער קונד־שאַפט און אויך מיט די אָרטיקע אָרגאַנען פון דער רוסישער מאַכט.

די רעאַל־שול

די יידישע רייכערע אינטעליגענציע פון דער געווען השכלה־באַוועגונג, מיט דער פאַמיליע זאַבלודאָווסקי בראש, האָבן אָנגעהויבן אַרײַנצוגעבן זײער קינדער אין דער אָרטיקער רוסישער גימנאַזיע, וואָס איז אין 1874 פאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ רוסישער רעאַל־שול. עס האָט ניט געהאָלפן דאָס אַנט־קעגנשטעלן זיך פון די דעמאָלטדיקע גרויסע רבנים ר׳ געצל און דערהויפט ר׳ ליפעלע. די ערשטע יידישע גימנאַזיסטן האָבן זיך ניט באַוויזן אין גאָס אין זייער גימנאַזיסטישער הלבשה אויס מורא פאַרן המון, אָבער ביסלעכווײַז זיינען אַלע אינטעליגענטע רייכע קינדער אַריין אין רעאַל־שול.

אין 1886 זיינען שוין געווען 76 יידישע שילערס אין דער רעאַל־שול[7], דאָס רוב שוין ניט קיין רייכע[8], ווײַל פון אָנהייב האָט מען דאָך אָנגענומען אין דער רעאַל־שול יידישע קינדער אָן באַגרענעצונג. די דאָזיקע שילערס האָבן פאַר־שפרייט די רוסישע שפראַך און איר ליטעראַטור אין זייערע פאַמיליעס און שפּע־טער אויך אין שטאָט — ווי לערערס. די שילערס פון דער רעאַל־שול זיינען געוואָרן הויזלערערס אין די פאַרמעגלעכע הייזער, וואָס זייערע קינדער האָבן נאָך געלערנט אין חדרים. פון דער דייטשער צייטונג „פּעטערבורגער הערַאלד״ איז מען אַריבער צו דער רוסישער האַלב־יידישער צייטונג „נאָוואָסטי״. אין דער סינאַגאָג האָט ראַבינער מאַרקוס געהאַלטן זיינע אָפּיציעלע דרשות אין רוסיש, און עס איז געווען דערביי די נאַטשאַלסטוואָ. דער זעלביקער ראַבינער מאַרקוס איז אויך געווען רעליגיע־לערער, געווײַנלעך אין רוסיש, אין דער רע־אַל־שול. דער עלטערער דור, וואָס האָט קיין רוסיש ניט געקענט, האָט געפילט זיין הילפלאָזיקייט, בשעת ער האָט באַדאַרפט אָנקומען צו פאָליציי און דער הע־כערער נאַטשאַלסטוואָ. די שתדלנים זיינען געווען, צוליב זייער קענטעניש פון דער רוסישער שפראַך, אַ גרויסע און שעדלעכע קראַפט אין ביאַליסטאָק. דער עלטערער דור האָט דעריבער זיך משתדל געווען אויסצופילן דעם דאָזיקן בלויז ביי זייערע קינדער, וואָס האָבן שוין אַלע געלערנט רוסיש ביי יידיש־רוסישע לערערס.

די ערשטע יידיש־רוסישע פאָלקשולן

אין 1865 זיינען געגרינדעט געוואָרן דורך כתריאל קאָפלאַן און אַ קורצע צייט נאָך אים דורך גווירץ די ערשטע רוסיש־יידישע פאָלקשולן. אין זיי האָט מען געלערנט בסך־הכל צוויי שעה אַ טאָג רוסיש מיט רעכענען פאַר יינגלעך

7. אין 1874, וועו די גימנאַזיע איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ רעאַל־שול, איז די צאָל יידישע שילערס באַגרענעצט געוואָרן אויף 10 פראָצענט. אין 1901 למשל זיינען געווען 422 שילערס און צווישן זיי נאָר 42 יידן.

8. „יד חרוצים״ פלעגט קריגן פון קאראָבקע 500 רובל צו באַצאָלן שכר־לימוד פאַר אַרעמע יידישע שילערס, צו 40 רובל אַ יאָר.

אין גאַנצן אומזיסט, שפּעטער האָבן זיי איבערגעמאַכט די יינגל־שול פּאַר חדר־יינגלעך אויף נאָך מיטאָג, און פּאַר מיטאָג האָבן זיי געמאַכט די מיידל־שול מיט שכר־לימוד. אָבער אין 1888, אַז די אינסטיטוטשיקעס (לערערס מיט דיפּלאָמען פון ווילנער יידישן לערער־אינסטיטוט) האָבן ביי זיי צוגענומען די יינגל־שול, און זיי זיינען געבליבן נאָר ביי די מיידל־שולן, האָבן זיי באַקומען פּאַר זיי סובסידיעס פון דער קאָראָבקע צו 600 רובל אַ יאָר. זיי האָבן עקסיסטירט ביז דער מלחמה פון 1914—1919.

כתריאל קאַפּלאַן, דער ערשטער גרינדער פון אַ יידיש־רוסישער פּאָלקשול אין ביאַליסטאָק, איז געווען אַן אויסטערלישער טיפּ. אַליין אַ „שומרים לבקר"־און אַ מקווה־ייד, אַ דאָונער פּאַרן עמוד (שבת און יום־טוב איז זיין שול פּאַר־וואַנדלט געוואָרן אין קאַפּלאַנס מנין), איז ער גלייכצייטיק געווען דער ערשטער פּיאָנער אין ביאַליסטאָק אויף צו פּאַרשפּרייטן רוסיש צווישן ביאַליסטאָקער יידישן פּשוטן עולם, ווי אַ לערער און באַזיצער פון אַ רוסישער לייַ־ביבליאָטעק. צו גרינדן אַ רוסישע פּאָלקשול האָט מען דעמאָלט באַדאַרפט זיין אַ פּרומער ייד. אין די 40־ער יאָרן זיינען ביאַליסטאָקער פרומע יידן אַרויסגעטרעטן, בראש מיטן רב ר׳ אליקום־געצל, וואָס האָט זיך באַנוצט אויך מיטן חרם, קעגן דעם פּראָוו פון אַ גרופּע פון זעקס משכילים צו גרינדן אַ מיידל־שול אין ביאַליסטאָק[9].

אין די 70־ער יאָרן האָט דאָ געגרינדעט אַ פּריוואָטע רוסישע פּאָלקשול מיט אַ קליינער פּראָגראַם אַ געוויסער ראָזאַק (פּאַרן מיטלקלאַס). מיט אים האָט זיך דאָס פּאַראיניקט חיים־יעקב קרעמער.

אָנפאַנג־שולן פון די אינסטיטוטשיקעס

אין יאָר 1888 זיינען אין ביאַליסטאָק געגרינדעט געוואָרן די צוויי רוסיש־יידישע פּאָלקשולן. געשאַפן האָבן זיי די אינסטיטוטשיקעס (אַבסאָלווירטע פון דעם רוסיש־יידישן לערער־אינסטיטוט אין ווילנע) באַביצקי און מענאַכאָווסקי[10]. שפּעטער איז צוגעקומען אַ דריטע שול דורכן אינסטיטוטשיק פרידמאַן. אין יעדער שול האָבן געלערנט פון 250 ביז 275 יידישע שילערס און שילערינס אין אַ משך פון פיר יאָר, אין צוויי סמענעס [אָפּבייטן], שילער פון ניין פרי ביז איינס נאָך מיטאָג, און שילערינס פון צוויי ביז פינף נאָך מיטאָג. אין די שולן האָט מען געלערנט לויט דער פּראָגראַם פון דער רוסישער פּאָלקשול. די קינדער זיינען דערצויגן געוואָרן אויף דער רוסישער שפּראַך און ליטעראַטור; יידישע

9. פּנחס כהן ברענגט וועגן דעם אַן אויסצוג פון ווילנער אַרכיוו אין אונזער לעבן, 1933, נומ׳ 102.

10. לכתחילה זיינען זיי אַרייַנגעשיקט געוואָרן פון דער דירעקציע ווי לערערס אין די פּאָלקס־שולן פּאַר יינגלעך פון כתריאל קאַפּלאַן און גווירץ. אָבער שפּעטער האָבן זיי פּאַר זיך אויסגעפּועלט ביי דער דירעקציע, מען זאָל זיי אין גאַנצן איבערגעבן די צוויי יינגלעך־שולן אונטער זייער לייטונג.

רעליגיע האָט מען מיט זיי געלערנט איין שעה אין דער וואָך (אַ פאַרקירצטער חומש מיט דינים שולחן־ערוך).

די גאַנצע פּראָגראַם האָט געהאַט אַ רוסיפיצירנדיקן כאַראַקטער. יעדערע פון די דאָזיקע שולן האָט באַקומע פון דער קאָראָבקע יערלעך צו 4,000 רובל, און צו 1,000 רובל פון מאַגיסטראַט צו לערנען האַנטאַרבעט די שילערינס. דער לערער־פערסאָנאַל פון יעדער שול איז באַשטאַנען פון פיר לערערס.

די רוסיש־יידישע אָנפאַנג־שול פון יפה

אין דעם זעלביקן יאָר 1888 איז געגרינדעט געוואָרן דורכן אינסטיטוטשיק י פ ה אַ יידיש־רוסישע אָנפאַנג־שול. אַזוי האָט זי זיך נאָר אָנגערופן, אָבער באמת האָט זי געהאַט אַ פּראָגראַם פון אַ מיטלשול. די רוסישע שפּראַך מיט דער ליטעראַטור און אַלע אַלגעמיינע לימודים האָט מען אין איר געלערנט זייער אינטענסיוו. אָנגעהויבן האָט זי זיך מיט צוויי קלאַסן און 80 שילערס, און זי איז דערנאָך דערגאַנגען ביז זעקס קלאַסן און זעקס לערערס און 240 שילערס.

אין דער שול איז געווען אַן אייזערנע דיסציפּלין. איר צוועק איז געווען — געבילדעטע רוסיפיצירטע יידן, און דאָס האָט זי זייער גוט אויסגעפירט. אייגנט־לעך איז די שול געווען באַשטימט פון דער רעגירונג צו זיין אַ צוגרייטונג־שול פאַר דעם ווילנער לערער־אינסטיטוט, וואָס אין אים זיינען סקאַסירט געוואָרן די יידישע לימודים. זיינע אַבסאָלוועַנטן, די אָזוי־גערופענע אינסטיטוטשיקעס, זיינען געווען פולקומע עם־הארצים, אויסער עטלעכע אויסנאַמען, וואָס האָבן געבראַכט זייערע יידישע לימודים פון דער היים, און זיי זיינען עס געווען אויך די לערערס פון די יידישע לימודים.

יפהס שול איז געווען אַ פולקום רוסיפיצירנדיקע, אַן אַנטי־יידישע און אַנטי־רעליגיעזע. אָבער יידישע און רעליגיעזע לימודים האָט מען אין איר סקאַסירט און פאַרביטן אויף „וויכטיקערע". עס איז אין איר פ אַ ר ב אַ ט ן געווען צו רעדן יידיש, אפילו בשעת די הפסקות אין די קאָרידאָרן און אפילו אויפן גאַס. איינער אַ לערער, אַ געוויסער זשמודסקי, איז געווען אַ פאַרביסענער קעגנער פון דער יידישער רעליגיע. געפינענדיק אַמאָל אַ פאָר תפילין ביי אַ שילער, האָט ער זיי אַ וואַרף געטאָן אויף דער ערד.

איר הכנסה האָט די שול געזומען פון קאָראָבקע — 4,000 רובל, און 4,000 רובל פון „סוויעטשנאַי סבאָר" [ליכט־אָפּצאָל].

די קאָמערץ־שול

די קאָמערץ־שול איז אין ביאַליסטאָק געגרינדעט געוואָרן דעם 1טן יאַנואַר, 1900. זי איז געווען אין אַ גרויס הויז אויף וואַרשאַווסקי גאַס. דאָס הויז האָט געגעבן (פון אַנהייב פאַרקויפט, אָבער דערנאָך געשאָנקען) דער דייטשישער

פאַבריקאַנט מאַעס. די יידישע קהילה האָט צוגעשטייערט 25,000 רובל אויף דער אינאַרדענונג.

נאָך דער מלחמה האָט די פּוילישע מאַכט צוגענומען דאָס הויז פאַר פּוילישע שולן. די שול האָט געהאַט די גרעסטע ווירקונג אויף דער דערציאונג פון דער יידישער יוגנט אין ביאַליסטאָק.

א קאָמערץ־שול מיט דער דערלויבעניש צוצונעמען 40% יידן האָט זיך פריער מיט עטלעכע יאָר געעפנט אין זגערזש ביי לאָדזש. די ידיעה וועגן דער גרויסער ישועה, אַז יידן זאָלן קענען אָנגענומען ווערן אין איר אַזש 40%, האָט געמאַכט א גרויסן רושם אין דער גאַנצער יידישער רוסיש־פּוילישער וועלט. רייכע יידישע עלטערן האָבן געשיקט פון אומעטום זייערע קינדער אין דער זגערזשער קאָמערץ־שול, אויך פון ביאַליסטאָק האָט מען אַהין געשיקט 40 רייכע יידישע שילערס. משה קרינסקי, דער באַקאַנטער אַרויסגעבער פון העברעאישע לערן־כרעסטאָמאַטיעס, וואָס איז דאָ פריער געווען א געוויסע צייט א מקרי דרדקי־מלמד, האָט דאָרט געמאַכט אַן אינטערנאַט פאַר פרעמדע שילערס. האָט ער דערפון פאַרדינט גענוג שפּעטער אַליין צו גרינדן א פריוואַטע קאָמערץ־שול אין וואַרשע.

ביאַליסטאָק האָט זיך מתקנא געווען אין זגערזש און האָט אויך געגרינדעט אַזא קאָמערץ־שול. אין איר אוסטאַוו, וואָס זי האָט אָנגעגעבן אויף באַשטעטיקונג צום פינאַנץ־מיניסטער, האָט זי זיך געקליגט צוצוגעבן א באַמערקונג, אַז אויב עס וועלן אויספעלן יידישע שילערס צו זייערע 40%, זאָל מען קענען אויספילן די צאָל מיט קריסטלעכע, און אויך פאַרקערט: אויב עס וועלן פעלן קריסטלעכע שילערס צו זייערע 60%, זאָל מען קענען אויספילן די צאָל מיט יידישע. אַזוי אַרום האָט די ביאַליסטאָקער קאָמערץ־שול, נאָך דער באַשטעטיקונג פון איר אוסטאַוו, באַקומען די מעגלעכקייט אַרייַנצונעמען אפילו 90% יידישע שילערס, און אַזוי איז דאָס טאַקע געווען. למשל, אין יאָר 1909 האָבן אַבסאָלווירט די שול 32 שילערס, זיינען דערפון געווען נאָר פינף קריסטן. קריסטן זיינען אַהין וויניק געגאַנגען, ווייל זיי האָט זיך ניט געלוינט צו צאָלן אַזא גרויסן שכר־לימוד ווי אין קאָמערץ־שול, אַז זיי האָבן געהאַט גענוג פּלאַץ אין דער רעאַל־שול. צוליב דעם איז ממילא די אַטמאָספער אין דער שול געווען א יידישע, און דאָס האָט ניט דערלאָזט, אַז די יידישע שילערס זאָלן זיך אַסימילירן ווי אין דער רעאַל־שול. פאלק קעמפּנער איז געווען איר הויפּט־איניציאַטאָר.

נאָך שולן אויף רוסיש

עס איז געווען א פריוואַטע רוסישע גימנאַזיע — א ל ע ק ס א נ ד ר א ו ס גימנאַזיע, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1904. פון אָנהייב האָט זי אָנגענומען יידישע שילערס אָן א פּראָצענט־נאָרמע, אָבער שפּעטער האָט דאָרטן געמוזט גילטן די פּראָצענט־נאָרמע און זי האָט געקענט אָננעמען נאָר 15% יידן.

א. ס. גוראָוויטש האָט אין 1908 געגרינדעט אַ פולע 8 קלאַסיקע יידישע גימנאַזיע (אויף רוסיש, פאַרשטייט זיך). פולע רעגירונגס־רעכט האָט די גימנאַזיע באַקומען ערשט אין אָקטאָבער, 1914.

ד. דרוסקין האָט געעפנט אין 1911 אַ 4־קלאַסיקע יידישע יינגל־שול אויף רוסיש. די פּראָגראַם פון דער שול איז געווען ווי פון אַ פּראָגימנאַזיע.

שולן פאַר מיידלעך

די רוסישע פּרויען־גימנאַזיע איז געגרינדעט געוואָרן נאָך אין 1897. יידישע שילערינס האָט מען אַהין אויפגענומען אָן אַ פּראָצענט־נאָרמע.

שפּעטער איז צוגעקומען אַ רוסישע פּריוואָטע מיידל־גימנאַזיע פון א. פּ. שטשעגלאָוו. דאָרטן איז ניט געווען קיין פּראָצענט־נאָרמע פאַר יידישע טעכטער.

אין 1906 איז באַשטימט געוואָרן כוואָלעסעס יידישע מיידל־שול פאַר אַ פּראָגימנאַזיע. אין 1913 האָט כוואָלעסעס פּרויען־גימנאַזיע באַקומען די באַשטעטיקונג ווי אַ פולקומע גימנאַזיע פאַר מיידלעך.

אין 1905 איז אין ביאַליסטאָק געגרינדעט געוואָרן אַ פּרויען־קאָמערש־שול, וואו עס איז ניט געווען קיין פּראָצענט־נאָרמע.

עס האָבן עקסיסטירט: אַ 4־קלאַסיקע יידישע מיידל־פּראָגימנאַזיע פון ש. מעלטער & גער; אַ 4־קלאַסיקע מיידל־שול פון מ. י. וואָלאָך; אַ 2־קלאַסיקע יידישע מיידל־שול פון פרוי ג. ש. עפּשטיין, געגרינדעט אין 1913, מיט דער אונטערשטיצונג פון „מפיצי השכלה"; אַ 2־קלאַסיקע מיידל־שול פון ר. וויס; אַ יידישע פּרויען־צוגרייטונג־שול פון פ. מענאַכאָווסקי.

די וויכטיקונג פון די רוסישע שולן אויף דער יוגנט

די אַלע שולן, מיטלשולן, גימנאַזיעס האָבן אַריינגעשלונגען דאָס רוב ביאַליסטאָקער יידישע יוגנט, און זיי זיינען פון זיי אַרויס רוסיפיצירטע יונגע יידן, וואָס האָבן פון יידישקייט כמעט קיין אַנונג ניט געהאַט. די יידישע רעליגיע האָט מען אין זיי געלערנט נאָר איין שעה אין וואָך, און די לערערס פון רעליגיע זיינען געווען די זעלביקע אינסטיטוטשיקעס עם־הארצים, און אין האַרצן קעגנערס פון דער יידישער רעליגיע און נאַציאָנאַליטעט. יפה איז געווען רעליגיע־לערער פון קאָמערץ־שול און פון רעאַל־שול צוזאַמען מיטן דערמאָנטן זשמודסקי. אין דער פּרויען־גימנאַזיע איז געווען גוויירץ, נאָר אין אַלעקסאַנדראָווס גימנאַזיע און אין דער פּרויען־קאָמערץ־שול איז געווען רעליגיע־לערער ד"ר יוסף מאַהילעווער, און אין כוואָלעסעס גימנאַזיע ד"ר גוטמאַן.

עס זיינען געווען נאָר איינצלנע אויסנאַמען פון יידישע שילערס, וואָס זיינען אַרויס אויך פון די רוסישע שולן — רעליגיעזע און נאַציאָנאַלע גוטע יידן.

דאָס זיינען די וואָס זיינען קינדווייז דערצויגן געוואָרן אין די חדרים אָדער אין די העברעאישע שולן, אייִדער זיי זיינען אַריין אין דער רוסישער שול און זיי האָבן פאַרגעזעצט זייערע יידישע לימודים בייַ מלמדים אָדער העברעאישע לערער, וואָס האָבן זיך געפונען דעמאָלט אין שטאָט אין אַ גרויסער צאָל, און צווישן זיי גאָנץ גוטע. דערהויפּט איז דאָס געווען מיט די וואָס האָבן שפּעטער, נאָכן ענדיקן די רוסישע שול, זיך אָנגעשלאָסן אַן דער ציוניסטישער באַוועגונג, וואָס האָט זיי געשיצט קעגן דער רוסישער אַסימילאַציע.

די ביאַליסטאָקער יידישע קהילה האָט פון איר זייט גאָר ניט געטאָן צו העלפן גרינדן וועלכע עס איז יידישע דערציאונגס־אינסטיטוציע, וואָס זאָל שיצן אירע שילערס פון דער רוסיפיקאַציע. אפילו אין די שולן, וואָס זיינען אויסגעאַלטן געוואָרן פון דער יידישער קאָראָבקע, וואָס איז דאָך געווען אַן אָפּצאָל אויף כשר פלייש, ד״ה איז דירעקט געקומען פון דער יידישער רעליגיע, — איז געווען די זעלביקע רוסיפיקאַטאָרישע טענדענץ, און די קהילה האָט פאַקטיש צוגעהאָלפן דערצו.

ד. די האַנטווערקער־שול

אַ ליכטיקער פונקט אין דעם גאַנצן שול־און דערציאונגס־בנין איז געווען די ביאַליסטאָקער גרויסע האַנטווערקער־שול. מיר שטעלן זיך אָפּ אויף אָט דער שול בפרוטרוט, דערציילנדיק געניו וועגן איר אויפקום און אַנטוויקלונג. מיר האַלטן אָבער פאַר נייטיק אַנצוהייבן מיט אַ געשיכטלעכן אַריינפיר.

איבערבליק איבער דער באַציאונג צו אַרבעט און מלאכה

אַרבעט און מלאכה זיינען בייַ יידן אין אַלטע תנ״כישע און תלמודישע צייטן געשעצט געוואָרן זייער הויך, ניט ווי בייַ די הינדוסן און מצרים, וואָס זיינען געווען צעטיילט אויף קאַסטעס און וואָס די מלאכה בייַ זיי האָט געהערט צו אַ נידעריקער קאַסטע; דעריבער האָט זי ממילא זיך ניט געקענט פריי אַנטוויקלען. בייַ די גריכן און די רוימער האָבן מיט האַנטווערקריי זיך פאַרנומען נאָר די שקלאַפן, אָבער ניט די פרייַע בירגער. פּלאַטאָ און אַריסטאָטעלעס האָבן געלערנט, אַז אַ גוטע רעפובליק דאַרף ניט געבן די האַנטווערקער שטאָטרעכט[11].

אָבער להיפּך איז אין תורת משה דער ערשטער פאַרזאָג פון גאָט צום ערשטן מענטש: „מיט שווייס פון דיין פּנים זאָלסטו עסן ברויט״ (בראשית, ג—יט). פון די ערשטע קולטורמענטשן ווערט געזאָגט תובל קין, וואָס איז געווען דער מייסטער פון באַאַרבעטן קופּער און אייזן (דאַרט, ד—כב). אויף דעם קינסטלער־האַנטווערקער, אויף בצלאל, ווערט געזאָגט אין גאָטס נאָמען: „איך האָב אים אויסגעפילט מיט גאָטס גייסט, מיט חכמה, פאַרנונפט, דער־קענטעניש און מיט האַנטווערק אויסצוקלערן געדאַנקען ווי צו באַארבעטן אין גאָלד, זילבער, קופּער און שטיין און אין האָלץ־אויסאַרבעטונגען און אין יעדער מלאכה״ (שמות, לא, ג—ה).

11. פאַרגלייכן: פלוטארק, „דאָס לעבן פון ליקורג״ און מאנטעסקיע, „דער גייסט פון געזעצן״, בוך 4, קאַפּ׳ 7.

ביים בויען דעם משכן און שפּעטער דעם מקדש שלמה ווערן אויסגערעכנט אַלע אַנט־וויקלטע פּיינסטע מלאכות פון טעקסטיל און אַרכיטעקטור, וואָס יידישע בעלי־מלאכות האָבן זיך שוין דעמאָלט באַנוצט מיט זיי. צום בנין פון מקדש האָט זיך שלמה באַנוצט מיט פּענ־קיאַניש בויי־מייסטערס און אַרכיטעקטן, אייגער פון זיי האָט געהאַט אַ מוטער אַ יידישע (מלכים א׳, ז—יד). צום אַלטן משכן האָט מען זיך שוין באַנוצט מיט דער בונטער וועבערייַ (רקמה), וואָס דער שוס איז געווען פון גאָלד ,פּורפור בלויע און רויטע, קאַרמעזין־פּעדים, וואָס איז געווען אין דער אַלטער וועלט אַ גרויסער לוקסוס־אַרטיקל. מיר ווייסן פון נאָך אַנ־דערע קינסטלעכע מלאכות אויף אַנדערע געביטן (שמות כח—כט ; לו—מ). די טעקסטיל־אינדוסטריע איז שוין דעמאָלט ביי יידן געווען אַנטוויקלט אין אַ געוויסער מאָס.

אין דער תלמודישער צייט זיינען אַלע טעקסטיל־אַרבעטן פון שפּינעריי, פאַרבעריי, וועבע־ריי און אפּרעטור געשטאַנען אויף אַ גאַנץ הויכער מדרגה פון אַנטוויקלונג, ווי איך האָב באַווּיזן אין מיין ווערק חיי התרבות בתקופת המשנה והתלמוד (חלק א׳ „תעשית הארג", וואַרשע, תרפ״ד, הוצאת שטיבל) און אַזוי זיינען אויך געווען אַנטוויקלט ביי יידן אין דער ביבלישער און תלמו־דישער צייט די איבעריקע מלאכות, אויף אַלע געביטן.

די מלאכה צוזאַמען מיט ערד־אַרבעט זיינען געווען די אייניציקע דערנערונגס־צווייגן ביי יידן אין די אַלטע עפאָכעס. דער יידישער איז דעמאָלט געווען ווייט פון מסחר, וואָס איז אים געווען פאַראַכטעט ווי אַ שווינדל־באַשעפטיקונג (זען הושע, יב—ח). דעריבער ווערט דעמאָלט געזאָגט תהלים, קכח—ד) : „וען דו וועסט עסן די אויסאַרבעטונג פון דיינע הענט, וועט דיר זיין וואויל און גוט״, און אויך : „עס איז זיס דער שלאָף פון דעם אַרבעטער, ווייניק אָדער פיל, אָבער די זאַטקייט פון דעם רייכן לאָזט אים ניט שלאָפן״ (קהלת, ה—יא). „דער וואָס איז אָפּגעשוואַכט אין זיין מלאכה, איז אַ ברודער צו דעם פאַרדאַרבער״ (משלי, יח—ט) און ענלעכע שפּרוכן און ווערטלעך.

צוליב דער וויכטיקייט פון דער מלאכה פאַרן לעבן פון מענטשן זאָגט דער תלמוד, אַז יעדער פאָטער איז מחויב צו געבן לערנען זיין זון א מלאכה.

ר׳ יהודה זאָגט : „ווער עס לערנט ניט זיין זון אַן אומנות, איז ער ווי ער ואָלט אים געלערנט רויבערייַ״ (קדושין, כט—עא).

דער תלמוד זאָגט אויך : „ווי וויכטיק איז דאָס האַנטווערק, וואָס פאַרשאַפט כבוד זיין באַזיצער !״ (נדרים, מט—עב).

ר׳ ישמעאל זאָגט : דאָס וואָס עס ווערט געזאָגט (אין דברים, ל—יט) „זאָלסט אויסווייַלן דאָס לעבן״, מיינט מען אן אומנות (ירוש׳ פאה, א).

„זע אַ לעבן מיט דער ווייב, וואָס דו האָסט ליב״ (קהלת, ט—ט) איז דער פשט : לערן אויס אַ מלאכה לעבן דער תורה, וואָס דו האָסט ליב (קה״ר, ט—ט).

ר׳ יוסי זאָגט : „ווער עס האָט אַן אומנות — איז געגליכן צו אַ פרוי, וואָס האָט אַ מאַן״ (תוספתא קדושין, ערשטער פרק).

און אַזוי האָבן געזאָגט די תנאים אין אָבות (ב—ב) : „עס איז גוט תורה מיט דרך־ארץ (וועלטלעכע באַשעפטיקונג), ווייל די באַשעפטיקונג מיט ביידע מאַכט פאַרגעסן זינד, און יעדע תורה, וואָס האָט ניט קיין מלאכה, ווערט צום סוף בטל און זי ברענגט זינד״.

„אַ מענטש שטאַרבט נאָר פון בטלה״ (אבות דר״נ, יא).

„אויך גאָט האָט ניט געמאַכט רוען די שכינה אויף יידן, ביז וואַנען זיי האָבן זיך ניט פאַר־נומען מיט מלאכה״ (דאָרט)[12].

12. וואָס איז דאָס אַנדערש, ווי עס זאָגן די לעצטע פּעדאַגאָגן, אַז לערנען אַרבעט, איז דער בעסטער מיטל צו אַנטוויקלען קולטור, און אַז מען דאַרף איינפלאַנצן שוין ביים שול־קינד ליב־שאַפט און אינטערעס צו דער אַרבעט גופא ווי אַ צוועק פאַר זיך ? אָבער זיי האָבן עס געזאָגט אין תלמוד, אויף זייער אופן, אין זייער סטיל.

מען פרעגט: „עס איז געשריבן (דברים, יא—יב) זאָלסט אויפזאַמלען דיין קאָרן; צו וואָס זאָגט ער דאָס? — נאָר ווייל עס שטייט (יהושע, א): „עס זאָל ניט ווייכן די ספר־תורה פון דיין מויל". קען מען מיינען די ווערטער כפשוטם (ד"ה זאָלסט קיין מאָל ניט אויפהערן צו לערנען), — צוליב דעם ווערט געזאָגט: „זאָלסט אויפזאַמלען דיין קאָרן, זאָלסט זיך פירן אין דעם ווי דער שטייגער איז" (און אַקערן בשעת מען דאַרף אַקערן, זייען בשעת מען דאַרף זייען און שניידן בשעת עס איז דער שניט). אַזוי זאָגט ר' ישמעאל. ר' שמעון בן יוחאי זאָגט פאַרקערט, אַז מען דאַרף די ווערטער דערפילן ווי דער פראָסטער פשט איז. קומט שפּעטער דער גרויסער אמורא אבּיי און זאָגט: פיל האָבן געטאָן ווי ר' ישמעאל, און זיי האָט עס אָפּגעגלויבּט. אָבער די וואָס האָבן געטאָן ווי ר' שמעון בן יוחאי, האָט עס זיי ניט אָפּגעגלויבּט (ברכות, לה—עב). צוליב דעם זאָגן זיי טאָקע: „זאָלסט מאַכן דיין שבת וואָכעדיק און זאָלסט ניט אָנקומען צו מענטשן" (פסחים, קיב), „צי אָפּ אַ נבלה אין גאַס און נעם דערפאַר באַלוינונג און זאָלסט ניט זאָגן, איך בין אַ כהן, איך בין אַ גרויסער מענטש" (פסחים, קיג—עא). אויך זאָגן זיי: „עס איז גרעסער דער, וואָס דערנערט זיך פון זיין אַרבעט איידער אַ גאָטספאַרכטיקער" (ברכות, ח—עא).

לויט די מאמרים איז דער אַרבעטער און בעל־מלאכה דער שענסטער מענטש ביי יידן, און עס איז טאָקע אַזוי געווען אין דער אַלטער צייט, אַזוי ווי פּנחס הסתת, דער שטיינשנייַדער — אַ נאָמען פון אַ כהן גדול אין בית שני. הלל הזקן איז געווען אַ טאָג־אַרבעטער (יומא, לה—עב). שמאי איז געווען אַ בוי־מייסטער (שבת לא—עב). ר' עקיבא איז געווען אַ פאָסטעך (כתובות, סב—עב). ר' יוחנן הסנדלר האָט אויסגעארבעט סאַנדאַלן. ר' יוסי בר חלפתא איז געווען אַ גאַרבער (שבת, מט—עב). ר' יהושע, דער חבר פון ר' אליעזר הגדול, איז געווען אַ שמיד (ברכות כה—עא), און אזוי איז געווען ר' יצחק נפחא. ר' אבין נגרא איז געווען אַ טשעסלער (שבת, כג—עב). ר' חנינא און ר' הושעיא זיינען געווען שוסטערס (פסחים, קיג—עב). ר' אבא בר זמינא איז געווען אַ שניידער (ירוש' שביעית ד—ב), און אַזוי מערערע אין דער תלמודישער צייט און אויך גרויסע רבנים אין די שפּעטערדיקע צייטן. אין אבות (ד—ה) איז פאַרצאָלט זיך צו באַנוצן מיט לערנען תורה פאַר פרנסה. מען האָט דערפון געדרונגען אַז דער, וואָס האָט נוצן פון דברי תורה, נעמט ער צו זיין לעבן פון דער ועלט.

דער רמב"ם זאָגט אין זיין יד החזקה (הלכות ת"ת, פ"ג, ה"י), אַז דער וואָס נעמט זיך אונטער צו באַשעפטיקן זיך מיט תורה און ניט צו טאָן קיין מלאכה און לעבן פון צדקה, איז מחלל שם שמים און מבזה די צורה — פאַרלעשט די ליכטיקייט פון דער רעליגיע, ברענגט אויף זיך שלעכטס און נעמט אָפּ פון זיך חיי עולם.

און אַז מיר געפינען פונדעסטוועגן, אַז ביי אונדז אין פוילן און אין דעם געוועזענעם רוסלאַנד איז געווען די לעצטע צייט מלאכה אַ בזיון און בעלי־ מלאכות אַ נידעריקער קלאַס, איז דאָס געקומען פון עקאָנאָמישע גלות־סיבות און אויך פון דער פרעמדער פּעאָדאַלער סיסטעם.

אָבער היינט, נאָך דער [ערשטער וועלט־]מלחמה, אַז די עקאָנאָמיש־פּאָליטישע שלעכטע לאָגע פון יידן ביי אונדז פאַדערט אַן איבערשיכטונג פון אַלע יידישע פרנסות, הייבט מען אָן ביי אונדז וויידער צו קומען צו דער אַלטער איבערצייגונג, אַז ערד־אַרבעט און מלאכה דאַרפן זיין די הויפּט־יסודות פון דער יידישער עקאָנאָמיק אין דער צוקונפט, און אַז יעדער פאַטער איז מחויב צו לאָזן לערנען זיין זון אַ מלאכה, אַז ניט לערנט ער אים ליסטות. אָבער אַזוי ווי די ערד־אַרבעט אַזוי די מלאכה קענען ניט זיין ביי יידן אין זייער פרימיטיוון אַמאָליקן צו־שטאַנד. זיי מוזן זיין באַזירט אויף די לעצטע מאָדערנע וויסנשאַפטלעכע יסודות פון דער טעכניק, ווי יידן טוען עס מיט ערד־אַרבעט אין ארץ־ישראל, אַזוי מוז מען אַנטוויקלען די מלאכה אין די גלות־לענדער, און דאָס טוען די ניי־געגרינדעטע יידישע האַנטווערקערשולן, וואָס איינע פון די וויכטיקסטע פון זיי איז די ביאַליסטאָקער האַנטווערקער־שול.

דער אויפקום פון דער אַנטוועקער־שול אין ביאַליסטאָק

די יידישע אַנטוועקער־שול אין ביאַליסטאָק איז געגרינדעט געוואָרן אין יאָר 1905 (תרס״ה).

די גרינדונג פון דער ביאַליסטאָקער אַנטוועקער־שול האָט אַ גאַנצע פאָר־געשיכטע: אין ביאַליסטאָק האָט געלעבט סוף פאָריקן יאָרהונדערט אַ רייך קינ־דערלאָז אַלט פאָרפאַלק אברהם און גיטל יפה. האָט גיטל יפה אָפגעזאָגט עולמות אויף דער אַלטער היגער תלמוד־תורה אַ העלפט פון זייער שותפותדיקן הויז, וואָס אויף סענקעוויטשאַ גאַס נומער 14, אין וועלכן פון אַן ערך 15,000 רובל. אַז זי איז אָפגעשטאָרבן (תרנ״ב, כ״ח מרחשוון, 1892), האָט אברהם יפה, וואָס האָט ווידער חתונה געהאַט מיט אַ מיידל כדי איבערצולאָזן אַ קדיש נאָך זיך (זיין וואונטש איז מקוים געוואָרן), באַשלאָסן איבערצוגעבן זיין גאַנץ הויז זיין נייער פרוי. פאָר דעם צוועק האָט ער זיך באַנוצט מיט אַ פאַלשן קאָנטראָקט און אַ באָפולמעכטיקונג פון זיין פאָרשטאָרבענער פרוי, מיט צוועלף יאָר פריער. די תלמוד־תורה־גבאים זאָלן אים ניט שטערן, איז ער דורכגעקומען מיט זיי פאָר 6,000 רובל במזומנים.

דערוויסנדיק זיך דערפון, האָט אַ קרוב פון דער פאָרשטאָרבענער גיטל יפה (יעקב יאָנאָוויטש) אָנגעגעבן אַן אָנקלאָג אין געריכט אויף אברהם יפה און אויף די גבאים פון דער תלמוד־תורה, וואָס זיינען געווען די גרעסטע נכבדים פון שטאָט און בראשם יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי. דער אָנקלאָג איז געווען אין אַ קרימינעלן שווינדל און עס וואָלט זיי געקומט תפיסה. פון דער קריטישער לאָגע האָט אַרויסגעהאָלפן דער באַקאַנטער היגער כלל־טוער י ו ד ל ק א ־ ל ע צ ק י , וואָס איז געווען אָנגעזעהן ביים פאָרזיצער פון אָקרוזשנאי סוד [קרייז־געריכט]. ער האָט אויסגעפועלט אַראָפצונעמען די באָשולדיקונג פון די גבאים און זיי דערקלערן נאָר פאָר עדות אין דעם פראָצעס, און דער גאַנצער ענין איז שפעטער בטל געוואָרן.

יודל קאַלעצקי, וואָס איז אַרומגעגאַנגען מיט אַן אידיי צו גרינדן אין ביא־ליסטאָק אַ אַנטוועקער־שול, האָט זיך באַנוצט מיט דער געלעגנהייט און האָט אָפגעקויפט פאָר דער סומע פון 6,000 רובל דעם היינטיקן גרויסן פלאַץ פון דער אַנטוועקער־שול אויף פילסודסקי גאַס, נומער 42. דער פלאַץ האָט אַמאָל געהערט צו די ברידער באַצער, וואָס האָבן דאָ געהאַט זייער גרויסע פאַראַוע מיל.

דעמאָלט איז גראָד פאַרעפנטלעכט געוואָרן אין די העברעאישע צייטונגען אַ מעלדונג פון מאָסקווער באַקאַנטן גביר און נדבן ר׳ קלמן זאב וואָלף וויסאָצקי, אַז ער איז מנדב 60,000 רובל אויף אַ יידישן פילאַנטראָפישן קולטורעלן אַנ־שטאַלט אין תחום המושב, וואָס וועט האָבן אַ רעגירונגס־דערלויבעניש. אַזוי ווי וויסאָצקי האָט דאָ געהאַט צוויי מחותנים, ר׳ חיים־בער מיט זיין זון לעאָן זאָקהיים, האָט יודל קאַלעצקי דורך זייער השתדלות אויסגעווירקט, אַז וויסאָצקי האָט באַ־

שטימט די 60,000 רובל אויף דער תלמוד־תורה און האַנטווערקער־שול, וואָס וועט געגרינדעט ווערן אין ביאַליסטאָק. אויף דעם יסוד פון דער נדבה האָט מען אָנגעגעבן צום „פאָפּעטשיטעל" פון „אוטשעבני אָקרוג" [רעגירונגס־הויפּט אויפן געביט פון בילדונג פאַר אַ גאַנצן קרייז] אַן אוסטאָוו פון אַ ביאַליסטאָקער תלמוד־תורה מיט אַן האַנטווערקער־שול ביי איר. דעם 31טן יאַנואַר, 1901, האָט דער קאָמיטעט, וואָס זיך געגרינדעט פאַר דעם צוועק, באַקומען די רעגירונגס־באַשטעטיקונג מיט דער דערלויבעניש אַרויסצונעמען אויף זייער אויס־האַלטונג 10,000 רובל יערלעך פון קאַראַבקע.

עס איז ווערט צו באַמערקן, אַז די דערלויבעניש האָט געקענט באַקומען ווערן נאָר אויף אַ גרינדונג פון אַ תלמוד־תורה, וואָס אַ האַנטווערקער־שול איז ביי איר אַ בייזאַך, אָבער אויף אַ גרינדונג פון אַ האַנטווערקער־שול פאַר זיך וואָלט מען ניט געקענט באַקומען קיין דערלויבעניש פון דער צאַרישער רעגי־רונג [13].

לויט דער דערלויבעניש דאַרף געלערנט ווערן אין דער תלמוד־תורה 18 שעה אַ וואָך העברעאישע לימודים און 17 שעה אַ וואָך רוסיש און אַלגעמיינע לימודים, לויט דער פּראָגראַם פון אַ פאָלקשול אויך אין רוסיש, נאָר די ערשטע צייט איז ניט פאַרבאָטן זיך צו באַנוצן אויך מיטן „יידישן זשאַרגאָן". אין דער האַנטווערקער־שול דאַרף מען לערנען פראַקטיש די מלאכות: טאָקעריי, מעכא־נישע וועבעריי און שפּינעריי און אויך די טעאָרעטישע ידיעות וועגן זיי.

דער פונדאַמענט פון בנין איז געלייגט געוואָרן מיט גרויס פּאַראַד. דער שפּעטער טרויעריק באַרימט געוואָרענער סטאָליפּין, דעמאָלט גראָדנער גובער־נאָטאָר, האָט געלייגט אין אים דעם ערשטן שטיין.

די בנינים פון דער תלמוד־תורה און האַנטווערקער־שול, וואָס זיינען נאָך היינט כמעט די גרעסטע און פראַכטפולסטע אין שטאָט, זיינען פאַרענדיקט גע־וואָרן אין 1905. צו דער פאַרענדיקונג האָט געפעלט 8,000 רובל. איז קאַלעצקי צוגעפאָרן צו וויסאָצקין, האָט ער דאָס באַקומען פון אים.

אויף דעם אינעווייניקסטן אייגאַרדענען און אויף די מאַשינען האָט שוין געגעבן דאָס געלט יק"א — א סומע פון 30,000 רובל. דאָס איבעריקע האָט מען גענומען פון לויפיקן בודזשעט.

די ביאַליסטאָקער יידישע גבירים האָבן אויף אַלעם געגעבן נ א ר עטלעכע טויזנט רובל.

---

13. לויט ווי עס האָט מיר איבערגעגבן פאלק קעמפּנער, וואָס איז געפאָרן דעמאָלט קיין ווילנע צו באַקומען דעם אוסטאָוו אויף אַ האַנטווערקער־שול, האָט אים דער דעמאָלטדי־קער אוטשאַני יעוורעי ביים ענעראַל־גובערנאַטאָר געוויזן אַ געזעץ אין רוסישן קאָדעקס, אַז קהל האָט דאָס רעכט צו עפענען אַ תלמוד־תורה מיט אַ האַנטווערקער־שול צו איר. האָט מען אָנגעגעבן אַזאַ בקשה וואָס איז באַשטעטיקט געוואָרן.

דער וואוקס פון דער אַנטוועקער־שול

סיי די תלמוד־תורה, סיי די אַנטוועקער־שול זיינען פון אַנהייב אָן זייער גוט אָוועקגעשטעלט געוואָרן, מיט די בעסטע דירעקטאָרן און לערערס.

אין דער תלמוד־תורה האָבן געלערנט 253 שילערס — אין צוויי גרופּן־קלאַסן מיט צוויי צוגאָב־קלאַסן. דער קורס האָט געדויערט פיר יאָר.

אין דער אַנטוועקער־שול איז פון אַנהייב געווען אַ גרויסער אַנלויף פון קאַנדידאַטן. אָבער דאָס ערשטע יאָר האָבן געלערנט מער ניט ווי 40 שילערס, ווייל מען האָט מער אין איין קלאַס ניט געקענט אָננעמען. שפּעטער איז דער חשק אָנצוקומען אַהין געוואָרן שוואַכער, און עס זיינען אָנגעקומען אין שול נאָר צו 25 שילערס יערלעך. און דאָס אויך איז נייטיק געווען צוצוציען אויף אַ קינסטלעכן אופן. מען האָט געגעבן מיטאָגן די שילערס און אַנדערע אויך געלט־אונטערשטיצונגען. קיין געגויען באַריכט פון דער צאָל שילערס און אַבסאָל־וועגטן פון פאַר דער מלחמה האָבן מיר ניט, ווייל די אָקופּאַציע־מאַכט, וואָס האָט פאַרנומען די גאַנצע געביידע פון דער שול, האָט צעשטערט דעם אַרכיוו.

דער חורבן וואָס די דייטשן האָבן אָנגעמאַכט

די גאַנצע צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע האָט די דייטשע מיליטער־מאַכט פאַרנומען פאַר זיך דעם גאַנצן בנין פון דער אַנטוועקער־שול פאַר אַ צענטראַל־סטאַנציע פאַר אַלע אירע מינים טעלעפאָנען און ראַדיאָ־סטאַנציעס פון דער געגנט. אויך האָט זי דאָ געהאַט, ווי עס ווייזט אויס, איר טעכנישן וואַרשטאַט. זי האָט אַהער קיינעם ניט אַריינגעלאָזן. אַז די דייטשע מאַכט האָט פאַרלאָזן ביאַליסטאָק, האָט מען דאָ געפונען אַ גאַנצן חורבן: די בעסערע מאַשינען האָט זי אַרויסגעפירט, די איבעריקע האָט זי צעבראָכן. זיינען איבערגעבליבן גאָנץ נאָר די וועבשטולן און איין הובל־מאַשין. דעם גרעסטן טייל מאַשינען, וואָס געפינען זיך היינט אין דער אַנטוועקער־שול, האָט מען אינגעקויפט נאָך דער מלחמה. אויף דעם האָט געגעבן געלט ווידער די יק״א און אויך דער דזשאָינט.

דער איצטיקער אינוועניטאַר פון דער שול

די שול פאַרמאָגט היינט וווייטערדיקע מאַשינען:

ש ל א ס ע ר י י ־ א פ ט י י ל ו נ ג: 2 טאָקאַרניעס, איין־מעטראָוו; 2 טאָקאַרניעס, צוויי־מעטראָוו; 2 טאָקאַרניעס, דריי־מעטראָוו; 2 בויערמאַשינען ביז 16 מם; אַ בויערמאַשין ביז 300 מם; 1 קלייניע בויער־מאַשינקע, 1 פוסבויער־מאַשין ביז 32 מם; 1 הובל־מאַשין; 1 שעפינג; 1 אוניווערסאַלע פרעסמאַשין; 1 אוניווערסאַלע שלייפמאַשין; 1 מעכאַנישע זעג; 1 שטויסמאַשין. די דאָזיקע

מאַשינען וועלן געטריבן דורך 2 עלעקטרישע מאָטאָרן: 1 — דריי פ״ק און 1 — פינף פ״ק.

דעם 22טן דעצעמבער, 1935, האָט מען געגרינדעט אין דער שול אַן עלעק־טרישע שווייסערייַ און ניקלערייַ אויפן נאָמען פון דעם פרי פאַרשטאָרבענעם אפרים, אַ זון פון חנא זילבערבלאָט. דאָס האָט געקאָסט 6,000 זלאָטעס.

אין ש מ י ד ע ר י י זיינען פאַראַן: 1 וועגטילאַטאָר, 4 שמיד־אויוונס, 1 עלעקטרישער מאָטאָר פון פינף פ״ק.

אין ס ט א ל ע ר י י: 1 הובל־מאַשין, 1 באַנדזעג, 1 אוניווערסאַלע פרעס־מאַשין מיט אַ קרייז־זעג און בויערמאַשין, 1 עלעקטרישער מאָטאָר פון פינף־זעקס פ״ק, 1 מאָטאָר פון אַיין פ״ק.

אין ו ו ע ב ע ר י י: 6 מעכאַנישע וועבשטולן פון פאַרשיידענע סיס־טעמען; 1 בוימשטול; 10 האַנטשטולן; 6 מאָטאָרן צו אַיין פ״ק; 1 מאָטאָר מיט אַ האַלבע פ״ק.

אין ש פ י נ ע ר י י: 1 זאַץ־מאַשינען 60 צאָל ברייט, 1 מישוואלף, 2 סעלעפאַקטאָרן, 2 שפול־מאַשינען, 1 עלעקטרישער מאָטאָר פון צען פ״ק, 1 מאָ־טאָר פון פופצן פ״ק.

אין דער ע ל ע ק ט ר א ־ ט ע כ נ י ש ע ר אַפּטיילונג: 1 מאָטאָר פון 3,5 פ״ק פאַר בייטשטראָם, 1 דינאַמאָ פאַר בייטשטראָם; 1 מאָטאָר פון 3,5 פ״ק פאַר גלייכשטראָם, 1 דינאַמאָ פאַר גלייכשטראָם; 1 פאַרטייל־ברעט מיט אַלע אינסטאַלירונגען.

חוץ דעם פאַרמאָגט די האַנטווערקער־שול: אַ דאַמפקעסל מיט אַ דאַמפמאַ־שין, וואָס זיינען ניט טעטיק צוליב דער קליינער קראַפט זייערער.

דער בודזשעט פון דער שול

דער בודזשעט פון דער שול באַטרעפט איצט 70,000 זלאָטעס.

די מקורים פון הכנסה זיינען: יק״א — 30%; מאַגיסטראַט — 15%; שכר־לימוד — 10%; הכנסה פון וואַרשטאַטן — 25%. עס בלייבט דערביי אַ דעפי־ציט פון 20%, ד״ה פון 14,000 זלאָטעס.

דאָס בילד פון דער הוצאה איז אַזאַ: פּערסאָנאַל (לערער, אינסטרוקטאָרן, אַדמיניסטראַציע) — 60%; סאָציאַלע פאַרזיכערונג — 8%; אויסהאַלטונג פון די וואַרשטאַטן 18%; אויסהאַלטונג פון די לאָקאַלן — 9%; פאַרשיידענע הוצ־אות — 5%.

דער מצב פון דער האַנטווערקער־שול נאָך דער מלחמה

נאָך דער מלחמה איז די האַנטווערקער־שול ווידער געעפנט געוואָרן דעם 21טן יולי, 1921. צוליב דעם וואָס מען לערנט אין יידיש, האָט די שול די ערשטע דריי יאָר ניט באַקומען פון דער פוילישער רעגירונג קיין קאָנצעסיע, קיין אָפּי־ציעלע אָנערקענונג. ערשט אין 1924 איז באַקומען געוואָרן די קאָנצעסיע.

שילערס ווערן אין איר אויפגענומען פון 14 ביז 17 יאָר מיט אַ בילדונג פון לכל־הפּחות 5 קלאַסן פאָלקשול. דער קורס אין דער האַנטווערקער־שול געדויערט דריי יאָר.

אין משך פון די עלף יאָר, וואָס די שול עקסיסטירט נאָך דער מלחמה, האָבן זי באַזוכט 885 שילערס. עס האָבן געענדיקט די שול ס״ה 159 שילערס, אין דעם: שלאָסערס — 103, סטאָליאַרעס — 33, טעקסטיל־פאַכלייט — 15, עלעקטראָטעכניקער — 8.

די טעקסטיל־אָפּטיילונג איז די לעצטע צייט ניט טעטיק, ווייל אין טעקסטיל־פאַך זיינען פאַראַן אַ סך אַרבעטלאָזע, ווייל מען דעם פאַך ניט לערנען, נאָר אויף די שטולן אַרבעטן די געוועזענע שילערס אויף לוין, אין סעזאָן־צייט.

פון די 159 אַבסאָלווענטן האָבן 32 עמיגרירט, די איבעריקע האָבן זיך אייגענאַרדנט אין לאַנד.

מיטן אָטעסטאַט פון דער האַנטווערקער־שול קענען די אַבסאָלווענטן אָנקומען אין אַן אויסלענדישן פאָליטעכניקום ווי למשל אין: גרענאָבל, גענט, ליעזש א״א, וואָס נאָך אַ 4־יאָריקן קורס באָקומען זיי דעם טיטל אינזשיניר.

וואָס מאַכן דורך די שילערס אין משך פון די דריי יאָר? זיי באָקומען:

א) אַ טעאָרעטישן קורס פון אַלגעמיינע לימודים, ווי אַריטמעטיק, אַלגעברע, פיזיק, פריי צייכענען, רעליגיע, פויליש, פוילישע היסטאָריע און געאָגראַפיע, היגיענע, און פון ספּעציעלע לימודים: געאָמעטריע מיט געאָמעטרישן צייכענען, טריגאָנאָמעטריע, סחורה־קענטעניש, מאַשין־לערע, פראַקטישע מעכאַניק, פעסטקייט־לערע, עלעקטראָטעכניק, פאַך־קאַלקולאַציע און פאַך־צייכענונגען;

ב) אַ פראַקטישן אַרבעט־קורס אין וואַרשטאַט לויטן אויסגעקלibענעם פאַך: מעכאַנישע שלאָסעריי, מעבל־סטאָלעריי, טעקסטיל אָדער עלעקטראָטעכניק.

דאָס טעאָרעטישע לערנען איז ניט אָפּגעטיילט פון דעם פראַקטישן אויס־לערנען דעם פאַך, נאָר טעאָריע און פראַקטיק זיינען פאַרבונדן און געקניפּט אין איינעם. אַ דאַנק דער דאָזיקער סיסטעם באָווייזט דער דורכשניטלעכער שילער דורכצומאַכן אַזאַ פאַרהעלטעניש־מעסיק גרויסן קורס אין דריי לערניאָרן.

די אַלע לימודים, טעאָרעטישע און פראַקטישע, ווערן געלערנט דורך זעקס לערערס און נייַן אינסטרוקטאָרן. די זעקס לערערס זיינען ספּעציאַליסטן אין די ווייטערדיקע געביטן: 1) פוילישע שפּראַך און לאַנדקענטעניש (אויף פויליש); 2) אַריטמעטיק, אַלגעברע, געאָמעטריע מיט געאָמעטרישן־צייכענען און פיזיק; 3) טעכנאָלאָגיע פון מעטאַלן, מעכאַניק, מאַשינען־לערע, עלעקטראָטעכניק, קאַלקולאַציע, טעכניש צייכענען; 4) פריי צייכענען, פאַך־צייכענען פאַר סטאָלערס, טעכנאָלאָגיע פון העלצער; 5) רעליגיע, יידישע געשיכטע; 6) גימנאַסטיק. די נייַן אינסטרוקטאָרן האָבן אָט די געביטן: 1) שלאָסער, 2) טאָקער, 3) שמידן, 4־5) סטאָלערס, 6) וועבמייסטער, 7) שטולמייסטער, 8) שפּינמייסטער, 9) עלעק־טראָמאַנטער; 6־7־8 זיינען צייטווייליק ניט טעטיק.

דער וועלט פון דער אַנטוועלקער־שול

עס איז גאָר ניט אָפּצושאַצן די גרויסע וויכטיקייט פון דער דאָזיקער שול פאַר דעם יידישן עקאָנאָמישן לעבן. די מלאכה ביי יידן איז פאַר דער מלחמה געווען שטאַרק געפאַלן, סיי אין קוואַליטעט און סיי אין קוואַנטיטעט. זי איז געווען שטאַרק אָפּגעשטאַנען, ווייל עס האָט געפעלט טעאָרעטישע קענטעניש און טעכניש־מעכאַנישע פּראַקטישע אַרבעט, וואָס דאָס האָבן די ניט־יידן באַקומען אין זייערע אַנטוועלקער־שולן, וואַרשטאַטן און פאַבריקן. דאָרט האָבן יידן ניט געקענט אַרבעטן צוליב שבת, און דער עיקר זיינען זיי דאָרט ניט צוגעלאָזט געווארן דורך די ניט־יידישע אַרבעטער — אפילו ניט אין די יידישע פאַבריקן. צוליב דעם איז פיל קלענער געווארן די צאָל יידישע בעלי־מלאכות, און די פאַראַנענע זיינען אויך געווען זייער אָפּגעשטאַנען. אַ גויאישקע שטיקל אַרבעט האָט זיך געריכטן פאַר אַ פולקומער קונסט־אַרבעט, און די יידישע — פאַר אַ געמיינער פושער־אַרבעט. אויך האָבן יידישע עלטערן בעסער געוואָלט דערציען זייערע קינדער פאַר די סוחרישע און אינטעליגענטע פאַכן, וואָס האָבן זיי געגעבן מער פרנסה און כבוד.

אָבער אין דער מלחמה־און נאָך־מלחמה־צייט, באַזונדערס ביי אונדז אין פוילן, וואו דער מסחר און פאַבריקאַציע זיינען שטאַרק געפאַלן, וויל עס פעלט זיי היינט דער רוסישער אָפּזאַץ־מאַרק, און וואו דער ייד וועלט אַרויסגעשטויסן דורך דער רעגירונג און פוילישן פאָלק פון אַלע זיינע דערנערונגס־צווייגן, האָט מען אייגנעזען: יידן אין פוילן מוזן זיך צוריקנעמען צו זייערע גאַנץ אַלטע פרנסה־מקורים, צו ערד־אַרבעט און מלאכה. די היינטיקע יידישע מלאכה מוז אָבער שוין זיין קאָנקורענץ־פעאיק, זי מוז שוין זיין באַגרינדעט טעאָרעטיש און פּראַקטיש אויף פאַך־קענטעניש, וואָס דאָס קען נאָר געבן אַזאַ האַנטוועלקער־שול ווי די ביאַליסטאָקער, וואָס איז היינט פולקומער און בעסער אַוועקגעשטעלט געווארן ווי פאַר דער מלחמה. דעמאָלט האָט זי טיילן פון איר לאָקאַל פאַר־דונגען צוליב דירה־געלט פאַר פרעמדע (אַ טייל פון אונטערשטן שטאָק פאַר מענאַכאַווסקיס יידישער פאָלקשול און פון אויבערשטן שטאָק פאַר דער חברה פון אַנגעשטעלטע). אָבער היינט זיינען פאַרנומען אַלע שטאָקן נאָר פאַר דער האַנטוועלקער־שול, און עס איז איר נאָך צו ענג, וויל דער צושטראָם פון שילערס איז היינט פאַרדרייפאַכט אַדער פאַרפירפאַכט געווארן.

דאָס באַוויזט אַז דער ביאַליסטאָקער יידישער עולם האָט שוין אַנגעהויבן צו פילן די באַדערפענישׂ צו לערנען קינדער פאַך־קענטעניש, מלאכות. עס ווערבירן זיך היינט די שילערס ניט נאָר פון די אַרעמערע שיכטן ווי פריער, וואָס מען זיי געדאַרפט צוציען צו דער שול דורך אומזיסטע מיטאָגן און געלט־אונטערשטיצונגען. מייסטנס זיינען זיי היינט פון די מיטעלע שיכטן, ווי עס

באַווייזט די רשימה פון די אָנגענומענע שילערס אין יאָר 1930־1931. זיי קומען פון ניין פאַרשיידענע שיכטן: 1) ערד־אַרבעטער — 2 שילערס, 2) פאַבריקאַנטן — 12, 3) האַנטווערקער — 35, 4) פאַבריק־אָנגעשטעלטע — 5, 5) אַרבעטער — 27, 6) העכערע־סוחרים — 45, 7) האַנדל־און ביוראָ־אָנגעשטעלטע — 7, 8) לערערס — 7, 9) פאַרשיידענע פאַכן — 24; צוזאַמען ס״ה 164.

אין 1936 זיינען אָנגענומען געוואָרן ביז 200 שילערס.

פאַרקערט, פון די גאָר אָרעמע שיכטן קומען אָן גאַנץ ווייניק, ווייל זיי קענען ניט אויסהאַלטן צו גיין דריי יאָר אין דער שול; זיי גייען תיכף אַריין אין וואַרשטאַט צו טערמינעוון אַ קורצע צייט אָן געהאַלט און גלייך צו באַקומען אַ וועלכן עס איז לוין.

ה. די ביאַליסטאָקער יידישע פראָפעסיאָנעלע פרויען־שול

אָ האַנטווערקער־שול פאַר מיידלעך איז אין ביאַליסטאָק געגרינדעט געוואָרן אין יאָהר 1905.

אָנאָלאָגיש צו דער האַנטווערקער־שול פאַר יינגלעך האָט מען אויך דאָ זיך געדאַרפט קליגן צו באַקומען אַ באַשטעטיקטן אוסטאָוו פאַר אַ יידישער פראָפעסיאָנעלער פרויען־שול, מיט אָן אָפטיילונג פאַר אלגעמיינע לימודים.

פון אָנהייב האָט די שול זיך געעפנט אין אַ געדונגענעם לאָקאַל ביי פרעסן, וואו זי איז געווען אַ האַלב יאָר. אין דעם זעלביקן יאָר איז אָפגעקויפט געוואָרן דאָס הויז פון דוד סוכאָוואָלסקי פאַר 10,000 רובל, וואָס העלענע טרילינג האָט מנדב געווען פאַר דעם צוועק צו פאַראייביקן דעם אָנדענק פון איר פאַרשטאָרבענעם מאַן חיים אברהם טרילינג. אין דעם ניי געקויפטן הויז איז די שול אַריין און האָט שוין געקענט זיך אָנטוויקלען. אָבער אין דער מלחמה־צייט האָט דער ועד־הקהל פראָווויזאָריש אָפגעגעבן דעם בנין פאַר אַ אַרבעטער־קיך; האָט דער „בונד״ עס מחזיק געווען פאַר זיך. היינט איז דאָרטן אַ צישאָ־שול.

אַ פיר־יאָריקער קורס איז געווען באַשטימט אין דער אָנפאַנג־שול פאַר אַלגעמיינע לימודים און פיר יאָר פאַר דער פראָפעסיאָנעלער שול. אין דער אָנפאַנג־שול איז שוין געווען אַ קורס פאַר האַנטאַרבעט, נייען אויף אַ מאַשין און די ערשטע שריט פאַר שניידעריי. אין דער פראָפעסיאָנעלער שול האָט מען געלערנט די קונסט־שניידעריי און האַנט־אַרבעט. עס איז אויך געווען אָן אָפטיילונג פון הוט־מאַכעריי. שפעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער לאָקאַל פון ביידע שולן אין אייגענעם הויז איז צו קליין, און ווייל ער איז וויט פון צענטער שטאָט, איז ער ניט צוגעפאַסט אויף צו נעמען באַשטעלונגען, וואָס דאָס איז

געווען אַ גרויסע הכנסה פאַר דער שול. האָט מען געמוזט דינגען פאַר דער שול אַ באַזונדערן לאָקאַל, פריער ביי ראָזענבערגן און שפּעטער ביי יודל קאַלעצ־קין אין הויז, אויף דער היינטיקער פּילסודסקי־גאַס.

אין 1910 ווען מען האָט דורכגעפירט די צעטיילונג פון דער אָנפאַנג־שול און דער פּראָפּעסיאָנעלער, האָבן ביידע פונקציאָנירט מיט 8 קלאַסן און 281 שי־לערינס. אין 1913 זיינען געווען אין דער אָנפאַנג־שול 206 שילערינס און אין דער פּראָפּעסיאָנעלער 164.

די הכנסה פון דער שול איז אין 1913 געווען: 5,000 רובל פון יק״א, 2,000 פון קאַראָבקע, 1,500 פון מיטגליד־אָפּצאָל, 1,200 פון באַשטעלונגען אין דעם וואַרשטאַט, 600 שכר־לימוד, 300 — פּראָצענטן פון קאַפּיטאַל, 2,100 — פון אונטערנעמונגען און נדבות; צוזאַמען 12,100 רובל. דאָס האָט געדעקט די הוצאה אויף לערערס, מייסטערינס, פאַרוואַלטער, דירה־געלט, באַהייצונג אד״גל.

אין 1914, אין לעצטן פאַר־מלחמה־יאָר, איז די הכנסה געווען 14,913.88 רובל און די הוצאה איז געווען 45.23 רובל וויניקער.

די שול האָט געהאַט אַ גרויסע ווירקונג אויף דער יידישער אַרעמער און מיטעלער באַפעלקערונג. עס זיינען פון איר אַרויס געבילדעט טיכטיקע שנייי־דערינס. דער צושטראָם פון שילערינס איז אַלע מאָל געווארן גרעסער און מען האָט שוין געקליבן געלט אויף אויפּצושטעלן נאָך אַ מויער אין איר אייגענעם הויף, אָבער די מלחמה האָט אַלץ צעשטערט.

די פּאַרזיצערין איז געווען העלענע טריליגג,וויצע־פּאַרזיצער און קאַסירער ד״ר מ. א. פּערעלשטיין, סעקרעטאַר אינזשיניר ס. י. קאַלעצקי.

אין דער מלחמה־צייט האָט אין גאַנצן אויפגעהערט די עקסיסטענץ פון דער פּראָפּעסיאָנעלער פרויען־שול. נאָך דער מלחמה איז געגרינדעט געווארן דורך דער אָרט־געזעלשאַפט אין יאָר 1923 אַ האַנטווערקער־שול פאַר מיידלעך מיט אַ דריי־יאָריקן קורס.

ו. די ערשטע יידיש־נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע „סינטעז"־שולן

וויסאָצקיס תלמוד־תורה

די תלמוד־תורה, וואָס אויף איר נאָמען האָט זיך געגרינדעט די האַנטווער־קער־שול, אָדער ווי זי האָט זיך אָנגערופן ו ו י ס א צ ק י ס ת ל מ ו ד־ ת ו ר ה, איז דאָ געווען די ערשטע שוואַלבּ, דער ערשטער עטאַפּ אין דער נייער יידישער מאָדערנער נאַציאָנאַלער דערציאונג־באַוועגונג — אַ סינטעז פון די רעגירונג־וועלטלעכע און נאַציאָנאַל־העברעאישע שולן. וויסאָצקיס תלמוד־תורה איז געווען אַ פולקאָמע רעגירונג־שול לויט איר פּראָגראַם, דאָך איז זי

אין יענער צייט געווארן די בעסטע יידיש־נאַציאָנאַלע ציוניסטישע שול אין ביאַליסטאָק.

פאַרשיידענע גינסטיקע באַדינגונגען האָבן זיך צוזאַמענגעטראָפן, אַז עס זאָל קענען געשאַפן ווערן אַזאַ טיפּ שול, ניט געקוקט אויף דעם וואָס זי איז געווען אונטער דער נאָענטסטער השגחה פון גראָדנער רעגירונג־דירעקטאָר פון די פאָלקשולן. עס האָבן דאָ געווירקט, ערשטנס, די גרויסאַרטיקע געביידע אַליין מיט אירע באַקוועמע גרויסע און הויכע צימערן, פול ליכט און לופט; צווייטנס, דער אויפזיכט־קאָמיטעט איז באַשטאַנען פון נאַציאָנאַלע, באַוואוסט־זיניקע, איבערגעגעבענע ציוניסטן מיטן געווועזענעם ראַבינער דאָקטאָר מאָהילע־ווער בראש. האָט זיך דער קאָמיטעט געשטעלט פאָר אַ ציל צו מאַכן די דאָזיקע תלמוד־תורה פאָר אַ נאַציאָנאַלער מוסטער־שול. פאָר דעם צווועק האָבן זיי אויפ־גענומען, לויט דעם פאָרשלאָג פון ח. פיאַלקאָוו, וואָס איז געווען דער באָפולמעכ־טיקטער און אינסטרוקטאָר פון דער חברה „מפיצי השכלה" אין פעטערבורג, וואָס איז גראָד געווען אַ ציוניסט און פּעדאַגאָג (און לכתחילה איז ער געווען אויפגענומען פאַרן דירעקטאָר פון ת״ת) פאַרן דירעקטאָר פון דער ת״ת — ש. גראָסמאַן, אַ באַקאַנטער ציוניסט און פּעדאַגאָג פון דרום־רוסלאַנד. דער דאָזיקער אויסווואָל איז געווען זייער אַ געלונגענער. ש. גראָסמאַן איז געווען אַ גרויסער פּעדאַגאָג, זייער אַן ענערגישער מענטש און אַן איבערגעגעבענער העברעאיסט און ציוניסט [14].

ער האָט אויסגעקליבן אַ לערער־פּערסאָנאַל פון די בעסטע יונגע כוחות פאָר די העברעאישע און רוסישע לימודים. די שול האָט געהאַט לויט איר אוס־טאָוו אַ דערלויבעניש צו מעגן לערנען די ערשטע צייט אויך אַנדערע לימודים, אויסער העברעאיש, אין „יידישן זשאַרגאָן". האָט ער עס פאַרביטן ממילא אויף העברעאיש. איז אַרויסגעקומען אַ העברעאיש־נאַציאָנאַלע שול מיט עברית בעב־ריית. די אַבסאָלוועטן פון דער שול האָבן געוואוסט אויסגעצייכנט העברעאיש אין רעדן און אין שרייבן, אויך תנ״ך, די העברעאישע ליטעראַטור נאָך תנ״ך, יידישע געשיכטע און די יסודות פון דער יידישער רעליגיע, אויך די רוסישע שפּראַך און איר ליטעראַטור און אַלע עלעמענטאַרע לערן־לימודים [15].

אין דער שול האָבן געלערנט 253 שילערס אין 5 קלאַסן; דאָס ערשטע לערן־יאָר האָט געהאַט צוויי פאַראַלעלע קלאַסן. די הכנסה האָט די תלמוד־תורה גע־האָט פון דער קאָראָבקע — 6,740 רובל יערלעך.

14. וי וויט ער איז געווען אָנגערקענט און באַוווּסט, באַווייזט די גרויסע 25־יאָריקע יוביליי־פייערונג (וואָס מ׳האָט אים געמאַכט אין ביאַליסטאָק דעם 6טן נאָוועמבער, 1913), זינט ער איז געווען לערער און פּעדאַגאָג: 20 רעדנער פון די גרעסטע אינטעליגענטן און נכבדים, צווישן זיי דער שול־אינספּעקטאָר, האָבן געערעט פאָר אים לויב־רעדעס.

15. איך בין צוגעצויגן געווארן צו אַלע זיצונגען בייַ דער גרינדונג פון דער תלמוד־תורה און אויך די עקזאַמענס. פלעג איך יעדעס מאָל נתפעל ווערן פון די אויסגעצייכנטע קענטע־נישן פון די תלמידים, וואָס זיינען געווען פון דעם אָרעמסטן קלאַס.

דער שעהן־פּלאַן איז געווען אַזאַ:

לימודים	1טער קלאַס	2טער קלאַס	3טער קלאַס	4טער קלאַס	5טער קלאַס
יידישע רעליגיע	1 שעה	1 שעה	1 שעה	1 שעה	1 שעה
העברעאיש	8 "	7 "	6 "	6 "	6 "
תנ"ך	5 "	6 "	5 "	5 "	4 "
יידישע געשיכטע	—	—	2 "	2 "	3 "
רוסישע שפּראַך	8 "	11 "	7 "	7 "	7 "
פּאַך־קענטעניש	2 "	2 "	2 "	2 "	2 "
אַריטמעטיק	5 "	5 "	5 "	4 "	4 "
געאָגראַפּיע	—	—	2 "	2 "	2 "
געשיכטע	—	—	2 "	2 "	2 "
שיין־שרייבן	3 "	—	—	—	—
זינגען	2 "	2 "	2 "	2 "	2 "
גימנאַסטיק	2 "	2 "	2 "	2 "	2 "
געאָמעטריע	—	—	—	1 "	1 "

מ'האָט שפּעטער פאַרגרעסערט די תלמוד־תורה אויף זעקס קלאַסן און מען האָט איינגעפירט אין די לימודים בוכהאַלטעריע און דייטש, כדי די אַבסאָלוונטן זאָלן זיין צוגעגרייט צו קענען זיין גוטע אָנגעשטעלטע אין האַנדלס־געשעפטן און פאַבריקן[16]. די תלמוד־תורה האָט זיך נאָך געהאַלטן אין אַנטוויקלען, נאָר די מלחמה האָט איבערגעהאָקט איר טעטיקייט. נאָך דער מלחמה האָט פאַרנומען איר אָרט אַ תּרבות־שול.

די חדרים פון לומדי ש"ס

וויסאָצקיס תלמוד־תורה האָט ניט געקענט דערפילן דעם אידעאַל פון דעם מער רעליגיעזן, אָבער מאָדערנערן יידן. דער נאַציאָנאַלער גייסט איז אין דער שול געווען דער איבערוועגנדיקער אַזוי ווי אין די היינטיקע תּרבות־שולן. אָבער די רעליגיעזע לימודים זיינען דאָרט געלערנט געוואָרן נאָר ווי זייטיקע זאַכן. די רעליגיע איז ניט געוואָרן די לעבנס־נאָרמע פון דעם שילער.

דעריבער האָט זיך אַ גרופּע רעליגיעזע און מאָדערנערע יידן אונטערגענומען צו שטעלן אַ טריט ווייטער, צו מאַכן אַ נייעם עטאַפּ און צו גרינדן שולן אָדער חדרים, וואָס זאָלן זיין אַ סינטעז פון רעליגיעז־נאַציאָנאַל־העברעאישע און אַלגעמיין־וועלטלעכע שולן, וואָס אין זיי זאָל זיין דער עיקר די רעליגיעזע לימודים ווי אין די פרומע חדרים, אָבער זיי זאָלן זיין פאַראייניקט מיט די וועלטלעכע לימודים. דער ציל איז אויך געווען אַז די לעבנס־נאָרמע פון די תלמידים, וואָס ווערן אין זיי דערצויגן, זאָל זיין די רעליגיע.

16. זען ח. ח. פּיאַלקאָווס אַרטיקל אין Вестник О-ва Распространения Просвещения м. Евр. в России, 1911, № 3, стр. 119-121.

אין דער שפּיץ פון דער דאָזיקער גרופּע איז געשטאַנען דער היגער שו״ב דער פּאַרשטאַרבענער ר׳ ל י פ ע פ א ט , א גרויסער אידעאַליסט און אַ זייער ענערגישער מענטש, וואָס די אידייע פון דעם דאָזיקן סינטעז איז געווען זיין לעבנס־אויפגאַבע. ער איז געווען אין ביאַליסטאָק די צענטראַלע פּערזענלעכקייט פון אָט דעם מין דערציאונגס־אַנשטאַלט, וואָס האָט שפּעטער נאָך דער מלחמה זיך זייער גוט אַנטוויקלט.

די גרופּע פּיאָנירן איז אַנטשטאַנען אין יאָר תר״ע (1910) פון דעם לומדי ש״ס־בית־מדרש (אנגערס גאַס — וועראַלסקי), און דעריבער זיינען די חדרים וואָס די גרופּע האָט געשאַפן געווען באַקאַנט אונטער דעם נאָמען: לומדי־ש״ס־חדרים. זיי האָבן גלייך פאַרלייגט אזעלכע חדרים אין קאַלעצקיס הויז (ליפּאָווע — פּילסודסקי). זיי האָבן געהאַט אַ סך אַ ברייטערע פּראָגראַם פון די יידישע און אַלגעמיינע לימודים און האָבן איבערהויפּט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ פּרואוו צו פאַרגעזעלשאַפּטלעכן דעם חינוך און אים שטעלן אונטער דעם קאָנטראָל און אויפזיכט פון ציבור און עלטערן. זיי האָבן געזען זייער ענדציל אין אַ גוטן סינטעז צווישן די יידישע רעליגיעז־נאַציאָנאַלע און אַלגעמיינע לימודים.

אַזוי ווי דאָס רוסישע געזעץ האָט פאַרבאָטן צו לערנען אַלגעמיינע לימודים אין די חדרים, האָבן זיי זיך פאַראייניקט מיטן אינסטיטוטשיק מענאַכאָווסקי, און אונטער זיין שילד זיינען לעגאַליזירט געווארן די חדרים ווי אַ נאָכמיטאָג־שול, וואו דעמאָלט זיינען געלערנט געווארן אַלע לימודי־חול. די געזעלאַשפט איז באַלד צוגעטראָטן צו אַנגאַזשירן די בעסטע מלמדים און לערער־כוחות פון ביאַליסטאָק און אין דער סביבה און האָט געוואונען דעם צוטרוי פון אַ גרויסן קרייז אין דער געזעלשאַפט. ווינטער, תרע״א (1911) זיינען די חדרים אַריבערגעפירט געווארן אין דעם הויז פון שענבארסקי (ליפּאָווע — פּילסודסקי, 27) אין געווען זענעם לאָקאַל פון דער שול „עדת ישורון״. דאָרט איז אויך איינגעאָרדנט געווארן אַ באַזונדערער בית־מדרש, וואו עס האָבן זיך קאָנצענטרירט אַלע מיטגלידער פון דער געזעלשאַפט, וואָס זיינען דאָס רוב געווען עלטערן פון די תלמידים.

עס האָט זיך אַבער געזומען שפּירן די נייטיקייט אין אַ ספּעציעל־צוגעפּאַסטן לאָקאַל, וואָס זאָל שטימען מיט די פּאָדערונגען פון אַזאַ אַנשטאַלט. נאָך גרויסע אַנשטרענגונגען האָט די געזעלשאַפט אָפּגעקויפט אַ גרויסן פּלאַץ אויף שלאַ־כעטסקע (אדל־גאס) און איז צוגעטראָטן, אויף צומאַרגנס נאָך תשעה־באב, תרע״ב (1912), צו לייגן דעם פונדאַמענט פון אַ נייעם בנין. אין משך פון קרוב אַנדערט־האַלבן יאָר איז אויפגעשטעלט געווארן דער בנין פון דער געזעלשאַפט: אַ שיי־נער צוויי־שטאָקיקער מויער, וואָס אַנטהאַלט צוועלף גרויסע ליכטיקע צימערן, אַחוץ אַ זאַל און ביורא־צימערן און אַ באַזונדערן גרויסן בית־מדרש פאַר די מיטגלידער פון דער געזעלשאַפט און עלטערן פון די תלמידים. פּורים־צייט, תרע״ד (1914) האָבן שוין די חדרים פון „לומדי ש״ס״ זיך געפונען אין נייעם

לאָקאַל, און אין דעם זעלביקן יאָר פּאָר פּסח איז באַנייט געוואָרן אויך דער בית־מדרש.

די גרופּע עסקנים אַרום די חברים זיינען אַלע פון דעם יידישן מיטלקלאַס. זיי זיינען ביז היינט די איינציקע אין ביאַליסטאָק וואָס האָבן אויפגעשטעלט אַ בנין ניט נאָר אויף צו דאַוונען, נאָר פּאָר אַ גרויסן דערציאונגס־צוועק, און דער־ביי אריינגעלייגט אין אים ווער אַ סך מי און ענערגיע, ווער אויך גרעסערע סומעס געלט. פון זיי איז נייטיק צו דערמאָנען די ווייטערדיקע פּערזאָנען: ר׳ ליפּע פּאַט, ר׳ יעקב שוואַרץ, ר׳ ישׂשכר ראָזען, ר׳ מאָטל מאיר רובינאָוויטש, ר׳ לייב לעווין, ר׳ חיים באַגאָן, ר׳ יעקב שפּירא. לויט די דעמאָלטדיקע פּאָר־העלטענישן איז עס געווען זייער אַ גרויסע דערגרייכונג, וואָס איז דערמעג־לעכט געוואָרן אויסשליסלעך אַ דאַנק דער גרויסער ענערגיע און מסירת־נפש פון עטלעכע פון די דערמאָנטע פּערזאָנען, וואָס פון זיי האָט זיך אויסגעצייכנט ר׳ יעקב שוואַרץ. דערצו האָבן אַ סך צוגעהאָלפן: דער באַקאַנטער עסקן ר׳ משה מרדכי מאַניסעוויטש, וואָס האָט חוץ מיט זיין אייגענער גרויסער נדבה געשטיצט די געזעלשאַפט מיט גרעסערע הלוואות ביז צו דער רעאָליזירונג פון דער באַנק־הלוואה, און אויך ר׳ יואל העפּנער פון קיעוו מיט זיין גרויסער נדבה.

לסוף באַקומט די געזעלשאַפט אויך די לעגאַליזאַציע, נאָך אַ השתדלות פון ר׳ יעקב שוואַרץ און ר׳ זלמן ווײַנרייך, ביים גראָדנער גובערנאַטאָר, און זי הייבט אָן אַ נאָרמאַלע עקסיסטענץ, שנת תורה ודעת.

די שול פֿראָגרעסירט. די צאָל תלמידים דערגרייכט שוין 300 מיט צוועלף קלאַסן. אָבער דאָ שפּרינגט אונטער די אָקופּאַציע פון די דייטשן, און די טע־טיקייט פון דער געזעלשאַפט ווערט פּאַראַליזירט. עס שפּירט זיך אַ ירידה אין וואוקס און אַנטוויקלונג פון די חדרים. עס קומען אויף נייע השגות און פּאָדע־רונגען אויפן געביט פון יידישער קולטור און דערציאונג, און די בעסערע עסקנים פון דער געזעלשאַפט מאַכן אַנשטרענגונגען איינצוהאַלטן אין וועלכער עס איז פּאָרם די דאָזיקע חדרים און זיי ביסלעכווייז איבערצובויען אין גייסט פון דער צייט. די צוואַנגשול־סיסטעם, וואָס די דייטשע אָקופּאַציע־מאַכט פירט איין אין אָקופּירטע געגנטן. די פיל דייטשע מלוכישה און פריוואַטע שולן פּאַרכאַפּן אַלץ מער גרעסערע מאַסן תלמידים, און עס בלייבט נאָר פּאָרצוזעצן די אַרבעט אין די ראַמען פון די פּאַרשמעלערטע מעגלעכקייטן.

אָבער כמעט אין משך פון דער גאַנצער אָקופּאַציע־צייט ווערט געפירט אין לאָקאַל פון דער געזעלשאַפט אַן אינטענסיווע נאַציאָנאַל־קולטורעלע טעטיקייט דורך ציוניסטן, איבערהויפט פון די צעירי־ציון: פּאַרשיידענע נאָכמיטאָג־קורסן פאָר יידישע תלמידים פון די דייטשע שולן, אַוונט־קורסן פאָר יוגנטלעכע, וואו עס ווערט געלערנט אין אַ ברייטער מאָס תנ״ך, העברעאיש, אַלטע און נייע לי־טעראַטור, דאָס רוב אויף העברעאיש. אויך ווערן דאָ געהאַלטן די פּעדאַגאָגישע קורסן פאָר געבילדעטע יונגעלייט פון ביידע געשלעכטן.

אָבער צו זייער העכסטער אַנטוויקלונג זיינען די חדרים געקומען ערשט נאָך

דער אָקופּאַציע־צייט, וועלן זי איז געווארן פאַרוואַנדלט אין אַ גרויסער לערן־אינסטיטוציע מיטן נאָמען „תחכמוני“ [17] (זען ווייטער).

ז. ביאַליסטאָקער ישיבות און ראשי־ישיבות

אַ ביז גאָר קורצער איבערבליק איבער ישיבות

חוץ חדרים און תלמוד־תורות צו דערציען יידישע קינדער אויף מקרא (תנ״ך) און תלמוד, און אויסער בתי־מדרשים צו לערנען אין זיי פאַר בעלי־בתים און בחורים נאָך דעם, ווי זיי האָבן געעגזיקט די חדרים און תלמוד־תורות, — זיינען געווען אין די קלענערע און גרעסערע קהילות י ש י ב ו ת, ד״ה אַקאַדעמיעס, סעמינאַרן, הויכשולן פאַר תלמודישער העכערער וויסנשאַפט. אין זיי פלעגן זיך פאַרפולקומען די תלמודיש־דערצויגענע בחורים אויף די העכערע לימודים פון תלמוד: מפרשים, פוסקים און שאלות ותשובות, כדי צו ווערן רבנים, דיינים און סתם־לומדים. אָנגעפירט די ישיבות האָבן גרויסע רבנים און באַזונדערע ראשי־ישיבות. דאָס זיינען געווען די פראָפעסאָרן פון דער תלמוד־דישער וויסנשאַפט.

די ישיבות ציען זייער מסורה נאָך פון ארץ־ישראל אין דער צייט פון בית שני און נאָך אים. די ערשטע ישיבה נאָכן חורבן הבית האָט געגרינדעט רב יוחנן בן זכאי, מיט דער דערלויבעניש פון דער רוימישער מאַכט, וואָס האָט צעשטערט די יידישע פאַליטישע זעלבשטענדיקייט. ער האָט אויפגעשטעלט די ישיבה אין יבנה כדי צו ראַטעווען דאָס יידנטום פון אונטערגאַנג דורכן שאַפן אַ גייסטיקע רעליגיעז־נאַציאָנאַלע זעלבשטענדיקע אַקאַדעמיע, וואָס זי זאָל זיין אַ מוסטער פון דעם גייסטיקן פאַטערלאַנד פאַר אַלע פאַרוואַגלטע יידן אין אַלע גלות־לענדער, ווי עס זאָגט דער תלמוד: „בכל מקום שגולה ישראל גלתה שכינה עמהן“ (מגילה, כט—ע״ב; ירוש׳ תענית, א—ט).

לויט דעם מוסטער פון יבנה זיינען שפעטער געגרינדעט געוואָרן די גרויסע ישיבות אין ארץ־ישראל, אין צפורא, טבריה, און די גרויסע ישיבות פון בבל אין פומבדיתא, סורא, נהרדעא. און שפעטער די ישיבות פון די גאונים. און נאָך שפעטער די ישיבות פון צרפת (פראַנקרייך), ספרד (שפאַניע), אשכנז און איטאַליע, און נאָך שפעטער, קרוב צו אונדזער צייט, די גרויסע ישיבות אין אונדזער געגנט, ווי וואַלאָזשין, מיר, ראַדין אד״גל.

צו דער גרינדונג פון די דאָזיקע ישיבות האָבן גורם געווען ניט נאָר די רבנים. וואו עס האָט זיך געפונען אַ גרויסער רב, וואָס איז נתפרסם געווארן פאַר אַ גאון, א חריף, אַ בקי און א מחדש פון חדושי תורה, האָבן זיך צו אים געצויגן הונדערטער תלמידים פון אַלע לענדער און געגנטן צו לערנען ביי אים, הערן זיינע שיעורים (לעקציעס) און מקבל צו זיין פון אים סמיכה אויף לומדות און אויף הוראה און רבנות.

אויסער די אַלע גרויסע וועלט־באַקאַנטע ישיבות האָבן אַלע גרויסע רבנים געהאַט קלייניע אַרטיקע ישיבות צו לערנען מיט די גרעסערע בחורים נאָך דעם

17. זען ח. י. גאָזשאָלטשאַני, „תחכמוני אין ביאַליסטאָק“, ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, זז׳ 183—186. איך נעם אויך די מאַטעריאַלן פון אַ שריפטלעכן באַריכט וואָס ל. פאַיאַנס האָט מיר איבערגעגעבן.

ווי זיי האָבן געענדיקט די תלמוד־תורה־חדרים און בתי־מדרשים. פאַרן אויפ־נעמען אַ רב פלעגט מען מיט אים אויסנעמען אַ תנאי, ער זאָל לערנען 20־30 בחורים; דער טיטל פון אַזעלכע רבנים איז געווען דעריבער אב״ד און — ור״מ, ד״ה ראש מתיבתא (ראש־ישיבה), ווייל אַ סך פון זיי זיינען געווען ראשי־ישיבות, איידער זיי זיינען געוואָרן רבנים.

די ערשטע ראשי־מתיבתא (ר״מ) אין ביאַליסטאָק

אין דער צייט וואָס ביאַליסטאָק איז געווען אַ קליינע קהילה, האָט זי יוצא געווען מיט דער ישיבה, וואָס איז געווען ביים רב. אינער פון די ערשטע ביאַ־ליסטאָקער רבנים ר׳ קלונימוס קלמן ווערט בפירוש באַטיטלט אויף זיין מצבה ר״מ (ראש־מתיבתא); ר׳ שלמה־זלמן בהר״ח איז פריער געווען ראש־ישיבה אין טיקטין, איידער ער איז דאָ געוואָרן רב אב״ד. האָט ער אוודאי דאָ אויך געלערנט מיט תלמידים. ר׳ וועלוועלע ווערט אַנגערופן דורך די רבנים ווי ר׳ עקיבא אייגער אין שאלות ותשובות צו אים אב״ד ור״מ, און אזוי אויך ר׳ אליקום־געצל אין זיינע ספרים.

אַז ביאַליסטאָק איז אַבער געוואָרן אַ גרעסערע קהילה, האָבן די רבנים שוין קיין צייט ניט געהאַט צו זיין גלייכצייטיק ראשי־ישיבה. זיינען אויפגענו־מען געוואָרן באַזונדערע ראשי־ישיבות און גדולי־תורה. טייל זיינען געווען גלייכצייטיק מו״צים, דיינים. עס זיינען דעמאָלט איינגעאַרדנט געוואָרן באַ־זונדערע בנינים אויף אַ ישיבה. אין דער תלמוד־תורה געפינט זיך אַ פנקס חברה להחזקת הישיבה מיט 18 תקנות, דערביי ווערט ניט אָנגעגעבן די צייט פון איר גרינדונג. אָבער פון יאָר תר״י געפינט זיך אַ חתימה אויפן פנקס פון הרב ר׳ אליקום־געצל, און אין דעם זעלביקן יאָר (שנת יברך בשלום) זיינען זיך אויפגעקומען גבאים פון תלמוד־תורה און דער ישיבה און עס איז געבליבן צוצובויען אויפן פלאַץ פון תלמוד־תורה נייע בנינים אויף אַ ישיבה און חדרים פאַר תלמוד־תורה. און די חברה להחזקת הישיבה האָט זיך מתחיב געווען צו געבן אויף דעם צושטייער 150 רובל.

אָבער שפעטער געפינען מיר, אַז די ישיבה האָט זיך אָפגעטיילט אין אַ באַזונדערן בנין אויף דער הייניטיקער קאלושינסקי־גאַס, און דעריבער רופט זיך ביי יידן נאָך ביז הייניט די דאָזיקע גאַס — „ישיבה־גאַס״. די ישיבה איז געווען לעבן שוסטערשן בית־מדרש, אין דעם הויף, וואָס האָט שפעטער אָפגע־קויפט שמוש. די „קופטשע״ [דער קויף־אַקט] פון דער ישיבה געפינט זיך אין תלמוד־תורה, און זי איז פון דעם 3טן יולי, 1875.

ראשי־ישיבה וואָס זיינען געווען באַוואוסטע פערזענלעכקייטן

דער ערשטער ראש־ישיבה אין ביאַליסטאָק[18] איז געווען איינער פון די גרויסע גאונים אין זיין צייט ר׳ חיים יהושע הכהן בהרב ר׳ ראובן

18. לויט אַ טראַדיציע פון זקנים, זאָל דאָ האָבן געווען ראש־ישיבה אין ביאַליסטאָק הגאון ר׳ גרשון תנחום בהרב הצדיק ר׳ אליהו בנימין, דער מחבר פון אילנע דחיי, 2 טיילן,

בלומענטאַל בן הגאון ר׳ מענדל ז״ל מראצק. ער איז געווען יונגערהייט אַן עילוי, אַ תלמיד פון חתם סופר, פון ר׳ לייב צונץ און פון ר׳ יהודה בכרך. ער איז געווען רב אין מאריאמפאָל און לאַזדיי. ער האָט אָבער ניט געקענט שטימען מיט דער שטאָט, איז ער געוואָרן ראש־ישיבה אין ביאַליסטאָק און גלייכצייטיק אויך מו״ץ, ביז וואַנען עס איז אויסגעבראָכן די מחלוקת צווישן אים מיטן דיין ר׳ לייב כהן וועגן די געגנדז, ווי מיר האָבן שוין דערציילט (זען ז׳ 185), און ער האָט אין תרי״ז פאַרלאָזן ביאַליסטאָק און איז געוואָרן רב אין יאַנאָווע ביז תרכ״ז, און פון דעמאָלט איז ער געווען רב אין קאָמעניעץ ביז תר״מ. נפטר געוואָרן איז ער אין בריסק, און דאָרט געפינט זיך זיין קבר[19].

נאָך אים געפינען מיר דאָ ר׳ מנחם מענדל מברבי זאב ווי ר״מ ומו״ץ. מען האָט אים גערופן: ר׳ מ ע נ ד ל ד ע ר ר א ש־י ש י ב ה. אין תרכ״ג געפינען מיר אים פון די ערשטע בעלי־בתים און גבאים אין בית־מדרש הגבוה. ער איז געווען אַ רייכער ייד, ער האָט געהאַט הייזער אויף וואַרשעווער גאַס. ער פלעגט געבן עסן 20 תלמוד־תורה־קינדער, האָט ער זיך מיט לערנען אין דער ישיבה ניט באַשעפטיקט.

איז געוואָרן ראש־ישיבה הרב ר׳ מ ש ה־י ח ז ק א ל ב״ר ד נ י א ל, דער מחבר פון חידושי מהרמ״י (וואַרשע), אַ תלמיד מובהק פון ר׳ ישראל סאַלאַנטער, און איז געגאַנגען אין זיינע דרכים. מען האָט אים געערט פאַר אַ צדיק. ער איז געווען פריער ראש־ישיבה אין סלאָנים, דערנאָך — רב אין סעלץ,

---

ח״א האַלבערשטאדט, תר״כ; ח״ב ווילנע, תרכ״א, אָבער עס איז שווער איינצופאַסן די צייט. ער איז געווען ר״מ ומ״ץ אין מינסק, נאָך פאַר תר״י, וועז ר׳ אליקום־געצל איז געשטאָרבן, און אין תרי״ג, ט״ז סיון, געפינען מיר זיין הסכמה אויפן נחל איתן (אויפן רמב״ם), קהילה קדושה מינסק. עס וווייזט אפילו פון זיין לשון, אַז ער האָט אַ געוויסע צייט געוואוינט אין ביאַליסטאָק, ווי ער זאָגט אין זיין ספר אילנע דחיי (האַלבערשטאדט, תר״כ) ח״א חידושים ס׳ תל״א, סניף ח׳ שריג ח״ג, דף נ״ג: ובדברי הרמב״ם הנ״ל יש פלפול עצום ואין עת האסף פה רק זאת אזכיר קא בקצרה במה שהקשיתי זה ה׳ שנים בהיות מכון שבתי בק״ק ביאליסטאק יע״א. און אַזוי זאָגט ער דאָרט, אין ח״ב ענף ל״ד, שריג א׳: והנה זה רבות בשנים בהיות מכון שבתי בק״ק ביאליסטאק הארכתי בזה עד הפלפול כחילוקא דרבנן שהגדתי אז בביהכ״נ הגדול דשם (בשו״ת, תר״יד). אָבער ווי שמעון קאָניאַק מאַכט אויפמערקזאַם, זאָגט ער, דאָרט, ענף ל״ט, בשעת ער ברענגט דעם עצם חילוק, וואָס ער האָט געזאָגט אין ביאַליסטאָק, זאָגט ער: וביש״ק כ״ח סיון דרשתי בביהכ״נ הגדול דק״ק הנ״ל, און ברענגט דעם גאַנצן חילוק, זאָגט ער דאָרט: פאַרנדיק פון מעינות הרפואה וחנותי אז את פני העיר דק״ק ביאליסטאק, ביום ו׳ עש״ק, כ״ז סיון שנת תרי״ד וכו׳. וווייזט אויס, אַז ער איז נאָך דורכגעפאָרן ביאליס־טאָק. און איבערהויפט שרייבט ער אין שנת כתר, אין זיין הקדמה, אַז ער איז געווען 25 יאָר ראש־ישיבה אין מינסק. איז ער דאָך ניט געווען אין תרי״ד ראש־ישיבה אין ביאַליסטאָק! אויך אין תרט״ו געפינען מיר אים אין מינסק (זען חלק א׳ ס׳ תכ״ט, ענף ב׳, שריג ב׳, אויך אין ס״א תמ״ד, שריג ב׳ און ווייטער — איז ער אַלץ אין מינסק.

19. זע אויספירלעך זיין ביאָגראַפיע אין ספר דברי רד״ק, שו״ת (וואַרשע, תר״פ) און דרשות פון זיין זון ר׳ ראובן דוד הכהן בורשטיין, רב אב״ד דקאמיעניעץ.

פֿאראַזאוע און סאקאלקע. פון דארט איז ער אנגעקומען קיין ביאליסטאק פֿאר א ראש־ישיבה און ער איז געווען דאָ ראש־ישיבה ביז תרל״ב. די ישיבה האָט זיך דעמאלט געפונען אין דעם געסל נאָך דער אלטער תלמוד־תורה.

נאָך ר׳ משהן איז אנגעקומען פֿאר א ראש־ישיבה ר׳ **ישעיה־זעליק בער משה הא פערין**, וואָס איז געווען א תלמיד פון ר׳ לייזער־יצחק, ר׳ יצחק וואלאזשינערס אייגעם. ער איז דאָ געווען נאָר א קורצע צייט. נאָך דעם איז ער געווען רב אין סופראסלע און צו לעצט אין סטאקלישעק. ער האָט מחבר געווען דעם ספר מוסדי ישעיה אין דריי טיילן (ווילנע, תרנ״ה) אויף ש״ס, תשובות און דרושים. אין דער הקדמה פון זיין ספר דערמאָנט ער, אז ער איז געווען ראש־ישיבה אין ביאליסטאק נאָך הרב הגאון ר׳ משה.

נאָך אים איז געווען ראש־ישיבה אין ביאליסטאק א געוויסע צייט הרב ר׳ **יוסף־זונדל הוטנער**, שפעטערדיקער דרעטשינער און איישישאָ־קער רב.

דאָ איז געווען ראש־ישיבה, במשך פון 30 יאָר, ביז זיין פטירה, ב׳ אדר, תרס״ג — ר׳ צבי שור, דער מחבר פון צבי וחמיד. ער האָט זיך אויך געהאלטן פֿאר א מורה־הוראה.

אין זיין צייט איז דאָ אויפגענומען געווארן פֿאר ראש־ישיבה דער שפעטער באָקאַנטער גאון ר׳ **איצעלע פאָנעוועזשער**. ער איז אָבער דאָ לאָנג ניט געווען[20]

דער אויסערגעווייגלעכער ראש־ישיבה רבי פנחס־משה גאָרדאָן

אין משך פון מיין צייט זיינען דאָ געווען פֿאַרשיידענע ראשי־ישיבות, וואָס האָבן געגרינדעט, אויסער דער תלמוד־תורה, באזונדערע ישיבות אין פֿאַרשיי־דענע ערטער אין שטאָט. דער פֿאָפולערסטער אין ביאליסטאָק איז צווישן זיי געווען ר׳ **פנחס־משה גארדאן בהרה״ג ר׳ אברהם־אליהו רב** אב״ד פון טעלז און קרייצבורג. ער איז דער מחבר פון תפארת אברהם (וואַרשע,

20. איך בין אמאל געווען ביי אן אומאנגענעמער אויפנאמע, וואס דער ר׳ איצעלע האָט דאָ געהאט ביי ר׳ שמואל מאהילעווער. ר׳ שמואל איז דעמאלט געווען צוריקגעקומען פון אויסלאנד. בין איך אריינגעגאנגען אים געבן שלום. דערווייל איז אריינגעקומען ר׳ איצעלע און האָט זיך פֿאר אים פֿאַרגעשטעלט ווי א שוואָגער פון יוסף אייזנשטאט, א באריסאָווער באָקאַנטער עסקן פון די „חובבי ציון״. האָט אים ר׳ שמואל געזאָגט: „איך קען אייך ניט אויפנעמען, כל־זמן איר וועט ניט מפייס זיין דעם היגן אלטן ראש־ישיבה ר׳ צבי שור, וואָס האָט זיך פֿאר מיר באַקלאָגט אויף אייך, אז איר זייט א יורד לחייו״. האָט ר׳ איצעלע גע־ענטפֿערט, אז ער איז דאָ געגאנגען מיטן רשות פון ר׳ יאָשע־בער, בריסקער רב. האָט ר׳ שמואל מאָהילעווער אים געענטפֿערט, אז דאָ אין ביאליסטאָק האָט ר׳ יאָשע־בער קיין שום דעה ניט, „און ווידער פֿאַרשטייט איך ניט, איך האָב געהערט, אז איר זייט א וואויליער יונגער־מאן; וואָס איז דאָס פֿאר א צווינג פֿאר אייך צו זיין א ראש־ישיבה אין דער היגער תלמוד־תורה?״

תרנ"ז). ר' יהודה־לייב, רב אב"ד פון יאגוסטאוו, דערציילט פון אים אין זיין הסכמה, אַז ער האָט געשאָפן די חיבורים: תפארת אברהם, תפארת אליהו, אהל פנחס, אהל משה, פרי משה, חמדת יצחק און חמדת יעקב. די רבנים באַטיטלען אים הרב הגאון. זיין ישיבה איז פריער דאָ געווען אויף רבינס גאַס און שפּעטער אויף נאַדזשעטשנע. די יאָרן וואָס ער האָט געלעבט אין ביאַליסטאָק האָט ער ניט געהאַט קיין פרוי און קינדער. צווישן זיינע תלמידים זיינען געגאַנגען פאַר־שיידענע לעגענדעס וועגן דעם. אַ גרויסע ליבשאַפט האָט ער אַרויסגעוויזן צו זיינע תלמידים, אין זיין ישיבה האָט ער אַרײַנגעלייגט זיינע גאַנצע כוחות און לעבנס־אינטערעס. טייל פון די פרעמדע בחורים האָבן ביי אים געוואוינט, האָט ער זיי פאַטערלעך געשטיצט. זיינע געוועזענע תלמידים, צווישן זיי באַוואוסטע רבנים און משכילים, פלעגן אים שטענדיק באַזוכן דורכפאָרנדיק ביאַליסטאָק. זייער צאָל איז געווען גרויס. פון יענער צייט האָבן כמעט אַלע לערנערס פון ביאַליסטאָק און איר פראָווינץ געלערנט ביי אים.

אין זיין לערנען האָט ער אַרײַנגעלייגט גרויסע פּעדאַגאָגישע פּעאיקייטן. ער האָט איינגעפלאָנצט אין זיינע תלמידים גרויס ליבשאַפט און אַכטונג צום לערנען און צו זיך. די התמדה פון די תלמידים איז געווען אומגעהייער. סיי ווינטער, סיי זומער פלעגט מען קומען אין ישיבה פינף פאַרטאָג. מען פלעגט דערנאָך דאַוונען מיט אַ מנין מיט קריאת התורה, ווי אין אַמתן בית־מדרש. צוזאַמען פלעגט מען נאָך דעם עסן פרישטיק און לערנען ביז מיטאָג. נאָך מי־טאָג פלעגט מען לערנען ביז שפּעט אין אָוונט. מען פלעגט דאַוונען און לערנען אויך שבת דעם גאַנצן טאָג. דערביי האָט ר' פנחס געשאָפן ביי די תלמידים אַן אינטימען צוזאַמענלעבן און אַנטוויקלט ביי זיי געזעלשאַפטלעכקייט. עס זיינען געווען פון די תלמידים גבאים פון עליות, פון איינקויפן ספרים און איינבינדן זיי, אויף איינצואָרדענען יום־טובים און שבתדיקן כיבוד אאז"וו.

ר' פנחס האָט געהאַט אַ פיינעם עסטעטישן געשמאַק און האָט זיך באַמיט אים צו אַנטוויקלען ביי די תלמידים. די חברה „תיקון ספרים" האָט פאַר די נדרים פון די עליות איינגעקויפט גמרות, סדורים, שולחן־ערוכן און אַנדערע. די אַלע ספרים האָבן געדאַרפט זיין פון די שענסטע אויסגאַבעס און איינגעבונדן ווערן מיט פּרעכטיקע איינבונדן. דאָס מעבל פון זיין שטוב און ישיבה איז גע־ווען געמאַכט ביי זיינע באַליבטע סטאָליאַרעס, לויט זיין ספּעציעלער באַשטעלונג און זיינע אייגענע מאָדעלן. ער האָט שטאַרק מקפּיד געווען אויף ריינלעכקייט און אָרדענונג. אויך זיינע מעטאָדן אין לערנען זיינען געווען מוסטערהאַפט.

פאַר דער [ערשטער וועלט־]מלחמה איז ר' פנחס אַרויסגעפאָרן קיין ווילנע, וואו ער איז געווען משגיח אין ראַמיילעס קלויז. אין דער אָקופּאַציע־צייט איז ער דאָרט געשטאָרבן אין גרויס דחקות[21].

21. איך גיב עס דאָ איבער באריכות לויט דער שילדערונג פון זיינעם אַ תלמיד ה' משה זאַבלודאָווסקי, אַ לערער פון דער היגער העברעאישער גימנאַזיע, וואָס צייכנט זיך אויס

ס׳האָט דאָ געגרינדעט אַ ישיבה אַ טאָוריגער יונגערמאַן, אין בעקערשן בית־מדרש אויף סאָסנאָווע גאַס. נאָך אים זיינען דאָ געווען ראשי־ישיבות יצחק וואַשילקאָווער (יעוואַרקאָווסקי); ר׳ יצחק לוריא דער שאַטער (איצט רב אין הול, ענגלאַנד), און ר׳ לייזער קאַפלאַן.

דער פּראָוו אויפצושטעלן אַ ישיבה אין אַ גרויסן אייגענעם בנין

ווי מיר זענען, האָבן דעמאָלט די ישיבות אין ביאַליסטאָק ניט געהאַט קיין מקום קבוע, און ממילא זיינען די ראשי־ישיבות אויך ניט געווען קיין קבועים. דאָס האָט געווירקט אויסבעסערן אַ היגער באַקאַנטער גביר, דער באַנקיר ר׳ אליהו מיללאך, וואָס איז אליין געווען אַ ייד אַ למדן און־אַ מכבד תורה. האָט ער אָפּגעזאָגט אין זיין צוואה 20,000 רובל אויף צו מויערן אַ צוויי־שטאָקיק גרויס הויז אויף זשאָלטער (געלער) גאַס, עק־שטאָט, וואו ער האָט געהאַט אַ פּלאַץ, אַ נחלת־אבות, — פּאַר אַ ישיבה.

אָנגעהויבן צו מויערן דעם בנין האָט מען נאָך פּאַר זיין לעבן, נאָך פּסח, תרס״א (1901), און געענדיקט איז דער בנין געווארן ערב ראש־השנה. אין דעם בית־מדרש פון דער ישיבה האָט מען אָנגעהויבן דאַוונען ראש־השנה, תרס״ב. דער מנהג האָט עס שוין ניט דערלעבט. ער איז געשטאָרבן כ״ז תמוז, תרס״א. גלייך נאָך סוכות, תרס״ב האָט מען אָנגעהויבן צו לערנען אין דער נייער ישיבה, אין פיר כתות. אין דער ערשטער כתה האָט געלערנט ר׳ אליעזר קאַפלאַן, אין דער צווייטער כתה ר׳ אברהם לענדער — דער אַרלער, אין דער דריטער כתה — ר׳ יצחק לוריא דער שאַטער, אין דער פערטער כתה האָט געלערנט ר׳ יצחק יעוואַרקאָווסקי (ר׳ איטשע וואַשילקאָווער). די צווייטע כתה פון ר׳ אברהם לענדער האָט אויסגעהאַלטן ה׳ העשל הייפּערין. ער האָט געגעבן דערויף אַן ערך 1,000 רובל יערלעך.

געלערנט האָבן אין דער ישיבה צוויי הונדערט בחורים. אויסער דעם האָבן דאָ געלערנט די צוויי העכערע קלאַסן פון תלמוד־תורה — ארום זעכציק תלמידים. ה׳ כתריאל קאַפלאַן פלעגט לערנען מיט די תלמידים אַ שעה אין טאָג רוסיש.

דער משגיח פון דער ישיבה איז געווען ר׳ זלמן כהנא, וואָס איז פריער געווען אַ מלמד ביי די גבירים, אַ גערער חסיד.

דער הויפּט־גבאי איז געווען ר׳ אייזיק פּעשעס. אין דער פּאַרוואַלטונג זיינען געווען: ר׳ אהרן זילבערשטראָם, ר׳ לייב לוקסנבערג, הרב ר׳ יצחק־אליהו כאַראַשטשער, ר׳ אייזיק מילקעס, ר׳ משה צימערינסקי. עס האָבן זיך אויך אינטערעסירט מיט דער ישיבה: ר׳ שמואל ליפשיץ, ר׳ לייב ברוידא, און פון די נשים צדקניות: סטירע פריידנבערג און שאַשקע ליטווין.

ווי אַן איבערגעבענער לערער און פּעדאַגאָג. אויך האָט עס מיר באַשטעטיקט זיינער אַ געוועזענער תלמיד, דער היינטיקער שישלאָוויצער רב הרב ר׳ חיים יעקב מישקינסקי.

די ערשטע גבאים אין בית־מדרש פאַר דאַוונערס זיינען געווען: אלחנן כ"ץ, יוסף פּאַט, אברהם אלעקסאַנדראָוויטש.

אָבער די גאַנצע ישיבה מיט איר גרויסן רעש פון סאַמע אָנהייב האָט עק־סיסטירט נאָר ביז תרס"ד — סך־הכל פיר יאָר, ווייל דער בנין געפינט זיך ווייט פון צענטער שטאָט און ער איז דעמאָלט געשטאַנען אַליין אין מיטן פעלד, ניט באַשיצט פון זייטיקע הייזער ווי היינט. די אַרומיקע שקצים האָבן געוואָרפן אין אים שטיינער און פלעגן שלאָגן די בחורים, וואָס זיינען געגאַנגען דאָרט לערנען. דער מנדב האָט צוליב דעם, וואָס דער פּלאַץ איז ביי אים געווען אַ נחלת־אבות, און ער האָט אים קיין געלט ניט געקאָסט, פאַרפעלט דעם צוועק פון זיין גוטער כוונה. נאָכן פּאָגראָם אין 1906 האָבן דאָרט קיינער פון די בחורים ניט געוואָלט גיין לערנען.

עס זיינען געווען רייבונגען צווישן די ראשי־ישיבות, דערהויפט מיט ר' איטשע וואַשילקאָווער, וואָס האָט נישט אָפּגעהיט די שיעורים. ער איז אויך געווען אַ שטיקל פלאָגון, וואָס די חברים האָבן זיך ניט געקענט מיט אים איינ־לעבן. אין דער קריטישער צייט נאָכן פּאָגראָם זיינען די געלט־מיטלען געוואָרן שוואַך, און די ישיבה האָט זיך פאַרמאַכט. דער בנין האָט געפוסטעוועט ביזן יאָר תרע"ב, וועו עס איז אין אים געגרינדעט געוואָרן דער ערשטער „גן־ילדים" אין ביאַליסטאָק דורך דער חברה „מפיצי השכלה" און דורך מאָדאָם בערטאַ מיללאָך, איינע פון די יורשים פון אליהו מיללאָך.

בתוך כך איז אין יאָר תרס"ח די אַלטע תלמוד־תורה אַריבער פון שולהויף אויף פּיאַסקעס (פּיענקנע גאַס), און אין איר איז איינגעאָרדנט געוואָרן אויך אַ ישיבה, וואו ר' שמעון־זעליג, אַ ייד אַן למדן און אַ חריף, איז געוואָרן דער ראש־ישיבה; זיינען נתרבה געוואָרן תלמידים אין דער ישיבה.

קיין העכערע ישיבה פאַר בחורים, וואָס האָבן געעגדיקט די ישיבה פון תלמוד־תורה און ווילן זיך אָפּגעבן נאָר דעם לימוד התורה זיך צו פאַרפולקומען ווי לומדים, רבנים, דיינים און ראשי ישיבות, איז אין ביאַליסטאָק ניט געווען. זי איז געגרינדעט געוואָרן ערשט אין דער אָקופּאַציע־צייט.

ח. דער ערשטער גן־ילדים אין ביאַליסטאָק[22]

דער אָנהייב פון דער לאַנגער געשיכטע

נאָך אין יאָר 1910 איז געגרינדעט געוואָרן דורך דער אָפּטיילונג פון דער היגער „מפיצי השכלה" אַ קאָמיסיע אונטערן פאָרזיץ פון בערטאַ מיללאָך, איינע פון די יורשים פון אליהו מיללאָך, צו גרינדן אַ יידישן קינדער־גאָרטן פאַר דעם

22. לויט אַ געזויגן באַריכט, וואָס האָט מיר געגעבן א. מ. טרושאנאָוויטש, מיט מיינע הוספות. איך בין דאָ מאריך אַ ביסל צוליב דער גרויסער ראָלע, וואָס ער האָט דאָ געשפּילט אין דער מלחמה־צייט, און צוליב זיין איבערגאַנג פון די רעכטע צו די לינקע פאַרטייען.

אַרעמען אַרבעטנדיקן קלאַס, וואָס קען זיך מיט דער דערציאונג פון זיינע קליינע קינדער ניט באַשעפטיקן[23]. אָבער צו גרינדן אַזאַ אינסטיטוציע פאַר יידן האָט די רוסישע רעגירונג קיין דערלויבעניש ניט געגעבן. האָט די „מפיצי השכלה" ענדלעך זיך נוהג געווען ווי אין אַנדערע קהילות אין רוסלאַנד אַרומצוגיין דעם ווילדן געזעץ און אַרויסנעמען ביי איר אַ דערלויבעניש צו גרינדן אַ חדר אויף אַ מלמדישן שיין, און זאָל דאָס ביי דער רעגירונג הייסן חדר. בתוך כך האָט זיך געמאַכט, אַז דער היגער מאַגיסטראַט האָט זיך אַרומגעזען, אַז דער בנין פון דעם געווען אַלטן מיילאַכס ישיבה פוסטעווען (נאָכן פאָגראָם איז די ישיבה אונטערגעגאַנגען), האָט זי אים אַרויסגעשטעלט אין 1912 אויף אַ ליצי־טאַציע כדי דעם בנין צוצונעמען פאַר זיך. איז געבליבן אַז מען זאָל דאָרט גרינדן דעם „חדר"־קינדערגאָרטן, און וען דאָרט וועט זיך געפינען אַן אַנשטאַלט, וועט מען די ליציטאַציע אָפרופן. און כך הוה.

דער מלמדישער שיין וואָס מיט אים האָט מען געגרינדעט דעם „גן־ילדים", איז געווען פון א. מ. טרשאַנאָוויטש, היינטיקער רעדאַקטאָר פון קוריער, וואָס איז דעמאָלט געווען אַ העברעאישער לערער אין פיינזילבערס מיידל־שול, און ער איז אין דעם געגרינדעטן „גן־ילדים" טאַקע געווארן דער העברעאישער לערער און פאַרוואַלטער[24], מיט צוויי פרעבעליסטינס: פרוי החנוכי און די פאַרשטאַרבענע רחל רייסקי.

גלייך פון אָנהייב זיינען געעפנט געווארן דריי קלאַסן — צוויי קלאַסן פאַר קינדער פון פיר ביז זעקס יאָר (אַזעלכע זיינען געווען זעכציק קינדער) און אַן ערשטער קלאַס, דעמאָלט גערופענער „חדר", מיט דרייסיק קינדער.

די לערן־שפּראַך איז פון אָנהייב געווען העברעאיש, שפּעטער איז צוליב רייבונגען אין „מפיצי השכלה" געווארן טיילווייז יידיש, אָבער אין ערשטן קלאַס האָט מען געלערנט עברית בעברית.

די פאַרוואַלטונג פון „מפיצי השכלה" איז דעמאָלט באַשטאַנען פון: ראַבי־נער ד"ר מאָהיליעווער, אדוואָקאַט לעאָן טרייוואוש, בערטאַ מיילאַך און מאַדאַם פערלמאַן (די מוטער פון אָסיפּ דימאָוו).

אין דעם מצב האָט זיך דער אַנשטאַלט געפונען אין משך פון אַ גאַנץ יאָר. אין יאָר 1913 האָט זיך די שול פאַרגרעסערט מיט נאָך אַ קלאַס פון דרייסיק קינדער, מיט דער זעלביקער אָרדענונג. עס האָט זיך געשאַפן אַן על־טערן־קאָמיטעט, וואָס בראש פון אים איז געשטאַנען דער באַקאַנטער ליימע עפשטיין. די ערשטע תקנה, וואָס די עלטערן האָבן געמאַכט, איז געווען צו געבן די קינדער עסן פרישטיק.

23. זען דעם באַריכט פון ביאַליסטאָקער אָפּטייל פון חברה מפיצי השכלה, 1910, ז' 5.

24. מאַדאַם מיילאַך אָבער טענהט, אַז ה' טרשאַנאָוויטש איז געווארן פאַרוואַלטער נאָר אין דער מהומה־צייט פון אָקופּאַציע, פריער איז ער געווען נאָר דער העברעאישער לערער פון די צוויי שול־קלאַסן צוליב זיין מלמדישער סווידעטעלסטוואָ, און אַז נאָר צוליב איר זכות האָט דער „גן־ילדים" געהאַט דערלויבעניש ביי דער מאַכט.

די שינויים וואָס די מלחמה האָט אַרײַנגעבראַכט

אַ גרויסע ענדערונג איז אין דעם אַנשטאַלט פֿאַרגעקומען אין יאָר 1914, בשעת עס האָט זיך אָנגעהויבן די וועלט־מלחמה. דער אַנשטאַלט איז פֿאַר־וואַנדלט געוואָרן אין אַ קינדער־היים. קודם־כל האָט מען באַזאָרגט די קינדער מיט עסן, ווייל עס זיינען געווען אַ סך קינדער פון טאַטעס, וואָס זיינען צוגע־נומען געוואָרן צו מיליטער־דינסט אין דער מלחמה. עס זיינען אויך אָנגעקו־מען קינדער, וואָס מען האָט אָפּגענומען פון די שולן צוליבן פֿאַרשפּאָרן שכר־לימוד און אויך צוליבן געקעכטס. אַזוי ארום איז גלייך פֿאַרגרעסערט געוואָרן די צאָל קינדער ביז 150. ראש־השנה־צייט דעם זעלביקן יאָר האָט זיך אָנגע־הויבן די וואַנדערונג פון די היימלאָזע פון די אַרויסגעטריבענע פון אַלע אָרו־מיקע שטעטלעך.

אין יענער צייט איז אַראָפּגעקומען אין ביאַליסטאָק פון פּעטערבורג די באַוואוסטע פרוי האַרקאַווי וויַ אַ פֿאַרשטייערין פון פּעטערבורגער קאָמיטעט צו העלפן די היימלאָזע קינדער. זי האָט זיך אָפּגעשטעלט אויפן „גן־ילדים" אים צו מאַכן פּאַרן בית־מקלט (אַזיל) פון די היימלאָזע. אויף אַ גרויסער פֿאַר־זאַמלונג האָט זיך געגרינדעט אַ קאָמיטעט, וואָס בראש פון אים זיינען גע־שטאַנען די פרויען יפה (די פרוי פון דעם לערער יפה) און פרוי וואַלקאָוויסקי (עבערס פרוי). מיט געלט־מיטלען איז מען געוואָגן באַזאָרגט מיט אַ גרויסער שפּע פון פּעטערבורג. האָט מען די קינדער דעמאָלט זייער גוט באַשפּייזט.

אין „גן־ילדים" איז צוגעקומען נאָך אַ קלאַס. און די קלאַסן זיינען שוין ניט באַשטאַנען פון דרייסיק קינדער, נאָר פון זיבעציק און אפילו אַכציק, אַזוי אַז דער „גן־ילדים" האָט שוין געציילט 250 קינדער. די לערן־שפּראַך איז שוין געווען דורכויס אין ייִדיש, ווייל עס האָבן געהאַלטן אין איין צוקומען קינ־דער. אויך האָט זיך די „מפיצי השכלה" רעאָרגאַניזירט, און אין דער שפּיץ זיינען שוין געשטאַנען אַנדערע מענטשן.

מיט דער צייט האָט זיך דער דאָזיקער אַנשטאַלט שטאַרק פֿאַרגרעסערט. אפילו דער בית־מדרש איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ קינדערהיים, און דאָרט האָבן זיך געפונען די היימלאָזע קינדער. אָבער מיט זיי האָבן פֿאַרוואַלטעט די דאָמען וואָס האָבן אָנגעפירט מיט דער באַשפּייזונג. מען האָט אויך געשאָפן אַ גרופּע דאָס רוב פון רייכע קינדער וואָס האָבן געענדיקט אַ מיטל־שול און האָבן געהאָט אַ חוש פאַר דערציאונג און אויך פאַר פילאַנטראָפּיע. פון דער גרופּע פלעגן דיזשורירן אַלע טאָג אַנדערע. זיי פלעגן געבן די קינדער עסן און אויך פֿאַרברענגען מיט זיי אין שפּילערייַן, מאַכן מיט זיי גימנאַסטישע איבונגען און זיי דערציילן מעשהלעך. ביים געבן זיי עסן פלעגן שוין מיט־העלפן קינדער פון „גן־ילדים".

דערווייל האָט זיך דער פּרצוף פון „גן־ילדים" אָנגעהויבן צו קריסטאַלי־זירן. אין קינדערגאָרטן האָט מען זיך שוין מיט העברעאיש אין גאַנצן ניט

באַנוצט. וועגן די צוויי קלאַסן שול האָט מען געפירט אַ קאַמף. די זיצונגען אין „מפיצי השכלה" זיינען וועגן דעם געווען שטורמישע. עס איז אויסגעקליבן געוואָרן אין איר אַ נייע פאַרוואַלטונג. דער לימוד העברעאיש איז געבליבן נאָר אין די צוויי קלאַסן שול, אָבער העברעאיש איז שוין ניט געווען די לערן־שפּראַך[25]. בכלל האָבן זיך ניט געקענט פירן קיין נאָרמאַלע לימודים, ווייל יעדן טאָג האָבן צוגעשטראָמט נייע קינדער. דעם „גן־ילדים" האָבן אָפט באַזוכט פאַרשטייערס פון פּעטערבורג, פון יידישן קאָמיטעט פאַר היימלאָזע.

איך, ווי דער רעדאַקטאָר פון ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט, האָב דעמאָלט באַזוכט, אויף דער אויפפאָדערונג פון די אָנפירערס פון „גן־ילדים", דעם קינדער־גאָרטן און די שול און איך האָב אָפגעגעבן אַ באַריכט אין צייטונג (נומער 297, פון 25טן דעצעמבער, 1914, כ"ב טבת, תרע"ה). איך האָב געשריבן, אַז דער חדר „גן־ילדים" מאַכט זייער אַ גוטן אײַנדרוק אויף יעדן באַזוכער, און, ווי מיר האָבן זיך איבערגעצייגט, איז דאָס אייגער פון די מאַדערנסטע און וויכטיקסטע אָנשטאַלטן, וואָס איז געשאַפן געוואָרן דורך פּריוואַטער איניציאַטיוו אין ביאַליסטאָק. די קינדער ווערן דאָרט זייער גוט דערצויגן און אָנטוויקלט דורך אייגענע פרעבעליסטינס וואָס דערפילן געוויסנהאַפט זייער אויפגאָבע דורך פאַרשיידענע צוגעפאָסטע קינדער־שפּילן און אונטערהאַלטונגען אין זייער מוטער־שפּראַך. די קינדער באַקומען צוויי מאָל טעגלעך גוט און געזונט עסן; צווישן די קינדער גענפינען זיך אויך אַ סך היימלאָזע. אין די העכערע קלאַסן לערנט מען גוט רוסיש און העברעאיש. אַ צאָל דאָמען און פריילינס נעמען אָנטייל אין דער אויפזיכט. עס איז נאָר צום באַדויערן, פאַרוואָס עס געפינען זיך ניט ביי אונדז וויניקסטנס פיר אָזעלכע שולן אין פאַרשיידענע שטאָט־טיילן.

סוף זומער 1915 איז שוין די צאָל קינדער געוואָרן אַזוי גרויס, אַז מען האָט געמוזט טראַכטן וועגן אַ נייער קינדער־היים. מ'האָט אָבער קיין לאָקאָל ניט באַקומען. אַז עס האָט זיך צוליב דער מלחמה ליקווידירט די פּראָפּעסיאָנעלע מיידל־שול, איז אין איר לאָקאָל אויף רבינס גאַס אַריבערגעפירט געוואָרן אַ טייל קינדער, און עס האָט זיך דאָרט געגרינדעט אַ צ ו ו י י ט ע ק י נ ־ ד ע ר ־ ה י י ם (היינט איז דאָרט די גראָסער־שול). די דאָזיקע קינדער־היימען האָבן זיך געפונען אונטערן זעלביקן קאָמיטעט, וואָס בראש פון אים זיינען געשטאַנען די דאָמען וואָלקאָוויסקי און יפה.

מיט דער דייטשער אָקופּאַציע איז אין לעבן פון „גן־ילדים" געקומען אַ שינוי. קודם־כל איז שוין ניט געווען אַזוי פיל געלט. די קינדער האָט מען געגעבן עסן פון דער ביליקער קיך און ברויט פון דעם הילפס־קאָמיטעט. די לערערס האָבן געגומען זייערע שכירות אין פּראָדוקטן. אָבער מיט דער קינדער־

25. די הויפּט־קעגנערין פון העברעאיש אין „גן־ילדים" און ווי אַ לימוד־שפּראַך איז געווען מאַדאַם מיללער, ווי זי זאָגט, נאָר צוליב פּעדאַגאָגישע טעמים. דאָס קינד דאַרף מען לערנען, נאָך איר מיינונג, נאָר אויף דעם פאַרשטענדלעכן מאַמע־לשון. זי האָט זיך אויך אַרויסגעשטעלט ווי אַ קעגנערין פון אַלע נאַציאָנאַלע באַוועגונגען און אויך פון ציוניזם.

היים האָט זיך שפּעטער פֿאַראינטערעסירט דער בירגערמייסטער, און דורך דער פֿאַרמיטלונג פון ועד־הקהל האָט מען אַרויסגעגעבן דער קינדער־היים אַלע נייע טיקסטע פֿראַדוקטן, אמת אין ניט קיין גרויסער מאָס. די לערערס פלעגט מען צאָלן שכירות פון פֿאַרשיידענע אונטערנעמונגען, וואָס פלעגן געבן אַ געוויסע הכנסה. דער ועד־הקהל איז געשטאַנען אויף דער וואַך און האָט ניט געלאָזט אַנרירן דאָס ביסל העברעאיש, וואָס מען האָט דאָרט געלערנט.

כדי ניט דאַרפן זיך אומקערן שפּעטער צום „גן־ילדים" גיב איך די געשיכטע פון דעם אַנשטאַלט אויך ווייטער.

סכסוכים מיט פרוי מיללאַך

אין 1916 זיינען פֿאַרגעקומען גרויסע סכסוכים צווישן ועד־הקהל מיט פרוי מיללאַך, וואָס ווי די גרינדערין און פֿאַרוואַלטערין פון „גן־ילדים", האָט זי זיך געהאַלטן אַזוי ווי אַן אייגנטימערין. זי פלעגט אַלע הצטרכותן פון „גן־ילדים" נעמען פון דער שטאָט־פֿאַרוואַלטונג אויפן חשבון פון ועד־הקהל, ניט אָפּגעבנדיק אים קיין חשבון. זי האָט זיך ניט געלאָזט פון אים קאָנטראָלירן. אויף זיין 99טער זיצונג, דעם 28טן נאָוועמבער, 1916, האָט דער ועד־הקהל באַהאַנדלט די פראַגע, ווייל עס האָט זיך אַרויסגעשטעלט, אַז פרוי מיללאך האָט אָפּגענומען פון דער שטאָטפֿאַרוואַלטונג אין משך פון פינף מאָנאַטן, לויטן חשבון פון ועד־הקהל, איבעריקע 9,000 מאַרק. עס איז געבליבן דערווייל אין גאַנצן אָפּצושטעלן די אונטערשטיצונג פֿאַרן „גן־ילדים". אויף דער 102טער זיצונג פון 21טן דעצעמבער, איז געבליבן צו באַנייען די אונטערשטיצונג, נאָר צו דעלעגירן ווי קאָנטראָלערן אין „גן־ילדים" א. פֿאַראָזווסקי און אייזיק בארטשעווסקי[26].

צוליב אַ מסירה (מען זאָגט דורך אַן אָנגעשטעלטן פון „גן־ילדים") ביים שטאָט־הויפּטמאַן, האָט יענער געשיקט זיינע זשאַנדאַרן צו מאַכן אַ שטרענגע רעוויזיע איבער די שפּייז־פֿראַדוקטן פון „גן־ילדים". זיי האָבן דאָרטן גאָרניט געפונען; זיינען זיי אַוועק צו פרוי מיללאך אין הויז, אויף זאַמענהאַף־גאַס, און דאָרטן האָבן זיי געפונען אַן אוצר פֿראַדוקטן: פֿאַרשיידענע קאָשעס, מעל, האָניג, קאַקאָ, קאַוואָ, צוקער און נאָך און נאָך. באַלד האָט מען געמאָלדן אין ועד־הקהל וואָס האָט דעלעגירט אַ פֿאַרשטייער, א. טיקטין, און ער האָט פֿאַראָרדנט די פראַדוקטן אָפּצופירן אין „גן־ילדים" אין אַ באַזונדערן צימער, און דער ועד־הקהל האָט אהין דעלעגירט זיינעם אַ באַאמטן ה' פּאַיאַנס, וואָס האָט געהאָט דאָרטן די השגחה אין נאָמען פון ועד־הקהל, און פרוי מיללאָך איז אויפֿגעבראַכט צום גריכט.

לויט ווי מאָדאָם מיללאך זאָגט, איז דאָס געמאַכט געוואָרן דורך דער עקאָנאָמיקע, וואָס זי האָט דעמאָלט אָפּגעזאָגט פון דער שטעל צוזאָמען מיט די איבעריקע אָנגעשטעלטע, וואָס האָבן פֿאַרלאָנגט, אַז דעם עודף פון שפּייז זאָל זי זיי אָפּגעבן פֿאַר זייער געברויך. אָבער זי האָט דעם עודף בשפּייז באַהאַלטן ביי זיך איבער די שלעכטע צייטן, וואָס קענען קומען אין אַ מלחמה־צייט, כדי דער „גן־ילדים" זאָל חלילה ניט בלייבן אָן שפּייז.

פון דעמאָלט אָן איז דער ועד־הקהל געוואָרן דער איינציקער בעל־הבית אויף דעם אנשטאַלט. ער פלעגט אפילו צאָלן די לערערס שכירות. אַלע דאָמען מיט פרוי מיללאך בראש זיינען אין גאַנצן באַזייטיקט געוואָרן.

---

26. לויטן פֿראָטאָקאָל־בוך פון ערשטן ועד־הקהל.

אָבער לאַנג האָט עס ניט געדויערט. פרוי מיילאך האָט דורך פאַרשיידענע השתדלותן געפּועלט ביים בירגערמייסטער, אַז ער זאָל באַשטימען אַ נייע פאַר־וואַלטונג פאַרן „גן־ילדים", וואָס האָט זיך צונויפגעשטעלט פון די ועד־הקהל מיטגלידער: מ. קאַפלאַן, משה גאָטליב, בענימאָוויטש, און פון די דאָמען: פרוי מיילאך און פרוי קנישינסקי.

אויף דעם אופן האָט דער „גן־ילדים" עקסיסטירט עטלעכע יאָר. דאָס האָט געדויערט ביזן סוף פון 1918. דעמאָלט האָט אין דער פאַרוואַלטונג פון „גן־ילדים" ווידער אויסגעבראָכן אַ שאַרפער סכסוך מיט פרוי מיילאך, און דעמאָלט האָט דער בירגערמייסטער זי אין גאַנצן און ענדגילטיק דערווייטערט פון „גן־ילדים". פ. קעמפנער, וואָס איז דעמאָלט צוריקגעקומען פון רוסלאַנד, איז פון ועד־הקהל באַשטימט געוואָרן פאַרזיצער פון „גן־ילדים", און פרוי מיילאך האָט ניט געטאָרט קומען אין אַנשטאָלט בשעת די לימודים און באַשפּייזונג. זי האָט נאָר געמעגט אָנטייל נעמען אין די זיצונגען פון דער פאַרוואַלטונג. אין דער שול איז אָנגענומען געוואָרן פאַר הויפּטלערער ה' פ ס ח ק א פ ל א ן, און אַ דאַנק זיין השפּעה איז שוין די שול געוואָרן אַ ריין יידישיסטישע.

דער גן־ילדים גייט אַריבער צו די יידישיסטן

בעת דער דייטש איז אָפּגעטראָטן, און ביאַליסטאָק האָט זיך געפונען אונטער דער פּוילישער הערשאַפט, איז דער „גן־ילדים" געבליבן ביי דער זעלביקער פאַרוואַלטונג. שטיצע האָט ער באַקומען פון אַלע מקורים, אָבער דער גרעסטער מקור איז געווען די דעמאָקראַטישע קהילה, וואָס האָט באַקומען גרויסע סומעס פון אַמעריקע. אָבער לערערס זיינען שוין אָנגענומען געוואָרן יידישיסטישע, מחמת דער השפּעה פון לינקן פליגל אין דער דעמאָקראַטישער קהילה.

מיט דער צייט האָט אַמעריקע אָנגעהויבן צו שיקן וויניק געלט, באַזונדערס פון נאָך דער באַלשעוויסטישער אינוואַזיע (20טער יולי — 22טער אויגוסט, 1920). און גראָד האָבן די יידישע שולן באַקומען גרויסע סומעס, ווייל אין אַמעריקע האָבן זיך די הילף־קאָמיטעטן איינגעטיילט, און דער „פּיפּלס רעליף" פון די אַר־בעטער, וואָס האָט געשטיצט נאָר די יידישע שולן, האָט געהאַט אין זיין רשות מער געלט. דערייבער זיינען זיי געווען פיל שטאַרקער אין מעמד. אַזוי ווי די לאַגע אין „גן־ילדים" האָט זיך פאַרערגערט, האָט די פאַרוואַלטונג געשלאָסן אַן אָפּמאַך מיט די לערערס, אַז זיי וועלן אויסהאַלטן די שול מיט באַשפּייזונג און אַנדערע הוצאות, אָבער פאַרן פּעדאַגאָגישן ראַט וועט צאָלן די שול־סעקציע ביי דער קהילה. מיט דעם מאָמענט איז שוין די גאַנצע השפּעה איבער דער שול אַריבער צום יידישיסטישן לאַגער, און טרוישאַנאָוויטש איז שוין געווען דער דע־לעגאַט פון „גן־ילדים" אויפן צוזאַמענפאָר פון די יידישיסטישע שולן. אָבער דאָך האָט נאָך דער „גן־ילדים" געטראָגן זיין אַלטן כאַראַקטער דערמיט, וואָס דער לימוד העברעאיש האָט זיך אין אים אָנגעהויבן פון צווייטן שוליאָר. אָבער עס איז ניט אָוועק קיין לאַנגע צייט, ווי די אַלטע פאַרוואַלטונג פון ועד־הקהל האָט

זיך אָפּגעזאָגט אין יאָר 1922 אין גאַנצן פון דעם „גן־ילדים", ווייל ער האָט שוין ניט געקענט אים אויסהאַלטן. זיין באַשפייזונג האָט זיך אָפּגעשטעלט, און די שול איז ממילא אַריבער אין גאַנצן אין רשות פון די יידישיסטן, וואָס האָבן אָפּ־ געזאָגט אַלטע לערערס און אויף זייער אָרט זיינען אָנגעשטעלט געוואָרן אין גאַנצן נייע לערערס. אויך טרושאנאָוויטש האָט שפּעטער געמוזט אַרויסטרעטן פון „גן־ילדים", אַזוי אַז די שול איז אַריין אין דער שולנעץ פון דער ציש"א.

די שול איז אָבער שפּעטער, אַרום 1926, פאַרקלענערט געוואָרן, ווייל מען האָט ביי איר צוגענומען דעם בנין, וואָס דער „גן־ילדים" האָט פאַרנומען אין גאַנצן (חוץ די צווויי צימערן פון בית־מדרש), צוליב דעם וואָס די ישיבה, וואָס צו איר האָט געהערט דער בנין, איז פון אים אַרויס. בתוך כך האָט די באַנייטע ישיבה, דורך דעם אַזוי גערופענעם שטאָטישן קיבוץ, פאַרנומען דעם בית־מדרש און האָט געפאָדערט פון „גן־ילדים" צו באַפרייַען דעם גאַנצן בנין. איז געוואָרן צווישן ביידע אַנשטאַלטן אַ גרויסע רייסעריי וועגן בנין, ביז עס איז אָנגעקומען צום פּוילישן געריכט. די צישאָ האָט זיך געשטיצט אויף אַ צען־יאָריקער חזקה, וואָס זי האָט אין דעם בנין, אָבער דער ועד־הקהל האָט באַשטעטיקט אַז די חזקה איז אַ פאַלשע. האָט דאָס געריכט צוגעפסקנט, אַז דער בנין געהערט צו דער ישיבה, לויטן נאָטאַריעלן אָקט פון ר' אליהו מיילאַכס יורשים (וואָס איז געמאַכט געוואָרן ביים היגן נאָטאַריוס באַלעסלאָוו אורבאַנאָוויטש דעם 10טן נאָוועמבער, 1927, נומער 2328). לויט די געריכטלעכע ערשטע רעזאָלוציעס פון אָקטאָבער, 1930 און נאָך דער קאַסאַציע פון צישאָ אויך אין דער לעצטער אינסטאַנץ, לויט דער רעזאָלוציע פון אַפּריל, 1931, איז געבליבן דער בנין ביי דער ישיבה, אָבער לויט אַ קעגנזייטיקן אָפּמאַך איז דעם „גן־ילדים" איבערגעגעבן געוואָרן עטלעכע צימערן אויף אַ משך פון דריי יאָר. די קינדער־הייַם איז צוליב פעלן פון אַ דירה אין גאַנצן ליקווידירט געוואָרן, און די שול, וואָס איז פריער באַשטאַנען פון זיבן קלאַסן, האָט איצט ס"ה נאָר פינף קלאַסן, און דער לימוד העברעאיש הייבט זיך איצט אָן פון 4טן לערניאָר.

איך מוז באַמערקן, אַז דער בנין פון אליהו מיילאכס ישיבה איז נאָך אליהו מיילאכס טויט געוואָרן ניט קיין ירושה־בנין, נאָר אַן אָפּגעקויפט אייגנטום פון דער ביאַליסטאָקער קהילה צוליב אַ באַזונדערער סיבה. דאָס הויז פון אליהו מיילאך אויף זאַמענהאָף־גאַס איז אָפּגעגעבן געוואָרן דורך זיינע יורשים ווי ערבות קעגן באַלוינונג פאַר די קאַראָבקער חוכרים מענדל פידלער, כאַצקל שיץ און איסר מסטיבאָווסקי (ווייל דאָס הויז איז אין גאַנצן פריי פון חובות, האָט מען אָפּגענומען ווי ערבות). און די חוכרים זיינען שולדיק געבליבן דעם מאַגיסטראַט פאַר דער יידישער קהילה 33,000 רובל, האָט דאָס ערבות־הויז באַדאַרפט צוגענומען ווערן פאַר דער קהילה. זיינען די דעמאָלטדיקע פאָרשטייערס פון קהל איינגעגאַנגען אויף דער קאָמבינאַ־ ציע מיט די יורשים פון אליהו מיילאך: דורך זייער הויפט־פאָרשטייער ד"ר אש (אליהו מיילאכס איידעם) אויסצובייטן און אָפּצוגעבן פאַרן חוב דעם דאָזיקן ישיבה־בנין פון זשאָלטע גאַס, וואָס דאָס איז אייגנטלעך געווען אַ פיקציע, ווייל דאָס הויז האָט דאָך פאַקטיש געהערט צו דער קהילה נאָך פון פריער, נאָר אליהו מיילאך האָט ניט באַווייזן עס אָפּצושרייבן נאָטאַריעל פאַר דער קהילה. נאָר קהל איז דאָך ניט קיין גזלן, איז ער איינגעגאַנגען אויף דער פּיקטיווער קאָמבי־ נאַציע.

לויט אַ ידיעה אין מיין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאָט (פון 10טן יולי, 1914, נומער 160), איז דער אַקט פון דער קאָמבינאַציע אַרײַנגעטראָגן געוואָרן אין דער גובערניע צו באַשטעטיקן. ווי עס האָט מיר איבערגעגעבן ישראל היילפּערן פון נאַטאַריוס, האָט די ביאַליסטאָקער אופּראַוע אים און משה צימערינסקין, אַ גבאי פון אליהו מיללאך ישיבה, איבערגעגעבן אַ באַפול־מעכטיקונג אַריבערצוטראָגן געריכטלעך דאָס ישיבה־הויז פון די יורשים צו דער ישיבה און תלמוד־תורה. זיי האָבן עס דעמאָלט ניט דורכגעפירט, ווייל די אופּראַוע האָט זיי ניט געוואָלט געבן די קאָסטן אויף דעם. בכל אופן איז דער בנין פון דער ישיבה אויף זשאָלטע גאַס ניט קיין ירושה־הויז פון אליהו מיללאך, נאָר אַן אָפּגעקויפט הויז פון זייַנע יורשים פאַר דער קהילה, און גאַנץ פאַלש האָט זיך פרוי מיללאך געריכט פאַר דער בעל־הביתטע פון דעם הויז און פון דעם „גן־ילדים".

קאַפּיטל פופצן

נאַציאָנאַלע און קולטורעלע חברות און אינסטיטוציעס

א. די חברה חובבי־ציון

די גרויסע ראַלע פון דער חברה

די באַוועגונג צו פאַרבריייטערן דעם געדאַנק וועגן ישוב ארץ־ישראל, ד״ה צו גרינדן יידישע קאָלאָניעס אין ארץ־ישראל, די שטרעבונג צו שיבת־ציון — איז אַנטשטאַנען אַ סך פריער, איידער עס איז אויפגעקומען אין ביאַליסטאָק, אין יאָר תרמ״ב, די אָרטיקע חובבי־ציון.

בראש פון דער באַוועגונג זיינען געשטאַנען צוויי גרויסע רבנים, ר׳ צ ב י ה י ר ש קאַ ל י ש ע ר און ר׳ א ל י ה ו ג ו ט מאַ כ ע ר, אָדער ר׳ אליהו גריידיצער.

זינט תר״ל איז אַרומגעפאָרן פון זיי אַ משולח פון מדינה צו מדינה, פון שטאָט צו שטאָט — דער באַקאַנטער מגיד און מחבר ר׳ נ ת ן פ ר י ד ל אַ נ ד [1] צו פאַרבריייטערן דעם רעיון בכל תפוצות ישראל דורך זיינע ספרים סלו סלו המסלה (ברעסלע, תרכ״ו), יוסף חן (וואַרשע, תרל״ח) און דורך זיינע פייערדיקע דרשות. אָבער פון דער צייט אָן, זינט אַלעקסאַנדער III איז אַרויף אויפן טראָן

---

1. מיר איז צופעליק אויסגעקומען צו באַגעגענען ר׳ נתן פרידלאַנד אין וואַרשע אין יאָר תרל״ח. ר׳ זאב יעבץ האָט מיר דעמאָלט מיטגענומען צום באַזוכן דעם ליטווישן הכנסת אורחים אויף מוראַנאָווסקי גאַס. האָבן מיר דאָרט געטראָפן ר׳ נתן פרידלאנד ווי אַן אורח. דאָס איז געווען אַ קליין דאַר אַלט רירעוודיק יידל מיט אַ קוויטשיקער שטים. ר׳ זאב יעבץ האָט מיר אויף אים אָנגעוויזן ווי אויפן משולח פון ישוב ארץ־ישראל. בשעת ער האָט געזעדט מיט אונדז וועגן ישוב ארץ־ישראל, האָט ער געשפּיגן מיט פייער מיט זיין קוויטשיקער שטים. ער האָט אונדז דערציילט, אַז זייענדיק עטלעכע יאָר פריער אין פּאַריז וועגן דעם זעלביקן צוועק בייַ אַלבערט כהן און קרעמיע, האָט ער אָנגעגעבן אַ בקשה צו נאַפּאָלעאָן III, אַז ער זאָל זען, אַז די מלוכות זאָלן אָפּגעבן ארץ־ישראל פאַר יידן. ער האָט אויך געהאָט אַן אוידיענץ בייַ אים. ער האָט באַקומען פון אים אַ שריפטלעכע תשובה, אַז זיינע פּאָליטישע פּאַרהעלטענישן מיט טערקיי לאָזן איצט גאָרניט צו טאָן פאַר דער זאַך, אָבער אַז די פאַרהעלטענישן וועלן זיך בעסערן, וועט ער זיך משתדל זיין וועגן דעם. די דאָזיקע תשובה האָט ער געהאָט צווישן זיינע זאכן, וואָס מען האָט אים אויפן וועג צוגעגעבעט. ער האָט אונדז אויך דערציילט, אַז זייענדיק אין האָלאַנד, האָט ער אָנגעגעבן אַזאַ בקשה צו דער האָלענדישער מלכות, ער האָט אין זיין וועגדונג געבראַכט דעם פסוק אין ישעיה ל״ב, י״א: „הן לצדק ימלך מלך״, און אַז דאָס וואָרט „הן״ איז מרמז אויף האָלאַנד־נידערלאַנד, וואָס האָט שטענדיק געשטיצט יידן, איז אויף איר מוטל צו זען, אַז מען זאָל יידן אָפּגעבן ארץ־ישראל.

אין רוסלאַנד, און עס האָבן זיך אָנגעהויבן די שטאַרקע רדיפות און פאָגראָמען אויף יידן, האָט זיך דער געדאַנק אָנגענומען און איז פאַרשפרייט געוואָרן דורך די יידישע צייטונגען און אָגיטאַטאָרן אין גאַנץ רוסלאַנד־פוילן.

אין תרמ"ב איז שוין געגרינדעט געוואָרן די ערשטע קאָלאָניע „ראשון לציון" דורך „חובבי ציון" פון דרום־רוסלאַנד[2]. אין דעם זעלביקן יאָר איז אָנטשטאַנען די גרויסע חברה פון די יידיש־רוסישע סטודענטן מיטן נאָמען „בילו" (בית יעקב לכו ונלכה) צו פאַרווירקלעכן דעם דאָזיקן געדאַנק אין ארץ־ישראל. אין דעם זעלביקן יאָר האָבן זיך געגרינדעט פאַר דעם צוועק חברות מיטן נאָמען „חובבי ציון" אין וואַרשע, ווילנע, האָראָדנע און ביאַליסטאָק.

די ביאַליסטאָקער חברה איז שטאַרק געשטיגן אין איר אָנזען און טעטיקייט, זינט אין שטאָט איז אויפגענומען געוואָרן ווי רב — אין שנת תרמ"ג — ר' שמואל מאָהילעווער. אים האָט זיך איינגעגעבן, אין תרמ"ב, צו געווינען דעם באַראָן עדמונד ראָטשילד (הנדיב הידוע) פאַר דעם געדאַנק פון ישוב ארץ־ישראל און צו גרינדן, לויט זיין פאַרשלאָג, די ראָזשאַנאיער קאָלאָניע „עקרון". די ביאַליסטאָקער חברה „חובבי ציון" איז פון דעמאָלט אָן געוואָרן דער צענטער פון דער גאַנצער באַוועגונג אין דער דיאַספאָרע[3].

די חברה האָט געהאַט אַ גרויסע נאַציאָנאַלע מאַראַלישע און גייסטיקע השפעה אויף דער ביאַליסטאָקער קהילה. זי האָט געהאַט ביז 300 מיטגלידער, צווישן זיי די פיינסטע סוחרים און פאַבריקאַנטן און די איידלסטע יידן אין שטאָט. די חברים פלעגן אַריינברענגען עטלעכע טויזנט רובל הכנסה יערלעך פון מיטגלידלאָפּצאָל. די דאָזיקע גרויסע השפעה פון דער ציוניסטישער ריכטונג ציט זיך נאָך ביז היינט, ווען די זעלביקע געזעלשאַפטלעכע ריכטונג איז פאַרבונדן מיטן נאָמען ציוניות, ציוניזם. ציוניסטן האָבן אין ביאַליסטאָק אַ באַזונדער גרויסן בית־עם, אַ פאָלקס־הויז. דער ציוניזם איז איצט צעטיילט אויף פאַרטייען און פראַקציעס, און אַלע זיינע פליגלען האָבן די גרעסטע השפעה אין שטאָט[4]. דאָרף

---

2. נאָך פריער אין תרל"ח איז געגרינדעט געוואָרן פון ירושלימער יידן די איצטיקע גרעסטע קאָלאָניע אין ארץ־ישראל פתח־תקוה. אָבער זיי האָבן ניט געקענט אויספירן זייער פלאַן. האָט רבי מיכל פינעס געשיקט אַ משולח, אַ געוויסן קאָפּלמאַן, צו רבי שמואל מאָהילעווער. האָט ער דאָ און אין נאָך שטעט פאַרקויפט חלקים פון פתח־תקוה און דאָס האָט צוגעהאָלפן צו גרינדן די קאָלאָניע פון דאָס ניי. עטלעכע פיאָנערן זיינען דעמאָלט אַרויסגעפאָרן פון ביאַליסטאָק און זיך באַזעצט אין פתח־תקוה.

3. וועגן די טעטיקסטע מיטגלידער פון דער חברה אין ביאַליסטאָק האָב איך בפרטיות געשריבן אין מיין מאמר „טפוסים מעסקני חובבי ציון הראשונים" אין המאסף, לשנת שלשים פון הצפירה, תרס"ד. אויסער די טוערס וואָס איך האָב דאָרטן דערמאָנט, דאַרף מען נאָך צוערעכענען ר' אייזיק האָראָדישטש, דעם גרינדער פון „אגודת אלף" און זיין בוכהאַלטער דוד סוכאָווסקי, אַ גרויסער אידעאַליסט און עסקן.

4. די ערשטע גבאים פון ביאַליסטאָקער „חובבי ציון" זיינען געווען: יוסף בן אהרן דאָקטאָר כאַזאַנאָוויטש, ברוך פרייד־נבערג, יעקב וואָלף, אהרן־יהושע שאפירא, ראַבינער ר' מאיר מארקוס, א. ש. הערשבערג. דער לעצטער איז געווען דער סעקרעטאַר (אָן געצאָלט).

מען איצט ניט פאַרגעסן אַז דעם אָנהייב צו דעם אַלעם האָט געגעבן די חברה חובבי ציון.

שוין דער ערשטער אָנהייב פון דער חברה האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם. עס געדענקט זיך ווי אין איינעם פון די ערשטע יאָרן האָט ד"ר יוסף כאַזאַנאָוויטש אַיינגעאָרדנט אין זיין אייגענער וואוינונג דעם ערשטן ח ג ה ח ש מ ו נ א י ם, אין חנוכה. עס זיינען געקומען און האָבן געזומען אַן אנטייל אַלע חובבי ציון און אויך סתם נכבדי העיר. צווישן זיי זיינען געווען אויך האַלב־אַסימילירטע יידן. דאָרט זיינען אויך געווען די רבנים פון בית־דין מיט ר' שמואל מאָהילעווער בראש. מען האָט וועגן דעם חג החשמונאים אַ סך געערעדט אין שטאָט און ער האָט באמת געמאַכט אַ רושם. פון דעמאָלט אָן איז געווָאָרן דער מנהג צו יום־טובן חנוכה אויף אַ נייעם שטייגער.

„אהל משה"

די ערשטע צייט איז געווען דאָס ביורא און זאַמלפונקט פון דער חברה אין דער פריוואַטער וואוינונג פון ד"ר יוסף כאַזאַנאָוויטש, וואָס איז געווען אָן אַ פאַמיליע, און ער האָט זיך דער חברה אין גאַנצן איבערגעגעבן. אָבער שפעטער, אַז די אַרבעט אין איר האָט זיך פאַרגרעסערט, האָט די חברה געגרינדעט אַ שול אויפן נאָמען פון משה מאָנטעפיאָרע, וואָס איז דעמאָלט, אין תרמ"ה, אַלט געווָאָרן 100 יאָר. אין ביאַליסטאָק האָבן זיך די חובבי ציון נוהג געווען וויי אין אָנדערע שטעט: כדי צו באַהאַלטן די אומלעגאַלע טעטיקייט פון דער חברה, האָט מען זי אַרונטערגעפירט אונטער די וועגט פון אַ רעליגיעזער שול.

דער ערשטער „אוהל משה" איז געווען אין ביאַליסטאָק אין אַ הילצערנעם הייזל אויף רוזשאַנער גאַסל. דאָס צווייטע יאָר האָט ער זיך איבערגעטראָגן אין אַ גרעסער הויז אויף גומיענער (קופיעצקי) גאַס, נומער 13. חיים יעקב קרעמער האָט אין „אהל" געהאַלטן זיינע דרשות וועגן שיבת ציון, וואָס ער האָט אָפּגע־דרוקט אין זיין ספר דורש לציון. איך האָב דאָרטן געלערנט בין מנחה למעריב עין־יעקב מיט אַ נאַציאָנאַלער און השכלה־באַלייכטונג. דאָרטן איז געווען דער זאַמלפונקט פון אַלע חובבי־ציון.

אין עזרת נשים פון „אהל משה" האָט זיך געפירט דער גאַנצער אָפּאַראַט פון „לינת הצדק" דורך איר פאָרשטייער ד"ר כאַזאַנאָוויטש. פון דאָרטן האָט מען אַרויסגעגעבן אַלע מכשירים און כלים פאַר קראַנקע און אַרויסגעשיקט צו זיי די לינות, און דאָרטן זיינען אויסגעפירט געווָאָרן אַלע איבעריקע טעטיקייטן פון דער חברה.

איין מאָל אין יאָר, פרשה וירא, פלעגן זיך ציען נאָכן דאָוונען הונדערטער חברים צו ד"ר כאַזאַנאָוויטשן אויף דעם חברישן קידוש. איין מאָל איז ר' שמואל מאָהילעווער בכבודו ובעצמו געקומען אויף דעם קידוש. אַזוי אַרום האָבן זיך אין ד"ר כאַזאַנאָוויטשן פאַראייניקט דאָס יידיש־רעליגיעז־נאַציאָנאַלע און פילאַנטראָ־

פּישע געפּיל צוזאַמען. ביי אים איז ניט געווען קיין אונטערשייד צווישן אָרעם און רייך, צווישן אינטעליגענט און פּראָסטאַק.

שפּעטער, אַז די חובבי ציון און „לינת הצדק" זיינען אַרויס פון „אהל משה", איז געגרינדעט געוואָרן פון אים און דעם רבס מנין אויף נייוועלט דער היינטיקער גרויסער שיינער נייוועלט־בית־מדרש.

ב. די „חברה תורה"

אין יאָר תרמ"ט־תר"ן איז צוגעקומען די "חברה תורה", געגרינדעט דורך די ב נ י מ ש ה . די לעצטע זיינען געווען אַ מין פּריי־מאַסאָנישע געזעלשאַפט. איר גרינדער איז געווען דער באַקאַנטער חובב ציון, עסקן און דענקער אחד־העם אין אָדעס. דאָ האָט עקסיסטירט פון די בני־משה אַ לשכה פון פינף מיטגלידער, וואָס ד"ר כאַזאַנאָוויטש און איך זיינען געווען די טעטיקסטע צווישן זיי.

דער צוועק פון דער „חברה תורה" איז געווען צו פאַרשפּרייטן ביי דער יונגער אינטעליגענציע און פּראָלעטאַריער די גרונט־פּרינציפּן פון דעם נאַציאָנאַלן יידישן געדאַנק און די יסודות פון יהדות און יידישער עטיק. פאַר דעם צוועק האָבן מיר געדונגען אַ באַזונדער גרויסן לאָקאַל (פון אַנהייב איז דאָס געווען אין אַ פּריוואַטן לאָקאַל פון אַ וועבער) אויף סענדערס (היינט לעגיאָנאָוע) גאַס, אין הויז פון פּיעטרושקא. כדי צו פאַרבאַהאַלטן דעם קולטורעלן צוועק פון דער חברה פון פּאָליציי, איז דאָס וויידער געמאַכט געוואָרן אין אַ מנין מיט אַ פּרומען נאָמען. דאָ פלעגט מען זיך אויפקומען צום דאָוונען אָלע שבתים און יום־טובים. אָבער די הויפּטאַרבעט אין אים האָט זיך אָנגעהויבן נאָך מיטאָג. דעמאָלט פלעגן זיך אויפקומען צוזאַמען ביז אַכציק מיטגלידער, אַ העלפט יינגערע און עלטערע משכילים. צווישן די יונגע האָבן זיך דעמאָלט געפונען דער שפּעטערדיקער ראַבינער ד"ר יוסף מאָהילעווער, די העפּנערס, ליטמאַן ראָזנטאָל. עס זיינען אויך געווען יונגע מענטשן פון דעם אַרבעטער־קלאַס, פון פאַרשיידענע פאַכן.

איך פלעג פאַר זיי פאַרטראָגן מדרש רבה מיט פּאָפולער וויסנשאַפטלעכע דערקלערונגען און אין ריכטונג פון נאַציאָנאַל־רעליגיעזן געדאַנק. אַזעלכע פאַרטראָגן פלעגן דויערן אַ צוויי שעה. נאָך דעם פלעגט מען דאָוונען מנחה און נאָך דעם האָט מען געפּראָוועט שלש־סעודות. דערביי האָט מען געזונגען שירי־קודש און שירי־ציון פון ר' יהודה הלוי און אַנדערע משוררים, מיט קאָמפּאָנירטע ניגונים. איינער פון די חברים, אַ העברעאישער לערער, האָט גלייַיענט די הפטורה מיט נאַציאָנאַלע שיבת־ציון־געדאַנקען. איך אָדער אַן אַנדער נאָנטער חבר פלעגט נאָכדעם האַלטן אַ לעקציע אין יידישער געשיכטע אָדער אַ דרשה וועגן דער סדרה פון דער וואָך.

אויף אַזאַ אופן האָבן מיר שוין מיט פערציק יאָר צוריק געגרינדעט אַן ע ו נ ג שב ת מיט אַ ברייטערער פּראָגראַם ווי היינט. די חברה האָט געמאַכט אַ גרויסן אײַנדרוק אין שטאָט און אפילו אין אומגעגענט. די ליטווישע חסידישע רביים האָבן אין דעם געזען אַ דערנענטערונג צום חסידיזם, אָבער באמת האָט עס צו אים קיין שייכות ניט געהאַט. שפּעטער איז די חברה בטל געוואָרן צוליב דער גרויסער מחלוקת, וואָס איז אויסגעבראָכן אין דער חברה „לינת הצדק", ווי עס איז אויבן דערמאָנט געוואָרן, ווייל אַלע מיטגלידער פון „חברה תורה" זיינען געווען גלייכצייטיק מיטגלידער פון „לינת הצדק".

ג. דער ביאָליסטאָקער אָפּטייל פון חברה מפיצי השכלה

די אַלגעמיינע צילן פון דער געזעלשאַפט

די געזעלשאַפט „מפיצי השכלה" האָט געהאַט דעם ציל צו פאַרשפּרייטן בילדונג צווישן יידן אין רוסלאַנד, אונטערשטיצן די ליטעראַטור און העלפן די לערערס און די וואָס לערנען זיך. פאַר דעם צווועק האָט די חברה געעפנט ביי יידן אַלערלייַ שולן, ביבליאָטעקן, קורסן פון אַלגעמיינער און יידישער בילדונג, ספּעציעלע קורסן פאַר יידישע לערערס, האָט איינגעאָרדנט לעקציעס, דיסקוסיעס, אויסשטעלונגען אד"גל. די געזעלשאַפט איז אויך געווען באַהילפיק אַנדערע, וואָס אָרדענען איין אַזעלכע זאַכן. די געזעלשאַפט האָט אויך אויפגעקליבן און באַארבעט ידיעות וועגן דעם, ווי אַלע בילדונגס־ענינים זיינען אַוועקגעשטעלט ביי יידן. זי האָט געהאָלפן די עקסיסטירנדיקע שולן און לערערס. זי האָט אַרויס־געגעבן ביכער און פּעריאָדישע אויסגאַבעס און האָט פאַרשפּרייט די פּאָסיקע ביכער און אויסגאַבעס דורך פאַרקויף אָדער אומזיסט.

די חברה מיט די דאָזיקע צילן און מיט אַזאַ געביט פון טעטיקייט האָט עקסיסטירט אין פּעטערבורג לויט אַ באַשטעטיקטן אוסטאָוו פון דער רוסישער רעגירונג זינט דעם 2טן אָקטאָבער, 1863, מיט די שינויים און צוגאָבן פון 15טן פעברואַר, 1867 און 7טן סעפּטעמבער, 1901.

אין נאָמען פון דער געזעלשאַפט פיגורירט אומעטום דער קאָמיטעט מיט רעכט פון צדקה־חברות. ער קומט מיט אַלע געזעלשאַפטן און פּערזאָנען אין באַציאונג, פאַרוואַלטעט מיט אַלע באַוועגלעכע און אומבאַוועגלעכע פאַרמעגנס פון דער געזעלשאַפט.

די פּעטערבורגער צענטראַלע האָט געהאַט דאָס רעכט צו גרינדן אָפּטיילונגען אין גאַנץ רוסלאַנד. אין יעדן אָרט וואו עס מעלדן זיך ניט ווינציקער ווי 25 פּערזאָן וואָס ווילן ווערן מיטגלידער פון דער געזעלשאַפט, האָבן געקענט געפּנט ווערן אָפּטיילן אויסצופירן די צילן פון דער געזעלשאַפט.

די טוערס פון ביאַליסטאָקער אָפּטייל

דער ביאַליסטאָקער אָפּטייל פון מפיצי השכלה איז געשאַפן געוואָרן דעם 24טן אַפּריל, 1909 [5].

לויטן אָפּגעדרוקטן רוסישן באַריכט (ביאַליסטאָק, 1910) איז די הכנסה פון דער חברה געווען אין ערשטן יאָר פון איר עקסיסטענץ 622,79 רובל, דערונטער פון מיטגלידּ־אָפּצאָלונגען 332,50 רובל. די הוצאה, אויסער 54,86 וואָס איז איבערגעבליבן אויפן צווייטן יאָר, איז אויסגעגעבן געוואָרן אויף שכירות פאַר באַאַמטע, טיפּאָגראַפיע־אַרבעטן, רייזעס, טעלעגראַמעס אד"גל. 50 רובל איז אַוועק אויף הוצאות פאַר דער השתדלות וועגן גרינדן אַ „גן־ילדים" און אַ מוזיי.

די מיטאַרבעטערס פון דער חברה זיינען געווען: פרוי בערטא מיילאך (פאַרזיצערין), א. י. קאלעצקאיא (וויצע־פאַרזיצערין), פ. ניעמצאָוויטש, סעקרעטאַר; א. פ. האַלפּערן, זילבערשטראָם, כהן, א. ק. קאפּלאן, לעווין, ליובארט, רובינשטיין, שקוראָוו, ל. כהן, א. קאָטיק, ל. סוקעניק; מיטגלידער פון קאָמיטעט: ד"ר איסרזאָן — פאַרזיצער, ל. א. טרייוואוש — וויצע־פאַרזיצער, נ. זאַבלודאָווסקי (קאַסירער) ג. מ. חרלפ (בוכהאַלטער), ל. באַביצקי, ד. העפנער, ד. דרוסקין, א. קאלעצקי. די חברה האָט געהאַט 87 מיטגלידער וואָס האָבן געצאָלט פון צען ביז איין רובל מיטגלידּ־אָפּצאָל.

מער קיין געדרוקטע באַריכטן געפינען זיך ניט, אָבער עס איז פאַראַן אַ באַריכט פון 22טן יאַנואַר, 1915 וועגן אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון דער חברה מיט די חשבונות פאַר די יאָרן 1913־1914, וואָס גיבן אַ באַגריף פון דער אַלגעמיינער טעטיקייט פון דער חברה. דער פאַרזיצער פון דער פאַרזאַמלונג איז געווען ליימא עפשטיין, סעקרעטאַרן — אָלדאק און ראצקי. ל. טרייוואוש האָט פאַרגעלייענט אַ באַריכט פון די יאָרן 1913 און 1914. לויט דעם באַריכט איז צו זען אַז אין יאָר 1913 האָט די חברה געהאַט הכנסה 1,321.47 רובל, און הוצאה — 1,336.93 רובל; אַ דעפיציט האָט זי געהאַט 65,45 רובל. אין יאָר 1914 — הכנסה 11. 1,222. הוצאה — 1,660.35 רובל; דעפיציט איז געווען 438.24 רובל. די הכנסה פון מיטגלידּ־אָפּצאָל איז געווען אין די צוויי יאָר 432.50 רובל. נדבות האָט זי געהאַט 644 רובל. דאָס איבעריקע איז אַריינגעקומען פון איינאַרדענען סעאַנס אין קינאָמאָטאָגראַפן און פון פאַרוויילונגען.

דער באַריכט האָט אויך דערציילט אַז די חברה האָט געוואָלט זייער פיל טאָן, זי האָט אָבער דערויף ניט געהאַט קיין דערלויבעניש. לעצטנס האָט זיך איר אינגעגעבן צו גרינדן דעם ערשטן „גן־ילדים" אין ביאַליסטאָק, וואָס ברענגט אַ גרויסן נוצן. די חברה האָט אויך אונטערשטיצט די נייַ־געגרינדעטע מיידל־

---

5. לויט פרוזשאַנסקין, וואָס האָט אין ביאַליסטאָק געדרוקט אויף ייִדיש דעם אוסטאַוו פון דער חברה.

שול פון פרוי עפשטיין מיט 350 רובל, און דערפאַר האָבן געלערנט 35 קינדער כמעט אומזיסט. די חברה האָט איינגעאָרדנט אַ מוזיי, און אויך אין צוויי יאָר פיר פאָרלעזונגען. עס איז פאָרגעלייענט געוואָרן דער פּראָטאָקאָל פון דער לעצטער זיצונג פון דער פאָרוואַלטונג, וואָס נעמט ניט אָן דעם דעפיציט פון יאָר 1914 אויף אַ סומע פון 435 רובל, ווייל די קאַסירערין פרוי מיללאך האָט געמאַכט הוצאות אָן דער באַשטימונג פון דער פאָרוואַלטונג. מען האָט דורכגעפירט נייע וואַלן, און עס זיינען אויסגעקליבן געוואָרן די וויטערדיקע פערזאָנען: ד"ר מאָהילעווער, גראָסמאן, ס. טרילינג, באַראָוויטש, הענקין, זילבערשטראָם, דריסין, ציפקין, ל. עפשטיין, טרייוואוש און פריילין קאַפלאָן; רעווידיר־קאָמיסיע: קלע־מענטינאָווסקי, אָגושעוויטש און רוזשאַנסקי. דער סכסוך מיט פרוי מיללאך וועגן די געלט־דיפערענצן און וועגן דעם מוזיי האָט מען איבערגעגעבן איינצוארדענען דער נייער פאָרוואַלטונג.

אין נומער 43 פון טאָגעבלאַט איז פרוי מיללאך אַרויסגעטראָטן קעגן די נייע וואַלן און האָט אָפּגעוואָרפן די באַשולדיקונגען קעגן איר; פאַרקערט: זי מאָנט ביי דער חברה 500 רובל, וואָס זי האָט אויסגעגעבן, און אויפן מוזיי איז זי שול־דיק 600 רובל, און אַז דעם „גן־ילדים" האָט זי אַליין געגרינדעט מיט אייגענע כוחות, און זי לייגט בכן פאָר צו קלייבן אַ נייע פאָרוואַלטונג. אין נומער 46 ענטפערט איר דער נייער אויסגעקליבענער קאָמיטעט און לייקנט אָפּ אַלע אירע פאָדערונגען.

דער אויסברוך פון דער מלחמה האָט אָפּגעשטעלט דעם דאָזיקן וויכוח, און די רייסענישן צווישן דער חברה „מפיצי השכלה" און פרוי מיללאך זיינען אַרי־בערגעגאַנגען אין דער הנהגה פון „גן־ילדים".

ד. דער ערשטער ציוניסטישער כאָר

נאָכן צווייטן ציוניסטישן קאָנגרעס איז אין ביאַליסטאָק געגרינדעט געוואָרן דער ערשטער ציוניסטישער כאָר, דער ערשטער אין דער גאָרער ציוניסטישער וועלט.

פון קאָנגרעס האָט דער ביאַליסטאָקער דעלעגאַט ל. ראָזנטאַל מיטגעבראַכט דעם העברעאישן ציוניסטישן שיר „נר תמיד" מיט נאָטן, וואָס דער באַזעלער חזן דרויאַן האָט פאָרגעזונגען אויף אַ קאָנצערט ביים קאָנגרעס. אין דער מסיבה פון חובבי־ציון איז דערוועקט געוואָרן דער געדאַנק[6] צו גרינדן אַ ציוניסטישן כאָר אין ביאַליסטאָק.

די מיסיע אויף אויסצופירן דעם געדאַנק פּראָקטיש איז איבערגעגעבן גע־וואָרן פּ ס ח ק א פּ ל א נ ע ן, וואָס איז געווען אַ קענער פון נאָטן און פון העברעאישן שיר. דער דאָזיקער באַשלוס איז אָנגענומען געוואָרן מוצאי יום־

6. לויט ווי פּסח קאַפלאַן האָט מיר דערמאָנט, בין איך געווען דער דערוועקער פון דעם געדאַנק.

כיפור אין דעם מנין, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן נאָך ר׳ שמואל מאָהילעווערס פטירה, אין זײַן וואוינונג.

די ערשטע פּראָבע פון כאָר איז געמאַכט געוואָרן אויף שמחת בית השואבה, חול־המועד סוכות. און אַז די פּראָבע האָט זיך גוט איינגעגעבן, האָט מען גע־גרינדעט אַ שטענדיקן כאָר. אין אים האָבן זיך פאַרשריבן פערציק מענער. פאַר אַ דיריגענט איז איינגעלאַדן געוואָרן י ע ק ב ב ע ר מ א ן, דער דיריגענט פון כאָרשול, און פאַר אַ געהילף דער קאַנטאָר פון דער געוועזענער „עדת ישורון" ש פ י ל א נ ס ק י. דער כאָר איז איינגעאָרדנט געוואָרן מיט סטאַטוטן און אַ געזעלשאַפט מיט מיטגליד־אַפּצאָל. נח זאַבלודאָווסקי איז אויסגעקליבן געוואָרן פאָרזיצער און פסח קאַפּלאַן — סעקרעטאַר.

די רעפּעטיציעס פלעגט מען מאַכן אין געווועזענעם „עדת ישורון" און קאַנ־צערטן — אין טעאַטער „האַרמאָניע" און בתי־מדרשים. אַזוי ווי קיין רעפּער־טואָר איז לחלוטין ניט געווען, האָט מען אים אַליין געמוזט שאַפן. די טעקסטן האָט פסח קאַפּלאַן אַליין אויפגעזוכט, און יעקב בערמאַן האָט געהאַט די געלעגנהייט אַרויסצואווייזן זײַן מעכטיקן טאַלאַנט פון קאַמפּאָזיטאָר און דיריגענט. ער האָט דעמאָלט געשאַפן זײַנע אומפּאַרגעסלעכע לידער „משמר הירדן" און „עם אחד", וואָס זײַנען דורך דער ביאַליסטאָקער ציוניסטישער אַרגאַניזאַציע אַפּגעדרוקט געוואָרן.

די ערשטע ציוניסטישע לידער־זאַמלונג אויף דער וועלט „נבל עשור", צו־נויפגעשטעלט דורך פסח קאַפּלאַן, איז פאַרשפּרייט געוואָרן אין טויזנטער עק־זעמפּלאַרן אין דער גאַנצער ציוניסטישער וועלט.

דער מענער־כאָר האָט אַ פּאָר יאָר עקסיסטירט מיט גרויס דערפאָלג, זײַן שם האָט וויַיט אָפּגעקלונגען. עס איז אפילו געקומען שפּירא, אַ דעלעגאַט פון לאַדזש, וואָס האָט דאָ באַטראַכט די פּירונג, אָפּגעשריבן דעם סטאַטוט, און לויט דעם דאָזיקן מוסטער האָט ער דאָרט געגרינדעט דעם „הזמיר".

אָבער ביסלעכווייז איז דער ענטוזיאַזם אָפּגעקילט געוואָרן. די רייען זײַנען געוואָרן שיטערער, עס האָט אָנגעהויבן אויספעלן געלט, און די אַרגאַניזאַציע איז צעפאַלן געוואָרן [7].

ה. דער לערער־און מלמדים־פאַראיין [8]

ביז דער מלחמה

דער ערשטער אומלעגאַלער לערער־פאַראיין פון ביאַליסטאָק איז געגרינדעט געוואָרן אין דער צייט וועז עס האָבן זיך געשאַפן די חדרים מתוקנים, אַן ערך

7. זען פסח קאַפּלאַן, „ייִדישער כאָר־געזאַנג" אין ביאַליסטאָקער אַלמאַנאַך, 1931, ז. 35.
8. מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון דעם פאַראיין: א) פסח קאַפּלאַן, אין זײַן זאַמל־העפט, 1917; ב) פאַרשיידענע נאָטיצן און באַריכטן אין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט; ג) מ. בערך,

אין די יאָרן 1888—1890. דער פּראָגרעסיווישער לערער און העברעאישער שריפט־שטעלער יעקב גאָרדאָן איז געווען פּאָרזיצער. דער פּאָראיין איז געוואָרן אַ לע־רער־מנין כדי די מאַכט זאָל ניט שטערן, ווייל ער איז געווען ניט לעגאַליזירט. דער מנין איז געווען ביים פּאָרזיצער אין שטוב. שבת און יום־טוב פלעגן זיך די לערערס אויפקומען אָרומצוריידן זייערע חבריש ענינים און צו פּאָרברענגען. דער מנין האָט אויך געשריבן אַן אייגענע ספר־תורה. מען פלעגט אויך אונטער־שטיצן געדריקטע חברים.

אָנהייב דעם יאָרהונדערט איז מען צוגעטראָטן צו גרינדן אַ לעגאַליזירטע חברה, וואָס צו איר זיינען צוגעטראָטן אויך די אינסטיטוטשיקעס: יפה, באביצקי, דרוסקין, גראָסמאַן. אָבער די לעגאַליזאַציע איז געקומען ערשט ווי אַ לערער־און מלמדים־פּאָראיין מיטן נאָמען „סאָיוז אוטשיטעלעי אי מעלאַמעדאָוו". די דאָמינירנדיקע ראָלע האָבן אין אים געשפילט, צוליב זייער מערהייט און די דרוי־סנדיקע פּאָליטישע פּאָרהעלטענישן — די מלמדים.

נאָכן פּאָגראָם זיינען צעטיילט געוואָרן צווישן די געליטענע לערער און מלמדים פּינף־זעקס טויזנט רובל.

דער פּאָראיין האָט זיך באָנוגנט מיטן זיין ניט מער ווי אַ פּראָפּעסיאָנעלע אָרגאָניזאַציע. אמת, איר לעצטער פּאָרזיצער ס. גראָסמאַן, דער פּאָרוואָלטער פון וויסאָצקיס תלמוד־תורה, האָט געפּראָוואט אויפהייבן דעם פּאָראיין אויף אַ העכערער קולטורעלער מדרגה און דורכפירן מיט זיין הילף אַן אָבליגאַטאָרישע פּראָגראָם פון די לימודים אין די חדרים. אויף אַן אסיפה, יולי, 1913, איז באַ־האַנדלט געוואָרן די פּראָגע, און עס איז אָנגענומען געוואָרן אַ רעזאָלוציע אויסצו־אַרבעטן פּאָר אַלע חדרים אַן אייגהייטלעכע פּראָגראָם[9], אָבער נאָך עטלעכע־חדשימדיקער אָנגעשטרענגטער אַרבעט האָט דער דאָזיקער פּרואוו געפּלאָצט. און עס איז זיך גאָרניט צום וואונדערן דערויף: די מלמדים אַליין זיינען דאָס רוב געווען מענטשן אומגעבילדעטע, וואָס זיינען צו זייער פּאָך ניט געווען צו־געגרייט, זיי זיינען פון קיינעם ניט עקזאָמינירט געוואָרן, נאָר אַ דריי־רובלדיקער מלמדישער שיין האָט זיי געגעבן דאָס רעכט צו עפענען אַ חדר און צו לערנען יידישע לימודים מיט קינדער פון ביידע געשלעכטן. אַזעלכע מענטשן האָבן ניט געקענט זיך אונטערוואַרפן דער דיסציפּלין פון אַן אָבליגאַטאָרישער לימודים־פּראָגראָם.

דעם 7טן מאַי, 1914, איז געווען אַן אַלגעמיינע פּאָרזאַמלונג, ווייזט אויס די לעצטע, פון פּאָראיין אין וויסאָצקיס תלמוד־תורה. פּאָרזיצער איז געווען לו־ניאַנסקי, סעקרעטאָר — בורשטיין. רייזנבערג האָט אָפּגעגעבן אַ באַריכט וועגן דער טעטיקייט פון פּאָראיין אין יאָר 1913. די פּאָרוואָלטונג האָט אין דעם יאָר

אין דאָס נייע לעבן, 1924, נומ׳ 51, 53, 54, 61; ד) אַ שריפטלעכער באַריכט פון געוועזענעם סעקרעטאָר פון פּאָראיין א. מ. טרושאנאָוויטש.

9. זען ביאָליסטאָקער טאָגעבלאַט פון 18טן יולי, 1913.

פיל אויפגעטאָן לטובת די חדר־קינדער און אויך פאַרן נוצן פון די מלמדים גופא. אָבער די מלמדים האָבן געשטערט. באַביצקי האָט אָפּגעגעבן אַ חשבון פון די הוצאות און הכנסות; ליבערמאַן — וועגן דער גמילות־חסדים־קאַסע וואָס האָט עקסיסטירט ביי דער חברה. פון חשבון אי׳ז געווען צו זען, אַז עס איז איינגע־קאַסירט געוואָרן וויניק געלט, עס זיינען געבליבן אַ סך פאַרפאַלענע חובות. גראָסמאַן האָט געטענהט, אַז עס קען ניט פאַרבעסערט ווערן די לאַגע פון מלמד, כל־זמן עס ווערט ניט איינגעפירט ווערן אין די חדרים אַן אָבליגאַטאָרישע אייג־הייטלעכע פּראָגראַם, וואָס לויט איר זאָלן לערנען אַלע מלמדים. אָנדערע פון זיי האָבן ווידער געזאָגט פאַרקערט, — אַז פריער דאַרף מען אויסבעסערן די מאַטעריעלע לאַגע פון די מלמדים און נאָך דעם איינפירן די פּראָגראַם. עס זיי־נען פאַרגעקומען וואָלן, זיינען אויסגעקליבן געוואָרן: גראָסמאַן, באביצקי, דריס־קין, בערך, ליבערמאַן; ווי קאַנדידאַטן: לוניאַנסקי, לעווענזאָן, קאסאָוויצקי, טרושאַנאָוויטש[10].

בעת דער מלחמה

אָבער דער פלוצלונגער אויסברוך פון דער מלחמה האָט אַוועקגעשטעלט דעם פאַראיין פאַר אַ גאַנץ אָנדער אויפגאָבע. עס זיינען אַראָפּ פון סדר־היום פּעדאַגאָגישע און פּראָפעסיאָנעלע פראָגעס. די גרעסטע פראָגע איז איצט גע־ווען: ווי אַזוי צו ראַטעוונען און באַשיצן די מיטגלידער פון פאַראיין פון הונגער־נויט?

דאָס רוב לערערס, העברעאישע און רוסישע, זיינען אָנטלאָפן קיין רוסלאַנד. אָבער די מלמדים מיט זייערע חדרים און אַ גרויסע צאָל לערערס, דערהויפט די עלטערע, זיינען געבליבן אויפן אָרט. די מלמדים פון די חדרים האָבן געלערנט מיט אָרעמע קינדער אָדער פון מיטעלע בעל־הביתישע עלעמענטן וואָס זיינען פלוצלונג פאַראָרעמט געוואָרן. אַ סך טאַטעס פון די תלמידים זיינען צוגענומען געוואָרן צו מיליטער־דינסט, איבערלאָזנדיק זייערע פאַמיליעס אָן לעבנסמיטל; די מלמדים האָבן ניט געהאָט פון וועמען צו באַקומען שכר־לימוד.

אין 1914, אין ערשטן מלחמה־יאָר, האָבן זיך נאָך געפונען אין שטאָט 64 חדרים (צווישן זיי נאָר אַ קליינע צאָל מיידלשולן) מיט מלמדישע שיינען. דער לערער־און מלמדים־פאַראיין האָט דעמאָלט אָנגעהויבן אַן אַקציע פאַר אַלע נויט־באַדערפטיקע לערערס און מלמדים.

פון פּעטערבורג איז אַראָפּגעקומען דער אינסטרוקטאָר פון „מפיצי השכלה" פיאַלקאָוו (אָקטאָבער, 1914). ער האָט דורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע פון אַלע מלמדים און זייערע פאַמיליעס און צוגעזאָגט שטיצע, אָבער ער האָט זיין הבטחה ניט געקענט דערפילן. דעמאָלט האָט דער פאַראיין אַליין אָנגעהויבן זיין פילאַנ־טראָפּישע טעטיקייט אַרויסצוגעבן שטיצע. מ׳האָט געגרינדעט מיט די 500 רובל,

10. זען דאָרטן, 1914, נומ׳ 100.

וואָס מ׳האָט באַקומען פון פּעטערבורגער אונטערשטיצונגס־קאָמיטעט, אַ קאָנסום־פאַראיין צו פּאַרשאַפן ביליקע לעבנס־פּראָדוקטן. מען האָט אַרויסגעגעבן [11] גע־דריקטע לערערס און מלמדים 1,664 פונט ברויט, 1,182 פונט חלה, דערפון אום־זיסט — 382 פונט ברויט און 12 פונט חלה (די איבעריקע האָט מען אַרויסגע־געבן צו ביליקע פרייזן), 10 פוד צוקער, 6 פוד זאַלץ צו ביליקע פרייזן, און 96 רובל מזומן. די שטיצע איז געווען פאַר 60 פאַמיליעס ,צווישן זיי 28 פריוואַטע לערערס און 32 מלמדים.

מען קען זיך מאַכן אַ באַגריף פון דעם חשבון, ווי וויט שלעכט עס זיינען דעמאָלט געשטאַנען די מלמדים און לערערס אין ביאַליסטאָק באַלד פון אָנהייב מלחמה, בשעת ביאַליסטאָק בכלל איז נאָך ניט געווען אין אַזאַ פאַרצווייפלטן צושטאַנד.

מיטן אָנקום פון די דייטשן איז דער מצב פון די מלמדים־לערערס אַזוי פאַר־ערגערט געוואָרן, אַז זיי זיינען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ 250־קעפּיקער ליידנ־דיקער מאַסע. די דייטשע מאַכט האָט אַרויסגערוקט אויפן פעדאַגאָגישן פעלד איבער הונדערט נייע אָרטיקע יידישע לערערס, מייסטנס אין די פאַלקשולן פון די נייע טיפּן. די מלמדים זיינען געבליבן ביים מינימום תלמידים און די לע־רערס ביים מינימום לעקציעס.

די דאָזיקע איבער הונדערט נייע לערערס און לערערינס זיינען מייסטנס דורכן דייטשן שול־אינספּעקטאָר געשאַפן געוואָרן פון היגע יידישע בחורים און מיידלעך, וואָס האָבן געהאַט צייגענישן, אַז זיי האָבן געענדיקט רוסישע מיטל־אָדער פאַלקשולן. זיי פלעגן עקזאַמינירט ווערן דורך דייטשע לערערס פון די פאַלקשולן וואָס די דייטשן האָבן געשאַפן, צי זיי קענען האַלטן לעקציעס און צי זיי באַזיצן עלעמענטאַרע קענטענישן. מען פלעגט ניט מקפּיד זיין אויף גרינד־לעכער קענטעניש פון דער דייטשער שפּראַך: אַ געמישטע שפּראַך פון דייטש־יידיש איז אויך רעכט געווען. די דייטשע לערערס מיטן אינספּעקטאָר פלעגן האַלטן פאַר זיי לעקציעס אין מעטאָדיק כדי זיי אויסצובילדן פאַר גוטע לערערס. איך בין געווען באַפולמעכטיקט פון דייטשן אינספּעקטאָר צוצושטעלן אין די יידיש־דייטשע פאַלקשולן העברעאישע לערערס. איך האָב געזומען נאָר פון די אַרעמסטע משפּחות, ווייל די דאָזיקע לערערס און לערערינס זיינען געווען אַ גרויסע שטיצע מיט זייערע שכירות פאַר זייערע פאַמיליעס. אַ סך פון אָט די אויף גיך געוואָרענע לערערס זיינען שפּעטער געוואָרן פּראָפעסיאָנעלע לע־רערס.

סך־הכל האָט דער דייטשער אינספּעקטאָר שפּעטער רעגיסטרירט עטלעכע און דרייסיק מלמדים, און פון טאָג צו טאָג האָבן זיך די חדרים פאַרמאַכט, ווייל זייערע תלמידים זיינען אַוועק אין די יידיש־דייטשע פאַלקשולן, ביז עס זיינען געבליבן נאָר 17 חדרים.

11. דאָרטן, 1914, נומ׳ 226, פון 4טן אָקטאָבער.

בשעת דאָ איז געווען אין דער אָקופּאַציע־צייט ד״ר פּאָול נאַטאַן מיט ד״ר בערנאַרד כהן, וואָס איז איינגעשטאַנען אין העלערס הויז, וואו עס האָט געוואוינט דער לערער מ. בערך, האָט מ. בערך מיט ד״ר גוטמאַן בייַ אים אויסגעפועלט אַ חודשדיקע שטיצע פֿאַרן פֿאַראיין פון 500 מאַרק, וואָס זיי פלעגן באַקומען פֿינקטלעך און מיט דעם געלט האָט מען געגרינדעט די לערער־קיך און דעם לערער־קאָאָפּעראַטיוו. דער לערער־פֿאַראיין איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ לערער־הויס. איבער דער גוואַלדיקער נויט זיינען אין ערשטן יאָר פון אָקו־פּאַציע געשטאַרבן פיר מלמדים און איין לערער.

אַ ביסל האָט זיך פֿאַרבעסערט די לאַגע שוין אין לעצטן יאָר פון דער דיי־טשער אָקופּאַציע. דעמאָלט האָבן זיך שוין די מלמדים און לערערס אַרגאַניזירט און עס איז פון זיי אַרויס אַן אויפרוף, געשריבן אין יידיש, פּויליש און דייטש. דאָס ערשטע מאָל איז אויף די פּלאַקאַטן פֿאַרעפנטלעכט געוואָרן אַן אויפרוף פון אַ פריוואַטער געזעלשאַפט און אויך אין פּויליש. מ׳האָט באַשטימט אַ געוויסן מינימום פון אַ שכר־לימוד און אויך שכירות פון לערערס. אָבער די צאָל מלמדים האָט זיך נאָך פֿאַרקלענערט אַזוי, אַז עס האָט געהאַלטן ביי אַ צענדליק.

נאָך דער מלחמה

ביים אַנטשטיין פון דער פּוילישער מלוכה האָט מען נאָך אַ מאָל דורכגעפירט אַ רעגיסטראַציע, שוין אונטערן פּויליש שול־אינספּעקטאָר, און דעמאָלט זיינען צוגעקומען נייע חדרים ד״ה אַז די חדרים וואָס אין משך פון די פֿאַר יאָר מלחמה זיינען זיי ניט געווען טעטיק, האָבן זיך ווידער געעפנט.

דער לערער־פֿאַראיין האָט אויפגעעפנט פּוילישע קורסן פֿאַר לערערס און מלמדים, דער מאַטעריעלער מצב פון די מלמדים האָט זיך שוין פֿאַרבעסערט, ווייל אַ צוואַנציק האָבן אָנגעהויבן צו באַקומען שטיצע פון אַמעריקע.

אָבער דאָ איז געשען אַ נייס: אין ביאַליסטאָק האָט זיך געעפנט אַ נייער לערער־פֿאַראיין אונטערן נאָמען: ד ע מ א ק ר א ט י ש ע ר ל ע ר ע ר־פ א ר ב א נ ד, וואָס איז באַשטאַנען פון לערערס פון יידישיסטישע שולן (יוגנט־פֿאַראיין, מענדעלע, גראָסער, גן־ילדים). די לערערס האָבן געזען צו ווירקן, אַז מען זאָל זיך פֿאַראייניקן נאָר בתנאי, ווען מען זאָל אויסשליסן די מלמדים ווי „אייגנטימערס". עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ קאַמף. די מלמדים האָבן זייער פֿאַ־זיציע ניט געווואָלט אָפּלאָזן, אָבער סוף־כל־סוף איז פֿאַרגעקומען אַ גרויסע פֿאַר־זאַמלונג, אויף וועלכער עס איז באַשלאָסן געוואָרן צו שאַפן אַ ריינעם פּראָפּע־סיאָנעלן לערער־פֿאַראיין. אַזוי זיינען די מלמדים געבליבן אין גאַנצן אַן אַ פֿאַראיין, אָבער דער לערער־פֿאַראיין האָט זיך דערמיט ניט געשטאַרקט, ווייל עס זיינען פֿאַרגעקומען גרויסע רייבונגען צווישן די העברעאיסטן און יידישיסטן.

אפֿאַר מאָל האָבן זיי אפילו געפּירט אַ געמיינזאַמע אָקציע, זיי האָבן אַדורכגע־פּירט אַ פֿאַר געמיינזאַמע שטרייקן קעגן דער קהילה, וואָס האָט דעמאָלט געצאָלט

די שכירות פון די געזעלשאַפטלעכע שולן. די פריוואַטע שולן האָבן אַפילו אויך געפירט אַן אַקציע. ווי ווייט עס איז דערגאַנגען דער פראָפעסיאָנאַליזם, באַווייזט דער פאַקט, אַז אַלע לערערס האָבן דעמאָנסטרירט דעם 1טן מאַי.

אָבער דער סוף איז געווען, אַז דער שלום־בית איז פאַרט צעשטערט געוואָרן: די פריוואַטע לערערס זיינען אַוועק באַזונדער, די תלמוד־תורה־לערערס באַזונדער (אָן פאַראיין); די לערערס פון די העברעאישע שולן האָבן זיך אָנגעשלאָסן אין דער צענטראַלע פון תרבות, אַזוי אַז דער פאַראיין איז אַריבער צו די יידישיסטן (צישאָ), און ער געפינט זיך נאָך ביי זיי ביז היינטיקן טאָג [ד"ה אין יאָר 1934 אָדער 1935].

ו. קאָמי־פאַראיין, אָדער חברה פון קעגנזייטיקער הילף פון אָנגעשטעלטע

אין 1898 איז פון דער רעגירונג באַשטעטיקט געוואָרן דער אוסטאָוו פון דער חברה[12] פון קעגנזייטיקער הילף פון אָנגעשטעלטע.

די ציל זיינען פאַרמולירט אַזוי:

א) צו געבן הלוואות אָדער אונטערשטיצונגען געדריקטע מיטגלידער; ב) אויסצוזוכן שטעלעס פאַר אירע מיטגלידער, וואָס האָבן זיי פאַרלוירן ניט צוליב זייער שולד; ג) דערציען און אויסבילדן די יתומים פון די געשטאָרבענע מיטגלידער. דאָ זיינען אָ פאַר פאַראַגראַפן וועגן דער אינעווייניקסטער אָרדענונג: די אַקטיוווע מיטגלידער פון ערשטן קלאַס צאָלן 10 רובל יערלעך; פון 2טן קלאַס — 6 רובל; די סימפאַטיקער־מיטגלידער צאָלן ניט ווייניקער ווי 3 רובל יערלעך. אַקטיוווע מיטגלידער האָט די געזעלשאַפט געהאַט אין יאָר 1900 — 293, סימפאַטיקער — 199.

די חברה האָט געהאַט לויטן באַריכט פון 1906 אָ פאָנד פון 6,850.05 רובל, אָ יערלעכע הכנסה 3,272.50 רובל און אָ הוצאה 3,222.46 רובל. זי האָט שטענדיק געהאַט אָ גרויסן לאָקאַל, פריער ביי פאַלק קעמפנער און שפּעטער דעם אייבערשטן שטאָק פון דער האַנטווערקער־שול, וואָס זי האָט דאָרטן געצאָלט יערלעך 750 רובל דירה־געלט. דאָרטן איז געווען אָ רוסישע ביבליאָטעק מיט

12. איך האָב געגעבן דורך מיינע פריקאַזטשיקעס די ערשטע אָנרעגונג צו דער גרינדונג פון דער דאָזיקער באַשטעטיקטער חברה. ביי עבער וואָלקאָוויסקי אין שטוב זייענן מיר זיך אויפגעקומען און האָבן אויסגעאַרבעט דעם אוסטאָוו, דעריבער בין איך ביי זיי פאַרראַכטנט געווָארן פאַר אָ מיטגליד אָ סימפאַטיקער, כאָטש קיין מיטגליד בין איך ביי זיי ניט געווען. אין מיין ביאָגראַפישן טאָגבוך, 1913, נומער 151, האָב איך, שטיצנדיק זיך דערויף, באַשולדיקט די אָנפירערס פון דעם אנשטאַלט, אַז זיי דערפילן ניט די הויפּט־אויפגאַבעס פון דעם אנשטאַלט לויט דער כוונה פון דעם גרינדער. דער פאַראיין האָט מיר געענטפערט אין די נומערן 53, 54.

אַן ערך 6,000 בענד. דער לאָקאַל פּלעגט ווערן פּאַרדונגען אויף חתונות, קאָנ־צערטן און פּאַרלעזונגען.

די דאָזיקע פּריקאַשטשיקעס־געזעלשאַפט איז געווען איינע פון 36 פּראָפּע־סיאָנעלע געזעלשאַפטן אין גאַנץ רוסלאַנד. זי איז לכתחילה געגרינדעט געווארן ווי אַן א ל ג ע מ י י נ ע געזעלשאַפט פון יידן און קריסטן. צווישן אירע ערן־מיטגלידער זיינען געווען איינגעשריבן די גרויסע קריסטלעכע פאַבריקאַנטן, ווי מאָעס, ברוינעק, בעקער, האסבאך און אויך דער גראַדנער גובערנאַטאָר בא־טיושקאָוו, — אָבער וואָלט מען די דערלויבעניש ניט באַקומען. אָבער באמת איז זי געווען א י י ד י ש ע געזעלשאַפט, און אירע פּירערס זיינען געווען יידן, איר לאָקאַל איז אָפּט אָפּגעגעבן געווארן אויף יידישע רעפּעראַטן, און אויף איר בינע פּלעגן אויפּגעפּירט ווערן יידישע פּיעסעס.

דער פּאַרזיצער איז געווען ע. ד. כוואַלעס. מיטגלידער פון פּאַרוואַלטונג: א. ז.קאנעל, א. י. קאַלעצקי, א. פּרעס, מ. ה. באַצער, ל. ג. פּאפּערין, י. ב. באביצ־קי. קאַנדידאַטן: א. ז. קלאטקעוויטש, ח. מ. שטיין, מ. ס. בעלאָף, מ. האָכמאַן, י. מרגליות. רעווידיר־קאָמיסיע: א. א. ברוינעק, ע. א. ווילבושעוויטש, ב. ס. וועלטמאַן, ז. ל. ווייניריי און א. ב. וואַלקאָוויסקי.

די חברה האָט זיך געוואָלט ווי איינע פון די קולטורעלע און פילאַנטראָ־פּישע שיינע געזעלשאַפטן אין שטאָט, אָבער איר השפּעה איז געווען באַגרענעצט נאָר אויף די אָנגעשטעלטע. אויף דעם אַלגעמיינעם קולטור־צושטאַנד אין שטאָט האָט זי קיין ווירקונג ניט געהאַט.

איר לאָקאַל איז פון אָנהייב פּאַרנומען געווארן דורך דער רוסישער מאָכט און שפּעטער דורך דער דייטשער, און זי איז איבערגעגאַנגען אין אַן אַנדער אָרט. אין דער מלחמה־צייט האָט זי איינגעאָרדנט אַן אינטעליגענטן־קיך.

ז. דער פּאַראיין „יידישע קונסט"

נאָכן פּאָגראָם פון 1906 איז ביי דער ביאַליסטאָקער ניט־פּאַרטייאישער יוגנט דערוועקט געווארן דאָס יידישע נאַציאָנאַלע געפּיל. ביי זיי איז דאָס אָנט־פּלעקט געווארן אין דעם געדאַנק צו גרינדן א דראַמאַטיש־מוזיקאַליש־ליטעראָ־רישע געזעלשאַפט אונטערן נאָמען „יידישע קונסט".

עס האָט זיך געגרינדעט א קרייז ליבהאָבערס. אין זיין שפּיץ זיינען גע־שטאַנען: יצחק אפרים באַצער, יוסף גאָלדשמידט, יעקב טאפּיצער, סאָפּירשטיין, אַנא האַראַדישטש, אַנא מירקין, דאָרא מאַושאָוויטש און סאָלאָוויטשיק. פּראָוי־זאַריש האָבן זיי באַקומען א דערלויבעניש פון גענעראַל באַגאַיעווסקי. די ערשטע פּאָרשטעלונגען האָבן זיי דורכגעפּירט אין טעאַטער „האַרמאָניע" און אין זאַל פון קאָמערץ־שול.

שפּעטער, אין 1908, האָבן זיי באַקומען פון גובערנאַטאָר אַ רעגירונגס־באַשטעטיקונג אויף דעם סטאַטוט פון זייער פאַראיין, וואָס איז געגרינדעט געוואָרן מיט פיל מיטגלידער. פאַרזיצער איז געווען דאָקטאָר הורוויץ. צו דער דערעפענונג זיינען געקומען פון וואַרשע: יצחק־לייב פּרץ, הלל צייטלין און ה. ד. נאָמבערג.

עס איז אויך געגרינדעט געוואָרן ביים פאַראיין אַ יידישער כאָר פון אַכציק פערזאָן. דיריגענט איז אין אים געווען פּ ס ח ק א פ ל א ן מיט אַ געהילף ה י ר ש ג ר א ב א ו ו ס ק י. דער כאָר האָט געגעבן אָראַטאָריעס אין „פּאַלאַס״־טעאַטער.

מיט אַ יאָר פריער איז געגרינדעט געוואָרן מיט אַ רעגירונגס־באַשטעטיקונג אַזאַ פאַראיין מיטן נאָמען „מוזא״ ביי די היגע פּאָליאָקן, וואָס האָט אויך געהאַט אַ נאַציאָנאַלן צוועק. פלעגט דאָרט די „יידישע קונסט״ מאַכן אָוונטן פרייטיק־צו־נאַכטס און אויפטרעטן מיט דראַמאַטישע פאָרשטעלונגען, מיטן כאָר, סאָליסטן און סאָליסטקעס. מען פלעגט אויך שטעלן פּיעסעס פון פאַרשיידענע דראַמאַטורגן אין טעאַטער „פּאָלאַס״, זומער — אין „ראָסקאָש״־טעאַטער, אין וואָלד.

די פּיעסע „מיטן שטראָם״ פון שלום אש האָט מען געשטעלט דאָס ערשטע מאָל אין ביאַליסטאָק. מען האָט אויך דאָ געשטעלט זיין „גאָט פון נקמה״. דאָס האָט זיך געצויגן עטלעכע יאָר, ביז דער גובערנאַטאָר האָט פאַרבאָטן צו שפּילן אויף יידיש.

אָבער פונדעסטוועגן, מאַכנדיק אַלע פרייטיק־צו־נאַכטס פאָרשטעלונגען אין דעם זאַל פון פאַראיין פון די האַנדלס־אָנגעשטעלטע, פלעגט מען אַריינשמוגלען פאָרשטעלונגען אויף יידיש מיט געזאַנג. אַזוי האָט עס אָנגעהאַלטן ביז דער מלחמה.

די געזעלשאַפט „יידישע קונסט״ איז געווען פאַר נ ח ו ם צ מ ח ן אַ שטויס פאַר דער העברעאישער „הבימה״ וואָס ער האָט דעמאָלט געגרינדעט אין ביאַליסטאָק. די ערשטע פאָרשטעלונג איז געווען — אָסיפּ דימאָוס „אייביקער וואַנדערער״. נחום צמח האָט עס איינגעשטודירט מיט זיין טרופּע, אין אַ העברעישער איבערזעצונג. זיי זיינען געפאָרן צום ציוניסטישן קאָנגרעס אין ווין און די פאָרשטעלונג געשטעלט אין אַ ווינער טעאַטער. דער איינדרוק איז געווען אַ גרויסער, אָבער קיין מאַטעריעלער דערפאָלג איז דערביי ניט געווען, ווייל אין דער זעלביקער צייט איז אויך אַדלער געקומען מיט אַ טרופּע קיין ווין, מיט אַן איבערזעצונג אין העברעאיש פון אוריאל אַקאָסטא און האָט מיט זיי קאָנקורירט. צוריקגעקומען פון קאָנגרעס, האָט נחום צמח געמאַכט מיט זיין טרופּע אַ טורנע איבער פוילישע גרויסע שטעט ביז דער מלחמה, ווען ער איז אָפּגעפאָרן מיט זיין טרופּע קיין רוסלאַנד און איז געוואָרן שפּעטער וועלט־באָרימט[13].

13. לויט אַ מינדלעכן באָריכט פון יצחק־אפרים באצאר.

ח. די געזעלשאַפטלעכע ביבליאָטעק

דעם 8טן דעצעמבער, 1907, איז לעגאַליזירט געוואָרן פון דער רעגירונג אַ געזעלשאַפט אויף צו גרינדן און אויסהאַלטן עפנטלעכע ביבליאָטעקן. זי האָט געגרינדעט אַ ביבליאָטעק און לייענ־זאַל פון צייטונגען. אין יאָר 1912 האָט די ביבליאָטעק געהאַט 4,459 בענד אויף פיר שפּראַכן: פּויליש, רוסיש, העברעאיש און יידיש.

די ביבליאָטעק איז געווען אָפּיציעל אַ געמישטע, פון דער יידישער און קריסטלעכער געזעלשאַפט, אָבער די איניציאַטיוו פון איר גרינדונג און שפּעטער איר אויסהאַלט איז געווען אַ יידישע. אין 1913 איז געווען איר פּאַרזיצער ד״ר נאַטאַנזאָן, זיין געהילף — ד״ר אָסטראָמענצקי, קאָסירער — א. טיקטין, עקאָ־נאָם — משה דאַוידאָווסקי, סעקרעטאַר — אַפּטייקער לעוו סאָלאָמאָנאָוויטש קוריצקי. אַ געוויסע צייט איז געווען איר ביבליאָטעקאַר ד״ר ש. גוטמאַן. אין 1913 איז שוין געווען אַ יידישע ביבליאָטעקאָרין מרים ווייסנבערג, און אַ קריסט־לעכע — העלענע ראָזשאַסניצקאַיאַ.

פון אָנהייב איז די ביבליאָטעק געווען אויף קילינסקי גאַס, ביי סלאָנימסקין אין הויז. שפּעטער איז זי געווען אין קעמפּנערס הויז. ווייל זי איז געווען דער־הויפּט פאַרן יידישן עולם, האָבן זיך אין איר געפונען אויך העברעאישע און יידישע ביכער.

אין דער היינטיקער געזעלשאַפטלעכער ביבליאָטעק פון דעם מאַגיסטראַט געפינען זיך ניט קיין העברעאישע און ניט קיין יידישע ביכער.

ט. די חברה חובבי שפת עבר

די צילן פון דער חברה

די חברה „חובבי שפת עבר״ איז געגרינדעט געוואָרן אין ביאַליסטאָק ו׳ שבט, תרס״ט, דעם 15טן יאַנואַר, 1909. דאָס איז געווען אין דער תקופה פון אַקטיוון ציוניזם[14].

דער ציל פון דער חברה איז צו פאַרשפרייטן דאָס לעבעדיקע העברעאיש, צו ריידן העברעאיש, צו האַלטן רעפעראַטן אויף העברעאיש.

אַן ענלעכע חברה איז נאָך פריער געווען אין ביאַליסטאָק. עס איז געווען אַ גרופּע אונטערן נאָמען ש פ ה ב ר ו ר ה , אויך אַ גרופּע: ד ו ב ר י

14. איך גיב דאָ איבער אַן אויסצוג פון געדרוקטן באַריכט פון דער טעטיקייט פון דער חברה ״חובבי שפת עבר״ אין ביאַליסטאָק, וואָס איז געדרוקט געוואָרן אין דעם צענט־נאַלן „חובבי שפת עבר״־זאַמלבוך השפה פון יאָר 1912, פּעטערבורג, זז׳ 47, 48, 180. אונ־דזערע פּראָטאָקאָלן זיינען פאַרלוירן געגאַנגען אין דער מלחמה.

ע ב ר י ת . אָבער דאָס זיינען געווען צופעליקע, ניט געבונג גוט אָרגאַניזירטע חברות, בעת „חובבי שפת עבר" איז געווען אַ סטאַבילע חברה, אַ באַשטעטיקטע פון דער רוסישער רעגירונג, מיט מער ווי הונדערט אָפּטיילן. דער פּאָרזיצער פון דער צענטראַלע איז געווען באָראָן דוד גינזבורג, קאַסירער יצחק דובער מאַרקאָן, סעקרעטאַר — יהודה סאַלאַדוגא (סולודוכה).

דער אוסטאַוו פון דער חברה איז געווען באַשטעטיקט דורך דער רעגירונג דעם 10טן אַפּריל, 1907, לויט דער השתדלות פון מאַרגאָלין, דער יוריס־קאָנסולט ביים יוסטיץ־מיניסטער, און מאַרגאָלין האָט זי אויך באַשיצט די גאַנצע צייט, מען זאָל זי ניט פאַרמאַכן, ווייל די רעגירונג האָט חושד געווען יעדע קולטור־חברה אין רעוואָלוציאָנערישקייט. אין פּעטערבורג האָט זיך די חברה געעפענט ט״ז טבת, תרס״ח (6טן יאַנואַר, 1908). ביאַליסטאָק איז געווען איינער פון אירע גרעסטע און וויכטיקסטע אָפּטיילן, וואָס האָט געהאַט 150 מיטגלידער פון די אינטעליגענטסטע יידן אין שטאָט.

דער אָפּיציעלער פאַרזיצער פון ביאַליסטאָקער אָפּטייל איז פאַר דער רעגי־רונג געווען דער ראַבינער ד״ר יוסף מאָהילעווער, פאַר דער אינעווייניקסטער דירעקטישער אַרבעט איז געווען א. ש. הערשבערג, סעקרעטאַרן זיינען געווען ירוחם־פישל שנייַדער (וואָס האָט שפּעטער זיך באַזעצט אין מרחביה) און ד. פּופקאָ, קאַסירער — ח. ה. נאָוויק. מיטגלידער פון ועד זיינען געווען: א. וואָל־קאָוויסקי, ד״ר ש. גוטמאַן, וואָלף העפנער און שמואל־הערש גאָלדבערג. דער דאָזיקער נייער ועד איז אויסגעקליבן געוואָרן אויף דער אַלגעמיינער אסיפה, כ״ה כסלו, ה׳תרע״ב (דעם 3טן דעצעמבער, 1911). א. ש. הערשבערג איז אויס־געקליבן געוואָרן, צוליב זיין פרוכטבאַרער און אינטענסיווער אַרבעט לטובת הועד, פאַר אַן ערן־מיטגליד.

אין די ערשטע דריי יאָר פון איר עקסיסטענץ האָט די חברה געהאַט הכנסות 856.69 רובל און הוצאות 1,170.75. אויסער פון מיטגליד־אָפּצאָל האָט זי באַ־קומען פון קאָראָבקע 200 רובל צו שטיצן די חדרים מתוקנים.

די רעפּערטואַר

במשך פון 1911 זיינען געהאַלטן געוואָרן די ווייטערדיקע הרצאות: „צום יוביליי פון מענדעלע מוכר ספרים"; „האשה בחיים העברים הקדמונים"; „האי־שיות מנקודת מבט הדת"; „החנוך כאמצעי במלחמת הקיום בישראל ובעמים" (ד״ר גוטמאן); „חיי היהודים בארצות המזרח" (א. ליפשיץ); „איך צריכים להו־רות את ההיסטוריה העברית בבתי הספר" (דובראָווסקי); צוויי הרצאות „על אבות יסודו טהרת הגזע והמשפחה בכתבי הקודש והתלמוד"; דריי הרצאות וועגן דער פּראָגע פון ראַסן־רייניקייט לויט צאלשאן; צוויי הרצאות „בדבר הנשואים ומנהגים בימי המשנה והתלמוד" און עטלעכע הרצאות וועגן יידנטום און קריס־טנטום לויט עשעלבאַכער (די אַלע הרצאות פון א. ש. הערשבערג); צוויי הרצאות

וועגן „ר׳ יהודה הלוי כמשורר וכפילוסוף״ (ד״ר גוטמאן); צוויי הרצאות „בדבר הספרות הרוסית והיהודים״ (דובראָווסקי); וועגן די רייזע־איינדרוקן אין ארץ־ישראל און דעם צושטאַנד פון די קאָלאָניעס (יחזקאל אייזנבערג); וועגן העב־רעאישן חנוך (י. הענקין); „בדבר טיב השפות המדוברות בארץ־ישראל בתקופת הבית השני ולאחריה״ (א. ש. הערשבערג). ענלעכע הרצאות זיינען געהאַלטן געוואָרן אין די איבעריקע יאָרן.

פון אָנהייב איז די חברה געווען אין אַ געדונגענער דירה. אָבער אין יאָר תרס״ט איז זי אַריבער אין איר אייגענעם לאָקאַל, אין דעם אייבערשטן שטאָק פון וויסאָצקיס תלמוד־תורה, וואָס איז איר איבערגעגעבן געוואָרן פון אירע גבאים, וואָס עטלעכע פון זיי זיינען געווען טעטיקע מיטגלידער פון דער חברה. דער גרויסער זאַל איז געווען אייגנאַרדנט מיט אַ בימה, שטולן און בענק. דער דערבייאיקער קלענערער צימער איז געווען די ציוניסטישע קינדער־ביבליאָטעק. די ערשטע אַלגעמיינע פאַרזאַמלונג אין אייגענעם בנין איז געווען ט״ו שבט, תרס״ט.

אויפקומען פלעגן זיך עטלעכע הונדערט מיטגלידער און פרייע צוהערערס אַלע מוצאי שבת, יום־טובים, פון 7 אָוונט, און אויך ביי באַזונדערע געלעגנהייטן. אַזוי האָט די חברה געמאַכט אַ גרויסן קבלת־פנים פאַר מענדעלע מוכר־ספרים, בשעת ער איז דורכגעפאָרן ביאַליסטאָק ט״ו אלול, תרס״ט, און אויך אַ באַנקעט לכבוד זשאַבאָטינסקין ט״ז שבט, תרע״ב, וועו ער האָט דעמאָלט געהאַלטן אַ רע׳ פעראַט אין זאַל „האַרמאָניע״ וועגן דער קולטור־שפראַך פון יידישן פאָלק.

די יונגע חברים

די אוידיטאָריע איז באַשטאַנען דערהויפט פון דער געבילדעטער נאַציאָנאַל־געשטימטער יוגנט פון ביידע געשלעכטן, אַ יוגנט וואָס האָט געהאַט העברעאישע קענטעניש אין רעדן, שרייבן און איר ליטעראַטור, אָלטע און נייע; פון כמעט אַלע געבילדעטע בעסערע לערערס, וואָס האָבן זיך דעמאָלט געפונען אין שטאָט, און אויך פון עלטערע בעלי־בתים־משכילים ווי: עבער וואָלקאָוויסקי, מרדכי האליי אד״גל.

איך בין געווען דער הויפט־לעקטאָר און דער אָנפירער פון די שיחות (דיס־קוסיעס), וואָס די טעמעס זיינען אָנגעגעבן געוואָרן דורך דער אוידיטאָריע. מיינע וויסנשאַפטלעכע מאמרים, וואָס זיינען שפעטער געדרוקט געוואָרן אין די התקופה, העתיד, העולם און וואָס געפינען זיך אין מיינע שריפטן, האָב איך דאָרט פאַר־גלייכט, און איך האָב געהאַט אַן אַנטוויקלטע אוידיטאָריע, וואָס האָט דיסקו־טירט וועגן זיי מיט פאַרשטענדעניש. חוץ מיר פלעגן האַלטן וויסנשאַפטלעכע פאַרטראָגן, ווי מיר האָבן געזען, אויך אָנדערע חברים, ווי ד״ר יוסף מאָהילעווער, ד״ר גוטמאַן, וויצע־דירעקטאָר פון דער האַנטווערקער־שול ערליך און עטלעכע העברעאישע לערערס פון וויסאָצקיס תלמוד־תורה און אויך ליטעראַטן־אורחים,

ווי: ד"ר מאָזעסאָן פון ארץ־ישראל, ראובן בריינין פון אַמעריקע, ד"ר יעקב קליאַצקין פון בערלין, ד"ר ש. מילנער, פּנחס פישמאָן און נאָך אַנדערע.

אין די דיסקוסיעס פּלעגן באַטראַכט ווערן צייטלעכע ציוניסטישע, ליטעראַרישע, היסטאָרישע און פילאָזאָפישע פראַגעס. דערהויפּט זיינען געווען די דיסקוסיעס לעבעדיק אַ דאַנק די יינגערע אַנטייל־נעמער פון דער אוידיטאָריע, וואָס צווישן זיי האָבן זיך געפונען געבילדעטע שארפע מוחות.

פיל פון די יונגע חברים און חברות האָבן באַקומען אַ גייסטיקע, קולטורעלע, נאַציאָנאַלע אַנטוויקלונג אין דער חברה. איינער פון זיי — דער יונג פאַרשטאַרבענער ד"ר ל. ב ר א מ ס א ן איז מיר געבליבן אין זכרון. נאָך דעם, ווי ער האָט אַבסאָלווירט די היגע רעאַל־שול, איז ער געווארן אַ מיטגליד פון דער חברה, הגם ער האָט געהאַט גאַנץ קליינע העברעאישע קענטענישן. ער האָט זיך אָבער אין דער חברה אַזוי אַנטוויקלט, אַז ער האָט שפּעטער, אין אַ פאָר יאָר אַרום, שוין אַליין געהאַלטן גוטע וויסנשאַפטלעכע רעפעראַטן אויף העברעאיש. זייענדיק אַ סטודענט אין בערן, האָט ער ניט פאַרגעסן די ביאַליסטאָקער „חובבי שפת עבר" און האָט מיר געשיקט בריוו פון דאָרט מיט דער אונטערשריפט „תלמידך". פון דאָרט האָט ער געשיקט העברעאישע שירים, וואָס זיינען גע־דרוקט געווארן אין המקלט[15]. צוריקגעקומען אַהער און זייענדיק פראַקטיצירנדיקער דאָקטאָר, האָט ער זיך אויך באַשעפטיקט מיט העברעאיש און האָט אי־בערגעלאָזן נאָך זיך אַ זאַמלונג העברעאישע שירים. ער האָט זיך אָנגעשטעקט מיט אַ פלעקטיפוס פון זיינעם אַ קראַנקן און איז ליידער יונג געשטאָרבן.

אויך דער געוועזענער יונגער חבר ל י פ ע ס ו ק ע נ י ק, איצטיקער פּראָפעסאָר פון אַרכעאָלאָגיע אין ירושלימער אוניווערסיטעט, האָט מיר געזאָגט, אַז מיינע אַרכעאָלאָגישע רעפעראַטן אין ביאַליסטאָקער „חובבי שפת עבר" האָבן אים אָנגערעגט צו נעמען אַרכעאָלאָגיע פאַר זיין שטודיום.

איינער פון די חברים נ ח ו ם ד ו ד צ מ ח איז געווארן דער גרינדער פון „הבימה", אונטער דער השפּעה פון פאַרלעזונגען וועגן יידישער קונסט און טעאַטער אין ביאַליסטאָקער „חובבי שפת עבר". די חברה האָט איינגעאַרדנט טיולים פאַר קינדער און ליטעראַרישע אָוונטן פאַר דערוואַקסענע, האָט צמח דעמאָלט איינגעאַרדנט העברעאישע פאַרשטעלונגען פון קינדער־לעבן, ווי „מוסר נער רע", אַן איבערזעצונג פון פראַנצוזיזש. מען האָט עס אויפגעפירט: כ"ב מנחם אב, תרס"ט (דעם 29טן יולי, 1909) און ב' דחול־המועד סוכות, תר"ע (דעם 20טן סעפּטעמבער), און די פאַרשטעלונג „מזל־טוב" פון שלום־עליכם (שושן פורים, ה'תר"ע). אָט די העברעאישע קינדער־פאַרשטעלונגען האָבן גע־מאַכט אַ גרויסן איינדרוק אין דער גאַנצער שטאָט.

חמשה־עשר בשבט פלעגט זיין דער יערלעכער יום־טוב פון דער חברה צו פייערן אים מיט דרשות, העברעאישן געזאַנג און ארץ־ישראל־פרות.

15. הוצאת שטיבל, ניו־יאָרק, כרך שני, ספר רביעי, עמוד 89, שירים 1, 2.

באַלד נאָך דער מלחמה־מאָביליזאַציע (אב, תרע״ד — יולי, 1914) איז די חברה געשלאָסן געוואָרן, ווייל איר לאָקאַל איז פאַרנומען געוואָרן אויף רוסישע מיליטערישע צוועקן. די חברה איז צוריק געעפנט געוואָרן אין ציוניסטישן מרכז אדר, תרע״א, אָבער זי האָט שוין ניט געהאַט איר פריערדיקן גלאַנץ און אַזאַ ברייטע טעטיקייט.

הוצאת עבריה

אַ גרופּע ביאַליסטאָקער העברעאישע לערערס און שרייבערס האָבן געגרינדעט אַ העברעאישן פאַרלאָג פאַר קינדער־ליטעראַטור, וואָס האָט געדרוקט אין וואַרשע, תרס״ח, אַ ביבליותיקה קטנה פון זייערע 15 קליינע קינדער־דערציילונגען אין אַ לייכטן סטיל.

י. ביאַליסטאָקער צייטונגען

די ערשטע ביאַליסטאָקער רעגולערע טעגלעכע צייטונגען אין רוסיש און אין יידיש פאַר דער מלחמה זיינען געווען: גאַלאָס ביעלאָסטאָקא — אַ רוסיש־יידישע טעגלעכע צייטונג; י. ס. זעליגמאַן האָט זי געגרינדעט אין 1910 מיט אַ טענדענץ פון רוסיפיציזם און אַסימילאַציע. זי האָט עקסיסטירט ביז דער דייטשער אָקופּאַציע. אַרום דער צייטונג האָט זיך גרופּירט די יידיש־רוסישע אינטעליגענציע.

ביאַליסטאָקער טאָגעבלאָט. א. ש. הערשבערג האָט די צייטונג אַרויסגעגעבן מיט דער אונטערשטיצונג פון אַ גרופּע ציוניסטן. דאָס איז געווען די ערשטע יידישע טעגלעכע צייטונג אין ביאַליסטאָק מיט אַ נאַציאָנאַלער און ציוניסטישער טענדענץ. זי האָט עקסיסטירט 1913־1914.

אַרום ביאַליסטאָקער טאָגעבלאָט האָט זיך גרופּירט די יידיש־נאַציאָנאַלע אינטעליגענציע.

אויסער דעם האָט אַרויסגעגעבן פון צייט־צו־צייט פּסח קאַפּלאַן אין יידיש פּעריאָדישע צייטוויליקע שריפטן מיט דער מיטהילף פון זיינע חברים פון דער דעמאָקראַטישער פראַקציע. מען האָט אין זיי באַקעמפט דעם ביאַליסטאָקער טאָגעבלאָט און זיין רעדאַקטאָר־אַרויסגעבער, וואָס האָט זיי אָבער דן געווען בשתיקה[16].

נאָך דער מלחמה איז אַריבערגעאָנגען די גאַנצע איניציאַטיוו צו גרינדן אַ טעגלעכע יידישע צייטונג צו פּסח קאַפּלאַן. דעם 19טן פעברואַר, 1919, האָט ער געגרינדעט, ווען ביאַליסטאָק איז אַריבער צו פּוילן, די טעגלעכע צייטונג דאָס

16. שפּעטער האָט פּסח קאַפּלאַן אין זיין צייטונג זיך דערויף מתודה געווען און האָט געבעטן אַנטשולדיקונג ביי הערשבערגן.

נייע לעבן. אַז די צייטונג האָט באַנקראָטירט אין 1931, איז געגרינדעט געוואָרן די צייטונג אונזער לעבן דורך אַ קאָלעקטיוו פון די אַרבעטער־דרוקער און אַ רעדאַקטאָר־קאָלעגיום צוזאַמען מיט פּסח קאַפּלאַן און די פּריערדיקע צייטונג־שרייבערס.

עס זיינען אפילו גאַנגבאַר אין ביאַליסטאָק די וואַרשעווער יידישע צייטונגען, ווי היינט, מאָמענט, פֿאָלקסצייטונג, נאַש פּשעגלאָנד און אויך פּרעמדע יידישע צייטונגען מיט אַ ביאַליסטאָקער ביילאָגע, אָבער די דאָמינירנדיקע צייטונג אין ביאַליסטאָק איז פּסח קאַפּלאַנס, וואָס איז צוגעפּאַסט צו די אָרטיקע פּראָבלעמען און פּאַרהעלטענישן. איר הויפּט־רעדאַקטאָר, פּסח קאַפּלאַן, איז אַ גאַנץ פּעאיקער זשורנאַליסט. ער באַלייכט און באַהאַנדלט יעדע אויסערלעכע און אינערלעכע פּראָגע פּאַרשטענדלעך און זאַכלעך. אָבער עס פעלט זיין צייטונג, מיין איך, אויסגעהאַלטנקייט. ווי אַ דעמאָקראַטישער פּאָלקיסט, מער געניגט צו לינקס, איז פּסח קאַפּלאַן אַ קעגנער צו העברעאיש (כאָטש ער איז געווען ביז דער מלחמה אַ העברעאישער לערער און שרייבער־איבערזעצער) און אַ קעגנער צום ציוניזם. דאָך מוז די צייטונג, צוליבן דרויסנדיקן דרוק, פון צייט צו צייט צושמייכלען אויך זיינע קעגנער, קומט אַרויס די צייטונג אַ סיסטעמלאָזע, און זי האָט זיך ניט דערהויבן, רעכן איך, צו זיין אַ טענדענצלאָזע און אַן איבערפּאַרטייאישע.

בכל אופן מוזן מיר קאָנסטאַטירן די דערפרייענדיקע דערשיינונג, אַז פון דער מלחמה ביז היינט ה ע ר ש ט לעת־עתה אין וואָרט און אין שריפט די י י ד י ש ע ש פ ר א ך אין ביאַליסטאָק כמעט אין אַלע יידישע שיכטן און קלאַסן, וואָס דאָס באַשיצט די יידישע נאַציאָנאַליטעט און באַוואָרנט פּאַר אַסי־מילאַציע. צי דאָס וועט אָנהאַלטן אויך אין דעם קומענדיקן דור, בשעת די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג וועט זיין דערצויגן אויף פּוילישע שולן, אויף דער פּוי־לישער שפּראַך און ליטעראַטור, — דאָס איז שווער פּאַרויסצוזאָגן.

קאַפּיטל זעכצן

ביאַליסטאָקער פּערזענלעכקייטן

איך שטעל זיך דאָ אָפּ אויף פּאַרשיידענע פּערזענלעכקייטן וואָס זיינען פּאַר־בונדן מיט ביאַליסטאָק, וואָס זיינען דאָ געבאָרן געוואָרן אָדער האָבן דאָ געלעבט און געווירקט. די אַלע גדולים און נכבדים וואָס עס איז שוין פּריער אויסגעקומען צו רעדן וועגן זיי ווערן דאָ ניט דערמאָנט. דאָ זיינען פּאַראַן יענע פּערזענלעכ־קייטן, וואָס זיינען ביז איצט בכלל ניט דערמאָנט געוואָרן אָדער בלויז פּאַרבי־גייענדיק איז אויסגעקומען צו רעדן וועגן זיי. דאָ זיינען פּאַראַן מענטשן פון פּאַרשיידענע צייטן און פּאַרשיידענע שיכטן. זיכער ווערן דאָ ניט דערמאָנט אַלע וואָס זיינען ראוי דערצו.

א. ביאַליסטאָקער קאַזיאָני רבנים

עס איז ניט אויסגעקומען ביז איצט זיך אָפּצושטעלן אויף די קאַזיאָני רבנים, די רבנים מטעם־הממשלה, וואָס די צאַרישע מאַכט האָט זיי געגעבן אָ טייל פון יענע פונקציעס וואָס עס דאַרף האָבן אַ יידישע קהילה.

דער מהות פון קאַזיאָנעם רב (ראַבינער)

די רוסישע רעגירונג, צעשטערנדיק די אַלטע קהילה־אָרגאַניזאַציע, האָט גלייכצייטיק אָפּגענומען פון אַלע רבנים מוסמכים, תלמודישע אויטאָריטעטן, וואָס באַזיצן ניט קיין אַלגע־מיינעם בילדונג־צענז, דאָס רעכט אויסגעוויילט צו ווערן וויּ אָפּיציעלע רבנים אין די קהילות. זיי האָבן זיך אָנגערופן בייּ דער רעגירונג „דוכאָווני" (גייסטיקע) רבנים אָן אַ שום פּראַקטישן ווערט. די צאַרישע רעגירונג האָט געגעבן רעכט אויסגעוויילט צו ווערן וויּ אָפּיציעלע רבנים נאָר די רוסיפיצירטע ראַבינער־קאַנדידאַטן, וואָס האָבן געגנדיקט די ראַבינער־שולן פון ווילנע און זשיטאָמיר, וואָס זי האָט געגרינדעט פּאַר דעם צוועק. זיי אַליין האָבן געהאַט דאָס רעכט געוויילט צו ווערן וויּ אָפּיציעלע רבנים צו פירן די מעטריקע־ביכער און צו געבן חופּה וקידושין און גיטין און אויסצופילן אַלע אָפּיציעלע פונקציעס פון אַ רב.

יידן האָבן זיי אָנגענומען וויּ רעגירונגס־באַאַמטע, וואָס די גזירת המלכות האָט אויף זיי אַרויפּגעוואָרפן. מען האָט זיי אָנגערופן „קאַזיאָני רבנים", וואָס האָבן אין די קהילות אליין אָפּט קיין שום ווערט ניט געהאַט. די אמתע רבנים זיינען געווען בייּ יידן וויּ פריער די „דו־כאָווני" רבנים. עס האָבן זיך געקענט שטעלן וויּ ראַבינער־קאַנדידאַטן אַלע יידישע אַבסאָל־וענטן פון רוסישע מיטלשולן, וואָס האָבן אפילו ניט געהאַט קיין שום יידישע רעליגיעזע ידיעות און אפילו ניט געקענט לייענען אַ העברעאישן טעקסט. עס פלעגן טרעפן קוריאָזן, אַז עס פלעגן באַשטימט ווערן פון דער רעגירונג אַזעלכע ראַבינער, וואָס זיינען געווען פול־קומע עם־הארצים, עבריינים, רוסיפיצירטע אַסימילאַנטן, וואָס זיינען געווען קעגנערס פון דער יידישער רעליגיע.

אָבער עס האָבן זיך געפונען צווישן די קאַזיאַני רבנים אויך איינצלנע אויסגאַמען, וואָס זיינען גראָד געווען גוטע, נאַצי־אַנאַלע יידן. אָבער דווקא מיט אָט דעם מין קאַזיאַני רבנים זיינען די עקסטרעם פרומע קנאים ניט צופרידן געווען, ווייל די דאָזיקע אויסגעוויילטע ראַבינער האָבן זיך געהאַלטן פאָר גייסטיקע פּאָרשטייערס פון די קהילות און האָבן געשטרעבט אויסצובעסערן זייער אינעוויניקסטן גייסטיקן און קולטורעלן מצב דורך פאַרשפרייטן אין זיי השכלה און קולטור. דעריבער זיינען די עקסטרעם פרומע יידן מער צופרידן געווען מיט די עם־הארצישע רוסיפיצירטע ראַבינער.

פון אָנהייב האָט נאָך ביאַליסטאָק געהאַט טיילווייז די פּוילישע קהילה־גע־זעצן. איז דעריבער דער דוכאָוונער רב געווען גלייכצייטיק קאַזיאָנער רב, דער־הויפּט אַיידער עס זיינען געווען די ערשטע געענדיקטע ראַבינער פון די ראַבינער־שולן. אַזוי, צום ביישפּיל, איז דער ביאַליסטאָקער רב ר׳ אליקום־געצל מאיר געווען אויך קאַזיאָנער רב אויף צו פירן די מעטריקעס און איז אויך געווען צענזאָר. נאָך זיין טויט האָט די ערשטע צייט זיין זון בצלאל, אַן איינפאַכער ייד, געפירט די מעטריקעס. אָבער אין יאָר תר״ך, בשעת עס זיינען אַרויס די ערשטע ראַבינער פון די ראַבינער־שולן, איז שוין אַרויסגעגאַנגען אַ שטרענגער געזעץ, אַז די קהילות מוזן האָבן אַ געענדיקטן „קאַזיאָנעם ראַבין״.

יהושע שטיינבערג

דער ערשטער געענדיקטער קאַזיאָנער ראַבין אין ביאַליסטאָק איז געווען דער באַקאַנטער העברעאישער מלומד יהושע שטיינבערג פון ווילנע, אד״ם הכהן לעבענזאָנס איידעם, דער שפּעטערדיקער לערער און אינספּעקטאָר פון ווילנער לערער־אינסטיטוט. אין ביאַליסטאָק איז געווען זיין ערשטע ראַבינער־שטעל. ער איז דאָ געווען ראַבינער סך־הכל אַ 7־8 חדשים אין יאָר תרכ״א (1861)[1]. א. ד. ליבערמאַן, דער דעמאָלטדיקער קאָרעספּאָנדענט פון ביאַליסטאָק, דער־ציילט[2], אַז אין דער ביאַליסטאָקער דעפוטאַציע זיך פאָרצושטעלן פאָרן קייסער אַלעקסאַנדער II בייַ זיין באַזוך אין ביאַליסטאָק (ד׳ חשון, תרכ״א) זיינען געווען: מרדכי זאַבלודאָווסקי, אליעזר האַלבערשטאַם, דוד ברי״ם זאַבלודאָווסקי (דאָדיע מיכאלעס) און יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי, און די איבעריקע נכבדי־העיר זיינען געווען צוזאַמען מיטן ניי אויסגעוויילטן ראַבינער יהושע שטיינבערג, וואָס האָבן דערלאַנגט דעם קייסער ברויט מיט זאַלץ און אין אַ טייערן שאָכטל אַ שיר (אַ העברעאישן), וואָס דער ראַבינער האָט געשריבן לכבודו. וועגן זיינע איבעריקע טעטיקייטן אין דער קורצער צייט וויסן מיר ניט.

1. דאָס שטעלט זיך אַרויס דערפון, וואָס אין הכרמל, ג׳ אלול, תר״כ, נומ׳ 9, חתמעט זיך יהושע שטיינבערג אויף אַ מאמר „ראַבינאַטס קאַנדידאַט״, אָבער ב׳ כסלו, תרכ״א, שרייבט א. ב. ליבערמאַן (אין השרון, בייַם כרמל), אַז יהושע שטיינבערג איז רב העדה אין ביאַליסטאָק, אָבער י״ט אדר, תרכ״א, שרייבט יהושע שטיינבערג וועגן זיך אליין שוין „רב העדה בווילנע״ (אויף דעם האָט מיך אויפמערקזאַם געמאַכט שמעון קאַניאַק).

2. הכרמל, תרכ״א, נומ׳ 19.

ר׳ שלמה־זלמן בענדעט

דער צווייטער ראַבינער נאָך אים איז געווען ר׳ שלמה־זלמן בענדעט פון ראַסיין, אַ זון פון הרב הצדיק והחסיד קדוש ד׳ מוה״ר שמואל[3]. ער איז געווען אַן איינפאַכער בעל־הביתישער ייד, וואָס האָט געקענט רוסיש און וואָס איז רעקאָמענדירט געוואָרן פון קאָוונער גובערנאַטאָר צום היגן גביר ר׳ איטשע זאַבלודאָווסקי פאַר אַן ארנטלעכן מענטש מיט דער בקשה, אַז ער זאָל אין ביאַליסטאָק אויסגעווייילט ווערן פאַר ראַבינער. און אַזוי איז געווען. ער איז דאָ אויסגעקליבן געוואָרן ווי ראַבינער אין יאָר תרכ״ב[4].

ווי די זקנים דערציילן, האָט ער פון אָנהייב זיך געוואָלט מתנהג זיין ברבנות. ער האָט געטראָגן אַ לאַנגן מאַנטל מיט ברייטע אַרבל ווי אַ רוסישער פּאָפּ און ער איז ניט כפוף געווען אונטער ר׳ ליפּעלען, ווייל ער האָט זיך געשטיצט אויף זיין גרויסן יחוס. ער איז אָבער אַרויס מיט אַ מחלוקת קעגן אים ווען אַ שטאָטחזן, וואָס מען האָט דעמאָלט אויפגענומען, — דעם באַקאַנטן גרויסן חזן ברוך קאַרלינער, וואָס ר׳ ליפּעלע האָט זיך געשטעלט קעגן אים, ווייל ער פלעגט אין בערחזרן די ווערטער אפילו מיט אַ שם עטלעכע מאָל. געווינלעך האָט ר׳ ליפּעלע אויסגעפירט, און ברוך קאַרלינער האָט געמוזט פאַרלאָזן ביאַליסטאָק. ר׳ שמואל בולקאָווישטיין, אַ ייד אַ למדן און אַ פרומער, איז געווען פון ראַבינערס מחזיקים און ידידים.

דאָ האָבן שפּעטער געלעבט ר׳ שלמה־זלמנס צוויי זין, חשובע בעלי־בתים יודל בענדעט און אייזיק בן טובים. דער צווייטער איז געווען אַ פרומער משכיל, וואָס איז געפאָרן מיט ר׳ שמואל מאָהילעווערן אין דער ערשטער מלאכות [שליחות] קיין ארץ־ישראל אין יאָר תר״ן און איז דאָרט געבליבן. אַ געוויסע צייט איז ער געווען אייגער פון ערשטן באַקאַנטן חובבי־ציון־וועד אין יפו, אונטער דער אָנפירונג פון טיאָמקין.

ר׳ שלמה־זלמן בענדעט איז געשטאָרבן ח׳ אייר, תרכ״ח. אויף זיין מצבה ווערט געזאָגט, אַז ער איז געווען „איש ישר באדם און א רב פּעלים״, מער נישט. ווייזט אויס, אַז קיין למדן און קיין משכיל איז ער ניט געווען.

---

3. ר׳ שמואל חסיד איז געווען בשעתו אַ באַקאַנטער גאון און צדיק. ער האָט געשטאַמט פון דער באַקאַנטער פאַמיליע בענדעט פּאַדקאָווע. אויף אים האָט מען דערציילט, אַז פאַר זיין חופּה מיט אַ רייכער כלה האָט ער דערקענט צוישן די אָרעמע־לייט אויף דער אָרעמער סעודה פאַר דער חופּה זיין געוועזענע כלה, וואָס איז פאַרטריבן געוואָרן פון אים אין גזירת ת״ח. האָט ער פאַרלאָזן זיין רייכע כלה און האָט מיט איר חתונה געהאַט (זע די הסכמה פון ראַסיינער רב משה לאפידוס אויפן ספרשו״ת פון בריסקער רב זכרון יעקב וואָס איז געווען ר׳ שמואל חסידס אַן אייניקל, און האָט דאָרט געדרוקט פון אים אַ ספר חסידים).

4. ביים חנוכת הבית פון בית־מדרש גבוה דערציילט א. ב. ליבערמאַן אין הכרמל, תרכ״ב, נומ׳ 12, אַז דער אויסגעווייילטער ראַבינער האָט געמאַכט אויף דער בימה מי שברך דעם קייסער און דער פאַמיליע. ווייזט אויס, אַז דאָס איז געווען ר׳ שלמה־זלמן בענדעט. איז ער דאָ געווען אויף אַזאַ אופן ראַבינער אין גאַנצן 6 יאָר, פון תרכ״ב ביז תרכ״ח.

מאיר מאַרקוס

נאָך אים איז געווען אַ לאַנגע צייט ראַבינער אין ביאַליסטאָק מאיר ב״ר שמשון מאַרקוס, אַ געעגדיקטער ראַבינער פון ראַבינער־שול. מאיר מאַרקוס איז געבוירן געווארן אין סאָקאָלקע אין יאָר ת״ר, שפּעטער האָט ער געלערנט אין דער היגער ישיבה, נאָך דעם איז ער אָנגעקומען אין ווילנער ראַבינער־שול. אַז ער האָט געענדיקט, איז ער געווארן ראַבינער אין זיין געבורט־שטאָט סאָקאָלקע. אַז עס איז געשטאַרבן דער ביאַליסטאָקער ראַבינער ר׳ שלמה־זלמן בענדעט, איז ער אויסגעקליבן געווארן דאָ ראַבינער אויף זיין אָרט. ער איז געווען אַן אָרנטלעכער בעל־הבית־ישער ייד און זייער אַ פיינער מענטש, אַן ענוותן און אַ צנוע. ער האָט זיך זיין זאָך געטאָן בשלמות, געפירט די מעטרי־קעס, געווען רעליגיע־לערער אין רעאַל־שול, געהאַלטן אין דער סינאַגאָגע רוסישע דרשות אין גאַלאָ־טעג; ער איז אויך געווען אַ טעטיקער מיטגליד אין אַלע קהלשע אַנשטאַלטן און איז געווען פון די ערשטע חובבי־ציון.

מאיר מאַרקוס איז געווען אַ מענטש א נוח לבריות, אָבער ער איז געווען אַ מענטש אָן אַ שטאַרקן ווילן און געווען כפוף צו אַלע שטאָט־תקיפים, אַזוי ווי צו וואָלקאָוויסקין אַזוי צום רב. ביי חלוקי דעות אויף אַן אסיפה פלעגט ער צו־שאָקלען מיטן קאָפּ צו ביידע צדדים. ער איז געווען זייער אָפּגעהיט אין אַלץ, אָבער איין מאָל איז ער דורכגעפאַלן דערמיט, וואָס ער האָט באַשטעטיקט די ידיעה פון ד״ר גראנאָווסקיס גרוילטאַט אויף אַ יידישן יינגל (זען ווייטער) אין אַ קאָרעספּאָנדענץ אין אַ פּעטערבורגער צייטונג; האָט ער באַקומען גלייך מיט ד״ר כאַזאַנאָוויטשן דערפאַר אַן אַדמיניסטראַטיוו שטראָף — אַרויסגעשיקט צו ווערן פון ביאַליסטאָק אויף צוויי יאָר. ער איז געשטאָרבן שבת, י״ז ניסן, תרס״א. ער איז אַזוי אָרום געווען אין ביאַליסטאָק דרייסיק יאָר ראַבינער.

ד״ר יוסף מאַהילעווער

דער פערטער ראַבינער אונטער דער רוסישער ממשלה איז געווען אין ביאַ־ליסטאָק ד״ר יוסף מאַהילעווער, דער אייניקל פון ר׳ שמואל מאַהילעווער זצ״ל. ער איז געווארן אויסגעוויילט ווי ראַבינער אין יאָר תרס״ב נאָך מאיר מאַרקוסעס טויט, אָבער זיין קאַנדידאַטור האָט געהאַט אַ גרויסע קעגנערשאַפט אין דעם דעמאָלטדיקן גרויסן שטאָט־תקיף יחיאל־בער וואָלקאָוויסקי, וואָס האָט פאָר־שטאַנען, אַז דורך ד״ר יוסף מאַהילעווערן ווי ראַבינער וועלן די יונגע עסקנים, דערהויפּט די ציוניסטן, באַקומען די אייבערהאַנט אין דער הנהגה פון דער קהילה, און ער מיט זיינע חברים וועלן מוזן אָפּטרעטן דעם אָרט פאַר זיי. ער האָט דעריבער געטאָן אַלע תחבולות אָפּצושטויסן די וואָלן ווי ווייט מעגלעך, און שפּעטער אַז זיי זיינען צו שטאַנד געקומען, און ד״ר מאַהילעווער איז אויס־געווייילט געווארן מיט אַ גרויסער מערהייט, האָט ער זיך משתדל געווען, אַז ער זאָל ניט באַשטעטיקט ווערן אין דער גובערניע, אָבער עס האָט אים אַלץ ניט

געהאַלפן, און ד״ר יוסף מאַהילעווער איז באַשטעטיקט געוואָרן[5]. אָבער וואָל־קאָוויסקי אַליין איז באַלד נאָך דעם געשטאָרבן, און ד״ר מאַהילעווער האָט אים שוין מספּיד געווען ווי דער ביאַליסטאָקער ראַבינער.

ד״ר יוסף מאַהילעווער איז דערצויגן געוואָרן ביי זיין גרויסן זיידן און אונ־טער זיין פירונג אויף תנ״ך און תלמוד און לימודי־חול ביי לערערס. שפּעטער האָט ער דורכגעמאַכט צוויי פאַקולטעטן: דעם אַגראָנאָמישן אין פראַנקרייך, וואו ער איז געוואָרן אינזשיניר־אַגראָנאָם[6], און דעם פילאָזאָפישן אין קעניגסבערג, וואו ער איז געוואָרן דאָקטאָר פילאָזאָפיע. זיין אויסגעצייכנטע דיסערטאַציע איז געווען: „דער פּסיכא־פיזישער פּאַראַלעליזם פון וואונדט״. זיין השפּעה ווי רא־בינער און רעדנער אין ביאַליסטאָק איז געווען גרויס. געווייגלעך האָט ער שטאַרק געשטיצט דעם ציוניזם און זיינע אַנשטאַלטן. ער איז געווען ראַבינער אין ביאַליסטאָק דרייצן יאָר ביז 1915.

פאַר דער אָקופּאַציע פון די דייטשן אין די ערשטע מלחמה־יאָרן איז ער געווען דירעקטאָר פון דעם דעמאָלט געגרינדעטן העברעאישן לערער־סעמינאַר אין אָדעס, און ער איז אויך געווען איינער פון די פאָרשטייערס פון אָדע־סער קהילה. אַז די באָלשעוויקעס האָבן פאַרכאָפּט אָדעס, איז ער אַנטלאָפן מיט אַ פראַנצויזישער שיף קיין ארץ־ישראל. דאָרט איז ער געווען דירעקטאָר פון דער ירושלימער העברעאישער גימנאַזיע.

ב. שרייבערס געבאָרענע אין ביאַליסטאָק אָדער ביאַליסטאָקער תושבים

מיר גיבן דאָ ווייטער אין סדר פון אלף־בית אַ גרויסע רשימה פון שרייבערס אויף העברעאיש און יידיש, אַ פאָר אויך אויף פויליש.

א. א ו ר ב א נ א ו ו ס ק י. וועז א. אוראנאָווסקי איז דאָ געווען לערער אין דער היגער העברעאישער גימנאַזיע, האָט ער אָנגעשריבן זיין תולדות השירה העברית בימי הבינים עם אנתולוגיה וביאורים (ביאַליסטאָק, ספר ראשון, תרצ״א; ספר שני — תרצ״א).

א ל י ע ז ר א ט ל א ס. אליעזר אַטלאַס איז געבוירן געווארן אין בייסעגאָלע, קאָוונער גובערניע, ר״ח אדר, תרי״א. ער האָט דאָ געלעבט ווי אַ בוכ־

5. אַ דאַנק דער השתדלות פון יודל קאַלעצקי און דעם שרייבער פון פּנקס.

6. ר׳ שמואל האָט ניט געוואָלט זיין אייניקל לאָזן שטודירן. אָבער איך האָב ביי אים געפּועלט, ער זאָל אים לאָזן שטודירן אַגראָנאָמיע כדי צו באַקומען אַ שטעל ווי אַ דירעקטאָר אין אַ קאָלאָניע פון בארון ראטשילד, וועט זיך דעמאָלט ר׳ שמואל אַליין אויך קענען באַזעצן אין ארץ־ישראל. לסוף האָט אָבער אליהו שיד, דער דעמאָלטדיקער פּאַרוואַלטער פון די ראטשילדישע קאָלאָניעס, אים אָפּגעזאָגט די בקשה וועגן דעם, וויל עס האָט אים ניט געלוינט. איז דעמאָלט יוסף מאַהילעווער אַרויסגעטראָטן אין פילאָזאָפישן פאַקולטעט אין קעניגסבערג כדי צו קענען ווערן דאָקטאָר־ראַבינער.

האַלטער. ער[7] איז געווען אַ באַקאַנטער העברעאישער שריפטשטעלער, קריטיקער און רעדאַקטאָר פון הכרם. ער איז דאָ געשטאָרבן ניסן, תרס"ד.

יחזקאל אייזנבערג. יחזקאל אייזנבערג איז דאָ געווען אַ העברעאישער לערער און אַ ציוניסטישער עסקן. ער האָט אַרויסגעגעבן הצעיר (וואַרשע), אַ זאַמלונג העברעאישע דערציילונגען.

י. אינדיצקי. אַ באַזיצער פון אַ היגער בוכהאַנדלונג, האָט י. אינדיצקי צונויפגעשטעלט העברעאישע לערנביכער, כרעסטאָמאַטיעס פאַר אַנפאַנגערס: ספר המחנך, המחנך השלם, היסטוריה עברית פאַר קינדער המתרגם, איבערזעצונגען פון יידיש אין העברעאיש, תורת השפה עם ביאור הענין והמלים, אין יידיש, מיט מבטאים נחוצים, וקורא הדורות.

נפתלי הירץ באיאַרסקי. נפתלי הירץ באיאַרסקי איז געוואָרן אַ היגער לערער פון בוכהאַלטערייע. ער האָט פאַרפאַסט צוויי פילאָלאָגישע בראָשורן חקר מלים, ביאַליסטאָק, תרס"ט, און ביאַליסטאָק, תרע"ד.

צבי בן הבבלי — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער, אַ זון פון ר' אליעזר בבלי, האָט אָנגעשריבן מפתח חדש על מגילת אסתר (פט"ג, 1880).

י. בכרך — פאַרפאַסט הרמב"ם, שיטתו ועקרי דעתו (ביאַליסטאָק, תרצ"ה).

מאיר בערך — נאָוועליסט און סקיצן־שרייבער אין העברעאיש און אין יידישע צייטונגען.

אהרן בערעזינסקי — שרייבט אין היגן אונזער לעבן און אין אַמעריקאַנער צייטונג פאָרווערטס גאַנץ שיינע דערציילונגען און סקיצן. ער איז אויך מיטרעדאַקטאָר פון אונזער לעבן. האָט אָנגעהויבן צו שרייבן אין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט.

יצחק גאָלדמאַן — דער באַקאַנטער העברעאישער דרוקער אין וואַרשע פון יאָשינאָווקע. יצחק גאָלדמאַן האָט דאָ חתונה געהאַט מיט אַ ביאַליסטאָקער פרוי און איז דאָ געזעסן צען יאָר נאָך דער חתונה און האָט עוסק געווען אין חכמה און השכלה און האָט זיך אַנטוויקלט אין אַ גרויסן יידישן משכיל.

ער איז נאָך דעם געוואָרן גמרא־לערער אין וואַרשעווער ראַבינער־סעמינאַר, און שפּעטער איז ער געוואָרן אַ גרויסער דרוקער פון העברעאישע ספרים, דער אַרויסגעבער פון האשכול (וואַרשע), דער ערשטער פרואו פון אַ העברעאישער ענציקלאָפּעדיע[8].

---

7. זען זיין ביאָגראַפּיע וואָס איך האָב געדרוקט אין „גליון ספרותי", פון הצפירה, תרס"ד, 86, 93; און די ביאָגראַפּיע וואָס עס האָט צונויפגעשטעלט הרב ישראל בנדט פייבלזון פון בייסאַגאַלע, אין הפלס, תרס"ה.

8. זען האסיף, תרמ"ט.

יצחק גאָלדמאַן איז געווען אַ למדן און אַ משכיל, ווי עס באַווייזן זיינע מאמרים און הערות צו די ספרים, וואָס ער האָט געדרוקט. איך האָב אים געקענט אין מיין יוגנט אין וואַרשע. ער האָט געמאַכט אַן איינדרוק מיט זיין דיבור און אויסערלעכקייט ווי אַ פרומער

מענדל גאָלדמאַן — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער; אַ שרייבער פון לירישער לידער אין היגע, וואַרשעווער און אַמעריקאַנער צייטונגען. אין פאַרווערטס באַקומען די ערשטע פרעמיע פאַר אַ ליד; אויך אַן איבערזעצער אין יידיש פון די פּוילישע ראָמאַנסן, שרייבער אויף פּאָליטישע, געזעלשאַפטלעכע און ליטעראַרישע טעמעס; אָפּיציעלער רעדאַקטאָר פון אונזער לעבן.

יעקב גאַרדאַן. יעקב גאַרדאַן איז געווען אַ היגער פראַנצויזישער לערער. ער האָט אָנגעשריבן אין העברעאיש אַ דראַמע און שיר מיטן נאָמען הגיורת בת הרב (וואַרשע, תקס״ד).

משה יחזקאל (מאַריץ) גוטפאַרב — דייטשער לערער, ער האָט איבערגעזעצט פון דייטש אין העברעאיש „מסע הודי״ און געדרוקט פאַרשיידענע מאמרים אין הכרם פון אָטלאַס און כנסת ישראל, תרמ״ו.

ה. ג. גראָיעווסקי — האָט צונויפגעשטעלט אוצר ביאורים (לאָמזע, תרע״ג), לקוטים פון פאַרשיידענע מפרשים אויף תנ״ך.

מ. ד. דאַווידסאָן. מנחל־מענדל דאַווידסאָן איז אין דער יוגנט באַקאַנט געוואָרן מיט זיינע העברעאישע הומאָריסטישע שירים אין סמאָלענסקינס השחר. זייענדיק פריער לערער אין הוראָדנאָ, האָט ער זיך געוויקלט פאַר אַ חבר פון א. ש. פרידבערג און דעם העברעאישן משורר קאָנסטאַנטין שפירא. שפעטער האָט ער אָפּגעלעבט זיינע גאַנצע יאָרן אין ביאַליסטאָק ווי אַ שפראַכן־לערער פון רוסיש, פראַנצויזיש, דייטש און העברעאיש, אָבער קיין משורר, קיין שריפטשטע־

ייד, אָבער ער איז שוין דעמאָלט געווען אַ הציץ ונפגע. זיינע קינדער זיינען שוין געווען אין גאַנצן אַסימילירט, נאָר זיין ביאַליסטאָקער פרוי איז געבליבן די זעלביקע פרומע יידענע.

מ׳האָט דערציילט, אַז אַמאָל איז זי געקומען נאָך כל־נדרי אין שטוב, האָט זי געטראָפן איר מאַקסן רייכערן אַ ציגאַר, האָט זי געחלשט. האָט מען גערופן איר מאַן פון שולכל, האָט ער זי געפרעגט: „וואָס איז געשען?״ האָט זי אים דערציילט. האָט ער איר געזאָגט: „האָסט שוין געדאַרפט לאָזן דעם שייגץ זיין ציגאַר אויסרייכערן״.

ער האָט אַמאָל געוואונען אין אַ לאָטעריי 25 טויזנט רובל. האָט ער געקויפט אַן אייגן הויז אויף דער ברייטער מילע־גאַס אין וואַרשע. איז דאָרט געווען אַ שולכל. איז ער אַמאָל אַרייגעקומען דאָוונען השכמה. איז צו אים צוגעגאַנגען דער גבאי און האָט אים געזאָגט: „רבי יצחק! איך זאָל וויסן, אַז איר האָט ליב דעם ערשטן מנין, וואָלט איך געשיקט רופן אייך מיטן שמש יעדן שבת״. האָט ער אים געענטפערט: „איך האָב ניט אַזוי ליב דעם ערשטן מנין, ווי איך האָב פיינט דעם צווייטן״.

דוד סלוצקי, דער באַקאַנטער העברעאישער שריפטשטעלער, האָט אים אַמאָל געטראָפן שטייענדיק אין אַ מסיבה און רימענדיק שטאַרק אַ לומדישן פלפול־ספר, וואָס האָט זיך בייאים דעמאָלט געדרוקט. האָט ער אים געזאָגט: „רבי יצחק! איך וועט זיך מיט אייך, אַז ווען משה רבנו וואָלט געדרוקט זיין ספרל בייאייך, וואָלט איר אוודאי אויך געזאָגט, אַז ער איז גוט״.

יצחק ניסנבוים (עלי חולדה, 86) דערציילט פון אים אַ הלצה: בשעת ר׳ יאָשע־בער סאָלאָוויטשיק, בריסקער רב, האָט בייאים געדרוקט זיין בית הלוי, האָט ער אים געהאַט אַ נאָמען געגעבן „יד הלוי״ (ר״ת יוסף־דוב), אָבער אַז ער האָט געזאָגט גאָלדמאַנען, אַז ער מעג פאַר־ריכטן די גרייזן אין לשון פון זיין ספר, האָט ער אים געזאָגט: „איך דאַרף פאַררייכטן באַלד דעם נאָמען פון ספר, ווייל „יד הלוי״ געפינט זיך נאָר איין מאָל אין תנ״ך בייפּסל מיכה (שופטים, י״ז, יב). האָט ער געביטן אויפן נאָמען בית הלוי.

לער איז ער ניט געווארן. ער איז געווען אין ביאַליסטאָק נאָר דער מצבות־שרייבער אין העברעאישע חרוזים. ער איז געווען אַ גרויסער וויצלינג. ער איז דאָ געשטאָרבן אין עלטער פון איבער 80 יאָר, אין היגן מושב זקנים, י׳ תמוז, תרע״ג.

יהושע דאָמאַשעוויצקי אָדער י. בערשאַדסקי. יהושע דאָמאַשעוויצקי איז געקומען אַהער פון דאָרף זאַימאַשטשי לעבן וואָלקאָוויסק. דאָ האָט ער געלערנט און זיך אַנטוויקלט און געווארן אַ העברעאישער לערער און העברעאישער שריפטשטעלער. ער איז געווען אַ מיטאַרבעטער אין הזמן, אַ באַקאַנטער, גוטער בעלעטריסט. עס איז באַקאַנט זיין דערציילונג פון ביאַליסטאָקער לעבן באין מטרה.

ישראל דוניץ — האָט אַרויסגעגעבן השגת יד און יד למקרא, ביאורים על כמה מקראות (ביאַליסטאָק, תרפ״א).

אָסיפּ דימאָוו (יוסף פּערעלמאַן) — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער (1878), איז דער באַקאַנטער בעלעטריסט, נאָוועליסט און דראַמאַטורג, וואָס האָט פון אַנהייב געשריבן אין רוסיש. ער איז אַוועק קיין אַמעריקע, האָט ער דאָרטן געשריבן ענגליש און יידיש און שפּעטער אויך אין דייטש. ער איז אין אַנהייב באַוואוסט געווארן מיט זיין רוסישער פּיעסע פון יידישן לעבן אין ביאַליסטאָק א״נ שמע ישראל. באַרימט איז אויך זיין אייביקער וואַנדערער, דער זינגער פון זיין טרויער א״א.

חיים הורוויץ — אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער, האָט אַנגעהויבן צו שרייבן אין ביאַליסטאָקער טאָגעבלאַט, שפּעטער אַריבער אין אַנדערע יידישע צייטונגען, שפּעטער זשורנאַליסט אין אַמעריקע.

א. ש. הערשבערג — דער שרייבער פון דעם פּנקס. [זען די ביאָגראַפּיע פון ישראל הייליפּערין אַנהייב באַנד].

צבי ווידער — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער פון אַרבעטער־קלאַס, זיין פאָטער איז געווען אַ בעקער. ער שרייבט עקאָנאָמישע, ווירטשאַפטלעכע און געזעלשאַפטלעכע צייטונג־אַרטיקלען.

שמואל מאיר הכהן וויס — מחבר פון ספר המזכיר אויף פּרשה בראשית, 24 עמודים, ביאַליסטאָק, תרפ״ט. עס איז ליידער אַ וועלטלאָז ספרל.

ווינער — אַן אַרטיקער דייטשער לערער. ער האָט קאָרעספּאָנדירט פון ביאַליסטאָק אין פּעטערבורגער הערָאלד, האָט דאָרט געשריבן אַ ריי מאמרים, שילדערונגען פון יידישן לעבן א״נ „דער ייד פּאָן וויגע ביז אם גראבע״.

חיים ווסאָצקי — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער; שרייבער פון נאָוועלעס, סקיצן און דערציילונגען אין ביאַליסטאָקער און וואַרשעווער צייטונגען.

משה ווסאָצקי — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער; זשורנאַליסט, גרינדער און רעדאַקטאָר פון פּאָרשיידענע צייטוויליקע צייטונגען.

חיים צבי זאַבלודאָווסקי — האָט צונויפגעשטעלט אַ קליין ספרל קבץ חידות (עבריה, וואַרשע, תרס"ח).

מיכל זאַבלודאָווסקי — האָט אַרויסגעגעבן אין יידיש אַ פּיזיקע, ביאַליסטאָק, 1928.

מרדכי זאַבלודאָווסקי — האָט אַרויסגעגעבן אין יידיש אַ געאָמעטריע, 1 טייל, ביאַליסטאָק, 1919. מרדכי און מיכל זאַבלודאָווסקי, זין פון נח זאַבלודאָווסקי, זיינען אינזשינירן, לערערס פון היגער האַנטווערקער־שול.

נח זאַבלודאָווסקי — אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער; אייגער פון די גרעסטע יידישע און העברעאישע קאָרעספּאָנדענטן און צייטונג־שרייבער פון ביאַליסטאָק, אידער זי האָט באַקומען אַן אייגענע צייטונג.

לייב חזן. לייב חזן איז אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער העברעאישער לערער און סופר. ער האָט אָנגעשריבן אַ ראָמאַן פון ביאַליסטאָקער פאַבריק־לעבן מיטן נאָמען גאולה (קאָווע, 1931) און אַרויסגעגעבן משניות נזיקין, צוגעפּאַסט פאַר די העברעאישע שולן. ער שרייבט אין די העברעאישע צייטונגען און זשורנאַלן און איז אַן איבערזעצער פון די רוסישע קלאַסיקערס אין העברעאיש. ער איז אַוועקגעפאָרן קיין ארץ־ישראל און דאָרטן געווען אַ העברעאישער לערער.

אברהם טיקטין — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער. דער שפּעטערדיקער ראש פון ועד הקהל אברהם טיקטין. אין דער יוגנט האָט ער אַרויסגעגעבן צוויי העברעאישע ספרים: אַן איבערזעצונג פון פראַנצויזיש תולדות פת לחם (וואַרשע, 1882) און אַן אַריגינעלן ראָמאַן חליפות וצבא (וואַרשע, 1889). אָבער נאָך דעם האָט ער אין גאַנצן פאַרלאָזן העברעאיש און איז געווארן קאָרעספּאָנדענט אין די רוסישע ליבעראַלע צייטונגען אין פעטערבורג פאַר דער מלחמה. שפּעטער האָט ער געשריבן און שרייבט אין דער ביאַליסטאָקער יידישער צייטונג פובליציסטישע און ווייסנשאַפטלעכע אַרטיקלען. ער האָט אַרויסגעגעבן די בראָשורן היטלעריאַדע און די דריטע גאולה, און אַ בוך: וואָס יעדער מוז וויסן, 260 זייטן.

אשר טרזשאַנאָוויטש — געווען דער העברעאישער לערער פאַר אָנפאַנגער און מנהל פון ערשטן גן ילדים. ער האָט אָנגעהויבן זיין זשורנאַליסטישע טעטיקייט אין ביאַליסטאָקער טאגעבלאַט ווי אַ שטאָטישער כראָניקער. היינט קאָרעספּאָנדענט פון וואַרשעווער עקספּרעס און רעדאַקטאָר פון ביאַליסטאָקער ביילאָגע צו אָט דער צייטונג.

אשר כאָוועס — אַ היגער העברעאישער לערער, וואָס האָט צונויפגעשטעלט אַ העברעאישן בריוונשטעלער האגרון (וואַרשע, תרנ"ט).

אליעזר בער ליבערמאַן. אליעזר בער ליבערמאַן איז געבוירן געווארן אין פילווישקי, סואוואַלקער גובערניע, ח' אלול, תק"פ. ער איז געווען דער פאָטער פון באַקאַנטן ערשטן העברעאישן סאָציאַליסט אַרטור פריימאַן

(ליבערמאן), דעם ארויסגעבער פון האמת. ער איז געווען דער עלטסטער ציי־טונגס־קארעספאנדענט פון ביאליסטאק אין כרמל. דעם גרעסטן טייל פון זיינע יאָרן האָט ער דאָ געלעבט ווי אַ העברעאישער לערער אין די רייכע הייזער. ער איז געווען דער העברעאישער לערער פון דעם שפּעטער באַקאַנטן פּראָפעסאָר איזידאָר זאַבלודאָווסקי און ער איז דאָ געשטאָרבן אין 1895. ער האָט אָנגע־שריבן אין העברעאיש מגלת ספר (יאָהאַנעסבורג, תרי"ד), אַן איבערזעצונג פון דייטש, „סיפורים, משלי מוסר" און בריוו: צדק ומשפט (1866), אַן איבערזעצונג פון שד"ל, „גיא חזיון" (1889).

אויף זיין קליין ספרל מגלת ספר, אַן איבערזעצונג וואָס האָט היינט קיין שום ווערט ניט, שרייבן לויבריידי די דעמאָלטדיקע העברעאישע שרייבערס אברהם מאַפּו און קלמן שולמאַן. קלמן שולמאַן רופט אויס: „יוגנט־פריינט! זינט דו, מיין טייערער, האָסט זיך פון מיר געשיידט, האָט זיך פון מיר אַפּגעשיידט די פרייד פון מיין לעבנס־פרילינג". דאָס ספרל איז געווידמעט דעם גביר און משורר אליעזר האַלבערשטאַם. ער האָט אויף אים אויך געקליבן אַבאַנענטן פון ביאַליסטאָק און פון די איבעריקע גרויסע ליטוישע שטעט.

מ. ל י פ ס א ן. דער אמתער נאָמען פון העברעאישן און יידישן שריפט־שטעלער מ. ליפסאָן איז מרדכי יאָוואָראָווסקי. ער איז געבוירן געווארן דעם 27טן אַפּריל, 1885 אין ביאַליסטאָק. אין 1906 האָט ער אַרויסגעגעבן אין אָנט־ווערפן דאָס יידישע וויצבלאַט אַנטוווערפענער לץ און איז געווארן אַ מיטגרינדער פון דער יידישער צייטונג אין בעלגיע דער מערב. אין 1913 האָט ער זיך באַזעצט אין אַמעריקע וואו ער האָט מיטגעאַרבעט אין העברעאישן היום און אַנדערע צייטשריפטן, און אין דער רעדאַקציע פון דער ציוניסטישער וואָכנשריפט דאָס יידישע פאָלק.

שפּעטער האָט ער זיך אָפּגעגעבן אויסשליסלעך דער העברעאישער פּרעסע. ער איז געווען רעדאַקציע־מיטגליד אין התורן און העברי, רעדאַקטאָר פון צווייטן באַנד לוח אחיעבר (1921). ער האָט אויך געגרינדעט (1921) די העברעאישע טאָג־צייטונג אין אַמעריקע הדואר, וואָס איז קורץ נאָך דעם געווארן אַ וואָ־כנשריפט, וואָס עקסיסטירט נאָך ביז היינט, מיט אַן אַנדער רעדאַקטאָר.

זינט 1931 לעבט ער אין ארץ־ישראל, וואו ער איז מיטרעדאַקטאָר פון בוסתנאי. ער האָט איבערגעזעצט אין העברעאיש: פּאָן פון קנוט האַמסון (ניו־יאָרק, 1919); אָפּאַטאָשוס פּאָלוירענע מענטשן (דאָרט, 1918) און פּוילישע וועל־דער („ביערות פולין, דאָרט, 1921). זיין העברעאישער סטיל איז מוסטערהאפט, קערנדיק, זאַפטיק, וואָס וויזט אויף אַ גרויסער העברעאישער ערודיציע. פון פּאָלקלאָריסטישן אינהאַלט איז זיין העברעאישע שריפט מדור דור (דאָרט, 1929). אין יידיש האָט ער דאָס בוך: די וועלט דערציילט (דאָרט, 1928). ער האָט אויך אַ בוך פּאַר דער יוגנט אנשי מדות (תל־אביב, 1927). די דריי בענד מדור דור איז אַן אויסגעצייכנטע, מוסטערהאפּטע אַרבעט פון יידישן פּאָלקלאָר[9].

9. זען וועגן אים אין זלמן רייזענס לעקסיקאָן פון יידישער ליטעראַטור, פּרעסע און פילאָלאָגיע, ב' 11, 125, און אין ענציקלאָפּעדיע יודאַיקא, ב' X, ז' 1012.

י ש ר א ל ל י פּ ס ק י. ער האָט אַרויסגעגעבן מכתבים וחרוזים (וואַרשע, תרס"ב); עזרת ישראל (ביאַליסטאָק, תר"צ); דרושים.

מ ש ה ל ע ו ו י ן. משה לעווין איז דאָ געווען אַ לערער און מנהל פון בית־ספר עברי ראשון, האָט אין ביאַליסטאָק צונויפגעשטעלט און אַרויסגעגעבן געאָגראַפישע לערן־ביכער אין העברעאיש.

י ו ס ף מ ע ל נ י ק — אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער; דער יינגערער ברודער פון נח מעלניק. איז געווען אַן איבערזעצער פון גראַף וויטעס (וואָס איז געווען רוסישער פינאַנץ־מיניסטער) ביאָגראַפיע אין דייטש, איז ער צוליב דעם געווארן נאָענט צו זיין פּאָליטישער ספערע און איז דעריבער געווארן אַ פּאָליטישער זשורנאַליסט אין בערלין. ער האָט אָבער מיט יידן קיין שום מגע ומשא ניט געהאַט.

נ ח מ ע ל נ י ק — אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער; ער איז געווען קאָרעספּאָנדענט פון העברעאישע און יידישע צייטונגען

י ש ר א ל מ ש ה מ ר ג ל י ו ת — אַ ביאַליסטאָקער (ריכטיקער אַ וואַשילקאָווער) איז דער בעלעטריסט און דראַמאַטורג ישראל משה מרגליות. ער האָט געשריבן אין רוסישע צייטונגען פון יידישן לעבן. ער האָט געשריבן דערהויפט אין וואָסכאָד, דעם רוסיש־יידישן זשורנאַל אין פּעטערבורג.

ר אָ ז ע נ ע ו א ד א ו ו ס ק י — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענע, אַ שרייבערין אין אונזער לעבן, שפּעטער אין אַמעריקאַנער צייטונגען; אַרויסגעגעבן אַ בוך לידער א"נ אַזוי ווי איך בין.

י ע ק ב ס א פּ י ר ש ט י י ן. יעקב סאַפּירשטיין איז אַ זון פון ר' וועלוול ישראלס דעם חזן. ער איז דאָ געווען אַ משכיל, אַ געוויסע צייט האָט ער אַרויסגעגעבן צוזאַמען מיט שפּ"רן קליינע ביליקע בראָשורן אין העברעאיש. ער האָט זיך פאַרנומען מיט קאָמיסיאָן.

ער איז אַוועק קיין אַמעריקע, וואו ער איז געווארן אַ גרויסער פאַרלעגער פון יידישע ביכער, און אין יאָר 1901 האָט ער געגרינדעט אין ניו־יאָרק די גרויסע יידישע טעגלעכע צייטונג מאָרגן־זשורנאַל, וואָס איז אייניג פון די פאָר־שפּרייטסטע יידישע צייטונגען. ער איז אין אַמעריקע געווארן אַ גרויסער מפורסם און כלל־טוער און איז געווארן זייער רייך. אַז ער איז געשטאָרבן ז' סיון, תרע"ד, האָט דער דעמאָלטדיקער אַמעריקאַנער פרעזידענט טאַפט געשיקט זיין וויבּ אַ קאָנדאָלענץ־טעלעגראַם. ער איז געשטאָרבן קינדערלאָז. האָט אים געירשנט זיין שוואָגער פריידקין, אַ ביאַליסטאָקער און שפּעטער אַ וואַרשעווער העברעאישער לערער, דער מחבר פון מעשה נס — אַ קריטיק אויף נחום סאָקאָלאָוו.

א ל י ה ו ס ל א נ י מ ס ק י איז געווען אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער, ח. ז. סלאָנימסקיס אַ פּלימעניק. ער איז געווען דער קאָרעספּאָנדענט פון ביאַליסטאָק פאַר דער הצפירה. ער האָט זיך אויך אונטערגעשריבן „אבי סכה".

ז ו ס מ א ן ס ע ג ל א ו ו י ט ש — דער גרויסער יידישער שרייבער, איז אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער. ער שרייבט לידער, דערציילונגען, ראָמאַנען,

מיניאַטורן; דרוקט זיי אין פּאַרשיידענע צייטונגען — אין היינט, מאָמענט. ער האָט שוין אַרויסגעגעבן איבער 20 בענד לידער און פּראָזע.

מ ר ד כ י י צ ח ק ע ד ע ל מ אַ ן — דער זון פון באַקאַנטן אַרטאָדאָקסישן שריפטשטעלער שמחה־ראובן עדעלמאַן (השר העדלמי). מרדכי יצחק עדעלמאַן איז געווען אַ ביאַליסטאָקער תושב. ער האָט אַרויסגעגעבן אין ביאַליסטאָק זיינע ווייטערדיקע ספרים: ידות המדות, השקפות התלמוד בעולם, מלון השתים, חכם ושר, דורש רשומות, חומר לתולדות התלמוד, העקוב למישור, פתגמי התלמוד, העושר והעוני, היין השרוני, מערכת המצות, משלי התלמוד און האָט אָנגעהויבן צו דרוקן אַ ספר אין דריי טיילן תלמוד המצות.

א ב ר ה ם ש ל מ ה ע מ י א ל — אַ זשורנאַליסט, שרייבט אויף ליטעראַריש־פובליציסטישע טעמעס אין יידישע צייטונגען, היינט אין ארץ־ישראל.

י ע ק ב פ אַ ט — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער, פון אַן אַרבעטער־פאַמיליע. ער איז געווען אַ ישיבה־בחור, שפּעטער געוואָרן אַ ס. ס.־ניק, געשריבן קינדער־דערציילונגען אין פּאַרשיידענע צייטונגען; זיך קונה שם געווען ווי אַ רעדנער. שפּעטער איז ער אַריבער צום „בונד", געוואָרן איינער פון זיינע אָנפירער און אַ באַקעמפער פון יידישן דת, ציוניזם און העברעאיש. זיין מאַנאַגראַפיע פון „בונד" הייסט אויף די וועגן פון באַגינען, דריי טיילן, אַ התפּעלותדיקע שילדערונג פון די „בונד"־העלדן. פאַרבייגייענדיק גיט ער דאָרטן פּאַמפלעטיסטישע שילדערונגען פון ביאַליסטאָקער יידישע מאַראַליש־פיינע פּאַבריקאַנטן.

מ ש ה פ אַ נ י ט ש — בראָדין אָדער „עזיז עפענדי", איז געווען אַ ביאַליסטאָקער תושב. נאָך זייענדיק אין ביאַליסטאָק, האָט ער פאַרעפנטלעכט וויצן אין דאָס נייע לעבן. אַן ערך אין 1922 איז ער אָנגעקומען קיין ארץ־ישראל, וואו ער איז געווארן אַ שומר, אַן אידעאַליסט. ער האָט זיך מיט נאָך עטלעכע חברים באַזעצט אין עמק־הירדן. ער האָט זיך אויסגעלערנט אַראַביש, האָט געלעבט אַ בעדואינער־לעבן און איז געווארן באַליבט בייַ די בעדואינישע שבטים. ער האָט שטודירט אָריענטאַליש ווייסנשאַפטן אין דעם העברעאישן אוניווערסיטעט. ער איז געווארן ביים בעדואינער־שבט „ראַאי וואלא" — אַן אייגענער מענטש. ער האָט געפאַשעט שאָף צוזאַמען מיט אַלע אָנדערע פאַסטעכער פון שבט, ווייט פון ירדן. ער האָט געלעבט אין זייערע געצעלטן צוזאַמען מיט די קעמלען און שעפסן. בראָדין רעכנט זיך היינט פאַרן בעסטן קענער פון בעדואינער־לעבן. דער בעדואינער שבט, בייַ וועמען ער האָט פאַרבראַכט קרוב צען יאָר, האָט אים געקרוינט מיטן נאָמען „עזיז עפענדי", ד"ה אַ מוטיקער, שטאַרקער. בשעת „עזיז עפענדי" האָט פאַרלאָזן די בעדואינער, האָט דער שעיך פון שבט אים געשוואוירן, אַז דער שבט באַטראַכט אים פאַר אַן אייגענעם ברודער און גרייט אָפּצוהיטן ווי אַן אויג אין קאָפּ.

אין דער ארץ־ישראל־פּרעסע פאַרעפנטלעכט ער פון צייט־צו־צייט דערציילונגען פון בעדואינער־לעבן. אין שטיבלס פאַרלאָג איז אַרויס אַ העברעאיש בוך ברדין באהלי מדבר, דערציילונגען מיט זיבן בילדער.

לעאָן פאפערין — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער, האָט אַרויס־געגעבן אין פּאַריז אין 1899־1900 אַ וועכנטלעכע ציוניסטישע צייטונג עכאָ דע פּאַריז, און אין ביאַליסטאָק — אַ רוסישע טעריטאָריאַליסטישע צייטונג (1906) יעוורעיסקי גאַלאָס און נאָך דעם האָט ער זיך אַרויסגעגעבן אין אַדעס.

שמואל פוניאַנסקי — אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער. ער האָט אבסאָלווירט די היגע העברעאישע גימנאַזיע. זינט 1928 איז ער טעטיק ווי אַ זשורנאַליסט אין לאָנדאָן, נאָך דעם איז ער געווען רעדאַקטאָר פון לאָנדאָנער טעגלעכער צייטונג די פּאָסט.

אליעזר יצחק פיגין — אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער, גע־וועזענער מיטאַרבעטער און קאָרעספּאָנדענט אין פּאַרשיידענע העברעאישע און יידישע צייטונגען.

הערמאַן פראַנק — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער, אַ פילזייטיק געבילדעטער מענטש, סטאַטיסטיקער און זשורנאַליסט אין די יידישע, אַמעריקאַ־נישׂ־ענגלישע, דייטשע און רוסישע צייטונגען. ער האָט אַרויסגעגעבן אין ביאַ־ליסטאָק אין יאָר 1918 די בראָשור דריי יאָר ביאַליסטאָקער קאָנסום־קאָאָפּעראַ־ציע (1915—1918), און אויך פּאַרפּאַסט (צוזאַמען מיט פרל. ש. בלאַנקשטיין) אַ ווערק: סטאַטיסטיק פון דער יידישער באָפעלקערונג אין ביאַליסטאָק פאַר 10 יאָר (1909—1918), וואָס איז אַרויסגעגעבן פון דער קהילה־פאַרוואַלטונג אין ביאַליסטאָק אין 1920. אין 1922 געגרינדעט אין בערלין אַ פאַרלאַג „פּרדס", וואו ס׳איז דערשינען זיין אילוסטרירט ביכל פאַר יוגנטלעכע גריכישע חכמים. סוף 1923 אויסגעוואַנדערט פון דייטשלאַנד קיין ניו־יאָרק.

שמעון קאַבאַטשניק — האָט פון דאָנען געשריבן אין הצפירה.

אברהם קאָטיק — אַ זון פון יחזקאל קאָטיק, דעם באַקאַנטן מחבר פון מיינע זכרונות. אברהם קאָטיק איז געווען לויט זיין בילדונג־צענז אַ פאַר־מאַצעווט. פון אַנהייב איז ער דאָ געווען פּריוואַט־לערער, האָט דאָ חתונה געהאַט און געלעבט ס׳רוב יאָרן אין ביאַליסטאָק, געווען אַ דענטיסט (זיין הויפּט־באַשעפ־טיקונג). שפּעטער איז ער דאָ געווען צו פאַרשפּרייטן אין יידישן פּראָלעטאַריאַט בילדונג און וויסנשאַפט דורך רעפעראַטן און יידיש פאָפולערע ביכער און בראָ־שורן. ער האָט אויך געגרינדעט אויף סאָסנאָווע, 5 מיט דער אונטערשטיצונג פון ציוניסט דוד סוכאָוואָלסקי אַ פּאָלקס־ביבליאָטעק אויף אויסצולייען רוסישע און יידישע ביכער. אין 1900 האָט ער דאָ געגרינדעט אַ פאַרלאַג אונטערן נאָמען „פּאָלקס־ביבליאָטעק", וואָס איר פּירער איז געווען אברהם רייזען. אין דער מלחמה־צייט איז ער געווען אין רוסלאַנד, וואו ער האָט געאַרבעט אין קאָאָפּע־ראַטיוון; אין 1918, צוריקקומענדיק קיין ביאַליסטאָק מיט געלט־מיטלען, האָט ער אַ געוויסע צייט געאַרבעט אין דער שול פון „יוגנט־פאַראיין" ווי אַ לערער און אַ דירעקטאָר. ער האָט אויך געגרינדעט צוזאַמען מיט ד״ר צמח שאַבאַד אין ווילנע דעם פּאָלקסגעזונט.

נאך דעם איז ער אווענק קיין אמעריקע; דארט האט ער אפגעדרוקט אין 1925 זיין בוך מעמואַרן פון אַ יידישן אינטעליגענט, פון 1880 ביז דער מלחמה. אין 1926 האט ער זיך באזעצט אין רוסלאנד, וואו ער האט געארבעט אין די דארטיקע ליטעראַרישע אנשטאלטן. דעם 20טן מאי, 1934 איז ער געשטארבן אין כאַרקאוו פון אַ ראַק, אין עלטער פון 67 יאר[10].

פסח קאפלאן איז א ברודערן־זון פון כתריאל קאפלאן און אן אייַדעם פון מ. מ. מירלינסקי. ער איז געווען אַ חבר פון י. בערשאדסקי.

אין זיין חדר מתוקן האט פסח קאפלאן זיך אנטוויקלט ווי אַ העברעאישער לערער. ער איז געווען אויך אין פארשיידענע צייטן באזיצער פון אַן אנפאנג־שול פאר רוסיש־העברעאיש. ער איז געווען העברעאישער לערער אין וויסאצקיס תלמוד־תורה, העברעאישער און שפעטער דערהויפט יידישער שרייבער, קארעס־פאנדענט און רעדאקטאר. אין העברעאיש האט ער איבערגעזעצט פון דייטש „יוסף הנשיא", „ליד המחרשה", „ספר הזמירות", „ספר השירים", מיט נאטן פאר שולן, „מקרא ולמוד" (אַ כרעסטאמאטיע). אין יידיש האט פסח קאפלאן איבער־געזעצט קרילאווס משלים. ער האט אויך ארויסגעגעבן אַ לידער־בוך צום זינגען. געשריבן האט ער אין פארשיידענע פעריאדישע צייטונגען. ער האט ארויסגעגעבן אַ צאל בראשורן. ער איז געווען אַ קענער פון מוזיק און אַ דיריגענט פון אַר־קעסטערס און קאנצערטן פון „יידישע קונסט".

נאך דער [ערשטער וועלט־]מלחמה איז פסח קאפלאן געווארן ארויסגעבער און רעדאקטאר פון דער טעגלעכער צייטונג דאס נייע לעבן און שפעטער — אונדזער לעבן. ער האט זיך אנטוויקלט צו דער מדרגה פון אַ גוטן זשורנאליסט.

אהרן יעקב ברבי דוד קלעמענטינאווסקי. אהרן יעקב קלעמענטינאווסקי איז געווען אַ העברעאישער לערער. ער האט ארויסגעגעבן אין העברעאיש אין יאר 1893 אין וואַרשע אַ לערן־בוך פאר חשבון אין צוויי טיילן — מעשה החשבון און אספת שאלות החשבון. מען האט די ביכער גענוצט אין די ערשטע עברית־בעברית־שולן דאַ און אין ארץ־ישראל. ער האט אויך איבערגעלאזט אַ כתב־יד אויף דקדוק לשה"ק אין יידיש — שפה ברורה. ער איז געשטארבן אין מושב־זקנים אין יאר תרע"ד (געבוירן געווארן אין יאר תק"צ).

חיים יעקב קרעמער — אַ העברעאישער לערער אין ביאליס־טאק, האט אנגעשריבן אַ ספר דורש לציון (וואַרשע, תרמ"ו), דרשות פון חיבת־ציון, וואס ער האט געהאלטן אין היגן געווי „אהל משה". פריער נאך האט ער ארויסגעגעבן זיין שערי ציון (ווילנע, 1877) על עקרי סוגיות הש"ס.

ליטמאן ראזענטאל — אַ געבוירענער ביאליסטאקער; שרייבער אין העברעאישע צייטונגען פון זיינע זכרונות פון הערצלען, צו וועמען ער איז געשטאנען נאענט, און פון די אלע ציוניסטישע גדולים פון הערצלס ספערע.

10. זען אונזער לעבן, 1936, נומ' 33.

הרב רבי גדליהו ד"ר ראזענמאן. ד"ר ראזענמאן איז געווען ביאליסטאקער באשטעטיקטער אייבער־ראבינער, א ייד א גרויסער למדן און מלומד, א פרומער ייד; האט ארויסגעגעבן אין דער פויליש־ער שפראך א גוטע וויסנשאפטלעכע ארבעט אונטערן נאמען זאגאדיניע אובאיו ריטואל־נעגא, ביאליסטאק, 1936, 88 זייטן. מיט דער דאזיקער ארבעט האט ער מקדש השם געווען, ווייל דעמאלט האבן די פוילישע דעפוטאטן־אנטיסעמיטן, בראשם א געווייסע פרוי פריסטאר, זיך משתדל געווען פארן פוילישן סיים צו פארבאטן די יידישע שחיטה, ווייל זי איז כלומרשט קעגן צער בעלי חיים. זיי האבן זיך געשטיצט אויף די פאלשע באוויזן פון־האנדלט גלח און אנטיסעמיט קשיאנדזש ד"ר סטאניסלאוו טשעטשאק. אין זיין ספר באווייזט הרב ראזענמאן די פאלשקייט און עם־הארצות פון יענעמס כלומרשטע באוויזן און ער צייגט אויף אנטקעגן, אויף וויסנשאפטלעכע יסודות, אז נאר דורך דער יידישער שחיטה ווערט פארמינערט דער צער פון דער בהמה, בשעת מען טויט זי, און איר פלייש איז די געזינטסטע.

די דאזיקע ארבעט איז צוגעשיקט געווארן צו אלע פוילישע דעפוטאטן און סענאטארן, איידער עס איז באהאנדלט געווארן די פראגע אין סיים און אין סענאט, און זי האט געמאכט א גרויסן איינדרוק.

יוסף רובינליכט — א ביאליסטאקער געבוירענער; פעליע־טאניסט, הומאריסט, רעפארטאזשיסט פון אונזער לעבן.

ישראל ליב שאצקי שרייבט דערציילונגען, פייזאזשן און סקיצן אין ביאליסטאקער און וואַרשעווער יידישע צייטונגען. לעצטנס האט ער ארויסגעגעבן אין א ביכל א"נ קאָרן־בלומען, א זאמלונג פון זיינע ארבעטן.

חיים חייקל שאשקעס. חיים חייקל שאשקעס, וואס שרייבט אין היינט רייזע־איינדרוקן, וואס ער האט זיי ארויסגעגעבן אויך אין בוך־פארעם, איז א געבוירענער ביאליסטאקער.

ישראל גדליה שטיינסאפיר — איז א ביאליסטאקער געבוירענער. ער אט אנגעהויבן צו שרייבן פעליעטאנען אין ביאליסטאקער טאגעבלאט, וואס האבן זיך אויסגעצייכנט מיט זייער הומאר און וויץ; קארעס־פאנדענט פון היינט און ארויסגעבער פון צייטווייליקע טעגלעכע יידישע צייטונגען אין ביאליסטאק.

נח שיינברון (פסעודאנים מיקאלייי וואדיאס) — פוילישער לע־רער, זשורנאליסט, קונסט־קריטיקער, שרייבער און רעדאקטאר, ארויסגעבער פון דזשיש, רעדאקטאר פון וואַרשעווער פויליש־ער חודש־זשורנאל אויפן שיידוועג.

יעקב שפירא — א ביאליסטאקער געבוירענער; טעטיקער עספע־ראנטיסט, קארעספאנדענט אין קראקעווער פויליש־ער צייטונג קוריער און אין ארטיקן דזשענעריק. שרייבט אויך אין פארשיידענע אנדערע פוילישע און אויס־לענדישע צייטונגען. פארזיצער פון היגן זשורנאליסטן־סינדיקאט.

משה שמואל שפּערלינג — דייטשער לערער. ער האָט אי־ בערגעזעצט פון דייטש אין העברעאיש אַ סיפור „עלילת שוא".

ג. ביאַליסטאָקער וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט אויף פּאַרשיידענע געביטן פון קונסט

יוליוס אַדלער — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער, פון אַן אַרעמער בעקער־פאַמיליע, איז שפּעטער געוואָרן איינער פון די פּיאָנערן פון בעסערן טע־ אַטער ביי יידן, געשפּילט פיל יאָרן אין אַמעריקע, אַרגענטינע און אין אַנדערע יידישע ישובים.

זאַשע בארשינין — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער, אַן אייניקל פון מאיר כהן, דעם גבירס מיוחסדיקן איידעם (זען אויבן), איז געווען אַ באַקאַנטע פּויילישע זינגערין.

ראָזע בורשטיין (פּסעוודאָנים: ראָזאַ ראַאיסא) — אַ ביאַליס־ טאָקער געבוירענע, פון אַן אַרעמער משפּחה. דאָ דערצויגן געוואָרן און זיך אויסגעבילדעט אין איטאַליע. איז היינט אַ וועלט־באַרימטע אָפּערע־זינגערין אין אַמעריקע און איטאַליע.

יעקב בערמאַן — כאַר־דיריגענט אין כאָרשול, קאָמפּאָזיטאָר און געזאַנג־לערער אין אַלע יידישע שולן אין משך פון 45 יאָר. דער נוסח פון זיין מצבה איז אַזאַ: אדם ביקר ויהודי לבב, נעים זמירות, מחבר מנגינות להבות ויפות לתפילות ישראל ששמש בקדש מ"ה שנה מנהל המקהלה בבית־הכנסת הכורלי, יעקב ב"ר יוסף בערמאן ז"ל, נפטר ט"ו חשון, תרצ"ב. יהי זכרו ברוך.

חיה גראָבער — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענע, איז היינט אַ באַ־ קאַנטע זינגערין פון יידישע און העברעאישע לידער.

מיכאל דונייעץ — אַ געבוירענער ביאַליסטאָקער, אַ יונגער מא־ לער־קינסטלער, האָט שוין געהאַט אויסשטעלונגען אין ביאַליסטאָק, ווילנע, וואַר־ שע. שטודירט ווייטער אין ראַטן־פּאַרבאַנד.

נאַראַנעי (סאַניע ניימאַן) — אַ געבוירענע ביאַליסטאָקער, איז היינט איינע פון די אָנגעזענסטע פּויילישע פילם־אַרטיסטינס.

ס. סעגאַלי — אַ זון פון מאַקס סעגאַל אין ביאַליסטאָק, אַ מאָלער, קינסטלער. געלערנט און געאַרבעט אין בערלין און האָט זיך דאָרט קונה שם געווען פּאָר אַן אָריגינעלן קינסטלער. היינט געפינט ער זיך אין פּאַריז. אין לעצטן סעזאָן (יאַנואַר, 1937) האָט ער דאָרט אין אַ סאַלאָן אויסגעשטעלט דריי־ סיק בילדער, וואָס האָבן פּאַרגעשטעלט די שרעקעניש פון דער קומענדיקער מלחמה. די אויסשטעלונג האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם. עס איז אָנגעקומען אַן אַמעריקאַנער קאָלעקציאָנער פון בילדער און האָט די גאַנצע אויסשטעלונג, אָלע דרייסיק עקספּאָנאַנטן, אָפּגעקויפט פּאָר אַ גרויסער סומע[11].

11. זען אונזער לעבן, 1937, נומ׳ 13.

הענעך פרעס — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער. ער האָט אַבסאָלווירט די קונסט־שול אין וואַרשע. ער האָט זיך באַטייליקט אַ רייע יאָרן אין קונסט־אויסשטעלונגען אין ביאַליסטאָק, וואַרשע. ער איז אַ לערער פון צייכענען אין ביאַליסטאָקער יידישע גימנאַזיעס.

נחום צמח — אַ ביאַליסטאָקער העברעאישער לערער, איז געווען דער ערשטער גרינדער פון „הבימה". דאָ האָט ער אויפגעשטעלט די ערשטע טרופּע, פון דאָנען איז זי אַוועק אין דער וועלט, ביז זי האָט זיך באַזעצט אין ארץ־ישראל.

בן־ציון ראַבינאָוויטש (פסעודאָנים: בען) — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער קינסטלער, געלערנט אין ווילנער קונסט־שול, זיך אָנגעוויקלט אין פּאַריז. מען זאָגט אים צו גלענצנדיקע פּערספּעקטיוון.

יהושע ראָזעניצקי — אַ ביאַליסטאָקער געבוירענער, שטודירט מאָלעריי אין ווילנע און אָדעס, נאָך דעם אין בערלין אין דער קונסט־אַקאַדעמיע ביי פּראָפעסאָר מ. ניקעל, שפּעטער אין פּאַריז. האָט געמאַכט אויסשטעלונגען פון זיינע בילדער אין וואַרשע, ביאַליסטאָק, גראָדנע, ווילנע, לאָדזש, טשענסטאָכאָוו. האָט געהאַט גוטע רעצענזיעס.

ד. ביאַליסטאָקער וואָס האָבן זיך קונה שם געווען אויף פאַרשיידענע געביטן

פראָפעסאָר דאָקטאָר לעאָן ווינער. לעאָן ווינער איז געבוירן געווארן אין ביאַליסטאָק ביי דעם פריער דערמאָנטן ביאַליסטאָקער דייטשן לערער ווינער. ער איז אין אַמעריקע געווארן אַ גרויסער פילאָלאָג, פּראָפעסאָר פון האַרוואַרדער אוניווערסיטעט אין מאַסאַטשוסעטס. ער הייסט לעאָן אויפן נאָמען פון זיין מוטערס פאָטער לייבל קרינקער (ראָבינאָוויטש).

ד"ר לעאָן זאָמענהאָף. דער באַרימטער מחבר פון עספּעראַנטאָ איז אַ ביאַליסטאָקער. ער איז דער עלטסטער זון פון מאַרקוס זאָמענהאָף. ער איז געבוירן געווארן אין ביאַליסטאָק אין דעצעמבער, 1859, אויף יאָטקע־גאָס וואָס איצט הייסט זי זאָמענהאָף־גאָס. ער האָט שטודירט מעדיצין אין וואַרשע, מאָסקווע, האָט געענדיקט אין 1884, פּראָקטיצירט ווי אַן אָקוליסט אין כערסאָן, גראָדנע, וואַרשע, וואו ער איז געשטאָרבן דעם 15טן אַפּריל, 1917, אין עלטער פון 58 יאָר.

ער איז פריער געווען אַ חובב ציון און שפּעטער אַ ציוניסט. האָט געגרינדעט אין וואַרשע די ערשטע ציוניסטישע חברה „די פריינד פון ציון". ער האָט אַרויסגעגעבן אַ בראָשור אין רוסיש וועגן העלעניזם און יידנטום.

אָלע שילדערן אים ווי זייער אַן איידעלן און אידעאַלן מענטשן. מיט עטלעכע יאָר צוריק האָבן זיינע וועלט־פאַרערערס אָנגעקלאַפּט אַ מירמל־שטיינערנעם טאָוול

אויף זיין געבורטס־הויז אויף יאַטקע־גאַס אין ביאַליסטאָק. מען האָט אויך אין סקווער ביים אָנהייב וואַלד געלייגט אַ פונדאַמענט פאַר זיין מאָנומענט.

ד״ר אהרן־הערש זאַבעלמאַן. ד״ר אַהרן־הערש זאַבעל־מאַן איז געבוירן און דערצויגן געוואָרן אין ביאַליסטאָק אויף גראָאַווע (נאַווע־ליפע) געסל. ער איז באַקאַנט געווען אין זיין יוגנט ווי אַן עילוי, ער האָט געהאַט אַ פענאָמענאַלן זכרון. קיין שול האָט ער ניט באַזוכט. אין 1882 איז ער אַריינ־געטראָטן אַן מאַטורע אין פאַריזער מעדיצינישן פאַקולטעט, וואו ער האָט שטודירט די אַזוי גערופענע קאָלאָניאַל־מעדיצין און האָט אַסיסטירט ביים פּראָפעסאָר שארקאָ, וועמען ער האָט אָפּגעגעבן אַן אַרבעט וועגן נערוון־און פסיכישע קראַנ־קייטן. דער פּראָפעסאָר האָט אויף אים פאַרויסגעזאָגט, אַז ער וועט זיין גרויס אין קורירן די קראַנקייטן, און האָט אים איבערגעגעבן אין זיין שפּיטאָל אַ בא־זונדערע פּאָלאָטע. מיט פּריוואַטער פּראַקטיק האָט ד״ר זאַבעלמאַן זיך ניט גע־וואָלט פאַרנעמען.

ער האָט געלערנט תורה לשמה. ער האָט זיך אָבער ניט באַנוגנט מיט מע־דיצין אַליין און איז געווען אַ גרויסער שקדן און האָט געהאַט אַ דראַנג אַלץ צו לערנען און אַלץ צו וויסן. מ׳האָט אויף אים געזאָגט, אַז ער האָט געקענט זעכצן שפּראַכן מיט זייערע ליטעראַטורן און אַלע דיסציפלינען פון עקזאַקטע וויסנ־שאַפטן.

בשעת ער פלעגט קומען קיין ביאַליסטאָק די לעצטע יאָרן, פלעגט ער מיך באַזוכן, ווייל ער האָט זיך אויך שטאַרק פאַראינטערעסירט מיט מיינע ביבליש־תלמודישע פאַרשונגען. איך פלעג שטוינען, אויסגעפינענדיק אַז ער איז היימיש אויך אויף דעם געביט. רעדנדיק וועגן פאַרשיידענע שטעלן אין תלמוד, פלעגט ער זיי אָפּזאָגן בעל־פּה מיטן לשון. ער האָט געשריבן זייער פיל מעדיצינישע אַרטיקלען אין די פראַנצויזישע און רוסישע פאַך־זשורנאַלן, ער האָט זיך אויך באַטייליקט אין דער רוסיש־יידישער ענציקלאָפּעדיע וועגן תלמודישער מעדיצין און וועגן יידישע דאָקטוירים. עס דוכט זיך אָבער, אַז זיין אינטואיציע, זיין כוח החידוש, איז ניט געווען אַזוי גרויס.

ער האָט געלעבט זייער צוריקגעצויגן און בצמצום, ווייט פון עניני עולם־הזה. ער האָט ניט חתונה געהאַט, זיין פאַרדינסט פלעגט ער אויסגעבן אויף קויפן ביכער. ער האָט געהאַט אַ גרויסע ביבליאָטעק. אין יאָר 1906 איז ער געקומען קיין פּעטערבורג, רעכענענדיק צו באַקומען אין דער באַפרייאונגס־באַוועגונג אַ קאַטעדרע פון פּראָפעסאָר, אָבער ער האָט זי ניט באַקומען. איז ער אַרייגע־טראָטן אין אינסטיטוט פאַר עקספּערעמוניאַל־מעדיצין און האָט באַקומען אַ גע־צאָלטע שטעל איבערצוזעצן פון אַלע וועלט־מעדיצינישע פאַקולטעטן אַלע מע־דיצינישע נייסן.

ער איז געווען אין זיין גאַנצן לעבן־שטייגער אַ טיפּ פון אַן אַלטן יידישן צדיק און גאון אין מאָדערנעם זין. מען קען זאָגן אַז ער איז געווען רעליגיעז.

זייענדיק דאָ ימים נוראים, פלעגט ער ראש־השנה און יום־כיפור דאָוונען אין כאָרשול.

אין אָנהייב פון דער [ערשטער וועלט־]מלחמה איז ער מאָביליזירט געוואָרן ווי אַ דאָקטאָר אויפן שלאַכטפעלד אין סערביע. אָנהייב 1915 איז ער דאָרט קראַנק געוואָרן און אָפּגעפאָרן קיין קיעוו און איז דאָרט געשטאָרבן אין יידישן שפּיטאָל, אין עלטער פון 56 יאָר. זיין ביבליאָטעק פון 10,000 בענד האָט ער אָפּגעזאָגט פאַר וויסנשאַפטלעכע אינסטיטוציעס.

מאָקסים ליטווינאָוו, אָדער מאיר הענעך וואַלאַך. דער היינט אַלוועלטלעך באַקאַנטער אויסערן־מיניסטער פון סאָוויעט־רוסלאַנד מאָקסים ליטווינאָוו איז געבוירן געוואָרן אין ביאַליסטאָק דעם 17טן יולי, 1876. ער איז אַ זון פון ביאַליסטאָקער משה וואַלאַך, וואָס איז געווען דער ברודער פון הרב ר׳ שבתי וואַלאַך, דער גרויסער ראָשישינאָיער רב וואָס איז פאַרשטאָרבן מיט עטלעכע יאָר צוריק, און אַן אוראייניקל פון דוד וואלאך, וואָס איז געווען דער יידישער דיפלאָמאַט ביי דער רוסישער מאַכט אין ביאַליסטאָק אין יאָר 1812.

מאיר הענעך וואלאַך האָט זיך דאָ דערצויגן אויף נאָוואָליפּיער (גראָאָוער) געסל ביי זיין פאָטער, וואָס איז געווען בוכהאַלטער ביים יידישן ביאַליסטאָקער גרויסן באַנקיר אליהו מיללאך.

זיין דערציאונג האָט ער באַקומען אין די פאַרצייטיקע חדרים, בתי־מדרשים און חסידים־שטיבלעך. די ערשטע בילדונג האָט ער באַקומען פון די פיר קלאַסן גימנאַזיע, צו וואָס מען האָט זיך געכאַפּט כדי צו דערלייכטערן די מיליטער־דינסט דורך ווערן צוליב דעם אַ „וואָלני אָפּרעדעליאָיושטשיסיאָ". צום ערשטן איז ער אַרײַנגעטראָטן ווי אַן אָנגעשטעלטער אין אַ מאַנופאַקטור־געשעפט, אָבער ער איז גלייך אַריין אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג.

אין 1896 איז ער דאָס ערשטע מאָל אַרעסטירט געוואָרן. שפּעטער איז ער אָנטלאָפן קיין אויסלאַנד און איז דאָרט געווען טעטיק אין די רעוואָלוציאָנערע קרייזן און ביי זיי האָט ער באַקומען זיין אַנטוויקלונג. ער וואוינט היינט אין מאָסקווע מיט אַ פרוי פון ענגלישן אָדל און האָט אַ זון מיט אַ טאָכטער. פון יידישן פאָלק איז ער גאַנץ אָפּגעפרעמדט, ווי דאָס איז שוין די טבע פון יעטווידן וואָס לויפט איבער פון אין עקסטרעם צום צווייטן.

ד״ר לעאָן פּינעס. — ביאַליסטאָק האָט געהאַט יידישע דיפלאָמירטע אינטעליגענטן, וואָס זיינען געווען משכילים־ציוניסטן, ווי ד״ר עפשטיין, אַרדינאַטאָר פון יידישן שפּיטאָל, זיין געהילף ד״ר זימאַן, ד״ר ש. גוטמאַן, פּריוואָט־אָדוואָקאַט לעאָן טרייוואוש אד״גל.

עס האָבן זיך אויך געפונען דעמאָלט אין שטאָט אַ גרופּע פון יונגע אינטעלי־גענטע ציוניסטן מיט לעאָן פּאַפּערין בראש, וואָס האָבן פּאַרשפּרייט און פאַרטיפט דעם ציוניזם אין ביאַליסטאָק און אין דער סביבה דורך פאַרשיידענע אַגיטאַציע־מיטלען.

בראש פון די יונגע דיפלאָמירטע אינטעליגענטן איז געשטאַנען ד״ר לעאָן פּינעס, אַ ברודער־זון פון באַקאַנטן העברעאישן שריפטשטעלער יחיאל מיכל פּינעס פון ראַזשינאַי.

אין 1899 האָט ד״ר לעאָן פּינעס זיך באַזעצט אין ביאַליסטאָק ווי אַן אָקוליסט און האָט דאָ געעפנט אַן אייגענע באַזונדערע קליניק פאַר אויגן־קראַנקע. ער איז פון דאָנען מפורסם געוואָרן ווי אַ גרויסער אָקוליסט. צו אים פלעגן זיך ציען הונדערטער קראַנקע פון די ווייטסטע מקומות. ער האָט באַוויזן וואונדער מיט זיינע אָפּעראַציעס. אין יאָר 1925 ווערט ער פּאַרעכנט ווי אַן ערן־מיטגליד ביים ווילנער אוניווערסיטעט.

ד״ר לעאָן פּינעס איז געווען טעטיק אין ציוניסטיש־העברעאיסטיש־נאַציאָ־נאַלע קרייזן אין ביאַליסטאָק. צו דער צווייטער דומע איז ער אויסגעקליבן גע־ווארן ווי אַ וויבאַרשטשיק. אין יאָר 1928 האָט ער זיך אביערגעצויגן קיין וואַרשע, און אויף זיין אָרט האָט ער איבערגעלאָזט זיין זון, זיין אַסיסטענט, ווי אַן אָקו־ליסט.

עס איז ביי דער געלעגנהייט כדאי צו באַמערקן, אַז אין ביאַליסטאָק איז געווען נאָך אין די 50־80ער יאָרן פון פאַרגאַנגענעם י״ה אַן אָקוליסט אַ מומחה, אַ געוויסער ר׳ מ א י ר ש ו ח ט (שו״ב) ברומער, וואָס צו אים פלעגן זיך ציען אויגן־קראַנקע פון דער גאַנצער סביבה און אויך פון ווייטערע מקומות. זיין סאַנאַטאָריע איז געווען דאָס רויטע הייזל לעבן שול. מען האָט דערציילט, אַז אַמאָל האָט אים אַרויסגערופן דער גראָדנער גובערנאַטאָר, אַז ער זאָל אים אויסהיילן זיינע קראַנקע אויגן. און אַז ער האָט עס געטאָן, האָט ער קיין געצאָלט ניט געוואָלט נעמען, נאָר ער זאָל דערפאָר באַפרייען פון גראָדנער תפיסה אַ ביאַליסטאָקער יידן, וואָס איז געזעסן אין איר אומשולדיק, און דער גובערנא־טאָר האָט זיין בקשה אויסגעפילט.

ע ק י ב א ר ו ב י נ ש ט י י ן , וואָס רעכנט זיך אַ וועלט־טשעמפּיאָן פון שאַכשפּיל, איז אַ שטיפזון פון היגן פּינסקער עילוי און האָט זיך דאָ דערצויגן.

ה. פּערזענלעכקייטן וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט כאַראַקטער און מעשים־טובים

מיר ברענגען דאָ וויייטער נאָר עטלעכע נעמען פון דער גרויסער צאָל פיינע מענטשן און פיינע עסקנים וואָס ביאַליסטאָק האָט פאַרמאָגט.

אברהם טראָפּ

אברהם טראָפּ איז געווען פון זיין פּאַך אַ געווייגטלעכער זייגערמאַכער, וואָס האָט זיך שטענדיק באַשעפטיקט מיט זיין אַרבעט. אויך די רעגולאַציע פון שטאָט־זייגער האָט געהערט צו אים. אָבער חוץ דעם איז ער געווען אַ גוטער מאַטעמאַטיקער, אַ קענער פון דער אַלטער יידישער פילאָזאָפיע און אַ געבילדעטער מענטש. ער איז געווען זייער געשעצט ביי יידן און ביי קריסטן, וואָס פלעגן אַרייַנקומען צו אים ניט נאָר כדי צו פאַרריכטן זייערע זייגערס, אויך זיך דורכצושמועסן מיט אים וועגן פאַרשיידענע ענינים. ער איז געווען אַ טיפּ פון אַ פאַר־צייטיקן יידישן חכם.

גרשון שטיין

גרשון שטיין איז געווען זייער אַ קלוגער, פראַקטישער מענטש. מיט אים פלעגט מען זיך באַראָטן אין אַלע פאַרוויקלטע ענינים. דערצו איז ער געווען אַ גרויסער וויצלינג. זיינע ווערטלעך פלעגט מען אַרומטראָגן אין שטאָט. ער איז געווען אַמאָל פאַרוואַלטער פון האַלבערשטאַמס פאַבריק. אַז ער איז געשטאַרבן אין אדר, תרנ"ד, אין עלטער פון נייַנציק יאָר, האָט אויף אים האַלבערשאָטם געשריבן אין זיין עלי הגיון וכנור (ז׳ 100): „חוט המשולש תורה דעה ותבונה בו התאחדו עד תשעים שנה, דורש טוב כל אדם תם לבב באין סלף, רצוי לכל אחיו אחד מני אלף". ער באַטיטלט אים „התורני המופלג משכיל בכל דרכיו נכבד ואהוב לכל".

ירוחם מאַוושאָוויטש

ר׳ ירוחם מאַוושאָוויטש איז געווען אַ קרינקער. ער מיט זיין פאָטער ר׳ חיים־יעקב מאַוושאָוויטש זיינען געווען גרויסע וואָל־הענדלערס אין שטאָט. ירוחם פלעגט אָפּגעבן זיין גרעסטן טייל צייט צו באַזאָרגן ניט בלויז אַרעמע און קראַנקע, נאָר אויך יורדים, געדריקטע פאַמיליעס. אַ פּשוטער, ענייותדיקער, פרומער ייד, איז ער שטענדיק אַרומגעגאַנגען אַ פאַרזאָרגטער, אַ פאַרשמייעטער פון דעם גרויסן בינטל צרות, וואָס ער האָט געטראָגן אויף זיינע פּלייצעס.

מ׳האָט נאָר באַדאַרפט אייַנרוימען ירוחמען אויפן אויער וועגן אַ געדריקטער פאַמיליע, האָט ער עס שוין געטראָגן אויפן קאָפּ, עס איז שוין געווען זייַנע אַ זאַך, וואָס ער דאַרף באַזאָרגן. ער האָט שוין אויך געוואוסט פון אַלע וויכטיקאַר־צייקע מנדבים, ביי וועלכע ער האָט שוין אין נייטיקע פאַלן באַקומען אונטער־שטיצונג. געווייגלעך, איז אין אַזאַ חברה ווי „לינת הצדק" געווען אַן אייגענע האַנט, דאַרט האָט ער צו יעדער צייט באַקומען חברים, וואָס האָבן אים געהאָלפן אין זיין אַרבעט און אַזוי אין „לינת חולים".

משה־מרדכי מאַניסעוויטש

ר׳ משה־מרדכי מאַניסעוויטש, אַ רייכער מאַנופאַקטור־סוחר, איז געווען אַ פאַרצייטיקער פרומער ייד און אַ חשוך בנים. ביי אים איז שוין געווען די

וואוילטעטיקייט ניט אזוי א געפיל־זאך ווי ביי זיין חבר ירוחם, נאר א מצווה־זאך. ער האט דערמיט געוואלט מקיים זיין דעם רצון פון גאט ברוך הוא און אויספילן מיט זיינע מעשים טובים א במקום פון די קינדער. ער איז צו דעם צוועק אריינ־געגאנגען שפעטער אין עסקנות ציבורית מיט זיין חבר ר׳ אייזיק האראדישטש אויפצוביען די תלמוד־תורה אויף די ברייטע פיאסקעס, אויסצובעסערן דעם הקדש און אויסצומיערן די באד מיט די מקוואות אין דער שטאט. אבער די ערשטע צייט איז זיין טעטיקייט געווען באגרענעצט מיט צוהעלפן ירוחם מאוו־שאוויטשן מיט זיין ארבעט.

ר׳ אברהם כהן (אברהמל פאריזער)

ר׳ אברהם כהן איז געווען גאר א פשוטער, איינפאכער מענטש. אליין איז ער געווען א וועבער און שפעטער האט ער זיך ארויפגעארבעט צו א לוינקעט־ניק און צו א פאבריקאנט, און איז געווארן א פארמעגלעכער מענטש. ער האט נאך זיך אין ביאליסטאק א צווייטן ניט איבערגעלאזן. דאס איז געווען איינער פון די שענסטע מאראלישע טיפן, א מוסטער פון אן אויסנאם־מענטש, וואס אין לעבן טרעפט מען ווייניק אזעלכע.

בעת אנדערע טוען גמילות חסדים בממונם, האט ר׳ אברהם כהן געטאן גמילות חסדים בגופו, ס׳הייסט ער האט געגעבן הילף דעם נויטבאדערפטיקן מיט זיין אייגענעם קערפער, מיט זיין אייגענער ארבעט.

עס איז זיך שווער פארצושטעלן אזא אויסטערלישן טיפ מענטש: ער האט ניט געוואוסט קיין אונטערשייד פון געשלעכט, פון עלטער, פון קלאס, אויף פון רעליגיע, פון נאציע, — ער האט געהאלפן, ווער עס האט נאר זיך געדייטיקט אין זיין הילף, דערהויפט קראנקע. וען מען האט אים געדופן צו א געפערלעך קראנקן, האט ער זיך אים אין גאנצן אפגעגעבן, אויס געשעפט! אויס פאבריק! ער פלעגט פלוצלונג פארפאלן ווערן אויף וואכן לאנג פון שטוב, האט זיין וויב זיך שוין באאומרואיקט, זי האט זיך נאכגעפרעגט אויף א געפערלעך קראנקן אין שטאט, האט זי שוין געוואוסט זיין אדרעס.

קומענדיק צום קראנקן, האט ר׳ אברהם כהן אים צוערשט ארריינגעזעצט א נשמה, געגעבן אים האפענונג און דורך זיסע אנגענעמע רייד געמאכט אים, ער זאל ניט פילן זיין צושטאנד. ער איז געווען א קינסטלער צו מאכן א בעט פאר א קראנקן, אים אריבערטראגן פון איין ארט אין צווייטן און טאן אלע הצטר־כותן: ארומוואשן און ארומרייניקן אים — אזעלכע ארבעטן, וואס א געדונגענער מענטש וואלט ניט געטאן, און זיין ביים קראנקן דעם גאנצן מעת־לעת וואכנ־לאנג. האט מען דעם קראנקן געדארפט פירן קיין וואארשע, קיין קעניגסבערג, האט ער אים געטראגן אויף זיינע הענט אויפן באן, פון באן און אפילו די שווערסטע מענטשן. זיין ענערגיע אין דעם פרט איז אומבאשרייבלעך.

אין רואיקע צייטן פלעגט ר׳ אברהם כהן פירן די קאנטראל־ביכער אין „משמרת חולים״, און מ׳מוז צוגעבן, אז ער איז אין דעם געווען א פאכמאן. קיין

אינציקע קאָפּיקע האָט ניט געקענט נעלם ווערן פון אים. ער האָט חוץ דעם קיין מאָל אין קיין שום זאַך קיין דעה ניט געזאָגט. ער איז געווען אַ שטרענג דיסציפּלינירטער מענטש. מ׳האָט אים שפּעטער צוגענוצט צו אַלע עסקנות אין שטאָט, דערהויפּט ביי אומגליק־פאַלן. ביי די גרויסע שרפות אין בריסק, גראָדנע, איז ער געווען דער פאַרזאָרגער פון די נשרפים מיט עסן און באַקליידונג. ר׳ אברהם כהן אָדער, ווי מען פלעגט אים רופן א ב ר ה מ ל פ א ר י ז ע ר (ווייל ער איז אַמאָל געווען אין פּאַריז) פלעגט שוין אַרומגיין מיט אַ וואָגן איבערן שטאָט קלייבן עסן, הלבשה און געלט און אַליין אַוועקפאָרן אויפן אָרט און אַלץ באַזאָרגן.

ער איז שפּעטער נאָכן פּאָגראָם אויך געווארן דער פאָטער פון די פּאָגראָם־יתומים, וואָס ער האָט זיי פאַרזאָרגט מיט אַלץ, אפילו מיט פאַרזיכערונגס־פּאָליסן. היינט וויפיל אַרבעט האָט ער געהאַט ביי די אַלע זאָכן מיט דער בוכפירונג און מיטן קאָנטראָל, וואָס איז געלעגן אין זיינע הענט! אפילו די מצבות און דער מאָנומענט נאָך די קדושים זיינען אויך זיין אַרבעט.

אַזוי איז ער שטענדיק געווען פאַרנומען. זיינע פאַבריק־אַרבעטן פלעגט ער איבערלאָזן אין אַזעלכע פּאַלן אין גאַנצן ביי זיין ווייב. חוץ דעם אַלעמען האָט ער ניט געזוכט קיין כבוד, ער האָט אַלץ געטאָן אַזוי נאָטירלעך ענינוותדיק און פּשוט, אַז מען האָט געקענט מיינען, אַז ער איז אומעטום אַ געדונגענער מענטש, וואָס האָט ניט קיין אידעאַלן, קיין געפילן און טוט ניט קיין מצוות, נאָר דערפילט זיין חוב. ער איז געשטאָרבן אין יאָר תרע״ב (איך בין געווען צווישן זיינע מספּידים).

ו. ד״ר יוסף כאַזאַנאָוויטש

ווי אויך דעם אחרון אחרון חביב שטעלן מיר זיך אָפּ אויף דער פערזענלעכקייט פון ד״ר יוסף כאַזאַנאָוויטש וואָס איז אין זיין צייט געווען אַ צענטראַלע געשטאַלט אין ביאַליסטאָקער פילאַנטראָפּישן און נאַציאָנאַלן לעבן, און ער איז געווארן אַ יידישע וועלט־באַרימטקייט דורך זיין גרינדן די יידישע נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק אין ירושלים. גיב איך דאָ לזכרון זיין ביאָגראָפּיע און די כאַראַקטעריסטישע שטריכן זיינע.

זיין יחוס

יוסף כאַזאַנאָוויטש איז געבוירן געווארן אין יאָר תר״ה, כ״א מרחשוון, אין דער שטאָט האָראָדנע ביי בעל־הביתישע עלטערן. זיין זיידע ר׳ הירש רוסאָטע איז אַרויסגעטריבן געווארן פון דאָרף רוסאָטי ביי האָראָדנע בעתן גירוש פון די דערפער, און איז אַריין אין שטאָט מיט זיין אכסניא פאַר פריצים און האָט געלעבט צוזאַמען מיט זיינע דריי זין, וואָס איינער פון זיי איז געווען כאַזאַנאָוויטשעס פאָטער אהרן. זיין מוטער איז אים געשטאָרבן אין זיין קינדהייט, און

ער איז דערצויגן געווארן ביי זיין זיידן, ווייל זיין פאטער איז שטענדיק געווען אויף שטעלעס אין דער פרעמד, אן א פאמיליע. דער פאטער איז געווען א ייד א משכיל, האט געשריבן שירים און געקענט שפילן פידל. ער האט אויך געקענט שפראכן און געהאט וועלטלעכע ידיעות.

דער קליינער יוסף איז איבערגעגעבן געווארן אויף די הענט פון זיין זיידן און באבען, וואס האבן אים דערצויגן אויף זייער אלטמאדישן שטייגער אין חדר אויף חומש מיט רש"י און גמרא. מען דערציילט אז ער זאל האבן געווען א גוטער גמרא־יינגל.

אין דער דאזיקער סביבה האט ער איינגעזאפט פרומקייט און א נייגונג צו דענקען וועגן איבערנאטירלעכע ענינים. די בכיות פון זיין זיידן ביי חצות, וואס יענער פלעגט אפריכטן, באווייגענדיק דעם חורבן בית־המקדש אין ארץ־ישראל, האבן זיך גאנץ טיף איינגעקריצט אין די געפילן פון דעם יונגן יוסף כאזאנא־ווישט, און ער האט עס קיין מאל ניט געקענט פארגעסן.

פון דער אנדערער זייט, האט אים די באבע דערצויגן אויף אירע פאמיליע־לעגענדעס, דערהויפט פון איר זיידן, דעם באריימטן ר' ה י ר ש ח ס י ד פון ר ו ס א ט י , וואס האט געשמט פאר א צדיק. ער פלעגט זיצן א גאנצן טאג און לערנען, און זיין וויב האט עוסק געווען אין פרנסה. ער האט נאר אכטונג געגעבן, זי זאל חלילה ניט באעוולען און אפנארן די גויים אין מאס און וואג. די פויערים פון רוסאטי האבן געגלייבט, אז אויף די פעלדער, וואו עס גייט אריבער ר' הירש חסיד, וואקסט גוט.

זיין פריץ האט זיך אמאל געווועט מיט אנדערע פריצים, אז ער האט דעם פרימסטן קרעטשמער. כדי דאס צו באווייזן פאר זיינע חברים, האט ער זיי אויפגעלופן מנחה־צייט, בשעת ר' הירש חסיד איז געשטאנען שמונה־עשרה, און האט אויסגעשאסן איבער זיין קאפ. עס איז געווארן א געשריי און א גרויסער טומל ארום אים, אבער ער האט זיך פון ארט ניט געריבט, ווייל ער האט גאר ניט באמערקט. בשעת דער ווילנער גאון איז געשטארבן, האט ר' הירש חסיד זיך געזעצט שבעה[12].

אזא ר' הירש חסיד אין מאדערנעם זינען איז מגולגל געווארן אין אונדזער ד"ר יוסף כאזאנאוויטש, זיין אוראיניקל.

זיין בילדונג

אין חדר האט דער קליינער יוסף געלערנט, ביז ער האט זיך ארומגעזען, אז קיין תכלית אין לעבן וועט עס פאר אים ניט זיין. האט ער זיך אליין אנגע־

12. ר' הירש חסיד איז געווען א תלמיד מובהק פון ווילנער גאון א סך יארן. ער איז דער מחבר פון ספר מרגליות התורה אין סתרי תורה פון כתב הר"י. ער האט געוואוינט שפע־טער אין סעמיאטיטש און ער איז דארט געשטארבן אין יאר תקע"ט (זען דעם הספד אויף אים אין ספר אגודת אזוב פון ר' וועלוועלע).

הויבן לערנען רוסיש. נאך דעם איז ער אריין אין א פאלקשול און פון דארט אין גימנאזיע, וואס ער איז ארויס פון איר נאך עטלעכע יאר מיט א גרויסן סקאנדאל, ווייל ער האט ניט געוואלט שרייבן שבת. שפעטער איז דער דירעקטאר מיט אים דורכגעקומען און האט אים ארויסגעגעבן אן אטעסטאט פון פינף קלאסן, כדי ער זאל פון גימנאזיע ארויסטרעטן.

באזיצנדיק געגנוג קענטעניש אין רוסיש, האט ער אנגענומען א פאסטן אין דער קאנטראל־פאלאטע אין גראדנע, וואו ער האט אפגעשפארט א ביסל געלט. ער איז דערמיט אוועקגעפארן קיין קעניגסבערג, וואו ער האט אין משך פון אנדערהאלבן יאר באקומען א דייטשע מאטורע, און איז אריינגעטראטן אין יאר תרכ"ו אין דארטיקן אוניווערסיטעט אויף דעם מעדיצינישן פאקולטעט. ער האט דארטן זיך גוט געלערנט. א געווייסע צייט האט ער געארבעט אונטער די צוויי באריטמטע פראפעסארן בוראו און ליידן, ביי וועלכע ער איז געווען זייער חשוב. ליידן האט זיך אפילו משתדל געווען פאר אים ביי דער קעניגסבערגער יידישער קהילה, זי זאל אים געבן אונטערשטיצונג, ווייל דער סטודענט כאזא־נאוויטש האט געלעבט אין גרויס דחקות.

אין יאר תרל"ב האט ער אפגעגעבן עקזאמען אויף דאקטאר מעדיצין מיט א דיסערטאציע איבער דער ווירקונג פון ליכט אויף דעם חיהשן ארגאניזם. אין יאר תרל"ו האט ער אפגעגעבן אן עקזאמען אין פעטערבורג און האט פראקטי־צירט דאס ערשטע יאר אין גראדנע, דאס צווייטע יאר תרל"ח האט ער שוין פראקטיצירט אין ביאליסטאק.

זיין פאמיליע־טראגעדיע

ער האט חתונה געהאט מיט א פריילין פון דער באקאנטער אינטעליגענ־טער פאמיליע אין גראדנע און ביאליסטאק ווילבושעוויטש, אבער זיין ווייב האט א קורצע צייט נאך דער חתונה זיך געזונען דאס לעבן; זי האט זיך פארסמט (אן אפטע דערשיינונג אין דער פאמיליע) און געשטארבן אן קינדער. ד"ר כא־זאנאוויטש האט שוין מער ניט חתונה געהאט מיט קיין צווייטער פרוי. זיין גאנץ ווייטערדיק לעבן האט ער אפגעגעבן זיין פאלק.

ד"ר כאזאנאוויטש איז געווען אייגער פון אויסערגעווייניטלעכע מענטשן, וואס געפינען זיך וויניק אין יעדן דור. ער איז באשטאנען פון ל ו י ט ע ר ה א ר ץ און ג ע פ י ל . ער האט געטראכט אויך מיטן הארץ.

זיין פירן זיך

וועג עס האט מיט אים נאר א ביסל פארבראכט, געדענקט אז רייזדיק פלעגט ער צוזאמענמישן פארשיידענע ענינים און פלעגט שפרינגען פון איין ענין צום צווייטן אן א שום המשך און דערביי שטארק זשעסטיקולירן, שרייען און זיך שטארק קאכן. דער הערער וואס האט אים ניט פארשטאנען האט אים

געהאלטן פאר א משוגענעם, און מען האט אים טאקע געזופן אין שטאט „דער משוגענער כאזאנאוויטש". אבער דער וואס האט זיך גוט צוגעהערט צו אים און האט פארשטאנען וואס ער רעדט, האט שטענדיק געפונען א גרויסן צוזאמענהאנג און א קערנדיקן טיפן אינהאלט אין זיינע רייד.

איך האב אמאל געפרואווט אפקאפירן עטלעכע אזעלכע שמועסן מיט אים און האב עס איבערגעגעבן אין דער דעמאלטדיקער העברעאישער צייטונג הצפירה אין פארעם פון אן אינטערוויו[13]. האט עס געמאכט א רושם, ווייל אלע זיינע ווערטער זיינען געווען אינהאלטסרייכע אפאריזמען, וואס זיינען ווערט געווען געדרוקט צו ווערן. ער האט זיך שטענדיק געפונען אין א פארנעפלטער אידייען־וועלט, וואס צייטנווייז בליצט עס און שטורעמט עס דארטן.

גאנץ אפט, גלייך ווי ער איז אויפגעשטאנען אין דער פרי, האט ער באקומען אזא אידייען־בליץ, וואס האט אים אויפגערעגט צו דער העכסטער מדרגה און האט אנגעהאלטן ביי אים אמאל עטלעכע טעג דורכאנאנד ווי א פיבער. דעמאלט האט ער שוין רואיק ניט געקענט ריידן. דער ערשטער פאציענט, וואס פלעגט צו אים אריינפאלן, האט געהאט פון אים א סך אויסצושטיין. ער פלעגט אים באשטורעמען מיט זיין נייער אידיי, ניט אויסהערנדיק אים פריער ווען זיין קראנקייט. ערשט נאך דעם ווי ער האט פאר אים אויסגעגאסן זיין גאנץ שווערע הארץ אויף יידן, אויף אונדזער אינטעליגענציע, גבירים און רבנים (דער ביי פלעגט ער שרייען, פארקרימען דאס מויל, טופען מיט די פיס און פארמעסטן זיך מיט די פויסטן), — פלעגט ער זיך נעמען צום קראנקן. דער געווינלעכער פאציענט האט אים אנגעקוקט פאר א משוגענעם, ווייל ער האט ניט פארשטאנען א ווארט וואס ער האט גערעדט צו אים און וואס ער פארלאנגט פון אים.

מיט דעם זעלביקן טעמפא איז ד״ר כאזאנאוויטש געפארן מאכן זיינע ווי־זיטן איבערן שטאט, און ביי יעדן קראנקן האט ער זיך פריער אויסגערעדט זיינס און נאך דעם באטראכט דעם קראנקן. מ׳האט דערציילט, אז אמאל נאך דעם ווי ער האט באטראכט דעם קראנקן האבן אים די בני־בית געפרעגט, וואס איז זיין מיינונג וועגן צושטאנד פון קראנקן, האט ער געענטפערט: „זייער שלעכט!" איז געווארן א מהומה און א געוויין אין שטוב. האט ער זיך געכאפט, זיי באראיקט און געזאגט: „מיטן קראנקן איז זייער גוט, ער וועט געזונט ווערן. איך האב געמיינט, אז מיט ארץ־ישראל שטייט עס זייער שלעכט (טערקיי האט דעמאלט פארבאטן יידן אריינצופארן קיין ארץ־ישראל).

זיין אהבת־ישראל

פארנדיק אויף וויזיטן אין דעם דאזיקן אויפגערעגטן צושטאנד, פלעגט ער אפשטעלן מיט דער דראזשקע באקאנטע יידן און אראפגיין, כאפן זיי ביי די לאצן

13. זען הצפירה, 1903, נומ׳ 133, 230.

און קאָכן זיך אויף יידן. געווײַנלעך איז באַלד אַרום אים געוואָרן אַ געזעמל מענטשן, וואָס האָבן אים אויסגעהערט, צושאַקלענדיק מיטן קאָפּ. פּאַר וועמען אויסצוגיסן זײַן האַרץ און אַרויסברענגען זײַנע אידייען — איז ביי אים געווען אַלץ איינס: אַ רב, אַ דאָקטאָר, אַן אַלטע יידענע, אַ סוחר, אַ בעל־מלאכה, אַ דראָשקאָש, אַן אינטעליגענט, אַ פּראָסטאַק. ער איז געווען אַ מוסטערהאַפּטער ייִד און אַן אוהב־ישראל ביז מסירות־נפש. דעריבער האָבן אים יידישע פּעלערן שרעקלעך אויפגערעגט, ווײַל ער האָט געוואָלט, אַז זײַנע יידן זאָלן זײַן אַן שום חסרון. האָט ער שטענדיק זיך אויף זיי געקאָכט, האָט זיי געזידלט מיט כל מיני זלזולים, כלערליי זידל־ווערטער, ווי: „אַלטע הויזן־פּאַרקויפערס", „שאַכער־מאַכער־יידן" אד"גל. און ער פלעגט דערביי שעלטן מיט קללות במרצות אַזוי ווײַט, אַז אנדערע ווײניק פּאַרשטענדיקע מענטשן האָבן אים געהאַלטן מיט אַן אמת פּאַר אַ שונא ישראל.

זײַן אָנגעמען זיך פּאַר אַ געפֿײַניקטן יידישן ייִנגל (מעשה גראַנאָווסקי)

ד"ר יוסף כאַזאַנאָוויטש פלעגט זיך אָפּרופן אויף אַלע געשעענישן אין כלל־ישראל און אין דער ביאַליסטאָקער קהילה מיט אַ ברען. ווי עס איז אָנגעקומען די ידיעה פון באַלטער פּאָגראָם, האָט ער זיך אַרויסגעכאָפּט אין שטאָט מיט אַ ליאַרעם און האָט אויפגעקליבן אין משך פון עטלעכע טעג אַ גרויסע סומע געלט פּאַר די פּאָגראָמירטע. ער האָט זיך אָנגענומען פּאַר יעדער גרעסערער און קלענערער עוולה, וואָס איז אָפּגעטאָן געוואָרן אין שטאָט, ווי ביי דער מעשה גראַנאָווסקי (תר"ן), וואָס דאָ האָט ער שוין אַ ביסל איבערגעכאָפּט די מאָס און איז באַשטראָפּט געוואָרן פון דער העכערער רעגירונגס־מאַכט.

די מעשה איז געווען אַזאַ: אַ יידישער ייִנגל האָט זיך אַרײַנגעכאָפּט אין גאָרטן פון פּוילישן דאָקטאָר גראַנאָווסקי און האָט אָפּגעריסן עטלעכע עפּל פון אַ בוים און מ'האָט אים געכאָפּט; האָט אים דער דאָקטער אָפּגעלאָפּיסירט זיין פּנים מיט די ווערטער: „וואָר, זלאָדזשי" [גנב, רויבער] און האָט פּאַרקריפּלט זיין גאַנצן פּנים. האָט כאַזאַנאָוויטש אויפגעהויבן אַזאַ שטורעם אין דער גאַנצער שטאָט, אַז הונדערטער מענטשן האָבן אַרומגערינגלט דעם דאָקטאָרס הויז און געליאַרעמט, און כאַזאַנאָוויטש בתוכם. מען האָט אָפּגעפּאָטאָגראָפּירט דאָס בילד פון קאָליעטשעטן ייִנגל מיט אַ באַשטעטיקונג פון ראָבינער מאַרקוס און אָפּגעשיקט צו דער דעמאָלטדיקער ליבעראַלער רוסישער צייטונג נאָווָאָסטי אַ שאַרפן אַרטיקל, וואָס איז אויך באַלד אָפּגעדרוקט געוואָרן.

אויך אין אַלע אייראָפּאישע און אַמעריקאַנישע גרעסערע צייטונגען איז דער פּאַל פּאַרבונדן געוואָרן מיט די רדיפות פון דער רוסישער רעגירונג אויף יידן. דאָס האָט אויפגעקאָכט די רוסישע העכערע מאַכט אין פּעטערבורג, און מ'האָט דערפּאַר אין יאָר תרכ"א (1891) באַשטראָפט כאַזאַנאָוויטשן מיטן ראָבי־נער מאַרקוסן און ביידן אַרויסגעשיקט פון ביאַליסטאָק אויף צוויי יאָר. מען

האָט אויך אַרויפגעוואָרפן אַ גרויסע געלט־קאָנטריבוציע אויף דער ביאַליס־טאָקער קהילה, נאָר מיט גרויס השתדלות איז געלונגען דאָס אַראָפצונעמען. די העכערע רעגירונגס־באַאַמטע אין פּעטערבורג האָבן דעמאָלט געזאָגט, אַז וועגן דער מעשה גראַנאָווסקי איז מער אָנגעשריבן געוואָרן ווי פון דעם מאָרד פון אַלעקסאַנדער II.

זיין ציוניזם

ד״ר כאַזאַנאָוויטש פלעגט פֿאָרן אויף אַלע ציוניסטישע קאָנגרעסן און דאָרט האָט ער געצויגן אויף זיך די אויפמערקזאַמקייט מיט זיין קאָכן זיך און זידלען אַלע, וואָס זיינען אין אָפּאָזיציע קעגן הערצלען, וואָס ער האָט אים פֿאַרגעטערט. ער האָט איין מאָל אויפגעהויבן זיין שטעקן אויף וווייצמאַנען, וואָס איז געשטאַנען אין דער שפּיץ פון דער אָפּאָזיציע.

כאָטש ער איז געווען אַ הייסער ציוניסט, איז ער געווען פון די יאָ־זאָגערס אויפן זעקסטן קאָנגרעס [וועגן מען האָט געשטימט די פּראָגע וועגן אוגאַנדע]. הערצל האָט זיך דעמאָלט פון דער קאָנגרעס־טריבונע פֿאַררופן אויף דעם אַלטן כאַזאַנאָוויטשעס מסכים זיין מיט אים. אָבער כאַזאַנאָוויטש איז גאָר ניט אַריינ־געגאַנגען אין עצם ענין: ער איז דאָ געווען אַ דיסציפּלינירטער סאָלדאָט צו פֿאָלגן הערצלען.

זיין ליבשאַפט צום עמך

ער האָט ליב געהאַט אַלץ וואָס איז יידיש. ער האָט דעריבער אויך אָפּגע־היט אַלע יידישע טראַדיציעס. ער האָט ליב געהאַט גלייך די העברעאישע און יידישע שפּראַך און האָט דעריבער געלייענט אַלץ וואָס איז אַרויס אין ביידע שפּראַכן. אין זיין יידיש ריידן זיינען געווען די סאַמע פּראָסטע אויסדרוקן, אָפּט־מאָל אָפילו גראָבלעכע.

ער האָט ליב געהאַט דעם פּשוטן יידן פון המון, מיט אים האָט ער זיך גע־חברט, פֿאַר אים האָט ער אויסגעגאָסן זיין ביטער האַרץ. ער האָט זייער ניט ליב געהאַט דעם יידישן גביר און אינטעליגענט, ווייל זיי זיינען שוין ניט נאָטירלעך, און מיט אַן אמת זאָגדיק, האָבן זיי אים אויך ניט ליב געהאַט, ווייל ער איז געווען אַ מענטש אָן עטיקעט און האָט פיינט געהאַט אַלע דרויסנדיקע פֿאָרמען.

אפילו אין זיין פּשוטער, כמעט אַרעמער קליידונג — שוין זיין מאָדנע היטל מיט אַ שפּיץ, וואָס ער האָט זיך געלאָזט מאַכן לויט זיין געשמאַק — האָט ער בא־וויזן, אַז ער איז שטאַרק עקסצענטריש. ער פלעגט עס טרייבן אַמאָל ביז אַב־סורד. ער איז דעריבער געווען נאָר דער דאָקטאָר פון המון, פון די קעלער־און בוידעם־שטובן, אָבער ניט פון די סאַלאָנען. אים האָט עס אָבער גאָר ניט גע־קימערט.

זיין אַרעמע קליענטור איז אים זייער ליב און היימיש געווען. זיי האָבן זיך שוין קעגנזייטיק פֿאַרשטאַנען, און ער האָט טאַקע געהאַט די גרעסטע פּראָקטיקע

אין ביאַליסטאָק און האָט גוט פאַרדינט. ער פלעגט אָבער פון אַ גרויסן טייל פאַציענטן קיין געלט ניט נעמען. ער פלעגט נאָך אונטערשטיצן די גאַנץ אָרעמע פון דער אייגענער קעשענע.

זיין אופן לעבן

ער אַליין אויף זיך האָט זייער ווייניק אויסגעגעבן, ער פלעגט זיך דערנערן מיט 30־40 קאָפּיקעס אַ טאָג. אַ צייט יאָרן איז ער געווען אַ שטרענגער וועגעטאַריער. און אַז ער איז געוואָרן עלטער, פלעגט ער בכלל מער ניט עסן ווי איין מאָל אין טאָג. ער פלעגט זאָגן, אַז אַן אַלטע פאַראָווקע ווערט איבערגעהייצט, פלאַצט זי. כמעט דאָס גאַנצע געלט, וואָס ער פלעגט פאַרדינען, פלעגט ער אָפּגעבן אויף כלל־און פּרט־ענינים. כל־זמן דער פאָטער האָט געלעבט, האָט ער אים אויסגעהאַלטן מיט זיינעם אַ ברודער און די גאַנצע פאַמיליע אין גראָדנע, וואָס דער פאָטער האָט ביי זיי געלעבט. שפּעטער אַז דער אַלטער איז געשטאָרבן, האָט ער די איבעריקע אַראָפּגעבראַכט קיין ביאַליסטאָק און האָט זיי דאָ אונטערגעשטיצט.

קיין פּיזישע תענוגים פון לעבן האָט ער ניט געהאַט. זיינע פאַרגעניגנס זיינען געווען בלויז גייסטיקע אין זיין אידייען־וועלט. אויך זיין מעדיציניש אַרבעט האָט אים ניט באַפרידיקט. ער האָט שטענדיק געזוכט צו פאַרקניפּן זיין טעטיקייט מיט אַ העכערן נצחיותדיקן אידעאַל. און דאָס האָט ער באַלד פון אָנהייב געפונען אין דער באַוועגונג חיבת־ציון.

זיין אַרבעט פאַר ארץ־ישראל

צו ארץ־ישראל האָט ער געהאַט אַ נייגונג נאָך פון פריער. ער האָט נאָך אין יאָר תרמ״ג געמאַכט אַ נסיעה אָהינצו, נאָר איבער אַ כאָלערע־עפּידעמיע האָט מען אים אין סמירנע פאַרהאַלטן אויף קאָראַנטין. איז ער דאָרט קראַנק געוואָרן. האָט ער געמוזט צוריקפאָרן. זינט ר׳ שמואל מאָהילעווער איז געוואָרן אין דעם זעלביקן יאָר תרמ״ג ביאַליסטאָקער רב, איז ד״ר כאַזאַנאָוויטש געוואָרן אייגנער פון זיינע התלהבותדיקע מיטאַרבעטער אויפן געביט פון חיבת־ציון. זיין גאַנצע וואוינונג האָט ער אָפּגעגעבן פאַר א ביורא און צענטער פאַר דער אַרבעט. מען דאַרף דערביי באַמערקן, אַז דעמאָלט איז די אַרבעט געטאָן געוואָרן קאָנספּיראַטיוו, זי איז נאָך ניט געווען באַשטעטיקט פון דער רוסישער מאַכט. ווי אַן אייגנייער אין אַ סך הייזער און פאַמיליעס, האָט ד״ר כאַזאַנאָוויטש געמאַכט דעם רעיון פון חיבת־ציון און ישוב ארץ־ישראל זייער פאָפולער אין דער גאַנצער שטאָט.

זיין אַרבעט פאַר דער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק

אָבער דאָס אַלץ איז פאַר אים געווען נאָך ווייניק. ער האָט געזוכט פאַר זיך אַ ספּעציעלע נאַציאָנאַלע אַרבעטס־טעטיקייט, וואָס זאָל ניט ווערן איינגע־

שלונגען אין דער אלגעמיינער ארבעט. איך האב אין מאל ביי אן אינטימער זיצונג אים אויפגעגעבן דעם געדאנק צו גרינדן דעם אנהייב פון א נאציאנאל־ביבליאטעק, און אנגעוויזן אז דאס איז פאר אים זייער לייכט: אפגעבנדיק א טייל פון זיין יערלעכן פארדינסט אויף דעם צוועק, קען ער, אויב ער וועט מאריך ימים זיין, זייער פיל אויפטאן. דאס איז אים געפעלן געווארן, און ער האט מיך געבעטן, איך זאל אים אויפגעבן דערווייל א רשימה פון די נייטיקסטע ספרים, ביז וואנען ער וועט זיך איינשאפן די ביבליאגראפישע ווערק און קא־טאלאגן. האב איך אים אזא רשימה געגעבן.

אין עטלעכע טעג ארום, ארייזנקומענדיק צו אים אין אונט, האב איך שוין געטראפן זיין גאנצן זאל פארלייגט מיט ספרים, און ער איז געלעגן אויף דער ערד און האט זיי מסדר געווען צום איינבינדן. ער האט זיך דערצו א נעם געטאן מיטן גאנצן ברען פון זיין הארצן, האט איר אפגעגעבן דעם גרעסטן טייל פון זיין הכנסה, זיין גאנצע צייט, וואס איז אים איבערגעבליבן פון זיין פראקטיק. ער האט אונטערגענומען מיט מיין הילף א גרויסע אגיטאציע דורך בריוו, אויפ־רופן און בראשורן אין דער גאנצער וועלט — צו זאמלען ספרים אין אלע שפראכן און געביטן פאר דער יידישער נאציאנאל־ביבליאטעק אין ירושלים.

זייענדיק אין שנת תר"ן צוזאמען מיט דער מלאכות [די דעלעגאציע פון חובבי ציון אין ארץ־ישראל] און ר' שמואל מאהילעווער בראש אין ירושלים, איז ד"ר כאזאנאוויטש ארויסגעטראטן אין דער דארטיקער „לשכת בני ברית", וואס האט שוין געהאט געגרינדעט אן ארטיק קליין ביבליאטעקל „מדרש אבר־בנאל". האט ער מיט זיי אפגעמאכט צוצושיקן זיינע איינגעקויפטע און געזא־מלטע ספרים אויף א נאציאנאל־ביבליאטעק.

דא אין ביאליסטאק געדענקט מען נאך, ווי ד"ר כאזאנאוויטש, קומענדיק צו א קראנקן, פלעגט קודם צוגיין צו די פאליצעס אדער ספרים־שאפע און דארט אויפזוכן א נייטיקן ספר פאר דער נאציאנאל־ביבליאטעק. ער פלעגט פארן אמאל אין די ארומיקע שטעטלעך צו קראנקע פאר געווייסע ספרים, וואס מען האט אים געגעבן. איך געדענק, אז איין מאל איז ער געפארן צו א יולדת אין זאב־לודאווע פאר דעם ספר יקר המציאות שלטי הגבורים פון ר' אברהם הרופא ממונטבה.

ער איז געשטאנען אין פארבינדונג מיט אלע גרויסע מוכרי־ספרים, דער־הויפט אנטיקווארישע, און פלעגט באקומען די רשימות פון די אלטע ספרים, וואס פלעגן פארקויפט ווערן אויף ליציטאציעס אין אמסטערדאם. און ער פלעגט אלע מאל קויפן דאס זעלטנסטע און טייערסטע. אז ער פלעגט קריגן א ידיעה, אז אויף דער ליציטאציע איז פאר אים איינגעקויפט געווארן א זעלטענער ספר אדער ספרים, פלעגט עס ביי אים זיין א יום־טוב און שמחה, וואס ער האט גע־טיילט מיט אלע זיינע באקאנטע און פאציענטן. עס האט זיך באמת ביי אים אנטוויקלט א ביבליאמאניע, אבער מיטן העכסטן אידעאל, ווייל ער האט אלץ געזאמלט ניט פאר זיך, נאר פאר דער נאציאנאל־ביבליאטעק אין ירושלים. ער

איז מיט דער צייט געוואָרן אַ גרויסער ביבליאָגראַף. ער איז קלאָר געוואָרן אין די נעמען, דרוקן און אינהאַלטן פון צענדליקער טויזנטער ספרים.

עס איז אים געלונגען אין אַ משך פון דרייסיק יאָר אויפצוזאַמלען ביז 36,000 ספרים, אַן ערך עטלעכע צוואַנציק טויזנט אין העברעאיש, צווישן זיי אוניקומס (אייניציקע אין דער וועלט) און אינקאָנאבלען (ערשטע דרוקן), און אויפצובויען אַ בנין, וואָס האָט דעמאָלט אָפּגעקאָסט 43,000 פראַנק. זיין ספרים־זאַמלונג אין דער היינטיקער פילפאַך פאַרגרעסערטער ביבליאָטעק איז אַ פאַרמעגן ניט אָפּצושאַצן. חוץ דעם ליגט דאָ אַרבעט פון אַ געניטן זאַמלער. די נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק איז היינט אַ יסוד פון דער יידישער אויפלעבונג אין ארץ־ישראל.

זיינע לעצטע יאָרן

די לעצטע יאָרן האָט ער אָפּגעגעבן זיין הכנסה פאַר זיין אָרעמער פאַמיליע. ער האָט זיי געוואָלט פאַרזאָרגן נאָך זיין טויט. אָבער דאָך האָט ער זיך ניט געקענט אָפּזאָגן פון זיין טעטיקייט פאַר דער ביבליאָטעק. פלעגט ער חוץ זאַמלען ספרים פון דער גאַנצער וועלט, אויך „אויסבאָרגן" געלט פון דער פאַמיליע אויפן חשבון פון די ציוניסטן און פלעגט ווייטער קויפן ספרים. לויט זיין דעמאָלטדיקן חשבון האָט ער מיר אויף אַזאַ אופן אויפגעגעבן ביז נאָך 5,000 רובל.

זיין אָפּפאָרן פון ביאַליסטאָק פאַר דער אָקופאַציע פון דייטשן מיליטער, וואָס ער איז דורך דעם פאַרוואָגלט געוואָרן אין דער פרעמד און געשטאַרבן דערנאָך אויף אַ טראַגישן אופן אין אַ מושב־זקנים אין קאַטערינאָסלאָוו, איז אויך ניט געווען צוליב זיך, וואָרעם קיין פּחדליווער איז ער ניט געווען, און וועגן זיך האָט ער ווייניק געקלערט. בשעתן פּאָגראָם האָט ער ניט געוואָלט אָפּפאָרן און איז געבליבן אין שטאָט, און מ׳האָט טאָקע צו אים אין שטוב אריינגעשאָסן.

דאָס אָפּפאָרן פון ביאַליסטאָק איז געווען צוליב דער פאַמיליע פון זיין קוזין, זיין פעטערס זון, וואָס ער האָט זיי די גאַנצע צייט אונטערגעשטיצט. די פאַמיליע האָט עס פאַרלאַנגט, ער זאָל מיט זיי מיטפאָרן צוזאַמען מיט דער אויפגעקליבענער סומע פון אַן ערך 30,000 רובל, וואָס זיי האָבן געערבנט עס פון אים אַרויסצובאַקומען. עס האָבן ניט געהאָלפן אַלע מיינע אַרגומענטן און באַווייזן, אַז ער דאַרף ניט און טאָר ניט אָפּפאָרן. שטענדיק פלעג איך האָבן אויף אים די גרעסטע השפּעה צוליב מיין מיטהילף, וואָס איך האָב אים געגעבן מיט מיין שריפטשטעלערישער טעטיקייט פאַר דער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק. איז ער מיר געווען זייער דאַנקבאַר און שטאַרק צוגעבונדן צו מיר. אָבער דאָ האָב איך זיך אָנגעשטויסן אויף אַ וואַנט: ביי אים האָט שטאַרק נושא חן געווען אַ קליין מייַדעלע פון זיין קוזין, אַ דאָבעלע, וואָס ער האָט פון קינדווייז אָן אַדאָפּטירט ווי אַן אייגן קינד, אַ געווינעלעך קינד וואָס האָט זיך מיט גאָרניט אויסגעצייכנט, אָבער אין זיינע אויגן איז עס אויסגעווואקסן צו אַן „אָראקול". דער אָלטער

דאָקטאָר פּלעגט זיך מיט איר מיישב זיין אין זיינע פּאַרוויקלטע ענינים און פּרעגן בייַ איר עצות און דערציילן פּאַר אַלעמען אירע חכמות. אַלע זיינע קראַנקע האָבן געוואוסט פון זיין דאָבעלען. זי האָט אים געהייסן אָפּפּאַרן, האָט ער איר געמוזט פּאָלגן און איז אָפּגעפּאָרן מיט דער פּאַמיליע צוזאַמען.

איך האָב פּאַרויסגעזען, אַז ד״ר כאַזאַנאָוויטש, אויב ער וועט קומען אויף דער עלטער אין אַ פּרעמדער סביבה, וואָס וועט זען פון אים נאָר זיינע שגעונות און ניט דערקענען זיין אמתן מהות פון אַן אויסנאַם־מענטש, ניט וויסן זיינע אויפטוען און זיין פּאַרגאַנגענהייט, — וועט דערשיינען ווי אַן אָפּגעבליאָקעוועט בילד פון אַן אַרומבלאָנקנדיקן שאָטן פון געווזענעם כאַזאַנאָוויטש.

ער איז געווען די לעצטע יאָרן פּאַר דער מלחמה איינער פון די פּאָפּולערסטע מענטשן בייַ יידן אין רוסלאַנד־פוילן. אַז ער איז אין יאָר תרע״ב קראַנק געוואָרן אויף אַ לונגען־אַנטצינדונג, פּלעגן די יידישע צייטונגען אין וואַרשע געבן בולע־טינען. פון פּאַרשיידענע קאָנטן זיינען געקומען טעלעגראַפּישע אָנפּראָגעס וועגן זיין געזונט־צושטאַנד. מיר האָט דערציילט אַ גרויסער ביאַליסטאָקער, האָבן אים תיכף אַלע יידן גע־פרעגט: „וואָס מאַכט עפּעס אייער דאָקטער כאַזאַנאָוויטש?״, און מען האָט זיך אינטערעסירט צו וויסן אַלע פּרטים וועגן איבּ.

ווען ד״ר כאַזאַנאָוויטש איז געקומען פון ביאַליסטאָק אין קאַטערינאָסלאָוו אָנהייב חודש אלול, תרע״ו, האָט ער געדונגען אַ דירה פון פּינף צימערן און האָט זי אויסגעמעבלירט און האָט אַריינגענומען צו זיך די פּאַמיליע פון זיין קוזין פון פּינף פּערזאָן. אינזשיניר משה ברוק, אוסישקינס שוואָגער, האָט אים ווי אַ פּראָפעסיאָנאַל פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע, שטאַרק מקרב געווען. ער האָט זיך משתדל געווען מען זאָל אים באַשטימען פּאַרן דאָקטער פון די היימלאָזע. ער איז מיט דער אַרבעט געווען זייער צופרידן. אָבער שפּעטער האָבן אים די אָסימילירטע פּראָפעסיאָנעלע אָפּגעזאָגט פון דער שטעל. ווען ער איז געבליבן בייַ אַ געהאַלט פון 200 רובל מאָנאַטלעך און געזעסן אין דער היים אָן אַרבעט, האָט אים זיין קוזינע פּאַרביטערט דאָס לעבן. סוף ווינטער, תרע״ז, איז זיין מעמד ערגער געוואָרן, בשעת דער היימלאָזער קאָמיטעט, וואו ער האָט באַקומען זיינע 200 רובל מאָנאַטלעך, איז בטל געוואָרן מיטן פּאַל פון צאַריזם[14].

זיין טויט

זיין געלט, וואָס ער האָט מיטגעבראַכט, זאָל מען בייַ אים האָבן צוגעגנבעט. די קוזינע האָט אים געוואָלט אַרויסווארפן. האָט איר געצאָלט פּאַר אים די ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע. נאָך דעם האָבן זיך אָנגעהויבן די טומלענישן פון די

14. יוסף כאַראַשטשאַנסקי, אַ ביאַליסטאָקער, וואָס איז געווען אין דער אָקופּאַציע־צייט אין קאַטערינאָסלאָוו, באַשרייבט איז דאָס ניי לעבן, 1922 ,נומ׳ 299, 301.

באַלשעוויקעס מיט זייערע קעגנערס. ד״ר כאַזאַנאָוויטשעס לאָגע איז געוואָרן שרעקלעך. ער איז געוואָרן גייסטיק קראַנק. מ׳האָט אים אַרײַנגעגעבן אין אַ סאַנאַטאָריע פון גייסטיק־קראַנקע, פון וואַנען ער איז אַרויס נאָך עטלעכע חדשים, קערפּערלעך געשטאַרקט אָבער גייסטיק געירט: ער האָט ניט געדענקט צו דער זאַך.

ווינטער, תרע״ט, האָט די קוזינע אים ניט געוואָלט האַלטן, האָט מען איר באַצאָלט וויפיל זי האָט געוואָלט. אין מיטן ווינטער, תר״פּ, איז די לאָגע אין שטאָט געוואָרן ערגער. מאַכנאָ איז אַראָפּגעקומען מיט אַ גרויסער מחנה דאָרף־גויים, וואָס האָבן ראַבירט און געהרגעט. אין מיטן סאָמע ברען און טומל האָט די קוזינע דערקלערט, אַז זי וויל אים מער פאָר קיין געלט ניט האַלטן, וויל מען מוז צו אים האָבן אַן עקסטרע מענטשן. דאָס מאָל האָט זי אפשר געהאָט רעכט. האָבן די ציוניסטן מיט דער קהילה געמוזט אים אַרײַנגעבן אין מושב־זקנים — אַ בנין ענלעך צו אַ פערד־שטאַל. מ׳האָט אמת אים געגעבן דאָס בעסטע צימער און דאָס בעסטע בעטל. דאָס האָט אויפגערעגט אַן אויסוואורף אַ זקן אַ שיכור, האָט ער אים אַראָפּגעוואָרפן פון בעטל און האָט אים צעקלאַפּט די זייט. פון דעם איז ד״ר יוסף כאַזאַנאָוויטש געשטאַרבן אויף מאַרגן — א׳ דר״ח טבת אין יאָר תר״פּ.

זיין לוויה

צו דער לוויה האָט מען צוזאַמענגעקליבן קוים אַ מנין, וויל די שיסערײַ איז געווען שטאַרק אין שטאָט. די קהילה האָט אים געגעבן אַ שיינעם אָרט אויפן בית־עולם.

צוריקקומענדיק פון זיין נסיעה קיין ארץ־ישראל אין יאָר תר״ן מיט דער ערשטער מלאכות, האָט כאַזאַנאָוויטש פאָר מיר פאַרגעשטעלט זיין סוף אויף אַן אַנדער אופן. ער האָט געערכענט צו שטאַרבן פון אַ ראַק ווי זיין פאָטער. אַז ווי ער וועט שפּירן זייַנע לעצטע טעג און וועט שוין ניט קענען אַרבעטן פאָר דער ביבליאָטעק, וועט ער דעמאָלט אָפּפאָרן קיין ארץ־ישראל און זיך הייסן באַגראָבן אויף דעם שפּוע פון דעם שטיינערנעם בארג אין דער קאָלאָניע „אם לא ג׳מל״ אַנטקעגן דער קאָלאָניע „זכרון יעקב״[15], וואָס איז אים געפעלן גע־ווארן ווי דער שענסטער פונקט אין נייעם ישוב. אָבער אַז ער וועט שטאַרבן אין אַ מושב־זקנים אין קאָטערינאָסלאָוו פון אַ קלאָפּ פון אַ בעט־שכן אַ שיכור, פאָר־לאָזן און פאַרגעסן פון אַלעמען, — דאָס האָט ער זיך ניט געקענט פאָרשטעלן.

לויטן באַשלוס פון מאַגיסטראַט רופט זיך אַן דאָס רופאישע געסל, דאָס הינטערשטע געסל פון זיין לעצטער וואוינוג, אין ביאַליסטאָק הינטער ווילבו־שעוויטשעס אָפּטייק, מיטן נאָמען דאָקטער כאַזאַנאָוויטש־גאָס[16].

15. זען מיין ספר בארץ המזרח, ז׳ 137.

16. ער איז געווען מיין גרעסטער, אמתער פרײַנד, וואָס איך האָב אַן ענלעכן ניט גע־האַט אין מיין לעבן.

הוספה 1

די ערשטע מקורים אין טיקטינער פּנקס וועגן ביאַליסטאָקער קהלה [1]

א. (תכ״א). — חזקת ארגדא דביאליסטק וזוואַד ופרוודהא [2] היינו אגפיה השייך להם, הוא של ק״ק טיקטין יצ״ו. כך היה מבואר בפנקס כתב יד הגאון הרב מוהר״ר משה ז״ל.

הקהל יצ״ו בהסכמת הרב הנזכר הנ״ל נתנו החזקה הנזכרת להר״ר יעקב ב״ר משה סגל להם ולזרעם עולמית באופן זה: שאם ישכירו הארנדא בפחות מסך שהחזיקו, אז יתנו להקהל יצ״ו מעות חזקה לפי ראות עיני אלופי׳ המנהיגי׳ בהסכמת הרב אשר יהיה בימים ההם. ושנת תי״ח (1658) נתפשרו האורנדי׳ הנזכרי׳ עם אלופי׳ המנהיגי׳ ליתן מאה זהובי׳ פו׳ מעות חזקה מדי שנה בשנה, ומאה זהובי׳ ההם יתנו לכל שנה לארבע זמנים. ויום ה׳ ט״ז חשון תכ״א ש׳ נחלקו הצדדים בדבר א׳: הארנדרי׳ אמרו שהי׳ מבואר בפנקס פשרה והשוואה הנ״ל עולמות לכל שנה מאה זהובי׳, אפילו יחזיקו אורנדא בדמים קלים ואלופים מנהיגי׳ אומרי׳ שהיה מבואר באם יחזיקו האורנדא בסך פחות מאחד עשר מאות זהובי׳ כמו שהי׳ שנת תח״י. אז יוסיפו מעות חזקה לפי ראות עיני האלופי׳ הרבני׳ בהסכמת הרב יצ״ו. וכאשר נאבד הפנקס בזמן הרעש שנת ת״כ לא היה אפשר להתברר. בכן הסכמנו שיקוב הדין ביניהם בדבר זה ומכל מקום פטורים הארנדרי׳ מחמת תביעה זו. לראי׳ ואות אמת כתבתי יום ב׳ ז״ך חשון תכ״א. חיים בן א״א כמוהר״ר שלמה הלוי (פ״ט, של״ב, ע״ב).

ב. (תמ״ח). — האחים היקרים כמר אהרן וכמר לייב והר״ר משה בני יצחק ביאליסטקר סילקו היום את הנעלה הר״ר יעקב ב..... מחמת מעות חזקה דביאליסטק וזוואַד ופטורים ומנוקים ממנו מעתה ועד עולם. ומעתה אין להר״ר יעקב ולב״כ וליורשיו אחריו שום דין ודברים טענה ותביעה בעולם על האחים הנ״ל וב״כ וכל כתבי זכיות שלו בטלין ומבוטלין כחרס הנשבר ויוקרעו. כי סילק עצמו בפנינו ב״ד סילוק גמור. ועשה היום יום ה׳ ב׳ אלול תמ״ח לפ״ק. נאום אליעזר בא״א מוהר״א זלה״ה חונה ק״ק טיקטין (פ״ט, של״ב, ע״א).

ג. (תח״ן). — היום יום שני אחד עשר יום בהחודש מנחם תח״ן ש׳ מכרנו אנחנו הקהל להאחים היקרים והנעימים ה״ה כמר אהרן והר״ר משה בני של הישיש כמר יצחק את החזקה דעיר ביאליסטק וכפר זוואַד וכפר סטרישילצי וכפר בילסטק [3] וכל השייכי׳ לזה שיהי׳ להאחי׳ הנ״ל לחלוטין ולצמיתות עולם להם ולזרעם עד סוף כל הדורות. הן בעסק שכירות האורנדא והן בעסק שכירות שעלינגאווי וטשפאווי [4] ובכל העסקים ואין לשום אדם בעולם שום זכות בהחזקי׳ הנ״ל אפי׳ לשום קרוב מהקרובי׳ שלהם, רק שיהי׳ להא׳ האחי׳ הנ״ל החזקי׳ הנ״ל לעולמי עולמי׳. ואפי׳ אם יתחלף השררה או שיבוא הארנדא לידי איזה ערל שיחזיק כמה וכמה שני׳ ואף שיבוא איזה בעל דין ומדין ויציל את העסק הנ״ל מידי הגוי ויחזיקו המה וב״כ שלהם את כל העסקים הנ״ל לעולמי עולמי׳. ואנחנו הקהל מחויבים לרדוף ולהדוף את כל אשר ירצה להחזיק בעסקי׳ הנ״ל וגרש יגרש הבליעל ההוא בכל מיני רדיפות

---

1. דאָ וועט געגעבן דער טעקסט לויט אַ פינקטלעכער קאָפּיע, מיט אַלע גרייזן פונעם שרייבער פון פנקס.
2. Zwody, Prawda.
3. דאָ וועט אַפּנים געמיינט דאָס דערפל ביאַליסטאָטשעק. איצט איז עס אַ פּאָרשטאָט פון ביאַליסטאָק.
4. דאָס ערשטע וואָרט באַטייט: אָפּצאָל פון משקאות־פּאַרקויף אין שענקען; דאָס צווייטע וואָרט: אָפּצאָל פון ווין־פּאַרקויף.

שבעולם כדי שיעמדו האחים הנ״ל וכל ב״ב על מעמדם הנ״ל להחזיק בכל העסקי׳ באשר שהמה מחזיקים עכשיו בכל יפוי כח ועוז שבעולם וכל הפסקים אשר ביד כמר שבתי ב״ר יוסף וכמר לייב בהר״ר יעקב סג״ל עד היום בטלין ומבוטלין מהיום כחרס הנשבר, שמחויבים מהיום והלאה ליתן לכל נתינות שבעולם כאשר יתנו כל היהודים אשר ידורו שמה. כללא דמלתא, כל זכות ויפוי כח שבעולם יהי׳ מהיום להאחי׳ הנ״ל ולכל ב״ב מעתה ועד עולם ואין להרהר ולפקפק כלל בשום פ״פ מכל מה שהפה יכול לדבר והלב לחשוב ולהרהר ולהיות למזכרת ולמשמרת למען יעמדו ימים רבים אמרנו עם הסופר כתוב זאת לזכרון אמת בספר בדבר פּנקס הקהל. אלה הדברים אשר דברנו והסכמנו בהסכמה מוחלטת. היום יום הנ״ל. נאום שבתי ב״ר.....ברוך שתדלן. ונאום ברוך במוהר״ר יוסף מרדכי מבית לוי אקסילרדא נאמן ושתדלן בק״ק טיקטין. ונאום ישראל בא״א מו׳ החסיד כמוהר״ר יוסף זלה״ה דיינא וספרא דק״ק טיקטין (פ״ט, ש״ל).

ד.[5] הן היום נגשו לפנינו האלופי׳ הנבחרי׳ מק״ק ביליסטק בהצ״ד בנדון אתרוגים שלא יספיקו להם שני אתרוגים בפי התיסדות מאז ומקדם, הגם שכבר הציעו דבריהם לפנינו בנידון הנ״ל ועשינו מעמד עמהם כמבואר בפנקס וכהיום מרוב הפצרות שלהם עשינו מעמד מחדש ודברי אחרונים עיקר שהוא חוק ולא יעבור כמבואר למטה באר היטיב: האלופי׳ הקהל הנ״ל מחויבים לשלוח לכאן קודם ר״ח אב שנים וארבעים ג״ש מעות שיהיה ב..... בברעסלי על ששה אתרוגים ואדום זהב דהיינו ששה עשר ג״ש ביי״צ על הוצאות. ומחויבים אנחנו לקבל המעות הנ״ל ולשלוח לברעסלי לקנות אתרוגים הנ״ל שלשה, לולבין והדסים כפי הקצובה דשם. רק מחויבים האלופי׳ דקהל הנ״ל לשלוח שליח לכאן תיכף מוצאי יו״כ להמתין עד ביאת האתרוגים הנ״ל מברעסלי, כי אמנם שיהיו האתרוגים הנ״ל ביוקר אזי בעד המעות שיתן השליח יותר ממה שקבל מהאלופים הנ״ל מחויבים האלופי׳ הנ״ל ליתן בעד מעות המותר בעד חמשה ג״ש ששה ג״ש. ובאם שיהיו המעות שלהם יותר מהקניה דשם, מחויבים אנחנו להחזיר להם המותר בתמימות, וליתר שאת עשינו נשיאות פנים להאלופי׳ הנ״ל אחרי קבל[ת] את[רוגים] הנ״ל לקהלתנו הם קודמים לכל היושבי׳ הסרים למשמעתנו לקבל האתרוגים משופרי דשופרי. ככה יתנהל לדור דורים עד עמוד הכהן.....כל הנ״ל נעשה בריצוי האלופי׳ הנבחרי׳ באספת ראשי קציני וקני העדה פה קהלתנו, וחלילה וחלילה לשנות מכל האופנים הנ״ל.....ועל.....לקנוס בקנסים עצומים ולתוקף ועוז באנו על החת[ום] ני״י א׳.....פה טיקטין.

נאום.....במוהר״ר עזריאל זעליג וועלר ונאום.....בהר״ר.....
ונאום יהוד׳ ליב במו״ה יוסף זלה״ה (פ״ט, דף ס״ו, ע״ב).

ה. (תקל״א). — הן היום נתונה מאתנו תעודה בתוסף (?) המון עם ה׳ בהתאסף ה״ה האלופי׳ רוזני ונגידי ראשי ומנהיגי׳ בעלי אסופות צאן קדשים, בצרוף כבוד אדמו״ר הרב הגאון אב״ד ור״מ דקהלתנו יע״א, חתומי מטה בבית הועד בחדר הקהל לעיין ולפקח על עסקי אלופי הקהל דק״ק ביאליסטאק אשר זה כמה שני׳ שואלין ודורשין מאתנו בריבוי הפצרות את כל אחד מאתנו ופשיטא אותנו כולנו יחד להנחיל להם מעוטי עמים מעם ה׳ הסרים למשמעתנו מיושבי כפרים ועירות בגליל שלנו מימים ימימה שיהא נחלקים ונפרדי׳ ושייכי׳ להם לכל דין ודת הן בדיני ממונות הן בדיני קנסות ובכל חוקי׳ ומשפטי׳ ישרי׳ הנוהגי׳ בגליל שלנו בק״ק אורלי כן יהי׳ גם להם הישובי׳ הסרים למשמעתנו סניפים לק״ק ביאליסטאק ויהי׳ סרי׳ למשמעתם לכל דבר, והנה אחרי שמוע כל מבוקשתם פעם אחרי פעם ע״י נבחרי׳

---

5. די דאַטע פון דאַקומענט קען מען ניט דורכלייענען. נאָר לויט דער אַנטשריפט קען מען מיט זיכערקייט זאָגן אַז געשריבן האָט עס צבי הירש שמש, וואָרעם מיט זיין האַנט זיינען פאַרשריבן אַ סך דאַקומענטן פון די יאָרן תקכ״ד—תקל״ט. בכן, מוז עס זיין צווישן אָט די יאָרן. איך האָב עס צו פאַרדאַנקען ישראל היילפּערינען.

שבאו אלינו מק״ק ביאליסטאק וכפי ראות עינינו שאלו כהוגן ובשנה זו המה בונין בית הכנסת חומה לכבוד ה׳ והיום הזה לחלק יצאנו בנשיאת פנים לאלופי הקהל דק״ק ביאליסטאק על אופנים המבוארים למטה וזה יהי׳ דבר חוקם ומשפטם מהיום והלאה, וזה הדבר אשר ילכו בהם אלופי הקהל דק״ק ביאליסטאק ויושר אמרינו הנעימים יהיו נטועים במסמורים ושמנו להם נתיבה ישרה לנטוע להם כרם ונחלה חשובה בתוקף ועוז לאהובי׳ וזה יהי׳ מקום מבואם ומוצאם מהיום והלאה: שיהי׳ שייכים להם סרי׳ למשמעתם ק״ק חאַראַשץ עם הכפרים השייכים להם, וכל הכפרים אחורי הנהר נארוזאַ הגרשמים מעל וגם הכפרים שבין הכפרים האלו וגם הכפרים אשר יתחדשו מחדש יהי׳ שייכי׳ להם, וגם ק״ק האַרדאַק עם הכפרים השייכים להם מעתה ג״כ יהי׳ שייכים לק״ק ביאליסטאק לסור למשמעתם לכל דבר כמו שהי׳ סרים למשמעתנו עד עתה אך אעפ״כ ק״ק ביאליסטאק וק״ק חאַראַשץ וק״ק האַרדאַק עם כל הישובים שלהם הנ״ל כולם יהי׳ שייכים לנו וסרים למשמעתנו כמו כל אשר הקהלות בגליל שלנו וסרים למשמעתנו, רק בזאת נאות לנו, באם שירצה התובע או הנתבע לקרב את משפטם לפנינו ואינם רשאי׳ אלופי הקהל דק״ק ביאליסטאק לעכב ע״י בשום כפי׳ ותחבולה שבעולם, אך למגדר מלתא מכאן ולהבא שכל הרוצה לקרב משפטו לבדה״ג מחויב לסלק להצד שכנגדו על הוצאה שלשה זהו׳ פו׳ וזה לחוק ולא יעבור כתוב וזה כמו תקנות אורלי להם בדבר הזה, וזולת זה אצלנו לנו ברכה שק״ק חאַראַשץ מחויבי׳ לקבל מאתנו אתרוג בכל שנה ושנה וזה לחוק ולא יעבור, וגם זה לק״ק ביאליסטאק לחוק עולם שאינם רשאי׳ למנות בקהלתם רק שלשה ראשים עפ״י קלפי כנהוג ושלשה גבאים בחברה הקדישא ושלשה גבאי צדקה גדולה ולא יותר בשום אופן בעולם, וגם אינם רשאים לבוא על החתום שום ראש ומנהיג מקהלתם על איזה פסקא דאומנתא ופסקא דשמתא ושום כתב הצריך חתימת חבר בן חבר רק שיהי׳ הוא או אביו מורינו דוקא ולא בשום אופן ואמתלא שבעולם, גם באם שישתנה הסדר ויוחזר הדבר לישנה בנדון כרגא דמלכא אזי מחויבים אלופי קהל ק״ק ביאליסטאק לעמוד לפנינו להערכות סכום להעריך אותם עם כל הישובים שלהם כנהוג בשאר קהלות הסרים למשמעתנו בגליל שלנו, ובנדון הגולגולת[6] המגיע לגנזי המלך יר״ה עפ״י קאנסטעטוצי׳ חדשה יעלו הישובים אחורי הנהר במספר נפשות ע״פ ליקווידאציא עפ״י קאמיסארן זעמי׳ בילסק[7] עד היום מגיע דמי הגולגולת הנ״ל למספר שלנו, ומהיום ידונו ולקבלת מישובים הנ״ל באמת ואמונה והמה מחויבים לגבות דמי גולגלת מישובי׳ הנ״ל השייכים להם מהיום והלאה כסף לגנזי המלך יר״ה בחוק ולא יעבור, ובנדון מי שירצה לקרב המשפט לפנינו האמור למעלה רשות ביד אלופי הקהל דק״ק ביאליסטאק לשפוט התובע עם הנתבע עד ששים זהו׳ פו׳ ומששים זהו׳ ואילך ילך כל אדם לבדה״ג, בזאת נאות לנו את כל פרטי כתבת דנא שאלופי קהל ק״ק ביאליסטאק מחויבי׳ לסלק לקופת קהלתנו מדי שנה בשנה עפ״י קוויט של ראשי ומנהיגי ורוזני ונגידי קהלתנו דוקא כולם ביחד ולא ע״י קוויט של מנהיג אחד או שני׳ מנהיגי׳, סך מאה וששים זהו׳ פו׳ והתחלת הסילוק הסך הנ״ל מפסח תקל״א עד פסח תקל״ב, וכן להביא מפסח לפסח לימים הבאים לדורות, ובפירוש אתמר באם שיסלקו אלופי הקהל דק״ק ביאליסטאק סך חמשה מאות זהו׳ פו׳ כפי שט״ח חי׳ אלופי הקהל הנ״ל אשר יש תחת ידינו אזי אחרי הסילוק ת״ק זהו׳ הנ״ל אינם מחויבים להבא רק לסלק מאה זהו׳ בכל שנה ושנה לחוק עולם עד סוף כל הדורות. וליתר תוקף ועוז קבלו על עצמם ה״ה הנבחרים דק״ק ביאליסטאק הנ״ל אשר ישנם פה עמנו היום ה״ה כבוד הגגיד המפורסם הרבני מו״ה זאב וואלף בהמנוח המפורסם מוה״ר דוד הלוי ממשפחת הורוויץ וה״ה כבוד וגגיד מפורסם הרבני מו״ה אברהם דוב בהישיש הרבני מו״ה...[?] הילל קבלנו באלה ובשבועה חמורה בכל הקללות האורורים והשמתות הכתובים בתורת משה לאשר ולקים את כל פרטי כתב הלז אשר נעשה ביגינו לחוק עולם שלא למרוד בנו ושלא לסרב לנגדנו ונגד הפנקס דקהלתנו יע״א המיסד על אדני פז. כל הנ״ל קבלנו הנבחרים הנ״ל

6. Polowne Zydowskie.
7. Bielsk.

עליהם ועל זרעם לקיים את כל דברי האגרת הזאת עד עולם, ולא זו בלבד אלא גם התחייבו עצמן הנבחרים הנ״ל להשיג לנו תוקף ועוז בכתב מלא לאמץ ולחזק את כל הנעשה בעינינו היום להיות לנו למשמרת עד עולם, מאדוננו הדוכס החסיד שר צבא הגדול יר״ה למען ידעו דור אחרון ויבינו לאשר ולקיים את כל פרטי אגרת הנ״ל לא יפול דבר ארצה וזה יהי׳ להם ולזרעם לחוק עולם עד עמוד הכהן לאורים לדור דורים בכל תוקף ועוז מעשה הקהל.

הכ״ד הבאים על החתום בכי טוב ביום שנאמר בו ב׳ פעמים כי טוב וביום טו״ב למב״י תו׳ קוף למד אלף פה ק״ק טיקטין.

נאום	נאום
נאום	נאום
נאום	נאום
נאום	נאום
נאום	נאום
נאום	נאום
נאום	נאום

וענתה בם צדקתם בהיום שהיטיבו ושר דברו חכמים ודברי חכמים אין צריכין חזוק אעפ״כ באנו אנחנו ח״מ לאמץ ולחזק את כל הנעשה על ידינו והגנו מקבלים עלינו מהיום באלה ובשבועה בחרם הגדול והנורא היב״ן ובאלות הכתובות בתורת משה ובכל ארורים ושמתות וחרמות עלינו ועל זרעינו שלא ירימו את ידינו מהיום ח״ו לסרב ולמרוד נגד בדה״ג באיזה אופן ותחבולה בעולם להרים ראשינו ולהעיז פנינו לבקש עוד מרוזני בדה״ג להוסיף לנו שום דבר קטן ופשיטא בדבר גדול ח״ו בשום אופן בעולם, וכל הנ״ל נתונה לנו מקהלתנו ק״ק ביאליסטאק בכל תוקף ועוז בכח והרשאה בכתב מלא בחי׳ העדה הקדושה וידינו כידם ע״י הכתבים שמסרנו היום לרוזני בדה״ג יע״א וליתר תוקף ועוז באנו על החתום יום ג׳ טו״ב למב״י תקל״א פה ק״ק טיקטין.

נאום זאב וואָלף במוהר״ר דוד הלוי זצ״ל הורוויץ
ונאום אברהם דוב במוהר״ר צבי הירש יצ״ו
ונאום ישראל במוהר״ר הילל יצ״ו

אלו הן הכפרים המבוארים בכתב מעמד דמעל השייכים מהיום לכל דבר לק״ק ביאליסטאק:

אָליסקי, הרעניעוויץ, פּרעמישלי, לובייקא, טאָפּאָלי, מרקאוויזונע, קלעפּאציע, בראָנטשאָן, פּאָמיאָץ, צאָפּלין, יאָנעוויקי, האָראָדניאָן, סאָלניקי, קוגראָן, זאָליעשי, מינצע, טוראָסני־קאָשציעלני, בוזני, דאָראָשקי, רעפּניקי, אָשטאָטי, אָלוואָקי, באָלקי (אָדער דאָלקי), שרענסק, האָלוטשיץ, בילי, באָגדאָנקי, אוהווי, איזביטש, קאנא וואָלי, שיעראָנאָסי, באָיאָנצי, לעשני, זימנאָחי, סימאָני, טשאָצקי, סוראָז, יוכנאָוויעץ, זלאָטניקי, בראָוסקי, לעוויצקי, קרוטשעווי, קאָפּלאָן, קאָניאָן, דאָקטאָרצי, בראָנקי, חאָדאָרי, הרינקי, וואָלקי, טרעשטאָווקי, קאָוואָלי, שליווונע, פּאָנקי[8].

וזולת הכפרים המבוארים פה אין עוד לאלופי הקהל דק״ק ביאליסטאק שום חלק ונחלה בשארי ישובים כי אם הנשמטים מרשימה זא והמה בתוך הכפרים המפורטים פה ואין צריך לומר באם יתחדש איזה כפר בתוכם בימים הבאים ג״כ להם יהי׳ שייכים לכל דבר בלי שום מיחה ומעכב בעולם בשום אופן בעולם דמעל כ״ד ק״ק דמעל ולהיות לאות אמת ולמשמרת באתי על החתום: אלי׳ הלוי הורוויץ ה״ה ספרא מתא ונאמן דק״ק טיקטין (פ״ט, שמא—שמג).

8. ניט געקוקט אויף דער מיטהילף פון ישראל היילפּערין וואָס האָט, זיך באַנוצנדיק מיטן גרויסן „סלאָוניק געאָגראַפּישני קרולעוווסטוואַ פּאָלסקיעגאָ", דעשיפרירט אַ טייל נעמען פון די פּונקטן, זיינען פאַרבליבן בלויזן.

ו. (תקנ"ג). — נצטויתי מפי הפרנס חדש בחדשו שאמר לי בפקודת הקהל לזכרון הפסקים שהי' בין האלופי' מבוחרים' נגידי ק"ק ביאליסטאק ובין האלופי' ראשי' דק"ק חוואָרַאשטש[9] וזה נוסחה אות באות:

למשפטינו עמדו היום אלופי' נגידים דק"ק ביאליסטאק והאלופי' ראשי דק"ק חוואָרַאשטש על אודות הסכסוכים שנתהוו ביניהם אודות כפר איהנטקי[10] והעריכו מערכה מו"מ ואחרי שראינו כל הזכיות שלהם ראינו שק"ק ביאליסטאק החזיקו הכפר הנ"ל לנחלתם מכמה שנים ע"פ טאַריפס ממספר נפשות ומסלקים לגנזי המלך יר"ה עבור הכפר הנ"ל דמי גולגלת, לכן הגם שאין אנו בקיאים במצות המלך יר"ה ע"פ קאנסטיטוציע, אמנם כיון שהחזיקו ק"ק ביאליסטאק בהכפר הנ"ל מכמה שנים לזאת יצא מאתנו ע"פ דין ישראל והיושר שהכפר איהנטקי הנ"ל הוא בחזקת ק"ק ביאליסטאק לכל דבר כאשר החזיקו ואין שום בן ישראל יכול להאציל אותה מאתם רק הקאָמיסיע סקארבאָווי מרעצי פּאָספּעליטי. כל הנ"ל יצא מאתנו האלופי' רוזני' ונגידים בצרוף כבוד אדו' מ"ו הרב הגאון הגדול המפורסם אב"ד ור"מ דקהלתנו והגליל לתוקף מעשה הקהל ביושר. היום יום ה' ב' תשרי ת"ק נון גימל לפ"ק פה ק"ק טיקטין יע"א, ולראיה באנו על החתומים והחתומים בסדר הזה:

ונאום מאיר במו"ח צבי סגל.

---

9. Choroszcz.

10. Ignatki.

הוספה 2

דער פּוילישער טעקסט פון בראַניצקים סטאַטוט פֿאַרן ביאַליסטאָקער קהל

PRZEPIS PRZYZWOITEGO W OBYWATELSTWIE DLA KAHAŁU BIAŁOSTOCKIEGO DO ZACHOWANIA PODANY 1777 R. W BIAŁYMSTOKU

1) Elekcja starszych miesięcznych żydowskich w czasie przyzwoitym na wielkanoc żydowską, odprawiać się ma, z pomocą zwierzchnictwa dworskiej, która ludzi swoich według potrzeby doda do szkołki, gdzie podług zwyczaju wyż wyrażona elekcya robić się będzie, którzy dodani będzie póty elektorów nie wypuszczą do domów y w szkole pilnować obowiązani będą, póki ci elekcyj skutecznie nie zakończą y tejże elekcyj w księgi swoie się zapiszą, oraz tak dostatecznie nie sprawią się, aby cokolwiek do należytej elekcyj y prawności w niey zachowania sciągać się może, nie na czas dalszy odłożono zostało. O nostąpionym zaś kontu tey elekcyj, rabin ludzi do szkołki dodanych uwiadomić będzie powinien.

2) Starszy rokowy z słusznych gospodarzy w ieden, którego by do częstego y na czas długi wyjazdu z miasta handel nie obowiązywał, pod czas przerzeczony elekcyi ma bydz obrany, do którego ciągła tp jest nienastająca interesów wsystkich kahalnych przez bieg roku całego wiadomość należeć będzie, y bez przytomności iego (chyba by aktualna choroba dyspensowała) żadna sessya zgromadzać się, tym bardziej rozolwować, nie powinna, którego starszego obranie rokowego bynajmniey starszenstwu kahalnemu miesięcznemu nie uwlecze, ponieważ koleyno starsi kahani co miesiąc po sobie następować będą y interesanci, tudzież wszelkiemi okolicznościami współwałdnie z starszym rokowym rządzić się maią.

3) Ażeby na powinnym bezpieczenstwie dla kasy kahalney nie zbywało, starsi zaś miesięczni, oraz wiernik kahalny aby podeyrzenia złośliwego z osobistego też kasą zawiadowania pospolice pochodzącego uniknęli zalecam, abym na pobory podatkow publicznych, takoż na różne gatunki perceyst kahalnych skrzynia, sporządzona kosztem kahalnym była, z trzema zamkami, to jest zamkieę wnętrznym iednym y z dwoma na bokach teyże wyszącemi kłodkami, o którey skrzyni klucz przy starszym miesięcznym z kolei następującym, klucz zaś trzeci przy wierniku kahalnym zostawiać maią y iedna z pominionych osob bez drugiej ani dwie bez trzeciey tak percejst żadnych odbierać, jako też z tych że ekspensować nic będą powinni.

4) Wiernik kahalny ma bydz na ciężką rothę przysięgły nie tylko na to, że swemu kahałowi wiernym y posłusznym będzie, aby też na to, że pospolstwa zdzierać y niesłusznie grabić, krewnym zaś swoim przyjaciołom y starszym fulgować y żadnych czynić względów nie będzie, lecz, należytość zupełną od

każdego obywatela rzetelnie wybierać na podług reyestru, który przy układaniu podatku rękę układających moderatorów podpisany bydz powinien. Dla zupełnieyszego zaś przekonania syspycyj o sprawiedliwym podatków wybieraniu, zalecam raz na zawsze wiernikowi kahalnemu ażeby na każdy grosz podatkowy wybrany, z wyrażeniem na jaki rodzay podatku onego wybrał, punktualne, dostateczne dawał kwity, do takowych zaś dawania ieżeli by arendowana była króbka, każdy iey tenutor obowiązany będzie, a ponieważ trafić się może przez złość, pod czas zdarzoney wertyfikacyj kwitów pozataiane, pospolstwo przyznając że nadto wybrany podatek został y z tey przyczyny kwity nie dane mu były, zaczym nie pozwalaiąc złości takowey y szalbiarstwu z zatartey niepamięcią okoliczności zyskiwać, zaznaczam, aby na nieregularność dawanie kwitów, lub zdzierstwo wiernika, czy też krobki tenutora nie późniey skarki zanoszone były, iak w przeciągu dni trzech po zapłaconym podatku, które w późniejszem czasie czynione (chyba by oczewiste dowody y świadectwa poborców wymienionych o fałsz przekonały) wysłuchane nie będą.

5) Przezrzeczony wiernik kahalny pogłówny i poddymne na rathę septembrową pierwszych dni sierpnia, a na rathę marcową pierwszych dni lutego wybierać zacznie, takowym porządkiem: nayprzód za podanym sobie przez starszych miesięcznych regestrem bierczym obowiązany będzie maistnego równie ubogiego obywatela sam przez się y przez biegunów użytych uwiadomić y bożnicy pod czas zgromadzenia odwołać aby w trzech dniach wszyscy do zapłacenia podatku publicznego starali się znaleźć w sposobności y ten podatek po upłynionych trzech dniach na gospodę iego na gospodę odnosili. Przy tym oświadczyć powinien że na gospodzie swoiey tylko przez dni 2 przerzeczony podatek odbierać ma, a po wyszłych tych 2-ch dniach ekzekucyą z pomocą dworsą zacznie. Po którym czasi zakonczonym wiernik ekzekutora od zwierzchności wziąwszy, sposobnieyszych do zapłacenia należytości dalszemu czasowi zoostawi, mniey sposobnych exekwować będzie y tygodniem przez dniem w prawie wyznaczonym dla exaktora skarbu koronnego, którym ordynaryśnie podatki się publicznie wybierać zaczynaią, starać się usilnie zenże wiernik ażeby zupełną summę do kassy swoiey importował, oraz co miedzi zbierze na monetą srebrną zamienił.

6) Wyż wyrażony wiernik zastawy jakowe od kogo wezmie konserwować w całości powinien y tych na wygodę własną użyć, lub komu użyczyć, pod karą niema, po wyszłych dnia trzydziestu według prawa żydowskiego. Jeżeliby właściciele onych zastawów nie wykupili za poprzedzoną taxą kahalną, publicznie uczynioną, aby retenta na abywatelach z-ich większą w czasie stratą y z zepsuciem w oddanych w zastawę rzeczy nie zalegały one zastawy sprzedać lub przezastawić wolno będzie.

7) Tenże wiernik kahalny w wybieraniu swoim krobczonego podana y pierwszą łączność zachowa na to, aby na terminach przypadłych płacenia należścych procentów od summ, na kahale tuteyszem będących, punktualnie każdemu kredytorowie y bez zwłoki żadney procent należący wypłacał oraz pilnie przestrzegoć będzie, żeby przed czasem do kassy zgromadzonych pieniędzy starszy rokowy, zniosłszy się z starszym miesięcznym na własną potrzebę handlową, czyli inną lubo z obowiązkiem tych na czas potrzeby oddania nie

używali. Co gdy by się stało nieodzwłocznie zwierzchność uwiadomić powinien, pod karą, jeżeliby późne uczynić miał doniesienie tym większą, jeżeliby całe nic o tem nie oznaymił.

8) Po skonczonym każdym miesięcu rachunek miesięczny z percyest, iakowe do kassy kahalney reszty, oraz z expensy, iakowa i na co była uczyniona wiernik do wertyfikoacji y podpisu starszych rokowego y miesiącznego odda, który register miesięczny podpisany (oprócz tego zaś na raz w xięgę kahalną tak percepta iako expensa wciągana bydz ma) dostatniego przy konkluzyj roku czynić się maiącego porachunku konserwować przy sobie powinien będzie.

9) Gdy zaś pobor rocznych podatków za zbliżaiącym się ułożeniem nowych konczyć się będzie, starszy rokowy z całym kahałem y z ławicą złożyć powinni sessyą generalną na którey rachmistrzów, roczny rachunek odebrać maiących zwyczaiem swoiem przez ciągnienie losów obiorą z osób w starey radzie zasiadaiących y tymże rachmistrzom dwuch lub trzech z pospolstwa z pozwoleniem im wiadomości nayzupełnieyszey o perceptach y expensach kahalnych dodadzą, którzy wszyscy, po zakonczeniu rachunku wiernikowi kwit dać, y onego podpisać obowiązani będą. A jeżeli by kiedy zdarzyć się miało, że wiernik bez oddania wyżey opisanym sposobem rachunku y odebrania co z tegoż rachunku winnym kasie będzie z obowiązków swoich uwolniony, tym bardziey z miasta wypuszczony został by tedy starsi rokowy y miesięczny, za którego miesiąca takowy trafi się przypadek, w odpowiedzi zostaną.

10) Ponieważ prowent do bractwa pogrzebowego, z pogrzebów obywatelskich wchodzący pospolicie zawiadowcow onego wspomaga, a do powszechnych potrzeb mieyskich do ład nie przekładał się, które lubo ma prawem swoi przepisane wydatki niektóre nabożne, iednak rzecz iest z praktyk wiadomych pewna, że częstokroć reszty onego na prywatny zysk starszych tegoż bractwa obracaią się. Zaczym dla nie wyrzucia bractwa pomienionego pogrzebowego z praw mu służących żydowskich intratnego do kahalney kassy nie przyłączam, lecz obowiązuię ściśle kahał, aby, gdy rachunek roczny czynić będzie, przez wybranych rachmistrzów percepty tegoż bractwa y expensa wyexaminowawszy zbywaiącą resztę, która zostanie w ręku starszych brackich do percepty kahalney dla pofolgowania w podatkowaniu ubogim obywatelom zapisywali do którego bractwa wchodzących znaczne kupno, ponieważ do takowey pretensyj przyprowadza, że nadgrachaiąc hoyny wydatek, dzieci małe swie wpisywać w toż bractwo zwykli, z krzywdą prendetów doyrzałych y słusznych ludzi, co pospolstwo przeciwko starszenstwu oburza. Zaczym naznaczam, aby wkupno w bractwo pomienione odtąd było proporcyonalnieysze. Małoletni zaś nikt do księgi brackiej pod wolnym z teyże za odebraną naypierwszą wiadomością wymazaniem y ukaraniem grzywną takowego chłopca zapisuiących, przyjęty został. A elekcya starszych bractwa pogrzebowego według praw żydowskich, co rok pod czas Wielkiej Nocy żydowskiego bywać powinna, y na tey kilka osób słusznych gospodarzów, za wykupnem, w xięgę bracką wpisanych bydź ma.

11) Ze część znaczna dobrego rządu, wszelkiego od regularnego y osobnego kategoryj wszelkiey czy to pieniędzney, czy też uczynkowej zapisowania zależy, więc naznaczam, aby xięgi kahalne sporządzone były trzy, osobną na

regestrę percept y expensow wszelkich, osobna zapisywanie w niey elekcyj zwykłey starszych miesięcznych y innych oficyalistów kahalnych, tudzież w starey radzie zasiadaiących osób, osobna na zapisywania manifestów, dekretów, zapisów y innych, w iakim kolwiek gatunku tranzakcyj, które r xięgę, ieżeli wówczas gdy robić się będą, wprowadzone nie zostaną, a pod rozsądnie zwierzchności sprawa przyidzie, tedy czynione pisma sposobem partykularnym na obronę strony, takowemi dokumentami kryjomu prokurowanemi, broniącey mi się służyć nie będą.

12) Apelacya od duchownego żydowskiego y kahalnego sądu tuteyszego według dawney ustawy, zawsze zostaie wolny od synagogi Tykockiej w sprawie nie mnieyszey aby się na procos strony nie wyciężały, iak summę złotych polskich 500 wynoszący. Kto zaś z ferowanego przez pomienione duchowienstwo, lub kahał dekretu, nie kontent będzie, tem, po przeczytanie onego, apellacyą swoią oświadczyć ma, a to z przyczyny doświadczenia, że z krzywdą kredytorów dekreta salucyj zyskuiącey dłużnicy do terminu naznaczonego apellacyą utrzymywać zwykli.

13) Kahał z rabinem i ławicą całą nie będzie powinien prywatnem sposobem czy to formalnie obywatelstwto w mieście maiącego żyda, czy też nawet komornika z miasta rugować, lecz ieżeliby tak występny kto znalazł się, że go wygnać z miasta należałoby, inkwizycya ma bydź dostatecznym sposobem przez starszych rokowego y miesiącznego, lub też przez duchowny sąd wyprowadzona, wyprowadzaiących ią rękoma podpisana y do rezolucyj zwierzchności podana. Gdyby się inaczey kiedy stać miało, sprawy takowey czynności sztrofem karani będą, a ieżeli publiczną niewiadomością tych okrywał kahał, na cały tenże kahał zasłużona kara rozciągnie się.

14) Rabin ani kahał z ławicą całą, bankrutuiąc osoby, towaru ani gospodarskiego sprzętu, tym bardziey argentryj i pieniędzy gotowych gdziekolwiek opytanych na satysfakcyę kredytorów żydów, z podejściem kredytorow znaleźć się w czasie mogących katolików, obracać bez wyraźney y wczesney referencyj, nie powinni będą; takoż publiczną stawą czy partykularnym doniesieniem o złodzieystwo oskarżonych osób, własną mocą karać y zwalniać nie może ponieważ takowy trafunek konkludować zwierzchność w wielorakich przyczyn jest obowiązana.

15) Kahał w mieście iako jest dla rządu utrzymania postanowiony tak do tego ściągać się powinna troskliwość nayzupełnieysza y ustawiczna, ażeby funty, łokcie y miary warszawskie, przed kilka latami przezemnie do miasta tuteyszego wprowadzony i rozdane, zatracone nie zostały ażeby przed zaczęciem się targów, w dni targowe zboża z podwodami postępuiąc większą iaka przeszłych była targów cenę do siebie nikt nie zwracał, tym bardziey ażeby też zboże y cokolwiek na targu się prowadzi za miastem nie spotykał y płacił, o czym się odwłocznie starsi rokowy y miesięczny, od biegunów swoich uwiadomionemi zostawszy zwierzchność rzetelnie donieść maią. I tego kahał pilnie dostrzegać powinien ażeby potrzebne w mieście o chędostwo zaniechanie przez opuszczenie się przez obywatelów nie było, to iest aby bruki raz na raz czyszczone były, studnie y pompy utrzymywano, okna stłuczone, tynk odleciały,

dachówkę złą naprawiano, rowy y rynsztoki w czasach dwuch przynaymniey roku, to iest na wiosnę y w iesieni należycie chędażono, ansterye i karezmy z gnoiu czyszczono, kadzów co czwarty dom wodą od przypadku ognia napełnionych nie zgubiono, podróżnych skoro do miasta przybędą zwierzchności meldowano, stróż ów nocnych iako bardzo potrzebnych w mieście utrzymywano y tym płacono. A ieżeli sprawować się nie dobrze będą, na tych się uskarżyć zwierzchności starsi rokowy y miesięczny powinni.

16) Jeżeli by obywatel przez przypadek ognia dom stracił, od płacenia przez czas, iaki zwierzchność determinować będzie ma bydz wolny. A jeżeliby ruchomość gospodarskiego z tegoż ognia nie wyratowały zupełnie wszystko w domu gospodarstwo stracił, lubo by handel osobno sytuowany ocalony został, dla przysposobienia onego, aby się w czasie zabudować mógł, płaciż podatku krabczanego, takoż za rezolucyę zwierzchności, przez pewny czas nie będzie; od kogo zaś ogień się zacznie, ten bez żadney kompassyj ukarany zostanie, ile gdy przyczyna z iego niedbalstwa lub nieostorożności okaże się. Obywatele żydzi względem ratunku od ognia, do ułożenia tey okoliczności między kommędą batalionu fizylerów artyleryj koronney y między zwierzchnością dworską uczynionego, które osobno iest przepisane, stosować się zupełnie maią, pod karą na niestawiaiących do tegoż ratunku, w opisie pomienionym naznaczoną.

17) Do kahału należeć będzie, aby nawozu monety fałszywey do miasta broniły, a nie pozwalał, a zjawionego nawozcę takowey złey monety zatrzymawszy, zwierzchność o nim uwiadomił, ktokolwiek zaś pobłaży, takowemu nawozcy czyli w zarzuceniu miastu monetą faszywą, czy też w pozwoleniu onemu ucieczki, aby rygorowi przyzwoitemu nie podlegał zapubliczny występek, ten karze surowey podpadnie, bez żadnego względu na dystynkcyę osoby maiętney.

18) Rabin tuteyszy ażeby w dawaniu szlubów zachował prawo Rzeczypospolitey które rozporządza, aby niemaiącym sposobu do życia żydom szlubów nie dawał, który sposób w dwoiakim rodzaiu uważamy bydz ma: albo ieżeli żenigły się zapis znaczny zyskować będzie, z którego w handel lub w szynk włożonego mieć może sposób życia dalszego, albo też ieżeli kunszt rzemiosła iakiego doskonale umieć będzie.

19) Kahał pilny zachować ma dozór, aby kryiomo to iest bez żadney opowiedzi publiczney nie tylko osiadli gospodarze żydzi ale nawet rzemieślnicy komorę y gospodarzów mieszkaiący nie wynosili się z miasta o których tylko powezmie wiadomość, że się wynosić maią, uwiadomić dwór powinien będzie, a tym czasem aresztować ma ich nieodwłocznie, a za dopuszczoną ucieczkę odpowie.

20) Uniwersalów wszelkich, od kommisyj skarbowey koronney wychodzących w okolicznościach handlu y innych kopie dla wiadomości potrzebney miasta zawsze bydz powinny przy starszym rokowym, którzy następuiącemu po sobie one i kwity wszelkie z oddanych podatków publicznych zdawać będzie powinien pod surową odpowiedzią z osoby swoiey.

21) Kahał współ z starszym rokowym y z sędziami cechowem na cechy tu znaidujące się, to jest krawiecki, kuśnierski, piekarski i cyrulicki inspekcyą

pilną zachować ma, aby na sessyach swoich podatków na nieprzytomnych cechmistrzowie nie wkładali, aby na cechów kredyty nie zachiągały bankietów nie czyli, podstętpków w robotach przez zepsucie raputacyj rzemieślnika sobie nie wyrządzali, zgoła aby przystoynie się rządzili. Podatki na nieprzytomnych włożone y kredyta na szynkach imieniem cecha takowego zdzierstwa z własney kieszeni płacić będą, albo też ieżeliby się pokazali bydz niesposobnemi do zapłacenia tey natury długu, karze przykładney podpadną, a kredytorowie trunek kredytowy utracić powinni będą.

ROTA PRZYSIĘGI DLA ŻYDA

Adonai stworzec niebios y wkrągu ziemi y wszystkich rzeczy, moy y tu stoiących ludzi, wzywam cię w Imieniu Twoim świętym teraz na świadectwo iż tak długo pokąd etc. Adonai dopomóż, ieśli zaś w tym iakiego fałszu y oszukania dopuszczę, niech będzie Herem i wiecznie przeklęty, niech mnie strawi ogień, który pożarł Sodomę i Gomorę, niech wszystkie przeklęstwa w Torach opisane na mnie spadną i niech mi prawdziwy Bóg, który stworzył liścia i trawę y wszystkie rzeczy, nie będzie pomocą i sparciem w wszelkich moich sprawach y potrzebych. Jeżeli się zaś we wszystkiem sprawiedliwość zachowam, to mi dopomóż prawdziwy Boże Adonai. Amen.

Nota 1-mo. Gdy zaś żydowi w processie iakowym od chrześcianskiego sądu przysięga nakazana bywa, to potrzeby y w sądach woyskowych przed przysięgą następującą uważać przestrogę, żeby się tu w bóżnicy lub szkole żydowskiej, a nie zwyczayniey izbie sądowey, odprawiła, y gdy na tym mieyscu, gdzie proces wiedziony niemasz bóżnicy, potrzeba naybliższego urzędu, gdzie się takowa znayduie, rekwirować aby ie wysłuchać.

Nota 2-do. Przy przysiędze żydowskiey ma bydz 10 innych żydów przytomnych, chrześcianom świadomym, względem krzywoprzysięstwa, dokładnie z zakonu moyżeszowego napomnieć, a przytym przełożyć mu że żadney niema nadziei, aby mu ta przysięga darowana była, że przysięgę tą nie podług swoich myśli, ale podług Boga i sędziego zdania wykonać ma, a zatem mu żaden w myśli zachowany wybieg, albo kondycya wymyślona nic nie pomoże, a na ostatek że ta zwierzchność chrześcianska, która po nim tey wymaga przysięgi, iest iego przyzwoitym sędzią. Na te tedy wszystkie punkta powinien rabin żyda takowego zakląć, ieśli ie ma za prawdziwe, na co odpowiedzieć ma: amen. Niż rozpocznie żyd przysięgę, powinien ręce czysto umyć a to i inni przytomni żydzi uczynić obowiązani, przy tym nieść suknię swoią, pas i płaszcz oraz arba kampoth tudzież cicis i tfilin albo zakonne rzemienie na czole i na lewem ramieniu gdzie go po drugi raz rabin spyta v zaklinie ieżeli to wszystko iest prawdziwe i ieżeli też podług zakonu na się wziął, na co rabin zwyczayne na to głośno zmówi pożegnanie, a gdy to nastąpi, żyd wsadza swóy kapelusz lub czapkę na głowę, potem bierze talis i w tych wyszące cycys, obraca się ku wschodowi, bierze znaiduiący się w bóżnicy prawdziwy rodał (pocałowawszy go) prawą ręką y kładzie nan aż do łokcia obnażoną lewą ręką na te słowa z których xiąg Moyżeszowych, rozdziału 20 wiersza 7, które głośno wprzód prze-

czytawszy, z wyrażeniem imienia i przezwiska swego w hebrajskim języku składa przysięgę następującą:

Nota 3-tio. Ja N. N. albo jakiekolwiek bym inne mógł mieć imię i przezwisko syn N. N., przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu twórcy nieba i ziemi, memu i tu przytomnych ludzi, Bogu Abramowemu, Izakowemu, iz etc. y wzywam cię Adonai Ełohim jedyny wieczny Boże, abyś przenayświętszym wielki twoim imieniem sam poświadczył y potwierdził tę moię przysięgę, tak mi dopomóż prawdziwy Boże Adonai: jeśli zaś w tym nieprawdę i przewrotnie mówię a fałszu y iakiey zażywam, y tak krzywo przysięgam, albo przy tey przysiędze fałszywe w sercu myśli mam, niechcę od Boga żadnego mieć odpuszczenia y poiednania z Nim, tak na tym tu, iako i na drugim świecie a żadne nawrócenie się niema bydz więcey pomocnym: ale Bóg ma zesłać na mnie wszystkie przeklęstwa w Torach opisane, wszystkie przeklęstwa Bilema i wszystkie dzisięć plag egipskich, dom móy i dobra żona y dzieci maią bydz siarką i smołą, iak Sodoma y Gomora i przeklętym a moia dusza i ciało niech nie maią uczestnictwa wszystkich Twoich obietnictw, któreś ludowi twemu uczynił, ia zaś niech niemam wspomożenia od ciebie prawdziwego Boga i nie zmyłuje się nademną przy moim skonaniu.

Nota 4-to. Na ostatek konczy się przysięga żydowska wykrzykaniem przez przytomnych żydów iednostaynych tych słów: amen, amen, słuchay Izraelu, Pan nasz Bóg jest jedyny Bóg, niech będzie imię chwałę królestwa iego wielbiony na wszystkie wieki. A nato całuie żyd przysięgaiąc powtórnie rodal.

Nota 5-to. Żydówki także nie mogą unikać złożenia tey przepisaney przysięgi z tą tylko różnicą, że u nich co o Tallis i Thephillin jest powiadzina odjada.

Nota 6-to. W ważnych bardzo sprawach można na przeciwney strony, lub sądu, żądanie, oprócz tych wspomnionych okoliczności kazać trumnę do bożnicy wnieść, na którey żyd przysięgać maiący, obłokłszy suknie na sądny dzień u nich używane wziąść powinien, i goły nóż w ręce trzymać ma. Można też kazać czarną świecę przynieść i te zapalone, żydzi nosić powinni.

Nota 7-ma. Wszystkie przysiągi żydowskie maią bydz od sądowey osoby wysłuchane, a do tych maią bydz poniedziałki lub wtorki wyznaczone, ponieważ oni są tego zdania że w te dni na drugim świecie sądzeni będą.

Nota 8-mo. Zabieraiąc się do naczenia juramentu dla żyda strzedz się ma zwierzchność nakazywania onego sposobem absolutnym, naprzykład w tych słowach: ja ci, żydzie, każę, ażebyś, co mi na obronę swoię mówisz zaprzysiągł, bo znaidzie restrykcyę nayprawdziwszey pretensyj do siebie odprzysiądz się, a to że niema króla i państwa swego i jest niewolnikiem nakazującego jurament, ale należy łagodnie zapytać czy chce z napaści N. N. wykść przez przysięgę y ieżeli on wykonać żąda, to do niey trzeba go przypuszczać nie sposobem iniukcyj ale pozwoleniem.

הוספה 3

נוסחאות פון מצבות[1]

מיר ברענגען דאָ וויייטער אַ ריי נוסחאות פון מצבות. זיי קומען דאָ אין דעם סדר פון פּטירה. אַ סך נוסחאות פון מצבות האָבן מיר געגעבן אין די קאַפּיטלען 9, 10 און אַנדערע, ווען מיר האָבן דערמאָנט די פֿערזענלעכקייטן פון גרויסע לומדי־תורה אָדער פון אַנדערע נכבדים און חשובים.

איך האָב ניט אויסגעשעפּט דורך דער צאָל מצבות, וואָס איך האָב דאָ געברענגט, אַלע גרויסע לומדים און צדיקים, חכמים און משכילים, וואָס האָבן זיך געפונען אין דער ביאַליס־טאָקער קהילה אין משך פון יאָר תי״ח ביז היינט (תרצ״ה). איך האָב אויך ניט געברענגט די מצבות פון די פיל עסקני ציבור, כלל־טוערס, פילאַנטראָפּן, פאַרשפּרייטערס פון תורה און השכלה, רעליגיע און מאָראַל, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט דורך זייערע מעשים טובים, אָבער אויף זיי האָט שוין געזאָגט דער תלמוד (ירושלמי ר״ה, ז׳): „אין עושין נפשות לצדיקים דבריהם הן זכרונם״ (מען מאַכט ניט קיין מאָנומענטן פאַר צדיקים — זייערע מעשים היטן אויף זייער אָנדענק). און זייערע מעשים טובים און טעטיקייטן פאַר פילאַנטראָפּישע און קול־טורעלע אנשטאַלטן האָב איך דערציילט אויף די געהעריקע שטעלן פון פנקס.

רבי דוד ב״מ ישראל — „וישכב דוד עם אבותיו״ ה״ה איש תם ויש(ר) י״א הרבני המופלג, שבק לן חיים ונפטר בשם טוב ג׳ אלול תקכ״א לפ״ק. תנצב״ה.

רבי ליב ב״מ גדליהו — פ״נ א״א המופלג מ׳ אריה ליב במו״ה גדליהו ז״ל ונפטר בש״ק י״ג אייר שנת תקנ״ו לפ״ק. תנצב״ה.

רבי אברהם ב״ר שמריהו — פ״נ הרב המופ׳ הישיש השם לילות כימים לעסוק בתורה מ׳ אברהם במו״ה שמריהו זצללה״ה היילפרן. נפטר בש״ק ו׳ אדר שני שנת תקע״ח. תנצב״ה.

רבי יצחק בהרה״ג רש״ז — פ״נ א״א הרב המופ׳ בתורה לו נאה אורה ותהא נפשו בצרור החיים צרורה מה׳ יצחק בהרב הגאון מה׳ ש״ז ז״ל נפ׳ ב׳ חשון שנת תקע״ט לפ״ק. תנצב״ה.

יהודה ליב במ׳ שמחה — פ״נ הרב המופ׳ מ׳ יהודה ליב בה״ר מ׳ שמחה ז״ל נ״ע ונפטר ג׳ אדר שנת תק״פ לפ״ק. תנצב״ה.

---

1. כאָטש אויף מצבות, וואָס זייער נוסח וועט צונויפגעשטעלט פון יורשים, קען מען זיך אין גאַנצן ניט פאַרלאָזן, וויל מ׳שרייבט געווייגלעך מיט גוזמאות, דאָך אָבער קען מען פון די אַלטע מצבות פון אַלטן בית־עולם זיך מאַכן אַ לפי־ערכדיקן באַגריף וועגן דעם כאַראַק־טער פון די נפטרים. מ׳פלעגט דעמאָלט ניט דערוועגן זיך קיין בפירושע ליגנס, וואָס וואָלטן געמאַכט די קרובים לעכערלעך אין די אויגן פון באַקאַנטע. לויט ווי מיר זעען, געפינען מיר דאָ ניט קיין איבעריקע גוזמאות, חוץ אַמאָל שלעכטע און גרייזיקע מליצות.

אָקעגן זשע אויף די מצבות פון נייעם בית־עולם קען מען זיך ל ג מ ר י ניט פאַרלאָזן. דאָס רוב אָבער פון די ויכטיקערע נפטרים אויפן נייעם בית־עולם פון אַן ערך תרנ״ג (1893) זיינען אונדז געווען באַקאַנט פון לעבן און זייערע מעשים, האָבן מיר זיי געשילדערט און ניט באַדאַרפט אָנקומען צו די מצבות, וואָס מיר האָבן געברענגט בלויז פון די סאַמע גרויסע.

רבי דוד במ׳ מאיר — פ״נ איש תם וישר ה״ה התורני והרבני המופלג והישיש מוהר״ר דוד במ׳ מאיר ז״ל שנפטר ביום א׳ כ׳ ניסן לפרט וישכב דוד עם אבותיו [תקפ״ה] לפ״ק. תנצב״ה.

נפתלי הערץ במ׳ יעקב אברהם — פ״נ איש אלהים נשמת אדם יקר ; פעולת מעבדו אך לטוב יבקר ; תהי נפשו תהללה אמרי שפר ; לעת יקיצו ירננו שוכני עפר ; יעשה למחכי עוני לאין חקר ; יהא לו כושר מעללו יניחהו בעדן גן ; לזרעו נטעי נעמנים זכותו עלינו יגן ; ויהי נועם ה׳ עליו יעתר לפניו יושר מפעליו ; יזכרו טובתו לצאצאיו ויתברכו בו ליליו : כבוד הרבני י״א הגגיד ונדיב לב שלשלת היוחסין מ״ה נפתלי הירץ במ״ה יעקב אברהם הלוי הורוויץ נכד להגאון מור״ם ז״ל אב״ד בק״ק טיקטי(ן) נאסף אל עמיו עש״ק כ״ו אלול תקפ״ו לפ״ק.

רבי אליהו בן הרב רבי אלעזר — פ״נ הרב המופ׳ החריף ובקי שלשלת היוחסין מו׳ אליהו בן הרב המאה״ג מו׳ אלעזר אב״ד בק״ק ברעסטאוויץ. נפ׳ עש״ק ב׳ מרחשון תקפ״ט לפ״ק. תנצב״ה.

רבי שמחה בונים במ׳ חיים — פ״נ ה״ה הרבני הישיש המופלג מ׳ שמחה בונים במ׳ חיים זצ״ל. נפ׳ ח״י אלול שנת תקצ״ט תנצב״ה.

קבר ג׳ אחר הדיין רבי קלונימוס בשורה 129.

רבי אברהם אבלי — פ״נ הרב המאה״ג מו״ה אברהם אבלי במו״ה משולם פייוול ז״ל נפ׳ כ״ה תשרי לפ״ק. תנצב״ה.

זיין קבר איז גלייך נאָך רבי שמואל ספרא ודיינא.

רבי שמואל בהרב רבי ברוך בענדעט — „ויקרא ה׳ אל שמואל ואינגו !״ פ״נ הרב המופלג בתורה ויראה וותיק ועניו מהור״ר שמואל בהרב הגאון מו׳ ברוך בענדעט זצק״ל. נפ׳ יום ה׳ ז׳ אדר שנת תר״ב לפ״ק. תנצב״ה.

ער איז דער שכן פון מו״צ רבי נפתלי צבי יפה ז״ל.

רבי שמואל פייטל — אלון בכות, פה תחת אבן אופל וצלמות קבורת איש טהור נחצבת, שמואל פייטל רב פעלים, מעשי צדקת פזרונו יחנו בשערים ומעינותמים כנחלים אליו ישפכו, זקנים ונערים לבן נפתלי הרץ בן ישרים, פרי צדיק הגאון רבי שמואל אב״ד דחילנא. יושבי ביאליסטאק ישאו קינה יום בחר יה זה בירח טבת נשמתו למקום נחצבה לשנת „שמואל פייטל בו גוע״. זאת חרות(ה) על מצבת צדיק זכרו לברכה לא יהיה נשכחה.

די מצבה פון ר׳ יצחק זאבלודאָווסקים איידעם ר׳ סענדער בלאָך, מלכה־רייזלס מאָן, וואָס איז געווען דער גרעסטער פאַבריקאַנט אין ביאַליסטאָק, אַ גרויסער מיוחס, אַ למדן און אַ נדבן, און איז געשטאָרבן יונגערהייט, אין עלטער פון 39 יאָר :

פ״נ האיש המעולה והנכבד תמים במעשיו רבי אלכסנדר סנדר בלאך זצ״ל בן מו״ה אורי שרגא פייבוש מווילנא.

אל לכם העוברים פה עמק הרפאים, לא תאיצו ללכת מזה ברוח נמהרה כי פה משכן איש יקר מעשיו נודעים סעיף גוע הלולים, מטה תפארה נאמן לאלהים ואדם, דת ואומן בו התאחדו, דורש צדקה וחסד חונן כל גבר, רוח וגו, טרם מלאו ימיו התפרדו, בלא יומו גוע, אכן במעלליו בא בכלח אלי קבר [2] נאסף אל עמיו יום ג׳ כ״ה מרחשון תר״ט לפ״ק. תנצב״ה [3].

---

2. ד״ה מעשים טובים האָט ער געהאַט אַ סך, ווי ער וואָלט געווען אַן אַלטער מאַן.

3. זיין שוואָגער א. האַלבערשטאַם האָט אָנגעשריבן אין העברעאיש אַ גאַנצע עלעגיע אויף זיין טויט אונטערן נאָמען „מרירי יום״, געדרוקט אין ווילנע, תר״ט. אויך דער דעמאָלט־דיקער קנישינער רב ר׳ משה יוסף חבר איז אים מספיד אין זיין ספר מטה יוסף אָדער „חותם תכנית״, דרוש כ׳, אות ט׳.

די מצבה פון סנדר בלאָכס מוטער, וואָס איז געשטאָרבן אין ביאַליסטאָק און איז געווען אַ גרויסע מיוחסת:

פ״נ האשה הצנועה והמפורסמת מרת דבורה בת הרב הגאון האמתי מו״ה אלכסנדר סנדר מרגליות זלה״ה אבד״ק סטנאב. נפטרה יום ב׳ ז׳ תמוז תר״ט לפ״ק (ר׳ אלכסנדר סנדר מרגליות איז געווען דער מחבר פון תשובות הרא״מ, וואַרשע, תרי״ט. דער גאון ר׳ אפרים זלמן מרגליות, זיינער אַ ברודערס זון, דערמאָנט אים פיל מאָל אין זיינע תשובות).

רבי יצחק אייזיק במו׳ אברהם — יקוננו צדיקים חמדת קדושי, אנה יפנו ישעו זרע ישורון קהל בנועם מוסרו והחזיר העטרה ראשונה ליושנה, אין מותו דמיה, היה מעודו צדיק ותמים למד ולימד אבי יתומים ואלמנות עסקו בצדקו(ת) ב״ת וגמ״ח ברך עניו, ה״ה הרב המופ׳ מו׳ יצחק אייזיק במ׳ אברהם נפ׳ י״ט כסלו תר״י. תנצ״ה.

ר׳ שלמה זלמן בר׳ יעקב ווייגרייך[4] — דער נוסח פון זיין מצבה: לפרט יבו״א בשלו״ם הולך נכוח״ז לפ״ק. אל מצבת אבן! שאל נא ההלך למי הציון הלז? מה יכסו רגבי עפר אלה, האם ספר קדוש או גו גבר? זכרון צדיק איש תמים לבו וידיו הקדיש לאמונה, מאס תענוגי וחמודי התבל, נתן נפשו ומאדו לד׳, ה״ה הרב המופלג בתורה וג״ח מו״ה שלמה זלמן במו״ה יעקב ווייגראך. נפטר בשם טוב ב׳ סיון תרי״ד לפ״ק. תנצב״ה.

אין ספר עמוד התוך פון ר׳ יעקב ישעיה איז אַפּגעדרוקט אַ הספד אויף ר׳ שלמה זלמנס פּטירה.

די מצבה פון ר׳ יצחק זאַבלודאָווסקיס חשובסטן אוראיניקל:

פ״נ מטמון יקר ידיד החכמה מודע לתבונה משכיל יקר תורני ולמודי מוכתר במעלות ובמדות תרומיות מופלא ומופלג מו״ה אברהם דוד במו״ה בנימין בישקא זאבלודאָווסקי. גו ורוח למענם שנים, זה מרגבי אדמה, זה משמי גבוה, וכאחיות תאומים אחוזי ידים בו יחדו נשקו. יפה מראה וידוע (?) הדר עלומיו כשושנים פרחה וברוח מבינתו דאה כנשרים, על כן כל רואיו מה שמחו, תורנים וחכמים הללוה בשערים, הה! לא ארכו ימים וקץ אל חזון גו ורוח התפרדו לשנים זה הובל לקברות במשמניו רזון, והרוח שם אל אל לאור שבעתים. נאסף אל עמו בן עשרים שנה יום ו׳ עש״ק ה׳ לחדש אלול שנת ויתי״ר לפ״ק. תנצב״ה.

(דעם נוסח האָט געשריבן אליעזר האַלבערשטאַם. פון זיינע אויסדרוקן קען מען דרינגען, אַז דער יונג פאַרשטאַרבענער איז געווען אַ דורכויס פּעאיקער און וויכטיקער מענטש. עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז זיין ברודער איז געווען פּראָפעסאָר איזידאָר זאַבלודאָווסקי, אַן אויסער־געווייניטלעך איידעלער מענטש).

רבי אייזיק ראזקעס — פ״נ הרב המופלג בתורה ויראה חריף ושנון מימיו לא זז מאהלה של תורה רבי יצחק אייזיק הלוי הנקרא רבי אייזיק ראַזקעס בן הרב הגאון רבי משה הלוי זצוק״ל ה״ה אב״ד בקאָברין (עיין „גבורות הארי״). נפטר ביום א׳ ב׳ דר״ח טבת שנת תרי״ז לפ״ק. תנצב״ה.

(ער איז געווען דער פאָטער פון רבי ישראל עפשטיין און דער זיידע פון רבי משה גרשון עפשטיין).

רבי משה בר׳ שמחה צפת — הציון הלז מודיע שנטמן ביקר נכבד שם טוב, חשקו היה להגות בתורה ועבודה, מעודו לא מש מתוך האהל וכותלי ביהמ״ד יוכיחו עליו. — הרב המופלג בתורה ויראה יר״א מרבים מו׳ משה במו״ה שמחה. נפשו שבה למקורה י׳ ו׳ עש״ק ז״ך חשון תרי״ט לפ״ק. נבג״מ.

הרב הג׳ מ׳ חיים — פ״נ הרב הג׳ מ׳ חיים בהרב הג׳ רבי מנחם מאניס זצ״ל נפ׳ י״ז אדר א׳ שנת תרי״ט לפ״ק. תנצב״ה.

---

4. ר׳ יעקב ווייגרייכס ווייב איז געווען אַן אייניקל פון ביאַליסטאָקער רב אב״ד ר׳ שלמה זלמן בהר״ח, האָט ער אים אַ נאָמען געגעבן נאָך אים.

הרב מאיר במו׳ אליעזר — פ״נ הרב המופלג הישיש מו׳ מאיר במו״ה אליזער אלדמאן זלה״ה. — מאוד נעמת בעיני אלוקים ואדם, אשריך כי עשית רצון שוכן קדם, יומם ולילה לא שקטת מתורה ויראה, רצת כצבי התגברת כארי וכנשר ידאה בימי עלוממיך, עד זקנה ושבה נצרת עבודה תמה ביראה, ואהבה, אל רהבים לא פנית, שוא שנאת, לעולם שמת מחשבותיך בטוב בחרת, זר נצח, לימינך ישים חלקך בחיים עדן גן, יהי מקומך בשמי שמים, זכות מעשיך יגן עלינו לטובה ולברכה, רחמים מה׳ תעורר, ימלא כל משאלותיך. — נפ׳ בש״ט יום ד׳ תענית אסתר תרכ״ג לפ״ק. תנצב״ה (מען האָט אים געזופן : רבי מאיר נעכעס).

רבי שלמה יונעס[5] — שמע שלמה — שימו לבבכם מאד הילילו הוי לזעוק ואבוי יילילו כל עובר על הציון הלז על מות הרב הצדיק חריף ובקי, החזיק עמוד התורה במאדו ונפשו מ׳ שלמה במ׳ ישראל הלוי פתאום נדעך נרו והלך למנוחתו כבוד. יום ו׳ עש״ק ט׳ אייר וטוב לאדם כי ימות באהל [תרכ״ג] לפ״ק נבג״מ.

די מצבה פון מלכה־רייזלס (איטשע זאַבלודאָווסקיס טאָכטער) מחותנתטע פייגל, וואָס איז געווען די שוויגער פון איר זון פייוול (זי איז געווען די צווייטע פרוי פון רבי גרשון זאַקהיים, אַן אייניקל פון די ראָזשינאַיער קדושים, איינער פון די גרעסטע מיוחסים און נדבנים אין ווילנע. זי האָט צוגעהאָלפן אין טיילן נדבות. זי איז געווען אַ למדנית, אַ בקיאה אין תנ״ך, מדרשים און ספרי מוסר. געשטאָרבן אין ביאַליסטאָק ביי איר טאָכטער חיה־איידל. דער ביאַליסטאָקער רב ר׳ ליפּעלע האָט זי מספיד[6] געווען) האָט אַזאַ נוסח :

אשת יראת ה׳ צנועה וחסודה זרע קדש מחצבתה מרת פייגל אשת הרב הגביר ונדיב מזרע קדושים מו״ה יוסף זאקהיים ז״ל והיא בת הרב מו״ה לוי רוקח ז״ל נכד הגאון בעהמ״ס „עטרת ראש״ ונין ונכד רבינו הגאון מו״ה אליעזר אב״ד בק״ק אמשטרדם ואמה בת הרב הגביר ונדיב מו״ה נח בלאך ז״ל. נפטרה ביום ג׳ ג׳ ימים לחודש סיון שנת תרכ״ד לפ״ק.

ר׳ צבי במ׳ שרגא — פ״נ הרבני המופלג מו״ה צבי במו״ה שרגא יוסף זלל״ה. צבי עירנו חמדת תפארתנו, משוש לבנו, בן מ״ט נקטף הלך למנוחתו ואיננו, יומם ולילה הקדיש לתורה עתותיו, בהבלי הזמן מאס לחיות, בקביעות נצר כדת מלאכתו טפלה ותורתו קבע, שמר מכל און ופוקה ודבר רע, רץ כצבי התגבר כארי וכנשר ידאה, גם תפלתו זבה בדקדוק ואהבה ויראה, אל רהבים ושטי כזב לא פנה, יראתו טהורה, עובד את ה׳ בכוונה, ועתה ממכון שבתך הגן עלינו, סמכנו בך להמליץ טוב בעדנו פני ה׳ תחלה להרבות כחול שלומנו. נפטר בש״ט יום ב׳ ט׳ סיון תרכ״ד. תנצב״ה.

רבי בצלאל ברבי ליב ליפשיץ — פ״נ הרב הישיש מ׳ בצלאל במ׳ אריה ז״ל. ברכות עתים וימים, שם לילות כימים, צמאה נפשו לתורה וליראה, מבלי סיג בלולים, לא סר מדרך הישרה אף כי סבבוהו עסקים, אמת יהגה חכו בדרך תמימים וישרים, לא נתן שנה לעיניו כי הקיצ(ת)ו אהבת תמים, בריתו לו צדק ומשפט ומישרים, נחלת שפרה בחר לו עם אהבת קדומים, אל עני ודל השגיח ברחומים, ראות עינו לא כהתה עדי עת נתבק(ש) ממרומים, ירש תעודה אשר אז בכח עז גבורתו התעלם באהבים אהבת תורה וחסד בנחלתו. נפטר בש״ט ט״ז כסלו תרכ״ה לפ״ק. תנצב״ה.

---

5. דער דעמאָלטדיקער קאָרעספאָנדענט אין הכרמל שרייבט אין נומ׳ 48, פון כ״ג אייר תרכ״ג, אַז עס האָט געמאַכט אַ גרויסן רושם אין שטאָט דער פּלוצלונגדיקער טויט פון הרב החריף ובקי צדיק ועניו מו׳ שלמה סגל, וואָס איז געווען אַ מוסטער־מענטש אין תורה און דרך־ארץ. ער האָט פון זיין יוגנט אָן ניט אויפגעהערט צו לערנען, ער האָט נישט געוואָלט וועלן קיין דיין, נאָר לעבן פון יגיע כפו. ער האָט עוסק געווען אין צרכי צבור באמונה און איז געווען איינער פון די גרעסטע בוררים אין אַלע גרויסע געלט־סכסוכים. ער האָט אויפגעמוטיקט אַלטן די תלמוד־תורה. ר׳ ליפּעלע האָט אים מספיד געווען.

6. זען דעת קדושים און אבני קדש, זז׳ 68/60,57.

דער ביאַליסטאָקער גביר ר׳ יצחק זאַבלודאָווסקי — זיין מצבה איז אין פאַרם פון אַ פירעק פון ווייסן מירמלשטיין, אויסגעקריצט פון אַלע זייטן מיט אויסגעהאַקטע בילדער פון זיין שול (בית המדרש) און שפיטאָל — עס איז אַ מייסטער־אַרבעט. דער מחבר פון דער אויפשריפט איז זיין איידעם און שטיפזון ה׳ אליעזר האַלבערשטאַם. אין אַ פיינעם גלאַטן ביב־לישן העברעאיש שטעלט ער פאָר אים, זיין זון מרדכי און זייַנע מיוחסדיקע איידעמס[7] ווי מוסטער־מענטשן אין רעליגיעזן, מאָראַלישן און פילאַנטראָפישן זין; געווייגלעך האָט ער ווי אַ משורר אַ ביסל מגזם געווען.

דער נוסח פון דער מצבה אין מזרח־זייט איז אַזאַ: עדה המצבה הזאת! פה ינוח על משכבו הגביר הנודע לשם, האזרח הנכבד לדורותיו, הנדיב הישיש היקר, מו״ה יצחק במ״ו דוד זאבלודאָווסקי תנצב״ה. — סובו הציון והקיפוהו ותדעו האיש ומעשהו. בן פ״ד בא אלי קבר ביום ערב פסח שנת תרכ״ה לפ״ק. לפרט „ויגוע יצחק ויאסף אז אל עמיו״.

פון דרום־זייט לייענט זיך די מצבה: זאת תורת ביתו בית תפלה, המתנוסס היום לשם ולתהלה (דאָ איז אויסגעהאַקט אין מירמלשטיין דאָס בילד פון זיין בית־המדרש — די הייג־טיקע כאָרשול) בשנת צדק״ת ד׳ עשה בנהו כמו רמים; בו שפך שיחו לפני אל ערב ובקר וצהרים, ויכלכלהו בספרים וכלי כסף במלוא חפנים, ויפארהו תמיד בהדרת קדש שבעה עינים, גם עצים ונרות להאיר נתן מנה אחת אפים, ומשען ומבטח ציווה ויעשו בניו לו בית עולמים.

פון צפון־זייט: תבנית בית החפשית אשר נדר בית גדול רחב ידים מלא הוד והדר (דאָ איז אויסגעהאַקט אין ווייסן מירמלשטיין דאָס בילד פון זיין שפיטאָל) בשנת ישועה לדלים אביונים הקדיש בית חומה, בו ימצאו מפלט ותרופה דלים ועניים ובגן תמיד על יד יגיעי כח ינוחו תחת צאלים וינופף עוד יד חסדו יד רמה, ויצו וירימו בנין אחריו מכספו תרומה לאבן פנה לכלכלת הבית — מוסד שבעת אלפים, חמש מאות כסף שקלים, הנה כי כן זרע יצחק בארץ מגורו לצדקה וחסד.

פון מערב־זייט: גדול היה ליהודים ודורש טוב לעמו, גם עמים יהודוהו ושרים ראוהו וקמו, אזרח רענן אזרח אדיר בהר מרום ישראל, בצל דלתותיו מצאו מנוח כל מבקשי עזר, חסדיו וצדקותיו גדלו ורמו כהררי אל, וכצאתו לישע עמו חלציו כגבר אזר מחסה עז היה לאחיו מושיעם בעת צרה, ממסגר שלח אסיר, דרור לשבוים קרא ויברך ד׳ חילו, גבור לאחיו שמוהו ויפרוץ זרעו, שלשים גם רבעים הראהו, ויהי מטה תפארה תולדותיו אזרחים נכבדים ויתן שמו לתהלה בצפון ונגב ים וקדים, לכן כעל הארץ ימי השמים לא יסוף זכרו הטוב מבין החיים.

די מצבה פון ר׳ יצחק זאַבלודאָווסקיס חשובן מיוחסדיקן איידעם ר׳ נחום מינץ. — ער איז געווען פון די ערשטע ביאַליסטאָקער פאַבריקאַנטן; אַ הויז־באַזיצער פון דעם הויף, וואו עס געפינט זיך היינט דער „פאַלאַס־טעאַטער״, אַ ייד אַ למדן, אַ משכיל און ירא ה׳; ער האָט אין דעם הויף געהאַט אַ באַזונדערן בית־מדרש, אַ מרחץ און מקוה. מיר געפינען אים ווי אַ פרעזומעראַנט אויף פיל ספרים. דער נוסח איז אַזאַ:

פה משכן איש יקר ומעולה נודע מעלליו לשם ולתהלה, חכם במדעים ויד לו בתורה, מגזע היחס ממשפחה מפוארה, נכבד ומפורסם לשם ולתהלה, חיזק קרוב ברכים כושלות ופזר נתן לאביונים במאשר, מעשיו ועסקיו באמונה ובאשר, מנוחות יהיה בשלום בארך החיים יהי נפשו צרורה בצרור החיים, נשמתו בגן תהיה וצל שדי בחסד יחסהו, הרבני המופלג משכיל ושלם מפורסם לשבח מו״ה מנחם נחום במו׳ אהרן מינץ זצ״ל נפטר יום ה׳ י׳ ניסן שנת תרכ״ו לפ״ק. תנצב״ה.

---

7. דעם גבירס זין זיינען געווען: מרדכי, ישעיה מיכל, דוד, מאיר; די טעכטער: מלכה־רייזל, אשת ר׳ סנדר בלאך; פלטי, אשת רבי אליעזר האלבערשטאם; פרייד־לאה, אשת ר׳ מאיר כהן; נחמה פרלס, די מוטער פון פאַולינאַ ווילבושעוויטש; חיה־פרומע, אשת ר׳ נחום מינץ.

הרב רבי אברהם גרשון ליפקעס — „אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו". פ״נ הרב הצדיק מו׳ אברהם גרשון במ״ו משה ליפקעס ז״ל. אמרו צדיק כי טוב יאמר כל אכל בעולם הזה אם מעט ואם הרבה כי רק פרי מעלליו יאכל, הקרן קימת לו לעולם הבא, מי יוכל לשער שכרו של צדיק ותלמיד חכם, כי כל העולמות יכריזו פנו מקום! נורא על כל סביביו ישאל מי בכם? מי בכם ירא ה׳ שבא לכאן ותלמודו בידו, שכרו אתו ופעולתו הגה לפניו, הוא הגבר הוקם על בגבורה של תורה, זכר כל המעשים שלו בא לנגד עיני, צדיק וישר הוא לא חטא אל השערה. לברכה יהיו כל ב״ב היקרים ובצל שדי יתלונן עד עמוד כהן לאורים ה״ה הרב המופלא חריף ובקי מופלג בתורה ויראה אהוב למקום ואהוב לבריות מו׳ אברהם גרשון זלל״ה במ׳ משה ליפקעס ז״ל נפטר בש״ט כ״א ניסן שנת תרכ״ו לפ״ק. תנצב״ה.

אברהם זוסמאן — אחד היה אברהם והוא כהן לאל עליון, בין עבותים צמרתו גאונים בני ציון רובן, זכיותיהם לא עמדו לו בעת הרעה, הנה נקטף באבו ולא צמחה לו ישועה, ממרום יעורר אבותיו להתפלל לפני שומע שועה, הלא הוא הרבני המופלג השלם מו״ה אברהם זוסמאן בהרב הגאון המפורסם מו״ה שבתי כ״ץ זללה״ה בעל המחבר ספר „מאיר נתיב". נפטר בשם טוב כ״ו אלול שנת תרכ״ו לפ״ק. תנצב״ה.

ראַבינער ר׳ שלמה־זלמן בענדעט — תחת האבן הזה ינוח איש ישר באדם רב פעלים, רב מטעם הממשלה לעדת ביאַליסטאַק מ׳ שלמה זלמן בהרב הצדיק והחסיד קדוש ד׳ מו׳ שמואל בענדעט זצ״ל מעיר ראסיין, מת אור ליום ה׳ ח׳ אייר תרכ״ח. תנצב״ה.

די מצבה פון ר׳ יצחק זאַבלודאַווסקיס עלטסטן און חשובסטן זון ר׳ מרדכי:

פ״נ מורם מעם זקן בחבורה רצוי לרוב אחיו לבניו נזר תפארה, דורש טוב לעמו מעוזם בעת צרה; כל ימי חייו לא ידע גאון וגאוה, ירא ד׳ לשמור מצותיו התאוה תאוה, בית פתוח לרוחה היה ביתו, נאמן לאוהביו לשוחרי בריתו, ידי עני ואביון החזיק כגודל כשרונו, צואתו לביתו הראתה רוב פזרונו. חמשת אלפים רו״כ נתן לעניי עדתו קהל עירנו לכן לעד יזכרו צדקתו. נאסף אל עמיו בן שבעים שנה יום ה׳ י״ז לחודש טבת תרכ״ט לפ״ק. תנצב״ה.

ר׳ יעקב ווייניראַך — „יבא שלום ינוחו על משכבותם הולך נכוחו" פ״נ איש נכבד זקן בא בימים, על חלד הלך בדרך תמים, קדש עתותיו לטוב וכושר, בעצה נמצא לדורשיו בישר, בגמילות חסדים אשר כונן שם מעונו, נחלת יעקב צוה להקרא בשובו למעונו מי איש יקר רב עלילות אלה? ה״ה הרב המופלג ומפורסם מו״ה יעקב בן מאיר ווייניראַך. נפטר בשיבה טובה ביום ראשון עשרה לחדש כסלו שנת תר״ל לפ״ק. תנצב״ה.

רבי לייבל רבי הערצעלעס קרעטשמער — דער נוסח פון זיין מצבה: פ״נ רבי יהודה ליב במ״ו נפתלי הערץ, הרב השנון בקי נפלא מאד נפ׳ ר״ח שבט תרל״ג ומכונה בפי כל „רבי לייבל הערצעלעס קרעטשמער".

רבי יוסף ב״ר צבי — פ״נ יום האחרון כי יגיע האדם עלי חלד ואז יקרא לפני שוכן מעונה ספר מעשיו מעת כי יולד, פרי צדקתו שם יקצור ברינה, בינו וראו הנמצא תמורתו? רובי שנותיו היתה תורתו אומנותו, צדקה עשה בלב תמים, בתורת ה׳ הגה לילות וימים, ובו כתבה חדשיו בספרים על הגליונות, יקר שמו הטוב מבנים ומבנות ה״ה הרב המובהק בתורה ויראה, תפלתו היתה תמה וטהורה, נפשו ומאדו עסק בגמילות חסדים, רעיוניו היו מאד זכים וחמודים, ר׳ יוסף ב״ר צבי זצ״ל מפ״ק. נפ׳ בש״ט יום י״ד תשרי תרל״ד לפ״ק. תנצב״ה.

ער איז אַ שכן פון קבר פון מו״ץ ר׳ זלמן.

די מצבה פון ר׳ יצחק זאַבלודאַווסקיס חשובסטער טאַכטער, וואָס איז געווען אַ באַקאַנטע ביאַליסטאַקער אשת־חיל:

פ״נ האשה הצנועה מרת מלכה רייזל בת ר׳ יצחק זאבלודאַווסקי אשת האיש המעולה רבי אלכסנדר סענדר בלאך ז״ל. נפטרה אור ליום ש״ק ט׳ טבת ובאה לקבורה יום א׳ עשרה בטבת שנת תרל״ח לפ״ק.

רבי יהושע יהודה זילבערפענינג — פ״נ ציון הלא ישאלך כל עובר, מה נורא המקום ומה טיבו ? ענה, כי חוצב פה קבר לאדוננו אבינו מורינו חריף ושנון פאר המדות, נצר מזרע קדש הרב המאור הגדול מעוז ומגדול, מ׳ יהושע יהודה זצ״ל בהרב הצדיק ר׳ ישעיה יוסף זצ״ל, אשר עלה בסערה השמים כבן ארבעים לביניה ביום ה׳ לחודש אדר ראשון שנת תרל״ח לפ״ק. תנצב״ה.

רבי אהרן ב״מ יחזקאל קראנענבערג — פ״נ הרב החריף הגדול בתורה, יקר רוח וטוב לבב מו׳ אהרן מ״ו יחזקאל קראנענבערג מחבר ספר „זקן אהרן״ על נדרים[8]. איכה נהפך יום משוש לאבל ועת ספוד לנו היום בו חג לנו מאז משנות עולמים, רעם מות קרנו שבר ושוד, נאבד צדיק מעיר, אבד ישר ותמים, בתום וטוב לבב היה דגול מרבבות, נפש יקרה בו קננה, לא ידעה אך ישר, וישרו עתה הלא יבחין הבוחן לבבות, חסדו להגביר ולהשביעו שם אך אשר, זה היום לבו בו עבר לחיי נצח, קראנו לאבל זקן וילד, אך הוא שחק לאיד ועוד שמח על יצא לחפשי יען יצא מכלא פה חלד, זנח חיי תבל אך עוד השאיר אחריהן צוף דבש אמרין ב„זקן אהרן״ ספרהו לכבוד זכרו תמיד למען לא נשכחהו. נאסף אל עמיו ל״ג בעומר שנת תרל״ח.

הרב ר׳ קלמן אליהו — פ״נ הרב המאור הגדול חריף ובקי מו״ה קלמן אליהו במ״ו שמואל צבי ז״ל נפ׳ כ״א סיון תר״מ לפ״ק. תנצב״ה.

ער איז געווען רב אין טשענסטאָכאָוו און מחבר פון ספר „ברית אליהו״, חידושים על ש״ס ודרושים (געדרוקט אין ווילנע, תרפ״ז). ער איז דאָ נאָך דעם געוואָרן איידעם פון רבי הלל אשר און איז דאָ געשטאָרבן. ער האָט דאָ געלעבט נאָר פון תרל״ה.

זיין ביאָגראַפּיע קען מען געפינען אין זיין ספר.

רבי ירחמיאל ב״ר דוד — ציון קבר, איש הולך בתום דרך כעל קונו בקביעות (למד מדרש) מש״ק פ׳ ואתחנן תקצ״ח לפ״ק. בבית המדרש הגדול הישן ומ״מ לפני עדת חברה לומדי תורה מר״ח אייר תר״ג לפ״ק. רבי ירחמיאל ב״ר דוד ז״ל הלך לעולמו יום ו׳ ע״ש י״ד אב תרמ״ג לפ״ק. תנצב״ה

רבי ירחמיאל ב״ר דוד איז געווען אַ שכן פון ר׳ איטשע יאנאווער בביה״מ. ער איז געווען סופר דמתא און ער האָט געשריבן יידישע אַפּיציעלע שריפטן.

רבי איטשע יאַנאַווער — פ״נ איש תם וישר י״א הרבני המופלג מו״ה יצחק במו״ה יעקב מיאַנאַווע נפטר ב׳ דסכות שנת תרמ״ד לפ״ק. תנצב״ה.

זיין קבר געפינט זיך בשורת בעל הענפים.

רבי אליעזר בבלי — פ״נ אמונה ותורה לבשו חרדה יושר וצדק עטו אבל זך תפארתנו הורם ה״ה הרב הגדול בתורה ויראת ה׳ טהורה, דגול בבקיאות וסברה ישרה כליל השלימות[9] וכל מדה יקרה אוהב ואהוב לכל, כמ׳ אליעזר בהרב צבי הבבלי זצ״ל כבן ע״ח שנה נפ׳ ובא למנוחתו ביום ג׳ א״ח השבועות שנת תר״ן לפ״ק. תנצב״ה.

מצבות פון שכנישע רבנים אויפן ביאַליסטאָקער בית־עולם

הרב ר׳ חיים משה במו״ה יהושע־זעליג — פ״נ הרב המופלג י״א מו״ה חיים משה במו״ה יהושע־זעליג מגיד דק״ק חאָראָשץ נפ׳ כ״א חשון תר״ח לפ״ק. תנצב״ה.

---

8. זייַנע חידושים וועלן דערמאָנט אין ספר בחירת אברהם פון ר׳ ישראל, ביאורים אויפן מדרש רבה.

9. ער איז אויך געווען אַ משכיל, ווי עס באַווייזט זיין מאמר „כמריבי כהן״ אין כרמל, תר״ג, נומ׳ 36, ואָס איז אַ תשובה צו אליעזר כהן צווייפל אויף יענעמס „קונטרס משפט צדק״. ר׳ מיכאל זאַבלודאָווסקי דערמאָנט אים אין זיין ספר מ׳ מיכל.

אין דער הקדמה צו חידושי מהרמ״י, וואָס דער מחבר איז געווען זיין איידעם, רופט מען אים אב״ד דחאָראָשץ.

הרב ר׳ אברהם יצחק — פ״נ הרב המו׳ הג׳ חריף ובקי י״א אברהם יצחק במו״ה גדלי׳ אב״ד דק״ק טרעסטינע. נפטר ח׳ שבט שנת תרכ״ט לפ״ק. תנצב״ה.

ער איז דער שכן פון המו״ץ ר׳ ליב כהן.

הרב ר׳ יואל זוסמאן — פ״נ הרב המאור הגדול חריף ובקי מו״ה יואל זוסמאן במוהר״ר שרגא פייבל אב״ד דק״ק קוזניצע נפטר כ״א מנחם אב שנת תר״מ לפ״ק תנצב״ה.

אין איין אהל מיט הרב ר׳ אברהם אבא קליינערמאַן, אויפן מיטעלן בית־עולם.

הרב ר׳ שרגא פייבל בהרב יוסף — ציון לנפש צדיק. שובי נפשך צדיק למעון שמים. רבות פעלת בהייתך בחיים, גאון היית לגאון ולתפארת, אשר תורתך לך עטרת, הרב הגדול הגאון המפורסם מו״ה שרגא פייבל בהרב יוסף זצ״ל היה רב בעיר פאָפאָלניץ, סיינע, אָסטראָווע, סאָקאָלקע והאָראָדאָק, נולד בשנת תקפ״ז ונפטר י״ב שבט תרנ״ב. תנצב״ה.

הרב ר׳ מרדכי אליהו — מרא דחיטי סיני ועוקר הרים, רב וגאון בישראל נודע בשערים דאתמחי לחכים ורבי לחבוריו „נר למאור״, „תורת מרדכי״ והגהותיו וביאוריו יאירו עינים בהלכה ובהגדה „לרצון אמריו״ אשלא רברבי שנתלה בו דורו לפתחו גדולים הקדימו והתאבקו בעפרו יקר רוח ענותן, מפיק מרגליות במדברו, העיר איזבלין הרת (ה)כס רבנותו וואשילקאָוו וואשילישאק גדלו גדלו שעשועי תורתו זו קהלת סאָפאָטקין יצאה הדרתו לאבדן בדמי ימיו כלי חמדתו. הרב הגדול רבי מרדכי אליהו בהר׳ ר׳ חיים דוד זצ״ל חבר והוציא לאור הגהות וביאורים לתשובות הגאונים „נר למאור״, „אמרי רצון״, „תורת מרדכי״. מלבד כתבי יד. שמש ברבנות בערי איזבלין, וואשילקאָוו, וואשילישאָק, סאָפאָטקין נתבקש בישיבה של מעלה בן חמישים וחמש שנה ביום הששי לחודש אדר תרע״א. תנצב״ה.

הרב ר׳ משה יעקב פעסין — פ״נ הרב הגאון החריף ובקי צמ״ס י״א מגזע היחוס הרב משה יעקב בהרב הצדיק רבי ישראל פעסין מעיר חאסלאָוויטש פלך מאָהיליעוו נפ׳ כ״ה טבת תרפ״א.

הרב רבי ישראל מלאפי — פ״נ הרב הגאון ר׳ ישראל זצ״ל הרב דק״ק לאפי יצ״ו בן הרב הגאון ר׳ שלמה יעקב ראבינאָוויטש נפ׳ בש״ט ביום ו׳ ב׳ דחוהמ״פ תרפ״א.

הרב ר׳ יהודה מליפסק — הרב ר׳ יהודה ליב ב״ר מיכל ראָזענבערג מליפסק נפטר י״ח מרחשוון תר״פ. תנצב״ה.

הרב ר׳ יחזקאל וואָלפערט.

אין ביאַליסטאָק האָט ער געלעבט זיינע לעצטע יאָרן און דאָ איז ער געשטאָרבן.

דער נוסח פון זיין מצבה איז (אויפן נייעם בית־עולם), אויסער די ערשטע אַכט חרוזים: פ״נ הרב הגאון החכם הכולל צנא מלא ספרי כקש״ת הרב ר׳ יחזקאל בהרב ר׳ יצחק אייזיק יליד לינקאָווע אב״ד דק״ק סעריי וניישטאָט שערוויגט נפ׳ אור ליום י״ח טבת ה׳תר״ע. תנצב״ה.

ר׳ יעקב ב״ר יהושע העשיל ראָזענצווייג — דאָס איז זאבלודאָווער מו״ץ, וואָס האָט דאָ געלעבט זיינע לעצטע יאָרן.

דער נוסח פון זיין מצבה איז: פ״נ הרב הגדול חריף בקי חסיד צדיק ועניו הרב מו״ה יעקב ב״ר משה העשיל ראָזענצווייג מו״ץ בעיר זאבלודאָווע נפ׳ כ״ד חשון תרפ״ב.

הרב ר׳ רפאל גאָרדאָן — ער איז געווען אין וואשילקאָווע, די נאָענטסטע פאַרשטעטל פון ביאַליסטאָק. ער איז אַ געבוירענער פון מאָלאָט, בייַ ווילנע; ער איז געבוירן געווארן כ׳ שבט תר״ז בייַ זיין פאָטער ר׳ שמשון, אַ באַזיצער פון אַ ברויז און פון גיטער. ער האָט געשטאָמט פון הגאון ר׳ שמשון סלאָנימער און שפּעטער קעניגסבערגער רב און וויטער פון דעם קדוש ר׳ שמשון אָסטראָפאָליער. האָט געהאָט אַ פענאָמענאַלן זכרון און געווען איינער פון די גרויסע בקיאים אין בבלי, ירושלמי און מדרשים. ער איז אויך געווען אַ גרויסער בקי אין עברונות. צווישן זיינע כתב־ידן געפינט זיך אַ לוח אויף 3,000 יאָר (פאַרן 5טן, 6טן און 7טן

טויזנט). חוץ לזה איז ער געווען אַ גרויסער מומחה אין סדרי הדורות. חתונה געהאַט אין אמדור צו 19 יאָר (תרכ״ו). זיין ווייב איז געווען אַ שניט־קרעמערקע. אין תרס״א איז ער אויפגענומען געוואָרן וויִ רב אין וואַשילקאָווע, וואו ער איז געווען ביז זיין פּטירה, ניסן תרצ״ה. אין תרנ״ח האָט ער געדרוקט זיין חבור נחל עדן, צוויי חלקים חידושים אויף ש״ס און אין קדוש החודש און קביעות און אין סדרי הדורות. וועָן הרב ר׳ שלמה יהודה פרידלענדער האָט אין זיין מאמר „כליא אורב״ און „קונטרס חרב נוקמת״ אויפגעהויבן די שאלה וועגן דער עכטקייט פון ירושלמי אויף קדשים, האָט ער פאַרטיידיקט זיין עכטקייט קעגן אַלע משיגים. אין דער השלמה צום ירושלמי (ווילנע, תרפ״ב) איז געדרוקט אַ טייל פון זיינע חדושים אויף ירושלמי . עס זיינען געבליבן נאָך אַ סך כתבי־יד, חדושים אויף ש״ס בבלי, ירושלמי, מדרשים, רמב״ם, דרושים. ער איז געשטאָרבן אין וואַשילקאָווע, נאָר לויט זיין צואה האָט מען אים מקבר געווען אין ביאַליסטאָק. דער נוסח פון זיין מצבה איז... [דער נוסח גופא איז אין מאַנוסקריפּט ניטאָ. — רעד.].

וועגן דעם כאַראַקטער פון די נוסחאות אויף די מצבות

איך מוז דאָ אויפמערקזאַם מאַכן, אַז גראָד נאָר די לעצטע מצבות אויפן נייעם בית־עולם זיינען געשריבן געוואָרן אין דעם נוסח פון די מצבות פון אַלטן בית־עולם, קורץ און אָן טיטלען, אין דער צייט וואָס אויפן נייעם בית־עולם איז אַריין אין מאָדע צו שרייבן אויף די מצבות לאַנגע שירים מיט געשמאַקלאָזע חרוזים, מיט גרויסע טיטולן, וואָס גאַנץ אָפט זיינען זיי לויט דעם אויסדרוק פון תלמוד אַ לועג לרש.

אַז דער צוקונפטיקער געשיכטע־שרייבער וועט וועלן משפטן לויט די נוסחאות פון די מצבות אויף באַגראָווקער בית־עולם וועגן דעם מאָראַלישן און קולטורעלן צושטאַנד פון ביאַליסטאָקער תושבים אין זיין צייט, וועט ער האָבן אַ גרויסן טעות. דאָ שרייבט מען אויף אַ מלמד „גאון״ און אויף אַ געוועזענעם שלעכטן, קאָרגן מענטשן, אַז ער איז געווען אַ רודף צדקה וחסד, און זיין הויז איז געווען בית של אברהם אבינו און ער האָט געהאָלפן אַלע נויט־ליידנדיקע. איך האָב געלייענט, למשל, אויף איין מצבה, וואָס דער נפטר איז געווען אַ פּראָסטער ייִד, וואָס האָט זיך באַשעפטיקט אין זיין לויידיקער צייט מיט קאָרטן שפילן: „לא מש פומיה מגרסא״ (זיין מויל האָט ניט אויפגעהערט צו לערנען תורה). לייענענדיק אַזעלכע נוסחאות פון מצבות, האָב איך געפונען, אַז דאָס איז אַ גרויסע דעמאָראַליזאַציע און הפקרות. האָב איך אין דער אָרטיקער טעגלעכער צייטונג געמאַכט אויפמערקזאַם די היגע חברא קדישא, אַז מען זאָל ניט אַרויפלאָזן קיין שום מצבה אויפן בית־עולם, וועָן דער נוסח וועט ניט זיין דורך איר צענזורירט און באַשטעטיקט. האָט מיר די חברה קדישא געפאָלגט איין העלפט: זי לאָזט ניט אַרויף אויפן בית־עולם קיין מצבה אָן איר דערלויבעניש, וואָס מען באַקומט פאַר אַ געוויסן אָפּצאָל, אָבער וועגן דער צווייטער העלפט, וועגן דעם נוסח, קימערט זי זיך ניט מער וויִ פריער.

זוכצעטל פון פערזאָנען

אָבלי, אברהם 456
אַבלסון, יהודה 202
אַבעלמאַן, יודל 204
אַבעלסאַן, יונתן 186, 188, 189
אַבראָמסקי 351
אַבראַש, בער 295, 345
אברהם ב״ר ברוך קאָפּילס 93, 296
אברהם ב״ר שלום, דיין 188, 190
אברהם, סלאָנימער רבי 211
אברהם־יצחק ב״ר גדליהו 462
אברהם רופא 439
אַגושעוויטש 395
אַדלער, יוליוס 403, 425
אַדלערשטיין, הערש 309
אַדעלבערג, מרדכי־דוד 197
אהרן ביאַליסטאָקער 43
אהרן ב״ר יצחק אייזיק (אהרן ר׳ אייזיקלס) 290
אהרן ב״ר ירוחם 282
אויגוסט II 16, 53
אויגוסט III 15, 16, 53
אוראַנאָוסקי, א. 414
אחד־העם XXVI, 392
אַטלאַס, אליעזר 239, 414
אייגער, בנימין־וואָלף 195
אייגער, יצחק־אייזיק 155
אייגער, עקיבא 155, 159, 160, 186, 195, 376
איידעלבערג, יצחק 305
אייזנבערג, יוחנן 197
אייזנבערג, יחזקאל 406, 415
אייזנשטאַט, אברהם־צבי 191, 192
אייזנשטאַט, דוד 284
אייזנשטאַט, יוסף 378
אייזנשטאַט, יענטע־רייזל 192
אייזנשטאַט, יעקב 191
אייזנשטאַט, מאיר 191
אייזענבערג, חיים 154
אייזנשטיין, לערער 222
אייער, אליהו־לייב 290
אילאָויצקי 350
אינדיצקי, י. 348, 415
איסערזאָן ד״ר 338, 394
איצעלע וואָלאָשינער 166
איצעלע פּאָנעוועזשער 378
איצעלע שמש 197, 213
איצקאָוויטש, מענדל 350, 353
אַלדאָק 394
אַלדמאָן (נעכעס), מאיר 189, 276, 458
אַלטוכאָו 33
אליהו ב״ר אלעזר, ברעסטאָוויץ 456
אליהו פּרושאַנער 210
אליעזר, אַמסטערדאַמער רב 458
אליעזר ר׳, האלוסקער רב 158
אליעזר, קראָקער רב 187
אליעזר ב״ר אברהם, קאָצקער חסיד 210
אליעזר ב״ר חונה (טיקטין) 44
אליקום־גערצל מאיר (פּאָדראָבינעק) 84, 91, 93, 100, 152, 164־166, 169, 181, 188, 200, 203, 376, 377, 411
אליקום־גערצל, מגיד 176, 190, 307, 355, 356
אַלקעסאַנדער I 28, 30, 115־122, 127, 133־135
אַלעקסאַנדער II 137, 138, 217, 411, 437
אַלעקסאַנדער III 389
אַלעקסאַנדראָוויטש, אברהם 381
אַמסטערדאַמער, שמואל 107
אַנטאָקאָלסקי 256
אַסטראָווסקי 14, 39
אַסטראַמענצקי ד״ר 404
אַסטרינסקי, דניאל 300, 301
אַפּאַטאָוו, יודל 256
אפרים־פישל, טיקטינער רב 96, 106, 108, 109, 187
אַקסטאָוסקי, יעקב 290
אַקסלראָד, ברוך 45, 444
אַראָקטשעיעוו 127
אריה־לייב (שאגת אריה) 103, 157, 158
אַרליאָנסקי, משה־דוב (בערל קראָכמאַלניק) 294, 345
אַרנזאָן 284, 329
אַש, ד״ר 387
אַש, לייב 142
אַשר, טיקטינער רב 104

בּאָביצקי, י. ב. 402
באָביצקי, לעאָן 338, 356, 394, 397, 398
באָבראָווסקי, א. 2, 23, 52, 146
באָגאַיעווסקי, געניעראַל 402
באָגאָן, חיים 374
באָגדאַנאָווסקי, ל. ח. 353
באָגוסלאָוו, יאָן, 4
באָגענאָן, אליהו־פרץ 154
באָדקער מלמד — זען פוקס, אברהם
באָטוישקאָוו, גובערנאַטאָר 264, 334, 402
באָיאַרסקי, מרדכי 353
באָיאַרסקי, נפתלי־הערץ 415
באָיאַרסקי, צבי־הירש 207
באָנעוועזטורא, פראָפעסאָר 126
באָצער, גדליה 308, 338
באָצער, יצחק־אפרים 302, 308, 402, 403
באָצער, משה 302, 308,, 402
באָקלאָכאָוויטש 13
באָראָוויטש 395
באָראָקין 291
באָראָקס, זלמן 229
באָראַש, א. 338
באָראַש, הירש 142
באָראַש, יעקב־שלמה 284, 287, 329
באָראַש, יצחק 318
באָראַש, מאָקס 334
באָראַש, ס. י. 339

באַראַש, פישל 334, 342
באַרוכין, שאול 275, 323
באַרשטשעווסקי, אייזיק 385
באַרייגין, זאַשע 221, 425
באַרנשטיין, חיים 220, 239
באַרענבלום 291
באַרקלאַי דע טאַלי 124, 127
בבלי, אליעזר 287, 415, 461
בבלי, צבי 415
בובריק, דוד 222
בובריק, שלמה 222
בויסקער, יאַנקעלע 140
בוך, יעקב, 284
בולקאָוושטיין, שמואל 281, 282, 412
בולקאָוושטיין, פּערל־דבורה 281
בונים, שמחה 276, 456
בונימאָוויטש 386
בוצק, צבי־הירש 218
בוראָו, פּראָפ. 434
בורכאָוויטש, טוביה 163
בורשטיין, ראובן־דוד 377, 397
בורשטיין, ראָזאַ (ראָזאַ ראַאיסאַ) 425
ביאַלאָסטאָצקי, טשיושע 304
ביאַליק, חיים־נחמן XXII
ביבער, יעקב 345
בינקאָוויטש, אריה 207, 208
ביעלאָסטאָצקי, צבי 291, 302, 304
בישקאָוויטש, חיים־נחמן 190
בכרך, טוביה 96, 183
בכרך, יהודה 232, 377
בכרך, יעקב 178, 212, 232, 415
בכרך, יצחק 183, 275
בכרך, ירוחם XXIV
בלאָך, אהרן־זאב 284
בלאָך, בריינדל 322
בלאָך, לאַזאַר 323, 326
בלאָך, מלכה־רייזל 143, 168, 221, 228, 282, 456, 458—460
בלאָך, סנדר 149, 218, 220, 221, 228, 282, 315, 316, 456, 457, 459, 460
בלאָך, נח־דוד 221, 458
בלאַנקשטיין, אברהם 243
בלאַנקשטיין, זעליג 241
בלאַנקשטיין, ש 422
בלאַנקשטיין, שלמה — זען שילער, דר. שלמה
בלאַסק, לייב (לייבל דער גבאי) 305
בלומענטאַל, יהושע (ר׳ יהושעלע) 184, 185, 377
בלומענפעלד, אברהם־פייוול 260, 321, 324, 330
בעזים 291
בעלאָך, יצחק 286
בעלאָך, משה 286, 402
בענדעט, אייזיק 412
בענדעט, אריה 188
בענדעט, ברוך 157
בענדעט, ה. 329
בענדעט (זאַבלודאָווער רב) 108
בענדעט, יודל 412
בענדעט, שלמה־זלמן 285, 412, 413, 460
בענדעט, שמואל 456
בעקער 402
בעקענדאָרף 136
בערענט, עזריאל־אליעזר 290
בערך, מ. 353, 396, 398, 400, 415
בערל קראַכמאַלניק — זען אַרלאַנסקי משה־דוב
בערלין, יעקב 140
בערמאַן, יעקב 396, 425
בערנואילי, יאָהאַן 56
בערעזינסקי, אהרן 415
בערשאַדסקי, י. (דאַמאַשעוויצקי, י) 417, 423
בצלאל (אַרלער רב) 84
בצלאל הכהן, ווילנע 203
בראָדין — זען פּאַניטש, משה
בראָווערמאַן, ליפּמאַן 293
בראָווערמאַן, שיינע־סלאָווע 293
בראָמסאַן, דר. ליאָלע 407
בראָמסאַן, שלמה־זלמן 284
בראַניצקי, איזאַבעלאַ 21, 22, 25, 56, 97
בראַניצקי, יאַן־קלעמענס I 14, 15
בראַניצקי, יאַן־קלעמענס II 15—21, 24, 25, 32, 39, 40, 50—56, 62—64, 67, 75, 86, 87, 99, 101—111, 122, 141, 151, 188, 315, 448
באַרניצקי, סטעפאַן־מיקאָלאַי 14, 15, 53, 98
בראַניצקי, קלעמענס 5
ברוך רופא, שקלאָוו 203
ברוידע 291
ברוידע, חיים 161
ברוידע, לייב 380
ברוינעק, א. 402
ברומער, שמואל 231
ברוק, משה 441
ברוקאַרזש, שלמה 30
בריינין, ראובן 409
בריינסקי, דוד 213, 301
בריינסקי (לערער) 222
בריל, יחיאל 173

גאַווריללאָ 39
גאַזשאַלטשאַני 375
גאַטלאָבער, א. ב. 217, 219, 220
גאַטליב, משה 386
גאָלדבערג 280
גאָלדבערג, נחמן 195
גאָלדבערג, שמואל 329, 405
גאָלדמאַן, יצחק 415
גאָלדמאַן, מענדל 416
גאָלדשטיין, טוביה 292
גאָלדשמיד, יוסף 402
גאָליצין, פירשט 126, 128
גאָניאָנדסקי, אריה־לייב 280
גאָרבער, מאיר־פישל 307, 343

גאַרדאַן, אהרן־שבתי 282, 283, 285, 343
גאַרדאַן, יהודה־לייב (יל״ג) 216, 223
גאַרדאַן, יחיאל־מיכל 284
גאַרדאַן יעקב 222, 397, 416
גאַרדאַן, מרדכי 282, 283, 285, 318, 325, 329, 343, 346
גאַרדאַן, פייגל 322
גאַרדאַן, פנחס־משה 378
גאַרדאַן, רפאל 462
גאַרפיל, מרדכי 196
גאַרפינקל, בנימין 182, 277, 278
גאַרפינקל, ישראל (ישראל דער לוי) 344
גאַשטאַלד, אולבערעכט 41
גווירץ 355, 356, 359
גוטמאַכער, אליהו 389
גוטמאַן 352
גוטמאַן, דר. ש. 359, 400, 404—406, 428
גוטערמאַן, ישראל 147
גוטפאַרב, משה־יחזקאל (מאַריץ) 222, 416
גוראַוויטש, א. ס. 359
גיילס, סענאַטאָר 123, 126
גינזבורג, שאול 125, 126
גינצבורג, דוד־טעוול 310
גינצבורג, האַראַץ, באַראַן 172
גינצבורג, יצחק־אליהו 187
גינצבורג, מרדכי־אהרן 216, 223
גלאַזאָוסקי, יצחק 305
גניעצוצקי, שמואל־מרדכי 302
געבהויער און ערהאַרדט 27
געדימין, פירשט 13
געלבאַרט, דבורה 138
געלבאַרט, יאַנקל 138
געלבערג, קלמן 324
געלבשטיין, משה־מעשל 211
געריגג, אברהם־יצחק 298
געריגג, חיים 298
גראַבער, חיה 425
גראַדזענסקי, גדליה 141, 245
גראַדענציק, יואל 186—188
גראַדענציק, משה 186
גראַדשענסקי, מרדכי 311
גראַוץ, מענדל 224, 226, 227, 280
גראַיעווסקי, ה. ג. 416
גראַכאַווסקי 7
גראַכאַווסקי, דוב 302
גראַכאַווסקי, הירש 403
גראַנאַווסקי, דר. 413, 436, 437
גראַסבערג, זעליג 286
גראַסמאַן, ש. 371, 395, 397, 398
גריידיצער, אליהו 389
גרינשטיין, אריה־לייב 285
גרינשטיין, אברהם־יצחק 294
גרעץ, ה., פראָפעסאָר 174

דאַבראניעווסקי 305
דאַיידאַ, אַריה־לייב 287
דאַוידאַוויטש, גיטל 142
דאַווידאַווסקי, משה 404
דאַווידזאָן, מ. ד. 222, 416
דאַליצקי, מנחם־מענדל 235
דאַמעראַצקי 289
דאַנציג, אברהם 109
דובראַווסקי 405, 406
דוד בהר״ם (ראש ישיבה) 90, 456
דוד ב״ר מנחם־מענדל, טיקטין 109, 125
דוד־טוביה ב״ר יוסף דיין 188
דוד נאַוואַרעדאַקער 163, 181, 190
דוניעץ, ישראל 417
דוניעץ, מיכאל 425
דוקשאַ־דוקשינסקי 128
דזיקאַנסקי, פולקאַוניק 284
דייכעס, דוד 288
דייכעס, יודל 288
דיין, אליהו 5, 307
דימאַוו, אַסיפ 382, 403, 417
דיסקין, יהושע־לייב 177, 193, 305
דיק, אייזיק־מאיר 125, 126
דערעטשינסקי, אליהו — זען ציטריניק, אליהו
דערזשאַווין 80, 115
דרויאַן, חזן 395
דרוסקין, ד. 394, 397, 398
דריסין 395
דרעטשינער, אליהו 140

ה׳אַכמאַן, מ. 402
האַלבערשטאַם, אליעזר 214—221, 223, 228, 229, 233, 316, 329, 347, 411, 419, 430, 456, 457, 459
האַלבערשטאַם, פעשע (פיילטע) 169, 215, 459
האַלבערשטאַם, שלמה־זלמן חיים 216
האַלי, מרדכי 406
האַלפערן, א. פ. 394
האַלפערן, חייקא 132
האַלפערן, יוסף 131
האַלפערן, יעקב־קאַפל 96, 141, 142, 161, 162, 205, 206, 275, 280
האַלפערן, ישעיה־זעליג 378
האַלשע, א. ק. פאַן 4, 23—26, 51, 77, 79, 83, 86
האַסבאַך 402
האַפמאַן, טעאַדאָר אַמאַד. 23
האַראַדישק, אייזיק 268, 275, 390, 431
האַראַדישק, אַנא 402
האַראַדישק, מיסיאַנער 245
האַרינסקי, חיים־זאב 302
האַרקאַווי, פרוי 383
דובינסקי, דוד 307
הוטנער, יוסף־זונדל 378
הומבאַלד, אַלעקסאַנדער, פאַן 237, 238
הורוויץ, אלי 444
הורוויץ, אליהו־צבי 196
הורוויץ, אהרן 83, 312
הורוויץ, אריה־לייב 214, 284
הורוויץ, ב. ס. 338

הורוויץ, דר. 403
הורוויץ, זאב־וואָלף 47, 48, 445, 446
הורוויץ, חיים 417
הורוויץ, נחום 275
הורוויץ, שלמה־זלמן, ווילנע 161
החנוכי, פרוי 382
היילפערין, אברהם 455
היילפערין, אליהו־הירש 324
היילפערין, בנמין 153, 142
היילפערין, בנימין־זאב 135, 286
היילפערין, דוד 141, 143
היילפערין, חיים־הערץ 169, 177—179, 187, 188
היילפערין, חיים 166
היילפערין, יהושע־העשל (העשל מעדאַלש־טשיק) 96, 100, 123—135, 162, 244, 275, 380
היילפערין ישראל 3, 10, 40, 43, 53, 56, 60, 288, 331, 388, 417, 444, 446
היילפערין, ישראל (ראַזשאַנאַיער רב) 166, 169
היילפערין, לייב (לייב צפורת) 142, 275
היילפערין, ליפע, דר. (סאַלאמאַנאָוו) 129, 169
היילפערין, מרדכי־חיים 284
היילפערין, פייגע 142
היילפערין, קאַפּל, נאַטאַריוס (קאַפּל לייבקעס) 185, 275, 313
היילפערין, רפאל יום־טוב ליפמאַן (ר׳ ליפּעלע) 3, 103, 140, 152, 166—170, 174, 177, 180, 185—189, 202, 210, 216, 229, 233, 244, 245, 258, 259, 261, 263, 277, 281, 284, 322, 326, 331, 355, 412, 458
היילפערן, שלמה 3
היילפערן, שמערל־דוד 135, 244, 245
הילדעסהיימער (בערלינער ראַבינער) 239, 240
הירש, חסיד 433
הלל, אשר 461
הלל ב״ר שלמה־זלמן 275
העלער (הלר), דר. חיים 197, 205
העלער, ישראל (פינסקער עלוי) 186—189, 197, 205
העלער, זלמן 400
הענדל, גרשון 275
הענדל, די רביצין 191
הענדלער, חיים (דער קעסטלמאַכער) 209
הענקין, י. 395, 406
העסין, י. 125
העפנער, ד. 394
העפנער, ו. 329, 405
העפנער, יואל 374
הערציג, ח. א. 338
הערצל, דר. ט. 423, 437
הערצקין, משהלייב 204
הערש, מענדל 30
הערשאָוויטש, אליהו 30
הערשבערג, א. ש. XIII—XXX, 390, 405, 406, 408, 417
הערשבערג, העניע XXI
הערשבערג, הענעך XVII
הערשבערג, דר. היימאַן (חיים) XVII
הערשבערג, זוסמאַן XXI
הערשבערג, ישראל XXV
הערשהאַרן, אליהו 286
הערשהאַרן, לייבל 286
הערשהאַרן, מאיר 286
הערשקאָוויטש, הערש 276
הערשקאָוויטש, יחיאל — זען נעכעס, יחיאל
הערשקאָוויטש, לאה 276
הערשקאָוויטש, נעכע 276
העשל מאַדלשטשיק — זען היילפערן, יהושע־העשל

וואַלאַזשינער, הירש־לייב 177
וואַלאַך, דוד 123, 428
וואַלאַך, יאַנקל 123, 154, 194
וואַלאַך, מאיר — זען ליטוינאָוו
וואַלאַך, משה 123, 428
וואַלאַך, שבתיל 123, 194, 278, 428
וואַלדהיים, שמואל 225
וואַליע, אברהם־משה 304
וואַלף, יעקב 247, 390
וואַלפערט, יחזקאל 462
וואַלק, בער 329
וואַלקאָוויסקי, אברהם (עבער) 96, 229, 266, 323, 324, 333, 401, 402, 405, 406
וואַלקאָוויסקי, יחיאל־בער 96, 168, 179, 249, 254—268, 282, 284, 287, 317, 318, 328, 329, 333, 363, 411, 413, 414
וואַלקאָוויסקי, לאה 322
וואַלקאָוויסקי, פרוי 383, 384
וואַסילטשיקאָוו, געניראַל 30
וואַרקער, יצחק 225
וואַרשאָווסקי, וואָלף 30
וויגאַדאַ, יצחק 289
וויגאַדסקי, יצחק 310
וויגאַדסקי, שמואל 184
וויזשיצקא, טערעזע 20
וויזער, צבי 417
וויטקינד, חיים 234, 235, 283
וויידענבוים, לייב (לייבל וויינשענקער) 191, 194, 281
וויידענבוים, נפתלי־הערץ 194, 281
וויינבערג 291
וויינטרויב, יעקב 305
וויינרייך, אברהם־עבער 275
וויינרייך, אריה 285
וויינרייך, זלמן 335, 374, 402, 457
וויינרייך, יעקב 96, 286, 457
וויינרייך, מאיר 284, 321, 324
וויינרייך, משה 285
וויינרייך, צבי 282, 285
וויים, עקיבא־לייב 290
וויים, שמואל־מאיר 417

וויסבערג, בערל 222
וויסבערג, חנה 222
וויסבערג, יוסף־יהודה 230, 318
וויסבערג, יצחק־יעקב 216
וויסמאַן, י. 329
וויסנבערג, מרים 404
וויצמאַן, ח. פראָפ. 437
וילבושעוויטש (אַפּטייקער) 229, 232, 244, 247, 344, 434
וילבושעוויטש, ע. א. 402
וילבושעוויטש, פאולינע 344, 459
וילטשיק, צבי 300
ווילישאַנסקי, יונה 302
ווילמאַווסקי, יוסף־מרדכי 298
וינער 222, 417
וינער, פראָפעס. דר. לעאָ 426
ויסאָצקי, אַנאַ 338
ויסאָצקי, וואָלף (וועלוול משה־אהרנס) 226
ויסאָצקי, חיים 417
ויסאָצקי, ישעיה 289, 310
ויסאָצקי, משה 417
ויסאָצקי, קלמן־וואָלף 267, 344, 363, 364
ווענטלער, פרידריך 27
וועלוול, דער שוחט 235
וועלוול, ישראל דעם חזנס 420
וועלוועלע, ר׳ משה־זאב ב״ר אליעזר מרגליות (מראות הצבאות) 104, 111, 133, 146, 148—151, 157—164, 182, 185, 195, 198, 203, 215, 282, 330, 376, 433
וועלטמאַן, ב. ס. 402
וועלער, יצחק־אייזיק 103, 180
וועלער, עזריאל־זעליג 444
וועגדל, אברהם 329
וועגדל, מרדכי־שלמה XXVI, 139, 307, 308
וועסעלאָווסקי, פּעטער I 13, 14, 39, 85
וועסעלאָווסקי, קריסטאַף II 14

זאב ברוך ב״ר אליעזר 290, 345
זאב־וואָלף ב״ר בנימין, דיין 112, 183, 188, 275
זאַבלודאָווסקי, אברהם־דוד 457
זאַבלודאָווסקי, איזידאָר, פראָפ. 240, 241, 289, 345, 418, 457
זאַבלודאָווסקי, בישקע 289
זאַבלודאָווסקי, בנימין 240
זאַבלודאָווסקי, גיטל 306
זאַבלודאָווסקי, געצל 169, 228, 230
זאַבלודאָווסקי, דוד (דאָדיע מיכעלעס) 228, 229, 233, 245, 318, 411, 459
זאַבלודאָווסקי, חיים 232, 233, 418
זאַבלודאָווסקי, יצחק (איטשע) 32, 84, 141, 142, 149, 156, 165, 204, 214, 220, 222, 228, 232, 240, 245, 275, 310, 316, 343, 345, 412, 456—460
זאַבלודאָווסקי, ישראל (ישראל וואָשילער) 233
זאַבלודאָווסקי, ישעיה 228, 459
זאַבלודאָווסקי, לייזער 130
זאַבלודאָווסקי, לעאָן (לייבל גרונטשעס) 229, 323, 326
זאַבלודאָווסקי, מאָטיע 228, 411, 418, 459, 460
זאַבלודאָווסקי, מאיר 228, 285, 459
זאַבלודאָווסקי, יחיאל־מיכל 153, 203, 228, 232, 234, 237, 284, 285, 418, 459, 461
זאַבלודאָווסקי, משה 379
זאַבלודאָווסקי, נח 277, 394, 396, 418
זאַבלודאָווסקי, פייוול 233, 258, 326, 458
זאַבלודאָווסקי פּעשע 84, 204
זאַבלודאָווסקי, צבי־הירש 275
זאַבלודאָווסקי, שלום 289
זאַבלודאָווסקי, שמואל 285
זאַבלודאָווסקי, שרה 322
זאַבעלמאַן, דר. אהרן־הערש 427
זאַמענהאָף, דר. לעאָן 426
זאַמענהאָף, מאַרקוס 221, 222, 347
זאַמענהאָף, פאַביאַן 221
זאַנדבערג, 222, 230, 347
זאַקהיים, אברהם 237
זאַקהיים, יוסף 458
זאַקהיים, גרשון 458
זאַקהיים, חיים־בער 224, 282, 288, 289, 329, 338, 345, 363
זאַקהיים, יוסף 458
זאַקהיים, יעקב 345
זאַקהיים, לעאָן 263, 324, 338, 363
זאַקס, שניאור, 221
זונדל (איישישאָקער רב) 191
זוסמאַן, אברהם 460
זוסמאַן, יואל 462
זיגמונט, קעניג 13
זייבערלינג, מרדכי 84
זילבערבלאַט, חנא 307
זילבערבלאַט, יהושע 143
זילבערבלאַט, מאיר־אליהו 143, 196, 234, 275, 282
זילבערבלאַט, מענדל 33, 323, 326
זילבערבערג, דר. 244
זילבערפעניג, אברהם־שמואל 187, 242, 304, 305
זילבערפעניג, יהושע־יהודה 460
זילבערפעניג, יהושע־לייב 304
זילבערפעניג, ישעיה 275
זילבערשטראָם, אהרן 275, 380, 394, 395
זימאַן, דר. מ. 318, 428
זלאָטניק, יהושע 175
זלמן, דיין 460
זמיגראָדסקי זיגמונט 8
זעליגמאַן, ס. 408
זעלמאַנאָוויטש, לייב 142
זעלמאַנס 291
זשאַבאָטינסקי, ו. 406
זשמודסקי, מ. ב. 339, 357, 359

חזן, לייב 418
חייט, יונה 204
חיים ברִיסקער 176, 305
חיים ב״ר יונה 152, 184, 186
חיים גלאָצער 346
חנוך־העגאך ב״ר יעקב, דיין 186
ר׳ חיים־הערץ — זען היילפּערין, חיים־הערץ
חיים וואָלאָזשינער 117, 125, 159, 161,
חיים־זעליג ב״ר אריה־לייב 276
חיים־משה ב״ר יהושע־זעליג 461
חיין, משה 290
חנוך־זונדל ב״ר יוסף (בעל ענפים) 84, 94, 152, 198, 203—206, 275, 276, 280, 299
חן־טוב, גרשון 152, 163, 186, 189, 192, 237, 276—278

מאַבאָליצקי, א. 329
טאַפּאַלסקין, פּאַטשטמייסטער 20
טאַפּס, ו., פּרעזידענט 420
טאַפּיצער, יעקב 402
טאַקער, ישעיה 292
טוביה (ראזשינאי) 166
טוביה ב״ר יצחק, דיין — זען בכרך, טוביה
טורסקי, פּולקאָווניק 29
טייטש, משה 129
טיפערמאַס, אברהם־יצחק 284, 326
טיפערמאַס, מאיר 142
טיקאָטשינסקי, גדליה 290, 294, 295, 299
טיקאָצקי, יאַנקל 142
טיקאָצקי (לערער) 222
טיקטין, אברהם 385, 404, 418
טיקטינער, ח XXIII
טעמקין, יהודה 209
טראָפּ, אברהם 324, 430
טראָפּ, משה 33
טרזשאַנאָוויטש, אשר 381, 382, 386, 387, 397, 398, 418
טריוואָקס, משה־חיים 206
טרייוואוש, לעאָן 382, 394, 395, 428
טרילינג, אליהו 343, 344
טרילינג, בריידער 268, 344
טרילינג, דר. 244, 259
טרילינג, העלענע 281, 343, 369, 370
טרילינג, חיים־אברהם 343, 369
טרילינג, ישראל 283, 338
טרילינג, ס. (אָסוואַלד) 395
טרילינג, פּאַניע 281, 343, 344
טרעשטשאַנסקאיאַ, א. 354
טשאַרטאָריזשסקי 15
טשאַרנעצקי, אַלעקסאַנדרא־קאַטערינאַ 14
טשאַרנעצקי, סטעפּאַן 14, 17, 39, 85
טשיטשאַגאָוו 124
טשעטשאָק, סטאַניסלאַוו 424
טשערנאָוסקי, שמעון־זעליג 295

יאָוועראָוסקי, מרדכי (ליפּסאָן) 419
יאָזעף II 21, 113
יאַטשמענִיק, אהרן־מאיר 301,300
יאַן־קאָזימיר 14
יאַנאָוויטש, יעקב 363
יאַנאָווסקי, זימקע 236, 329
יאַנאָווסקי, לייבל 236
יאַנאָווסקי, גדליה 289
יאַנאָווסקי, פייוול־דוד 310
יאַנאָווער, קלונימוס־קלמן — זען קלונימוס־קלמן ב״ר פּסח
יאַנקעלע חריף, ווילנער שטאָט־מגיד 272
יאַנקעלע סלאָנימער — זען סלאָנימסקי, יעקב
יאַנקעלעוויטש, ישעיה 30
יאַסעלאָוויטש, בערעק 119
יאָקרין, ראַבינער 250
יאָשע־בער, בריסקער רב 176, 177, 207, 210, 378
יאָשע־בער סלוצקער 178
יאָשע סלאָנימער 176
יהודה הלוי 392
יהודה, ווילנער ראש־הקהל 266
יהודה ב״ר מרדכי, דיין 95, 97, 188
יהודה־לייב, יאַגוסטאָווער רב 379
יהודה־לייב ב״ר מרדכי מהרדישץ, דיין 108
יהודה־לייב ב״ר שמחה פּרעסבורג 188, 276, 455
יהושע־העשל גראָדנער 291
יהושע־העשל דאָמבראָווע 188
יוסף ב״ר יצחק־אייזיק 155, 183
יחיאל־נעכעס 192, 236—238, 276, 277
יעבץ (זוסמאַן), זאב־וואָלף XXV, 121, 220, 224, 240, 389
יעבץ, שמואל־יצחק 160
יעוואַרקאָווסקי, יצחק (איטשע וואַשילקאָווער) 212, 380, 381
יעונין, לייב 323, 329
יעלינעק, דר. 209
יעקב ב״ר שלמה, דיין 186, 188
יעקב ב״ר שמריהו, שמש 213
יפה (יאָפע), א. ד., לערער 357, 359, 383, 384, 397
יפה, אברהם 282, 326, 344, 363
יפה, גיטל 344, 363
יפה, זלמן 152
יפה, מרדכי־גימפּל 194
יפה, נחום 210
יפה, נפתלי־צבי 96, 148, 182, 184, 188, 456
יפה, שלמה־זלמן 183, 186, 188
יפה, שמואל 153
יפה, פרוי 383
יצחק במוהר״ה, דיין, 94
יצחק ב״ר אברהם, מגיד 181, 190
יצחק ב״ר יעקב (איטשע יאָנאָווער) 461
יצחק־אייזיק ב״ר אברהם, דיין 182, 184, 276, 457
יצחק־אייזיק ב״ר אהרן 94, 204
יצחק־אלי כאַראַשטשער 380
יצחק אלחנן 160, 177, 195, 203

יצחקי, הרב 91, 199
ירוחם־לייב, מינסקער 177
ירוחם־פישל ב״ר יהושע — זען פישעלע פון חיי־אדם
ירחמיאל ב״ר דוד 152, 461
ישפה, חיים 298
ישראל ב״ר יוסף, טיקטין 45, 444
ישראל ב״ר יעקב, מגיד 180, 188, 190
ישראל, ב״ר יצחק־יעקב, שמש 283
ישראל ב״ר יששכר, חזן 101
יששכר־בער, ווילנער דיין 198

כאַוועס, אשר 222, 418
כאַזאַנאָוויטש, אהרן 432
כאַזאַנאָוויטש, דר. יוסף XXVI, 42, 75, 219, 247, 259, 288, 317, 331, 333, 390—392, 413, 432—442
כאַראַשטשאַנסקי, יוסף 441
כאַראַשטשער, יהושע, מוהל 301
כאַרלאַפּ, אליעזר, מעזריטשער רב 200, 224
כאַרלאַפּ, ג. מ. 394
כאַרלאַפּ (כרלפּ), משה 200, 276
כהן, אברהם (אברהמל פּאַריזער) 326, 332, 334, 431
כהן, דר. בערנהאַרד 400
כהן, יהושע 152
כהן, ל. 394
כהן, ר׳ לייב, דיין 93, 185, 186, 204, 276, 288, 289, 309, 377, 462
כהן, מאַטיע 289
כהן, מאַטלע 322
כהן, מאיר 425, 459
כהן, מאיר־שמחה 176, 200, 201, 220, 228, 234, 283, 316
כהן, משה 220
כהן, נחום 286
כהן, פּנחס 356
כהן, פּריידע־לאה 459
כהנא, זלמן 380
כהנא, יצחק־אייזיק 152
כהנא, אריה־לייב, דיין 152, 184, 188
כוואַט, פ. מ. 338
כוואַלעס, אל. ד. 402
כוואַלעס, דוד 227, 246, 247
כץ, לערער 222
כץ, אלחנן 381
כץ, חיים, זאַבלודאָווער רב 108
כץ, מרדכי 199
כץ, נפתלי, דיין 155
כץ, שמואל 277, 285, 287

לאַפּידוס, משה (ראַסיינער רב) 412
לואיס XVIII 22
לובלינסקי, 200
לובלינסקי, זאב 293
לובלינסקי, חיים 224, 225
לובלינער, וועלוול 225
לוניאַנסקי, 397, 398
לונסקי, חייקל 126, 192
לוקסענבערג, לייב 290, 380
לוריא, יצחק 380
ליב ב״ר משה, טיקטין 106
ליב, לבובער רב 106
ליבע־רחל 305
ליבערמאַן, אליעזר־דובער 169, 240, 241, 257, 287, 411, 412, 418
ליבערמאַן, אריה־לייב 284
ליבערמאַן, פייגע 188
ליבערמאַן, צבי־הירש 350, 351, 398
ליובאַרט 394
ליטווין, שאַשקע 380
ליטוינאָוו, מאַקסים (מאיר וואַלאַך) 123, 428
לייב ביאַליסטאַקער 43
לייב ווינשענקער — זען ווייזענבוים, לייב
לייבל גרונטשעס — זען זאַבלודאָווסקי, לעאָן
לייבערץ, ר׳ (אריה ב״ר זאב) 291, 292
לייבעלע קאָווגער 166
ליידן, פּראָפ. 434
לייזער־יצחק 378
לייזעראָוויטש, מאיר 142
לייפּציגער, וועלוול 220
ליכטנשטיין 291
ליכטנשטיין, אברהם 83, 110
ליכטנשטיין, אברהם־יקותיאל 110
ליכטנשטיין, אליעזר 110, 111
ליכטנשטיין, הירש 110
ליכטנשטיין, יצחק־חיים 227
ליכטנשטיין, ישראל 103, 198
ליכטנשטיין, משה 103, 198
ליכטנשטיין, מרדכי 111
ליכטנשטיין, ר׳ קלונימוס־קלמן 5, 97, 110, 111, 188, 190, 198
ליכטנשטיין, שלמה 110, 111
ליכטענפעלד, גבריאל־יהודה 239
לינדער, אברהם (דער אַרלער) 380
ליס, שמואל־צבי 306
ליפּאָוויץ, בן־ציון 188
ליפּמאַנאָוויטש, זונדל 142
ליפּסקי, אפרים 283
ליפּסקי, ישראל 420
ליפּעלע — זען היילפּערין, רפאל־ליפּמאַן
ליפּקעס, אברהם־גרשון 283, 460
ליפּשיץ, א. מ. 346, 405
ליפּשיץ, בן־ציון 242
ליפּשיץ, בצלאל 142, 458
ליפּשיץ, ברוך 286, 324, 338
ליפּשיץ, דניאל 223
ליפּשיץ, דר. הערץ 310
ליפּשיץ, יאָסל 222
ליפּשיץ, יהושע 328, 343
ליפּשיץ, ישראל 329
ליפּשיץ, פּיישע 288, 289, 309, 310
ליפּשיץ, שמואל 189, 200, 201, 276, 278, 283, 287, 339, 380

לעבענזאָן, אדם הכהן 411
לעווין, 394
לעווין, לייב 374
לעווין, משה 420
לעוענזאָן 398
לעמבערג, מנחם־מענדל 229, 247, 285
לענטאָווסקי, סטאַניסלאַוו, גענעראַל 18

מאַהילעווער, יהודה־לייב 173
מאַהילעווער, דר. יוסף 173, 176, 177, 243, 265, 359, 371, 382, 392, 395, 405, 406
מאַהילעווער, ר׳ שמואל (מוהילבר) XXVI, 160, 170—179, 189, 205, 207, 209, 212, 219, 227, 235, 246, 259, 260, 262, 263, 311, 325, 330, 331, 333, 336, 378, 390, 391, 396, 412—414, 438, 439
מאָושאָוויטש, דאָרא 402
מאָושאָוויטש, חיים־יעקב 286, 430
מאָושאָוויטש, ירוחם 268, 286, 332, 430
מאָושאָוסקי, נח (נח פּאָליאַק) 290
מאָזעוויץ, צבי־זאב 301
מאָזעסאָן, דר. 407
מאיר ב״ר שמואל 187
מאיר, יאַלאָווקער רב 204
מאיר־יונה, שישלאָוויצער 176, 177
מאיר־מיכל, אַשמיאַנער רב 192
מאיר שוחט 331, 429
מאיר־שמחה, דווינסקער רב 196, 242, 276, 283
מאַכנאַ 442
מאַלין, שמחה 177
מאַלץ, משה (משה סלאָווע) 275, 328, 343
מאַלער, הערשקע 288
מאַנטעפיאָרץ, משה 193, 217, 391
מאַנדל, מאיר 284
מאַניס חיים 457
מאַניסעוויטש, א. ה. 329
מאַניסעוויטש, משה־מרדכי 268, 329, 332, 374, 430
מאַעס, א. 358, 402
מאַפּו, אברהם 419
מאַקאָווסקי, הירש 200, 276, 282
מאַקאָווסקי, ל. 329
מאַקראַנאָווסקי, אַנדושעי, וואַיוואָדע 21
מאַרגאַלין 405
מאַרדוינאָוו, גראַף 140
מאַרכלעווסקי 7
מאַרק, בערל XXIV
מאַרק, יודל XXIV
מאַרקאָוו, יצחק־דובער 405
מאַרקוס, מאיר (ראַבינער) 215, 230, 259, 321, 324, 326, 355, 390, 413, 436
מאַשטשיצקי, פּראָפ. הענריק 3—8, 13, 15, 17, 18, 22—25, 55, 143, 315
מאַשקאָוויטש, ליפּשע 142
מולי כהן 201
מוראָוויאָוו 6
מושטאַרדע, איזראַעל 142
מיאַדאָוניק, הירש 30
מייזל, יצחק 187, 206
מייזעלס, בעריש 119
מיילאַך, איזאַק 338
מיילאַך, אליהו 290, 296, 306, 329, 343, 380, 381, 387, 388, 428
מיילאַך, בערטאַ 381, 382, 384—386, 388, 394, 395
מילאַקאָווסקי, מ. י. 2, 17
מילנער, משה 301
מילנער, דר. ש. 407
מילער, יוסף־דוד, הוראדנא 184
מילקעס, אייזיק 380
מינעס, שמואל־גדליה 290
מינץ, חיה־פרומע 459
מינץ, נחום 228, 309, 459
מיעדאָוניק, סנדר 275, 318
מירלינסקי, מנחם מ. 261, 350, 353, 423
מירסקי, פּולקאָוניק 7
מירקין, אַנא 402
מישקינסקי, חיים־יעקב, שישלאָוויצער רב 380
מלכה־רייזל — זען בלאָך, מלכה־רייזל
מסטיבאָווסקי, איסר 387
מעדאָוניק 291
מעלניק, יוסף 420
מעלניק, נח 420
מעמי, אברהם, ר׳ הערצעלעס 196
מענאַכאָווסקי, א. 353, 356, 373
מענדל, ראש־ישיבה 284, 377
מענדל־עזרא, בעל־עגלה 309, 310
מענדל קאַצקער 167, 168
מענדעלע מוכר ספרים 406
מענדעלע מינסקער 166
מענקעס, אריה־לייב 195
מענקעס, דובער 195
מענקעס, מרדכי 195
מערלינסקי, א. ה. 329, 338
מעשל קאַצקער — זען געלבשטיין, משה־מעשל
מרגליות, אלכסנדר 457
מרגליות, אפרים־זלמן 160, 457
מרגליות, דבורה 457
מרגליות, יעקב־משה 202, 339, 402, 420
מרגליות, משה־זאב ב״ר אליעזר — זען וועלע־וועלע, ר׳
מרדכי, טיקטינער רב 181
מרדכי־אליהו ב״ר דוד 462
משה, ראש־ישיבה 296
משה־אהרן ב״ר שמואל 277
משה־אליעזר ב״ר צבי 287
משה ביאַליסטאָקער 43
משה בערל 219
משה ב״ר מנחם, דיין 180
משה ב״ר אליעזר, דיין 186, 188
משה־יוסף, קנישינער רב 456

משה־יחזקאל ב״ר דניאל, ראש־ישיבה 377
משה מקובל 238
משה סופר, פרעשבורג 184
משה שמש 213

נאָאומאָוויטש, יאָן 4
נאָוואָגרודסקי, בנימין 334, 344
נאָוואָרעדאָקטאָר, דוד 163
נאָוואָשעלסקי, שמואל 298
נאָוויק, חנא־הערש 340, 405
נאָוויק, שרה 340
נאָטאָנזאָן, דר. 404
נאָטאָן, דר. פּאול 400
נאָטאָנזאָן, יוסף־שאול 203
נאָמבערג, ה. ד. 403
נאָפּאָלעאָן באָנאָפּאַרטע 27, 30, 84, 114, 116—119
נאָפּאָלעאָן III 389
נאָראָוואָיטש 398
נחום, קאָבּרינער רבי 210
נחום ב״ר יהודה הלוי 282
נחום ב״ר שלמה־זלמן, דיין 187
נחמן יעקב 305
ניימאָן, סאָניע (נעי, נאָרא) 425
ניימאַרק, גדליה 335
ניימאַרק, חיה־דבורה 335
ניימאַרק, נפתלי־הערץ 282, 307, 335, 345
ניסנבוים, יצחק 173, 193, 208, 416
ניעמצאָוו, אברהם 150, 264, 333
ניעמצאָוויטש, אברהם 305
ניעמצאָוויטש, פ 394
ניעמצאָוויטש, שרה־פייגא 297
ניקאָלאַי I 80, 120, 121, 133—136, 140
ניקאָלאַי II 311
ניקעל, פּראָפ. 426
נעוואָדאָוסקאָ ראָזאָ 420
נעכעס, מאיר — זען אַלדמאַן
נעכעס, מתית 142
נעסעלראָדע, גראַף 124, 127, 128
נפתלי־הערץ, הרב 191, 196
נפתלי־הערץ ב״ר יעקב־אברהם 456
נפתלי משכיל 160
נפתלי־צבי ב״ר משה — זען יפה, נפתלי־צבי
נתן ב״ר יוסף 93
נתן ב״ר צבי 88

סאָבאָל, פישל 290
סאָהן, דוד XIV, XXIV
סאָלאָוויטשיק 402
סאָלאָוויטשיק, יאָשע־בער (בריסקער רב) 416
סאָלאָמאָנאָוו — זען היילפּערין, דר. ליפּע
סאָנדאַק 229
סאָפּירשטיין, א. ש. 318, 402
סאָפּירשטיין, יעקב־אַלטער 101, 420
סאָקאָלאָוו, נחום 173, 194, 214, 216, 217, 420
סאָקאָלסקי, משה־יחזקאל 212
סגל, אברהם 142
סגל, יוסף 181
סגל, יעקב 43
סגל, מאיר 107, 204
סגל, משה־יהודה 286
סגל, צבי 91
סגל, ראובן 102, 180, 188, 190
סגל, שלמה (שלמה יונהס) 152, 458
סגל, שמואל 96, 148, 155, 181, 184, 185, 188
סגל, שמואל ב״ר משה 92
סואוואָלאָוו 237
סוכאָוואַלסקי, דוד 343, 353, 369, 390, 422
סולקעס, צבי 290
סוקענינק, פּראָפּ. אלעזר־ליפּא XIV, XXIV, 394, 407
סוראָוויטש, חיים־חייקל 286
סוראָזסקי, פּאָמיליע 312
סטאָליפין, א. 364
סלאָבאָדסקי, אליעזר 291, 300
סלאָווע, מאָטל 30
סלאָווע, משה — זען מאַלץ, משה
סלאָנימסקי 291
סלאָנימסקי, אברהם 236
סלאָנימסקי, אליהו 277, 420
סלאָנימסקי, חיים־זעליג 192, 236—240, 276—278, 420
סלאָנימסקי, יונה 236, 277
סלאָנימסקי, טוביה 142
סלאָנימסקי, יעקב (יאַנקעלע סלאָנימער) 236, 237, 276
סלוצקי, דוד 189, 416
סלוצקי, מרדכי 189, 206
סלוצקער ,אריה־לייב 283, 455
סלוצקער, לייב 201
סלנט, ישראל 189, 212, 377
סלנט (סאָלאָנט), שמואל 193, 194
סמאָלענסקין, פּרץ 172, 242, 416
סעגאָל, מאָקס 425
סעגאָל, ס. 329
סעגאָלאָוויטש, זוסמאַן 420
סעגאָל, ס. 425
סערייסקי 291

עדעלמאַן, שמחה־ראובן 421
עדעלמאַן, מרדכי־יצחק 421
עדעלמאַן, משה 293
עזרא־לייב 27
עמיאל, אברהם־שלמה 421
עפּשטיין, 289
עפּשטיין, דר. א. 318, 428
עפּשטיין, אברהם 106, 239,197
עפּשטיין, אהרן (ערבשטין) 141
עפּשטיין, ברוך 162
עפּשטיין, יהודה 162
עפּשטיין, יצחק־אייזיק 96, 201, 286
עפּשטיין, ישראל 96, 457
עפּשטיין, ליימע 382, 394, 395

עפשטיין, משה־גרשון 96, 201, 457
עפשטיין, פרוי 395
עפשטיין, שמעון־זימעל 161, 162
עקיבא דער שרייבער 347
ערלאַנגער, מיכל 172

פֿאַדביאַלער, משה 242
פֿאַדוי, אהרן 157
פֿאַדוי, יעקב־מאיר 157, 182
פֿאַדראַבינעק, אליקום־געצל מאיר — זען אליקום־געצל מאיר
פֿאַדראַבינעק, בצלאל 411
פֿאַדראַבינעק, יצחק 165, 204
פֿאַוועל, גרויספירשט 21
פֿאַט (בלעכער) 298
פֿאַט, יוסף 381
פֿאַט, יעקב 298, 421
פֿאַט, ליפּע 291, 295, 296, 373, 374
פֿאַטאַצקי 21, 22, 25
פֿאַליאַק, דוב 310
פֿאַלאַטשעק, מרדכי, דיין 187, 190, 240, 310
פֿאַניאַטאַווסקי, סטאַניסלאַוו אויגוסט 15, 21, 64, 110
פֿאַניטש, משה (עזיז עפענדי, בראַדין) 421
פֿאַסוואַלער, אַבעלע 192, 193, 237
פֿאַפּערין, לעאָן 402, 422, 429
פֿאַראַזאַווסקי, א. 385
פֿאַריי, אברהם 309
פֿאַריי, ליפּא 309
פֿאַריי, מרדכי 309
פֿאַשקאַווסקי, בנימין־ישעיה 209, 292
פוזשע, בלומע 287, 297, 345
פוינזער, שלמה־זלמן 159, 185
פולטוסקער, אליעזר 220
פוניאַנסקי, שמואל 422
פופקאַ, ד. 405
פופקאַ, יוסף 294, 299
פיגיאַן, לייזער 154
פיליט, צבי 287
פיליט ב״ר משה 96
פינסקער עלוי — זען העלער, ישראל
פינעלעס 239
פינעס, דוד 228
פינעס, חיים 284, 286, 318, 323, 326
פינעס, מיכל 240, 390, 429
פינעס, משה־נח 228, 323, 326
פינעס, דר. לעאָן 33, 428, 429
פלאַטאַ 360
פלוגיאַן, מרדכי 240
פסח ב״ר ראובן־נח 289
פענזשוך, יצחק 289
פעסין, משה־יעקב 462
פער, הערש 323
פעריע, געניראַל 29
פערל, דוד 229 231
פערל, הערמאַן 230, 232
פערל, שלמה־דוד 230
פערלאַ, נח 344
פערליס, דוד 229
פערליס, זלמן 189
פערליס, ידידיה 205, 323, 326
פערלמאַן, יוסף — זען דימאַוו, אסיפ
פערלמאַן, פרוי 382
פערלשטיין, אברהם (אברהם קוואַסניק) 229—232
פערלשטיין, דר. א. 230, 231, 318, 370
פערשיץ, זעליג 123
פערשיץ, שושנה 123
פעשעס, אייזיק 380
פרוושאַנסקי 190, 394
פריסטאַר, פרוי 424
פרלס, נחמה 459
פרעס, א. 369, 402
פרעס, הענאַך 426
פרץ, אליהו 151, 198, 199
פרץ, י. ל. 403
פרץ, מלכה (מאַריאַשע) 199

צאַבעלינסקי, יונה 304, 353
צאַיאַנס, לייבל 375, 385
צאַרבי, יאַהאַן ערנסט 25
צאַרשטעטער, דר. 244, 259, 345
צוקס, אברהם (באַדקער מלמד) 235
צוקס, יעקב־שמואל 236, 242
צוקס, דר. יצחק־שלמה 235
צורמאַן, מענדל 288, 289
ציאַלקאָוו 371, 398
צידלער, מענדל 387
צייבלזאַן, ישראל־בענדעט 415
צייגין, אליעזר־יצחק 422
צייגל (מלכה־רייזלס מחותנתטע) 458
צייוול חסיד 230, 278
צינזילבער, ש. 353
צינבערג, צבי־הירש 344
צינבערג, צינע 344
צין, חיים 216
צין, שמואל־יוסף 10, 109, 116, 219, 246, 247
צישמאַן, יהודה־לייב, 172, 177
צישמאַן, פנחס 407
צישעלע פון חיי־אדם 209, 292
צלוימענבוים, בנימין 9
צליקער, מיכאל 301
צראַנק, הערמאַן, דר. XIV, XXIV, 422
צרומע־שרה 303
צריד, הלל, הורדנא 161
צרידבערג, א. ש. 416
צרידלאַנד, נתן 389
צרידלענדער, דוד 79
צרידלענדער, שלמה־יהודה 462
צרידמאַן, 291, 356
צריידריך II, 67, 241
צריידריך ווילהעלם II, 67, 79, 113
צריידענבערג, בערל 143, 390
צריידענבערג, ברוך 143, 197, 286

פריידענבערג, הירש 143, 275, 285
פריידענבערג, מאיר 143
פריידענבערג, סטירע 380
פריידענבערג, שבע 143, 286, 297
פריידענטאַל, זכריה 123
פריידקין 420
פריידקין, יחזקאל 286
פריידקעס, גבריאל 154
פריידקעס, מרדכי 165
פריידקעס, שמואל 142
פריימאַן, אהרן (ליבערמאַן) 418

צאָזמער, זיגפריד 216
צאָזמער, מנחם־נחום 284
צבי־הירש, הרב (שלום בעקערס זון) 195
צבי־הירש, שמש, טיקטין 45, 444
צדוק־יוסף הכהן, פֿאַריזער רב 172, 217, 236
צונץ, לייב 377
ציטריעס, אסתר 132
ציטראָן, דר. ס. מ. 338
ציטריניק, אליהו 302
צייטלין, הלל 403
צייטלין, יהושע 172
צימערינסקי, דוד 283, 323, 326
צימערינסקי, משה 380, 388
צינאָוויטש, מ. 110
ציפקין 395
ציפר, גרשון 243
צירקוויץ 7
צמח, נחום־דוד 403, 407, 426
צפת, משה 457

קאַבאַטשניק, שמעון 350, 353, 422
קאַברינסקי, איצקע 142
קאַגאַן, לייבל־שמואל (לייבל, שמואל־דוד‌ס) 222
קאַדלובאָוסקי, גלח 20
קאַהאַן, מ. י. 338
קאַטיק, אברהם 394, 422
קאַטיק, יחזקאל 147, 214, 215, 223, 422
קאַטלאָווסקי, יאַנקל 154
קאַלישער, ר׳ צבי־הירש 389
קאַליקאָוסקי 217
קאַליר, אליעזר, זאַבלודאָוע 108
קאַלמאַנאָוויטש, לערער 222
קאַלעצקי, א. י. 394, 402
קאַלעצקי, יודל 264, 265, 267, 363, 364, 370, 414
קאַלעצקי, ס. י. 370
קאַלעשניק, זונדל 292
קאַלעשניק, משה 292
קאַמיי, מירער 176
קאַמיכוי, הערמאַן 8
קאַמינקא, שלמה 229, 284
קאַמענעצקי, י. 350
קאַנקרין, מיניסטער 127, 128
קאַנטאָר, דר. ל. 239, 240
קאַנטאָר, יאָהאַן 23, 80
קאַניאַק, שמעון 3, 87, 107—109, 203, 377, 411
קאַנסטאַנטין, פֿאַוולאָוויטש 138
קאַנעל, אהרן־הערש 5
קאַנעל, א. ס. 338, 402
קאַנעל, זעליג 286, 290, 291
קאַנעל, חיה־לאה 322
קאַסאָוויצקי 398
קאַסרעטעלס, לייבל 222, 313
קאַפּלאַן, א. ק. 394
קאַפּלאַן, זעליג 213
קאַפּלאַן, חיים־מיכל 282, 286
קאַפּלאַן, ישראל־גרשון 229
קאַפּלאַן, כתריאל 96, 216, 223, 355, 356, 380, 423
קאַפּלאַן, לייזער 380
קאַפּלאַן, מ. 386
קאַפּלאַן, סימע XXIV
קאַפּלאַן, פּסח 3, 5, 8, 349, 350, 353, 386, 395, 396, 403, 408, 409, 423
קאַפּלאַן, פריילין 395
קאַפּלמאַן 390
קאַצענעלנבויגן, אריה־לייב 157, 182, 200, 203, 204
קאַצענעלנבויגן, צבי־הירש 126
קאַראַפּיאָל 154
קאַראַש, לערער 222
קאַרטון 291
קאַרלינער, ברוך, חזן 412
קאַרף, יעקב 190
קדיש, שבתיל 30
קווינט, אברהם־יעקב 302
קוטוזאָוו 124
קוטנער, גענעדל 202
קוטנער, יוסף־זונדל 202
קוטנער, יהושעלע 160, 178, 206
קוריאַנסקי 230, 280
קוריאַנסקי, פישל 298
קוריצקי, ל. ס. 404
קלאַטקאָוויטש, א. ז. 402
קלונימוס־קלמן, אַרלער רב 169, 180, 202, 376, 456
קלונימוס־קלמן ב״ר פּסח 96, 183, 184
קליינערמאַן, אברהם־אבא 201, 278, 462
קליינשטיין (נאָוויונסקי), חנה XVII
קלמן־אליהו (טשענסטאָכאָוער רב) 461
קלעמענטינאָווסקי, אהרן־יעקב 423
קלעמענטינאָווסקי, דוד XIV, XXIV
קלעמענטינאָווסקי יהושע־העשל 395
קניאַזעוו, א. 149, 315
קנישינסקי, פרוי 386
קעמפּנער, דוד־אברהם 133, 143, 154, 205
קעמפּנער, פּאַלק 133, 358, 364, 386, 401
קראָל, מ. י. 2
קראָנענבערג, אהרן 461
קראָנענבערג, יהודה־לייב 286, 308

קראָנענבערג, יחזקאל־מרדכי 286
קראָנעסאָן 291
קריוון־רוטשעק 261, 262
קריינער, אליעזר 206
קרינסקי, משה 130, 358
קרעווד, מ. ר. 338
קרעטשמער, לייב (לייבל ר׳ הערצעלעס) 460
קרעמער, ח.י. 261, 315, 330, 350, 352, 356, 391, 423
קרעשעס, פייוול (פייוול מיט די שיך) 259

ר׳אַבינאָוויטש, אליהו־דוד, תאומים 194
ראַבינאָוויטש, אליהו־וואָלף 215, 223
ראַבינאָוויטש, בן־ציון (בען) 305, 426
ראַבינאָוויטש, ישראל (לאַפער רב) 462
ראַבינאָוויטש, לייב (לייבל קרינקער) 222, 426
ראַבינאָוויטש, לעאָן (איש יהודי) 192, 227
ראַבינאָוויטש, פריידע 222
ראַבינאָוויטש (קאָנדיטאָר) 223
ראַבינאָוויטש, שלמה־יעקב 175, 222, 305
ראָגאָווסקי 304
ראָגאָזניצקי, אריה־לייב 196
ראָדזיוויל 15
ראָדקאָווסקי 154
ראָזאָק, לערער 356
ראָזאָניעצקי, יהושע 426
ראָזען, ישכר 374
ראָזענבלאַט, אליעזר 285
ראָזענבלום, לייב 290, 291
ראָזענבלום, מ. 329
ראָזענבערג 370
ראָזענבערג, יהודה 462
ראָזענטאָל, זיסל 322
ראָזענטאָל, יהושע 300, 329
ראָזענטאָל, ליטמאַן 392, 395, 423
ראָזענטאָל, משה 237, 282, 284
ראָזענטאָל, שמואל 329
ראָזענמאַן, גדליהו, דר. XXII, 278, 424
ראָזענצוויג, יעקב 208, 462
ראָזקעס, אייזיק 457
ראָזשאַן, לייב 138
ראָזשאַנסקי, יעקב־אהרן 294
ראָזשאַסניצקאַיאַ, העלענע 404
ראָטשילד, באַראָן עדמונד XXV, 172—174, 194, 390, 414
ראָטשקאָווסקי, מיקאָלאַ 13
ראַנץ, גרשון 296
ראַנץ, וועלוול 296
ראַפאַלאָווסקי, אברהם 142
ראַפאַלאָווסקי, אברהם ב״ר יהודה 275
ראַפאַלאָווסקי, נחום 282
ראַפאַפּאָרט, מגיד 190
ראַפאַפּאָרט, יהושע XXIII
ראַפאַפּאָרט, שלמה־יהודה 217, 218
ראַצקי 394
ראַשקעס, א. ב. 329
ראַשקעס, חיים־אליעזר 275
רובאָק, יאָן 26
רובינאָוויטש, מרדכי 294, 295
רובינאָוויטש, מאָטל־מאיר 374
רובינליכט, יוסף 424
רובינשטיין, 394
רובינשטיין, משה 208, 284, 321
רובינשטיין, עקיבא 429
רוזשאַנסקי 395
רוסאָטע, הירש 432
רוקח, לוי, הרב 458
רזשעווסקאָ 15
ריבאַלאָווסקי, זעליג 302
רייגראָדסקי, דר. 318
רייגראָדסקי, יעקב־יהושע 275
רייזענבערג 397
רייזנער, רפאל XXIII
רייזען, אברהם 422
רייסקי, רחל 382
רייסקי, שאול 304
רעדושיא, יצחק־שמואל 216
רענאָוויצקי, מרדכי 286
רעניע, גענעראַל 29

שׂאבאָד, דר. צמח 422
שאָטש, מרדכי (שישלאָוויצער רב) 176
שאָפּיראָ, יעקב 7
שאָפער, פסח־אליהו 305
שאַץ, מאיר 206
שאַץ, מרדכי 191, 206
שאָצקי, ישראל־לייב 424
שאָשע, וויינשענקערין 191, 206
שאָשקעס, זלמן 275
שאָשקעס, חיים, דר. 424
שאָרקאָ, פראָפ. 427
שבתי ב״ר ברוך 45, 443, 444
שוואַלאָוו, גראָף 241
שוואַרץ 239
שוואַרץ, יעקב 374
שולם (פרוזשאַנער רב) 189
שולמאַן, קלמן 216, 419
שור, צבי 212, 378
שטאַמפער, יהושע 247
שטורמאַן, שלמה־משה 304
שטיין, גרשון 130, 430
שטיין, זעליג 309
שטיין, ח. מ. 402
שטיינבערג, יהושע 411
שטיינבערג, לייב 142
שטיינסאַפיר, ישראל־גדליה 424
שטערן, אברהם 240
שטריקדרייער, וועלוול 292
שטשעדראָויצקי, מאיר 211
שטשעדרינין 123
שיינברון, נח (מיקאָלאַי וואַדיאַס) 424
שיק, אליהו 414
שילער, דר. שלמה (בלאַנקשטיין, שלמה) 241-243

שיץ, חאַצקיל 387
שכנא, יוסף־שלום (מאַקאָווער רב) 281
שלום בעקער 195
שלום (טיקטינער רב) 187
שלמה בן גרשון 30
שלמה ב״ר ראובן 103, 180
שלמה־זלמן, בהר״ח 94, 109, 111, 112, 157, 181, 183, 186, 188, 199, 275, 376, 457
שלמה־זלמן, שמש, כאַראַשטש 104
שמואל אב״ד, ווילנע 456
שמואל ב״ר יהודה־לייב 92, 188, 283
שמואל ב״ר ישעיה, דיין 188
שמואל חסיד (פאַדקאָווע) 412
שמואל סו״ד („בגדי ישע״) 93, 161, 182, 184, 186, 188, 189, 190, 192, 200, 207, 456
שמואל שוחט 241
שמואל שמעלקא 188
שמוקלאַראָווסקי, א. 339
שמוש 376
שמיגעלסקי 291
שמריה, הרב (וויסאָקי) 106
שמשון אַסטראָפּאָליער 462
שמשון־אָשר ב״ר מאיר 287
שמשון סלאָנימער 462
שניאור־זלמן (ליאָדער רבי) 117, 118
שניאורסאָן, שניאור־זלמן, לובלין 193
שנייד־אָווסקי, יצחק 304
שניידער, ירוחם־פישל 232, 405
שענבאָרסקי 373
שערשעווסקי, יהודה־אידל 240
שערשאָווער, חיים 296
שפילי־אַנסקי 396
שפינאַזאַ, ברוך 207
שפירא, אברהם 232
שפירא, אהרן־יהושע 286, 390
שפירא, הרב יהושע 49, 56, 95, 103, 105, 107—109, 180, 188, 198
שפירא, יעקב 374, 425
שפירא, צבי־הירש 105
שפירא, קאָנסטאַנטין 416
שפערלינג, משה־שמואל 425

תוספאי, שמואל־אביגדור 185, 203

זוכצעטל פון שטעט און שטעטלעך

אגראַדניטשקי 34
אַדעלסק 52
אַדעס 392, 414, 422, 426
אוהוי 446
אוטיאן 192
אולשאַן 205
איגנאַטקי 48, 447
איזביטש 446
איזבלין 462
איישישאָק 191, 202, 378
אַלוואַקי 446
אליסקי 446
אמדור 212, 463
אַמטשיסלאַוו 195
אַמסטערדאַם 439, 458
אַנטאַניוק 34
אַנטוערפּן 419
אניקסט 110
אַסטראָוץ 11, 462
אַסטרין 294, 299
אַרלע 42, 45, 46, 181, 202, 444-445
אַשטאַטי 446
אַשמענע 192

באַגדאַנקי 446
באַדקי 42
באַיאַנצאַ 446
באַלקי 446
בוזני 446
ביאַלאַסטאַטשעק 34, 44, 443
בייסעגאָלע 414
בילי 446
ביעלאָוויעזש 141
ביעליץ 216
ביעלסק 15, 28, 206, 309, 445
בערלין 27, 79, 106, 108, 195, 197, 225, 237, 239, 241, 407, 422, 426
בערן 407
בערעזין 210
בראָד 11, 214, 218, 220
בראָווסקי 446
בראַנטשאַן 446
בראַנקי 446
בריינסק 15, 204
בריסק 10, 41, 141, 143, 169, 325, 377, 378, 412, 431
ברעסטאָוויץ 192, 456
ברעסלוי 45, 49, 67

גאַניאַנדז 51
גור 312
גלובאָק (האַלובאָקע) 173, 176, 196
גראַדנע (הורדנא) 10, 22, 30, 32, 39, 40, 42, 132, 135, 138, 145, 146, 159, 161,

168, 169, 184, 191, 192, 199, 255, 256,
258, 261, 263, 264, 267, 268, 272, 276,
291, 350, 390, 416, 426, 431, 432, 434,
438
גראַדעק 52
גראַיעווע 122, 214

דאַליד 34
דאַמבראַווע 188
דאַנציג (דאנצק) 37, 113
דאַקטאַרצי 446
דאַראַשקי 446
דווינסק 176, 196, 200, 202, 234, 283
דזשעשענצין 34
דערעטשין 202, 378
דראַהיטשין 28

האַלוטשיץ 446
האַראַדאַק 40, 42, 46, 445, 462
האַראַדישץ 109
האַראַדניאַן 34, 446
הול 380
הרעניעוויץ 446

וואַלאַזשין 103, 375
וואַלקאָוויסק 110, 325, 417
וואַלקי 446
וואַנסעס 209, 292
וואַרשע XXV, XXVI, 7, 8, 11, 27, 28, 30,
113, 119, 121, 160, 162, 189, 217, 220,
222, 224, 231, 238, 240, 268, 312, 389,
390, 415, 416, 425, 426, 429, 441
וואַשילישאַק 462
וואַשילקאָווע 42, 52, 203, 212, 325, 420, 462,
463
וויגאָדע 34
וויטעבסק 37
ווילנע 10, 11, 30, 53, 84, 116, 120, 125,
126, 160, 161, 166, 184, 192, 193, 199,
201, 246, 250, 267, 268, 272, 276, 344,
364, 379, 390, 410, 411, 425, 426, 456,
458, 462
ווילקאָמיר 110
וויז XXII, 403
וויסאָקע־ליטאָווסק 210
וויסאָקע־מאַזאָוועצק 102, 106, 180
וויסאָקאָסטאָטשעק 34
וויסטיניץ 180, 190
וויצענטע 122, 214
וועגראָוו 42

זאַבלודאָווע 39, 40, 42, 52, 105—108, 110,
157, 183, 188, 202, 206, 208, 228, 237,
238, 309, 344, 439, 462
זאַטשישע 34
זאַימאָשטשיצי 417
זאַליעשי 446
זאַלקאָוו 106, 191
זגערזש 358
זוואַד 43, 44, 50, 443, 445
זויערקי 39
זימנאָחי 446
זלאָטניקי 446
זעלווע 325
זשיטאָמיר 195, 196, 250, 410

חאַדאַרי 446
חאַסלאָוויטש 462

טאַוריג 182
טאָפאָלי 446
טוקום 110, 111
טוראַסני־קאָשצעלני 446
טילזיט 28
טיקטין (טיקאָטשין) 2, 10, 14, 22, 39—43,
45, 47—50, 53, 55, 56, 60, 63, 64, 96,
99, 101, 103, 104, 106—109, 111, 157,
158, 160, 163, 164, 180, 181, 186, 187,
190, 199, 376, 443—447, 456
טעלז 378
טרעסטענע 200, 276, 462
טרעשטאָווקי 446
טשאַצקי 446
טשעכאַנאָווצע 22, 42, 124, 167, 208, 210
טשענסטאָכאָו 426, 461

יאַגוסטאָווע 379
יאַלאָווקע 196
יאַנאָווע 52, 185, 377, 461
יאַנעווקי 446
יאַשינאָווקי 52, 209, 325, 415
יוכנאָוויץ 446
יפו 194, 281, 412
ירושלים 173, 177, 193, 194, 197, 211, 240,
243, 271, 390, 432, 439

כאַראַשטש 40, 42, 46, 48, 52, 101, 104—
106, 108, 189, 445, 447, 461
כאַרקאָוו 423
כערסאָן 426

לאַדוש XXII, 5, 143, 234, 261, 297, 352,
353, 396, 426
לאָדזיי 377
לאָמזשע 28, 197
לאָנדאָן 172, 422
לאָפּי 462
לובייצאַ 466
לובלין 10, 11, 12, 193, 225
ליבוי (ליבא) 110
לידא 106
ליובאָוויטש 211

לייפציג 4, 26, 214, 462
לינקאָוע 462
לעוויצקי 446
לעמבערג (לוואָוו) 10, 11, 63, 106, 242, 243
לעשני 446

מאַלאַט 462
מאַסקווע 5, 113, 123, 197, 235, 267, 297, 344, 426
מאַקאָוע 281
מאַרטשוק 34
מאַריאַמפאָל 28, 377
מאַריענבאַד 174
מאַרקאָוושטשיזנע 446
מיכאַלאָוע 241
מינסק 166, 205, 210, 377
מינצע 446
מעזריטש 107, 167, 168, 200, 224
מרחביה 405

נ׳יו יאָרק XIV, XVII, 422
ניישטאַט 462

סאַלאַק 173
סאַלניקי 446
סאַפאַטקין 462
סאַקאָלע 212
סאָקאָלקע 28, 52, 195, 196, 304, 378, 413, 462
סואוואַלק 51, 173, 176, 212
סופראַסלע 39, 378
סוראָז 28, 446
סטאָקלישקע 378
סטאַראָסעלץ 34, 44, 443
סטנאָב 457
סיניי 232, 462
סימאָני 446
סלאָבאָדע 34
סלאָבאָדקע 242
סלאָוויטע 84, 184
סלאָנים 236, 312, 378
סלוצק 39, 200
סמירנע 438
סעלץ 378
סעמיאַטיטש 22, 42, 51, 213, 433
סעריי 462
סקאָק 108
סקאָרופ 34

עקרון 390

פאָמיאַן 446
פאָנקי 446
פאָנעוויעזש 192, 194, 196
פאָפאָלניע 462
פאָראָזאָוע 378
פאַריז, 116, 121, 133, 172, 233, 236, 389, 422, 425, 426, 427, 431
פולטוסק 27
פילוויישעק 418
פינסק 7, 205
פיעטשורקי 34
פלאָצק 7, 197, 205, 305
פלונסק 110
פעטערבורג 21, 115—117, 120, 121, 125, 127, 132, 134, 169, 172, 233, 263, 371, 398, 405, 427, 434, 436, 437
פראָוודע 43, 50, 443, 445
פראָשניץ 110
פרעמישלי 446
פרעסבורג 184, 276
פתח־תקוה 246, 247, 390

קראַנקפורט (אָדער) 78, 107
קראַנקפורט (מיין) 4, 26, 37, 172, 214, 224

צאַפלין 446

קאָברין 210, 211, 457
קאָוואָלי 446
קאָוונע 142, 242
קאָטערינאָסלאָוו 440, 441, 442
קאַיטיין 236
קאָלנע XXV, 122, 214
קאָמענץ 126, 215, 223, 377
קאָנאָוואַלי 446
קאָניאַן 446
קאָנסטאַנטינאָפאָל 193
קאָפּטשעוויע 195
קאָפלאָן 446
קאָצק 210, 211, 312
קאָרלין 185, 203
קוזניצע 462
קונראָן 446
קיידאָן 167
קיעוו 229, 374, 427
קלעפאַציע 446
קלעשטשעוויע 77—79, 122
קנישין 52, 155, 456
קעניגסבערג 12, 26, 192, 214, 414, 434, 462
קראָקע 10, 11, 113, 187
קרוטשעוויי 446
קרייצבורג 110, 378
קריניק 111, 157, 430, 446
קרעוואָ 166
קרעמענטשוג 110

ר׳אַדאָם 173, 176, 263
ראָשענאָי 31, 123, 166, 173, 194, 228, 390, 428, 429, 458
ראָסיין 412, 460
ראשון לציון 390

רוכאַטי 432، 433
רייכענהאַל 172
רעפּניקי 446

שאַקי 173، 176
שווערין 50، 107
שיעראַנאַסי 446
שישלעוויץ 100، 164، 175، 191، 200، 203، 207
שליונע 446
שעדלעץ 195
שערעשעוו 183، 234
שקלאָוו 203
שרענסק 446

יאָרן

ציי״ט־רעכענונג		ציי״ט־רעכענונג	
יידישע	קריסטלעכע	יידישע	קריסטלעכע
ת״ס	1700	תק״פּ	1820
ת״ע	1710	תק״צ	1830
ת״פּ	1720	ת״ר	1840
ת״צ	1730	תר״י	1850
ת״ק	1740	תר״ך	1860
תק״י	1750	תר״ל	1870
תק״ך	1760	תר״מ	1880
תק״ל	1770	תר״ן	1890
תק״מ	1780	תר״ס	1900
תק״ן	1790	תר״ע	1910
תק״ס	1800	תר״פּ	1920
תק״ע	1810	תר״צ	1930

אַפרופן וועגן

פּנקס ביאַליסטאָק

באַנד ו

(5 1 2 זייטן)

דערשינען יאַנואַר 1949

◈

דר. א. מוקדוני אין „מאָרגן־זשורנאַל" פון 20סטן מערץ, 1949 :

...איר האָט דאָ אַ פול בילד פון אַ שטאָט, וואָס איז שטרענג וויסנשאַפטלעך צוזאַמענגעשטעלט, וו׳ אַ מאַזאַיִק פון פאַרביקע דאָקומענטן. און געשריבן איז זי פשוט און קלאָר און פאַלקסטימלעך. און איר זעט די יידישע מענטשן ביי זייער אַרבעט, און איר זעט די גאַנצע שטאָט מיט אירע סוחרים, רבנים, געלערנטע, שרייבער. דאָק־טוירים, קינסטלער, רעוואָלוציאָנערן, פאַרטייען, שולעס, פאַבריקן, רעליגיעזע און צדקה־אַנשטאַלטן. הכלל, איר האָט פאַר זיך אַ לעבעדיקע יידישע שטאָט.

א. מענעם אין „פאָרווערטס" פון 27סטן מערץ, 1949 :

...מיר האָבן גיט געהאַט דעם כוח צו ראַטעווען די וואונ־דערלעכע יידישע ישובים אין אייראָפּע, מוזן מיר לכל הפחות מיט דער גרעסטער ליבע און איבערגעבנקייט אָפּהיטן דעם גרויסן קולטור־פאַרמעגן, די גייסטיקע ירושה, וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזן.

...דער „פּנקס ביאַליסטאָק" אַנטהאַלט אַ זייער רייכן מאַטעריאַל וועגן צדקה־אינסטיטוציעס און רעליגיעזע אַנשטאַלטן, ביאַליסטאָקער פערזענלעכקייטן, רבנים, לומדים, שרייבער און געזעלשאַפטלעכע טוער. באַזונ־דערס ווערטפול זיינען די ביאָגראַפיעס וועגן ר׳ שמואל מאָהילעווער, איינער פון די פּיאָנערן פון דער חיבת־ציון־באַוועגונג און אומפאַרגעסלעכן דר. יוסף כאַזאַנאָוויטש...

ש. ניגער אין „טאָג" פון 8סטן מאי, 1949 :

...וואָס איז שייך דער געשיכטע פון איינצלנע יידישע קהילות, איז וויכטיק צו דערמאָנען : מאיר באַלאַבאַנ׳ס „די יידן־שטאָט לובלין"... און א. ש. הערשבערג׳ס „גע־שיכטע פון יידן אין ביאַליסטאָק", בוך איינס, אַרויס־געגעבן פון דער „געזעלשאַפט פאַר געשיכטע פון ביאַליסטאָק"...

...גיט געקוקט אויף דעם, וואָס דאָס זיינען ביכער וואָס האָבן צו טאָן מיט איינציקע יידישע קהילות, זיינען זיי ציגל פאַרן בנין פון דער גאַנצער יידישער געשיכטע אין מזרח־אייראָפּע.

דר. פיליפּ פרידמאן אין „ביאַליסטאָקער שט׳ מע", פון אַפּריל, 1949 :

...עס איז אַ גרויסער פאַרדינסט פאַר דער „געזעלשאַפט פאַר געשיכטע פון ביאַליסטאָק", וואָס זי האָט אַרויסגע־געבן (און דערצו מיט אַזוי פיל ליבע און זאָרגעוודיקער אַקוראַטקייט) הערשבערג׳ס „פּנקס ביאַליסטאָק", די ערשטע פולשטענדיקע און אויסשפּנדיקע געשיכטע פון די יידן אין ביאַליסטאָק.

...אויסגעצייכנט און פול מיט אומשאַצבארן מאַטעריאַל זיינען די קאָפּיטלעך וועגן גייסטיקן און קולטורעלן לעבן אין דער רוסישער תקופה... עס שטעלט מיט זיך פאָר אַ וויכטיקן צושטייער צו אונדזער געשיכטע און אַ פיינעם איכפּאָאַנטן מאָנומענט פאַר איינער פון די באַדייטנ־דיקסטע יידישע קהילות אין דעם טראַגיש־אומגעקומע־נעם פּוילישן יידנטום.

די געזעלשאפט פאר געשיכטע פון ביאליסטאק

ניט קיין לאקאלער פאטריאטיזם, נאר דער טיפער וואונטש צו באריכערן די אלגעמיינע יידישע געשיכטע און דורך רעגיאנאלע געשיכטלעכע ווערק צו שאפן די ציגל פאר דעם בנין פון אן אביעקטיווער, דאס גאנצע יידישע לעבן ארומנעמענדיקער, געשיכטע פון יידישן פאלק אין מזרח־איראפע — איז געווען דער **הויפט־מאטיוו** ביי דער גרינדונג פון דער געזעלשאפט.

אויפגאבע

שאפן און ארויסגעבן ווערק וועגן דער געשיכטע פון יידישן ביאליסטאק און פון די ארומיקע ישובים און פון בי[illegible]טאקער אין דער וועלט.

וויטערדיקער ארבעטס־פלאן

בוך 3 — וועט ארומנעמען די גאנצע ארבעטער־באוועגונג אין ביאליסטאק; וועט געבן אן אב־יעקטיווע, אלזייטיקע אפשאצונג און דערפירן איר אנטוויקלונג ביז דער לעצטער עפאכע.

בוך 4 — וועט באהאנדלען די עפאכע פון נאך דער ערשטער וועלט־מלחמה ביז 1939.

בוך 5 — חורבן ביאליסטאק מיט א יזכור־אפשטיילונג פאר די אומגעקומענע.

בוך 6 — די ביאליסטאקער און זייער אויפטו אין זייערע נייע היימען: אין אמעריקע, ישראל אין אנדערע לענדער.

BIALYSTOK JEWISH HISTORICAL ASSOCIATION, Inc.

600 WEST 218th STREET • NEW YORK 34, N. Y.

Telephone: LO 9-1324